राजाचे अधिकारी यांनीं अशींच पाळूं नये.' या अर्थाचा याचा श्लोक मिताक्षरेंत (याज्ञ. ३. २७) दिला आहे. या श्लोकाचा मेधातिथीनें स्मृति म्हणून उल्लेख केला आहे (मनु. ५.६०). पण त्यांत प्रचेतसाचें नांव दिलें नाहीं. यावरून मनु, विष्णु वगैरेंप्रमाणेंच यालाहि मेधातिथीनें मान दिला आहे. अशौच आणि प्रायश्चित्त यांसंबंधीचे बृहत्-प्रचेतसाचे श्लोक मिताक्षरा (याज्ञ. ३. २०. २६३-२६४), हरदत्त (गौतम. २२-१८) आणि अपरार्क यांत आलेले आहेत. वृद्ध-प्रचेतसाचेहि श्लोक मिताक्षरा आणि अपरार्क यांत आले आहेत. स्मृतिचंद्रिका आणि हरदत्त (गौतम. २३) यांत प्रचेतसाचे गद्य उतारे सांपडतात.

३ लेख देवांतील एक.

४ पारावत देवांतील एक.

५ प्रसूत देवांतील एक.

६ (सो. दुह्यु.) भागवतमतें दुर्मनाचा, विष्णुमतें दुर्गमाचा व मत्स्यमतें दुर्दमाचा पुत्र. हा या वंशांतील शेवटचा राजा होय. याचे प्राचेतस संज्ञक शंभरपुत्र उत्तरेस जाऊन म्लेच्छपति झाले. याला सुचेतस् असें नामान्तर आढळतें.

७ वरुणाचें नांव (भा. ७. १२. २८; म. स. ७. १६ कुं.).

प्रचेतस् आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १६४).

प्रचेष्ट—राजपुत्र माधवाचा सेवक (पद्म. क्रि. ५).

प्रजंघ—अंगदानें मारिलेला रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा. यु. ७५).

२ रामपक्षीय वानर. यानें संपाति राक्षसास मारिलें (वा. रा. यु. ४३).

प्रजन—(सो. ऋक्ष.) मत्स्यमतें कुरु राजाच्या पांच पुत्रांतील कनिष्ठ.

प्रजय—राष्ट्रपालाच्या दोनपुत्रांतील दुसरा. हा आईबापांस सोडून गंगातीरीं गेला. तेथें बारा वर्षें तप करून यानें शारदेचें पूजन केलें. तेव्हां देवीनें यास एक नगर दिलें. तेंच कान्यकुब्ज होय (भवि. प्रति. ४.३).

प्रजा—एक ब्राह्मण. यानें पूर्वजन्मीं भिल्ल असतां विष्णुपूजेकरितां ब्राह्मणास कमळ दिल्यामुळें हा शुचिर्भूत ब्राह्मणकुलांत जन्मला (पद्म. क्रि. १३).

प्रजागरा—एक अप्सरा.

प्रजाति—स्वायंभुव मन्वंतरांतील जित् देवांपैकीं एक.

प्रजादर्प—एक मध्यमाध्वर्यु.

प्रजानि—(सू. दिष्ट.) विष्णु व वायु यांच्या मतें प्रांशूचा पुत्र. भागवतांत यास प्रमति म्हटलें आहे.

प्रजापति–ब्राह्मणग्रंथ व उपनिषदें यांत प्रजापति नांव यज्ञ, बारा महिने, वैश्वानर, अन्न, वायु, सामें व आत्मा इत्यादिकांना लाविलें आहे. यावरून महत्त्व वर्णन करण्याकरितां कोणालाहि प्रजापति शब्द लाविताति, असें दिसतें. शिवाय ही एक स्वतंत्र देवताहि आहे. सामांचें महत्त्व वर्णन करण्याकरितांहि त्यांचा याच्याशीं संबंध जोडला आहे (पं. ब्रा. ७. ५-६). याच्या वेदांत अनेक गोष्टी आहेत, त्यापैकीं कांहीं पुढें दिल्या आहेत.

प्रजापतीचे सांधे खिळखिळे झाले, तेव्हां देवांनीं यज्ञ करून यास बरें केलें (श. ब्रा. १. ६. ३. ३५).

प्रजापति प्रथम एकटाच होता. यानें प्रजोत्पत्तीची इच्छा करून आपल्या शरीरांतील मांस काढून त्याची अग्नींत आहुति दिली. तेव्हां अग्नीपासून शृंगविहीन असा बोकड उत्पन्न झाला (तै. सं. २. १. १).

पुढें प्रजा उत्पन्न केल्यावर सर्व प्राणी वरुणाकडे गेले. तेव्हां प्रजापतीनें त्यांना परत बोलाविलें. परंतु वरुण कबूल होईना. नंतर प्रजापतीनें जेव्हां एक पांढरा खूर असलेला असा कृष्ण पशु त्यास देण्याचें ठरविलें, तेव्हां वरुणानें सर्व प्राण्यांची मालकी सोडिली (तै. सं. २. १. २).

पृथ्वी उत्पन्न झाल्यावर देवांना प्रजोत्पादनाची इच्छा झाली तेव्हां त्यांनीं प्रजापतीच्या सांगण्यावरून तपश्चर्या करून अग्नीच्या आश्रयानें एका गाईची उत्पत्ति केली. त्या गाईकरितां सर्व देवांनीं प्रयत्न करून अग्नीस संतुष्ट केलें व नंतर गाईपासून प्रत्येकास ३३३ देव झाले व अशा रीतीनें असंख्यात प्रजा उत्पन्न झाली (तै. सं. ७. १. ५).

पूर्वी प्रजापतीनें यज्ञाची व छंदांची वांटणी केली. त्या वेळीं यानें आपला अनुष्टुप् छंद अच्छावाकीय ऋचेला दिला. त्या वेळीं अनुष्टुप् रागावून प्रजापतीस दोष देऊं लागला, तेव्हां प्रजापतीनें सोमयाग करून अनुष्टुप् छंदास आद्यस्थान दिलें. तेव्हांपासून अनुष्टुप् छंदाचा उपयोग सर्व सवनांत प्रथमतः करितात.

प्रजापतीची प्रजा प्रजापतीला टाकून जाऊं लागली तेव्हां अग्नीच्या साहाय्यानें यानें ती प्रजा परत मिळविली (ऐ. ब्रा. ३. १२). यानें अग्निष्टोम करून देवांना आत्मदान केलें (पं. ब्रा. ७. २ . १).

प्रजापतीनें एकदां मनुष्य असूनहि देवत्व पावलेल्या ऋभूंना तृतीयसवनांत सोमपान करविलें व आपणहि त्यांच्यासह सोम प्याला. तेव्हां अग्न्यादि देवांनीं प्रजापतीची खूप निर्भर्त्सना केली (ऐ. ब्रा. ३. ३०).

पूर्वी राक्षसांच्या उग्र तपानें प्रजापति तुष्ट झाला व राक्षसांच्या जवळ येऊन त्यांना म्हणाला 'वर मागा' राक्षस म्हणाले, ' सूर्याशीं आमची लढाई व्हावी.' प्रजापति म्हणाला, ' ठीक आहे. तुम्ही सूर्याबरोबर लढा.' तेव्हांपासून राक्षस दररोज

सूर्य उगवल्यापासून अस्तास जाईपर्यंत सूर्याशीं लढत असतात. त्यांचें निवारण करण्याकरितां ब्रह्मनिष्ठ लोक पूर्वेकडे अर्घ्य देतात. त्या पाण्याचे बिंदु वज्र बनून सूर्याशीं लढणाऱ्या राक्षसांना लागतात व त्यामुळें पराभूत झालेल्या राक्षसांचा देश जो 'अरुण-द्वीप' त्या ठिकाणीं राक्षस पळून जातात (तै. आ. २. २).

प्रजापतीनें देव व असुर उत्पन्न केले, परंतु राजा उत्पन्न केला नाहीं, मग देवांच्या विनंतीवरून इंद्र निर्माण केला. इंद्राच्या हातांत त्रिष्टुप् देवतेच्या अनुग्रहानें १५ धारांचें एक वज्र उत्पन्न झाले आणि त्या वज्रानें इंद्रानें असुरांचा पराभव केला. देवांना स्वर्गाची प्राप्ति झाली, पण स्वर्गांत देवांना खावयास मिळेना. त्यांनीं विचार केला कीं, स्वर्ग ही भोगभूमि आहे कर्मभूमि नव्हे. यासाठीं भूलोकांमध्यें कर्में करून आपल्याला हविर्भाग देण्यासाठीं 'अयास्य' ह्या आंगिरस गोत्रातील ऋषीस भूमीवर एका यज्ञाच्या अनुष्ठानाची कल्पना देऊन पाठविला. नंतर त्या अयास्यानें भूलोकावर यज्ञानुष्ठान करून देवास हविर्भाग देण्याचा प्रचार सुरू केला (तै. ब्रा. २. २. ७).

इंद्रानें वृत्राला जिंकण्याकरितां कसोशीनें प्रयत्न चालविला. तेव्हां वृत्रानें सर्वांस भिववण्याकरितां जोरानें श्वास सोडिला. त्याबरोबर सर्व पळाले. पण मरुतांनीं इंद्राची पाठ सोडिली नाहीं. त्यामुळें इंद्राला जोर आला व त्याच्या ध्यानांत आलें कीं, मरुत् आपले खरे स्नेही आहेत. वृत्राला ठार केल्यावर इंद्राला वाटलें कीं, प्रजापतीचा मान आपणांस मिळावा. तेव्हां प्रजापतीनें त्याला महेंद्र पदवी दिली (ऐ. ब्रा. ३. २०-२२).

पुढें प्रजापतिप्रमुख देवांनीं इंद्रास साम्राज्याभिषेक केला, त्यामुळें अभीष्ट वस्तु प्राप्त करण्याची इंद्राला शक्ति आली. शेवटीं त्यानें मृत्यूवर मुद्दां जय मिळविला (ऐ. ब्रा. ८. १२; १४).

एकदां प्रजापतीनें स्वतःच होतृत्व पत्करून यज्ञास आरंभ केला. त्या वेळीं 'मला उद्देशून आरंभ करावा,' अशी प्रत्येक देवतेस इच्छा झाली. तेव्हां कोणास उद्देशून आरंभ करावा असा प्रजापतीस पेंच पडला. यानें सर्व देवतांचा उपक्रम एकदम होईल असा 'आपो रेवतीः' (ऋ. १०.३०.१२) मंत्र म्हटला. आप व रेवती या शब्दांनीं सर्व देवतांचा निर्देश होत असल्यानें प्रत्येक देवतेस 'मलाच उद्देशून यज्ञास आरंभ केला' असें वाटून समाधन झालें (ऐ. ब्रा. २. १६).

यानें आपलीं मुलें असणाऱ्या देव, मनुष्य व असुर यांना एका द वर्णानेंच दमन, दान व दया यांचा उपदेश केला (बृ. उ. ५. १-३).

प्रजापतीच्या मनांत जग उत्पन्न करावें असें आलें. तेव्हां याच्या मनापासून धूर उत्पन्न झाला. नंतर अग्नि, ज्योति ज्वाला, प्रभा वगैरे उत्पन्न झालें. हीं सर्व मिळून एक घट गोळा झाला. हाच प्रजापतीचा बस्ति म्हणजे मूत्राशय होय. पुढें तो बस्ति परमेश्वरानें फोडिला, तेव्हां समुद्र निर्माण झाला. मूत्राशयापासून समुद्राची उत्पत्ति असल्यामुळें त्याचें पाणी खारट असतें व तें कोणी पीत नाहीं. जलमय अशा समुद्रापासूनच प्रजापतीनें पृथ्वी, अंतरिक्ष व द्यौ हीं अनुक्रमें उत्पन्न केलीं. मग प्रजापतीनें आपल्याच शरीरांतून असुर निर्माण केले. मग दिवसरात्र व अहोरात्राचा संधिकाल निर्माण केला. अशा रीतीनें सर्व प्रकारची प्रजा प्रजापतीनें निर्माण केली (तै. ब्रा. २. २. ९).

प्रजापतीनें देव उत्पन्न केले व त्या देवांच्या मागून सर्व देवांत धाकटा इंद्र उत्पन्न केला. नंतर प्रजापति त्याला म्हणाला कीं, 'हे इंद्रा, तूं स्वर्गांत जा, तेथें देव आहेत; त्यांच्यावर तूं माझ्या आज्ञेनें आधिपत्य कर.' त्याप्रमाणें इंद्र देवाकडे गेला असतां देवांनीं विचारिलें, कीं, 'आम्हीं तुझ्यापेक्षां मोठे आहोंत. मग तूं आमचा अधिपति कसा होणार? आमचा तुझ्यापासून फायदा तरी काय होणार?' त्यानें परत येऊन प्रजापतीस सर्व सांगितलें. तो म्हणाला, 'तुझ्या जवळचें तें विशेष तेज मला दे.' तेव्हां प्रजापति म्हणाला, 'तें तेज दिल्यावर मला कोण (कः) विचारणार?' इंद्र त्याला म्हणाला, 'तूं 'क' या नांवानें प्रसिद्ध होशील. मला तेज दिलें तरी तुझें प्रजापतित्व कायम राहील.' नंतर प्रजापतीनें आपल्या तेजाचें एक पदक तयार करून इंद्राच्या मस्तकावर बांधिलें. तेव्हां तो इंद्र देवाचें आधिपत्य करण्यास समर्थ झाला (तै. ब्रा. २. २. १०).

प्रजापतीनें सोम, तीन वेद आणि सीतासावित्री नांवाची एक कन्या उत्पन्न केली. सोमानें तीनहि वेद आपल्या मुठींत झांकून ठेविले होते. सीतासावित्रीच्या मनांत सोमाशीं लग्न करावयाचें होतें, पण सोमाच्या मनांत प्रजापतीच्या श्रद्धा नांवाच्या मुलीशीं विवाह करावा असें होतें. प्रजापतीस हें सर्व ठाऊक होतें. पुढें सीतासावित्री जेव्हां याच्याकडे आली, तेव्हां यानें तिला एक वशीकरणाचा प्रयोग सांगितला. स्थागर नामक एक सुगंधि वनस्पति उगाळून तिचें गंध तयार केलें व मंत्रांनीं भारिलें. त्या गंधाचा सीतासावित्रीच्या कपाळीं टिळा लावला. मग सीतासावित्री सोमाकडे गेली. सोम तिला पाहतांच मोहित होऊन तिच्याशीं लाडीगोडीनें वागूं लागला. पण त्याच्या प्रेमाची पारख करण्याकरितां 'माझ्याशिवाय कोणालाहि भोगूं नये, अशी अट तिनें घातली व मुठींत काय आहे तें स्पष्ट सांगावयास सांगितलें. तें सर्व कबूल केल्यावर लग्न झालें व उभयतां सुखानें राहूं लागलीं. हा वशीकरणप्रयोग जे करतील त्यांनाहि अशीच सिद्धि प्राप्त होईल (तै. ब्रा. २. ३. १०).

प्रजापतीनें आपली कन्या सूर्यासावित्री ही सोमाला दिली. तिच्या स्वयंवरप्रसंगीं सर्व देव आले होते. त्या प्रसंगीं प्रजापतीनें सहस्र ऋचात्मक एक अश्विनशस्त्र तयार करून तें देवांच्या पुढें ठेविलें. तें पाहून सर्व देवांना त्याबद्दल अभिलाष उत्पन्न झाला. तेव्हां हें कोणाला द्यावें असा सर्वांना विचार पडला. त्यावर ' जो कोणी गार्हपत्य अग्नीपासून आदित्यापर्यंत सर्वांत आधीं धांवून जाईल त्याला तें शस्त्र (स्तोत्र) मिळेल ' अशी तोड निघाली. पुढें अश्विनींनीं तो पण जिंकून तें शस्त्र मिळविलें (ऐ. ब्रा. ४. ७).

प्रजापतीला आपल्या मुली ' द्यौ व उषा ' पाहून कामवासना उत्पन्न झाली. त्यांनीं रोहित मृगीचीं रूपें धारण केलीं म्हणून प्रजापतीनें ऋष्यमृगाचें रूप धारण केलें. सर्व देवांनीं हा निंद्य असें दुहितृगमन करीत आहे. हें जेव्हां पाहिलें तेव्हां प्रजापतीतील पापीपुरुष ठार करण्याकरितां देवांनीं आपलीं भयंकर स्वरूपें एकत्र करून ' भूतवान् ' नामक भीषण पुरुष उत्पन्न केला. त्यानें प्रजापतीचा पापी मृगदेह मारिला. तोच मृगदेह आपणांस मृग नक्षत्राच्या रूपानें आकाशांत दिसत असतो. रोहिणीचा ताराहाच प्रजापतीची कन्या होय व व्याध हाच रुद्र असून त्याच्या बाणाचें टोंक, मध्य व फाळ हीं देखील आपणांस सध्यां आकाशांत दिसतात. त्या वेळीं प्रजापतीचें जें रेत पडलें, त्यानें निरनिराळ्या प्राण्यांचा उत्पत्ति झाली. प्रजापतीनें जग निर्माण करण्याकरितां तप केलें व अग्नि, वायु, आदित्य, तीन वेद, भूःभुवःस्वः, अ उ म् अशा क्रमानें सर्व उत्पन्न केले (ऐ. ब्रा. ३. ३३; ५.२).

एकदां प्रजापति आपल्या कन्येस पाहून मोहित झाला व यानें तिच्याशीं मृगरूप धारण करून मैथुनक्रिया केली. परंतु या निंद्य कृत्याबद्दल प्रजापतीस शासन करण्यास कोणाहि समर्थ नव्हता. तेव्हां सर्व देवांनीं आपल्या शरीरांतील उग्र अंश एकत्र करून त्याचा एक भयंकर पुरुष बनविला. तोच रुद्र होय. रुद्रानें नंतर प्रजापतीस बाणांनीं विद्ध करून पाडिलें. याच्या अर्धवट पडलेल्या रेतापासून अग्निमारुत उक्थ झाले. पुढें देवांचा राग शांत होऊन त्यांनीं प्रजापतीला अभिषेक केला. हा प्रजापति म्हणजे यज्ञ होय (श. ब्रा. १. ७. ४).

प्रजापतीनें आपल्या कन्येच्या ठिकाणीं जें रेत सिंचन केलें तें इतस्ततः धावूं लागलें. तेव्हां मरुतांनीं त्याचा एक पिंड बनविला. त्यापासून आदित्य व वारुणि भृगु यांची उत्पत्ति झाली. नंतर उरलेले रेतपिंड दग्ध होऊन निखाऱ्याप्रमाणें झाले व त्यांपासून अंगिरसांची उत्पत्ति झाली; जे निखारे विझून कोळशांप्रमाणें झाले, त्यांपासून कृष्णवर्ण पशूंची उत्पत्ति झाली व विस्तवाच्या संयोगानें पृथ्वीचा जो भाग (तापून) लाल झाला, त्याच्यापासून रक्तरंगीय पशु निर्माण झाले (ऐ. ब्रा. ३. ३४). शेवटला ऐतरेयब्राह्मणांतला भाग शतपथ ब्राह्मणांत जरा वेगळा आहे.

हा ब्रह्मन्‌चा शिष्य. याचा शिष्य मृत्यु (वं. ब्रा. २). हाहि मंत्रद्रष्टा आहे (ऋ. ९. १०१. १३-१६).

ब्रह्मदेवानें सृष्टि उत्पन्न केली, त्यांत त्यानें आपले मानसपुत्र म्हणजे शरीरावयवापासून झालेले पुत्र हे उत्पन्न केले. मूळ हेतु प्रजोत्पादन हा असल्यामुळें त्यानें निर्माण केलेल्या सर्व पुत्रांना प्रजा निर्माण करावयास सांगितलें. म्हणून त्यांना प्रजापति म्हणतात. प्रजापति ह्या शब्दाची व्याख्या संतति निर्माण करणारें अशी आहे.

लोकस्य संतानकरास्तेरिमा वर्धिताः प्रजाः ।
प्रजापतय इत्येवं पठ्यन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥ (वायु. २. ४.४८).

विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः । (मत्स्य. १७१. २५). प्रजापतींनीं ज्याप्रमाणें प्रजा निर्माण करावयाची त्याचप्रमाणें निर्णय देण्याचें कामहि त्यांना करावें लागत होतें. तत्त्वज्ञानासंबंधीं कांहीं अडचण उपस्थित झाल्यास देव, दैत्य किंवा मनुष्य प्रजापतीकडे जात व तिचें निवारण करून आपलें समाधान करून घेत (छां. उ. ८. ७. १. ३.; ऐ. ब्रा. ५. ३; श्वेत. ४. २ इ.).

प्रजापतींच्या संख्येविषयीं कोठेंहि एकवाक्यता आढळून येत नाहीं. सात, तेरा, चवदा, एकवीस, अशा निरनिराळ्या संख्या निरनिराळ्या पुराणांत आढळतात. प्रथम प्रजापति कांहीं ठिकाणीं मूळ ईश्वर मानिला असून इतरत्र ब्रह्मदेव मानिलेला आढळतो. रोहिणी नक्षत्राची देवता प्रजापति आहे. प्रजापतीला शनीची पीडा झाली असतां लोकक्षय होतो (पद्म. उ. ३३).

मरीचि, अत्रि, अंगिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, दक्ष, वसिष्ठ, भृगु, नारद हे सर्वत्र प्रजापति या नांवाखालीं आढळतात. वायु, ब्रह्मांड, गरुड, मत्स्य व महाभारत यांत अन्ये, अपरे, बहवः म्हणून अधिक दिलेले आहेत. पण ज्यांची संतति विस्तृत आहे, अशांचींच नांवें तेथें दिलेलीं आहेत. तीं अशीं–कर्दम, कश्यप, शेष, विक्रांत, सुश्रवस्, बहुपुत्र, कुमार, विवस्वत् अरिष्टनेमि, बहुल, कुशोच्चय, वालखिल्य, संभूत, परमर्षय, मनोजव, सर्वगत, सर्वभोग (वायु, ब्रह्मांड). धर्म, रुद्र, मनु, सनक, सनातन, सनत्कुमार, रुचि, श्रद्धा, पितर, बर्हिषद, अग्निष्वात्त, कव्यादान, दीप्यान, आज्यपान (गरुड). गौतम, हस्तींद्र, सुकृत, मूर्ति, अप्, ज्योति, अय, स्मय(मत्स्य). मत्स्यांतील जास्त सांगितलेले स्वारोचिष मन्वंतरांतील होते. ब्रह्मन्, बृहस्पति, स्थाणु, मनु, क, परमेष्ठिन्, दक्ष, सप्तपुत्र, कश्यप, कर्दम, प्रह्लाद, सनातन, प्राचीनबर्हि, दश-

प्राचेतस, सोम, अर्यमन्, शशबिंदुपुत्र व गौतम (महाभारत). (म. स. ११; शां. २०८; अनु. १३२; भा. ३. १२; मत्स्य. ९.९; १७१, २७; वायु. २. ४; ब्रह्मांड. २. ९. २१; ३.१; गरुड. १.५; पद्म. उ. २३०). हे दर कल्पांत सृष्टि उत्पन्न करितात. स्वायंभुव मन्वंतरांत यांची प्रजा वाढेना, तेव्हां ब्रह्मयानें स्वतः कन्या निर्माण करून दक्षाला दिली आणि दक्षानें पुष्कळ कन्या उत्पन्न करून इतर प्रजापतींना दिल्या. पण दक्षयज्ञांत शंकरानें सर्वांना जाळिलें (ब्रह्मांड २. ९. ३१-६७). हा एक व्यास होता (व्यास पहा).

बौधायन धर्मसूत्रांत (२. ४. १५; २. १०. ७१) यांचें मत ग्राह्य धरिलें आहे. वसिष्ठानें कित्येक वेळां याच्या श्लोकांचा निर्देश केला आहे (३. ४७; १४. १६-१९, २४-२५, ३०-३२). हे श्लोक मनुस्मृतींत आढळतात. यावरून बौधायन व वसिष्ठ, मनु आणि प्रजापति हे एकच समजत असावेत.

आनंदाश्रम-संग्रहांत (९०-९८) प्रजापतीची श्राद्धविषयक एक स्मृति दिली आहे. तींत १९८ श्लोक आहेत. यांतील श्लोक अनुष्टुप्, इंद्रवज्रा, उपजाति, वसंततिलका आणि स्रग्धरा या वृत्तांत आहेत. या स्मृतींत कल्पशास्त्र, स्मृति, धर्मशास्त्र आणि पुराणें यांचा विचार केलेला आहे. कन्या आणि वृश्चिक राशीसंबंधींचा या स्मृतींत एक श्लोक असून हाच श्लोक काण्णाजिनीनेंहि दिला आहे. अशौच आणि प्रायश्चित्त यांसंबंधींचे प्रजापतीचे श्लोक मिताक्षरेंत (याज्ञ. ३. २५. २६०) दिले आहेत. पदार्थशुद्धि, श्राद्ध, साक्षीदार, दिव्यें आणि अशौच यासंबंधींचे याचे श्लोक अपरार्कानें दिले आहेत. हे श्लोक छापील प्रजापतिस्मृतीमध्यें आढळत नाहींत. परिव्राजकासंबंधीं अपरार्कानें याचा एक गद्य उतारा दिला आहे (अपरार्क. ९५२). मामाच्या गोत्रानें मुलानें मातेस पिंडदान करावें, असें प्रजापतीचें मत दर्शविणारा श्लोक लौगाक्षीनें दिला आहे. हाच श्लोक अपरार्कानेंहि दिला आहे (अपरार्क. ५४२). अपरार्क, स्मृतिचंद्रिका, पराशर-माधवीय आणि दुसऱ्या कांहीं ग्रंथांत याचे व्यवहारावरील श्लोक दिले आहेत. साक्षीदाराचे कृत आणि अकृत असे दोन प्रकार आहेत. हे यानें नारदस्मृतींतून घेतले असावेत (ऋणादान. श्लो. १४९; अपरार्क. ६६६; स्मृतिच. व्य. ८०). प्रतिवादीच्या ग्राह्य उत्तराचें यानें विवेचन केलें असून त्याच्या चार प्रकारांच्या व्याख्याहि दिल्या आहेत (स्मृतिच. व्य. ९८; परा. मा. ३. ६९-७३). दिव्यासंबंधीं याचे श्लोक पराशर-माधवीयांत आहेत. निपुत्रिक विधवेचा नवऱ्याच्या संपत्तीवर हक्क असून तिला त्याचें मासिक व वार्षिक श्राद्ध करण्याचा हक्क आहे. शिवाय तिनें याप्रसंगीं नवऱ्याच्या आप्तांना मानहि दिला पाहिजे असें याचें मत आहे (परा. मा. ३. ५३६).

२ रथंतर कल्पांतील एक राजा. याची स्त्री चंद्ररूपा. हिनें त्रिरात्र तुलसीव्रत केलें होतें (पद्म. उ. २५).

प्रजापति परमेष्ठिन्—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १२९).

प्रजापति वाच्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ३. ३८; ५४-५६; ९. ८४).

प्रजापति वैश्वामित्र— सूक्तद्रष्टा (ऋ. ३. ३८; ५४-५६).

प्रजावत् प्राजापत्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १८३; ऐ. ब्रा. १. २१). प्रवर्ग्य नामक अनुष्ठानांत याचें सूक्त पठन केलें म्हणजे संतति होते, असें तेथें म्हटलें आहे. याला आईच्या नांवावरून सौपर्णेय असेंहि म्हणत असत (तै. आ. १०. ६३),

प्रज्ञ--अमिताभ देवांतील एक.

प्रज्योति--अमिताभ देवांतील एक.

प्रणित—मरीचिगर्भ देवांपैकीं एक.

प्रणिधि--(२ पद्मावती पहा).

प्रतंस—(सो.) भविष्यमतें अवतंसाचा पुत्र.

प्रतपन--नलानें मारिलेला रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा. यु. ४३).

प्रतर्दन—(सो. काश्य.) वेदांत याला काशिराज दैवोदासि म्हटलें आहे व हा सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. ९. ९६; १०. १७९. २).याचा पुत्र भरद्वाज (क. सं. २१.१०). दैवोदासि प्रतर्दनानें यज्ञांतील दोष काढून टाकण्याविषयीं नैमिषारण्यांतील सत्रांत चर्चा केली होती (श. ब्रा. २. ६. ५). याला मरणानंतर इंद्र लोक मिळाला. तेथें इंद्राची इच्छा नसतांहि मोठ्या खुबीनें इंद्राला वचनांत गुंतवून यानें त्याकडून ब्रह्मविद्या संपादन केली (कौ. उ. ३. १).

दिवोदासास ययातिकन्या माधवी हिच्यापासून झालेला पुत्र (म. स. ८; व २०१; उ. ११७;अनु. २७१ कुं.). ययातीशीं दिलेला हा संबंध कालदृष्ट्या विसंगत आहे. याचा आजा भीमरथ होय. हा अत्यंत पराक्रमी असून यानें आपल्या पराक्रमाचे जोरावर द्युमान्, शत्रुजित्, कुवलयाश्व, कृतध्वज, वत्स इत्यादि नांवें संपादन केली होतीं (विष्णु. ४. ८). काशिराज दिवोदास हा यास भारद्वाजाच्या प्रसादानें झाला होता. दिवोदासाच्या आजास (हर्यश्वास) हैहय नांवाच्या राजांनीं बराच त्रास दिला होता व त्याचें राज्यहि बळकाविलें होतें. हर्यश्वाचा मुलगा सुदेव व नातू दिवोदास या दोघांकडूनहि हैहयांचा पराभव झाला नाहीं. त्यामुळे दिवोदासानें हैहयांचा

पराभव करणारा असा प्रतर्दन नांवाचा मुलगा भारद्वाजाकडून मागून घेतला. प्रतर्दन हा जन्मतःच तेरा वर्षांचा वाढलेला असून सर्व विद्यांत पारंगत होता. याला पित्याच्या दुःखाचें कारण कळतांच यानें वीतहव्य व त्याचे पुत्र हैहय यांचा पराभव केला. व हैहयांना ठार केलें. सर्व पुत्र मेलेलें पाहतांच वीतहव्य घाबरून भार्गवाचे आश्रयास गेला. तेव्हां भार्गवानें 'हा ब्राह्मण असल्यामुळें अवध्य आहे' असें यास सांगून वीतहव्यास प्रतर्दनापासून सोडविलें (म. अनु. ३०). प्रतर्दन हा अत्यंत दानशील होता. यानें आपला पुत्रहि एकदां ब्राह्मणाला दान केला होता (म. अनु. १३७). एकदां हा नारदासह रथांत बसून जात असतां एका ब्राह्मणानें याच्या रथाचे घोडे मागून नेले. त्यामुळें हा स्वतःच रथ ओढून नेऊं लागला. पुढें आणखी ब्राह्मण आले. त्यांनीं याचेजवळ घोडे मागितले. परंतु त्या वेळेस एकहि घोडा नसल्यानें यास ब्राह्मणांची मागणी पुरी करितां येईना. या वेळेस ब्राह्मणांना हा त्रासून अपशब्द बोलला. त्यामुळें हा आपल्या भावाबरोबर स्वर्गांत जात असतां अर्ध्या वाटेंतून खालीं पडला (म.व. १९८). यास अलर्कादि बरेच पुत्र होते. परंतु याचे मागून अलर्क हाच गादीवर बसला (भा. ९. १७. ६). ययाति स्वर्गांतून पडला असतां यानें आपलें पुण्य त्याला दिलें व पुनः स्वर्गाला पाठविलें (म. आ. ८६ कुं.).

प्रतर्दन एकच आहे. पण महाभारत व पुराणें यांची वंशावळ भिन्न आहे. त्यामुळें वेगवेगळे दोन दिवोदास असावेत असें दिसतें. महाभारतांत दोनहि दिवोदासांच्या माहितीची भेसळ झाली आहे. दुसऱ्या दिवोदासाचा पुराणांत पत्ता नाहीं; व पहिल्याचा महाभारतांत उल्लेख नाहीं. प्रतर्दनाचा संबंध महाभारताप्रमाणें वंशावळ असणाऱ्या दुसऱ्या दिवोदासाशी असावा.

२ उत्तम मन्वंतरांतील देवगण. हे बारा आहेत--अवध्य, अवरति, ऋतु, केतुमान्, धिष्ण्य, धृतधर्मन्, यशास्विन्, रथौर्मि, वसु, वित्त, विभावसु व सुधमस् (ब्रह्मांड.२. ३६. ३०-३१).

३ शिव देवांतील एक.

प्रताप—जयद्रथाचा भाऊ असावा (म. व. २६६. ११ कुं.).

प्रतापवत्—(भविष्य.)चपहानिवंशांतील चंद्रगुप्ताचा पुत्र. यानें पन्नास वर्षे राज्य केलें. यास मोहन नांवाचा पुत्र होता (भवि. प्रति. ४. २).

प्रतापाग्र्य—शत्रुघ्नाबरोबर अश्वरक्षणार्थ गेलेला एक यादव (पद्म. पा. ११). याचें दमनाशीं युद्ध होऊन हा मूर्च्छित झाला (पद्म. पा. २३).

प्रतापिन्—कुंडलपूरच्या सुरथ राजाच्या दहा पुत्रांपैकीं एक (पद्म. पा. ४९).

प्रतापेंद्र—(सो.) भविष्यमतें शक्रहोत्राचा पुत्र. यानें अयोध्येंत १०००० वर्षे राज्य केलें.

प्रति--(सो. क्षत्र.) भागवतमतें कुशाचा पुत्र. यास प्रतिक्षत्र व प्रतिपक्ष अशीं नामांतरें आहेत.

प्रतिक्षत्र--(सो. क्रोष्टु.) विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें शमीचा पुत्र. यास प्रतिक्षिप्त म्हटलें आहे.

२ (सो. क्षत्र.) विष्णुमतें क्षत्रवृद्धाचा पुत्र (प्रति पहा).

प्रतिक्षत्र आत्रेय--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ४६).

प्रतिक्षिप्त—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें शमीचा पुत्र (१ प्रतिक्षत्र पहा).

प्रतिक्षेत्र—(सो. क्रोष्टु.) शोणाश्वाचा पुत्र. याचा पुत्र भोज (पद्म. सृ. १३).

प्रतित्वक--(सू. निमि.) वायुमतें मरूचा पुत्र. यास प्रतिबंधक, प्रतीपक, प्रतींधक व प्रदीपक अशीं नांवें होतीं.

प्रतिथि देवतरथ—हा देवतरस् श्यावसायन ऋषीचा शिष्य. याचा शिष्य निकोथन (वं. ब्रा. २).

प्रतिपक्ष--(सो. क्षत्र.) वायुमतें धर्मवृद्धाचा पुत्र (प्रति पहा).

प्रतिप्रभ आत्रेय--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ४९).

प्रतिबंधक—(सू. निमि.) विष्णुमतें मरूचा पुत्र (प्रतित्वक पहा).

प्रतिबाहु--(सो. वृष्णि.) भागवतमतें श्वफल्क व गांदिनी यांचा एक पुत्र. यास प्रतिवाह म्हटलें आहे.

२ कृष्णाचा प्रपौत्र, वज्राचापुत्र व सुबाहूचा पिता.

प्रतिभानु—श्रीकृष्ण व सत्यभामा यांचा पुत्र.

प्रतिभानु आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ४८).

प्रतिमेधस्—सुमेधस् देवांतील एक.

प्रतिरथ—(सो. पूरु.) मतिनाराचा पुत्र. याचा पुत्र कण्व (अग्नि. २७७. ५; गरुड. १४०. ४).

प्रतिरथ आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ४७).

प्रतिरूपा—अग्नीध्रपुत्र किंपुरुषाची स्त्री. ही मेरूची कन्या होय (भा. ५. २. २३).

प्रतिवाह--(सो. वृष्णि.) श्वफल्काच्या पुत्रांपैकीं एक (१ प्रतिबाहु पहा).

प्रतिविंध्य—(सो. कुरु.) युधिष्ठिरास द्रौपदीपासून झालेला पुत्र (भा. ९. २२. २९; म. आ. ६३; ६४; ६८). हा विंध्यपर्वतासारखा अचल असा जन्मकालीं दिसला, म्हणून यास हें नांव होतें (म. आ. २४७. ७७ कुं.).

भारतीय युद्धांत याच्या रथाचे अश्व शुभ्र असून त्यांचा कंठ निळा असे. हा निद्रित असतां यास अश्वत्थाम्यानें मारिलें (म. द्रो. २३; सौ. ८. ६० कुं.). याच्या मृत्यूचा हा दिवस मार्गशीर्ष अमावास्येचा होय (भारतसावित्री).

२ शाकलदेशचा राजा. याला राजसूयाच्या वेळीं अर्जुनानें जिंकिलें (म. स. २७. १४ कुं.). हा पांडवाकडे यावा म्हणून दूत गेला होता (म. उ. ४. १३ कुं.).

प्रतिवेश्य—हा बृहद्दिवाचा शिष्य (सां. आ. १५. १).

प्रतिव्यूह—वायुमतें वत्सव्यूहाचा पुत्र. यास प्रतिव्योम म्हणतात.

प्रतिव्योमन्—(सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें वत्सवृद्धाचा, विष्णुमतें वत्सव्यूहाचा व मत्स्यमतें वत्सद्रोहाचा पुत्र (प्रतिव्यूह पहा).

प्रतिश्रवस्—प्रतीपाचें नामांतर (१ प्रतीप पहा).

प्रतिश्रुत—वसुदेवास शांतिदेवेपासून झालेला पुत्र (भा. ९. २४. ५०).

प्रतिहर्तृ—(स्वा. प्रिय.) प्रतीह राजास सुवर्चलेपासून झालेल्या तीन मुलांतील ज्येष्ठ. हा यज्ञकर्मात निपुण असे. याच्या स्त्रीचें नांव स्तुति असून तिजपासून याला अज व भूमन् हे दोन पुत्र झाले (भा. ५. १५. ५). विष्णुमतें नाभिवंशीं प्रतिहाराचा पुत्र.

२ मरुद्गणांतील सहाव्या गणांपैकीं एक.

प्रतिहार—(स्वा. नाभि.) विष्णुमतें परमेष्ठिनूचा पुत्र.

प्रतीक—(सू. नृग.) वसु राजाचा पुत्र. याला ओघवान् नांवाचा पुत्र होता (भा. ९. २. १८).

प्रतीकाश्व—(सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें भानुमान् राजाचा पुत्र. प्रतीताश्व व प्रतीपाश्व अशीं यास नामांतरें आहेत.

प्रतीच्या—पुलस्त्याची पत्नी (म. उ. १७७. १६कुं.).

प्रतीत—प्रथिताचें नामांतर.

प्रतीताश्व—(सू. इ. भविष्य.) वायुमतें भानुरथाचा पुत्र (प्रतीकाश्व पहा).

प्रतीदर्श शैवक—यानें दाक्षायण यज्ञ किंवा वसिष्ठ यज्ञ केल्यामुळें लोकांनीं याला पदच्युत केला असूनहि हा पुनः लोकप्रिय राजा झाला (श. ब्रा. २. ४. ४. ३–४). हा पांचलराज सुश्रुन् सहदेवाचा समकालीन होता.

प्रतीन्धक—प्रदीपकाचें नामांतर.

प्रतीप—(सो. कुरु.) भागवत, विष्णु, मत्स्य, भविष्य व वायु यांच्या मतें भीमसेनाचा प्रपौत्र व दिलीपाचा पुत्र. पण महाभारतांत भीमसेनास कैकयराजकन्या सुकुमारीपासून झालेला पुत्र असें आहे. याच्या स्त्रीचें नांव सुनंदी. याला परिश्रवस् असें नामांतर होतें (म. आ. ६३. ४६ कुं.). हा बराच वृद्ध झाला, तरी यास मुळींच पुत्र नव्हता. तेव्हां यानें पुत्रप्राप्त्यर्थ तप करण्यास आरंभ केला. तप करीत असतां एकदां गंगा स्त्रीरूपानें येऊन याच्या दक्षिणांकावर बसली. तें पाहून प्रतीपानें गंगेस आपली सून होण्यास सांगितलें. तपश्चर्या संपतांच हा स्वदेशीं परत आला. पुढें कांहीं कालानें यास शांतनु, देवापि व बाह्लीक असे तीन पुत्र झाले. याचें शांतनूवर फार प्रेम होतें व यानें मरतांना शांतनूस सांगितलें कीं, ' जी स्त्री तुला अरण्यांत भेटेल व तुला वरण्याची इच्छा करील, तिच्याशीं तूं बिनदिक्कत लग्न लाव, ' (म. आ. १०३ कुं.).

२ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

प्रतीप प्रातिसुत्वन—हें एका मनुष्याचें नांव आहे (अ. वे. २०. १२९. २).

प्रतीपक—(प्रतित्वक पहा).

प्रतीपाश्व—(सू. इ. भविष्य.) मत्स्यमतें ध्रुवाश्वाचा पुत्र (प्रतीकाश्व पहा).

प्रतीबोध—बोधाबरोबर याचा उल्लेख आहे (अ. वे. ५. ३०. १०; ८. १. १३).

प्रतीर—भौत्य मनूचा पुत्र.

प्रतीह—(स्वा. प्रिय.) परमेष्ठिनूचा पुत्र. याच्या आईचें व स्त्रीचें नांव सुवर्चला असें होतें. यास प्रतिहर्तृ, प्रस्तोतृ आणि उद्गातृ असे तीन पुत्र होते (भा. ५. १५. ३).

प्रतृद—हें तृत्सूंचें दुसरें नांव आहे (ऋ. ७. ३३.१४).

प्रतोष—यज्ञ व दक्षिणा यांचा पुत्र.

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील एक देव.

प्रत्यग्र—(सो. ऋक्ष.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें उपरिचर वसूच्या पुत्रांपैकीं एक (म. आ. ६४. ४४ कुं.). यास वायुमतें प्रत्यग्रह व मत्स्यमतें प्रत्यश्रवस् अशीं नांवें आहेत (वा. रा. बा. ३२. १–११). यापुढें चैद्य घराण्याचा वंश आढळत नाहीं. फक्त दमघोष, शिशुपाल व धृष्टकेतु हीं तीन माणसें भारतीय युद्धाच्या सुमारास आढळतात.

प्रत्यग्रह—(प्रत्यग्र पहा).

प्रत्यश्रवस्—(प्रत्यग्र पहा).

प्रत्यह—(प्रत्यूह पहा).

प्रत्यूष—अष्टवसूंपैकीं एक. याचा पुत्र देवल. हा पुढें नानकाच्या रूपानें अवतरला (भवि. प्रति. ४. १७).

प्रत्यूह—भृगुकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल प्रत्यह असा पाठ आहे.

प्रथ वासिष्ठ—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १८१. १).

प्रथित—स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

प्रदीपक—(प्रतित्वक पहा).

प्रदोष—(स्वा. उत्तान.) पुष्पार्ण राजास दोषा नामक स्त्रीच्या ठायीं झालेला ज्येष्ठपुत्र (भा. ४. १३. १४).

प्रद्युम्न—चक्षुर्मनूपासून नड्वलेस झालेल्या बारा पुत्रांतील एक. यास सुद्युम्न असेंहि म्हणत असत (भा. ४. १३. १६).

२ (सू. निमि.) वायुमतें भानुमानाचा पुत्र.

३ (सो. क्रोष्टु.) कृष्णास रुक्मिणीपासून झालेला पुत्र. हा सनत्कुमाराचा अंश होय (म. आ. ६८. १५२ कुं.). पूर्वजन्मीं शंकराचे हातून मारिला गेलेला हा मदनच होता. याचे हातून शंबरासुराचा मृत्यु असल्यानें शंबरासुरास जेव्हां कळलें कीं, मदन हा रुक्मिणीचे उदरीं प्रद्युम्नरूपानें येणार आहे, तेव्हां शंबरासुरानें प्रद्युम्नास सहावे दिवशींच सूतिकागृहांतून उचलून आणिलें व समुद्रांत फेंकून दिलें. तेव्हां याला एका माशानें गिळिलें. परंतु दैवयोगानें प्रद्युम्न त्या माशाच्या पोटांत जिवंत राहिला. पुढें तो मासा एका कोळ्यास सांपडून त्यानें तो शंबरासुरास नजर केला. शंबरानें तो मासा आपल्या मायावती नांवाच्या भार्येजवळ नेऊन दिला. मायावतीनें तो चिरतांच त्यांतून एक दिव्य बालक बाहेर पडलें. त्या बालकास पाहतांच हा कोण असावा, अशी मायावतीस शंका आली. इतक्यांत त्या ठिकाणीं नारद प्रकट होऊन त्यानें 'हा साक्षात् मदनच असून प्रद्युम्नरूपानें रुक्मिणीचे उदरीं आला होता व तूं मदनपत्नी रति असल्यामुळें प्रद्युम्नाची भार्या आहेस, म्हणून तूं याची सेवा कर' असें सांगितलें. हें ऐकून मायावतीस आनंद झाला व तिनें यास नीट तऱ्हेनें वाढवून बऱ्याच विद्या शिकविल्या. पुढें हा मोठा झाल्यावर यास शंबराचें सर्व कृत्य कळलें. तेव्हां यानें क्रोधानें शंबराशीं लढाई करून त्यास ठार केलें व नंतर भार्येसह हा रुक्मिणीच्या भेटीस गेला (विष्णु. ५. २६; ह. वं. २. १०४–१०७; भा. १०. ५५). हरिवंशांत मुलगा समुद्रांत न फेंकतां मायावतीला पुत्र नसल्यामुळें तिला दिला असें आहे.

ब्रह्मवैवर्तपुराणांत वरील कथेहून थोडी भिन्न कथा आहे. ती अशी:—शंबरानें प्रद्युम्नास सूतिकागृहांतून उचलून नेलें. परंतु याला समुद्रांत न टाकितां आपल्या मायावती नांवाच्या बायकोजवळ नेऊन दिलें. मायावतीसहि मुलगा नसल्यामुळें तिनें आनंदानें या बालकास वाढविलें. पुढें प्रद्युम्न मोठा झाल्यावर एके दिवशीं सरस्वती मायावतीकडे आली व तिनें तिला सर्व वृत्तांत कळविला. पुढें प्रद्युम्नास शंबराचीं दुष्ट कृत्यें कळल्यावर यानें शंबरास ठार मारिलें (ब्रह्मवै. ४. ११२). प्रद्युम्नास मायावतीशिवाय रुक्मीची मुलगी रुक्मवती ही दुसरी स्त्री होती (भा. १०. ६१. १८). त्याचप्रमाणें यानें वज्रनाभाची कन्या प्रभावती हिलाहि हरण करून तिच्याशीं लग्न केलें होतें. यास रुक्मवतीपासून अनिरुद्ध हा पुत्र व प्रभावतीपासून दुसरा एक पुत्र असे दोन पुत्र झाले (विष्णु. ५. २८. ७; भा. १०. ९०; ह. वं. २.३६).

यास शतद्युम्न असें नामांतर होतें. यानें वज्रनाभाला मारून त्याची प्रभावती नांवाची कन्या पळवून आणिल्यामुळें वज्रनाभबंधु निकुंभाशीं याचें युद्ध झालें. हा मायावी युद्धांत मोठा कुशल होता. भानु यादवाची कन्या भानुमती निकुंभ दानवानें पळवून नेली, तेव्हां कृष्णार्जुनांसह हा निकुंभाशीं लढण्यास गेला होता. तेथें यानें आपलें मायावी युद्धकौशल्य चांगलें दाखविलें. शेवटीं कृष्णानें निकुंभाला ठार केलें. या वैराचें कारण हाच होता (ह. वं. २.९०-९१).

हा यादवसैन्यांतील एक महारथी होता (भा. १०. ९०. ३३). एकदां शाल्व कृष्णाचा सूड उगविण्याकरितां द्वारकेवर चालून आला असतां प्रद्युम्नानें मोठ्या शौर्यानें त्याचा पराभव केला (भा. १०. ७६. १३). याचा सारथि दारुकपुत्र सौति हा होता (म. व. १८. ३कुं.). प्रद्युम्नानें पांडवांच्या अश्वमेधप्रसंगीं त्यांना बरीच मदत केली. हा अश्वरक्षणाकरितां ससैन्य अर्जुनादिकांच्या बरोबर होता (जै. अ. १२).

पुढें सर्व यादव प्रमत्त होऊन भांडत असतां त्या यादवींतच प्रद्युम्न मरण पावला (म. मौ. ४. कुं.; भा. ११. ३०.१६; गणेश. १.९).

प्रद्योत—कुबेरसभेंतील एक यक्ष (म. स. १०. १६ कुं.).

२ (प्रद्योत. भविष्य.) सूर्यवंशांतील शेवटचा राजा रिपुंजय किंवा अरिंजय त्याचा प्रधान शुनक त्यानें रिपुंजयाला ठार करून आपला मुलगा प्रद्योत गादीवर बसविला. शुनकाच्या ऐवजीं सुनीक असा वायुपुराणांत पाठ आहे. या वंशांत प्रद्योत, पालक, विशाखयूप, जनक अथवा अजक आणि नंदवर्धन किंवा नंदिवर्धन किंवा वर्तिवर्धन असे पांच राजे झाले. त्यांनीं एकशें अडतीस वर्षें राज्य केलें (भा. १२. १; विष्णु. ४. २२-२४; वायु. २. ३७). हे सुमारें ख्रि. पू. ७४५ ते ६९० पर्यंत राज्य करीत असावेत. पाठभेद फक्त वायुपुराणांत आढळतात.

भविष्यमतें क्षेमकाचा पुत्र. क्षेमक आणि शुनक एकच होत. याच्या बापाला म्लेच्छानें मारिल्यामुळें यानें नारदाच्या सांगण्यावरून म्लेच्छयज्ञ केला. त्या वेळीं सोळा कोसांचें यज्ञकुंड केलें होतें. यानें हारहूण, बर्बर, गुरुंड, शक, खस, यवन, पल्लव, रोमज, खरसंभव द्वीपांतून आलेले कामरु व सागराच्या मध्यभागीं असलेले चीन या जातींच्या म्लेच्छांचें वेदमंत्रांच्या साह्यानें आवाहान करून भस्म करून टाकिलें. यामुळें याला म्लेच्छहंता असें नांव पडलें (भवि. प्रति. १.४).

३ परिमलाचा पिता (परिमल पहा).

प्रद्वेषी—दीर्घतमा ऋषीची पत्नी. दीर्घतमा अंध असल्यामुळें ही पुनर्विवाह करणार होती. परंतु त्यानें एकच पति असावा असा नियम घालून दिला. तरी हिनें त्याचा त्याग केलाच (म. आ. ११३. ३२ कुं.). हिचीं मुलें गौतमादि होत.

प्रधान—हा एक राजर्षि असून याची सुलभा नामक कन्या ब्रह्मनिष्ठत्वानें प्रसिद्ध होती (म. शां. ३२५. १८३ कुं.).

प्राधिभि—जटीमालिन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

प्रनंद—नंदसुतास शूद्र स्त्रीपासून झालेला पुत्र. यानें मगधाचें दहा वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. १.६; ५ नंद पहा).

प्रपोहय—पराशरकुलांतील एक गोत्रकार ऋषिगण.

प्रबल—कृष्णास लक्ष्मणेपासून झालेला मुलगा (भा. १०. ६१. १५).

२ विष्णूचा एक पार्षद (भा. ८. २१. १६).

३ गुर्जर देशाधिपति मूलवर्म्याचा द्वितीय पुत्र (भवि. प्रति. ३. ३१).

प्रबुद्ध—(स्वा. प्रिय.) ऋषभदेवाच्या नऊ सिद्ध पुत्रांपैकीं एक. यानें निमीला उपदेश केला होता (भा. ५. ४. ११; ११. ३ १८). हा भगवद्भक्त होता.

प्रभ—रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. उ. ३६).

प्रभंकर—जयद्रथाचा भाऊ (म. व. २६६. ११ कुं.).

प्रभंजन—मणिपूरचा राजा. याला पुत्र नव्हता, म्हणून यानें शंकराची आराधना केली. तेव्हां शंकरानें यास प्रसन्न होऊन वर दिला कीं, ' तुझ्या वंशांत एकच अपत्य होऊन तें राज्य चालवील. ' या वराप्रमाणें चित्रवाहनापर्यंत राजे झाले. परंतु चित्रवाहनास चित्रांगदा नांवाची एक मुलगीच झाल्यामुळें तिच्याद्वारांच चित्रवाहनाचा वंश पुढें चालावयाचा होता. त्यामुळें चित्रवाहनानें तिला होणारा पुत्र आपल्यास देण्याच्या अटींवर ती अर्जुनास दिली. पुढें चित्रांगदेस अर्जुनापासून बभ्रुवाहन नांवाचा पुत्र झाला. तो पुत्र चित्रवाहनानें घेऊन त्यानें त्यास मणिपूरचें राज्य दिलें (म. आ. २१५).

२ गंधवती नगरींत राहणारा राजा. यानें दहा हजार वर्षें शिवाराधना करून दिक्पालत्व संपादिलें. याला पूतात्मा नांवाचा पुत्र होता (स्कंद. ४. १. १३).

३ क्षत्रियकुलोत्पन्न एक राजा. यानें बालकांस स्तनपान करीत असलेल्या हरिणीवर बाण सोडला असतां तिनें याला शंभर वर्षेपर्यंत व्याघ्रदेह होण्याविषयीं शाप दिला. त्याप्रमाणें हा व्याघ्रयोनीप्रत गेला असतां, नंदा नांवाच्या गाईच्या उपदेशानें याचा व्याघ्रदेह नष्ट होऊन याला पूर्ववत् राजदेह प्राप्त झाला (पद्म. सृ. १८).

प्रभद्रा—कर्णपुत्र वृषकेतूची स्त्री. हिला भद्रावती असेंहि म्हणत (जै. अ. ६३).

प्रभव—भृगु व पौलोमी यांचा पुत्र, एक देव.

प्रभस—रावणपक्षीय राक्षस (म. व. २८५).

प्रभा—विवस्वान् आदित्याची स्त्री. ही संज्ञा व राज्ञी यांची सवत असून हिला प्रभात नांवाचा पुत्र होता (पद्म. सृ. ८).

२ देवमातांपैकीं एक (म. स. ११. ४१ कुं).

३ एक अप्सरा (म. अनु. ५०. ४८ कुं.).

४ (स्वा. उत्तान.) पुष्पार्ण राजाच्या दोन स्त्रियांपैकीं एक (भा. ४. १३. १३).

५ स्वर्भानूची कन्या. आयूची पत्नी हिचा पुत्र नहुष (ब्रह्मांड. ३. ६. २६).

६ सगराच्या सुमति नांवाच्या ज्येष्ठ पत्नीचें नामांतर. हिलाच सगरापासून साठ हजार मुलें झालीं (मत्स्य. १२. ३९–४२).

७ (३ प्रियव्रत पहा).

प्रभाकर— अत्रिकुलांतील एक महत्त्वाचा ऋषि. याला रौद्राश्व किंवा भद्राश्वाच्या दहा मुली दिल्या होत्या. त्यांचीं नांवें- १ रुद्रा, २ शुद्रा, ३ भद्रा, ४ मलदा, ५ मलहा, ६ खलदा, ७ नलदा, ८ सुरसा, ९ गोचपला, १० स्त्रीरत्नकूटा. एकदां सूर्यग्रहण लागलें असतां हा सूर्याला उद्देशून ' स्वस्ति ' असें म्हणाला; तेव्हां सूर्य पुनः प्रकाशित झाला. त्यामुळें यास प्रभाकर असें नांव पडलें. याच्यामुळें अत्रिवंशानें महत्त्व फार वाढलें (ह. वं. १. ३१).

२ कद्रूपुत्र नाग.

३ सुतप देवांपैकीं एक

४ (सौ.) भविष्यमतें दिवाकराचा पुत्र. यानें ४६०० वर्षें राज्य केलें.

प्रभाता—प्रत्यूष व प्रभास यांची आई, धर्मपत्नी (म. आ. ६७. २० कुं.). हें वसूचेंच कल्पभेदानें नांव आहे.

प्रभानु—श्रीकृष्ण व सत्यभामा यांचा पुत्र (भा १०. ६१. १०).

प्रभावती—स्वयंप्रभेचें नामांतर (म. व. २८३. ४१ कुं.).

२ यौवनाश्व राजाची पत्नी.

३ हंसध्वज राजाचा मुलगा सुधन्वा याची पत्नी.

४ देवशर्म्याच्या बायकोची ज्येष्ठ भगिनी व अंगराज चित्ररथाची पत्नी (म. अनु. ७७. ८. कुं.).

५ बलाची पत्नी (८ बल पहा).

६ वज्रनाभ दानवाची कन्या. वज्रनाभाला मारून प्रद्युम्नानें हिच्याशीं लग्न लाविलें (ह. वं. २. ९०).

७ गुर्जराधिपति मूलवर्म्याची कन्या (भवि. प्रति. ३.३१).

प्रभास—धर्म व वसु यांचा मुलगा. याचे पुत्र विश्वकर्मन् (प्रजापति), अजैकपात्, अहिर्बुध्न्य, रुद्र, हर, बहुरूप, त्र्यम्बक, अपराजित, वृषाकपि, शम्भु, कपर्दिन् रेवत, मृगव्याध, शर्व व कपालिन् (विष्णु. १. १५). यास बृहस्पति-भगिनी वरस्त्री किंवा भुवनेपासून विश्वकर्मन् नांवाचा पुत्र झाला (म. आ. ६७. २७ कुं.; ब्रह्मांड. ३. ३. २१-२९).

२ सुतप देवांपैकीं एक.

प्रभु—भग व सिद्धि यांचा मुलगा (भा. ६. १८. २).

२ तुषित देवांपैकीं एक.

३ साध्य देवांपैकीं एक.

४ सुमेधस् देवांतील एक.

५ आमिताभ देवांपैकीं एक.

६ ब्रह्मसभेंतील एक ऋषि.

७ अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

८ शुक व पीवरी यांचा पुत्र.

प्रभुवसु आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ३५-३६; ९. ३५-३६).

प्रभुसुत—(२ प्रसुश्रुत पहा).

प्रभूत—चाक्षुष मन्वंतरांतील देवगण.

प्रभूति—मरीचिगर्भ देवांपैकीं एक.

प्रमगंद—हा कीकटांचा राजा आणि सुदासाचा शत्रु होय (ऋ. ३. ५३. १४). याला नैचाशाख असें विशेषण लावण्यांत आलें आहे.

प्रमतक—जनमेजयानें केलेल्या सर्पसत्रांतील एक सदस्य (म. आ. ५३. ७ कुं.).

प्रमति—चाक्षुष मन्वंतरांतील शेवटच्या कलियुगांतील विष्णूचा अवतार (मत्स्य. १४३).

२ प्रयागांतील शूर ब्राह्मणाचा पुत्र. याला कृतयुगाच्या शेवटीं सेनापति करून ब्राह्मणांनीं क्षत्रियाचा पराजय केला (विष्णुधर्म. १. ७४).

३ बिभीषणाच्या चार अमात्यांपैकीं एक (वा. रा. यु. ३७).

४ च्यवनाचा मुलगा. याची माता सुकन्या. याला घृताची नांवाच्या अप्सरेपासून झालेला पुत्र रुरु होय (म. व. ५८. ३१. कुं.) याला प्रमिति असेंहि म्हटलें आहे (म. आ. ८. २; अनु ८. ६४. कुं.).

५ (सू. दिष्ट.) वायुमतें जनमेजयाचा पुत्र. यास विष्णुमतें स्वमति म्हणत (प्रजानि पहा).

६ अमिताभ देवांपैकीं एक.

प्रमत्त—अंगदेशाधिपति मायावर्म्याचा द्वितीय पुत्र (भवि. प्रति. ३. ३१).

प्रमथ—एक रुद्रगण.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

३ चपहानिवंशज बलांग राजाचा पुत्र. यानें पन्नास वर्षे राज्य केलें. यास अंगराग नांवाचा मुलगा होता (भवि. प्रति. ४. २. १७).

प्रमद—हा वसिष्ठाचा पुत्र असून उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक होता (भा. ८. १. २४).

२ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

प्रमदा—अंगदेशच्या मायावर्म्याची पत्नी. हिला एका वर्षांत दहा मुलें झालीं. मत्त, प्रमत्त, उन्मत्त, सुमत्त, दुर्मद, दुर्मुख, दुर्धर, बाहु, सुरथ व विरथ. हिला मदिरेक्षणा नांवाची एक मुलगीहि होती (भवि. प्रति. ३. ३१).

प्रमद्वरा—मेनकेस विश्वावसु गंधर्वापासून झालेली मुलगी. स्थूलकेश ऋषीनें हिचें पालन करून रुरु ऋषीस ही दिली होती (म. आ. ८. २; १३; अनु. ८. ६५ कुं.).

प्रमंथु—(स्वा. प्रिय.) वीरव्रत राजास भोजेपासून झालेल्या दोन पुत्रांतील कनिष्ठ (भा. ५. १५. १५).

प्रमंदनी—एका अप्सरेचें नांव (अ. वे. ४. ३७. ३). पण हिचा लता असा अर्थ आहे (कौ. सू. ८. १७).

प्रमंधु—एक यक्ष. हरिश्चंद्रानें याला धनरक्षणार्थ ठेविलें होतें. याच्या शरीराचा दुर्गंध विश्वामित्रानें तीर्थोदकानें घालविला (स्कंद. २. ८. ७).

प्रमर—ब्रह्महोमापासून निर्माण झालेल्या चार क्षत्रियांपैकीं पहिला. हा अवंतींत अंबा नगरींत राहत होता (भवि. प्रति. १.६). यानें सहा वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. १).

प्रमाथ—दूषणाच्या अमात्यांपैकीं एक राक्षस (वा. रा. अर. २३. ३३). यास रामानें ठार केलें (वा. रा. अर. २६. २१). येथें याला प्रमाथिन् म्हटलें आहे.

२ रामसेनेंतील एक वानर.

प्रमाथि—विश्रवा ऋषीपासून बलाका राक्षसीस झालेला पुत्र व दूषणाचा भाऊ. यास नील वानरानें मारिलें (म. व. २८६).

प्रमाथिनी—एक अप्सरा (म. आ. १३२. ४५ कुं.).

प्रमाथिन्—(१ प्रमाथ पहा).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याचा भीमानें वध केला (म. द्रो. १५८. १९ कुं.).

प्रमाद—वसिष्ठपुत्र. उत्तम सावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

प्रमिति—(भविष्य.) बुधानंतर ४४०० वर्षांनीं म्लेच्छ व पाखंड यांचा नाश करणारा राजा (स्कंद. १.२. ४०).

२ (४ प्रमति पहा).

प्रमिला—स्त्रीराज्याची स्वामिनी. पांडवांचा अश्वमेधाचा घोडा हिचे राज्यांत आला असतां तो हिनें धरिला. तेव्हां अश्वरक्षणाकरितां सज्ज असलेला अर्जुन हिच्याशीं युद्ध करूं लागला. त्या वेळीं प्रमिलेनें बराच पराक्रम करून अर्जुनास जर्जर केलें. अशा प्रकारें त्यांचें युद्ध चालूं असतां आकाशवाणी झाली कीं, ' हे अर्जुना, तूं हिचा पराभव करण्यास असमर्थ आहेस, तर तूं हिच्याशीं लग्न करून सख्य कर व आपला अश्व परत मिळव. ' तेव्हां अर्जुनानें हिच्याशीं लग्न केलें (जै. अ. २१-२२).

प्रमुचि—दाशरथि रामास भेटण्यास अयोध्येस आलेला एक ऋषि (वा. रा. उ. १).

प्रमोद—ब्रह्मदेवाच्या कंठापासून झालेला मुलगा. याला हर्ष असेंहि नांव होतें (मत्स्य. ३. ११).

२ (सू. इ.) मत्स्यमतें दृढाश्वाचा पुत्र. याला हर्यश्व नांवाचा पुत्र होता.

३ जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत दग्ध झालेला एक नाग (म. आ. ५७. ११ कुं.).

प्रमोदन—एक ब्रह्मर्षि (वा. रा. उ. ९०).

प्रमोदा—विसेनाची कन्या व विक्रमाची पत्नी (भवि. प्रति. ४. ३).

प्रमोदिनी—सुसंगित नामक गंधर्वाची कन्या (पद्म. उ. १२८).

प्रम्लोचा—चालूं मन्वंतरापूर्वीची अप्सरा. हिला कण्डु ऋषीच्या तपोभंगाकरितां इंद्रानें पाठविली होती. हिची मुलगी मारिषा, सोम व वृक्ष यांनीं संरक्षण करून ती प्रचेतसांना दिली होती (भा. ४. ३०. १३).

२ चालूं मन्वंतरांतील अप्सरा (भा. १२. ११. ३७; म. आ. १३२. ४७; स. १०. १२ कुं.).

प्रयस्वत आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. २०).

प्रयुत—कश्यप व मुनि यांचा पुत्र.

प्रयोग भार्गव—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. १०२; तै. सं. ५. १. १०.२; क. सं. १९. १०).

प्ररुज—अमृत रक्षण करणारा एक देव. याचें व गरुडाचें युद्ध झालें होतें (म. आ. ३२. १९ कुं.).

२ रावणपक्षीय एक राक्षस (म. व. २८६. २ कुं.).

प्रलंब—कश्यप व दनु यांच्या पुत्रांतील एक. इंद्रादि देवांचा पराभव झाला, त्या वेळच्या दैत्यदानवसैन्यांतील एक सेनाधिपति (म. स. ५१. ७ कुं.).

२ एक असुर. यास कंसानें कृष्णास मारण्याकरितां पाठविलें होतें. यानें गोपवेष घेतला व कृष्णादिकांशीं खेळतां खेळतां कृष्ण आटोपावयाचा नाहीं, हें जाणून बलरामासच खांद्यावर घेतलें व गोपवेष टाकून आपलें प्रचंड रूप धारण करून हा चालूं लागला. तेव्हां बलरामानें परिस्थिति ओळखून याच्या मस्तकावर मुष्टिप्रहार केला व यास ठार केलें (ह. वं. २. १४; भा. १०. १८; विष्णु. ५. ९).

प्रलंबक—तप नामक शिवावताराचा शिष्य.

प्रलंबायन—वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार ऋषिगण.

प्रवारिक—(किलकिला. भविष्य.) एक राजा. भूतनंदीचा द्वितीय पुत्र जो यशोनंदी त्याचा हा मुलगा. यानें अकरा वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. २३).

प्रवहण—उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ तामस मन्वंतरांतील एक योगवर्धन.

प्रवालक—कुबेराच्या सभेंतील एक यक्ष (म. स. १०. १८ कुं.).

प्रवाहक—दंडीमुंडी नामक शिवावताराचा शिष्य.

प्रवाहण जैवलि—पाञ्चाल देशचा राजा. श्वेतकेतु आरुणेय तत्त्वज्ञानचर्चेंत याला जिंकण्याकरितां पाञ्चालांच्या परिषदेंत आला होता. पण यानें विचारिलेल्या पांच प्रश्नांपैकीं एकाचेंहि उत्तर श्वेतकेतूला देतां आलें नाहीं. त्यामुळें श्वेतकेतु खजील होऊन घरीं गेला व बापावर रागावला. पण बापालाहि तें ज्ञान नव्हतें; म्हणून श्वेतकेतु व गौतम हे बापलेक प्रवाहणाकडे आले व त्यांनीं ब्राह्मण असूनहि क्षत्रियांपासून ब्रह्मविद्या संपादन केली (बृ. उ. ६. १. ७; छां. उ. ५. ३). कारण ही विद्या आतांपर्यंत क्षत्रियांकडे होती. यानेंच प्रथम ब्राह्मणाला ब्रह्मविद्या दिली. शिलक शालावत्य, चैकितायन दाल्भ्य व याची उद्दीथाच्या उपासनेविषयीं चर्चा झाली होती (छां. उ. १. ८; बृ. उ. ६. २. १). जै. उ. ब्रा. मध्यें आलेला जैवलि व हा एकच असावा (१. ३८. ४).

प्रवाहित—उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

प्रवीण—भौत्य मनूचा पुत्र.

प्रवीर—हरिश्चंद्रास विकत घेणाऱ्या काशींतील वीरबाहु चांडालाचें नामांतर.

२ (सो. पूरु.) भागवत, विष्णु व भविष्य यांच्या मतें प्रचिन्वत्चा पुत्र. पण महाभारतांत हा पूरूचा पुत्र म्हणून दिला आहे. याच्या पत्नीचें नांव शूरसेनी. नमस्यु हा याचा पुत्र (म. आ. ८८.४ कुं.).

३ (सो. नील.) विष्णुमतें हर्यश्वाचा पुत्र (जवीनर पहा).

४ नीलध्वज राजाचा मुलगा.

५ पाण्डय देशचा राजा. याची कन्या चित्रांगदा. यास मलयध्वज व चित्रवाहन अशीं नांवें होतीं. याला अश्वत्थाम्यानें मारिलें (म. क. ५६. १.४४ कुं.).

६ (भविष्य.) ब्रह्मांडमतें कांचनकापुरींत राज्य करणारा राजा व विंध्यशक्तीचा पुत्र. याला चार मुलें होतीं.

प्रवीरक—(किलकिला. भविष्य.) मौन घराण्यांतील राजे नष्ट झाल्यावर किलकिला नगरींत हा राजा होऊन गेला (भा. १२. १. ३३).

प्रशमी—एक अप्सरा (म. अनु. ५०.४८ कुं.).

प्रश्रय—स्वायंभुव मन्वंतरांतील धर्मऋषीस ह्री नांवाच्या स्त्रीपासून झालेला पुत्र.

प्रश्रुत—प्रसुश्रुत राजाचें नामांतर.

प्रसन्न—सेनजित् राजाचें नामांतर.

प्रसभ—रामसेनेंतील एक वानर.

प्रसाद–स्वायंभुव मन्वंतरांतील धर्म ऋषीस मैत्री नांवाच्या स्त्रीपासून झालेला पुत्र.

प्रसार—(स्वा. नाभि.) विष्णुमतें उद्गीथाचा पुत्र.

प्रसुश्रुत—(सू. इ.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें मरूचा मुलगा. याबद्दल प्रभुसुत व प्रश्रुत असे पाठभेद आहेत.

प्रसूत—रैवत मन्वंतराच्या शेवटीं होऊन गेलेला एक आठ देवांचा गण. यांतील देव प्रवेतस्, महायशस्, मुनि, वनेन, श्येनभद्र, श्वेतचक्षु, सुप्रचेतस् व सुमनस् हे होत (ब्रह्मांड. २. ३६. ७०).

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील देवगण.

प्रसूति—स्वायंभुव मनूच्या तीन मुलींपैकीं एक. ही दक्ष प्रजापतीस दिली होती (भा. ३. १२. ५४; ४. १.१.).

प्रसूव—(सू.) भविष्यमतें मरुपालाचा पुत्र. यानें १००००० वर्षें राज्य केलें.

प्रसृति—स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

प्रसेन—(सो. वृष्णि.) निघ्न राजाचा दुसरा पुत्र. पण विष्णु, मत्स्य, पद्म व वायु यांच्यामतें निघ्नाचा पुत्र. व सत्राजिताचा धाकटा भाऊ. स्यमंतक मणि धारण करून हा गेला असतां सिंहानें याला मारिलें. नंतर जांबवानानें सिंहाचा वध करून याच्या जवळ असलेला स्यमंतक मणि काढून घेतला (पद्म. सृ. १३; भा. ९. २४. १३; १०. ५६. १३; दे. भा. माहात्म्य २). मधली सिंहाची कथा पद्मांत नसून तेथें याला जांबवानानें मारिल्याचें आढळतें. याला प्रसेनजित् असेंहि म्हणत.

२ कर्णाचा मुलगा. याचें केकयसेनापति उग्रकर्मन्शीं युद्ध झालें होतें. याला सात्यकीनें मारिलें (म. क. ८२).

३ ठाठंगांवचा राजा. वीरसेनाचा द्वितीय पुत्र (भवि. प्रति. ३. २२).

प्रसेनजित्—एक लाख सवत्स गाई ब्राह्मणास देणारा प्रख्यात राजर्षि (म. शां. ४०.३६ कुं.).

२ (सू. इ.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें कृशाश्वाचा पुत्र. याची बायको गौरी (१ युवनाश्व पहा). भविष्यमतें संकटाश्वाचा पुत्र. यानें ३१२०० वर्षें राज्य केलें.

३ जमदग्नीचा सासरा रेणु, त्याचें नामांतर (म.व. ११७. २ कुं.).

४ (सू. इ.) भागवतमतें विश्वसाह्वाचा पुत्र.

५ (सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें लांगलाचा, विष्णुमतें रातुलाचा, मत्स्यमतें पुष्कलाचा व वायुमतें राहुलाचा पुत्र.

६ प्रसेनाचें नामांतर.

प्रस्कण्व—(सो. पूरु.) भागवतमतें मेधातिथीचा पुत्र. प्रस्कण्वादिक पुढें ब्राह्मण झाले (भा. ९. २०. ७).

प्रस्कण्व काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १. ४४–५०; ८. ४९; ९. ९५). यानें पृषध्र, मेध्य व मातरिश्वन् यांच्यापासून देणग्या घेतल्या होत्या (सां. श्रौ. १६.२. २६).

प्रस्ताव—(स्वा. प्रिय.) भूमन् राजास देवकुल्या स्त्रीपासून झालेला पुत्र. याच्या स्त्रीचें नांव नियुत्सा असून तिला विभु या नांवाचा पुत्र. होता (भा. ५. १५. ६).

२ (स्वा. प्रिय.) भागवतमतें उद्गीथाचा पुत्र.

प्रस्तोक साञ्जय—भरद्वाजपुत्र गर्गानें याच्याकडून देणग्या मिळाल्याचा उल्लेख केला आहे (ऋ. ६. ४७. २२; सां. श्रौ. १६. ११.११; बृहद्दे. ५. १२४). दिवोदास, अश्वथ व अतिथिग्व हीं याचींच नांवें आहेत असें सायणाचार्य म्हणतात.

प्रस्तोतृ—(स्वा. प्रिय.) प्रतीह व सुवर्चला यांचा दुसरा पुत्र. हा यज्ञकुशल होता.

प्रहरण—श्रीकृष्ण व भद्रा यांचा पुत्र.

प्रहस्त—सुमाली राक्षसास केतुमतीपासून झालेला पुत्र (वा. रा. उ. ५). हा रावणाचा मामा व मंत्री होता (वा. रा. उ. ११). तसेंच हा रावणसेनेचा अधिपति होता (वा. रा. सुं. ४९; भा. ९. १०. १८). हा फार पराक्रमी असून यानें कैलास पर्वतावर मणिभद्राचा पराभव केला होता (वा. रा. यु. १९. ११). रामरावणयुद्धांत यानें बराच पराक्रम गाजविला. हा नेहमीं रावणाच्या जवळ त्याच्या मदतीकरितां असे. युद्धांच्या पांचव्या दिवशीं रावणाकडील नरांतकादि बहुतेक प्रमुख योद्धे युद्धांत पडल्याचें पाहून हा नील नांवाच्या वानरावर चालून गेला, परंतु नीलानें यास ठार

मारिलें (वा. रा. यु. ५८). भारतांत प्रहस्त बिभीषणाचे हातून मारिला गेल्याचा उल्लेख आहे (म. व. २८६).

प्रहस्तास अकंपन, विकट, कालिकामुख, दंड, धूम्राक्ष, सुपार्श्व, संह्रादिन्, प्रघस व भासकर्ण असे भाऊ होते. राका, कैकसी, कुंभीनसी व पुष्पोत्कटा या चार बहिणी होत्या (वा. रा. उ. ५).

२ विश्रवस् व पुष्पोत्कटा यांचा पुत्र.

प्रहास—वरुणाचा मंत्री (वा. रा. उ. २३).

२ सर्पसत्रांत मेलेला धृतराष्ट्रकुलांतील एक नाग (म. आ. ५७.१६ कुं.).

प्रहासक—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

प्रहेति—राक्षसांचा आदिपुरुष. यास हेति नांवाचा एक कनिष्ठ भाऊ होता (वा. रा. उ. ४).

२ वृत्रासुराचा अनुयायी राक्षस (भा. ६.१०.२०).

३ वैशाखांत अर्यमा सूर्याबरोबर फिरणारा राक्षस. वैश्रवणाचा सेवक ब्रह्मघाता याचा पुत्र होय (भा. १२. ११. ३४).

४ युयुधानाचा पुत्र. माल्यवत्, सुमालिन् व पुलोमत् हे याचे पुत्र होत (ब्रह्मांड. ३. ७. ९१).

प्रह्लाद—कयाधू, प्रह्लाद व विरोचन यांचा देवासुर-युद्धनिमित्तानें वेदांतहि निर्देश आहे (तै. ब्रा. १. ५. ९) हा हिरण्यकशिपु व कयाधू यांचा पुत्र (म. आ. ६६. १९ कुं.; भा. ७. ४; विष्णु. १. १६). हिरण्यकशिपु व हिरण्याक्ष हयात असतांनाच देवांशीं युद्ध चालूं होतें त्या वेळीं यास विश्वरूपदर्शन घडलें. पुढें विष्णूनें यास ठार केलें, म्हणून याची आई अतिशय शोक करूं लागली. तेव्हां तेथें नारद आला व त्यानें तिला ' शोक करूं नकोस. हाच प्रह्लाद तुझे उदरीं येईल व परम विष्णुभक्त होईल, तसेंच हा इंद्रत्वासहि जाईल. हें माझें भविष्य गुप्त ठेव, ' असें सांगितलें (पद्म. भू. ५). या ठिकाणीं कयाधूचे ऐवजीं कमला असें नांव आहे. कयाधूचे पोटीं प्रह्लाद दोनदां आला असावा असें दिसतें. नारदानें कयाधूस केलेला उपदेश प्रह्लादानें आईचे उदरांत असतांच ऐकिला, म्हणून यास इतकें ज्ञान प्राप्त झालें होतें (कयाधू पहा). यानें भगवद्भक्तीचें प्रस्थ फारच माजविलें, असें हिरण्यकशिपूस वाटून त्यानें याचा छळ आरंभिला. तेव्हां यानें नृसिंहाची अतिशय प्रेमानें व भक्तीनें स्तुति केली. त्यामुळें परमेश्वरानें यावर कृपा करून याचे पित्यास ठार केलें व याला कांहीं वर देऊं केले, पण यानें त्याच्या भक्तीखेरीज कांहींएक मागितलें नाहीं (भा. ७.६-१०). याला अवधूतानें उपदेश केला होता (भा. १. ३. ११). यास पृथ्वीदोहनकाली दैत्यांनीं वत्स केलें होतें (भा.४. १८. १६). यावरून यानें श्रेष्ठत्व ध्यानांत येतें. यानें विष्णूवर आपल्या प्राणापलीकडेहि प्रेम होतें. हिरण्यकशिपूनें यास ठार करण्याकरितां खालील उपायांची योजना केली होतीं. शेवटीं हा मरावयास तयार झाला; पण भगवदुपासना सोडावयास तयार झाला नाहीं.

हत्तीकडून तुडविणें, सर्प डसविणें, कड्यावरून ढकलणें, खड्ड्यांत पुरणें, विष पाजणें, वारुणीपाशानें बांधणें, शस्त्र-प्रहार करणें, जाळणें, कृत्या सोडणें, माया सोडणें, संशोषक वायु सोडणें,समुद्राचे तळाशीं पुरणें इत्यादि उपाय हिरण्यकशिपूनें यास मारावयास केले (भा. ७. ५; विष्णु. १. १७.).

इतके हाल केले तरी यानें भगवद्भक्ति सोडली नाहीं. परंतु पुष्कळ ठिकाणीं ही प्रह्लादाच्या छळाची हकीकत नाहीं (नृसिंह पहा). याच याच्या भगवद्भक्तीमुळें प्रत्यक्ष विष्णूवरहि यांचें इतकें वजन राहिलें होतें कीं, हिरण्यकशिपूस मारल्यावरहि नृसिंहाचा भयंकर कोप याच्या नुसत्या समोर जाण्यानें नाहींसा झाला. हा इतका निरिच्छ होता कीं, याला नृसिंहानें वर माग म्हटलें असतां यानें मला कांहीं नको असें सांगितलें. याची पितृभक्तिहि अलौकिक होती. कारण पित्यानें मारण्याचा कितीहि धाक घातला तरी यानें त्यास सौम्यपणेंच उपदेश केला. तसेंच पित्याचा उद्धार व्हावा, येवढयाकरितां यानें नृसिंहाची प्रार्थना केली व आपल्या एकवीस पूर्वपिढ्यांचा उद्धार झाला, असें नृसिंहाच्या तोंडचें ऐकल्यावर यास बरें वाटलें (भा. ७. १०). हा नृसिंहोपासक अर्थात् महा-भागवत होता (भा. ६. ३. २०). हा हरिवर्षात राहून नृसिंहोपासना करीत असतो (भा. ५. १८. ७).

नृसिंहानें हिरण्यकशिपूचा वध केला, तेव्हां यानेंच सर्व दैत्यांचें सांत्वन केलें. विष्णूचा पराक्रम व स्वजनक्षेम यांसंबंधीं विचार केल्यामुळें याची विष्णूवर भक्ति बसली. दानवांनीं विष्णुभक्ति आरंभिलेली पाहून देवांना आश्चर्य वाटलें व त्यांनीं विष्णूस त्याचें कारण विचारिलें. तेव्हां विष्णूनें ' प्रह्लादाचा हा अखेरचा जन्म असून मोक्षाला योग्य झालेला आहे ' असें त्यांना सांगितलें. हरिभक्तीमुळें प्रह्लादाच्या मनांत विवेकादि गुणांचा उदय झाला. विष्णूनें यास ज्ञान दिलें. त्यामुळें हा सद्विचारसंपन्न होऊन समाधिसुखांत निमग्न झाला असतां विष्णूनें पांचजन्य शंखानें यास जागृत करून राज्या-भिषेक केला व आपण क्षीरसागरांत निघून गेला. त्याच वेळीं विष्णूनें यास ' पाद्रिपूंचा तुजवर पगडा बसणार नाहीं, ' असा वर दिला होता (यो. वा. ५. ३०-४२).

खालील संवादावरून याची विद्वत्ताहि दिसून येते. याचा हंस नामक ऋषीशीं ' सत्यासत्य भाषणें ' यावर संवाद

झाला. त्यांत हंस (सुधन्वा) व प्रह्लादपुत्र विरोचन यांचे भांडणाचा निकाल लावावयाचा होता. पण यानें आपल्या पुत्राची बाजू म्हणून असत्य बाजू न धरितां सत्य तोच निर्णय दिला. यामुळें सुधन्वा खूष झाला व त्यानें विरोचनास जीवदान दिलें (म. उ. ३५. ३२ कुं.; विरोचन पहा). याचा व याचा नातू बलि यांचा संवाद झाला. त्यांत बलीनें विचारिल्यावरून क्षमाशील केव्हां असावें व कडकपणा केव्हां धारण करावा यांचें फार मार्मिकपणें यानें विवेचन केलें (म. व. २८). एकदां याच्या ज्ञानाची परीक्षा पाहण्याकरितां इंद्र याजकडे आला असतां, त्यास यानें शीलाचें महत्त्व समजावून दिलें (म. शां. १२४. १९ कुं.). त्याचप्रमाणें इंद्रास ज्ञानाबद्दलहि बरेंचसें सांगितलें (म. शां. २२९ कुं.).

एकदां अजगरवृत्तीनें राहणाऱ्या एका मुनीजवळून ज्ञान मिळवावें, म्हणून त्यास यानें कांहीं प्रश्न विचारिले. त्यांचीं त्यानें फार समर्पक उत्तरें देऊन यास अजगरव्रत स्वीकारण्याविषयींहि सांगितलें होतें (म. शां. १७७ कुं.). हा इंद्र होता (इंद्र पहा).

बलीनें ज्या वेळीं वामनाची अवहेलना केली, त्या वेळीं क्रुद्ध होऊन यानें बलीस शाप दिला होता कीं, ' तुझें सर्व राज्य नष्ट होईल.' नंतर वामनानें ज्या वेळीं बलीस सुतलांत जाऊन राहण्यास सांगितलें, त्या वेळीं बलीनें आपल्या आजोबासहि आपलेबरोबर तेथें राहवयास नेलें (वामन. ३१). याचा पुत्र विरोचन (भा. ६. १८. १६; म. आ. ६६; विष्णु. १. २१). कन्या रचना व (भा. ६. ६). शिवाय महाभारतांत कुंभ व निकुंभ हे पुत्र दिले आहेत.

हा पूर्वजन्मीं सोमशर्मा नांवाचा ब्राह्मण असून शिवशर्मा ब्राह्मणाचा पुत्र होता (पद्म. भू. ५).

पूर्वजन्मीं हा ब्राह्मणपुत्र असून याचें नांव वसुदेव होतें. त्या जन्मीं यानें नृसिंहाचें व्रत केलें होतें (पद्म. उ. १७४).

हा शब्द प्रहाद असाहि लिहिलेला आढळतो.

२ कद्रूपुत्र एक सर्प.

प्रांशु—चाक्षुष मनूचा पुत्र.

२ वैवस्वत मनूचा पुत्र.

३ (सू. दिष्ट.) भागवतमतें वत्सप्रीतीचा, विष्णुमतें वत्सप्रीचा व वायुमतें भलंदनाचा पुत्र.

प्रांशुवर्मन्—एक ब्राह्मण कलीनें यास त्रास दिला असतां यानें ऋग्वेदांतील स्तोत्रांनीं भास्कराची स्तुति केली. तेव्हां कलि हरिरूप आहे, अशी आकाशवाणी होऊन तिनें याला कलिंजर नगरांत राहण्याची आज्ञा केली (भवि. प्रति. ४. ८).

प्राक्शृंगवत्—(वृद्धकन्या पहा).

प्रागहि—यज्ञांतील कांहीं कर्म करावयाचें राहिल्यास ते अंतरित कर्म केव्हां करावें, याबद्दल विचार करणारा आचार्य (सां. ब्रा. २६. ४).

प्रागाथ—अंगिराकुलांतील एक ब्रह्मर्षि (कलि, भर्ग व हर्यत पहा).

प्रागाथम—(प्रागावस पहा).

प्रागायण—कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार ऋषिगण.

प्रागावस—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार. पाठभेद प्रागाथम.

प्राचिन्वत्—(प्राचीन्वत् पहा).

प्राचीनगर्भ—सारस्वत ऋषीचें नामान्तर.

२ सृष्टि व छाया यांचा पुत्र.

प्राचीनबर्हि—स्वायंभुव मन्वंतरांतील एक राजा. दक्ष प्रजापतीच्या यज्ञांत सतीनें देहत्याग केला, त्या वेळीं हा भरतखंडाचा राजा होता.

२ (स्वा. उत्तान.) हविर्धान राजास हविर्धानीपासून झालेल्या पुत्रांतील ज्येष्ठ. याचें नांव बर्हिषद (बर्हिषद पहा). यानें एकामागून एक केलेल्या यज्ञांतील पूर्वाग्र दर्भांनीं पृथ्वी व्याप्त झाल्यामुळें यास हें नांव मिळालें. याची स्त्री समुद्रकन्या शतद्रुति अथवा सवर्णा असून दहा प्रचेतस् हे याचे पुत्र होते (भा. ४. २४. ८-१३; ह. वं. १. २; विष्णु. १. १४). याला नारदानें अजामिलाचें आख्यान सांगितलें व उपदेश केला (भा. ४. २५-२९).

प्राचीनयोग—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें शृंगीपुत्राचा शिष्य (व्यास पहा).

प्राचीनयोगीपुत्र—हा सांजीवीपुत्राचा शिष्य याचा शिष्य कार्ष्णकेयीपुत्र (बृ. उ. ६. ५. २). पण याचा शिष्य भालुकीपुत्रहि दिला आहे (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३२).

२ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें कौथुम पाराशर्याचा शिष्य.

प्राचीनयोग्य—तत्त्वज्ञानांतील एक आचार्य म्हणून याचा अनेक ठिकाणीं उल्लेख येतो (छां. उ. ५. १३. १; तै. उ. १. ६. २; जै उ. ब्रा. १. ३९. १). याचा शिष्य गौतम. हा पाराशर्याचा शिष्य (बृ. उ. २. ६. २). हा उद्दालकाचा समकालीन होता (श. ब्रा. ११. ५. ३. १; ८). प्राचीनयोग्य शौचेय असें याचें नांव आहे.

प्राचीनशाल औपमन्यव—एक आचार्य. सत्ययज्ञ, इन्द्रद्युम्न वगैरेंशीं समकालीन असणारा एक तत्त्वज्ञ (छां. उ. ५. ११. १). एक उद्गाता (जै. उ. ब्रा. ३. १०. १).

प्राचीनशालि—या तत्त्वज्ञाचा अनेक वेळां निर्देश येतो (जै. उ. ब्रा. ३. ७. २; ३; ५; ७).

प्राचीन्वत्—(सो. पूरु.) पहिल्या जनमेजयाचा पुत्र. याला आश्माकी यादवी नामक स्त्रीपासून शय्याति नांवाचा मुलगा झाला. यानें एका रात्रींत पूर्व दिशा जिंकली, म्हणून यास प्राचीन्वत् असें नांव पडलें (म. आ. ६३. १०–१२ कुं.).

प्राचेतस—वाल्मीकि ऋषीचें नांव (भा. ९. ११. १०). यानें अघमर्षण तीर्थावर दीर्घ काळपर्यंत तपश्चर्या केली होती (भा ६. ४). हा भृगुकुलांतील होता (वा. रा. उ. ९३. १६-१८; ९४. २५; मत्स्य. १२. ५१; म. शां. ५७). रामायणांत याला भार्गव व प्राचेतस असें संबोधिलें आहे.

२ (सो. द्रुह्यु.) प्रचेतस् राजाच्या शंभर पुत्रांचें नांव. हे उत्तरेकडे म्लेच्छांचे अधिपति झाले.

३ प्राचीनबर्हींच्या दहा पुत्रांचीं नांवें (मनु, प्रचेतस् व २ दक्ष पहा).

प्राचेय—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

प्राजापत्य—दक्षिणा, पतंग, परमेष्ठिन्, प्रजावत्, यज्ञमनाशन, यज्ञ, विमद, विष्णु, संवरण, सौपर्णेय, हिरण्यगर्भ, पहा.

प्राण—स्वायंभुव मन्वंतरांतील भृगुपुत्र विधाता व नियति यांचा पुत्र. यास वेदाशिरस् नांवाचा मुलगा होता (भा. ४. १. ४४).

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ अष्टवसूंपैकीं दुसरा.

४ अंगिरा व सुरूपा यांचा एक पुत्र, देव.

५ साध्य देवांपैकीं एक.

६ तुषित देवांपैकीं एक.

प्रातर्—(स्वा. उत्तान.) पुष्पार्ण व प्रभा यांचा ज्येष्ठ पुत्र.

२ धाता नांवाच्या सातव्या आदित्यास राका नांवाच्या स्त्रीपासून झालेला पुत्र (भा. ६. १८. ३).

३ सर्पसत्रांत दग्ध झालेला कौरव्यकुलांतील सर्प (म. आ. ५७. १३ कुं.).

प्रातरह्न कौहल—केतुवाज्याचा शिष्य. याचा शिष्य सुश्रवस् वार्षगण्य (वं. ब्रा. १).

प्रातर्दन—संयमनाचें पैतृक नांव (कौ. उ. २.५).

प्रातर्दनि—क्षत्रश्रीचें दुसरें नांव (ऋ. ६. २६.८).

प्रातिकामिन्—हा दुर्योधनाचा सारथि होता. द्रौपदीला सभेंत आणण्यास हाच प्रथम गेला होता. पण भीमाच्या भीतीनें यानें पुनः जाण्याचें नाकारिलें (म. स. ८९. १४ कुं.). हा भारतीय युद्धांत मारिला गेला (म. श. ३३. ४९ कुं.).

प्रातिथेयी—(वडवा व गभस्तिनी पहा).

प्रातिपीय—प्रतिवंशाचा शिष्य (सां. आ. १५. १). बाह्लीकाचें हें पैतृक नांव आहे.

प्रातिवेश्य—बृहद्दिवाचा शिष्य (सां. आ. १५.१).

प्रातीबोधीपुत्र—एका आचार्याचें नांव (ऐ ब्रा. ३. १; सां. श्रौ. ७. १३).

प्रातृद—एका आचार्याचें नांव (बृ. उ. ५. १२.१). हें भाल्लाचें पैतृक नांव आहे.

प्राधा—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या व कश्यपाची भार्या (कश्यप व अरिष्टा पहा).

प्राध्वंसन—हा प्रध्वंसनाचा शिष्य. याचा शिष्य अथर्वन् दैव होय (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

प्राप्ति—जरासंधाची कन्या व कंसाची पत्नी (भा. १०. ५०.१). हिला प्राप्ति असें म्हटलें आहे, तें चुकीचें दिसतें (म. स. १४. ३२ कुं.).

२ धर्मपुत्र शमाची पत्नी (म. आ. ६७.३३ कुं.).

प्रामति—ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

प्रायण—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

प्रावरेय—गर्भाचें पैतृक नांव (क. सं. १३.१२).

प्रावाहि—यज्ञविधींत कर्मविपर्यासाबद्दल प्रायश्चित्त सांगणारा (सां. ब्रा. २६. ४).

२ अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

प्रावाहणि—बबराचें पैतृक नांव.

प्रावेणि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

प्राश्नीपुत्र—असुरायणाचा शिष्य. याचा शिष्य सांजवीपुत्र (बृ. उ. ६. ५. २). पण याचा शिष्य काशीकेयीपुत्र व हा आसुरिवासिन्चा शिष्य (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३३).

प्राप्ति—(१ प्राप्ति पहा).

प्रास्रवण—अवत्सारचें पैतृक नांव.

प्रियंवदा—राधिकेची सखी. हिनें अर्जुनीचें पुरश्चरण संपेपर्यंत तिचें संरक्षण केलें (पद्म. पा. ७४).

प्रियदर्शन—द्रुपदाचा पुत्र. याला कर्णानें द्रौपदी-स्वयंवरांनंतर झालेल्या युद्धांत मारिलें (म. आ. २१८. ३० कुं.)

प्रियनिश्चय—भव्य देवांतील एक.

प्रियमेध आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. २. १–४०; ६८; ६९; ८७; ९. २८). याच्या सूक्तांत अतिथिग्वपुत्र इंद्रोत, आश्वमेध व ऋक्षपुत्र यांचा उल्लेख येतो. हे प्रियमेधाचे आश्रयदाते होते (ऋ. ८. ६८. १५–१९). अश्वीनीं यांचें

संरक्षण केलें (ऋ. ८. ५. २५). प्रियमेध शब्द बहुवचनीं येत असल्यामुळें हें कुलनाम असावें (ऋ. ८. ३. १६; ६९. १८; प्रैयमेध पहा). हे ब्राह्मण अजमीढाच्या वंशांत उत्पन्न झाले (भा. ९. २१. २१).

प्रियरथ—अग्निधीच्या मतें हा वज्राचा आश्रयदाता आहे (ऋ. १. १२२. ७). सायणाचार्य विशेषण मानतात.

प्रियवर्चा—कुबेराची एक अप्सरा. ही सुसर झाली असतां हिचा अर्जुनानें उद्धार केला (स्कंद. १. २. १).

प्रियव्रत—स्वायंभुव मनूस शतरूपेपासून झालेला पुत्र (भा. ३. १२. ५५; ४. ७. ८; पद्म. सृ. ३; भवि. ब्राह्म. ११७). हा अत्यंत पराक्रमी होता. एकदां यानें एकचाकी रथांत बसून मेरूभोंवतीं इतक्या वेगानें प्रदक्षिणा घातल्या कीं, सूर्य मेरु पर्वताच्या ज्या बाजूवर प्रकाश पाडी, त्याच्या उलट बाजूकडे हा आपला रथ नेहमीं फिरवी. त्यामुळें त्याच्या प्रकाशानें मेरु पर्वताची जी बाजू सूर्याच्या अभावीं वास्तविक अंधारमय असावयाची, तींसुद्धां याच्या प्रकाशाच्या योगानें प्रकाशित राहत असे. यामुळें याच्या कारकीर्दीत पृथ्वीवर कधींहि अंधार पडला नाहीं. याच्या रथाच्या चाकांच्या योगानें मेरु पर्वताभोंवतीं ज्या सात चकाच्या पडल्या, त्या पुढें सात समुद्र म्हणून प्रसिद्ध झाल्या; व प्रत्येक दोन चकाच्यांमध्यें जी जमीन शिल्लक राहिली, तिला द्वीप म्हणून संबोधिण्यांत येऊं लागलें. अशा प्रकारें प्रियव्रताच्या रथाच्या योगानें मेरु पर्वताभोंवतीं सात समुद्र व सात द्वीपें तयार झालीं.

प्रियव्रतास विश्वकर्म्याची मुलगी बर्हिष्मती दिलेली होती. तिच्यापासून याला इध्मजिह्व, यज्ञबाहु, महावीर, अग्नीध्र, सवन, वीतिहोत्र, मेधातिथि, घृतपृष्ठ, कवि व हिरण्यरेतस् असे दहा पुत्र व ऊर्जस्वती नांवाची कन्या, अशीं अपत्यें झालीं. त्याचप्रमाणें यास दुसरीहि एक स्त्री होती. तिच्यापासून याला उत्तम, तामस व रैवत असे तीन पुत्र झाले. पहिल्या दहा पुत्रांपैकीं महावीर, कवि व सवन हे तिघेजण तप करण्याकरितां लहानपणींच वनांत निघून गेले होते व बाकीच्या सातजणांना यानें सप्तद्वीपांपैकीं एक एक द्वीप वांटून दिलें. याचे दुसरे उत्तमादि तीन पुत्र हे स्वायंभुव व स्वारोचिष हीं दोन मन्वंतरें सरल्यावर पुढील तीन मन्वंतरांचे अधिपति झाले. याची कन्या ऊर्जस्वती कविपुत्र उशना यास दिलेली होती (भा. ५. १; वराह. ७४).

प्रियव्रत हा अत्यंत धर्मशील होता. देवर्षि नारद हा याचा गुरु होता. यानें अकरा अर्बुद (दशकोटि) वर्षें राज्य केलें. नंतर राज्यभार पुत्रावर सोंपवून हा नारदानें उपदेशिलेल्या योगमार्गांत पत्नीसह निमग्न झाला.

याचा पुत्र शाकद्वीपांत राजा होता. यानें तेथें सूर्याचें एक सुंदर देऊळ बांधिलें. पण त्या द्वीपांत ब्राह्मणांशिवाय तीन वर्ण असल्यानें मूर्ति स्थापण्यास कोणी ब्राह्मण मिळेना. तेव्हां सूर्यास शरण गेल्यावर तेथें सूर्यानें यास दर्शन देऊन मग नांवाचें आठ ब्राह्मण निर्माण केले; व त्यांचा सन्मान कसा करावा हें यास सांगितलें (भविष्य. ब्राह्म. ११७; मग पहा).

२ आद्य देवांतील एक.

३ मद्र देशचा राजा. याच्या कीर्ति व प्रभा या दोन स्त्रिया असून धूर्त व कुशल हे दोन प्रधान होते. याचा पुत्र क्षिप्रप्रसादन. त्याला परशुबाहूहि म्हणत.'याला गणेशानें परशु दिला होता (गणेशपुराण).

प्रियव्रत रौहिणायन—एक आचार्य (श. ब्रा. १०. ३. ५१४).

प्रियव्रत सोमप—एक महर्षि. मृत व अमृत असे पितरांचे दोन प्रकार आहेत. केवळ ऊम नांवाचे पितरच अमृत नसून जे यज्ञांत भाग घेतात, ते सर्वच पितर अमृत होत; असें याचें म्हणणें आहे (ऐ. ब्रा. ७. ३४). येथें सोम पिणारा या अर्थी सोमप हें विशेषण लाविलें आहे. पण सोमपाचा पुत्र म्हणून सोमापिहि म्हटलें आहे (सां. आ. १५. १).

प्रियानंद—मगधाधिपति रामानंदाचा पुत्र. यानें बीस वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. १. ६).

प्रीति—दक्षाची कन्या व पुलस्त्याची स्त्री.

प्रैयमेध—प्रैयमेधांनीं अंगराजपुरोहित उदमय याचें पौरोहित्य केल्याचा जुन्या गाथेंत उल्लेख आहे (ऐ. ब्रा. ८. २२). तैत्तिरीय संहितेंत तीन प्रैयमेधांचा उल्लेख आहे. त्यांपैकीं एकजण अग्निहोत्रहोम एक वेळच सकाळीं करीत असे. दुसरा दोन वेळ सकाळ संध्याकाळ करीत असे. तिसरा सकाळ, दुपार व संध्याकाळ असे तीन वेळ करीत असे. पण यांची वाटाघाट होऊन अग्निहोत्रहोम दोन वेळ करावा, असें निश्चित ठरलें (तै. सं. २. १. ९. १). तै. ब्रा.तहि हीच कथा आली आहे. प्रैयमेधांना भारद्वाज म्हटलें आहे (गो. ब्रा. १. ३. १५). ऋग्वेदांतील एक सूक्तकर्ता सिंधुक्षित् यास प्रियमेधपुत्र या अर्थानें प्रैयमेध असें पैतृक नांव दिलें आहे.

प्रोति कौशांबेय कौसुरुबिन्दि—उद्दालकाचा शिष्य (श. ब्रा. १२. २. २. १३). याला औद्दालकि म्हटलें आहे (तै. सं. ७. २. २. १).

प्रोवा—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या व कश्यपाची भार्या (कश्यप पहा).

प्रोष्ठपाद—कंस वारकीचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३ ४१. १).

प्रौष्ठपद—कुबेराचा धनाध्यक्ष व मंत्री (वा. रा. उ. १५).

प्लक्ष--दारुक नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

प्लक्ष दध्यांपति--याला अत्यंहस् अरुणीनें आपल्या शिष्यांकडून सावित्राग्निसंबंधीं कुत्सित भावनेनें कांहीं प्रश्न केले होते (तै. ब्रा. ३. १०. ९. ३).

प्लति—गयाचा पिता.

प्लवंग—रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. उ. ४०).

प्लाक्षायण—विसर्गसंधीविषयीं मत सांगणारा म्हणून याचा प्लाक्षीबरोबर उल्लेख आहे (तै. प्रा. ९. ६).

प्लाक्षि—विसर्गसंधीविषयीं मत सांगणारा व हला घ होतो असें सांगणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे (तै. प्रा. ५. ३८; ९. ६; सप्तकर्ण पहा).

प्लात—सूक्तद्रष्टा. गयाचें पैतृक नांव (गय प्लात पहा).

प्लायोगि—सूक्तद्रष्टा. आसंगाचें पैतृक नांव (आसंग पहा).

फ

फलकक्ष—एक यक्ष (म. स. १०. १७ कुं.).

फलज—न्यूह म्लेछाच्या वंशांतील इव्राचा पुत्र. यानें दोनशें चाळीस वर्षे राज्य केलें. याचा पुत्र चरऊ (भवि. प्रति. १. ५).

फलपुरुष--(भविष्य.) तिमिरलिंगाच्या वंशांतील अलोमाचा पुत्र. यानें एकंदर दहा वर्षे राज्य केलें. याचा पुत्र महामद (भवि. प्रति. ४. २२).

फलहार--अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

फलोदक--एक यक्ष (म. स. १०. १७ कुं.).

फल्गुतंत्र—सगराचा पिता. तालजंघादि हैहयांनीं याच्या वृद्धावस्थेंत अयोध्येला वेढा देऊन अयोध्येंतून याला घालवून दिलें. पुढें हा स्त्रीसह और्वाश्रमांत राहिला व तेथेंच मृत झाला. त्या वेळीं याची स्त्री गरोदर होती. पुढें ती प्रसूत झाल्यावर जो पुत्र झाला, तोच सगर होय (ब्रह्मांड. ३. ४७; बाहु पहा).

फूज--न्यूह म्लेच्छाचा द्वितीय पुत्र हाम, त्याचा पुत्र. (भवि. प्रति. १. ५).

फेन—(सो. उशी.) उषद्रथाचा मुलगा. याचा पुत्र सुतप. हा औशीनर बलीचा आजोबा होता (ह. वं. १. ३१).

फेनप--गाईच्या दुधाचा जो फेंस, त्यावर उपजीविका करणारे ऋषि (म. उ. १०२. ५; अनु. ४५. ४१ कुं.).

२ भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. याची कथा भीष्मानें युधिष्ठिराला गोमाहात्म्याकरितां सांगितली आहे. हा त्रिशिखर पर्वतावर कुलजा नदीच्या तीरावर राहत असून हा गाईच्या दुधाचा फेंस खाऊन राहत असे, म्हणून यास फेनप असें नांव पडलें. याचें मूळ नांव सुमित्र (म. अनु. १२०-१२३ कुं.).

३ पितरांपैकीं एक.

ब

बक—कंसपक्षीय असुर. यास कंसानें कृष्णवधार्थ गोकुळांत पाठविलें होतें. त्यावरून हा बगळ्याचें रूप घेऊन गोकुळांत आला व सवंगड्यांसह क्रीडा करीत असलेल्या कृष्णास यानें गिळून टाकिलें. परंतु कृष्णानें याच्या अंगाचा दाह करण्यास सुरुवात केली. तेव्हां यानें कृष्णास जमिनीवर ओकून टाकिलें व हा त्यास चोंचीनें मारूं लागला. परंतु कृष्णानें याचा जबडा चिरून यास ठार मारिलें (भा. १०. ११).

हा पूर्वजन्मीं सहोत्र नांवाचा गंधर्व होता. हा दुर्वास ऋषीचा भक्त असून यानें कृष्णप्राप्त्यर्थ बरेंच तप केलें होतें. एकदां यानें कृष्णपूजेकरितां पार्वतीच्या तळ्यांतील कमळें तोडिलीं. तेव्हां तेथील रक्षकांनीं यास बांधून शिवासमोर नेलें.

परंतु शंकरानें याची कृष्णावरील निष्ठा पाहून यास सोडून दिलें व वर दिला कीं, 'तुला पुढील जन्मीं कृष्णाचें दर्शन होईल, व त्याचेंच हातून तुला मृत्यु येईल' (ब्रह्मवै. ४. १६).

२ हा राक्षस एकचक्रा नगरीचा अधिपति असून वेत्रवनांत राहत असे. याच्यापासून पीडा होऊं नये, म्हणून तेथील लोकांनीं याला आपल्या पाळीप्रमाणें दररोज तीस मण तांदुळांचा भात, एक मनुष्य व दोन रेडे एवढें प्रत्येक कुटुंबानें द्यावें, असें ठरविलें होतें. कांहीं काळानें हा कर देण्याची पाळी एका गरीब ब्राह्मण कुटुंबावर आली. या ब्राह्मणाच्या घरांतच पांडव लाक्षागृहांतून निसटल्यानंतर कुंतीसह राहत होते. त्यांना त्य ब्राह्मणावरील संकटाचें कारण कळल्यावर त्यांनीं भीमास बकवधार्थ पाठविलें. भीम एका गाड्यांत थोडें अन्न घेऊन बकाच्या वेत्रकी वनांत गेला व त्यानें तें सर्व अन्न बकादेखत खाऊन टाकिलें. त्यामुळें बकास क्रोध येऊन बकाची व भीमाची कुस्ती सुरूं झाली. शेवटीं भीमानें बकास ठार मारून टाकिलें (म. आ. ६१. २९; १७१-१७८ कुं.).

बक दाल्भ्य--एक ऋषि. हा दाल्भ्याचा भाऊ होता (म. स. ४. १७; २६. ५; १९६. ४ कुं.). कदाचित् हा दाल्भ्याचा भाऊ असावा, कदाचित् दल्भपुत्र असावा. निश्चित असा पुरावा कोठेंच मिळत नाहीं. कारण, कांहीं ठिकाणीं बकदाल्भ्यी असा पाठ आढळतो, तर दुसऱ्या कांहीं ठिकाणीं बको दाल्भ्यः असा उल्लेख आढळतो. याचा, फार दिवस जगणाऱ्यास सुखदुःखें कोणतीं असतात, याविषयीं इंद्राशीं संवाद झालेला आहे. त्यांत इंद्रानें याला एक लक्ष वर्षे होऊन गेल्याचा उल्लेख केला आहे (म. व. १९६ कुं.). रामाला जेव्हां समुद्रोल्लंघन करण्याचा विचार पडला, तेव्हां तो उपाय विचारण्याकरितां जवळच असलेल्या बक दाल्भ्याच्या आश्रमांत गेला. बक दाल्भ्यानें त्याला विजया एकदशीचें व्रत करण्यास सांगितलें. तें केल्यामुळें रामानें रावणाचा वध केला (पद्म. उ. ४४).

बलराम तीर्थयात्रा करीत असतां बक दाल्भ्याच्या आश्रमांत आला होता. तेथें त्याला बक दाल्भ्यासंबंधीं पुढील गोष्ट कळली. बक दाल्भ्य तेथें असल्याचा प्रत्यक्ष उल्लेख नाहीं. त्यावरून हा त्या वेळीं तेथें नसावा.

पूर्वी एकदां नैमिषीय ऋषींचें द्वादशवार्षिक सत्र व विश्वजित् यज्ञ संपल्यानंतर हा ऋषि तेथून निघून पंचाल देशास गेला. तेथील राजास दक्षिणा मागतां त्यानें चांगल्या एकवीस गाई दक्षिणा म्हणून दिल्या. तेव्हां बक दाल्भ्य ऋषींना म्हणाला, 'तुम्ही या गाई घ्या. मी सार्वभौमाकडे जाऊन भिक्षा मागेन.' त्याप्रमाणें धृतराष्ट्राकडे भिक्षा मागतां त्यानें रागानें यास कांहीं साहजिक मेलेलीं गुरें घेऊन जाण्यास सांगितलें. हें अपमानकारक भाषण ऐकून बक दाल्भ्याला संताप आला व यानें ते मृत पशु स्वीकारून त्यांच्या हवनानें धृतराष्ट्राच्या राष्ट्राचा नाश करण्यास सुरुवात केली. तेव्हां राष्ट्राची स्थिति कुऱ्हाडीनें तुटत असलेल्या वनासारखी झाली. ज्योतिष्याच्या सांगण्यावरून धृतराष्ट्र राष्ट्राचा नाश थांबविण्याकरितां बक दाल्भ्याला शरण गेला. तेव्हां राष्ट्राची व सम्राटाची दया येऊन राष्ट्राच्या मुक्ततेकरितां यानें आहुति दिल्या व राष्ट्र मुक्त केलें. नंतर आपण फक्त दक्षिणा म्हणून पुष्कळ पशु घेऊन नैमिषारण्यांत निघून गेला (म. श. ४१).

हा युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञांतील ब्रह्मा होता. पांडवांच्या अश्वमेधाचा घोडा फिरत फिरत याच्या आश्रमाजवळ आला. तेव्हां अश्वसंरक्षणार्थ असणाऱ्या अर्जुनानें याचें दर्शन घेतलें व मस्तकावर वटपत्र घेण्याचें कारण विचारलें. तेव्हां 'सावलीकरितां' म्हणून यानें उत्तर दिलें. 'घर कां बांधीत नाहीं?' असें विचारतां 'आयुष्य थोडें' असें उत्तर दिलें. वय विचारतां 'ब्रह्मदेवाचीं वीस अहोरात्रें पाहिलीं' असें उत्तर दिलें. नंतर अर्जुनानें याला शिबिकेंत बसवून अश्वमेधार्थ नेलें (जै. अ. ६०).

यानें ब्रह्मथाला 'मी तुझ्यापेक्षांहि वडील आहें' असें म्हणून झिडकारिलें असतां ब्रह्मथानें अनेक प्राचीन ब्रह्मदेव दाखवून याचा गर्वपरिहार केला (जै. अ. ६१).

बकनख--विश्वामित्राचा पुत्र.

बकवाहन--एक दुष्ट राक्षस. यास पुण्यपूरच्या धर्मवल्लभ राजानें ठार मारिलें (भवि. प्रति. २.११).

बकी--पूतना राक्षसी.

बटु--एक सच्छील ब्राह्मण. गीतेचें नित्य पठन केल्यामुळें हा अत्यंत पुण्यवान् झाला होता. हा मेल्यावर स्वर्गलोकीं गेला. पण याचें शरीर मात्र तसेंच पडून राहिलें. तेव्हां एका पक्ष्यानें याचें मांस खाऊन हाडें शिल्लक ठेविलीं. पुढें पाऊस पडल्यावर याच्या मस्तकाच्या कवटींत पाणी साठलें. त्या पाण्याचा स्पर्श एका पापी मनुष्यास होऊन तो उद्धरून गेला (पद्म. उ. १७९).

बध्यश्व--(सो. नील.) वायुमतें सुमहायशस् राजाचा पुत्र (वध्र्यश्व पहा).

बांदिन्--हा वरुणाचा पुत्र होता. पण याला सूतपुत्र असें जागोजागीं म्हटलें आहे. यानें ऐंद्रद्युम्नि जनकाच्या वेळीं अनेक ब्राह्मणांना वादांत जिंकून पाण्यांत बुडविलें. शेवटीं अष्टावक्रानें याचा वादांत पराभव केला व याला पाण्यांत बुडविलें (अष्टावक्र पहा).

बंधु--(सू. दिष्ट.) भागवतमतें वेगवान् राजाचा पुत्र. इतरत्र यास बुध म्हटलें आहे.

बंधु गौपायन अथवा **लौपायन**--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. २४. १; १०. ५७-६०).

बंधुपालित—(मौर्य. भविष्य.) वायुमतें कुनालाचा व ब्रह्मांडमतें कुशालाचा पुत्र. यानें आठ वर्षें राज्य केलें.

बंधुमत्--(सू. दिष्ट.) भागवत व वायु यांच्या मतें केवलाचा पुत्र. याचा पुत्र वेगवान् (धुंधुमत् पहा).

बबर प्रावाहणि—आपण मोठा वक्ता व्हावें, असें याच्या मनांत होतें. त्याप्रमाणें याला भाषासौंदर्यशक्ति, साहित्यज्ञान व वक्तृत्वकला पंचविंश नामक यज्ञामुळें मिळालीं (तै. सं. ७. १. १०. २).

बभ्रु—याला दैवावृध म्हटलें आहे. सायणाचार्य दोन वेगळाल्या व्यक्ति समजतात. याला सदेदेव साञ्जयानें सोमाची विशेष परंपरा सांगितली. हा व आठवा एक असावा (ऐ. ब्रा. ७. ३४).

२ कश्यपकुलोत्पन्न संपातीचा ज्येष्ठ पुत्र. याचा भ्राता शीघ्रग (पद्म. सृ. ६).

३ विश्वामित्र ऋषीच्या पुत्रांतील एक. याचे वंशज बाभ्रव्य नांवानें प्रसिद्ध आहेत (म. आ. ७. ५० कुं.; ब्रह्म. १०. ६१-६३; वायु. २. ३०. ९७-१०२).

४ हा आंगिरस ऊर्फ शुनकाचा शिष्य. याला आंगिरसानें अथर्वसंहिता दिली (भा. १२. ७. १-३).

५ ऋषभ पर्वतावर राहणारा गंधर्व.

६ (सो. पुरूरवस्) ययातीचा पौत्र आणि द्रुह्यूचा पुत्र. याचा पुत्र सेतु. बभ्रुलाच बभ्रुसेतु म्हणतात.

७ (सो. क्रोष्टु.) रोमपादाचा पुत्र. याचा पुत्र कृति. याला लोमपादाचा पुत्र म्हटलें असून धृति नांवाचा पुत्र दिला आहे (पद्म. सृ. १३).

८ (सो. क्रोष्टु.) देवावृधाचा पुत्र. याच्यामुळें याच्या कुलांतील अनेकांचा उद्धार झाला (भा. ९. २४. १०).

९ विराटाचा पुत्र (म. उ. ५७. ३३ कुं.).

१० अक्रूराचें नामांतर (ब्रह्मांड. १. ७१. ८१). यादवी होऊन सर्वांचा संहार झाल्यावर चोरट्यांनीं धनलोभानें हल्ला करूं नये, म्हणून कृष्णानें याला व दारुकाला स्त्रियांचें संरक्षण करण्यास सांगितलें. परंतु तितक्यांत हा मुसळाच्या तडाख्यानें मृत्युमुखीं पडला (म. मौ. ५). याची बायको शिशुपालानें पळविली होती (म. स. ६८. १८ कुं.). हा एक मंत्री होता (म. स. १४. ६३ कुं. बाभ्रव्य पहा).

बभ्रु आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५.३०). ऋणंचय हा याचा आश्रयदाता होता. अश्वीनीं याचें संरक्षण केलें (ऋ. ८.२२.१०; बृहद्दे. ५. १३; ३३; ३४). एक स्मृतिकार. याच्या नांवावर बभ्रुस्मृति नामक एक ग्रंथ उपलब्ध आहे (C C.).

बभ्रु कौम्भ्य—सामद्रष्टा (पं. ब्रा. १५. ३. १३).

बभ्रुमालिनी—युधिष्ठिराच्या सभेंतील एक ऋषि (म. स. ४. २२ कुं.).

बभ्रुवाहन—अर्जुनास मणिपूरच्या चित्रवाहन राजाच्या चित्रांगदा नांवाच्या मुलीपासून झालेला पुत्र. यास चित्रवाहनानें मणिपूरचें राजघराणें पुढें चालूं ठेवण्याकरितां अर्जुनापासून मागून घेतल्यामुळें चित्रवाहनानंतर हाच मणिपूरचा राजा झाला. बभ्रुवाहनाची राजधानी मणलूरपूर दिलेली आहे (म. आ. ३. ८१; २३७. ३४ कुं.). राजसूयाच्या वेळीं यानें सहदेवास करभार दिला होता (म. स. ३३. २८. कुं.), पण हें गणपत कृष्णाजी प्रतीत नाहीं. पांडवांनीं अश्वमेध यज्ञ करण्यास सुरुवात केली व त्याप्रमाणें त्यांनीं अर्जुनास अश्वमेधीय अश्वासह दिग्विजयाकरितां पाठविलें. कांहीं कालानें तो अश्व फिरत फिरत बभ्रुवाहनाच्या राज्यांत आला असतां यानें तो धरिला. परंतु हा आपल्या बापाचाच घोडा आहे असें कळतांच यानें तो घोडा व बराच नजराणा अर्जुनाकडे पाठविला. परंतु अर्जुनानें तो न स्वीकारितां याची बरीच निर्भर्त्सना केली. तेव्हां बभ्रुवाहनानें आपल्या सुबुद्धि नांवाच्या मंत्र्याबरोबर त्या घोड्यास परत नगरांत पाठविलें व हा आणि याचा सेनापति सुमति हे दोघे ससैन्य अर्जुनावर चालून गेले. त्या युद्धांत बभ्रुवाहनानें बराच पराक्रम केला व शेवटीं अर्जुनास ठार मारिलें. नंतर हा विजयानंदानें नगरांत गेला व आईस अर्जुनास ठार मारून जय मिळविल्याचें वृत्त सांगूं लागला. परंतु बभ्रुवाहनानें स्वतःच्या बापास ठार मारलें, हें ऐकून चित्रांगदा पतीबरोबर सती जाण्यास सज्ज झाली. तेव्हां आपल्या अज्ञानानें आपण मातापित्यांच्या मरणास कारण झालों, हें पाहून बभ्रुवाहनहि प्रायोपवेशन करून देहत्याग करूं लागला. परंतु उलूपी नांवाच्या याच्या सावत्र आईनें याचें व चित्रांगदेचें सांत्वन करून अर्जुनास जिवंत करण्याकरितां सर्पांजवळील मृतसंजीवक मणि आणावयास बभ्रुवाहनास सांगितलें. सर्पांचा राजा शेष आपल्या अनुयायांच्या सांगण्यावरून तो मणि देईना. तेव्हां बभ्रुवाहनानें त्याच्याशीं युद्ध करून मणि आणविला. परंतु अर्जुनाजवळ येऊन पहातो तों त्याचें शीरच कोणीं तरी चोरून नेलेलें याला दिसलें. परंतु श्रीकृष्णानें तें शीर आपल्या पुण्यप्रभावानें परत आणविलें व अर्जुनास जिवंत केलें. पितापुत्रांच्या भेटी होऊन अर्जुन पुढें निघून गेला (जै. अ. २१-४०).

बभ्रुवाहनानें उलूपीच्या उत्तेजनानें अर्जुनाशीं युद्ध केलें व त्यांत उलूपीच्या मोहिनी अस्त्रानें अर्जुन पडला. नंतर

चित्रांगदेच्या उपरोधिक बोलण्यावरून तिनें संजीवनी मण्याचें स्मरण करितांच मणि प्राप्त झाला व नंतर तिनें अर्जुनास उठविलें (म. आश्व. ७९-८१; उलूपी पहा). हा युधिष्ठिराच्या अश्वमेधाकरितां हस्तिनापुरांत आला होता (म. आश्व. ८९. १ कुं.; प्रभंजन पहा).

२ कृतयुगांतील एक राजा. हा मृगयेस गेला असतां एका सुदेवाच्या भूतानें यास आपला पूर्वजन्म सांगितला (गरुड.२.९).

बम्ब आजद्विष—एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. २. ७. २-६).

बंबाविश्वावयस्—या समासग्रथित शब्दाचा तै. सं.त उल्लेख आहे. या दोघांनीं एका विशिष्ट देवतेला सोमरस अर्पण करण्याचा नवा संप्रदाय सुरू केला. यांनीं कांहीं संस्कार शोधून काढले (तै. सं. ६. ६. ८. ४; क. सं. २९. ७).

बरु—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ९६; ऐ. ब्रा. ६. २५; सां. ब्रा. २५. ८).

बर्कु वार्ष्ण—एका अध्यापकाचें नांव (श. ब्रा. १. १. १. १०; बृ. उ. ४. १. ४; ५. १. ८).

बर्बर—सगरानें यांचा पराजय केला व यांना गुरूच्या आज्ञेवरून ठार न करितां विकृतवेष करून सोडून दिलें (सगर पहा).

बर्बरिक—हा घटोत्कचाला मौर्वीपासून झाला. हा पूर्वजन्मी सूर्यवर्चस् या नांवाचा यक्ष होता. सर्व देव भूभार हरण करण्याविषयींची विनंति करण्याकरितां विष्णूकडे गेले असतां हा दर्पोक्तीनें म्हणाला कीं, ' मी एकटा सर्वांचा नाश करीन. ' तेव्हां ब्रह्मदेवानें ' तूं कृष्णाच्या हातून मरशील ' असा यास शाप दिला. पुढें कृष्णानें यास देवीची आराधना करण्यास सांगितलें व याचें सुहृदय असें नांव ठेविलें. नंतर यानें विजय नांवाच्या ब्राह्मणाच्या साहाय्यानें देवी प्रसन्न केली. यानें महाजिह्वा नांवाच्या बलिष्ठ राक्षसीस मारिलें. रेपलेंद्र राक्षसास मारिलें. दुहद्रु रासभी व जैन यांच्याहि विघ्नांना निवारिलें. बिजयानें यास मर्मस्थान ओळखण्याचें भस्म दिलें. एकदां भीम तीर्थांत स्नान करीत असतां त्यानें यास न ओळखतां मल्लयुद्धांत पाडिलें. तेव्हां यास वाईट वाटून हा जलसमाधि घेणार इतक्यांत देवीनें यास ' कृष्णहस्तें मर ' म्हणून सांगितलें. भारतीय युद्धांत हा पांडवांकडे होता व यानें आपला पराक्रम दाखविण्याकरितां भस्म सोडिलें. तें पांडव, कृप, अश्वत्थामा यांखेरीज सर्वांच्या मर्मस्थानीं लागलें. व कृष्णाच्या पायांच्या तळव्यांना लागलें. त्याबरोबर कृष्णानें सुदर्शनानें याचें डोकें उडविलें. परंतु देवीनें प्रसन्न होऊन यास जिवंत केलें. युद्धानंतर हा कृष्णाज्ञेवरून गुप्तक्षेत्रांत राहिला (स्कंद. १. २. ६०-६६). यानें चंडिका कृत्यांमध्यें मोठें युद्ध केल्यामुळें हा चंडिल नांवानें प्रसिद्ध झाला.

बर्हकेतु—दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

बर्हणाश्व—(सू. इ.) भागवतमतें निकुंभाचा पुत्र. विष्णु, वायु व मत्स्य यांच्या मतें याचें नांव संहताश्व आहे.

बर्हि—कश्यप व प्राधा यांचा पुत्र गंधर्व.

२ (सू. इ. भविष्य.) अंतरिक्ष शाखेंतील बृहत् अथवा बृहद्राजाचा पुत्र (धर्मिन् पहा).

३ कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार ऋषिगण.

बर्हिकेतु—मयूरध्वजाचें नामांतर.

बर्हियोग—कश्यपकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि.

बर्हिषद—हा हविर्धानाला आपल्या हविर्धानी नामक भार्येपासून झाला. हा कर्मकांडामध्यें व योगाभ्यासांत अतिशय निष्णात होता. याला गय, शुक्ल, कृष्ण, सत्य आणि जिव्रत असे पांच भाऊ होते. यानें अनेक यज्ञ केले. प्रत्येक यज्ञ निरनिराळ्या ठिकाणीं केला. यानें ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून शतद्रुति नामक समुद्रकन्येशीं विवाह केला. या रूपवान् भार्येपासून बर्हिषदाला प्रचेतस् नांवाचे दहा पुत्र झाले. त्या सर्वांनीं अतिशय मोठी तपश्चर्या केली (भा. ४. २४; २ प्राचीनबर्हि पहा). याला ब्रह्मदेवानें श्रीविष्णूच्या मुखांतून ऐकलेला सनातनधर्म सांगितला (म. शां. ३४८).

२ हा शब्द सगळीकडे बहुवचनीं वापरलेला आढळतो. (मनु. ३. १०९; ह. वं. १. १८; म. आ. ६४). हे स्वायंभुव मन्वंतरांतील पितर होत. पितरांचे जे मूर्तिवान् आणि अमूर्तिवान् असे दोन प्रकार आहेत, त्यांपैकीं हे दुसरे होत. यांना निश्चितसें रूप नाहीं, म्हणून यांना अशरीरी असें म्हणतात. यांना वाटेल तेव्हां वाटेल तें रूप घेतां येतें. हे गण मोठे देदीप्यमान् असून सनातन लोकांत राहतात. स्वर्गाच्या याच भागाला वैभ्राज देश असें म्हणतात. हे सर्व अत्रि ऋषीचे पुत्र होत. हे सर्व पुलस्त्याचे पुत्र दिले असून यांना पीवरी नांवाची मानसकन्या होती. तीच पुढें शुकाची भार्या झाली (पद्म. सृ. ९). दक्ष प्रजापतीनें आपली कन्या स्वधा ही यांना व इतर अग्निष्वात् सोमप इत्यादि पितरांना दिली. या सर्वांच्यापासून स्वधेला वयुना व धारिणी अशा दोन मुली झाल्या. शिवाय यांना अच्छोदा या नांवाची एक कन्या होती. तीच पुढील जन्मीं मत्स्यगंधा या नांवानें प्रसिद्ध झाली. हे गण अमित तेजस्वी व मोठे तपस्वी होते. सर्व देव, यक्ष, गंधर्व, राक्षस, नाग, सर्प व सुपर्ण यांना पूज्य मानितत (भा. ४. १; म. आ. ६४; ह. वं. १. १८). हे पितर यमसभेंत बसत. यांच्याजवळ विमानें होतीं (मत्स्य. १५).

बर्हिष्मती—स्वायंभुव मनूचा ज्येष्ठ मुलगा प्रियव्रत, त्याची ही पत्नी. ही स्वायंभुव मन्वंतरांतील प्रजापतीची कन्या होती (भा. ५.१. २४).

बर्हिसादि—अंगिराकुलोत्पन्न गोत्रकार.

बल—कश्यप व दनायु यांच्या पुत्रांतील एक (स्कंद. १.४. १४; म. आ. ६५). हा हिरण्याक्षाच्या तर्फे इंद्राबरोबर लढत असतांना यानें इंद्राला ऐरावतासह खालीं पाडून मूर्च्छित केलें. शेवटीं इंद्रानें याला मारिलें (पद्म. सृ. ६७).

२ दितीनें शंभर वर्षे तपश्चर्या केल्यावर तिला झालेला पुत्र. हा मोठा झाल्यावर कश्यपानें याचा व्रतबंध करून, ब्रह्मचर्याचा उपदेश केला. यानें शंभर वर्षे ब्रह्मचर्यव्रतानें राहून तप केलें. तेव्हां दितीनें याला स्वर्गावर चढाई करण्यास सांगितलें. हें वर्तमान अदितीला समजतांच तिनें इंद्राला सावध केलें. पुढें लवकरच एके दिवशीं हा समुद्रतीरीं जप करीत बसला असतां इंद्रानें वज्रप्रहार करून याला ठार मारिलें (पद्म. भू. २३).

३ वामनावतारीं बलीच्या यज्ञमंडपांत बलीचे अनुयायी उसळले, त्या वेळीं ज्या विष्णुपार्षदांनीं त्या राक्षसांचें निवारण केलें, त्यांपैकीं एक (भा. ८. २१. १६).

४ कुशिककुलांतील मंत्रकार. याला उद्बल असेंहि म्हणतात.

५ वायुमतें भृगुवंशीं श्रीचा पुत्र.

६ वरुण व ज्येष्ठा यांचा पुत्र (म. आ. ६७. ५२ कुं.).

७ रामसैन्यांतील एक वानर. यास कुंभकर्णानें खालें (म. व. २८७).

८ मयाचा पुत्र. हा अतल नामक पातालांत राहतो. यानें शहाण्णव प्रकारच्या माया निर्माण केल्या असून त्यांपैकीं कांहींचा उपयोग कांहीं मायावी दैत्य करीत असतात. एकदां यानें अशी एक जांभई दिली कीं, त्यायोगें स्वैरिणी, कामिनी व पुंश्चली अशा तीन प्रकारच्या दुःशील स्त्रियांचे गण उत्पन्न झाले. त्या स्त्रियांजवळ हाटक नांवाचा एक रस आहे. तेथें येणाऱ्या पुरुषाला तो रस पाजून त्या संभोगास समर्थ करितात व त्याशीं त्या विलासादि उपभोग घेतात. त्या रसाच्या पानानें पुरुष अति मदोन्मत्त होतो (भा. ५. २४. १६). यानें जालंधराच्या बाजूनें इंद्राशीं लढून त्याला जेरीस आणिलें. तेव्हां इंद्रानें याची स्तुति केली. यानें त्यास वर मागावयास सांगितलें असतां इंद्रानें ' तूं आपलें शरीर मला दे,' असें सांगितलें. यानें इंद्राला आपल्या शरीराचे तुकडे करून ते घेण्यास सांगितलें, तेव्हां इंद्रानें याचे तुकडे करून ते जिकडे तिकडे फेंकून दिले. ते तुकडे जेथें पडले, त्या ठिकाणीं रत्नांच्या खाणी उत्पन्न झाल्या. हा मेल्यावर याची स्त्री प्रभावती शोक करीत शुक्राकडे आली व तिनें बलास जिवंत करण्याविषयीं त्याची प्रार्थना केली. परंतु शुक्रानें फक्त तिला आपल्या मंत्रप्रभावानें बलाचा शब्द ऐकविला. त्यांत बलानें तिला 'माझ्या देहांत तुझा देहत्याग कर' असें सांगितलें. त्याप्रमाणें तिनें करतांच तिचा पूर्व देह नष्ट होऊन ती एक नदी बनली (पद्म. उ. ६).

९ (१ दल पहा).

१० गरुड व शुकी यांचा पुत्र.

११ अनायुषेचा पुत्र.

१२ श्रीकृष्ण व लक्ष्मणा यांचा एक पुत्र.

१३ बलरामाचें नामान्तर.

बलक—तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

३ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

बलखानि—वत्सर राजाचा पुत्र. हा युधिष्ठिराचा अंशभूत होता (भवि. प्रति. ३. १).

बलबन्धु—रैवत मनूचा पुत्र.

२ त्रिधामन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

बलमित्र—वीरमणिपुत्र रुक्मांगद याचा मावसभाऊ. रामाच्या अश्वमेधप्रसंगीं शत्रुघ्नाबरोबर झालेल्या वीरमणीच्या युद्धांत हा होता (पद्म. पा. ४०).

बलमोदक—सुरथाचा पुत्र. सुरथानें रामाचा अश्वमेधीय अश्व धरिल्यावर शत्रुघ्नाबरोबर झालेल्या युद्धांत हा होता (पद्म. पा. ४९).

बलराम—(सो. वृष्णि.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र. वसुदेव व देवकी कंसाच्या तुरुंगांत असतांना याचा गर्भ प्रथम देवकीच्या उदरीं राहिला. नंतर तो सातव्या महिन्यांत मायेनें रोहिणीच्या उदरांत गेला. रोहिणी या वेळीं गोकुळांत होती. हा शेषांशानें जन्मास आला (म. आ. ६८. १५२ कुं; भा. ९. २४. ४६; १०. २. ८; पद्म. उ. २४५).

बालपणीं हा सदैव कृष्णाबरोबरच असे. त्या वेळीं यानें धेनुकासुर (म. स. ५३. १६ कुं; विष्णु. ५. ८), प्रलंबासुर (भा. १०. १८; विष्णु. ५. ९; ह. वं. २. १४. ६२), मारिले.

सांदीपनीपासून वेदविद्येबरोबर ब्रह्मविद्याहि संपादन केली. याची स्त्री सूर्यवंशी ककुद्मीकन्या रेवती (भा. ९. ३; ब्रह्म ७; विष्णु. ५. २५). गदायुद्धांत हा अतिनिपुण होता. त्यामुळें कृष्णानें जरासंधाचा सत्रा वेळां पराभव केला. हा आपल्या सासऱ्याच्या आनर्त देशांत विशेष राहत असे. पुढें जरासंधाच्या त्रासाकरितां कृष्णानेंहि तिकडेच द्वारकेस राजधानी नेली. एकदां हा नंदयशोदेस भेटण्याकरितां गोकुळांत गेला. तेथें त्यांनीं यास दोन महिने राहवून घेतलें. हा दारू पिणारा असल्यामुळें दारूचीहि व्यवस्था त्यानें केली होती. आपल्या इच्छेस्तव यानें

यमुनेचा प्रवाह आपल्या इच्छेनुरूप वळविला (म. आ. १०. ६५ कुं.; विष्णु. ५. २५) व सांबविवाहसमयीं दुर्योधन सांबास सोडीना म्हणून हस्तिनापुरास आपल्या हलानें ओढून हस्तिनापूरची ठेवणहि बदलली (विष्णु. ५.३५; २ लक्ष्मणा पहा).

कृष्णानें शतधन्व्यास मारिलें, पण स्यमंतक मणि मिळाला नाहीं असें सांगितलें. तेव्हां लोभानें त्यानेंच मणि आपणाजवळ ठेवून आपणांस मात्र नाहीं म्हणून सांगितलें असें समजून यानें त्याची निंदा केली व रागानें मिथिलेस गेला. तेथें यानें दुर्योधनास गदायुद्ध शिकविलें (विष्णु. ४. १३; भा.१०. ५७). पण बलराम रागावल्याचा निर्देश भागवतांत नाहीं.

दुर्योधन व भीम हे दोघेहि याचेच शिष्य. आपसांत लढून त्यांपैकीं एकानें मरावें हें पाहवणार नाहीं म्हणून, कृष्णाला यानें 'दोघेहि आपणांस सारखेच' तेव्हां 'कौरवांना मदत कर,' असें सांगितलें असतां, त्यानें ऐकिलें नाहीं म्हणून रागानें, व 'मी कुणालाच मदत करणार नाहीं,' असें दुर्योधनास तो मदतयाचनार्थ आला असतां सांगितलें होतें, म्हणून हा तीर्थयात्रेस गेला (म. उ. ७; १५७; श. ३५).

तीर्थयात्रा करीत करीत प्रभास पृथूदक, बिंदुसर, त्रितकूप, सुदर्शन, विशाल, ब्रह्मतीर्थ, चक्रतीर्थ, सरस्वती, यमुना व गंगाकांठचीं तीर्थें करून हा नैमिषारण्यांत आला. तेथें पुराणचर्चा चालूं होती. ती ऐकत असलेल्या सर्व मुनींनीं यास उत्थापन देऊन मान दिला. पण रोमहर्षणानें तसें केलें नाहीं, म्हणून रागावून व दारूच्या धुंदींत यानें त्याला ठार केलें. पण तत्रस्थ सर्व मुनींनीं यास दोष दिला. तेव्हां त्याचा पुत्र उग्रश्रवस् सौति पुराणें सांगेल असें म्हणाला, व यानें त्यांना त्रास देणाऱ्या बल्वलास ठार केलें व तेथून निघून गेला. या वेळीं वरील ब्रह्महत्येबद्दल यानें प्रायश्चित्त घेतलें (मार्क. ६; रोमहर्षण पहा). नंतर सरयू, हरिद्वार, गोमती, गंडकी, विपाशा, शोणभद्र, गया, परशुरामक्षेत्र, सप्त गोदावरी, वेणा, पंपा, भीमरथी, शैलपर्वत, वेंकटगिरी, कामोष्णी, कांची, कावेरी, श्रीरंग, मथुरा, सेतुबंध, कृतमाला, ताम्रपर्णी, अगस्त्याश्रम, दुर्गादेवी, अनंतपूर, पंचाप्सरा, केरल, त्रिगर्त, गोकर्ण, आर्यादेवी, शूर्पारक, तापी, पयोष्णी, निर्विंध्या, दंडकारण्य, नर्मदा, मनु इतक्या क्षेत्रांवरून हा कुरुक्षेत्रीं आला. भारताप्रमाणें सरस्वती तीरावरील तीर्थांनाच गेला होता (म. श. ३५-५५) तेथें दुर्योधन व भीम यांचें गदायुद्ध चालूं होतें. त्यांचें यानें निवारण केलें. पण ते ऐकेनात म्हणून हा द्वारकेस गेला (भा. १०. ७८–७९). पण गदायुद्धाचे नियम मोडून दुर्योधनाचे मांडीवर भीमानें गदा मारिल्यामुळें हा चिडला व भीमास मारण्यास धांवला. पण कृष्णानें भीमाच्या प्रतिज्ञा व मैत्रेयाचा दुर्योधनास शाप हीं निवेदन करून यांचें निवारण केलें, असें आहे (म. श. ६०). अनिरुद्धविवाहसमयीं रुक्मी द्यूतांतील याचा जय नाकबूल करूं लागला. तेव्हां यानें त्यास ठार केलें (भा. १०. ६१; ह. वं. २. ६१). सांब हा दुर्योधनकन्या हरण करीत असतां त्यास सर्व राजांनीं वेढिलें होतें. पण त्या सर्वांचा यानें पराभव केला. भीमासहि एकदां यानें बाहुयुद्धांत जिंकिलें होतें (ह. वं. २. ६२). यानें द्विविद वानरास ठार केलें (विष्णु. ५. ३६). सर्व यादवांचा नाश झाल्यावर यानें प्रभासक्षेत्रीं योगानें देहत्याग केला (म. मौ. ४; भा. ११. ३०). तेव्हां रेवतीनें सहगमन केलें (पद्म. उ. २५२). कृष्णापेक्षां हा तीन महिन्यांनीं मोठा होता (म. आ. २३४ कुं.).

यांचें वस्त्र निळें असे; हें व कमलमाला यमुनाकर्षलकालीं लक्ष्मीनें यास दिलीं (विष्णु. ५. २५). हा नेहमीं दारू पीत असे. याचे देखणेपणामुळें राम, बलिष्ठत्वामुळें बल, एका गर्भातून दुसऱ्या गर्भात जाण्यामुळें संकर्षण, याचीं आयुधें हल व मुसल म्हणून हलीं, हलायुध, सीरपाणि, मुसली व मुसलायुध असें यास म्हणत.

बलवत्—गुर्जरदेशच्या मूलवर्मन् राजाचा पुत्र. यास बलादि नऊ भाऊ व प्रभावती नामक बहीण होती (भवि. प्रति. ३.३१).

बलवर्धन—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

बला—अत्रीची स्त्री.

बलाक—(सो. अमा.) भागवतमतें पूरूचा पुत्र वायु व विष्णु यांच्या मतें हा बलाकाश्व असून अजकाचा पुत्र आहे.

२ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील विष्णुमतें शाकपूर्णाचा शिष्य व भागवतमतें जातुकर्ण्याचा शिष्य.

३ एक चाण्डाल. हा श्वापदें मारून आपल्या आईबापांची व इतर आश्रितांची उपजीविका चालवी. एकदां यानें एक अंध असलेलें हिंस्र श्वापद चुकून मारिलें. तेव्हां आपल्या हातून अंध श्वापद मारिल्याचें पाप घडलें, हें पाहून यास फार वाईट वाटलें. पण तें श्वापद जनांस पीडाकारक असल्यामुळें मारण्यांत कोणत्याहि तऱ्हेचा अधर्म नाहीं, असें यास कळलें. तेव्हां याच्या मनास समाधान वाटलें (म. क. ६९).

बलाकाश्व—सिंधुद्वीपाचा पुत्र. याचा पुत्र कुशिक (म. अनु. ७. ४ कुं.).

२ (१ बलाक पहा).

बलाकिन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

२ अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

बलांग—(भविष्य.) अजमेरच्या चपहानि कुलांतील वसंतरायाचा पुत्र. याचा पुत्र प्रमथराय. यानें पन्नास वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. २).

बलाढ्य—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

बलानीक—द्रुपद राजाचा एक पुत्र. हा अश्वत्थाम्याकडून मारिला गेला (म. द्रो. १५७. १८१ कुं.).

२ विराट राजाचा भाऊ (म. द्रो. १५९. ४१ कुं.).

बलायु—पुरूरव्याला उर्वशीपासून झालेल्या अष्टपुत्रांपैकीं एक (पद्म. सृ. १२).

बलारक—(वल्गूतक पहा).

बलाहक—एक राजा. याला शंकरानें गोवत्सरूपानें साक्षात्कार दिला. पुढें गोवत्साच्या जागीं उत्पन्न झालेलें लिंग रोज अणुप्रमाणांत वाढूं लागलें. पण एका कर्मचांडालाच्या दर्शनानें लिंगाची वाढ खुंटली (स्कंद. ३. २. २७).

२ कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र एक नाग.

३ वृद्धक्षत्राचा पुत्र व जयद्रथाचा भाऊ (म. व. २६६. १३ कुं.).

बलि—हा प्रह्लादपुत्र विरोचनाला देवी नांवाच्या भार्येपासून झाला (म. आ. ६५; स. ९; शां. २२५; अनु. ९८; भा. ६. १८; ८. १३; वामन. २३; ७७). सुरुचीपासून झाला असेंहि आढळतें (स्कं. १. १. १८). यास वैरोचन अथवा वैरोचनि असें म्हणत असत. हा मोठा बलाढ्य असून यास विंध्यावली नांवाची एक स्त्री होती (भा. ८. २०. १७; मत्स्य. १८७. ४०). याला अशना नांवाची आणखी एक भार्या असून तिजपासून यास बाणप्रभृति शंभर पुत्र झाले (भा. ६. १८). बाणासुराची आई म्हणून कोटरा नामक एका बाईचें नांव सांपडतें (भा. १०. ६३; २ बाण पहा).

हा दैत्यांचा राजा होता (वामन. २३). पुढें विष्णूनें देवांचा त्याग केल्यामुळें शुक्राचार्यानें याला उपदेश केला कीं, ' तूं देवांना जिंक. ' तदनंतर बलि स्वर्गावर चालून गेला असतां देवांनीं आपलीं रूपें पालटलीं व ते आपलीं स्थानें सोडून परागंदा झाले. नंतर बलीनें तीं स्थानें जिंकून पातालांत असणाऱ्या आपल्या आजोबास म्हणजे प्रह्लादास स्वर्गांत बोलावून आणिलें व त्यास स्वर्गीय दिव्य पद स्वीकारण्याची विनंति केली. प्रह्लादानें तें स्वीकारलेंसें करून बलीस राज्याभिषेक केला. नंतर बलीनें ' मी राज्य कसें चालवूं ? ' असें विचारिलें असतां प्रह्लादानें यास मोठा उपदेश करून ' धर्मानें राज्य चालव. ' असें सांगितलें (वामन. ७४). पण देवांना त्रास दिल्याबद्दल प्रह्लादास राग येऊन त्यानें यास शाप दिला कीं, ' तुझा लवकर नाश होईल ' (वामन. २९). यानंतर बलीनें शांततेनें व सौख्यानें स्वर्गसुखाचा मनमुराद उपभोग घेतला (वामन. ७५).

बलीनें इंद्राची संपत्ति हरण केली, पण ती नेत असतां समुद्रांत पडली. ती बाहेर काढण्याकरितां विष्णूच्या सूचनेवरून देव याला शरण आले व ' आपण सर्व मिळून समुद्रमंथन करूं ' असें नम्रपणें म्हणाले. तेव्हां बलीहि तयार झाला (भा. ८. ६; स्कंद. १. १. ९).

समुद्रमंथनाला दुसरेंहि कारण आढळतें. देवांचा युद्धांत अत्यंत संहार होई, व असुर मात्र शुक्राकडून संजीवनीनें पुनः उठविले जात. त्यामुळें विष्णूच्या सूचनेवरून अमृताकरितां देवदैत्यांनीं मंथन केलें. त्या वेळीं चाक्षुष मन्वंतर व मंत्रद्रुम नांवाचा इंद्र होता (भा. ८. ८; विष्णु. १. ९; मत्स्य. २५०-२५१).

समुद्रमंथन एकादशीस सुरू होऊन द्वादशीस संपलें. एकादशीस त्यांतून कालकूट निघालें. तें शंकरानें पिऊन टाकिलें. पुढें अलक्ष्मी निघाली. तिचें उद्वाहक ऋषींशीं विष्णूनें लग्न लावून दिलें. नंतर ऐरावत हत्ती, उच्चैःश्रवा घोडा, धन्वंतरि, पारिजातक, कामधेनु व अप्सरा हीं रत्नें उत्पन्न झालीं. द्वादशीस लक्ष्मी उत्पन्न झाली. तिचा विष्णूनें स्वीकार केला. नंतर चंद्र व अमृत यांची उत्पत्ति झाली. अमृतापासून तुळस निर्माण झाली (पद्म. ब्र. ९-१०).

मंथनापासून निघालेल्या रत्नांचीं नांवें, संख्या व क्रम चोहींकडे सारखीं नाहींतः १ लक्ष्मी, २ कौस्तुभ, ३ पारिजातक, ४ धन्वंतरि, ५ चंद्र, ६ कामधेनु, ७ ऐरावत, ८ अश्व (सप्तमुख), ९ अमृत, १० रंभा, ११ शार्ङ्ग धनुष्य, १२ पांचजन्य शंख, १३ महापद्मनिधि व १४ हालाहल विष (स्कंद. ५.१.४४).

१ हालाहाल विष, २ चंद्र, ३ सुरभि धेनु, ४ कल्पवृक्ष, ५ पारिजातक, ६ आम्र, ७ संतानक, ८ कौस्तुभ र व (चिंतामणि), ९ उच्चैःश्रवा, १० चौसष्ट हत्तींच्या कळपा ऐरावत, ११ मदिरा, १२ विजया, १३ भांग, १४ ल यास १५ गाजर, १६ धोतरा, १७ पुष्कर, १८ ब्र १९ सिद्धि, २० ऋद्धि, २१ माया, २२ लक्ष्मीतील धन्वंतरि, २४ अमृत, (स्कंद. १. १. ९-१२)

नंतर अमृताचे बाबतींत दैत्य फसल्यावर देवकृत प्रचलित मोठें युद्ध झालें. त्यांत बलि मयासुरानें निर्दत पाठविला. वैहानस नामक विमानांत बसून युद्ध करीत ब्रह्मदेवाच्या शिष्यांनीं इंद्र व बलि यांची गांठ पडली, तेव्हां बल. अंगिकार करून युद्ध केलें. पण त्याच तेथें प्रगट झाल्यामुळें ती माया नष्ट झा वज्र फेंकून यास ठार मारिलें. नंतर नयसभेंतील एक ऋषि दैत्यांनीं बलीला अस्ताचलावर नेलें.

स्पर्शानें व मंत्रानें बलि जिवंत झाला (भा. ८. १०-११). जिवंत झाल्यावर शुक्राचार्यानें ऐंद्र महाभिषेकानें यास अभिषेक केला. तदनंतर याजकडून विश्वजित् यज्ञ करविला. तेव्हां यज्ञनारायणानें प्रसन्न होऊन याला इंद्ररथासारखा दिव्य रथ, सुवर्ण धनुष्य, दोन अक्षय्य भाते व दिव्य कवच दिलीं. प्रह्लादानें यास न सुकणारी माळ व शुक्रानें दिव्य शंख दिला. याला ब्रह्मदेवानेंहि एक माळ दिली होती (म. शां. २३०. २८ कुं.). नंतर बलीनें पुनः स्वर्ग जिंकिला व देवहि त्या वेळीं आपल्यास काल इष्ट नाहीं, असें पाहून निघून गेले. नंतर यानें शंभर अश्वमेध केले (भा. ८. १५).

पुढें याच्या राज्यांत देव, ब्राह्मण व भूमि इत्यादिकांस त्रास व्हावयास लागल्यामुळें देव भगवान् विष्णूस शरण गेले व ' आमची ही विपत्ति दूर कर ' असें त्यांनीं त्यास विनविलें. तेव्हां विष्णूनें सांगितलें कीं, ' बलि हा माझा भक्त आहे. पण जर तुम्हांस त्रास होत असेल तर मी लवकरच बटुरूपी वामनाचा अवतार घेईन' (ब्रह्म. ७३). पुढें दैत्य हळुहळूं निस्तेज होऊं लागले. तेव्हां हा प्रह्लादास भेटण्यास गेला व याने त्यास याचें कारण विचारिलें असतां प्रह्लाद म्हणाला, ' श्रीहरि विष्णु वामन अवतार घेण्यास्तव म्हणून हल्लीं गर्भी वास्तव्य करीत आहे. म्हणून दैत्य निस्तेज झाले आहेत.' तेव्हां बलि म्हणाला कीं, ' त्या हरीपेक्षां माझे दैत्य बलिष्ठ आहेत. ' हें ऐकून व विशेषतः याच्या तोंडून विष्णूची निंदा ऐकून प्रह्लादास राग आला व त्यानें शाप दिला कीं, 'तुझ्या राज्याचा नाश होईल.' तेव्हां हा शरण आला असतां प्रह्लादानें सांगितलें कीं, 'मला शरण येण्यापेक्षां तूं विष्णूला शरण जा ' (वामन. ७७).

नर्मदेच्या उत्तर तीरावर भृगुकच्छ नामक प्रदेशीं याचा शेवटचा अश्वमेध चालूं असतां विष्णु वामन रूप घेऊन देणाऱ्या बलिकडे आला. तेव्हां यानें त्याची पूजा करून कांहीं तरी वरील ब्रह्महत्यावें अशी त्याला विनंति केली. वामनानें याजपाशीं तीन हर्षण पहा). ३ जमीन मागितली. शुक्रानें बलीस खूप सांगितलें कीं, शोणभद्र, गया, परमेश्वर आहे, तूं याला कांहींहि देऊं नकोस. हा तुझा भीमरथी, शैलपर्वत, ३ पण बलि ऐकेना. हा म्हणाला कीं, 'परमेश्वर मजकडे श्रीरंग, मथुरा, सेतुबंधनें आला, मग मी त्यास इच्छित दान कां देऊं नये?' दुर्गादेवी, अनंतपूर, पं १). नंतर वामनानें याची व याच्या पूर्वजांची देवी, शूर्पारक, तापी, पयोष्णी परंतु शुक्रानें बलीचें उत्तर ऐकून याला शाप दिला मनु इतक्या क्षेत्रांवरून हे शहाणा समजतोस व माझ्या आज्ञेचा उपमर्द सरस्वती तीरावरील तीर्थांना करकरच ऐश्वर्यभ्रष्ट होशील.' नंतर बलीनें वामन- तेथें दुर्योधन व भीम यांचें गर्व सोडतांच वामनानें मोठें रूप धारण करून निवारण केलें. पण ते ऐकेनात म्ह्यापिलें. तीन पावलांत ब्रह्मांड व्यापिलें, १०. ७८-७९). पण गदायुद्धांत आहे (म. स. ४७ कुं.). आपल्या मांडीवर भीमानें गदा मारिल्याचे कसविलें, हें पाहून कित्येक सैनिक वामनराव धांवला. पण कृष्णानें भीमा-

चालून जाऊं लागले, पण बलीनें त्यांना उपदेश केला कीं, 'सध्यां आपणांस काल उलट आहे.' तदनंतर गरुडानें भगवंताची इच्छा जाणून बलीला वरुणपाशानें बद्ध केलें (वामन. ९२). या वेळीं पुनः शुक्रानें दान देण्यास यास विरोध केला व हा ऐकेना, तेव्हां शुक्र झारीच्या तोंडांत जाऊन बसला. बलीनें दर्भानें झारीचें तोंड साफ करितांच ह्याचा डोळा फुटला. तेव्हांपासून शुक्रास एकाक्ष असें नांव पडलें (नारद. ११).

नंतर वामन म्हणाला कीं, ' तूं मला तिसऱ्या पावलाची जमीन दिली नाहींस. तस्मात् तूं आपलें वचन पूर्णपणें पाळलें नाहींस.' तेव्हां बलि म्हणाला कीं,'तूं कपटानें मोठा झालास तरी माझें वचन सत्यच आहे.'असें म्हणून त्याच्या तिसऱ्या पावलास आपलें मस्तक दिलें (पद्म. पा. ५३). नंतर विंध्यावलीनें ईश्वराची प्रार्थना केल्यावर त्यानें शुद्ध सत्त्व पाहून याला वर दिला कीं, ' तूं सावर्णि मन्वंतरांत इंद्र होशील. तरी सध्यां तूं सुतलांत रहा. तेथें मी तुझा द्वारपाल होईन व माझें चक्र तुझें संरक्षण करील. ' नंतर यास वामनानें वरुणपाशांतून मुक्त केलें. तेव्हां बलीनें ब्रह्म, विष्णु व महेश यांस नमस्कार केले व हरीची स्तुति केली. बलि सुतलांत गेला व विष्णूच्या आज्ञेनें शुक्रानें यज्ञाची समाप्ति केली (भा. ८. १३. १८-२३; म. स. ४७ कुं.; वामन. ३१; ब्रह्म. ७३). बलीचें पृथ्वीवरील राज्य वामनानें मनुपुत्रास देऊन दैत्यांस अन्यत्र हांकून दिलें (स्कंद. ७. २.१९).

कृतयुगापूर्वी कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस बलीनें वामनास दान दिलें.तेव्हां वामनानें ' ही बलिप्रतिपदा म्हणून ओळखली जाईल व त्या दिवशीं लोक तुझी पूजा करतील ' असा बलीस वर दिला (स्कंद. २. ४.१०).

पुढें बलीला जिंकण्याकरितां रावण पातालांत आला असतां तेथें बलि बायकांशीं फांसे खेळत होता. बराच वेळ रावणाकडे कोणीं लक्ष दिलें नाहीं. पण शेवटीं यानें दूर उडालेला फांसा आणण्यास रावणास सांगितलें असतां त्याला तो हालेना. तेव्हां बायकांनीं रावणाची विटंबना करून तेथून हांकलून दिला (आ. रा. सार. १३). याशिवाय पुढील माहितीहि आढळते.

एकदां रावण याच्याकडे येऊन यास म्हणाला कीं, ' मी तुझी मुक्तता करण्याकरितां आलों आहें.' तें ऐकतांच बलीनें त्यास अभ्रांसारखें चकाकणारें हिरण्यकशिपूचें कुंडल उचलून आणावयास सांगितलें. रावण तेथें गेला, पण तें जागचें हलेना. एवढेंच नव्हे तर रावण रक्त ओकत जमिनीवर बेशुद्ध पडला. नंतर बलीनें त्यास सावध करून सांगितलें कीं, ' तें कुंडल हिरण्यकशिपूचें होतें. जें कुंडल तुला उचललें नाहीं तें कानांत घालणाऱ्या वीराला ज्या नृसिंहानें मारिलें, त्या रामरूप विष्णूस

तूं कसा जिंकणार ?' नंतर बलीनें त्यास विष्णूची लीला वर्णन करून सांगितली (वा. रा. उ. प्रक्षिप्तसर्ग १).

यास इंद्रसेन असेंहि नामांतर आढळतें (भा. ८ २२. ३३). राज्यापासून भ्रष्ट झालेला बलि गर्दभ झाला. तेव्हां ब्रह्मदेवानें इंद्राला गर्दभ झालेल्या बलीचा तपास करण्यास सांगितलें, पण ब्रह्मदेवाच्याच आज्ञेनें इंद्रानें यास मारिलें नाहीं. ब्राह्मणांशीं उन्मत्तपणा व मद दाखविल्यामुळें लक्ष्मीनें याचा त्याग केला (म. शां. २२३-२२५).

दक्षिणाशून्य कर्माचा भोग बलि घेतो. अश्रोत्रियास श्राद्धासंबंधीं पदार्थदान, श्रद्धारहित दान, शूद्रापति ब्राह्मणास पूजाद्रव्यदान, अधम ब्राह्मणकृत यज्ञ, अपवित्र पुरुषपूजन, अभक्त शिष्यकृत गुरुसेवा यांतील पुण्यांश ज्याचा त्याला प्राप्त न होतां बलि हरण करतो (दे. भा. ९. ४५). याचा व शुक्राचा फुलें व धूपदीपदानाविषयीं संवाद झाला होता (म. अनु. ९८). राजा नष्ट कशानें होतो, याविषयीं याचा इंद्राशीं संवाद झाला होता (म. शां. २३० कुं.).' क्षमा श्रेष्ठ कीं तेज श्रेष्ठ' याबद्दल याचा व प्रह्लादाचा संवाद झाला होता (म. व. २८). हा वरुणसभेंत अधिष्ठित असतो (म. स. ९). यानें अनेक यज्ञ केले होते (वामन. २३). यानें तीस लक्ष साठ हजार वर्षे राज्य केलें (पद्म. सृ. १३). हा पूर्वजन्मीं कितव होता (स्कंद. १. १. १८; बाष्कलि पहा). हा सप्तचिरंजीवांतील एक आहे. यास महाबलि असें नामांतर असून याच्या राजधानीचें नांव महाबलिपूर असें होतें.

याला शंभर पुत्र होते. त्यांपैकीं १ बाण, २ कुंभगर्त, ३ दय, ४ भोज व ५ कुंचि हे प्रसिद्ध होते. शकुनि व पूतना अशा दोन मुली होत्या (ब्रह्मांड. ३. ५. ४२-४४; भा. ६.१८. १७).

अनासक्ति प्रतिपादन करण्याकरितां वेदान्तांत याच्या कथेचा उपयोग केला आहे (यो. वा. ५. २२. २९.).

२ (सो. अनु.) सुतपा राजाचा पुत्र. हा पूर्वजन्मींचा बलि दैत्य, प्रजेच्या इच्छेनें पुनः जन्म पावला होता (ह. वं. १. ३१; मत्स्य. ४८; ब्रह्म. १३). हा पूर्व आनव प्रदेशाचा राजा होता. दीर्घतमस् ऋषीच्या पुत्रांनीं आईच्या आज्ञेनें दीर्घतमसूला ताफ्यावर बांधून सोडून दिलें असतां तो ताफा वाहत वाहत पूर्व आनव देशीं आला. तो बलीनें भूमीवर घेऊन त्या ऋषीचा सन्मान केला व त्याजकडून आपल्या सुदेष्णा राणीच्या ठायीं अंग, वंग, सुह्म, पुंड्र व कलिंग हे पांच पुत्र उत्पन्न करविले (ब्रह्मांड. ३. ७). भागवतांत एक जास्त आंध्र म्हणून दिला आहे (९. २३). हरिवंशांत सुह्मऐवजीं सुस दिला आहे (१. ३१). याचे वंशजांस बालेय क्षत्र व बालेय ब्राह्मण म्हणूं लागल (मत्स्य. ४८; विष्णु. ४. १८; ब्रह्म. १३.३१). पुढें बलीचें भारताच्या पूर्व भागास असणारें राज्य याच्या पुत्रांत वांटलें गेलें व त्या त्या पुत्रांवरून त्या त्या देशांचीं नांवें पडलीं (भा. ९. २३; म. आ. १०४). आनव प्रदेश म्हणजे हल्लींचा मोंघीर व भगलपूर प्रांत होय व यासच पुढें अंग म्हणूं लागले.

याला ब्रह्मदेवानें प्रसन्न होऊन वर दिले होते कीं, ' तूं महायोगी होशील, तूं कल्पपर्यंत जिवंत राहशील, तूं युद्धांत अजिंक्य राहशील, धर्मविचारांत तुझ्या मताला वरिष्ठ मान मिळेल, त्रैलोक्यांतील सर्व वर्तमान तुला कळेल, तुझ्या अर्ध्या वचनांत लोक राहतील, तुझी शक्ति अतुल असेल, धर्मांतील अंतरंग रहस्यांचा अपरोक्ष साक्षात्कार तुला होईल, तूं चातुर्वर्ण्याची मर्यादेनें स्थापना करशील ' (ह. वं. १.३१; मत्स्य. ४८; ब्रह्म. १३). कल्पांतीं हा देह ठेवून पूर्वस्थानीं गेला.

हा व असुर बलि यांचा सर्वजण घोंटाळा करितात. एवढेंच नव्हे तर या राजास दानव, वैरोचन असेंहि म्हटलें आहे (ब्रह्मांड. ३. ७४.६६; मत्स्य. ४८.२३). तरीहि याची वंशावळ आनव राजा म्हणून दिली जाते व याच्या पूर्वजांत कोणाचेंहि नांव विरोचन नाहीं. हा व असुर बलि वेगळे आहेत.

३ अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

४ आंगिरसकुलांतील मंत्रकार.

५ रैवत मनूचा पुत्र.

६ कृतवर्मसुत बलि. रुक्मिणीची मुलगी चारुमती याची पत्नी होय (भा. १०. ६१; विष्णु. ५. ८).

७ हा जितेंद्रिय व वेदवेदांगपारग ऋषि मयसभेंत धर्मराजासन्निध बसला होता व त्यास पुण्यकारक कथा निवेदन करीत होता (म. स. ४).

८ वाराहकल्पांतील वैवस्वत मन्वंतराच्या तेराव्या चौकडींत बलि नांवाचा शंकराचा अवतार गंधमादन पर्वतावर वालखिल्याश्रमांत झाला. याचे सुधामन, काश्यप, वसिष्ठ व विरजस् असे चार पुत्र होते (शिव. शत. ५).

९ (आंध्र. भविष्य.) भागवतमतें पहिला राजा. यास शिप्रक, शिशुक व सिन्धुक अशीं नामान्तरें होतीं.

१० गुर्जर देशच्या मूलवर्मा राजाच्या अकरा मुलांतील पांचवा (भवि. प्रति. ३. ३१).

११ यानें मिश्र देशांत म्लेच्छ जातींत संस्कृत प्रचलित केलें. यानें सुकंदर म्लेच्छपतीस मयासुर मदत पाठविला. त्यामुळें सर्व म्लेच्छ झाले. त्यांना रामानंदाच्या शिष्यांनीं वैष्णव केलें (भवि. प्रति. ४. २०-२१).

१२ सावर्णि मन्वंतरांतील इंद्र.

बलिभद्र—रुद्रगणांपैकीं एक.

बलिवाक—युधिष्ठिराच्या मयसभेंतील एक ऋषि (म. स. ४. २० कुं.).

बलिविंध्य—रैवत मनूचा पुत्र.

बलीमुख--रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. उ. ४).

बलीह--एक जात किंवा वंश. यांच्यांत एक अर्कज नांवाचा कुलांगार राजा निपजला. त्याच्यामुळें यांचा नाश झाला (म. उ. ७३).

बलेक्षु—वसिष्ठकुलोत्पन्न एक गोत्रकार ऋषिगण. याबद्दल दलेशु असा पाठभेद आहे.

बलोन्मत्त--रुद्रगणांपैकीं एक.

बल्गूतक—(बल्गूतक पहा).

बल्बूथ--हा दास आहे. वश अश्व्यानें याचा दान देणारा म्हणून गौरवानें उल्लेख केला आहे. कारण याच्याकडून त्याला पुष्कळ संपत्ति मिळाली होती (ऋ. ८. ४६. ३२).

बल्लव—अज्ञातवासांतील पांडुपुत्र भीमसेनाचें नांव (भीम पहा).

बल्लाळ—गणेशाचा एक निस्सीम भक्त. हा कल्याण नामक वैश्याचा मुलगा होता. याला लहानपणापासूनच गणपतिपूजेचा नाद होता. हा लहान लहान दगड गोळा करून त्यांनाच देव समजून त्यांची पूजा करी. याच्या आईबापांनीं याला त्यापासून परावृत्त करण्याचा बराच प्रयत्न केला, पण तो निष्फल झाला. एकदां त्यांनीं बल्लाळास झाडास टांगून मारिलें; पण हा कांहीं आपला नाद सोडीना. शेवटीं याच्या भक्तीनें हा ज्या ठिकाणीं पूजा करीत असे, त्या ठिकाणीं बल्लाळेश्वर अगर बल्लाळविनायक नामक गणपतीचें स्थान झालें (गणेश. १. २२).

बल्वल—विप्रचित्ति दानवाचा पुत्र जो इल्वल त्याचा पुत्र. नैमिषारण्यांतील ऋषींस हा अतिशय त्रास देई, म्हणून बलरामानें यास ठार मारिलें (भा. १०. ७८; स्कंद. ३. १. १९).

बल्हिक प्रातिपीय—एका कौरव राजाचें नांव (श. ब्रा. १२. ९. ३. ३). दुष्टरीतु पौस्यायन पुनः राजा होऊं नये म्हणून यानें बराच प्रयत्न केला. पण रेवोत्तरस पाट व चाक्र स्थपति यांच्या मदतीनें दुष्टरीतु आपल्या पूर्वजांच्या गादीवर बसला. महाभारतांत याला देवापि व शंतनु यांचा भाऊ मानिलें आहे व बाह्लीक असा शब्द लिहिला आहे (म. आ. ६३. ४७ कुं.).

बस्त रामकायन—एक आचार्य (मै. सं. ४. २. १०).

बहुगव—(सो. पूरु.) भागवतमतें सुद्यूचा व विष्णुमतें सुद्युम्नाचा पुत्र. बहुगविन् व बहुविध असें यास म्हटलें आहे.

बहुगविन्—धुंधु दैत्याच्या पुत्रांतील एक.

२ (सो. पूरु.) वायुमतें धुंधूचा पुत्र (बहुगव पहा).

बहुदंष्ट्र—रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

बहुपुत्र—हा एक ब्रह्ममानसपुत्र असून प्रजापति होता (वायु. २.४. ५४).

२ (सो. कुकुर.) तित्तिराचा पुत्र. याचा पुत्र नरि.

बहुमूलक—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र, एक नाग.

बहुरथ—(सो. द्विमीढ.) भागवतमतें रिपुंजयाचा पुत्र. यास विष्णुमतें बृहद्रथ, मत्स्यमतें विरथ व वायुमतें वीरथ अशीं नांवें आहेत. हा या वंशांतील शेवटचा राजा होय.

बहुरूप—एकादशरुद्रांपैकीं एक.

२ (स्वा. प्रिय.) प्रियव्रताचा पौत्र व मेधातिथीचा पुत्र.

बहुल—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र एक नाग. हा प्रजापति होता (वायु. २.४. ५४).

२ तालजंघांपैकीं एक. याच्या दुर्वर्तनामुळें याच्या ज्ञातिबांधवांचा व आप्तेष्टांचा नाश झाला (म. उ. १३. ११-१३ कुं.).

बहुलध्वज—ताम्रध्वज राजाचा प्रधान.

बहुला—ही विदुर नांवाच्या ब्राह्मणाची पत्नी. विदुर वेश्यागमन करणारा होता. पण तो मेल्यावर हिनें गोकर्णक्षेत्रीं पुराणश्रवण करून दोष घालविला (स्कंद. ३. ३. २२).

बहुलाश्व—(सू. निमि.) धृति जनकाचा पुत्र. श्रीकृष्ण यास भेटण्याकरितां आला होता. याचा पुत्र कृति नामक जनक (भा. १०. ८६. १६).

बहुविध—(सो. पूरु.) मत्स्यमतें धुंधूचा पुत्र (बहुगव पहा).

बहुवीति—अंगिराकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

बह्वाशिन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. हा भीमाकडून मारिला गेला (म. भी. ८८. २९ कुं.).

बह्वीच—कश्यप व क्रोधा यांचा पुत्र.

बाडवी(भी)कार—वर्णविकाराविषयीं मत प्रतिपादणारा (तै. प्रा. १४. १३).

बाडेयीपुत्र—बाडेयीचा मुलगा. मौषिकीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य गर्गीपुत्र (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३०).

बाण—कश्यप व दनु यांच्या पुत्रांतील दानव.

२ वैरोचन बलि व अशना यांच्या १०० पुत्रांतील ज्येष्ठ. याला महाकाल असें नांव असून हा रुद्राचा अनुचर होता (म. आ. ६६. २१ कुं.).

यास अनौपम्या (पद्म. १४) आदिकरून बऱ्याचशा स्त्रिया होत्या (मत्स्य. १८७. २५). विंध्यावली अनौपम्येची सासू होती (मत्स्य. १८७.४०).

हा त्रिपुरांतील शोणितपुरांत असे. कार्तिकेयाला लोहितपुरांत याचे संगतींत ठेविलें होतें. यावरून लोहितपूर तेंच हें शोणितपूर होय. हें पहिल्या त्रिपुरांतील एक पुर होय. हीं त्रिपुरें याच्या स्त्रियांच्या पतिसेवेच्या प्रभावामुळें आकाशांत संचार करीत व निर्भेद्य असत. पुढें देव, ऋषि इत्यादिकांना याचा त्रास फार होऊं लागला म्हणून त्यांनीं शंकराची विनवणी केली व याचा नाश करण्यास त्यास सिद्ध केलें. शंकरानें जरा विचार केल्यावर नारदाचें स्मरण केलें. नारद स्मरणगामी असल्यामुळें तो ताबडतोब तेथें आला. तेव्हां शंकरानें नारदास याच्या स्त्रियांचें लक्ष पतिसेवेपासून फिरविण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें नारद त्यांचेकडे गेला व त्यानें याच्या स्त्रियांस बरींचशीं व्रतैवैकल्यें सांगून त्यांचें लक्ष त्यांकडे फिरविलें. अशा तऱ्हेनें त्यांच्या प्रभावामुळें कमकुवत झालेल्या त्रिपुरावर शंकरानें तीन टोंकांचा बाण टाकिला. त्यामुळें तीं शहरें विद्ध झालीं. अग्नीनेंहि शंकराचे सांगण्यावरून त्या शहरांस जाळण्यास सुरुवात केली. पण अशा संकटाचे वेळींहि हा आपलें नित्य उपास्य दैवत व नित्यपूजेचें शिवलिंग बरोबर घेऊन नगराबाहेर पडला. पुढें तोटकछंदानें त्याची पूजा केल्यावर शंकरानें प्रसन्न होऊन यास एक शहर राहण्यास ठेविलें. बाकीचीं जाळिलीं. तीं जळत जळत अनुक्रमें शैल व अमरकंटक यांवर पडलीं. था दोन्ही ठिकाणीं दोन तीर्थें झालीं (मत्स्य. १८७. १८८; पद्म. स्व. १४-१५). पुढें यानें खेळत असलेल्या कार्तिकस्वामीला पाहिलें. तेव्हां याचप्रमाणें आपण शंकराचा पुत्र व्हावें असें म्हणून यानें मोठी कडक तपश्चर्या केली. तेव्हां शंकरानें प्रसन्न होऊन वर देऊं केला. त्या वरानें यानें 'मला आपल्या सांगण्यावरून पार्वतीमातेनें पुत्रत्वानें ग्रहण करावें' असें मागणें मागितलें. शंकरानें त्याप्रमाणें पार्वतीस सांगितलें व पूर्वी कार्तिकेय ज्या ठिकाणीं उत्पन्न झाला, त्या ठिकाणचें आधिपत्य यास कायमचें दिलें (ह. वं. २. ११६). हा एकदां गौतमाश्रमीं गेला होता (पद्म. पा. ११४).

भागवतांत हा वर शंकरानें आपल्या तांडवनृत्याचे वेळीं यानें वाद्य वाजविलें, त्यायोगें खूष होऊन दिल्याचें आहे (१०. ६२). व शिवपुराणांत हा वर याच्या तांडवनृत्यानें संतुष्ट होऊन दिला असें आहे. याच वेळीं आणखी 'माझेजवळ सर्व परिवारासह राहून मला आनंद द्यावा व माझें रक्षण करावें' हाहि वर मिळविला (शिव. रुद्र. यु. ५१). कार्तिकस्वामीनें यास अतितेजस्वी ध्वज व मयूर वाहन दिलें होतें (ह. वं. २. ११६). याचा ध्वज माणसासारखें डोकें असलेल्या मोरासारखा होता (शिव. रुद्र. यु. ५३).

या वरादिकांच्या जोरावर यानें इंद्रादि देवांस पुष्कळ वेळां जिंकिलें. हा इतका प्रबल होता कीं, आतां देवांना मुकाट्यानें हा ठेवील त्या स्थितींत राहण्यावेरीज गत्यंतर नव्हतें. पुढें यानें एकदां शंकरास विचारिलें कीं, 'आतां मला गप्प बसवत नाहीं. माझ्या हजार बाहूंची रग जिरविण्याकरितां मी दिग्गजांशीं युद्धास गेलों, पण ते पळून गेले. तरी आतां मला युद्धप्राप्ति केव्हां होईल ?' तेव्हां शंकरानें यास असें सांगितलें कीं, 'ज्या वेळीं तुझा ध्वज भंगेल त्यानंतर लवकरच तुला युद्धप्राप्ति होईल.' लवकरच इंद्राचें वज्र याच्या ध्वजावर पडून याचा ध्वज भंगला.

इतक्यांत यानें अति बंदोबस्तांत ठेवलेल्या याच्या उषा नामक कन्येस पुरुषाचा समागम घडला असावा असा पहारेकऱ्यास संशय आला व त्यानें तसें बाणास सांगितलें. त्या बातमीमुळें बाण संतप्त झाला व तिच्या महालांत आला तों ती कोणा पुरुषाशीं द्यूत खेळत असलेली याच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां यानें सर्व शस्त्रास्त्रांसहित व गणांसहित त्याजवर हल्ला केला. पण तो पुरुष (अनिरुद्ध) यांना ऐकेना. तेव्हां यानें गुप्त राहून त्याजवर नागपाश सोडिले. त्या नागांनीं अनिरुद्धास चोहोंकडून गच्च बांधिलें व उषेसह त्यास कोंडून ठेविलें. यामुळें लवकरच कृष्ण यादवांसह याजवर चालून आला. कृष्णानें शोणितपुरास वेढा दिला. या वेळीं एक घनघोर रणसंग्राम झाला, अनेक हल्ले झाले, त्यांत प्रथमतः बाणाचे बाजूचा जय होई; पण शेवटीं याचा पराजय होई. प्रत्यक्ष शंकर, कार्तिकेय व गणपति यांसह या युद्धाच्या वेळीं बाणाच्या बाजूनें लढला. या युद्धांत गणपतीचा एक दांत पडल्यामुळें त्यास एकदंत असें नांव पडलें (पद्म. उ. २५०, ह. वं. २. ११८; भा. १०. ६२). प्रथमतः बाणाचें पद्मपुराणमतें बलरामाशीं व भागवत व शिवपुराण यांच्या मतें सात्यकीशीं युद्ध झालें व पुढें सर्वांचे मतें कृष्णाशीं झालें. त्या वेळीं मात्र बाणाचे सर्व प्रयत्न निष्फल झाले.

पुढें यास मारण्याकरितां कृष्णानें याजवर चक्र फेंकण्याचें ठरविलें. त्या वेळीं देवांच्या आज्ञेनें पार्वती आपला अष्टमावतार जो लंबा त्या रूपानें आपल्या पुत्राच्या रक्षणार्थ पुनः नग्न धांवून आली. तिचें नांव कोटरा असें दिलें आहे (भा. १०. ६३). पुनः म्हणण्याचें कारण याच युद्धांत कार्तिकेयाचे रक्षणार्थ ती अशीच नग्न धांवून आली होती. तेव्हां कृष्णानें तिला बाजूला होण्यास सांगितलें. त्या वेळीं तिनें 'मी पुत्रवान् व्हावें म्हणून याचे रक्षणार्थ आलें आहें, तरी यास जिवंत सोड,' असें म्हटलें. तेव्हां कृष्णानें सांगितलें कीं, 'याचे मी दोन हात ठेवून बाकीचे छेदून टाकितों. कारण यास त्या हातांचा फार गर्व आहे.' तेव्हां लंबा दूर झाली. कृष्णानें याचे दोन हात ठेविले व बाकीचे छेदून टाकिले (ह. वं. २. १२६; पद्म. उ. २.

५०; भा. १०.६३). भागवत व शिवपुराण यांत यास चार हात मिळून ठेवल्याचें दिलें आहे. तसेंच शंकरानेंहि कृष्णास मागची आठवण देऊन सांगितलें कीं, 'माझ्या आज्ञेखेरीज तूं दधीचि, रावण व तारकासुर यांवरहि शस्त्र टाकिलें नाहींस. यासहि मीं अमरत्व दिलें असल्यामुळें तूं यास मारूं नयेस.' त्याप्रमाणें कृष्णानें यास सोडून दिलें. पुढें शंकरानें या युद्धानंतर बाणास आणखी वर दिले व त्यायोगानें यास अक्षय्य गाणपत्य, बाहुयुद्धांतील अग्रणित्व, निर्विकार शंभुभक्ति, शंभुभक्तांवर प्रेम राहणें, देवांशीं त्यांतल्यात्यांत विष्णूशीं निर्वैरत्व, देवसाम्यत्व (अजरत्व व अमरत्व) हीं मिळालीं (शिव. रुद्र. यु. ५९). त्याचप्रमाणें जो भक्त असेल त्यास पुत्रप्राप्ति व्हावी, बाहु तुटल्यामुळें होत असलेल्या वेदना शांत व्हाव्यात व त्यामुळें झालेली विद्रूपताहि नाहींशी व्हावी (ह.वं. २.१२६; विष्णु. ५. ३०) इ. वर देऊन शंकर तेथेंच गुप्त झाला.

कृष्णानें यास जिवंत सोडिलें यांचें कारण त्यानें पूर्वी प्रह्लादाला वर दिला होता कीं, 'मी तुझ्या कोणत्याहि वंशजाचा वध करणार नाहीं.' फक्त याचा गर्व नाहींसा करावा म्हणून याचे हस्त छेदून टाकिले. पण, जे याचे चार हात राहिले ते जरामरणरहित होतील व हा बाणासुर शंकराचा प्रमुख सेवक होईल, असा यास वर दिला (भा. १०. ६३). यांचें अनिरुद्धाशीं युद्ध होऊन त्यांत याचा पराभव झाला (पद्म. उ. १५९). पुढें कृष्णादिकांचें यानें स्वागत केलें व उषेचें अनिरुद्धाशीं लग्न लावून त्यास बोलविलें व उषेच्या पुत्रास आपल्या मागें राज्याचा वारस ठरविलें. यावरून यास पुत्र नव्हता (शिव. रुद्र. यु. ५९). पण ब्रह्मांडमतें यास लोहिनी नामक स्त्रीपासून इन्द्रधन्वन् नांवाचा पुत्र होता (३. ५. ४५).

बादरायण—एक आचार्य. यानेंच ब्रह्मसूत्रें केलीं. हा व बादरि भिन्न होत. कारण बादरायणाचे विरुद्ध असलेल्या बादरीच्या मताचा ब्रह्मसूत्रांत उल्लेख आहे. बादरि देहाचा अभाव मानितो. बादरायण हा देहाचा भाव व अभाव हे दोन्ही मान्य करितो. यावरून हे दोघे भिन्न होत (ब्र. सू. ४. ४. १०-१२). जैमिनीच्या सूत्रांतहि याचा निर्देश आहे (१. १. ५; २. १९; १०. ८. ४४; ११.१. ६४).

गर्भाधानसंस्कार प्रथम ऋतूचे वेळीं करावा असें यांचें मत आहे (स. गृ. १९. ७. २५; व्यास पहा).

बादरायणि—शुकास नांव.

बादरि—एक आचार्य (जै. सू. ३. १. ३; ६. १. २७; ८. ३. ६; का. श्रौ. ४. ३. १८ ब्र. सू. ४. ४ ११; बादरायण पहा).

२ श्याम पराशर-कुलोत्पन्न गोत्रकार.

बाध्यश्व—भार्गवकुलांतील मंत्रकार.

बाध्योग—(जिह्वावत् पहा).

बाध्व—अभ्यासाचे विषय वेद, छंद, शरीर व महापुरुष हे होत असें म्हणणारा आचार्य (ऐ. आ. ३. २. २).

बाबर—(ऐति.) तिमिरलिंगाच्या वंशांतील सरुषाचा पुत्र. याचा पुत्र होमायु (भवि. प्रति. ४. २२).

बाभ्रव—वत्सनपातांचें हें पैतृक नांव आहे (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३.). कापिलेय आणि बाभ्रव हे शुनःशेपाचे वंशज आहेत (ऐ. ब्रा. ७. १७).

बाभ्रव्य—गिरिज (ऐ. ब्रा. ७. १) व शंख (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १; १७. १) यांचें हें पैतृक नांव आहे. क्रम म्हणण्याची पद्धति सुरूं करणारा (ऋ. प्रा. ११. ३३). म्हणूनच आश्वलायनगृह्यसूत्रांतील ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत याचा समावेश असावा.

हा बह्वृच होता (ह. वं. १. २३). हा सर्वशास्त्रज्ञ होता. यानें शिक्षा करून तिचा पुरस्कार करविला. यानें क्रमाचा अभ्यास करून तिचाहि पुरस्कार होईलशी व्यवस्था केली (मत्स्य. २१. ३०; पद्म. पा. १०; ह. वं. १. २०; २४; शा. ३५२. ३७. कुं.). पाणिनीनें क्रम व बाभ्रव्य यांचा निर्देश केला आहे (पा. सू. ४. १ १०६; २. ६१). यानें कामशास्त्र रचिलें (मत्स्य. २१.३१).

२ विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

बाभ्रव्यायणि—विश्वामित्राचा पुत्र.

बाभ्र्याश्व्य—सूक्तद्रष्टा (सुमित्र पहा).

बार्हत्सामा—ह्या शब्दाचा अर्थ बृहत्सामन्‌ची कन्या असा आहे. हिचा उल्लेख सुलभ गर्भधारणेविषयीं आला आहे (अ. वे. ५. २५. ९).

बार्हदिषु—अजमीढवंशांतील अजमीढपुत्र बृहदिषूपासून भल्लाटापर्यंतच्या शाखेला बार्हदिषवः असें म्हणतात (भा. ९. २१. २६).

बार्हद्रथ—बृहद्रथाचे वंशज मगधराजे यांनीं मगध देशावर राज्य केलें. याची राजधानी गिरिव्रज होती. हे एकंदर बत्तीस किंवा बावीस राजे होऊन त्यांनीं हजार वर्षे राज्य केलें (बृहद्रथ पहा).

बार्हस्पत्य—शंयु, विदथिन् व भरद्वाज यांचें पैतृक नांव.

बाल—एक ब्राह्मण. हा अत्यंत पापी व पाखंडमतप्रवर्तक होता. पुनः नरयोनींत आल्यावर पापनाशनार्थ यानें सरस्वती मंत्राचा जप केला. तेव्हां हा निष्पाप होऊन मृत्यूनंतर मैत्रेय नांवाचा एक सद्गर्तनी ऋषि झाला (स्कं. २. ४६).

२ वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार.

बालखिल्य—(बालखिल्य पहा).

बालडि—अंगिराकुलोत्पन्न गोत्रकार.

बालधि—यानें आपणांस अमर पुत्र व्हावा म्हणून तप केलें. परंतु सृष्टींतील प्रत्येक वस्तु नाशवंत आहे, यास्तव अमर दुर्लभ म्हणून अमर असा पुत्र देतां येत नाहीं, असें देवांनीं यास सांगितलें. तेव्हां बालधीनें देवाजवळ वर मागितला कीं, ' समोर जो पर्वत दिसत आहे, तो जितके दिवस टिकेल तितके दिवस आयुष्य असणारा पुत्र मला व्हावा. नंतर देवांच्या कृपेनें यास इच्छेनुरूप पुत्र झाला. बालधि त्या मुलास 'पर्वतायु' असें लाडानें म्हणत असे. पर्वतायु मोठा झाल्यावर तो आपल्या वरप्रभावानें अत्यंत उर्मट बनला. एकदां धनुषाक्ष नामक महर्षींचा त्यानें विनाकारण अपमान केला. तेव्हां ' भस्म हो ' म्हणून त्यानें पर्वतायूस शाप दिला. तरीहि तो जिवंत राहिला. तें पाहून धनुषाक्षास अचंबा वाटला. पण लवकरच दिव्यदृष्टीच्या योगानें त्यास पर्वतायूच्या वराची हकीकत कळतांच त्यानें आपल्या तपोबलानें एक महिष निर्माण करून त्याच्याकडून तो पर्वत खणवून काढिला. तेव्हां पर्वतायूहि तत्क्षणींच मेला (म. व. १३४).

बालन्दन—वत्सश्रीचें पैतृक नांव. भालंदन व हा वेगळा.

बालपि—भृगुकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

बालवय—वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार.

बालाकि—गर्गगोत्रीय बलाक ऋषीचा पुत्र. याला आपल्या ब्रह्मज्ञानाचा अभिमान होऊन हा बघ्याच ठिकाणीं आपल्या ज्ञानाची प्रौढी मिरवीत हिंडला. एकदां हा काशीराज अजातशत्रु याचेकडे गेला व त्याला म्हणाला, ' मी तुला ब्रह्म म्हणजे काय तें सांगतों. ' अजातशत्रूनें त्याबद्दल याला हजार गाई देऊं केल्या. नंतर बालाकीनें आपल्या प्रतिपादनास सुरुवात केली. परंतु अजातशत्रूनें याच्या सर्व मुद्यांचें खंडन केलें. तेव्हां बालाकीस आपल्या गर्वाची लाज वाटून यानें अजातशत्रूची ब्रह्मज्ञान सांगण्याविषयीं प्रार्थना केली. परंतु ' अध्यापन हें क्षत्रधर्माविरुद्ध आहे, याकरितां तूं माझें सिंहासन स्वीकार व मी राज्यत्याग करतों, म्हणजे मी अध्यापनास योग्य होईन, ' असें अजातशत्रूनें बालाकीला सांगितलें. त्याप्रमाणें केल्यावर अजातशत्रूनें बालाकीस ब्रह्मविद्येचें दान केलें (कौ. उ. ४). याला दृप्तबालाकि म्हणत (श. ब्रा. १४. ५. १).

२ भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

बालायनि—बाष्कलीनें याला बालखिल्यसंहिता शिकविली (भा. १२. ६. ६०).

बालावती—कण्व ऋषीची कन्या. हिनें पति मिळावा म्हणून तपश्चर्या केली. एकदां सूर्य अतिथिरूपानें येऊन त्यानें हिला बोरें दिलीं व तीं शिजविण्यास सांगितलें. नंतर ही बोरें शिजविण्यास लागली, पण लांकडें संपलीं, तरी बोरें शिजेनात. तेव्हां हिनें आपले पाय चुलींत घातले. तें पाहून सूर्य संतुष्ट झाला व त्यानें ' तुझ्या इच्छा पूर्ण होतील, ' असा वर दिला. तेव्हांपासून त्या स्थानास बालाप असें नांव पडलें (पद्म. उ. १५२; २ अरुंधती पहा).

बालिशय—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

बालिशायनि—अंगिराकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

बालेय—गंधर्वायणाचें हें पैतृक नांव आहे.

२ पराशरगोत्रांतील एक ऋषिगण.

३ बलीपासून बालेय ब्राह्मण व क्षत्रिय झाले.

बाष्कल—हिरण्यकशिपूचा पुत्र.

२ अनुह्लादाचा पुत्र.

३ प्रह्लादाचा पुत्र (१ बाष्कलि पहा).

४ महिषासुराचा एक पुत्र (मार्क. ७९. ४२).

५ संह्लादाचा पुत्र. याचे पुत्र चंड, दक्ष व सुर.

६ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील पैलाचा शिष्य. याबद्दल बाष्कलि असाहि पाठ सांपडतो (व्यास पहा).

बाष्कलि—प्रह्लादाचा पुत्र (पद्म. सृ. ६).

२ एक दैत्य. यानें आपल्या तपःप्रभावानें सर्व त्रैलोक्य जिंकिलें व इंद्रपदहि हरण केलें. तेव्हां विष्णूनें वामनावतार घेऊन, बाष्कलीपाशीं यज्ञशाळेकरितां तीन पाउलें भूमि मागितली. बाष्कलीनें दानाचें उदक वामनाच्या हातावर सोडितांच वामन वाढून मोठा झाला व त्यानें एका पाउलानें संपूर्ण ब्रह्मांड, दुसऱ्यानें सूर्यमंडल व तिसऱ्यानें ध्रुवमंडल हीं व्यापून बाष्कलीचें सर्व ऐश्वर्य हिरावून घेतलें. ब्रह्मांडावर पाऊल टाकिल्यावर तें फुटलें व त्यापासून गंगा उत्पन्न झाली. हा त्रिविक्रमावतार होय (विष्णुधर्म. २१. १; पद्म. सृ. ३०). वैरोचन बलि व बाष्कलि एकच असावा.

३ अंगिराकुलोत्पन्न एक गोत्रकार व मंत्रकार ऋषि. यानें बालखिल्यसंहिता रचून ती बालायनि, भज्य व कासार या शिष्यांस शिकविली (भा. १२. ६. ५९).

४ ऋग्वेदी श्रुतर्षि व यजुर्वेदी ब्रह्मचारी.

बाष्कलि भरद्वाज—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें सत्यश्रीचा शिष्य.

बाष्किह—शुनस्कर्णाचें पैतृक नांव (पं. ब्रा. १७. १२. ६). शिबीचा वंशज (बौ. श्रौ. २१. १७).

बाहु—(सू. इ.) मत्स्य व विष्णु यांच्या मतें वृकाचा व वायुमतें धृतकाचा पुत्र. भागवतांत याला वृकपुत्र म्हटलें असून बाहुक असा पाठ आहे. ब्रह्मांडांत याचें नांव फल्गुतंत्र असें आहे. याचा शक, कांबोजादिकांच्या साहाय्यानें तालजंघानें

पराभव केला होता. पराभव झाल्यानंतर हा और्वाचे आश्रमांत जाऊन राहिला व तेथेंच मरण पावला (मत्स्य. १२. ४०; पद्म. सृ. ८; लिंग. १. ६६. १५; विष्णुधर्म. १. १६). यास दोन पत्न्या होत्या. याचा पुत्र सगर. हा व्यसनी होता. यास असितहि म्हणत (वा. रा. बा. ७०. ३०; अयो. ११०. १८). हा कृतयुगांत होऊन गेला (ब्रह्मांड. ३. ६३. १२१; वायु. २. २७. १२३; ह. वं. १. १३. १४; ब्रह्म. ८. ३०; शिव. धा. ६१. २३). यानें सप्तद्वीपांत सात अश्वमेध केले (नारद. १. ७१. ५; सगर पहा).

२ (स्वा. उत्तान.) पृथूचा पुत्र.

३ एक क्षत्रिय. पांडवांनीं यांजकडे दूत पाठविला होता (म. उ. ४. २२ कुं.).

४ इंद्रसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

५ अंगराज मायावर्मन् व प्रमदा यांच्या पुत्रांतील एक (भवि. प्रति. ३. ३१).

६ स्वारोचिष मनूचा एक पुत्र.

७ सुंदरवंशांतील एक. याच्या दुराचारामुळें यानें आपल्या आप्तेष्टांचा व ज्ञातिबांधवांचा नाश करून घेतला (म. उ. ३. ११–१५ कुं.).

बाहुक—भागवतमतें वृकाचा पुत्र (१ बाहु पहा).

२ ऋतुपर्ण राजाच्या घरचें नलाचें नांव (म. व. ६६. ७६ कुं.).

बाहुका—परीक्षिताची बायको (सुवेषा पहा).

बाहुगर—(सो.) भविष्यमतें सुयुम्नाचा पुत्र.

बाहुरि—(वाग्ग्रंथि पहा).

बाहुवृक्त—एक ऋषि. यानें शत्रूंना ठार केलें (ऋ. ५. ४४. १२).

बाहुवृक्त आग्नेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ७१-७२).

बाहुशालिन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

बाह्य—अंगिराकुलांतील एक ऋषि.

२ (सो. क्रोष्टु.) वायुमतें भजमानाचा पुत्र.

बाह्यकर्ण—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र एक नाग.

बाह्यका—सात्वतपुत्र भजमानाची स्त्री.

बाह्यकुंड—मातलीला वर म्हणून नारदानें दाखविलेला नाग (म. उ. १०. ३. १० कुं.).

बाह्लीक—(सो. पूरु) प्रतीपाचा पुत्र. याचा पुत्र सोमदत्त. भीष्मपिता शांतनु हा याचा कनिष्ठ भ्राता होय (भा. ९. २२). यास भारतीय युद्धांत भीमानें ठार मारिलें (म. द्रो. १५८. १५ कुं.). हा अतिरथि होता (म. उ. १६७. २८ कुं.) आईच्या बापाला दुसरा कोणी वारस नसल्यामुळें हा तिकडचा राज्याधिकारी झाला. बाह्लिक प्रातिपीय वहा एक असावा. हा शब्द बाह्लीक, बाह्लिक व बल्हिक अशा तीनहि प्रकारें लिहिलेला आढळतो.

२ (सो. पूरु.) जनमेजयाचा पुत्र.

३ (किलकिला. भविष्य.) किलकिलेचा राजा.

बिडाल—महिषासुराचा एक प्रधान.

बिडालज—(विराडप पहा).

बिडौजस्—विष्णूच्या वरानें अदितीला झालेला पुत्र (पद्म. भू. ५).

बिंद—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार व मंत्रकार.

बिन्दु—कश्यप व दनु यांचा पुत्र. एक दानव.

२ अंगिरसकुलांतील गोत्रकार.

बिन्दुग—बाष्कल ग्रामांत बिन्दुग नांवाचा ब्राह्मण होता. याच्या बायकोचें नांव चंचुला. बिन्दुग वेश्यासक्त असल्यामुळें, प्रथम चंचुला सदाचारी होती तरी पुढें तिचें पाऊल वांकडें पडलें. बिन्दुगाच्या लक्षांत ही गोष्ट आली, तेव्हां बिन्दुगाला पैसे आणून देण्याच्या अटीवर चंचुला वेश्यावृत्ति करूं लागली. मेल्यावर हीं दोघेंहि विन्ध्य पर्वतावर पिशाच झालीं. चंचुला पुढें शिवपुराणश्रवणानें व शिवभजनानें मुक्त झाली व तिनें सांगितल्यावरून पार्वतीनें तुंबरूद्वारां विन्ध्याचलावर बिन्दुगास शिवकथा ऐकविली व त्यामुळें बिन्दुगहि मुक्त झाला (शिवपुराणमाहात्म्य अ. ४).

बिन्दुपाल—ब्रह्महोमवंशीय शंभुदत्ताचा पुत्र (भवि. प्रति. ४. १).

बिन्दुमत्—(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें मरीचि व बिंदुमती यांचा पुत्र. सरधेपासून यास मधुर नामक एक पुत्र झाला.

बिन्दुमती—(स्वा. प्रिय.) मरीचि राजाची स्त्री. हिचा पुत्र बिन्दुमत्.

२ ही शशबिंदूची मुलगी व युवनाश्वपुत्र मांधात्याची स्त्री. हिला अंबरीष, पुरुकुत्स व मुचुकुंद असे तीन पुत्र होते. हिला चैत्ररथीहि म्हणत. ही आपल्या भावंडांत ज्येष्ठ होती (वायु. २. २७. ८०; ब्रह्मांड. ३. ६३. ७०).

३ मदनाचा पुनर्जन्म झाल्यानंतर रतीच्या डाव्या डोळ्यांतील आनंदाश्रूपासून झालेली मुलगी. हिनें तारुण्य प्राप्त झाल्यावर ययातीशीं लग्न केलें. ही गर्भार असतां हिला सर्व लोक पाहण्याचे डोहाळे झाले. तेव्हां ययातीनें पूरूला राज्य देऊन हिचे डोहाळे पुरविले. पण संतति काय झाली तें दिलें नाहीं (पद्म. भू. ७७-८२). हिला अश्रुबिंदुमती असेंहि म्हणतात.

बिन्दुरस—अजमेरच्या चपहानि वंशांतील वीरसिंहाचा पुत्र. यास वीरविघातक नामक पुत्र व वीरा नामक कन्या, अशीं दोन अपत्यें होतीं (भवि. प्रति. ४. २).

बिन्दुसार—(शिशु. भविष्य.) विष्णुमतें क्षत्रौजसाचा पुत्र. यास विधिसार, विविसार व विंध्यसन अशीं नामांतरें आहेत. (मौर्य. भविष्य.) विष्णु व भविष्य यांच्यामतें पद्मणच्या चंद्रगुप्ताचा पुत्र. हा बौद्धधर्मी होता. यानें पौरसाधिपति जो सुलून त्याच्या कन्येशीं लग्न केलें (भवि. प्रति. २. ७). यास वारिसार व भद्रसार अशीं नांवें आहेत.

बिभीषण—विश्रवस् व कैकसी (वा. रा. उ. ९), केशिनी (भा. ४. १. ३७) किंवा मालिनी (म. व. २७. २७६. ८ कुं.) यांचा पुत्र. वनपर्वात विश्रवाच्या सेवेला तीन राक्षसी होत्या व त्यांत बिभीषणाची आई मालिनी होती असें आहे. हा अत्यंत सुशील होता. यानें उग्र तप करून ब्रह्मदेवास प्रसन्न केलें व त्याचेपासून ' माझी बुद्धि नेहमीं सद्धर्मी रत असावी,' असा वर मागून घेतला. तेव्हां ब्रह्मदेवानें प्रसन्न होऊन यास अमरत्व व ब्रह्मास्त्र हीं दिलीं (वा. रा. उ. १०).

बिभीषणास शैलूष गंधर्वानें आपली सरमा नांवाची कन्या दिली होती (वा. रा. उ. १२). यान्या बायकोचें नांव महामूर्ति असेंहि आढळतें (पद्म. पा. ६७).

बिभीषण आपल्या भावाच्या येथेंच लंकेंत राहत असे. परंतु याचें स्वभावभिन्नत्वामुळें भावाशीं कधींहि पटत नसे. राम अरण्यांत असतां, रावणानें सीतेस चोरून आणिलें. त्या वेळीं बिभीषणानें तिला परत पाठवावें, असा पुष्कळ आग्रह धरिला. परंतु इतरांपुढें याचें कांहीं चाललें नाहीं. पुढें कांहीं दिवसांनीं मारुति सीताशोधार्थ लंकेंत आला असतां, इंद्रजितानें सेवकांकडून मारुतीस पकडून आणविलें व तो रावणाचे सांगण्यावरून मारुतीस ठार मारूं लागला. परंतु बिभीषणानें ' दूतास मारणें योग्य नाहीं, फार तर त्याला विरूपता येईल असें करा,' असें सांगून त्याचें निवारण करून मारुतीस वांचविलें (वा. रा. सुं. ५२).

नंतर कांहीं कालानें राम स्वतः सीतेस सोडविण्याकरितां वानरसैन्यासह लंकेंत आला. तेव्हां बिभीषणानें सीता परत देऊन युद्धाचा अनर्थ टाळावा, याविषयीं रावणास बराच उपदेश केला. परंतु तो निष्फळ झाल्यामुळें हा रामास मिळाला. यानें रामास रावणाकडील सैन्याची व युद्धव्यवस्थेची पूर्ण माहिती देऊन रामाच्या विजयाचा मार्ग सोपा करून ठेविला (वा. रा. यु. १४-१८). नंतर रामानें यास ' तुला लंकेचा राजा करीन,' असें वचन दिलें (वा. रा. यु. १९).

रामरावणयुद्धांत बिभीषणानें बराच पराक्रम गाजविला. यानें धूम्राक्ष, प्रहस्त वगैरेंशीं युद्ध करून त्यांना ठार केलें व इतर बरेच राक्षस मारिले.

यानें युद्धप्रसंगीं कुंभकर्णवृत्त रामास सांगितलें (वा. रा. यु. ६१). यानें आपले अमात्य गुप्त रीतीनें रावणाकडे ठेविले होते व त्यांकरवीं हा माहिती मिळवी. यानें युद्धारंभीं दूतामुखीं ऐकिलेली लंकारक्षणव्यवस्था रामास सांगितली (वा. रा. यु. ३७). यानें इंद्रजिताच्या यज्ञाची हकीकत सांगून 'तो यज्ञ पूर्ण होण्यापूर्वी त्याचा वध कर' असें लक्ष्मणास सांगितलें.

रावणाला मारिल्यानंतर रामाज्ञेवरून लक्ष्मणानें यास राज्याभिषेक केला (वा. रा. यु. ११२). याची बायको सरमा (सीता रावणाच्या कैदेंत असतांना) सीतेच्या सेवेंत होती. पुढें यान्या सांगण्यावरून रामानें सेतूचे दोन भाग केले (पद्म. सृ. ३८).

एकदां हा रामेश्वराचें पूजन करण्यास गेला असतां, यानें एका वृद्ध ब्राह्मणास मारिलें. तेव्हां सर्व द्रविडांनीं यास कैद केलें व ते यास मारूं लागले; पण हा मरेना. रामाला ही बातमी कळतांच तो तेथें गेला व याकडून दान करवून त्यानें याची मुक्तता केली (पद्म. पा. १०४).

बिम्ब—वायुमतें वसुदेव व भद्रा यांचा पुत्र.

बिम्बादित्य—गोविन्दशर्म्यास सूर्यांशानें झालेला पुत्र (भवि. प्रति. ४. ७).

बिल्व—आदिकल्पामध्यें ब्रह्मदेवानें बिल्व वृक्ष उत्पन्न केला. त्यालाच ' श्रीवृक्ष ' म्हणतात. त्या वृक्षाच्या मुळाशीं राहणाऱ्या पुरुषाचें ब्रह्मदेवानें बिल्व असें नांव ठेविलें. पुढें इंद्रानें यास पृथ्वीवर राज्य करण्यास सांगितलें असतां यानें त्याजवळ त्याचें वज्र मागितलें. तेव्हां 'ज्या वेळीं तूं आठवण करशील त्या वेळीं वज्र तुला मिळेल' असें आश्वासन मिळालें. पुढें याचा कपिल नांवाचा ब्राह्मण मित्र झाला. त्यांच्यांत तप श्रेष्ठ कीं कर्म श्रेष्ठ हा वाद होऊन तो विकोपास गेला. त्या भरांत बिल्वानें कपिलावर वज्रप्रहार केला व मस्तकाचे दोन तुकडे केले. तरी कपिलानें तपःसामर्थ्यानें शंकराकडे जाऊन अमरत्व मिळविलें. इकडे बिल्व विष्णूकडे जाऊन प्रत्येकानें आपल्यापासून भिण्याचा वर मिळविला. परंतु या वराचा कांहीं फायदा झाला नाहीं. तेव्हां बिल्व महाकाल वनांत जाऊन लिंगाची आराधना करतांच कपिल तेथें आला. त्याला शिवरूप पाहतांच दोघांचा समेट झाला (स्कंद. ५. २.८३).

बिल्वक—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

बिल्वतेजस्—सर्पसत्रांत दग्ध झालेला तक्षककुलांतील नाग (म. आ. ५७. ९ कुं).

बिल्वपत्र—मातलीला नारदानें वर म्हणून दाखविलेला नाग (म. उ. १०३. १४ कुं.).

बिल्वपांडुर—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

बिल्वि—भृगुकुलोत्पन्न एक गोत्रकार. याबद्दल भल्लि असा पाठ आहे.

बीज—विश्वेदेवांपैकीं एक.

बीजवाप (पित्र)—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

बुडिल आश्वतराश्वि—अनेक ज्ञात्यांबरोबर आत्म्यासंबंधीं यानें विचार केला व रयि म्हणजे आत्मा असा विचार मांडला (छां. उ. ५. ११. १.). हा गायत्रीवेत्ता असून प्रतिग्रह घेण्याबद्दल यास जनकानें दोष दिला (बृ. उ. ५. १४. ८). हा अश्वपति केकयाचा समकालीन असावा (श. ब्रा. १०. ६. ११). बुलिल आश्वतर आश्वि व हा एकच असण्याचा संभव आहे. यास वैयाघ्रपद असें पैतृक नांव आहे (छां. उ. ५. १६. १).

बुध्दा—एक अप्सरा (म. आ. २१६. २० स. १०. १३ कुं.). ही मगरी झाली असतां अर्जुनानें हिचा उद्धार केला.

बुध—बृहस्पतिपत्नी तारा हिला चंद्रापासून झालेला पुत्र (पद्म. सृ. ८२). कश्यपास धनु नांवाची एक स्त्री होती. तिच्यापासून त्यास रज नांवाचा मुलगा झाला. पुढें वरुणानें आपली वारुणी नांवाची कन्या रजास दिली. परंतु वारुणी लवकरच पाण्यांत बुडाली. नंतर तिच्या शोधाकरितां चंद्र पाण्यांत शिरला. तेव्हां पाणी खूप खवळावयास लागलें. त्याबरोबर त्या पाण्यांतून एक बालक बाहेर पडलें. तोच बुध होय. पुढें या बुधाचें गुरुपत्नी तारेनें संरक्षण केलें. परंतु तिला सांभाळतां येईना; तेव्हां तिनें हा चंद्रपत्नी दाक्षायणीस दिला (विष्णुधर्म. १. १०६).

बुध हा चंद्रापासून झाला, म्हणून यास चंद्रवंशोत्पादक व बृहस्पतिपत्नीचा पुत्र म्हणून बृहस्पतिपुत्र असेंहि म्हणतात (पद्म. उ. २१५). भविष्यमतें चंद्र व रोहिणी यांचा पुत्र. बुधास इलेपासून पुरुरवस् नांवाचा पुत्र झाला. तोच सोमवंशाचा मूल पुरुष होय (पद्म. सृ. ८; १२; दे. भा. १. १३). बृहस्पतीनें याचे जातकर्मादि संस्कार केले. हा महाविद्वान् असून हस्तिशास्त्रामध्यें निपुण होता (पद्म. सृ. १२). हा भास्करसंहितेंतील सर्वसार तंत्राचा कर्ता आहे (ब्रह्मवै. २. १६). हा ग्रहमालेंत शुक्राच्या वर दोन लक्ष योजने आहे. हा प्रायः शुभ ग्रह आहे. पण हा जेव्हां सूर्याचें उल्लंघन करितो, तेव्हां अनावृष्टयादि भय सुचवितो (भा. ५. २२).

२ (सू. दिष्ट.) विष्णु व वायु यांच्या मतें वेगवत्चा पुत्र (बंधु पहा).

३ एक स्मृतिकार. अपरार्क, कल्पतरु, जीमूतवाहनाचा कालविवेक वगैरे ग्रंथ याचा उल्लेख करितात. यांचें धर्मशास्त्र बरेंच लहान असून मुख्यत्वेंकरून त्यांत उपनयन, विवाह व त्यांचे प्रकार, गर्भाधानापासून उपनयनापर्यंत सर्व संस्कार, पंचमहायज्ञ, श्राद्ध, पाकयज्ञ, हविर्यज्ञ, सोमयाग, ब्राह्मणादिकांचीं कर्तव्यें व संन्याशांचीं आणि राजांचीं कर्तव्यें यांचें विवेचन केलें आहे.

बुधाचें धर्मशास्त्र फार पुरातन नसावें. हें इतर मोठाल्या धर्मशास्त्रांमधील थोडी थोडी माहिती जमवून तयार केल्यासारखें दिसतें. याच्या नांवावर कल्पयुक्ति नामक एक ग्रंथ आहे (c.c).

४ हेमसदन व अंजनी यांचा पुत्र. हा राजा मगधांत शकानंतर ३६०० वर्षांनीं होऊन गेला (स्कंद १. २. ४०).

५ पुलह व श्वेता यांचा पुत्र.

६ सुतप देवांपैकीं एक.

७ गौड देशांत राहणाऱ्या दुर्व व शाकिनी यांचा पुत्र. हा अत्यंत दुराचारी व दुर्व्यसनी होता. एके दिवशीं हा मद्य पिऊन एका वेश्येचे घरीं धुंद होऊन पडला असतां, याचा बाप याचा शोध काढीत त्या ठिकाणीं आला व याची निर्भर्त्सना करूं लागला. तेव्हां बुधानें आपल्या बापास लाथा मारून ठार केलें. नंतर हा घरीं आला. घरीं येतांच याच्या आईनें याच्या व्यसनाबद्दल याची कानउघाडणी केली. तेव्हां तिलाहि यानें ठार केलें. कांहीं दिवसांनीं यानें बायकोचाहि खून केला. नंतर याची स्वैर वृत्ति अधिकच वाढली. पुढें एके दिवशीं यानें कालभी ऋषीच्या सुलभा नांवाच्या पत्नीवर बलात्कार केला. तेव्हां तिनें क्रुद्ध होऊन यास 'तूं कुष्ठी होशील,' असा शाप दिला. नंतर हा कुष्ठी होऊन हिंडत असतां शूरसेन राजाचे नगरांत गेला. त्या ठिकाणीं शूरसेन आपल्या नगरासह विमानांत बसून स्वर्गांत जाण्याच्या तयारींत होता. परंतु कुष्ठी झालेला बुध त्या ठिकाणीं गेल्यामुळें त्याचें विमानच जमिनींवरून हालेना. तेव्हां देवदूतांनीं यास हाकलून लाविण्यास सांगितलें. परंतु शूरसेनानें, गजानन, या चतुरक्षरी मंत्रानें याच्या पापाचें क्षालन करून यासहि स्वानंदपुरास नेलें (गणेश. १. ७६).

८ द्रविड देशांत राहणारा एक ब्राह्मण. याची स्त्री अत्यंत दुराचारी होती. परंतु दीपदानाचे योगानें तिच्या सर्व पापांचा क्षय झाला (स्कंद. २ ४. ७).

९ मधुवनांतील शाकुनि नामक ऋषीचा पुत्र. हा अग्निहोत्री होता (पद्म. स्व. ३१).

बुध आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. १).

बुध सौमायन—यानें यज्ञदक्षिणा घेतली होती (पं. ब्रा. २४. १८. ६).

बुध सौम्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १०१).

बुधकौशिक—एक ब्रह्मर्षि. यानेंच रामरक्षा स्तोत्र केलें आहे.

बुद्ध—देव दैत्यांचे त्रासानें गांजून गेल्यामुळें ते विष्णूस शरण गेले. तेव्हां विष्णूनें दैत्यांना मोहित करण्याकरितां एक मायावी पुरुष उत्पन्न केला. हा मस्तकाचें मुंडण करणारा, नग्न व मोरांचीं पिसें धारण करणारा असा होता. यानें दैत्यांना वैदिकधर्मविरुद्ध असणारीं बरींच भलभलतीं शास्त्रें सांगून त्यांना सद्धर्मपराङ्मुख केलें. तेव्हां धर्माचा आधार सुटल्यामुळें दैत्यांचा लवकरच नाश झाला. हा ज्ञानी आहे असें समजून दैत्य यास ' बुद्ध ' असें म्हणूं लागले (विष्णु. ३. १८).

हा जिनपुत्र होय (गरुड. १. १). इतर ठिकाणीं बुद्धासंबंधीं पुढील माहिती आढळते. कीकट देशांत विष्णूनें वैदिक मंत्रांचे योगानें यज्ञ करणाऱ्या शूद्र लोकांच्या बुद्धीस मोह पाडण्याकरितां घेतलेला अवतार (ह. वं. १. ४१). याच्या मतास बौद्धमत असें नांव आहे (भा. १. ३. २४).

पूर्वी त्रिपुर नांवाचा असुर प्रबल होऊन शंकरास त्रास देऊं लागला, तेव्हां त्याचे नाशाकरितां विष्णूनें शंकराचे विनंतीवरून अवतार घेतला. व त्रिपुर आणि त्याचे अनुयायी यांना भलभलतीं शास्त्रें सांगितलीं. तेव्हां ते वैदिक धर्मापासून पराङ्मुख झाले असतां त्यांचा नाश झाला (पद्म. उ. २५२; शिव. रुद्र. यु. ४; लिंग. २.७१).

बुद्धाच्या बापाचें नांव शुद्धोदन (अग्नि. १६) व आईचें नांव मायावती किंवा मायादेवी असें होतें. यानें गोदावरीकांठीं गौतमाश्रमांत तप केलें होतें (नारद. २. ७२). दैत्य यास ' आपण धर्म प्रतिपादन करण्यास योग्य आहांत ' असें म्हणत. त्यावरून हा आपणास अर्हत् म्हणवून घेई व आपल्या अनुयायांस आर्हत म्हणत असे (विष्णु. ३.१८; अग्नि. १६; अर्हत् व जिन पहा).

बुद्धसिंह—पट्टणच्या शाक्यसिंह राजाचा पुत्र. याचा पुत्र चंद्रगुप्त (भवि. प्रति. २.७).

बुद्धि—दक्ष प्रजापतीची कन्या व धर्म ऋषीची स्त्री.

२ इंद्रसावर्णि मनूचा पुत्र.

३ तुषित देवांपैकीं एक.

बुध्न—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

बुलिल आश्वतर आश्वि—याचा विश्वजित् यागांत म्हणावयाच्या शस्त्रासंबंधीं गौश्लाशीं संवाद झाला (ऐ. ब्रा. ६.३०; बुडिल व अश्वतर अश्वि पहा).

बृबु तक्षन्—हा पर्णींचा मुख्य होता. याच्याकडून भरद्वाजाला विपुल संपत्ति मिळाली (ऋ. ६. ४५. ३१-३३). हा हीन जातीचा असल्यामुळें भरद्वाजाला दोष लागण्याचा संभव होता, पण भरद्वाज मुलांबाळांसह निर्जन अरण्यांत असल्यामुळें त्याला गाईचें दान घेणें भाग पडलें, म्हणून दोष लागला नाहीं (मनु. १०. १०७; बृधु तक्षन् पहा). इतरत्रहि याचा निर्देश आहे (सां. श्रौ. १६. ११. ११).

बृसय—सायणमतें भरद्वाज आपल्या सूक्तांत त्वष्टा- वृत्र-पिता असें यास म्हणतो व याच्या मुलाला-वृत्राला ठार करण्याची सरस्वतीला प्रार्थना करितो (ऋ. ६. ६१. ३). दुसऱ्या ठिकाणीं अग्निसोमांनीं बृसयाच्या वंशजांना ठार केलें म्हणून त्यांची प्रशंसा केली आहे (ऋ. १. ९३. ४). पणी व हा एकत्र येत असला तरी यांचा निश्चित संबंध काय होता हें ठरविणें मोठें कठीण आहे.

बृहच्छुक्र—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

बृहच्छ्लोक—उरुक्रम आदित्य व कीर्ति यांचा मुलगा. याचे सौभाग्यादि पुत्र होत (भा. ६. १८. ८).

बृहज्जिह्व—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

बृहज्ज्योति—अंगिरा ऋषीचा पुत्र.

बृहत्—स्वायंभुव मन्वंतरांतील जिताजित देवांपैकीं एक.

२ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

३ (सो. पूरु.) हस्तीचें नामांतर (ब्रह्म. १३. ८०).

४ बृहद्राजाचें नामांतर.

५ दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

बृहती—देवसावर्णि मन्वंतरांतील विष्णूची माता. ही देवहोत्राची पत्नी (भा. ८. १३. ३२).

बृहत्कर्मन्—(सो. अनु.) भागवतमतें पृथुलाक्षाचा पुत्र. विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें भद्ररथाचा पुत्र.

२ (सो. पूरु.) विष्णुमतें बृहद्वसूचा व वायुमतें महाबलाचा पुत्र. यास बृहत्काय म्हटलें आहे.

३ (मगध. भविष्य.) ब्रह्मांड व विष्णु यांच्या मतें सुक्षत्राचा, वायुमतें सुक्रत्ताचा व मत्स्यमतें सुरक्षाचा पुत्र. मत्स्य, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें यानें २३ वर्षे राज्य केलें. यास भागवतमतें बृहत्सेन असें म्हणत.

बृहत्काय—(सो. पूरु.) भागवतमतें बृहद्भानूचा पुत्र.

बृहत्कीर्ति—अंगिरा ऋषीचा पुत्र.

बृहत्केतु—एक प्राचीन क्षत्रिय (म. आ. १. २६२ कुं.).

बृहत्क्षण—(१ बृहत्क्षय पहा).

बृहत्क्षत्र—(सो. पूरु.) भागवतमतें मन्यूचा, विष्णु व वायु यांच्या मतें भुवन्मन्यूचा पुत्र. यास बृहत्क्षेत्र असेंहि म्हणत.

२ केकयादिर (म. आ. २०१. २१; द्रो. ३२. ६५ कुं.). हा भारतीय युद्धांत पांडवपक्षीय होता. यानें क्षेमधूर्तीस मारिलें व यास द्रोणाचार्यानें मारिलें (म. द्रो. १२५. २२ कुं.).

३ निषाद देशचा राजा. भारतीय युद्धांत हा कौरवांकडे होता. यास धृष्टद्युम्नानें मारिलें (म. द्रो. ३२. ६५ कुं.).

बृहत्क्षय—(सू. इ. भविष्य.) वायुमतें बृहद्बल राजाचा पुत्र. यास भागवतमतें बृहद्रण व विष्णुमतें बृहत्क्षण म्हटलें आहे. हा भारतीय युद्धांत असावा.

बृहत्क्षेत्र—(१ बृहत्क्षत्र पहा).

बृहत्सामन्—हा एक आंगिरस होता. याला क्षत्रियांनीं अत्यंत त्रास दिला. परंतु शेवटीं क्षत्रियांचा नाश झाला (अ. वे. ५. १९. २).

बृहत्सेन—भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय एक राजा. याची कन्या लक्ष्मणा ही कृष्णाची स्त्री होती.

२ (३ बृहत्कर्मन् पहा).

३ श्रीकृष्णास भद्रेपासून झालेला एक पुत्र.

४ नारदानें यास व यानें इंद्राला ब्रह्मविद्येची परंपरा सांगितली (गरुड. २, १).

बृहत्सेना—दमयंतीची विश्वासू पारिचारिका व दाई (म. व. ६०).

बृहद्दनु—(सो. पूरु.) मत्स्यमतें अजमीढाचा पुत्र (१ बृहदिषु पहा).

बृहदश्व—(सू. इ.) श्रावस्त राजाचा पुत्र. याची राजधानी श्रावस्ती. यानें दीर्घकाळपर्यंत उत्तम तऱ्हेनें राज्य केलें व वृद्धापकाळीं हा आपल्या कुवलाश्व नांवाच्या पुत्रास राज्यावर बसवून वनवासास निघाला. परंतु हा वनवासास जाणार हें कळतांच उत्तंक ऋषि याचेकडे येऊन याला वनवासास जाण्यापासून परावृत्त करूं लागला. कारण धुंधु नांवाचा दैत्य उत्तंकाचे आश्रमास त्रास देत होता. त्याचें पारिपत्य बृहदश्वानें अजून केलें नव्हतें. तेव्हां बृहदश्वानें आपल्या कुवलाश्वास धुंधूचें पारिपत्य करण्यास सांगितलें (म. व. २०२-२०३; वायु. २. २६; विष्णुधर्म. १. १६).

२ पांडवांकडे द्वैतवनांत आलेला एक ऋषि. यानें युधिष्ठिरास अनेक कथा सांगितल्या व अक्षविद्या दिली (म. व. ७९). हा भीष्म शरपंजरीं पडला असतां त्याच्याकडे आला होता (भा. १. ९. ६).

३ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

४ शिवानें श्वेत नांवाचे जे दोन अवतार घेतले, त्यांपैकीं दुसऱ्या श्वेताचा शिष्य.

५ (सू. इ. भविष्य.) सहदेवाचा पुत्र. मत्स्यांत यास ध्रुवाश्व म्हटलें आहे.

बृहदिषु—(सो. अज.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें अजमीढाचा पुत्र. मत्स्यमतें अजमीढाचा प्रपौत्रपुत्र जो बृहद्धनु त्याचा हा पुत्र. मत्स्याखेरीज इतर पुराणांत मधले पुरुष पुढें घातले आहेत.

२ (सो. नील.) भागवतमतें भर्म्याश्वाचा, विष्णुमतें हर्यश्वाचा, मत्स्यमतें भद्राश्वाचा व वायुमतें रिक्षाचा पुत्र.

बृहदुक्थ—एक ऋषिक व अंगिराकुलांतील मंत्रकार. यास बृहदुक्थ व बृहद्वक्षस् अशीं नामांतरें आहेत.

२ (३ बृहद्रथ पहा).

बृहदुक्थ वामदेव—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ५४-५६). बृहदुक्थ हा वामदेवाचा पुत्र किंवा वंशज असावा. वत्रीच्या सूक्तांत एकदां मधुर स्तुतीबद्दल याचा उल्लेख आहे (ऋ. ५. १९. ३). याच्या सूक्तांतहि याचा उल्लेख आहे (१०. ५४. ६). याच्या मुलाचें नांव वाजिन्. तो मेला असतां त्याच्या शरीरांतील भाग घेऊन जाण्याविषयीं यानें देवांना प्रार्थना केली (ऋ. १०. ५६). बृहदुक्थानें पांचाल देशच्या दुर्मुख नांवाच्या राजाला राज्याभिषेक केला (ऐ. ब्रा. ८. २३.). सर्वानुक्रमणींत याला वामदेव्य म्हटलें आहे. याला शतपथ ब्राह्मणांत आधार सांपडतो (श. ब्रा. ८. २. २. १४). वाम्नेय असें यास म्हटलें आहे (पं. ब्रा. १४. ९. ३७. ३८).

बृहदुच्छ—(३ बृहद्रथ पहा).

बृहदुत्थ—(१ बहदुक्थ पहा).

बृहदैशान—(सू. इ.) भविष्यमतें बृहद्बलाचा पुत्र.

बृहद्भर्भ—(सो. उशी.) शिबि राजाचा पुत्र. एकदां शिबीकडे एक अतिथि आला व बृहद्भर्भाचें मांस खाण्यास मागूं लागला. त्या वेळीं शिबीनें मुळींच न कचरतां याचा वध करून अतिथीस इच्छाभोजन दिलें (शिबि पहा).

बृहद्रिरि—इंद्रानें यतींना लांडग्यांकडून खावविल्याची गोष्ट वेदांत प्रसिद्ध आहे. त्यांतील अवशिष्ट तीन यतींनीं 'आतां आमचें संरक्षण कोण करील?' असे उद्गार काढले. 'तुमचें रक्षण मी करतों' असें इंद्र त्यांना म्हणाला. इंद्रानें त्या तिघांना आपल्या जवळ ठेवून वाढविलें व एकेकाला ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांच्या विद्या शिकविल्या. त्या तिघांपैकीं एकाचें नांव बृहद्रिरि असें आहे व हा इंद्रापासून ब्रह्मविद्या शिकला (पं. ब्रा. १३. ४. १५-१७).

बृहद्गुरु—एक प्राचीन राजा (म.आ. १. २५८कुं.).

बृहद्दिव आथर्वण—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १२०). हा आपणांस अथर्वन् असें म्हणवून घेतो (ऋ. १०. १२०. ९). याच्या सूक्ताचा याच्याच नांवानें उल्लेख आला आहे (ऐ. ब्रा. ४. १४). हा सुम्नयूचा शिष्य होय (सां. आ. १५. १).

बृहद्धनु—(सो. पूरु.) बृहन्मनसचा पुत्र.

बृहद्बल—(सू. इ.) भागवतमतें तक्षकाचा, पण इतर पुराणांच्या मतें विश्रुतवानाचा पुत्र. याला राजसूयाच्या वेळीं भीमानें जिंकिलें होतें (म. स. ३१. १ कुं.) पांडवांनींहि याच्याकडे आपल्या बाजूस येण्याकारितां दूत धाडला होता (म. उ. ४. २२ कुं.). तरी हा शेवटीं कौरवांना मिळाला. हा भारतीय युद्धांत अभिमन्यूकडून मारिला गेला (म. द्रो. ४७.२४ कुं; भा. ९. १२).

२ (सो. क्रोष्टु.) वसुदेवभ्राता देवभाग व कंसा यांचा पुत्र (भा. ९. २४. ४०).

३ गांधारराज सुबलाचा पुत्र. शकुनीचा भाऊ (म. आ. २०१. ५ कुं.).

४ (सो. अनु.) विष्णुमतें बृहत्कर्म्याचा पुत्र.

बृहद्बलध्वज—हा कुष्ठ रोगांतून सूर्याराधनेनें मुक्त झाला (भवि. ब्राह्म. २१०).

बृहद्ब्रह्मन्—अंगिरसाचा पुत्र (म. व. २२१. २कुं.).

बृहद्भानु—एक देव. द्यौचा पुत्र (म. आ. १.५५ कुं.).

२ (सो. अनु.) भागवतमतें पृथुलाक्षाचा पुत्र. विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें बृहत्कर्म्याचा पुत्र.

३ (सो. पूरु.) भागवतमतें बृहदिषूचा पुत्र. यासच विष्णुमतें बृहद्वसु व वायुमतें बृहद्विष्णु म्हणतात.

४ श्रीकृष्ण व सत्यभामा यांच्या पुत्रांपैकीं एक.

५ इंद्रसावर्णि मन्वंतरांतील होणारा अवतार. सत्रायणि व विताना यांचा पुत्र.

बृहद्भास—अंगिरा ऋषीचा पुत्र.

बृहद्भासा—सोमपुत्री भानु नांवाच्या अप्सरेची भार्या (म. व. २२३. ९ कुं.).

बृहद्युम्न—एक राजा. यानें अर्वावसु व परावसु या दोघांकरवीं एक यज्ञ केला होता (म. व. १३८ रैभ्य व परावसु पहा).

बृहद्रण—(बृहत्क्षय पहा).

बृहद्रथ—बृहद्रथ व नववास्त्व हे एकत्र येतात. वैकुण्ठ इंद्रानें याचा नाश केला (ऋ. १०. ४९. ६). यदुतुर्वशांसह कण्वानें याचा उल्लेख केला आहे (ऋ. १. ३६. १८).

याला काशिराजाच्या दोन जुळ्या मुली बायका होत्या (म. स. १७. १७ कुं.).

२ (सो. ऋक्ष.) उपरिचर वसूचा पुत्र (म. आ. ६४. ४३ कुं.). हा बराच कालपर्यंत निपुत्रिक होता. यानें पुत्रप्राप्त्यर्थ पुत्रकामेष्टि यज्ञहि केला. परंतु यास पुत्र झाला नाहीं. तेव्हां आपल्या दोन पत्न्यांसह तीर्थयात्रा करीत हिंडत असतां याची व चंडकौशिक नांवाच्य ऋषीची गांठ पडली. चंडकौशिकानें याच्या मनांतील दुःखाचें कारण जाणून यास एक आम्रफल दिलें व तें आपल्या स्त्रियांस खावयास द्यावयास सांगितलें. तेव्हां बृहद्रथानें तें फल आपल्या दोघी स्त्रियांस अर्धें अर्धें वांटून दिलें. पुढें याच्या स्त्रिया गर्भवती होऊन प्रसूत झाल्या. परंतु दोघींसहि मनुष्यशरिराचें एक एक शकल झालें. तेव्हां राजानें तीं दोन्ही शकलें वनांत नेऊन टाकिलीं. त्या ठिकणीं जरा नांवाच्या राक्षसीनें तीं दोन्ही शकलें जुळविलीं. त्याबरोबर त्यांपासून एक सजीव बालक झालें. तेव्हां बृहद्रथानें त्या बालकास जरेपासून घेऊन त्याचें जरासंध असें नांव ठेविलें (मत्स्य. ५०). भागवतांतहि याच्या दोन बायका दिल्या आहेत. पण जरासंध मात्र एकाच भार्येपासून दोन शकलें होऊन झाला असें आहे (भा. ९. २२). याच्यापासून बार्हद्रथ वंश सुरूं झाला (बार्हद्रथ पहा).

हा अत्यंत पराक्रमी होता. यानें ऋषभ नांवाच्या राक्षसास मारून त्याच्या कातड्याचे दोन मोठाले नगारे करून ते आपल्या राजधानींच्या महाद्वारावर ठेविले होते (म. स. १७–१८).

३ (सू. निमि.) देवरात जनकाचा पुत्र. यास दैवराति, विष्णुमतें बृहदुक्थ व वायुमतें बृहदुच्छ अशीं दुसरीं नांवें आहेत. यानें अध्यात्मज्ञानप्राप्तीकरितां शाकल्य, याज्ञवल्क्य वगैरे ऋषि बोलाविले व याज्ञवल्क्य हा अत्यंत ब्रह्मनिष्ठ आहे असें जाणून त्याच्यापासून यानें उपदेश घेतला. यास महावीर्य नांवाचा पुत्र होता. तो याच्या मागून गादीवर बसला (म. शां. ३१०; भा. ९. १३; याज्ञवल्क्य पहा).

४ (सो. अनु.) भागवतमतें पृथुलाक्षाचा, वायुमतें बृहत्कर्मनचा व विष्णुमतें भद्ररथाचा पुत्र. यास बृहत्कर्मन् व बृहद्भानु हे दोन भाऊ होते.

५ (सो. अनु.) मत्स्यमतें जयद्रथाचा पुत्र.

६ (बहुरथ पहा).

७ याचा तत्त्वज्ञानी म्हणून उल्लेख आहे (मै. उ. १. २; २. १).

८ (३ इंदुमती पहा).

९ एक राजा. यास गोलांगूल वानरानें गृध्रकूट पर्वतावर परशुरामाचे भयानें लपवून ठेविलें होतें. पुढें परशुरामानें कश्यपास पृथ्वी दिल्यावर हा निर्भय होऊन आपल्या देशांत परत आला (म. शां. ४९).

१० दुर्योधनपक्षीय राजा (म. उ. १९५. १० कुं.).

११ (सो. पूरु. भविष्य.) भविष्यमतें तिग्मज्योतीचा, मत्स्य व विष्णु यांच्या मतें तिग्माचा व भागवतमतें तिमीचा पुत्र.

१२ (मौर्य. भविष्य.) भागवत, विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें शतधन्वनचा व ब्रह्मांडमतें शतधनूचा पुत्र. यानें मत्स्यमतें सत्तर व ब्रह्मांडमतें सात वर्षे राज्य केलें. मत्स्यखेरीज इतरत्र हा शेवटचा मौर्य राजा होय.

१३ दक्ष सावर्णि मनूचा पुत्र.

बृहद्राज--(सू. इ. भविष्य.) भागवत व भविष्य यांच्या मतें अमित्रजित् राजाचा, विष्णुमतें मित्रजिताचा व मत्स्यमतें सुमित्राचा पुत्र. यास बृहत् व भरद्वाज नामांतरें आहेत.

बृहद्रक्षस्—पहिल्या बृहदुक्थाचें नामांतर.

बृहद्रथु—सत्य देवांपैकीं एक.

बृहद्रथु—एक आचार्य (वं. ब्रा. ३.).

२ वशवर्तिन् देवांपैकीं एक.

३ (३ बृहद्भानु पहा).

बृहद्विष्णु--(३ बृहद्भानु पहा).

बृहध्वज—एक राक्षस. हा परस्त्रियांचें हरण करीत असे. एकदां भीमकेश राजाची स्त्री याचे दृष्टीस पडली. तेव्हां हा तिच्यापाशीं आला व यानें तिची चौकशी केली. तिनें उत्तर दिलें कीं, 'मी भीमकेशाची केशिनी नामक स्त्री आहें. पण माझा पति मला आवडत नसल्यामुळें मी येथें आलें आहें.' तेव्हां या राक्षसानें तिला तिच्या संमतीनें आपल्या रथांत घेतलें. पुढें तीं दोघें गंगासागरसंगमीं आल्यावर तेथें तिच्या पतीचें राज्य असल्यामुळें केशिनी भीतीनें मरण पावली. तिच्या दुःखानें राक्षसहि मेला. पण यांस पुण्यस्थळीं मृत्यु आल्यानें हीं दोघें विष्णुलोकीं गेलीं (पद्म. क्रि. ४).

बृहन्त—उलूक देशचा राजा. हा द्रौपदीस्वयंवरास आला होता (म. आ. २०१. ७ कुं.). राजसूय यज्ञापूर्वी अर्जुनानें उत्तर दिशेस दिग्विजय करीत असतां, याच्याशीं युद्ध करून याला जिंकिलें व याला घेऊन पुढें अर्जुन सेनाबिंदूवर गेला (म. स. २८. ६-१० कुं.). याला पांडवांनीं भारतीय युद्धाकरितां बोलाविलें होतें (म. उ. ४. १३ कुं.). यास दुःशासनानें मारिलें (म. क. ३.१२.कुं.).

२ (सो. पूरु.) मत्स्यमतें बृहदनूचा पुत्र.

बृहन्नला—(अर्जुन पहा).

बृहन्माति आंगिरस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ३९-४०).

बृहन्मनस्—(सो. अनु.) भागवत व वायु यांच्या मतें बृहद्रथाचा पुत्र. यास यशोदेवी व सत्या अशा दोन स्त्रिया होत्या. पैकीं यशोदेवीस जयद्रथ व सत्येस विजय असे दोन पुत्र होते.

२ अंगिरा ऋषीचा एक पुत्र.

३ (सो. पूरु.) मत्स्यमतें बृहन्ताचा पुत्र.

बृहन्मन्त्र—अंगिराऋषीचा पुत्र.

बृहन्मेदस्—(सो. अनु.) हा वसुष्मतचा मुलगा. याचा मुलगा श्रीदेव (कूर्म. १. २४. ६-१०).

बृहस्पति–एक ऋषि.बृहती म्हणजे वाणी, तिचा पति,अशी बृहस्पति या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे (बृ. उ. १.३.२०-२१). त्याचप्रमाणें यानें बृहत् म्हणजे मोठें तप केलें, म्हणून यास बृहस्पति हें नांव मिळालें (स्कंद. ४. १. १७). ऋग्वेदांत बृहस्पतीचा उल्लेख ही एक महत्त्वाची देवता म्हणून बरेच वेळां आला आहे. त्याचप्रमाणें हा (ऋ. १०. ७१-७२) या सूक्तांचा कर्ताहि आहे. बृहस्पति आकाशांत उत्पन्न होतो आणि हा सप्तमुख व सप्तरश्मि आहे (ऋ. ४. ५०. ४). याला तीक्ष्णशृंग म्हटलें आहे (ऋ. १०. १५५. २). त्याचप्रमाणें धनुष्य, बाण, सुवर्णपरशु हीं याचीं आयुधें असून (ऋ. २. २४. ८; ७. ९७. ७) याच्या रथास तांबडे घोडे असतात (ऋ. ७. ९७. ६).

बृहस्पति अत्यंत पराक्रमी होता. यानें इंद्रास बलाचा पराजय करण्याचे वेळीं मदत केली व गाई सोडविल्या (ऋ २. २३. १८). यानें शत्रूंचे दुर्ग फोडले व त्यांचा पराभव केला (ऋ. ६. ७३. २). लढाईंत हा कोणासहि हार जात नसे, म्हणून युद्धप्रसंगीं याची प्रार्थना करीत (ऋ. १. ४०. ८; २. २३. १३).

बृहस्पति हा अत्यंत परोपकारी आहे. स्तवन करणाऱ्यांवर हा कृपा करतो (ऋ. २. २५. १). शुद्धाचरणी माणसास सर्व संकटांतून मुक्त करून धन देतो (ऋ. २.२३. ४-१०). यानें विहिरींत पडलेल्या एका त्रित नांवाच्या मनुष्याची प्रार्थना ऐकून त्यास तेथून सोडविलें (ऋ. १. १०. ५१७). याच्या परोपकारीपणामुळें यास 'पिता' असें म्हटलें आहे (ऋ. ४. ५०. ६; ६. ७३. १). बृहस्पति हा गृहपुरोहित असून याचेशिवाय यज्ञकर्मे साँग होत नाहींत (ऋ. १. १८. ७; ४. ५०. ११). इतर पुरोहितांना यानेंच स्तुतीची स्फूर्ति दिली (ऋ. १०. ९८. २७).

बृहस्पतीस ब्रह्मणस्पति, सदसस्पति, ज्येष्ठराज व गणपति अशीं दुसरीं नांवें दिलेलीं आढळतात (ऋ. १. १८. ६-७; २. २३. १). लोकपुत्र म्हणून एक बृहस्पति सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. १०. ७२).

चतुर्विंशतिरात्र व इतर याग याच्या नांवावर मोडतात (तै. सं. ७. ४. १). याची पत्नी धेना (गो. ब्रा. २. ९). धेना म्हणजे वाणी होय. याच्या नांवावर कांहीं सामें आहेत (छां. उ. १.२.११).या सामांचें गायन कौंच पक्षाच्या शब्दासारखें असतें. यानें याज्ञवल्क्यास तत्त्वज्ञान सांगितलें (जाबाल. उ. १; रामोपतापिनी. १). जुहू हीहि याची पत्नी आहे. वेदोत्तर वाङ्मयांत यास देवांचा पुरोहित म्हटलें आहे (म. आ. ७६;. २१७;उ. ११; मत्स्य. ४९). हा स्वायंभुव मन्वंतरांतील अंगिरा ऋषि व सुरूपा यांचा पुत्र होय (भा.४. १; म. आ. ६६; आश्व. ५; ब्रह्मांड.३. ३.१). हा अंगिरा ऋषीस अग्नीपासून झाला होता (म. व. २१७. १८). बृहस्पतीस तारा व शुभा अशा दोन बायका होत्या. शुभेस भानुमती, रागा, अर्चिष्मती, महामती, महिष्मती, सिनिवाली, व हविष्मती अशा सात कन्या होत्या. व तारेस शंयु, निश्चवन, विश्वभुज्, विश्वाजित्, बडवाग्नि व स्विष्टकृत् अशीं अग्नींचीं नांवें असलेले सात पुत्र व स्वाहा नांवाची एक कन्या होती (चंद्र पहा). कुशध्वज नांवाचाहि एक पुत्र होता (कच पहा).

बृहस्पतीस संवर्त व उतथ्य असे दोन भाऊ होते. यानें एकदां उतथ्यभार्या ममता हिच्याशीं ती गरोदर असतांहि संभोग केला व तिचा उदरस्थ गर्भ यास प्रतिबंध करीत होता म्हणून यानें त्या गर्भास 'जन्मांध होशील' म्हणून शाप दिला. तोच दीर्घतमस् होय. यास ममतेपासून भरद्वाज म्हणून पुत्र झाला (म. आ. १०४; मत्स्य. ४९; वेदार्थदीपिका ६. ५२). त्याच भरद्वाजाला पुढें दुष्यन्तपुत्र भरतानें दत्तक घेतलें.

बृहस्पतीचें व संवर्त नांवाच्या याच्या भावाचें नेहमीं वांकडें असे. बृहस्पति हा मरुत्तपुरोहित होता. परंतु एकदां इंद्रानें यास आपला यज्ञ चालविण्याकरतां बोलाविलें. त्यावरून हा इंद्रपुरोहित होऊन स्वर्गास गेला व तेथील विलास वगैरे पाहून स्वर्गातच राहिला. तेव्हां मरुत्तानें बृहस्पतीच्या भावास आपला उपाध्याय करून तो त्याचेकडून आपला यज्ञ चालवूं लागला. तेव्हां मरुत्तानें आपला अवमान करून आपल्या भावास पौरोहित्य दिलें, हें पाहून बृहस्पतीस राग आला व यानें मरुत्ताचा यज्ञ बंद पाडण्याची इंद्रास आज्ञा केली. त्यावरून इंद्र ससैन्य मरुत्तावर चालून गेला. परंतु संवर्तानें आपल्या ब्रह्मतेजानें इंद्रास पराजित केलें व मरुत्ताचा यज्ञ निर्विघ्न पार पाडला (म. आश्व. ५-९). एकदां इंद्रानें याचा अपमान केला म्हणून यानें देवांना सोडिलें. पण याच्या वांचून चालेना, म्हणून देवांना याला परत आणणें भाग पडलें (भा. ६. ७).

देव व दानव यांमध्यें युद्ध होऊन देवांचा पूर्ण पराभव झाला व दानव देवांना अत्यंत त्रास देऊं लागले. तेव्हां देवांचें संरक्षण करण्याकरितां शुक्राचार्याला शंकरापासून वरप्राप्ति झाल्यावर तो जयंतीच्या नादांत आहे असें पाहून शुक्राचार्याचें रूप घेऊन हा दैत्यांत मिसळला व यानें त्यांच्यांत नास्तिक मताचा फैलाव करून कित्येक दैत्य धर्मभ्रष्ट केले व त्यांचा पराभव केला (पद्म. सृ. १३; उशनस् पहा). तसेंच यानें नहुषापासून शचीचें संरक्षण केलें (म. उ. ११).

उपरिचर वसूनें बोलाविल्यावरून बृहस्पति त्याच्या यज्ञांत गेला व त्या ठिकाणीं यानें होत्याचें काम स्वीकारलें. उपरिचर हा कट्टा विष्णुभक्त होता. विष्णूनें तेव्हां स्वतः येऊन पुरोडाश भक्षण केला. परंतु बृहस्पतीस हें खरें न वाटून 'उपरिचर वसूनेंच आपला अपमान करण्याकरितां पुरोडाश घेतला असला पाहिजे' असें याला वाटलें व हा वसूला शाप देण्यास तयार झाला. परंतु एकत, द्वित व त्रित यांनीं बृहस्पतीचा क्रोध शांत केला (म. शां. ३३६).

ब्रह्मदेवांच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत हा अध्वर्युगणांतील नेष्टा होता (पद्म. सृ. ३४).

बृहस्पतीनें इंद्रास भूपतीचीं कर्तव्यें सांगितलीं. त्या वेळीं यानें साम, दाम, दंड व भेद यांपैकीं सामावरच विशेष जोर दिला होता (म. शां. ८४). त्याचप्रमाणें यानें कोसलाधिपति वसुमनस् यास उपदेश केला होता (म. शां. ६८).

पृथ्वीदोहनाचे वेळीं देवांनीं बृहस्पतीस वत्स केलें होतें (भा. ४. १८. १४). यानें प्रभासक्षेत्रांतील सोमेश्वराजवळ एक हजार वर्षें शिवाची आराधना करून त्यास प्रसन्न करून घेतलें व ग्रहत्व मिळविलें (स्कंद. २. ४. १. १७). व त्याच ठिकाणीं बृहस्पतीश्वर नांवाचें लिंग स्थापिलें (स्कंद. ७. १. ४८).

यानें युधिष्ठिराला प्राण्याचे जननमरणादि प्रकार कथन केले (म. अनु. १७३. ११ कुं.).

याला एक ब्राह्मणवादिनी भुवना बहीण असून ती प्रभास वसूला दिली होती. तिचा पुत्र विश्वकर्मन् होय.

बृहस्पतीनें धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र व अर्थशास्त्र यांवर लिहिलेले ग्रंथ असावेत. पण सध्यां फक्त ऐशीं श्लोक असलेली एक स्मृति आनंदाश्रमांत छापलेली मिळते. जीवानंदाच्या संग्रहांतहि एक स्मृति आहे. तींत दानप्रशंसा व इतर कांहीं किरकोळ विषय आहेत. पण याचे मिताक्षरादि ग्रंथांत येणारे उतारे पाहिले असतां याची स्मृति फार महत्त्वाची व विस्तृत असावी. दिवाणी व फौजदारी असा विभाग यानें प्रथम पाडला. निपुत्रिक विधवांचा वारसा यानें मान्य केला आहे (याज्ञ. २ १३५). यानें नाणक दीनार वगैरेची माहिती दिली आहे वीर. ३८३; स्मृतिचं. ९९). ब्रह्मदेवानें केलेला विस्तृत

ग्रंथ बाहुदंतक यानें तीन हजार अध्यायांत संक्षिप्त केला (म. शां. ५८. ९२ कुं.). त्याला बार्हस्पत्यशास्त्र म्हणतात. इतरत्रहि याच्या नीतीचा वारंवार उल्लेख येतो. कामशास्त्रांतहि याला दुजोरा मिळतो. राजाला सोळा प्रधान असावेत असें याचें मत होतें (कौ. अर्थशास्त्र). अपरार्क व दानरत्नाकर यांत दानबृहस्पतीचा निर्देश आहे. कात्यायन व अपरार्क यांनीं याचीं मतें घेतलीं व दीनार वगैरे नाण्याचे निर्देशावरून हा इ. स.च्या दुसऱ्या शतकानंतर झाला असावा. यानें स्वप्नाध्याय या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला (c. c.).

बृहस्पति, अंगिरस्, नारद, भृगु यांनीं मनुस्मृतीचे चार भाग केल्याचा उल्लेख आहे. बृहस्पतीनें मनूस सर्वस्वीं अनुकूल असेंच प्रतिपादन केलें. बृहस्पतीनें वास्तुशास्त्रावरहि एक ग्रंथ केला आहे (मत्स्य. २५२; व्यास पहा).

अंगिरा व सुरूपा यांचा पुत्र व अंगिरा व श्रद्धा यांचा पुत्र. हे अनुक्रमें स्वायंभुव व वैवस्वत मन्वंतरांतले आहेत.

२ जनमेजयाचे सर्पसत्रांत आलेला एक ऋषि (भा. १२. ६).

बैजभूत—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

बैजवाप—एक आचार्य (श. ब्रा. १४.५.५.२०).

बैजवापायन—एक आचार्य (श.ब्रा. १४.५.५.२०).

बैजवापि—बैजवापाचा वंशज (मै. सं. १.४.७).

बैद—धौम्याचा एक शिष्य (म. आ. ३. ७८ कुं.).

बोध—(बौध्य पहा).

२ एक ऋषि. याचा प्रतिबोधाबरोबर निर्देश आहे (अ. वे. ५. ३०. १०; ८. १. १३).

बोधप—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार, ऋषिगण.

बोध्य—याचा ययातीबरोबर संवाद झाला होता (म. शां. १७८; बौध्य पहा).

बोपदेव—तोताद्रीवर राहणारा एक ब्राह्मण. व्यासानें केलेलें भागवत याला विष्णुकृपेनें मिळालें. विष्णूनें याला भागवतमाहात्म्य सांगितलें (भवि. प्रति. २. ३२).

बौद्ध—(बुद्ध पहा).

बौद्धक—एक व्यास व व्यास व यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

बौधायन—(१) कल्पसूत्रकार, (२) ब्रह्मसूत्रावरील वृत्तिकार. हे दोघेहि प्राचीन ग्रंथकार होते. पण हे एकच होते कीं भिन्न होते, हें कळत नाहीं. रामानुजाचें श्रीभाष्य बौधायनवृत्तीला अनुसरून आहे, हा शंकराचार्याहून प्राचीनतर आहे. हा बहुधा द्रविड ग्रंथकार असावा. कल्पसूत्रकार व वृत्तिकार बौधायन हे बहुधा एकच असण्याचा संभव आहे. कल्पसूत्रकार बौधायनानें संपाताची स्थिति वेदांग ज्योतिषाप्रमाणेंच दिलेली आहे. यावरून हा इ. स. पूर्वी १२०० च्या सुमाराचा ग्रंथकार आहे (कविचरित्र). याच्या नांवावर श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र व स्मृति आहेत. बौधायनश्रौतसूत्रांत याचा अनेक स्थळीं निर्देशहि आहे (बौ. श्रौ. ५. २१).

हा आचार्य कृष्णयजुर्वेदी आहे. बौधायन शाखेचे लोक हे सध्यां कृष्णेचे मुखापाशीं जास्त आढळतात. गृह्यसूत्रांत बौधायनास प्रवचनकार असें नांव दिलेलें आढळतें. दक्षिणेंतील पल्लव राजांनीं नवव्या शतकांत बऱ्याच प्रवचनकारांना देणग्या दिल्याचा उल्लेख आहे (I. A. ८. २७३). बौधायनानें दक्षिणेंतील लोकांच्या कांहीं चालीरीतींचाहि उल्लेख केला आहे.

बौधायनधर्मसूत्र हें चार प्रश्नांमध्यें विभागलें आहे. त्यांत चातुर्वर्ण्यांकरितां वागण्याचे नियम, पंचमहायज्ञ व यज्ञासंबंधीं लागणाऱ्या वस्तु, विवाहाचे प्रकार, प्रायश्चित्त, नियोगाचे नियम, श्राद्ध, प्राणायाम, अघमर्षण, जप वगैरेसंबंधीं विचार केला आहे. या सूत्रांत आलेल्या ऋषितर्पणांमध्यें कण्व-बौधायन, आपस्तंब व हिरण्यकेशी अशा क्रमानें नांवें आलीं आहेत. त्यांवरून कण्वबौधायन हा आपस्तंबाच्या पूर्वीचा असावा. सूत्रकार बौधायन हा कण्वाचा कोणी तरी वंशज असला पाहिजे. बौधायन हा काण्वायन असल्याबद्दल टीकाकार गोविंदस्वामी यानें म्हटलें आहे.

सध्यां प्रचलित असलेलें बौधायनधर्मसूत्र हें बौधायनानें केलेल्या धर्मसूत्रांत बराच प्रक्षिप्त मजकूर घालून केलेलें आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणीं पुनरुक्ति झाली आहे व इतर बराच भाग (उदा. ३ प्रश्न.) गौतमधर्मसूत्र व विष्णुधर्मसूत्र यांतून बौधायन-धर्मसूत्रांत घातला आहे.

बौधायनधर्मसूत्रांत वेद, तैत्तिरीय संहिता, तै. ब्राह्मण, तै. आरण्यक, शतपथ ब्राह्मण, उपनिषदें व निदान वगैरे ग्रंथांमधील उतारे घेतले आहेत. ऋग्वेदांतील अघमर्षण व पुरुषसूक्त हीं दोन सूक्तेंहि बौधायनानें घेतलीं आहेत. तसेंच बौधायनानें औपजांघनि, कात्य, काश्यप, प्रजापति वगैरे धर्मशास्त्रकारांचा उल्लेख आपल्या ग्रंथांत केला आहे.

बौधायनधर्मसूत्राचा उल्लेख शबर, कुमारिल, मेधातिथि वगैरे टीकाकार आपल्या ग्रंथांत करितात. त्याचप्रमाणें विश्वरूपाच्या आचारांमध्यें व मिताक्षरेमध्यें बौधायनाच्या चवथ्या प्रश्नांतील कित्येक सूत्रें आलीं आहेत.

बौधायनधर्मसूत्रांत गौतमधर्मसूत्रांतील उतारे दोन ठिकाणीं आले आहेत. त्यांवरून हें धर्मसूत्र गौतमाच्या नंतरचें असावें. त्याचप्रमाणें तर्पणांतील आपस्तंबाच्या उल्लेखावरून हा आपस्तंबाच्या पूर्वीचा असावा असें वाटतें. त्याचप्रमाणें

आपस्तंबधर्मसूत्रांतील व बौधायनधर्मसूत्रांतील बऱ्याच मतांचें एकमेकांशीं साम्य असलें तरी आपस्तंबाचीं नियोग, दायविभाग वगैरेसंबंधीं मतें बरींच कडक आहेत व त्यामुळें आपस्तंबधर्मसूत्र हें थोडें अलीकडील असावें. परंतु या गोष्टीचा बौधायनाचा काल ठरविण्यास फारसा उपयोग होत नाहीं. तरी पण बौधायन हा गौतमानंतरचा व बराच जुना म्हणजे अदमासें इ. स. पूर्वी ५००-२०० या कालांत होऊन गेला असावा.

बौधायनधर्मसूत्रांत गणपतीची पूजा व त्याचीं लम्बोदर, विनायक वगैरे नांवें सांपडतात. त्याचप्रमाणें तर्पणांमध्यें नवग्रहांचा उल्लेख केलेला आढळतो. परंतु यावरून बौधायनाचा काल ठरवितां येणार नाहीं. कारण गणपतीच्या पूजेचा विधि मानवगृह्यसूत्रांतहि आढळतो.

बौधायनधर्मसूत्रावर गोविंदस्वामीची एक टीका आहे. आनंदाश्रम-स्मृतिसमुच्चयांत याची एक स्मृति दिली असून ती एकंदर ८ अध्यायांची आहे. प्रत्येक अध्यायांतून ३।४ प्रश्न विचारिले आहेत व त्या प्रश्नांचीं उत्तरेंहि दिलेलीं आहेत.

बौधीपुत्र—शालंकायनीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य कौत्सीपुत्र (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३१).

बौधेय—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

बौध्य—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील बोध्याबद्दल विष्णुमतें पाठभेद. हा ऋक्शिष्यपरंपरेंतील बाष्कलीचा शिष्य असून याबद्दल बोध्य व बोध असे पाठभेद आहेत (व्यास पहा).

ब्रध्न—भौत्य मनूचा पुत्र.

ब्रध्नश्व—एक राजा. अगस्त्य ऋषि एकदां याच्याकडे द्रव्ययाचनार्थ आला असतां त्या वेळीं यानें आपला आयव्ययांचा त्याला हिशेब दाखविला. त्यावरून आयव्यय हे दोन्हीहि समान असल्याचें अगस्त्यास दिसून आल्यामुळें अगस्त्यानें याच्याकडून द्रव्य घेतलें नाहीं (म. व. ९८; अगस्त्य पहा).

ब्रह्मकृतेजन—(ब्राह्मपुरेयक पहा).

ब्रह्मगार्ग्य—हा कृष्णाचा पुरोहित होता (पद्म.स.२३).

ब्रह्मचारिन्—स्कंदाचें नामांतर.

२ कश्यप व अरिष्टा किंवा क्रोधा यांच्या पुत्रांपैकीं एक.

ब्रह्मजित्—कालनेमीचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ५. ३८).

ब्रह्मतन्वि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

ब्रह्मदत्त—(सो. पूरु.) हा भागवतमतें नीपाचा पुत्र. पण विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें अणुहाचा पुत्र. याची आई शुकाचार्यांची कन्या कीर्तिमती किंवा कृत्वी. भागवत व विष्णु यांमध्यें याचा मुलगा विष्वक्सेन दिला आहे. मत्स्यांत युगदत्त व वायूंत युगसूनु देऊन नातू विष्वक्सेन दिला आहे. याची पत्नी देवलकन्या सन्नति होय (ह. वं. १.२३). पण भागवतांत पत्नीचें नांव गो दिलें आहे (९. २२. २५). याच्या अन्तःपुरांत राहणाऱ्या पूजनी नांवाच्या चिमणीचें पिल्लू याचा मुलगा सर्वसेन यानें ठार मारिलें, म्हणून पूजनीनें सर्वसेनाचे डोळे फोडले. तेव्हां राजानें आश्वासन दिल्यावरहि शत्रुत्व असलेल्या घरांत पूजनीनें राहण्याचें नाकारिलें (म. शां. १३९ कुं.; ह. वं. १. २०). यानें जैगीषव्यापासून योग शिकून योगतंत्र नांवाचा ग्रंथ लिहिला (भा. ९. २२. २६). यानें अथर्ववेदाचा व कण्डरीकानें सामवेदाचा क्रम केला (म. शां. ३५२. ३८ कुं.). यानें शंखनिधि दिला होता (म. शां. २३४; अनु. १३७). संहितेचा पदपाठ व शिक्षा यानें केल्या. योगाचार्य गालव याचा मित्र असून कंडरीक याचा मंत्री होता. याला सर्व प्राण्यांची भाषा समजत होती (ह. वं. १. २०; २३).

२ उर्मिलेची कन्या सोमदा गंधर्वी हिला चूलि महर्षीच्या कृपेनें झालेला पुत्र. सोमदेच्या सेवेनें संतुष्ट होऊन चूलीनें सोमदेला हा मानसपुत्र दिला. हा कांपिल्य नगरीचा राजा होता. याला कुशनाभानें वायूनें वांकड्या असलेल्या आपल्या शंभर मुली दिल्या. त्या यानें सरळ केल्या (वा. रा. बा. ३३).

३ या सूर्यवंशांतील राजानें साबरमतीतीरीं तपश्चर्या करून आपल्या नांवानें शंकराची स्थापना केली (पद्म. उ. १३५).

ब्रह्मदत्त चैकितानेय—कुरुवंशांतील अभिप्रतारिन् यानें याला आश्रय दिला होता (जै. उ. ब्रा. १. ३८. १; ५९. १). यानें शपथपूर्वक प्राणविद्या कथन केली होती (बृ. उ. १. ३. २६; चैकितानेय पहा).

ब्रह्मदेव—पांडवपक्षीय राजा (म. उ. १९६. २५ कुं.).

ब्रह्मधना—ही रक्षस्ची पत्नी. हिला अंबुक, केलि, क्षम, धृति, ब्रह्मापेत, यज्ञहा, यज्ञापेत, श्वात व सर्प असे पुत्र व अपहारिणी, क्षमा, महाजिह्वा व रक्तकर्णी अशा कन्या होत्या (ब्रह्मांड. ३.७.९८).

ब्रह्मधातृ—प्रहेति राक्षसाचा एक पुत्र. हा कुबेराचा सेवक होता.

ब्रह्मन्—परमेष्ठिन् ब्रह्मयाचा शिष्य (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३). हा सर्व सृष्टीच्या आधीं उत्पन्न झाला (मुं. उ. १.१.१). यानें अथर्वनला ब्रह्मविद्या सांगितली (मुं. उ. १. १. २). तसेंच यानें नारदाला ब्रह्मविद्या दिली (गरुडोप. १-३). प्रसिद्ध ब्रह्मोपनिषदाशिवाय एक

ब्रह्मोपनिषद नांवाचा भाग छांदोग्यांत आला आहे. तो ब्रह्मणानें प्रजापतीला व प्रजापतीनें मनूला सांगितला (छां. उ. ३. ११. ३-४). हें सृष्टीचें आदितत्त्व मानिलें आहे. यज्ञांत या नांवाचा प्रमुख ऋत्विजहि असतो.

२ भगवंतानें पृथ्वीरूप कमल निर्माण केलें, त्यांत ब्रह्मा उत्पन्न झाला (मत्स्य. १६९. २; म. व. २७३. ४५ कुं.; भा. ३. ८. १५). विष्णु सृष्टीचा विचार करीत असतां जो अहंकार उत्पन्न झाला त्यापासून ब्रह्मा झाला (म. शां. ३५७. २१ कुं.). एक अण्डें उत्पन्न झालें व त्यापासून हा झाला (म. आ. १. ४५ कुं.; स्कंद. ५. १. ३). विश्वाच्या उत्पत्त्यादिकांस कारणीभूत अनेक अज्ञात शक्ति आहेत. या शक्ति म्हणजेच भगवान् व तोच ब्रह्मा. हा उत्पत्त्यादिरहित असल्यामुळें उत्पन्न झाला हें म्हणणें नुसतें औपचारिक होय (विष्णु. १. ३). ब्रह्मणाचे एकंदर बरेच जन्म झाले. मानस, कायिक, चाक्षुष, वाचिक, श्रवणज, नासिकाज, अंडज किंवा पद्मज म्हणजे सध्यांचा पाद्म असे याचे सात जन्म झाले (म. शां. ३५७. ४०-४३ कुं.). सृष्टीच्या उत्पत्तिकालीं हा ब्रह्मा, विष्णु व रुद्र अशीं रूपें धारण करतो. अर्थात् पूर्वीच्या मत्स्यादि रूपाप्रमाणेंच या वेळीं वराहरूप धारण केलें तें यानेंच. व पृथ्वीचा उद्धारहि केला यानेंच. हा मूलतः एकच मुखाचा असावा. पण यास सर्वत्र चतुर्मुख हें विशेषण असतें. कारण यानें आपल्या अर्धांगापासून जी शतरूपा नांवाची स्त्री उत्पन्न केली ती अतिशय रूपवती होती. ती यास प्रदक्षिणा घालूं लागली. तेव्हां याचे मानसपुत्र याच्या सभोंवतीं बसले असल्यामुळें त्या प्रदक्षिणा घालणाऱ्या स्त्रीकडे तोंड वळवून पाहण्याची यास लाज वाटली. पण पाहण्याची इच्छा अनावर होऊन यानें आपणांस चारहि बाजूंस चार तोंडें उत्पन्न केलीं. व ती आकाशमार्गानें चालली त्या वेळीं मध्यभागीं वर एक जटाधारी पांचवें शिर उत्पन्न केलें. तें पुढें शंकरानें तोडिलें. नंतर या याच्या शतरूपेकडे पाहण्यानें पुत्रप्राप्त्यर्थ केलेल्या तपाचा नाश झाला (मत्स्य. ३. ३०-४०). यानें चार मुखांपेक्षां अधिक मुखांचे प्राचीन ब्रह्मदेव दाखवून दाल्भ्याचा प्राचीनत्वाचा गर्वपरिहार केला (जै. अ. ६०-६१).

सृष्टयुत्पत्तीस्तव हा व नारायण उत्पन्न झाले असतां 'श्रेष्ठ कोण' याबद्दल तंटा लागला. त्याचा निकाल लावून घेण्याकरितां हे दोघे शंकराकडे गेले. तेव्हां शंकरानें आपल्या लिंगाच्या आद्यंतांचा शोध लावावयास सांगितलें व जो शोध लावील त्यास श्रेष्ठ समजावयाचें असें ठरविलें. त्याप्रमाणें हा ऊर्ध्व मार्गानें शोधास गेला व तेथें यानें गाय व केतकी यांस खोट्या साक्षी द्यावयास सांगून आपण शोध लावल्याचें खोटेंच सांगितलें. त्यामुळें हा कनिष्ठ व अपूज्य ठरला. पण गंधमादनावर शिवाचे सांगीवरून यज्ञ केल्यानंतर श्रौतस्मार्तकर्मांत यास पूज्यत्व मिळालें (स्कंद. १. १. ६; १. ३. २. ९-१५; ३. १. १४).

ब्रह्मदेवानें प्रथम तमोगुणी, नंतर रजोगुणी, नंतर सत्त्वगुणी अशी प्रजा उत्पन्न केली. यानें प्रथम पांच प्रकारची तमोगुणी सृष्टि निर्माण केली. पुढें नाग, तिर्यक् (पशु), ऊर्ध्वस्रोतस् (देव), अर्वाक्स्रोतस् (नर), अनुग्रह, भूत, प्राकृत, वैकृत, कौमार अशी प्रजा उत्पन्न केली (पद्म. सृ. ३). यानंतर क्षुधा, क्रोध, यक्ष, राक्षस, सर्प, भूत, गंधर्व, पशु, पक्षी व भूरुह उत्पन्न केले. याचे पूर्वेकडील मुखापासून गायत्री छंद, ऋग्वेद, त्रिवृत, रथंतर, अग्निष्टोम; दक्षिणेकडील मुखापासून यजुर्वेद, पंचदशऋक्समूह, बृहत्साम, उक्थयज्ञ; पश्चिमेकडील मुखापासून सामवेद, सप्तदश ऋक्समूह, वैरूपसाम व अतिरात्र यज्ञ आणि उत्तरेकडील मुखापासून अथर्ववेद, एकविंश ऋक्समूह, आप्तोर्याम, अनुष्टुप् छंद व वैराज साम उत्पन्न झाले. असे वेद उत्पन्न करण्याचे अगोदर यानें पुराणांचें स्मरण केलें. वेदादिकांनंतर मरीचि, अत्रि, अंगिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, दक्ष, भृगु व वसिष्ठ या ब्रह्मे म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या मानसपुत्रांस उत्पन्न केलें. नंतर पुनः अवयवांपासून धर्म, रुचि, भृगु, दक्ष, मरीचि, रुद्र, अंगिरस्, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, व वसिष्ठ यांस उत्पन्न केलें (ब्रह्मांड. २. ९). उजव्या आंगठ्यापासून दक्ष, हृदयापासून मदन, अधरापासून लोभ, अहंकारापासून मद, डोळ्यांपासून मृत्यु, स्तनाग्रांपासून धर्म, भ्रूमध्यापासून क्रोध, बुद्धीपासून मोह, कंठापासून प्रमोद, तळहातापासून भरत व देहापासून शतरूपा यांस उत्पन्न केलें. या सर्वांस अर्थात् माता नाहींत. शतरूपेसच सावित्री, सरस्वती, गायत्री, ब्रह्माणी म्हणतात. पुत्रांस प्रजोत्पत्तीकरितां जाण्यास सांगून आपण सावित्रीशीं रममाण झाला. तेव्हां यास स्वायंभुव मनु झाला. ब्रह्मदेव सर्व वेदांचा अधिष्ठाता असून याजपासूनच गायत्री झाली. हें जोडपें साक्षात् किंवा अमूर्त कसेंहि असतें. गायत्री यास कधींहि सोडून जात नाहीं. ब्रह्मा हा वेदराशि असून त्यांत सावित्री बसली आहे. म्हणून यास सावित्रीगमनाचा दोष नाहीं (मत्स्य. ३). सावित्रीगमनानें लज्जित होऊन यानें मदनास शाप दिला कीं, 'तुला रुद्र जाळून टाकील.' पण मदनानें आपण आपलें कर्तव्य केलें, हें यास समजावून देऊन उःशाप मिळविला (मत्स्य. ४. ३-२०).

उःशापाचें कारण जरा निराळें देऊन त्यास राहण्यास स्त्रियांचे नेत्रकटाक्ष, मांड्या, स्तन, नाभि, स्कंद, अधरोष्ठ, वसंतऋतु, कोकिलरव, चंद्रिका, वर्षाऋतु, चैत्रमास व वैशाखमास हीं द्वादशस्थानें दिलीं (स्कंद. ५. २. १२).

एकदां ब्रह्मथानें ८ व्या वर्षी प्रभासक्षेत्रीं यज्ञ केला. त्या वेळीं यज्ञांतील कामें इंद्रादिकांकडे सोंपविलीं होतीं. ब्राह्मणसेवा इंद्राकडे, दक्षिणा देणें कुबेराकडे व मुख्य व्यवस्था विष्णूकडे होती. ऋत्विजांत ब्रह्मगणांत ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंसी, होता, आग्नीध्र असे अनुक्रमें नारद, गौतम (गर्ग), देवगर्भ (व्यास), देवल (भरद्वाज), उद्गातृगणांत उद्गाता, प्रत्युद्गाता (प्रस्तोता), प्रतिहर्ता, सुब्रह्मण्य हे अनुक्रमें अंगिरस् मरीचि (गोभिल), पुलह (कौथुम), नारायण (शांडिल्य), अत्रि (अंगिरस्), होतृगणांत होता, मैत्रावरुण (ऋत्विज्), अच्छावाच्, ग्रावा (ग्रावस्तुद्) हे अनुक्रमें भृगु, वसिष्ठ (मैत्रावरुण), क्रतु (मरीचि), च्यवन (गालव), अध्वर्युगणांत अध्वर्यु, प्रतिष्टिता (प्रस्थाता), नेष्टा व उन्नेता हे अनुक्रमें पुलस्त्य, शिबि (अत्रि), बृहस्पति (रैभ्य), अंशपायन (सनातन); व बाकीचे ऋषि सदस्य होते. ब्रह्मथानें दीक्षा घेऊन यज्ञास आरंभ करण्याकरितां सावित्रीस बोलाविलें. पण ती कांहीं कामांत असल्यामुळें तिला थोडा उशीर झाला. दुसरें कारण असें कीं, पुरुषसमुदायांत तिला एकटीस येण्यास लाज वाटून ती लक्ष्म्यादि स्त्रियांस बोलावण्यास गेली. यामुळें हा रागावला व यानें इंद्रास दुसरी स्त्री आणावयास सांगितलें. त्यानें एका गवळ्याची पोर आणिली. तीच गायत्री नांवानें ब्रह्मथाची स्त्री झाली. यज्ञ चालूं असतां तेथें अपवित्र रूप धारण करून शंकर आला आणि त्यानें आपलें कपाल तेथेंच मंडपांत ठेविलें. तें फेंकून देण्याचा प्रयत्न ऋत्विजांपैकीं एकानें केला. पण त्या जागीं लाखों कपालें उत्पन्न झालीं ! तेव्हां हें कृत्य शंकराचें असें वाटून त्यांनीं त्याची स्तुति करून कृपा संपादन केली. या वेळीं ब्रह्मथास त्यानें वर देऊं केला. पण यज्ञदीक्षा घेतल्यामुळें वर घेतां येत नाहीं म्हणून आपणच शंकराला वर देऊन आपल्या उत्तरेस जागा दिली. दुसऱ्या दिवशीं एका बटूनें सहज यज्ञमंडपांत एक सर्प सोडिला व त्यानें होत्यांस वेढा घातला. तेव्हां सर्व सदस्यांनीं बटूस ' सर्प हो ' असा शाप दिला. पण तो बटु शंकराराधनेनें मुक्त झाला. तिसऱ्या दिवशीं एक विद्वान् अतिथि आला व त्यानें ' आपण सर्वांपासून गुण तेवढे घेतले म्हणून विद्वान् झालों ' असें सांगितलें. त्यामुळें त्याचा ब्रह्मदेवानें सत्कार केला. पुढील कामें यथासांग झालीं. हा यज्ञ सहस्रयुग म्हणजे याचें सुमारें अर्धे वर्ष चालूं होता(स्कंद. ६. १९४). यज्ञसमाप्तीच्या सुमारास सावित्री तेथें आली व तिनें एकंदर प्रकार पाहून रागानें तेथल्या सर्वांना शाप दिले. ब्रह्मदेवास तुझी पूजा कोणी करणार नाहीं (स्कंद. ७.१.१६५), इंद्रास त्याचा नेहमीं पराजय होईल व कारागृहवास भोगावा लागेल, विष्णूस भृगु शाप देईल, स्त्रीस राक्षस हरण करील व पशूचें दास्य करावें लागेल, रुद्रास ब्राह्मण शाप देऊन पौरुष नष्ट होईल, अग्नीस अपवित्र पदार्थांनीं ज्वाला अधिक भडकतील, ब्राह्मणांस लोभी व परान्नपुष्ट होतील, पाप्यांकडेहि यज्ञास जातील व द्रव्य गांठीं बांधण्याचा प्रयत्न करतील, असे प्रमुखांस शाप देऊन ती परतली. तिजबरोबर इतर देवस्त्रिया जाईनात म्हणून तिनें त्यांनाहि शाप दिला कीं, तुम्ही वांझ व्हाल. शिवाय लक्ष्मीस चंचल राहून मूर्ख, म्लेच्छ, आग्रही व अभिमानी अशा लोकांची संगति करशील, व इंद्राणीस तुझ्या मागें नहुष लागेल व तेवढ्याकरितां बृहस्पतीच्या येथें लपून बसावें लागेल, असे शाप देऊन ती निघून गेल्यावर गायत्रीनें त्या सर्वांस वर दिले. ब्रह्मथाची पूजा करणारास सर्व सुखें व मोक्ष प्राप्त होईल. इंद्राचा शत्रूंनीं पराभव केला तरी ब्रह्मथाच्या मदतीनें पूर्वावस्था प्राप्त होईल. विष्णूस मनुष्यजन्म घेऊन पत्नीविरह सहन करावा लागला तरी शत्रूंचा तो निःपात करील व लोकांत पूज्य होईल. शंकराची पूजा करणारांचा उद्धार होईल. अग्नि तृप्त झाला कीं, देव तृप्त होतील. लक्ष्मी सर्वांस हवीशी वाटेल. तिच्या योगानें लोक तेजस्वी होतील. देवस्त्रियांस संतति नसतांहि वाईट वाटणार नाहीं (पद्म. सृ. १७).

यानें शंकरप्रसादानें पुलोमा दैत्यास ठार केलें (स्कंद. ५.२.६६). शंकरानें याचें पांचवें मस्तक तोडिलें. याचीं कारणें अशीः—शंकराची स्तुति करून त्यास यानें आपला पुत्र होण्यास सांगितलें. त्यामुळें रागावून शंकरानें यास ' तुझा पुत्र होईन पण तुझें पांचवें मस्तक तोडीन ' असा शाप दिला. याजपासून उत्पन्न झालेल्या नीललोहिताची यानें इतर सृष्टयुत्पत्तीपूर्वी स्तुति केली नाहीं म्हणून ' तुझें पांचवें शिर लवकरच तुटेल ' असा शाप मिळाला. याच्या पांचव्या शिरानें सर्व देवांचें तेज हरण केलें. ' मी तुझा जन्म जाणतों ' असें म्हणून आपण श्रेष्ठ व शंकर कनिष्ठ, असें यानें त्यास दाखविण्याचा प्रयत्न केला, म्हणून रागावून शंकरानें याचें पांचवें मस्तक आपल्या आंगठ्याच्या नखानें खुडून टाकिलें (मत्स्य. १८३. ८४-८६). पण यामुळें त्यास ब्रह्महत्त्या लागली. तिचा नाश त्यानें तें कपाल कपालीतीर्थांत टाकल्यामुळें झाला. आपलें पांचवें मस्तक तुटल्याचें पाहून चारी कपालांचा घाम यानें भूमीवर झाडला व त्यापासून एक पुरुष उत्पन्न करून शंकरावर सोडिला. त्यानें त्यास विष्णूकडे नेलें व विष्णूचे स्वाधीन केलें (पद्म. सृ. १५; स्कंद. ५. १. ३-४).

तारकासुर जेव्हां देवांस अतिशय त्रास देऊं लागला त्या वेळीं सर्व देवांच्या त्रासाचें निराकरण व्हावें म्हणून स्कंदाची माता, हिमवताची कन्या व शंकरपत्नी होण्यास आपणांपासून

पूर्वीच उत्पन्न झालेल्या निशा उर्फ विभावरी हिला यानें पाठविलें (मत्स्य. १५४. ४७–७२).

दक्षकन्या सती हिच्या रूपानें हा मोहित झाल्यामुळें शंकर यास मारण्यास प्रवृत्त झाला, पण विष्णूनें त्यास निवारिलें. पण ब्रह्मयास रुद्रशिर असें स्वरूप प्राप्त होऊन विरूपतेमुळें जगावर अपूज्यत्व आलें (शिव. रुद्र. स. २०).

रुद्रानें आपली मुलगी संध्या ही दाखवून ब्रह्मयास मोहित करून याच्या पुत्रांकडून याची फजिती करविली. ती सहन न होऊन शंकरास मोहित करण्याकरितां सतीस उत्पन्न करवून त्याचा दक्षादिकांकडून यानें अपमान करविला. यानें विष्णु, रुद्र वगैरेंप्रमाणें अनेक तीर्थें व क्षेत्रें स्थापन केलीं. ब्रह्मयानें इंद्रद्युम्नाच्या विनंतीवरून जगन्नाथक्षेत्राची स्थापना केली (स्कंध. २. २. २३).

याची मुलगी सरस्वती ही याचे दर्शनार्थ रोज येत असे. एकदां पुरूरवाहि याच्या दर्शनास आला होता. तो तिला पाहून कामातुर झाल्यामुळें ऊर्वशीकडून तिला आणवून तिजशीं संगत झाला. हें पाहून ब्रह्मयानें तिला नदी होण्याचा शाप दिला. पुनः ऊर्वशीच्या मध्यस्थीनें पुण्यनदी होण्याबद्दल उःशाप मिळाला (ब्रह्म. १०१).

त्रिपुरासुराचा वध करण्याकरितां निघालेल्या शंकराचें सारथ्य यानें केलें होतें (म. क. २७. १९ कुं.). याचें आयुर्मान शंभर वर्षें आहे. या वर्षाचें कोष्टक येणेंप्रमाणें आहे.

१७२८००० वर्षें = कृतयुग
१२९६००० वर्षें = त्रेतायुग
८६४००० वर्षें = द्वापरयुग
४३२००० वर्षें = कलियुग
कृत, त्रेता, द्वापर व कलि = पर्याय
१००० पर्याय = ब्रह्मयाचा दिवस अथवा कल्प.
हे ३६० दिवस = १ वर्ष

अशीं सध्यां याचीं पन्नास वर्षें म्हणजे १ परार्ध निघून गेलें आहे व दुसरें सुरूं आहे (पद्म. सृ. ३; स्कंद. ७. १. १०४). याचा रात्रीचा काल म्हणजेच नैमित्तिक प्रलयाचा काल (भा. ३. ११. २२–३५; १२. ४. २; विष्णु. १. ३. ११-२६; मत्स्य. १४२). कल्पाचे आरंभीं जो यानें अवतार घेतला असेल तेंच त्या कल्पाचें नांव असतें. ब्रह्मदेवाचें एक वर्ष म्हणजे विष्णूचा एक दिवस. याचप्रमाणें विष्णूचें एक वर्ष झालें कीं शंकराचा एक दिवस होतो (स्कंद. ६. १९४).

याचा एक वास्तुशास्त्रावर ग्रंथहि आहे (मत्स्य. २५२. २). दंडनीति नांवाचाहि एक लक्ष अध्यायांचा एक ग्रंथ यानें केला होता. तो पुढें दहा हजार अध्याय करून शंकरानें संक्षिप्त केला व बैशालाक्ष नांवाचा झाला. इंद्रानें पांच हजारांत आणून बाहुदन्तक असें नांव ठेविलें. बृहस्पतीनें त्याचे तीन हजार अध्याय करून ते आणखी संक्षिप्त केले. त्यानंतर शुक्रानें तो एक हजार अध्यायांत आणिला. पुढें त्याचें आणखीहि संक्षिप्त स्वरूप झालें आहे (म. शां. ५८. ८१ कुं.; प्रजापति पहा).

ब्रह्मबल—ब्रह्मबलीचें नामांतर.

२ वसिष्ठकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

३ ऋग्वेदी ब्रह्मचारी.

ब्रह्मबलि—व्यासाच्या अथर्वनशिष्यपरंपरेंतील देवदर्शाचा चारांपैकीं एक शिष्य.

ब्रह्मबलिन्—वसिष्ठकुलांतील एक ऋषि.

ब्रह्मभक्त—(सो.) भविष्यमतें धर्मपालाचा पुत्र. यानें २७०० वर्षें राज्य केलें.

ब्रह्ममालिन्—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकारगण.

ब्रह्मरात—याज्ञवल्क्याचा पिता (विष्णु. ३.५.२; ३ देवरात पहा).

२ शुकाचें नामान्तर (भा. १.९.८).

ब्रह्मराति—याज्ञवल्क्याचें पैतृक नांव.

ब्रह्मवत्—भृगुकुलांतील ऋषि व मंत्रकार.

ब्रह्मवादिनी—प्रभास नामक वसूची स्त्री.

ब्रह्मवाह—याला सुप्रसिद्ध याज्ञवल्क्य नांवाचा पुत्र होता (वायु. १.६०.४१).

ब्रह्मवृद्धि छंदोगमाहकि—मित्रवर्चस् स्थैरकायनाचा शिष्य (वं. ब्रा. १).

ब्रह्मशत्रु—रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. सुं. ५. ५४).

ब्रह्मसावर्णि—एक मनु. हा ब्रह्म व दक्षकन्या सुव्रता यांचा पुत्र. हा चाक्षुष मन्वंतरांत जन्मला (वायु. २. ८. ४२; दक्ष पहा). भागवतांत हा उपश्लोकाचा पुत्र असें म्हटलें आहे (भा. ८. १३. २१). मार्कंडेयपुराणांत हा ब्रह्मयाचा पुत्र होईल असें म्हटलें आहे (९१. ११). हा दहाव्या मन्वंतराचा अधिपति मनु होय. देवीभागवतांत हें मेरुसावर्णि मन्वंतर म्हटलें असून याचा अधिपति वैवस्वताचा पुत्र पृषध्र हा दिला आहे (१०.१३).

ब्रह्मसूनु—अकराव्या मन्वंतराचा अधिपति मनु (मत्स्य. ९; मनु पहा).

ब्रह्महत्या—शंकरानें उत्पन्न केलेली स्त्री. भैरवानें ब्रह्मदेवाचें मुण्डकें उडविलें, तेव्हां ही शंकरानें उत्पन्न केली व हिला भैरवाच्या मागें जाण्यास सांगितलें. हिचा उत्सव फक्त काशींत

होत नाहीं. बाकी सर्वत्र होतो. अर्थात् हें अलंकारिक वर्णन आहे (शिव. शत. ८).

ब्रह्महन्—अनायुषापुत्र वृषाचा पुत्र.

ब्रह्मातिथि काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ५).

ब्रह्मानंद—परिमलाचा पुत्र. हा अर्जुनाचा अंश होता (भवि. प्रति. २. १).

ब्रह्मापेत—अश्विन महिन्यांत सूर्याबरोबर फिरणारा एक राक्षस (भा. १२. ११. ४३). हा ब्रह्मधानाचा पुत्र होय (ब्रह्मांड. ३. ७.९८).

ब्रह्मावर्त—(स्वा. प्रिय.) ऋषभ व जयंती यांचा पुत्र (भा. ५. ४. १०).

ब्रह्मिष्ठ—(सो. नील.) मत्स्य व वायु यांच्या मतें मुद्गलाचा पुत्र. याची स्त्री इंद्रसेना.

ब्रह्मेष्ठिवर्धन—भविष्यमतें ब्रह्मभक्तांचा पुत्र. यानें २७०० वर्षें राज्य केलें.

ब्राह्मण—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

ब्राह्मपुरेयक—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण. याबद्दल ब्रह्मकृतेजन असा पाठ आहे.

ब्राह्मी—गोपालक देशच्या दलवाहन राजाची कन्या. हिला देवकी नांवाची एक बहीण होती. हीं वत्सराजास दिलेली होती (भवि. प्रति. ३. ९).

भ

भक्षक—एक शूद्र. हा अत्यंत पापी होता. एकदां तहानेनें व्याकुल झाला असतां हा तुळशीच्या आळ्यांतलें पाणी प्याला. त्या पुण्यानें याचा उद्धार झाला. त्याच वेळीं यास एका व्याधानें ठार केलें. हा पूर्वजन्मीं एक राजा होता. त्या वेळीं यानें एका सुंदर स्त्रीचें हरण केलें. यामुळें पुढें यानें या लोकीं बऱ्याच यातना भोगल्या होत्या (पद्म. ब्र. २२).

भग—रुद्रानें प्रजापतीचा वेध केला, तेव्हां त्या यज्ञांतील भाग दक्षिणेकडे असलेल्या याच्याकडे आणिला असतां त्याकडे पाहिल्यानें याचे डोळे गेले (श. ब्रा. १. ७. ४). ही एक ऐश्वर्याची देवता आहे (ऋ. ७. ४१). उषा ही याची बहीण आहे (ऋ. १. १२३.५).

दक्षाच्या यज्ञांतील ऋत्विज. यानें शिवाची निंदा करणाऱ्या दक्षास डोळ्यांनीं खुणवून ' ठीक करतोस ' असें सुचविलें; म्हणून याचे नेत्र वीरभद्रानें बाहेर काढिले (भा. ४.५ १७–२०). रुद्रानें याचे नेत्र फोडले (म. अनु. २६५.१८ कुं.). हा शंकरास शरण गेल्यावरून ' तूं मित्राच्या डोळ्यांनीं पाहशील ' असा यास वर मिळाला (भा. ४. ७. ३; विवस्वत् पहा). याची स्त्री सिद्धि. तिजपासून यास महिमा, विभु, प्रभु हे पुत्र व आशि नामक कन्या झाली (भा. ६. १८.२; ६.६ ३९).

२ एक आदित्य (म. आ. ६६. १५ कुं.). हा माघांत प्रकाशतो व यार्ची किरणें ११०० आहेत (भवि. ब्राह्म. १. ७८). पण हा पौषमासीं प्रकाशतो व त्याबरोबर स्फूर्ज, राक्षस, अरिष्टनेमि गंधर्व, ऊर्ण, यक्ष, आयु ऋषि, कर्कोटक नाग व पूर्वचित्ति अप्सरा हीं असतात (भा. १२.११.४२).

३ एकादश रुद्रांपैकीं एक.

भगदत्त—प्राग्ज्योतिष देशाचा अधिपति नरकासुर भौमासुर व भूमि यांचा पुत्र (म. द्रो. २९. १ कुं.). एकदां भौमासुरानें इंद्राचीं कवचकुंडलें हरण करून नेलीं. तेव्हां कृष्णाचें व याचें युद्ध होऊन कृष्णानें यास व याच्या सात पुत्रांस ठार मारिलें; परंतु भूमीनें कृष्णापासून भगदत्तास अभय मागितलें. त्यामुळें भगदत्त जिवंत राहिला (भा. १०. ५९).

हा बापाचे मागून प्राग्ज्योतिष देशचा अधिपति झाला. याच्या राजधानीचें नांव प्राग्ज्योतिषपुर असें होतें. भगदत्तास चीन, किरात इ. देशांचा आश्रय असे. पांडवांच्या राजसूय यज्ञाचे वेळीं अर्जुनानें यास जिंकून याच्याकडून बरीच संपत्ति आणली (म. स. २७ कुं.). याचा कर्णानें कर्णदिग्विजयाचे वेळीं पराजय केला (म. व. २५४; म. द्रो. २६. १९; म. भी. ६४.२० कुं.). यानें भीमाबरोबर युद्ध केलें. चीन व किरात यांच्यासह भारतीय युद्धांत भगदत्त कौरवांकडे होता (म. उ. १९.१६ कुं.). हा गजयुद्धांत प्रवीण होता. यानें बराच पराक्रम केला व अर्जुनाशीं पुष्कळ लढून त्याच्यावर वैष्णवास्त्र सोडिलें. परंतु अर्जुनानें त्या अस्त्राचा नाश करून याच्या पापण्यांचा पट्टा तोडून यास ठार मारिलें (म. द्रो. २९). वृद्धपणामुळें याच्या पापण्या अतिशय मोठ्या झाल्यामुळें याला तोलत नसत, म्हणून हा पापण्यांना पट्टा लावून डोळे उघडी. ही गोष्ट मार्गशीर्ष वद्य दशमीस झाली (भारतसावित्री).

भगदत्तास कृतप्रज्ञ व वज्रदत्त असे दोन पुत्र होते. कृतप्रज्ञ भारतीय युद्धांत नकुलाचे हातून मरण पावला (म. क. २). व वज्रदत्तानें अर्जुनाशीं युद्ध केलें (म. आ. ७५).

प्राग्ज्योतिष म्हणजे हल्लींचा आसाम देश होय. आसामांत सध्यांहि बरेच हत्ती आहेत. त्यामुळें भगदत्त गजयुद्धनिपुण होता, यांत मुळींच आश्चर्य दिसून येत नाहीं. यासच भौमासुर असें मातृक नांव असावें. परंतु यालाच भौमासुरपुत्र असें म्हटलें आहे (भा. १०. ५९). हा पांडूचा मित्र होता (म. स. १४. १५ कुं.; घटोत्कच पहा).

भगधर—(सो. ऋक्ष.) वायुमतें विद्योपरिचराचा पुत्र.

भगपाद—अग्निकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

भगवत्—तुषित देवांपैकीं एक.

भगवत् औपमन्यव कारडि—जैमिनिगृह्यसूत्रांतील उपाकर्मांग तर्पणांत याचा निर्देश आहे. हा सामवेदी आचार्य असावा (जै. गृ. १. १४).

भगीरथ—(सू. इ.) दिलीपाचा पुत्र. याच्या बापाचें नांव अंशुमान् असें आहे. सगराच्या साठ हजार पुत्रांना सद्गति मिळाली नव्हती. तेव्हां त्यांच्या उद्धारार्थ कपिलाचे सांगण्यावरून गंगा पृथ्वीवर आणण्याकरितां अंशुमान् व दिलीप यांनीं तप केलें. परंतु त्यांचा प्रयत्न अर्धवटच राहिला. म्हणून भगीरथानें हिमालयावर जाऊन गंगाप्राप्त्यर्थ कडकडीत तपश्चर्या आरंभिली. तींत याला यश येऊन गंगेनें यास दर्शन दिलें व तिनें स्वर्गावरून पृथ्वीवर पडणारा गंगाप्रवाह धारण करण्याकरितां शंकरास प्रसन्न करून घेण्यास सांगितलें. तेव्हां भगीरथानें शंकराची आराधना करून त्यास प्रसन्न करून घेऊन आपल्या जटेंत गंगाप्रवाह धारण करावयास लाविलें. नंतर त्यानें एक केंस तोडून गंगाप्रवाहास वाट दिली. गंगेच्या या प्रवाहास ' अलकनंदा ' म्हणतात. नंतर भगीरथानें गंगेस आपल्या मागून येण्यास सांगून ज्या ठिकाणीं कपिल मुनीनें दग्ध केलेल्या पितरांची राख पडली होती, त्या ठिकाणीं गंगाप्रवाहास नेऊन पितरांचा उद्धार केला (म. व. १०८ कुं; वा. रा. बा. १. ४२-४४; भा. ९. ९; वायु. १. ४७; २. २६. १६८; ब्रह्म.७८; पद्म. उ. २१;विष्णु. ४. ४); यामुळें भागीरथी ही याची कन्या समजतात (ह. वं. १. १५; नारद. १. १५; ब्रह्मवै. १. १०). नारदानें संजयाला याचें चरित्र सांगितलें आहे (म. द्रो. ६०; शां. २८. ६३-७० कुं.).

' भगीरथानें आणलेला गंगाप्रवाह शंकराच्या जटेंत अडकून बसला व तो सगरानें शंकरप्रार्थना करून त्या ठिकाणापासून खालीं काढविला ' (पद्म. उ. २१), हें चूक असावें.

गंगा पृथ्वीवर आणल्यावर भगीरथ पुनः पूर्ववत् राज्य करूं लागला. हा अत्यंत धार्मिक व दानशील होता. यानें हंसी नांवाची आपली कन्या कौत्स नांवाच्या एका ब्राह्मणास दान केली होती (म. अनु. २००. २६ कुं.).

भगीरथास नभ अथवा नाभाग व श्रुत असे दोन पुत्र होते. याच्या मागून श्रुत गादीवर बसला (भा. १२. ३.). भगेरथ ऐक्ष्वाक व हा एक असावा. हा शिवभक्त होता. यानें ३०६०० वर्षे राज्य केलें.

यानें भागीरथीच्या तीरावर घाट बांधले. यानें हजारों सालंकृत कन्या ब्राह्मणांस दान दिल्या. हा यज्ञ करून अपार दक्षिणा देत असे. याच्या यज्ञाला देव येत असत (म. द्रो. ६० कुं.). यानें हजारों गाई दिल्याचा निर्देश आहे (म. अनु. २००. २७ कुं.). याचा एका ब्राह्मणाबरोबर धर्मविषयक संवाद झाला (म. अनु. १६० कुं.).

२ हा द्रौपदीस्वयंवरास आला होता (म. आ. २०१. २१ कुं.).

भगीरसु—वसिष्ठकुलांतील प्रवर. यावद्दल भार्गिर्वसु असा पाठ आहे.

भगेरथ ऐक्ष्वाक—यानें यज्ञ आरंभला व ' काय जाणलें असतां सर्व जाणण्यासारखें होतें ' असा प्रश्न केला. तेव्हां याला कुरुपंचालांपैकीं बकदाल्भ्य यानें उत्तर म्हणून गायत्रीची माहिती सांगितली (जै. उ. ब्रा. ४. ६-७).

भङ्ग—सर्पसत्रांत दग्ध झालेला तक्षककुलांतील सर्प (म. आ. ५७. ९ कुं.).

भङ्गकार—अविक्षिताचा पुत्र (म. आ. १०१. ४१ कुं.).

२ (सो. वृष्णि.) मत्स्यमतें शक्तिसेनाचा पुत्र. वायुमतें शकजिताचा पुत्र. याची स्त्री द्वारवती (म. आ. २३९. ११ कुं.; वायु. २. ३५. ३-६), यास सत्यभामा व्रतिनी व पद्मावती (प्रस्वापिनी, तपस्विनी) अशा तीन मुली होत्या (ह. वं. १. ३८; मत्स्य. ४५. १९-२१). याची स्त्री वीरवती (मत्स्य. ४५. १९; ब्रह्मांड. ३. ७१. ५४-५६). यास सभाक्ष व नाविय किंवा तारेय असे दोन पुत्र होते (ह. वं. १.३८; ब्रह्म. १६.४८).

भङ्गाश्रवस्—एक आचार्य (क. सं. ३८.१२). भङ्गाश्रवस् व हा एक असण्याचा संभव आहे.

भङ्गाश्विन—ऋतुपर्णाच्या पित्याचें नांव (बौ. श्रौ. २०. १२). ऋतुपर्ण कयोवधि हेच भंगयाश्विनौ होत (आप. श्रौ. २१. २०.३). याला भांगासुरि (म. स. ८.१५ कुं.) व भागस्वरि असें ऋतुपर्णाला म्हटलें आहे (म. व. ६८. २; ६९. १३ कुं.).

भङ्गास्वन—एक राजर्षि. यास पुत्र नव्हता म्हणून यानें पुत्रप्राप्त्यर्थ अग्निष्टोम यज्ञ केला. या यज्ञांत अग्नि हीच देवता मुख्य असून इंद्रास कोणत्याहि तऱ्हेनें हविर्भाग मिळत नसल्यानें इंद्रास आपला अपमान करण्याकरितांच मुद्दाम यानें

अग्निष्टोम यज्ञ केला असें वाटून इंद्र भंगास्वनाचा सूड घेण्याची संधि पाहूं लागला. कांहीं कालानें याला अग्निप्रसादानें शंभर पुत्र झाले.

एकदां भंगास्वन ससैन्य शिकारीस गेला असतां वाट चुकून एका अरण्यांत शिरला. त्या ठिकाणीं एक सुंदर सरोवर पाहून याला स्नान करण्याची इच्छा झाली व हा सरोवरांत उतरला. ही संधि बरी आहे असें पाहून इंद्रानें याला एकदम स्त्रीरूप केलें. तेव्हां आपण विकृतरूप झालों असें पाहून याला वाईट वाटलें व हा पुत्रांवर राज्यभार टाकून वनांत गेला.

वनांत गेल्यावर स्त्रीरूप भंगास्वनानें एका तपस्व्याशीं लग्न केलें व त्याच्याबरोबर हा आनंदानें संसार करूं लागला. पुढें याला त्या तपस्व्यापासून शंभर पुत्र झाले. त्या पुत्रांना यानें आपल्या पहिल्या पुत्रांकडे पाठविलें व त्यांना राज्यांतील योग्य विभाग देवविला. याप्रमाणें बराच काल आनंदांत गेला. पण भंगास्वन, आपण पीडा दिली तरीहि आनंदांतच आहे हें इंद्रास पाहवलें नाहीं व त्यानें ब्राह्मणवेषानें याच्या राज्यांत जाऊन याच्या दोनशें मुलांत कलह उपस्थित करून त्यांचा नाश करविला. आपले सर्वहि पुत्र नष्ट झाले हें ऐकून याला अतिशय दुःख झालें व हा आक्रोश करूं लागला. ब्राह्मणवेषधारी इंद्र तेथें जवळच उभा होता. त्याला याची दया येऊन त्यानें यास प्रत्यक्ष दर्शन दिलें. तेव्हां हा इंद्रास शरण गेला व इंद्रानें याच्या विनंतीवरून याचे दोनशेंहि पुत्र जिवंत केले. पुढें इंद्रानें ' तुझें पूर्वीचें पुरुषत्व पाहिजे का ? ' म्हणून विचारिलें असतां, यानें ' स्त्रियांच्या अंगीं कोमलता व मोहकपणा हे दोन गुण वास करीत असल्यानें मला स्त्रीत्वच जास्त प्रिय आहे,' असें सांगितलें व मरणापर्यंत हा स्त्रीरूपच राहिला (म. अनु. १२). याला भांगस्वन असें नामांतर आहे.

भंग्यश्वस्—कदाचित् हा राजा असावा (तै. आ. ६. ५. २).

भज—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें शाकवैण रथीतराचा शिष्य (व्यास पहा).

भजमान—(सो. क्रोष्टु.) सत्वताचा पुत्र. भजमानपिता अंधकाचा भाऊ. यास बाह्यका व सृंजया अशा दोन स्त्रिया होत्या. पैकीं बाह्यकेस शताजित्, सहस्राजित् व अयुताजित् असे तीन पुत्र होते व सृंजयेस निम्लोचि, वृष्णि, व किंकिण असे तीन पुत्र होते (भा. ९. २४. ६-८).

२ (सो. क्रोष्टु.) सत्वतपुत्र सात्वत किंवा अंधक याचा हा पुत्र.

३ (सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें विदूरथाचा पुत्र.

भजिन्—(सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें सात्वताचा पुत्र.

भजेरथ—अगस्त्य, असमाति व इक्ष्वाकु यांच्यासह याचा उल्लेख आला आहे (ऋ. १०. ६०. २). हा असमातीचा शत्रु अथवा पूर्वज आहे (ऋ. १०. ६०. ५ सायण).

भज्य—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील बाष्कलीचा शिष्य. बाष्कलीनें याला वालखिल्यसंहिता शिकविली (भा. १२. ६. ६०).

भट्टादित्य—सूर्यदेवता नारदभट्टानें पृथ्वीवर लोकांकरितां आणिली, म्हणून हिला भट्टादित्य म्हणतात (स्कंद. २. ४३).

भट्टोजी—कृष्णचैतन्याचा शिष्य. यानें सिद्धांतकौमुदी लिहिली. हा शैव होता. वेदशर्म्याच्या येथें यानें कार्यगुण नांवानें जन्म घेतला. सूत्रपाठाचें खंडन करणारे, धातुपाठाचें अध्ययन निराळ्याच तऱ्हेनें करणारे व स्वर आणि वर्ण याचा अर्थभ्रंश करणारे यांचा यानें पराभव केला (भवि. प्रति. ४. ८. १०४; २०. १-१०).

भद्र—कश्यप व दनु यांच्या पुत्रांपैकीं एक(धर्मगुप्त पहा).

२ तुषितदेवांपैकीं एक.

३ उत्तम मन्वंतरांतील एक देव.

४ वसिष्ठकुलोत्पन्न इंद्रप्रमति ऋषीचा पुत्र. याचा पुत्र उपमन्यु.

५ (सो. अनु.) भागवतमतें शिबि राजाच्या पांच पुत्रांपैकीं एक. यास भद्रक व मद्रक असें म्हटलें आहे.

६ (सो. वसु.) भागवतमतें वसुदेव व पौरवी यांचा एक पुत्र.

७ (सो. वसु.) वसुदेव व देवकी यांच्या पुत्रांतील एक.

८ चेदि देशचा पांडवपक्षीय राजा. यास कर्णानें ठार मारिलें (म. क. ५१. ४९ कुं.).

९ कृष्ण व कालिंदी यांचा एक पुत्र (भा. १०. ६१. १४).

१० (शुंग. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें वसुमित्राचा पुत्र. यानें दोन वर्ष राज्य केलें.

११ नागशर्मा ब्राह्मणाच्या १०० पुत्रांपैकीं एक. पूर्वजन्मीं हा शूद्र होता. पण द्रव्य चोरण्याच्या निमित्तानें यानें कार्तिकांत एके दिवशीं सूर्यमंदिरीं दिवा लाविला. तथापि द्रव्य चोरावयास मिळालें नाहीं. पण दिवा लावण्याच्या पुण्यानें याला हा जन्म आला (भवि. ब्राह्म. ११८).

भद्रक—(५ भद्र पहा).

२ (शुंग. भविष्य.) भागवतमतें वसुमित्राचा पुत्र.

३ एक आचारभ्रष्ट ब्राह्मण. यानें तीन दिवस प्रयागांत माघस्नान केलें. हा अवंती नगरींत आला. पुढें यास व अवंतीच्या वीरसेन नामक राजास एकाच दिवशीं मृत्यु आला. तेव्हां तो सोळा

अश्वमेध करणारा राजा व हा आचारभ्रष्ट पण तीन दिवस साधस्नात ब्राह्मण हे एकाच विमानांतून स्वर्गी गेले (पद्म. उ. १२८).

भद्रकल्प—(सो. वसु.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

भद्रगुप्ति—(सो. वसु.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

भद्रचारु—श्रीकृष्ण व रुक्मिणी यांचा पुत्र.

भद्रज—(सो. वसु.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

भद्रतनु—एक दुराचारी ब्राह्मण. हा दान्ताच्या कृपेनें विष्णुभक्त होऊन मुक्त झाला (पद्म. क्रि. १७).

भद्रदेह—(सो. वसु.) विष्णुमतें वसुदेव व देवकी यांचा पुत्र.

भद्रबाहु—हिरण्यक्षाशीं देवांचें जें युद्ध झालें, त्यांत अग्नीनें दग्ध केलेल्या सात दैत्यांतील एक (पद्म. सृ. ७५).

२ (सो. वसु.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

भद्रमति—एक दरिद्री ब्राह्मण. एकदां यानें भूमिदान-माहात्म्य ऐकिलें, तेव्हां याला भूमिदान करण्याची इच्छा झाली. पण याच्याजवळ भूमि नसल्यानें हा कौशांबी नगरीस जाऊन तेथील राजापाशीं यानें ब्राह्मणांना देण्याकरितां भूमि मागितली व तिचें दान केलें. याला सहा बायका व दोनशेंचाळीस पुत्र होते (नारद. १. ११). भूमिदान करून शिवाय वेंकटाचला-वरील पापनाशन तीर्थांत यानें स्नान करून हा मुक्त झाला (स्कंद. २. १. २०).

भद्रमनस्—कश्यप व क्रोधा यांच्या नऊ कन्यांपैकीं एक. हिचा ऐरावत नांवाचा देवांचा हत्ति हा पुत्र होता (म. आ. ६७.६० कुं.).

भद्ररथ—(सो. वसु.) वायुमतें वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

२ (सो. अनु.) हर्यंग राजाचा पुत्र.

भद्रवती—पहिल्या परीक्षिताची भार्या. हिचा पुत्र जनमेजय (म. आ. ६३.८६ कुं.)

भद्रवाह—(सो. वसु.) भागवतमतें वसुदेव व पौरवी यांचा पुत्र.

भद्रविघ्न—(सो. वसु.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

भद्रविद्—कंसानें मारिलेल्या वसुदेव व देवकी यांच्या पुत्रांपैकीं एक.

भद्रशर्मन् कौशिक—पुष्पयशस् औदव्रजीचा शिष्य. याचा शिष्य अर्यमभूति (वं. ब्रा. ३).

भद्रश्रवस्—भद्राश्वखंडांतील धर्म ऋषीचा पुत्र. हा हयग्रीव मूर्तीची उपासना करीत असे (भा. ५. १८.१).

भद्रश्रेण्य—(सो. सह.) विष्णु व वायु यांच्या मतें महिष्मत् राजाचा पुत्र (२ दिवोदास पहा). यानें दिवोदासाचा पराभव केला. पण दिवोदासानें यावर पुनः स्वारी करून याच्या दुर्दम नांवाच्या पुत्राखेरीज यासुद्धां सर्वांना ठार केलें. यास शंभर पुत्र होते (ह. वं. १. २९; ३२). यास भद्रसेनक व रुद्रश्रेण्य म्हणत.

भद्रसार—(मौर्य. भविष्य.) वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें चंद्रगुप्ताचा पुत्र (२ बिंदुसार पहा).

२ (सो. वसु.) वसुदेवास रोहिणीपासून झालेला एक पुत्र.

३ काश्मीर देशाचा राजा. यास सुधर्मा नांवाचा पुत्र होता. तो तारक नांवाच्या प्रधानपुत्राच्या संगतीनें नेहमीं शिवभजनांत रत असे. यानें आपल्या पुत्रास शिवभक्तीपासून परावृत्त करण्याचा बराच प्रयत्न केला. पण तो निष्फल झाला. एकदां पराशर याकडे आला असतां यानें पराशरास आपल्या पुत्राच्या विरक्तीचें कारण विचारिलें. तेव्हां पराशरानें याचा पूर्वजन्म सांगितला. नंतर पराशरानें याच्याकडून रुद्राभिषेक करविला व सुधर्म्यास आशीर्वाद देऊन तो निघून गेला. पुढें कांहीं कालानें हा सुधर्मास राज्यावर बसवून प्रधानाबरोबर वनांत निघून गेला (स्कंद. ३. ३. २०-२१).

भद्रसेन—(स्वा. प्रिय.) ऋषभदेवजयंती यांचा एक पुत्र.

भद्रसेन आजातशत्रव—याचा नाश होण्यासाठीं उद्दालक आरुणीनें अभिचाररूप याग केला (श. ब्रा. ५. ५. ५. १४).

भद्रसेनक—(भद्रश्रेण्य पहा).

भद्रा—मेरूची कन्या व प्रियव्रतपौत्र भद्राश्व याची स्त्री (भा. ५. २. २३).

२ अत्रीची स्त्री (ब्रह्मांड. ३. ८. ७४-८७).

३ कुबेराची स्त्री (म. आ. २१६. ६ कुं.).

४ सोमाची कन्या व उचथ्याची पत्नी. हिला एकदां वरुणानें पळवून नेलें होतें (म. अनु. २५९. १० कुं.).

५ वसुदेवाची एक स्त्री (म. मौ. ८. १८ कुं.; भा. ९. २४. २५ कुं.).

६ केकयाधिपति धृष्टकेतु व श्रुतकीर्ति यांची कन्या. ही कृष्णास दिली होती. ही कृष्णाची आतेबहीण होती (भा. १०.५८. ५६). हिला संग्रामजित्, बृहत्सेन, शूर, प्रहरण, अरिजित्, जय, सुभद्र, वाम, आयु आणि सत्यक हे दहा पुत्र व एक कन्या होती (भा. १०. ६१. १).

७ व्युषिताश्व राजाची पत्नी.

भद्रायु—हा एक राजाचा मुलगा होता. याला कुष्ठ असल्यामुळें हा जिवंत असूनहि मेल्यासारखा होता. याला सोळावें वर्ष लागल्यावर याच्या घरीं ऋषभ नांवानें शंकराचा अवतार झाला. त्यानें याला राजधर्माचा उपदेश

करून, खड्ग आणि शंख हीं याला दिलीं व याला भस्म लाविलें. याला बारा हजार हत्तींचें बल दिलें. त्यामुळें यानें अनेक शत्रु जिंकिले. याच्या बायकोचें नांव कीर्तिमालिनी (शिव. शत. ४. २७). ऋषभ अवतार प्रवृत्तिमार्गी दिसतो. हा राज्य करीत असतां एका ब्राह्मणाची स्त्री शंकरानें वाघाचें रूप घेऊन पळविली. पण यानें आपली स्त्री ब्राह्मणास देऊन हा अग्निप्रवेश करूं लागला असतां शंकरानें प्रसन्न होऊन यास वर दिला (स्कंद. ३. ३. १४). हा पूर्वजन्मींचा मंदर व कीर्तिमालिनी पिंगला होय. शेवटीं याला राज्यहि मिळालें (स्कंद. ३. ३. १२; ९. १३).

भद्रावती—वृषकेतूची पत्नी भद्रा हिचें नामांतर.

भद्राश्व—(स्वा. प्रिय.) अग्नीध्र व उपचित्ति यांचा पुत्र. मेरूची कन्या भद्रा याची स्त्री (भा. ५. २. १९).

२ (सू. इ.) भागवत व महाभारत (व. २०७. ३७ कुं.) यांच्या मतें कुवलाश्वाचा पुत्र.

३ (सो. नील.) मत्स्यमतें पृथूचा पुत्र. यास हर्यश्व व भर्म्याश्व हीं नामांतरें आहेत.

४ (सो. वसु.) विष्णु व वायु यांच्या मतें वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

५ (सो. पूरु.) मत्स्यमतें अहंयर्वाचा पुत्र. यास रौद्राश्व असें नामांतर आहे. याच्या दहा मुली प्रभाकर (आत्रेय) यास दिल्या होत्या.

भद्रेश्वर—मध्य देशांत हा राजा होता. याच्या डाव्या हातावर कुष्ठ उत्पन्न झालें. तें यानें व याच्या प्रजेनें सूर्योपासना करून नष्ट केलें व यानें आपला उद्धार करून घेतला (पद्म. सृ. ७९).

भनस्य—(सो.) भविष्यमतें प्रवीराचा पुत्र.

भय—अधर्म व निकृति यांचा पुत्र.

२ द्रोण नामक वसु व अभिमति यांचा पुत्र (भा. ६. ६. ११).

भयंकर—गुर्जर देशच्या मूलवर्मन् राजाचा पुत्र (भवि. प्रति. ३. ३१).

भयद आसमात्य—एका राजाचें नांव (जै. उ. ब्रा. ४. ८. ७).

भयमान वार्षागिर—एक राजा व मंत्रद्रष्टा (ऋ १. १००. १७).

भया—हेति नामक राक्षसाची पत्नी. हिला विद्युत्केश नामक एक पुत्र होता (वा. रा. उ. ४).

भयानक—जालंधर पक्षाकडील एक दैत्य (पद्म. उ. ९).

भर—आर्ष्टिषेण व जया यांचा पुत्र. याच्या बायकोचें नांव सुप्रभा.

भरणी—प्राचेतस दक्षाची कन्या. ही सोमास दिली होती.

भरत—हें एखाद्या समाजाचें नांव असावें, असें ऋग्वेदांत येणाऱ्या बहुवचनी निर्देशावरून वाटतें (ऋ. ३. ३३. ११-१२; ७. ३३. ६). विश्वामित्राचा भरताशीं चांगला संबंध दिसतो (ऋ. ३. ५३. १२; ऐ. ब्रा. ७. ३). विश्वामित्रानें भरतांना विपाट्शुतुद्रीच्या संगमांतून वाट काढून दिली आहे (ऋ. ३. ३३. ११). वसिष्ठ व भरद्वाज यांचाहि भरताशीं संबंध आहे. सुदास व दिवोदास हे भरत असावेत (ऋ. ६. १६. १९). पण हे सूर्यवंशी असतीलच असें म्हणणें कठीण आहे. लोकांचें पोषण करणाऱ्या मनूला भरत म्हटलें असून त्यावरून देशाला व लोकांना भारत नांव पडल्याबद्दल दिलें आहे (वायु. १. ४५. ७६).

२ (स्वा. नाभि.) नाभिपुत्र ऋषभाला इंद्रकन्या जयंतीचे पोटीं शंभर पुत्र झाले. त्यांत हा सर्वांत वडील होता. हा महायोगी असून गुणवान् होता. याच्याच नांवावरून या देशाला भारतवर्ष हें नांव पडलें (भा. ५. ४; वायु. १. ३३. ५२; ब्रह्मांड २. १४. ६२; लिंग. १. ४७. २४; विष्णु. २. १. ३२). पुढें ऋषभ याला राज्याभिषेक करून वनांत गेला. बापानें राज्य करण्याची अनुज्ञा देतांच यानें विश्वरूपाची कन्या पंचजनी हिला वरिलें. यानें आपल्या बापाप्रमाणें प्रजेचें दयाळूपणानें पालन केलें. याची प्रजाहि आपापल्या धर्मानें वागे. यानें सर्व यज्ञकर्मांच्या प्रकृतिविकृतींचें पूर्ण ज्ञान संपादून व मोठमोठे यज्ञ करून यज्ञपुरुषाची आराधना केली. याप्रमाणें हा भक्तिमार्गावलंबी झाला व एक कोटि वर्षें राज्य करून हा तपाकरितां पुलहाश्रमीं गेला (भा. ५. ७. ८).

त्यानंतर गंडकी नदीच्या तीरावरील पुलहाश्रमांत भरत सूर्यमंत्राचा जप करूं लागला. असें नित्य चालूं असतां एके दिवशीं एक हरिणी तृषाक्रान्त होऊन तेथें आली. ती मोठ्या घाईनें पाणी पीत आहे तोंच सिंहाची गर्जना झाली. तेव्हां भयानें कावरीबावरी झाल्यामुळें त्या हरिणीला देहभान राहिलें नाहीं. व ती नेत्र गरगर फिरवून एकदम उडी मारून चालती झाली.त्या वेळीं ती गरोदर होती. त्या उडीमुळें तिचा गर्भ नदीच्या प्रवाहांत पडला. तेव्हां त्या पाडसास भरतानें काढून आपल्या आश्रमांत नेलें. भरताच्या ध्यानींमनीं तें पाडस दिसूं लागलें. त्यामुळें याचा पूर्वक्रम अजिबात बंद पडला. अशा प्रकारें भरत कालक्रमणा करीत असतां एके दिवशीं मरण पावला. मरते वेळीं तें हरीण याच्या जवळच होतें. तेव्हां त्याचें

कसें होईल असा विचार याच्या मनांत येऊन हा शोकाकुल झाला. हरिणाच्या निदिध्यासामुळें याला मृगजन्म घ्यावा आला.

याला पंचजनीपासून सुमति,राष्ट्रभृत्,सुदर्शन,आवरण आणि धूम्रकेतु असे पांच पुत्र झाले (भा. ५. ७. १-३). त्यांना यानें आपलें राज्य वांटून दिलें होतें. भरतापूर्वी या देशाला अजनाभवर्ष असें नांव होतें. पण भरतानंतर भारतवर्ष असें नांव पडलें.

या जन्मांत याला मागील जन्माची आठवण होती, म्हणून मागल्याप्रमाणें वेडेपणा न करितां हा आईबापांना सोडून पुलहाश्रमीं आला; आणि शाल वृक्षाच्या राईत मृत्यूची वाट पाहत बसला. अखेरीस आपला मृत्युकाल जवळ आला असें कळतांच तीर्थोदकांत आकंठ बसून यानें मृगशरिराचा त्याग केला.

यानंतर अंगिराकुलांतील एका सद्गुणसंपन्न ब्राह्मणाच्या दुसऱ्या स्त्रीच्या पोटीं हा जडभरत म्हणून जन्माला आला. हा याचा शेवटचाच जन्म होय. याहि जन्मीं याला पूर्वजन्मींचें विस्मरण झालें नव्हतें. यापुढें जन्म येऊं नये म्हणून हा आपल्या बंधूंपासून अलिप्त राहूं लागला. कोणावरहि आपण प्रेम ठेविलें तर आपला नाश होईल, असें जाणून हा आपलें आचरण असें ठेवूं लागला कीं, लोकांनीं यास वेडा, मंदबुद्धि, अंध व बहिरा असें म्हणावें. यानें ईशचिंतन करून कर्मबंधाचा नाश केला. असें आचरण करीत असतांहि याच्या बापानें याच्या गृहस्थाश्रमापर्यंतच्या संस्कारांची योजना केली होती. प्रथम याचा उपनयनविधि केला. वेदशास्त्रांचें शिक्षण देण्याचें ठरविलें. पण त्याचा उपयोग न होतां विनाकारण कालक्षेप होऊन याचा पिता प्राणास मुकला. त्या वेळीं भरताच्या आईनें सहगमन केलें. पुढें याच्या भावांनीं हा जडबुद्धि समजून याच्या शिक्षणाचा नाद सोडिला. कोणीहि याकडून काम करून घेई. हा कधीं वेठीला जाई, कधीं मजुरी करी, कधीं भिक्षा मागे व आपला उदरनिर्वाह करी. एके वेळीं राजदूतांनीं याला बलि देण्यासाठीं नेलें. पण देवीनें याची योग्यता ओळखून याचें संरक्षण केलें व चोरांचा नाश केला (भा. ५. ५-९; विष्णु. २. १३-१६). एकदां सिंधुसौवीर देशाचा राजा रहूगण हा कपिलाश्रमास ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश ऐकण्याकरितां जात होता. तो इक्षुमती नदीच्या कांठावर येऊन पोहोंचला; तेव्हां तेथील अंधिपतीला राजाची पालखी पुढें नेण्याकरितां भोई वेठीस धरणें प्राप्त झालें. त्यांत जडभरत सांपडला. कांहींहि कुरकुर न करितां हा पालखी वाहूं लागला. तेव्हां याची चाल इतर वाहकांच्या चालीशीं जमेना. हा कीड, मुंगी मरूं नये म्हणून लक्षपूर्वक पाहून पाऊल टाकी. त्यामुळें राजास हिसके बसूं लागले. तेव्हां राजानें वाहकास सूचना करितां इतर वाहकांनीं जडभरताचा दोष त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आणिला. त्या वेळीं राजा व जडभरत यांच्यांत आत्मबोधासंबंधीं विवेचन झालें. याच वेळीं यानें आपल्या पूर्वजन्मांच्या हकीगती त्यास निवेदन केल्या (भा. ५. ९-१३; नारद. १. ४८. ४९; विष्णु. २. १३-१६).

३ (सो. पूरु.) दुष्यन्त राजास शकुंतलेपासून झालेला पुत्र (म. आ. ६३. ३४; ८८. १८ कुं.). याला सौभुन्नि म्हटलें आहे (श. ब्रा. १३. ५. ४. १०). यास दमन अथवा सर्वदमन असेंहि नांव होतें (भा. ९.२०; म. आ. ७४). कण्व ऋषींच्या आश्रमांत शकुंतला राहत असतां दुष्यन्तानें तिच्याशीं गांधर्वविवाह केला होता. पुढें भरत तीन वर्षांचा झाल्यावर यौवराज्याभिषेक करण्यासाठीं कण्वानें आपले शिष्य शंकुतलेबरोबर देऊन पुत्रासह तिची रवानगी प्रतिष्ठानाकडे केली. पण दुष्यन्तानें तिला न ओळखल्यासारखें करून तिचा तिरस्कार केला. या वेळीं शकुंतलेनें राजाची पुष्कळ कानउघाडणी केली; पण उपयोग झाला नाहीं. पुढें आकाशवाणीनें ओळख पटून भरतास राज्य मिळालें. भरतानें दीर्घतमस् मामतेय ऋषीला पुरोहित करून गंगेच्या तीरावर पंचावन व यमुनेच्या तीरावर अठ्ठ्याहत्तर अश्वमेध यज्ञ केले. आणि मण्णार नांवाचें देशांत (कर्मांत) काळ्या वर्णाचे शंभर कोटि एकशें हत्ती अलंकारांसह दान दिले. हा आपल्या रथाला तेहतीसशें घोडे जोडून सर्वांना आश्चर्यचकित करी. मण्णार हा देश नसून कर्म आहे व हत्ती दिले नसून गाई दिल्या. अश्वमेधाच्या संख्येंतहि फरक आढळतो. हा मतभेद भागवतांत आहे (ऐ. ब्रा. ८.२३). यानें सरस्वतीच्या काठीं यज्ञ केले (म. द्रो. ६८; शां. २९). हा सम्राट् होता (वायु. १.४५.८६). दिग्विजय करून शक, म्लेच्छ व दानव यांचा नाश करून देवस्त्रियांना त्यांच्या बंदींतून यानें सोडविलें. यानें सत्तावीस हजार वर्षें राज्य केलें. यास विदर्भकुलांतील तीन स्त्रिया होत्या. त्यांना पुत्र झाले. पण ते वाईट निघाल्यास भरत आपला त्याग करील या भीतीनें त्यांनीं त्यांना मारून टाकिलें (ब्रह्म. १३. ५८; ह. वं. १. ३२; भा. ९. २०. ३४). शेवटीं यानें पुत्राकरितां मरुत्स्तोम यज्ञ केला. तेव्हां मरुतांनीं यास बृहस्पतिपुत्र भरद्वाज नांवाचा पुत्र दत्तक दिला. त्याचें नांव वितथ असून तो मागाहून गादीवर बसला (भा. ९. २०; मत्स्य. ४९. ३२-३४; वायु. २. ३७. १५४). पण यानें बृहस्पतिपुत्र भरद्वाजाला दत्तक घेतलें (ऋ. ६. ५२ वेदार्थ.). येथें मरुत्त राजा व मरुत् यांचा घोंटाळा झाला असावा (मरुत्त पहा). कांहीं ठिकाणीं वितथ हा भरद्वाजाचा पुत्र दिला आहे (वितथ पहा). कण्व हा भरताचा पुरोहित होता (म.आ.७४).

याला सुनंदा काशेयी सार्वसेनी ही बायको होती. हिचा पुत्र भूमन्यु (म. आ. ६३. ३४ कुं.). येथें वितथ भरद्वाजाची पिढी गाळली आहे.

भविष्यमतें याचें आयुष्य छत्तीस वर्षे होतें. तें छत्तीस हजार वर्षे झालें. याच्या नांवामुळें भरतखंड असें नांव पडलें. यानें भूमीचा देशविभाग केला. यानें देवांचीं शंभर वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. १. ३).

४ (सू. इ.) हा दशरथ व कैकेयी यांचा पुत्र. याची पत्नी कुशध्वज जनकाची कन्या मांडवी. शत्रुघ्नासह हा आपल्या मामाच्या घरीं असतां दशरथानें रामाला यौवराज्याभिषेक करण्याचा घाट घातला. पण याला राज्य मिळावें म्हणून याच्या आईनें तो प्रयत्न हाणून पाडला. रामाला वनवासाला जावें लागलें व दशरथ पुत्रवियोगानें मेला. अशी परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळें तेथें भरत असणें अत्यंत आवश्यक झालें. म्हणून सिद्धार्थ नांवाच्या मंत्र्यास भरताला आणण्याकरितां पाठविलें. दुःस्वप्नें पडल्यामुळें हा अगदीं सचिंत स्थितींत होता. अशा वेळीं सिद्धार्थ जाऊन पोहोंचला.

सिद्धार्थानें कोणाला कांहीं विशेष न कळवितां भरताला अयोध्येस आणिलें. कैकेयीची भेट झाल्यावर याच्या सर्व कांहीं ध्यानीं आलें.

आपल्याला राज्य मिळावें म्हणून आईनें केलेल्या कांड्याची याला अत्यंत चीड आली व भविष्यकालीं आपल्याकडे लोक कोणच्या दृष्टीनें पाहतील याचेंहि स्पष्ट चित्र याच्या डोळ्यांपुढें उभें राहिलें. त्याबरोबर अत्यंत संतापून जाऊन यानें आईची अत्यंत निर्भर्त्सना केली व हा तडक कौसल्येकडे गेला. कौसल्येचीहि भरताला भेटण्याची इच्छा होती. भरताची संमति घेऊन कैकेयीनें हा सर्व व्यूह रचिला आहे, अशी कौसल्येची समजूत होती. त्यामुळें तिनें भरतावर वक्रोक्तीचा गहजब केला. तेव्हां भरताला हात जोडून शपथपुरःसर ' यांत माझा कांहींएक संबंध नाहीं ' हें सांगणें भाग पडलें. असाच एक दिवस निघून गेल्यावर वसिष्ठानें भरताला दशरथाची उत्तरक्रिया करण्याविषयीं सुचविलें. त्याप्रमाणें भरतानेंहि अग्निहोत्राग्नीनें दशरथाला अग्नि दिला. भरत येईतोंपर्यंत दशरथाचें प्रेत सुरक्षित रहावें म्हणून तेलाच्या कढईत ठेवण्यांत आलें होतें तें यानें बाहेर काढून वसिष्ठाच्या संमतीनें सर्व विधि केला (वा. रा. अयो. ७०-७७). चवदा दिवसांचा उत्तरक्रियेचा विधि यथासांग पार पडल्यावर सर्व राजकारणी लोकांनीं भरताला राजा होण्याविषयीं विनंति केली. तेव्हां भरतानें परंपरेप्रमाणें वडील बंधु रामाला राज्याभिषेक होणें उचित, असें सांगितलें. रामाला जेथें असेल तेथें राज्याभिषेक करण्याचें ठरवून राज्याभिषेकाचें सर्व साहित्य घेऊन यानें रामाकडे जाण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें रस्ते वगैरे व्यवस्थित करण्याचे हुकूम सोडिले. वसिष्ठादिकांनीं अनेक प्रकारें याला सांगण्याचा प्रयत्न केला, तरी हा आपल्या निश्चयापासून ढळला नाहीं. उलट यानें असा निश्चय जाहीर केला कीं, ' राम परत आला नाहीं तरीसुद्धां मी राज्याचा स्वीकार न करितां लक्ष्मणाप्रमाणें वनवास पत्करीन.'

पुढें यानें आपला परिवार व नागरिक यांसह अयोध्येहून निघून पहिला मुक्काम शृंगबेरपुरापाशीं गंगेवर केला. तेथें गुहाची व भरताची भेट होऊन भरताला रामासंबंधीं पुष्कळच हकीगत कळली. त्यानें दिलेल्या कोळ्यांच्या साहाय्यानें हा आपल्या परिवारासह गंगा उतरून भरद्वाजाच्या आश्रमाकडे जाण्यास निघाला. वाटेत हा सर्व परिवारासह मैत्रमुहूर्तावर प्रयागवनांत पोहोंचला. तेथें थोडा वेळ विश्रांति घेऊन सर्व परिवार तेथेंच ठेविला व आपण कांहीं निवडक लोकांसह भरद्वाजाच्या दर्शनाला गेला. गुहाप्रमाणें भरद्वाजाचेंहि मन याच्याविषयीं प्रथम साशंक होतें. ' रामाचा कांटा कायमचा दूर करावा म्हणून तर पाठलाग करीत भरत आला नाहींना ? ' असें त्याच्या मनांत आलें. भरद्वाज भरताला स्पष्ट तसें म्हणालाच. शेवटीं वसिष्ठानें मध्यस्ती केल्यावर भरद्वाजानें राम चित्रकूटावर आहे असें सांगितलें व सैन्यासह याला उत्कृष्ट भोजन दिलें. भरद्वाजाच्या इच्छेवरून आपल्या मातांची ओळख करून देतांना कौसल्येसंबंधीं भरतानें पुढीलप्रमाणें माहिती दिली. ' शोक आणि उपवास ह्यांच्या योगानें कृश व दीन झालेली व देवतेप्रमाणें दिसणारी माझ्या पित्याची पट्टाभिषिक्त स्त्री आपण पाहत आहां. हिनेंच सिंहाप्रमाणें पराक्रमी असणाऱ्या रामाला जन्म दिला. ' कैकेयीसंबंधीं हा म्हणाला, ' ही क्रुद्ध, अविचारी, गर्विष्ठ, स्वतःला भाग्यवती मानणारी, ऐश्वर्यलुब्ध, सज्जनासारखी दिसणारी पण दुर्जन, दुष्ट आणि दुर्बुद्धि अशी माझी माता कैकेयी आहे. ' एक दिवस तेथें राहिल्यावर दुसरे दिवशीं भरद्वाजांनीं भरताला निरोप दिला. निरोप देतांना चित्रकूटावरील रामाच्या पर्णकुटिकेकडे जाणारा यमुनेच्या कांठचा रस्ताहि समजावून दिला (वा. रा. अयो. ९२).

भरद्वाजानें सांगितल्याप्रमाणें मार्ग आक्रमून गेल्यावर हा चित्रकूटावर आला. तेथें भरताच्या येण्यानें लक्ष्मणाला शंका आली. पण रामानें त्याला शांत केलें. भरतानें रामाला घरची सर्व हकीकत सांगून राज्य स्वीकारण्याविषयीं अत्याग्रह केला. जाबालि व वसिष्ठ यांनींहि मध्यस्ती केली. पण रामानें पित्याचें वचन खरें करण्याकरितां ' मला राज्य स्वीकारितां येत नाहीं ' असें सांगितलें. शेवटीं राम येईतोंपर्यंत त्याच्या आश्रमापाशीं धरणें धरून बसण्याचा यानें मार्ग पत्करण्याचें ठरविलें. पण रामानें याला हा क्षत्रियांचा मार्ग नव्हे, ब्राह्मणांचा आहे असें सांगून निवृत्त केलें. शेवटीं भरताला रामानें सांगितलें कीं—

लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् वा हिमं त्यजेत् ।
अतीयात् सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ।
कामाद्वा तातलोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ।
न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥

इतकें झाल्यावर भरतानें रामाच्या पादुका घेतल्या आणि रामाला सांगितलें कीं, 'मी ह्या पादुकांच्या नांवानें राज्य चालवीन. वनवासांत असणाऱ्या तुझ्याप्रमाणें जटावल्कलादि धारण करीन. फलमूलांशिवाय दुसरें कांहीं खाणार नाहीं. चवदा वर्षेपर्यंत तुझी वाट पाहत गांवाच्या बाहेर राहीन. चवदा वर्षे संपल्यावर जर तुम्ही आलां नाहीं तर मी अग्नींत प्रवेश करीन.' इतकें सांगून रामाची आज्ञा घेऊन भरत परत आला व रामाच्या पादुका घेऊन गांवाबाहेर नन्दिग्रामांत राहिला. रामाची ठेव म्हणून यानें राज्यकारभार चालविला. कोणतेहि राजोपचार हा घेत नसे. छत्र, चामरें, नजराणे वगैरे सर्व पादुकांना दिले जात असत.

अशीं रामाच्या वनवासाचीं चवदा वर्षें यानें काढिलीं. शेवटीं रामानें हनुमानाला पाठवून आपल्या येण्याची बातमी याला कळविली. त्या वेळीं हनुमानाला भरत, वल्कलें व कृष्णाजिनें पांघरून राहिलेला,आश्रमवासी, दीन,कृश, जटाधारण केलेला, शरीराची निगा न ठेवणारा, फलमूलाशी, तपस्वी, असा दिसला. हनुमानाकडून राम येण्याची बातमी ऐकल्याबरोबर याला साहजिकच आनंद झाला व यानें मारुतीला अनेक बक्षिसें दिलीं. त्यांत सोळा सुंदर स्त्रिया बायका म्हणून दिल्याचा उल्लेख आहे. पुढें भरत व शत्रुघ्न यांनीं सर्व नगर उत्तम प्रकारें शृंगारून रामाचें स्वागत केलें व मोठ्या समारंभानें रामाला राज्याभिषेक करून यानें त्याला आपल्याजवळ ठेवीसारखें असलेलें राज्य परत केलें व रामानें, लक्ष्मणानें नाकारिल्यामुळें भरताला यौवराज्याभिषेक केला (वा. रा. यु. १२५-१२८; पद्म. पा. १-२).

संपूर्ण आयुष्यांत भरतावर युद्धाचा प्रसंग एकदांच आल्यासारखा दिसतो. राम राज्यावर असतां भरताच्या केकयदेशाधिपति मामाकडून गंधर्वांचें पारिपत्य करण्याविषयीं निरोप आला. तेव्हां रामानें याच्या नेतृत्वाखालीं याच्या दोघा मुलांना गंधर्वांचें पारिपत्य करण्यास पाठविलें. त्या मुलांचीं नांवें तक्ष व पुष्कल अशीं होतीं. हे गंधर्व सिंधूच्या दोन्ही बाजूंस असलेल्या सुपीक प्रदेशांत राहत होते. तेथें जाऊन भरतानें गंधर्वांचा पराजय केला व दोन नगरें वसविलीं. एका नगरीचें नांव तक्षशिला ठेवून तेथें तक्षाची स्थापना केली. दुसऱ्या नगरीचें नांव पुष्कलावती ठेवून तेथें पुष्कलाची स्थापना केली. यामध्यें भरताचीं पांच वर्षें गेलीं. मग भरत अयोध्येस परत आला.

शेवटीं या थोर पुरुषानें रामानंतर अयोध्येपासून दीड कोसावर असलेल्या गोप्रतारतीर्थीं देह ठेविला (वा. रा. उ. १०१).

५ बृहस्पतीचा मुलगा शंयु नामक जो अग्नि, त्याचा हा दुसरा मुलगा (म. व. २१९). याच्या आईचें नांव सत्या असें होतें (म. व. २१८).

६ नाट्यशास्त्रप्रणेता एक ऋषि. याच्या नांवावर संगीतनृत्याकर नामक एक ग्रंथ आहे (C. C.). उर्वशीला यानें अभिनय चुकल्यामुळें शाप दिला होता (मत्स्य. २४; उर्वशी पहा).

७ मगधाधिपति इंद्रद्युम्नाच्या दरबारांतील एक धर्मज्ञ ऋषि. यानें इंद्रद्युम्नाच्या विनंतीवरून इंद्रब्राह्मणास राणीशीं व्यभिचार केल्याबद्दल शाप दिला व नष्ट केलें (यो. वा. ३. ९०).

८ वारणासी क्षेत्राचा रहिवासी एक योगी. यानें गीतेच्या चवथ्या अध्यायाचा पाठ ऐकवून दोन बोरी झालेल्या अप्सरांचा उद्धार केला (पद्म. उ. १७८).

९ एक शूद्रवृत्तीनें राहणारा ब्राह्मण. हा अत्यंत दुर्वर्तनी होता. याचा भाऊ पुंडरीक. एका प्रेताला अग्नि दित्यामुळें हा मुक्त झाला (पद्म. उ. २१८-२१९).

१० भौत्य मनूचा पुत्र.

भरती—भरत नामक अग्नीची कन्या.

भरद्वसु—वसिष्ठकुलांतील मंत्रकार.

भरद्वाज—पूर्वी भरद्वाज ऋषीनें सर्व वेदांनें अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला, पण यास यश न आल्यामुळें यानें इंद्राला प्रसन्न करून घेतलें, १००।१०० वर्षांचे तीन जन्म इंद्राकडून मिळविले आणि हा गुरुकुलांत सारखा वेदाध्ययन करीत राहिला. तिसऱ्या जन्मांत भरद्वाज अंथरुणाला खिळला असतां तेथें इंद्र आला व म्हणाला कीं, 'एक जन्म जर आणखी दिला तर काय करशील ?' तेव्हां भरद्वाज म्हणाला, 'वेदाध्ययनच करीन.' तेव्हां इंद्रानें योगसामर्थ्यानें वेदाचे पर्वताएवढे तीन ढीग केले. व त्यांपैकीं एक एक मूठ घेऊन यानें त्यांतील एकेक कण म्हणजे एक एक वेद होय असें सांगितलें. तात्पर्य, वेद अनंत आहेत. तेव्हां सर्व वेदांचें अध्ययन करण्याचा हट्ट तूं सोडून दे. तूं तीन जन्मांत केलेलें अध्ययन माझ्या तीन मुठीइतकेंच होय. बाकीचे पर्वतप्राय वेद तुला ठाऊकसुद्धां नाहींत. त्यांचें अध्ययन अशक्य आहे. सर्व वेदांच्या अध्ययनाचें श्रेय पाहिजे असेल तर 'सावित्राग्नि-चयन' करावें. त्याप्रमाणें चयन करून भरद्वाज स्वर्गाधिकारी झाला. ही सावित्राग्नि विद्या वैदेह जनकाला अहोरात्राभिमानी देवतांनीं उपदेशिली (तै. ब्रा. ३. १०. ९-११).

पायु, रजि, सुमिहळ, साप्य, पेरुक व पुरुणीथ शातवनेय हीं माणसें भरद्वाजाच्या निकटचीं होत. पुरुपन्थ हा भरद्वाजाचा आश्रयदाता होता. भरद्वाज व याच्या कुलांतील पुरुष सूक्तद्रष्टे होते (ऋ. ६; ९. ६७. १-३; १०. १३७-१ सर्वानुक्रमणी; बृहद्दे. ५. १०२; ऐ. ब्रा. ६. १८; ८. ३). भरद्वाज वैशालीहून काशीस गेला व तेथें सुदेवपुत्र दिवोदासाचा उपाध्याय झाला. नंतर हैहयांनीं दिवोदासाचा पराभव केल्यावर तो याचा आश्रय घेण्यास आला व त्यास यानें आश्रय दिला. नंतर या ऋषीनें दिवोदासास्तव यज्ञ करून प्रतर्दन राजपुत्र निर्माण केला व त्या राजपुत्रानें हैहयांचा पराभव केला (म. अनु. ३०). प्रतर्दनानीं केलेला वीतहव्यांचा व ऐलांचा पराभव हा उपाध्याय भरद्वाजामुळें झाला (म. अनु. ३४).

यानें प्रतर्दनास राज्य मिळवून दिलें (पं. ब्रा. १५. ३. ७; क. सं. २१. १०). यास भरद्वाज बार्हस्पत्य म्हणजे बृहस्पतीचा पुत्र असें म्हटलेलें ठिकठिकाणीं आढळतें (बृहस्पति पहा). भरद्वाज उंच, कृश व फिकट रंगाचा होता (ऐ. ब्रा. ३. ४९). हा अत्यंत दीर्घायुषी तपस्वी व विद्वान् होता (ऐ. आ. १. २. ६; बाष्कलि भरद्वाज पहा). याचा इतरत्र उल्लेख आहे (बृ. उ. २. २. ४; रामोत्तरतापिनी १; ५). याचा याज्ञवल्क्याशीं संवाद झाला आहे.

ब्रह्मदेवाच्या पुष्कर क्षेत्रांतील यज्ञांत हा उपस्थित होता (पद्म. सृ. ३४).

हा आपल्या पुत्रासह निर्जन वनांत क्षुधार्त होऊन भटकत असतां बृबु नांवाच्या सुतारापासून यानें बऱ्याच गाई घेतल्या (मनु. १०. १०६).

हा बृहस्पतीस ममतेपासून झाल्यावर दोघेंहि एकमेकांस याला 'संभाळ' (भरद्वाजमिमम्) असें म्हणूं लागलीं व तीं दोघें तशींच या बालकास टाकून निघून गेलीं म्हणून याला भरद्वाज असें नांव पडलें. सर्वांचें भरण करणारा तो भरद्वाज अशीहि व्युत्पत्ति दिली आहे (म. अनु. १४२. ३१ कुं.). याचे आईबाप गेल्यानंतर मरुतांनीं यास उचलून घेतलें व दुष्यन्तपुत्र भरत पुत्रप्राप्तीस्तव मरुत्स्तोम यज्ञ करीत होता त्याला हा अर्पण केला (भा. ९. २०; विष्णु. ४. १९; मत्स्य. ४९; वायु. २. ३; ३७. १५१; ब्रह्मांड. २. ३८). भरद्वाजास जन्मतांच भरतास पुत्र म्हणून दिलें. वास्तविक हा ऋषि भरतापेक्षां एकेदोन पिढ्यांनीं वडील होता. यानें भरताचा यज्ञ करून त्यास भूमन्यु नामक पुत्र मिळवून दिला व तोच भरतामागें वारस झाला (म. आ. ९४). भरद्वाजाचा पुत्र भुवन्मन्यु दिला आहे (विष्णु. ४. १९). याला वितथ असें नांव होतें. कारण भरताच्या पुत्रांचे जन्म वितथ म्हणजे निष्फळ झाल्यावर मरुतांनीं भरद्वाज भरतास दिला व म्हणून यास वरील नांव पडलें (विष्णु. ४. १९). वितथ हा भरद्वाजाचा पुत्र आहे (वायु. २. ३७.; मत्स्य. ४९; ३ रेवती).

अहिविषानें मृत झालेल्या प्रमद्वरेस पाहून रुदन करणाऱ्या स्थूलकेशासमीपच्या अनेक ऋषींत हा एक होता (म. आ. ८). याचा भृगूशीं जगत्सृष्टिप्रकार याबद्दल संवाद झाला होता (म. शां. १८२). हा त्रेतायुगारंभीं होता. हा अंगिरस् व वसिष्ठ कुलांतील सूक्तद्रष्टा आहे. यानें धन्वंतरीला आयुर्वेद शिकविला (ब्रह्मांड. ३. ६७).

२ अंगिराकुलोत्पन्न एक गोत्रकार व प्रवर. रैभ्य ऋषीचा मित्र व यवक्रीताचा पिता. रैभ्यानें निर्माण केलेल्या कृत्येनें मारिलेल्या आपल्या मुलाच्या शोकानें यानें अग्निप्रवेश केला. तेव्हां यास अर्वावसूनें जिवंत केलें व नंतर हा स्वर्गास गेला (म. व. १३५-१३८).

३ कोणी एक ऋषि. घृताचीला पाहून याचें मन चंचल झालें व वीर्य स्खलन पावलें. त्या वीर्यापासून उत्पन्न झालेली मुलगी श्रुतावती (म. श. ४८). हा पूर्व मन्वंतरांतील ब्रह्मर्षि होय.

४ हा वाल्मीकि ऋषीचा शिष्य होता. याच्या समक्षच वाल्मीकि मुनींच्या तोंडून 'मा निषाद' इत्यादि श्लोकबद्ध वाणी बाहेर पडली (वा. रा. बा. २). पूर्वरामायणांतील कथा प्रथम भरद्वाजाला वाल्मीकीनें दिल्या (यो. वा. १. २). हा प्रयागमध्यें राहत असे. दाशरथि राम दंडकारण्यांत चालला असतां याच्या दर्शनास आला होता. तेव्हां यानें त्याचा सत्कार केला. नंतर 'मला राहण्यास एकादें स्थळ सांगा' असा रामानें याला प्रश्न केला असतां, 'माझ्या आश्रमांतच रहा' असें यानें प्रथम सांगितलें. पण 'येथें राहण्यापासून हें ठिकाण अयोध्येपासून बरेंच जवळ असल्यामुळें मला नागरिकांकडून त्रास होईल, तरी दुसरी एकादी जागा सांगा,' असें रामानें पुनः विचारितांच 'यानें येथून दहा कोसांवर चित्रकूट पर्वत आहे. तेथें जाऊन रहा' असें सांगितलें व त्यास तिकडचा मार्ग सांगितला. तेव्हां राम तिकडे राहण्यास गेला (वा. रा. अयो. ५४-५५).

तसाच भरत रामास परत आणण्याच्या उद्देशानें चालला असतां एकटाच सर्व सैन्य बाजूस ठेवून याच्या दर्शनास आला. तेव्हां भरतास निष्कंटक राज्य पाहिजे म्हणून हा रामाकडे जातो आहे कीं काय ? अशी शंका येऊन यानें त्यास तसें विचारिलें. तेव्हां भरताच्या डोळ्यांत अश्रु आले व त्यानें

आपला शुद्ध हेतु यास निवेदन केला. तेव्हां याची खात्री पटून यानें भरताचें सैन्यासहवर्तमान चांगलें आदरातिथ्य केलें. आदरातिथ्याची तयारी करण्याकरितां यानें देवतांना आव्हान करून उपस्थित केलें. त्या वेळीं मेजवानीचा थाट फार सुंदर केला होता. नंतर दुसरे दिवशीं भरतानें रामाचा पत्ता विचारिल्यावरून यानें त्यास 'राम येथून अडीच योजनांवर राहतो' असें सांगून रस्ता कळविला. नंतर यानें विचारिल्यावरून यास भरतानें आपल्या मातांची ओळख करून दिली (वा. रा. अयो. ९०. ९२).

नंतर भरत नन्दिग्रामीं जाऊन राहिल्यावर व रामानें रावणवधादिक कृत्यें आटोपल्यावर राम पुनः अयोध्येंत परत येत असतां त्यानें याची भेट घेतली होती. त्या वेळीं यानें त्याचें अभिनंदन केलें व वाटेंतील वृक्ष वसंतऋतूसारखे 'फलपुष्पांनीं भरून जातील' असा रामास वर दिला (वा. रा. यु. १२४).

अश्वमेधानंतर गौतमी नदीच्या तीरीं असलेल्या भरद्वाज ऋषीच्या आश्रमीं राम पुनः आला. सर्व ऋषींसह राम आपल्याकडे पाहुणा आला हें पाहून भरद्वाज ऋषीनें त्या सर्वांस आपल्याकडे भोजनास राहण्याची विनंति केली. याच्या आश्रमांत रामानें विचारिल्यावरून शंभूनें श्राद्धनिर्णय, शिवपूजाविधि व भस्ममाहात्म्यकथा सांगितली (पद्म. पा. १०५).

५ अंगिराकुलोत्पन्न ऋषि (म. आ. १३०). हा गंगाद्वारीं राहत असे. तेथून हविर्धानामध्यें संचार करून हा गंगेवर स्नानास जात असतां घृताची नांवाची अप्सरा याच्या दृष्टीस पडली. ती नुकतीच स्नान केलेली व तारुण्यानें मुसमुसलेली अप्सरा पाहतांच या ऋषीचें अमोघ वीर्य पर्वतदरींत स्खलन पावलें व तें यानें एका द्रोणांत ठेविलें. त्यापासून यास द्रोण नांवाचा मुलगा झाला. याचा मित्र पृषत नांवाचा राजा होता (म. आ. ६३; १६६). बृहस्पतीनें भरद्वाजाला दिलेलें आग्नेयास्त्र यानें अग्निपुत्र अग्निवेशाला दिलें (म. आ. १३०; १७०).

६ धर्मकन्या सत्या व शंयु नामक अग्नि यांना झालेल्या दोन पुत्रांतील पहिला. याच्या पत्नीचें नांव वीरा असून पुत्राचें नांव वीर असें होतें (म. व. २२१ कुं). हाच भरद्वाज चालूं मन्वंतरांतील सप्तर्षींतील एक असावा. प्रतिवर्षी फाल्गुनमासींच्या सूर्यासमागमें संचार करणारा तोहि हाच असेल.

७ हा भीष्म शरपंजरीं पडला असतां त्याकडे आला होता (भा. १. ९).

८ वाराव्या व एकोणिसाव्या युगांतील व्यास.

९ ग्रंथकार. मुंबई युनिव्हर्सिटी लायब्ररींत दहा प्रश्नांचें याचें एक श्रौतसूत्र आहे. त्यांत आलेखन व आश्मरथ्य यांचा उल्लेख आहे. विश्वरूपावरून याचें धर्मसूत्र उपलब्ध असावें असें दिसतें. याचा एक गद्य उतारा विश्वरूपानें दिला आहे. त्यांत म्लेच्छ भाषा शिकूं नये असें दिलें आहे (याज्ञ. १. १५.). याचा इतरत्र विश्वरूपानें उल्लेख केलेला आढळतो (याज्ञ. १. ३२, १८५, २३६). याचा प्रायश्चित्तासंबंधीं गद्य उतारा अपरार्कानें (११५५) दिला आहे. याच्या स्मृतींतील कांहीं श्लोक स्मृतिचंद्रिका व हरदत्त यांत दिलेले आढळतात.

अर्थशास्त्रकार म्हणून याचा कौटिल्यानें सात वेळां उल्लेख केला आहे. यांतच कणिक भारद्वाजाचा उल्लेख आहे (कौटिल्य. ५. ५). यांत राजानें कसें वागावें हें सांगितलें आहे. तेंच भारतांत आढळतें (म. शां. ६७) सौवीर शत्रुंजय व भारद्वाज यांचा संवाद झाला आहे. (म. शां. १४०) त्यांत दण्डनीतीचें महत्त्व वर्णन केलें आहे. याचा राजशास्त्रकार म्हणून उल्लेख आहे (म. शां. ५७. ३) यांवरून भारद्वाजाचा गद्यपद्यात्मक राजकीय ग्रंथ दहाव्या शतकांत होता असें दिसतें.

पराशरमाधवीय सरस्वतिविलास यांत याचा उल्लेख आला आहे.

पंचरात्रसंप्रदायाची जी भरद्वाजसंहिता आहे तींत चार अध्याय आहेत.

भरद्वाजस्मृति. हिचा पद्मपुराणांत उल्लेख आहे. हिचे हेमाद्रि, विज्ञानेश्वर इत्यादिकांनीं उतारे घेतलेले आहेत. याच्यावर बालंभट्टी टीका आहे.

यानें वास्तुतत्त्व व वेदपादस्तोत्र नामक ग्रंथ रचिले आहेत. (c. c.).

१० (सो.) भविष्यमतें महाबलाचा पुत्र.

११ (सू. इ. भविष्य.) हा वायुमतें अमित्रजित् पुत्र.

भरद्वाज बार्हस्पत्य विदथिन्—यास पांच मुलें होतीं. सुहोत्र, शुनहोत्र, नर, गर्ग व ऋजिश्वन् (सर्वानुक्रमणी ६. ५२).

भरद्वाजि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

भरूक—(सू. इ.) भागवत, विष्णु व वायु ग्रांच्या मतें विजय राजाचा पुत्र. यास रुचक व रुरुक अशीं नामांतरें आहेत.

भर्ग—एकादश रुद्रांपैकीं शेवटचा. याला शिव हें नांव आहे.

२ (सो. तुर्वसु.) भागवतमतें वह्नि राजाचा पुत्र. याचा पुत्र भानुमत्.

३ (सो. काश्य.) भागवतमतें वीतिहोत्राचा पुत्र. याबद्दल भार्ग व गार्ग्य अशीं नांवें आढळतात.

भर्ग प्रागाथ—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ६०-६१).

भर्गभूमि—(सो. काश्य.) भागवतमतें भर्गाचा पुत्र.

भर्तृहरि—जयंतानें आणिलेलें अमृतफळ यानें एक लक्ष सुवर्णास विकत घेऊन त्याचा उपभोग घेतला व हा योगारूढ होऊन वनास गेला (भवि. प्रति. १. २४. १५-१६). एक व्याकरणकार. याच्या लक्ष श्लोकात्मक संग्रहग्रंथाचा पतंजलीनें निर्देश केला आहे (पा. सू. २. ३. ६६; ७. ४. ९२).

भर्त्स्य—कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

भर्म्याश्व—(सो. नील.) अर्क राजाचा पुत्र. यास मुद्गलादि पांच पुत्र होते. याचे पांचहि पुत्र याच्याप्रमाणें पराक्रमी असल्यानें ' माझें राज्यरक्षण करण्यास माझे पांच पुत्र समर्थ (अलम्) आहेत, ' असें हा नेहमीं म्हणत असे आणि त्यामुळेंच त्यांना पांचाल ही संज्ञा प्राप्त झाली (भा. ९. २१).

भलंदक—(२ भलंदन पहा).

भलंदन—अत्रिकुलोत्पन्न गोत्रकार.

२ (सू. दिष्ट.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें नाभागाचा पुत्र. याचा पुत्र वत्सप्रीति. वैश्यजातींतील मंत्रद्रष्टा एक ऋषि (मत्स्य. १४५. ११६; ब्रह्मांड. २. ३२. १२१). हा कर्मानें वैश्य झाला होता (मार्क. ११३. ३; ब्रह्म. ७. २६; विष्णु. ४. १. १५; भा. ९. २. २३). भलंदक असा मत्स्यांत पाठ आहे. हा पुनः ब्राह्मण झाला (ब्रह्म. ७. ४२).

भलानस्—दाशराज्ञयुद्धांतील एक सुदासाचा शत्रु (ऋ. ५. १८. ७).

भल्लविन्—लांगलीभीम नामक शिवावताराचा शिष्य.

भल्लाट—(सो. पूरु.) मत्स्यमतें विश्वक्सेनपुत्र व वायुमतें हा उदक्सेनपुत्र आहे. यास भागवतमतें भल्लाद असें नामान्तर आहे.

भल्लि—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार (बिल्वि पहा).

२ (सो. कुकुर.) विष्णुमतें हा विलोमापुत्र होय. याला चंदनोदकदुंदुभि असेंहि म्हणत असत. याचा पुत्र अभिजित्.

३ वसुदेव व रथराजि यांचा पुत्र.

४ रौच्य मनूचा पुत्र.

भव—कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र.

भवत्रात शायस्थि—कुस्तुक शार्कराक्ष्याचा शिष्य. याचा शिष्य बृहस्पतिगुप्त शायस्थि (वं. ब्रा. १).

भवद—(सो.) भविष्यमतें भनस्याचा पुत्र.

भवनन्दि—कश्यपकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

भवन्मन्यु—(सो. पूरु.) विष्णुमतें वितथाचा पुत्र. यास पुत्र चार. बृहत्क्षत्र, नर, गर्ग, महावीर्य (विष्णु. ४ १९. ९). यास भागवतमतें मन्यु असें म्हटलें असून वरच्यांत जय मिळवून पुत्र दिले आहेत (भा. ९.२१. १).

भव्य—हा आठ देवांचा गण असून रैवतांत होऊन गेला. परिमति, प्रियनिश्चय, मति, मन, विचेतस्, विजय, सुजय व स्योद (ब्रह्मांड. २. ३६. ७१-७२).

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील एक देव.

३ (स्वा. उत्तान.) ध्रुव व भूमि यांचा पुत्र.

४ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

भस्मासुर—शिवाच्या भस्मांतील एका खड्यापासून उत्पन्न झालेला एक असुर. ' ज्याच्या मस्तकीं हा हात ठेवील तो तत्काल भस्मीभूत होईल ' असा शंकराचा यास वर असल्यानें हा फार उन्मत्त होऊन सर्व प्राणिमात्रांस पीडा देई. तेव्हां विष्णूनें मोहिनीचें रूप घेऊन यास मोह पाडिला व याच्याच डोक्यावर याचा हात ठेवविला. तेव्हां भस्मासुर तत्काळ मरण पावला (कालपृष्ठ व वृक पहा). ही कथा मराठी शिवलीलामृतांत आहे (अ. १२). मूळ पुराणग्रंथांत कालपृष्ठ व वृक यांच्या कथा या कथेसारख्या आहेत.

भागलि—शांत्युदक करतांना कोणता मंत्र द्यावा, याविषयीं याचें मत आहे (कौ. सू. ९.१०). गाईनें मधुपर्क करूं नये असेंहि हा म्हणतो (कौ. सू. १७. २७).

भागवत—(शुंग. भविष्य.) वायुमतें विक्रमित्राचा व इतरत्र वज्रमित्राचा पुत्र.

भागवित्तायन—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण. याबद्दल भागवित्रासन असा पाठ आहे.

भागवित्ति—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें कुथुमीचा शिष्य. याला ब्रह्मांडांत नाभवित्ति म्हटलें आहे (व्यास पहा).

२ चूड अथवा चूल नांवाच्या आचार्याचें हें पैतृक नांव आहे (बृ. उ. ६. ३. ९-१०).

३ भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

भागवित्रासन—(भागवित्तायन पहा).

भागस्वरि—(भांगासुरि पहा).

भागान्य—हा क्षत्रिय असून तपानें ब्राह्मण व ऋषि झाला (वायु. २. २९. ११४).

भागिल—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

भागुरि—युधिष्ठिराच्या अश्वमेधांतील एक सदस्य (जै. अ. ६३) व आचार्य (जै. गृ. १. १४). एक व्याकरणकार, ज्योतिषी व स्मृतिकार (c. c.)

भाङ्गस्वन—भंगास्वनाचें नामांतर.

भाङ्गासुर—दशार्णाधिपति ऋतुपर्णाचें नामांतर. यास भागस्वरि असें दुसरेंहि नांव आहे (म. स. ८).

भाजिर (भ्राजिर)—भौत्य मन्वंतरांतील एक देव.

भाडितायन—शाकदासाचें पैतृक नांव.

भाण्डायनि—एक ऋषि (म. स. ७. १२ कुं.).

भात—(आंध्र. भविष्य.) वायुमतें सिंधुकाचा पुत्र. हा कृष्णाबद्दल चुकीचा पाठभेद असावा (६ कृष्ण पहा).

भानु—स्वारोचिष मनूच्या पुत्रांतील एक.

२ उत्तम मन्वंतरांतील देवगण.

३ सुतप देवांपैकीं एक.

४ कश्यप व प्राधा किंवा क्रोधा यांच्या पुत्र.

५ दक्षाची कन्या व धर्माची पत्नी. हिचा पुत्र देवऋषभ (भा. ६. ६. ५).

६ एक अग्नि. हा अंगिराचा पुत्र. यास बृहद्भानु असें नामांतर असून यास बृहद्भासा नांवाची स्त्री होती. ती सोमाची कन्या होय. शिवाय यास सुप्रजा नांवाची आणखी एक भार्या होती. याला बृहद्भासेपासून बल, मन्युमान, विष्णु (धृतिमान्) व सुप्रजेपासून आग्रयण, वैश्वदेव व स्तुभ असे एकेक भार्येचे तीन तीन पुत्र झाले (म. व. २२३. ८ कुं.).

७ एक यादव. याची मुलगी भानुमती. ती सहदेवाची बायको होती.

८ श्रीकृष्ण व सत्यभामा यांचा पुत्र. हा महारथी होता.

९ (सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें प्रतिव्योम राजाचा पुत्र. याचा पुत्र दिवाक ऊर्फ दिवाकर (भा. ९. १२).

भानुदत्त—सुबल राजाचा पुत्र व शकुनीचा भाऊ. भारतीय युद्धांत भीमानें यास ठार मारिलें (म. द्रो. १५८. २४ कुं.).

भानुदेव—कर्णानें मारिलेला एक पांडवपक्षीय पांचाल (म. ४३. १५ कुं.).

भानुमत्—(सू. निमि.) भागवतमतें केशिध्वजाचा, विष्णु व वायु यांच्या मतें सीरध्वजाचा पुत्र.

२ (सो. तुर्वसु.) भागवतमतें भर्गाचा पुत्र. याचा पुत्र त्रिभानु.

३ कोसल देशचा राजा. याचीच कन्या कौसल्या दशरथास दिली होती (वा. रा बा. १३).

४ कृष्ण व सत्यभामा यांचा पुत्र.

५ दुर्योधनपक्षीय कलिंगदेशचा राजा. यास भीमानें ठार केलें (म. भी. ५४. ३९ कुं.).

६ (सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें बृहदश्वाचा पुत्र. यास विष्णु व वायु यांच्या मतें भानुरथ म्हटलें आहे.

भानुमत् औपमन्यव—आनन्दज चान्धनायनाचा शिष्य. याचा शिष्य ऊर्जयत् औपमन्यव (वं. ब्रा. १).

भानुमती—(धर्ममूर्ति पहा).

२ सगराची स्त्री. हिचा पुत्र असमंजस्.

३ बृहस्पतीस शुभेपासून झालेली कन्या.

४ कृतवीर्याची कन्या. ही अहंयातीस दिली होती. हिचा पुत्र सार्वभौम (म. आ. ६३. १४ कुं.).

५ धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाची स्त्री. हिनें हाटकेश्वरीं शिवलिंगाची स्थापना केली (स्कंद. ६. ७३-७४).

६ भानु यादवाची मुलगी व सहदेव पांडवाची पत्नी. हिला निकुंभ दानवानें पळवून नेलें. पण अर्जुन, कृष्ण व प्रद्युम्न यांनीं त्याला ठार करून हिला सोडवून आणिलें (ह. वं. २. ९०).

७ (६ परीक्षित् पहा).

भानुरथ—(६ भानुमत् पहा).

भानुविंद—एक यादव (भा. १०. ६. १४).

भानुश्चंद्र—(सू. इ.) मत्स्यमतें हा चंद्रगिरीचा पुत्र.

भानुसेन—कर्णाचा पुत्र. यास भीमानें ठार मारिलें (म. क. ४८).

भायजात्य—निकोथकाचें पैतृक नांव (वं. ब्रा. ४. ३७३)

भारत—(अश्वमेध, देववात व देवश्रवस् पहा).

भारद्वाज—शूष वाह्नेयाला भारद्वाज म्हटलें आहे. हा सामवेदी श्रुतर्षि आहे (ऋजिश्वन्, गर्ग, नर, पायु, वसु, शाश, शिरिंबिठ, शुनहोत्र, सप्रत व सुहोत्र पहा). अंगिरस गोत्रांतील मंत्रकार व गोत्रकार व एक ऋषिक होता (वायु. १. ५९. ९२-९४). याला भरद्वाज म्हटलेलेंहि आढळतें (मत्स्य. १४५. ९५-९९; ब्रह्मांड. २. ३२. १०१-१०३). वैवस्वतांतील सप्तर्षींपैकीं एक. याचे शिष्य पाराशर्य, गौतम, आंगिरस् व आसुरि हे होत. हा भारद्वाजाचा, पाराशर्याचा व आत्रेयाचा शिष्य (बृ. उ. २. ६. २-३; ४. ६. ३). सत्यवाह, सुकेशस् यांचें भारद्वाज हें पैतृक नांव आहे. याच्या नांवावरील ग्रंथः—भारद्वाजप्रयोग, भारद्वाजशिक्षा व भारद्वाजसंहिता, श्रौतसूत्र व वृत्तिसार (C. C.).

भारद्वाजायन—यानें सत्र आरंभिलें त्यांत प्रत्येक दिवसाच्या अनुष्ठानाचें फल विचारिलें गेलें (पं. ब्रा. १०. १२. १).

भारद्वाजि—भारद्वाज ऋषीचा पुत्र.

भारद्वाजी—(रात्रि पहा).

भारद्वाजीपुत्र—हा पाराशरीपुत्राचा शिष्य व याचा शिष्य गौतमीपुत्र (बृ. उ. ६. ५. १). पण हा वात्सीमाण्डवीपुत्राचा शिष्य म्हणून दिला आहे (श. ब्रा. १४ ९. ४. ३०).

२ याचा शिष्य हारिकर्णीपुत्र. हा पैङ्गीपुत्राचा शिष्य होय (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३०).

३ हा पाराशरीपुत्राचा शिष्य व याचा शिष्य वात्सीपुत्र (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३१).

भारुकच्छ--एक क्षत्रिय (म. स. ७८. ३६ कुं.).

भार्ग--(सो. काश्य.) विष्णुमतें वैनहोत्राचा पुत्र (३ भर्ग पहा).

भार्गभू--(सो. काश्य.) विष्णुमतें भार्गाचा पुत्र. यास भागवतांत भार्गभूमि व वायूंत गर्गभूमि म्हटलें आहे.

भार्गभूमि--(भार्गभू पहा).

२ (सो. पूरु.) विष्णु व वायु यांच्या मतें अमावसूचा पुत्र.

भार्गव--हें एका कुलाचें नांव आहे. च्यवन, गृत्समद इत्यादिकांना हें कुलनाम आढळतें.

वैवस्वत मन्वंतरांतील तिसरा व सव्विसावा व्यास; ऋषभ नामक शिवावताराचा शिष्य (कवि, कृत्नु, गृत्समद, च्यवन, जमदग्नि, नेम, प्रयोग, प्राचेतस, भृगु, वाल्मीकि, वेन, सोमाहुति व स्यूमरश्मि पहा).

सध्यां भार्गव नांवाचे ब्राह्मण भडोचला असून त्यांनीं परशुरामाला निःक्षत्रिय पृथ्वी केल्यानंतर अवभृथ स्नानाचा संकल्प सांगितला होता.

२ भौत्य मनूचा पुत्र व सप्तर्षींपैकीं एक.

भार्गवत--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

भार्गायण--सुत्वन्चें पैतृक नांव.

भार्गेय--भृगुकुलांतील गोत्रकार (भार्गेय पहा).

भार्म्यश्व--मुद्गलाचें पैतृक नांव.

भालंदन--वत्सप्रीचें पैतृक नांव.

भालुकि--एक ऋषि. हा पांडवांबरोबर द्वैतवनांत गेला होता (म. स. ४. २१; व. २६.२२ कुं.). व्यासाच्या सामाशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें लांगलीचा शिष्य. यानें योगशास्त्रावर एक ग्रंथ लिहिला आहे. हठप्रदीपिकेंत याचा आधार घेतला आहे (c. c.).

भालुकीपुत्र--हा कौचिकीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य राथीतरीपुत्र (बृ. उ. ६. ५. २).

२ हा प्राचीनयोगीपुत्राचा शिष्य व याचा शिष्य वेदभृतीपुत्र (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३२).

भाल्ल प्राचेद--एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. ३. ३१.४).

भाल्लवि--यांच्या एका आचाराचा निर्देश आहे (पं. ब्रा. २.२.४). सायणानें हें शाखावाचक नांव घेतलें आहे.

भाल्लविन्--एक शाखाप्रवर्तक. याचा उताराहि घेतलेला आढळतो (बौ. ध. १. २. ११). याचा बहुवचनीं निर्देश आहे (जै. उ. ब्रा. २. ४. ७).

भाल्लवेय--इंद्रद्युम्नाचें पैतृक नांव (श. ब्रा. १०.६. १. १; छां. उ. ५. ११. १; १४.१.).

भावन--उत्तम मन्वंतरांतील एक देवगण.

२ भृगूचा पुत्र, एक देव.

भावयव्य--स्वनयाचें पैतृक नांव.

भाववर्मन्--परिहरवंशीय शिवशर्म्याचा पुत्र (भवि. प्रति. ४. ४).

भावास्यायनि--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

भाव्य--स्वनयाचें पैतृक नांव.

भास--सह्याद्रीवरील अत्रीच्या आश्रमांत राहणाऱ्या तपस्व्याचा मुलगा व विलासाचा परम स्नेही.

भासकर्ण--मारुतीनें मारिलेला रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. सुं. ४६).

भासा--अयुतानायीची स्त्री.

भासी--कश्यप व ताम्रा यांच्या कन्यांपैकीं एक. हिजपासून भासउलूकादि पक्षी झाले.

२ कश्यप व प्राधा किंवा अरिष्टा यांच्यापासून झालेली एक अप्सरा.

भासुर--तुषित देवांपैकीं एक.

भास्करि--भीष्मनिर्याणाच्या वेळीं आलेला एक ऋषि (म. शां. ४६. १२ कुं.).

भास्वदात्मन्--(सो.) भविष्यमतें प्रभाकराचा पुत्र. यानें ४५०० वर्षे राज्य केलें.

भिक्षु आंगिरस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ११७).

भिक्षुवर्य--शंकराचा एक अवतार (सत्यरथ पहा).

भिषज् आथर्वण--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.९७).

भीम--तिसऱ्या मरुद्गणांपैकीं एक.

२ विकुंठ देवांतील एक.

३ एकादश रुद्रांपैकीं एक.

४ पांचजन्य ऊर्फ तप नामक अग्नीचा पुत्र.

५ कश्यप व मुनि यांचा पुत्र, एक गंधर्व.

६ कश्यप व खशा यांच्या पुत्रापैकीं एक.

७ हिरण्याक्षाशीं देवांचें युद्ध झालें, त्या वेळीं अग्नीनें मारलेला एक राक्षस (पद्म. सृ. ७५).

८ (सो. अमा.) भागवतमतें विजयाचा पुत्र. विष्णु व वायु यांच्या मतें अमावसूचा पुत्र.

९ (सो. क्रोष्टु.) हरिवंश व ब्रह्म यांच्या मतें ज्यामघाचा पुत्र. महाभारतांत यास निमि म्हटलें आहे. हें कथाचें नामांतर असावें.

१० (सो. पूरु.) इलिनाचा पुत्र व दुष्यन्ताचा भाऊ (म. आ. ८८. १७ कुं.).

११ (सो. क्रोष्टु.) दाशार्ह ऊर्फ विदूरथाचा पुत्र (पद्म. सृ. १३).

१२ (सो. पूरु.) वायुमतें महावीर्याचा पुत्र.

१३ विदर्भ देशाधिपति एक राजा. हा बहुत कालपर्यंत अनपत्य असतां एकदां दमन ऋषि याच्याकडे आला; तेव्हां यानें बरेच दिवस त्याला घरीं ठेवून घेऊन स्त्रीसहित त्याची उत्तम सेवा केली. त्यावरून प्रसन्न होऊन तुला ' उत्तम तीन पुत्र व एक कन्या अशीं अपत्यें होतील ' असा त्यानें यास वर दिला. पुढें दमन गेल्यावर लवकरच यास एक कन्या व तीन पुत्र झाले. यानें कन्येचें नांव दमयंती आणि पुत्रांचीं दम, दान्त व दमन अशीं नांवें ठेविलीं. हीच दमयंती पुढें नल राजाची स्त्री झाली (म. व. ५३). दमयंतीनें दुसऱ्या स्वयंवराची जी रचना केली, ती तिनें यास कळूं दिली नव्हती (दमयंती पहा). हा व चेदी देशचा राजा वीरबाहु हे समकालीन होते.

१४ (सो. क्रोष्टु.) सत्वताचा पुत्र. याचा पुत्र अंधक. हा रामाचा समकालीन होता. हा आनर्ताचा (गुजराथचा) राजा. शत्रुघ्नानें मधूला मारून मथुरा स्थापन केली. ती त्यानंतर यानें जिंकून घेतली (ह. वं. २. ३८).

१५ लंकेंतील रावणपक्षीय एक राक्षस. लंकेत आल्यावर मारुति प्रथम याच्या घरावर उतरला (वा. रा. सुं. ६).

१६ (सो. कुरु.) मत्स्यमतें रुचिराचा पुत्र.

१७ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास पांडुपुत्र भीमानें मारिलें (म. भी. ६४. ३६ कुं.).

१८ (सो.कुरु.) पांडु व कुन्ती यांचा पुत्र. हा वायूचा दुसरा अवतार होय. जन्मला त्या वेळीं 'हा बलवानांचा राजा आहे' अशी आकाशवाणी झाली (म. आ. १२९ कुं.). हा इतका बलवान् होता कीं, एकदां आईचे मांडीवरून शिळेवर पडला व त्याचप्रमाणें दुसऱ्यांदां उंच ठिकाणीं उभ्या असलेल्या आईचे कडेवरून मोठ्या कडयावर पडला; पण दोन्ही वेळां दगडांचाच चुरा झाला. याला कोणत्याहि प्रकारची इजा झाली नाहीं (म. आ. १२९ कुं.). पुढें वसुदेवास कृष्णाकडून पांडवांची हकीगत कळल्यावरून त्यानें आपला पुरोहित काश्यप यास शतशृंगावर पाठविलें व पांडवांचें उपनयन करविलें. नंतर शर्यातीच्या शुक्र नांवाच्या पहिल्या मुलानें पांडवांस धनुर्वेदादिकांचें शिक्षण दिलें. भीमास विशेषतः गदायुद्धाचें शिक्षण दिलें (म. आ. १३३ कुं.). पण पांडवांचें उपनयन पांडूच्या मृत्यूनंतर हस्तिनापुरांत झालें, असें गणपत कृष्णाजीच्या प्रतींत आहे (म. आ. १२८). पांडु मरण पावला त्या वेळीं हे सर्व हैमवत पर्वतावरील शतशृंग नामक अरण्यांत राहत असत. नंतर पांडु मरण पावला, म्हणून शतशृंगांत राहणाऱ्या ऋषींनीं पांडवांना हस्तिनापुरीं आणून पोहोंचविलें व त्यांच्या जन्म वगैरेची हकीगत सांगून त्यांना भीष्मादिकांच्या स्वाधीन केलें (म. आ. १३५ कुं.). नंतर पांडूचें और्ध्वदेहिक होऊन ते हस्तिनापुरींच राहूं लागले. त्या वेळीं धृतराष्ट्राचे पुत्र व पांडव हे एकत्र खेळत. पण हा सर्वांत बलवान् असल्यामुळें सर्वांस आपले बळाचे जोरावर धाकांत ठेवीत असे. हें दुर्योधनास न खपून त्यानें यास नाहींसें करण्याचा विचार केला. व त्याप्रमाणें एकदां अतिशय उंचावरून झोंपेंत असतांनाच त्यानें याला खालीं ढकलून दिलें, सर्प डसविले व विषामिश्रित अन्नादिक खावयास घातलें. पण त्याचा किंचित्हि उपयोग नाहीं (म. आ. १३७ कुं.).

एकदां भीमास मारिण्याकरितां दुर्योधनानें विष चारण्याची पुनः नवीन युक्ति काढिली. जलविहार करण्याच्या मिषानें जलगृहें निर्माण करून गंगेंत उभीं केलीं व तेथें जलक्रीडा करीत करीत कौरवपांडव फळफळावळ खाऊं लागले. खातांखातां ते एकमेकांस चारूंहि लागले. त्यांत विषपूर्ण अशीं फळें दुर्योधनानें भीमास चारिलीं. पुढें पाण्यांत खेळतांना अतिशय दमल्यामुळें भीम कांठावर येऊन झोंपला. ही संधि साधून दुर्योधनानें भीमास लतापल्लवांनीं आंवळून नदींत टाकलें. पण भीम तळाशीं जात जात नागलोकीं गेला. तेथें हा ज्या ठिकाणीं गेला, त्या ठिकाणीं याचे शरीरभाराखालीं पुष्कळ नागांचीं पिलें चेंगरलीं व मेलीं. तेव्हां इतर नाग चिडले व यास डसले. पण त्या सर्पांच्या डसण्यामुळें याचे अंगांत भिनलेलें विष उतरलें व हा जागा झाला. जागा झाल्यावर तडातड सर्पांना मारूं लागला. तेव्हां कांहीं सर्प भिऊन पळाले व त्यांनीं ही हकीगत वासुकीस जाऊन सांगितली. वासुकीनें यास ओळखून आपलेबरोबर घरीं नेलें (आर्यक पहा) व हजार नागांचें बल ज्यांत सांठविलें आहे अशा अमृताच्या कुंड्या यास दाखवून त्यांपैकीं लागतील तितक्या प्यावयास सांगितलें. यानें आठ कुंड्या आठच घोटांत गट्ट केल्या. पुढें यास यथेच्छ झोंप घ्यावयास सांगितली. त्याप्रमाणें हा झोंपला व आठव्या दिवशीं उठला. नंतर हा 'रणांत कधींहि दमणार नाहीं' असा वर घेऊन हस्तिनापुरीं निघून आला व घडलेली हकीगत यानें आपल्या आईला सांगितली. आईनें 'ही गोष्ट कोठेंहि उच्चारूं नकोस' असें सांगितलें. नंतर भीष्मानें कौरवपांडवांच्या शिक्षणाकरितां कृपाचार्याची योजना केली, व तेहि त्याजवळ शिकूं लागले (म. आ. १३९ कुं.). नंतर द्रोणाचार्यांची शिक्षक म्हणून योजना झाली. शिक्षण आपल्या मनाप्रमाणें झाल्यावर त्यांची परीक्षा झाली. भीम व दुर्योधन यांची गदायुद्धाची परीक्षा चालली असतां ते एकमेकांशीं युद्धास प्रवृत्त झाले. पण द्रोणाचे

सांगण्यावरून अश्वत्थाम्यानें त्यांचें निवारण केलें. अशाच तऱ्हेचा अर्जुन व कर्ण यांमध्यें प्रसंग आला असतां, भीम कर्णाला बराच टाकून बोलला होता (म. आ. १४२; १४३; १४७ कुं.). द्रोणानें अर्जुनाबरोबर भीमासहि द्रुपदावर पाठविलें होतें. भीमानें गजसैन्याचा पाडाव केला व हा राजधानी उध्वस्त करणार, पण अर्जुनानें याचें निराकरण केलें (म. आ. १३८ कुं.). युधिष्ठिरास यौवराज्याभिषेक झाल्यावर भीमास बलरामापासून खड्ग, गदा व रथ यांविषयीं अपुरें राहिलेलें शिक्षण पूर्णपणें मिळालें (म. आ. १५१ कुं.).

पुढें कणिक ब्राह्मणानें सांगितलेल्या नीतीवरून व दुर्योधनाच्या दुराग्रहावरून पांडवांस दूर करण्याचा विचार धृतराष्ट्राच्या मनांत आला. त्यानें 'वारणावतास फार उत्तम यात्रा भरते,' वगैरे कंडी पिकवून पांडवांचें तिकडे मन ओढेल अशी व्यवस्था केली व पुढें त्यांस तेथें जाण्यास अनुमोदन देऊन वारणावतास पाठविलें (म. आ. १५५ कुं.). पुढें दुर्योधनानें वारणावतांत त्यांना राहण्याकरितां व जाळण्याकरितां जलद जळणाऱ्या पदार्थांचें एक घर बनविलें व त्यांत त्यांची राहण्याची व्यवस्था करविली. ही सर्व हकीगत विदुरानें धर्मराजास म्लेच्छभाषेंत सांगितली व ती त्यानें आपल्या आईस आणि भावांस सांगितली. तेव्हां भीमानें दुसरीकडे राहण्यास जाण्याची सूचना केली. पण तें नाकारून युक्तीनें सुटून जाण्याचें धर्मानें ठरविलें. पुढें विदुराच्या मित्रानें त्या घरांतून एका अरण्यांत जाईल असें एक भुयार तयार केलें. पुढें एके दिवशीं एक दुष्ट स्त्री आपल्या दुष्ट पांच पुत्रांस घेऊन दारूनें धुंद होऊन त्या घरांत अन्नार्थ आली व अन्न वगैरे घेऊन तेथेंच राहिली असतां भीमानें स्वतःच त्या घरास आग लाविली व पांडव भुयारांतून पळून गेले. त्या वेळीं दुर्योधनाचा हस्तकहि दारूनें धुंद व बेसावध असल्यामुळें मरण पावला (म. आ. १५६-१६० कुं.). पुढें हे गंगेच्या तीरावर आले असतां विदुराच्या हस्तकानें त्यांस गंगापार केलें. पुढें भीम आपण लवकर लांबचा पल्ला गांठावा या हेतूनें आईस खांद्यावर, नकुल-सहदेवांस कडेवर व धर्मार्जुनांस हातीं धरून वेगानें एका गहन अरण्यांत गेला. पांडव व कुंती अगदीं दमून जाऊन तहानेलीं झालीं होतीं, म्हणून भीमानें त्या सर्वांस एका मोठ्या झाडाखालीं ठेवून आपण पाणी आणावयास गेला. पाणी घेऊन येऊन पाहतो तों तीं सर्व झोंपीं गेलीं होतीं. त्या वेळीं याला फार वाईट वाटलें. पण हा तेथेंच त्यांचें रक्षण करीत व त्यांच्या उठण्याची वाट पाहत राहिला. इतक्यांत जवळच राहणाऱ्या हिडिंब नांवाच्या राक्षसास यांचा वास येऊन त्यानें आपली बहिण हिडिंबा हिला यांना आणण्यास पाठविलें. पण ती भीमास पाहून मोहित झाली व यास आपला स्वीकार करून पळून जाण्यास विनवूं लागली. पण भीमानें तिचें ऐकिलें नाहीं. आपल्या बहिणीस यावयास उशीर झाला म्हणून हिडिंब स्वतः आला. शेवटीं भीमाची व त्याची बाचाबाची होऊन दोघांचें युद्ध जुंपलें. तेव्हां यांच्या द्वंद्वयुद्धांत होणाऱ्या आवाजामुळें कुंती इतर व पांडव जागे झाले. ते जागे झाल्यावर त्यांस हिडिंबा दिसली. कुंतीनें विचारिल्यावरून तिनें सर्व हकीगत सांगितली. पुढें भीमानें हिडिंबास ठार केलें व ते आपला मार्ग आक्रमूं लागले. हिडिंबाहि त्यांचे पाठोपाठ जाऊं लागली, पण भीमानें तिला ठार मारण्याचा धाक घातला. तेव्हां कुंती व हिडिंबा यांचा बराच संवाद झाल्यावर धर्म व कुंती यांनीं भीमास तिचें पाणिग्रहण करण्यास सांगितलें. तेव्हां भीमानें तिजकडून 'एक पुत्र प्राप्त होईपर्यंतच तुजशीं रममाण होईन' ही अट कबूल करवून घेऊन तिचे विनंतीस रुकार दिला. रुकार मिळाल्यावर ती रोज यास निरनिराळ्या रम्य ठिकाणीं नेऊन याच्याशीं रमे व संध्याकाळीं यास परत आणून पोहोंचवी. पुढें तिला घटोत्कच झाला. नंतर व्यासाचे सांगण्यावरून हे एकचक्रा नगरींत गेले व तेथें भीमानें बकाचा वध केला.

पुढें जवळच द्रुपद राजाची कन्या द्रौपदी ऊर्फ कृष्णा हिचें स्वयंवर असल्याचें समजलें. तेव्हां हे सर्व स्वयंवरास गेले. तेथें अर्जुनानें पण जिंकिल्यावर अर्जुन व भीम यांचें इतर राजांशीं, त्यांतल्या त्यांत भीमाचें शल्याशीं, घनघोर युद्ध झालें. कारण धर्म, नकुल व सहदेव हे तावडतोब निघून गेले होते. पुढें अर्जुन व भीम हे घरीं आल्यावर यांनीं ' आई, भिक्षा आणिली ' असें थेट्टेनें म्हटलें. पण ही थट्टा न समजून तिनें 'सर्वजण मिळून घ्या' असें सांगितलें. पुढें पुष्कळ वाटाघाटीनंतर द्रुपदानें द्रौपदीचें प्रत्येकाशीं निरनिराळ्या दिवशीं लग्न लाविलें. त्या वेळीं दुसऱ्याशीं लग्न करते वेळीं द्रौपदी कन्याच म्हणजे कुमारी असे. या स्वयंवराचे वेळीं कृष्णानें पांडवांस ओळखून तसें बलरामास सांगितलें होतें व स्वयंवराहून परत जात असतां ते दोघे भेटावयास आले होते (म. आ. २०४-२०६; २१५ कुं.). नंतर पांडव द्रौपदीसह हस्तिनापुरीं आले. तेव्हां भीष्मादिकांनीं पूर्ण विचारांतीं यांस अर्धे राज्य देऊन टाकिलें. पुढें अर्जुनानें खांडवदाहांतून सोडविलेल्या मयानें यांना प्रत्युपकारार्थ राजसूय यज्ञाकरितां एक भव्य सभा बांधून दिली. या सभेकरितां वृषपर्व्याचे सभेंतून सामान आणिलें. त्यांत वृषपर्व्याची गदा आणून ती त्यानें भीमास दिली. पुढें धर्मराजानें राजसूय यज्ञ केला. त्या वेळीं प्रथमतः कृष्णाचे सल्ल्यानें युधिष्ठिरानें अर्जुन व भीम यांस श्रीकृष्णाबरोबर जरासंधावर पाठविलें. तेथें हे ब्राह्मणवेषानें गेले व ' आमच्यांतील एकाशीं युद्ध कर ' असें म्हणाले.

त्याप्रमाणें जरासंधाचें भीमाशीं दहा दिवस युद्ध झालें. त्यांत दहा दिवसांनीं जरासंध दमल्यावर कृष्णानें खुणेनें सांगितल्यावरून भीमानें त्यास उभें फाडून फेंकून दिलें. पण तो पुनः सांधला गेला. तेव्हां कृष्णानें पुनः केलेल्या खुणेवरून भीमानें त्यास फाडलें व उजवा भाग आपले उजवीकडे व डावा भाग आपले डावीकडे फेंकून दिला. यामुळें मात्र तो पुनः सांधला गेला नाहीं (म. स. २० कुं.). नंतर धर्मानें याला पूर्व दिशा जिंकिण्याकरतां पाठविलें. याच्या साह्याय्यार्थ म्हणून मद्रक राजे याचेबरोबर होते (भा.१०.७२. ४४). यानें पांचाल, विदेह, गण्डक, दशार्ण, अश्वमेध अशा क्रमानें पूर्वेकडील देश जिंकिले आणि दक्षिणेकडील पुलिन्द नगरावर यानें स्वारी केली. तेथील राजाला जिंकून हा चेदिराज शिशुपालाकडे वळला व तेथें एक महिना राहून यानें कुमार देशांतील श्रेणिमन्त जिंकिलें. कोसलाधिपति बृहद्बल, अयोध्येचा दीर्घयज्ञ, गोपालकक्षदेश, उत्तर कोसल, मल्लाधिप, हिमालयाजवळचा जलोद्भवदेश, भल्लाट, शुक्तिमान् पर्वत, काशिराज सुबाहु, सुपार्श्व, राजपति क्रथ, मत्स्यदेश, मलद, अभयदेश, पशुभूमि, मदधारपर्वत आणि सोमधेयांना जिंकून हा उत्तरेकडे वळला. नंतर वत्सभूमि, भर्गाधिप, निषादाधिपति, मणिमत्प्रमुख राजे, दाक्षिणमल्ल, भोगवान् पर्वत, शमेक, वर्मक, वैदेहक जनक, यांना शांततेनें जिंकिलें. शक व बर्बर यांना कपटानें जिंकिलें. शिवाय इंद्र पर्वताजवळचे सात किराताधिपतींना सुह्म, प्रसुह्म, मागध, दण्डराजा, दण्डधार राजा, जरासन्धाचें गिरिव्रजनगर यांना जिंकित्यावर त्यांच्या साहाय्यानें कर्ण व पर्वतवासी राजे जिंकून मोदागिरीवरील राजाचा वध करून पुंड्राधिप वासुदेवावर स्वारी केली. नंतर कौशकीच्या वाळवंटांतील राजाला जिंकून वंगराजावर स्वारी केली. नंतर समुद्रसेन, चन्द्रसेन, ताम्रलिप्त, कर्वटाधिपति, सुह्माधिपति, सागरवासी सर्व म्लेच्छ, लौहित्य हे जिंकिले व हा इंद्रप्रस्थास परत आला (म. स. ३०-३१ कुं.).

चौघां पांडवांनीं चारी बाजूंकडून दिग्विजय करून बरेंचसें द्रव्यादि आणिल्यानंतर धर्मराजानें राजसूय यज्ञ केला. त्या वेळीं निरनिराळ्या गृहस्थांकडे निरनिराळीं कामें होतीं. त्यांत भीमाकडे पाकशालाधिपतित्व दिलें होतें (भा. १०. ७२. ४४). हा यज्ञ ज्या मयसभेंत झाला, तिची रचना फारच चातुर्याची व चमत्कारिक पण फसवी असल्यामुळें दुर्योधनाची फजिती होई व त्या फजितीला हा हंसे. त्यामुळेंच पुढें भयंकर प्रसंग ओढवला. पुढें मयसभेंत पहावयास सांपडलेल्या ऐश्वर्याचा हेवा वाटून तें हिरावून घेण्याकरितां दुर्योधनानें धर्मास द्यूत खेळावयास बोलाविलें व आपल्या ऐवजीं शकुनीस खेळावयास बसवून धर्माकडून सर्व हरण करून घेतलें. द्रौपदीहि हिरावली गेली. पुढें द्रौपदीस जिंकिलें म्हणून तिला सभेंत आणिलें व तिचें वस्त्र दुःशासन फेडूं लागला, तेव्हां भीमानें 'याचें रक्त प्राशन करीन' म्हणून प्रतिज्ञा केली. तसेंच दुर्योधनानें आपलें डावें अंग नग्न केलें व तो द्रौपदीसमोर उभा राहिला तेव्हां भीमानें त्याची डावी मांडी फोडण्याची प्रतिज्ञा केली (म. स. ८४-९२ कुं.).

वनवास भोगावयाचा ठरल्यावर पांडव अरण्यांत जाण्यास निघाले व तीन दिवसांनीं एका घोर अरण्यांत शिरले. त्या अरण्यांत बकाचा भाऊ किर्मीर राहत होता. त्याची व धर्माची बोलाचाली होऊन लढाईपर्यंत पाळी आली. तेव्हां भीमानें त्याच्याशीं युद्ध करून त्यास ठार केलें (म. व. ११ कुं.). यानंतर एकदां द्रौपदीनें धर्मास आपली संन्यासवृत्ति टाकून देऊन राज्य परत मिळविण्याची खटपट करण्यास सांगितलें असतां भीमानें तिच्या म्हणण्यास दुजोरा येईल असेंच भाषण केलें. पण धर्मराजाच्या युक्तिवादापुढें यांचें कांहीं चालेना (म. व. ३३-३५ कुं.). एकदां भीम व द्रौपदी गप्पा मारीत बसलीं असतां वाऱ्याच्या झोताबरोबर द्रौपदीपुढें एक हजार पाकळ्यांचें कमळ येऊन पडलें. तसलींच आणखी पुष्कळ फुलें आपणांस हवीं असल्याचें यास सांगून आपण तें फूल धर्मास देण्यास निघून गेली. आपल्या प्रियेचें प्रिय करण्याकरितां भीम तसलीं फुलें आणण्याकरितां गंधमादन पर्वतावर जाण्यास निघाला. हा निघाल्याचें याच्या चालतांना झालेल्या गर्जनेवरून मारुतीनें ओळखिलें व हा पुढें गेल्यावर यास कोणी शाप वगैरे देईल या भीतीनें मार्ग अडवून तो वाटेंत बसला व त्यानें रस्त्यावर आपलें शेंपूट पसरलें. हा रस्ता अरुंद होता म्हणून भीमानें मारुतीस बाजूस होण्यास सांगितलें. पण तो ऐकेना. शेवटीं मारुतीनें याचा गर्वमद उतरविण्याकरितां 'आपलें शेंपूट बाजूला कर व मग पुढें जा' असें सांगितलें. तेव्हां भीम रागावला व आतां या माकडास याची शेंपटी धरून भिरकावून द्यावें असा विचार करून शेपटी उचलूं लागला. पण ती यास उचलेना. तेव्हां हा मारुतीस शरण गेला. तेव्हां आपण कोण आहों तें यास सांगून यानें हट्ट धरल्यावरून समुद्रोल्लंघनकालीं धारण केलेलें विराटरूप त्यानें धारण केलें व भीमास दाखविलें. पण भीमास तें पाहवेना. पुढें मारुतीनें याला आशीर्वाद देऊन 'तूं रणांत ज्या वेळीं सिंहनाद करशील त्या वेळीं मी आपल्या स्वनादानें तुझा नाद दीर्घकाल टिकवीन व अर्जुनाचे रथावर बसून तुमचें रक्षण करीन' असा वर देऊन यास पुढें जाण्यास सांगितलें. व सौगंधिक कमलांचें सरोवर जवळच असून त्याचा मार्ग कोठून आहे तें भीमास सांगून मारुति गुप्त झाला (म. व. १४८. १५३ कुं.). नंतर भीमानें सौगंधिकवनांत प्रवेश केला.

त्यांतूनच कैलासाचे पायथ्याशीं गेला असतां सौगंधिक कमलांचें एक सरोवर याच्या दृष्टीस पडलें. तें कुबेराचे ताब्यांत होतें. व त्या सरोवराचे संरक्षणार्थ क्रोधवश नांवाचे राक्षस त्यानें ठेविले होते. भीम कमलांच्या उद्देशानें चालला असतां क्रौधवशांनीं कुबेराची परवानगी आणण्यास भीमास सांगितलें. पण भीमानें तें नाकारिलें. तेव्हां त्यांनीं भीमाशीं युद्ध आरंभिलें. भीमानें त्या सर्वांस पळवून लाविलें. तेव्हां ते कुबेराकडे गेले. कुबेरानें भीमास कमलें नेण्यास अनुमोदन दिलें व भीमानेंहि यथेच्छ विहार करीत तेथील फुलें घेतलीं. इतक्यांत तिकडे धर्मास अपशकुन झाल्यामुळें तो घटोत्कचाचे साहाय्यानें तेथें आला. तेव्हां त्या सर्वांचें कुबेरानें स्वागत केलें व त्यांस तेथेंच राहवून घेतलें. नंतर ते गंधमादन पर्वतावर जाऊन अर्जुनाची वाट पाहत राहिले (म. व. १५५-१५७ कुं.). पुढें यानें जटासुराला ठार केलें (म. व. १५८ कुं.). पुनः भीम कुबेराच्या वाटेस गेला. तो प्रसंग असा कीं, द्रौपदीनें भीमास जवळपासचा सर्व मुलूख निर्भय करून टाकण्यास सांगितलें असतां भीम ताबडतोब निघाला व यानें बरेच क्रोधवश मारिले. तसेंच कुबेराचा मित्र मणिमान् यासहि ठार केलें. कांहीं क्रोधवश पळून गेले; ते थेट कुबेराकडे गेले. कुबेर रागावून तेथें आला, पण तेथें येतांच ही सर्व गोष्ट अगस्त्याच्या शापामुळें झाल्याची त्यास आठवण झाली व त्यामुळें तो न रागावतां त्यानें भीमास याच्या बंधूंसह आपल्या तेथें कांहीं दिवस राहवून घेतलें. कारण कुबेर यावयाच्या अगोदर थोड्या वेळापूर्वी धर्मादिक तेथें येऊन भीमास उपदेश करीत बसले होते (म. व. १६१ कुं.). कुबेराच्या येथून निघाल्यावर त्यांनीं मेरूचें दर्शन घेतलें व ते परत गंधमादनावर येऊन राहूं लागले.

एकदां शिकार करीत हा गहन अरण्यांत शिरला, तेथें एका अजगरानें यास गिळिलें. हा अजगर पूर्वजन्मींचा नहुष होय. पुढें धर्मास अपशकुनावरून शंका येऊन तो तेथें आला. त्यास अजगरानें कांहीं प्रश्न विचारिले. त्याचीं त्यानें योग्य उत्तरें दिलीं. यामुळें तो अजगर मुक्त झाला व भीमहि सुटला (म. व. १७८-१८३ कुं.; २ नहुष पहा).

आपल्या संपत्तीचें प्रदर्शन दाखवून पांडवांस खिजविण्याकरितां कौरव आपआपल्या स्त्रियांसह द्वैतवनांत आले. पण इंद्राज्ञेवरून चित्रसेन गंधर्वानें त्यांस पकडून इंद्राकडे चालविलें असतां दुर्योधनाच्या मंत्र्यानें येऊन हें धर्मास सांगितलें. तेव्हां धर्मानें आपल्या भावांना त्यांस सोडवून आणण्याकरितां पाठविलें. भीम या गोष्टीच्या विरुद्ध होता, पण धर्मानें समजूत घातल्यावर हाहि गेला. यानें त्यांस सोडवून चित्रसेनासह धर्मापुढें आणिलें व धर्मानें त्यांना सोडून दिलें.

एकदां सर्व पांडव मृगयेस गेले असतां आश्रमांतून जयद्रथानें द्रौपदी व धौम्य यांस पळविलें. हें कळल्यानंतर अर्जुन, भीम वगैरेंनीं जयद्रथाच्या सैन्याचा पराभव करून द्रौपदीस सोडविलें. बराच वेळ भीम त्याशीं लढत होता. शेवटीं जयद्रथास खालीं पाडून त्याचे डोक्यावर भीमानें लाथ मारिली व नंतर त्यास बांधून धर्मापुढें आणिलें. पण धर्मानें त्यास सोडून दिलें (म. व. २७१-२७२ कुं.). एकदां धर्मराजादिक सर्व तहानेनें व्याकुल झाले असतां पाणी आणण्यास नकुल गेला, पण तेथील यक्षरूपानें राहिलेल्या यमधर्मानें त्यास पाणी पिण्याची मनाई केली व 'माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें दे' असें म्हटलें. पण तें त्यानें ऐकिलें नाहीं. नंतर पाणी पितांच तो तेथेंच मरून पडला. हीच स्थिति याचे आज्ञेवरून आलेल्या सहदेव, अर्जुन व भीम यांची झाली. पण पुढें धर्मानें येऊन प्रश्नांचीं उत्तरें देऊन वर मिळवून या सर्वांस जिवंत केलें (म. व. ३१४ कुं.). वनवास संपल्यानंतर विराटाचे येथें राहण्याचें ठरल्यावर भीमानें आपण आचारी व मल्ल म्हणून राहणार असें ठरविलें (म. वि. ३ कुं.). नंतर आचाऱ्याचा वेष घेतला आणि वल्लल हें प्रसिद्ध व जयेश हें प्रच्छन्न नांव स्वीकारलें. नंतर यानें विराटाच्या सभेंत प्रवेश करून घेतल्यावर यानें आपण धर्माकडे आचारी होतों वगैरे सांगून तेथील पाकशाळेच्या अधिपतीची जागा पटकावली (म. वि. १० कुं.). पुढें एकदां विराटानें शंकरोत्सव केला. त्या वेळीं कांहीं मल्लांच्या कुस्त्या झाल्या. त्यांत जीमूत नांवाचा एक अति बलाढ्य मल्ल होता, त्याच्याशीं खेळावयास कोणीच उठेना. तेव्हां त्यानें भीमास बोलाविलें. आपणांस कोणी ओळखील या भीतीनें प्रथमतः यानें कांकूं केलें, पण पुढें कुस्ती करून यानें जीमूतास ठार केलें (म. वि. १५ कुं.). गणपत कृष्णाजीच्या प्रतींत पौरोगव वल्लव असें नांव दिलें आहे (वल्लव पहा).

विराट राजाचा मेहुणा कीचक द्रौपदीवर मोहित होऊन त्यानें तिजवर बलात्कार करण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां द्रौपदीनें त्या दिवशींच रात्रीं पाकशाळेंत जाऊन भीमास उठवून सर्व हकीकत सांगून कीचकास ठार करण्यास तिनें भीमास विनविलें. तेव्हां यानें तिला 'कीचकाशीं गोडीनें वागून रात्रींचे दुसऱ्या प्रहरीं नर्तनागारांत पाठीव, म्हणजे मी त्याचा समाचार घेतों' असा संकेत करून हा नर्तनागारांत जाऊन निजला. त्या ठिकाणीं नटूनथटून कीचक आला होता. तेव्हां दोघांचें भयंकर युद्ध होऊन कीचकास भीमानें ठार केलें. सकाळीं कीचकाचे बंधु तेथें आले. त्यांनीं, द्रौपदीमुळें कीचक मेला, तेव्हां द्रौपदीस याचेबरोबर जाळण्याची शिक्षा देवविली. ते द्रौपदीस जाळण्याचा

प्रयत्न करीत आहेत, तोंच आपणांस ओळखूं नये म्हणून तोंडावर केश ओढून हातांत वृक्ष घेऊन हा तेथें आला. हा द्रौपदीचा गंधर्वपति आला असें वाटून कीचक पळून जाऊं लागले. पण भीमानें त्यांस ठार केलें. नंतर भीम व द्रौपदी निरनिराळ्या मार्गांनीं नगरांत आलीं (म. वि. २०-२७ कुं.).

युद्धारंभीं कृष्णशिष्टाईचे वेळीं सामदामादि केले गेले त्या वेळीं भीमानें कृष्णास साम करण्यास सांगितलें. तेव्हां, हें तूं आपल्या स्वभावाचे विरुद्ध कसें सांगतोस ? असें विचारतां यानें योग्य असें त्यास उत्तर दिलें. तेव्हां कृष्ण चकित झाला (म. उ. ७५).

युद्ध सुरूं झाल्यानंतर दुसरे दिवशीं युद्धारंभींच भानुमान कलिंग, केतुमान नैषादि व श्रुतायु हे भीमावर धांवले. भीमहि चेदि, मत्स्य व करुष यांसह धांवला. नंतर थोडथाच वेळानें भीमाखेरीज सर्व परतले. परंतु भीमानें एकटयानें भानुमानाचा पुत्र शक्रदेव यास ठार केलें. नंतर भानुमानास, नंतर त्याचे चक्ररक्षक सत्य व सत्यदेव यांस व नंतर केतुमान् यास ठार केलें. पण पुनः कलिंग तयारीनें आले. तेव्हां भीमाच्या मदतीला शिखंडी, धृष्टद्युम्न व सात्यकि आले. ही गडबड पाहून भीष्मानें सैन्यरचना योग्य तऱ्हेनें करून भीमाकडे धूम ठोकली. सात्यकीनें भीष्माचा सारथि मारिला. त्यामुळें त्याचा रथ उधळला व तो कोणीकडे तरी गेला (म. भी. ५४. कुं.). इतकें होतें तों त्या दिवसाचा पूर्वार्ध संपला (म. भी. ५५. १ कुं.). शल्य व धृष्टद्युम्न यांचें जें युद्ध चवथे दिवशीं झालें त्या वेळीं शल्यास व धृष्टद्युम्नास दहा दहा मदतनीस होते. त्यांत अनुक्रमें दुर्योधन व भीष्म होते. दुर्योधनावर भीमानें चाल केली व दुर्योधनानें आणलेल्या सर्व गजांचा चुराडा केला. तेव्हां दुर्योधनाच्या आज्ञेनें त्याचें सर्व सैन्य भीमावर धांवलें. पण भीमानें त्या सर्वांस चीत केलें, हें पाहून भीष्म यावर धांवला. पण इतक्यांत सात्यकीनें त्याच्याशीं युद्ध सुरूं केलें. नंतर दुर्योधन आपल्या बांधवांसह एकवटला आहे ही संधि साधून भीम त्यांवर धांवला. थोडथा वेळानें भीमाचे छातींत बाण मारून दुर्योधनानें यास घायाळ केलें. पण पुनः उठल्यावर भीमानें सेनापति, जलसंध, सुषेण, उग्र, वीरबाहु व त्याचा सारथि भीम, भीमरथ व सुलोचन यांस ठार केलें. पण पुढें भगदत्तानें भीमास मूर्च्छित केलें (म. भी. ६२-६४ कुं.).

सहावे दिवशींहि यानें अतिशय पराक्रम करून विळ्यानें गवत कापावें अगर दांडक्यानें मातीचे गोळे फोडावे तद्वत् आपल्या गदेनें सर्व शत्रुसैन्य चिरडिलें. पण शत्रूंच्या असंख्य बाणांनीं विद्ध होऊन हा घायाळ झाला असतां द्रुपदपुत्रानें याला रथांत घालून परत नेलें (म. भी. ७७. कुं.).

आठवे दिवशीं भीष्म संतापून आला असतां, त्याचा सारथि भीमानें मारिला. त्यायोगानें भीष्माचा रथ उधळला. नंतर धृतराष्ट्रपुत्र सुनाभ्य मारिला. त्यामुळें तें सहन न होऊन त्याचे सात भाऊ आदित्य, केतु बह्वाशी, कुंडधार, महोदर, अपराजित, पंडितक व विशालाक्ष हे भीमावर धांवले. पण भीमानें त्या सर्वांस ठार केलें. पुढें याच दिवशीं मध्याह्नीं भीमानें खूप पराक्रम केला (म. भी. ८८-८९ कुं.). याच दिवशीं संध्याकाळीं भीमानें अनाधृष्टि, कुंडली, कांडभेदी, विराज, दीर्घलोचन, दीर्घबाहु, सुबाहु व मकरध्वज इ. धृतराष्ट्राचे बरेच पुत्र ठार केले (म. भी. ७६ कुं.).

नवव्या दिवशीं भगदत्त व श्रुतायु यांनीं गजदळ घेऊन भीमास कोंडिलें. पण भीमानें त्या सर्वांचा धुव्वा उडविला (म. भी. १०२ कुं.).

दहावे दिवशीं भगदत्त, कृप, शल्य, कृतवर्मा, आवंत्य, बंधु, जयद्रथ, चित्रसेन, विकर्ण व दुर्मर्षण एवढ्यांशीं भीमाचें युद्ध झालें. भीम या दहांशीं लढत असतांहि याचा पराभव झाला नाहीं. अर्जुन शिखंडीला पुढें घालून भीष्मावर जात असतां तेथें हा आला व या दोघांनीं त्या सर्वांचा मोड केला (म. भी. ११३. ११ कुं.).

अकराव्या दिवशीं अभिमन्यूनें शल्याचा सारथि मारिला. तेव्हां शल्यानें त्यास गदायुद्धास बोलाविलें. पण अभिमन्यूस बाजूला सारून हा स्वतः त्याशीं गदायुद्ध खेळूं लागला. बऱ्याच वेळानें भीमानें शल्यास मूर्च्छित केलें (म. द्रो. १४ कुं.).

चवदाव्या दिवशीं अर्जुन जयद्रथाचे वधार्थ गेला होता. पण तो परत येईना. तेव्हां धर्मानें भीमास तिकडे जावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें हा जात असतां दुःशल, चित्रसेन, कुंडभेदी, विविंशति, दुर्मुख, दुःसह, विकर्ण, शल, विंद, अनुविंद, सुमुख, दीर्घबाहु, सुदर्शन, बृंदारक, सुहस्त, सुषेण, दीर्घलोचन, अभय, रौद्रकर्मन्, सुवर्मान् व दुर्विमोचन हे याजवर धांवून आले. पण त्यांस ओलांडून हा पुढें गेला. तेव्हां यास द्रोण आडवा आला. या वेळीं मानापानावरून दोघांची बोलाचाली झाली व भीमानें चिडून त्याचा रथ मोडिला. नंतर दुःशासनाचा पराभव केला. पुढें कुंडभेदी, अभय व रौद्रकर्मन् यांस ठार मारिलें. नंतर आणखी धृतराष्ट्राचा पुत्र बृंदारक यास मारिलें. यानंतर पुनः द्रोण आडवा आला. तेव्हां भीमानें पादचारी होऊन द्रोणाचे एकामागून एक असे आठ रथ मिरकावून दिले. शेवटीं आणखी सैन्य ओलांडीत हा अर्जुनाजवळ पोहोंचला (म. द्रो. १२६-१२८ कुं.). नंतर अर्जुन भेटल्याची

खून म्हणून यानें आपला शंख वाजविला व मोठमोठ्यानें हा गर्जू लागला. हें पाहून कर्ण याजवर धांवला. तेव्हां भीमानें कर्णाच्या रथाचे घोडे मारिले; म्हणून कर्ण वृषसेनाच्या रथावर चढून परत गेला. याच वेळीं भीमानें दुःशलास ठार केलें (म. द्रो. १२९ कुं.). कर्णानें भीमास युद्धास पुनः आव्हान केलें. पण युद्धांत कर्णास मूर्च्छा आली व तो पळून गेला. पुनः कर्ण तयार होऊन रथांत बसून आला असतां भीमानें त्यावर चाल केली. त्यास भीमानें पुष्कळ वेधिलें, रथहीन केलें व शेवटीं पळवून लाविलें. या वेळीं भीमानें दुर्मुखास ठार केलें (म. द्रो. १३४. २० कुं.). कर्णाचा पराभव झालेला पाहून भीमावर दुर्मर्षण, दुःसह, दुर्मद, दुर्धर व जय हे धांवले. पण त्यांस भीमानें ठार केलें. यानंतर कर्ण व भीम यांचें पुनश्च युद्ध झालें. त्यांत कर्णाचा पराजय होतोसा पाहून दुर्योधनानें आपले बंधु शत्रुंजय, शत्रुसह, चित्र, चित्रायुध, दृष्ट, चित्रसेन व विकर्ण यांस मदतीस पाठविलें, पण भीमानें त्या सर्वांस ठार केलें. आणखी चित्रवर्मा, चित्राक्ष व शरासन यांसहि ठार केलें. विकर्ण हा भीमाचा आवडता असल्यामुळें मात्र यानें त्याजबद्दल बराच शोक केला (म. द्रो. १३५-१३७ कुं.). नंतर कर्ण व भीम यांचें पुनः युद्ध झालें. पण कर्णानें लवकरच याशीं लढण्याचें सोडून दिलें (म. द्रो. १३९ कुं.). नुकत्याच झालेल्या युद्धांत कर्णानें भीमास ' खादाड स्वयंपाकी ' वगैरे म्हटलें त्याचा राग येऊन अर्जुनास आपली प्रतिज्ञा लवकर पूर्ण करण्यास यानें सांगितलें (म. द्रो. १४८ कुं.).

त्याच दिवशीं रात्रीं आपल्या पित्यास मारिल्याचा सूड उगविण्याकरितां भानुमान कलिंगाचा पुत्र भीमावर धांवला. त्या वेळीं भीमानें एका घुक्कीसरसा त्याचा चुराडा केला. नंतर रथावरून ध्रुवाच्या रथांत जाऊन यानें त्यासहि मुष्टिप्रहारानेंच ठार केलें. नंतर जयराताचे रथांत जाऊन त्यास एका चपराकीनेंच परलोक दाखविला. तसेंच दुष्कर्षणाचा चेंदामेंदा केला (म. द्रो. १५६ कुं.). नंतर बाह्लीकाशीं भीमाचें युद्ध झालें. त्यांत बाह्लीकाचे पुत्रास मूर्च्छित केलें. पण बाह्लीकानें भीमास घायाळ केलें. त्यांतून हुषार होतांच भीमानें दृढरथ, नागदत्त, विरजा, सुहस्त यांस ठार केलें (म. द्रो. २५.८ कुं.). नंतर कांहीं वेळ भारद्वाजांजवळ लढत असणारा दुर्योधन भीमावर धांवला. त्यांत दुर्योधनाचा पराभव झाला (म. द्रो. १६७-१६८ कुं.). द्रुपद व विराट ठार झाले हें पाहून भीम व धृष्टद्युम्न द्रोणावर धांवले. नंतर भीमाचें कर्णाशीं युद्ध झालें, त्यांत त्यांनीं एकमेकांचे रथ, धनुष्य वगैरे निरुपयोगी करण्याचा तडाखा चालविला. याचा रथ निरुपयोगी झाला, तेव्हां यानें नकुलाचे रथांत उडी घेतली (म. द्रो. १८७ कुं.).

पंधरावा दिवस सुरूं झाला, तरी द्रोण आवरत नाहीं हें पाहून कृष्णानें मसलत दिली कीं, अश्वत्थामा मेल्याचें द्रोणास कळल्यास द्रोण शस्त्र खालीं ठेवील व तेणेंकरून त्यास मारणें फार सोपें जाईल. तें ऐकून यानें आपल्याच सैन्यांतील इंद्रवर्म्याचा हत्ती गदेनें मारून हा द्रोणाजवळ येऊन 'अश्वत्थामा मेला' असें ओरडला; व म्हणूनच पुढें द्रोणास मारणें सोपें गेलें (म. द्रो. १९१ कुं.). द्रोणाचार्य मेल्यावर वैतागानें अर्जुन आत्महत्त्येचा विचार करीत होता; तेव्हां भीम त्यास लागेल असें बोलला (म. द्रो. १९८ कुं.).

पुढें भीम व अश्वत्थामा यांचें युद्ध जुंपलें. त्यांत अश्वत्थाम्यानें भीमावर नारायणास्त्र सोडिलें. तेव्हां पांडवांकडील लोक हतवीर्य झाले व शस्त्रास्त्रें टाकून रथांतून पायदळी झाले. अर्जुनानें त्या नारायणास्त्राचे भोंवतीं वारुणि अस्त्र पसरिलें व त्यास रथाखालीं ओढून शस्त्रहीन केलें. तेव्हां तें अस्त्र शमलें. नंतर पुनः तयारी करून पांडव आले असतां अश्वत्थाम्यानें याच्याशीं युद्ध करून याच्या सारथ्यास घायाळ करून पळविलें (म. द्रो. २००-२०१ कुं.).

कर्णार्जुनांनीं सोळाव्या दिवशीं व्यूहरचना केल्यावर थोड्या वेळानें भीम व क्षेमधूर्ति यांचें हत्तींवरून युद्ध झालें. त्यांत भीमानें क्षेमधूर्तीचा पाडाव करून हत्ती मारून त्यास खालीं उतरविलें व नंतर त्यास ठार केलें (म. क. ९ कुं.). नंतर कांहीं वेळानें भीम व अश्वत्थामा यांचें युद्ध झालें. त्यांत दोघेहि एकमेकांच्या शरांनीं व्याप्त होऊन मूर्च्छित पडले. तेव्हां त्यांस त्यांच्या सारथ्यांनीं एकीकडे नेलें (म. क. १२ कुं.).

सतराव्या दिवशीं लोकांचा फारच धुव्वा उडत असलेला पाहून दुर्योधनानें आपल्या सैन्यास प्रोत्साहन दिलें व तो स्वतः भीमावर धांवला. पण त्यांत भीमानें त्याचा पराभव करून त्याची सबंध गजसेना ठार केली (म. क. ४० कुं.). नंतर थोड्या वेळानें कर्ण व भीम यांचें युद्ध झालें. त्यांत कर्ण विन्मुख होऊन पळून जाण्याचा विचार करीत आहे, तोंच दुर्योधनानें आपल्या भावांस याच्यावर पाठविलें. पण श्रुतर्वा, दुर्धर, क्रोथ, विवित्सु, विकट, सम, निषंगी, कवची, पाशी, नंद, उपनंद, दुष्म, धर्ष, सुबाहु, वातवेग, सुवर्चस्, धनुर्ग्रह, शल व सह या धांवून आलेल्या धृतराष्ट्रपुत्रांपैकीं विवित्सु, विकट, सह, क्राथ, नंद व उपनंद यांस यानें ठार केलें. इतक्यांत पुनः कर्ण तयार होऊन आला. तेव्हां भीमानें त्यास एका बाणानें आरपार छेदिलें. पण पुढें कर्णानें रागावून याचा ध्वज उडवून व सारथि मारून यास विरथ केलें (म. क. ४६ कुं.). कर्णाच्या बाणांनीं धर्मराज विंधिला जाऊन हैराण झाला होता. हें भीमाकडून कळल्यावर

अर्जुन धर्मराजाच्या समाचारास निघून गेला (म. क. ६८ कुं.). नंतर थोड्या वेळानें यानें दुर्योधनाच्या सैन्याचा संहार चालविला. तेव्हां दुर्योधनाच्या सांगण्यावरून शकुनि भीमावर चालून आला. पण भीमानें त्याला भूमीवर लोळविलें. तेव्हां दुर्योधनानें त्यास रथांत घालून परत नेलें (म. क. ७७ कुं.). पुढें घनघोर संग्राम सुरूं झाला, तेव्हां दुःशासन भीमावर धांवला; पण भीमानें त्याचे घोडे व सारथि मारले. शेवटीं त्यास जमिनींवर पाडून आपणहि पादचारी झाला व त्याचा हात तोडून शिवाय, छाती फोडून त्यांतील रक्त प्याला आणि त्या रक्तानें भरलेल्या हातांनींच यानें दुःशासनानें मोकळे केलेल्या द्रौपदीच्या केसांची वेणी घातली (पद्म. उ. १४९). अशा तऱ्हेनें यानें आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली. याच सुमारास यानें आणखी अलंबु, कवचिन्, खड्गिन्, दण्डधार, धनुर्धर, निषंगि, वातवेङ्ग, सुवर्चा इ. धृतराष्ट्रपुत्रांना ठार मारिलें (म. क. ८७-८८ कुं.).

अठराव्या दिवसाच्या युद्धांत कृतवर्म्यानें भीमाचे घोडे मारिले. तेव्हां यानें दुसरे अश्व जोडिले. ते अश्वत्थाम्यानें मारिले. परंतु भीमानें कृतवर्म्याचा रथ तोडिला व पुढें शल्याशीं युद्ध केलें. त्यांत शल्याच्या सारथ्यास मारिलें व नंतर दोघांचें प्रत्यक्षपणें गदायुद्ध सुरूं झालें. त्यांत याला मूर्च्छा आली; पण पुनः सावध होऊन हा कौरवसेनेशीं लढूं लागला (म. श. १२ कुं.).

भीमानें गजसैन्याचा धुव्वा उडविल्याचें पाहून भीमावर दुर्मर्षण, श्रुतांत, जैत्र, भूरिबल, रवि, जयत्सेन, सुजात, दुर्विषह, दुर्विमोचन, दुष्प्रधर्ष व श्रुतर्वा धांवले. पण भीमानें या सर्वांस ठार केलें (म. श. २६ कुं.). त्यानंतर यानें सुदर्शनावर धांवून जाऊन त्याला ठार केलें (म. श. २७).

नंतर हृदप्रविष्ट दुर्योधनास युधिष्ठिरानें 'आमचेपैकीं एकास मारून तूं खुशाल राज्योपभोग घे' असें म्हटल्यावर तो बाहेर आला व लढूं लागला. भीमाचें व त्याचें घनघोर युद्ध झालें. त्यांत अर्जुनानें कृष्णाचे सांगण्यावरून आपली डावी मांडी थोपटून भीमास खूण केली. ती पटून भीमानें त्याच्या मांड्या फोडून त्यास खालीं पाडिलें व पूर्वीच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढून भीमानें त्याचे डोक्यांत डावी लाथ हाणली. त्यामुळें लवकरच दुर्योधन मरण पावला. हें अधर्मयुद्ध केलें, म्हणून बलराम रागावला व भीमावर धांवला. पण कृष्णानें त्याचें सांत्वन केलें (म. श. ५७. ६० कुं.).

पुत्रशोकानें संतप्त झालेल्या द्रौपदीनें धर्मराजास अश्वत्थामा मेलेला ऐकावा अशी इच्छा प्रदर्शित केली. पण धर्म तिची समजूत घालूं लागला. तेव्हां ती भीमाकडे आली व 'अश्वत्थाम्यास मारून त्याचा मणि आणा' असें यास ती म्हणाली. तेव्हां भीमानें तिचें म्हणणें मान्य करून हा मणि आणण्याकरितां गेला. याचे रक्षणार्थ अर्जुनहि गेला. तेथें तुंबळ युद्ध झालें. शेवटीं अश्वत्थाम्यानें आपला मणि काढून दिला (म. सौ. ११. १२–१६. कुं.).

पुढें हस्तिनापुरांत आल्यावर धृतराष्ट्रानें युधिष्ठिरास आलिंगिल्यानंतर भीमास बोलाविलें. तेव्हां धृतराष्ट्राची चर्या जाणून कृष्णानें मेटावयास चाललेल्या भीमास बाजूस सारून पूर्वीच चेष्टेनें दुर्योधनानें करून ठेविलेला लोहभीम धृतराष्ट्रापुढें ठेविला. धृतराष्ट्रानेंहि क्रोधांध होऊन त्याचा चुरा केला. ही गोष्ट ज्या वेळीं धृतराष्ट्रास कळली, तेव्हां त्यास पाण्यांत पडल्यासारखें झालें. नंतर कृष्णानें त्याची चांगलीच कानउघाडणी केली (म. स्त्री. १२-१३).

नंतर हा गांधारीस भेटण्यास गेला. त्या वेळीं कौरव बलाढ्य होते, वगैरे प्रशंसा भीमानें केलेली ऐकून गांधारी शांत झाली (म. स्त्री. १५ कुं.).

भीमानें धर्मास उद्देशून 'आपलें कर्म करीत असावें' या विषयावर अनुपमेय भाषण केलें आहे (म. शां. १० कुं.). त्याचप्रमाणें यानें धर्मास पापनाशार्थ अश्वमेध करण्याची सल्ला दिली (म. शां. १६). धर्मानें भीमाला युवराज म्हणून अभिषेक केला होता (म. शां. ४०. ९ कुं.).

पुढें पांडवांचें धृतराष्ट्राशीं प्रेमळ वर्तन होतें. पण भीमाचें मात्र तसें नव्हतें. ते एकमेकांवर नेहमीं जळत असत. भीम इतरांना न कळत धृतराष्ट्रास टोंचून बोले. तेव्हां धृतराष्ट्रानें तपार्थ वनांत जाण्याचें ठरविलें. अगोदर सर्वांचें श्राद्ध करावें असें मनांत आल्यावरून त्यानें धर्मार्जवळ द्रव्याची मागणी केली. पण भीम आडवा आल्यावरून त्यानें व अर्जुनादिकांनीं आपल्या खाजगींतून त्यास द्रव्य दिलें (म. आश्र. १२.१३ कुं.).

एकदां व्यासानें याला निर्जला एकादशीचें माहात्म्य सांगितलें. तेव्हां यास फार वाईट वाटलें. पण ही एकादशी मुळींच पाणीहि न पितां केल्यास दुसरे कोठलेहि उपवास करावयास नकोत, असें समजल्यापासून भीम तो उपवास करूं लागला. म्हणून दुसरे दिवशींच्या द्वादशीस म्हणजे ज्येष्ठ शुद्ध द्वादशीस पांडवद्वादशी म्हणतात. यास उपवास मुळींच झेपत नसत. पण हा उपवास अति मेटाकुटीनें करी (पद्म. उ. ५१). अश्वत्थामादिकांस शिबिरांत जाण्यास कृष्णानें रक्षणास ठेविलेल्या शिवानें परवानगी दिली. हें कळल्यावर पांडवांनीं त्यास शस्त्रादिकांनीं ताडिलें. त्यामुळें 'तुम्ही पुनः जन्म घ्याल' असा शिवानें पांडवांना शाप दिला. त्यांत भीम हा वीरण या नांवाचा म्लेच्छ राजा होऊन वनरसा नामक नगरीचा राजा झाला. (भवि. प्रति. ३. १). वनरसा हें बनारस असून वीरण हा मीरन असावा असें वाटतें.

कौरवपांडवयुद्ध झाल्यानंतर एकदां पांडव मंडळी बसली असतां युद्धाचें सर्व श्रेय कृष्णास दिलेलें पाहून भीमास राग आला व हा अहंकारानें, मीच सर्वांचा नाश करण्यास कारणीभूत आहें, असें म्हणूं लागला. तेव्हां कृष्ण गरुडावर बसून याच्यासह आकाशमार्गानें दक्षिण दिशेला निघाला. नंतर त्यानें समुद्र व सुवेल पर्वत ओलांडून लंकेजवळ जाऊन बारा योजनें व्यासाचें एक सरोवर यास दाखविलें व 'त्याचा तळ काढून आण' म्हणून सांगितलें. भीम चार कोस खालीं गेला. परंतु यास पत्ता न लागतां कांहीं प्राणी अंगावर येऊं लागल्यामुळें हा धापा टाकीत मागें फिरून यानें कृष्णास ती हकीकत सांगितली. तें ऐकून कृष्णानें एका आंगठ्याच्या योगानें तें सरोवर फेंकून दिलें. तेव्हां यानें विचारतांच कृष्णानें,ही रामानें मारिलेल्या कुंभकर्णाच्या डोक्याची कवची व त्याला धरणारे सरोगेय नामक प्राणी असुर होत, असें सांगितलें. हा चमत्कार पाहून भीमानें त्याची क्षमा मागितली (स्कंद. १. २. ६६).

पुढें बरींच वर्षें राज्योपभोग घेतल्यावर अग्नीचे सांगण्यावरून पांडवांनीं शस्त्रसंन्यास केला व ते उत्तर दिशेनें वनांत चालले. त्याच दिशेनें जात जात मेरुपर्वत चढूं लागले असतां अनुक्रमें द्रौपदी, सहदेव, नकुल व अर्जुन हीं पतन पावलीं. पुढें भीमहि पडला. तेव्हां आपण पडण्याचें कारण काय हें यानें धर्मास विचारलें. तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं, तूं आपणास बलाढ्य समजून इतरांस तुच्छ लेखीत होतास व फार खादाड असल्यामुळें पतन पावलास (म. महा. २). या वेळीं याचें वय एकशें सात वर्षांचें होतें (युधिष्ठिर पहा).

यास तीन बायका होत्या. पैकीं पहिली हिडिंबा, तिजपासून यास घटोत्कच झाला. नंतर मुख्य भार्या द्रौपदी. तिजपासून यास सुतसोम नांवाचा पुत्र झाला (म. आ. ६४. १६४ कुं.). तिसरी स्त्री काशिराजाची कन्या जलंधरा. ती यानें स्वयंवरांत जिंकिली होती. तिजपासून यास शर्वत्रात नांवाचा पुत्र झाला (म. आ. ६३. ७६ कुं.). भागवतांत द्रौपदी व भीम यांच्या पुत्राचें नांव श्रुतसेन असें दिलें आहे व तिसऱ्या स्त्रीचें नांव काली असून पुत्राचें नांव सर्वगत असें दिलें आहे (भा. ९. २२. २७-३१).

याचें शरीर भव्य असून अंगकांति सुवर्णासारखी होती. याच्या ध्वजावर सिंह असून रथाचे घोडे अस्वली रंगाचे होते. याच्या धनुष्याचें नांव वायव्य व शंखाचें पौंड्र होतें. याचें मुख्य आयुध गदा होय. यानें धृतराष्ट्राचे शंभरच्या शंभर पुत्र मारिले, असें भागवतांत दिलें आहे (भा. १.१५. १५). याची धृतराष्ट्रास फार भीति वाटे, असें सर्व ठिकाणीं आढळतें.

१९ दूर्व नामक ब्राह्मणाचा एक अंत्यज मित्र (गणेश. १. ७६; बुध पहा).

२० एक शूद्र. द्वापरयुगांत हा होऊन गेला. यानें अतिशय ब्रह्महत्त्या केल्या. वेश्येच्या संगतींत यास फार आनंद होई. एकदां एका ब्राह्मणाच्या घरीं चोरीस्तव हा गेला असतां कांहीं कारण पाहिजे म्हणून यानें त्याजवळ भिक्षा मागितली. पण आपण एकटा असल्याचें सांगून त्यानें यास तांदूळ वाढण्याचें कबूल केलें. पण यानें आपणहि एकटेच असल्याचें सांगून त्याची सेवा करण्याच्या निमित्तानें हा तेथेंच राहिला. पुढें कांहीं दिवसांनीं दुसरेच चोर तेथें येऊन त्यांनीं हा रक्षक असावा, असें समजून यास ठार मारिलें. पण यानें निदान कांहीं दिवस ब्राह्मणाची सेवा केली होती, म्हणून याचा उद्धार झाला (पद्म. ब्रह्म. १४).

२१ एक खाटिक. शमीमाहात्म्याकरितां याची कथा आली आहे (गणेश. १.२६).

२२ तोण्डमान् नामक राजाच्या राज्यांत कुर्ब नांवाच्या गांवीं एक भीम नामक कुंभार राहत होता. हा रोज श्रीनिवासाची पूजा करी (स्कंद. २. १. १०).

२३ विदर्भांतील कौंडिण्य नगरचा राजा. याच्या बापाचें नांव चित्रसेन. हा निपुत्रिक असल्यामुळें यानें आपलें राज्य मनोरंजन व सुमंतु या प्रधानांचे ताब्यांत देऊन अरण्याचा मार्ग धरिला. प्रधानांस 'कदाचित् माझें काम झालें तर मी परत येईन' असें सांगितलें होतें. पुढें रानांत यास विश्वामित्र भेटला व त्यानें यास प्रथमदर्शनींच 'तुला पुत्र होईल' असा वर दिला. नंतर यास याचे वंशांत गणेश हें दैवत कसें आलें तें सांगून यास गणेशोपासना करण्यास सांगितलें. पुढें गणेशाच्या प्रसादानें यास पुत्र झाला. त्याचें नांव रुक्मांगद (गणेश.१. १९-२७).

२४ गुर्जरदेशीय मूलवर्मा राजाचा पुत्र (भवि. प्रति. ३. २१).

२५ महीराज नामक देहलीपति राजास विविंशति कौरवाच्या अंशानें झालेला पुत्र. यास विद्वन्माला नामक स्त्री होती. ती पट्टणाधिपति पूर्णमलाची कन्या. यास ब्रह्मानंदानें ठार केलें (भवि. प्रति. ३. १७. ३१).

भीम वैदर्भ—स्यापर्णाचा यज्ञांत प्रवेश झाल्यानंतर जी सोमाची विशिष्ट परंपरा सांगण्यांत आली, त्यांत दैवावृधानें ती परंपरा भीमाला सांगितली व भीमानें वैदर्भाला सांगितली. सायणाचार्य या दोन व्यक्ति मानितात, पण एकच व्यक्ति असावी (ऐ. ब्रा. ७.३४).

भीमक—भीष्मकाचें नामांतर.

भीमकाय—त्रिपुरासुराचा एक सेवक. कांहीं कालपर्यंत त्रिपुरानें पृथ्वीचें राज्य यास दिलें होतें (गणेश. १.३९.१३).

भीमकी—रुक्मिणीचें नामांतर.

भीमकेश—(बृहध्वज पहा).

भीमपायन—(भौतपायन पहा).

भीमबल—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

भीमरथ—(सो. क्रोष्टु.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें विकृति राजाचा पुत्र. मत्स्यमतें विमलपुत्र.

२ (सो. क्षत्र.) भागवत व वायु यांच्या मतें केतुमत्चा पुत्र. यास विष्णूंत अभिरथ म्हटलें आहे. याला महाभारतांत भीमसेन म्हटलें आहे.

३ युधिष्ठिराच्या सभेंतील राजा (म. स. ४. ३२ कुं.).

४ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. याचा भीमसेनानें वध केला (म. भी. ६४. ३६ कुं.).

भीमवर्मन्—एक क्षत्रिय. हा पापी असल्यामुळें मरणोत्तर अधम योनीप्रत गेला. त्या ठिकाणीं यानें चंडिकेची उपासना केली. त्यामुळें हा पुढील जन्मीं महानंदी नामक सच्छील राजा झाला (भवि. प्रति. २. ३४).

भीमविक्रम—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

भीमवेग—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

भीमवेगरव—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

भीमशंकर—हा सह्याद्रिवरील डाकिनी येथें आहे. यानें कामरूपेश्वर सुदक्षिणाचें भीमाला मारून रक्षण केलें (शिव. शत. ४२). यांचें उपलिंग भीमेश्वर आहे (शिव. कोटि. १). हेंच पुणें जिल्ह्यांतील खेडजवळील भीमाशंकर होय.

भीमशर—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

भीमसेन—जनमेजय पारीक्षिताच्या भावाचें हें नांव आहे (श. ब्रा. १३. ५. ४. ३). शौनकांनीं भीमसेनाकडून यज्ञ करविला होता (सां. श्रौ. १६. ९. ३; भा. ९. २२; विष्णु. ४. २०; म. आ. ३. १ कुं.).

२ कश्यप व मुनि यांचा पुत्र.

३ (सो. ऋक्ष.) विष्णु व वायु यांच्या मतें ऋक्षाचा पुत्र. मत्स्यमतें दक्षाचा पुत्र.

४ (सो. कुरु.) अनश्वपुत्र पारीक्षित् व सुवेषा यांचा पुत्र. याची भार्या केकयराज घराण्यांतील कुमारी ऊर्फ सुकुमारी. याचा पुत्र प्रतिश्रवस् ऊर्फ परिश्रवस् (म. आ. ६३. ४५ कुं.).

५ गालवानें ज्या दिवोदासास माधवी दिली होती, त्याचा पिता. दिवोदासाला भैमसेनि म्हटलें आहे (म. उ. ११७. १ कुं.; क. सं. ७. ८; २ भीमरथ पहा).

भीरु—मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

भीषण—बकासुराचा पुत्र. आपल्या पित्यास पांडवांनीं मारिलें ही गोष्ट मनांत ठेवून यानें पांडवांचा यज्ञीय अश्व आपल्या पुरोहिताच्या सांगण्यावरून धरिला. परंतु अर्जुनाचें व यांचें युद्ध होऊन त्यांत हा मरण पावला (जै. अ. २२).

२ एक असुर. यास मारुतीनें जिंकिलें (पद्म. उ. २०६).

३ (सो. विदूरथ.) मत्स्यमतें हृदीकाचा पुत्र.

भीष्म—(सो. कुरु.) शंतनूस गंगेपासून अष्टवसूंच्या अंशानें झालेला पुत्र (म. आ. ६३. ५० कुं.). ब्रह्मदेवाच्या शापामुळें गंगा शंतनूची पत्नी झाली होती. वसिष्ठाच्या शापामुळें व इंद्राच्या आज्ञेमुळें अष्टवसूंनीं गंगेच्या पोटीं जन्म घेतला. त्यांपैकीं सात पुत्र गंगेनें नदींत बुडविले. आठवा पुत्र द्यु नांवाच्या वसूचा अंश होता. त्यास बुडवींत असतां शंतनूनें विरोध केला म्हणून हा वांचला. परंतु 'हा निपुत्रिक होईल,' असें वसूंनीं सांगितलें होतें. अशा तऱ्हेनें शंतनूनें गंगेस विरोध केल्यामुळें ती भीष्मासह अंतर्धान पावली. गंगेनें वसिष्ठाकडून यांचें वेदाध्ययन करविलें. तसेंच बृहस्पति व शुक्राचार्य यांजकडून यांचें शास्त्राध्ययन झालें. क्षत्रियविरोधी परशुरामाकडून यास धनुर्वेदहि शिकविला. परशुरामानें अस्त्रविद्येबरोबरच यास राजधर्म व अर्थशास्त्र यांचें ज्ञान दिलें (म. आ. ६८. ७४-७६; १०७. ४० कुं.). शिवाय याला, च्यवनभार्गव, वसिष्ठ, मार्कंडेय, परशुराम यांच्यापासून धर्मज्ञान प्राप्त झालें (म. शां. ३ ६.७.१३; ४५ कुं.). याला गंगेचा पुत्र म्हणून गांगेय असें नांव मिळालें. शिवाय जाह्नवीपुत्र व भागीरथीपुत्र असाहि निर्देश येतो. यांचें मूळचें नांव देवव्रत असें होतें.

गंगा आपला पुत्र भीष्म यास घेऊन गेल्यानंतर सुमारें छत्तीस वर्षांनीं शंतनु मृगयेकरितां म्हणून एका अरण्यांत आला. त्यानें एका हरिणाचा वेध करून त्याच्यामागें तो धांवूं लागला. इतक्यांत तो भागीरथीच्या कांठानें पळत असतां त्यास भागीरथीचें पाणी कमी झाल्याचें दिसलें. त्या वेळीं 'ही नदी आज वाहत कां नाहीं?' असें तो स्वतःशींच पुटपुटला. तेथें एक सुंदर मुलगा त्याच्या दृष्टीस पडला. तो मुलगा बाणावर बाण सोडून गंगेचा प्रवाह अडवीत होता. त्याचें अचूक शरसंधान व लोकोत्तर कृति पाहून शंतनूस आश्चर्य वाटलें.

हा मुलगा म्हणजे शंतनुपुत्र भीष्म होता. शंतनूनें यास फक्त जन्मकालींच पाहिलें असल्यामुळें त्यास याची ओळख पटली नव्हती. इतक्यांत यानें आपल्या पित्यास पाहिलें, व आपल्या मोहक दृष्टीनें त्यास मोहित करून हा अंतर्धान पावला. हा अद्भुत चमत्कार पाहून 'हा आपला तर मुलगा नसेल ना?' असा विचार त्याच्या डोक्यांत आला. हा आपलाच पुत्र असावा असा संशय आल्यामुळें तो गंगेस उद्देशून 'तो बालक मला पुनः दाखीव' असें म्हणाला. त्याबरोबर गंगा स्त्रीरूप धारण करून, शुभ्र वस्त्र परिधान करून व बहुमोल अलंकार घालून तेथें दृश्य झाली. तिच्या उजव्या हातांत हा बालक

होता. तरीहि राजास या बालकाची ओळख पटेना. तेव्हां गंगेनें शंतनूस पूर्ववृत्त साग्र कथन करून या बालकास त्याच्या स्वाधीन केलें. जातांना गंगेचें मातृहृदय उचंबळून आलें. तिनें याचें पालनपोषण, शिक्षण इत्यादि महत्त्वाच्या बाबतींत कसें लक्ष घातलें, याबद्दल सर्व कांहीं राजास सांगितलें. याप्रमाणें गंगा या बालकास शंतनूचें स्वाधीन करून अंतर्धान पावली. शंतनूनें गांगेयास आपली राजधानी जें हस्तिनापूर तेथें आणिलें व क्रमानें सुमुहूर्तावर यौवराज्याभिषेक केला. अशा तऱ्हेनें सर्व राज्यसूत्रें भीष्माच्या हातांत आलीं. भीष्मानें आपल्या पित्यास, कुरुकुलांतील इतर पुरुषांस व प्रजाजनांस संतुष्ट ठेवून राज्य केलें. गंगेच्या विरहामुळें शंतनूस कांहीं सुचेनासें झालें होतें. एके दिवशीं तो मृगयेसाठीं दूर अरण्यांत गेला असतां, त्यास एक प्रकारचा सुगंध येऊं लागला. तो सुगंध धीवरकन्या सत्यवती हिचा येत होता. तेव्हां तो सुगंध कोठून येतो, याचा शोध करितांना शंतनूस तरुण सत्यवती दिसली. तेव्हां त्यानें तिला मागणी घातली. परंतु धीवरानें भीष्म असल्यामुळें सत्यवतीस होणाऱ्या पुत्रास राज्य मिळणार नाहीं, या समजुतीनें राजास नकार दर्शविला. त्यानें राज्य सत्यवतीस होणाऱ्या पुत्रास देण्याच्या अटीवर मागणी कबूल करण्याचें आश्वासन दिलें. परंतु शंतनूस तें करणें पसंत पडेना. कारण, भीष्मासारखा नेता राज्यापासून अलग करणें हें त्यास पटेना. यामुळें तो खिन्न होऊन परत गेला. या निराशेनें त्याचें मन व्याप्त झालें व त्याचें शरीरस्वास्थ्यहि नष्ट झालें. भीष्मानें पित्यास काळजीचें कारण विचारिलें. परंतु शंतनूस लज्जेस्तव तें सांगतां आलें नाहीं. अखेर भीष्मास याचा सुगावा लागाला. पितृसुखासाठीं स्वार्थत्याग करण्याचें ठरवून हा त्या धीवराकडे गेला व यानें सत्यवतीस पित्यासाठीं मागणी घातली. तेव्हां धीवरानें पूर्वोक्त अटी यास निवेदन केल्या. त्याप्रमाणें भीष्मानें आजन्म ब्रह्मचारी राहून राज्यलोभ सोडण्याची प्रतिज्ञा केली. याच प्रसंगीं याला भीष्म हें नांव मिळालें व हा सत्यवतीस घेऊन आला. यामुळें शंतनूस आनंद होऊन त्यानें यास ' तूं इच्छामरणी होशील ' असा आशीर्वाद दिला. पुढें सत्यवतीस चित्रांगद व विचित्रवीर्य असे दोन पुत्र झाले. त्यांपैकीं चित्रांगदास भीष्मानें गादीवर बसवून आपण राज्य चालविलें.

शंतनु मृत झाल्यावर भीष्माची सापत्न माता सत्यवती हिचा अभिलाष धरून उग्रायुधानें तिला पाठवून देण्याविषयीं भीष्मास निरोप पाठविला. त्यामुळें याला राग येऊन यानें आपल्या सेनापतीस सैन्याची सिद्धता करण्याचा हुकूम दिला. परंतु मंत्र्यांनीं पित्याच्या सुतकांत असतां असलें कार्य करूं नये असें सांगून सामदामादि प्रकारांनीं प्रयत्न केला; पण तो दुष्टबुद्धि ऐकेना. तेव्हां भीष्मानें तीन दिवस त्याच्याशीं युद्ध करून त्याचा वध केला (ह. वं. १. २०; म. शां. २६.१० कुं.).

पुढें चित्रांगद गंधर्वांशीं लढत असतां मेला; तेव्हां सत्यवतीच्या अनुमतीनें यानें विचित्रवीर्यास गादीवर बसविलें. या वेळीं विचित्रवीर्य वयानें लहान होता. तो भीष्मास योग्य तो मान देई. तो वयांत आल्यावर भीष्मानें त्याचा विवाह करण्याचें ठरविलें. इतक्यांत काशिराजाच्या तीन मुलींचे स्वयंवराची बातमी यास समजली. त्याप्रमाणें भीष्म तेथें गेला; व तेथें जमलेल्या सर्व राजांस आव्हान करून त्या तिन्ही मुली घेऊन आला त्यांचा विचित्रवीर्यांशीं विवाह करण्याचें ठरवून मुहूर्तहि ठरविला तेव्हां त्या तीन कन्यांपैकीं ज्येष्ठ अंबा भीष्माकडे आली व तिनें ' मीं मनानें शाल्वास वरिलें आहे ' असें सांगितलें. तेव्हां भीष्मानें तिला तसें करण्यास मोकळीक दिली. परंतु शाल्वानें तिचा स्वीकार केला नाहीं. तेव्हां ती तप करूं लागली. अंबिका व अंबालिका यांचा विचित्रवीर्यांशीं विवाह झाला.

अंबा तप करीत असतां एके दिवशीं तिचा मातामह आजोबा होत्रवाहन सृंजय याची तिच्याशीं गांठ पडली. तिनें त्यास भीष्मानें केलेलें हरण व शाल्वानें केलेला त्याग याची इत्थंभूत माहिती सांगितली. पुढें त्याच्या सांगण्यावरून ती तेथेंच आलेल्या परशुरामास शरण गेली व तिनें भीष्माचा वध करावा अशी त्यास विनंति केली. तेव्हां परशुरामानें 'ब्राह्मणकार्यीकरितां शस्त्र धरीन' असा पण केला असल्यामुळें त्यानें इतर साधनांनीं तिचें कार्य करण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें त्यानें गुरु या नात्यानें भीष्मास तिचा स्वीकार करण्यास सांगितलें. पण तिनें मनानें दुसऱ्यास वरिलें, या सबबीवर भीष्मानें भावास सांगण्याचें नाकारिलें. तेव्हां परशुरामानें यास युद्धाचें आव्हान दिलें. भीष्मानें पुष्कळ समजूत करून पाहिली, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. अखेर दोघांचें द्वंद्व-युद्ध होण्याचें ठरून ते सज्ज झाले. तेव्हां गंगेनें भीष्मास युद्धापासून परावृत्त होण्यास सांगितलें. परंतु भीष्मानें सर्व सत्य हकीकत निवेदन करून ' रामासच परावृत्त कर ' असें तिला विनविलें. तेव्हां पुत्रप्रेमाकरितां गंगा परशुरामाकडे गेली व तिनें त्यास 'युद्ध करूं नका' अशी विनंति केली. पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. अखेर चार दिवस युद्ध होऊन (म. उ. १७७-१८७), भीष्मानें रामास पराभूत केलें (म. उ. १८६. ४ कुं.). हें कार्य प्रस्वाप अस्त्राच्या योगानें झालें. हें अस्त्र इतर कोणासहि माहीत नव्हतें. भीष्माच्या नाशार्थ अंबेनें तप केलें. तेव्हां गंगेस राग येऊन तिला 'वांकडीतिकडी नदी होशील' असा तिनें शाप दिला. महादेवानें ' तुझ्या हातून भीष्मवध होईल ' असा वर दिला. पुढल्या जन्मीं ती शिखंडी होऊन तिनें भीष्मवध केला (म. उ. १७३-१९२).

परंतु सात वर्षांनंतर अतिविषयोपभोगामुळें विचित्रवीर्यास राजयक्ष्मा रोग होऊन तो मेला. त्या वेळीं त्याला संतति नव्हती. तेव्हां सत्यवतीनें भीष्मास संतति निर्माण करण्यास सांगितलें. परंतु भीष्मानें प्रतिज्ञाभंग करण्यास नाकारिलें. पुढें व्यासापासून संतति निर्माण करविण्यांत आली (म. आ. १००-१०२).

विचित्रवीर्यानंतर धृतराष्ट्र अंध म्हणून पांडूस भीष्मानें गादीवर बसविलें. पण पांडु मेल्यावर धृतराष्ट्र राज्य-व्यवस्था पाहूं लागला. परंतु पुढें धृतराष्ट्रपुत्र व पांडुपुत्र यांचें वितुष्ट आलें. त्यांचें ऐक्य घडविण्यासाठीं द्रुपदाचा पुरोहित भीष्माकडे आला. त्याचें भीष्मानें योग्य तें स्वागत केलें; व पांडवांच्या हक्काची आम्हांस जाणीव असल्याचें सांगितलें (म. उ. २१). या वेळीं यानें कर्णास उपहासून अर्जुनाची स्तुति केली. तेव्हां कर्ण रागावून 'अर्जुनापेक्षांहि श्रेष्ठ आहें' असें दाखविण्याकरितां दिग्विजयास गेला होता (म. व. २५४ २५५ ग. कृ. प्रतींतच फक्त). भीष्मानें पांडवांशीं सख्य कर-ण्याबद्दल दुर्योधनास सांगितलें. पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. अखेर पांडवांविरुद्ध लढण्यासाठीं कौरवसेनेचा अधिपति म्हणून भीष्मास उभें रहावें लागलें (म. उ. १५०). सैनापत्य पत्करितांना यानें 'पांडवसेनेचा नाश करीन, पण त्यांचा वध करणार नाहीं; कर्ण किंवा मी यांपैकीं एक लढेल,' या अटी दुर्योधनास सांगितल्या होत्या (म. उ. १५६). भीष्मानें युद्धापूर्वी आपलें बल व युद्धनीति यांची माहिती दुर्योधनास दिली. त्यांत यानें 'एक महिन्यांत शत्रूसैन्याची रांगोळी करीन' असें सांगितलें होतें (म. उ. १९३). युद्धांत पहिले दहा दिवस यानें युद्ध केलें (म. आ. २). त्यांत पांडवांना यश मिळण्याचें चिह्न दिसेना. 'मी युद्धांत शस्त्र हातांत धरणार नाहीं' अशी कृष्णानें प्रतिज्ञा केली होती. तेव्हां यानें 'मी कृष्णास शस्त्र घ्यावयास लावीन' अशी प्रतिज्ञा केली. त्याप्रमाणें याचें व अर्जुनाचें युद्ध चाललें असतां यानें अर्जुनास हतबल करून मूर्च्छित केलें. अर्थात् कृष्णास राग आला व तो हातांत चक्र घेऊन याच्यावर धांवून आला. तेव्हां यानें शस्त्रें खालीं ठेवून प्रत्यक्ष परमात्मा वध करतो आहे, याबद्दल कृष्णाचें स्तवन केलें. इतक्यांत अर्जुन सावध होऊन त्यानें कृष्णास परतविलें (म. भी. ५९). हा प्रसंग तिसऱ्या दिवशीं झाला. पुनः नवव्या दिवशीं कृष्णाला शस्त्र धरावें लागलें (म. भी. १०६).

दहावे दिवशीं दुर्योधनाच्या वाक्ताडणानें त्रस्त होऊन भीष्मानें 'आज मी किंवा पांडव रणांत पडूं' असें सांगितलें (म. भी. १०९). 'निष्पांडवी पृथ्वी करीन' अशी घोर प्रतिज्ञा ऐकून पांडव फारच घाबरले. त्यांना भीष्माचें फारच भय वाटे. तेव्हां धर्मादि पांडव व कृष्ण याच्याकडे याचा वधोपाय विचारण्याकरितां आले. यानेंहि त्यांचें योग्य तें आतिथ्य करून मोठ्या प्रेमानें त्यांस जवळ बसविलें. पुढें धर्मानें यास याच्या प्रतिज्ञेची आठवण देऊन 'तुझा वध कसा होईल' असें विचारिलें. तेव्हां यानें 'ज्याच्या रथाचा कळस अभद्र असेल, त्याच्याशीं अगर एकाद्या हीनाशीं किंवा स्त्रीशीं मी युद्ध करणार नाहीं' असें सांगितलें. नंतर 'द्रुपदपुत्र शिखंडी हा पूर्ववयांत स्त्री असून पुढें पुरुष झाला असल्यामुळें शिखंडीला पुढें करून अर्जुनानें माझ्याशीं लढावें, म्हणजे माझें कांहीं चालणार नाहीं व तुमचा विजय होऊन सुखानें राज्य घ्याल,' असेंहि सांगितलें (म. भी. १०७). दुसरे दिवशीं भीष्माच्या सांगण्याप्रमाणें पांडवांनीं शिखंडीस पुढें करून भीष्माला पराजित केलें (म. भी. ११८-११९). हा दिवस म्हणजे मार्गशीर्ष वद्य सप्तमी होय. या दिवशीं नक्षत्र फल्गुनी होतें (भारतसावित्री). या वेळीं याच्या सर्वांगास बाण लागले होते. त्यामुळें हा रथाखालीं पडतांच शरशय्येवर पडल्यासारखा दिसला. फक्त याचें डोकें मात्र खालीं लोंबत राहिलें. तेव्हां अर्जुनानें तीन बाण मारून याला योग्य अशी उशी तयार केली. तसेंच याला अतिशय तहान लागली असतां, अर्जुनानें एक बाण मारून गंगेचा प्रवाह याच्या मुखांत जाईल असें केलें. त्यामुळें भीष्म अत्यंत संतुष्ट झाला (म. भी. १२०). याच वेळीं भीष्मानें कौरवपांडवांचें वैर भीष्मवधानें थांबावें असा अत्याग्रहाचा उपदेश दुर्योधनाला केला. यानंतर कोणी जवळपास नाहीं हें पाहून कर्ण भीष्माला भेटण्यास आला. त्या वेळीं एकमेकांनीं एकमेकांचीं मनें मोकळीं करून एकमेकांस दृढालिंगन दिलें. तेव्हां यानें कर्णास 'पांडवांची बाजू घेऊन लढ अगर कौरवपांडवांचें सख्य कर' असा उपदेश केला. परंतु मित्रकार्याकरितां तनमनधन खर्च करण्यास तयार झालेल्या कर्णानें तें नाकारून युद्धाकरितां अनुज्ञा मागितली. भीष्मानेंहि त्यास ती दिली (म. भी. १२१-१२२). भारतीय युद्धानंतर युधिष्ठिर कुलक्षय झालेला पाहून खिन्न झाला होता. तेव्हां त्यास समाधान प्राप्त व्हावें एवढ्यासाठीं भीष्मानें धर्मोपदेश केला. कृष्णाच्या कृपेनें भीष्मास शरीरस्वास्थ्य मिळून धर्मोपदेश करतां आला (म. शां. ५२; भा. १. ९; ९. २२. १९). या वेळीं भीष्माचें शरीर अगदीं निःसत्त्व व लुळें झालें होतें. त्या वेळीं दक्षिणायन असल्यामुळें यानें आपलें प्राणविसर्जन केलें नाहीं. अखेर दक्षिणायन संपून उत्तरायण लागतांच भीष्मानें प्राणविसर्जन केलें (म. अनु. २७४ कुं.; भा. १. ९). हा दिवस माघ शुद्ध अष्टमी आहे (निर्णयसिंधुः पा. १६३). हा इच्छामरणी असल्यामुळें यास असें करतां आलें. अशा तऱ्हेचा वयोवृद्ध, बहुश्रुत व ज्ञानी पुरुष निजधामास चालला असतां शत्रु व मित्र मोठ्या उत्कंठेनें याचें दर्शन घेत.

सत्यवती व शंतनु यांचा ज्या वेळीं विवाह झाला त्या वेळीं सत्यवती व भीष्म यांचीं वयें सारखीं होतीं. सत्यवतीस कौमार्यावस्थेंत व्यास झाला असल्यामुळें तो भीष्माहून लहान होता. याच्या ध्वजावर ताडाचें चित्र होतें (म. वि. ५६; भी. ४७. ९; उ. १५०. ५; २४ कुं.).

भीष्म हा वयानें वृद्ध, ज्ञाता, न्यायी व करारी होता. पण कौरवपांडवांच्या कपटी द्यूताला यानें प्रतिबंध केला नाहीं. द्रौपदीवस्त्रहरणाच्या वेळीं तात्त्विक मुद्यांत घोटाळून निर्णया-बद्दल कानावर हात ठेवले, आपल्याला शिखंडीच्या द्वारां मारण्याचा धर्माला सल्ला दिला, दुर्योधनाची बाजू अन्यायाची आहे असें अनेकवार बोलूनहि राजा व अन्नदाता म्हणून त्याच्या बाजूनें लढावयास उभा राहिला या गोष्टी याच्या चारित्र्यांत मतभेदाच्या आहेत. कृष्णानेंहि याबद्दल दोष दिला आहे, असें महाभारताच्या उपसंहारांत दिलेल्या कांहीं प्रतींत सांपडणाऱ्या महत्त्वाच्या श्लोकांवरून दिसतें (उपसंहार पा. ३२३-३२४). म्हाताऱ्या बापाची विषयलालसा पुरविण्याकरितां आजन्म ब्रह्मचर्य पाळण्याच्या प्रतिज्ञेविषयींहि अलीकडे विरुद्ध मत प्रदर्शित करण्यांत आलें आहे. भीष्म व बिभीषण यांची तुलना करितांना भीष्माचें वर्तन श्रेष्ठ ठरविण्यांत येतें. हा मृत्युसमयीं १८६ वर्षांचा असावा.

भीष्मक—विदर्भ देशचा राजा. याची राजधानी कुंडिनपुर. यास रुक्मी, रुक्मरथ, रुक्मबाहु, रुक्मकेश आणि रुक्ममाली असे पांच पुत्र व रुक्मिणी नांवाची एक कन्या होती (भा. ३. ३. ३; १०. ५२). रुक्मिणीला कृष्णानें वरिलें होतें. भीष्मकाला हिरण्यरोमन् व भीमक अशीं दुसरीं नांवें होतीं (म. उ. १५८). युधिष्ठिराच्या मयसभेंत हा आला होता (म. स. ४. ३७ कुं).

सहदेव दक्षिण दिशा जिंकण्याकरितां निघाला असतां भोजकटच्या भीष्मकाबरोबर सहदेवाचें दोन दिवस युद्ध होऊन त्यानें याला जिंकिलें (म. स. ३२ १३ कुं.).

विदर्भाची कुंडिनपुर ही मूळची राजधानी असून नंतर रुक्मीनें भोजकट हें राजधानी केलें.

भुजकेतु—भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा.

भुजंगम—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र, एक नाग.

भुजातपूर—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

भुज्यु—हा तुग्राचा पुत्र म्हणून यास तौग्र्य, तुग्र्य व तुग्रिय असें म्हणत. याच्यावर कांहीं कारणानें बापाचा राग झाला, म्हणून परद्वीपस्थ शत्रूवर बापानें याला पाठविलें (ऋ. १. ११६. ३-५; ११७. १४-१५; ११९. ४). पण वाटेंत याचीं नांवें फुटून हा अत्यंत संकटांत सांपडला. परंतु शंभर वल्हयांच्या नावेनें अश्वीनीं याला तीरावर सुरक्षित आणून पोंचविलें. ही कथा अश्वींचा पराक्रम म्हणून ऋग्वेदांत वारंवार आली आहे (ऋ. १. ११२. ६; ६. ६२. ६-७. ६८. ७; १०. ४०. ७; ६५. १२; १४३. ५).

भुज्यु लाह्यायनि—याज्ञवल्क्याशीं समकालीन असणाऱ्या एका आचार्याचें नांव. याला पतंचल काप्याच्या मुलीच्या अंगांत येणाऱ्या सुधन्वा आंगिरसापासून विशेष प्रकारचें ज्ञान झालें होतें. त्या जोरावर यानें याज्ञवल्क्यास जिंकण्याचा प्रयत्न केला (बृ. उ. ३. ३. १).

भुमन्यु— (सो. कुरु.) पहिल्या जनमेजयाचा पौत्र व धृतराष्ट्राचा पुत्र (म. आ. १०१. ४७ कुं.).

२ (सो. पूरु.) भरत दौष्यन्तीचा पुत्र.

भुव— (स्वा. नाभि.) विष्णुमतें प्रतिहर्त्याचा पुत्र.

भुवत--(४ सुव्रत पहा).

भुवन—कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र.

२ भृगु व पौलमी यांचा पुत्र देव.

भुवन आप्त्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ १०. १५०).

भुवना—बृहस्पतीची बहिण व विश्वकर्मन्‌ची आई. अष्टवसूंपैकीं प्रभासाची स्त्री (ब्रह्मांड ३. ३. २१-२९).

भुवन्मन्यु व भुवमन्यु—(सो. पूरु.) हीं भवन्मन्यूचीं नामांतरें आहेत.

भूत—प्राचीन हिंदुस्थानांतील मानवजात चार प्रकारची आहे—धर्मप्रजा (ब्रह्मांड. २. ३. २-३४), ईश्वरप्रजा (ब्रह्मांड. १. ३२. ८८-९८), काश्यपीय प्रजा व पुलहप्रजा (ब्रह्मांड २. ७). त्यांपैकीं भूतें ही पुलहप्रजा होय. हीं प्रथम रानटी स्थितींत होतीं. नंतर हलके हलके सुधारणा होऊन हीं युद्धकला व राजनीति शिकलीं व यांनीं आपल्यास योग्य अशी एकंदर व्यवस्था स्थापिली. यांचा असुर व देव यांच्याबरोबर संबंध विशेष येतो. पुराणें यांचा चवथ्या प्रकारच्या प्रजाजनांत समावेश करतात. यावरून हिंदुस्थानांतील प्रथम आलेली जात हीच होय. पुराणें अगदीं पूर्वकालीन मन्वंतराबद्दल सांगतांना तीं हिमालयाच्या उत्तर भागाचा व हिमालयाचा उल्लेख करितात. नंतर चाक्षुष मन्वंतराबद्दल सांगतांना हिमालय व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशाची माहिती देतात. आणि नंतरच्या मन्वंतरांबद्दल सांगतांना उत्तर-हिंदुस्थान वर्णितात. यांवरून पुराणांतील भारतवर्ष हा हल्लींचा हिंदुस्थान नव्हे. भूतांबद्दल सांगतांना स्वायंभुव मन्वंतराच्या पूर्वकालाबद्दल माहिती मिळते.

भूतत्त्वापासून झालेलीं, वर्णानें कपिश व ज्यांचें खाद्य पिशित, तीं सर्व भूतें होत (ब्रह्मांड. २. ८. ३९-४०). ब्रह्मयानें नीललोहित रुद्रास प्रजा उत्पन्न करावयास सांगितली.

तेव्हां त्यानें सतीचे ठायीं आपल्यासारखींच (किंचितहि कमी नाहीं व जास्तहि नाहीं अशीं) पिंगल, सनिषंग, कपर्दी व नीललोहित, अन्न व पिशित खाणारीं, आज्य व सोम पिणारीं लाखों भूतें उत्पन्न केलीं (ब्रह्मांड. २. ९. ६८-७८). रुद्राचे अनुचरप्राणी भूतें होत (ब्रह्मांड. ३. ७. ३५९). सर्व भूतपिशाचांचें आधिपत्य रुद्रास दिलें (ब्रह्मांड. २. ७. ४११). यांचीं रूपें कृशाक्ष, लंबकर्ण, प्रलंबोष्ठ, दीर्घून्, नखिन्, लम्भस्फिक्, स्थूलपिंडक, बभ्रुव, हरिकेश, मुञ्जकेश, नीललोहित, पिंगल, वामन, स्थूल अशीं होतीं. हीं विवास, कृत्तिवास व चित्रवास असत. त्यांचीं खाणी-पिणीं पिशित, मेद, अन्न, सुरा, सोम व आज्य होत. हे शबल, गानविरोधी, भवपरिषद, सर्पयज्ञोपवीत, चित्रमाल्यानुलेपन, कपालिन् व कपर्दिन् असत. यांचीं हत्यारें शूल, धनु, निषंग, वरूध व असि असत. हीं ऊर्ध्वरेतस् असत. यांस स्त्रियाहि नसत (यांच्यांत विवाहपद्धति नव्हती). यांच्या सर्वसाधारण गुणांवरून यांचे कांहीं गण झाले होते. उ० शूलधर, कृत्तिवास, कपर्दिन्, कपालिन्, मुंजकेश व नीललोहित वगैरे. यांच्यांत असुरांच्या आगमनानंतर सुधारणा झाल्या. असुर आल्यावर यांचे व त्यांचे खटके उडत. त्यांत भूतांचा पराभव जरी होत नव्हता, तरी यांना विंध्याच्या उतरणीपर्यंत यावें लागलें. रुद्रास भूतनायक, गणनायक व भूतांस रुद्रानुचर व भवपारिषद् म्हटलें आहे. रुद्र हा यांचा राजा नव्हता. पण ही रुद्राची जागा बलवान् माणूस निवडून त्यास दिलेली असे. सिंहमुख नांवाच्या गणांचा मुख्य वीरभद्र होता (वामन. ४. १७). दुसऱ्या गणांत नंदिकेश्वर (मत्स्य. १८१. २) शैलादि मुख्य होता. यांना रुद्र असें सामान्य नांव होतें. यांची संख्या अकरा कोटि होती. यांच्यांत स्कंद, शाख व भैरव यांच्या हाताखालीं लढणारे अनेक गण होते. आयुधें व रूप हीं सुद्धां चमत्कारिक असत. यांचीं मुखें, वानरास्य, मृगेन्द्रवदन या शब्दांनीं वर्णिलीं आहेत. आयुधांत भस्म, खट्वांग वगैरेहि दिलीं आहेत (वामन. ६७. १-२०). यांचे गण असून त्यांच्या मुख्यास गणपति म्हणत. ध्वज व वाहन या दोन शब्दांपूर्वी पशूच्या अगर पक्ष्याच्या नांवाचा उल्लेख केलेला सांपडतो. पण त्या सर्वांचा अर्थ ध्वजावरील ती खूण असाच असावा.

अंधकासुर-युद्धांत नंदी व विनायक या दोन गणपतींनीं प्रमुख भाग घेतला. प्रथम विनायकास पाठविलें. पण अंधक ज्या वेळीं त्यास आवरेना त्या वेळीं नंदीस पाठविलें. या दोघांनीं अंधकाला शरण आणिलें. तो शरण आल्यावर रुद्रानेंहि त्यास आपल्या एका भूतगणाचा नायक करून भृंगी असें त्याचें नांव ठेविलें. या युद्धास कारण स्कंदानें तारकामय युद्धांत तारकासुरास मारिलें, त्याचा सूड हें होय.

महिषासुर व शुंभनिशुंभ यांच्याशीं झालेल्या युद्धांत रुद्राणी रुद्राऐवजीं यांच्या सेनाधिपतिस्थानीं होती. त्यांत भूतांचाच विजय झाला. हीं सर्व युद्धें देवीमाहात्म्याचीं असल्यामुळें तीं वामन, मार्कंडेय व देवीभागवत यांतच येतात. आतांपर्यंतचीं युद्धें असुरांशीं झालीं; पण दक्षयज्ञांत यांचें देवांशीं युद्ध झालें (वायु. १.३०.८९.१०१). त्यांत देवांस पळून जावें लागलें. आणि हीं जरी अशा तऱ्हेनें देवासुरांपेक्षां बलिष्ठ असत, तरी यांस आपली वस्ती मागेंमागें नेत नेत दक्षिणेंत यावें लागलें. ही सर्व कथा वैवस्वत मन्वंतरापर्यंतची होय (Coronation Oriental Research Society Series, No. 5. पतंचल काप्य पहा).

२ एक हैहयवंशांतील राजा. याचा मुलगा शंख (४ शंख पहा).

३ (सो. वसु.) भागवतमतें वसुदेव व पौरवी यांचा पुत्र.

४ भृगुपुत्र एक ब्रह्मर्षि.

भूतकर्मन्—शतानीकानें मारिलेला दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म. द्रो. २५.२३ कुं.).

भूतकेतु—दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

भूतज्योति—(सू. नृग.) सुमतीचा पुत्र. याचा मुलगा वसु.

भूतधामन्—ऋतधामन् इंद्रास नामान्तर असावें.

भूतनन्द—(किलकिला. भविष्य.) एक राजा. यानें ५० वर्षें राज्य केलें.

भूतनय—रैवत मन्वंतरांतील एक देव.

भूतरजस्—रैवत मन्वन्तरांतील देवगण. याबद्दल भूतरय व भूतरज असें पाठान्तर आहे.

भूतवीर—विश्वंतरानें सोमयोग करण्याचें ठरविलें. पण श्यापर्णाना त्यानें बोलाविलें नाहीं. तेव्हां आमंत्रण नसतांहि ते विश्वंतराच्या यज्ञमंडपांत येऊन बसले. पण विश्वंतरानें आपल्या नोकरांकडून त्यांना उठविलें. तेव्हां श्यापर्णानीं आपल्या अनुयायांना उत्तेजनादाखल सूचक अशी एक पुरातन गोष्ट सांगितली. जनमेजय पारीक्षितानें कश्यपांना सोडून भूतवीरांकडून यज्ञ आरंभिला. पण कश्यपांपैकीं असितमृग नांवाच्या कश्यपानें याच्याकडून पुनः जबरदस्तीनें पौरोहित्य मिळविलें. 'असा कोणी आमच्यांत नाहीं काय?' असें विचारितांच राम मार्गवेय पुढें आला (ऐ. ब्रा. ७.२७).

भूतशर्मन्—दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म. द्रो. २०.७ कुं.).

भूतसंतापन—हिरण्याक्षाचा एक पुत्र (भा. ७. २. १८).

भूता—कश्यप व क्रोधा यांची कन्या व पुलहाची स्त्री.

भूतांश काश्यप—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १०६). याला मूल होत नव्हतें म्हणून यानें एक अत्यंत क्लिष्ट सूक्त केलें. शेवटच्या ऋचेंत अश्वींचा निर्देश असल्यामुळें तें सूक्त अश्वींच्या स्तुतिपर आहे, असें समजतात (बृहद्दे. ८. १८. २१). या सूक्ताचा अर्थ अद्यापि लागला नाहीं व पुढेंहि लागण्याचा संभव कमी आहे.

भूति—विश्वामित्रपुत्र.

१ अंगिराचा शिष्य. हा अत्यंत क्रूर व रागीट असे (मार्क. ९६).

३ (सो. वृष्णि.) वायुमतें सात्यकीच्या पुत्रांतील एक.

४ पितरांपैकीं एक.

भूतिकृत् व भूतिद—पितरांपैकीं एक.

भूतिनंद—(नाग. भविष्य.) ब्रह्मांड वायु यांच्या मतें मथुरेचा राजा.

भूतिमित्र—(कण्व. भविष्य.) वायुमतें वसुदेवाचा पुत्र. ब्रह्मांड व मत्स्य यांच्या मतें भूमिमित्र आणि भागवत व विष्णु यांच्या मतें भूमित्र अशीं यास नामांतरें आहेत.

भूमन्—(स्वा. प्रिय.) प्रतिहर्तृ व स्तुति यांचा पुत्र. यास ऋषिकुल्या व देवकुल्या अशा दोन स्त्रिया होत्या. ऋषिकुल्येपासून उद्गीथ व देवकुल्येपासून प्रस्ताव असे याला दोन पुत्र झाले (भा. ५. १५.१५).

भूमिंजय—उत्तराचें नामांतर (म. वि. ३७. ९ कुं.).

भूमित्र—(भूतिमित्र पहा).

भूमिनी—अजमीढाची एक स्त्री.

भूमिपाल—भारतीय युद्धाकरितां पांडवांनीं याजकडे दूत पाठविला होता (म. उ. ४. १६ कुं.).

२ प्रमरवंशीय कामवर्म्याचा पुत्र. याला अंगपाल म्हणून एक पुत्र होता (भवि. प्रति. ४. १).

भूयसि—आंगिराकुलोत्पन्न गोत्रकार.

भूयोमेधस्—सुमेधस् देवांतील एक.

भूरि—(सो. कुरु.) सोमदत्ताचा पुत्र. यास भूरिश्रवस् व शल असे दोन भाऊ होते. हा कौरवपक्षीय असून सात्यकीचे हातून रात्रियुद्धांत मरण पावला (भा. ९. २२. १८; म. द्रो. १६७. १२ कुं.).

२ (सो. कुरु. भविष्य.) मत्स्यमतें विविक्षूचा पुत्र. विष्णु व वायु यांच्या मतें यास उष्ण व भागवतमतें उक्त म्हटलें आहे.

भूरिकीर्ति—एक राजा. याची एक नात चंपिका ही कुशाला व दुसरी सुमति ही लवाला दिली होती (आ. रा. विवाह. १).

भूरितेजस्—भारतीय युद्धाकरितां पांडवांनीं याजकडे दूत पाठविला होता (म. उ. ४. १७ कुं.).

भूरिद्युम्न—वीरद्युम्न राजाचा पुत्र (म. स. ८. १९; शां. १२७. १४ कुं.; कृश अथवा कृशतनु पहा).

२ कृष्णभक्त ऋषि (म. उ. ८२. २७ कुं.).

३ दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

४ ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

भूरिबल—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. हा भीमाकडून मारिला गेला (म. श. २५. ५ कुं.).

भूरियशस्—पांचाल देशीय एक राजा (पुरुयशस् पहा).

भूरिश्रवस्—(सो. कुरु.) सोमदत्ताचा पुत्र (म. आ. २०१. १५ कुं.). हा शूर होता. याचें सात्यकीसह युद्ध चालूं असतां सात्यकीला वांचविण्याकरितां अर्जुनानें न कळत याचा हात तोडिला (म. द्रो. १४२. ८६ कुं.). तेव्हां हें न्याय्य कीं अन्याय्य याविषयीं अर्जुनाचें व याचें बोलणें होऊन भूरिश्रव्यानें आपला तुटलेला हात अर्जुनाकडे फेंकून दिला व आपण प्रायोपवेशन केलें. पण सात्यकीनें तशाहि स्थितींत याचें डोकें उडविलें (म. द्रो. १४३. ६८ कुं.). याला यूपकेतु हें नामांतर होतें (म. द्रो. २५. ५६ कुं.). हा अग्निहात्री होता (म. द्रो. १४३). भूरिश्रव्यानें सात्यकीचे दहा पुत्र ठार केले होते, म्हणून भूरिश्रव्यावर सात्यकीचा इतका राग असावा (म. भी. ७४. २५ कुं.). याच्या प्रेताचें गांधारीनें वर्णन केलें आहे (म. स्त्री. २४. १ कुं.). याला भूरि व शल असे दोन भाऊ होते.

२ शुक व पीवरी यांचा पुत्र.

३ मेरुसावर्णि मनूचा पुत्र.

४ मध्यमाध्वर्यूंपैकीं एक.

भूरिश्रुत—शुकपुत्र भूरिश्रव्याचें नामांतर.

भूरिषेण—ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

२ (सू. शर्याति.) भागवतमतें शर्यातीचा पुत्र.

भृगवाण—प्राचीन सूक्तद्रष्टा (ऋ. १. १२०. ५). याचा कक्षीवानाशीं काय संबंध होता हें नीट सांगतां येत नाहीं. इतर ठिकाणीं हा शब्द विशेषण आहे (ऋ. १. ७१. ४; ४. ७. ४).

भृगु—हे अनेक असून यांनीं दिव्य जन्म प्राप्त होण्याकरितां हवन केलें (ऋ. १. ५८. ६; १२७. ७; १४३. ४; ४. ७. १; ६. १५. २). भृगूंना अग्नि प्रथम सांपडला (ऋ. २. ४. २; १०. ४६. २; तै. सं. ४. ६. ५. २).

भृगुप्रमाणें इतर अग्नीची स्तुति करीत असत (ऋ. ८०. ४३.१३). हे सुदासाच मांडलिक असावेत (ऋ. ७.१८.६). यांनीं मखाला ठार केलें (ऋ. ९. १०१. १३). यांचा एक-वचनींहि निर्देश आहे (ऋ. १. ६०. १; ८. ३. ९).

प्रजापतीच्या रेताचे तीन भाग होऊन त्यांतून आदित्य, भृगु व अंगिरस् उत्पन्न झाले (ऐ. ब्रा. ३. ३४). पण हे वरुणाच्या तिसऱ्या भागापासून झाल्याचाहि निर्देश आहे (पं. ब्रा. १८. ९. १). हा वरुणपुत्र असून यानें वरुणापासून ब्रह्मज्ञान मिळविलें म्हणून यास वारुणि भृगु म्हणतात (तै. उ. १. ३. १. १; श. ब्रा. ११. ६. १. १; तै. आ. ९. १). हा सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. ९. ६५; १०. १९).

सृष्टि निर्माण करण्याच्या हेतूनें ब्रह्मदेव तपश्चर्या करीत असतां त्याच्या अंगांतील घाम जमिनीवर पडला. त्यांत त्यानें आपलें प्रतिबिंब पाहिलें व त्याचें रेतस्खलन झालें. नंतर त्या रेताचे दोन भाग झाले. एक भाग शांत, पेय व स्वादु झाला व दुसरा खारट, अपेय व अस्वादु झाला. या दोन भागांतून अनुक्रमें भृगु व अंगिरस् हे ऋषि निर्माण झाले. व पुढें अथर्वणापासून दहा आणि अंगिरसापासून दहा असे अथर्वन् आंगिरस नामक वीस ऋषि निर्माण झाले. भृगूनें उच्चारिलेल्या शब्दांवरून याला अथर्वन् ही संज्ञा प्राप्त झाली. अथर्वन् ऋषीपासून ब्रह्मदेवाला जे मंत्र दृष्ट झाले त्या मंत्रांचा आथर्वण वेद झाला. अंगिरा ऋषीपासून दृष्ट झालेल्या मंत्रांचा आंगिरस वेद बनला (गो. ब्रा. १. २–८).

२ हा स्वायंभुव मन्वंतरांत ब्रह्मयाच्या हृदयापासून झाला. हा स्वायंभुव मनूचा जांवई व शंकराचा साडू. दक्षानें शिवाचा अपमान करून यज्ञ केला. त्या वेळीं भृगूहि त्या यज्ञांत होता. यानें दक्षानें केलेल्या शिवाच्या निंदेंत भाग घेतला होता. पुढें शिवास हें कळतांच त्यानें प्रथम नंदीस दक्षाच्या पारिपत्यार्थ पाठविलें. परंतु भृगूनें त्यास शाप देऊन हुसकून लाविलें. तेव्हां शिवानें वीरभद्रास पाठविलें. वीरभद्रानें दक्षयज्ञाचा विध्वंस केला व सर्व देव-ऋषींना विद्रूप करून टाकिलें. त्यानें याची दाढी जाळली. पुढें सर्व ऋषींनीं व देवांनीं शंकराची स्तुति केली. त्याच वेळीं शंकरानें प्रसन्न होऊन यास बोकडाची दाढी लावली (भा. ४. ५. १७–१९).

दक्षानें अपमान केल्यामुळें शंकरानें याला जाळून टाकिलें. दक्षकन्या ख्याति याची बायको. याला लक्ष्मी, धातृ व विधातृ अशीं अपत्यें झालीं. लक्ष्मीनें नारायणाला वरिलें व त्यापासून बल व उन्माद असे पुत्र झाले. बलाचा पुत्र तेज व उन्मादाचा संशय. भृगूच्या मनापासून इतर पुष्कळ पुत्र झाले व ते सर्व आकाशसंचारी असून देवांचीं विमानें वाहतात. विधातृला आयति व धातृला नियति अशा बायका होत्या. यांचे पुत्र प्राण व मृकंड. मृकंडाला मनस्विनीचे ठिकाणीं मार्कंडेय झाला. मार्कंडेयाला धूम्रेपासून वेदशिरस् झाला. वेदशिरस्ला पींवरीचे ठिकाणीं मार्कंडेय नांवानें प्रसिद्ध होणारे ऋषि झाले. प्राणाला पुंडरिकेचे ठिकाणीं द्युतिमान् झाला. द्युतिमानाला उन्नत व स्वनवात असे दोन पुत्र झाले. हे भार्गव म्हणून प्रसिद्ध आहेत (ब्रह्मांड. २. ११. १-१०; १३.६२). इतरत्रहि याचा वंश दिलेला आहे (भा. ४. १. ४५; विष्णु. १. १०; म.आ. ६७. ५० कुं.; कवि व उशनस् पहा).

दैत्यांचें देवांपुढें कांहीं चालेना, तेव्हां शुक्र संजीवनीमंत्र मिळविण्याकरितां गेला व भृगूहि तपश्चर्येस गेला, तेव्हां भृगु-पत्नी देवांशीं युद्ध करूं लागली. त्या वेळीं ही स्त्री हा विचार न करतां विष्णूनें चक्र फेंकून तिला ठार केलें.

भृगूस जेव्हां हें कळलें, तेव्हां संजीवनीमंत्रानें यानें पत्नीस जिवंत केलें व विष्णूस 'तुला गर्भवासजन्य दुःख भोगावें लागून पृथ्वीवर अवतार घ्यावा लागेल' असा शाप दिला (दे. भा. ४. ११-१२). ही भृगुपत्नीवधाची कथा रामायणांत विशेष प्रसंगीं स्त्रीवध दोषावह नाहीं हें दाखविण्या-करितां ताटकावधाचे वेळीं रामाला विश्वामित्रानें सांगितली आहे (वा. रा. बा. २५).

विष्णूस भृगूकडून शाप मिळाल्याची दुसरी एक गोष्ट अशी आहे कीं, विष्णूनें पूर्वी भृगूस 'मी तुझ्या यज्ञाचें रक्षण करीन' असें वचन दिलें होतें. परंतु इंद्राच्या बोलावण्या-वरून तो आपलें वचन मोडून इंद्राकडे गेला. इकडे विष्णु नाहीं असें पाहून दैत्यांनीं भृगूच्या यज्ञाचा नाश केला. तेव्हां भृगूनें विष्णूस 'तुला मृत्युलोकीं दहादां जन्म घ्यावा लागेल,' असा शाप दिला (पद्म. भू. १२१).

एकदां स्वायंभुव मनूनें एक यज्ञ केला. त्या वेळेस 'ब्रह्मा, विष्णु व महेश यां तिघांपैकीं श्रेष्ठ कोण?' असा वाद उपस्थित झाला. तेव्हां सर्वांनीं भृगूस त्याचा निकाल लावण्यास सांगितलें. भृगु प्रथम कैलासावर शंकराकडे गेला. त्या ठिकाणीं नंदीनें यास मज्जाव केला व शंकर याची दाद न घेतां पार्वतीशीं क्रीडा करीत राहिला. तेव्हां 'तुला लिंगत्व प्राप्त होऊन तुझें तीर्थ कोणी प्राशन करणार नाहीं' असा यानें शंकरास शाप दिला. पुढें हा ब्रह्मदेवाकडे गेला. परंतु ब्रह्मदेवानें याला नमस्कार केला नाहीं व उत्थापनहि दिलें नाहीं. तेव्हां यानें ब्रह्मदेवास शाप दिला कीं, 'तुझें पूजन कोणीहि करणार नाहीं.' पुढें हा विष्णूकडे गेला. त्या वेळीं विष्णु निद्रित होता. भृगूनें एकदम आंत जाऊन त्याच्या छातीवर

लाथ मारली. परंतु विष्णूनें यत्किंचितहि न रागावतां उलट भृगूसच नमस्कार केला. तेव्हां भृगूनें म्हटलें 'तूंच सर्वांत श्रेष्ठ असा देव आहेस' (पद्म. उ. २५५). भृगूची लागलेली लाथ विष्णूनें श्रीवत्सचिह्न म्हणून धारण केली (भा. १०. ८९). हा स्वायंभुव व चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक आहे.

३ वैवस्वत मन्वंतरांत हा वरुणापासून झाला म्हणून यास वारुणि भृगु असें म्हणतात (म. आ. ५.७, अनु. १३२. ३६ कुं.; ब्रह्मांड. ३. २. ३८).

नहुषाच्या जाचानें सर्व देव व ऋषि त्रस्त झाले. तेव्हां भृगु व अगस्त्य यांनीं नहुषाचें पारिपत्य करावयाचा विचार केला. पुढें नहुषानें सप्तर्षींना आपल्या रथास जोडलें असतां भृगु अगस्त्याच्या जटेंत कोणास न कळत शिरला. रथ चालूं लागल्यावर नहुषानें अगस्त्याच्या डोक्यावर लाथ मारिली. ती यास लागतांच यानें नहुषास शाप देऊन इंद्रपदापासून च्युत केलें (म. अनु. १५६ कुं.).

एकदां हिमालय व विंध्य या दोन पर्वतांमध्यें दुष्काळ पडला असतां हा हिमालयावर राहण्यास गेला. तेथें यास एक दुःखी असलेलें विद्याधराचें दांपत्य आढळलें. त्यांच्या दुःखाचें कारण नवऱ्याला वाघाचें तोंड होतें हें होय. तेव्हां भृगूनें पौष शुद्ध एकादशीचें व्रत त्यांना सांगून त्यांचें दुःख निवारण केलें (पद्म. उ. १२५).

भृगु ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांमध्यें होता होता व तुंगकारण्यीं झालेल्या देवांच्या यज्ञांत हा आचार्य होता. यानें भीष्मपंचकव्रत केलें होतें (पद्म. सृ. ३४; स्व. ३९; उ. १२४). याला संजीवनीविद्या येत होती. यानें जमदग्नीस पुनः जिवंत केलें (ब्रह्मांड. १. ३०). यानें भरद्वाजाला सृष्टीच्या उत्पत्तीविषयीं माहिती सांगितली (म. शां. १८०. ११ कुं.). यानें वैतहव्याला ब्राह्मण बनविलें व गृत्समदवंश सुरूं केला (म. अनु. ८. ५८-६७ कुं.). यास शिवकृत यज्ञांत अग्नीतून निघालेल्या कवीचा पुत्र म्हटलें आहे (म. अनु. ८५). हा भाद्रपद महिन्यांत विवस्वान् सूर्याबरोबर असतो (भा. १२. ११). यानें सोमकान्त राजाला गणेशपुराण सांगितलें (गणेश. १. ९). हा गोत्रकार आणि मंत्रकारहि आहे (मत्स्य. १४४).

भृगूला दिव्या व पौलोमी अशा दोन स्त्रिया होत्या. दिव्येला शुक्र, शुक्राला वरत्रिन्, त्वष्टृ, शंड व मर्क असे गोपासून झाले. वरत्रिनला रजत, पृथुरश्मि व बृहदंगिरस् असे तीन ब्रह्मिष्ठ व असुरयाजक असे पुत्र झाले. त्वष्टयाला त्रिशिरस् विश्वरूप व धाकटा विश्वकर्मन् अशीं दोन मुलें झालीं. शिवाय भृगूला दिव्येपासून बारा देवहि झाले. त्यांचीं नांवें— भुवन, भावन, अन्त्य, अन्त्यायन, क्रतु, शुचि, स्वमूर्धन्, व्याज, वसुद, प्रभव, अव्यय व अधिपति. हे सर्व शुक्रापेक्षां धाकटे होते. शिवाय च्यवन, वज्रशीर्ष, और्व, वरेण्य इत्यादि सात पुत्र होते (म. अनु. १३२. १४० कुं.). दुसऱ्या पौलोमी नांवाच्या स्त्रीला च्यवन झाला. च्यवनाला सुकन्येपासून आप्रवान व दधीच झाले. दधीचाला सरस्वतीपासून सारस्वत झाला व आप्रवानाला ऋची नाहुषीपासून और्व झाले. अशा क्रमानें हजारों भार्गव व परशुराम वगैरे उत्पन्न झाले. भार्गवांत सात भार्गवगण प्रमुख आहेत. १ वत्स, २ विद, ३ आर्ष्टिषेण, ४ यस्क, ५ वैन्य, ६ शौनक व ७ मित्रेयु (ब्रह्मांड. ३. १. ७४-१००; १ पुलोमा पहा). इतरहि कांहीं ठिकाणीं याचा वंश आढळतो (मत्स्य. १९५; वायु. २. ४; म. आ. ५-९).

प्रथम भृगु व अंगिरस् भिन्न असून त्यांचे ग्रंथहि भिन्न होते. पण पुढें दोनहि एक होऊन भृग्वंगिरस् किंवा अथर्वांगिरस् या नांवाने त्याला सध्यांच्या अथर्वसंहितेचें स्वरूप देण्यांत आलें. असें एकरूप देण्यांत आलें तरी मूळचे वेदमार्गी भृगु व अंगिरस् व मंत्रतंत्र करणारे अथर्वन् व अंगिरस् यांची भिन्नता प्रवर-विचारावरून अद्यापि अनुमानितां येते. सध्यां विवाहप्रसंगीं गोत्रप्रवरांचा विचार करितांना प्रवरसाम्य असूनहि विवाह होतो, अशीं हीं दोन गोत्रें आहेत. केवल भृगुगणांतील गोत्रांत व केवल अंगिरस् गणांतील गोत्रांत अनुक्रमें भृगु व अंगिरा हे प्रवर असूनहि त्यांच्यांत परस्पर विवाह होतात. इतर कोणत्याहि गोत्रांत समान प्रवर असतांना विवाह होत नाहीं. भृगूमध्यें केवळभृगु व जामदग्न्यभृगु असे भेद आहेत. तसेंच आंगिरसामध्येंहि आंगिरस, भरद्वाजांगिरस व गौतमांगिरस असे भेद आहेत. यांत भृगु व अंगिरा हीं दोन नांवें सारखीं असलीं तरी मूळ व्यक्ति भिन्न असल्यामुळें विवाह होण्यास हरकत धरीत नसावेत. परंतु मूळ व्यक्तींची भिन्नता पौराणिक वाङ्मयांत स्पष्टपणें वेगळी दाखवितां येत नसली तरी स्वायंभुव भृगु व वारुणि भृगु असा हां फरक असावा. अंगिरससंबंधींहि असेंच म्हणावें लागतें. पण अथर्ववेदाचें जारणमारणात्मक स्वरूप जाऊन त्याला त्रयी विद्येंत स्थान मिळाल्यावर या वंशांत दाखविणें अशक्य झालें.

याच्या नांवावरील ग्रंथ—भृगुस्मृति, भृगुगीता (वेदान्तविषयक), भृगुसंहिता, भृगुसिद्धान्त व भृगुसूत्र (c. c.).

यानें वास्तुशास्त्रावर ग्रंथ केला आहे (मत्स्य. २५२; मनु पहा).

भृगुकुलांतील गोत्रकार–अनंतभार्गिन्, अनुमति, आप्नुवान, आलुकि (जलाभित), आवेद (आंबाज), उपरिमंडल, ऐलिक, और्व, कार्षणि (पार्वणि), कुत्स, कौचहास्तिक, कोटिल, कौत्स, कौसि, क्षुभ्य, गायन, गार्ग्यायण, गार्हायण, गोष्ठायन, चलकुंडल, चातकि, चांद्रमसि, च्यवन, जमदग्नि, जविन् (ग), जालधि, जिह्वक (जिह्मक, नदाकि), दडि (दर्भि), देवपति, नडायन (नवप्रभ), नाकुलि, नीतिन्(ग), नील, नेतिष्य, नैकजिह्व, पांडुरोचि, पूर्णिमागतिक (पौर्णिमागतिक), पैंगलायनि, पैल, पौर, फेनप, बालाकि, भृगु, भ्राष्ट्रकायणि, मंड (मुंड), मांकायन (कार्मायन), मार्कंड, मार्गेय (भार्गेय), मांडव्य, मांडूक, मालयनि, मृग (मृत), मौद्गलायन, यज्ञपिंडायन (यद्रामिलायन व याज्ञ), योज्ञेयि, रौहित्यायनि, लालाटि (ललाटि), लिंबुकि, लुब्ध, लोलाक्षि, लौक्षिण्य, लौहवैरिण, वांगायनि, वात्स्य (वत्स्य), वाह्यायन (महाभाग), विरूपाक्ष, विष्णु, वीतिहव्य, वैकर्णिनि (वैकर्णेय), वैगायन, वैशंपायन, वैश्वानरि, वैहीनरि, व्याघाज्य, शारद्वतिक, शार्कराक्षि, शाङ्गरव, शिखावर्ण, शौनक, शौनकायन-जीवन्ति (शौनकायन जीवंतिक), सकौवाक्षि (सकौगाक्षि), सगालव, सांकृत्य, सात्यायनि, सार्पि, सावर्णिक, सौक्ति, सौचाक, सौधिक, सौह, स्तनित व स्थलपिंड. हे सर्व आप्नवान, और्व, च्यवन, जमदग्नि व भृगु या पंचप्रवरांचे आहेत.

उभयजात, और्वेय(ग),कायनि, जमदग्नि, पौलस्त्य, बिद, बैजभृत, मारुत (ग), शाकटायन. हे सर्व आप्नवान, च्यवन व भृगु या तीन प्रवरांचे आहेत.

आपस्तंबि, आष्टिषेण, आश्वायनि, कटायनि, कपि, कार्दमायनि, गार्दभि, ग्राम्यायणि, नैकशि, बिल्वि (भल्ली), भृगुदास, मार्गपथ व रूपि हे आप्नवान, आष्टिषेण, च्यवन, भृगु व रूपि या पांच प्रवरांचे होत.

काश्यपि, कौशापि, गार्गीय, चलि, जाबालि, जैवन्त्यायनि, तिथि, दम (मोदम, सदमोदम), पिलि, पौष्णायन, बालपि, भागवित्ति, भागिल, मथित (माधव), मौंज, यस्क, रामोद, वीतिहव्य, श्रमदागेपि व सौर हे भृगु, रैवस, वीतिहव्य व वैवस या प्रवरांचे होत.

अपिकायनि, अपिशि (अपिशली), खांडव, द्रौणायन, मैत्रेय, रौक्मायणि (रौक्मायण), शाकटाक्ष, शालायनि व हंसजिह्व हे सर्व दिवोदास, भृगु व वध्यश्व या तीन प्रवरांचे होत.

एकायन, कार्दमायनि, गृत्समद, चौक्षि, प्रत्यह (प्रत्यूह), मत्स्यगंध, यज्ञपति, शाकायन, सनक व सैरि हे गृत्समद व भृगु या दोन प्रवरांचे होत (मत्स्य. १९५).

भृगुकुलांतील मंत्रकार.

वायु.	मत्स्य.	ब्रह्मांड.
१. ५९. ९५-९७; १४५. ९८-१००; २. ३२. १०४-१०६.		
अरप		
आत्मवत्	आत्मावत्	आत्मवत्
आर्ष्टिषेण	आद्विषेण अथवा आर्ष्टिषेण	आर्ष्टिषेण
और्व	ऊर्व	और्व
काव्य		काव्य
गृत्समत्	गृत्स	गृत्स
	च्यवन	
जमदग्नि	जमदग्नि	जमदग्नि
दधीच	दधीच	ऋचीक
दिवोदास	दिवोदास	दिवोदास
नभ		
प्रचेतस्	प्रचेतस्	प्रचेतस्
प्रश्वार	ब्रह्मवत्	वाध्यश्व
भृगु	भृगु	भृगु
	युधाजित्	
वीतहव्य	वीतहव्य	वीतहव्य
वेद अथवा विद	वेद	विद
वैन्य	वैन्य	वैन्य
	शौनक	शौनक
सारस्वत	सारस्वत	सारस्वत
सुमेधस्	सुवेधस्	सुवर्चस्

४ कश्यपकुलांतील गोत्रकार गण.

भृगुदास—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

भृग्वांगिरस्—अथर्ववेदवेत्त्यांना ही संज्ञा अनेक ठिकाणीं लाविली आहे (गो. ब्रा. १. ३. १; श. ब्रा. १. २. १. १३). अंगिरस्, अथर्वन् व भृगु हे भिन्न असल्याचा निर्देश आहे (ऋ. १. १३. ६). अथर्वन् व अंगिरस् हे भृगुचें डोळे आहेत व त्यामुळें भृग्वंगिरस् म्हणजे अथर्ववद असें म्हटलेलें आढळते (गो. ब्रा. १. २ २२). अथर्वांगिरस् व भृग्वंगिरस् हे शब्द एकच अर्थानें वापरले आहेत. इतर वेदांतहि हे शब्द जोडीनें येतात. राजपुरोहित अथर्वांगिरसांत कुशल असला पाहिजे (याज्ञ. १.३१३). वसिष्ठाला अथर्वनिधि म्हटलें आहे. अथर्ववेदाला क्षत्र म्हटलें आहे (श. ब्रा. १४. ८. १४.४). अथर्ववेद जारणमारण करणारा असल्यामुळें अथर्ववेदाला समाजांत योग्य मान नसे (मनु. ११.३३).

भृंग—त्रिधामन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

भृंगिन्—शिवगणांपैकीं एक (पद्म. उ. १२).

भृत—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार (भृत पहा).

भृतकील—कुशिक कुलांतील मंत्रकार.

भृम्यश्व—(सो.नील.) मुद्गलाच्या बापाचें नांव (नि. ९. २४). यास बाह्याश्व (ह. वं. १. ३२; ब्रह्म. १३.९५-९६), भर्म्याश्व (भा. ९.२१.३२-३३), हर्यश्व(विष्णु.४.१९.१५), भद्राश्व (मत्स्य. ५०.४) म्हणत. यास एकंदर पांच मुलें होतीं. मुद्गल, संजय किंवा सृंजय, बृहदिषु, यवीनर, कापिल्य किंवा कपिल किंवा कृमिलाश्व.

भृशाश्व—एक ऋषि. याचा पुत्र देवप्रहरण.

भृशुंडिन्—एक कोळी. हा दंडकारण्यांत वाटमारीचा धंदा करून उपजीविका करीत असे. एकदां मुद्गल ऋषि दंडकारण्यांतून जात असतां त्याला यानें अडविलें. पण मुद्गलाच्या तेजापुढें हा हतबल झाला. नंतर मुद्गलानें यास उपदेश करून गजाननाचें ध्यान करावयास सांगितलें. त्या ठिकाणीं यानें बरेच दिवस तप केलें. कांहीं कालानें याला भुवयांमध्यें एक सोंड फुटली व हा गजाननस्वरूप झाला (गणेश. १. ६७). इंद्र याचे दर्शनास आला होता (गणेश. १. ५७).

भेत्तृ—विकुंठ देवांतील एक.

भेद—सुदासाच्या दहा शत्रूंपैकीं एक. सायणाचार्य याला व्यक्ति समजत नाहींत. भेद शब्दाचा अर्थ ते नास्तिक असा करतात. अज व शिग्रु यांचा पक्ष यानें घेतला असावा (ऋ. ७.१८.१९; ३३.३; ८३.४).

भेरुंड—जटायूचा पुत्र.

भैमसेन—एक मनुष्य (मै. सं. ४.६.६).

भैमसेनि—दिवोदासाचें पैतृक नांव (क. सं. ७.८). २ घटोत्कचाचें नामान्तर (म. भी. ८३. ३३ कुं.).

भैरव—विष्णु आणि ब्रह्मा हे शंकराशीं गर्वानें वागूं लागले असतां शंकराच्या क्रोधामुळें भैरव उत्पन्न झाला. याला काळभैरव, आमर्दक, पापभक्षण, काळराज असेंहि म्हणतात. यानें उत्पन्न झाल्याबरोबर डाव्या बोटाच्या नखानें ब्रह्मदेवाचें पांचवें शिर तोडलें. कारण त्याच तोंडानें त्यानें शंकराची निन्दा केली होती. विष्णु आणि ब्रह्मा गर्वरहित झाल्यावर शंकरानें भैरवाला ब्रह्महत्येच्या दोषापासून मुक्त करण्याकरितां आणि लोकांना वळण लागावें म्हणून ब्रह्मदेवाचें कपाल हातांत घेऊन यास भिक्षा मागण्यास व ब्रह्महत्या नांवाची स्त्री निर्माण करून तिला याच्या मागें जाण्यास सांगितलें. 'काशींत तेवढा ब्रह्महत्येचा प्रवेश होणार नाहीं. इतर सर्व ठिकाणीं होईल' असें सांगून भैरवास ब्रह्मा व विष्णु यांस मानण्यास सांगितलें. शिवाय 'श्रीविष्णूला तूं वरद होशील' असा वर दिला. त्यानें अनेक तीर्थांवर भ्रमण केलें. परंतु मागची ब्रह्महत्या गेली नाहीं. जेव्हां हा काशींत शिरला, तेव्हां ब्रह्महत्या गेली. तेथें हातांतील कपाल गळून पडून कपालमोचन-तीर्थ झालें (शिव. शत. ८-९; स्कंद. ३. १. २४; वीरभद्र पहा). भैरवमंत्रासंबंधीं बरीच माहिती आढळते (कालिका.५४).

काशीपुरीचा क्षेत्रपाल. एक रुद्रगण (रुद्र पहा). खाण्डवी नगरी मोडून खाण्डववन करणारा वाराणसीचा विजय राजा याच्याच वंशांतील होता (कालिका; ९२. वेताल पहा). येथें याचा वंशहि सविस्तर दिला आहे.

असितांग, रुरु, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कुपति अथवा कपालिन्, भीषण आणि संहार हे अष्टभैरव होत.

२ सर्पसत्रांत दग्ध झालेला एक नाग (म. आ. ५७. १७ कुं.).

भोग—भोगवतीचा भाऊ.

भोगवती—(२ निबंधन पहा).

२ परिहरवंशीय कारवर्मा राजाची कन्या. ही विक्रमास दिलेली होती. हिला भोग नांवाचा एक भाऊ होता (भवि. प्रति. ४. ५).

भोगिन्—(भविष्य.) वायु व ब्रह्मांड याच्या मतें मथुरेंतील शेष नामक राजाचा पुत्र.

भोज—भोज नांवाचे लोक सुदासाचे अनुचर होते. 'सुदासानुचर भोज हे मला अश्वमेधामध्यें मदत करीत' असें विश्वामित्र म्हणत असे (ऋ. ३. ५३. ७). पुराणांतहि महाभोजाच्या वंशजांना भोज असें सामान्य नांव आहे (भा. ९. २४. ११).

२ कश्यपकुलोत्पन्न गोत्रकार ऋषिगण.

३ (सो. विदृ.) मत्स्यमतें प्रतिक्षत्राचा पुत्र. इतर पुराणांत याला स्वयंभोज म्हटलें असून क्रोष्टुवंशांत घातलें आहे.

४ प्रमरमवंशीय वत्स राजाचा पुत्र. याचा पुत्र शंभुदत्त (भवि. प्रति. ४.१).

५ एक कान्यकुब्जांतील राजा. याला एक हरिणमुखी स्त्री आढळली. शोध करितां पूर्वजन्मीं हरिण असतां जेवढें शरीर तीर्थांत पडलें, तेवढें मनुष्यजन्म पावल्याचें यास समजलें. पुढें तिचें मुखहि शोधून तीर्थांत टाकितांच ती सुंदर मुखाची स्त्री झाली. तिच्याशीं याचें लग्न झालें (स्कंद. ७.२.२).

६ मृत्तिकावतचे राजे व लोक.

७ शालिवाहनाचे वंशांतील दहावा राजा. याचे जवळ सुप्रसिद्ध कालिदास कवि होता. यानें दिग्विजय करून गांधारांतील म्लेच्छांस व काश्मीरांतील शठ नारवास कोशासह जिंकिलें.

यानें मंत्रसामर्थ्यानें महामदाला ठार केलें. त्या महामदाची मदहान्ला (मदिनेला) कबर आहे. महामदानें याजवळ आर्यधर्माचा सोठेपणा मान्य केला होता. यानें संस्कृत भाषेला उत्तेजन दिलें (भवि. प्रति. ३. ३).

भोजक—सूर्यपूजक (भवि. ब्राह्म. १.११७).

भोजपायन—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

भोजवर्मन्—परिहरवंशीय रुद्रवर्मन् राजाचा पुत्र. यानें भोजराष्ट्र वसविलें. याचा पुत्र गववर्मा (भवि. प्रति.४. ४).

भोजा—वीरव्रत राजाची स्त्री.

२ आर्यक नागाची कन्या. हिला मारिषा असें म्हणत असत. ही शूर राजाची स्त्री. हिला वसुदेवादि पुत्र होते.

३ ज्यामघानें हरण करून आणलेली कन्या व त्याच्या विदर्भ नामक पुत्राची स्त्री.

४ सौवीराची कन्या व सात्यकीची स्त्री.

भौजपायन—कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण. याबद्दल भीमपायन असा पाठभेद आहे.

भौत्य—हा भूति नामक ऋषीस त्याच्या शांति नामक शिष्यानें त्याजकरितां अग्नीपासून मिळविलेल्या वरामुळें झालेला पुत्र होय (मार्क. ९६). हा चवदावा मनु होय. यास इंद्रसावर्णि व चंद्रसावर्णि अशीं नांवें होतीं (मनु पहा).

भौम—(२ मंगल पहा).

२ विप्रचित्तीला सिंहिकेपासून झालेला पुत्र. यास परशुरामानें मारिलें (ब्रह्मांड. ३. ६. १८-२२).

३ प्रमरमवंशीय शंभुदत्त राजाचा पुत्र. याचा पुत्र वत्स.

भौमतपन—गौरपराशरकुलांतील गोत्रकार.

भौमन—विश्वकर्मन्चें नांव.

भौमासुर—नरकासुराचें नामान्तर.

भौरिक—हिरण्याक्षाशीं देवांचें जें युद्ध झालें, त्यांत अग्नीनें दग्ध केलेल्या सात दैत्यांतील एक (पद्म. सृ. ७५).

भौवन—(विश्वकर्मन् पहा).

२ (स्वा. प्रिय.) मंथु व सत्या यांचा पुत्र.

३ भृगु व पौलोमी यांचा पुत्र, गोत्रकार.

४ गौतमीच्या दक्षिणतीरावरील गिरिशिखरावर भौवन शहर आहे, तेथील राजा (ब्रह्म. १७०. १-२).

भौवायन—कपिवनाचें पैतृक नांव. हा अतिरात्र यज्ञ केल्याच्या योगानें समृद्ध झाला (पं. ब्रा. २०. १३. ४).

भ्रमर—जयद्रथाचा भाऊ (म. व. २६६. ११ कुं.).

भ्रमि—शिशुमार प्रजापतीची कन्या. ही उत्तानपादपुत्र ध्रुवास दिलेली होती (भा. ४. १०. १).

भ्राजिष्ठ—(स्वा. प्रिय.) घृतपृष्ठाचा पुत्र.

भ्रामरी—एक राक्षसी. ही जंभासुराच्या सांगण्यावरून कश्यपगृहीं अवतरलेल्या विनायकास मारण्याकरितां अदितीचें रूप घेऊन आली व हिनें विनायकास विषमिश्रित मोदक खावयास दिले. पण विनायकानें हिचे विषाचे मोदक खाऊन हिला आपल्या मुष्टिमोदकाच्या योगानें ठार केलें (गणेश. २. २१).

भ्राष्ट्रकायणि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

भ्राष्ट्रकृत्—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

म

मकरकेतु—प्रद्युम्नाचें नामान्तर.

मकरध्वज—मारुतीच्या घामापासून दक्षिण समुद्रांतल्या एका मगरीस झालेला पुत्र (आ. रा. सार. ११; हनुमत् पहा).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राच्या शतपुत्रांपैकीं एक. हा भीमाकडून मारिला गेला (म. भी. ९६. २७ कुं.).

३ चंद्रहास राजाचा ज्येष्ठ पुत्र.

मकरंद—कृष्णांशाची पत्नी पुष्पवती, तिचा भ्राता. महामदउपासक शोभा नामक वेश्येनें मायेनें कृष्णांशास पोपट केलें. तेव्हां मकरंदानें तिची ती माया नाहींशी करून कृष्णांशास सोडविलें (भवि. प्रति. ३.२१.२८).

मकराक्ष—जनस्थानांत राहणाऱ्या खर नामक राक्षसाचा पुत्र. यास रामानें ठार मारिलें (वा. रा. यु. ७८).

मक्षव्य—संहितेचा तत्त्वज्ञानपर अर्थ लावणारा एक आचार्य (ऐ. आ. ३. १. १).

मखोपेत—कार्तिक महिन्यांतील विष्णु नांवाच्या सूर्याबरोबर फिरणारा दैत्य (भा. १२. ११. ४४).

मग—हे शाकद्वीपांतील वेदवेत्ते ब्राह्मण आहेत. सूर्यानें प्रसन्न होऊन आपली प्रत्यक्ष तेजोमयी मूर्ति सांबाला पूजेकरितां दिली. उपास्य मूर्ति मिळाल्यामुळें सांबाला आनंद झाला व त्यानें सूर्याच्या आज्ञेवरून चंद्रभागेच्या तीरावर मनोहर देवालय बांधिलें. तेथें देवस्थानच्या पूजाअर्चादि

व्यवस्थेकरितां हे सूर्यभक्त 'मग' नांवाचे ब्राह्मण सांबानें शाकद्वीपातून आणिले. तेथें सांबाच्या निमंत्रणावरून मगांचीं अठरा घराणीं राहिलीं (सांब. २६; भवि. ब्राह्म. ११७). भविष्यांतील भ्रग हा पाठ चुकीचा आहे.

मगध—कश्यपाचा सेवक पृथु याला कण्वप्रसादानें राजकन्या नामक स्त्रीपासून झालेला पुत्र. याला कण्वानें मागध नांवाचें ग्राम दिलें (भवि. प्रति.४. २१).

मघवन्—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ इंद्राचें नामान्तर (पद्म. भू. ६).

मघा—दक्ष प्रजापतीनें सोमास दिलेल्या सत्तावीस कन्यांतील एक.

मंकण—दरिद्री ब्राह्मण (आकथ पहा).

मंकणक—एक ब्रह्मर्षि. मातरिश्वन् व सुकन्या यांचा मुलगा. हा कश्यपाचा मानसपुत्र असेंहि वर्णन सांपडतें (वामन. ३८). यानें बालब्रह्मचारी असतांनाच सरस्वती नदीच्या तीरीं सप्तसारस्वत तीर्थावर जाऊन स्वाध्यायपूर्वक हजारों वर्षे तप करण्यांत घालविलीं. एकदां याच्या हातास दर्भानें जखम होऊन त्यांतून शाकरस वाहूं लागला. तेव्हां याला आश्चर्य वाटून हा आनंदानें नाचूं लागला व त्याबरोबर स्थावरजंगम जगहि नाचूं लागलें. म्हणून सर्व देवांनीं शंकराची प्रार्थना केली कीं, ' हा नाचणार नाहीं असें करा. नाहींतर ह्याच्या प्रभावानें सर्व जग नाचूं लागून लवकरच रसातळास जाईल. ' हें ऐकून शंकरानें ब्राह्मणाचें रूप घेऊन याला याच्या हर्षाचें व नाचण्याचें कारण विचारिलें. त्यावर मंकणकानें उत्तर दिलें कीं, ' माझ्या हातांतून जो हा रस वाहत आहे त्याचें मला मोठेंच आश्चर्य वाटून माझ्या तपाला सिद्धि प्राप्त झाली म्हणून आनंद झाला आहे. ' त्यावर शंकरानें आपल्या आंगठ्यास बारीक जखम करून त्यांतून बर्फाप्रमाणें शुभ्र असें किती तरी भस्म वहावयास लाविलें. हा चमत्कार पाहून हा आपल्यावरहि ताण करणारा परमेश्वर शंकरच असला पाहिजे, असें समजून यानें शंकरास नमस्कार घातला. त्यावर शंकरानें ' तुला जें इष्ट असेल तें माग,' असें सांगितल्यावरून यानें ' स्वतःस पुनः असा हर्ष होऊन तपास व्यत्यय येणार नाहीं असें कांहीं तरी करा,' असें शंकरास विनविलें. तेव्हां ' माझ्या प्रसादानें तुझें तप सहस्रगुणित होईल, ' असें सांगून शंकर याच्या आश्रमांत राहिला (म. व. ८३; श. ३८; पद्म. स. १८; स्व. २७; स्कंद. ७. १. ३६; २७०).

एकदां हा तप करीत असतां सरस्वतींत स्नानास उतरला. तेथें जवळच स्नान करीत असलेली एक सुंदर स्त्री याच्या दृष्टीस पडली. तिला पाहतांच याचें वीर्य स्खलित झालें. तेव्हां यानें तें आपल्या तांब्यांत धरलें व त्याचे सात भाग केले. त्यापासून वायुवेग, वायुबल, वायुहा, वायुमण्डल, वायुज्वाल, वायुरेत आणि वायुचक्र असे सात पुत्र निर्माण झाले. सात मरुद्गण किंवा मरुतांचे जनिते ते हेच होत (म. श. ३८; मरुत् पहा).

मंकन—एक न्हावी. दुसरा दिवोदास काशींत राज्य करीत असतां शंकराला काशी निर्जन पाहिजे होती; म्हणून शंकरानें गणपतीची (निकुंभाची) योजना केली. गणपतीनें या न्हाव्याच्या स्वप्नांत जाऊन नगराच्या सीमेवर आपलें मंदिर बांधविलें. पण इतरांना पावत असून आपणास पुत्र दिला नाहीं म्हणून दिवोदासानें गणपतीचें देऊळ उध्वस्त केलें. तेव्हां गणपतीनें वाराणशी ओस पडण्याचा शाप दिला (वायु. २. ७०.३८; ब्रह्मांड. ३. ६७. ४३).

मंकि—कौषीतकाचा पुत्र. हा वैदिक, अग्निहोत्री व वैष्णव होता. याला सरूपा व विश्वरूपा या नांवाच्या दोन बायका होत्या; तथापि यास पुत्र नसल्यामुळें यानें गुरूच्या आज्ञेवरून साबरमती नदीवर जाऊन चार वर्षे तपश्चर्या केली. त्या जागेला मंकितीर्थ असें म्हणतात. पुढें याला अनेक पुत्र झाले. ही गोष्ट त्रेतायुगांत घडली. याला सप्तसारस्वत असें नांव होतें; आणि द्वापरांत याला पांडवांनीं सप्ताधार असें नांव दिलें (पद्म. उ. ६. १४३).

२ पूर्वी मंकी या नांवाचा एक द्रव्यलोभी शेतकरी होता. परंतु याच्या मनाप्रमाणें कोणतीच गोष्ट होत नसे. पुढें यानें एकदां दोन बैल विकत घेतले व त्या दोहोंना एकाच जुवाला जुंपून कामाला लाविले. ते बैल धांवतच निघाले; परंतु त्यामुळें त्यांना खालीं बसलेला उंट दिसला नाहीं. ते जेव्हां त्याच्या खांद्याजवळ आले, तेव्हां उंट उठून उभा राहिला व तराजूप्रमाणें दोन्ही बैल मानेवर घेऊन पळूं लागला. तेव्हां त्या बैलांची ती स्थिति पाहून मंकीस अतिशय वाईट वाटलें व पश्चात्तापानें याच्या मुखांतून पुढील उद्गार बाहेर पडले: ' मनुष्याच्या दैवांत जर कांहीं नसेल तर त्यानें कितीहि प्रयत्न केला तरी कांहींहि होणें शक्य नाहीं.' यानें वृषभवधप्रसंगीं केलेलें भाषण अतिशय श्रेष्ठ दर्जाचें आहे. यास या गोष्टीमुळें वैराग्य उत्पन्न झालें व पुढें ब्रह्मप्राप्ति झाली (म. शां. १७७). ' नशिबानें देणेंघेणें ' हें तत्त्व समजावण्याकरितां भीष्मानें धर्मास ही हकीगत सांगितली.

मंगल—एक आचार्य (बौ. श्रौ. २६.२).

२ दक्षयज्ञांत सतीस मृत्यु आल्यानें शंकर सतीविरहानें पीडित होऊन तिच्या प्राप्तीकरितां तप करीत असतां त्याच्या मस्तकांतून एक घर्मबिंदु खालीं पडला. त्याचा एक मुलगा झाला, ताचे मंगल होय. पुढें शंकरानें याची नवग्रहांत

स्थापना केली. पृथ्वीनें याचें पालन केलें, म्हणून यास भौम असेंहि नांव आहे (शिव. रुद्र. २.१०; स्कंद. ४. १. १७).

हा शंकराच्या अश्रुबिंदूपासून उत्पन्न झाला असेंहि आढळतें (स्कंद. ७.१.४५). शंकरानें हिरण्याक्षाच्या विकेशी नामक कन्येशीं लग्न केलें होतें. पुढें शंकर विकेशीशीं संभोग करणार इतक्यांत अग्नि त्या ठिकाणीं आला. तेव्हां शंकर रागावला व त्यामुळें त्याचे डोळे क्रोधानें लाल होऊन त्यांतून अश्रुबिंदु गळूं लागले. त्यांतील एक तेजोमय अश्रु विकेशीच्या मुखांत पडला व ती गरोदर राहिली. पण शंकरतेजानें युक्त असलेला तो गर्भ तिला सहन करवेना. तेव्हां तिनें तो बाहेर टाकिला. पुढें त्याचा एक पुत्र होऊन त्यास पृथ्वीनें स्तनपान करविलें. त्यालाच मंगल हें नांव आहे. अग्नीच्या सान्निध्यानें उत्पन्न झाला म्हणून यास अंगारक असेंहि नांव आहे (विष्णुधर्म. १.१.६; पद्म. सृ.८१). शिवपार्वती रतिक्रीडा करीत असतां पडलेल्या रक्तबिंदूपासून हा झाला (भवि. ब्राह्म.३१). हा भारद्वाजाचा पुत्र असून गणेशकृपेनें ग्रह बनला (गणेश.१.६०).

२ स्वायंभुव मन्वंतरांतील जित् नामक देवांपैकीं एक.

मंगला—एक देवी. हिनें त्रिपुरवधाच्या वेळीं शंकरास वर दिला होता (ब्रह्मवै. ३. ४४).

मचक्रुक—एक यक्ष (म. व. ८१. २०० कुं.).

मच्छिद्र—हा गोरखाचा गुरु. याच्या मुखांत पिनाकीचें अंशरूपी तेज गेलें व हरिद्वारीं रंभेपासून याला नाथशर्मा पुत्र झाला (भवि. प्रति. ४. १२; योगेश्वर पहा).

मंजुघोषा—शुकाची स्त्री (भवि. प्रति. ३.२९).

मणि—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र. यानें शिवाची स्तुति करून गरुडापासून भय नसावें असा वर मिळविला (ब्रह्म. ९०).

२ ब्रह्मयाच्या सभेंतील एक ऋषि (म.स. ११.२४ कुं.).

मणिकंधर—कुबेराचा सेनापति.

मणिकार्मुकधर—कुबेराचा सेनापति.

मणिकुंडल—हा व याचा मित्र वृद्धगौतम हे व्यापाराकरितां गेले असतां पैज लावून वृद्धगौतमानें यांचें सर्व जिंकिलें आणि याला आंधळा व थोटा बनविलें. पण बिभीषणाच्या मुलानें याला पुनः पूर्ववत् केलें. नंतर याचें महाराजाच्या मुलीशीं लग्न झालें व त्याचें राज्य याला मिळालें (ब्रह्म. १७०).

मणिग्रीव—नलकूबराच्या भावाचें नांव (नलकूबर पहा).

मणिधर—लोहित पर्वतावर राहणारा एक यक्ष.

मणिभद्र—रजतनाभ व मणिवरा यांचा पुत्र. याची स्त्री क्रतुस्थकन्या पुण्यजनी. याचे पुत्र असोम, क्रतुमत्, रुंद्रप्रथ, दर्शनीय, दुरसोम, द्युतिमत्, नंदन, पद्म, पिंगाक्ष, भीरु, मणिमत्, मंडक, महाद्युति, मेघवर्ण, रुचक, वसु, शंख, सर्वानुभूत, सिद्धार्थ, सुदर्शन, सुभद्र, सुमक व सूर्यतेजस्(ब्रह्मांड. ३.७.१२२-१२५). शिवगणांपैकीं एक (पद्म. उ. १७).

२ कुबेराचा एक सेनापति. रावणाचा सेनापति प्रहस्त यानें याचा कैलास पर्वतावर पराभव केला होता (वा. रा. यु. १९.११).

मणिभूष—कुबेराचा एक सेनापति.

मणिमत्—मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

२ पातालांतील एक नाग (म. स. ९. १० कुं.).

३ कुबेरसेनापति. अगस्त्य ऋषीचा यास ' तूं लवकरच मरशील ' असा शाप होता. पुढें पांडव वनांत गेले असतां फिरत फिरत ते हिमवान् पर्वतावरील कुबेरवनांत गेले. नंतर भीम त्या वनांतील कमळें आणावयास गेला असतां त्याचें व यांचें युद्ध होऊन हा मरण पावला (म. व. १६).

४ द्रौपदीस्वयंवरार्थ आलेला एक क्षत्रिय (म. आ. २०१. ७ कुं.).

५ एक क्षत्रिय. याला सौमदत्ति यूपकेतूनें ठार केलें (म. द्रो. २५).

मणिमंत्र—मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

मणिवक्र—आप नामक वसूचा पुत्र.

मणिवर—रजतनाभ व मणिवरा यांचा पुत्र. याची स्त्री क्रतुस्थकन्या देवजनी.

याचे पुत्र गुह्यक या साधारण नांवानें प्रसिद्ध होते. त्यांचीं नांवें—अहित, कुमुदाक्ष, कुसु, कृत, चर, जयावह, पक्ष, पद्मनाथ, पद्मवर्ण, पिंशंग, पुष्पदंत, पूर्णभद्र, पूर्णमास, बलक, मणिमंत्र, महासुद, मानस, वर्धमान, विजय, विमल, विवर्धन, श्वेत, सवीर, सारण, सुकमल, सुगंध, सुचंद्र, स्थूलकर्ण, हिरण्याक्ष व हैमवंत (ब्रह्मांड. ३.७.१२७-१३१).

मणिवरा—रजनाभाची स्त्री.

मणिवाहन—(सो. ऋक्ष.) महाभारतमतें कुशांबास व वायुमतें कुशास नामान्तर. मत्स्यांत याबद्दल हरिवाहन म्हटलें असून कुश वेगळा दिला आहे.

मणिस्थक—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

मणिस्राग्विन्—कुबेराचा सेनापति.

मंड—भृगुकुलांतील गोत्रकार. मुण्ड असा पाठभेद आहे.

मंडक—मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

मंडलिक—(सो.) भविष्यमतें प्रतापेंद्राचा पुत्र. यानें दहा हजार वर्षें राज्य केलें.

मंडूक—यानें एक अथर्ववेदाची शिक्षा केली आहे. तिच्यांत १७९ श्लोक आहेत.

२ (५ आयु पहा).

मतंग—हा बापाच्या यज्ञाकरितां समिधा व दर्भ आणण्याकरितां एकदां रथास गाढवी व तिचा पुत्र जोडून वनांत चालला होता. पण जोडीपैकीं मुलगा लहान असल्यामुळें आईबरोबर चालेना. तेव्हां यानें त्याच्या नाकावर चाबकाचे वरचेवर फटकारे लगाविले. तेव्हां आईनें नाकाला लागलेल्या मुलाचें सांत्वन पुढीलप्रमाणें केलें, 'चाण्डाल असे क्रूर असतात, ब्राह्मण दयाळु असतात. हा आपल्या जातीवर गेला आहे.' हें गाढवीचें बोलणें मतंगाला समजलें. तेव्हां गर्दभीला मतंगानें 'माझें ब्राह्मण्य जाऊन चाण्डालत्व मला कसें आलें?' असें विचारिलें. तेव्हां तिनें याला 'तूं न्हाव्यापासून ब्राह्मण स्त्रीच्या ठिकाणीं झाला आहेस, त्यामुळें तुझें ब्राह्मण्य नष्ट झालें. असें सांगितल्याबरोबर हा घरीं आला. मुलगा यज्ञाची तयारी करण्याचें सोडून परत आलेला पाहून बापानें याच्याजवळ चवकशी केली. तेव्हां यानें सरळ कारण सांगून तपाला जाण्याचें ठरविलें. पुढें याच्या तपानें इंद्र प्रसन्न झाला. तेव्हां त्याला ब्राह्मण्य मिळविण्याकरितां तप करीत असल्याचें यानें सांगितलें. इंद्रानें चांडालयोनींत उत्पन्न झालेल्यास पवित्र ब्राह्मण्य प्राप्त होणें अशक्य आहे असें समजाविलें. तेव्हां यानें एका पायावर उभें राहून शंभर वर्षें तप केलें. पुनरपि इन्द्रानें याला सांगितलें कीं, 'तूं अप्राप्य गोष्टींची इच्छा करीत आहेस. ब्राह्मण्य हें सहज प्राप्त होत नसून अनेक जन्मांनंतर प्राप्त होत असतें.' यानें पुनः एक हजार वर्षें तप केलें. पुनः आणखी गयेला जाऊन आंगठ्यावर उभें राहून शंभर वर्षें तपश्चर्या केली. फक्त अस्थिचर्म राहिलें. शेवटीं इंद्रानें याला समजावून दिल्यावर यानें ब्राह्मण्याखेरीज कामविहारी, कामरूपी, आकाशगामी, ब्राह्मणक्षत्रियांच्या अविरोधानें पूजनीयता व अक्षय्य कीर्ति असे वर मागितले. ते देऊन शिवाय ऐश्वर्याकरितां स्त्रिया तुझी पूजा करितील व छन्दोदेव म्हणून स्त्रियांना पूज्य होशील, असेहि वर दिले. पुढें मतंगानें आपला देहत्याग करून वरानें मिळालेलें स्थान प्राप्त केलें. ब्राह्मण्य जन्मावर अवलंबून आहे हें सांगण्याकरितां ही कथा आली आहे (म. अनु. २७-२९).

मतंगाश्रम (म. व. ८२.१०० कुं.), मतङ्गकेदार (म. व. ८३.१७ कुं.) या स्थलांशीं ह्या मतंगाचा कांहीं संबंध दाखविण्याला पुरावा नाहीं.

२ हा दाशरथि रामास फळें देणाऱ्या शबरीचा गुरु होता (वा. रा. अर. ७४).

३ त्रिशंकूचें नामांतर (म. आ. ९२.४३-४६ कुं.).

मति—स्वायंभुव मन्वंतरांतील जित् नामक देवांपैकीं एक.

२ आभूतरजस् देवांतील एक.

३ भव्य देवांतील एक.

मतिनार—(सो. पूरु.) अंतिनाराचें नामांतर. यास आणखी रंतिनार व रंतिभार अशीहि नामांतरें आहेत.

मतोच्छील—विष्णूच्या मलापासून जो अदम नांवाचा पुरुष उत्पन्न झाला, त्यांच्या वंशांतील म्लेच्छ हनूकाचा पुत्र. यानें नऊशें सत्तर वर्षें राज्य केलें. याचा पुत्र लोमक (भवि. प्रति. १.४).

मत्त—लंकेंतील एक बलाढ्य राक्षस. यास ऋषभ नामक वानरानें ठार मारिलें (वा. रा. उ. ७०).

२ महापार्श्वाचें नामांतर.

३ अंगदेशच्या मायावर्म राजाचा पुत्र. याची माता प्रमदा (भवि. प्रति. ३. ३१).

मात्स्यलु—(सो. ऋक्ष.) उपरिचर वसु व गिरिका यांचा पुत्र (म. आ. ६४. ४४ कुं.).

यास गणपत कृष्णाजी प्रतींत व विष्णुपुराणांत मावेल्ल व वायूंत मार्थेल्य म्हटलें आहे.

मत्स्य—सूर्यवंशांतील मनुप्रजापति प्रातःकाळीं संध्या करीत बसला असतां अर्घ्यांत एक मत्स्य आला. अर्घ्य सोडणार तोंच मत्स्यानें मनूला भावी प्रलयाची साग्र हकीगत सांगून त्यास उत्तरगिरि पर्वतावर सुरक्षित पोहोंचविण्याचें आश्वासन दिलें. व आपल्यास मोठें होईतों संभाळण्याची विनंति केली. मनूनें हा मत्स्य मोठा झाल्यावर महासागरांत सोडिला. पुढें जलप्रलय झाल्यावर पृथ्वीवरील सर्व प्राणी वाहून गेले. मनूला मत्स्याचें साहाय्य झाल्यानें तो उत्तरगिरीवर गेला. पाणी उतरल्यावर त्या ठिकाणीं तो वसाहत करून आपण स्वतःच यज्ञापासून उत्पन्न केलेल्या मानवी इडादेवीबरोबर विवाह करून यज्ञदेवतेस संतुष्ट करून त्यानें प्रजोत्पादन केलें. म्हणूनच मनुष्यास मानव अशी संज्ञा प्राप्त झाली (श. ब्रा. १. ८. १.१).

विष्णूनें वेदोद्धारासाठीं घेतलेला हा दहावा अवतार होय (म. व. १९०; भा. १. ३). हा अवतार काश्मीरांत झाला. शंखासुरानें वेद पळविल्यामुळें विष्णूला मत्स्यावतार घ्यावा लागला (पद्म. उ. ९०-९१).

कश्यपाची बायको दिति हिचा मुलगा जो मकर दैत्य त्यानें ब्रह्मदेवाला फसवून वेद उपटले व ते घेऊन तो पातालांत गेला. तेव्हां अनाचार माजला; म्हणून ब्रह्मदेव विष्णूस शरण गेला. तेव्हां विष्णूनें मत्स्यावतार घेऊन त्याचा वध केला व वेद परत मिळविले. हे वेद दैत्यानें मिसळले म्हणून व्यासरूपानें विष्णूनें पुनः अवतार घेतला (पद्म. उ. २३०). पंचविसाव्या कल्पाच्या शेवटीं ब्रह्मदेवाची रात्र सुरू झाली. तेव्हां तो निद्रित झाला. त्या वेळीं प्रलय होऊन स्वर्ग, पृथ्वी आदिकरून सर्व लोक बुडाले. निद्रावस्थेंत ब्रह्मदेवाच्या तोंडांतून वेद गळून पडले. ते हयग्रीव नामक

दैत्यानें हरण केले. असें होणार हें ब्रह्मदेवास माहीत होतें. ईश्वरानें त्याच्या नाशाकरितां सूक्ष्म मत्स्यरूप धारणहि केलें व कृतमाला नदींत प्रसंगाची वाट पाहूं लागला. याच नदीतीरावर वैवस्वत मनु तप करीत होता. भागवतांत द्रविड देशाधिपति सत्यव्रत राजा असें आहे. एके दिवशीं तो तर्पण करीत असतां त्याच्या ओंजळींत एक लहानसा मासा आला. तेव्हां तो त्याला परत पाण्यांत सोडूं लागला. त्याबरोबर माशानें 'माझें रक्षण कर' अशी त्याची प्रार्थना केली. तेव्हां दयाळू सत्यव्रतानें यास कलशांत ठेविलें, पण हा उत्तरोत्तर वाढूं लागला. तेव्हां राजानें याच्या सांगण्यावरून याला सरोवरांत सोडिलें. तरीहि हा वाढत होता. सत्यव्रत कंटाळून यास समुद्रांत सोडूं लागला. तेव्हां यानें 'मला तेथें इतर बलाढ्य जलचर खाऊन टाकतील. तरी मला तेथें सोडूं नकोस' अशी विनंति केली. त्यामुळें राजा आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला, 'तुझ्यासारखा सामर्थ्यवान् जलचर मीं कधीं पाहिला नाहीं व ऐकिलाहि नाहीं. तूं एका दिवसांत शंभर योजनें लांबरुंद वाढलास, यावरून तूं कोणी तरी अपूर्व प्राणी आहेस. तूं परमेश्वर असून हा मत्स्यावतार धारण केलेला असावा.' हें भाषण ऐकून मत्स्य म्हणाला, 'आजपासून सातवे दिवशीं सर्वत्र प्रलय होऊन जलमय होईल. तेव्हां तूं येणाऱ्या नौकेंत सप्तर्षि, औषधें, बीजें वगैरे घेऊन बैस. कदाचित् नौका हेलकावे खाऊं लागल्यास वासुकीची दोरी करून माझ्या शिंगास बांध.' त्याप्रमाणें त्यानें केलें; व मत्स्यानें हयग्रीवास ठार करून वेद परत मिळविले. यानंतर सत्यव्रतास परमेश्वरानें वैवस्वत मनु केलें व त्यास मत्स्यपुराणसंहितेचा उपदेश केला (मत्स्य. १; २; २१-२४; भा. १. ३. १५; ५. ५. १८; २४; ८. २४). भविष्यकालीन सप्तर्षि पृथ्वीवर होते. त्यांना मत्स्यरूपधर विष्णूनें शृंगी होऊन नौकेमधून हिमालयाच्या शिखरावर पोहोंचविलें (विष्णुधर्म. १. ७७; म. व १८७).

ही गोष्ट चाक्षुष मन्वंतरांतील प्रलयांत घडली (भा. १. ३. १५). मत्स्यानें सत्यव्रताला 'तूं वैवस्वतांत कृतयुगापासून राजा होशील' असें सांगितलें (मत्स्य १. ३४).

२ (सो. ऋक्ष.) उपरिचर वसूपासून मत्स्याच्या उदरांत झालेल्या मिथुनांतील पुत्र. मत्स्यगंधेचा भ्राता (म. आ. ६४. ७८ कुं.).

३ वायुमतें व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील देवमित्राचा शिष्य. वास्याबद्दल पाठभेद.

मत्स्यकाल—(सो. ऋक्ष.) वायुमतें हा इन्द्रसख ऊर्फ उपरिचर वसु याचा पुत्र. याचीं इतरत्र मत्स्य व काली अशीं दोन नांवें करून तीं बहीण भाऊ दाखविलीं आहेत.

मत्स्यगंध—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

मत्स्यगंधा—उपरिचर वसूच्या वीर्यानें एका मत्स्यीस झालेली मुलगी. ही कृष्णद्वैपायन व्यासाची माता. हिला सत्यवती असेंहि म्हणत असत. ही पूर्वजन्मीं पितरांची कन्या अच्छोदा होती.

मत्स्यदग्ध—अंगिराकुलोत्पन्न एक प्रवर.

मत्स्याच्छाद्य—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

मत्स्येंद्रनाथ—हा पूर्वी मासा होता. पण ब्रह्मदेवानें ज्ञान देऊन यास मनुष्य केलें व हा हिमालयावर तपश्चर्येस गेला (स्कंद. ६. २६३).

मथन—विष्णूनें मारिलेला तारकासुरपक्षीय एक असुर (मत्स्य. १५१).

मथित—भृगुकुलोत्पन्न गोत्रकार. याबद्दल माधव असा पाठभेद आहे.

मथित यामायन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १९).

मद—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ ब्रह्मयाचा मानसपुत्र. हा त्याच्या अहंकारापासून झाला (मत्स्य. ३. ११).

३ रुद्रगणांपैकीं एक.

४ रामचंद्राच्या सुज्ञ नामक मंत्र्याचा पुत्र.

५ एक राक्षस. अश्वींना देव सोमपानास घेईनात म्हणून त्यांनीं च्यवनाची मदत मागितली. च्यवनानें मंत्रांनींच देवांचा पराभव केला व इन्द्र रागावल्याचें पाहून त्यानें अग्नींतून एक राक्षस उत्पन्न केला. त्याचें मुखच इतकें मोठें होतें कीं, त्यांत सर्व देव मावले. तेव्हां आपण त्याच्या जिभेवर आहोंत हें पाहून इन्द्र सर्व देवांसह च्यवनास शरण गेला व त्यानें त्याला अश्विनांसह सोमपान करीत जाऊं असें कबूल केलें (म. अनु. २६१. २०-३० कुं.).

मदगल—ऋग्वेदी ब्रह्मचारी.

मदन—ब्रह्मपुत्र कामाचें नामांतर.

२ धृष्टबुद्धि प्रधानाचा पुत्र.

मदनमंजरी—नीलध्वजपुत्र प्रवीराची स्त्री.

२ लहराची कन्या व सुखखानीची पत्नी (भवि. प्रति. ३. २०).

मदनसुंदरी—कृष्णाला प्रिय असलेली एक गोपी (पद्म. पा. ७७).

मदनावती—काश्मीर देशच्या कैकय राजाची कन्या (भवि. प्रति. ३. ३१).

मदनिका—मेनकेची कन्या व विद्युद्रूप राक्षसाची स्त्री. पण गरुडवंशी कंधरानें विद्युद्रूपास मारिल्यामुळें ही कंधराची पत्नी झाली. कंधरापासून हिला तार्क्षी नांवाची कन्या झाली (मार्क. २).

मदयन्ती—कल्माषपादाची स्त्री. हिचा पुत्र अश्मक (कल्माषपाद पहा).

२ कृष्णाची सखी (पद्म. पा. ७४).

मदालसा—ऋतुध्वज राजाची स्त्री. अलर्क राजाची माता. ही अत्यंत ब्रह्मनिष्ठ होती. पातालकेतु राक्षसानें हिला पळवून नेलें असतां ऋतुध्वजानें हिला सोडवून आणिलें (ऋतुध्वज पहा).

मदिरा—समुद्रमंथनाच्या वेळेस समुद्रांतून निघालेली एक स्त्री. हिला सुरा असेंहि म्हणत असत. समुद्रांतून बाहेर आल्यावर दैत्यांनीं हिचा स्वीकार केला, म्हणून त्यांना असुर म्हणतात (पद्म. सृ. ४).

२ वसुदेवाची एक स्त्री (भा. ९. २४).

मदिराश्व—(सू. इ.) दशाश्व राजाचा पुत्र. याला द्युतिमान् नामक पुत्र (म. अनु. २. ८ कुं.) व सुमध्यमा नामक एक कन्या होती. ती त्यानें हिरण्यहस्त ऋषीस दिली होती (म. शां. २४०-३५; अनु. २००. २४ कुं.).

२ विराटाचा भाऊ. हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होता. हा द्रोणाकडून मारिला गेला (म. वि. ३३). याला मदिराक्ष असेंहि म्हणतात (म. उ. १७१. १५ कुं.).

मदिरेक्षणा—अंगदेशच्या मायावर्म राजाला प्रमदा नामक स्त्रीच्या ठायीं झालेली कन्या. हिचा कितव नामक दैत्याशीं विवाह झाला. परंतु तो दैत्य हिला पीडा देत असल्यामुळें सुखखानीनें हिच्या पित्याच्या सांगण्यावरून त्याला ठार केलें. सुखखानीला हिनें मनानें वरिलें होतें. परंतु महीपतीच्या उपदेशानें हिचा तारकाशीं विवाह ठरला (भवि. प्रति. ३. ३१)

मदोत्कट–एक शिवगण.

मद्र—(मद्रक पहा).

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील देव.

मद्रक—(सो. अनु.) विष्णु व वायु यांच्या मतें हा शिबीचा पुत्र होय. यास मद्र असेंहि म्हणतात.

मद्रगार शौंगायनि—सांति औद्दालकीचा शिष्य. याचा शिष्य कांबोज औपमन्यव (वं. ब्रा. १).

मद्रदेव—अजमीरचा राजा चपहानि याच्या वंशांतील शार्ङ्गदेवाचा पुत्र. यानें पन्नास वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. २).

मद्रा—अत्रीच्या दहा स्त्रियांपैकीं एक. हिचा पुत्र सोम (ब्रह्मांड. ३. ८. ७४-८७).

मधु—उत्तम मनूचा पुत्र.

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

४ (मधुकैटभ पहा).

५ (स्वा. प्रिय.) भागवतमतें बिंदुमत् व सरघा यांचा पुत्र. याच्या मुलाचें नांव वीरजन.

६ (सो. क्रोष्टु.) भागवत व भविष्य यांच्या मतें देवक्षत्राचा, विष्णुमतें क्षत्राचा, मत्स्यमतें दैवक्षत्राचा व वायुमतें देवनाचा पुत्र होय.

७ (सो. सह.) हा विष्णुमतें वृषाचा व भागवतमतें सहस्रार्जुनाचा पुत्र होय.

८ कृतयुगांतील दितिपुत्र. याच्या बायकोचें नांव कुम्भीनसी. याला लवण नांवाचा मुलगा होता. याच्या तपश्चर्येनें व सदाचारानें प्रसन्न होऊन यास शंकरानें त्रिशूल दिला होता. तो जवळ असेतोंपर्यंत याचा पराभव होणार नव्हता. पण याचा पुत्र लवण दुराचारी निघाल्यामुळें शत्रुघ्नानें त्याला ठार केलें (वा. रा. उ. ६१; ह. वं. १. ५४). या मधूचा यादवांशीं शरीरसंबंध आहे व यादव मधूला दैत्य म्हटलें आहे व लवण निपुत्रिक मेल्यामुळें मधुपुरी भीमाकडे आली. यावरून हा मधु यादवांपैकींच असावा असें वाटतें (ह. वं. २. ३८).

९ कृष्णाच्या पौत्रांतील एक.

१० मुकुंद ब्राह्मणाचा शिष्य. मुकुंद अकबर या नांवानें प्रसिद्धीस आल्यावर मधु मध्वाचार्याच्या कुलामध्यें वैष्णव झाला. याचें नांव हरिदास असून हा सर्व रागांमध्यें निपुण होता (भवि. प्रति. ४. २२).

मधुक पैंग्य—एक आचार्य (श. ब्रा. ११. ७. २. ८; सां. ब्रा. १६. ९). हा याज्ञवल्क्याचा शिष्य. याचा शिष्य चूड भागवित्ति (बृ. उ. ६. ३. ८-९).

मधुकैटभ—ब्रह्मदेवाच्या घामापासून मधु व कैटभ या दोन असुरांची उत्पत्ति झाली (विष्णुधर्म. १. १५). यांची उत्पत्ति ब्रह्मदेवाच्या तमोगुणापासून झाली (पद्म. सृ. ४०). हे विष्णूच्या कर्णमलापासून उत्पन्न झाले असेंहि आढळतें (दे. भा. १. ४). यांनीं तपश्चर्या करून अजिंक्यत्व मिळविलें. पुढें हे आपल्या स्वभावानुसार सर्व लोकांस त्रास देऊं लागले असतां विष्णूनें यांना ठार मारिलें (दे. भा. १. ४).

विष्णु योगनिद्रेंत व ब्रह्मा नाभिकमळीं असतां विष्णूच्या कानांतील मळापासून मधु व कैटभ उत्पन्न झाले व ते ब्राह्मणांस मारूं लागले. ब्रह्मदेवाच्या स्तुतीनें विष्णूनें त्यांजबरोबर पांच हजार वर्षेपर्यंत युद्ध केलें. पण हे मरेनात. शेवटीं विष्णूनें यांना मोहीत करून 'तुम्ही मरा' असा वर मागितला व नंतर मांडीवर घेऊन यांचा वध केला (पद्म. क्रि. २; मार्क. ७८

ह. वं. १. ५५; ९४;). यांच्या मेदापासून पृथ्वी झाली म्हणून पृथ्वीला मेदिनी असें नांव पडलें (म. स. ४४; शां. ३५७ कुं.).

मधुच्छंदस् वैश्वामित्र—ऋग्वेदांतील पहिल्या मंडळापैकीं पहिल्या दहा सूक्तांचा कर्ता (ऐ. आ. १. १. ३; सां. ब्रा. २८. २). हा विश्वामित्राचा एकावन्नावा मुलगा (ऐ. ब्रा. ७. १८). शुनःशेपाचें ज्येष्ठ भ्रातृत्व पहिल्या पन्नास भावांनीं कबूल केलें नाहीं; पण पुढल्या पन्नास भावांनीं मान्य केलें. धाकट्या पन्नासांचा मधुच्छंदस् मुख्य होता. त्यामुळें विश्वामित्र त्यांच्यावर खूष झाला व त्यानें त्यांना चांगले आशीर्वाद दिले. यांच्या प्रउगशस्त्राचा उल्लेख आहे (श. ब्रा.१३.५.१.८). प्रउगशस्त्र म्हणजे सकाळीं गावयाचे मंत्र. प्रउगशस्त्र कोणत्या छंदांत असावें यांत मतभेद आहे. पण याच्या मतें गायत्रीछंदांत असावें (ऐ. आ. १. १. ३). हा शर्यातीचा पुरोहित होता (शर्याति पहा).

२ प्रमतिपुत्र सुमतीचा पुरोहित (ब्रह्म. १७१. २५). हा योगानें मुक्त झाला (म. अनु ७; पद्म. स. १५). हा विश्वामित्र गोत्राचा एक प्रवर आहे व कुशिक गोत्री मंत्रकार आहे.

मधुनंद—(भविष्य.) वायुमतें मथुरेंत राज्य करणाऱ्या भूतिनंदाचा पुत्र.

मधुप—स्वायंभुव मन्वंतरांतील अजित् देवांपैकीं एक.

२ कृष्णांशाचा शत्रु. याचा पुत्र वीरसेन (भवि. प्रति. ३. २२).

मधुपर्क—गरुडाचा एक पुत्र.

मधुपिंग—लांगली भीम नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

मधुमती—गुणाधीप राजा हरिशर्मा याच्या पुरोहिताची कन्या. हिच्याकरितां हिच्या बापानें, भावानें व हिनें स्वतः असे तीन वर पसंत केले. लग्नसमयीं ते तिघेहि हजर असतां ही सर्पदंशानें मेली. तेव्हां त्या तिघांपैकीं एकानें हिच्या अस्थि नेल्या व दुसऱ्यानें हिची रक्षा नेली. परंतु तिसऱ्यानें लक्ष्मणपुरींतील रामशर्मा याजवल्कून संजीवनी मंत्र घेऊन हिला जिवंत केलें. ह्यामुळें तो प्राणदाता ठरला. अस्थि नेणारा भाऊ ठरला व रक्षा नेणारा स्वतः नियोजिलेला पुरुष तिचा पति ठरला (भवि. प्रति. २.२).

मधुरावह—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

मधुरुह—(स्वा. प्रिय.) घृतपृष्ठाचा पुत्र.

मधुव्रत—कृष्णांशाचा शत्रु. वीरसेनाचा पुत्र (भवि. प्रति. ३. २२).

मधुव्रती—मुकुंद ब्राह्मणानें अकबराच्या नांवानें जन्म घेतल्यावर त्याच्या अनेक शिष्यांपैकीं हा मधुव्रती कौलक या नांवानें प्रसिद्धीस आला. यानें रामाची लीला करून रामानंदाच्या मताचा स्वीकार केला (भवि. प्रति. ४. २२).

मधुष्पन्द—विश्वामित्राचा एक पुत्र.

मध्य—कश्यप व अरिष्टा यांचा पुत्र.

मध्यंदिन—(स्वा. उत्तान.) भागवतमतें पुष्पार्ण व प्रभा यांचा पुत्र.

मध्वाचार्य—(ऐति.) याचा गरुडपुराणांत व गर्गसंहितेंत उल्लेख आहे (गरुड. १०. १९. ४४; गर्गसं. १०. ६१. २४).

लिंगावरून बळित्था (ऋ. १. १४१) हें सूक्त मध्वाचार्याचा उल्लेख असलेलें आहे असें मानितात.

२ रविपूजक शक्तिशर्मा त्रेतायुगांत अयोध्येस आला व एक हजार वर्षे जगून सूर्य झाल्यावर ब्रह्मलोकीं गेला. त्याच्या तेजानें मध्वाचार्य झाला. वृंदावनस्थ माधवाचा पुत्र. याचें मूळगांव मधु. याच्या अंगीं वैष्णवी शक्ति बाणली होती (भवि. प्रति. ४. ८; १९).

मन—भव्य, तुषित व साध्य देवांतील एक.

मनस्—सायणमतानें एक ऋषि (ऋ. ५. ४४. १०).

मनसा—(आस्तिक पहा).

२ सिंधु दैत्याची बायको.

मनस्यु—(सो. पूरु.) वायुमतें हा अविद्धाचा, भागवत व विष्णु यांच्या मतें प्रवीराचा व मत्स्यमतें प्राचीन्वत्चा पुत्र. याची स्त्री शूरसेन राजाची कन्या (म. आ. ८८. ५ कुं.).

२ (स्वा. नाभि.) महान्ताचा पुत्र. विष्णुमतें मनस्यु व नमस्यु एकच होत.

मनस्विनी—चंद्राची आई (म. आ. ६७).

२ ऋतेयुपुत्र अंतिभार राजाची स्त्री (मत्स्य. ४९.७).

३ उत्तानपाद व सूनृता यांची कन्या.

मनावी—मनूची बायको असा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे (क. सं. ३०. १; श. ब्रा. १. १. ४. १६).

मनु—हा अखिल मानवजातींचा पिता आहे (ऋ. १. ८०. १६; ११४. २; २. ३३. १३; ८. ६३. १; अ. वे. १४. २. ४१; तै. सं. २. १. ५. ६). वैवस्वत मनु आपणांस मनूच्या मार्गापासून ढळण्याचा प्रसंग येऊं नये अशी प्रार्थना करीत आहे (ऋ. ८. ३०. ३). मनूच्या वाक्याची महती आढळते (तै. सं. २. २. १०. २; पं. ब्रा. २३. १६. ७). मनूनें आपली संपत्ति आपल्या मुलांमध्यें विभागिली. त्यांत नाभानेदिष्ठ नांवाच्या मुलास वगळिलें होतें (तै. सं. ३. १. ९. ४–५; ऐ. ब्रा. ५. १४).

निरुक्तांत मुलामुलींच्या हक्कांचें विवेचन केलें आहे. त्यांत स्वायंभुव मनूचे श्लोक आहेत. हे श्लोक म्हणजे स्मृति होत (नि. ३. ४). यास्काच्या पूर्वी याची स्मृति असून त्यांत मनूचा स्मृतिकार म्हणून उल्लेख आहे. गौतम आणि वसिष्ठ यांनीं मनूचीं मतें दिलीं आहेत. आपस्तंबानें मनूचा श्राद्धाशीं संबंध दाखविलेला आहे (आप. ध. २. ७. १६. १).

हा पहिला यज्ञकर्ता आहे (ऋ. १०. ६३. ७; तै. सं. १. ५. १. ३; २. ५. ९. १; ६. ७. १; ३. ३. २. १; ५. ४. १०. ५; ६. ६. ६. १; ७. ५. १५. ३). सावर्णि मनूच्या दाक्षिणेची प्रशंसा असून त्याला दीर्घायुष्य चिंतिलें आहे व त्याला यदुतुर्वशांनीं नजराणे दिले आहेत (ऋ. १०. ६२. ९-११). वैवस्वत मनु हा राजा होता (ऋ. ८. ५२. १; श. ब्रा. १३. ४. ३. ४). मनूपासून ऋषभ झाला (श. ब्रा. १. १. ४. १४). मनूला मत्स्यानें प्रलयाच्या वेळीं तारल्याची गोष्टहि सविस्तर आढळते (श. ब्रा. १. ८. १. १). याची नौका नावप्रभ्रंशन या हिमालयाच्या शिखराला लागली. महाभारतांत नौबंधन असें नांव असून मत्स्यपुराणांत तर याच्या तपश्चर्येचें स्थान मलय पर्वत दिलें आहे. आणि भागवतांत याचें नांव सत्यव्रत दिलें असून याला द्रविडाधिपति म्हटलें आहे.

रजत, पृथुरश्मि व बृहदांगिरस् यांनीं मनूचा आश्रय करून यज्ञधर्म नष्ट करण्याचा घाट घातला. पण इंद्रानें मनूला हवि देण्याचें कबूल करून रजतादि वरत्रिपुत्रांना घालवून दिले व मनुपत्नीच्या अंगांतील भूत इंद्रानें घालविलें (ब्रह्मांड. ३.१.७९-८२).

याची यज्ञकर्मानें भरभराट झाली होती. याची यज्ञांतील अग्नीसंबंधीं एक गोष्ट आली आहे. देवदैत्यांचें युद्ध चालूं असतां देवांनीं सर्व ऐश्वर्य व धन सुरक्षित राहावें म्हणून अग्नींत ठेविलें. अग्नीला लोभ उत्पन्न होऊन तो संपत्तीसह पळून गेला. देवांनीं त्याचा पाठलाग केला व ठेव परत देण्याविषयीं त्याला त्रास दिला. अग्नि रडूं लागला, त्या वेळीं त्यास रुद्र ही संज्ञा प्राप्त झाली. त्या वेळीं खालीं पडलेल्या अश्रूंपासून रुप्याची उत्पत्ति झाली. म्हणून रुपें ही धातु दानकर्मास अप्रशस्त मानतात. अशा रीतीनें देव ऐश्वर्य परत नेऊं लागले असें पाहून अग्नीनें कांहीं भाग देण्याविषयीं प्रार्थना केली. तेव्हां देवांनीं अग्नीस पुनराधान दिलें. व त्यामुळें पूषन्, त्वष्ट्र, मनु व धातृ वगैरेंनीं यज्ञकर्में करून आपली भरभराट करून घेतली (तै. सं. १. ५. १). यानें वसिष्ठाला ब्रह्मविद्या सांगितली व तीमुळें वसिष्ठ ब्रह्मनिष्ठ बनला (जै. उ. ब्रा. ३. १५. २.). याचा पुढील उपनिषदांमध्यें उल्लेख आहे (छां. उ. ३. ११. ४; ८. १५. १; बृ. उ. १. ४. १०; तृ. उ. ४. ३).

हा मानवजातीचा मूळ पुरुष आहे. पुराणांतील सर्व वंश याच्या पासूनच सुरू झाले आहेत. हा धर्मनियमांचा प्रवर्तक आहे. ही कल्पनाहि अत्यन्त प्राचीन आहे. यावरून वेगवेगळ्या कालविभागांच्या प्रथम असणाऱ्या पुरुषालाहि मनु असेंच म्हणतात.

स्वायंभुव मनूनें एक लाख श्लोकांचें धर्मशास्त्र निर्माण केलें (म. शां. ३४३. ४० कुं.). प्रजापतीनें एक लक्ष श्लोकसमूह तयार केला व मनु आदिकरून लोकांनीं त्यांचा संक्षेप केला (मनु. १. ५८; कुल्लूकभाष्य पहा). याच आधारावर उशनस् आणि बृहस्पति यांनीं शास्त्रें रचिलीं. मनूनें एक लक्ष श्लोक करून ते १०८० अध्यायांत आणि २४ प्रकरणांत गोंवून ते नारदास दिले. नारदानें त्यांचें १२००० श्लोकांत रूपांतर करून ते मार्कंडेयाला शिकविले. त्यानें त्यांचा ८००० श्लोकांत संक्षेप करून ते सुमतिभार्गवास सांगितले. सुमतिभार्गवानें ४००० श्लोकांत त्यांचें रूपांतर केलें. मनुस्मृतींत नवव्या प्रकरणांत व्यवहारासंबंधीं विवेचन आहे (नारद गद्यस्मृति प्रस्तावना). ब्रह्मदेवापासून मनु झाला. याच्यापासून भृगुनारदादि ऋषि उत्पन्न झाले. ब्रह्मदेवानें मनूस शास्त्रज्ञान दिलें; व मनूनें तें मरीच्यादि दहा ऋषींना शिकविलें (मनु. १. ३४-३५; ५८). याच्याकडे येऊन मोठमोठ्या ऋषींनीं याला धर्मविषयक प्रश्न विचारिले. तेव्हां यानें ' भृगु सर्व निवेदन करील ' असें त्यांना सांगितलें (मनु; १. ५९-६०). ऋषि भृगूस प्रश्न विचारीत व त्यांचीं उत्तरें हा देत असे (५. १-२; १२. १-२). मनूचा नांवानें पुष्कळ वेळां उल्लेख आलेला आहे (८. १३९, ९. १५८; २७९; २३९; १०. ७८).

संस्कार-मयूख (पा. २), चतुर्वर्गचिंतामणि (दान. पा. ५२८) आणि इतर कांहीं ग्रंथांत भृगु, नारद, बृहस्पति व आंगिरस यांनीं स्वायंभुवशास्त्र रचिल्याचें दिलें आहे. विश्वरूपानें स्वायंभुव मनूचे म्हणून मनुस्मृतींतील श्लोक दिले आहेत (याज्ञ. २. ७३, ७४; ८३; ८५). विश्वरूपानें भृगूचे म्हणून दिलेले श्लोक मनुस्मृतींत आढळत नाहींत (याज्ञ. १. १८७, २५२). अपरार्कानें दिलेले भृगूचे श्लोकहि मनुस्मृतींत आढळत नाहींत. मनूचें मत प्रदर्शित करणारा भृगूचा श्लोक अपरार्कानें दिला आहे (याज्ञ. २. ९६).

मानवधर्मसूत्रावरून मनुस्मृति लिहिली गेली असें मॅक्स मुल्लर म्हणतो (S. B. E., Vol. 25, P. xviii). स्वायंभुव मनूनें (म. शां. २१. १२ कुं.) व प्राचेतस मनूनें (म. शां. ५७. ४३; ५८.२ कुं.) राजधर्म लिहिला व अर्थविद्या यांचा उल्लेख करितांना नुसता मनु म्हणून उल्लेख आहे. धर्मशास्त्र व

अर्थशास्त्र यांवर निरनिराळे मनूंचे ग्रंथ असणें संभवनीय आहे. कौटिल्यानें प्राचेतस मनूचा उल्लेख केलेला आहे. राजशेखरानेंहि मनूच्या अर्थशास्त्राचा उल्लेख केला आहे. कौटिल्यानें दिलेलीं मनूचीं मतें अक्षरशः मनुस्मृतींत सांपडत नाहींत.

मनूच्या वेळीं बरेंच वाङ्मय उपलब्ध असावें. यानें तीन वेद दिले असून अथर्ववेदाचा अथर्वांगिरस्श्रुति म्हणून उल्लेख केला आहे (मनु ११. ३३). यानें आरण्यकाचा उल्लेख केला आहे. (मनु ४. १२३). याला सहा वेदांगें माहीत होतीं (मनु. २. १४१; ३ १८५; ४. ९८). यानें धर्मशास्त्र (मनु. २. १०) केलें असून याला पुष्कळ धर्मशास्त्रें माहीत होतीं (मनु. ३. २३२). धर्माचा अभ्यास केलेल्या मनुष्यास यानें धर्मपाठक म्हटलें आहे (मनु. १२. १११). अत्रि, गौतम, भृगु, शौनक (३. १६), वसिष्ठ (८. १४०), वैखानस (६. २१) यांचा धर्मशास्त्रकार म्हणून यानें उल्लेख केला आहे. आख्यानें, इतिहास, पुराणें यांचा यानें उल्लेख केलेला आहे (मनु. ३. २३२). वेदान्तांतील ब्रह्माचें यानें वर्णन केलें आहे (मनु. ६. ८३;९४). यांत यानें उपनिषदांचा विचार केला असावा. यानें कांहीं वेदबाह्य व कुदृष्टि स्मृतींचा उल्लेख केलेला आहे (मनु. १२. ९५), यानें बौद्ध, जैन यांना उद्देशून लिहिलें असावें. यानें पाखंडी (४. ३०; ६१), वेदनिन्दा (४. १६३) आणि भाषा (४. २५६) यांचें विवेचन केलें आहे. यानें अप्रत्यक्ष रीतीनें दुसऱ्यांचीं मतें उद्धृत केलेलीं आहेत (मनु. ३. २६१; ९. ३२; १०. ७०).

अस्पृश्य व शूद्र लोक यांजविषयीं याचे नियम अगदीं कडक आहेत (मनु. १०. ५०-५६; १२९). यांचें कारण या जातींनीं बुद्धादि धर्मांना दिलेला पाठिंबा हें असावें.

इ. स. ९०० च्या सुमारास मेधातिथीनें मनुस्मृतीवर भाष्य केलें. विश्वरूपानें मनुस्मृतींतील २०० श्लोकांचा उल्लेख केला आहे. शंकराचार्यांनीं वेदांतसूत्रभाष्यामध्यें मनुस्मृतींतील श्लोक दिले आहेत (वे. सू. १. ३. २८; २. १. ११; ४. २. ६; ३. १. १४; ३. ४. ३८).

गौतमाच्या धर्मसूत्रापेक्षां मनुस्मृतीस शंकराचार्य जास्त मान देतात. अपराधी ब्राह्मणास देहान्तप्रायश्चित्त न देतां टाकून द्यावें असें यांचें मत आहे (मनु. ३८०). धरसेनाच्या शिलालेखांत मनुस्मृतीप्रमाणें वागणाऱ्या एका राजाचा उल्लेख आहे. इ. स. ५७१ च्या सुमाराची ही गोष्ट आहे. इ. स. ५०० पूर्वी होऊन गेलेल्या शबरस्वामिन् यानें मनूचा उल्लेख केला आहे.

दुसऱ्या शतकानंतरचे लेखक मनूचीं मतें ग्राह्य धरितात. यावरून यापूर्वी याला बरींच शतकें झालीं असावींत. या स्मृतींत अर्वाचीन व प्राचीन मतें घुसडल्यामुळें परस्परविरोधी विधानें पुष्कळ दृष्टोत्पत्तीस येतात (मनु. ३. १२-१३;२३-२६; ९. ५९–६३; ६४–६९). तिसऱ्या शतकापूर्वी या स्मृतींत बराच भरणा झाला असावा, असें बृहस्पतीनें केलेल्या उल्लेखावरून वाटतें.

याज्ञवल्क्यस्मृतीपूर्वी ही स्मृति झाली. तिसऱ्या शतकापूर्वी कांहीं शतकें हा हिचा काल असावा. मनुस्मृतींत यवन, कांबोज, शक, पह्लव, चीन, ओड्र, द्रविड, मेद, आंध्र यांचा उल्लेख आहे (मनु. १०. ४४; ४८).

यावरून इ. स. पूर्वी ३०० च्या पेक्षां अगोदरचा काल धरणें अव्यवहार्य होईल. म्हणून इ. स. पूर्वी २०० ते इ. स. २०० च्या दरम्यान ही स्मृति झाली असावी. मंडलिकांच्या मतें ही भारतांतून घेतली. इ. स. पूर्वी ४०० मध्यें स्वायंभुव मनूचें श्लोकबद्ध धर्मशास्त्र होतें. याच कालीं प्राचेतस मनूचेंहि राजधर्मशास्त्र उपलब्ध होतें. उपलब्ध मनुस्मृतींत २७०० श्लोक आहेत. नारदानें वृद्ध मनु आणि बृहन्मनु यांचा उल्लेख केला आहे.

मनुसंहिता नामक एक तन्त्रविषयक ग्रंथहि याच्या नांवावर आहे (C. C.).

ब्रह्मदेवाच्या अहोरात्रीस एक कल्प असें म्हणतात. पैकीं ब्रह्मयाच्या दिवसाचे चवदा भाग कल्पिले आहेत. या प्रत्येक भागास मन्वंतर म्हणतात. याला मन्वंतर म्हणण्याचें कारण म्हणजे तेवढ्या काळांत सृष्टीचें नियमन करणारा तो मनु व या मनूच्या अधिकाराची जी कालमर्यादा तें मन्वंतर. हा मन्वंतराचा काल म्हणजे चतुर्युगांच्या एकाहत्तर फेऱ्या व आणखी कांहीं वर्षें होत. चतुर्युगांचा एकंदर काल ४३२०००० मानुषी वर्षें होय. या मनूस मदतनीस म्हणून सप्तर्षि, देवतागण, इंद्र, अवतार व या मनूचे पुत्र असतात. सप्तर्षींनीं प्रजोत्पादन करावें व या प्रजेचें पालन मनु व त्याचे पुत्र यांनीं भूपाल होऊन करावें, या भूपालास देवतागणांनीं सल्लामसलत देऊन प्रत्यक्ष कामांतहि हातभार लावावा आणि इंद्रानें भूपालास येणाऱ्या अडचणी नाहींशा कराव्या व इंद्राला जी गोष्ट अशक्य होईल ती गोष्ट विष्णूनें अवतार घेऊन पार पाडावी, अशा कामाच्या वांटण्या केलेल्या आहेत. सर्व व ब्रह्मा हे विष्णूचे अंश असून कल्पान्तींच्या प्रलयकालीं विष्णूंत विलीन होतात व कल्पारंभीं पुनः उत्पन्न होतात (विष्णु. १. ३).

मनु एकंदर चवदा आहेतः १ स्वायंभुव, २ स्वारोचिष, ३ उत्तम (औत्तम–मि–मी), ४ तामस, ५ रैवत, ६ चाक्षुष,

७ वैवस्वत, ८ सावर्णि (अर्कसावर्णि), ९ दक्षसावर्णि, १० ब्रह्मसावर्णि, ११ धर्मसावर्णि, १२ रुद्रसावर्णि, १३ रौच्य, १४ भौत्य.

स्वायंभुव मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**—अंगिरस् (भृगु), अत्रि, क्रतु, पुलस्त्य, पुलह, मरीचि, वसिष्ठ. **देवगण**—याम किंवा शुक्र यांचे जित, अजित् व जिदाजित् असे तीन भेद होते. प्रत्येकांत बाराबारा व्यक्ति होत्या (वायु. १. ३१. ३-९). याच्यांत ऋचीक, गृणान्, जनिमत् जर, जविष्ठ, दुह, बृहच्छुक्र, मितवत्, विभाव, विभु, विश्वेदेव, श्रुति, सोमपायिन् अशा व्यक्ति होत्या (ब्रह्मांड. २. १३). यांत तुषित नांवाचा बारा देवांचा आणखी एक गण होता (भा. ४. १. ८). **इंद्र**–विश्वभुक्. भागवतमतें यज्ञ. **इंद्राणी**–दक्षिणा (भा. ८. १). **अवतार**–विष्णुमतें व भागवतमतें यज्ञ व कपिल. **पुत्र**–(अग्निबाहु अग्निमित्र अतिबाहु), अग्नीध्र (आग्नीध्र), ज्योतिष्मत्, द्युतिमत्, पुत्र (वपुष्मत्, सत्र, सह), मेधस् (मेध, मेध्य), मेधातिथि, वसु (बाहु), सवन (सवल), हव्य (भव्य). मार्कंडेयमतें पहिले सात भूपाल होते. भागवत व वायु यांच्या मतें प्रियव्रत व उत्तानपाद असे दोनच पुत्र होते. त्यांपैकीं प्रियव्रतास वरील दहा पुत्र झाले.

स्वारोचिष मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**— अर्वावीर (उर्वरीवान् ऊर्ज, और्व), ऋषभ (कश्यप, काश्यप), दत्त (अत्रि), निश्चयवन (निश्चर-ल), प्राण, बृहस्पति (अग्नि, अलि), स्तंब (ऊर्जस्तंब, ऊर्जस्वल). ब्रह्मांडांत कुलनामें देऊन स्वायंभुवांतील सप्तर्षींशीं यांचा वडिलोपार्जित संबंध दाखविला आहे. **देवगण**-तुषित इडस्पति इध्म, कवि, तोष, प्रतोष, भद्र, रोचन, विभु, शांति, सुदेव, (स्वह्न) व पारावत. **इंद्र**–विप, श्वित्. भागवतमतें यज्ञपुत्र रोचन. **अवतार**–तुषित-पुत्र अजित (विभु). **मनुपुत्र**–अयस्मय आपोमूर्ति (आपमूर्ति), ऊर्ज, किंपुरुष, कृतान्त, चैत्र, ज्योति (रोचिष्मत् रवि), नभ, (नव, नभस्य), प्रतीत (प्रथित, प्रसूति, बृहदुक्थ), भानु, विभूत, श्रुत, सुकृति (सुषेण), सेतु, हविष्न (हविर्धृ) अशीं कांहीं निरनिराळीं नांवें सांपडतात. पण एकंदर ९ किंवा १० च संख्या सांगतात. **मनूचें नांव**–द्युतिमत् व स्वारोचिस् असें होतें. या मन्वंतरांत मत्स्यमतें ऋषींस मदतनीस म्हणून सात प्रजापति होते; ते वसिष्ठपुत्र होते. पण तीं सर्व नांवें मनु-पुत्रांच्या नांवांशीं जुळणारीं आहेत (आप, ज्योति, मूर्ति, रय, सुकृत, स्मय व हस्तींद्र).

उत्तम मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**–हे सर्व वसिष्ठपुत्र असून त्यांस वासिष्ठ असें सामान्य नाम होतें. अनघ, ऊर्ध्वबाहु, गात्र, रज, शुक्र (शुक्ल), सवन सुतपस्. हे पूर्वी हिरण्यगर्भाचे ऊर्ज नामक पुत्र होते. **देवगण**–प्रतर्दन, (भद्र, भानु, भावन, मानव), वशवर्तिन् (वेदश्रुति), शिव, सत्य, सुधामन् हे सर्व बाराबारांचे गण होते. **इंद्र**–सुशांति (सुकीर्ति, सत्यजित्). **अवतार**–सत्येचा पुत्र सत्य किंवा धर्म व सुनृता यांचा पुत्र सत्यसेन हा होता. **पुत्र**–अज अप्रतिम, (इष, ईष), ऊर्ज, तनूज (तनूर्ज, तर्ज), दिव्य, (दिव्यौषधि, देवांबुज), नभ (नय), नभस्य (पवन, परशु, परशुचि), मधु, माधव, शुक्र, शुचि (शुति, सुकेतु).

तामस मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**—अकपि (अकपीवत), अग्नि, कपि (कपीवत्), काव्य (कवि, चरक), चैत्र, (जन्यु, जह्नु, जल्प), ज्योतिर्धर्मन् (ज्योतिर्धामन्, धनद), धातृ (धीमत्, पीवर), पृथु. **देवगण**–वीर, वैधृति, सत्य (सत्यक, साध्य), सुधी, सुरूप, हरि. हे एकंदर सत्तावीस आहेत, असें मार्कंडेयमत आहे व इतरत्र हे सर्व सत्तावीसांचे एकएक गण आहेत. **इंद्र**–शिखि (त्रिशिख, शिबि) हा होता. **अवतार**–हरिमेध व हरिणी यांचा पुत्र हरि. एके ठिकाणीं हर्यंचा पुत्र असें म्हटलें आहे. **पुत्र**—अकल्मष (अकल्माष), कृतबंधु, कृशाश्व, केतु, क्षांति, ख्याति (ख्याति), जानुजंघ, तन्वीन्, तपस्य, तपोद्युति (द्युति), तपोधन, तपोभागिन्, तपोमूल, तपोयोगिन्, तपोरति, दृढधुषि, दान्त, धन्विन्, नर, परंतप, परीक्षित्, पृथु, प्रस्थल, प्रियभृत्य, शतहय, शांत (शांति), शुभ, सनातन, सुतपस्. **योगवर्धन** कौकुरुण्डि, दाल्भ्य, प्रवहण, शङ्ग, शिव, सस्मित, सित. योगवर्धन फक्त याच मन्वंतरांत सांपडतात.

रैवत मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**–ऊर्ध्वबाहु (सोमप), देवबाहु (वेदबाहु), पर्जन्य, महामुनि (मुनि, वसिष्ठ, सत्यनेत्र), यदुध्र, वेदशिरस्, (वेदश्री, सप्ताश्रु, सुधामन्, सुबाहु, स्वधामन्), हिरण्यरोमन् (हिरण्यलोमन्). **देवगण**—आभूतरजस् (भूतनय, भूतरजय) याचे रैभ्य व पारिप्लव (वारिप्लव) असे भेद दोन आहेत. शिवाय अमिताभ, प्रकृति, वैकुंठ, शुभ, या प्रत्येकांत चवदा व्यक्ति आहेत. **इंद्र**विभु **अवतार**–विष्णुमतें संभूतिपुत्र मानस व भागवतमतें शुभ्र व विकुंठा यांचा पुत्र. वैकुंठ **पुत्र**–अव्यय (हव्यप), अरण्य (आरण्य), अरुण, अर्जुन, कवि (कपि), कंबु कृतिन्, तत्त्वदर्शिन् धृतिवृत्, धृतिमत्, निरामित्र, निरुत्सुक, निर्मोह, प्रकाश (प्रकाशक), बलबंधु, बाल, महावीर्य, युक्त, वित्तवत्, विंध्य शुचि, शृंग, सत्यक, सत्यवाच्, सुयष्टव्य (सुसंभाव्य), हरहन्.

चाक्षुष मन्वन्तरांतील **सप्तर्षि**–अतिनामन्, उत्तम (उन्नत, भगु), नभ (नाभ, मधु), विरजस् (वीरक), विवस्वत् (हविष्मत्), सहिष्णु, सुधामन्, सुमेधस्. **देवगण**–आद्य (आप्य), ऋभ, ऋभु, पृथग्भाव (प्रथुक–ग, यूथग), प्रसूत, भव्य (भाव्य), वारि किंवा वारिमूल, लेख. **इंद्र**—भवानुभव किंवा मनोजव ऊर्फ मंत्रद्रुम. **अवतार**–-विष्णुमतें विकुंठापुत्र वैकुंठ व भागवतमतें वैराज व संभूति यांचा पुत्र अजित. **पुत्र**–अग्निष्टुत, अतिरात्र, अभिमन्यु, ऊरु (रुरु), कृति, तपस्विन्, पुरु (पुरुष, पुरू), शतद्युम्न, सत्यवाच्, सुद्युम्न.

वैवस्वत हें चालूं असलेलें मन्वंतर होय. यांतील **सप्तर्षि**–अत्रि, कश्यप (काश्यप, वत्सर), गौतम (शरद्वत्), जमदग्नि, भरद्वाज (भारद्वाज), वसिष्ठ (वसुमत्), विश्वामित्र. **देवगण**–१० आंगिरस, २ अश्विनी, १२ आदित्य, १० भृगुदेव, ४९ मरुत्, ११ रुद्र, ८ वसु, १० विश्वेदेव, १२ साध्य. **इंद्र**–ऊर्जस्विन् किंवा तेजस्विन् किंवा पुरंदर किंवा महाबल. **अवतार**–वामन. **पुत्र**–अरिष्ट (दिष्ट, नाभागारिष्ट, नाभानेदिष्ट, रिष्ट, नेदिष्ट, उद्विष्ट), इक्ष्वाकु, इल (सुद्युम्न), करूष, कुशनाभ, धृष्ट (धृष्णु), नभ (नभग, नाभ, नाभाग), नृग, पृषध्र, प्रांशु, वसुमत्, शर्याति.

सावर्णि मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**–अश्वत्थामन् (द्रौणि), और्व (काश्यप, रुरु, शृंग), कृप (शरद्वत्, शारद्वत), गालव (कौशिक), दीप्तिमत्, राम (परशुराम जामदग्न्य), व्यास (शतानंद, पाराशर्य). **देवगण**–अमिताभ (अमृतप्रभ), मुख्य (मुख, विरज), सुतप (सुतपस्, तप). **इंद्र**–बलि (वैरोचन) इंद्र होणार. पण त्याची इंद्रपदावर आसक्ति नसल्यामुळें तें पद तो सोडून सिद्धगतीस जाईल. **अवतार**–देवगुह्य व सरस्वती यांचा पुत्र सार्वभौम होणार व बलीचे पश्चात् हा त्याचा कारभार पाहणार. **पुत्र**–अधृष्ट (अधृष्णु), अध्वरीवत् (अवरीयस्, अर्ववीर, उर्वरीयस्, वीरवत्), अपि, अरिष्ट (चरिष्णु, विष्णु), आज्य, ईड्य, कृति, (धृति, धृतिमत्), निर्मोह, यवसस्, वसु, वरीयस्, वाच् (वाजवाजिन्, विरज, विरजस्क), वैरिशमन, शुक्र, सत्यवाच्, सुमति.

दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**-ज्योतिष्मत्, द्युतिमत् मेधातिथि (मेधामृति, माधातिथि), वसु, सत्य (सुतपस्, पौलह), सबल (सवन, वसित, वसिन), हव्यवाहन (हव्य, भव्य). **देव**–दक्षपुत्रहरित यांची मुलें **देव** होणार आहेत. ते निर्मोह, पार (पर, संभूत), मरीचिगर्भ, सुधर्म सुधर्मन्, सुशर्माण, प्रत्येकी बारा व्यक्ती आहेत. **इंद्र**–व्यास कार्तिकेय म्हणतात तोच पुढें अद्‌भुत या नांवानें इंद्र होणार आहे. **अवतार**–आयुष्मत् व अंबुधारा यांचा पुत्र ऋषभ होणार आहे. **पुत्र**–अनीक (ऋचीक, अर्चिष्मत्, नाक), खड्गहस्त (पंचहस्त, पंचहोत्र, शापहस्त), गय, दीप्तिकेतु (दासकेतु, बर्हकेतु), धृष्टकेतु (धृतिकेतु, भूतकेतु), निराकृति (निरामय), पृथुश्रवस् (पृथुश्रवस्), बृहत् (बृहद्रथ, बृहद्यश), भूरिद्युम्न.

ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**–अपांमूर्ति (आपोमूर्ति), अप्रतिम (अप्रतिमौजस्, प्रतिम, प्रामति), अभिमन्यु (नभस, सप्तकेतु), अष्टम (वसिष्ठ, वाशिष्ठ, सत्य, सद्य), नभोग (नाभाग), सुकृति (सुकीर्ति), हविष्मत्. **देव**—अर्चि (सुखामन, सुखासीन, सुधाम, सुधामान, सुवासन), धूम (निरुद्ध, विरुद्ध). **इंद्र**—शांति नांवाचा इंद्र होणार आहे. **अवतार**-—विष्वक्सेन नांवाचा अवतार विश्वसृष्टयाच्या घरीं विषूचीचे उदरीं होणार आहे. **पुत्र**—अनमित्र (निरामित्र), उत्तमौजस्, जयद्रथ, निकुर्षज, भूरिद्युम्न, भूरिषेण, भूरिसेन, वीरवत् (वीर्यवत्), वृषभ, वृषसेन, शतानीक, सुक्षेत्र, सुपर्वन्, सुवर्चस्, हरिषेण.

धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**—अग्नितेजस्, अनघ (तनय, नग, भग), अरुण (आरुणि, तरुण, वारुणि), उदधिष्णन् (उरुधिष्ण्य, पुष्टि, विष्टि, विष्णु), निश्चर, वपुष्मत् (ऋष्टि), हविष्मत्. **देव**—३० कामग (कामगम, कामज), ३० निर्माणरत, (निर्वाणरति, निर्वाणरुचि), ३० मनोजव (विहंगम). **इंद्र**—वृष (वृषन्, वैधृत) हा इंद्र होणार आहे. **अवतार**—धर्म किंवा आर्यक व वैधृति यांचा पुत्र धर्मसेतु हा अवतार होणार आहे. **पुत्र**—आदर्श, क्षेमधन्वन् (क्षेमधर्मन्, हेमधन्वन्), गृहेषु (दृढायु), देवानीक, पुरुद्वह (पुरोवह), पौण्ड्रक (पंडक), मत (मनु, मरु), संवर्तक (सर्वग, सर्वत्रग, सर्ववेग, सत्यधर्म), सर्वधर्मन् (सुधर्मन्, सुशर्मन्).

रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**–तपस्विन्, तपोधन, (तपोनिधि, तपोशन), तपोधृति (तपोमति), तपोमूर्ति, तपोरति (तपोरवि), द्युति (अग्निध्रक, कृति), सुतपस्. **देव**—रोहित (लोहित), सुकर्मन् (सुवर्ण), सुतार (तार, सुधर्मन्, सुपार), सुमनस्. **इंद्र**—ऋतधामन् नामें इंद्र होणार आहे. **अवतार**—सत्यसहस् व सूनृता यांचा पुत्र स्वधामन् हा अवतार होईल. **पुत्र**—उपदेव (अहूर), देववत् (देववायु), देवश्रेष्ठ, मित्रकृत् (अमित्रहा मित्रहा), मित्रदेव (चित्रसेन, मित्रबिंदु, मित्रविंद), मित्रबाहु, मित्रवत्, विदूरथ, सुवर्चस्.

रौच्य मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**–अव्यय (पथ्यवत्, हव्यप), तत्त्वदर्शिन्, धृतिमत्, निरुत्सुक, निर्मोक्, निष्प्रकंप, निष्कंप,

सुतपस्. **देव**—सुकर्मन्, सुत्रामन् (सुशर्मन्), सुधर्मन् हे प्रत्येकीं ३० व्यक्ति मिळून होतील. **इंद्र**—दिवस्पति ऊर्फ दिवस्वामिन् असेल. **अवतार**—देवहोत्र व बृहती यांचा पुत्र योगेश्वर हा अवतार असेल. **पुत्र**—अनेक क्षत्रबद्ध (अनेक क्षत्रविद्ध, क्षत्रविद्धि, क्षत्रवृद्धि), चित्रसेन, तप (नय, नियति), धर्मधृत, (धर्ममृत सुव्रत), धृत (भव), निर्भय, पृथ (दृढ), विचित्र, सुतपस् (सुरस), सुनेत्र.

भौत्य मन्वंतरांतील **सप्तर्षि**–अग्निबाहु (अतिबाहु), अग्नीध्र (आग्नीध्र), अजित, भार्गव (मागध, माधव, श्वाजित), मुक्त (युक्त), शुक्र, शुचि. **देव**—कनिष्ठ, चाक्षुष, पवित्र, भाजित (भाजिर, भ्राजिर), वाचावृद्ध (धारावृक). या प्रत्येकांत पांच देव आहेत. **इंद्र**—शुचि नांवाचा इंद्र या वेळीं होईल. **अवतार**—सत्रायण व विताना यांचा पुत्र बृहद्भानु हा अवतार होईल. **पुत्र**—अभिमानिन् (श्रीमानिन्), उग्र (ऊरु, अनुग्रह), कृतिन् (जिष्णु, विष्णु), गभीर (तरंगभीरु), गुरु, तरस्वान् (बुद्ध, बुद्धि, ब्रध्न), तेजस्विन् (ऊर्जस्विन्, ओजस्विन्), प्रतीर (प्रवीण), शुचि, शुद्ध, सबल (सुबल).

यानंतर प्रलय होऊन ब्रह्मा विष्णूचे नाभिकमलाचे ठायीं योगनिद्रा घेईल (ह. वं. १. ७; मार्क. ५०-९७; विष्णु. ३. १-२; ब्रह्मवै. २. ५४; स्कंद. ७.१.१०५; भवि. ब्राह्म. २; मध्य. २; मत्स्य. ९; भा. ८. १-१३; वायु. १. ३१; २. ३८; ब्रह्मांड. २. ३६; ३. १; ब्रह्म. ५; पद्म. सृ. ७).

२ अग्निविशेष. हा तप नामक अग्नीचा पुत्र. यास वैश्वानर, विश्वपति, स्विष्टकृत् व कर्म असे पुत्र होते (म. व. २२३ कुं.).

३ एकादश रुद्रांपैकीं एक.

४ कृशाश्व व धिषणा यांचा पुत्र (भा. ६. ६. २०).

५ कश्यप व प्राधा यांची अप्सरा कन्या.

६ (सो. क्रोष्टु.) वायुमतें मधूचा पुत्र. याचा पुत्र मनुवश.

७ (सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें लोमपादाचा पुत्र. याचा पुत्र ज्ञाति.

८ (सू. इ.) शीघ्राचा पुत्र. याचा पुत्र प्रसुश्रुत.

९ धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

१० अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

मनु आप्स्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. १०१. १०-१२).

मनु प्राचेतस—हा प्रचेत्याचा मुलगा असून यानें राजधर्मावरील दोन श्लोक सांगितले आहेत (म. शां. ५७). यानें राजधर्म नांवाचा ग्रंथहि केलेला आहे.

मनु वैवस्वत—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. २७. ३१).

मनु सांवरण—मंत्रद्रष्टा (ऋ. ९. १०६. ७–९).

मनुज—दहा विश्वेदेवांतील एक.

मनुवश—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें मनुपुत्र होय.

मनुष्यधर्मन्—कुबेरास नामान्तर.

मनुसुत—ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

मनोजव—(स्वा. प्रिय.) मेधातिथीचा पुत्र.

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील इंद्र.

३ अनिलवसु व शिवा यांचा पुत्र.

४ लेख देवांतील एक.

५ धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील देव.

६ एक सोमवंशीय राजा. हा मंगलतीर्थांत स्नान करून उद्धरला (स्कंद. ३. १. १२).

मनोभद्र—एक राजा. गंगामाहात्म्य ऐकल्यानें याचा उद्धार झाला (पद्म. क्रि. ३).

मनोभवा—कश्यप व मुनि यांची कन्या.

मनोभुव—चाक्षुष मन्वंतरांतील एक इंद्र.

मनोरमा—कश्यप व प्राधा यांची कन्या.

२ ध्रुवसंधीची स्त्री व सुदर्शन राजाची माता.

३ (इंदीवराक्ष व स्वरोचि पहा).

मनोहरा—एक देवांगना. हिला शिशिर, प्राण व रमण असे तीन पुत्र होते (म. आ. ६७. २२ कुं.).

मंत्रद्रुम—चाक्षुष मन्वंतरांतील इंद्र.

मंथरा—विरोचन दैत्याची कन्या. ही सर्व पृथ्वीचा नाश करावयास उद्युक्त झाली असतां इंद्रानें हिला ठार केलें. प्रसंगीं स्त्रीवधहि दोषावह नाहीं, हें रामाला ताटकावधाचे वेळीं सांगण्याकरितां ही कथा आली आहे (वा. रा. बा. २५).

२ कैकेयीच्या माहेरची दासी. ही कृष्णावतारीं कुब्जा झाली होती. पूर्वजन्मीं ही दुंदभि नामक एक गंधर्वी होती. हिनेंच कैकेयीला रामाला वनाला धाडण्याला उद्युक्त केलें. वास्तविक कैकेयीचें रामावर निस्सीम प्रेम होतें व रामराज्याभिषेक होणार हें ऐकून तिला आनंदहि झाला. पण या दुष्ट मंथरेनें तिच्या मनांत मत्सर उत्पन्न करून दशरथाकडून वर मागविले व रामाला वनांत पाठविलें. ही कुबडी होती (वा. रा. अयो. ७-९).

मंथु—(स्वा. प्रिय.) वीरव्रत राजाचा पुत्र.

मंद—रावणपक्षीय एक राक्षस.

मंदपाल—(जरितृ पहा).

मंदर—पिंगला वेश्येच्या ठिकाणीं आसक्त असणारा एक ब्राह्मण. हा ऋषभयोग्याची सेवा केल्यामुळें पुढील जन्मीं भद्रायु नांवानें राजकुलांत जन्मला (भद्रायु पहा).

मंदाकिनी—पुलस्त्यपुत्र विश्रव्याच्या दोन स्त्रियांपैकीं एकीचें नांव. हिला शंकराच्या प्रसादानें कुबेर हा पुत्र झाला (पद्म. पा. ६).

मंदाकिन्य—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

मंदार—धौम्य ऋषीचा मुलगा व और्वाचा जामात (गणेश. २. ३४. १३; ३ और्व पहा).

मंदीर—याच्या गाई गंगेचें पाणी प्याल्या नाहींत (का. श्रौ. १३. ३. २१).

मंदुलक—(आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें हालाचा पुत्र.

मंदोदरी—रावणाची स्त्री व मयासुरास रंभा किंवा हेमा नामक अप्सरेपासून झालेली कन्या (स्कंद. ५. ३. ३५; ब्रह्मांड. ३. ६. २८-३०). सीता हिची कन्या होती.

२ सिंहलद्वीपचा चंद्रसेन व गुणवती यांची कन्या. चंद्रसेनानें हिच्या विवाहाची तयारी करून इंद्रदेशच्या सुधन्वन् राजास वर योजिलें. पण हिनें 'पुरुष कपटी असतात म्हणून मी लग्नच करणार नाहीं' असें पित्यास कळविलें. तेव्हां मंदोदरीचा विवाह रहित झाला.

कांहीं कालानें हिच्या कनिष्ठ बहिणीचा विवाह निघाला असतां त्या वेळीं समारंभास हजर असलेल्या चारुदेष्ण नामक राजपुत्रावर मंदोदरीचें मन बसून हिनें त्यास वरिलें. पण पुढें थोड्याच कालानें पुरुषांविषयीं केलेलें भविष्य हिच्याच अनुभवास आलें (दे. भा. ५. १७-१८).

मंधातृ—(मांधातृ पहा).

मंधातृ यौवनाश्व—एका सम्राटाचें नांव (गो. ब्रा. १. २-१०). कबन्ध आथर्वणाचा मुलगा विचारिन् हा याचा मदतनीस होता.

मन्यु—ही एक देवता आहे (ऋ. १०. ८३-८४). देवदानवयुद्धांत देवांचा जय होईना म्हणून त्यांनीं गौतमीतीरीं तपश्चर्या केल्यावर शंकराच्या तृतीयनेत्रापासून हा उत्पन्न झाला व यानें दैत्यांचा पराभव केला (ब्रह्म. १६२).

२ (सो. पूरु.) भरद्वाजाचा पुत्र. यास बृहत्क्षयादि पांच पुत्र होते (भा. ९. २१). भविष्यमतें हा मन्युमान होय. यानें १८००० वर्षे राज्य केलें.

मन्यु तापस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ८३-८४).

मन्यु वासिष्ठ—मंत्रद्रष्टा (ऋ. ९. ९७. १०-१२).

ममता—उचथ्याची बायको व दीर्घतमस्‌ची आई (मामतेय पहा). भरद्वाजाच्या एका सूक्तांत ममतेव असा उल्लेख आहे. सूक्तकार म्हणतो कीं, ममतेचीं स्तोत्रें ऐकिलींस त्याप्रमाणें माझीं ऐक. यावरून ममता ही भरद्वाजाला मान्य असणारी उपासक असावी (ऋ. ६. ५०; उचथ्य, दीर्घतमस्, भरद्वाज व बृहस्पति पहा).

मय—हा दनुपुत्र दानवांतील एक. रामायणांत यास दितिपुत्र म्हटलें आहे (वा. रा. उ. १२.३). पण तें चूक आहे. यास नमुचि नामें एक भाऊ होता (म. आ. २५४. ३९ कुं.). नमुचि हा एक दानव व दुसरा सैंहिकेयांपैकीं होता. मय हा दानव आहे (मत्स्य. ६; ब्रह्मांड. ३. ६). पण हा सैंहिकेय असल्याचें कोठेंच नाहीं. यावरून मय हा नमुचि दानवाचाच भाऊ. हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपूचे वेळीं जें दैत्य-देवांचें युद्ध झालें त्यांत हा दैत्यांचे बाजूस होता.

रामायणांत हेमेपासून मंदोदरी, मायाविन् व दुंदुभि हीं झालीं असें आहे (वा. रा. उ. १२). यास देवांनीं हेमा नांवाची अप्सरा दिली होती. यास उपदानवी व कुहू नांवाच्या दोन मुली होत्या. मत्स्यपुराणांत मंदोदरी, कुहू व उपदानवी अशा तीन आहेत. पण त्या यास कुणापासून झाल्या हें आढळत नाहीं. कुहू ही धात्याची स्त्री होय (भा. ६. १८) व उपदानवी ही वैश्वनरनामें दानवाची कन्या (भा. ६. ६). याची स्त्री रंभा; तिचे ठायीं यास सहा आपत्यें झालीं:—अजकर्ण, कालिक, दुंदुभि, महिष, मायाविन् व मंदोदरी (कन्या) (ब्रह्मांड ३. ६. २८-३०).

यानें वृषपर्व्यास होमाकरितां एक सभा निर्माण करून दिली होती. या सभेंत वृषपर्व्यानें एक सत्र केलें. ही सभा कैलासपर्वताचे उत्तरेस मैनाकगिरीपाशीं बिन्दुसरोवराजवळ होती. या सभेचें काम झाल्यावर उरलेलें सामान तेथेंच कोशागारांत ठेविलें होतें (म. स. १; ३ कुं.). याचे मित्र ताराक्ष, कमलाक्ष व विद्युन्माली. त्यांचे सांगण्यावरून यानें तीन शहरें तयार केलीं. हीं आकाशमार्गानें वाटेल तिकडे जात असत. यांपैकीं एक सोन्याचें, एक रुप्याचें व एक लोखंडाचें होतें (म. क. २४ कुं.; लिंग. १. ७१). अग्नीस ज्या वेळीं कृष्णार्जुनांनीं खांडववन दिलें, त्या वेळीं त्या वनांत मय अडकला होता. हा बाहेर पडत असतां कृष्ण यास मारणार इतक्यांत यानें अर्जुनास शरण जाऊन आपला प्राण वांचविला (म. आ. २५४. ३९ कुं.). या उपकाराचे फेडीकरितां यानें त्यास कृष्णाचे सांगण्यावरून एक सभा तयार करून दिली (म. स. १. २५ कुं.). त्या सभेकरितां लागलेली सामग्री वृषपर्व्याचे कोशागारांत ठेविलेली यानें आणविली होती. ही सभा फारच उत्कृष्ट होती. हिची अशी आख्यायिका आहे कीं, जलाचे ठिकाणीं जमीन व जमिनीचे ठिकाणीं जल, द्वाराचे ठिकाणीं भिंत व भिंतीचे ठिकाणीं द्वार दिसे व याच तिच्या वैचित्र्यामुळें दुर्योधनाचा द्वेष अतिशय बळावला (म. स. १; ३ कुं.). याच वेळीं वृषपर्व्याचे कोशांतील गदा यानें आणून भीमास दिली. ही वृषपर्व्यास मयानेंच दिली असावी. त्याच ठिकाणीं असलेला वरुणाचा देवदत्त

नांवाचा शंख यानें अर्जुनास दिला (म. स. ३ कुं.). याचें देवांसह युद्ध झालें होतें (म. स. ५१. ७ कुं.).

कांहीं कामाकरितां हेमा स्वर्गीं गेली असतां हा एक रत्नमय वाडा बांधून विरहांत काल घालवूं लागला. पुढें चवदा वर्षांनीं मंदोदरी यानें रावणास अर्पण केली. व मिळविलेली अमोघ शक्तिहि तिजबरोबर त्यास दिली (वा. रा. उ. १२).

आपला ज्येष्ठ बंधु नमुचि यास इंद्रानें मारिलें असें पाहून यानें तपास सुरुवात केली व नानाप्रकारच्या देवांच्या माया मिळविल्या. त्यामुळें इन्द्रास भीति वाटून त्यानें ब्राह्मणरूपानें याजकडे येऊन याजजवळ वर मागितला. यानें 'दिला' असें म्हणतांच त्यानें याजजवळ याचें सख्य मागितलें. तेव्हां मय म्हणाला, 'तुझ्याशीं माझें वैर नसतां तूं माझ्याशीं सख्य कां मागत आहेस ?' तेव्हां इन्द्र प्रगट झाला. पुढें दोघांचें सख्य झालें व एकमेकांनीं एकमेकांस आपापल्या माया दिल्या (ब्रह्म. १२४). यानें वास्तुशास्त्रावर एक ग्रंथ केला (मत्स्य. २५२). तसेंच शिल्प व ज्योतिषशास्त्रांवरहि याचे ग्रंथ आहेत (c. c.). यानें दैत्यांच्या रक्षणाकरितां युद्धसामग्रीसह त्रिपुर उत्पन्न केलें. परंतु शंकरानें आंतील सर्व दैत्यांस ठार मारिलें, तेव्हां यानें स्वतः अमृतकुंड उत्पन्न करून सर्व दैत्यांना जिवंत केलें. त्या वेळीं विष्णु गाईच्या रूपानें व ब्रह्मदेव वत्साच्या रूपानें आंत शिरून अमृत प्याले (भा. ७.१०). यास बलीनें कालियुग लागल्यानंतर सत्तावीसशें वर्षांनीं भूलोकीं पाठविलें. या ठिकाणीं यास शाक्यसिंहगुरु व गौतमाचार्य अशीं नांवें प्राप्त झालीं.

२ एक असुर. याला बलीनें भूलोकीं पाठविलें होतें. हा अनेक प्रकारच्या माया उत्पन्न करणारा असून याला शाक्यसिंह, गुरु किंवा गौतमाचार्य असेंहि म्हणतात. हा दैत्यबुद्धि करी. यानें सर्व तीर्थांमध्यें यंत्रें स्थापिलीं व त्यांच्याखालून जे लोक जात ते सर्वहि बौद्ध होत. याप्रमाणें यानें दहा कोटि आर्य बौद्धपंथी केले.

पुढें बलीनें सुकंदर म्लेच्छपतीच्या मदतीला याला पाठविलें. तेव्हां यानें सर्व म्लेच्छांस उत्तम रेखागणित शिकविलें. त्याचे एकवीस अध्याय असून त्यास कलवेद म्हणतात. या म्लेच्छांनीं पुष्कळ लोकांना म्लेच्छ केलें (भवि. प्रति. ४. २१).

मयूरध्वज—रत्न नांवाच्या नगरचा राजा. युधिष्ठिराच्या अश्वमेधाचा घोडा बभ्रुवाहनाच्या मणिपूराहून याच्या नगरास आला. त्या वेळीं यानें नर्मदातीरीं आठवा अश्वमेध सुरूं केला होता. या अश्वमेधांतील अश्वाचे संरक्षणार्थ याचा पुत्र सुचित्र अथवा ताम्रध्वज आपल्या बहुलाश्व प्रधानासह गेला होता. परत येतांना त्याला युधिष्ठिराचा अश्व भेटला. तो त्यानें धरला. त्यामुळें त्याचें कृष्णार्जुनांशीं युद्ध झालें. त्यांत तो कृष्णार्जुनांस मूर्च्छित करून अश्व घेऊन नगरांत आला.

इकडे कृष्णार्जुन मूर्च्छेंतून सावध झाल्यावर कृष्णानें ब्राह्मणाचें रूप घेतलें आणि अर्जुनानेंहि ब्राह्मणबालकाचें रूप घेऊन दोघेहि मयूरध्वजाच्या रत्नपुरांत आले; व याच्याकडे येऊन याला (कृष्ण) ब्राह्मण म्हणाला, 'मी धर्मपुराहून माझ्या मुलाचा विवाह करण्याकरितां कृष्णशर्म, नांवाच्या तुझ्या पुरोहिताकडे येत होतों. वाटेंत लागणाऱ्या रानांत माझ्या मुलाला सिंहानें धरिलें. तेव्हां मीं नृसिंहाचें स्मरण केलें. नृसिंह कांहीं प्रगट झाला नाहीं; पण सिंहानें हंसत हंसत मला सांगितलें कीं, 'मयूरध्वजाचें अर्धें शरीर मला आणून देशील तर मुलाला मी सोडीन.' ब्राह्मणानें अशी मागणी करतांच मयूरध्वज आपलें अर्धें शरीर सुताराकडून कापून देऊं लागला. याची बायको कुमुद्वती म्हणाली कीं, 'राजाचें वामांग मी आहें. करितां मला घेऊन जावें.' पण ब्राह्मणानें 'सिंहानें उजवें अंग आणावयास सांगितलें आहे, असें सांगितलें. शरीर कापूं लागले असतां याच्या डाव्या डोळ्यांतून पाणी आलें. तेव्हां ब्राह्मण म्हणाला, 'दुःखानें दिलेलें दान मला नको आहे.' तेव्हां हा म्हणाला, 'उजवा भाग जसा कारणीं लागला तसा डावा लागला नाहीं, म्हणून डोळ्यांतून पाणी आलें आहे, शारीर दुःखानें नव्हे.' तेव्हां कृष्णानें आपलें रूप प्रगट करून याचें शरीर पूर्ववत् केलें व याला आलिंगन दिलें. नंतर आपला यज्ञ पूर्ण करून हा कृष्णार्जुनांबरोबर त्यांच्या अश्वाच्या संरक्षणास गेला (जै. अ. ४१-४६).

२ बलवर्धनाचा पुत्र. यानें मयूरनगर वसविलें (भवि. प्रति. ३. २०).

मयूरेश्वर—मोरगांव येथील गणपतीचा अवतार.

मयोभुव—अगस्त्यकुलांतील एक गोत्रकार व प्रवर.

मरण—अंगिराकुलांतील गोत्रकार. यालाच मरणाशन म्हणतात.

मरीचि—हा स्वायंभुव मन्वंतरांत ब्रह्मयाच्या डोळ्यापासून उत्पन्न झाला. हा दक्षाचा जांवई व शंकराचा साडू. दक्षानें शंकराचा अपमान केल्यामुळें शंकरानें याला जाळून ठार मारिलें. दक्षकन्या संभूति याची बायको. याला संभूतीपासून पूर्णमास हा पुत्र व कृष्टि, वृष्टि, त्विषा आणि उपचिति अशा कन्या झाल्या. पूर्णमासाला सरस्वतीपासून विरज, पर्वश, यजुर्धान वगैरे झालीं (ब्रह्मांड. २. ११).

या वेळीं यास दोन बायका होत्या (भा. ३. १२). त्या कर्दमकन्या कला व दुसरी ऊर्णा. यास कले-

पासून दोन पुत्र झाले. एक कश्यप व दुसरा पूर्णिमा. ऊर्णेपासून स्मर, उद्गीथ, परिष्वंग, क्षुद्रभृत व घृणी होते (भा. १०.८५; दे. भा. ४.२२). अग्निष्वात्त नामक पितर तेहि याचे पुत्र होते.

वैवस्वत मन्वंतरांत यांनाच अग्नीपासून ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केलें. त्या वेळीं यास कश्यप हा पुत्र व सुरूपा ही कन्या अशीं दोन अपत्यें झालीं. हा स्वतः याचा मुलगा कश्यप व अवत्सार, असित, नैध्रुव, नित्य व देवल असे मिळून एकंदर सात मंत्रद्रष्टे होते (कश्यप पहा; मत्स्य. १४४). हा प्रजापति होय (वायु. २. ४. ५३-५४). याला इंद्रप्रस्थांतील सात तीर्थांत स्नान केल्यानें सात पुत्र झाले (पद्म. उ. २२२.).

हा धर्मशास्त्रकार असून आह्निक, आशौच, श्राद्ध, प्रायश्चित्त आणि व्यवहार यांसंबंधींचे याचे उतारे मिताक्षरा, अपरार्क आणि स्मृतिचंद्रिका यांत दिले आहेत. अपरार्कानें तर्पणासंबंधीं याचे कित्येक श्लोक दिले आहेत (अपरार्क. १३२; २३५; स्मृतिचं. आह्निक. १२३). स्थावर मिळकतीचें खरेदीखत, गहाणखत, वांटणीपत्र अगर बक्षीसपत्र हे लेखी झाल्याखेरीज व्यवहार पूर्ण होत नाहीं (परा. मा.३.१२८; स्मृतिचं. ६०). जर एकाद्यानें व्यापाऱ्यांसमोर, सरकारी अधिकाऱ्यांच्या संमतीनें,दिवसा एखादी मालमत्ता खरेदी केली तर ती मालमत्ता दुसऱ्याची आहे असें समजून येतांच त्याचे पैसे त्यास परत मिळतील. हे पैसे वसूल न होतील तर ते मूळ मालक व विकत घेणारा यांत विभागले जातील असें याचें प्रतिपादन आहे (अपरार्क. ७७५). अपरार्कानें याचा आशौचावर एक गद्य उतारा दिला आहे (अपरार्क. ९०८).

एक ज्योतिषि. नारदसंहितेंत याचा उल्लेख आला आहे (c. c.).

२ (स्वा. प्रिय.) ऋषभदेवाच्या वंशांतील सम्राटास उत्कलेपासून झालेला पुत्र. यास बिंदुमती नामक एक स्त्री व बिंदुमत् नांवाचा पुत्र होता (भा. ५. १५).

३ एक अप्सरा (म. आ. १३२. ४४ कुं.).

४ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

मरीचिगर्भ—दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील देव.

मरीचिप—हें एका ऋषिसंघाचें नांव आहे (म. अनु. ४५.४१ कुं.).

मरु—(सू. इ.) शीघ्राचा पुत्र. याचा पुत्र प्रसुश्रुत. यानें योगसिद्धिद्वारां चिरंजीवित्व प्राप्त करून घेतलें होतें. हा कलियुगाच्या शेवटीं सूर्यवंशाचें पुनरुज्जीवन करणारा होईल (भा. ९.१२.६; १२. २. ३७; सुवर्चस् पहा).

२ (सू. निमि.) हर्यश्व जनकाचा पुत्र. याचा पुत्र प्रतींधक (भा. ९.१३.१५.).

३ (नरकासुर पहा).

मरुक—या नांवाचे लोक आहेत (म. स. ७८. ९७ कुं.).

मरुत्—हा एक देवतांचा संघ आहे. त्यामुळें यांचा नेहेमीं बहुवचनींच उल्लेख येतो. यांची संख्या एकवीस आहे (ऋ. १. १३३. ६). यांचा साता सातांचा एक संघ असतो (ऋ. ५.५२. १७). यांचा बाप रुद्र असून पृश्नि ही माता आहे (ऋ. ५. ५२. १६). यांसंबंधींच्या पुराणप्रसिद्ध दोन आख्यायिका वेदार्थदीपिकेंत दिल्या आहेत (२. ३३).

हे सर्व तरुण व अलंकार घातलेले असतात. ' मा रोदीः ' म्हटल्यामुळें किंवा मृत्युयोग असल्यामुळें यांना मरुत् असें नांव पडलें. शंकरानें तुकडे झाल्यावरहि यांना जिवंत ठेवलें किंवा रुद्रानें वृषभरूपानें यांना पृश्नीचे ठिकाणीं निर्माण केलें म्हणून यांना रुद्रपुत्र म्हणतात (वेदार्थदीपिका. २. ३३).

यांच्या रथाला ठिपक्याठिपक्यांचे हरीण जोडलेले असतात (ऋ. १. ३९. ४; ५. ५३. १.). हे वेगानें धांवत असतात तेव्हां पर्वत कांपूं लागतात; वृक्ष मोडून पडतात (ऋ. १. ३९. ५; ५. ५३-५४). सर्व हादरून सोडतात (ऋ. ५. ५७. २).

यांच्या हातांत धनुष्य, बाण व भाले असतात (ऋ. ५.५२. १३). यांच्याजवळ वज्र व सोन्याची कुऱ्हाड असते (ऋ. ८.८.३२). यांचा रथ सोन्याचा असतो (ऋ. ५. ५७. १). हे इंद्राचे मित्र आहेत (ऋ. ८.७.३१).

इंद्राणीचे हे मित्र आहेत (ऋ. १०. ८६. ९.). यांच्या सूक्तांत अगस्त्य व इंद्र यांच्याशीं झालेला यांचा तत्त्वज्ञानपर संवाद आहे (ऋ. १. १६५). पर्जन्यवर्षाव करणें हें यांचें मुख्य काम आहे (ऋ. १. ३८. ९). मेघ, विद्युल्लता व सोसाट्याचा वारा यांच्याशीं यांचा निकट संबंध दिसतो. हें पर्जन्यकालीन स्थितीचें वर्णन आहे.

हे संख्येनें एकंदर एकूणपन्नास आहेत. हे दिति वकश्यप यांचे पुत्र होत. दितीचे पुत्र विष्णूनें मारिले, म्हणून दितीनें नवऱ्याजवळ वर मागितला कीं, ' अमर व इंद्रास मारील असा एक पुत्र मला व्हावा. ' त्याप्रमाणें कश्यपानें वर दिला, पण तिची बुद्धि पालटावी म्हणून तिला एक व्रत आचरण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें ती व्रताचरणानें राहूं लागली. त्या वेळीं जो तिला गर्भ राहिला तो आपल्याला मारणारा होणार या भीतीनें इंद्र तिच्याजवळ साधुवेषानें राहिला व तिच्या व्रतांत न्यून पाहूं लागला. त्याप्रमाणें एके दिवशीं न्यून सांपडतांच तो योगबलानें तिच्या पोटांत शिरला व त्या गर्भाचे सात तुकडे

केले. अशा तऱ्हेनें तुकडे करूनहि ते जित राहिले म्हणून त्यानें आणखी प्रत्येकाचे सात असे एकंदर एकूणपन्नास भाग केले. त्या वेळीं हे रडूं लागले. तेव्हां इंद्र यांस " मा रोदीः " असें म्हणाला. म्हणून यांचें मरुत् असें नांव पडलें. इतकें करूनहि हे मरत नाहींत असें पाहून हे देवांश असावेत असें त्यास वाटलें. इतक्यांत यांनीं त्यास ' मारूं नको ' म्हणून विनविलें. तेव्हां यांना ' तुम्ही माझे भाऊ आहांत ' असें सांगून हे जन्मल्यावर यांस तो स्वर्गी घेऊन गेला. ' मी एकाच पुत्राकरितां हें सर्व केलें व मला एकूणपन्नास मुलें कशीं झालीं ' म्हणून तिनें साधू (इंद्रा)स विचारिलें. तेव्हां त्यानें खरा खरा प्रकार सांगितला व ' तुझ्या तपःप्रभावामुळें हे वांचले ' असें सांगितलें. पुढें यांना स्वर्गी नेण्याचें व यांस हविर्भाग देवाविण्याचें कबूल करून त्यानें तिची क्षमा मागितली (म. आ. १३२. ५३; शां. २०७. २ कुं.; भा. ६. १८; मत्स्य. १४६). रामायणांत थोडी निराळी कथा आहे. ती अशी कीं, दितीनें इंद्राच्या सेवेमुळें संतुष्ट होऊन त्यास सांगितलें होतें कीं, तुला मारण्याकरितां जो मुलगा मी उत्पन्न करूं इच्छितें तोच मी तुला मदत करणारा निपजवीन. इंद्र तिच्या गर्भाला मारूं लागला, तेव्हां ती म्हणाली कीं, ' मारूं नको. ' तेव्हां तो सात तुकडे करून बाहेर आला व वृत्तान्त सांगून क्षमा मागूं लागला. तेव्हां ती म्हणाली, ' माझाच अपराध आहे. तरी आतां माझ्या पुत्रांनीं वायूच्या सात प्रवाहांत संचार करावा अशी माझी इच्छा आहे.' तेव्हां तसा वर देऊन ती मायलेंकरें स्वर्गाप्रत गेलीं (वा. रा. बा. ४७).

दितीजवळ गर्भाचे तुकडे केल्याचें कबूल केलें, तेव्हां तिनें त्याच्या सत्यनिष्ठेबद्दल त्याच्या इच्छेवरून हे मित्र होतील असा वर दिला (स्कंद. ६.२४; विष्णु. १. २१; ३.४०; पद्म. सृ. ७; भू. २६).

पहिला गण—१ चित्रज्योतिस्, २ चैत्य, ३ ज्योतिष्मत्, ४ शक्रज्योति, ५ सत्य, ६ सत्यज्योतिस्, ७ सुतपस्.

दुसरा गण—१ अमित्र, २ ऋतजित्, ३ सत्यजित्, ४ सुतमित्र, ५ सुरमित्र, ६ सुषेण, ७ सेनजित्.

तिसरा गण—१ उग्र, २ धनद, ३ धातु, ४ भीम, ५ वरुण.

चवथा गण—१ अभियुक्ताक्षिक, २ साहूय.

पांचवा गण—१ अन्यादृश्, २ ईदृश्, ३ द्रुम, ४ मित, ५ वृक्ष, ६ समित्, ७ सरित्.

साहवा गण—१ ईदृश्, २ नान्यादृश्, ३ पुरुष, ४ प्रतिहर्तृ, ५ समचेतन, ६ समवृत्ति, ७ संमित.

सातवा गण—देव दैत्य-मनुष्यांपैकीं. पण नांवें दिलीं नाहींत (ब्रह्मांड. ३. ५. ९१-९८).

प्रत्येक गणांत सात नांवें असावयास पाहिजेत, पण सर्व नांवें आढळत नाहींत. यांच्या स्थानांसंबंधीं पुढील माहिती आढळते.

पहिला पृथ्वीवर मेघापर्यंत, दुसरा मेघापासून सूर्यापर्यंत, तिसरा सूर्यावर व सोमाच्या खालपर्यंत, चवथा सोमावर व नक्षत्रांच्या खालपर्यंत, पांचवा नक्षत्राच्या वरपासून ते ग्रहांपर्यंत, सहावा ग्रहांपासून ऋषींपर्यंत व सातवा ऋषींपासून ध्रुवापर्यंत असे फिरतात. यांचीं ठिकाणें–पहिल्याचें पृथ्वी, दुसऱ्याचें सूर्य, तिसऱ्याचें सोम, चवथ्याचें ज्योतिर्गण, पांचव्याचें ग्रह, सहाव्याचें सप्तर्षिमंडळ व सातव्याचें ध्रुव अशीं आहेत (ब्रह्मांड. ३. ५. ७९-८८).

मरुत्त—(सो. तुर्वसु.) करंधमाचा पुत्र. हा अनपत्य असल्यामुळें यानें रैभ्यपुत्र दुष्यंतास पुत्र मानलें होतें (भा. ९. २३. १७). यास मत्स्यमतें भरत असें नामांतर आहे.

२ (सो. क्रोष्टु.) हा मत्स्यमतें तितिक्षुपुत्र व वायुमतें उशनापुत्र होय.

३ (सू. दिष्ट.) अविक्षित्पुत्र. याला मरुत्त आविक्षित असें नांव असून हा कामप्रीचा पुत्र सांगितला आहे (ऐ. ब्रा. ८. २१. १२). ' याला ' अयोगव जातीचा म्हणत (श. ब्रा. १३. ५. ४. ६). हा इंद्रसभेंत व यमसभेंत उपस्थित असे (म. स. ७८). अंगिरसपुत्र बृहस्पतीचा भ्राता संवर्त याच्याकडून याला राज्याभिषेक झाला (ऐ. ब्रा. ८. २१. १२). बृहस्पति याचा पुरोहित होता. इंद्राची व याची नेहमीं स्पर्धा चालूं असे. शेवटीं याच्यावर इंद्राला सरशी करतां येईना, तेव्हां त्यानें बृहस्पतीकडून याचें पौरोहित्य न करण्याचा करार करून घेतला. हें याला समजतांच हा बृहस्पतीकडे गेला व त्याला यज्ञाचें ऋत्विजत्व स्वीकारण्यास विनवूं लागला. तथापि, त्यानें तें नाकारल्यावरून मरुत्त उद्विग्न होऊन परत फिरला. परंतु रस्त्यांत नारदाची गांठ पडून यानें त्याला घडलेला सर्व वृत्तान्त कथन केला. नंतर नारदाच्या सांगण्यावरून हा वाराणसीमध्यें संवर्ताकडे गेला व मोठ्या आग्रहानें ऋत्विज् म्हणून त्याला घेऊन आला. पुढें इंद्रानें याच्या यज्ञांत विघ्न उपस्थित करण्याचे अनेक प्रयत्न केले. प्रथम त्यानें ' तुझ्या यज्ञाचें याजन बृहस्पति करील ' अशा प्रकारचा निरोप अग्नीबरोबर पाठविला. परंतु त्याचा कांहींएक उपयोग न होतां संवर्ताच्या शापभीतीनें अग्नि परत गेला. पुनः इंद्रानें धृतराष्ट्र नामक गंधर्वाबरोबर अशाच प्रकारचा निरोप पाठवून त्याला वज्रप्रहार करण्याची धमकी दिली. परंतु मरुत्ताला संवर्ताचा पूर्ण पाठिंबा असल्यामुळें यानें आपला निश्चय कायमच ठेवला. इतक्यांत इंद्राच्या वज्राचा शब्द ऐकूं येऊन त्यायोगें मरुत्त भयभीत झाला. परंतु संवर्तानें याला धीर दिला. हा यज्ञ यमुना

नदीच्या तीरावरील प्लक्षावतरणतीर्थी झाला (म. व. १२९). उशीरबीज नामक देशामध्यें हा याग झाला (वा. रा. उ. १८). या यज्ञांतील सर्व वस्तु सोन्याच्या होत्या. नंतर मरुत्तानें इंद्र, बृहस्पति आदिकरून सर्व देवांनीं येऊन आपापल्या स्थानापन्न व्हावें व हवन केलेल्या सोमाचा स्वीकार करावा, असें इच्छिल्यावरून संवर्तानें आपल्या मंत्रप्रभावानें त्यांना विकलांग करून यज्ञाच्या ठिकाणीं आणलें. मरुत्तानें त्यांचा उत्तम सन्मान करून विधिपूर्वक पूजन केलें. तेव्हां इंद्रानें याच्याशीं सख्य केलें.

पुढें याच्या यज्ञांत विघ्न करावें म्हणून रावण आला होता. त्या वेळीं रावणाशीं युद्ध करण्यास हा तयार झाला. परंतु यानें यज्ञदीक्षा घेतली असल्यामुळें यास उठतां आलें नाहीं. तेव्हां रावण आपण होऊन निघून गेला (वा. रा. उ. ८). याच्या यज्ञांत विश्वेदेव सभासद असून मरुत्त व साध्य, शिवाय मरुद्गण हे वाढप्ये होते. इंद्रानें स्वतः सदस्याचें काम केलें. संवर्त यज्ञवेदीवर बसून हविर्द्रव्याचें मंत्रपुरःसर हवन करीत होता. याच्या यज्ञासारखा यज्ञ दुसऱ्या कोणाचाच झाला नाहीं. पुढें मरुद्गणांनीं यथेष्ट सोमपान केल्यावर ते तृप्त होतांच मरुत्ताचा निरोप घेऊन स्वस्थानीं परत गेले.

नंतर मरुत्तानें सुवर्णाच्या राशि करून ब्राह्मण, गंधर्व इत्यादिकांना अपरिमित द्रव्य वांटलें. गुरूची आज्ञा घेऊन हा परत आपल्या राजधानीस आल्यावर समुद्रवलयांकित अशा सर्व पृथ्वीचें राज्य करूं लागला. याप्रमाणें एक हजार वर्षें राज्य केल्यावर हा मृत्यु पावला. याला दम या नांवाचा एकुलता एक पुत्र होता. तोच पिता मेल्यावर गादीवर बसला. मरुत्त पराक्रमी, धार्मिक व जितेंद्रिय राजा होता (म. द्रो. ५५; शां. २८; आश्व. ४-१० कुं.; भा. ९. २). याचा मैत्र्युपनिषदांत उल्लेख आहे (१. ४).

मरुत्वत्—(मरुत्वती पहा).

मरुत्वती—प्राचेतस दक्षाची कन्या व धर्म ऋषीची पत्नी. हिला मरुत्वत् व जयंत असे दोन पुत्र होते (भा. ६. ६. ४-८; पद्म. सृ. ४०).

मरुदेव—(सू. इ. भविष्य.) भविष्यमतें सुप्रतीकाचा व मत्स्यमतें सुप्रतीपाचा पुत्र. याचा पुत्र सुनक्षत्र.

मरुद्गण—कश्यपापासून दितीला मरुद्गण झाले (भवि. प्रति. ४. १७).

मरुपाल—(सू. इ.) भविष्यमतें शीघ्रगंत्याचा पुत्र. यानें १०००० वर्षें राज्य केलें.

मर्क—(शंडमर्क पहा).

मर्कटय—अंगिराकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल कटक असा पाठभेद आहे.

मर्दन—महीराजाचा पुत्र. हा दुर्योधनाचा भाऊ दुर्मुख याचा अंश होता (भवि. प्रति. ३. १७).

मर्यादा—अपराचीनाची पत्नी. हिला अरिह नामक एक पुत्र होता (म. आ. ६३. १७ कुं.).

२ देवातिथीची स्त्री. हिचा पुत्र ऋच.

मलदा—अत्रीची स्त्री (ब्रह्मांड. ३. ८. ७४-८७).

मलय—ऋषभदेवाचा एक पुत्र (भा. ५. ४).

मलयध्वज—(चित्रवाहन पहा).

मालिन—(सो. पूरु.) वायुमतें हा वसुपुत्र होय (इलिल पहा).

मल्ल—दाशरथि रामाच्या सुज्ञ नामक मंत्र्याचा पुत्र.

२ धर्माच्या सात पुत्रांपैकीं एक. याला मार्तंडभैरवानें ठार मारिलें (मल्लारिमाहात्म्य).

मल्लशर्मन्—हा घाटपुरचा राहणारा. गोत्र उपमन्यु. याच्या बापाचें नांव वाक्पति. हा कान्यकुब्ज देशांत राहत असे. याच्या शिक्षेत पासष्ट श्लोक आहेत. यानें श्रावण (ऊर्ज) महिन्यांत चंद्रवस्वगभूमिषु म्हणजे १८७१ त एकादशीचे दिवशीं लिहिली. यावरून ही फारच अलीकडील आहे.

मल्लिकार्जुन—हा शंकराचा अवतार श्रीशैलावर आहे. मुलाचें दर्शन व्हावें म्हणून स्तुति केली असतां स्वगिरीवर गेला (शिव. शत. ४२). याचें उपलिंग रुद्रेश्वर होय (शिव. कोटि. १).

मशक गार्ग्य—स्थिरक गार्ग्याचा पुत्र व शिष्य आणि एक आचार्य. याचा शिष्य अतिधन्वन् (वं. ब्रा. २). तसाच हा कल्पसूत्रकर्ता आहे (ला. श्रौ. ७. ९. १४; अनुपदसूत्र. ९९). मशककल्पसूत्र अथवा आर्षेयकल्पसूत्र हें यानें केलें. तें सामवेदाचें आहे.

मशर्शार—कक्षीवानानें याचे चार मुलगे मला त्रास देतात अशी तक्रार केली आहे (ऋ. १. १२२.१५).

मषपाल—भविष्यमतें सुनीथाचा पुत्र.

मसक—न्यूह म्लेच्छाचा कनिष्ठ पुत्र. याकूत, त्याचा हा पुत्र (भवि. प्रति. १. ५).

मसृण—कश्यपकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

महत्—कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार.

२ (स्वा. नाभि.) विष्णुमतें विराटाचा पुत्र.

३ अमिताभ देवांपैकीं एक.

४ पितरांपैकीं एक.

महत्पौरव—(सो. द्विमीढ.) वायुमतें हा सार्वभौमपुत्र होय. यास मत्स्यांत महापौरव म्हटलें आहे.

महह्लल—विष्णूच्या मलापासून उत्पन्न झालेला जो अदम नांवाचा पुरुष, त्याच्या वंशांतील म्लेच्छ कीनाशाचा पुत्र. यानें ८९५ वर्षे राज्य केलें. यानें ज्या ठिकाणीं राज्य केलें, त्याला मानगर असें म्हणूं लागले (भवि. प्रति. १. ४).

महस्वत्—(सू. इ.) भागवतमतें अमर्षणाचा व विष्णुमतें अमर्षाचा पुत्र. वायुमतें यास सहस्वत् म्हटलें आहे.

महाकपाल—दूषण राक्षसाचा अमात्य (वा. रा. अर. २३. ३३).

महाकपि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

महाकर्ण—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

२ वसिष्ठकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

महाकर्णि—अम्बुवीचाचा प्रधान (म. आ. २२३. १९ कुं.).

महाकाय—एकादशरुद्रांपैकीं एक.

२ रावणपक्षीय एक राक्षस.

महाकाल—उज्जयनींतील हा शंकराचा अवतार आहे. दूषण नांवाचा असुर केवळ हुंकारानें यानें भस्मसात् केला (शिव. शत. ४२). याचें उपलिंग दुर्धेश होय (शिव. कोटि. १). यानें ब्रह्मदेवाचें पांचवें मस्तक तोडिलें (स्कंद. ५.१. ३). रुद्रगणांतील एक (पद्म. उ. १२).

४ बाणासुरास नांव.

महाकाली—महादेवाची शक्ति (दे. भा. ६.६).

महागिरि—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

महाचक्रि—कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार.

महाजानु—कश्यपकुलांतील एक गोत्रकार.

महाजिह्वा—ब्रह्मधानाची कन्या.

२ (बर्बरिक ग्रहा).

महातपस्—एक ऋषि. यानें सुप्रभ राजास विष्णूची उपासना करण्याचा उपदेश केला होता (वराह. १७).

महातेजस्—एक रुद्र.

२ अंगिराकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

३ प्रथम पारीक्षित जनमेजयाचा पुत्र (म. आ. १०१. ४४ कुं.).

महात्मन्—पितरांपैकीं एक.

महात्मवत्—(सो. अनु.) मत्स्यमतें हा महद्धानुपुत्र.

महादंष्ट्र—रावणपक्षीय राक्षस.

महादेव—भविष्यपुराणाचा कर्ता (भवि. प्रति. ३. २८. १५).

२ अजमीरच्या चपहानिपुत्र सामलदेवाचा पुत्र. यानें सात वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. २).

महादेवा—वायुमतें ही देवकाची कन्या होय.

महाद्युति—अकरा रुद्रांपैकीं एक.

२ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

महाधृति—(सू. निमि.) हा भागवतमतें विस्रुताचा आणि विष्णु व वायु यांच्या मतें विबुधाचा पुत्र.

महानंद—मागध देशचा राजा मागध, त्याच्या वंशांतील मौर्यानंदाचा पुत्र. यानें दहा वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. १. ६).

महानंदा—ही वेश्या असून मोठी शिवभक्त होती. हिच्यापाशीं एक माकड आणि कोंबडा होता. त्यांना ही रुद्राक्षांनीं भूषित करी. ही शिवभजनांत मग्न असे. तेव्हां तेहि हिच्या बरोबर नृत्य करीत असत. एकदां वैश्याचें रूप घेऊन शंकर स्वतः हिची परीक्षा करण्याकरितां आला. वैश्याजवळ एक रत्नकंकण होतें, तें पाहून महानन्देस वाटलें कीं, तें आपणास असावें. वैश्यानें हिला 'मूल्य देशील का?' म्हणून विचारिलें असतां हिनें त्याच्या मोबदल्यांत तीन दिवस त्याच्याजवळ पत्नीत्वानें राहण्याचें कबूल केलें. वैश्यानें कबूल करून आपलें रत्नमय लिंग तिच्याजवळ ठेवावयास दिलें. परंतु रात्रीं आग लागून तें लिंग जळून गेलें. तेव्हां वैश्यानें जीव देण्याची तयारी केली व त्याप्रमाणें त्यानें देहत्याग केला. महानन्दाहि आपली तीन दिवसांची प्रतिज्ञा लक्षांत घेऊन सहगमन करण्यास उद्युक्त झाली असतां शंकर प्रगट होऊन हिचें त्यानें निवारण केलें व हिच्या इच्छेप्रमाणें सर्व लोकांसह हिला मुक्त केलें (शिव. शत. २६; वैश्येश्वर पहा).

महानंदिन्—(शिशु. भविष्य.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें नंदिवर्धनाचा पुत्र. हा या कुलांतील शेवटचा पुरुष होय (५ नंद पहा). यानें मत्स्य, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें ४३ वर्षे राज्य केलें.

२ (भीमवर्मन् पहा).

महानाद—प्रहस्ताचा एक अमात्य (वा. रा. यु. ५८. ३०).

महानाभ—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ हिरण्याक्ष व रुषाभानु यांच्या पुत्रांपैकीं एक.

महानील—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

महानुभाव—चाक्षुष मन्वंतरांतील देवविशेष.

महापद्म—(नंद. भविष्य.) वायु व मत्स्य यांच्या मतें शिशुनागवंशांतील शेवटल्या महानंदीचा शूद्रीपासून झालेला पुत्र. हा नंदवंशाचा पहिला राजा. यासच नंदहि म्हणत असावेत. यानें मत्स्य व ब्रह्मांड यांच्या मतें ८८ वर्षे व वायुमतें २८ वर्षे राज्य केलें. याजपासून नंदवंश सुरू झाला.

महापद्म—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र, नाग.

महापार्श्व—विश्रवा ऋषीस पुष्पोत्कटेपासून झालेला पुत्र. यास मत्त असेंहि नांव आहे. हा रावणाचा अमात्य होता. हा अंगदाच्या हातून रामरावणयुद्धकालीं मरण पावला (वा. रा. यु. ९९).

महापुरुवश—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें हा नंदनपुत्र होय.

महापौरव—(सो. द्विमीढ.) मत्स्यमतें हा सार्वभौमपुत्र होय. यास वायूंत महत्पौरव म्हटलें आहे व हरिवंशांत यास महत् म्हटलें आहे.

महाबल—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ (सो. पूरु.) वायुमतें बृहद्विष्णूचा पुत्र.

३ विष्णुपार्षदांपैकीं एक.

४ शिवपार्षदांपैकीं एक.

५ वैवस्वत मन्वंतरांतील इंद्र.

६ गुहावासिन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

७ भविष्यमतें भरताचा पुत्र. यानें दिव्य शंभर वर्षें राज्य केलें.

८ पितरांपैकीं एक.

महाबाहु—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राच्या पुत्रांपैकीं एक. यास भीमानें मारिलें (म. द्रो. १५८. १७ कुं.).

३ (सो. मगध. भविष्य.) वायुमतें श्रुतंजयाचा पुत्र. यास भागवत व विष्णु यांच्या मतें विप्र, मत्स्यमतें विभु व ब्रह्मांडमतें रिपुंजय म्हटलें आहे. यानें पस्तीस वर्षें राज्य केलें.

महाभय—अधर्मास निर्ऋतीपासून झालेला पुत्र.

महाभाग—(वाद्ययन पहा).

महाभागा—कश्यप व खशा यांची कन्या.

महाभिष—(सू. इ.) एक राजा. पूर्वजन्मीं यानें एक हजार अश्वमेध व शंभर राजसूय यज्ञ केले व त्या पुण्याच्या योगानें हा स्वर्गास गेला. एकदां हा ब्रह्मलोकीं गेला असतां त्या ठिकाणीं यानें सर्व देव व ऋषि एकत्र जमलेले पाहिले. त्या ठिकाणीं सर्व नद्यांसह महानदी गंगा ही सुद्धां आली होती. इतक्यांत गंगेचें अंगावरील वस्त्र वाऱ्यानें उडालें. तें पाहून सर्वांनीं माना खालीं घातल्या; परंतु महाभिष निःशंकपणें तिच्याकडे पहातच राहिला. हें पाहून गंगाहि सप्रेम दृष्टीनें याच्याकडे पाहूं लागली. अशा प्रकारें दोघांना एकमेकांवर अनुरक्त झालेले पाहून ब्रह्मदेवास राग आला व त्यानें दोघांनाहि 'मृत्युलोकीं जन्म घ्या' म्हणून शाप दिला. पुढें या दोघांनीं ब्रह्मदेवाची क्षमा मागितली; तेव्हां त्यानें 'पुष्कळ पुण्य संपादन केल्यावर तुम्ही परत स्वर्गलोकीं याल,' असें यांना सांगितलें. त्याप्रमाणें शाप झाल्यावर महाभिष सोमवंशांत उत्पन्न होऊन शंतनु या नांवानें प्रसिद्ध झाला व गंगा याची पत्नी झाली (म. आ. १०२. १. कुं.; दे. भा. २. ३; भा. ९।२२; शांतनु पहा). कुंभकोण प्रतींत महाभिषज् असें हें नांव आहे.

गंगा प्रतीपालाच 'तूं माझा नवरा हो,' असें म्हणाली. पण प्रतीपानें 'माझ्या पुढें होणाऱ्या मुलाची तूं भार्या हो,' असें सांगितलें (दे. भा. २. ३).

महाभोज—(सो. क्रोष्टु.) सात्वताचा पुत्र. याच्या वंशजांस भोज अशी संज्ञा आहे (भा. ९.२४. ७–११).

महाभौज—(सो. पूरु.) अरिहाचा पुत्र. याची आई आंगी. यास सुयज्ञेपासून अयुतानायिन् पुत्र झाला (म. आ. ६३. १८ कुं.).

महामख—सवितृ व पृश्नि यांचापुत्र (भा. ६. १८.१).

महामणि—(सो. अनु.) विष्णुमतें जनमेजयाचा पुत्र. यास महामनस् नामक एक पुत्र होता.

महामती—अंगिरस्च्या सात कन्यांतील एक (म. व. २२१. ८ कुं.).

महामत्स्य—(ऐति.) तिमिरलंगाच्या वंशांतील महामद मरण पावल्यावर त्याच्या राष्ट्रांत नादर नांवाचा दैत्य आला. त्याचा हा पुत्र. यानें पित्याचें राज्य पांच वर्षें चालविलें. याला तालनाच्या वंशांतील मराठ्यांनीं मारिलें (भवि. प्रति. ४. २२).

महामद—एक म्लेछ. हाच त्रिपुर राक्षसाचा अंशभूत असून पिशाचकृतीमध्यें तत्पर असे. यानें भोजराजास मोहित केलें होतें. परंतु भोजराजाच्या पदरीं असलेल्या कालिदासानें जपानें याचें भस्म केलें. तथापि पुनः यानें देह धारण करून आर्यधर्म श्रेष्ठ आहे, असें कबूल केलें. यानें लिंगच्छेद करणारे, दाढीवाले, शिखाहीन, पैशाचधर्मी, डुकराखेरीज इतर पशूंचे मांसभक्षक मुसलमान निर्माण केले (भवि. प्रति. ३. ३).

२ प्रमराचा ज्येष्ठ पुत्र. याला महामर असेंहि नांव आहे. यानें तीन वर्षें राज्य केलें. याचा पुत्र देवोपि (भवि. प्रति. १. ७; ४. १).

महामनस्—(सो. अनु.) महाशालाचा पुत्र. विष्णुमतें हा महामणिपुत्र. वायु व मत्स्य यांच्या मतें हा महाशालपुत्र आहे. यास उशीनर व तितिक्षु असे दोन पुत्र होते (भा. ९.२३).

महामर—प्रमराचा पुत्र. यानें तीन वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. १).

महामान—पारावत देवांतील एक.

महामालिन्--खर राक्षसाचा एक अमात्य (वा. रा. अर. २३. ३२).

२ रावणपक्षीय एक असुर.

महामुद--मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

महामुनि--रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

महामूर्ति--बिभीषणाची स्त्री. हिनें पतीसहित सरयूवर जाऊन रामाच्या अश्वमेधीय अश्वाला स्नान घालण्याकरितां सरयूचें उदक आणिलें. त्या उदकानें रामानें घोड्यास स्नान घातलें (पद्म. पा. ६७).

महामूल--गुर्जरदेशाधिपति मूलवर्म्याचा पुत्र (भवि. प्रति. ३. ३१).

महायशस्--प्रसूत देवांतील एक.

२ लेख देवांतील एक.

३ (सो. पूरु.) मस्त्यमतें हा संकृतिपुत्र होय.

महायोग--गुह्यवासिन् शिवावताराचा शिष्य.

महारथ--विश्वामित्राचा एक पुत्र.

२ (सो. ऋक्ष.) उपरिचर वसूचा पुत्र बृहद्रथाचें नामांतर.

महारव--एक यादव (म. आ. २३९.११ कुं.).

महाराज--(सू. इ.) भागवतमतें अज राजाचा पुत्र.

२ (मणिकुंडल पहा).

महारोमन्--(सू. निमि.) कृतिरात जनकाचा पुत्र. याचा पुत्र स्वर्णरोमन्.

महालक्ष्मी--(दुर्गा व लक्ष्मी पहा).

महावशिन्--(सू. निमि.) भागवतमतें कृतीचा पुत्र.

महावायु--विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेल्या भ्रमियंत्रापासून म्लेछांचा नाश करणारा महावायु उत्पन्न झाला. या महावायूपासून वातीच्या ठायीं वाल्य नामक पुत्र झाला (भवि. प्रति. ४. २४).

महावीर--प्रियव्रत व बर्हिष्मती यांचा पुत्र. यास घृतोदा असें म्हणतात. हा ब्रह्मचारी असून लहानपणापासून यानें आत्मज्ञानार्थ अभ्यास केला. शेवटीं संन्यास घेतला व श्रीकृष्णभक्तीनें ज्ञानसंपन्न होऊन हा ब्रह्मत्वास पावला (भा. ५. १).

२ रामानें अश्वमेध केला, त्या वेळीं अश्वाचें रक्षण करण्याकरितां हा शत्रुघ्नाबरोबर गेला होता. हा उत्तम शस्त्रज्ञ व पराक्रमी होता (पद्म. पा. ११).

महावीर्य--(सू. निमि.) दैवराति बृहद्रथाचा पुत्र. याचा पुत्र सुधृति.

२ (सो. पूरु.) भागवतमतें मन्यूचा पुत्र. याचा पुत्र दुरितक्षय. मत्स्यमतें हा क्रमिपुत्र होय.

३ वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

महाव्रत--विश्वामित्राचा एक पुत्र.

महाश--कृष्ण व मित्रविंदा यांचा पुत्र.

महाशक्ति--श्रीकृष्ण व लक्ष्मणा यांचा पुत्र.

महाशंख--कद्रूपुत्र नाग (मत्स्य. ६). हा पाताळांत असतो (भा. ५. २४. ३१). हा मार्गशीर्ष मासींच्या सूर्यारोबर असतो (भा. १२. ११. ४१).

महाशाल--(सो. अनु.) मत्स्य व वायु यांच्या मतें हा जनमेजयाचा पुत्र होय.

महाशाल जाबाल--एक आचार्य. याचा शतपथब्राह्मणांत दोनदां उल्लेख आला आहे. पहिल्यांदां हा धीर शातपर्णेय ह्याला शिकवीत असतां व दुसऱ्यांदां अश्वपति कैकेयापासून ज्ञान मिळविणाऱ्या ब्राह्मणांपैकीं एक म्हणून (श. ब्रा. १०. ६. १.१). छांदोग्योपनिषदांत मात्र हा शब्द विशेषनाम नसून विशेषण आहे. तेथें महाशाल शब्दाचा अर्थ संपन्न असा आहे (छां. उ. ५. ११. १; ३; ६. ४. ५). इतर ठिकाणींहि अशाच अर्थानें हा शब्द आला आहे (मुं. उ. १. १. ३; ब्रह्मो. १).

महाशिरस्--युधिष्ठिरसभेंतील ब्रह्मर्षि (म. स. ४. १६ कुं.).

२ वरुणसभेंतील सर्प (म. स. ९. १८ कुं.).

३ कश्यप व दनु याचा पुत्र.

महाश्व--यमसभेंतील एक क्षत्रिय (म.स.८.१९ कुं.).

महासत्त्व--(सो. कुरु.) वायुमतें हा आराधिपुत्र होय.

महासिंह--(ऐति.) अजमीरांतील चपहानीच्या वंशांतील माणिक्याचा पुत्र. यानें शंभर वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. २).

महासेन--कृष्णांशाचा शत्रु व वीरसेनाचा पुत्र (भवि. प्रति. ३. २२).

महासुर--कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

महाहनु--(सो. वसु.) मत्स्यमतें वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

२ सर्पसत्रांत दग्ध झालेला एक नाग (म. आ. ५७. २० कुं.).

महाह्य--(सो. क्रोष्टु.) शतजित्चा पुत्र.

महित--पितरांपैकीं एक.

महिदास ऐतरेय--महीदास असाहि पाठ आढळतो. ऐतरेय म्हणजे इतरा नांवाच्या स्त्रीचा मुलगा. याचा ऐतरेय आरण्यकांत वारंवार उल्लेख येतो (ऐ. आ. २. १. ८; ३. ७). हा एकशें सोळा वर्षें जगला व रोगानें याला त्रास दिला, पण ' मी तुझ्या त्रासानें मरणार नाहीं, ' असें यानें

रोगाला सांगितलें (छां. उ. ३. १६. ७; जै. उ. ब्रा. ४. २. ११). ऐतरेय ब्राह्मण व ऐतरेय आरण्यक हे याचे ग्रंथ होत.

महिनेत्र--(सो. मगध.) मत्स्यमतें द्युमत्सेनाचा पुत्र.

महिमत्--भग नामक आदित्यास सिद्धीपासून झालेला पुत्र (भा. ६. १८. २).

महिमावत्--पितरांपैकीं एक.

महिष—मय व रंभा यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ६. २८-३०).

महिषासुर—रंभासुराचा पुत्र. रंभासुरानें तपश्चर्या करून शंकराला प्रसन्न केलें; आणि वर मागितला कीं, ' ईश्वरा, मी अपुत्र आहें. तुम्ही माझे पुत्र व्हा. ' शंकरानें ' तथास्तु ' म्हटलें. एके दिवशीं त्याला रस्त्यांतून जातांना चित्रवर्णाची तीन वर्षांची सुंदर महिषी दिसली. तेव्हां त्यानें तिच्या ठिकाणीं वीर्यस्थापना केली. त्यायोगें हा शंकरांशानें महिषासुर उत्पन्न झाला. या महिषासुरानें देवीची आराधना करून शाश्वत स्थान मिळविलें (कालि. ६२).

यानें तपानें ब्रह्मदेवास प्रसन्न करून त्यापासून ' मला पुरुषाकडून मृत्यु नसावा ' असा वर मागितला. नंतर या वरानें प्रमत्त होऊन हा त्रिभुवनास त्रास देऊं लागला. तेव्हां देवीनें अष्टादशभुजयुक्त रूप धारण करून यास ठार केलें (दे. भा. ५. १६; पार्वती पहा; मार्क. ८०). अरुणाचलावर पार्वती तपश्चर्या करीत असतां हा तेथें मृगयार्थ गेला होता. तिचें सौंदर्य पाहून यानें वृद्ध अतिथीचें रूप घेऊन तिला ' तूं येथें कां तपश्चर्या करीत आहेस ? ' म्हणून विचारिलें असतां, ' बलवान् शंकरासाठीं मी तप करीत आहें ' असें ती म्हणाली. तेव्हां यानें ' मी बलवान् असून मला वर ' म्हणून सांगितलें. शेवटीं 'बल दाखव' असें पार्वतीनें म्हणतांच पार्वतीचें व यानें युद्ध होऊन हा मारिला गेला (स्कंद. १. ३; १० ११; शिव. उ. ४६). जेथें देवीनें याचा प्राण घेतला, तेथें देवीपुरतीर्थ आहे असें म्हणतात (स्कंद. ३. १. ६-७).

माहिष्मत्—(सो. सह.) भागवतमतें सोहंजीचा व विष्णुमतें साहंजीचा पुत्र. याचा पुत्र रुद्रश्रेण्य. मत्स्य व वायु यांच्या मतें याच्या बापाचें नांव अनुक्रमें संहत व संज्ञेय असें दिलें आहे. यानें माहिष्मती नगरी वसविली (ह. वं. १. ३३).

माहिष्मती—बृहस्पति व शुभा यांची कन्या.

२ अंगिरसाची मुलगी (म. व. २२१. ७ कुं.).

मही---ही धृतव्रत ब्राह्मणाची पत्नी. हिचा पुत्र सनाज्जात. हिला वैधव्य प्राप्त झाल्यामुळें व निराश्रित असल्यामुळें ही वेश्यावृत्ति करूं लागली. पुत्राशींहि हिचा समागम घडला. पण गंगास्नानानें यांचा उद्धार झाला (ब्रह्म. ९२).

महीचंद्र—न्यूह म्लेच्छाच्या वंशांतील यशोविग्रहाचा पुत्र. यानें वीस वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. ३).

महीजित्—द्वापरयुगांतील माहिष्मतीचा राजा. याला श्रावणशुद्ध किंवा पुत्रदा एकादशीच्या पुण्यानें पुत्र झाला (पद्म. उ. ५५).

महीनर—अग्निवंशांतील राजा राजपाल याचा पुत्र. यानें बिंदुखंडांत पन्नास वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. १).

महीपति—बौद्धजेता व अथर्ववेदपरायण परिहर नामक बौद्ध राजाच्या वंशांतील धृतिवर्म्याचा पुत्र. हा दुर्योधनाचा अंश असून यानें उर्वीमाया नगरी वसविली. कुरुक्षेत्रीं चंद्रवंशीय क्षत्रिय मेले, तेव्हां हा महावतीचा राजा झाला. याच्या नंतर सहोद्दीनानें राज्य केलें (भवि. प्रति. ३. २२; ४. ४).

महीरथ---एक राजा. यानें वैशाखस्नानाच्या पुण्यानें आपला व इतरांचा उद्धार केला (पद्म. पा. ९९-१०१; स्कंद. २. ७. ४).

महीराज—अजमीरांतील चपहानीच्या वंशांतील सोमेश्वर राजाला कीर्तिमालिनी नानक स्त्रीपासून झालेला तृतीय पुत्र. हा देहलीपति होता. याला धुंधकार व कुमार असे दोघे भ्राते, तसेंच तारक, नृहरि, रदन, मर्दन, सूर्यवर्मन्, विविंशति व वर्धन असे सात पुत्र होते. हे सर्व कौरवांचे अंशभूत असून वेला नामक कन्या द्रौपदीची अंशभूत होती. हा अत्यंत पराक्रमी होता. परंतु सहोद्दीन राजाला वश झाल्यामुळें मरण पावला. याच्यानंतर कुतुकोद्दीन दिल्लीचा राजा झाला (भवि. प्रति. ३. १७; २३; ४. २; ६).

महेंद्र—अगस्त्यकुलोत्पन्न एक ऋषि.

महेश—एक शंकराचा अवतार (वेताळ पहा).

महोदक—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

महोदय—वसिष्ठ ऋषीचा पुत्र. त्रिशंकूनें विश्वामित्रास ऋत्विज् करून एक यज्ञ केला. तेव्हां त्यांत त्यानें महोदयासहि बोलाविलें होतें. परंतु ' चांडाल त्रिशंकु व चांडाल याजक विश्वामित्र या दोघांच्या यज्ञांत मी येणार नाहीं, ' असा महोदयानें उलट निरोप पाठविल्यावरून विश्वामित्रानें यास ' निषाद हो ' म्हणून शाप दिला (वा. रा. बा. ५९).

महोदर—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

२ घटोत्कच ज्या वेळीं प्राग्ज्योतिषपुरांत कामकंटकेस जिंकण्यास निघाला होता, त्या वेळचा त्याचा एक अनुचर राक्षस (स्कंद. १. २. ५९-६०).

३ धृतराष्ट्राच्या पुत्रांपैकीं एक. यास भीमानें छातींत एक नाराच बाण मारून ठार केलें (म. भी. ८८. २७ कुं.).

४ एक ऋषि. रामानें उडविलेलें एका राक्षसाचें मुंडकें याच्या पायास चिकटलें. तेव्हां हा औशनस तीर्थावर स्नान करितांच मुक्त झाला (म. शां. ४०. २० कुं.).

५ रावणाचा पुत्र. याचें प्रथम अंगदाशीं व नंतर नीलाशीं युद्ध झालें. त्यांत नीलानें यास ठार केलें (वा. रा. यु. ७०).

६ रावणाचा प्रधान (वा. रा. उ. १४. १). यानें कुंभकर्णाला 'तूं एकटा युद्धार्थ जाऊं नकोस,' असें सांगितलें होतें व रावणास असा सल्ला दिला कीं, 'आम्ही द्विजिह्व, कुंभकर्ण, संह्लादिन् व वितर्दन असे युद्धास जातों. आम्ही युद्धाहून परत येतांना राम मेला, म्हणून ओरडत येऊं. नंतर तसें तूं सीतेस सांगून तिला वश करून घे' (वा. रा. यु. ६४). नंतर ते युद्धास गेले. याचें सुग्रीवाशीं युद्ध होऊन हा त्याच्या हस्तें मरण पावला (वा. रा. यु. ९७).

७ सुमालि राक्षसाचा अनुचर. हा सुमालीबरोबर पातालांतून बाहेर आला होता (वा. रा. उ. ११).

८ विश्रवस् व पुष्पोत्कटा यांचा पुत्र.

महौजस्—भारतीय युद्धांतील कौरवपक्षीय राजा (म. आ. ६८. ५२ कुं.).

२ पांडवपक्षीय एक क्षत्रिय (म. उ. ४. २२. कुं).

३ वसुदेवास भद्रेच्या ठिकाणीं झालेला पुत्र.

४ तुषित देवांतील एक.

महौदवाहि—ऋग्वेदी पितृतर्पणांतील एक आचार्य (आश्व. गृ. ३. ४. ४).

माक्षति—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

माक्षव्य—मक्षु नांवाच्या महर्षीचा पुत्र. यानें संहिता शब्दाचा तात्त्विक अर्थ लावला आहे. याच्या मताप्रमाणें द्यौ व पृथिवी यांची संहिता वायु नसून आकाश आहे (ऐ. आ. ३. १. १).

मागध—भौत्य मन्वंतरांतील देवविशेष.

२ भौत्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा. याला मगध-देशाधिपति असें म्हटलें आहे. याला अभिमन्यूनें मारिलें (म. भी. ६२.४८ कुं.).

४ जरासंधाचें दुसरें नांव (भा. ३. ३. १०).

५ राज्यपुत्रसंज्ञक देशाचा व आठ हजार शूद्रांचा राजा. पृथूच्या समागध नामक पुत्राचा हा पुत्र. यानें आर्यदेश भिन्न केला. हा काश्यपाच्या मागून मागध देशचा राजा झाला. याचा पुत्र ऋतु (भवि. प्रति. १. ६).

मांकायन—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. याच्याबद्दल कार्मायन असा पाठ आहे.

मांगलिन्—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील भागवतमतें पौष्यंजीचा शिष्य (व्यास पहा).

माचार्कीय—एक व्याकरणज्ञ. यकारवकाराचा लोप कोठें होतो, हें यानें सांगितलें आहे (तै. प्रा. १०. २२).

माजूज—न्यूह नामक म्लेच्छाचा कनिष्ठ पुत्र जो याकूत त्याचा हा पुत्र (भवि. प्रति. १. ५).

माठर—हें मृत्यूचें नांव आहे. हा नेहमीं सूर्याचे दक्षिण दिशेला राहतो. अष्टादश विनायकांपैकीं हा एक आहे (साम्ब. १६). इंद्रानें सूर्याचे सेवेकरितां याला पारिपार्श्वक नेमिला आहे (भवि. ब्राह्म. ५३).

२ एक आचार्य. अष्टकाकर्मांत तंत्र करावें असें याचें मत आहे (कौ. १३८. १६). सांख्यकारिकेची वृत्ति एका माठराच्या नांवावर आहे.

३ कश्यप व भृगु यांच्या कुलांतील एक गोत्रकार.

माठरीपुत्र—हें नांव काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्र असें येतें (श. ब्रा. १४.९. ४. ३१-३२).

माणिक्य—अजमीरांतील चपहानि राजाच्या वंशांतील वीरविहात्तकाचा पुत्र. यानें शंभर वर्षें राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. २).

माणिचार—याला माणिभद्र असेंहि म्हणतात (वा. रा. उ. १५). याचा इतरत्रहि निर्देश आहे (म. आ. ६४. २७; स. १०. १६ कुं.). हा मंदर पर्वताच्या शिखरावर राहणारा एक यक्ष असून कुबेराचा अत्यंत प्रिय असा सचिव होता (म. व. १३९). पुढें रावणाचें कुबेराशीं युद्ध झालें, त्या वेळीं हा युद्धांत सामील असून यानें धूम्राक्षाला गदाप्रहारानें मूर्च्छित पाडिलें. हें रावणानें अवलोकन करितांच मोठ्या त्वेषानें तो माणिचारावर धांवला व उभयतांचें प्रचंड युद्ध होऊन त्यांत माणिचाराचा पराभव झाला (वा. रा. उ. १५).

माणिभद्र—(माणिचार पहा).

माणिवर—एक यक्ष (म. व. १४१. ५ कुं.).

मांटि—गौतमाचा शिष्य. याचा शिष्य आत्रेय (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

२ (कालभीति पहा).

मांडकर्णि—दंडकारण्यांत राहणारा एक ऋषि. यानें वायु भक्षण करून जलाशयामध्यें दहा हजार वर्षें तीव्र तप केल्यामुळें अग्निप्रभृति सर्व देव भिऊन गेले व याचा तपोभंग करण्यासाठीं त्यांनीं पांच अप्सरा याच्याकडे पाठविल्या. त्यांना हा लुब्ध होऊन यानें तप सोडिलें व आपल्या तपः-सामर्थ्यानें उत्पन्न केलेल्या पंचाप्सर नामक सरोवरांत एक गुप्त गृह निर्माण करून त्या अप्सरांसहित हा क्रीडा करीत राहिला. रामलक्ष्मण दंडकारण्यामध्यें आले, त्या वेळीं त्या सरोवरांतून

वाद्याचा व गायनाचा ध्वनि ऐकूं येत होता. तेव्हां रामानें प्रश्न केल्यावरून धर्मभृत ऋषीनें त्याला ही गोष्ट सांगितली (वा. रा. अर. ११).

मांडवी—कुशध्वजाची कन्या. ही दशरथपुत्र भरतास दिलेली होती (वा. रा. बा. ७३).

२ (वात्सीमांडवीपुत्र पहा).

मांडव्य—संहितेचा तात्त्विक अर्थ बसविणारा एक आचार्य (ऐ. आ. ३. १. १; ऋ. प्रा. प्रस्तावना). एक आचार्य (श. ब्रा. १०. ६. ५. ९; सां. आ. ७. २). पितृतर्पणांत याचा समावेश आहे (आश्व. गृ. ३. ४. ४). यानें शुक्लयजुर्वेदाची शिक्षा केली आहे. तिचा पाराशरीसंहितेंत निर्देश आहे (श्लो. ७७–७८). हा कौत्साचा शिष्य. याचा शिष्य मांडूकायनि (बृ. उ. ६. ५. ४).

हा ब्रह्मर्षि मोठा तपस्वी होता. एकदां याच्यावर चोरीचा आळ आला होता. त्या चोरीच्या आळाबद्दल निरनिराळ्या पुराणांत निरनिराळी माहिती सांपडते. मार्कंडेयपुराण व गरुडपुराण यांत फक्त चोरीच्या संशयावरून मांडव्याला राजानें सुळावर दिलें असें आहे (मार्क. १६; गरुड. १. १४२). पद्मपुराणांत राजा सुलक्षण हा शिकारीकरितां अरण्यांत गेला असतां त्याचा एका झाडास बांधलेला घोडा चोरीला गेला; तेव्हां राजदूतानें समाधिस्थ मांडव्य बोलत नाहीं, असें पाहून यानेंच तो घोडा चोरीला असावा, असें समजून यास सुळावर चढविलें, असें आहे (पद्म. उ. १४१). राजाचा कांहीं माल चोरीला गेला; म्हणून याला शिक्षा झाली, असेंहि आहे (पद्म. उ. ५१). देवपन्न राजाची मुलगी कामप्रमोदिनी हिला शंबर राक्षसानें पळवून नेली व तिचे दागिने मांडव्याश्रमाजवळ टाकिले; दूतांना शोधाअंतीं मांडव्याश्रमाजवळील दागिने दिसले. त्यावरून यानेंच मुलगी नेली, असें वाटून राजानें यास सुळीं दिला; परंतु पुढें शंबरासुरानें मुलगी परत आणून देतांच राजानें तिचें लग्न मांडव्याबरोबर केलें (स्कंद. ५. ३. १६९-१७२). मांडव्य ऋषि तीर्थयात्रा करीत करीत विश्वामित्रतीर्थाचे ठिकाणीं आला. त्या ठिकाणीं कांहीं चोर राजद्रव्य टाकून पळून गेले होते. तेथें राजद्रव्याजवळ मांडव्य ऋषीस पाहून दूतानें यास चोर म्हणून पकडिलें व सुळीं दिलें (स्कंद. ६. १३७).

मी शुद्धवर्तनी असतां मला अशी भयंकर शिक्षा कां झाली, हें विचारण्याकरितां लिंगदेहानें हा यमाकडे गेला व त्यास वरील प्रश्न विचारतांच तूं बाल्यावस्थेंत एका कीटकास सुईनें टोंचल्यामुळें तुला ही शिक्षा मिळाली, असें यमानें यास सांगितलें. त्या कीटकाची जात पतंग (म. आ. ११८), बगळा (स्कंद. ६. १३६), टोळ (पद्म. उ. १४१), भिंगरी (पद्म. सृ. ५२) इत्यादि आढळतात.

हें उत्तर ऐकतांच मांडव्यानें बारा, चौदा वर्षांपर्यंत केलेल्या पापाला दोष नाहीं असा नियम केला व 'तूं शूद्र कुलांत जन्म घेशील' असा यमाला शाप दिला. तोच विदुर होय (म. आ. ११७. १७ कुं.; भा. ३. ५. २०).

पुढें खरा चोर सांपडल्यामुळें राजानें यास सोडून दिलें. तरी पण किंचित् शूलाग्र याच्या शरिरांत राहिल्यामुळें यास अणिमांडव्य असें नांव प्राप्त झालें (पद्म. उ. १४१).

हा सुळावर असतां मध्यरात्रीं कौशिककुलांतील सर्व अंगाला कुष्ठ झालेला ब्राह्मण आपल्या बायकोच्या खांद्यावर बसून वेश्येकडे जात असतां अंधारांत चुकून त्याचा पाय याला लागला. त्याबरोबर 'तूं सूर्योदय होतांच मरशील,' असा यानें त्यास शाप दिला. त्या पतिव्रता स्त्रीचें नांव शांडिली किंवा दीर्घिका आहे (स्कंद. ६. १३५).

त्या पतिव्रता स्त्रीनें आपल्या पातिव्रत्याच्या जोरावर सूर्याला उगवूंच दिलें नाहीं. परंतु पुढें अनसूयेच्या सांगण्यावरून तिनें सूर्याला उगवूं दिलें व मेलेला नवरा देवांच्या कृपेनें मदनतुल्य शरिरानें मिळविला (म. आ. १०७-१०८; गरुड. १. १४२; मार्क. १६; स्कंद. ५. ३. १६९-१७२; ६. १३५; पद्म. सृ. ५१). हा एक ज्योतिषी असून याच्या नांवावर मांडव्यसंहिता नामक एक ग्रंथ उपलब्ध आहे (C. C.). हा भृगकुलोत्पन्न गोत्रकार आहे.

मांडूक—भृगुकुलोत्पन्न गोत्रकार.

मांडूकायनि—एक आचार्य. हा मांडव्याचा शिष्य व याचा शिष्य सांजीवीपुत्र (श. ब्रा. १०. ६. ५. ९; बृ. उ. ६. ५. ४)

मांडूकायनीपुत्र—मांडूकीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य जायंतीपुत्र (बृ. उ. ६. ५. २).

मांडूकि—ऋग्वेदी श्रुतर्षि.

मांडूकीपुत्र—शाण्डिलीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य मांडूकायनीपुत्र (बृ. उ. ६. ५. २).

मांडूकेय—मंडूक नामक महर्षीचा पुत्र. पृथिवी पूर्वरूप, द्यौरुत्तररूप व वायु ही द्यौ व पृथिवी यांस जोडणारी संहिता आहे, असें मांडूकेयांचें मत आहे (ऐ. आ. ३. १. १; ऋ. प्रा. १. ५). शूरवीरादिकांचें हें पैतृक नांव आहे (सां. आ. ७. २; ८–९; १०; १२; ८. ११). ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत याचा उल्लेख आहे (आश्व. गृ. ३. ४. ४) स्वरांविषयीं मतभेद दर्शविणारा एक आचार्य (ऋ. प्रा. २००). विष्णु, ब्रह्मांड व भागवत यांच्या मतें व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील इंद्रप्रमतीचा शिष्य. याचा शिष्य व पुत्र सत्यश्रवस्.

मातंग—'उद्योग करावा, मागें सरूं नये' हें यांचें तत्त्व दुर्योधनानें प्रतिपादिलें आहे (म. उ. १२७.२० कुं.).

२ कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

मातंगिन्—कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

मातंगी—कश्यप व क्रोधा यांच्या नऊ कन्यांपैकीं एक. हिला मातंग नांवाचे पुत्र झाले (म. आ. ६७. ६१-६६ कुं.).

मातरिश्वन्—एक देवता. अग्नीचें नांव म्हणून हा शब्द आला आहे (ऋ.१. ९-६. ४; ३. ५. ९; २६.२). एकाच परब्रह्माला अग्नि, यम व मातरिश्वन् असें म्हणतात (ऋ. १. १६४. ४६). मातरिश्वन् व विवस्वत् यांना अग्नि प्रथम दिसला (ऋ. १. ३१. ३.). मातरिश्वन्नें अग्नि प्रदीप्त केला (ऋ. ३. ५. १०). मातरिश्वन्नें दुरून सूर्यापासून अग्नि आणिला (ऋ. १. १२८. २; ३. ५. ९; ६. ८. ४). इंद्राची मातरिश्वन्शीं कुशल कारागीर म्हणून तुलना आहे (ऋ. १०. १०५. ६). पतिपत्नींचीं अन्तःकरणें जोडण्याकरितांहि याचा निर्देश आहे (ऋ. १०, १०९. १).

मेध्य व हा पृषध्राबरोबर इंद्राकरितां सोम तयार करीत होते (ऋ. ८. ५२. २). दध्यङ्ला मातरिश्वपुत्र म्हटलें आहे (ऋ. १०. ४८.२; सां. श्रौ. १६.११. २६). इतर कांहीं ठिकाणीं मातरिश्वन् शब्द वायु अर्थानें आला आहे (नि. ७. २६; ऋ. १. ६०. १; ३. २९. ११; जै. उ. ब्रा. ४. २०. ८).

२ गरुडाचा पुत्र (म. उ. १०१. १४ कुं.).

मातरिश्वन् काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ५४).

मातलि—इंद्राचा सारथि. यास सुधर्मा नांवाची स्त्री असून तिच्यापासून गोमुख नामक पुत्र व गुणकेशी नामक कन्या अशीं दोन अपत्यें झालीं (म.उ. ९७. १९-२०कुं.).

यानें रामरावणयुद्धप्रसंगीं रामाला आपलें सारथ्य दाखविलें व रामानें याच्याच रथांतून रावणाचा वध केला (म. व. २१.३० कुं.). इंद्राज्ञेवरून यानें अर्जुनाला स्वर्गांत आणिलें होतें (म. व. ४२ कुं.).

हा गरुडाच्या साहाय्यानें वरसंशोधनार्थ पातालांतहि गेला होता (म. उ. ९८. ८ कुं.).

मातृका—अर्यमा नामक आदित्याची स्त्री (भा. ६. ६. ४२).

मातेय—वसिष्ठकुलोत्पन्न गोत्रकार ऋषिगण.

मात्स्य—अथर्ववेदांत याचा उल्लेख आला आहे (१९. ३९. ९). तैत्तिरीय ब्राह्मणांत उल्लेखिलेला मत्स्य व हा एकच असावा (तै. ब्रा. १. ५. २. १). यानें कोणतेंहि यज्ञकर्म शुभवेळीं सुरूं करण्याचा संप्रदाय शतद्युम्नाकडून सुरूं केला (ध्वसन् द्वैतवन पहा).

माथव—विदेघाचें पैतृक नांव.

माथैल्य—(सो. ऋक्ष.) उपरिचर वसूचा पुत्र (मत्सिल्ल पहा).

मादि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

मादी—न्यूह नामक म्लेच्छाचा कनिष्ठ पुत्र जो याकूत त्याचा हा पुत्र (भवि. प्रति. १. ५).

माद्री—ही मद्रदेशचा राजा शल्य याची बहीण होय. हिच्या बापाचें नांव ऋतायन. रावी व चिनाब या नद्यांमधील पंजाबचा भाग म्हणजेच मद्र देश होय. या देशाची राजधानी शाकल होती (म. स. ३५. १४ कुं.). मद्र देशच्या राजकन्यांस माद्री हें नांव सर्वसाधारण दिलेलें आहे. पांडु राजाकरितां भीष्मानें हिची मागणी केली. तेव्हां त्या देशांतल्या रीतीप्रमाणें शल्यानें वैभव व दागदागिने घेऊन माद्रीस भीष्माच्या स्वाधीन केलें. पुढें भीष्मानें हस्तिनापुरीं पांडूचा माद्रीशीं विवाह केला (म. आ. ११३). पांडूला किंदम मुनीनें शाप दिल्यानंतर पांडूबरोबर माद्रीहि वनांत राहण्यास गेली. तेथें ऋषींच्या सांगण्यावरून पांडूनें कुंतीस पुत्रोत्पादन करण्यास सांगितलें. तिनें दुर्वासाच्या आकर्षणमंत्रप्रभावानें तीन मुलें उत्पन्न केलीं. तदनंतर पुत्रोत्पादन करण्याचें तिनें नाकारिलें. तेव्हां माद्रीच्या विनंतीवरून पांडूनें माद्रीला तो मंत्र कुंतीकडून देवविला. त्या मंत्राचें स्मरण केल्यामुळें हिला अश्विनीकुमारांपासून नकुल व सहदेव असे दोन पुत्र झाले (भा. ९. २२. २८). पुढें एके दिवशीं ही एकटीच मृगया करणाऱ्या पांडूबरोबर हिंडत होती. त्या वेळीं वसंत ऋतु होता व ही अतिशय सुंदर दिसत होती. शिवाय त्या वेळीं ही पातळ नेसली होती. अशा समयीं पांडूस कामेच्छा उत्पन्न होऊन त्यानें हिला ही नको नको म्हणत असतां आलिंगन दिलें. अर्थात् शापाप्रमाणें पांडूस मृत्यु आला. त्या वेळीं कुंतीला आपल्या मुलांस सांभाळण्यास सांगून हिनें सहगमन केलें (म. आ. १३३-१३४ कुं.).

२ (२ लक्ष्मणा पहा).

३ सोमवंशांतील क्रोष्टूची बायको. हिच्या मुलांचीं नांवें युधाजित् व देवमीढुष. वृष्णि व अन्धक अशींहि आणखी दोन मुलें हिला दिलीं आहेत (ब्रह्म. १४. १-३).

४ सात्वतपुत्र वृष्णीची स्त्री.

माधव—उत्तम मनूचा एक पुत्र.

२ भौत्य मनूचा एक पुत्र.

३ (मथित पहा).

४ मध्वाचार्यांचा पिता.

५ तालध्वज नगरांतील विक्रम राजाचा पुत्र. एकदां हा चंद्रकला नामक क्षत्रिय स्त्रीवर लुब्ध झाला असतां, तिनें यास सुलोचना या सुंदर राजकन्येची माहिती पुरवली व तिच्याशीं लग्न लावण्यास सांगितलें. तेव्हां माधव आपल्या दिव्य घोड्याच्या साहाय्यानें समुद्र ओलांडून लक्षद्वीपांत त्या राजकन्येच्या नगरींत आला. हा आला त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं तिचा एका विद्याधराशीं विवाह व्हावयाचा होता. पण पुढें पत्रोपपत्रीं त्या राजकन्येचें याच्यावर प्रेम बसलें व तिनें यास लग्नमंडपांत आपलें पाणिग्रहण करण्यास सांगितलें. पण लग्नसमयीं यास झोंप लागल्यामुळें तिचें हरण प्रचेष्ट नामक याच्या सेवकानें केलें. पुढें सुलोचनेनें त्याच्या हातावर तुरी देऊन सुषेण राजाकडे वीरवर नामक पुरुषाचे वेषानें नोकरी धरिली. व तेथें तिनें एक गेंडा मारिला (धर्मबुद्धि पहा). पुढें तिनें प्रचेष्ट व विद्याधर गंगातीरीं प्राण द्यावयास आले असतां त्यांस प्रतिबंधांत ठेविलें. पुढें माधवहि हिच्या शोधाविषयीं निराश होऊन जीव द्यावयास आला असतां तिनें याचें निवारण करून यास आपली ओळख दिली. पुढें यांचा विवाह होऊन माधव प्रख्यात विष्णुभक्त झाला (पद्म. क्रि. ५-६).

६ एक धार्मिक ब्राह्मण. यानें होमाकरितां एक बोकड आणिला होता. त्याचा हा वध करणार, इतक्यांत त्या बोकडानें मनुष्य-वाणीनें यास आपला पूर्वजन्म सांगून स्वतःस दुःखमुक्त करण्या-साठीं गीतेचा नववा अध्याय म्हणावयास सांगितला. माधवानें तो म्हणतांच बोकड उद्धरून गेला (पद्म. उ. १८३).

माधवी—ही नहुषकुलोत्पन्न ययाति राजाची कन्या (म. उ. ११५). ही अल्पवयी होती. हिला एका ब्रह्म-निष्ठानें ' ही कितीदांहि प्रसूत झाली, तरी प्रसूतिअंतीं हिची यौवनहानि न होतां ही कुमारीच राहील,' असा वर दिला होता. गुरुदक्षिणा देण्यास मदत करण्याकरितां गरुडानें आपला मित्र ययाति राजा याजकडे गालवाला आणिलें. त्या वेळीं आपला सर्व पैसा धर्मकार्यांत खर्च केल्या-कारणानें त्याजवळ पैसा नव्हता; परंतु गालवाला विन्मुख परत कसा पाठवावा, या विचारानें ययातीनें माधवीला त्याच्या हवालीं करून ' हिच्याबद्दल दुसरे राजे तुला पैसे देतील, इतकेंच नव्हे तर राज्यसुद्धां देतील, ' असें सांगितलें (म. उ. ११६).

ही अतिसुंदर व सुलक्षणी कन्या होती. हिला घेऊन गालव ऋषि इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न हर्यश्व राजाकडे गेला. हर्यश्व राजास पुत्रसंतान नव्हतें व त्याकरितां त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केले. माधवीला पाहतांच तो काममोहित झाला. पण माधवीची किंमत देण्याइतके ८०० अश्व एका कानानें काळे व चंद्रासारखी प्रभा असलेले त्याजवळ नव्हते. तशा प्रकारचे फक्त दोनशेंच अश्व त्याजवळ होते. तेवढेच देऊन व कांहीं कालानें पुत्रप्राप्तीनंतर माधवीला परत करण्याचा करार करून हर्यश्व राजानें माधवीला ठेवून घेतलें. गालव ऋषीचें कार्य करण्याकरितां माधवीनें स्वतःला चार राजांस देण्यास सांगून आपल्याला मिळालेल्या वराची हकीगत सांगितली. माधवीपासून हर्यश्वाला वसूमनस् नांवाचा पराक्रमी पुत्र झाला. त्रिकालज्ञ गालव ऋषि त्यानंतर कराराची मुदत संपतांच हर्यश्वाकडे आला. राजानें आपल्या वचनाप्रमाणें माधवीस गालवाचे स्वाधीन केलें व माधवीहि राज्यवैभवाच्या मोहास न गुंततां त्याबरोबर खुषीनें निघाली. ब्रह्मनिष्ठाचे वराप्रमाणें माधवी पुनः कुमारी झाली.

पुढें गालव माधवीला घेऊन दिवोदास राजाकडे गेला. दिवोदासानें गालवाला दोनशें अश्व दिले व हर्यश्व राजाप्रमाणेंच करार करून माधवीला पुत्रोत्पत्तीकरितां ठेवून घेतलें. तिच्या-पासून दिवोदासाला प्रतर्दन नांवाचा पुत्र झाला. कराराची मुदत संपतांच गालव दिवोदासाकडे आला व माधवीला घेऊन गेला. शेवटीं गुरुदक्षिणेच्या पूर्तीकरितां गालवानें माधवीला भोजनगरीच्या उशीनर राजाकडे नेलें. वरीलप्रमाणेंच करार करून राजानें गालवाला दोनशें अश्व देऊन माधवीला ठेवून घेतलें. उशीनराला हिच्यापासून शिबि नांवाचा पुत्र झाला. करार संपल्यावर उशीनरापासून माधवीला घेऊन गालव चालला असतां, त्याला गरुड भेटला. त्यानें यापुढें तसले अश्व मिळणें शक्य नाहीं, करितां मिळालेले सहाशें अश्व व बाकींच्या दोनशें अश्वांबद्दल माधवीलाच गुरूपुढें ठेवून गुरुदक्षिणेच्या ऋणांतून मुक्त करण्यास विश्वामित्राला विनंति करण्याला याला सांगितलें. त्याप्रमाणें गालवानें विश्वामित्राकडे जाऊन मिळालेल्या सहाशें अश्वांचा स्वीकार करण्याकरितां व बाकींच्या दोनशें अश्वांबद्दल माधवीला घेऊन तिच्या ठिकाणीं पुत्र उत्पन्न करण्याकरितां विनंति केली. विश्वामित्रानें तें कबूल करून अश्वांना आश्रमा-भोंवतीं सोडण्यास सांगितलें व आपण माधवीच्या ठिकाणीं रममाण झाला. पुढें विश्वामित्राला माधवीच्या ठायीं अष्टक नांवाचा पुत्र झाला. नंतर माधवीला गालवाचे स्वाधीन करून विश्वामित्र तपाकरितां तपोरण्यांत निघून गेला.

गालवालाहि गुरुदक्षिणा दिल्याकारणानें संतोष झाला व ज्या कन्येमुळें आपलें संकट नाहींसें झालें, त्या माधवीला ययातीकडे पोहोंचवून आपण तपश्चर्येकरितां वनांत निघून गेला (म. उ. ११५-१२०).

पुढें ययातीनें हिचें स्वयंवर करण्याचें ठरवून रथांतून हिला देशभर हिंडविलें. परंतु हिनें सर्व राजपुत्रांची उपेक्षा करून वनच पसंत केलें व तपश्चर्येकरितां ही अरण्यांत निघून गेली.

ययाति राजा मरणानंतर इहलोकच्या पुण्यकर्मानें स्वर्गांत गेला असतां, त्याच्या मनांत देव, ऋषि, ब्राह्मण यांच्याविषयीं तिरस्कार उत्पन्न झाल्यामुळें त्याला देवांनीं स्वर्गांतून खालीं ढकलिलें. पण त्याच्या विनंतीवरून सत्संग मिळावा, म्हणून त्यांनीं त्याला त्याचे पौत्र-माधवीचे मुलगे-वसुमनस्, प्रतर्दन, शिबि आणि अष्टक ज्या ठिकाणीं यज्ञ करीत होते, त्या नैमिषारण्यांत टाकिलें. त्या चौघांनीं स्वर्गांतून पडलेल्या ययाति राजाला आपल्या यज्ञाचें व धर्माचरणाचें फळ घेण्यास विनंति केली. इतक्यांत माधवी त्या ठिकाणीं आली. तिच्याकडून त्या चौघांना, ययाति राजा आपला आजा आहे, असें कळलें. नातवांच्या पुण्याईचें फळ हक्कानें पूर्वजांना घेतां येतें, असें सांगून आपल्या चारी मुलांच्या यज्ञाचें पुण्य घेऊन स्वर्गीं जाण्याला तिनें ययातीला सांगितलें. अशा रीतीनें सुकन्या माधवीनें गालवाला संकटांतून मुक्त करून आपल्या मुलांच्या पुण्याईनें स्वर्गच्युत अशा आपला बापाला पुनः स्वर्गांत चढविलें (म. उ. १०६-१२०). ययातीला तारल्याची व ययाति या चौघांचा मातामह असल्याबद्दलची कथा मत्स्यपुराणांत आहे. पण तेथें माधवीचा निर्देश नाहीं (मत्स्य. ३५-४२). माधवीची कथा तत्त्वप्रतिपादनार्थ असल्यानें तिच्यांत काल-विपर्यास दिसून येतो.

२ धर्मध्वज राजाची स्त्री व तुलसीची माता.

३ पूरुपुत्र जनमेजयाची स्त्री.

माधुकि—एक आचार्य (श. ब्रा. २. १. ४.२७).

माधुच्छंदस—विश्वामित्रकुलोत्पन्न गोत्रकार (अघमर्षण व जेतृ पहा).

माध्यंदिन—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

२ व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याच्या पंधरा शिष्यांपैकीं एक. हा शाखाप्रवर्तक होता.

यानें शुक्लयजुर्वेदाची एक शिक्षा केली आहे. हिच्या-मध्यें चाळीस श्लोक आहेत. आणखी दुसरी लघुमाध्यंदिन नांवाची एक शिक्षा याच्या नांवावर आहे. ती सुद्धां शुक्ल-यजुर्वेदाची आहे व तिच्यामध्यें अठ्ठावीस श्लोक आहेत.

माध्यंदिनायन—सौकरायणाचा शिष्य. याचा शिष्य जाबालायन (बृ. उ. ४. ६. २).

माध्यम—एक आचार्य. ऋग्वेदाच्या दुसऱ्या मंडळाच्या द्रष्ट्यांना हें नांव सामान्यपणें लाविलेलें आढळतें (सां. आ. १२. ३; ऐ. आ. २. २. १). आश्वलायन गृह्यसूत्राच्या ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांतहि याचा उल्लेख आहे.

मान—अगस्त्याचें हें दुसरें नांव आहे (ऋ. ७. ३३. १३). मान्याचा पिता हाच असावा. अगस्त्य व मान्य हे दोघेहि मैत्रावरुणि या पैतृक नांवानें संबोधिले जातात.

मानदंतव्य—एक आचार्य (खा. गृ. २. १. ५; गो. गृ. १. ६. १) मानुतंतव्य व हा एक असावा.

मानदास—एक चांभार. याचा पुत्र रैदास.

मानव—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

२ उत्तम मन्वंतरांतील देवविशेष.

३ नाभानेदिष्ठाचें (ऐ. ब्रा. ५. १४. २) व शार्यातांचें हें पैतृक नांव आहे (श. ब्रा. ४. १. ५. २; चक्षुस् व नाहुष पहा). याच्या नांवावर पुढील ग्रंथ आढळतात–मानव उपपुराण (दे. भा. ३. ३), मानवधर्मसूत्र, आदित्यपुराण, मानववास्तु-लक्षण.

मानवी—हें इडेचें (श. ब्रा.१. ८. १. २६; तै. सं. २. ६. ७. ३) आणि पशु या स्त्रीचेंहि पैतृक नांव आहे (ऋ. १०. ८६. २३).

मानस—ज्योतिर्भास लोकांत राहणारे पितर (पितर पहा).

२ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

३ वशवर्तिन् देवांतील एक.

मानारि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

मानिनी—(राज्यवर्धन पहा).

मानुतंतव्य—ऐकादशाक्षाचें हें पैतृक नांव आहे (ऐ. ब्रा. ५. ३०). दोन सौमाप मानुतांतव्यांचा शतपथ ब्राह्मणांत उल्लेख आहे (१३. ५. ३. २).

मान्दार्य मान्य—अगस्त्यानें आपणांस लावून घेतलेलें हें पैतृक नांव असावें. अगस्त्याच्या सूक्ताच्या शेवटल्या ऋचेंत सूक्तकाराला हीं विशेषणें लाविलेलीं असतात (ऋ. १. १६५. १५; १६६. १५; १६७. ११; १६८. १०).

मांधातृ—(सू. इ.) याच्या अग्नीचा मोठा लौकिक होता (ऋ. ८. ३९. ८; १०. २. २). नाभाकानें मी याप्रमाणें स्तुति करीत असल्याचें लिहिलें आहे (ऋ. ८. ४०. १२). याला राज्य मिळवितांना अश्वीचें साहाय्य होतें (ऋ. १. ११२. १३). पण या सर्व ठिकाणीं मांधातृ असा शब्द नसून मंधातृ असा शब्द आहे. विचारिन् कार्बंधि पैसे मिळविण्याकरितां याच्याकडे आला होता (गो. ब्रा. १.२.१०).

युवनाश्व राजाचा पुत्र होय. यास यौवनाश्व असेंहि नामांतर आहे. याचें वायुमतें मूळ नांव गौरिक होय. युवनाश्वास शंभर स्त्रिया होत्या. परंतु त्यांतील एकीलाहि पुत्र झाला नाहीं. त्यामुळें युवनाश्व नेहमीं दुःखी असे. एकदां स्त्रियांसह अरण्यांत हिंडत असतां तो एका आश्रमांत गेला. तेथील ऋषींनीं युवनाश्वाकडून पुत्रप्राप्त्यर्थ एक यज्ञ करविला. यज्ञ झाल्यावर भोजन होऊन सर्वजण झोंपीं गेले असतां युवनाश्वास तहान लागली. तेव्हां त्यानें ऋषींनीं राजपत्न्यांकरितां तयार केलेलें व ज्यामध्यें पुत्रोत्पादनाचें सामर्थ्य आहे, असें

जल (पृषदाज्य) पिऊन टाकिलें. पुढें त्या जलाच्या योगानें युवनाश्वाच्या उदरांत गर्भ राहिला व त्याची पूर्ण वाढ झाल्यावर ऋषींनीं युवनाश्वाच्या कुक्षीचा भेद करून त्याच्या उदरांतील बालकास बाहेर काढिलें. परंतु या बालकाचें पोषण कोण करणार अशी सर्वांस चिंता पडली. इतक्यांत प्रत्यक्ष इंद्र त्या ठिकाणीं आला व त्यानें ' हा मला पिईल ' असें म्हणून आपली अमृतपूर्ण करांगुली याला पिण्यास दिली. त्यामुळें या बालकाचें नांवहि मांधातृ असेंच ठेवण्यांत आलें (म. व. १२७; द्रो. ६२; शां. २८. ८१ कुं.; भा. ९. ६; विष्णु. ४. २; दे. भा. ७. ९-१०).

याला इंद्रहस्ताचें पान घडल्यामुळें हा अतिशय बलवान् झाला व झपाट्यानें वाढूं लागला. बारा दिवसांचा असतांच हा बारा वर्षांच्या मुलाएवढा दिसूं लागला. नंतर हा सर्व विद्यांत प्रवीण होऊन तप करूं लागला. आपल्या तपःसामर्थ्यानें यानें अजगव नांवाचें धनुष्य व इतर दिव्यास्त्रें मिळविलीं. त्यायोगें हा अजिंक्य झाला व अंगार, मरुत्त, गय, बृहद्रथ वगैरेंना यानें जिंकिलें. यानें एका दिवसांत सर्व पृथ्वी पादाक्रान्त केली व जयसूचक असे शंभर राजसूय व अश्वमेध यज्ञ केले. याच्या पराक्रमाविषयीं असें म्हटलें आहे कीं--

यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते॥ विष्णु. ४. २.

मांधाता अत्यंत दानशूर होता. हा दस्यूंपासून लोकांचें रक्षण करी, म्हणून त्रसद्दस्यु असें याचें नांव पडलें. यानें रावणाचा पराजय केला होता (भा. ९. ६६. ३२). यानें शशाबिंदूची कन्या बिंदुमती इच्याशीं विवाह केला. तिच्यापासून याला मुचकुंद, अम्बरीष व पुरुकुत्स असे तीन पुत्र झाले. याला पुरुकुत्स, धर्मसेतु, मुचकुंद व शत्रुमित्र असे चार पुत्रहि दिलेले आहेत (पद्म. सृ. ८).

याला पन्नास कन्या होत्या. एके दिवशीं सौभरी नांवाचा एक ऋषि याच्याकडे आला व याची एक कन्या भार्यार्थ मागूं लागला. परंतु जरख झालेल्या त्याला आपली मुलगी देणें याला प्रशस्त वाटलें नाहीं. म्हणून यानें ऋषीस सांगितलें कीं, ' तुम्ही माझ्या कन्यांच्या अंतर्गृहांत जा व जिला तुमची भार्या होणें इष्ट वाटत असेल, ती स्वखुषीनें तुम्हांस माळ घालील. तिचा तुम्ही स्वीकार करा. ' सौभरीनें मांधात्याचें कपट ओळखून उत्तम रूप घेतलें व तो अंतःपुरांत गेला. त्याला पाहिल्याबरोबर ' हा माझा पति ' असें म्हणत सर्वहि कन्या त्याला वरण्याची इच्छा करूं लागल्या. तेव्हां अर्थात् मांधात्याला त्या सर्व कन्या सौभरीस देणें भाग पडलें (भा. ९. ६; पद्म. उ. २६२; विष्णु. ४. २; गरुड. १. १३८). यानें आपलें रक्तहि अतिथीस दिल्याची आख्यायिका आहे.

हा राज्य करीत असतां एकदां बराच काल अवर्षण पडून याच्या राज्यांत हाहाःकार उडाला व वेदाध्ययनादि कर्में बंद पडलीं. यानें पुष्कळ विचार केला, परंतु दुष्काळाचें कारण याला समजलें नाहीं. पुढें आंगिरस ऋषि याच्याकडे आला असतां यानें त्यास दुष्काळाचें कारण विचारतां, आंगिरसानें सांगितलें कीं, ' तुझ्या राज्यांत एक वृषल तप करीत आहे. त्याचा तूं वध करशील, तर दुष्काळ नाहींसा होईल. ' परंतु मांधात्यानें तपस्व्याचा वध करण्याचें नाकारून स्वतःच दुष्काळनिवारणार्थ उग्र तप केलें व पद्मा नांवाची एकादशी केली. त्यामुळें पाऊस पडून दुष्काळनिवारण झालें (पद्म. उ. ५७). हा इंद्राचा मित्र असल्याचा उल्लेख आहे. यास वसुदमानें दंडनीतीची माहिती सांगितली (म. शां. १२२ कुं.). याला उतथ्यानें राजनीति सांगितली. ती उतथ्यगीता या नांवानें प्रसिद्ध आहे (म. शां ९० कुं.). यानें वरूथिनी एकादशी केली होती (पद्म. उ. ४८).

पुढें दैवयोगानें याला आपल्या पराक्रमाचा गर्व होऊन स्वर्ग जिंकण्याची व इंद्राच्या अर्ध्या आसनावर बसण्याची दुर्बुद्धि होऊन यानें इंद्राला युद्धार्थ बोलाविलें. परंतु इंद्रानें याला लवणासुराशीं लढण्यास सांगितल्यावरून हा लवणाकडे गेला. नंतर लवणाशीं याचें युद्ध होऊन त्यांत हा मारिला गेला (वा. रा. उ. ६७). हा क्षत्रिय असून ब्राह्मण झाला होता (वायु. २. २९. ११४).

मान्य—(मान्दार्य मान्य पहा).

मान्य मित्रावरुण—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ६७).

मान्यमान—देवकाचें पैतृक नांव.

मान्यवती—ही भीमाची कन्या व करंधमपुत्र अविक्षिताची स्त्री. त्यानें स्वयंवरांत हिला पळविलें (मार्क. ११९. १७).

मामतेय—दीर्घतमस्‌चें मातृक नांव.

मांबुधि—कुशिककुलांतील मंत्रकार.

माया—अधर्म व मृषा यांची कन्या (भा. ४. ८. २).

ब्रह्मदेवानें सृष्टि निर्मितांना हिचें साहाय्य घेतलें व तें हिनें सप्तरूपांनीं दिलें.

१ गायत्री–हिच्यापासून सर्व वेद, व वेदांपासून सर्व जगत् उत्पन्न झालें.

२ सत्यवती–हिच्यापासून सर्व औषधी व जीवपोषक वनस्पति झाल्या.

३ ज्ञानविद्या–हिच्यापासून सर्व शास्त्रें उत्पन्न झालीं.

४ लक्ष्मी–हिजपासून वस्त्रें व भूषणें निर्माण झालीं.

५ उमा–हिनें शंकराचा आश्रय करून शास्त्रांचा प्रसार केला, म्हणून हिलाच ज्ञानमाता म्हणतात.

६ वर्णिका–हिनें सर्व जगाच्या पालनसंहाराचें काम आपल्याकडे घेतलें व हिनेंच मधु, कैटभ व रुरु हे दैत्य मारिले.

७ धर्मद्रवा–हीच गंगा.

मायामोह—विष्णूनें दैत्यवंचनार्थ घेतलेला पाखंडमतप्रवर्तक अवतार (विष्णु. ३. १८; बुद्ध पहा).

मायावती—मदनस्त्री रतीस शम्बरगृहीं पडलेलें नांव. शंकरानें मदनाचा नाश केल्यावर ही शंबरासुराकडे राहिली होती. पुढें प्रद्युम्न मदनरूपानें अवतरल्यावर हिनें प्रद्युम्नाकडून शंबराचा वध करविला व त्याच्याशीं लग्न केलें (भा. १०. ५५. १६; विष्णु. ५. २७).

२ (बुद्ध पहा).

मायावर्मन्—अंगदेशचा राजा. याला प्रमदा नामक स्त्री असून तीपासून मत्त, प्रमत्त, उन्मत्त, सुमत्त, दुर्मद, दुर्मुख, दुर्धर, बाहु, सुरथ व विरथ असे दहा पुत्र व मदिरेक्षणा नामक कन्या झाली (भवि. प्रति. ३. ३१).

मायाविन्—मयासुरास हेमेपासून झालेला पुत्र. हा वालीच्या हातून मरण पावला (वा. रा. उ. १२). याच्या आईचें नांव रंभा असें आढळतें (ब्रह्मांड. ३. ६. २८-३०).

मायु—तान्व व पार्थ यांच्यासह याचा उल्लेख आला आहे (ऋ. १०. ९३. १५).

मारिषा—प्रचेत्यांची स्त्री. हिला प्राचेतस दक्ष हा पुत्र होता. ही कंडूपासून प्रम्लोचेच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाली. जन्मतः हिला आईनें एका झाडाखालीं टाकून दिलें; तेव्हां ही भुकेनें रडूं लागली असतां, सोमाला करुणा येऊन त्यानें आपली तर्जनी हिच्या तोंडांत घातली. त्या तर्जनींतून स्रवत असलेल्या अमृतावरच हिचा निर्वाह झाला (विष्णु. १. १५; ब्रह्म. १७८). ही वृक्षकन्या म्हणून हिला वार्क्षी म्हणत असावेत (भा. ४. ३०. ४७; म. आ. २११. १५ कुं.).

मारीच—सुंदापासून ताटकेस झालेल्या दोन मुलांतील वडील मुलगा (वा. रा. बा. २५). याच्या अंगांत दहा हजार हत्तींचें बल होतें. सुमालि राक्षसाच्या चार अमात्यांपैकीं हा एक होता. हा आपल्या आईसह मलद व करूष देशांत राहत असून तेथून जवळच होणाऱ्या विश्वामित्राच्या यज्ञास त्रास देत असे; म्हणून विश्वामित्रानें यज्ञसंरक्षणार्थ रामाला आणिलें. रामानें सुबाहूला ठार केलें व हा बाणाच्या पिसाऱ्यानें उडून समुद्रांत जाऊन पडला (म. स. ५०. ५ कुं.). पुढें हा लंकेंत रावणाचा आश्रित बनून राहिला.

पुढें सीतेसह रामलक्ष्मण पंचवटींत येऊन राहिले, हें याला समजतांच याचें वैर जागृत होऊन हा दोन राक्षसांसह तेथें आला व हरणाचें रूप घेऊन भोंवतीं फिरूं लागला. रामानें हें जाणून बाण टाकिले. त्यामुळें बरोबरचे दोघे मेले. हा मात्र जीव घेऊन पळाला (वा. रा. अर. ३८-३९).

पुढें रावणाला सीता पळविण्याची बुद्धि झाली. तेव्हां तो याजकडे आला व म्हणूं लागला कीं, 'तूं मला साहाय्य कर.' पण याला रामाची फारच दहशत बसली होती. र हें अक्षर येणारे राजीव, रत्न, रमणी हे शब्द ऐकले तरीसुद्धां याला धडकी भरे. त्याप्रमाणें रावणालाहि यानें सांगितलें. पण रावणानें याला साहाय्य न केल्यास मारण्याचा धाक दाखविल्यामुळें याचा निरुपाय झाला (वा. रा. अर. ४०-४१). पुढें पंचवटींत आल्यावर यानें सुंदर मृगाचें रूप धारण करून सीतेला, अशा हरणाच्या कातड्याची आपल्याला चोळी असावी, असा लोभ उत्पन्न केला. त्यामुळें राम याचे मागें लागून त्यानें यास ठार केलें (वा. रा. अर. ४३-४५; म. व. २७९. २१ कुं.; ब्रह्मांड. ३. ५. ३६). पण मरतांना 'लक्ष्मणा धांव' असा रामासारखा आवाज यानें काढिला. त्यामुळें रामावर कांहीं संकट आलें आहे, असें समजून सीतेनें लक्ष्मणाला रावणाच्या संरक्षणार्थ पाठविलें व इकडे रावणानें सीता पळविली. याला ब्रह्मदेवाकडून देवांना अवध्य असा वर होता (वा. रा. अर. ३८).

हा यक्षिणीपासून झाला. परंतु आपल्या पित्याला मारलेलें पाहून हा अगस्त्य ऋषीवर धांवला. तेव्हां 'तूं राक्षस हो' असा याला शाप मिळून हा या जन्मीं राक्षस झाला होता (वा. रा. बा. २५).

२ कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

मारीचि—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

मारुत—भृगुकुलोत्पन्न गोत्रकार ऋषिगण.

२ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

३ नितान व द्युतान यांचें पैतृक नांव.

मारुतन्तव्य—विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र.

मारुताश्व—विदथाचें पैतृक नांव (ऋ. ५. ३३. ९).

मार्कट—(२ मार्कंड पहा).

मार्कटि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

मार्कंड—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

२ अंगिराकुलांतील गोत्रकार. मार्कट असा ह्याबद्दल पाठभेद आहे.

मार्कंडेय—मृकंडाचा पुत्र (पद्म. सृ. ३३; अग्नि. २०. १०; विष्णु. १. १०. ३; म. व. १३०. ७ कुं. नारद. १. ४; भा. ४. १). मार्कंडेय भृगुवंशांतील एक गोत्रोत्पादक होता (मत्स्य. १९५. २०). मार्कंडापासून मार्कंडेय अशी संज्ञा उपयोगांत आणलेली आहे (मत्स्य. १०३. १३-१५). याचा दीर्घायुषी व प्रसिद्ध ऋषि म्हणून जागोजाग उल्लेख आढळतो (म. व. ८८;

१८३). पूर्वी मार्कंडेय या नांवाचा वंश होऊन गेला असावा. तरी याचा दीर्घायुषी म्हणून उल्लेख येतो; व हा अमर असल्याचें दिलें आहे (भा. १२. ८; म. व. १८३; पद्म. सृ. ३३). मार्कंडेय हा दहाव्या त्रेतायुगांत झाला. याला धूम्रोर्णा नांवाची बायको होती (म. अनु. २४८ कुं.). हा प्रारंभीं अल्पायुषी होता, पण पुढें दीर्घायुषी झालेला आहे. यास फक्त सहा महिन्यांचें आयुष्य होतें. परंतु पांच महिने व चोवीस दिवस गेल्यावर पंचविसावे दिवशीं यास सप्तर्षींचें दर्शन झालें. त्यांनीं याला ' दीर्घायुषी हो ' असा आशीर्वाद दिला. त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानेंहि यास कल्पान्तापर्यंत आयुष्य, पुराणरचयितृत्व व ऋषिश्रेष्ठत्व दिलें (नारद. १. ५; पद्म. सृ. ३३). हा ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत होता (पद्म. सृ. ३४). याला कल्पांतींच्या वटवृक्षाचें व प्रलयाचें दर्शनहि झालें होतें (ब्रह्म. ५२–५३). देवानें त्या वेळीं याला पोटांत ठेविलें होतें. तेथें याला अंत लागेना, तेव्हां देवाचें यानें स्तवन केलें. त्यामुळें यास भगवद्दर्शन झालें (ब्रह्म. ५४-५६). याची पांचवे वर्षी मुंज झाली (भा. १२. ८; नारद. १. ५; पद्म. सृ. ३३). सप्तर्षींनीं याला यज्ञोपवीत व दंड दिला होता (पद्म. सृ. ३३). यानें आपला एक आश्रम स्थापिला होता. यासंबंधीं सर्व माहिती पुलस्त्यानें रामास सांगितली (नारद. १. ५). मयसभेंत पांडवांनीं प्रवेश केला, त्या वेळीं हा तेथें होता (म. स. ४. २१ कुं.). ब्रह्मसभेंत पांडव गेले, त्या वेळींहि हा तेथें होता (म. स. ११. २२ कुं.). धर्म मार्कंडेयाश्रमीं गेला असतां लोमश ऋषीनें त्यास मार्कंडेयचरित्र सांगितलें (म. व. १३०. कुं.). धर्मराज वनवासांत असतां हा त्यास भेटण्यास गेला होता. त्या वेळीं श्रीकृष्णहि तेथें होता. नारदाच्या सांगण्यावरून यानें पांडवांस पारलौकिक गति, भूपतीचें महत्त्व, तार्क्ष्य-सरस्वतीसंवाद, वैवस्वत मनुचरित्र, युगनिरूपण, विष्णुदर्शन, विष्णुउदरप्रवेश व निर्गमन, विष्णुस्वरूपकथन, कलियुगवृत्त, कल्कीअवतार व कृतयुगप्रारंभ यांसंबंधीं सर्व निवेदन केलें (म. व. १८३-१९३). यानें धर्मराजास प्रयागमाहात्म्य सांगितलें (मत्स्य. १०३–११२). नारदानें यास चार युगें व भार्याधर्म यांचें निवेदन केलें (म. अनु. ५४; ५७ कुं.). याची व पांडवांची भेट झाली असतां यास रामाची आठवण होऊन यानें ' सामर्थ्य असतां अधर्म आचरूं नये, ' असा उपदेश केला (म. व. २५. ४ कुं.). यानें हेममालीस व्रत देऊन त्यास शापापासून मुक्त केलें (पद्म. पा. ५२). यानें भद्रतनु ब्राह्मणास दान्तापासून उपदेश घेण्यास सांगितलें (पद्म. क्रि. १७).

मार्कंडेयानें अत्यंत घोर तप केलें. तें सहा मन्वंतरें चाललें होतें. तेव्हां पुरंदर नामक इंद्रानें याला मोहित करण्यासाठीं पुष्कळ प्रयत्न केले. प्रथम वसंतऋतु उत्पन्न केला. नंतर अप्सरा, गंधर्व यांसह मदन पाठविला. पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. अखेर यास नरनारायणांचें, मायेचें, बालमुकुंदाचें व शंकरायेंहि दर्शन झालें. शंकरानें यास खालील वर दिला. ' तुझ्या सर्व इच्छा पूर्ण होतील, यश अविच्छिन्न राहील. त्रिकालज्ञान प्राप्त होईल. आत्मनात्मविचार उत्तम समजेल. श्रेष्ठ पुराणिक होऊन कल्पसमाप्तिपर्यंत अजरामर होशील ' (भा. १२. ८-१०). शंकरानें यास चवदा कल्पांचें आयुष्य दिलें (भा. ४. १. ४५; म. व. १३०. ३२ कुं.). याचा पुत्र वेदशिरस (विष्णु. १. १०.४). याच्या नांवावर पुढील ग्रंथ आढळतात. १ मार्कंडेयस्मृति, २ मार्कंडेयसंहिता. तसेंच यानें एक मार्कंडेयस्तोत्र नामक शिवाचें स्तोत्रहि केलें आहे (C. C.). यानें तामसपुराणांपैकीं मार्कंडेय व वाराह हीं पुराणें रचिलीं (भवि. प्रति. ३. २८. १३).

२ हा दशरथाच्या उपऋत्विजांपैकीं एक असून (वा. रा. बा. ७) दाशरथि रामाच्या आठ धर्मशास्त्र्यांतील एक होता (वा. रा. उ. ७४. ४). यानें रामाला अविंयोगद कूप दाखविला (पद्म. सृ. ३३). सीतास्वयंवरप्रसंगीं हा रामाच्या बाजूनें मिथिलेस गेला होता (वा. रा. बा. ६९.४).

३ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील इंद्रप्रमतीचा शिष्य. वायुमतें मांडुकेयाबद्दल पाठभेद आहे (व्यास पहा).

मार्गणप्रिया—कश्यप व प्राधा यांची कन्या.

मार्गपथ—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

मार्गवेय—हें रामाचें मातृक नांव (राममार्गवेय पहा).

मार्गेय—भृगुकुलांतील गोत्रकार. भार्गेय असा पाठ आहे.

मार्जार—जांबवानाचा पुत्र. यापासून मांजर जात झाली (ब्रह्मांड ३. ७. ३०६).

मार्जारास्या—केसरी वानराची पत्नी. हिला निर्ऋतीपासून घर्घरस्वन नांवाचा पुत्र झाला (आ. रा. सार. १३).

मार्जारि—(सो. मगध. भविष्य.) भागवतमतें जरासंधाचा पौत्र व सहदेवाचा पुत्र. याचा पुत्र श्रुतश्रवस. यास इतर पुराणांत सोमाधि किंवा सोमापि म्हटलें आहे.

मार्तंड—द्वादशादित्यांपैकीं आठवा (म. आ. ६९. १५ कुं.; भा. ५. २०. ४४; ब्रह्मांड. ३. ७. २७८-३८८). याचा अर्थ मृत असा होतो. जेथें सूर्य सात महिने क्षितिजावर असतो व आठव्या महिन्यांत अस्तंगत होतो, त्याचें हें निदर्शक आहे (आर्यांचें मूलस्थान, पा. १३३). कामधेनूचा पति (म. अनु. ११७. ११ कुं.).

मार्तिकावतक—शल्वाचें नामांतर (म. द्रो.४८.८ कुं.).
२ चित्ररथ गंधर्वाचें नांव (म. व. ११७. ६ कुं.).

मार्दमर्षि—विश्वामित्राचा पुत्र.

मार्ष्टपिंगलि—अंगिराकुलोत्पन्न गोत्रकार.

मार्ष्टि—(सो. वसु.) विष्णुमतें सारणाचा पुत्र.

मार्ष्टिवत्—(सो. वसु.) विष्णुमतें हा सारणाचा पुत्र.

मालती—शत्रुघातिन् राजाची पत्नी.
२ अश्वपति राजाची स्त्री. हिच्याबद्दल मालवी असा पाठभेद आढळतो (सावित्री पहा).

मालय—गरुडाचा एक पुत्र (म. उ.१०१.१४ कुं.).

मालयनि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

मालव—विदर्भ नगरींतील एक विष्णुभक्त ब्राह्मण (पद्म. उ. २१८).

मालवी—(२ मालती पहा).

मालाधर—सिद्धेश्वर नामक राजाचा पुत्र. याची स्त्री श्यामबाला (पद्म. ब्र. ११).

मालावती—कुशध्वजाची स्त्री व वेदवतीची माता.
२ (नारद पहा).

मालि—सुकेश राक्षसास देववतीपासून झालेला पुत्र. वसुदा नामक गंधर्वी ही याची स्त्री होती. तिच्यापासून यास अनल, अनिल, हर व संपाति असे चार पुत्र झाले. त्यांना मालेय अशी संज्ञा आहे. यानें पुष्कळ काल तप करून चिरंजीवित्व व अजिंक्यत्व मिळविलें होतें. विश्वकर्म्यानें यास राहण्याकरितां लंका नगरी दिली होती. हा विष्णूच्या हातून मरण पावला (वा. रा. उ. ५).

मालिनी—या दुर्वर्तनी ब्राह्मण स्त्रीला कुत्रीचा जन्म आला असतां वैशाख शुद्ध द्वादशीला त्याच द्वादशीव्रताचें पुण्य मिळाल्यानें मुक्ति मिळाली व ही उर्वशी झाली (स्कंद. २.७.२४).
२ वीरवर्मन् राजाची कन्या (वीरवर्मन् पहा).
३ बिभीषणाच्या आईचें नांव (म. व. २७६. ८ कुं.).
४ द्रौपदीचें अज्ञातवासांतील नांव (म. वि १४. ४५कुं.).
५ एक अप्सरा (म. वि. १४. ३२ कुं.).
६ पुष्करापासून प्रम्लोचेस झालेली कन्या. ही प्रम्लोचेनें रुचीस दिली होती. हिजला त्यापासून रौच्य झाला. हाच तेरावा मनु होणार आहे (मार्क. ९. ५).

मालेय—हे बिभीषणाचे अमात्य होते (वा. रा. उ. ५. ४३).

माल्य—हें आर्यांचें गोत्रनाम आहे. यानें शक्करी छंदांतील मंत्र म्हटल्याच्या प्राचीन गोष्टीला उद्देशून रजन कौणेय व अलंम पारिजानत यांचा संवाद झाला आहे (पं. ब्रा. १३. ४. ११).

माल्यपिंडक—नारदानें मातलीस वर म्हणून दाखविलेला सर्प (म. उ. १०३. १३ कुं.).

माल्यवत्—सुकेश राक्षसाला देववतीपासून झालेल्या तीन पुत्रांपैकीं ज्येष्ठ. सुमालि व मालि यांचा ज्येष्ठ भ्राता. हा रावणाचा मातामह होता. हे तिघे बंधु मोठे झाल्यावर नर्मदा नामक गंधर्वीनें आपल्या कन्या या तिघांना दिल्या होत्या. त्यांपैकीं सुंदरी नामक ज्येष्ठ कन्या माल्यवानाची स्त्री होय. पुढें आपल्या पित्याला तपःसामर्थ्यानें ऐश्वर्य प्राप्त झालें, हें ऐकून हा आपल्या उभय बंधूंसाहित घोर तप करूं लागला. लवकरच तपश्चर्येच्या जोरावर यानें ब्रह्मदेवाला प्रसन्न केल्यावर त्यापासून वरप्राप्ति करून घेऊन त्रिकूट पर्वताच्या शिखरावरील तीस योजनें रुंद व शंभर योजनें लांब, शिवाय सुवर्णमंडित अशी लंका नामक नगरी मिळविली; व हा सपरिवार तींत जाऊन राहिला.

पुढें कांहीं कालानें हा व याचे भ्राते अत्यंत उन्मत्त होऊन हे देवांदिकांस फार पीडा देऊं लागले. शेवटीं देव शंकराच्या सांगण्यावरून आपल्या भयनाशार्थ विष्णूकडे गेले. तेव्हां विष्णूनें या राक्षसांचा वध करण्याची प्रतिज्ञा करून त्यांना निर्भय केलें. विष्णूची प्रतिज्ञा याला समजतांच हा अत्यंत भयभीत होऊन तें वृत्त यानें आपल्या भ्रात्यांस निवेदन केलें. परंतु ते न डगमगतां त्यांनीं याला धीर देऊन देवांशीं युद्ध करण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें राक्षस व देव यांचें युद्ध होऊन त्यांत विष्णूशीं यांचें प्रचंड युद्ध झालें. शेवटीं विष्णूनें मालीचा वध केल्यावर हा विष्णूच्या भयानें सुमालीसह पातालांत जाऊन राहिला.

इकडे लंकेमध्यें वैश्रवणानें आपलें वास्तव्य केलें होतें. पुढें कांहीं कालानें सुमालि पातालांतून बाहेर येऊन मर्त्यलोकामध्यें संचार करूं लागला असतां वैश्रवण आपला पिता जो विश्रवस् त्याच्या दर्शनासाठीं पुष्पक विमानामध्यें बसून जात असलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां त्याच्या वैभवानें तो आश्चर्यचकित होऊन तशा प्रकारचें ऐश्वर्य आपणास प्राप्त व्हावें, म्हणून त्यानें आपली कन्या कैकसी विश्रव्याला दिली. थोड्याच कालांत तिला विश्रव्यापासून रावण इत्यादिक पुत्र झाले (सुमालि पहा). पुढें रावणाच्या हातीं लंकेचें राज्य आल्यावर माल्यवान् व सुमालि पातालांतील सर्व राक्षस परिवारासह लंकेमध्यें येऊन राहिले (वा. रा. उ. ५-११).

पुढें रावणानें सीतेचें हरण केल्यावर तिला रामाच्या स्वाधीन करून अधर्माचा त्याग करण्याविषयीं यानें रावणाला अत्यंत हिताचा व कळकळीचा उपदेश केला (वा. रा. यु. ३५). याला सुंदरी नामक स्त्रीपासून वज्रमुष्टि, विरूपाक्ष, दुर्मुख,

मुमघ्र, यज्ञकोप, मत्त व उन्मत्त हे पुत्र व अनला नांवाची कन्या झाली (वा. रा. उ. ५).

२ पुष्पदंत नामक गंधर्वाचा पुत्र. एकदां इंद्रसभेमध्यें अनेक गंधर्व नृत्यगायन करण्याकरितां आले असतां त्यांमध्यें माल्यवान् व चित्रसेनाची नात पुष्पदंती हीं सुद्धां हजर होतीं. हीं दोघेंहि अत्यंत सुंदर असल्यामुळें परस्परांवर अनुरक्त झालीं, त्यामुळें यांच्या नृत्यांमध्यें व्यत्यय येऊन हीं बेताल गाऊं लागलीं. हें इंद्राच्या लक्षांत येतांच त्यानें यांना पिशाच होण्याविषयीं शाप दिला. पुढें हीं दोघें पिशाच होऊन पुष्कळ काळ लोटल्यावर एकदां माघ महिन्यांतील दशमीच्या दिवशीं यांचें भांडण झालें. व पिशाचयोनि प्राप्त झाल्यामुळें हीं एकमेकांस त्रास देऊं लागलीं. तथापि त्या योनींतून मुक्त होण्यासाठीं यांनीं तेव्हांपासून कोणतेंहि पापकर्म न करण्याचा निश्चय केला. दुसऱ्या दिवशीं उपास करून रात्रीं हीं उभयतां एका पिंपळाच्या झाडाखालीं बसून राहिलीं. त्यामुळें साहजिकच यांच्याकडून जागरण होऊन जया एकादशीचें व्रत घडलें. तेव्हां त्या पुण्याच्या जोरावर हीं शापमुक्त होऊन पूर्वस्थितीप्रत गेलीं. नंतर इंद्राच्या आज्ञेनें हीं दोघें पति-पत्नी होऊन सुखानें राहूं लागलीं (पद्म. उ. ४३).

३ प्रमराच्या वंशांतील इंद्रपालाचा पुत्र. यानें माल्यवती नामक नगरी वसवून तेथें पन्नास वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. ४.१).

मावेल्ल—(मत्सिल्ल पहा).

माषशरावय—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

मासकृत—सुतप देवांपैकीं एक.

माहाचमस्य—यानें महः या व्याहृतीचा पुरस्कार केला (तै. आ. ७. ५. १).

माहित्थि—हा वामकक्षायणाचा शिष्य. याचा शिष्य कौत्स (बृ. उ. ६. ५. ४; श. ब्रा. १०. ६. ५. ९). यज्ञांतील आचारांचा तज्ज्ञ म्हणून याच्या मताचा अनेक ठिकाणीं निर्देश आहे (श. ब्रा. ६. २. २. १०; ८. ६. १६. २०; ९. ५. १. ५७).

माहिष्मत—एक राजा. हा चंपावतीमध्यें राज्य करीत असे. याला पांच पुत्र होते. त्यांतील ज्येष्ठ पुत्र अत्यंत दुराचारी असल्यामुळें त्याला लुंपक हें नांव पडून बापानें त्याला नगराबाहेर घालवून दिलें होतें (पद्म. उ. ४).

मिचकृत—रुद्रसावर्णि मनूचा पुत्र.

मिंजिक व मिंजिका—हे दोघे श्वेत पर्वतावर रुद्राच्या वीर्यापासून झाले (म. व. २३१. १०-१६ कुं.). मुलांचें आरोग्य इच्छिणारांनीं यांना नमस्कार करावा.

मित—(सो. पूरु.) जयाचा पुत्र.

२ मरुतांच्या पांचव्या गणांपैकीं एक.

मितध्वज—(सू. निमि.) भागवतमतें धर्मध्वज जनकाचा पुत्र. याचा पुत्र खांडिक्य जनक.

मिति—उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

मित्र—द्वादशादित्यांपैकीं एक (विवस्वत् पहा). हा मार्गशीर्ष मासीं प्रकाशतो. याचीं किरणें ११०० आहेत (भवि. ब्राह्म. ७८). पण भागवतांत हा ज्येष्ठ मासीं प्रकाशतो असें दिलें आहे (१२. ११. ३५; वरुण पहा). यास रेवती नामक स्त्री असून तिजपासून यास उत्सर्ग, अरिष्ट व पिप्पल असे तीन पुत्र झाले (भा. ६. १८. ६).

२ लकुलिन् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

३ वसिष्ठ व ऊर्जा यांचा पुत्र.

मित्रघ्न—रामानें मारिलेला रावणपक्षीय एक असुर (वा. रा. यु. ४३).

मित्रजित्—(सू. इ. भविष्य.) विष्णुमतें सुवर्ण राजाचा पुत्र. भागवत, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें यास अमित्रजित् व मत्स्यमतें सुमित्र म्हटलें आहे.

मित्रदेव—भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय एक त्रैगर्त राजा. यास अर्जुनानें मारिलें (म. क. १८. ११ कुं.).

२ रुद्रसावर्णि मनूचा पुत्र.

मित्रबाहु—रुद्रसावर्णि मनूचा एक पुत्र.

मित्रभू काश्यप—विभांडक काश्यपाचा शिष्य. याचा शिष्य इंद्रभू काश्यप (वं. ब्रा. २).

मित्रभूति लौहित्य—कृष्णदत्त लौहित्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४२. १).

२ व्यासाच्या पुराणशिष्यपरंपरेंतील विष्णु, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें रोमहर्षणाचा शिष्य.

मित्रयु—(सो. नील.) दिवोदासाचा पुत्र. यास मत्स्य व वायु यांत मित्रयु म्हटलें आहे. भागवत व विष्णु यांच्या मतें मित्रेयु असें नांव असून याचा पुत्र च्यवन. गरुडामध्येंहि असेंच आहे (१. १४. २२). पण वायु व मत्स्यमतें मैत्रेय हा पुत्र होता. यापासून मैत्रेय ब्राह्मण व मैत्रायणी शाखा सुरू झाली (ह. वं. १. ३२).

२ भृगुकुलांतील एक ऋषि. याची कन्या मैत्रेयी.

मित्रवत्—एक तपस्वी. हा सौपुरांत राहत असे. यानें शंकराच्या देवालयामध्यें जाऊन गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायाचा पाठ केल्यामुळें याच्या मनाला पूर्ण शांति प्राप्त झाली होती. देवशर्मा नामक एक ब्राह्मण मनाला शांति प्राप्त व्हावी, म्हणून मुक्तकर्मा नामक तपस्व्याच्या सांगण्यावरून याच्याकडे आला होता. त्याला यानें गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायाचें पठन करण्यास सांगितलें (पद्म. उ. १७६).

२ रुद्रसावर्णि मनूचा पुत्र.

मित्रवर्चस् स्थैरकायण–सुप्रतीत औलुण्ड्याचा शिष्य. याचा शिष्य ब्रह्मबुद्धि छांदोग्य माहकि (वं. ब्रा. १).

मित्रवर्मन्—अर्जुनानें मारिलेला दुर्योधनपक्षीय राजा (म. क. २७).

मित्रविंद (विंदु)—रुद्रसावर्णि मनूचा पुत्र.

मित्रविंद कौहल—सुनीथ कापटवाचा शिष्य. याचा शिष्य केतु वाज्य (वं. ब्रा. १).

मित्रविंदा—अवंतीदेशीय जयसेन व वसुदेवभगिनी राजाधिदेवी यांची कन्या. विंद व अनुविंद यांची बहीण. स्वयंवराचे वेळीं कृष्णानें हिचें हरण केलें. ही कृष्णाची आतेबहीण होती. हिला वृक, हर्ष, अनिल, गृध्र, वर्धन, उन्नाद, महाश, पावन, वह्नि आणि क्षुधि हे दहा पुत्र होते (भा. १०. ५८).

मित्रसह—कल्माषपादाचें मूळ नांव (कल्माषपाद पहा).

मित्रसेन—अर्जुनानें मारिलेला दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म. क. २७).

२ रुद्रसावर्णि मनूचा पुत्र.

मित्रहन्—रुद्रसावर्णि मनूचा पुत्र.

मित्रा—(२ मैत्रेय पहा).

मित्रातिथि—कुरुश्रवणाचा पिता आणि उपमश्रवस्चा आजा (ऋ. १०. ३३. ७).

मित्रावरुण—वसिष्ठकुलांतील प्रवर. यांचे पुत्र अगस्ति व वसिष्ठ (भा. ६. १८. ५; वरुण पहा).

मित्रेयु—(१ मित्रयु पहा).

मिथि—निमीचा मृतदेह मंथन केला असतां त्यापासून निघालेला पुरुष. यानें मिथिला नगरी स्थापिली. याचा पुत्र उदावसु (वायु. २. २८. १-६; ब्रह्मांड. ३. ६४. १-६). याला मिथिलहि म्हटलें आहे (भा. ९. १३. १३).

मिथिल—हा भरतवंशांतील होय. याचा पुत्र जह्नु (म. अनु. ७. २ कुं.).

२ (मिथि पहा).

मिथु—एक शूर दानव. यानें सरस्वतीच्या तीरावर चाललेला अश्वमेध यजमान व पुरोहित यांसह पातालांत नेला. पण पुरोहित असणाऱ्या उपमन्यूच्या देवापि नांवाच्या मुलानें शंकराचे कृपेनें सर्व परत आणिलें (ब्रह्म. १२७).

मिश्रकेशी—कश्यप व प्राधा यांची कन्या.

२ हिला वसुदेवाचा भ्राता वत्सक याजपासून वृकादि पुत्र झाले (भा. ९. २४.४३; म. आ. ६६ कुं.). हिला रौद्राश्व राजापासून दहा पुत्र झाले. त्यांचीं नांवें अकरा आढळतात. अन्वग्भानु, ऋचेयु, कक्षेयु, कृकणेयु, स्थंडिलेयु, वनेयु, जलेयु, तेजेयु, सत्येयु, धर्मेयु व संतनेयु (म. आ. ८८. ७ कुं.).

मिहिराचार्य—हा पूषा नामक सूर्याचा अंश असून उज्जयिनीतील रुद्रपशु ब्राह्मणाचा पुत्र होय. हा मूलगंडांतामध्यें अशुभ करणाऱ्या अभिजिद्योगावर जन्मल्यामुळें पित्यानें यास जन्मतःच टोपल्यांत घालून नदींत सोडून दिलें. तेव्हां हा वाहत समुद्रामध्यें गेला असतां राक्षसींनीं याचें रक्षण केलें. पुढें यानें लंकेत येऊन वेदशास्त्राचें अध्ययन केलें. नंतर हा बिभीषणाला शरण गेल्यावर त्यानें यास परत याच्या जन्मभूमीस पाठविलें. तेव्हां म्लेच्छाकडून नष्ट झालेल्या ' ज्योतिषां गतिः ' या वेदांगाचा यानें पुनरुच्चार केला (भवि. प्रति. ४. ८).

मीढुष—शक्र नामक आदित्याचा पुत्र (१ पौलोमी पहा).

मीढ्वस्—(सू. नरि.) भागवतमतें दक्षाचा पुत्र. याचा पुत्र कूर्च.

मीनरथ—(सू. निमि.) विष्णुमतें अनेनस्चा पुत्र. भागवतमतें समरथ हाच असावा.

मीमांस—पितृशर्मा नामक ब्राह्मणाला ब्रह्मचारिणीपासून चारी वेदांचे ऐक्य करणारे असे चार पुत्र झाले. त्यांपैकीं यजुषाचा हा पुत्र (भवि. प्रति. २. ३०).

मुकुंद—याच्या अस्थि यमुनेंत पडल्यानें हा मुक्त लाझा (पद्म. उ. २०९-२१०).

मुक्त—भौत्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

मुक्तकर्मन्—(मित्रवत् पहा).

मुख्य—सावर्णि मन्वंतरांतील देवविशेष.

मुचि—नमुचीचा धाकटा भाऊ. आपल्या भावास मारिल्याबद्दल हा इंद्रावर चालून गेला असतां, इंद्रानें यासहि ठार केलें (पद्म. सृ. ६८).

मुचुकुंद—(सू. इ.) यालाच मुचकुंद असें कांहीं ठिकाणीं म्हटलें आहे (म. उ. १३२; शां. ७४; भा. ९. ६; १०. ५१). मांधाता नामक राजास बिंदुमतीपासून झालेल्या तीन पुत्रांतील कनिष्ठ (ब्रह्मांड. ३. ६३.७२; मत्स्य. १२. ३५; ब्रह्म. ७. ९५). हा दाशरथि रामाच्या पूर्वीचा सुमारें ४१ वा पुरुष होय. याला पुरुकुत्स व अंबरीष असे दोन भाऊ होते (भा. ९. ६; वायु. २. २६. ७२; विष्णु. ४. १). याला ५० बहिणी होत्या. त्या सर्व बहिणींनीं एकट्या सौभरि ऋषीलाच वरिलें (भा. ९. ६; गरुड. १. १३८. २५; विष्णु. ४. २). हा मोठा गुणवान् असून ब्राह्मणांचा भक्त होता. एकदां यानें स्वबलाची परीक्षा पाहण्याकरितां कुबेरावर स्वारी केली. तेव्हां कुबेरानें राक्षस निर्माण करून याच्या सैन्याचा फडशा उडविला. आपली फजिती झालेली पाहून हा आपल्या

पुरोहिताची निंदा करूं लागला. तेव्हां धर्मज्ञ व श्रेष्ठ वसिष्ठानें उग्र तपश्चर्या करून राक्षसांचा वध केला. त्या वेळीं कुबेर याला म्हणाला, 'तूं आपल्या शौर्यानें मजशीं लढ. ब्राह्मणांची मदत कशाला घेतोस?' यानें सांगितलें कीं, 'तप आणि मंत्र यांचें बल ब्राह्मणांजवळ व अस्त्रविद्या क्षत्रियांजवळ असते. म्हणून या दोहोंचाहि उपयोग करून राजानें राष्ट्राचें कल्याण केलें पाहिजे.' या भाषणानें कुबेर संतुष्ट झाला व यास पृथ्वीचें राज्य देऊं लागला; पण तें यानें नाकारून 'मी आपल्या बाहुबलानें राज्य मिळवीन,' असें त्यास उत्तर दिलें व त्याप्रमाणें यानें स्वबाहुबलानें पृथ्वीचें राज्य संपादन केलें (म. उ. १३२.९-११; शां. ७४ कुं.).

याला भार्गवानें शरणागताचे रक्षणाविषयींची कपोताची गोष्ट सांगितली (म. शां. १४३. ६ कुं.).

हा अतिशय पराक्रमी असल्यामुळें देवांनीं दैत्यांच्या विरुद्ध लढण्याकरितां याची मदत घेतली व यानें देवांना साहाय्य करून दैत्यांचा पराभव केला. कार्तिकस्वामी सेनापति होण्याच्या पूर्वी यानेंच देवांचें रक्षण केलें. नंतर सर्व देव प्रसन्न होऊन 'वर माग' म्हणतांच हा अतिशय दमलेला असल्यामुळें यानें झोंपेची अपेक्षा केली व 'माझी झोंप जो दुष्ट मोडील, तो मी' त्याकडे अवलोकन करतांच जळून खाक व्हावा, व नंतर मला श्रीविष्णूचें दर्शन व्हावें' असा वर मागितला. हा एका पर्वताच्या गुहेंत वरींच वर्षें निद्रासुख अनुभवीत होता. परंतु कृष्णानें कालयवनाला याच गुहेंत आणिलें व याच्या अंगावर आपला शेला घालून आपण पलीकडे उभा राहिला. कालयवन आंत येतांच त्यास कृष्ण शेला पांघरून निजला आहे असें वाटून त्यानें यास एक जोरानें लाथ मारिली; लगेंच हा जागा होऊन रागानें कालयवनाकडे पाहतांच कालयवन तेथल्या तेथें जळून भस्म झाला. नंतर कृष्णानें याला दर्शन देऊन राज्याकडे जाण्यास सांगितलें. व 'तूं पुढच्या जन्मीं सर्व भूतांचा मित्र असा श्रेष्ठ ब्राह्मण होशील व नंतर तूं मुक्त होशील' असा वर दिला. पण आपलें राज्य कोणीतरी घेतलें आहे व सर्व माणसें आकारानें लहान झालीं आहेत, असें पाहतांच, हें कलियुग सुरू झालें, असें यास समजलें; तेव्हां हा हिमालय पर्वतावरील बदरिकाश्रमीं तपश्चर्येकरितां निघून गेला. तेथें कांहीं दिवस तपश्चर्या केल्यानंतर राजर्षि मुचुकुंद विष्णुपदास गेला (भा. १०. ५१; विष्णु. ५. २३; ब्रह्म. १९६; ह. वं. १. १२; २. ५७).

२ याची कन्या चंद्रभागा व जांवई शोभन (पद्म. उ. ६०).

मुंज—एक ऋषि. हा द्वैतवनांत पांडवांसमागमें होता (म. व. २६. २३ कुं.).

मुंज सामश्रवस—एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. ३. ५. २; ष. ब्रा. ४. १).

मुंजकेतु—युधिष्ठिराच्या सभेंत असलेला एक राजा (म. स. ४. २७ कुं.).

मुंजकेश—व्यासाच्या अथर्वन्शिष्यपरंपरेंतील वायुमतें सैंधवायनाचा शिष्य. यानें पांच ग्रंथ केले. इतर मतें बभ्रु व हा एकच.

२ युधिष्ठिरानें युद्धाला येण्याकरितां याच्याकडे दूत पाठविला होता (म. उ. ४. १४ कुं.).

मुंड—शुंभनिशुंभांचा सेनापति (चंड पहा).

२ (मंड पहा).

मुंडवेदांग—जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत दग्ध झालेला धृतराष्ट्रकुलांतील सर्प (म. आ. ५७. १७ कुं.).

मुंडिभ औदन्य—अश्वमेधांत होणाऱ्या अनेक भ्रूणहत्यादि पातकांचा नाश होण्यासाठीं अवभृथापूर्वी यानें प्रायश्चित्ताहुति घालावयास सांगितल्या आहेत (तै. ब्रा. ३. ९. १५. ३; श. ब्रा. १३. ३. ५. ७).

मुद—स्वायंभुव मन्वंतरांतील धर्म ऋषि व तुष्टि यांचा पुत्र.

मुदावती—विदूरथाची मुलगी. हिला कुजृंभानें पळविली. परंतु वत्सप्रीनें कुजृंभाला मारून हिजशीं लग्न केलें. हिला सौनंदा असें नांव होतें (मार्क. ११३).

मुदित—रामसेनेंतील एक वानर.

मुद्गर—जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत दग्ध झालेला तक्षककुलांतील सर्प (म. आ. ५७. १ कुं.).

मुद्गरपर्णक—नारदानें मातलीस दाखविलेला वर (म. उ. १०३. १३ कुं.).

मुद्गरपिंडक—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

मुद्गल—(सो. अज.) भर्म्याश्व अथवा भद्राश्व राजाचा पुत्र. एकदां एका म्हाताऱ्या बैलाखेरीज याचे सर्व गाईबैल चोरांनीं चोरून नेले. तेव्हां तो म्हातारा बैल आणि लांकडी भरीव मुद्गर गाडीस जुंपून हा युद्धास गेला व यानें मुद्गर चोरांवर टाकून चोरांचा पराभव केला व गाईबैल परत आणिले (ऋ. १०. १०२; नि. ९. २३; बृहद्दे. ६. ४६; ८. १२-९०). इंद्रसेना नांवाच्या याच्या स्त्रीनें युद्धांत याचें सारथ्य केलें (ऋ. १०. १०२. ५). हा व याचे वंशज क्षत्रियधर्माचा आश्रय करणारे ब्राह्मण होते. त्यांना मुद्गल म्हणत (भा. ९. २१; वायु. २. ३७. १९०-१९४; ब्रह्मवै. ३. ४३. ९७; मत्स्य. ५०. ५-७; ह. वं. १. ३२; ३ मौद्गल्य पहा).

२ अत्रिकुलांतील एक गोत्रकार व दत्ताचा पुत्र.

३ अंगिराकुलांतील गोत्रकार, मंत्रकार व प्रवर.

४ कुरुक्षेत्रांत शीलोञ्छवृत्तीनें राहणारा एक सत्त्वशील ब्राह्मण. दुर्वासालाहि याला सत्त्वापासून ढळवितां आलें नाहीं. तेव्हां दुर्वासानें याला स्वर्ग दिला, पण यानें स्वर्ग अशाश्वत म्हणून नाकारिला (म. व. २६०.६१ कुं.).

५ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील देवामित्राचा शिष्य (मौद्गल पहा). याची एक स्मृतीहि आहे (c. c.). मुक्तिकोपनिषदांत याचा निर्देश आहे (१. ३५).

६ हा चोल राजाचा पुरोहित होता.याकडून त्यानें विष्णुयाग करविला; पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. म्हणून राजानें जीव दिला व यानें आपली शिखा उपटून घेतली. तेव्हांपासून मुद्गलगोत्रांतील लोक शेंडी ठेवीत नाहींत (पद्म. उ. १०८; स्कंद. २. ४. २७). सध्याहि मुद्गलगोत्रांतील लोक शेंडी ठेवीत नाहींत. याच्या बायकोचें नांव भागीरथी (२ मौद्गल्य पहा). द्वादशीव्रतमाहात्म्याकरितां एका मुद्गलाची गोष्ट आली आहे (पद्म. उ. ६६). क्षीरकुंडमाहात्म्याकरितां याची कथा आली आहे (स्कंद. १. ३. ३७). एक गणेशभक्त (दक्ष पहा). गणेशपर असणारें मुद्गलपुराणहि प्रसिद्ध आहे.

मुद्गला—एक ब्रह्मवादिनी.

मुद्गलानी—पहिल्या मुद्गलाची बायको. हिचें नांव इंद्रसेना नालायनी (म. व. ११४. २४ कुं.).

मुद्गलायन—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

मुनि—प्राचेतस् दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या. कश्यपाची भार्या (कश्यप पहा).

२ रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ दहा विश्वेदेवांपैकीं एक.

४ वैवस्वत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

५ प्रसूत देवांपैकीं एक.

६ अमिताभ देवांतील एक.

७ अहन्चा मुलगा (म. आ. ६७. २३ कुं.).

८ (सू. निमि.) वायुमतें प्रद्युम्नाचा पुत्र. विष्णु व भागवत यांच्या मतें हा शुचि होय.

९ (हरिमेध व सुमेध पहा).

१० द्युतिमत्च्या सात पुत्रांपैकीं एक. याचें वर्ष याच्याच नांवाचें होतें (मार्क. ५.२४).

मुनिशर्मन्—एक विष्णुभक्त ब्राह्मण. यानें पिशाचयोनीप्रत गेलेल्या परंतु पूर्वजन्मीं वरिवाहन, चंद्रशर्मा, वेदशर्मा, विदुर व नंद या नावांनीं प्रसिद्ध असलेल्या माणसांचा उद्धार केला (पद्म. पा. ९४).

मुर—हा ब्रह्मदेवाचे वंशांत जन्मलेल्या तालजंघ दैत्याचा पुत्र. हा देवांना भारी झाला, एवढेंच नव्हे, तर विष्णूलाहि भारी झाला. तेव्हां विष्णु पळाला व बदरिकाश्रमामधील सिंहावती नामक गुहेंत योगमायेचा आश्रय करून निजला. तेथेंहि मुर गेला. तेव्हां विष्णूच्या योगमायेनें निर्माण झालेल्या एकादशी देवीनें यास मारिलें. विष्णूनें तिला सर्व पापांचा नाश करण्याचें सामर्थ्य व एकादशी असें नांव दिलें (पद्म. उ. ३८).

२ हा नरकासुराचा एक अनुयायी होता. याला ताम्र, अंतरिक्ष, श्रवण, विभावसु, वसु, नभस्वान् व अरुण असे सात पुत्र होते (भा. १०. ५९.३-१०). याला कृष्णानें मारिलें (म. स. ५५. २९ कुं.).

मुरु—एक यवनाधिप. जरासंधाचा मांडलिक (म. स. १४. १४ कुं.; घटोत्कच पहा).

२ कश्यप व दनु यांचा पुत्र. हा ज्याला स्पर्श करील तो मृत होईल असा यास वर होता. याची व कृष्णाची लढाई श्वेतद्वीपांत झाली. शेवटीं कृष्णानें यास स्वतःच्याच छातीवर हात ठेवावयास लावून यास ठार केलें (वामन. ६०-६१). हा व दुसरा मुर एकच.

मुष्कवत्—(इंद्र पहा).

मुष्टिक—वसिष्ठ ऋषीचा महोदय नामक पुत्र विश्वामित्राच्या शापानें निषाद झाला असतां त्यास व इतरांस पडलेलें सामान्य नांव (वा. रा. बा. ५९. २०-२१; ६०. १).

२ बलरामानें मारिलेला कंससभेंतील एक मल्ल (भा. १०. २४. ४४).

मुसल—विश्वामित्राचा पुत्र.

मुहूर्त—धर्म ऋषि व मुहूर्ता यांचे अनेक पुत्र.

मुहूर्ता—प्राचेतस दक्षाची कन्या व धर्म ऋषीची पत्नी. मुहूर्त नांवाचे देव हिचे पुत्र होत (भा. ६. ६. ४-९).

मूक—पुंद व ताडका यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ५. ३६९). वराहरूप धारण करून इंद्रकील पर्वतावर तप करीत असलेल्या अर्जुनास यानें त्रास दिला असतां, यास अर्जुनानें ठार मारिलें. हा किरातरूपी शंकर व अर्जुन यांच्या युद्धास कारणीभूत झाला होता. मूकाला शंकर व अर्जुन यांनीं उलटसुलट असे बाण मारिले कीं, ते दोनहि बाण याच्या वराहशरीरांतून आरपार जाऊन जमिनींत घुसले. त्यामुळें याला कोणीं मारिलें, याबद्दल दोघांत तंटा होऊन युद्ध झालें (शिव. शत. ४१; म. व. ३९ कुं.).

२ एक चांडाल. हा फार मातृपितृभक्त होता (पद्म. सृ. ५०; नरोत्तम पहा).

३ जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत दग्ध झालेला तक्षककुलांतील सर्प (म. आ. ५७.९ कुं.).

मूढ—ऋषिका नांवाच्या भक्तिणीकरितां शंकरानें याला ठार केलें (शिव. कोटि. ७).

मूर्तय—(सो. अमा.) कुश राजाचा पुत्र. यानें धर्मारण्य नामक एक नगर वसविलें (वा. रा. बा. ३२; २ अमूर्तरयस् पहा).

मूर्ति—प्राचेतस दक्षानें धर्मास दिलेल्या सोळा कन्यांतील एक व नरनारायणांची आई (भा. ४. १).

२ वसिष्ठपुत्र व स्वारोचिष मन्वंतरांतील एक प्रजापति.

३ स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

४ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

मूर्तिमत्—कान्यकुब्ज देशच्या अमूर्तरजस् राजाचें नामांतर.

२ (सो. पूरु.) मत्स्यमतें अंतिनाराचा पुत्र.

मूर्धन्—भृगु व पौलोमी यांचा पुत्र, देव.

मूर्धन्वत् आंगिरस अथवा **वामदेव्य**—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ८८).

मूल—सोमाच्या पत्न्यांतील एक.

मूलक—(सू. इ.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें अश्मक राजाचा पुत्र. हा परशुरामाच्या भयानें स्त्रियांत लपून राहत असे, म्हणून यास नारीकवच असें नांव आहे. याच्यापासूनच सूर्यवंशाची वृद्धि झाली. यास दशरथ नांवाचा पुत्र होता.

२ कुंभकर्णाचा पुत्र. हा मूल नक्षत्रावर जन्मला, म्हणून कुंभकर्णानें यास टाकून दिलें; पण मधमाशांनीं मध पाजून यास वाढविलें. मोठा झाल्यावर हा अतिबलाढ्य होऊन सर्वांस त्रास देऊं लागला, म्हणून रामानें सीतेकडून यास ठार करविलें (आ. रा. राज्य. ५-६).

मूलचारिन्—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें लौगाक्षीचा शिष्य.

मूलभित्र गोभिल—वत्सभित्र गोभिलाचा शिष्य. याचा शिष्य वरुणभित्र गोभिल (वं. ब्रा. ३).

मूलवर्मन्—गुर्जर देशचा राजा. याला बल, प्रबल, सबल, बलवान्, बलि, सुमूल, महामूल, दुर्ग, भीम व भयंकर असे दहा पुत्र असून प्रभावती नामक कन्या होती. ती यानें माहिराजपुत्र गृहर यास वेदोक्तविधीनें दिली (भवि. प्रति. ३.३१).

मूलहर—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

मूशा—म्लेच्छांचा आचार्य. याच्या मताचा सरस्वतीतीर व ब्रह्मावर्त यांखेरीज सर्वत्र प्रसार झाला. यानें देवार्चन व वेदभाषा नष्ट केली (भवि. प्रति. १.५).

मूषकाद अथवा **मूषिकाद**—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

मृकंड—हा धात्यास आयतीपासून झाला. याच्या स्त्रीचें नांव मनस्विनी व पुत्राचें नांव मार्कंडेय होय (भा. ४. १. ४३-४४; वायु. १. २८. ५; ब्रह्मांड. २. १-६; मार्क. ४९. २०). यानें एक अयुत युगपर्यंत शालिग्राम तीर्थावर तप केलें (नारद. १.४). नारद, वायु व मार्कंडेय पुराणांत मृकंडु असा पाठभेद आहे.

मृकंडु—(मृकंड पहा).

मृक्तवाह द्वित आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५.१८).

मृग—सोमाची एक पत्नी.

२ भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. भृत असा पाठभेद आहे.

मृगकेतु—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

मृगचारिन्—एक मुनिसंघ (म. अनु. ४५.४१ कुं.).

मृगमंदा—कश्यप व क्रोधा यांची कन्या. पुलहाची भार्या. हिला पशु वगैरे प्राणी झाले.

मृगय—इंद्रानें श्रुतर्वणाकरितां मृगयाला जिंकिलें (ऋ. १०. ४९. ५).

२ कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

मृगवती—(अलंबुसा पहा).

मृगव्याध—एकादश रुद्रांपैकीं एक. आकाशांत हा मृगरूपानें दिसतो (ऐ. ब्रा. ३. ३३).

मृगी—कश्यप व क्रोधा यांची कन्या. पुलहाची भार्या. हिला मृग झाले.

मृगेन्द्रस्वातिकर्ण—(आंध्र. भविष्य) मत्स्यमतें स्कंदस्वातीचा पुत्र. यानें तीन वर्षें राज्य केलें.

मृत्यु—ब्रह्मदेवापासून उत्पन्न झालेली जगत्संहारकर्त्री देवता. ब्रह्मदेवानें हिला जगत्क्षय कालानुरूप करीत जा, म्हणून सांगितलें असतां हिनें प्राण्यांना दुःख देणारें कृत्य आपण करणार नाहीं म्हणून सांगितलें व तप आरंभिलें. तपान्तीं ब्रह्मदेवानें प्रसन्न होऊन हिला वर मागावयास सांगितलें असतां हिनें ' पूर्ववत् जगत्संहाराचें काम आपल्याकडे नसावें ' म्हणून मागितलें. तेव्हां ब्रह्मदेवानें 'जगत्क्षयास तूं प्रत्यक्ष कारण होणार नाहींस, रोगच तुझें संहाराचें काम करतील ' असा हिला वर दिला (म. द्रो. ५३. १७; शां. २६३-२६४ कुं.). हिनें नाचिकेतसला ब्रह्मविद्या सांगितली (क. उ. ३. १६; ६. १८). मृत्युविषयक तात्त्विक विवेचन आढळतें (म. उ. ४२ कुं.). याचा इक्ष्वाकूशीं संवाद झाला आहे (म. शां. १९७ कुं.). मृत्यूहि परतंत्र आहे (म. अनु. १. ७३ कुं.).

२ प्रजापतीचा शिष्य. याचा शिष्य वायु (वं. ब्रा. २).

३ अधर्मास निर्ऋतीपासून झालेला पुत्र.

४ कलि व दुरुक्ति यांची कन्या.

५ एक व्यास (व्यास पहा).

मृद—(सो. वृष्णि.) विष्णुमतें श्वफल्काचा पुत्र.

मृदु—(सो. कुरु. भविष्य.) विष्णुमतें नृपंजयाचा पुत्र.

मृदुर—(सो. वृष्णि.) वायु व भागवत यांच्या मतें श्वफल्काचा पुत्र.

मृदुवित्—(सो. वृष्णि.) भागवतमतें श्वफल्काचा पुत्र.

मृलिक—स्वायंभुव मन्वंतरांतील जिदाजित् देवांपैकीं एक.

मृळीक वासिष्ठ—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ९७. २५-२७; १०. १५०).

मृषा—अधर्माची पत्नी. हिला दंभ व माया हीं अपत्यें होतीं (भा. ४. ८. २).

मेकल—(भविष्य.) वायुमतें पद्ममित्रानंतर झालेले राजे.

मेखलमणि—या राणीनें वेणींत ठेवलेल्या गुप्त शस्त्राचे योगानें शुभध्वज राजाचा वध केला (भवि. ब्राह्म. ८).

मेघ—तारकासुरपक्षाकडील एक असुर.

२ स्वायंभुव मनूचा पुत्र.

३ (भविष्य.) ब्रह्मांडमतें कोमलनगरींत राज्य करणाऱ्या नऊ राजांचा वंश. हे राजे वायुमतें सात होते.

मेघजाति—(सो. पुरूरवस्.) वायुमतें पुरूरव्याचा पुत्र.

मेघनाद—(१ इंद्रजित् पहा).

२ (१ मेघवर्ण पहा).

मेघनिनाद—(१ मेघवर्ण पहा).

२ (१ इंद्रजित् पहा).

मेघपृष्ठ—(स्वा. प्रिय.) घृतपृष्ठाचा पुत्र.

मेघमालिन्—खर राक्षसाचा एक अमात्य.

मेघवत्—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

मेघवर्ण—घटोत्कचाचा पुत्र. हा पांडवांच्या अश्वमेधकालीं अश्वरक्षणार्थ अर्जुनाबरोबर होता. यास मेघनाद व मेघनिनाद अशीं नांवें सांपडतात.

२ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

मेघवासस्—वरुणसभेंतील एक असुर (म. स. ९. १८ कुं.).

मेघवाह—जैगीषव्य नामक शिवावताराचा शिष्य.

मेघवाहन—एक दैत्य. हा विष्णूच्या लत्ताप्रहारानें मेला (स्कंद. ७. १. ८४).

मेघवेग—अभिमन्यूनें मारिलेला दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म. द्रो. ४८. १६ कुं.).

मेघशर्मन्—एक सूर्यभक्त. शंतनूच्या राज्यांत एकदां अनावृष्टि झाली असतां यानें सूर्याच्या जपानें अतिशय पाऊस पाडिला (भवि. प्रति. ४. ८).

मेघसंधि—(सो. मगध. भविष्य.) जरासंधाचा पौत्र व सहदेवाचा पुत्र. हा द्रौपदीस्वयंवरास गेला होता (म. आ. २०१. ८ कुं.). पांडवांचा अश्वमेधाचा अश्व यानें अडविला. पण अर्जुनानें याचा पराभव केल्यामुळें याला अश्व परत देऊन शिवाय खंडणी द्यावी लागली (म. आश्व. ८२). पुराणांत इतरत्र याचें नांव मार्जारि, सोमाधि किंवा सोमापि असें आहे.

मेघस्वाति—(आंध्र. भविष्य.)भागवतमतें चिबीलकाचा, विष्णुमतें दिवीलकाचा व मत्स्यमतें अपीतकाचा पुत्र.

मेघहंतृ—सुमेधस् देवांतील एक.

मेघहास—राहूचा पुत्र. राहूचा शिरच्छेद केल्याचें ऐकल्यावर यानें गौतमीतीरीं तप करून पित्यास ग्रहत्व व आपणांस नैर्ऋताधिपत्व मिळविलें (ब्रह्म. १४२).

मेदशिरस्—(आंध्र. भविष्य.) भागवतमतें पुरीमत्-पुत्र.

मेदोहन्—भीषण राक्षसाचा पुरोहित.

मेध—याचा कण्व व दीर्घनीथादिकांबरोबर उल्लेख आला आहे (ऋ. ८. ५०. १०).

२ (स्वा. प्रिय.) प्रियव्रताचा पुत्र (मार्क. ५०. १६).

मेधज—सुमेधस् देवांतील एक.

मेधस्—स्वायंभुव मनूचा पुत्र.

२ सुमेधस् देवांतील एक.

मेधा—दक्षाची कन्या व धर्माची स्त्री. हिचा पुत्र स्मृति.

मेधातिथि—(स्वा. प्रिय.) प्रियव्रत व बर्हिष्मती यांचा पुत्र. हा दधिसमुद्रवेष्टित शाकद्वीपाचा अधिपति होता. यानें आपल्या द्वीपाचे सात भाग करून ते आपल्या पुरोजव, मनोजव, पवमान, धूम्रानीक, चित्ररेफ, बहुरूप आणि विश्वाधार या सात पुत्रांस दिले (भा. ५. १. २०-२५). यानें द्वीप प्लक्ष होय. तें यानें आपल्या शाकभव, शिशिर, सुखोदय, आनंद, शिव, क्षेमक व ध्रुव यांना, त्यांच्याच नांवांचे भाग करून, दिलें (मार्क. ५.२९-३१).

२ वसिष्ठस्त्री अरुंधतीचा पिता. याचा आश्रम चंद्रभागेच्या कांठीं असून यानें ज्योतिष्टोम यज्ञ केला होता (कालि. २२).

३ वैवस्वत मन्वंतरांतील सतरावा व्यास.

४ उपरिचर वसूच्या यज्ञांतील एक ऋषि (म. शां. ३३६).

५ इंद्रसभेंतील एक राजर्षि (म. स. ७).

६ सुमेधस् देवांतील एक.

७ (गौतम पहा).

८ परीक्षिताच्या मरणाच्या वेळीं हा तेथें आला होता (भा. १. १९. १०).

९ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

मेधातिथि काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १. १२-२३; ८. १.३-२९; २. ४१-४२; ९. २). यानें आपणांस काण्व मेध्यातिथि म्हणवून घेतलें आहे (ऋ. ८. २. ४०). आसंगानें धन दिलें म्हणून यानें त्याची स्तुति केली आहे (ऋ. ८. २. ४१-४२). यानें आपल्या सामांनीं विभिंदुकी-यांच्या यज्ञांतून गाई मिळविल्या (पं. ब्रा. १५. १०. ११).

मेधाविन्—बालधि ऋषीचा पुत्र. यास पर्वतायु असेंहि नांव आहे (बालधि व धनुषाक्ष पहा).

२ यानें आपल्या अध्ययनशील पित्यास जगाची क्षणिकता सांगून मोक्षधर्माकडे वळविलें, असा जुना इतिहास आहे (म. शां २७८).

३ (सो. कुरु. भविष्य.) विष्णु, वायु व भागवत यांच्या मतें सुनयपुत्र व मत्स्यमतें सुतपापुत्र होय.

४ च्यवन ऋषीचा पुत्र. हा एकदां चैत्ररथवनांत गेला. तेथें याची व मंजुघोषा अप्सरेची गांठ पडली. तेव्हां हा कित्येक वर्षें तिच्या नादांत गुरफटला. यांच्या समागमास पंचावन वर्षें, नऊ महिने, तीन दिवस झाले होते, तरी यांस एक रात्रहि झालीसें वाटेना. हा आपल्यास शाप देईल, या भीतीनें ती याजपाशीं आणखी कांहीं दिवस राहिली. एकंदर सत्तावन वर्षें झालीं, तरी मेधावी ताळ्यावर येईना, म्हणून त्या अप्सरेनें यास कालाची आठवण करून दिली. तेव्हां यास तपाच्या क्षयाची कल्पना आली व यानें त्या अप्सरेस ' तूं पिशाचयोनी पावशील ' असा शाप दिला; परंतु तिनें करुणा भाकल्यावर यानें तिला चैत्र कृष्णपक्षांतील पापमोचनी एकादशीचें व्रत सांगितलें. पुढें याचे पित्यानें तपक्षयाचा उपाय म्हणून यासहि हेंच व्रत सांगितलें (पद्म. उ. ४६).

मेधाविनी—कुलिंद राजाची स्त्री व चंद्रहासाची माता.

मेध्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ५३; ५४; ५७; ५८). याचा ऋग्वेदांत उल्लेख आहे (ऋ. ८. ५२. २).

२ स्वायंभुव मनूचा पुत्र.

मेध्यातिथि काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ३; ३३; ९. ४१-४३; मेधातिथि काण्व पहा).

मेनका—प्राधेच्या अप्सरा कन्यांतील एक व ऊर्णायु गंधर्वाची स्त्री. हिच्या लावण्याच्या योगानें पृषत् राजा मोहित होऊन त्याचें वीर्य स्खलन पावलें व त्यापासून द्रुपद राजाची उत्पत्ति झाली. इंद्रानें विश्वामित्राच्या तपाचा भंग करण्याकरितां हिला पाठविलें होतें. तेव्हां हिनें विश्वामित्रास मोह पाडून त्याचा तपोभंग केला. विश्वामित्रा-पासून हिला शंकुतला नामक कन्या झाली. शिवाय ही वध्र्यश्वाची स्त्री होती.

२ मेनेचें नामांतर.

३ मेनेची कन्या.

मेना—(वृषणश्व पहा).

२ आप्य नांवाच्या पितरांची मानसी कन्या व हिमवताची पत्नी. मैनाक व क्रौंच असे दोन पुत्र व अपर्णा, एकपर्णा, एकपाटला व मेनका ही हिचीच संतति होय (भा. ४. ७; ह. वं. १. १८; मार्क. ५०.१६ मत्स्य. १३). पण वैराजांची मानसी कन्याहि आहे.

मेरु—एक पर्वत. याच्या नऊ मुलींशीं आग्नीध्राच्या नऊ मुलांनीं लग्नें केलीं. त्यांचीं नांवें–१ मेरुदेवी, २ प्रतिरूपा, ३ उग्रदंष्ट्री, ४ लता, ५ रम्या, ६ श्यामा ७ नारी, ८ भद्रा, ९ देववीति (भा. ५. २. २३). धातृ व विधातृ यांना आयति व नियति या याच्या मुली दिल्या होत्या (भा. ४. १. ४४).

मेरुदेवी—मेरूची कन्या व आग्नीध्रपुत्र नाभि राजाची पत्नी. हिचा पुत्र ऋषभदेव (भा. १. ३. १३; ५. २).

मेरुसावर्णि किंवा **मेरुसावर्ण**—एक ऋषि (म. अनु. २५५. ४४ कुं.).

२ या नांवाचीं दक्षाच्या मुलींचीं चार मुलें होतीं. यांनीं मेरूवर तप केलें (ब्रह्मांड. १. २४). नऊ ते बारा मन्वंतरांचे हे अधिपति होते (मार्क. ५०). हें नवव्या व दहाव्याचेंच नांव आहे (दे. भा. १०. १३; वायु. २.३८). दक्ष, ब्रह्म, धर्म आणि रुद्र यांना मेरुसावर्णि हें सामान्य नांव आहे.

मेषकीरिटकायन–कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

मेषप—कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

मेषहृत्—गरुडाचा पुत्र.

मैत्रावरुण किंवा **मैत्रावरुणि**—वसिष्ठ व अगस्त्य यांचें नामांतर (वसिष्ठ पहा).

मैत्रि—एक ऋषि. मित्रेचा पुत्र (मै. उ. २. २.२).

मैत्री—स्वायंभुव मन्वंतरांतील धर्म ऋषीस दक्षानें दिलेल्या तेरा कन्यांतील एक. हिचा पुत्र प्रसाद.

मैत्रेय—(सो. नील.) हा दिवोदासाचा पुत्र जो मित्रेयु, त्याचा पुत्र. मित्रेयु हा ब्राह्मण होता. परंतु मैत्रेय ब्रह्मक्षत्रिय होता. पुढें हा भृगुवंशांत सामील झाला (वायु.२. ३६; मत्स्य. ५०. १३; ब्रह्म. १३; ह. वं. १. ३२), म्हणून याची गणना भृगुवंशांत झाली आहे (मत्स्य. १९५).

२ अत्रिकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

मैत्रेय कौषारव—यानें सुत्वन् कैरिशय राजाला ' ब्रह्मण परिमरा'ची माहिती सांगितली (ऐ ब्रा.८.२८.१८). हें नांव ग्लावाला सुद्धां लाविल्याचें आढळतें (छां. उ. १. १२. १; गो. ब्रा. १. १. ३१).

हा कुषारव व मित्रा यांचा पुत्र (भा. ३. ४ २६; ३६). धर्मराजाच्या मयसभाप्रवेशप्रसंगीं उपस्थित होता (म. स. ४. १६ कुं.). पांडव वनवासांत असतां हा धृतराष्ट्राकडे गेला होता. त्या वेळीं यानें दुर्योधनास पांडवांचें सामर्थ्य सांगून 'तूं प्रबल पांडवांचा द्रोह करूं नकोस' असा व्यासांच्या इच्छेवरून उपदेश केला. तेव्हां दुर्योधन हंसला व त्यानें मांडीवर थाप मारिली. आपल्या भाषणाचा दुर्योधनाकडून अनादर झालेला पाहून याला त्याचा अत्यंत राग आला व यानें दुर्योधनास 'तुझी मांडी भीमाच्या गदेनें भग्न होईल' असा शाप दिला. परंतु दुर्योधन पांडवांशीं जर सख्य करील, तर हा शाप बाधणार नाहीं, असेंहि यानें सांगितलें (म. व. १० कुं.; भा. ३. १. १). यानें विदुरास उपदेश केला होता. भीष्मानें देहत्याग केला, त्या वेळींहि हा हजर होता (म.शां. ४६. ७ कुं.). हा परीक्षित् राजाकडेहि गेला होता (भा. १. १९. १०; ३. १. १). मैत्रेय गुप्तपणें वाराणशीस राहत असतां व्यासानें यास दर्शन दिलें. त्या वेळीं यानें व्यासाची योग्य प्रकारें पूजा करून भोजनहि करविलें. त्यामुळें व्यास तृप्त होऊन हंसला. त्यावर मैत्रेयानें हंसण्याचें कारण विचारिलें असतां व्यासानें याच्या व इतरांच्या कृतींतील महदंतर सांगितलें. यानंतर मैत्रेयानें तप, दान व विद्या यांचें व्यासापुढें विवेचन केलें. शेवटीं व्यासानें तप व दान यांचें यास आचरण करण्यास सांगून उत्तम आशीर्वाद दिले (म. अनु. १८२-१८४ कुं.). पराशरानें याला विष्णुपुराण सांगितलें (विष्णु. १. १. ४-५).

मैत्रेयी—हें याज्ञवल्क्याच्या दोन बायकांपैकीं एकीचें नांव आहे. ही ब्रह्मवादिनी होती (बृ. उ. ४. ५. १). हिचा याज्ञवल्क्याशीं संवाद करितांना अनेक वेळां उल्लेख आहे (बृ. उ. २. ४. १-२; ४. ५. १५; सुलभा मैत्रेयी पहा).

मैनाक—हिमालय व मेनका किंवा मेना यांचा पुत्र (ह. वं. १. १८). इतर पर्वतांचे पंख तोडिले, तेव्हां हा इंद्राच्या भयानें समुद्रांत लपला होता. तों मारुति लंकादहनार्थ जात असतां समुद्राच्या सांगण्यावरून बाहेर आला व आपल्या शिखरावर बसण्याविषयीं यानें मारुतीस विनंति केली. याचा पुत्र क्रौंच (वा. रा. सुं. १. १०५).

मैंद—सुषेण वानराच्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ. द्विविदाचा हा ज्येष्ठ बंधु होय. हे दोघे अंगदाचे मातुल होते. यानें रामास साहाय्य केलें (भा.१०. ६७.२;वा.रा.कि.४१). वाली-वधानंतर सीताशुद्धीसाठीं जे वानर सुग्रीवानें पाठविले, त्यांत हाहि होता (वा. रा. किं. ४१). यानें मुष्टीनें वज्रमुष्टीस ठार मारिलें (वा. रा. यु. ४३). यानें यूपाक्षाला मारिलें (वा.रा. यु. ७६). इंद्रजिताशीं झालेल्या युद्धांत रामलक्ष्मण मूर्च्छित झाले असतां त्यांस सुग्रीवानें सावध केलें. त्या वेळीं बिभीषणानें कुबेरानें पाठविलेलें उदक सर्वांस लावण्यास दिलें. तें डोळ्यांस लावतांच अंतर्धान पावलेले प्राणी दिसूं लागले. हें उदक यानेंहि आपल्या डोळ्यांना लाविलें होतें (म. व. २८९). मैंद व द्विविद यांचें सात दिवसपर्यंत किष्किंधेजवळ सहदेवाशीं युद्ध झालें. पण यांना संतोष होऊन यानीं पांडवांस रत्नें व करभार दिला व ' धर्मराजाचें इच्छित सफल होवो ' अशी इच्छा प्रदर्शित केली (म. स. ३१).

मोद—हिरण्याक्षाच्या पक्षांतील एक असुर. हिरण्याक्षाशीं देवांच्या झालेल्या युद्धांत यास वायूनें मारिलें (पद्म. सृ. ७५).

२ सर्पसत्रांत दग्ध झालेला ऐरावतकुलांतील सर्प (म. आ. ५७. ११ कुं.).

३ वायु व ब्रह्मांडमतें मौद्गाचें नांव.

मोदसिंह—न्यूह नामक म्लेच्छाच्या वंशांतील विसेनाचा कनिष्ठ पुत्र. यानें पन्नास वर्षे राज्य केलें. याचा पुत्र सिंधुवर्मन् (भवि. प्रति. ४. ३).

मोदोष—व्यासाच्या अथर्वनशिष्यपरंपरेंतील विष्णुमतें वेददर्शाचा शिष्य (व्यास पहा).

मोह—ब्रह्मदेवाच्या छायेपासून उत्पन्न झालेला पुत्र (भा. ३. २०). हा ब्रह्मदेवाच्या बुद्धीपासून झाला असाहि उल्लेख आहे (मत्स्य. ३. ११).

मोहक—रामाचा परमभक्त सुरथ राजा, त्याचा हा पुत्र. सुरथानें रामाचा अश्वमेधीय अश्व धरिला, त्या वेळीं हा सैन्यासह युद्धांत होता (पद्म. पा. ४९).

मोहन—अजमीरच्या चपहानि राजाच्या वंशांतील प्रतापवानाचा पुत्र. यानें तीस वर्षे राज्य केलें. याचा पुत्र श्वेतराय (भवि. प्रति. ४. २).

मोहना—सुग्रीवाची पत्नी. रामाच्या अश्वमेधीय अश्वाला स्नान घालण्याकरितां हिनें पतीसहित सरयूवर जाऊन तिचें उदक आणिलें होतें (पद्म. पा. ६७).

मोहिनी—एक वेश्या. मरतांना गंगोदक प्याल्यामुळें ही पुढल्या जन्मीं द्रविड देशच्या वीरवर्मा राजाची पट्टराणी झाली (पद्म. उ. २२०).

२ समुद्रमंथन करून जीं चौदा रत्नें निघालीं, त्यांत अमृतहि निघालें. देव आणि दानव यांनीं मंथन केलें असल्यामुळें त्यांना अमृत प्राशन करण्याचा हक्क प्राप्त झाला. त्याप्रमाणें ते एकत्र जमले. अमृतकलश दानवांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला. अमृताच्या ठिकाणीं अमर करण्याची अद्भुत शक्ति होती. देवांना अमर होण्याची इच्छा होती. पण त्याबरोबरच दानवांना अमृतपान करूं देऊं नये हीहि इच्छा होती. अशा वेळीं विष्णूनें मोहिनीरूप धारण करून दानवांना भुरळ पाडिली.

देवांनीं अमृतपान केलें. हा अवतार चाक्षुष मन्वंतरांत झाला (भा. १. ३; ८. ८-१२; म. आ. १८. ५५ कुं.; भस्मासुर पहा).

मौजवत्—(अक्ष पहा).

मौंज—मृगुकुलांतील गोत्रकार.

मौंजकेश—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

मौंजवृष्टि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

मौंजायन—युधिष्ठिराच्या सभेंतील एक ऋषि (म. स. ४. १९ कुं.).

मौंजायनि—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार. कौंज्जायनि असा पाठभेद आहे.

मौद्ग—व्यासाच्या अथर्वन्शिष्यपरंपरेंतील भागवतमतें देवदर्शाचा शिष्य. याबद्दल मोद व मोदोष हीं नांवें आहेत.

मौद्गल—वेदमित्राचा शिष्य. मुद्गल असा पाठभेद आहे (व्यास पहा).

मौद्गलायन—मृगुकुलांतील गोत्रकार.

मौद्गल्य—नाक, शतबलाक्ष, लांगलायन व एकादशाक्ष यांचें हें पैतृक नांव आहे.

२ मुद्गल व भागीरथी यांचा पुत्र. याची स्त्री जाबाला (ब्रह्म. १३६. २-३). यानें विष्णूच्या आज्ञेनें गरुडानें आणून दिलेलें कणीस गौतमीच्या तीरावर दान केल्यामुळें हा समृद्ध झाला (ब्रह्म. १३६).

३ नालायनी इन्द्रसेना नांवाच्या स्त्रीनें आपला वृद्ध व कुष्ठी असणारा मौद्गल्य नांवाचा पति सेवा करून प्रसन्न ठेविला होता. एकदां यानें नालायनीच्या इच्छेवरून तिच्याशीं पांच प्रकारचीं रूपें घेऊन क्रीडा केली. पुढें याला कंटाळा येऊन हा विरक्त झाला. पण नालायनी अतृप्त राहिल्यानें यानें तिला पुढील जन्मीं द्रौपदी होण्याचा शाप दिला (म. आ. २१२-२१३ कुं.). याला दुसरीकडे मुद्गल म्हटलें आहे (म. व. ११४. २४ कुं.). गणपत कृष्णाजीच्या प्रतींत ही कथा सविस्तर नसली तरी दोघांच्या नांवांचा निर्देश आहे.

४ अंगिराकुलांतील प्रवर.

५ रामाच्या सभेंतील एक मंत्री (वा. रा. उ. ७४. ४).

६ जनमेजयाच्या सर्पसत्रांतील एक सभासद (म. आ. ५३. ९ कुं.).

७ शतद्युम्नानें याला एक घर दिलें होतें (म. शां. २४०.३२; अनु. २००.२१ म. कुं.). याला दुसऱ्या ठिकाणीं मुद्गल म्हटलें आहे.

मौन—अणीचिन्चें पैतृक नांव.

२ (ऐति. भविष्य.) भागवत व ब्रह्मांड यांच्या मतें भविष्यकालीन अकरा राजांचा हा एक वंश आहे. यांचीं वर्षें ब्रह्मांड व भागवत यांच्या मतें तीनशें आहेत. हेच पंजाबचे मयु असावेत (भा. इ. सं. मं. १८३५ इ. ले. ५८).

मौनवेपग—सर्पसत्रांत दग्ध झालेला धृतराष्ट्रकुलांतील सर्प (म. आ. ५७. १७ कुं.).

मौर्य—(ऐति.) चंद्रगुप्तादि दहा राजे. यांनीं १३७ वर्षें राज्य केलें.

मौर्वी कामकटंकटा—मुरु दैत्याची मुलगी. हिला कामादेवीकडून अजिंक्यत्व मिळालें होतें. कृष्णानें मुरूला मारिल्यावर हिनें कृष्णाशीं तीन दिवस युद्ध केलें. तें युद्ध कामादेवीनें थांबविलें. पुढें प्राग्ज्योतिषपुरांत राहत असतां हिचें लग्न घटोत्कचाशीं झालें (स्कंद. १. २. ५९-६०).

मौलि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

२ बाभ्रव्याचा पिता. बाभ्रव्यानें पृषध्रास शूद्रहत्येचा शाप दिला. तेव्हां त्या दोघांचें लागलेलें भांडण यानें मिटविलें (मार्क. १०९).

मौषिकीपुत्र—हारिकणीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य बाडेयीपुत्र (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३०).

मौहूर्तिक—धर्म ऋषि व मुहूर्ता यांचे पुत्र, देव.

म्लेच्छहन्तृ—(२ प्रद्योत पहा).

य

यक्ष—देवयोनींतील एक जात किंवा व्यक्ति. ब्रह्मदेवानें कांहीं प्राणी उत्पन्न केल्यावर त्यांनीं 'किं कुर्मः' असें विचारिलें असतां ब्रह्मयानें 'रक्षध्वं' असें सांगितलें. त्यांत कांहींनीं यक्षाम आणि कांहींनीं रक्षाम असें उत्तर दिलें. हे अनुक्रमें यक्ष व राक्षस झाले. यांचा राजा कुबेर. हे विद्याधरांच्या निवासस्थानाच्या खालीं जेथपर्यंत वायु वाहतो त्या मेरु पर्वतापर्यंत राहतात (भा. ५. २४. ५). अगस्तीनें शाप दिला (म. व. १६२. ६४ कुं.) म्हणून यांना भीमानें ठार केलें.

२ हा कश्यप व खशा यांचा थोरला पुत्र. हा आपले आईस खाऊं लागला. पण रक्षसानें त्याचें निवारण केलें.

हा विलोहित, एककर्ण, मुंजकेश, ह्रस्वास्य, दीर्घजिह्व, बहुदंष्ट्र, महाहनु, रक्तपिंगाक्षपाद, चतुष्पाद, दोन गतींचा,

सर्वांगावर केस असलेला, चतुर्भुज, नाक सुरेख, मोठें पोट, मोठें डोकें, मोठा कान, शितिकंठ, मोठ्या पायाचा, मोठ्या तोंडाचा असा हा संध्याकाळीं झाला (ब्रह्मांड. ३. ७. ४२). याची स्त्री शंडकन्या जंतुधना (ब्रह्मांड. ३. ७. ८६). यास तिचे ठायीं यातुधान झाले.

यानें क्रतुस्थलेशीं वसुरुचि गंधर्वाचें रूप घेऊन संभोग केला. तीपासून यास रजतनाभ नांवाचा मुलगा झाला(ब्रह्मांड.३. ७. १-१२). यानें पुढें तिला अप्सरागणांत पोहोंचविलें.

यमानें यक्षाचें रूप घेऊन धर्मास कांहीं प्रश्न विचारिले. धर्मानें समाधानकारक उत्तरें दिल्यावरून यानें त्याचे चारी बंधु जिवंत केले (युधिष्ठिर पहा; म. व. ३१४.४७ कुं.).

३ एक व्यास (व्यास पहा).

यक्षु--ही एक दाशराज्ञयुद्धांतील सुदासाच्या विरुद्ध बाजूची व्यक्ति आहे. इंद्रानें भेदाला मारिल्यावर हा इंद्राला नजराणा घेऊन शरण गेला. अज व शिग्रु यांच्या बरोबर होते. हे सर्व यमुनेच्या कांठीं झाले (ऋ. ७. १८. ६; १९).

यक्षेश्वर—समुद्रमंथन केल्यानंतर अमृत उत्पन्न झालें. तें प्राशन केल्यामुळें देवांना जय प्राप्त होऊन गर्व उत्पन्न झाला. तेव्हां यक्षेश्वराचा अवतार झाला. यानें देवांकडे जाऊन त्यांच्यापुढें एक गवताची काडी ठेवून ती हलविण्यास सांगून देवांची परीक्षा पाहिली. देवांना ती हलवितां येईना. तेव्हां देवांचा गर्वपरिहार झाला व आकाशवाणीहि झाली कीं, 'हा शिवाचा अवतार आहे' (शिव. शत. ३६). अशीच केनोपनिषदांत गोष्ट आहे.

यक्ष्मनाशन प्राजापत्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ.१०.१६१).

यंकणा—रंकणाची स्त्री.

यजत—एक यज्ञकर्ता (ऋ. ५. ४४. १०-११). याचा अनेकांसह निर्देश येतो. यजत आत्रेय सूक्तद्रष्टा व हा एक असतील (ऋ. ५. ६७-६८).

यजत आत्रेय—(यजत पहा).

यजु—(सो. ऋक्ष.) हा मत्स्यमतें उपरिचर वसूचा पुत्र.

यजुदाय—(सो. वसु.) हा वायुमतें देवकीपासून वसुदेवाला झालेला पुत्र.

यज्ञ—स्वायंभुव मन्वंतरांत रुचि ऋषि व आकूति यांचेपासून झालेला विष्णूचा सातवा अवतार. याच्या पत्नीचें नांव दक्षिणा असून यास तुषित नांवाचे बारा पुत्र होते. यास स्वायंभुव मनूनें पुत्रिकापुत्रधर्मानें घेतलें होतें. हा स्वायंभुव मन्वंतरांत इंद्र होता (भा. १. ३. १२; ४. १. ८; ८. १. १८; विष्णु. ३. १. ३६). यज्ञाचें डोकें शंकरानें उडविलें व तें धन्वंतरीनें अश्विनीकुमारांच्या साह्यानें चिकटविलें, अशी कथा सुश्रुतसंहितेच्या प्रारंभीं वैदिक म्हणून दिली आहे. यास सुयज्ञ या नांवानें संबोधिल्याचें आढळतें (भा. २. ७. २).

२ (आंध्र. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें गौतमीचा पुत्र.

यज्ञ प्राजापत्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १३०).

यज्ञकृत्—(सो. क्षत्र.) विष्णुमतें विजयाचा पुत्र.

यज्ञकोप—रामानें मारिलेला रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा. यु. ९. ४३).

यज्ञदत्त--कांपिल्य नगरांतील अग्निहोत्री ब्राह्मण. याचा पुत्र गुणनिधि (शिव. रुद्र. सृ. १८).

२ भगदत्ताचा पुत्र. गणपत कृष्णाजीप्रतींत यास वज्रदत्त असें नांव आहे (वज्रदत्त पहा).

३ वसिष्ठकुलांतील ब्राह्मण. हा यज्ञकर्मांत निष्णात असून यामुन पर्वताच्या पायथ्याशीं राहत असे (पद्म. पा. ९६).

४ (सो. कुरु. भविष्य.) भविष्यमतें शतानीकाचा पुत्र.

५ (नंद. भविष्य.) भविष्यमतें देवानंदाचा पुत्र. याचा पुत्र भौर्यानंद. यानें दहा वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. १.६).

यज्ञदेव—(सुमति पहा).

यज्ञपति—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

यज्ञपिंडायन—भृगुकुलांतील गोत्रकार. यज्ञामिलायन असा पाठभेद आहे.

यज्ञबाहु—(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें बर्हिष्मतीचे ठिकाणीं झालेला प्रियव्रतपुत्र. हा शाल्मली द्वीपांत राज्य करी. यानें त्या द्वीपाचे आपल्या पुत्रांइतकेच म्हणजे सात भाग करून त्यांस त्यांचींच नांवें ठेवून तेथील व्यवस्था त्यांच्याकडेच सोंपविली (भा. ५. १. २५). याचे पुत्र सुरोचन, सौमनस्य, रमणक, देववर्ष, पारिभद्र, आप्यायन आणि अविज्ञात (भा. ५. २०. ९; १ मेधातिथि पहा).

यज्ञवचस् राजस्तंबायन—एक आचार्य (श. ब्रा. १०. ४. २. १; मै. सं ३. १०. ३; ४. ८. २). तुर कावषेयाचा हा शिष्य. याचा शिष्य कुश्रि (बृ. उ. ६. ५. ४).

यज्ञवराह—वराहरूप विष्णु (म. स. ४५. १२ कुं.).

यज्ञवाह—अगस्त्यकुलांतील गोत्रकार.

यज्ञशत्रु—लंकेंतील खरानुयायी एक राक्षस (वा. रा. अर. २३. ३१).

यज्ञशर्मन्—पूर्वी द्वारकेंत शिवशर्मा या नांवाचा एक महातपस्वी ब्राह्मण राहत असे. त्याला यज्ञशर्मा, वेदशर्मा, धर्मशर्मा, विष्णुशर्मा व सोमशर्मा अशीं पितृभक्त मुलें होतीं. एकदां आपल्या पुत्रांची भक्ति पाहण्याकरितां म्हणून शिवशर्म्यानें मायेनें ज्वर उत्पन्न केला. त्यांत याची बायको मरण पावली असतां त्यानें यज्ञशर्म्यास 'तिचे तुकडे करून

फेंकून दे ' असें सांगितलें. बापाची आज्ञा ऐकतांच या पितृभक्तानें मातेचे तुकडे तुकडे केले व ते टाकून दिले. पण पुढें तिला यानें जिवंत केलें (पद्म. भू. १).

यज्ञश्री--(आंध्र. भविष्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें शिवस्कंदाचा पुत्र. पण वायुमतें गौतमाचा, ब्रह्मांडमतें गौतमीपुत्राचा पुत्र व शिवस्वातीचा पौत्र. मत्स्यमतें यासच शिवश्री म्हटलें आहे.

यज्ञसेन—दृषत्पुत्र द्रुपदाचें नामांतर.

यज्ञसेन चैत्र किंवा **चैत्रियायण**—एक आचार्य (तै. सं. ५. ३. ८. १; क. सं. २१. ४).

यज्ञहन्—ब्रह्मधनेचा पुत्र.

२ आठव्या वृषाचा पुत्र.

यज्ञहोत्र—उत्तम मनूचा पुत्र.

यज्ञापेत—ब्रह्मधनेचा मुलगा.

यज्ञेवु—याचा मात्स्य नांवाचा एक पुरोहित होता. मात्स्याला यज्ञ करण्याची वेळ बरोबर समजत असे. त्यानें याला भरभराटीस आणिलें (तै. ब्रा. १. ५. २. १).

यज्वन्—पारावत देवांतील एक.

यति—या लोकांचा ऋग्वेदांत उल्लेख आहे (ऋ. ८.३. ९). हे लोक यज्ञविरोधी होते, म्हणून इंद्रानें यांना जाणून बुजून लांडग्यांच्या भक्ष्यस्थानीं पाडिलें. पण यांच्यांपैकीं, पृथुरश्मि, बृहद्गिरि व रायोवाज हे शिल्लक राहिले. यांचें संरक्षण इंद्रानेंच केलें व क्रमानें क्षत्रविद्या, ब्रह्मविद्या व वैश्यविद्या यांना दिल्या (पं. ब्रा. १३. ४. १७-१८; क. सं. ७. ५). पण जाणून ब्रह्महत्या केली असतां प्रायश्चित्त घेण्यास इंद्राचें हें उदाहरण आहे (मनु. ११. ४५ कुल्लूकभाष्य).

२ (सो. पुरूरवस्.) नहुषाचा पुत्र. याची पत्नी ककुत्स्थकन्या गौ (ब्रह्म. १२. ३; वायु. २. ३०. १४; ह. वं १. ३०). हा आपल्या भावांत वडील होता, तरी यानें ययातीला राज्य देऊन आपण योगमार्गाचा अवलंब केला (म. आ. ६९. ३३ कुं.; भा. ९. १८. १-२; पद्म. सृ. १२.; मत्स्य. २४. ५१).

३ ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र (भा. ४. ८. १).

४ विश्वामित्राचा पुत्र.

५ शिव देवांतील एक.

यतिनाथ—शंकराचा अवतार. अबूच्या पहाडांत आहुक-आहुका नांवाचें भिल्लांचें एक जोडपें होतें. तेंच यांच्या कृपेनें पुढल्या जन्मीं नलदमयन्ती झालें (शिव. शत. २८).

यतीश्वर—शिखंडिन् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

यदु--दाशराज्ञयुद्धांत सुदासाचा हा प्रमुख शत्रु होता (ऋ. ७. १९. ८). याचा तुर्वशांशीं निकट संबंध दिसतो. हा सुदासाचा शत्रु असला, तरी इंद्राचा उपासक होता (ऋ. १. १०८. ८; १७४. ९; ५. ३१. ७). हे दाशराज्ञयुद्धांत अर्ण व चित्ररथाप्रमाणें पाण्यांत बुडून मरत होते, पण इंद्रानें यदुतुर्वशांना पाणउतार दाखवून पार पाडिलें (ऋ. ४. ३०. १७). यांचा ऋग्वेदांत एकवचनीं व अनेकवचनींहि फार वेळां उल्लेख आहे. यदुतुर्वशांना इंद्रानें सुदासाच्या ताब्यांत द्यावें, अशी वसिष्ठानें प्रार्थना केली आहे (ऋ. ७. १९. ८) व पुढें इंद्रानें यांना सुदासाच्या ताब्यांत दिलें (ऋ ९. ६१. २).

यदुतुर्वश हे सुदासाचे शत्रु असून पुढें मित्र झाले असावेत (ऋ. ४. ३०. १७; ६. २०. १२; ४५. १). यदूच्या वंशजांना याद्व म्हटलें आहे (ऋ. ७. १९. ८). यदूबरोबर उग्रदेव, नर्य, तुर्वीति, वय्य इत्यादींचीं नावें आहेत (ऋ. १. ३६. १८; ५४. ६). पण या गोष्टींचा पौराणिक ग्रंथांत मागमूसहि नाहीं.

२ (सो. आयु.) हा आयुपुत्र ययाति राजास देवयानीपासून झालेला ज्येष्ठ पुत्र (ह. वं. १. ३०; म. आ. ८२; मत्स्य. ३१). शुक्राचार्याच्या शापानें ययातीचें तारुण्य नष्ट झालें, तेव्हां ययातीनें यदूला जरा घेऊन तारुण्य देण्यास सांगितलें. यदूनें तें मान्य केलें नाहीं. तेव्हां ययातीस राग येऊन त्यानें ' तुझ्या मुलास राज्याचा कांहींहि अंश मिळणार नाहीं ' असें सांगितलें (म. आ. ८४). सर्व पुत्रांत यदु हा ज्येष्ठ होता. हा ययातीचा अत्यंत लाडका होता, परंतु जरा घेण्याचें यानें नाकारिलें. याचें कारण यास असें वाटलें कीं, आपल्या तारुण्यग्रहणानें आपल्या मातेशीं आपला पिता रममाण होणार व ह्यामुळें पित्राज्ञा पाळण्याचें जरी श्रेय मिळालें, तरी मात्रागमनाचें पापहि लागेल. याकरितां यानें राज्य व सार्वभौमपद यांचा लोभ सोडून दिला. पण ययातीनें याला राज्याचा थोडा भाग दिला व यदूनेंहि तो घेतला (वायु. २.३१; भा. ९. १९. २३). ययातीनें यदूला हजार वर्षें जरा घ्यावयास सांगितलें, असा उल्लेख आहे. हरिवंश व ब्रह्मपुराणांत ही जरा शापानें मिळाली नसून कालनियमानुरूप होती, व यदूनें 'मी एका ब्राह्मणास कांहीं देण्याचें वचन दिलें असल्यामुळें जरा घेऊं इच्छित नाहीं'असें सांगितलें आहे (ह. वं. १. ३०; ब्रह्म. १२). ययातीच्या या व इतर पुत्रांस राज्याधिकार नव्हता (विष्णु. ५. ३) व म्हणूनच कृष्णादि यादवांस गवळी व अनुवंशज कर्णादिकांस सूत म्हणत असावेत. यानें अवधूताची कृपा संपादन करून ब्रह्मविद्या प्राप्त करून घेतली (भा. ११. ७. २५). हा जरी सार्वभौम नव्हता तरी याची मान्यता सर्व राजांत मोठी

असे. यदूच्या संततीविषयीं निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळी माहिती दिली आहे. भागवतांत क्रोष्टु, सहस्रजित्, नल आणि रिपु असे चार पुत्र आहेत (९. २३). नील, अंतिक व लघु (मत्स्य. ४३. ७); जित व लघु (वायु. २. ३२); हरिवंशांत सहस्रद व पयोद (१. ३३) असून, विष्णुपुराणांत फक्त क्रोष्टु असा एकच मुलगा दिला आहे (४. ११). पद्मपुराणांत भोज, भीमक, अंधक, कुंजर, वृष्णि, श्रुतसेन, श्रुताधार, कालदंष्ट्र आणि कालजित् असे याचे वेगळे पुत्र दिले आहेत (भू. १०९). यदूपासून यादवांची उत्पत्ति झाली. मौसल युद्धांत याच्या वंशाचा क्षय झाला (म. मौ. ४. ३६ कुं.; भा. ११. ३०). याच्या राज्यांत चर्मण्वती, वेत्रवती व शुक्तिमती या नद्यांच्या कांठचा प्रदेश मोडत होता (ययाति पहा).

३ विदर्भ देशचा एक राजा. यानें आपली प्रभा किंवा सुमती नांवाची कन्या सूर्यवंशीय सगराला दिली होती.

४ (सो. ऋक्ष.) उपरिचर वसूचा पुत्र (म. आ. ६४. ४४ कुं.).

५ स्वायंभुव मन्वंतरांतील जित देवांपैकीं एक.

यदुघ—रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

यद्वामिलायन—(यज्ञपिंडायन पहा).

यम—याचा पिता विवस्वत् (ऋ. १०. १४.५) व माता सरण्यू (ऋ. १०. १७. २). ऋग्वेदांत यमयमी नांवाच्या बहिणभावांचा संभोगप्रार्थना असलेला संवाद आला आहे (ऋ. १०. १०). याला पहिला मनुष्य म्हटलें आहे (अ. वे. ८. ३. १३). याला राजाहि म्हटलें आहे (कौ. उ. ४. १५). यमाच्या राज्याचा उल्लेख आहे (मै. उ. ६. ३६). याला देवताहि मानिलें आहे (बृ. उ. १. ४. ११; ३. ९. २१). नचिकेतसला यानेंच ज्ञानोपदेश केला (कठोपनिषद्). याला वैवस्वत असें पैतृक नांव लाविलें आहे (ऋ. १०. १४. १; ५८. १; ६०. १०; १६४. २). हा दक्षिणेकडील राजा होता (श. ब्रा. २. २. ४. २). याचें राहण्याचें स्थान तीन द्युलोकांपैकीं सर्वांत उंच असलेलें एक आहे (ऋ. १.३५.६). याचे दूत उलूक, कपोत (ऋ. १०. १६५.४) व दोन कुत्रे (ऋ. १०. १४. १०) आहेत.

अग्नि (तै. सं. ३. ३. ८. ३), वायु (नि. १०. २०. २) व सूर्य (ऋ. १०. १३५. १) यांना यम म्हटलें आहे. पहिल्या ठिकाणच्या उताऱ्यावरून यमयमीसंवाद म्हणजे अग्नि व पृथ्वी यांचा संवाद होय.

विवस्वत् व संज्ञा यांचा पुत्र (ह. वं. १. ९; मार्क. ७४.७; भा. ६. ६. ४०; मत्स्य. ११.९; विष्णु. ३. २. ४; पद्म. सृ. ८; वराह. २०. ८; भवि. प्रति. ४. १८). संज्ञेस सूर्याचें तेज सहन होत नसे, म्हणून ती तो समोर येतांच नेत्र मिटीत असे. त्यावरून त्यानें तिला 'तुझे पोटीं प्रजासंहारक यम होईल' असा शाप दिला. तोच हा यम (मार्क. ७४.४). यम व यमी हीं जुळीं मुलें होत (पद्म. सृ. ८). पुढें छाया नामक आपले सापत्न मातेस यानें निर्भर्त्सनार्थ लाथ मारिली (ब्रह्म. ६); उजवा पाय उचलून निर्भर्त्सना केली (मत्स्य. ११. ११; पद्म. सृ. ८; वायु. २. २२); पाय उचलिला (ह. वं. १. ९). म्हणून छायेनें यास एकदम रागानें शाप दिला कीं, 'हा तुझा पाय गळून पडेल (ह. वं. १. ९; वायु. २. २२. ६२; पद्म. सृ. ८), त्यांत पू, रक्त व किडे होतील. ' (मत्स्य. ११. १२). यानंतर यम आपल्या पित्याकडे गेला, व झालेली सर्व हकीकत यानें सांगितली; तेव्हां याचे पित्यानें यास उःशापवजा वर दिला. त्यांतहि बरींच मतांतरें आहेत. तीं अशीं:'—पाय हाडांसकट गळून न पडतां, पायांचें मांस किडे खातील (ह. वं. १. ९; वायु. २. २२. ६२; ब्रह्म. ६); पू, रक्त इत्यादि किडे खातील व पाय पूर्ववत् होईल (मत्स्य. ११. १७); एक तांबड्या पायांचें पांखरूं पाय खाईल व नंतर पाय आंखूड पण सुंदर होईल. ' नंतर याला वैराग्य उत्पन्न होऊन यानें तपश्चर्या केली, तेव्हां ब्रह्मदेवानें याला पितरांचें स्वामित्व व जगांतील पापपुण्यांवर नजर ठेवण्याचें काम दिलें (पद्म. सृ. ८). एकदां मांडव्य ऋषीस निरपराधी असतांना फांशीं दिलें होतें. त्या वेळीं मांडव्यानें याला शाप दिला कीं, 'तूं शूद्रयोनींत जन्म पावशील. ' त्याप्रमाणें यानें विदुररूपानें शूद्रयोनींत जन्म घेतला (भा. १. १३. १५; म. आ. ६४. १३८; ११५. ४४; ११७. १७ कुं.;). एकदां कुंतीनें यास उद्देशून मंत्र उच्चारिला. त्या मंत्रोच्चारामुळें यास तिजकडे जावें लागलें. पुढें तिचे मागणीवरून यानें तिचे उदरीं एक पुत्र उत्पन्न केला. तोच युधिष्ठिर होय (म. आ. १२९. २० कुं.).

अर्जुनास यानें एक अस्त्र दिलें होतें (म. व.४१. ९ कुं.). सावित्रीनें सत्यवानाला यापासून सोडविलें. यानें गौतमाला मातृपितृऋणांतून मुक्त होण्याचा मार्ग सांगितला (म. शां. १२९ कुं.). यानें, धर्मानें आपल्या प्रश्नांचीं योग्य उत्तरें दिल्यामुळें, एका सरोवरावर मृत झालेल्या पांडवांस जिवंत केलें व अज्ञातवास पार पडण्याचा त्यांस वर दिला (म. व. ३१४-३१५ कुं.).यानें केलेला उपदेश हिरण्यकशिपूनें आपल्या स्त्रियांस सांगितला (भा. ७. २. ३६). याच्या स्त्रीचें नांव

धूमोर्णा (म. अनु. २७१. ११ कुं.). याची नगरी मानसोत्तर पर्वतावरील संयामिनी (भवि. ब्राह्म. ५३). यानें जनकाच्या विनंतीवरून वाटेंतील लोकांस त्रास न देण्याचें ठरविलें (पद्म. पा. ३०). याच्याकडे दूतानें एकदां यज्ञदत्ताऐवजीं त्यासारखाच दुसरा मनुष्य आणिला,पण त्यास यानें परत पाठविलें (पद्म. पा. ९६). यानें रामभक्त सुरथाची रामनिंदा करून परीक्षा पाहिली व त्यास रामदर्शनाखेरीज मृत्यु येणार नाहीं असा वर दिला (पद्म. पा. ३९).

यमुनेनें यमाला कार्तिक शुद्ध द्वितीयेस भोजन दिलें होतें; म्हणून जे त्या दिवशीं बहिणीच्या हातचें भोजन करतील त्यांना सदैव सौख्य प्राप्त होईल असा यानें वर दिला (स्कंद. २. ४. ११).

यास हर्षणानें पिता विश्वरूप व माता विष्टि यांचीं भीषण स्वरूपें जाऊन सौम्य स्वरूपें होण्यास उपाय विचारिला असतां यानें गंगास्नानादि व्रतें सांगितलीं (ब्रह्म. १६५).

एकदां यानें तपश्चर्या चालूं केली असतां इंद्रानें वर्धनी नांवाची अप्सरा पाठविली. पण तिनें 'हा इंद्रपदाकरितां तपश्चर्या करीत नाहीं' असें इंद्रास कळविलें. पुढें यानें शंकराची वसति असलेला धर्मारण्य नांवाचा प्रदेश मिळविला (स्कंद. ३. २. ४).

हा व याचा दूत यांच्यामध्यें झालेला संवाद यमगीता या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ही गीता जातिस्मरानें कालिंगक ब्राह्मणास सांगितली. त्यानें ती भीष्मास आणि भीष्मानें नकुलास सांगितली (विष्णु. ३. ७). यास धर्म हें नांव होतें (ब्रह्म. ९४. १६-३२).

यमाच्या नांवावर उपलब्ध असलेले ग्रंथ–१ यमसंहिता, २ यमस्मृति (C. C.).

याज्ञवल्क्यानें दिलेल्या धर्मशास्त्रकारांच्या यादींत याचें नांव आहे (१. ५). वसिष्ठधर्मसूत्रांत यमाचे श्लोक आले आहेत. जीवानंदसंग्रहांत प्रायश्चित्त प्रतिपादन करणारी ७८ श्लोकांची स्मृति आहे. आनंदाश्रमांतील स्मृतिसमुच्चयांत ९९ श्लोकांची याची स्मृति आढळते. लग्नामध्यें स्त्री नवऱ्याच्या गोत्रांत जाते, असें याचें मत आहे (याज्ञ. १. २५४). बृहद्यमाचीहि स्मृति आनंदाश्रमांतील संग्रहांत आहे. तीमध्यें शातातप (३. ४२; ५. २०) व यम यांच्या नांवानें वारंवार उल्लेख आहे. विश्वरूप, विज्ञानेश्वर, अपरार्क, स्मृतिचंद्रिका वगैरे ग्रंथांत यांचे सुमारें तीनशें श्लोक आज उपलब्ध आहेत. यानें नचिकेताला दानासंबंधीं सांगितलेल्या गाथा प्रसिद्ध आहेत (म. अनु. १६१.७६ कुं.). व्यवहार व व्यभिचार यांसंबंधीं यानें बरीच महत्त्वाची माहिती दिली आहे. बृहद्यम (मिता. ३. २५५), लघुयम किंवा स्वल्पयमहि आढळतात.

यमक—हे लोक युधिष्ठिराच्या दारांत नजराणे घेऊन उभे होते (म. स. ७८. ८८ कुं.).

यमदूत—विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र.

यमराज—भास्कर संहितेंतील ज्ञानार्णव-तंत्राचा कर्ता (ब्रह्मवै. २. १६).

यमिन—स्वायंभुव मन्वंतरांतील जितजित् देवांतील एक.

यमी वैवस्वती—सूक्तद्रष्टी (ऋ. १०. १०).

विवस्वत् आदित्यास संज्ञेचे ठिकाणीं झालेली कन्या. हिच्या भावाचें नांव यम (भा. ६. ६. ४०; ८. १३. ९). हिनें आपल्या भावाला भाऊबीज करून वर मागून घेतला हिला यमुना म्हटलें आहे. सरण्यू माता असल्याचेहि आढळतें (यम पहा).

यमुना—(यमी वैवस्वती पहा).

ययाति—(सो. आयु.) प्राचीन यज्ञकर्ता व नाहुष्य राजा (ऋ. १. ३१. १७; १०. ६३. १). कांहीं ऋचांचा हा द्रष्टाहि आहे (ऋ. ९. १०१. ४-६). पण याचा पुराणाशीं संबंध दाखविणारा पुरावा नाहीं. ययातीचा वंश अग्नि, चंद्र व सूर्य यांपासून उत्पन्न झाला (म. आ. १. ५९ कुं.). हा प्रजापतीपासून दहावा होता (म. आ. ७६). हा नहुषास (म. आ. ७५; ८९; ९५; उ. ११४; द्रो. १४४; अनु. १४७; वा. रा. उ. ५८; भा. ९. १८; विष्णु. ४. १०; गरुड. १. १३९. १८; पद्म. सृ. १२; अग्नि. २७४; मत्स्य. १५. २३) सुस्वधा संज्ञक पितरांची कन्या विरजा हिच्या ठायीं झालेल्या पुत्रांतील दुसरा होय (वायु. २. ३१; ह. वं. १. ३०; ब्रह्म. १२; कूर्म. १. २२; लिंग. १. ६६). हा नहुषास अशोकसुंदरीचे ठायीं झाला, असें पद्मपुराणांत दिलें आहे (भू. १०९). याच्या भावांचीं नांवें व संख्या वेगळाली दिली आहे (नहुष पहा).

याचा ज्येष्ठ भ्राता यति विरक्त असल्यामुळें (अग्नि. २७४) व नहुष अजगर झाल्यामुळें (भा. ९. १८) हाच राज्याधिकारी झाला. एके काळीं मृगयेनिमित्त हा अरण्यांत गेला असतां, तृषाक्रान्त होऊन पाणी शोधीत असतां यानें तेथें एका विहिरींत शुक्रकान्त देवयानी पडलेली होती, तिला पाहिलें. ती नग्नावस्थेंत असल्यामुळें यानें आपले अंगावरील उत्तरीय वस्त्र तिला नेसावयास दिलें. त्या वेळीं यानें 'तूं कोण व या कूपांत कशी पडलीस?' वगैरे तिची विचारपूस केल्यावर ती दैत्यगुरु शुक्राची कन्या देवयानी आहे असें जाणून

यानें तिचा उजवा हात धरून तिला झटकन् बाहेर काढिलें आणि तिला विचारून हा आपल्या नगरास परत आला (म. आ. ७८; भा. ९. १८).

पुनः एकदां यानें देवयानी व शर्मिष्ठा यांस पाहून त्या दोघींचीं नांवें विचारिलीं. तेव्हां देवयानीनें आपलें व शर्मिष्ठेचें नांव सांगून 'शर्मिष्ठा ही माझी दासी. जिकडे मी जाईन तिकडे ती यावयाची आहे,' असें सांगितलें. राजानेंहि आपली माहिती सांगितली. नंतर यानें देवयानीची अनुज्ञा मागितली असतां देवयानीनें 'दोन सहस्र दासी व शर्मिष्ठा यांसह मीं आपलें तनमनधनानें दान केलें आहें, म्हणून मला आपली भार्या करावी,' अशी याच्याजवळ याचना केली. तेव्हां प्रतिलोम विवाह सरसहा रूढ नव्हता, म्हणून यानें तिचें म्हणणें नाकारिलें. तेव्हां तिनें, 'क्षत्रियकुलाचा संहार झाला असतां, ब्राह्मणवीर्यापासूनच क्षत्रियांची उत्पत्ति झाली. लोपामुद्रादि क्षत्रियकुमारिकांचाहि ब्राह्मणांशीं विवाह झाला आहे. शिवाय तुम्ही मागणी न करितां मला जर बाबांनीं तुम्हांला दिली, तर आपल्याला कोणताहि दोष अगर पाप लागणार नाहीं,' असें सांगितलें. / महाभारतांत देवयानीनें ययातीस कचानें दिलेल्या 'तुला ब्राह्मण वरणार नाहीं' या शापाची माहिती सांगितलेली नाहीं. पण भागवतांत (९. १८) तिनें कचानें दिलेला शाप सार्धंत कथन केलेला आहे. नंतर देवयानीच्या इच्छेस अनुसरून शुक्राचार्यानें याला देवयानी विवाहविधीनें दिली. तेव्हां शुक्रानें याला उपदेश केला कीं, 'माझी प्रिय कन्या मीं तुला दिली आहे. तिला तूं पट्टराणी कर. या विवाहापासून तुला कांहींएक पाप लागणार नाहीं. ही दुसरी वृषपर्व्याची कन्या शर्मिष्ठा दासी होऊन प्रतिज्ञेप्रमाणें हिच्याबरोबर येत आहे, ही राजकुलीन आहे, म्हणून हिची योग्य व्यवस्था ठेव. पण केव्हांहि हिला शयनीय कर्मासाठीं हांक मारूं नको.' नंतर शुक्रानें याला अपार संपत्ति दिल्यावर हा देवयानी, शर्मिष्ठा व दोन हजार दासी यांसमवेत स्वनगरास आला.

नंतर यानें अशोकवनिकेजवळच शर्मिष्ठेची व तिच्या दासीगणांची योग्य व्यवस्था लावून दिली. पुढें हा नीतिपूर्वक राज्य करून देवयानीशीं रममाण होत असतां देवयानीस यदु व तुर्वसु असे दोन सुंदर पुत्र झाले. तुर्वसूला वैदिक वाङ्मयांत तुर्वश म्हटलें आहे. इकडे शर्मिष्ठेलाहि यौवनदशा व ऋतु हीं प्राप्त झालीं. शुक्राची आज्ञा होती तरी राजाला तिची विनंति नाकारितां आली नाहीं. क्रमानें शर्मिष्ठेसहि अनु, द्रुह्यु व पूरु असे पुत्र झाले.

शर्मिष्ठेस तीन पुत्र झाले, हें देवयानीस समजतांच ती रागानें बापाच्या घरीं निघून गेली. देवयानीनें जातांच राजाचें कृत्य पित्याला निवेदन केलें व सांगितलें कीं, 'मी पट्टराणी असून मला दोनच मुलें व त्या शर्मिष्ठा दासीला तीन मुलें! असा या आपल्या धर्मनिष्ठ जामातानें माझा गळा कापला!' तें ऐकून शुक्राचार्यास अनिवार क्रोध आला व तो मागोमाग आलेल्या राजास म्हणाला, 'तूं धर्माधर्म जाणत असतांहि हें पातक जोडलेंस, त्याअर्थीं तूं अकालीं म्हातारा होशील.' पण यानें विनंति केल्यावर शुक्राचार्य म्हणाला, 'माझें भक्तिपुरःसर स्मरण केलेंस म्हणजे ही जरा तूं कोणालाहि देऊं शकशील. जो मुलगा तुला आपलें तारुण्य देईल—तो ज्येष्ठ असो वा नसो—तूं त्याला आपलें राज्य खुशाल दे. तो तारुण्य देणारा पुत्र दीर्घायुषी, कीर्तिवान् व अनेक अपत्यांचा पिता होईल व त्याचा वंश प्रसिद्ध होईल' (भा. ९. १८; ब्रह्म. १४६). याप्रमाणें जरा घेऊन ययाति राजाची स्वारी स्वनगरीस परत आली (म. आ. ७७. ५२ कुं.).

नंतर यानें ज्येष्ठ यदूला आपली 'वृद्धता व चित्तदुर्बलता हजार वर्षें घेऊन तारुण्य देतोस का?' म्हणून विचारिलें. पण त्यानें 'मला नको. तुम्हांस बरींच मुलें आहेत, तेव्हां माझ्यापेक्षां आपल्या आवडत्या मुलांस द्या' म्हणून सांगितलें. हरिवंशांत व ब्रह्मपुराणांत ही जरा शापानें प्राप्त झालेली नसून कालनियमानुरूप होती व यदूनें 'मी एका ब्राह्मणास कांहीं देण्याचें वचन दिलें असल्यामुळें मी जरा स्वीकारूं इच्छित नाहीं' असें सांगितल्याचें दिलें आहे (ह. वं. १. ३०; ब्रह्म. १२). तेव्हां ययाति रागावून म्हणाला, 'तुझ्या पुत्रांस मी राज्याचा वांटाच देत नाहीं.' नंतर तुर्वसूस तोच प्रश्न विचारिला असतां त्यानेंहि कानावर हात ठेविला. तेव्हां त्याला 'तुझ्या संततीचा नायनाट होईल व अव्यवस्थित आचाराच्या व धर्माच्या आणि उच्च वर्णांतील स्त्रियांशीं जेथें नीच वर्णाचे पुरुष रमतात, अशा अभक्ष्यभक्षक अंत्यजांचा तूं राजा होशील, तुला पापी व नतद्रष्ट म्लेच्छ जातींत रहावें लागेल,' असा शाप दिला. नंतर शर्मिष्ठेचा ज्येष्ठ पुत्र द्रुह्यु यास विनवितांच तोहि 'नको' म्हणाला. त्यालाहि 'तुझें कधींहि कल्याण होणार नाहीं. भोगाशा तृप्त होणार नाहींत. जेथें व्यवहार नित्य नावांतून चालतो, तेथें तुला रहावें लागेल. येथें सुद्धां तुला व तुझ्या वंशाला राज्यपद मिळणार नाहीं,' असा शाप दिला. नंतर अनूनेंहि नाकारिल्यावर त्याला 'तूं आतांच म्हातारा होशील. तुझीं कारटीं भरज्वानींत मरतील व तुझ्या हातून श्रौत अगर स्मार्त अग्नीची सेवा न होतां तूं नास्तिक बनशील,' असा शाप दिला. नंतर यानें सर्वांत कनिष्ठ पुत्रास बोलाविलें व त्यास तोच प्रश्न विचारिला. त्यानें तो अनुग्रहच समजून सहस्र वर्षांचीहि मर्यादा न घालतां जरा घेण्याची तयारी दाखविली. तेव्हां ययातीचा आनंद गगनांत मावेना. यानें त्यास 'माझें सर्व राज्य तुला व तुझ्या मुलांस मिळेल,' असा आशीर्वाद दिला. यानंतर शुक्राचार्याचें स्मरण करून यानें

पूरूच्या शरीरांत आपल्या जरेचें संक्रमण करून त्याचें तारुण्य आपण घेतलें. पुढें यानें अनेक प्रकारच्या आवडत्या विषयांचा उपभोग घेण्यास आरंभ केला. अनेक यज्ञ केले, दानें दिलीं व राजनीतीस अनुसरून प्रजेस सुखी केलें. देवयानीशीं व शर्मिष्ठेशीं विषयसुख घेतलें. नंतर विश्वाची अप्सरेसह नंदनवनांत व उत्तरस्थ मेरु पर्वतावरील अलका नामक कुबेरनगरींत यानें अनेक प्रकारचें विलाससुख भोगिलें. गौ नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या विश्वाची अप्सरेसह चैत्ररथवनांतहि विलास केले. पण याची कामतृप्ति कांहीं हजार वर्षांत सुद्धां झाली नाहीं. हें पाहून याला फार वाईट वाटलें व विषयांचा वीट आला. यानें देवयानीस आपल्याच कथानकाचें एक रूपक सांगितलें. 'एक बोकड दोन बकऱ्यांशीं बहुत काल रममाण झाला होता. पण त्याची कांहीं तृप्ति झाली नाहीं' (भा. ९. १९). याच्या विरक्तीचे श्लोक अद्यापि लोकांत प्रसिद्ध आहेत (बृहद्दे. ६. २०-२४; म. शां. २६). नंतर यानें जरा परत घेऊन पूरूस राज्याभिषेक केला. हा स्वतः वानप्रस्थाश्रमाची दीक्षा घेऊन व भावावर भार टाकून तपस्वी ब्राह्मणांसह वनवासाला निघून गेला.

ययातीनें वनवासास जाण्यापूर्वी प्रत्येक मुलास वेगवेगळाले प्रदेश नेमून दिले. तुर्वसूला आग्नेय; यदूला नैर्ऋत्य; द्रुह्यूला पश्चिम; अनूला उत्तर व पूरूला मध्यप्रदेश (वायु. २. ३१; कूर्म. १. २२). मतभेदहि खालीं दिल्याप्रमाणें आहेत; यदूला ईशान्य (ह. वं. १. १०); पूर्व (ब्रह्म. १२); दक्षिण (विष्णु. ४. ३०; लिंग. १. ६६); द्रुह्यूला आग्नेय; यदूला दक्षिण; तुर्वसूला पश्चिम व अनूला उत्तर (भा. ९. १९).

यानें भृगु पर्वतावर तप केलें. सरतेशेवटीं हा आपल्या भार्यासह स्वर्गलोकीं गेला. यास माधवी नामक एक कन्याहि होती. शिवाय यास सुकन्या नामक कन्या आढळते (विष्णुधर्म. १. ३२; माधवी पहा).

पण सुकन्या ययातीची मुलगी नसून वैवस्वत मनुपुत्र शर्यातीची मुलगी असावी, असें इतर पुराव्यांवरून उघड दिसतें.

हा स्वर्गांत गेला असतां याचा मानीपणा व इतरांचा अपमान करण्याची प्रवृत्ति यायोगानें हा लवकरच निस्तेज झाला व इंद्रानें यास स्वर्गांतून भौमनरकीं ढकलून दिलें. पण याच्या इच्छेनुरूप नैमिषारण्यीं माधवीपुत्र प्रतर्दन, वसुमनस्, शिबि व अष्टक याग करीत होते, तेथें हा पडला. तेव्हां माधवीनें आपलें अर्धे पुण्य व गालवानें $\frac{1}{8}$ पुण्य यास दिलें. नंतर तेथें पांच सुवर्णरथ आले व त्यांत बसून हा व याचे चारहि नातू स्वर्गी निघाले. सर्व द्रव्य परमार्थी खर्च केल्यामुळें शिबीचा रथ सर्वांच्या पुढें होता. नंतर स्वर्गलोकीं गेल्यावर ब्रह्मदेवानें यास 'तुझें पतन होण्याचें कारण तुझा अभिमान होय. पण तूं आतां स्वर्गांत आला आहेस, तर येथें अभिमान सोडून स्वस्थतेनें रहा,' असें सांगितलें (म. आ. ८६-९३; उ. १२०-१२३; मत्स्य. ३४-४२).

रामायणांत व पद्मपुराणांत याच्या कथा वेगळ्या असल्यामुळें खालीं दिल्या आहेत. ययातीस शर्मिष्ठा जास्त आवडती व देवयानी नावडती होती. आपल्या मुलीशीं ययाति नीट वागत नाहीं, असें कळल्यावर शुक्रानें यास म्हातारा होण्याचा शाप दिला. शर्मिष्ठेस पूरु व देवयानीस यदु असे दोन पुत्र होते. नंतर यदूनें जरा घेण्याचें नाकारिलें. पण पूरु जरा घेण्यास तयार झाला. तेव्हां यानें पूरूस राजा करण्याचें आश्वासन दिलें व यदूस शाप दिला कीं, 'तूं राक्षस व यातुधान उत्पन्न करशील. सोमकुलांत तुझी संतति राहणार नाहीं व ती उद्धट होईल.' पूरु हा काशीदेशीं प्रतिष्ठान राजधानींत राजा झाला व यदूला क्रौंचवन नामक वनांत हजारों यातुधान झाले (वा. रा. उ. ५८-५९).

हा धर्मानें राज्य करीत असल्यामुळें इंद्रास हा आपलें इंद्रपद घेईल कीं काय अशी भीति पडून त्यानें मातलीस यास स्वर्गी आणण्याला पाठविलें. याचा व मातलीचा एक परमार्थपर संवाद झाला, पण हा स्वर्गी गेला नाहीं. तेव्हां इंद्रानें गंधर्वांकरवीं ययातीपुढें वामनावतारांचें नाटक करविलें. त्यांत रतीची भूमिका पाहून हा खूष झाला. हा एकदां मलमूत्रोत्सर्ग करण्यास गेला असतां पाय न धुतां प्रयोग पाहण्यास बसला. त्यायोगें जरा व मदन हे दोघे हां संधि साधून याच्या शरीरांत घुसले. पुढें एकदां हा रानांत शिकारीस गेला असतां याला अश्रुबिंदुमती नामक एक सुंदरी दिसली. तिची सखी विशाला हिनें यास तिची अशी माहिती सांगितली कीं, 'मदनदहनानंतर रतीच्या शोकानें दयाळू होऊन देवांनीं अनंग मदन निर्माण केला. त्यास पाहून रतीच्या डाव्या डोळ्यांतून जे आनंदाश्रु पडले, त्यांपासून ही उत्पन्न झाली व आतां ही स्वयंवर करूं इच्छिते.' यानें तिला 'माझ्याशीं लग्न लाव,' असें म्हणतांच तिनें 'तुम्ही दुसऱ्यास जरा देऊन तारुण्य घ्याल, तर मी तुम्हांशीं लग्न लावीन,' अशी अट घातली. तेव्हां यानें शर्मिष्ठेच्या तुरु नामक पुत्रानें तारुण्य देण्याचें नाकारिल्यामुळें त्यास शाप दिला कीं, 'तूं धर्मभ्रष्ट होशील. तूं व तुझी संतति म्लेछत्व पावेल.' दुसऱ्या यदूनेंहि नकार देतांच 'तूं व तुझी संतति राज्यपदास योग्य होणार नाहीं व तुमचें क्षात्रतेज नष्ट होईल.' तिसरा कुरु फार लहान असल्यामुळें त्याचें तारुण्य राजानें मागितलेंच नाहीं. चवथ्या पूरूनें मात्र बापास तारुण्य दिलें व आपण जरा घेतली. पुढें अश्रुबिंदुमतीनें दुसऱ्या

सवतीशीं संबंधहि न ठेवतां सर्व सत्ता मागितली. तीहि यानें दिली. पुढें यानें तिच्यासह वीस हजार वर्षे क्रीडा केली; व तिच्यासाठीं म्हणून यानें अश्वमेध केला. या नव्या सवतीबद्दल शर्मिष्ठा व देवयानी यांस मत्सर वाटूं लागल्यामुळें यानें यदूस त्यांचा वध करण्यास सांगितलें. पण तें त्यानें न ऐकिल्यामुळें 'तुझ्या वंशांतील पुरुष मातुलकन्यापरिणय करतील व मातृद्रव्याचे वांटेकरी होतील,' असा शाप दिला. पुढें इंद्रानें मेनकेकरवीं सुचविल्यावरून तिनें स्वर्गस्थ लोक पाहण्याची इच्छा दर्शविली. तिच्या आग्रहास्तव यानें पुरूस राज्य देऊन व राजनीतीचा उपदेश करून सर्व प्रजेसह वैकुंठीं गमन केलें व विष्णूपाशीं त्याचें दास्य मागितलें (पद्म. भू. ६४; ८३). यास कुरु, पुरु, रुरु व यदु असे चार पुत्र होते (पद्म. भू. ६४; १०९). यानें ८० हजार वर्षे सुखानें राज्य केलें. भविष्यमतें यानें १००००० वर्षे राज्य केलें.

ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेलें दिव्य खड्ग यास नहुषानें दिलें होतें व यानें तें पूरूस दिलें (म. शां. १६६). इंद्रानें यास एक कांचनाचा रथ दिला होता. या रथानें यानें सहा रात्रींत सर्व पृथ्वी जिंकली; व हा सर्व देव, दानव व मनुष्यें यांत अजिंक्य ठरला (ह. वं. १. ३०). यानें सहा दिवसांत (ब्रह्म. १२) किंवा सहा महिन्यांत पृथ्वी जिंकली (लिंग. १. ६६). लिंगपुराणांत तो रथ राजास शुक्रानें दिला व त्यासह अक्षय्य भातेहि दिले, असें आहे (१. ६६). याची राजधानी प्रतिष्ठान (अलाहाबाद). एकदां सर्व राजर्षि व महर्षि तीर्थयात्रा करीत चालले असतां अगस्त्य ऋषीचें एक कमळ चोरीस गेलें. तेव्हां आपला निरपराधीपणा सिद्ध करण्यास्तव अनेकांनीं शपथा घेतल्या. त्यांत यानेंहि शपथ घेतली (म. अनु. ९४). याचे पांच पुत्र पांच वंशांचे जनक झाले. यदु-यादव; तुर्वसु-तुर्वसु; द्रुह्यु-द्रुह्यु; अनु-आनव; पूरु-पौरव (म. आ. ९५). यदु-यादव; तुर्वसु-यवन; द्रुह्यु-भोज; अनु-म्लेच्छ; पूरु-पौरव (म. आ. ८५).

ययाति शुक्राचार्यांची योग्यता जाणून होता (म. आ. ७८). याच्या नांवापुढें 'सम्राट्,' 'सार्वभौम' ह्या पदव्या ठिकठिकाणीं लाविलेल्या दिसतात. जरी सबंध आयुष्यभर हा कामुक दिसतो, तरी धर्मास सोडून हा कधींच वागला नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर पूरूनें दिलेल्या तारुण्यकालांतहि यानें शेकडों यज्ञ केले व हजारों गाई व दानें ब्राह्मणांस दिलीं व राजनीतीस अनुसरून प्रजापालन केलें (म. आ. ८९; शां. २९; अनु. ८१). हा यमसभेंत अधिष्ठित असतो (म. स. ८). याची विस्तीर्ण यज्ञभूमि लोमशानें धर्मास दाखविली (म. व. १२९). अर्जुनानें अज्ञातवासाच्या अखेरीस केलेलें युद्ध पाहण्यास हा देवांसह विमानांत बसून आला होता (म. वि. ५६). याला काशीपति म्हटलें आहे (म. उ. ११५).

हा यज्ञ करूं लागला म्हणजे सरस्वती व इतर नद्या, सप्तसागर व पर्वत यास दूध व तूप पुरवीत (म. श. ४१). देवासुरयुद्धांत यानें देवांस साहाय्य केलें (म. द्रो. ६३; शां. २९). सरस्वतीनदीतीरीं यायात या नांवाचें प्रसिद्ध तीर्थ आहे, तें नांव याच्याच नांवावरून पडलें (म. श. ४१). हा शंकराचा मोठा भक्त होता (लिंग. १. ६६). ययातिकाळीं याचें राज्य मध्यदेशापर्यंत आलें होतें.

हा मोठा दानशूर होता (म. व. २००. ग. कृ. प्रत). पुढील वेगळी कथाहि आढळते:—

जेव्हां हा जरा परत मागूं लागला, तेव्हां पूरूनें 'मी ही कशी टाकूं? झालें, तें झालें' असें ययातीस सांगितलें. नंतर तो म्हणाला कीं, 'ही जरा मी आतां तपानें नष्ट करतों, पण मी कांहीं ती तुम्हांला परत देत नाहीं.' असें बोलून तो गंगेवर गेला. तेथें गौतमीच्या दक्षिणतीरीं त्यानें तप केलें. तपानें संतुष्ट होऊन शंकर तेथें प्राप्त झाला व त्यानें 'वर माग' असें सांगितलें. तेव्हां पूरूनें 'ही जरा नष्ट कर व माझ्या भावांस पित्यानें दिलेल्या शापांपासून मुक्त कर,' असें विनविलें. तेव्हां शंकरानें दोनहि वर त्यास दिले. ह्या तपाच्या जागीं कालंजरतीर्थ उत्पन्न झालें (ब्रह्म. १४६).

२ स्वायंभुव मन्वंतरांतील जित् देवांपैकीं एक.

यवक्री—(यवक्रीत पहा).

यवक्रीत—'यव देऊन विकत घेतलेला' असा याचा अर्थ होतो. भरद्वाज ऋषीचा पुत्र (म. व. १३७. १३ कुं.). हा व याचा पिता हे दोघे केवळ तपोनिष्ठ होते, म्हणून ब्राह्मण लोक या उभयतांचा सत्कार करीत नसत,म्हणून वेदज्ञान मिळविण्यासाठीं यानें भयंकर तप करण्याचें ठरविलें व प्रचंड अग्नि प्रज्वलित करून हा आपलें शरीर तापवून घेऊं लागला. त्या कृत्यानें इंद्राचा संताप होऊं लागला; तेव्हां इंद्र याजवळ आला व म्हणाला, 'हें उत्कृष्ट तप तूं कोणत्या उद्देशानें करीत आहेस?' त्यावर यानें इंद्रास आपला हेतु निवेदन केला. तेव्हां इंद्र म्हणाला, 'हा वेदप्राप्तीचा मार्ग नव्हे. गुरूकडूनच वेदांचें अध्ययन कर.' असें म्हणून इंद्र निघून गेला; तरी पुनः यानें भयंकर तप करून इंद्रास संतप्त केलें. पुनरपि इंद्रानें तेथें येऊन याचा निषेध केला व म्हटलें कीं, 'तूं ही अशक्य गोष्ट आरंभिलेली आहेस. तुझ्या पित्याला अथवा तुला वेदांची स्फूर्ति कधींहि व्हावयाची नाहीं.' यवक्रीत म्हणाला, 'जर माझा मनोरथ तूं पूर्ण करीत नसशील, तर अधिक खडतर तप करीन व प्रत्येक अवयव छिन्न करून त्याचा अग्नींत होम करीन.' याचें निवारण करण्यासाठीं इंद्रानें

एका दुर्बल व म्हाताऱ्या ब्राह्मणाचें रूप धारण केलें व त्यानें याच्या स्नानसंध्येच्या घाटासमीप भागीरथींत मूठमूठ वाळू टाकून पूल करण्यास आरंभ केला. हें कृत्य पाहून यवक्रीत हंसला व म्हणाला, 'हे ब्रह्मन्, हें काय चाललें आहे? आपला प्रयत्न फार मोठा पण निरर्थक आहे.' त्यानें 'लोकांच्या सोयीसाठीं सेतु बांधीत आहें,' म्हणून उत्तर देतांच हा त्यास म्हणाला, 'प्रवाहास प्रतिबंध करणें तुला शक्य नाहीं. शक्य गोष्टच तूं करूं लाग.' ब्राह्मण म्हणाला, 'ज्याप्रमाणें तूं वेदप्राप्तीस्तव तप करीत आहेस, त्याचप्रमाणें मीं हा कार्यभाग शिरावर घेतला आहे.' तें ब्राह्मणाचें भाषण ऐकून यानें हा इंद्र आहे असें ओळखिलें व त्यास हा म्हणाला, 'मला दुसरें वर देऊन माझी योग्यता इतरांहून अधिक कर.' तें ऐकून यानें मागितलेले सर्व वर इंद्रानें यास दिले व म्हटलें, 'तुझ्या पित्याला व तुला इतरांस प्राप्त न झालेल्या वेदांची स्फूर्ति होईल व तुझे मनोरथ पूर्ण होतील' (म. व. १३५).

पुढें हा पित्याकडे येऊन झालेलें वर्तमान पित्यास कळवून म्हणाला कीं, 'आतां आपण वेदांच्या स्फूर्तीनें इतरांहून श्रेष्ठ होऊं.' त्यावर भरद्वाजास हा गर्वाच्या योगानें फुगून जाऊन लवकरच नाश पावेल, असें वाटून त्यानें याचा गर्व झाडावा म्हणून यास बालधि ऋषि व त्याचा पुत्र मेधाविन् यांचा इतिहास सांगितला. तो ऐकून यानें केलेला विचार तात्पुरता रहित केला.

यवक्रीत व याचा पिता हे उभयतां जेथें राहत असत, त्यासमीपच विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र रैभ्य ऋषि आश्रम करून आपले दोघे पुत्र अर्वावसु व परावसु व एक स्नुषा–परावसूची स्त्री यांसहवर्तमान राहत असे. इकडेतिकडे फिरतां फिरतां निर्भय व दुसऱ्यास पीडा देऊन आनंद पावणारा असा यवक्रीत वैशाखमासीं रैभ्याच्या आश्रमाकडे गेला. तेथें यानें रैभ्याची सुंदर सून पाहिली. तेव्हां हा मदनानें बेफाम व निर्लज्ज होऊन तिला 'माझ्याजवळ ये,' असें म्हणूं लागला. तिनें याचा निषेध केला; पण पुढें हा शाप देईल हें लक्षांत आणून व रैभ्याचा तेजस्वीपणा आठवून तिनें याच्याशीं समागम केला. पुढें रैभ्य आश्रमांत आला, तेव्हां रडणाऱ्या सुनेचें सांत्वन करून तो शोकाचें कारण विचारूं लागला. तेव्हां तिनें यवक्रीतानें केलेला बलात्कार त्यास कळविला.

हें यवक्रीताचें वर्तन कळतांच त्या कोपिष्ट तापसानें दोन जटा उपटून त्यांचा होम करून एक राक्षस व एक सुंदर स्त्री निर्माण केली. नंतर त्यांस अशी आज्ञा केली कीं, 'तुम्हीं यवक्रीताचा वध करावा.' पुढें त्या कृत्यारूपी स्त्रीनें यास मोहित करून याचा कमंडलु काढून घेतला. कमंडलु हिरावून घेतल्यानंतर उच्छिष्ट यवक्रीतावर तो राक्षस शूल घेऊन धांवून गेला. त्या राक्षसास पाहतांच यवक्रीत सरोवरावर गेला. पण तेथील पाणी नाहींसें झालेलें पाहून सर्व नद्यांवरहि फिरला. पण त्याहि साऱ्या कोरड्याच! तेव्हां हा भयभीत होऊन पित्याच्या होमशालेंत शिरूं लागला. पण आश्रमाचें संरक्षण करणाऱ्या एका अंध शूद्रानें प्रतिबंध केल्यामुळें हा दारांतच उभा राहिला. नंतर राक्षसानें प्रहार केला असतां हा वक्षस्थल फुटून मेला. नंतर राक्षस व कृत्या रैभ्याच्या अनुज्ञेनें त्याजपाशीं राहिलीं (म. व. १३६).

यवक्रीताची विद्या वरानें मिळविली होती, पण रैभ्याची विद्या श्रमपूर्वक संपादन केलेली होती. त्यामुळें याच्या विद्येंत रैभ्याइतकें सामर्थ्य नव्हतें. पुढें ब्रह्मयज्ञ करून भरद्वाजमुनि आश्रमांत आला. परंतु प्रत्यहींच्या पाठाप्रमाणें त्या दिवशीं अग्नीनें दर्शन दिलें नाहीं. ह्यामुळें होमशालेंत कांहीं बिघाड झाला, असें समजून त्यानें गृहरक्षक शूद्राला विचारिलें 'तूं आज पूर्वीसारखा दिसत नाहींस? माझा क्षुद्रबुद्धि पोर रैभ्याकडे तर गेला नव्हता ना?' तेव्हां तो म्हणाला, 'तुझा मुलगा रैभ्याकडे गेला होता खास व म्हणूनच बलाढ्य राक्षसानें त्यास ठार मारिलें व हा भूमीवर पडून राहिला आहे.' असें म्हणून त्यानें भरद्वाजास स्वतः केलेलें सर्व कृत्य सांगितलें. तेव्हां भरद्वाज म्हणाला, 'बाळा, तूं ब्राह्मणांच्या हितास्तव वेद प्राप्त करून घेतलेस. पण पुढें कठोर बनलास व मीं निषेध केला, तरी तूं रैभ्याच्या आश्रमास गेलास. रैभ्यानेंहि मला एकच अपत्य आहे, हें माहीत असतां कोपानें तुला मारलें. तरी रैभ्याला त्याचा ज्येष्ठ पुत्र ठार करील.' नंतर पश्चात्ताप पावून तो म्हणाला, 'जे पुत्रशोकानें व्याकुल झाल्यामुळें दुःखाकुल अशा आपल्या इष्टमित्रांस शाप देतात, त्याहून अधिक पातकी असा दुसरा कोण आहे?' ह्याप्रमाणें विलाप करून त्यानें पुत्राचें दहन केलें व नंतर आपण अग्नीमध्यें प्रवेश केला (म. व. १३७).

भरद्वाजाच्या शापाप्रमाणेंच पुढें कांहीं कारणानें रैभ्य ऋषीचा वध परावसु नामक त्याच्या पुत्राच्या हातून झाला असतां, रैभ्याचा परम सुशील असा दुसरा पुत्र अर्वावसु यानें उग्र तप करून सूर्यास व देवास प्रसन्न केलें; व त्यांच्या वरानें भरद्वाज, यवक्रीत व रैभ्य या तिघांस सजीव करून पितृहत्येच्या दोषांपासून बंधूंस मुक्त केलें व पित्यास वधाचें स्मरण राहूं नये व आपणांस मिळालेल्या सूर्यमंत्रप्रकाशक वेदाची गुरुपरंपरेनें अध्ययनप्रवृत्ति व्हावी, असे वरहि मागून घेतले. त्यांवरून परस्परांचा स्नेह अधिक वृद्धिंगत झाला. नंतर इंद्रादि देवांनीं 'रैभ्यानें गुरूपासून वेदांचे अध्ययन केलें असल्यामुळें तो सामर्थ्यानें तुजपेक्षां श्रेष्ठ आहे' असें सांगितलें. तेव्हां पुत्रासहवर्तमान भरद्वाज ऋषि, अर्वावसूच्या उपकाराचें अभिनंदन करून आपल्या आश्रमास गेला (म. व. १३८).

यास यवक्री असेंहि म्हटलेलें बऱ्याच ठिकाणीं आढळतें. याचा आश्रम स्थूलशिरा नामक ऋषीच्या आश्रमापाशीं होता (म. व. १३५-१३८).

यवन—कृष्णानें मारिलेला एक राजा (म. व. १२. ३३ कुं.; कालयवन पहा).

२ हैहय राजाचा एक जोडीदार. याचा सगरानें पराभव केला; परंतु हा वसिष्ठाला शरण गेल्यामुळें त्यानें याला फक्त डोक्याचे केंस काढून टाकावे व दाढी राखावी एवढीच शिक्षा दिली (पद्म. उ. २०).

३ (भविष्य.) भागवत, वायु, मत्स्य व ब्रह्मांड यांच्या मतें राजाचा एक वंश.

४ एक संकरज जात. क्षत्रिय व शूद्र यांच्या मिश्रणानें ही झाली (गौतम पहा).

यवस—सावर्णि मनूच्या पुत्रांतील एक. परंतु पद्मपुराणांत सावर्णि मनूच्या पुत्रांची यादी दिली आहे, तींत याला यवसु म्हटलें आहे (सू. ७).

२ इध्मजिह्वाचा मुलगा.

यवसु—सावर्णि मनूचा पुत्र (१ यवस पहा).

यविष्ठ—स्वायंभुव मन्वंतरांतील जिदाजित देव.

२ (अग्नि पहा).

यवीनर—(सो. द्विमीढ.) मत्स्यमतें अजमीढाचा, भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें द्विमीढाचा पुत्र. याचा पुत्र कृतिमत्.

२ (सो. नील.) भागवतमतें भर्म्याश्वाचा पुत्र.

यवीयस्—(सो. नील.) वायुमतें रिक्षपुत्र.

२ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

यश—सुतप देवांपैकीं एक.

२ विकुंठ देवांतील एक.

यशस्कर—शिव देवांतील एक.

यशस्विन्—प्रतर्दन देवांतील एक.

यशस्विन् जयंत्य लौहित्य—कृष्णरात त्रिवेद लौहित्याचा शिष्य (वं. ब्रा. ३).

यशोदा—हविष्मत् पितरांची कन्या (ह. वं. १. १८). विश्वमहत्ची स्त्री (ब्रह्मांड. ३. १०. ९०; वायु. २. ११. ८१). अंशुमत्ची स्त्री (मत्स्य. १५. १८). पण दोघांच्याहि मुलांचें नांव दिलीप असल्यामुळें मत्स्यपुराणांत घोंटाळा केला आहे.

२ हस्तिनची स्त्री. हिचा पुत्र विकुंठन (म. आ. ६३. ३७ कुं.).

३ ही मत्स्यमतें देवकन्या होय. नंदाची स्त्री व कृष्णाची आई (पद्म. ब्र. १३; पा. ८३). हिनें कृष्णाचें पालन केलें (भा. १०. २. ९). ही द्रोणवसूची पत्नी धरा, तिचा अवतार (भा. १०. ८. ५०).

यशोधर—दुर्मुख पांचालाचा पुत्र. यास दौर्मुखि असेंहि नांव आहे (म. द्रो. १८५. ५ कुं.).

यशोधरा—ही विरोचनाची मुलगी म्हणून हिला वैरोचनी यशोधरा असें म्हणतात. ही त्वष्टयाची पत्नी. हिला त्वष्टयापासून त्रिशिरस् विश्वरूप व विश्वकर्मन् (संनिवेश) अशीं दोन मुलें झालीं (ब्रह्मांड. ३. १. ८६-८७). रचना व ही एक.

२ ही देवकन्या (मत्स्य. ४४. ७३).

यशोनंदिन्—(किलकिला. भविष्य.) भूतनंदीचा पुत्र व शिशुनंदीचा भाऊ. याची स्त्री बादलराजकन्या जालमती व पुत्र बालिक. यानें २५ वर्षे राज्य केलें (भवि. प्रति. ४. २३).

यशोभद्र—हा मनोभद्राचा पुत्र. याला वीरभद्र नांवाचा भाऊ होता. याला पूर्वजन्मीं गंगास्नान घडल्यानें हा जन्म राजकुलांत आला (पद्म. क्रि. ३).

यशोमेधस्—सुमेधस् देवांतील एक.

यशोवती—(एकवीर पहा).

यशोवसु—(सो. अमा.) वायुमतें कुशपुत्र. यास विष्णुमतें अमावसु व भागवतमतें वसु म्हटलें आहे.

यस्क—गिरिक्षिताचा वंशज (क. सं. १३. १२).

२ भृगुकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल यस्कावर असा पाठभेद आहे. पाणिनीनें एका यस्काचा निर्देश केला आहे (पा. सू. २. ४. ६३; ४. १. ११२). आश्वलायनश्रौतसूत्रांतील गोत्रप्रवरांच्या यादींत एक यस्क दिला आहे (६. १०. १०).

याज—काश्यपकुलांतील ऋषि. याचा उपयाज हा भाऊ होय. हे यमुनातीरीं राहत असत (द्रुपद पहा). यानें द्रुपदाचा पुत्रप्राप्तीस्तव यज्ञ केला (म. आ. १८१. ३२ कुं.).

याजक—(पुरुयशस् पहा).

याज्ञ—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

याज्ञतुर—ऋषभाचें पैतृक नांव.

याज्ञदत्त—(३ याज्ञवल्क्य पहा).

याज्ञवल्क्य—हा उद्दालकाचा शिष्य असून याचा शिष्य आसुरि होय (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३३). ही परंपरा काण्व व माध्यंदिन प्रतींत सारखीच आहे.

२ हा उद्दालक आरुणीचा शिष्य. याचा शिष्य मधुक पैंग्य. यास वाजसनेय म्हटलें आहे (बृ. उ. ६. ३. ७-८; ६. ५. ३; श. ब्रा. १४. ९. ४. ३३). महीधरानें याचा अर्थ

वाजस निपुत्र केला आहे. माध्यंदिन म्हणण्याचें कारण मध्यंदिनानें याच्या वेदाचा विशेष प्रचार केला हें होय. सामश्रवस् याचा शिष्य होता. त्यालाच यानें जनकाच्या येथील वादविषयक संपत्ति नेण्यास सांगितली व इतरांना याज्ञवल्क्यस्मृति सांगावयास सांगितली. यानें ऋग्वेदादिकांबरोबर स्वतःच्या संहितेचीहि अक्षरसंख्या शतपथांत दिली आहे (श. ब्रा. १०.४. २.२३-२४). याज्ञवल्क्यशाकल्यवादाची आख्यायिका बृहदारण्यकोपनिषदांत पुढीलप्रमाणें आढळते. विदग्ध शाकल्यानें ' कति देवाः ' इत्यादि प्रश्न यास केले असतां यानें सर्व प्रश्नांचीं उत्तरें देऊन विदग्ध शाकल्याला गप्प बसविलें. शेवटीं त्यास मृत्यूहि पत्करावा लागला; फार काय त्याच्या अस्थीसुद्धां शिष्यांना मिळाल्या नाहींत (बृ. उ. ३.९.२६). हीच गोष्ट पुराणांत विस्तारानें दिली आहे.

याला मैत्रेयी व कात्यायनी अशा दोन बायका होत्या. पण स्कन्दपुराणांत मैत्रेयीऐवजीं कल्याणी दिली आहे (स्कंद.६. १३०-१३१). वैदिक ग्रंथांपैकीं जाबालोपनिषद व शतपथब्राह्मण यांतच याचा उल्लेख येतो (श. ब्रा. १-४; १०-१४). हा ब्रह्मरातांचा पुत्र व वैशंपायनाचा शिष्य (विष्णु. ३.५.२). पित्याचें नांव ब्रह्मवाह (वायु. १.६०.४१), देवरात (भा. १२.६.६४) असेंहि आढळतें. याला ब्रह्मराति म्हटलें आहे (वायु. १.६१. २१; ब्रह्मांड. २. ३५. २४). हा ब्रह्मदेवाच्या अंगापासून उत्पन्न झाला (वायु. १. ६०. ४२) असें गौरवार्थ लिहिलें आहे. हा वैशंपायनाचा भाचा व शिष्यहि होता (म. शां. ३२३. १७-१८ कुं.).

देवराति जनकानें अश्वमेध यज्ञ आरंभिला व त्या निमित्तानें शेकडों ऋषि बोलाविले व यज्ञांत सर्व एकत्र झाल्यावर हजार गाई, त्यापेक्षां किती तरी सोनें, गांवें, रत्नें व नोकर पुढें ठेवून जो कोणी श्रेष्ठ असेल, त्याने तें सर्व घेऊन जावें असें जाहीर केलें. कोणीच उठेना. तेव्हां ब्रह्मवाहसुत याज्ञवल्क्य पुढें आला व आपल्या शिष्याला म्हणाला, कीं, ' ही संपत्ति उचल. कारण, माझ्याइतका वेदवेत्ता येथें कोणीहि नाहीं. ज्याला माझा मोठेपणा पटत नसेल त्याला माझें आह्वान आहे.' तेव्हां मोठी गडबड उडाली व अनेक ब्राह्मण वादाकरितां सरसावले. अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर वाद सुरू झाले. सगळ्यांना जिंकिल्यावर वाद करणाऱ्या देवमित्र शाकल्याला हा म्हणाला कीं, 'भरलेल्या भात्यासारखा स्वस्थ काय बसला आहेस? बोल!' अशी निंदा ऐकल्याबरोबर शाकल्यानें एकट्या याज्ञवल्क्यानें धन नेल्याबद्दल तक्रार केली. तेव्हां याज्ञवल्क्य म्हणाला, 'ब्राह्मणांचें बल म्हणजे विद्या व तत्त्वज्ञान यांतील नैपुण्य होय. मी कोणत्याहि प्रश्नांचीं उत्तरें देण्यास तयार आहें. जो कोणी उत्तरें देईल, त्याला हें धन मिळावयाचें आहे, असें राजानें जाहीर केलें आहे. अर्थातच मी हें सर्व एकटा नेण्यास पात्र आहें.' हें उत्तर ऐकून देवमित्र शाकल्य रागानें वेडा झाला. त्यानें याज्ञवल्क्याला हजार प्रश्न विचारिले. त्यांचीं उत्तरें याज्ञवल्क्यानें दिलीं. आतां याज्ञवल्क्यानें प्रश्न विचारिण्याची वेळ आली. याज्ञवल्क्यानें एकच प्रश्न विचारिला. परंतु उत्तर न देतां आल्यामुळें देवमित्र शाकल्यानें मरण पत्करलें.

देवमित्र शाकल्याच्या मृत्यूनें सर्व ब्राह्मणांना ब्रह्महत्येचा दोष लागला. म्हणून सर्व पवनपुराला गेले व तेथें त्यांनीं द्वादशार्क, वालुकेश्वर, एकादश रुद्र यांचें दर्शन घेतलें. चारी कुण्डांत स्नान केलें. उत्तरेश्वराचें दर्शन करून वाडवांच्या प्रसादानें ते सर्व त्या हत्यादोषांतून मुक्त झाले (वायु. १. ६०). हा वादविवाद देवराति जनकाच्या अश्वमेध यज्ञांत झाला (म. शां ३२३. ९५ कुं.). वंशावळीप्रमाणें देवराति जनक म्हणजे दाशरथि रामाच्या पुष्कळच पूर्वीचा आहे.

एकदां सर्व ऋषींनीं ठराविक वेळीं, मेरुपृष्ठावर एकत्र जमण्याचें ठरविलें व जो वेळेवर येणार नाहीं, त्यास ब्रह्महत्या लागेल असें प्रसिद्ध केलें. वैशंपायनास वेळेवर येणें शक्य न झाल्यामुळें ब्रह्महत्येचा दोष लागला. त्या दोषाच्या निराकरणार्थ त्याने शिष्यांना प्रायश्चित्त करावयास सांगितलें. पण याज्ञवल्क्यानें 'सगळ्या शिष्यांची काय जरूर? मी एकटाच प्रायश्चित्त करितों.' अशी बढाई मारिल्यामुळें वैशंपायनास राग येऊन त्यानें यास आपल्यापासून शिकलेला वेद परत करण्यास सांगितला. त्याप्रमाणें याज्ञवल्क्यानें वेद परत करून सूर्यापासून स्वतंत्र वेद मिळविला (म. शां. ३२३ कुं.; विष्णु. ३. ५; भा. १२. ६; वायु. १. ६१; ब्रह्मांड. २. ३५). विष्णुपुराणाप्रमाणें त्याची वेळ चुकल्यापासून सात दिवसांच्या आंत वैशंपायनाचा पाय लागून बहिणीचा मुलगा मेला (विष्णु. ३.५.५). वैशंपायन व याज्ञवल्क्य यांच्या विरोधाचें हेंहि कारण असावें. याज्ञवल्क्यानें सूर्यापासून वेद स्वीकारितांना घोड्याचें रूप घेतलें होतें म्हणून वेदाला व शिष्याला ' वाजिन् ' असें म्हणतात (वायु. १. ६१). इतरत्र वेद देतांना सूर्यानें घोड्याचें रूप घेतलें होतें असें आहे (भा. १२. ६. ७३; ब्रह्मांड. २.३५. २६. ७४).

गुरूच्या शापानें स्मृतिहीन व विद्याहीन झाला, पण सरस्वतीच्या कृपेनें सूर्यापासून वेद शिकला (दे. भा. ९.५). हा शाकल्याचा शिष्य होता. याला एकदां राज्याभिषेकाकरितां शाकल्यानें जाण्यास सांगितलें. पण राजा उदास असल्यानें यानें जाण्याचें नाकारिलें. तेव्हां शाकल्यानें आथर्वणमंत्रप्रभावानें याची विद्या परत घेतली. पण यानें सूर्यापासून वेद मिळवून तो जनक, कात्यायन वगैरेंना शिकविला (स्कंद.

६. १२९). यानें राजा शतानीकाला वेद शिकविला (विष्णु. ४. २१. २). यावरून याज्ञवल्क्य, कृप, शौनक व शतानीक हे समकालीन ठरून काल निश्चित होतो. कारण कृप व शौनक यांनींहि शतानीकास विद्या शिकविली आहे. याज्ञवल्क्य व शाकल्य यांच्या वादाचा उल्लेख बृहदारण्यकोपनिषदांत व कांहीं पुराणांत आहे. हा वाद दैवराति जनकाच्या अश्वमेधांत झाला, असें महाभारतांत म्हटलें आहे. पण वैशंपायनशिष्य याज्ञवल्क्याचा काल निश्चित झालेला आहे. त्या वेळीं दैवराति जनक असणें शक्य नाहीं. त्या वेळीं कोणता जनक असावा, हें निश्चितपणें उल्लेखित नसलें तरी शतानीक, जनमेजयादि याज्ञवल्क्याशीं समकालीन असणाऱ्या राजांवरून त्या वेळचा जनक उग्रसेन असावा (पुष्करमालिन् पहा). याची कुष्ठ-रोगांतून मुक्तता सूर्योपासनेमुळें झाली (भवि. ब्राह्म. २१०). याज्ञवल्क्याचा जनक व विश्वावसु गंधर्व यांच्याशीं झालेला पुरातन संवाद फार महत्त्वाचा म्हणून धर्मानें भीष्माला सांगितला आहे (म. शां. ३१६-३२३ कुं.).

याला कात्यायनीपासून कात्यायन व बहिणीपासून झालेला पिप्पलाद असे दोन पुत्र होते (स्कंद.५.३.४२; १ पिप्पलाद पहा). शिवाय याला शंभर शिष्य असल्याबद्दल निर्देश आहे (म. शां. ३२३. १७ कुं.; व्यास पहा).

यानें शुक्लयजुःसंहिता (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३३), शतपथब्राह्मण व योगसूत्रें केलीं (म.शां. ३२३. १०-१२; २३ कुं.). यानें याज्ञवल्क्यस्मृति, बृहदारण्यक उपनिषद केलें (याज्ञ.३.११०).याची एक शिक्षा व गीता प्रसिद्ध आहे. याच्या एका शिक्षेंत दोनशें बत्तीस श्लोक आहेत व दुसऱ्या शिक्षेचें नांव मनःस्वार असून हस्तस्वरापेक्षां तिच्यांतील विचार वेगळ्या स्वरूपाचा आहे. याला योगशास्त्र हिरण्यनाभ कौशल्यानें शिकविलें (ब्रह्मांड. ३. ६३. २०८; वायु. २. २६. २०७; विष्णु. ४. ४. ४७; भा. ९. १२. ४). बृहद्याज्ञवल्क्य व बृहद्योगी याज्ञवल्क्य असे याचे ग्रंथ आढळतात. याची स्मृति व्यवस्थित म्हणून प्रसिद्ध आहे. तिच्या आरंभीं पूर्वीच्या स्मृतिकारांची यादी दिलेली आहे. या स्मृतींत १०१० श्लोक आहेत. अग्नि-पुराणांतील व्यवहारविषयक भाग या स्मृतीशीं जुळता आहे. याच्या स्मृतींतील वेदान्तविषयक भाग शंकराचार्यांसारखा आहे (याज्ञ. ३. ६४; ६७; ६९; १०९; ११९; १२५; १४०; २०५). वारांना अनुसरून ग्रहांचा क्रम, ताम्रपट वगैरेंच्या माहितीवरून याची सध्यां उपलब्ध असलेली स्मृति इ.स.च्या सुमाराची असावी (याज्ञ. १. २९६; ३१५). पाणिनि याज्ञवल्क्यकृत ब्राह्मणग्रंथ इतर ब्राह्मणग्रंथांच्या मानानें अलीकडील समजत असे असें त्याच्या टीकाग्रंथावरून दिसतें (पा. सू. ४. ३. १०५).

३ विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

४ वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार. याज्ञदत्त असा पाठ आढळतो.

५ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील बाष्कलाचा शिष्य. याचे नांवावरून याचे शाखेस याज्ञवल्क्या असें नांव पडलें.

६ (विष्णुयशस् व कल्कि पहा).

याज्ञसेनि—शिखंडीचें दुसरें नांव (म. भी. ११२. १९ कुं.).

याज्ञेयि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

यातुधान—सुरसा व कश्यप यांचे पुत्र व त्यांचे वंशज.

२ हेति, प्रहेति, उग्र, पौरुषेय, वध, विद्युत्, स्फूर्ज, वात, आय, व्याघ्र, सूर्य हे यातुधान या सामान्य नांवानें ओळखिले जातात. यांची माता जंतुधना (ब्रह्मांड. ३. ७. ९०; रक्षस् पहा).

यातुधानी—एक कृत्या (वृषादर्भि पहा).

याद्व—हा यदूंचा उल्लेख असावा (ऋ. ७. १९. ८). दुसऱ्या एका ठिकाणीं याद्वांच्या संपत्तीचा उल्लेख आहे. तेथें तिरिंदर व पर्शु यांच्याशीं याचा संबंध आहे (ऋ. ८. ६. ४६). तिरिंदरानें याद्वांना दास म्हणून दिले (ऋ.८.६.४८). आणखी एका ठिकाणीं आसंग प्लायोगीनें याद्वांच्या पशुसंपत्तीचा निर्देश केला आहे (ऋ. ८. १. ३१). तिरिंदरांचें व याद्वांचें वांकडें होतें व याद्वांची संपत्ति तिरिंदरांकडून वत्स काण्वानें मिळविली, हें सायणाचार्यांचें म्हणणें योग्य दिसतें.

यान—वसिष्ठाचा पुत्र.

याम—स्वायंभुव मन्वंतरांतील देव (भा. ८. १. १८). यदु, ययाति, विबध, सासत, मति, विभास, क्रतु, प्रयाति, विश्रुत, द्युति, वायव्य व संयम हे देव स्वायंभुव मन्वंन्तरांत होऊन गेले (ब्रह्मांड. २. १३. ९२.).

यामायन—(ऊर्ध्वकृशन, कुमार, देवश्रवस् , मथित, शंख व संकसुख पहा).

यामिनी—प्राचेदस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या व तार्क्ष्य कश्यपाची भार्या (कश्यप पहा). हिचे पुत्र शलभ (भा. ६. ६. २१).

यामी—दक्षाची कन्या व धर्माची स्त्री. हिचा पुत्र स्वर्ग व कन्या नागवीथी. हिला जामि असेंहि म्हणतात.

यामुनि—कश्यपकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल सामुकि असा पाठभेद आहे.

याम्य—स्वायंभुव मन्वंतरांतील एक देव.

यायावर—हें एका माणसाचें नांव असावें (तै. सं.५. २. १. ७; क. सं. १९. १२).

२ हे जरत्कारु ऋषीचें पितर होत. यांनीं 'आम्ही आमचा पुढें वंश नसल्यामुळें स्वर्गापासून च्युत झालों आहोंत, म्हणून

तूं लग्न करून आम्हांला मुक्त कर,' असें जरत्कारूला सांगितलें (म. आ. १३. १८; ४५. १६ कुं.).

यास्क—यस्क ऋषीच्या वंशजांना म्हणतात. प्रजापति कश्यपानें केलेल्या निघंटूवर यांचें विस्तृत भाष्य आहे. याचा महाभारतामध्यें उल्लेख आलेला आहे. त्यावरून नष्ट झालेलें निरुक्त विष्णूच्या प्रसादानें याला मिळालें, असें दिसतें (म. शां. ३५२. ६-८ कुं.).

निरुक्ताच्या शेवटीं 'नमो पारस्कराय नमो यास्काय' असें म्हटलें आहे. त्यावरून यास्क पारस्कर देशांत असावा, असें दिसतें. बृहदारण्यकोपनिषदांत व पिंगलाच्या छंदसूत्रांत (३. ३०) याचा उल्लेख आहे. याचा शिष्य जातूकर्ण्य (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३). भारद्वाज याचा शिष्य होता (श. ब्रा. १४. ५. ५. २१). पाणिनीनें यास्क शब्द सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला असल्यामुळें पाणिनीपूर्वी यास्क झाला असावा, असें दिसतें (पा. सू. २. ४. ६३). ऋक्प्रातिशाख्यांत याचा निर्देश आहे (शौनक पहा).

युक्त—रैवत मनूचा पुत्र.

२ स्वायंभुव मन्वंतरांतील अजित देवांपैकीं एक.

३ भौत्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

युक्ताश्व आंगिरस—यानें नुकतींच जन्माला आलेलीं दोन मुलें पळविलीं व ठार केलीं. त्यामुळें याला येत असलेले वेद हा विसरला. ते वेद यावेत म्हणून यानें तप केलें, तेव्हां याला एक साम सुचलें. त्यामुळें याला वेद पुनः येऊं लागले (पं. ब्रा. ११. ८. ८).

युगदत्त—(सो. पूरु.) मत्स्यमतें ब्रह्मदत्तपुत्र. वायुमतें यास योगसूनु म्हटलें आहे.

युगंधर—(सो. वृष्णि.) हा भागवतमतें कुणीचा, विष्णुमत तूणीचा, मत्स्यमतें द्युम्नीचा व वायुमतें भूतीचा पुत्र.

२ (सो. वृष्णि.) सात्यकीचा मुलगा. हा पांडवांच्या बाजूनें युद्ध करीत असतां द्रोणाकडून मारिला गेला (म. द्रो. १६. ४२ कुं.).

युगादिदेव—गया नदींत स्नान केल्यानें या राजाचा उद्धार झाला (स्कंद. ५. १. ५७).

युद्धतुष्ट—(सो. कुकुर.) वायुमतें उग्रसेनपुत्र. यास वायु व विष्णु यांच्या मतें युद्धमुष्टि व भागवतमतें सृष्टि म्हटलें आहे.

युद्धमुष्टि—(युद्धतुष्ट पहा).

युद्धोन्मत्त—रावणाच्या बाजूचा एक राक्षस (वा.रा.सुं.६.)

युधांश्रौष्टि औग्रसेन्य—याला पर्वत व नारद यांनीं ऐंद्र महाभिषेक केला (ऐ. ब्रा. ८. २१. ७).

युधाजित्—केकय देशचा राजा अश्वपति. त्याचा हा पुत्र (२ अश्वपति कैकय पहा). दशरथस्त्री कैकेयी हिचा भ्राता. पुढें अयोध्येस गेल्यावर यानें भरत व शत्रुघ्न या उभयतांस स्वदेशीं नेलें होतें (वा. रा. बा. ७७).

२ सूर्यवंशीय ध्रुवसंधि राजाची दुसरी स्त्री लीलावती तिचा पिता. हा अवंति देशचा राजा होता (९सुदर्शन पहा).

३ (सो. क्रोष्टु.) हा क्रोष्टूस माद्री नामक स्त्रीचे ठायीं झाला (ब्रह्म. १४; ह. वं. १. ३८). हा वृष्णीस माद्रीपासून झाला असाहि उल्लेख आहे (पद्म. सृ. १३; वायु. २. ३४; मत्स्य. ४५; विष्णु. ४. १३; भा. ९. २४). यास शिनि व अनमित्र असे दोन पुत्र असून याच्याच वंशांत पुढें जन्मलेल्या श्वफल्क व चित्ररथ या दोघांपासून वेगळे वंश सुरूं झाले (भा. ९. २४).

४ भृगुकुलांतील मंत्रकार.

युधाजित—(सो. वृष्णि.) अनमित्रास पृथ्वीपासून झालेला पुत्र (मत्स्य. ४५. २५; पद्म. सृ. १३).

युधामन्यु—भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय पांचाल. हा महाधनुर्धर, महारथी व गदा आणि धनुष्य या दोहोंनींहि युद्ध करण्यांत फार पटाईत होता (म. उ. १७०; १९६). हा स्यमंतपंचकक्षेत्रीं एकदां सूर्यग्रहणानिमित्त गेला होता. त्या ठिकाणीं श्रीकृष्णानें याचें प्रेमपूर्वक स्वागत केलें (भा. १०. ८२). सारंगी रंगाच्या अश्वांनीं युक्त असा याचा रथ होता (म. द्रो. २३). याचें व द्रोणाचें युद्ध झालें व त्याचप्रमाणें दुर्योधनाबरोबरहि बरेंच मोठें युद्ध झालें (म. द्रो. १३०. २९ कुं.). रात्रीं पांडवांच्या शिबिरांत इतर योद्धयांबरोबर हा निद्रित असतां यास द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यानें धरून जमिनीवरच लोळविलें. त्या समयीं यानें गदेचा एक प्रहार अश्वत्थाम्याच्या छातीवर केला, पण सरतेशेवटीं त्याचा उपयोग न होऊन यास अश्वत्थाम्यान ठार केलें (म. सौ. ८. ४३ कुं.).

युधिष्ठिर—(सो. कुरु.) पांडुपत्नी कुंतीस यमधर्मापासून झालेला ज्येष्ठ पुत्र (भा. ९.२२.२७; म. आ. ६३.६५ कुं.). सर्वच पांडव इंद्रांश होते (मार्क. ५.२०-२६). याचा जन्म सूर्य तूळ राशीस व चंद्र ज्येष्ठा नक्षत्रीं असतां, आठव्या अभिजित् मुहूर्तावर पंचमीचे दिवशीं दोन प्रहरीं झाला (म. आ. १२३). याचे संस्कार शतशृंगावर झाले कीं, हस्तिनापुरांत झाले, याविषयीं भारताच्या दोन प्रतींत मतभेद आहे.

हा शर्यातिपुत्र शुक्र यापाशीं धनुर्वेद शिकला. हा तोमर चालविण्यांत मोठा निष्णात होता (म. आ. १३३ कुं.). प्रथम कृपानें व नंतर द्रोणानें यास शस्त्रास्त्रविद्या शिकविली (म. आ. १२८-१३०; १३२). द्रोणानें कौरवपांडवांची परीक्षा घेतली, त्यांत यानें आपलें कौशल्य दाखवून सर्वांना आनंदित केलें (म. आ. १३४). यानें भीमार्जुनांच्या साहाय्यानें गुरुदक्षिणेची फेड केली (म. आ. १३८). नंतर धृतराष्ट्रानें

याला यौवराज्याभिषेक केला (म. आ. १३९). पांडवांचें वाढतें ऐश्वर्य पाहून दुर्योधन मनांत जळत असे. पांडवांचा समूळ नाश करण्याचा दुर्योधनानें उद्योग आरंभिला. त्यास धृतराष्ट्राची अनुमति होती (म. आ. १५४. ३२-३५ कुं.). नंतर वारणावतीच्या यात्रेचें निमित्त करून यांना कुंतीसह वारणावतास नेलें. तेथें पुरोचनाकडून लाक्षागृहांत यांना जाळण्याचा प्रयत्न केला. परंतु विदुराच्या मदतीनें पांडव त्यांतून निभावले. युधिष्ठिर वारणावताकडे जात असतां सर्व नागरिक लोकांना फार वाईट वाटलें. त्यांच्या मनांत कौरवांबद्दल अत्यंत अनादर होता. हें दुर्योधनास फार झोंबत होतें (म. आ. १४१-१४८).

लाक्षागृहांतून विवरमार्गानें युधिष्ठिर अरण्यांत गेला, तों यास एक नदी आडवी आली. परंतु विदुरानें एक नांव तयार ठेविली होती. तींत बसून हा पैलतीरावर गेला. पुढें यास हिडिंबासुर भेटला, त्यास भीमानें मारिलें व त्याची बहीण हिडिंबा हिच्याशीं लग्न केलें (म. आ. १५०-१५५). यानंतर पांडवांना व्यास भेटला. त्यानें 'युधिष्ठिर हा राजा होऊन राजसूयादि यज्ञ करील' असें सांगून एक महिनाभर धर्मराजास तेथें राहण्यास सांगितलें (म. आ. १५६). नंतर पांडव एकचक्रा नगरींत जाऊन राहिले. तेथें भीम कुंतीच्या सल्ल्यानें बकासुरावर गेला, पण याला तें पसंत पडलें नाहीं (म. आ. १६२). पुढें पांडवांनीं द्रुपद राजाकडे जाण्याचें ठरविलें, त्याच वेळीं व्यास त्यांना भेटला व त्यानें द्रौपदीचा वृत्तान्त कथन केला (म. आ. १६८-१६९). द्रौपदीस्वयंवरानंतर धृतराष्ट्रानें पांडवांना मोठ्या सन्मानानें हस्तिनापुरास आणविलें व त्यांना राज्याचा अर्धा भाग देवविला, व यानें इंद्रप्रस्थ शहर वसवून राज्य केलें (म. आ. २०७). इंद्रप्रस्थास मयासुरानें एक अत्यंत सुंदर अशी सभा निर्माण करून यास दिली. त्यांत पांडवांनीं आपल्या लवाजम्यासह प्रवेश केला (म. स. ३-४). याच वेळीं नारदानें याला राजनीति सांगितली. इंद्रसभा, यमसभा, वरुणसभा, कुबेरसभा व ब्रह्मसभा यांची माहिती सांगून पांडूनें 'राजसूय यज्ञ करण्यास सांगितलें आहे' असा निरोप यास सांगितला (म. स. ५-१२). त्याप्रमाणें यानें कृष्णाच्या मदतीनें राजसूय यज्ञ करून पित्यास संतुष्ट केलें (भा. १०.७२; ७४). राजसूय यज्ञांत द्वैपायन व्यास स्वतः ब्रह्मा झाला; सुसामन् सामग झाला; ब्रह्मिष्ठ याज्ञवल्क्य अध्वर्यु झाला; वसुपुत्र पैल व धौम्य होते झाले (म.स. ३६.३२-३६ कुं.). यांशिवाय वेगळी व विस्तृत अशी ऋत्विजादिकांची यादी आढळते (जै.अ.४.६३.५०.५५). या वेळीं यानें दुर्योधनास त्याच्या अनुयायांसह बोलाविलें व त्याला कोशागारावर नेमिलें. त्यानें अगणित संपत्ति खर्च केली, तरी तूट पडली नाहीं. हें एकंदर वैभव पाहून त्यास पांडवांबद्दल फार द्वेष उत्पन्न झाला. शिवाय भीष्माच्या अनुमतीनें कृष्णाची अग्रपूजा केली, हें कारण पुढें करून त्यानें उघड वैर संपादिलें (म. स. ३८ कुं.; भा. १०. ७४). पांडवांची अलोट संपत्ति व अलौकिक सामर्थ्य पाहून दुर्योधन अत्यंत खेद पावत असे. त्यास पांडवांना अठराविश्वे दारिद्र्यांत कसें लोटावें हा विचार राहून राहून येत असे. त्याची धृतराष्ट्रानें पुष्कळ समजूत केली. पण तो 'युद्ध किंवा द्यूत याशिवाय तिसरा मार्ग पांडवांचें सर्वस्व हरण करण्यास उपयोगी पडणार नाहीं,' असें म्हणाला. त्याच वेळीं शकुनीनें 'द्यूतांत आपण सर्व जिंकूं,' असें त्यास आश्वासन दिलें. तेव्हां नाइलाजानें धृतराष्ट्रानें विदुराकडून याला द्यूतक्रीडेला निमंत्रण केलें. पुढें शकुनीनें दुर्योधनासाठीं युधिष्ठिराशीं द्यूतक्रीडा केली. त्यांत पांडवांचें सर्वस्व गेलें. द्रौपदीसुद्धां यानें पणास लाविली. पुढें धृतराष्ट्रानें द्रौपदी व पांडव यांस मुक्त केलें. परंतु पुनः द्यूत खेळून पराजित झाल्यावर बारा वर्षें वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास पांडवांनीं पत्करिला. अज्ञातवासांत प्रगट झाल्यास पुनः बारा वर्षें वनवास, अशा नियमानें युधिष्ठिरादिकांस अरण्यांत घालविलें. या वेळीं इतर माणसें विदुराकडे राहिलीं (म. स. ७९).

यानंतर पांडव अरण्यांत जावयास निघाले असतां सर्व नगरवासी लोक शोकाकुल होऊन युधिष्ठिराबरोबर वनवासास निघाले. यानें पुष्कळ समजूत करून त्यांना परत जाण्यास सांगितलें. कारण, अरण्यांत उपजीविका करतां येणें फार दुष्कर होतें. युधिष्ठिराबरोबर धौम्य मुनि होता. शिवाय, आणखी इतर पुष्कळ लोक होते. पुढें युधिष्ठिरानें सूर्याची प्रार्थना करून अक्षय्य अन्न पुरविणारी थाळी मिळविली. व अशा तऱ्हेनें उपजीविकेचा प्रश्न सोपा केला (म. व. १-४). एकदां हा आपल्या बंधूंसह आश्रमाकडे जात असतां किर्मीर राक्षसानें यास अडविलें. तेव्हां भीमानें त्याशीं युद्ध करून त्याचा वध केला. वनांत मार्कंडेय व बक यांनीं याला उपदेश केला व द्वैपायनादि ऋषींनीं याचा सन्मान केला. द्रौपदीनें प्रह्लाद व बलि यांचा संवाद सांगून दुर्योधनाचा वध करून राज्य घेण्याबद्दल युधिष्ठिरास सांगितलें. परंतु धर्मानें क्षमाशीलत्वाचा अंगिकार केला. यावर युधिष्ठिरास भीमानेंहि द्रौपदीप्रमाणेंच सांगितलें. परंतु याचा निश्चय ढळला नाहीं. नंतर धर्मानें अर्जुनास अस्त्रप्राप्तीसाठीं इंद्राकडे पाठविलें (म. व. ३७). द्वैतवनांत यास व्यासानें प्रतिस्मृति विद्या दिली व एकाच ठिकाणीं न राहण्याची सूचना दिली (म. व. २६). नंतर हा कांहीं काल काम्यकवनांत राहून (म. व.

२३–३६) नंतर द्वैतवनांत गेला (म. व. ३६. ४१ कुं.). तेथें बृहदश्व ऋषीनें यास वनवासांतील दुःखपरिहारार्थ नल-चरित्र कथन केलें, अनेक कथा सांगितल्या व अक्षविद्या दिली. याकडून तीर्थयात्रा करविली (म. व. ४७) व याला अनेक प्राचीन इतिहास ऐकविले (लोमश पहा).

ऋषीनें युधिष्ठिरास नाना तीर्थें व क्षेत्रें यांचीं माहात्म्यें सांगून पुलस्त्य ऋषीनें यास तीर्थयात्रांचें वर्णन सांगितलें (म. व. ८२–८५). धौम्यानेंहि यास तीर्थयात्रांचें वर्णन सांगितलें (म. व. ८६–९०). याची व इंद्राची भेट होऊन ' तूं पुनः राज्य करशील,' असें त्यानें सांगून अर्जुनास अस्त्रें दिल्याबद्दल वृत्त सांगितलें (म. व १६६). एका अजगरानें भीमास विळखे घातले, त्या वेळीं अजगर आणि युधिष्ठिर यांचीं प्रश्नोत्तरें झालीं. तो अजगर पूर्वजन्मीं नहुष होता. त्यानें प्रश्नांचीं उत्तरें दिल्यास भीमास सोडण्याचें कबूल केलें. त्याप्रमाणें उत्तरें देऊन यानें भीमास मुक्त केलें (म. व. १८०-१८१). हा काम्यकवनांत असतां कृष्णानें तेथें येऊन याच्या आचरणाचा गौरव केला. शिवाय, मार्कंडेय मुनीनेंहि तेथें येऊन यास पारलौकिक गति, भूपतीचें महत्त्व वगैरे उपदेशात्मक भाषणांनीं तुष्ट केलें (म. व. १८३–२३२; पद्म. सृ. ४०–४९). चित्रसेनानें दुर्योधनाला पकडिलें असतां यानें त्याला सोडविलें (९ चित्रसेन पहा). नंतर दुर्योधनानें पांडवांस छळण्याच्या बुद्धीनें दुर्वासास यांचें सत्त्वहरण करण्यासाठीं पाठविलें. परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं (म. व. २६३.). नंतर काम्यकवन सोडून पुनः द्वैतवनांत पांडव राहूं लागले. एकदां एका ब्राह्मणाची अरणि व मंथा ह्यांवर एक हरीण आपलें शिंग घासूं लागला. यामुळें तीं त्याच्या शिंगांस अडकलीं व तो हरीण वेगानें निघून गेला. तेव्हां तो ब्राह्मण पांडवांकडे आला व त्यानें त्या मृगास घेऊन येण्यास त्यांस सांगितलें. तेव्हां हा आपल्या बंधूंसह त्याच्या शोधार्थ निघाला. वाटेंत तृषार्त झाल्यामुळें हा एका वृक्षाखालीं बसला. तदनंतर यानें नकुलाला एका वृक्षावर चढून पाण्याचा शोध करण्यास सांगितलें. तोंच नकुलाला पाण्याचा सुगावा लागला. अर्थात् तो पाणी आणण्यासाठीं तिकडे गेला व तो पाणी पिणार इतक्यांत त्यास पाणी न पिण्याबद्दल सांगणारा एक आवाज ऐकूं आला. त्यांत ' माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें दे व मग पाणी पी, नाहींतर मरशील, असें स्पष्ट उच्चारिलें होतें. तरी पण तो अतिशय तहानेलेला असल्यामुळें पाणी प्याला व सरोवराच्या कांठीं निश्चेष्ट पडला. इकडे हा वाट पहात होता. नकुल येईना म्हणून यानें सहदेवास पाठविलें; तरी पुनः तेंच. असे चारी बंधु गेले ते तिकडेच राहिले. तेव्हां हा स्वतः तेथें गेला. आपले मेलेले बंधु पाहून याचे डोळे शोकाश्रूंनीं भरून गेले. यानें तेथें अत्यंत शोक केला. याला दुर्योधनानें त्या पाण्यांत विष कालविलें असावें, असा संशय आला. इतक्यांत यास एक आवाज ऐकूं आला. त्यानें प्रश्नांचीं उत्तरें न दिल्यामुळें त्या चौघांची झालेली स्थिति सांगून ' तुझीहि तशीच होईल ' असें सांगितलें. त्यानें विचारिलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें त्या बकरूपी यक्षास यानें दिलीं. त्यामुळें तो संतुष्ट झाला. व त्यानें चौघांपैकीं कोणास सजीव करूं, असें याला विचारिलें. तेव्हां यानें माद्रीपुत्र नकुलास जिवंत करण्यास सांगितलें. तेव्हां यक्षास याच्या निःपक्षपातीपणाचें कौतुक वाटून त्यानें सर्वांस सजीव केलें. याच वेळीं ' अज्ञात-वासांत असतां तुम्हांस कोणी ओळखणार नाहीं, ' असा त्यानें यास वर दिला. तो यक्ष म्हणजे प्रत्यक्ष यमधर्मच होता. त्यानें याला विराटनगरींत राहण्यास सांगितलें व ब्राह्मणाच्या अरणीहि यास दिल्या. शिवाय आणखीहि एक वर याला मिळाला. ' लोभ, क्रोध व मोह यांना जिंकून दान, तप व सत्य यांची आसक्ति असणें 'हाच तो वर होय (म. व. ३११-३१४). यानंतर त्या ब्राह्मणाची अरणि यानें त्यास परत दिली; व झालेला वृत्तान्त आपल्या बंधूंना सांगितला. नंतर बारा वर्षांच्या वनवासानंतरचें अज्ञातवासाचें वर्ष घालविण्यासंबंधीं हा विचार करूं लागला आणि गुप्त रीतीनें यानें जय हें नांव (म. वि. ७. ६६ कुं.). व उघड कंक हें नांव धारण केलें (म. वि. २. २८; ९. १५ कुं.). त्याप्रमाणें प्रत्येक कोण होणार व काय करणार हेंहि यानें प्रत्येकास विचारिलें. त्या वेळीं राजदरबारीं कसें वागावें, याबद्दल धौम्यानें पांडवांस उपदेश केला. नंतर युधिष्ठिरानें विराटनगराकडे प्रयाण केलें. तेथें सर्वांनीं शस्त्रें एका शमी वृक्षावर ठेविलीं व दुर्गेची स्तुति केली. तेव्हां याला दुर्गेचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें. तिनें ' तुम्ही विराटाच्या येथें ओळखिले जाणार नाहीं ' असा वर दिला. नंतर युधिष्ठिर विराटाकडे केला. तेव्हां राजानें याची माहिती ऐकून यास मत्स्य देशाचें राज्य देऊं केलें. पण युधिष्ठिरानें तें न घेतां नुसतें पदरीं राहण्याचें ठरविलें (म. वि. ९ कुं.). यानें विराटाच्या द्यूतांत धन जिंकावें व नकळत तें भावांच्या स्वाधीन करावें, असा क्रम ठेविला (म. वि. १३). विराट आणि सुशर्मा यांचें युद्ध झालें; त्यांत विराटाचा पराभव होऊन तो कैद झाला. परंतु भीमानें उलट सुशर्म्याचा पराभव करून त्यालाच बद्ध करून आणिलें. तेव्हां युधिष्ठिरानें त्यास जीवदान दिलें (म. वि. ३३). उत्तरगोग्रहणप्रसंगीं उत्तरानें बृहन्नलेच्या मदतीनें कौरवांचा पराभव केला. त्या वेळीं यानें विराटाला बृहन्नलेची थोरवी सांगितली. विजयाच्या आनंदांत विराट युधिष्ठिराशीं द्यूत खेळला. तेव्हां पुनः बृहन्नलेची थोरवी यानें सांगितली. त्यावरोबर विराटास राग येऊन त्यानें

जोरानें एक फासा याच्या नाकावर मारला. त्यामुळें याच्या नाकांतून रक्त वाहूं लागलें, तें द्रौपदीनें पदरानें पुसलें. इतक्यांत उत्तर आला. त्यानें तो प्रकार पाहून विराटाला कंकाची क्षमा मागण्यास सांगितलें (म. वि. ६८). या प्रकारानंतर पांडव दोन तीन दिवसांनीं प्रकट झाले. पुढें त्यांनीं द्रुपदाच्या पुरोहितास राज्यार्ध मागण्यासाठीं धृतराष्ट्राकडे पाठविलें (म. उ. ६). पुरोहितानें धृतराष्ट्रास पांडवांचें म्हणणें सांगितलें. त्यास भीष्मद्रोणादिकांनीं पाठिंबा दिला. तेव्हां धृतराष्ट्रानें संजयास " धृतराष्ट्र पांडवांशीं सख्य करूं इच्छितो " हा निरोप देऊन याकडे धाडिलें. त्याप्रमाणें संजय युधिष्ठिराकडे आला. युधिष्ठिरानें त्याचा योग्य सत्कार करून त्यास कौरवांचें कुशल विचारिलें. अखेर कृष्णास पाठवून यानें कौरवांशीं साम करण्याचा प्रयत्न केला, पण तो फसला. युधिष्ठिरानें युद्धाचें भयंकर सत्र होण्यापूर्वी कौरवहनन टाळण्यासाठीं अर्धराज्याऐवजीं १ अविस्थल, २ वृकस्थल, ३ माकन्दी, ४ वारणावत, ५ कोणतेंहि (म. उ. ७१. २३ कुं.) अशीं पांच गावें मागितलीं. पण दुर्योधनानें सुईच्या अग्रावरची मातीहि देण्याचें नाकारिलें (म. उ. १२७.२५ कुं.). शेवटीं कुरुक्षेत्रांत हिरण्वतीच्या कांठीं खंदक खणून यानें आपली सेना आणिली (म. उ. १५२. १ कुं.). उलूकाच्या द्वारें पुनः एकदां निरोपप्रतिनिरोप झाले (म. उ. १६०). युद्धाच्या वेळीं कौरवसैन्य पाहून याला फार विषाद वाटला. कारण त्यांत सर्व आप्तेष्टांचा भरणा होता (म. भी. २१). अज, अभिमन्यु, अर्जुन, उत्तमौजस्, उत्तर, काशिक, काश्य, कुंतिभोज, कृष्ण, केकय (पांच बंधु), क्षत्रदेव, क्षत्रधर्मन्, घटोत्कच, चंद्रसेन, चित्रायुध, चेकितान, जयंत (अमितौजस्, सत्यजित्), द्रुपद, द्रौपदेय (पांच द्रौपदीपुत्र), धृष्टकेतु, धृष्टद्युम्न, नील, पांचाल, पांड्य, पुरुजित्, भोज, मदिराश्व, युधामन्यु, रोचमान, वसुदान, वार्धक्षेमि, विराट, व्याघ्रदत्त, शंख, शिखंडिन्, श्रेणिमत्, सत्यजित्, सत्यधृति, सात्यकि, सुकुमार, सूर्यदत्त, सेनाबिंदु वगैरे पांडवांचे बाजूस अर्धरथ, रथ, महारथ, अतिरथ, रथोत्तम, रथयूथपयूथप अशा निरनिराळ्या दर्जाचे लोक होते. यांचा धृष्टद्युम्न हा मुख्य होता. याचे बाजूस विराट व द्रुपद हे दोघेच वृद्ध होते. याचेकडे सात अक्षौहिणी सैन्य होतें व त्यांवर एकेक अधिपति होता. ते द्रुपद, विराट, धृष्टद्युम्न, धृष्टकेतु, शिखंडिन्, सहदेव व सात्यकी हे होत (म. उ. १५७. ११ कुं.). वरील दर्जाचा क्रम समजत नाहीं. पण दर्जास कांहीं तरी व्यवस्थित स्वरूप होतें (म. उ. १७०–१७२ कुं.).

अचल, अनुविंद, अलंबुस, अश्वत्थामन्, उग्रायुध, कर्ण, कृतवर्मन्, कृप, जयद्रथ, जलसंध त्रिगर्त (पांच बंधु), दंडधार, दुर्योधन, दौःशासनि, द्रोण, नील, पौरव, बाह्लीक, बृहद्बल, भगदत्त, भीष्म, भूरिश्रवस्, लक्ष्मण, विंद, वृषक, वृषसेन, शकुनि, शल्य, सत्यश्रवस्, सुदक्षिण वगैरे दुर्योधनाच्या बाजूस होते. यांसहि वरील दर्जावाचक विशेषणें जोडलेलीं आहेत. यांचे सेनापति भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य, अश्वत्थामन् असे होऊन गेले. भीष्म, द्रोण व कृप हे वृद्ध होते (म. उ. १६५–१६८ कुं.).

याचे अक्षौहिणीपति कृप, द्रोण, शल्य, जयद्रथ, सुदक्षिण, कृतवर्मन्, अश्वत्थामन्, कर्ण, भूरिश्रवस्, शकुनि व बाह्लीक असे अकरा, अकरा अक्षौहिणींवर होते (म. उ. १५५. ३२–३३ कुं.).

युद्धाच्या वेळीं यानें भीष्मादिकांचे आशीर्वाद घेतले (म. भी. ४३). दुर्योधनानें भीष्माचे मागून द्रोणास सेनापति केलें. त्या वेळीं द्रोणानें संतुष्ट होऊन वर मागण्यास सांगितला तेव्हां दुर्योधनानें युधिष्ठिरास जिवंत धरून आणण्यास सांगितलें, त्यावरून द्रोणानें अर्जुन नसतां यास धरण्याची प्रतिज्ञा केली.

याला जिवंत धरून द्यूत खेळावयास लावून पुनः सर्व पांडवांना वनवासास लावावें, हा दुर्योधनाचा हेतु होता. यावर अर्जुनानें धर्माला ही प्रतिज्ञा निष्फळ करण्याचें आश्वासन दिलें (म. द्रो. १२. १४ कुं.). पुढें याला द्रोणानें विरथ करून हतबल केलें म्हणून हा पळून गेला (म. द्रो. १०६). यानें ' अश्वत्थामा मेला ' असें खोटें भाषण केलें, यामुळें द्रोणवध झाला (म. द्रो. १९०). धृष्टद्युम्नास युधिष्ठिरानें आपला सेनापति केला होता. द्रोणाचार्य सेनापति झाल्यावर अर्जुन संशप्तकाकडे गुंतला असतां अभिमन्यूचा वध झाला. यामुळें याला अनिवार दुःख झालें. त्या वेळीं व्यासानें याला अनेक अनिवार दुःखें सोसून प्रसंगीं मरणहि पत्करिलेल्या राजांचा इतिहास सांगून मृत्यु अनिवार्य आहे व अभिमन्यूविषयीं शोक करणें व्यर्थ आहे, असें सांगून व्यास गुप्त झाला (म. द्रो. ५२-७१). द्रोणाचार्यानंतर कर्ण सेनापति असतां कर्णाकडून यास पीडा झाली. कर्णानें याचा पराभव करून याची निर्भर्त्सना केली (म. क. ४९; ६३) व यास कर्णानें न मारितां सोडून दिलें. तेव्हां हा लज्जित होऊन शिबिरांत आला असतां कृष्णार्जुन याच्या शोधासाठीं निघाले होते, त्यांची भेट झाली. युधिष्ठिरानें ते कर्णवध करून आले, या समजुतीनें त्यांचें अभिनंदन केलें. परंतु अर्जुनानें खरी वस्तुस्थिति सांगतांच यानें त्याचा धिःक्कार केला व त्याची खूप निर्भर्त्सना केली. शिवाय, त्यास ' गांडीव धनुष्य खालीं ठेव ' म्हणून सांगितलें. त्यामुळें अर्जुनास अत्यंत क्रोध आला. याचें कारण, जो असें म्हणेल त्याचा वध करण्याची त्यानें प्रतिज्ञा केली होती. परंतु कृष्णाच्या चातुर्यानें तो

अतिप्रसंग टळला व नंतर अर्जुनानें कर्णवध केला (म. क. ६३-७१). गांधारीनें कर्णाच्या भयानें युधिष्ठिराला वनवासांतील तेरा वर्षें झोंपसुद्धां आली नाहीं असें कर्णाचें प्रेत पाहून म्हटलें आहे (म. स्त्री. २१. ७ कुं.). यानें शल्याचा वध केला. भीमानें दुर्योधनाचा वध केल्यावर त्याच्या डोक्यावर लाथ मारिली. याबद्दल याला फार वाईट वाटलें. यानें त्याबद्दल भीमास फार दोष दिला. कृष्णाससुद्धां या कृत्याबद्दल वाईट वाटून त्यानें त्याबद्दल धर्मास विचारिलें (म. श. ६०). अश्वत्थाम्यानें राहिलेल्या पांडव-पक्षीयांचा क्रूरपणें अपरात्रीं वध केला. त्यांत पांडवपुत्रांचाहि संहार होऊन त्यांचीं फक्त सात माणसें शिल्लक राहिलीं. ही बातमी याला समजतांच अनिवार दुःख झालें. नंतर यानें द्रौपदीस आणविलें. तिनें झालेला प्रकार अवलोकन करितांच अश्वत्थाम्यासह त्याच्या सहकाऱ्यांना ठार मारण्याचा आग्रह धरिला. तेव्हां यानें तो अरण्यांत गेला असल्याचें सांगितलें. मग द्रौपदीनें 'अश्वत्थाम्यास मारून त्याचा मणि युधिष्ठिराच्या मस्तकावर पाहीन, तरच देह ठेवीन, नाहींतर प्राणत्याग करीन,' असें सांगितलें व भीमास त्याचा वध करण्याची विनंति केली. त्याच्या मदतीस कृष्ण, युधिष्ठिर व अर्जुन हे तिघेहि गेले. नंतर अर्जुनानें अश्वत्थाम्याचा मणि काढून तो द्रौपदीनें म्हटल्याप्रमाणें युधिष्ठिरानें आपल्या मस्तकावर धारण केला (म. सौ. ९-१६ कुं.). पुढें युधिष्ठिर गांधारीकडे गेला असतां तिच्या दृष्टीस याच्या हाताचीं बोटें पडलीं. तीं तात्काल निस्तेज व हीन झालीं (म. स्त्री. १५). आप्तेष्टांचीं उत्तर कार्ये करीत असतां कर्ण हा वडील भाऊ असल्याचें यास कुंतीनें सांगितलें. तेव्हां यास अत्यंत दुःख होऊन यानें स्त्रियांस 'त्यांच्या मनांत कांहीं गुप्त राहणार नाहीं,' असा शाप दिला. कर्णवधामुळें हा विरक्त होऊन तपास जाण्यास सिद्ध झाला. परंतु भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव, द्रौपदी व व्यास यांच्या सांगण्यावरून हा राज्य करण्यास सिद्ध झाला (म. शां. ६-२० कुं.). युद्धांत प्राणहानि झाल्यामुळें यास बरें वाटेना. कृष्णास विचारावें तर युद्धाची उभारणी त्यानेंच केलेली. धृतराष्ट्रास विचारावें तर त्याचे शतपुत्र मृत झालेले. व्यासास विचारावें तर त्याच्या कुलाचा नाश झालेला. म्हणून हा तळमळ करीत असतां वाराणसीस मार्कंडेयानें अंतर्ज्ञानानें हें जाणिलें; व यास तीर्थयात्रेचें महत्त्व व प्रयागमाहात्म्य सांगितलें. पुढें कृष्णानें यास राज्याभिषेक करून मार्कंडेयाच्या म्हणण्यास दुजोरा देऊन युधिष्ठिराकडून प्रयागयात्रा करविली (पद्म. स्व. ४०-४९). हस्तिनापुरांत आल्यावर (म. शां. ३६) राज्याभिषेकाच्या वेळीं दुर्योधनाचा मित्र चार्वाक राक्षस ब्राह्मणवेषानें तेथें आला व त्यानें युधिष्ठिराची निंदा केली. पण तो ओळखिला जाऊन त्याचा वध झाला (म. शां. ३८). भीष्मानें यास केलेला उपदेश शांति व अनुशासन पर्वांत नमूद आहे. याचा बृहस्पतीबरोबर अध्यात्म-विषयावर संवाद झाला होता (म. अनु. १११). हा भीष्मास तिलांजलि देत असतां प्रत्यक्ष भागीरथी वर येऊन तिनें भीष्माचें वर्णन केलें (म. अनु. १६८). युधिष्ठिरास बंधुवधामुळें मनःस्वास्थ्य नव्हतें. तेव्हां कृष्ण, व्यास व धृतराष्ट्र यांनीं यास उपदेश करून उत्साही केलें (म. आश्व. १-३). या पापमोचनासाठीं व्यासाच्या आज्ञेवरून यानें अश्वमेध करण्याचा विचार केला व त्याप्रमाणें यानें तीन अश्वमेध केले (म. आश्व. ३; ८९ कुं.; भा. १. १२; जै. अश्वमेध). अश्वमेधासाठीं द्रव्य नव्हतें म्हणून यानें हिमवत् पर्वतावरील मरुत्तांचें अवशिष्ट द्रव्य आणिलें (जै. अ. २). महाभारतांत याज्ञवल्क्य व पैल यांशिवाय ऋत्विजांचीं नांवें नाहींत (म. आश्व. ७२. ३ कुं.). अश्वमेध यज्ञांतील ऋत्विज वगैरेंचीं बरींच नांवें जैमिनि अश्वमेधांत दिलीं आहेत (६३). अश्वमेधांत व्यास आचार्य होता. बकदाल्भ्य ब्रह्मा व वामदेवादि सोळा ऋत्विज आणि मित्रादि आठ द्वारपाल होते. यज्ञसमाप्ती-नंतर अन्नसंतर्पण व दक्षिणा दिल्यानंतर एक चमत्कार झाला. पूर्वी एका ब्राह्मणानें अन्नदान केल्यानंतर सोडलेल्या उदकांत लोळल्यानें अर्धांग सुवर्णयुक्त झालेला मुंगूस तेथें आला. तो धर्मास म्हणाला कीं, 'तुझ्या यज्ञांत माझें राहिलेलें अर्धांग सुवर्णाचें होईल, या आशेनें मी आलों होतों. परंतु तें कांहीं झालें नाहीं.' यामुळें युधिष्ठिराचा मी यज्ञकर्ता हा अभिमान नष्ट झाला व मुंगुसाचें अर्धांग सुवर्णाचें झालें (उंच्छवृत्ति पहा; म. आश्व. ९०-९२; जै. अ. ६६).

नंतर यानें धृतराष्ट्राच्या अनुमतीनें राज्यकारभार सुरूं केला (म. आश्व. १). व्यासाच्या आज्ञेवरून धृतराष्ट्राच्या वनगमनास यानें संमति दिली (म. आश्व. २-४). धृतराष्ट्रानें जातांना याला बहुमोल उपदेश केला (म. आश्व. ५-७). हा धृतराष्ट्रास भेटण्यासाठीं शतयूपाश्रमांत गेला होता (म. आश्व. २४-२५). विदुराच्या निर्याणप्रसंगीं हा त्याच्याजवळ होता. त्याची प्राणज्योत याच्या देहांत येऊन हा सतेज झाला (म.आश्व. २६). यानें शेवटीं परीक्षितास राज्याभिषेक करून (भा. १. १५-३७. ४०) वैश्यापुत्र युयुत्सूस राज्यकारभारी नेमिलें; व हा सर्व बंधु व द्रौपदी यांसह स्वर्गगमनास निघाला. वाटेंत ते सर्व पतन पावले व हा स्वतः स्वर्गास गेला. याचे बंधु व पत्नी यांना अशुभ स्थान मिळालें, पण याला मात्र उच्च स्थान मिळालें. तरी याची

बंधुप्रीति जागृत असल्यामुळें यानें बंधूंचा समागमच पसंत केला (म. महा. १-३ कुं.). यास यम श्वानरूपानें भेटला होता. यानें ' नरो वा कुंजरो वा ' म्हणण्याचें पातक केलें, त्याबद्दल याला प्रथम नरकदर्शन घडविण्यांत आलें (म. स्व. ३. १७ कुं.) व तेव्हांपासून याचा रथ अधांतरीं चालेनासा झाला (म. द्रो. १९०).

याच्या आप्तांना नरकवास प्राप्त झाल्याचें देवदूतानें याला दाखविलें (म. स्व. २. १४ कुं.). नंतर यानें गंगेंत आपला मनुष्यदेह विसर्जन केला (म. स्व. ३).

युधिष्ठिरास द्रौपदीपासून प्रतिविन्ध्य व पौरवीपासून देवक असे दोन पुत्र झाले (भा. ९. २२. २७-३०). महाभारतांत याच्या दुसऱ्या बायकोचें नांव देवकी व तिचा पुत्र यौधेय असें दिलें आहे (म. आ. ६३. ७५ कुं.).

हा राजा असतां भीम युवराज व अर्जुन सेनापति होता. हा शरीरानें कृश असून सुवर्णाप्रमाणें गौर होता. नाक मोठें व नेत्र आरक्त असून विशाल होते (म. आश्र. २७. ५ कुं.). याच्या धनुष्याचें नांव माहेंद्र, शंख अनंतविजय व रथाचे अश्व काळ्या शेपटाचे व हस्तिदंती रंगाचे होते. याच्या रथावर नक्षत्रयुक्त चंद्र असलेला सुवर्णध्वज होता. त्यावर यंत्रानें वाजणारे नंद व उपनंद नांवांचे दोन मृदंग असत (म. द्रो. २३).

हा सोळाव्या वर्षीं प्रथम हस्तिनापुरीं आला. तेथें तेरा वर्षे गेल्यानंतर सहा महिने जतुगृही, सहा महिने एकचक्रेत, एक वर्ष द्रुपदाच्या येथें, नंतर पांच वर्षे दुर्योधनादिकांबरोबर, हिकडे तिकडे व मग इंद्रप्रस्थांत तेवीस वर्षे यानें घालविलीं. पुढें द्यूतांत जिंकला गेल्यामुळें बारा वर्षें वनवासांत घालवून एक वर्ष अज्ञातवासांत घालविलें. पुढें युद्ध होऊन नंतर यानें छत्तीस वर्षे राज्य केलें. अशीं एकंदर याच्या वयाचीं एकशें आठ वर्षें होतात. याचे बंधु यापेक्षां क्रमानें एकेक वर्षानें धाकटे होते (म. आ. १३४. २-८ कुं.). ही वयाची माहिती फक्त महाभारताच्या कुंभकोणं प्रतींतच आहे. नऊ वर्षें राज्य केल्याची माहिती चुकीची दिसते (गर्गसं. १०. ६०. ९).

पांडव वनवास व अज्ञातवास मिळून तेरा वर्षें पुरीं करून प्रगट झाले. तेव्हां ते अज्ञातवासांत प्रगट झाल्यामुळें पांडवांनीं ठरलेला पण योग्य प्रकारें पाळला नाहीं म्हणून दुर्योधनानें तकार करून निर्णय देण्याकरितां भीष्माला विनंति केली. तेव्हां भीष्मानें चांद्रवर्षानुसार पांडवांनीं आपला पण पुरा केला, असा निर्णय दिला. यावरून तेव्हां चांद्रमास चालू असावा असें दिसतें (म. वि. ४७. ३-६; ५२ कुं.).

द्यूताची मिति आश्विन वद्य अष्टमी असून पांडव प्रगट होण्याची मिति ज्येष्ठ वद्य अष्टमी ठरते. उत्तरेचें लग्न ज्येष्ठ वद्य एकादशीस झालें व मार्गशीर्ष वद्य (अष्टमीला) एकादशीला अभिमन्यु मेला (महाभारत उपसंहार, पा. ११३). उत्तरेनें अभिमन्यूशीं सहाच महिने सहवास घडल्याचा निर्देश केला आहे (म. स्त्री. २०).

याच्या नांवाचा एक शक चालू होता, व तो ख्रि. पू. ३१०२ च्या सुमारास सुरूं झाला, असें परंपरेवरून कळतें. परंतु या शकाचा उल्लेख बृहत्संहितेपर्यंत कोणींहि केलेला नाहीं. बृहत्संहितेचा कर्ता वृद्धगर्ग याचा काल इ. स. च्या सुमारास आहे. पांचव्या शतकांतील वराहमिहिरानेंहि तो श्लोक उध्दृत केला आहे. परंतु मधल्या ३१०२ वर्षांच्या काळांत युधिष्ठिरशकाचा उल्लेख कोठेंच कां नसावा? भारतीय युद्धोत्तरकालीन राजे, राज्यकांल्या, यांची वर्षवार माहिती पुराणांत सर्वत्र दिलेली आढळते. परंतु कोठेंहि युधिष्ठिरशकाचा उल्लेख नाहीं. यामुळें तर्क करण्यास वाव मिळून युधिष्ठिरशक बनावट आहे, असें युरोपियन संशोधकांनीं प्रतिपादिलें आहे; व त्यांनीं उपलब्ध वंशावळींतील पिढ्यांचा संदर्भ पुराव्यादाखल दिला आहे. आमच्या इकडील कै. त्र्यं. गु. काळे, श्री. दप्तरी, फार काय लो. टिळक यांनीं सुद्धा पिढ्यांवरच जोर देऊन परंपरित माहिती चुकीची ठरविली व ख्रि. पू. तेरा ते पंधराव्या शतकांत भारतीय युद्ध झाल्याचें ठरविलें. पुराणामध्यें कालदर्शक म्हणून दिलेल्या कांहीं श्लोकांचे अर्थ लावण्याचा कै. काळे वगैरेनीं प्रयत्न केला (पुराणनिरीक्षण). परंतु कै. राजवाडे यांनीं त्याच श्लोकांवरूनहि युधिष्ठिरशकच कसा बरोबर ठरतो, हें दाखविलेलें आहे. तथापि, त्या वचनांचा अर्थ जरी नीट लागला, तरी पिढ्यांच्या दृष्टीनें इतक्या वर्षांची संगति लाविता येत नाहीं. युद्धोत्तरकालींच्या पुराणांतील वंशावळींत कांहीं पिढ्या गळल्या आहेत, असें सिद्ध व्हावयास पाहिजे (भा.इ. सं. मं. इ. १८३५). युधिष्ठिराचा वंशवाचक शब्दहि युधिष्ठिर असाच होतो (पा. सू. २.४.६६).

युध्यामधि—दाशराज्ञयुद्धांत सुदासानें याला ठार केलें (ऋ. ७. १८. २०).

युयुत्सु—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

२ धृतराष्ट्रास वैश्यस्त्रीपासून झालेला पुत्र (म. आ. ६४. १६२; २०१. २ कुं.). हा प्रथम कौरवपक्षाचा होता (म. भी. ४३. १०२ कुं.). नंतर यानें पांडवांच्या बाजूनें उलूकाशीं युद्ध केलें.परंतु उलूकानें याचा पराजय केला (म. क. १६कुं.). शेवटीं युधिष्ठिरानें महाप्रस्थानास जातांना परीक्षितास राज्याभिषेक करून याला कारभारी नेमिलें (म. महा. १.

६-७ कुं.). याचे घोडे पिवळट, धिप्पाड व स्थूल असत (म. द्रो. २३).

युयुध—(सू. निमि.) हा वस्वनन्ताचा पुत्र. याचा पुत्र सुभाषण (भा. ९. १३. २५).

युयुधान—(सो. वृष्णि.) शिनीचा पुत्र जो सत्यक, त्याचा हा पुत्र (म. आ. २३९. ११ कुं.; भा. ९. २४). यास शिनीचा मुलगा असें म्हटलें आहे (म. द्रो. १४४). हा मरुद्गणांपासून अवतरला (म. आ. ६८. ७९ कुं.). हा द्रौपदीच्या स्वयंवरास गेला होता (म. आ. १८६). हा पित्यासहित रैवतक पर्वतावरील उत्सव साजरा करण्यास गेला होता. हा अर्जुनापासून धनुर्विद्या शिकला (भा. ३. १; म. द्रो. ९८; १४१). यानें एकदां पांडव वनवासांत असतांना रामकृष्णांना सल्ला दिला होता कीं, पांडवांना वनवास पुरा करूं द्यावा. व आपण धृतराष्ट्रपुत्रांना ठार करून अभिमन्यूला गादीवर बसवावें. पण ' दुसऱ्यानें जिंकलेलें राज्य धर्म स्वीकारणार नाहीं ' या मुद्यावर कृष्णानें तसें करण्याचें नाकारिलें. तेथें यास माधव म्हटलें आहे (म. व. १२१. २४ कुं.). संधि करण्यास कोण पाठवावें, यास्तव भरलेल्या सभेंत बलराम म्हणाला कीं, कौरवांकडे जाणारानें नमून वागावें. तेव्हां तसें ह्मणणाऱ्या बलरामाची यानें चांगली खरडपट्टी काढली व धर्माची मागणी न्याय्य आहे हें दाखवून दिलें (म. उ. ३). हा कौरवांशीं पांडवांच्या बाजूनें युद्ध करण्यास फार उत्सुक होता. यानें सहदेवानें कृष्णासमीप केलेल्या भाषणास संमति दिली व इतर वीरांनीं यास प्रोत्साहन दिलें. स्वतः द्रौपदीनेंहि याच्या भाषणाची वाखाणणी केली. कृष्ण शिष्टाईस निघाला, तेव्हां यानें स्वतः त्याचा रथ सज्ज करून त्यासह हा गेला (म. उ. ८१-८३). हा अतिरथी होता, असें भीष्मानें दुर्योधनास सांगितल्यावरून दिसतें (म. उ. १७०). हा युधिष्ठिराच्या सात पोट सेनापतींपैकीं एक होता (म. उ. १५७. ११ कुं.).

युद्धांत एकदां याच्या रथाचे गांधारानीं शस्त्रांनीं तिळतिळ तुकडे करून टाकिले. तेव्हां हा अभिमन्यूच्या रथावर चढला व शकुनीच्या सैन्याची यानें वातादात उडविली (म. भी.५८). भीमाचे संरक्षणार्थ हा शत्रुसैन्याला ठार करीत भीष्मावर तुटून पडला. तसेंच अलंबुस व भूरिश्रवा यांच्याशीं याचें घनघोर युद्ध झालें (म. भी. ६३-६४). याचे सर्व पुत्र भूरिश्रव्यानें मारिले. तेव्हां चिडून दोघांनीं एकमेकांला विरथ केलें. नंतर अनुक्रमें भीम व दुर्योधन यांनीं त्यांस रथ पुरविले (म. भी. ७४). हा द्रोणावर चालून गेलेल्यांतील एक होता (म. द्रो. २३). यानें एकदां धृष्टद्युम्नास द्रोणापासून वांचविलें. याचें द्रोणाशीं तुमुल युद्ध होऊन यानें द्रोणाचीं १०१ धनुष्यें लागोपाठ तोडलीं. तेव्हां द्रोणानेंहि याचें युद्धकौशल्य वाखाणून याचा गौरव केला (म. द्रो. ९७-९८). नंतर याचा द्रोणाशीं घनघोर युद्धप्रसंग झाला, पण युधिष्ठिरानें अर्जुन दिसत नसल्यामुळें ' कांहीं बरें वाईट झालें कीं काय ? ' अशी भीति प्रदर्शित केली व यास त्याचे मदतीस जावयास विनविलें (म. द्रो. ११०). तो दिवस जयद्रथवधाचा असल्यामुळें कांहीं विशेष होईल, या शंकेनें अर्जुनानें यास युधिष्ठिराचे रक्षणास ठेविलें होतें. तसें यानें युधिष्ठिरास सांगितलें व शंका प्रदर्शित केली कीं ' मी येथून गेल्यास तुमचें रक्षण कोण करील ? ' पण युधिष्ठिरानें गळच घातल्यामुळें यास अर्जुनाच्या रक्षणास जाणें भाग पडलें. जातांना यानें भीमास युधिष्ठिराच्या संरक्षणाची आज्ञा केली. याचें वाटेंत द्रोणाशीं युद्ध होणार होतें, पण तें यानें टाळलें व कृतवर्म्याचा पराभव केला (म. द्रो.१११-११३). पुढें पुनः यानें कृतवर्म्याचा व द्रोणाचा पराभव केला. त्या कालीं यानें सर्वांचें निवारण करून एका बाणानें सात-सात आठआठ यवनवीर मारिले. तेव्हां यास सूतानें प्रोत्साहन दिलें. त्यायोगें जोर चढून यानें दुर्योधनाचा पराभव केला. तसेंच पाषाणयोधि वीरांशीं युद्ध होऊन यानें दुःशासनादिकांचा पराभव केला (म. द्रो. ११९-१२१). पुढें यानें अलंबुस व जलसंध यांस ठार मारिलें. नंतर याचें भूरिश्रव्याशीं युद्ध झालें. त्यांत हा पराभव पावला असतां भूरिश्रवा यास फरफरां ओढूं लागला व याचा वध करणार, तोंच त्याचे हात अर्जुनानें मागून तोडले. नंतर भूरिश्रवा प्रायोपवेशन करून बसला असतां यानें त्यास ठार मारिलें (म. द्रो. १४०-१४३; १९८). कारण पूर्वी याचा दहा मुलें त्यानें ठार केलीं होतीं.

दुर्योधनाची व याची बालपणापासून चांगली मैत्री होती, तरी त्याशीं यानें तुमुल युद्ध केलें (म. द्रो. १८९). धृष्टद्युम्नानें द्रोणाचा गैरसावध स्थितींत वध केल्यानें यानें त्याची मनसोक्त निंदा केली. तेव्हां थोडी बाचाबाची झाली. पण भीमानें धृष्टद्युम्नावर धांवून जाणाऱ्या याला आवरल्यावर व धर्म आणि वासुदेव यांनीं उपदेश केल्यावर दोघेहि शांत झाले (म. द्रो. १९८). यानें कर्णपुत्र प्रसेनाला ठार केलें (म. क. ८२). यानें क्षेममूर्तीचा वध केला व कृतवर्म्याचा पराभव केला (म. श. २१). हा भारतीय युद्धांत वांचून पुढें पुष्कळ दिवस जिवंत होता.पुढें जेव्हां सर्व यादव-संहाराची वेळ आली, तेव्हां सर्व यादव मैरेयक नांवाचें मद्य प्याले. नंतर कृतवर्मा व हा उखाळ्यापाखाळ्या काढूं लागले. तेव्हां कृष्णानें कृतवर्म्याकडे रोंखून पाहिलें. तेव्हां सत्राजिताच्या स्यमंतक मण्याची कथा यानें त्यास ऐकविली. नंतर यानें शपथ वाहून आपण कृतवर्म्याचा वध करणार

असल्याचें सांगितलें. नंतर हा कृतवर्म्याचा वध करून सर्वांचे वध करीत सुटला. कृष्णानें यास शांत करण्याचा प्रयत्न केला, पण इतरांनीं यावर झोड उठविल्यामुळें प्रद्युम्न मदतीस आला. परंतु यांच्यावर उष्ट्या भांडयांचा मारा केल्यामुळें हे दोघेहि गतप्राण झाले (म. मौ. ३). अनिरुद्धाशीं याचें युद्ध होऊन हा मरण पावला, असें भागवतांत म्हटलें आहे (११. ३०. १६). यानें कृष्णापासून ब्रह्मविद्या प्राप्त करून घेतली होती (भा. ३. १). याच्या रथाचे अश्व शुभ्र रुपेरी रंगाचे होते (म. द्रो. २३;९८; १४०). याच्या पुत्रास यौयुधानीस अर्जुनानें सरस्वती-काठच्या प्रदेशाचा राजा केलें (म. मौ. ७; ५ सरस्वती पहा). यास जय नामक पुत्र होता (भा. ९.२४). विष्णु-पुराण व मत्स्यपुराण यांत असंग व वायूंत भूत पुत्र दिला आहे. यास मधु यादवांचा वंशज म्हणून माधव (म. उ. १७०; द्रो. ९८; ११३), शिवाय सात्वत (द्रो.९८) व दाशार्ह (म. द्रो. १४२) असें म्हटलेलें आढळतें. हा कृष्णार्जुनांचा परमप्रिय मित्र होता. हा सत्यप्रिय, रागीट, निर्भय, शूर, दृढनिश्चयी व मित्रास अभय देणारा असा होता.

युवन् कौशिक—शांत्युदकप्रकरणांत याच्या मताचा उल्लेख आहे (कौ. सू. ९. ११).

युवनस्—लेख देवांतील एक.

युवनाश्व—अंगिरसकुलांतील मंत्रकार.

युवनाश्व—(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें पृथूचा पुत्र.

२ (सू. इ.) भागवतमतें चंद्राचा, विष्णुमतें आर्द्राचा, मत्स्यमतें इंदूचा व वायुमतें आंध्राचा पुत्र होय. याचा पुत्र श्रावस्त.

३ (सू. इ.) हा विष्णु व वायु यांच्या मतें प्रसेन-जिताचा, मत्स्यमतें रणाश्वाचा व भागवतमतें सेनाजिताचा पुत्र. याला सौद्युम्नि असेंहि म्हणत असत. याला शंभर स्त्रिया होत्या, पण पुत्र नव्हता. याच्या एका बायकोचें नांव गौरी. भृगूच्या यज्ञकुंडांतील उदक रात्रीं चुकून प्याल्यामुळें याला गर्भ राहून सुप्रसिद्ध मांधाता मुलगा झाला (मांधातृ पहा; म. व. २०५. ३ कुं.; भा. ९. ६). युवनाश्वाच्या शापानें राजकन्या कावेरी नदी झाली. ही कावेरी दक्षिणेकडील कावेरी नदी नसून नर्मदेला मिळालेली कावेरी नदी असावी (मत्स्य. १८९. २-६). यानें गौरीला शाप दिल्यानें ती बहुदा नदी झाली (वायु. २. २६. ६६; ब्रह्मांड. ३. ६३. ६७; ब्रह्म ७. ९१; ह. वं. १ १२). याच्या पोटीं गंगा कावेरी रूपानें आली होती (ह. वं. १. २७). यानें स्वतःच्या प्रिय स्त्रिया व सुंदर घरहि दान केलें होतें (म. शां. २४० २५).

४ (सू. इ.) विष्णु व वायु यांच्या मतें हा मांधातृपुत्र अंबरीषाचा पुत्र. हा अंगिरसांपैकी असून सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. १० १३४).

५ शुलिन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

यूथग—चाक्षुष मन्वंतरांतील देवगण.

यूथप—धूम्रपराशरकुलोत्पन्न एक ऋषि.

यूथपकेतु—शत्रुघातिन्चें दुसरें नांव (शत्रुघातिन् पहा). २ (१ भूरिश्रवस् पहा).

यूथध्वज—भूरिश्रवस्चें नामांतर (म. स्त्री. २४.५ कुं.).

यूथाक्ष—एक राक्षस. याला मारुतीनें मारिलें. हा रावणाचा सेनापति होता (वा. रा. सुं. ४६).

२ मैंद वानरानें मारिलेला एक राक्षस (वा. रा. यु. ७५-७६)

योग—धर्म व क्रिया यांचा पुत्र (भा. ४. १. ५१).

योगगदायन—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

योगवती—मेनेची तृतीय कन्या व जैगीषव्याची पत्नी (जैगीषव्य पहा).

योगसूनु—(सो. पूरु.) हा वायुमतें ब्रह्मदत्तपुत्र होय (युगदत्त पहा).

योगीश—जैगीषव्य नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

योगेश्वर—हा शिवाचा पहिला अवतार आहे. हा वैवस्वत् मनूचा पुत्र. हा वाराहकल्पांतील वैवस्वत मन्वंतराचे पहिले चौकडीतील द्वापारयुग सुरूं होण्याच्या पूर्वी झाला (शिव. शत. ४).

२ रौच्य मनूंतील अवतार.

३ देवसावर्णि मन्वंतरांतील होणारा विष्णूचा अवतार (भा. ८. १३. ३२).

४ कलीच्या श्वेतकली नांवाच्या पहिल्या भागांतील योगेश्वर (१) रुद्र, (२) सुतार, (३) तारण, (४) सुहोत्र, (५) कंकण, (६) लोक, (७) जैगीषव्य, (८) दधिवाहन, (९) ऋषभ, (१०) उग्र, (११) अत्रि, (१२) गौतम, (१३) वेदशीर्ष, (१४) गोकर्ण इत्यादि (स्कंद.१. २.४०).

कवि, हरि, अन्तरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र, द्रुमिल, चमस, करभाजन (भा. ५. ४. ११; ११. २. २१). हे भागवतधर्माचे ज्ञाते असून सुप्रसिद्ध योगी होते. हेच पुढें मत्स्येंद्रादि रूपांनीं अवतरले.

योजनगंधा—(सत्यवती पहा).

योधयान—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

यौधेय—हा युधिष्ठिराला शैब्यकन्या देवकीपासून झाला (म. आ. ६३. ७५ कुं.).

२ (सो. कुरु.) हा मत्स्यमतें प्रतिविंध्यपुत्र होय.

यौयुधान किंवा **यौयुधानि**–सात्यकीचा पुत्र. हा यादवसंहारांतून वांचला. याला युधिष्ठिरानें सरस्वतीतीरीं स्थापिलें (म. मौ. ८. ७२ कुं.; ५ सरस्वती पहा).

यौवनाश्व—(मांधातृ पहा).

२ (श्वेतपर्ण पहा).

३ (सू.इ.) भागवतमतें अंबरिषाचा पुत्र. याला याच्या आजानें म्हणजे मांधात्यानें प्रवर म्हणून स्वीकारलें होतें (भा. ९. ७. १).

यौवनाश्वि—(मांधातृ पहा).

र

रक्तकर्णी—ब्रह्मधनेची कन्या.

रक्तबीज—शुंभनिशुंभांचे पक्षाचा एक असुर. यास रुद्रानें असा वर दिला होता कीं, याच्या देहापासून जेव्हां भूतलावर रक्तबिंदु पडेल, तेव्हां रूपानें व पराक्रमानें याच्याचसारखे असंख्य दैत्य उत्पन्न होतील; व त्या दैत्यांपासूनहि पुढें अनेक दैत्य निर्माण होतील. हा शुंभनिशुंभांचे बाजूनें अंबिकेशीं लढण्यास आला असतां यानें देवीस शुंभनिशुंभांची पत्नी होण्यास विनविलें. पण ती शिष्टाई फुकट गेल्यावर हा तिच्याशीं लढूं लागला. तेव्हां याच्या रक्तापासून असंख्य राक्षस निर्माण होऊन युद्ध करूं लागले. असें पाहून चामुण्डेनें विकाळ रूप धरून याचें व याच्यापासून उत्पन्न झालेल्या राक्षसांचें रक्त—बिंदु भूमीवर पडूं न देतां—सर्व प्राशन केलें व तदनंतर अम्बिकेनें यास व तज्जन्य राक्षसांना ठार मारिलें (दे. भा. ५. २७-२९; मार्क. ८५; शिव. उमा. ४७).

रक्तासुर—महिषासुरपुत्र. हा हिरण्याक्षासारखा पराक्रमी होता. रक्तासुराचे बल व अतिबल या नांवाचे पुत्र होते. यांनीं इंद्राला जिंकलें. याच्या हजार अक्षौहिणी सैन्यावर एक एक अधिपति होता (स्कंद. ७. १. ११९). त्यांपैकीं धूम्राक्षादि तेहेतीस नांवें मुळांत आढळतात.

रक्ष—एक व्यास (व्यास पहा).

रक्षस्—हा खशा आणि कश्यप यांचा धाकटा पुत्र. तीन डोकीं, तीन पाय, तीन हात, काळे डोळे, उभे केंस, पिवळ्या मिशा, शिलासंहनन, भक्कम पण लहान शरीर, प्रबाहु, मोठा आवाज, कानापर्यंत फाटलेलें तोंड, बलवान्, फेंदरें नाक, आठ दांत, जिह्वास्य, शंकुकर्ण, पिंगलोद्वृत्तनयनं, जटिल, मोठे खांदे, महोरस्क, पृथुघोण, कृशोदर, अस्थूल, लंबमेढ्राण्डपिंडक, असा हा विद्रूप असून सकाळीं जन्मला (ब्रह्मांड. ३. ७. ४७). याची पत्नी ब्रह्मधना (ब्रह्मधना पहा).

रक्षा—ऋक्षाची बहीण व प्रजापतीची स्त्री. हिचा पुत्र जांबवत् (ब्रह्मांड. ३. ७. २९९-३००).

रक्षिता—एक अप्सरा (म. आ. ६६. ५० कुं.). ही कश्यपास प्राधेपासून झाली.

रक्षोहन् ब्राह्म—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १६२).

रघु—(सू. इ.) हा भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें दीर्घबाहुपुत्र. पण मत्स्य व पद्म यांच्या मतें निघ्नपुत्र होय (पद्म. सृ. ८). पण पद्मपुराणांतच नंदिनी कामधेनूच्या कृपेनें दिलीपास हा झाला, असें रघुवंशांत घेतलेलें कथानक दिलें आहे (पद्म. उ. २०३; र.वं.२). हा उत्तम राजा असल्यामुळें यास अयोध्येचा पहिला राजा असें म्हटलें आहे (ह. वं. १. १५). यानें दिग्विजय करून विपुल संपत्ति आणिली व गुरूच्या आज्ञेनें विश्वजित् याग केला. त्यामुळें हा अगदीं निष्कांचन झाला असतां विश्वामित्रशिष्य कौत्स गुरुदक्षिणा मागण्याकरितां याच्याकडे आला. पण याजवळ कांहींच नसल्यानें यानें कुबेरावर स्वारी करून त्याला सोन्याचा पाऊस पाडावयास लावला. तेव्हां कौत्सानें १४ कोटि मोहरा दक्षिणा घेतली व गुरूस दिली (स्कंद. २. ८. ४). ही कौत्साची कथासुद्धां रघुवंशांत अशीच आहे (र. वं. ५).

रंगदास—एक शूद्र. हा वेंकटाचलावरील श्रीनिवासाचा भक्त होता. यानें तेथील देवालय वगैरे बांधिलें (स्कंद. २. १. ९).

रंगवेणी—सारंग गोपाची कन्या (हरिधाम पहा).

रचना—एक दैत्यकन्या व त्वष्टृ नामक प्रजापतीची स्त्री (यशोधरा पहा).

रज—वसिष्ठ व ऊर्जा यांचा पुत्र. हा सप्तर्षींपैकीं एक आहे (मार्क. ४९).

२ धराचा पुत्र.

३ (स्वा. नाभि.) विष्णुमतें विरजाचा पुत्र.

रजत—वरात्रिनचा पुत्र.

रजतनाभ—यक्षस् व क्रतुस्थला यांचा पुत्र. याची स्त्री अनुहादकन्या मणिवरा. हिचे ठायीं यास मणिवर व मणिभद्र असे दोन पुत्र झाले (ब्रह्मांड. ३. ७. ११२-१२०).

रजन कोणेय किंवा **कौणेय**—एक आचार्य (तै. सं. २. ३. ८. १; क. सं. २७. २). याला दृष्टि येण्याकरितां ऋतुजित् जानकीनें यज्ञ केला (क. सं. ११. १;). याचा मुलगा उग्रदेव राजनि (पं. ब्रा. १३. ४. २१).

रजि—(सो.पुरूरवस्.) हा आयूला स्वर्भानवी प्रभेपासून झाला (म.आ. ६९. २८ कुं.). हा अत्यंत पराक्रमी असल्यानें हा ज्याच्या पक्षाला असेल त्यास जय येई. इंद्रपद देण्याच्या अटीवर हा देवाकडून लढला. सांभाळतां येईना म्हणून इंद्रानेंहि स्वर्ग व इंद्रपद याला देऊन टाकलें. पण रजीला शेंकडों मुलें होतीं, तरी त्यांच्यांत याचा वकूब नव्हता. शिवाय ते इंद्रपद परत करीनात. तेव्हां इंद्रानें बृहस्पतीच्या सल्लथानें मुलांना भ्रष्टबुद्धि करून त्यांचा नाश केला व इंद्रपद परत घेतलें (भा. ९. १७; वायु. २. ३०.७६-१००; ब्रह्म. ११; ह.वं. १. २८; मत्स्य. २४. ३४-४९).

हा विष्णूचा अवतार होय. यानें देवांच्या साहाय्यानें सर्व दानवांना कोलाहल पर्वतावर जिंकलें (वायु. २.३५. ८६).

२ ही इंद्रानें पिठीनसाला दिली होती (ऋ. ६. २६. ६).

रजेयु—(सो. पूरु.) हा वायुमतें रौद्राश्वपुत्र होय. भागवत व विष्णु यांच्या मतें ऋतेयु व मत्स्यमतें औचेयु हाच होय.

रज्जुकंठ—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

रज्जुवाल—जटायूच्या पुत्रांतील एक.

रज्जुभार—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

रण—हिरण्याक्षाशीं देवांच्या झालेल्या युद्धांत यास वायूनें मारलें (पद्म. सृ. ७०५).

रणक—(सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें क्षुद्रकाचा पुत्र. यास कुलक असेंहि नांव आहे.

रणंजय—(सू. इ. भविष्य.) वायुमतें कृतंजयपौत्र व्रातपुत्र व भागवत, विष्णु व भविष्य यांच्या मतें कृतंजय पुत्र. मत्स्यांत यास रणेजय म्हटलें आहे.

रणधृष्ट—धृष्टाचा कनिष्ठ पुत्र (पद्म. सृ. ८).

रणाश्व—(सू. इ.) हा मत्स्य व पद्म यांच्या मतें संहताश्वपुत्र होय.

रणेजय—मत्स्यमतें कृतंजयपुत्र (रणंजय पहा).

रता—एक देवस्त्री. हिच्या मुलाचें नांव अहन् (म. आ. ६७. २० कुं.).

रति—कामाची पत्नी (म. आ. ६७. ३३ कुं.; भा. १०. ५५. ७). हिची दक्षप्रजापतीच्या घामापासून उत्पत्ति झाली (कालि. ३; शिव. रुद्र. स. ४). मदनदहनानंतर ही शोक करीत असतां शंकरानें हिचें सांत्वन केलें (पद्म. सृ. ४३).

२ एक अप्सरा (म. अनु. ५०. ४८ कुं.).

३ ऋषभदेववंशीय विभु राजाची स्त्री (भा. ५. १५. १६).

४ कृष्णपुत्र प्रद्युम्नाची स्त्री (पद्म. पा. ७०). हीच मायावती होय. हिचें वय नवऱ्यापेक्षां अधिक होतें (पद्म. भू. १०३).

रतिकला—कृष्णाची एक प्राणसखी (पद्म. पा. ७४)

रतिगुण—कश्यप व प्राधा यांचा पुत्र.

रतिनार—(रंतिभार पहा).

रतिविदग्धा—हास्तिनापुरांतील एक वेश्या. हिनें ब्राह्मणांना अन्नदान केल्यामुळें मेल्यावर ही वैकुंठास गेली (पद्म. क्रि. २०).

रतिसर्वस्वा—कृष्णाची एक प्राणसखी (पद्म.पा.७४).

रत्नकूटा—अत्रीची स्त्री (ब्रह्मांड. ३. ७४-८७).

रत्नग्रीव—कांची नगरीचा राजा. यानें नील पर्वतावरील विष्णूची पूजा करून स्तुति केल्यामुळें विष्णु प्रसन्न झाला व त्यानें याला प्रसाद दिला. तो ग्रहण करितांच याला सरूपता मुक्ति प्राप्त होऊन हा विष्णुलोकीं गेला (पद्म. पा. १७-२२).

रत्नचूड—(रत्नावलि पहा).

रत्ना—अक्रूराच्या स्त्रियांतील एक.

रत्नाकर—एक व्यापारी. याचा नोकर कालकल्प. याला बैलानें ठार केलें असतां मरतांना त्याच्या अंगावर धर्मस्व नांवाच्या एका ब्राह्मणानें गंगोदक शिंपडिल्यामुळें हा विष्णुलोकीं गेला (पद्म. क्रि. ७).

रत्नांगद—(वज्रांगद पहा).

रत्नावलि—हिनें रत्नेश्वरापुढें नृत्य केल्यानें पाताळांतील रत्नचूडाशीं हिचें लग्न झालें (स्कंद. ४. २. ६७).

रथकृत—धातृ नामक आदित्याबरोबर चैत्र महिन्यांत फिरणारा यक्ष (भा. १२. ११. ३३).

रथध्वज—कुशध्वज राजाचा पिता (वेदवती पहा).

रथध्वान—(७ वीर पहा).

रथन्तरी—इलिलाची स्त्री. हिला दुष्यन्तादि पांच पुत्र होते (म. आ. ६३. २९ कुं.). त्यांचीं नांवें पुढीलप्रमाणें आहेत. दुष्यन्त, शूर, भीम, प्रवसु व वसु (म. आ. ८८. १६ कुं.).

रथप्रभु—(७ वीर पहा).

रथप्रोत दार्भ्य—राजा या अर्थानें व गुरु या नात्यानें याचा उल्लेख आला आहे (मै. सं. २.१.३).

रथराजी—वसुदेवाच्या स्त्रियांतील एक.

रथवर—(सो. क्रोष्टु.) हा वायुमतें भीमरथपुत्र होय.

रथवाहन—विराटाचा भाऊ (म. द्रो. १५९. ४१कुं.).

रथवीति दार्भ्य—ह्यानें आपली मुलगी तरंताच्या सांगण्यावरून श्यावाश्वाला दिली होती. श्यावाश्व हा अर्चनानस्

आत्रेयाचा पुत्र. अर्चनानसानें आपल्या यज्ञांत होत्र करण्याकरितां रथवीति दार्भ्याला बोलाविलें. तेव्हां याच्या शेजारीं बसलेल्या याच्या मुलीस अर्चनानसानें श्यावाश्वाकरितां मागणी घातली. पण तिचा उपयोग झाला नाहीं. तेव्हां यानें श्यावाश्वाला यज्ञांतून घालवून दिलें. पण पुढें अनेक प्रयत्नांनीं रथवीतीला आपली मुलगी देणें भाग पडलें. हा हिमालयाच्या टेंकडयांत राही व अनेकांना आश्रय देत असे (ऋ. ५. ६१ सायणभाष्य).

रथसेन—पांडवांकडील एक क्षत्रिय (म.द्रो.२३.६२कुं.). याचे घोडे कृष्णछटा, पांढरे ठिपके व तांबडे पट्टे असलेले होते (म. द्रो. २३).

रथस्वन—मित्र नामक सूर्याबरोबर ज्येष्ठ महिन्यांत फिरणारा यक्ष (भा. १२. ११. ३५).

रथाग्रणी—रामाच्या अश्वमेधीय अश्वाचें संरक्षण करण्याकरितां शत्रुघ्नाबरोबर गेलेला एक वीर (पद्म. पा. ११).

रथीतर—(सू. इ.) नभगकुलोत्पन्न पृषदश्वाचा पुत्र. याला संतति नसल्यामुळें यानें अंगिरस्कडून आपल्या स्त्रीचे ठिकाणीं संतति उत्पन्न करविली. यामुळें येथून पुढील संतति ब्रह्मक्षत्रमिश्रित झाली. त्यांना आंगिरस म्हणत (भा. ९. ६. ३). म्हणून हे क्षत्रिय असून ब्राह्मण झाले असें म्हणतात (वायु. २. २९. ११४). हा अंगिरस्कुलांतील गोत्रकार व प्रवर आहे.

२ एक आचार्य (बौ. श्री. २२. ११; बृहद्दे. १. २६; ३. ४०).

३ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील विष्णुमतें स्वमतीचा शिष्य. वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें सत्यश्रीचा शिष्य. विष्णुमतें शाकपूणि, वायुमतें शाकपूर्ण व ब्रह्मांडमतें शाकवैण अशीं विशेषणात्मक नांवें यास दिलीं आहेत.

रथोर्मि—प्रतर्दन देवांतील एक.

रंति—(रंतिभार पहा.).

रंतिनार—(रंतिभार पहा).

रंतिदेव—(सो. पूरु.) मत्स्य, भागवत व विष्णु यांच्या मतें संकृतिपुत्र. वायूंत त्रिदेव असें नांव आहे. हा रंतिभाराच्या बराच पुढला असून औदार्याचीं सुप्रसिद्ध कथानकें याचीं आहेत. याच्या आईचें नांव मत्स्याप्रमाणें सत्कृति असावें.

यानें अतिथींची व्यवस्था ठेवण्याकरितां दोन लक्ष आचारी नेमिले होते. स्वर्गप्राप्तीच्या इच्छेनें पशु आपणहून याच्या यज्ञाकरितां याच्याकडे येत असत. एकदां गाईनीं असा यज्ञ करण्यास याला भाग पाडलें. पण यानें एका गाईच्या नाखुषीवरून गाईची हत्या बंद केली. या यज्ञांतील कातड्यांमधून निघालेल्या प्रवाहास चर्मण्वती नदी म्हणतात (म. अनु. १२३ कुं.). याचा दानधर्म अविश्रान्त चाललेला असे. यानें आपली सर्व संपत्ति ब्राह्मणादिकांस देऊन टाकिली (म. द्रो. ६७; शां. २८. १२०-१२८ कुं.). अतिथीला विन्मुख करावयाचें नाहीं, या याच्या वृत्तीमुळें याच्या कुटुंबाचे सुद्धां फार हाल होत. एकदां तर अठ्ठेचाळीस दिवस सर्वांना उपवास घडला. तरीहि यानें पुढें आलेलें अन्नपाणी शूद्रचांडालादिक अतिथींना देऊन टाकलें (भा. ९. २१). हस्तिन् व हा चुलतेपुतणे होते. हा अत्यंत थोर राजा असून चर्मण्वतीच्या (चंबळेच्या) कांठीं दशपुर (मेघदूत १.४९) ही याची राजधानी होती. याचे वंशज आंगिरस झाले होते (वायु. २. ३७. १६०). यानें वसिष्ठास यथाविधि अर्घ्य दिला (म.शां.२४०. १७; अनु. २००. ६ कुं.).

रंतिभार—(सो. पूरु.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें हा ऋतेयूचा पुत्र असून रंतिभार व रंतिनार अशीं अनुक्रमें नांवें आहेत. मत्स्यांत औचेयुपुत्र अन्तिनार व वायूंत रजेयुपुत्र रंति असें म्हटलें आहे.

रभस—रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. यु. ४ ३६).

२ रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. यु. ९. १).

३ (सो. पुरूरवस्) आयुपुत्र रंभाचा पुत्र.

रमण—धर नांवाच्या वसूंच्या पुत्रांतील एक.

रमणक—प्रियव्रतपुत्र यज्ञबाहूच्या सात पुत्रांतील तिसरा. याच्या वर्षास यांचेंच नांव आहे (भा. ५. २०. ९).

२ प्रियव्रतपुत्र वीतिहोत्राच्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ (भा. ५. २०. ३१).

रंभ—(रंभकरंभ पहा).

२ (सू. दिष्ट.) भागवतमतें विविंशति राजाचा पुत्र. याचा पुत्र खनिनेत्र.

३ रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. यु. २६).

४ (सो. पुरूरवस्.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें पुरूरव्याचा पौत्र व आयूच्या पुत्रांतील चौथा.

रंभकरंभ—हे दोघे दनुपुत्र होत. हे दोघे तप करीत असतां इंद्रानें करंभाला मगराच्या रूपानें पाण्यांत ठार केलें. तेव्हां रंभ आत्महत्या करूं लागला. तेव्हां अग्नीनें याचें निवारण करून 'त्रैलोक्यविजयी पुत्र होईल' असा वर दिला. तोच महिषासुर होय. रंभाला एका महिषानें मारिलें (दे. भा. ५. २; शिव. उ. ४६).

रंभा—कश्यप व प्राधा यांची कन्या. हिला इंद्रानें विश्वामित्राचे तपाचा भंग करण्यास पाठविलें. पण तें विश्वामित्रानें ओळखून हिला हजारों वर्षे पाषाण होशील, असा शाप दिला (म. अनु ६. ११ कुं.) व तुझा उद्धार ब्राह्मण करील असा उःशाप दिला (वा. रा. बा. ६४).

ही कार्तिक महिन्यांत वरुणसूर्याबरोबर फिरावयास असते (भा. १२. ११). श्वेत मुनीचें व एका राक्षसीचें युद्ध झालें. त्या वेळीं श्वेत मुनीच्या वाग्बाणानें हिची शिळा व ती राक्षसी या दोघी कपितीर्थांत उडाल्या. त्यामुळें या दोघींचा उद्धार झाला. ती राक्षसी एक वारांगना होती (स्कंद. ३. १. ३९).

ही तुंबरूची स्त्री होती असें वाटत असलें (म. उ. ११. १ कुं.) तरी तिच्याशीं संबंध ठेविल्यानें शाप मिळून हा विराध राक्षस झाला, या कथेवरून हा तिचा पति नसावा (वा. रा. अर. ४. १९).

रम्यक—(स्वा. प्रिय.) हा भागवतमतें अग्नीध्रपुत्र होय. याची पत्नी रम्या. याच्या आईचें नांव पूर्वचित्ति. हा रम्यकवर्षाचा अधिपति होता.

रम्या—मेरूच्या नऊ कन्यांतील पांचवी. ही रम्यकाची स्त्री होय (भा. ५. २. ६३).

रय—(सो. पुरूरवस.) हा भागवतमतें पुरूरवापुत्र होय.

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील वसिष्ठाचा पुत्र, एक प्रजापति.

रवि—जयद्रथाचा भाऊ (म. व. २६६. ११ कुं.).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. हा भीमानें ठार केला (म. श. २५. ५ कुं.).

रशादु—(सो. क्रोष्टु.) विष्णु व वायु यांच्या मतें स्वाहिपुत्र, भागवतमतें श्वाहिपुत्र व मत्स्यमतें स्वाहपुत्र. भागवतांत रुशेकु आणि विष्णु व मत्स्य यांत रुषद्गु असें याला नांव आहे.

राश्मि—सुतप देवांपैकीं एक.

राश्मिकेतु—रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६; यु. ९). हा रामाच्या हातून मेला (वा. रा. यु. ४७).

रस—तुषित देवांपैकीं एक.

रसद्वीचि—(हरप्रीति पहा).

रसपासर—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें कुथुमीचा पुत्र व शिष्य. याबद्दल ब्रह्मांडांत पराशर असा पाठभेद आहे.

रसमंथरा, रसवल्गुरा, रसालया—कृष्णाच्या प्राणसख्या (पद्म. पा. ७४).

रसिप—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

रहस्युदेव मलिम्लुच—यानें मुनिमरण नांवाच्या स्थलीं वैखानसांना मारिलें (पं. ब्रा. १४. ४. ७).

रहूगण—हें गोतमाचें कुलनाम आहे. एके ठिकाणीं सूक्तद्रष्टा गोतम ' आम्ही रहूगण अग्नीसाठीं मधुर स्तोत्रें करीत आहों,' असा उल्लेख करितो (ऋ. १. ७८. ५; ३ गोतम पहा). विदेघ देशच्या माथव राजाचा गोतम राहूगण हा उपाध्याय होता (श. ब्रा. १. ४. १०-१९). रहूगण आंगिरसाचीं दोन सूक्तें आहेत (ऋ. ९. ३७-३८). हा शब्द ऋग्वेदांत रहूगण असा आला असून शतपथादि ग्रंथांत राहूगण असें पैतृक नांव आलें आहे.

राका—ही भागवतमतें श्रद्धेचे ठिकाणीं झालेली अंगिरस्कन्या होय (मार्क. ४९. ४४).

२ खर व शूर्पणखा यांची आई.

३ द्वादशादित्यांतील धाता आदित्याची स्त्री.

४ सुमाली राक्षसास केतुमतीपासून झालेली कन्या. ही विश्रवा ऋषीस दिली होती.

रागकर्णि—(राहुकर्णि पहा).

रागा—बृहस्पतीपासून शुभेस झालेल्या सात कन्यांतील एक.

राजक—(प्रद्योत. भविष्य.) भागवतमतें विशाखयूपाचा पुत्र. याचा पुत्र नंदिवर्धन. यास वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें अजक, विष्णुमतें जनक व मत्स्यमतें सूर्यक अशीं नांवें आहेत. यानें वायुमतें ३१ वर्षें, मत्स्य व ब्रह्म यांच्या मतें २१ वर्षें राज्य केलें.

राजकेशिन्—अंगिराकुलोत्पन्न ऋषि.

राजधर्मन्—नाडीजंघाचें नांव (५ गौतम पहा).

राजन्—सूर्याच्या दोन द्वारपालांतील एक (भवि. ब्राह्म. ७६).

राजनि—हें उग्रदेवाचें पैतृक नांव आहे.

राजवर्तप—कश्यपकुलांतील गोत्रकार. राजवल्लभ असा कांहीं ठिकाणीं पाठभेद आढळतो.

राजवल्लभ—(राजवर्तप पहा).

राजस्तम्बायन—यज्ञवचस्चें हें पैतृक नांव आहे.

राजस्रवस् वेन—एक व्यास.

राजाज—शंभूचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ५. ४०).

राजाधिदेव—(सो. विदू.) हा मत्स्यमतें व पद्ममतें विदूरथाचा पुत्र. याचा पुत्र शोणाश्व (पद्म. सृ. १३). वायूंत राज्याधिदेव असा पाठभेद आहे.

राजाधिदेवी—सोमवंशीय शूर राजास मारिषेपासून झालेल्या पांच कन्यांतील कनिष्ठ. ही अवंत्य राजा जयसेन यास दिली होती (भा. ९. २४. ३१; १०. ५८. ३१).

राजिक—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

राज्ञ—सूर्याचा द्वारपाल (भवि. ब्राह्म. १२४).

राज्ञी—रैवत मनूची कन्या व विवस्वान् आदित्याच्या तीन स्त्रियांतील दुसरी. हिला रेवत नांवाचा पुत्र होता (पद्म.सृ. ८).

राज्यवर्धन—(सू. दिष्ट.) हा दमाचा पुत्र. याची स्त्री विदूरथकन्या मानिनी. 'आपणास आतां लवकरच मृत्यु

येणार' इत्यादि यानें लोकांस सांगून तप करण्याकरितां वनांत जाण्याचा बेत ठरविला. तेव्हां अमात्यादिकांसह प्रजेनें सूर्याराधनेनें त्यापासून ' दहा हजार वर्षे रोगरहित, जितशत्रु, कोशपूर्ण व स्थिरयौवन असा आमचा राजा राहो, ' हा वर मिळविला. पण आपण इतके दिवस जगल्यास आपणांस पुत्र-पौत्रादिकांचे व प्रजेचे मृत्यु पहावे लागतील आणि प्रजेनें केलेल्या उपकाराबद्दल तिचें उतराई व्हावें लागेल या उद्देशानें यानें तप केलें व प्रजा, पुत्रपौत्र व भृत्य इत्यादिकांस दहा हजार वर्षें आयुष्य मिळविलें (मार्क. १०६-१०७).

राज्याधिदेव—(राजाधिदेव पहा).

राड—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें कृतीचा शिष्य.

राडवीय—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

राणायनि—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील लोकाक्षीचा शिष्य. सामवेदी लोकांच्या तर्पणांतहि याचा समावेश आहे (जै. गृ. १. १४; गोभिल व द्राह्यायण पहा).

राणायनीपुत्र—एक आचार्य (ला. श्रौ. ६. ९. १६).

रातहव्य आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ६५-६६).

रात्रि भारद्वाजी—सूक्तद्रष्ट्री (ऋ. १०. १२७).

राथीतर—सत्यवचस्चें हें कुलनाम आहे (तै. उ. १. ९. १). याच्या मताचा कांहीं ठिकाणीं उल्लेख आढळतो. (बौ. श्रौ. ७. ४).

राथीतरीपुत्र—हा भालुकीपुत्राचा व (बृ. उ. ६. ५. १.) कौथ्रिकीपुत्राचा व (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३२) याचा शाण्डिलीपुत्र शिष्य होता.

राध गौतम—याचा पिता गातु. हा गौतमाचा शिष्य (वं. ब्रा. २).

राधा—कृष्णावतार घेण्याचे वेळीं विष्णूनें देवांस पृथ्वीवर जाण्याची आज्ञा केली. पुढें राधेला विष्णूनें आपला मृत्युलोकीं जाण्याचा उद्देश कळविला. तेव्हां हिनेंहि पृथ्वीवर येण्याचें कबूल केलें. भाद्रपद शुद्ध अष्टमीस रविवारीं पहांटेस ज्येष्ठा नक्षत्राच्या चतुर्थ चरणावर राधा पृथ्वीवर आली (आदि. ११). वृषभानु राजा यज्ञास्तव पृथ्वी शुद्ध करीत असतां राधा त्यास सांपडली. ही त्यानें जणूं काय आपली कन्याच असें समजून रक्षिली (पद्म. ब्र. ७).

ही मृत्युलोकीं दुसऱ्याच कारणानें आली, असें इतर पुराणांत म्हटलें आहे. तें कारण असें: एकदां विरजा नामक गोपीस विष्णूनें रासमंडलीं नेलें होतें. तें ऐकतांच राधा कोधानें तेथें गेली. पण तीं दोघें गुप्तच झालीं. पुढें एकदां सुदाम्यासह कृष्ण हिच्या दृष्टीस पडतांच हिनें कृष्णाची निंदा केली. त्या निंदेनें चिडून सुदाम्यानें राधेची निंदा केली. तेव्हां राधेनें त्यास उलट शाप दिला कीं, ' तूं दानवी योनीप्रत जा ' (दे. भा. ९. १९). पुढें राधेला सुदाम्यानें ऊर्फ श्रीदाम्यानें शाप दिला कीं, ' तूं मानवयोनींत जन्म घे ' (नारद. २. ८१; ब्रह्मवै. २. ४९). नंतर सुदाम्यानें हिची क्षमा मागितल्यावरून कृष्णानें उःशाप देऊन एक मन्वंतर म्हणजे गोलोकांत अर्धा क्षण (दे. भा. ९. १९) किंवा १०० वर्षे (नारद. २. ८१) पर्यंतच सुदामा पृथ्वीवर राहील असें सांगितलें आहे. राधेनें शाप दिल्यामुळें कृष्ण शंखचूड झाला (ब्रह्मवै. २. ४९). ही वैश्य वृषभानु यास कलावती नामक भार्येपासून झाली (ब्रह्मवै. २. ४९; नारद. २. ८१). कृष्णाची राधा अत्यंत आवडती असून ही त्याच्या वामांगापासून उत्पन्न झाली (ब्रह्मवै. २.१२). लक्ष्मीचीं दोन स्वरूपें एक राधा व दुसरी लक्ष्मी. कृष्णाचीं दोन रूपें एक द्विभुज व दुसरें चतुर्भुज. द्विभुज कृष्ण गोलोकांत आहे. तेथें राधा पत्नी आहे म्हणून राधा ही कृष्णाची पत्नी असें म्हणतात. वैकुंठांत कृष्ण चतुर्भुज व तेथें पत्नी लक्ष्मी आहे (ब्रह्मवै. २.३५; दे. भा. ९.१; आदि. ११). वैशाख शुद्ध तृतीयेस रोहिणी नक्षत्रावर हिचें लग्न झालें (आदि. ११). रापाण हिचा पति होय (ब्रह्मवै.४.३). रामानें सगुणा दासीला राधा होण्याचा वर दिला होता (आ. रा. उ. ९).

राधा ही सृष्ट्युपकारक पांच विष्णुशक्तींतील एक आहे (दे. भा. ९.१; नारद. २.८१). ही संपत्तीची अधिदेवता असून हिला कांता, अतिदांता, शांता, सुशीला, सर्वमंगला अशीं अनेक नांवें असून ही वैकुंठीं पतिसेवा करण्यांत दक्ष आहे (दे. भा. ९.१८). कण्वशाखेंत राधेचें आख्यान आहे (ब्रह्मवै. २. ४८). राधाकृष्ण परस्परांची आराधना करीत असतात.

राशब्दोच्चारणाद्भक्तो राति मुक्तिं सुदुर्लभाम् ।
धाशब्दोच्चारणाद् दुर्गे धावत्येव हरेः पदम् ॥
रा इत्यादानवचनो धा च निर्वाणवाचकः ।
ततोऽवाप्नोति मुक्तिं च येन राधा प्रकीर्तिता॥(ब्रह्मवै. २.४८).

राधाकृष्ण असें न उच्चारितां उलट उच्चारिल्यास नरकप्राप्ति होते (ब्रह्मवै. २. ४९).

२ (सो. अनु.) अधिरथ सूताची स्त्री. हिला कुंतीनें नदींत सोडलेला पुत्र कर्ण मिळाला होता. त्याचें नांव हिनें वसुषेण ठेविलें. कर्ण हिला सांपडल्यानंतर मग औरस मुलें झालीं (म. आ. ६७; व. ३०९). हिला राधिका असें नामांतर आढळतें.

राधिक—(सो. कुरु.) हा भागवतमतें जयसेनपुत्र होय. यास विष्णुमतें आरावी, वायुमतें आराधि व मत्स्यमतें रुचिर असें म्हटलें आहे.

राधेय—हें एका आचार्याचें मातृक नांव आहे (सां. आ. ७. ६).

२ (१ कर्ण पहा).

३ राधेचे चार औरस मुलगे. एक अभिमन्यूनें (म. द्रो. १४ ४ कुं.) व तीन अर्जुनानें ठार केले (म. द्रो. ३२.६३ कुं.).

रापाण—हा गोकुळांतील गवळी असून ह्याची पत्नी राधा होय. याला रायाण असेंहि म्हणत (ब्रह्मवै. ४. ३).

राम—हें एका राजाचें नांव आहे (ऋ. १०. ९३. १४). हें मायवाचें पैतृक नांव आहे कीं काय, हें सांगतां येणार नाहीं (ऋ. १०. ९३. १५). सूक्तद्रष्टया तान्वानें आपणांस मिळालेल्या दानाचें वर्णन पृथवान्, दुःशीम, वेन व राम यांच्यापुढें केलें आहे (ऋ. १०. ९३. १४).

२ अनुक्रमणीप्रमाणें जामदग्न्य रामाच्या नांवावर ऋग्वेदांत एक सूक्त आहे (ऋ. १०. ११०).

३ (सू. इ.) दशरथास कौसल्येपासून झालेला ज्येष्ठ पुत्र. हा विष्णूचा अवतार होता.

हा वैवस्वत मन्वंतरांतील चोविसाव्या त्रेतायुगांत झाला (ह. वं. १. ४१; वायु. २. ९. ४८; ब्रह्मांड. ३. ८. ५४; ब्रह्म. २१३. १२४; मत्स्य. ४७. २४५). अठ्ठाविसाव्या त्रेतायुगांत झाला (म. स. ५०. १ कुं.). केवळ त्रेतायुगांत झाल्याचा निर्देश आहे (भा. ९. १०. ५२; पद्म. पा. ३६). हा महाभारताप्रमाणें मार्कंडेयपुरःसर व हरिवंशाप्रमाणें विश्वामित्रपुरःसर होता. रामलक्ष्मण हे नरनारायणाचे अवतार होते (दे. भा. ४. १६; मत्स्य. ४७). दशरथानें पुत्रकामेष्टि केल्यानें यज्ञपुरुषाकडून मिळालेला पायस किंवा चरु भक्षण केल्यानें दशरथास चार मुलें झालीं. त्यांतील हा ज्येष्ठ होय. यज्ञसमाप्तीनंतर वर्षानें चैत्र शुद्ध नवमीचे दिवशीं दुपारीं बारा वाजतां पांच ग्रह उच्च असतां याचा जन्म झाला. नक्षत्र पुनर्वसु, लग्न कर्क व लग्नीं गुरुचंद्रयोग होता (वा. रा. बा. १८. ८–९).

याचें नामकरण व व्रतबंध झाल्यावर वसिष्ठाकडून शास्त्रें व शस्त्रें यांचें शिक्षण याला मिळालें (पद्म. पा. ११६; वा. रा. बा १८. ३६-३७). याला यजुर्वेद येत होता (वा. रा. सुं. ३५. १४). नंतर विश्वामित्रानें आपल्या यज्ञाच्या संरक्षणार्थ याला पाठविण्याविषयीं दशरथाजवळ मागणी केली. परंतु पंधरासोळा वर्षांच्या मुलाला पाठविण्यास दशरथ तयार नव्हता. पण वसिष्ठाच्या सांगण्यावरून दशरथानें रामलक्ष्मणांना निरोप दिला. जातांना विश्वामित्राकडून अनेक विद्या, अस्त्रें व कथा यांचा लाभ रामलक्ष्मणांना झाला. वाटेंत रामानें मद व करूषक देश उजाड करणाऱ्या ताटकेचा वध केला व यज्ञाचें संरक्षण केलें. पुढें सुबाहूला ठार करून मारीचाला उडवून लाविलें. नंतर यज्ञाच्या निमित्तानें सर्व ऋषींबरोबर रामलक्ष्मण जनकाकडे निघाले. वाटेंत कान्यकुब्ज देश, शोणनद, भागीरथी या स्थलांवरून विशाला नगरीस आले. तेथें दिष्टवंशांतील सुमतीची भेट झाली. तेथून पुढें जात असतां एका अरण्यांत गौतमपत्नी अहल्येचा याच्या चरणधूलीनें उद्धार झाला. पुढें ईशान्येकडे वळून हे मिथिलेस येऊन पोहोंचले (वा. रा. बा. २७-४९). अहल्योद्धाराची कथा भागीरथी उतरण्याच्या पूर्वी दिलेली आढळते (अध्या. रा. बा. ६). मिथिलेस आल्यानंतर जनकाच्या पणाप्रमाणें पूर्वी कोणालाहि चढवितां न आलेलें धनुष्य यानें हजारों राजांच्या सभेंत दोरी चढवितांना मध्येंच मोडलें. तेव्हां सीतेनें याला माळ घातली. पुढें जनकानें दशरथाला बोलावून रामाला सीता, लक्ष्मणाला उर्मिला व भरतशत्रुघ्नांस मांडवी व श्रुतकीर्ति दिल्या. अयोध्येस परत येतांना वाटेंत परशुराम आडवा आला. रामानें धनुर्भंग केल्यानें तो संतापून गेला होता. पण रामापुढें त्याचें कांहीं चालेना. रामबाण निष्फळ होत नसल्यानें यानें त्याचा परलोक बंद केला व हा अयोध्येस परत आला (वा. रा. बा. ७६-७७). पुढें दशरथ वृद्ध झाल्यानें याला यौवराज्याभिषेक करण्याचें त्यानें मनांत आणिलें. पण कैकेयीच्या लग्नाच्या वेळीं कैकेयीच्या मुलाला राज्य देण्याचा केलेला करार आडवा येण्यासारखा होता. म्हणून दशरथानें भरत मामाकडे गेला असतां चैत्रांत पुष्यनक्षत्रावर एकाएकीं रामाला यौवराज्याभिषेक करण्याचें ठरविलें (वा. रा. अयो. ३. ४). पण त्यांतहि कैकेयीकडून विघ्न येऊन पित्याचा शब्द खरा करण्याकरितां याला चवदा वर्षे वनवासाला जावें लागलें. नागरिकांच्या जमावांत राम पायींच संध्याकाळीं तमसेवर आला. तेथें संध्या करून रात्रीं निद्रा घेतली व पहाटेसच लोकांना चुकवून वेदश्रुति, स्पंदिका, गोमती वगैरे नद्या ओलांडीत रथानें राम दक्षिणेकडे चालला (वा. रा. अयो. ४९). कोसल देशच्या सीमेवर जातांच यानें अयोध्येस व तेथील देवतांस नमन केलें. शृंगवेरपुरांतून भागीरथी उतरून गुहानें याला दक्षिणेकडे पोंचविलें. रामानें लक्ष्मणाला पुनः एकदां सांगून पाहिलें, पण त्याचा रामाबरोबर येण्याचा निश्चय अढळ होता (वा. रा. अयो. ५३). नंतर राम प्रयागांत येऊन भरद्वाजाला भेटला. तेथून पुढें चित्रकूटावर पर्णकुटिका बांधून राहिला. तेथें याला भरत भेटला व दशरथाच्या मृत्यूची वार्ता समजली. पण हा आपल्या निश्चयापासून ढळला नाहीं. पुढें लोकांचा संपर्क होऊं लागल्यामुळें तीहि जागा हा सोडून दक्षिणेस निघाला.

प्रथम अत्रि व अनसूया यांचें दर्शन घेऊन अनेक आश्रम यानें पाहिले. पुढें निबिड अरण्य लागलें. तेथें विराधाला ठार केलें. शरभंगाच्या आश्रमांतून सुतीक्ष्णाच्या आश्रमाकडे जात असतां यास राक्षसांनीं मारिलेल्या तापसांच्या हाडांचे ढीग दाखविण्यांत आले. तेव्हां यानें 'राक्षसांचा नाश करीन' असें आश्वासन दिलें (वा. रा. अर. ७). असा हिंडत दहा वर्षांनीं हा पुनः सुतीक्ष्णाच्या आश्रमांत अगस्त्यलोपामुद्रा यांचें दर्शन घेऊन पंचवटीकडे निघाला. वाटेंत याची व जटायूची भेट झाली (वा. रा. अर. ११-१४).

पंचवटीमध्यें हा राहिल्यावर शूर्पणखेचें लक्ष्मणानें नाककान कापिलें. तिच्याकरितां चाल करून आलेल्या खरादिकांना यानें ठार केलें. इकडे शूर्पणखेनें व अकंपनानें रावणास सर्व सांगितल्यावर रावणानें मारीचाच्या साहाय्यानें सीता पळविली. जटायु आडवा आला, त्यास रावणानें मृतप्राय करून टाकिलें. पुढें रामलक्ष्मण सीताशोधार्थ निघाले. तेव्हां जटायूनें सीता रावणानें पळविल्याचें सांगितलें व प्राण सोडिला. यानें जटायूचा दहनसंस्कार केला. नंतर अगस्त्याश्रमांत जाऊन मतंगाश्रमाकडे वळला. वाटेंत अयोमुखीचे नाककान कापिले. कबंधाला ठार केलें मतंगाश्रमांत शबरीच्या आतिथ्याचा स्वीकार केला. पुढें सप्तसागरतीर्थावर जाऊन पंपासरोवराकडे प्रयाण केलें. पंपेवरून ऋष्यमूकापाशीं आला. तेव्हां सुग्रीवानें शंकित मनानें मारुतीला याच्याकडे पाठविलें. मारुतीनें मोठ्या कौशल्यानें बोलून रामलक्ष्मणांना खांद्यावर घेऊन सुग्रीवाकडे आणिलें. दोघांचीं संभाषणें होऊन रामसुग्रीवांचे अग्निसाक्षिक सख्य झालें व रामानें वालीच्या वधाची प्रतिज्ञा केली. पुढें वालिसुग्रीव लढत असतां यानें वालीस बाणानें ठार केलें व सुग्रीवास किष्किंधेंत राज्याभिषेक केला. नंतर पावसाळा म्हणजे श्रावण ते कार्तिक संपेपर्यंत यानें प्रवर्षण पर्वतावर वसती केली (वा. रा. किं. २६. १४-१७). पावसाळा संपला तरी सुग्रीव परत येईना, म्हणून यानें लक्ष्मणाला पाठविलें. लक्ष्मण आल्यानंतर सुग्रीवानेंहि सीतेच्या शोधार्थ अनंग, नील, सुहोत्र, शरारि, शरगुल्म, नज, गवाक्ष, गवय, वृषभ, सुषेण, मैंद, द्विविद, गंधमादन, उल्कामुख, जांबवत् आणि हनुमत् इत्यादि वानर अंगदाबरोबर देऊन त्यास दक्षिणेकडे पाठविलें (वा. रा. किं. ४१). हे सर्व समुद्रकांठीं गेल्यावर मारुतीनें समुद्रोल्लंघन करून सीतेकडील सर्व वृत्त रामास कळविलें.

सीतेचा शोध लाविल्याबद्दल मारुतीचा गौरव केला व त्याच्याकडून लंकेचें वर्णन समजावून घेतलें. नंतर नीलास सेनापति करून सुमुहूर्तावर लंकेकडे प्रयाण करून हा समुद्रतीरीं येऊन पोहोंचला (वा. रा. यु. १-५).

लंकेंत मारुति सीतेला भेटून गेल्यावर रावणाच्या मंत्रिमंडळांत बरीच गडबड उडाली. बिभीषणानें 'सीता परत करावी' असा रावणाच्या विरुद्ध सल्ला दिल्यावर रावणानें बिभीषणाचा अत्यंत धिःकार केला. त्याबरोबर आपल्या अनल, पनस, संपाति आणि प्रमति या चार प्रधानांसह बिभीषण याला शरण आला. वालिवधामुळें बिभीषणाची खात्री झाली होती कीं, राम रावणापेक्षां श्रेष्ठ आहे. रामानेंहि मारुति, सुग्रीवादिकांच्या विचारें बिभीषणास अभय दिलें व रावणास मारून लंकेचा राजा करण्याचेंहि आश्वासन दिलें. त्यानेंहि रावणवधास साहाय्य करण्याविषयीं रामास आश्वासन दिलें (वा. रा. यु. १७-१९). यानंतर सुग्रीवास फोडण्याचा रावणाच्या शुक नांवाच्या हेरानें प्रयत्न केला, पण त्यास सुग्रीवानें दाद दिली नाहीं (वा. रा. यु. २०).

पुढें रामानें समुद्र तरून जाण्याकरितां नीलास सेतु बांधावयास सांगितला. त्यावरून नीलानें चवदा, वीस, एकवीस, बावीस, तेवीस अशा क्रमानें पांच दिवसांत शंभर योजनें सेतु बांधिला. व राम सेनेसहित लंकेंत जाऊन सुवेलाचलासमीप याच्या सेनेचा तळ पडला (वा. रा. यु. २१-२४; म. व. २८३-२८४).

या संधीस शुक, सारण, शार्दूल इत्यादि राक्षस रामसैन्यांत वानरवेषानें मिसळले व रामसैन्याची गणना करूं लागले. तेव्हां बिभीषणानें त्यांना पकडिलें. पण शरण आल्यामुळें त्यांना सोडण्यांत आलें. तेव्हां ते लंकेंत परत गेले (वा. रा. यु. २५-२९). नंतर रामानें सैन्यरचना करून सुवेलपर्वतावरून लंकेची पहाणी केली (वा. रा. यु. ३७-३९). त्याच वेळीं रावणहि गोपुरावर चढून पहाणी करीत होता. त्यासमीप उड्डाण करून सुग्रीवानें त्याशीं दोन हात केले (वा. रा. यु. ४०).

सर्व सज्जता झाल्यावर रामानें रीतीप्रमाणें रावणाकडे अंगदाला साम करण्याकरितां पाठविलें. त्यानें रावणास पुष्कळ सांगून पाहिलें; पण कांहींहि उपयोग न होतां उलट रावणानें त्याला पकडण्याची राक्षसांना आज्ञा केली. पण त्यानें उड्डाण करितांच राक्षस खालीं पडून मेले. शेवटीं हा रावणाच्या प्रासादाचें शिखर पाडून रामाकडे आला. रामानें साम होत नाहीं असें पाहून युद्धास आरंभ केला (वा. रा. यु. ४१-४२; म. व. २८५). युद्धारंभीं अंगदानें इंद्रजिताशीं युद्ध सुरूं केलें. प्रजंघानें संपातीला ठार केलें; मारुतीनें जंबुमाली, नलानें प्रतपन, सुग्रीवानें प्रघस, लक्ष्मणानें विरूपाक्ष, रामानें अग्निकेतु, रश्मिकेतु, मित्रघ्न व यज्ञकोप, मैंदानें वज्रमुष्टि, नीलानें निकुंभ, द्विविदानें अशनिप्रभ, सुषेणानें विद्युन्माली व गजवरानें तपन यांस ठार केलें (वा. रा. यु. ४३). सायंकाळीं युद्ध संपलें; पण राक्षसांनीं पुनः युद्ध सुरू केलें. त्यांत यज्ञशत्रु, महापार्श्व, महोदार, वज्रदंष्ट्र, शुक व सारण

यांचा रामानें पराभव केला. इंद्रजिताचा अंगदानें पराभव केल्यानें त्यानें गुप्त होऊन रामलक्ष्मणांना नागपाशानें बांधिलें व सुषेण, नील आदिकरून वानरांना मूर्च्छित करून रावणापुढें आपली बढाई सांगितली (वा. रा. यु. ४४-५५). परंतु रामलक्ष्मणांना गरुडानें नागपाशांतून सोडविलें (वा. रा. यु. ४६-४५).

दुसरे दिवशीं धूम्राक्षाला मारुतीनें मारिलें (५१-५२). तिसरे दिवशीं अंगदानें वज्रदंष्ट्रादिकांस ठार केलें (५३-५४). चवथे दिवशीं अकंपनादिकांस मारुतीनें यमसदनास पाठविलें (५५-५६). पांचवे दिवशीं रावणाचा मुख्य प्रधान प्रहस्त नीलानें मारिला (५७-५८). सहावे दिवशीं स्वतः रावण अतिकायादि राक्षसांसह युद्धास आला. बिभीषणानें रामाला सर्वांची माहिती करून दिली. सुग्रीव, गवाक्षादिकांनीं रावणावर हल्ला चढविला. मारुति व नील यांशीं रावणाचें मुष्टियुद्ध झालें. लक्ष्मणानें रामाच्या अनुज्ञेनें रावणावर जोराचा हल्ला चढविला. पण रावणानें निरुपायानें त्यावर ब्रह्मदत्त शक्ति टाकिली. त्यामुळें लक्ष्मण मूर्च्छित पडला. त्यास रावण उचलून नेण्याचा प्रयत्न करीत असतां मारुतीनें रावणाला मूर्च्छित केलें व लक्ष्मणास रामाजवळ आणिलें. रामानें रावण सावध होतांच त्याचा किरीट छेदून त्याला भूमीवर पाडून त्याची अत्यंत निर्भर्त्सना केली. तेव्हां रावण लंकेंत परतला (वा. रा. यु. ५९). पुढें कुंभकर्ण आला असतां रामानें त्यास ठार केलें. सातवे दिवशीं देवान्तक, नरान्तक, त्रिशिरस् व अतिकाय हे रावणाचे चार पुत्र, महापार्श्व व महोदार हे सावत्र भाऊ, यांना वानरांनीं ठार केलें (६९-७१).

आठव्या दिवशीं इंद्रजित् अदृश्यरूपानें युद्धास आला व एका प्रहरांत सदुसष्ट कोटि वानरांस मारून व रामलक्ष्मणांस मूर्च्छित करून लंकेंत परतला (७३). रात्रीं बिभीषण व मारुति चुडी घेऊन जिवंत कोण व मेले कोण हें पाहत हिंडत असतां जांबवान् आढळला. त्यानें मारुतीस हिमालयाच्या ऋषभ शिखरावर जाऊन तेथील संजीवनी, विशल्यकरिणी, सुवर्णकरिणी व संधानी या चार औषधि आणावयास सांगितल्या. त्याप्रमाणें त्या आणल्यावर जांबवानानें सर्व सैन्य सजीव केलें (७४).

नवव्या दिवशीं वानरांनीं लंकेंत शिरून धुमाकूळ घातला व कुंभ, निकुंभ, यूपाक्ष इत्यादिकांना ठार केलें (७५-७७). मकराक्षाला रामानें ठार केलें (७८-७९).

पुढें इंद्रजितानें मायामय सीतेचा वानरांपुढें वध केला. इंद्रजित् निकुंभिलेस अनुष्ठान करूं लागला असतां त्याला लक्ष्मणानें ठार केलें. मृत, मूर्च्छित व जखमी वानरांना सुषेणानें पुनः पूर्ववत् केलें (९१). नंतर सुपार्श्वानें सीताहननापासून रावणास निवृत्त करून वध्य चतुर्दशीस तयारी करून अमावास्येस युद्धास निघण्याचा सल्ला दिला (वा. रा. यु. ९२. ६२). युद्धांत रामानें दृष्टिभ्रम उत्पन्न करून राक्षसांची कत्तल केली (९३). पुढें सारखा पराजय होऊं लागल्यानें जयाकरितां रावण हवनास बसला असतां, वानरांनीं त्याला विघ्न केलें. मग रागानें महोदर, महापार्श्व व विरूपाक्ष यांसह युद्धास आला. रामाचें व त्याचें घनघोर युद्ध झालें. रावणानें बिभीषणावर टाकलेली शक्ति लक्ष्मणानें तोडून टाकिली. पुनः टाकिली असतां लक्ष्मण मूर्च्छित पडला. ती शक्ति शेवटीं रामानें उपटून काढली व वानरांना संरक्षणास ठेवून आपण रावणाशीं युद्धास गेला (वा. रा. यु. १००). तेव्हां सुषेणानें लक्ष्मणास व वानरांस पुनः सजीव केलें (१०२). हें ऐकून रावण निराशेनें पुनः युद्धास आला. रामहि इंद्रानें पाठविलेल्या रथांत बसून लढूं लागला. रामानें सारथ्यास सावधगिरीची सूचना दिली. शेवटीं रामानें सोडलेल्या अगस्त्याच्या बाणानें रावणाचें हृदय फुटून तो गतप्राण झाला (वा. रा. यु. ११०; म. व. २९०).

पुढें रामानें बिभीषणाचें सान्त्वन करून त्यास उत्तरक्रिया करावयास सांगितली (१११). मंदोदरी वगैरे स्त्रियांचें सान्त्वन करून त्यांना लंका नगरींत रवाना केलें (११२-११३). उत्तरक्रिया झाल्यावर रामानें लक्ष्मणाकडून बिभीषणास लंकेंत राज्याभिषेक केला. सीतेस वृत्त कळावें म्हणून मारुतीला तिकडे धाडिलें (११४). बिभीषणानें सीतेला मंगलस्नान घालून रामाकडे आणिली असतां रामानें तिच्याशीं कठोर भाषण केल्यानें तिनें अग्निप्रवेश केला. अग्निप्रवेश करूनहि सुरक्षित राहिल्यानें तिच्या पावित्र्याबद्दल सर्वांची खात्री पटली (११६-११९).

नंतर सर्व मेलेल्या वानरांना इंद्राकडून सजीव करवून सर्वांना निरोप दिला. पण अयोध्येस रामराज्याभिषेकाला येण्याची इच्छा दर्शविल्यावरून राम त्यांसुद्धां विमानांत बसून अयोध्येकडे निघाला (१२१-१२३). रामानें सीतेला वाटेंतील युद्धभूमि, सेतु वगैरे स्थलें विमानांतून दाखविलीं. मध्यें सुग्रीवादिकांच्या स्त्रिया विमानांत घेतल्या. पूर्वपरिचित स्थळें दाखवीत असतां अयोध्या दिसूं लागली. तेव्हां सीतेनें अयोध्येस नमस्कार केला. वनवासाचा एक दिवस शिल्लक असल्यानें पंचमीस भरद्वाजाश्रमांत मुक्काम केला व मारुती भरताला निरोप सांगण्यास रवाना झाला. दुसरे दिवशीं पुष्य नक्षत्रावर नंदिग्रामीं रामभरतभेट होऊन घरीं माता, वसिष्ठ वगैरेंचें दर्शन घेतलें (वा. रा. यु. १२६. ५४). भरताला मंगलस्नान घालून आपण मंगलस्नान केलें. नंतर याला राज्याभिषेक झाला व भरताला यौवराज्य देण्यांत आलें. मोठा समारंभ झाल्यावर सुग्रीवादिकांना सहा महिने ठेवून

घेऊन रामानें निराप दिला. यानें इतकें नीतीनें राज्य केलें कीं, रामराज्य हा शब्द अद्यापि विशेष अर्थानें रूढ आहे (१३०).

रामास राज्याभिषेक झाला, त्या वेळीं समारंभास सीरध्वजादिक आप्त, प्रतर्दनादिक मित्र, शिवाय तीनशें मांडलिक आले होते. त्यांचा सन्मान करून रामानें त्यांना निरोप दिला (वा. रा. उ. ३८). बिभीषणानें रामास दिलेलें पुष्पक विमान रामाच्या मागें कुबेराकडे गेलें (वा. रा. उ. ४१). पुढें सीता गरोदर असतां तिला अरण्यांत जाण्याचे डोहाळे झाले व याच वेळीं सीतेविषयीं लोकांनीं काढलेले दुष्ट उद्गार भद्र नांवाच्या हेराकडून रामाच्या कानावर आले (वा. रा. उ. ४३). रामानें लोकांचीं बोलणीं स्वतःच ऐकिलीं (भा. ९. ११. १८). तेव्हां रामानें लक्ष्मणाकडून सीतेस गंगेच्या पलीकडे एकटीला सोडून दिलें. परटाच्या आक्षेपावरून यानें सीतात्याग केला (पद्म. पा. ५६-६०). लक्ष्मणानें मोठ्या दुःखानें सीतेला रामानें लोकापवादभीतीनें टाकल्याचें सांगितलें (वा. रा. उ. ४८). नंतर वाल्मीकीच्या आश्रमांत तिला लवकुश झाले. यानंतर रामानें शत्रुघ्नाकडून लवणाचें पारिपत्य केलें (वा. रा. उ. ६९). वर्णाश्रमधर्मविरुद्ध तप करणाऱ्या शंबूकास मारून ब्राह्मणपुत्रास जिवन्त केलें (वा. रा. उ. ७६) व लंकेवर संकट येऊं नये, म्हणून याच वेळीं सेतु मोडिला (पद्म. सृ. ३८). रावण हा ब्राह्मण असल्यानें त्याच्या वधानें ब्रह्महत्या घडली म्हणून अगस्त्याच्या सांगण्यावरून रामानें अश्वमेध केला (पद्म. पा. ८-१०; शत्रुघ्न. पहा). यज्ञार्थ पत्नी पाहिजे म्हणून सीतेची सुवर्णप्रतिमा करवून जवळ बसविली. रामाचा अश्वमेध चालूं असतांच कुशलवासह वाल्मीकि आला व त्यानें कुशलवांकडून रामायण गाऊन दाखवून कुशलव व राम यांची ओळख करून दिली (कुशलव पहा). पुढें सीतेनें रामाची भेट घेऊन पृथ्वींत प्रवेश केला (वा. रा. उ. ९७) व कौसल्या, सुमित्रा, कैकेयी स्वर्गी गेल्या (९९). मात्र सीता रामाजवळ पुनः येऊन राहिल्याचें पद्मपुराणांत आहे (पा. ६८).

पुढें लक्ष्मणानें देह ठेविला. कुशाला कोसल देशीं व उत्तर कोसलांत लवाला राज्याभिषेक करून रामानेंहि देह ठेविला (वा. रा. उ. १०९).

पुढील मितिवार माहिती थोडी कल्पना येण्याकरितां दिली आहे.

वैशा. शु. १	वनवास प्रथम दिवस
वैशा. शु. २	चित्रकूटावर गमन
वैशा. शु. ६	भरतभेट (१२ वर्षे, ६ महिने पंचवटींत निवास) (अब्द रामायण).
कार्ति. कृ. १०	शूर्पणखेचें नाककान कापणें
माघ. शु. ८	रावणकृत सीताहरण (दहा महिन्यांनंतर)
मार्ग. शु. ९	संपाति व वानर यांची भेट
मार्ग. शु. ११	महेंद्रावरून मारुतीचें उड्डाण
मार्ग. शु. १२	सीता व मारुति यांची भेट
मार्ग. शु. १३	अक्षादिकांचा वध व अशोकवनध्वंस
मार्ग. शु. १४	मारुतिबंधन व लंकादहन
मार्ग. शु. १५	मारुतिप्रत्यागमन
मार्ग. व. १-५	प्रवास
मार्ग. व. ६	वानरभेट व मधुवनध्वंस
मार्ग. व. ७	राममारुतिभेट
मार्ग. व. ८	रावणवधप्रतिज्ञा. उत्तराफाल्गुनी नक्षत्र व विजययोग यांवर दक्षिणेकडे प्रयाण
मार्ग. व. ९-३०	समुद्रतीरापर्यंत सैन्यासह प्रवास
पौष शु. ४	बिभीषण रामाकडे आला
पौष शु. ५	समुद्रतरणविचार
पौष शु. ६-९	प्रायोपवेशन
पौष शु. १०-१३	सेतुबंधन
पौष शु. १४	रामाचें सुवेलाचलावर आगमन
पौष शु. १५-२	सैन्य पलीकडे गेलें
पौष व. ३-१०	लंकेस वेढा
पौष व. ११	शुक व सारण हे रावणाचे वकील रामाकडे आले
पौष व. १२	रामसैन्यगणना
पौष व. १३-३०	रावणसैन्यगणना
माघ शु. १	अंगदशिष्टाई
माघ शु. २-८	युद्ध
माघ शु. ९	रामलक्ष्मणांना इंद्रजितानें नागपाशांनीं बांधिलें
माघ शु. १०	त्यांना गरुडमंत्रानें मारुतीनें सोडविलें
माघ शु. ११-१२	धूम्राक्षवध
माघ शु. १३	अकंपनवध
माघ शु. १४-१	नीलकृत प्रहस्तवध
माघ व. २-४	रामरावणयुद्ध, रावणपलायन
माघ व. ५-८	कुंभकर्णाला जागें करणें
माघ व. ९-१४	कुंभकर्णाशीं युद्ध व वध
माघ व. ३०	युद्धविराम
फाल्गु. शु. १-४	इंद्रजितादिकांशीं युद्ध
फाल्गु. शु. ५-७	अतिकायवध
फाल्गु. शु. ८-१२	कुंभनिकुंभाशीं युद्ध
फाल्गु. शु. १३-२	मकराक्षादिकांशीं युद्ध. लक्ष्मणमूर्च्छा
फाल्गु. व. ३-७	युद्धविराम. औषधि आणणें

फाल्गु. व. ८-१३ लक्ष्मणाचें इंद्रजिताबरोबर युद्ध व इंद्रजित्-
फाल्गु. व. १४ रावणयज्ञ [वध
फाल्गु. व. ३० रावण युद्धास आला
चैत्र. शु. १-५ राक्षसवध
चैत्र. शु. ६-८ महापार्श्वादिकांचा वध
चैत्र. शु. ९ लक्ष्मणास शक्ति लागली, द्रोणाचल आणिला
चैत्र. शु. १० युद्ध बंद
चैत्र शु. ११ इंद्राकडून मातलि रथासह येतो
चैत्र शु.१२-व.१४ रामरावणयुद्ध व रावणवध
चैत्र व. ३० रावणप्रेतसंस्कार
वैशा. शु. २ बिभीषणराज्याभिषेक
वैशा. शु. ३ रामसीता भेट
वैशा. शु. ४ राम विमानांत बसला
वैशा. शु. ५ वनवासाचीं चवदा वर्षें संपलीं. भरद्वाजाश्रमीं गमन
वैशा. शु. ६ रामभरत भेट
वैशा. शु. ७ रामराज्याभिषेक.

सीता रावणाचे बंदींत अकरा महिने चवदा दिवस होती. राज्याभिषेकाचे वेळीं राम व सीता यांचीं वयें अनुक्रमें बेचाळीस व तेहतीस वर्षांचीं होतीं. स्कंदपुराणांतहि प्रायः अशीच मितीवार माहिती सांपडते (स्कंद. ३. २. ३०; पद्म. पा. ३६). लग्नाचे वेळीं राम पंधरा वर्षांचा व सीता सहा वर्षांची होती. राम सत्ताविसाव्या वर्षी वनवासास गेला (पद्म. पा. ३६). या माहितीचा वाल्मीकिरामायणाशीं मेळ नाहीं.

ही पद्मपुराणांतील माहिती उपेक्षणीय ठरवून रामायणाच्या तिलकटीकेंत कतक व तीर्थ यांच्या मताप्रमाणें चैत्र शुद्ध दशमीस वनवास प्रथमदिन, माघ शुद्ध प्रतिपदेस युद्धारंभ, अश्विन शुद्ध प्रतिपदेस रावणयुद्धास प्रारंभ व नवमीस रावणवध असा निश्चय केलेला आढळतो. कालिकापुराणांत याप्रमाणेंच माहिती असून उत्तर हिंदुस्थानांतील रामलीला वगैरे उत्सव या धोरणानेंच चालूं आहेत. याप्रमाणें राम अयोध्येंत अश्विन वद्य षष्ठीस आला असावा. चांद्रमासाप्रमाणें अधिकमास-विरहित गणना केल्यास ही गणना जुळवितां येते (वा. रा. यु. १११ तिलकटीका कुं.; कालिका. ६२. २३-३८). ही माहिती वाल्मीकिरामायणाशीं जुळती आहे.

राम अयोध्येंत वनवासांतून आला, तेव्हां त्यानें ताम्रपटावर आपल्या पराक्रमाचें वर्णन करून कांहीं नियम लिहून ठेविले व त्या ताम्रपटाची श्रीमातास्थान, बकुलार्क व धर्मस्थान येथें स्थापना केली व ५० गांवें ब्राह्मणांस दिलीं (स्कंद. ३.२.३४). यानें रावणयुद्धानंतर बिभीषणाजवळची वासुदेवाची मूर्ति नेली (ब्रह्म. १७६.४४-४५).

रामाची कथा पुराणग्रंथांत सर्वत्र आढळते. महाभारताच्या वनपर्वांत व पद्मपुराणाच्या पातालखंडांत ती विस्तृतपणेंच आली आहे. दुसऱ्या कांहीं ठिकाणीं प्रसंगतः आली आहे (भा. ९. १०-११; अग्नि. २-१२; नृसिंह. ४७-५२; नारद. १. ७९. ७-२६; २. ७५; वायु. २. २६. १८३-१९७; पद्म. उ. २४२-२४४). कांहीं पुराणांत माहात्म्याकरितां रामकथेचा उपयोग केला आहे (शिव. रुद्र. सं. २४-२६; दे. भा. ३. २८-३०; स्कंद. ३ २. ३०; ब्रह्म. १२३; १५४; लिंग. २. ५).

रामचरित्रावर दोष दाखवितांना स्त्री असूनहि ताटकेचा वध, खराशीं युद्ध खेळतांना तीन पावलें मागें सरणें (वा. रा. अर. ३०. २३), छपून बसून वालीचा वध (उत्तर-राम. ५), सीतात्याग व अहिरावणपत्नीच्या महालांत जाणें, हे दोष दाखविण्यांत येतात. त्यांपैकीं ताटकावधाचें विश्वामित्राच्या संमतीनें व तिच्या क्रूरकृत्यानें समर्थन करितां येतें. खराशीं चाललेल्या युद्धांत शरसंधान करण्याकरितां मागें सरल्यामुळें सदोषत्व नष्ट होतें. वालिवधाचें समर्थन रामानें शाखामृग म्हणून केलें आहे. सुग्रीवपत्नी रुमेच्या अपहाराचें शासन हेंहि कारण दाखविलें आहे. वालीनें रामाला 'मी दुसऱ्यांशीं लढत असतां माझ्यावर शरसंधान कां केलें?' असा प्रश्न विचारिला आहे. वास्तविक रामायणांतल्या वर्णनावरूनहि त्याला शाखामृग म्हणतां येत नाहीं. स्त्रीच्या अपहाराचा प्रश्न दोन्ही बाजूंस आहे. सात्यकीच्या संरक्षणार्थ अर्जुनानें भूरिश्रव्याचा उगारलेला हात न कळत तोडिला व समर्थनार्थ आश्रितसंरक्षणाचा मुद्दा पुढें मांडिला. तसेंच समर्थन येथें कांहीं लोक करितात. पण पुढें अर्जुनानेंच आश्रितसंरक्षणाचा मुद्दा सोडून संकुल-युद्धांत एकाचें एकाशींच युद्ध अशक्य असल्याचें प्रतिपादन करून स्वतःचें समर्थन केलें आहे. येथें तर संकुलयुद्ध नसून वालिसुग्रीवांचें व्यक्तिशः युद्ध चालूं आहे. अशा युद्धांत रामानें बाण मारून केलेल्या वालिवधाचें समर्थन करणें अशक्य दिसतें. सीतात्यागाचा मुद्दाहि व्यक्तिधर्म व राजधर्म यांतील कोंडेंच आहे. शेवटला मुद्दा अनैतिहासिक म्हणून सोडून देतां येईल.

४ (सो. पुरुरवस्.) वायुमतें सेनजित्पुत्र. हा इतरत्र सांपडत नाहीं.

५ सावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

राम औपतस्विनि—एक आचार्य (श. ब्रा. ४. ६. १. ७).

राम क्रतुजातेय वैयाघ्रपद्य—शंग शात्यायनि आत्रेयाचा हा शिष्य असून एक आचार्य होता (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. १; ४. १६. १).

राम मार्गवेय—श्यापर्णाच्या कुटुंबांतील एक पुरोहित. यानें विश्वंतर नामक राजाला क्षत्रियांनीं यज्ञामध्यें सोमाऐवजीं उदुंबरफुलाचा उपयोग करावा, असें सांगितलें (ऐ. ब्रा. ७. २७). व विश्यापर्णाना पौरोहित्य सोडावयास लावून विश्वंतराकडून आपलें पौरोहित्य पुनः मिळविलें. तेथें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांचा सोम यानें सांगितला आहे. ब्राह्मणांकरितां सोमवल्ली, क्षत्रियांना वडाच्या पारंब्या, उंबर, पिंपळ व प्लक्ष, वैश्यांना दहि व शूद्रांना जल हा सोम सांगितला आहे.

रामकृष्ण—रामकृष्णांनीं केलेली षोडशश्लोकी शिक्षा प्रसिद्ध असून हिच्यांत वर्णोच्चारांचा फक्त विचार केलेला आहे. ही शंकराच्या मुखांतून निघाली, असें हींत म्हटलेलें आहे.

२ एक मुनि. याच्या तपानें वेंकटाचलावर एक तीर्थ प्रसिद्ध झालें (स्कंद. २. १. १५).

रामचंद्र—(पौर. भविष्य) विष्णुमतें पुरंजयाचा पुत्र.

२ (मधुमती पहा).

रामचंद्र सिद्धेश्वर—यानें वेदपरिभाषासूत्रशिक्षा नांवाचा एक ग्रंथ केलेला आहे. हा बराच अलीकडचा असावा. वेदपरिभाषाकारिका नांवाची आणखी एक शिक्षा याच्या नांवावर आहे.

रामानुज—याला भक्तीनें ईश्वरप्राप्ति होईल, असा श्रीनिवासानें वर दिला (स्कंद. २. १. २१; गर्ग. सं. १०. ६१. २४).

रामेश्वर—हा शंकराचा अवतार रामेश्वरीं आहे. हा रामचंद्राकरितां अवतरला (शिव. शत. ४२). याचें उपलिंग गुप्तेश्वर आहे (शिव. कोटि. १).

रामोद—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

रायाण—(रापाण पहा).

रायोवाज—सामांचा द्रष्टा (पं. ब्रा. ८. १. ४; १३. ४. १७; १ यति पहा).

रावण—हा पुलस्त्यपुत्र विश्रव्याचा पुत्र. याच्या आईचें नांव केशिनी (भा. ४. १. ३७). पुष्पोत्कटा (म. ब. २७६. ७ कुं.) किंवा कैकसी (वा. रा. उ. ९) असें आढळतें. एकदां याचा सापत्न भाऊ कुबेर आपल्या पुष्पक विमानांत बसून पित्याच्या भेटीस जात होता. तेव्हां कैकसीनें यास कुबेरासारखा ऐश्वर्यवान् होण्यास उत्तेजन दिलें. तेव्हां हा तपश्चर्या करण्याकरितां गोकर्णक्षेत्रांत गेला व तेथें दहा हजार वर्षे यानें तपश्चर्या केली. प्रत्येक हजार वर्षांच्या शेवटीं हा आपलें एकएक मस्तक अग्नींत हवन करीत असे. शेवटीं ब्रह्मदेव प्रसन्न होऊन त्यानें मनुष्येतर प्राण्यापासून यास अवध्यत्व दिलें (वा. रा. उ. ९; पद्म. पा. ६; म. व. २७६. १५ कुं). हा वर यास शंकरानें दिला असेंहि आहे (पद्म. उ. २४२). शंकरानें यास एक तलवार दिली (ब्रह्म. १४३. १५). पुढें कुबेराच्या लंकेंत आपण राहण्याचें ठरवून यानें कुबेराला कैलासावर जाण्यास भाग पाडिलें (वा. रा. उ. ११). त्याचें विमानहि जबरीनें हरण केलें. वेदवतीवर जबरी करण्याचा प्रयत्न केला (वा. रा. उ. १७). मरुत्तादि अनेक राजांना जिंकिलें. अनरण्याचा पराजय केला. इंद्रादि देवांना जिंकिलें. पुढें अश्म नगरांतील कालकेयांशीं युद्ध करीत असतां याचा मेहुणा–शूर्पणखेचा पति–याचे हातून मेला (वा. रा. उ. १८-२४). पाताळांत गेला असतां बलीनें याचा गर्वपरिहार केला (वा. रा. उ. प्र. १-५). मधु दैत्यानें याची बहीण कुंभीनसी हिला पळविलें. पण यानें बहिणीच्या विनंतीवरून मधूशीं सख्य केलें (वा. रा. उ. २५). रंभा नलकूबराकडे चालली असतां यानें तिचा जबरीनें संभोग घेतला. त्यामुळें नलकूबरानीं यास पुनः 'जबरीसंभोग केल्यास मृत्यु येईल' असा शाप दिला (वा. रा. उ. २६; आ. रा. सार. १३).

हा कार्तवीर्य अर्जुनाकडे युद्धार्थ गेला असतां त्यानें यास धनुष्याच्या दोरीनें बांधून टाकिलें (म. स. ९६. ३७-४४ कुं.). परंतु पुलस्त्यानें रदबदली करून यास सोडविलें व दोघांचें सख्य केलें (वा. रा. उ. ३१-३३). किष्किंधेंत वालीकडे गेला असतां तेथें त्यानें यास काखेंत मारून चारहि समुद्रांवर नेलें. शेवटीं त्याच्या सामर्थ्यानें हा थक्क होऊन दोघांचें अग्निसाक्षिक सख्य झालें (वा. रा. उ. ३४).

असाच हा फिरत असतां कैलासपर्वतानजीकच्या शरवनापाशीं याचें विमान कुंठित झालें. शरवनांत प्रवेश झाल्यास स्त्रीत्व प्राप्त होत असे. तेथें रखवालीस असणाऱ्या नंदीचा यानें उपहास केला, म्हणून नंदीनें यास वानरांकडून पराजय होण्याचा शाप दिला. त्याबरोबर संतापून यानें कैलासपर्वत हलविण्यास सुरुवात केली. पण शंकरानें पायाच्या अंगठ्यानें दाबतांच याचे हात पर्वताखालीं सांपडून हा ओरडूं लागला. शेवटीं सामगायनानें शंकराला प्रसन्न केल्यावर त्यानें यास रावण हें नांव व चंद्रहास नांवाचें खड्ग दिलें (वा. रा. उ. १६). एकदां हा नारदाच्या सांगण्यावरून श्वेतद्वीपांत गेला असतां तेथील माणसांनीं यास किडमुंगीसारखें वागविलें. शेवटीं हा एका बाईच्या हाताला डसला असतां तिनें हात झाडल्यावर हा समुद्रांत येऊन पडला (वा. रा. उ. १० प्रक्षिप्त). याचे प्रमुख सहा प्रधान होतेः १ महोदर, २ प्रहस्त, ३ मारीच, ४ शुक, ५ सारण, ६ धूम्राक्ष (वा. रा. उ. १४.१). या सर्व कथानकांत कालाची संगति दिसत

नाहीं. यावरून रावण नांवाचें राजघराणें असावें असें वाटतें (कार्तवीर्य पहा).

हा सीतेच्या स्वयंवराला गेला होता, यानें धनुष्यहि उचलिलें, पण तोलतां न आल्यानें तें छातीवर पडलें. त्यांतून रामानें यास सोडविलें (आ. रा. सार. ३).

एकदां अकंपनानें याला राम, लक्ष्मण व सीता दंडकारण्यांत आल्याचें कळविलें व शूर्पणखेनेंहि लक्ष्मणानें विरूप केल्याची हकीगत कळविली. तेव्हां सीतेचें वर्णन ऐकून मारीचाला सुवर्णमृग बनावयास लावून आपण अतिथिरूपानें सीता पळविली व आडवा आलेल्या जटायूचा पंख उपटून ठार केलें. नंतर सीतेस लंकेंत आणून अशोकवनिकेंत ठेविलें (वा. रा. अर. ४३-५४; पद्म. उ. २४२; भा. ९. १०. २३; म. व २७९. ४४ कुं.).

बिभीषणानें यास सीता सोडून देण्याविषयीं उपदेश केला, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. रामाशीं युद्ध होण्यापूर्वी रावणाकडून शुकाला रामसैन्याची माहिती कळण्याकरितां पाठविण्यांत आलें व सुग्रीवानें रामास मदत करूं नये असा निरोपहि रवाना झाला (वा. रा. यु. २०).

यानें सीतेला वश करण्याचे अनेक उपाय चालविले होते. पण सीतेनें निर्भयपणें त्यांचा धिक्कार केला (वा. रा. यु. ३१-३२). माल्यवानादिकांनींहि उपदेश केला, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं (वा. रा यु. ३५).

प्रहस्त, महापार्श्व, महोदार व इंद्रजित् यांना लंकेच्या चारहि द्वारावर नेमिलें. मध्यभागीं विरूपाक्षाला नियोजित केलें व आपण शुकसारण व सेना यांसह उत्तरद्वारीं राहिला (वा. रा. यु. ३६). युद्धाच्या पहिल्या दिवशीं रामलक्ष्मणांना नागपाशांनीं बद्ध केलें व त्रिजटेकडून सीतेस तें दृश्य दाखविलें. दुसरे दिवशीं धूम्राक्ष, वज्रदंष्ट्र, अकंपन, प्रहस्त वगैरे याच्याकडील राक्षस ठार झाले. सहाव्या दिवशीं रावण स्वतः गेला, पण पराजित झाला. याप्रमाणें कुंभकर्ण व इंद्रजित् हेहि मेले. सीतावधापासून इतरांनीं याला निवृत्त केलें. पुढें शुक्राच्या सांगण्यावरून हा जयप्रापक मंत्राचा जप करीत बसला. पण बिभीषणाकडून हें कळतांच रामाकडील वानरांनीं मंदोदरीची विटंबना करून अर्ध्या अनुष्ठानांतून यास युद्धार्थ आणिलें (अध्या.रा. यु. १०). शेवटीं हा मारिला गेला(वा. रा. यु. १०८; म. स. ५०. २३; व. २९१.२९; द्रो. ५९. ७ कुं.).

हा ब्राह्मण होता (पद्म. पा. १०). याला मंदोदरीशिवाय हजार स्त्रिया होत्या (वा. रा. अयो. १२३. १४). याचे पुत्र इंद्रजित्, देवांतक, नरांतक, त्रिशिरस् आणि अंतिकाय हे होत (वा. रा. यु. ६९).

एकदां यानें आईच्या पूजेकरितां शिवाचें आत्मलिंग आणिलें असतां लघुशंका लागली म्हणून जमिनीवर ठेवल्यानें तें जमिनींत शिरलें. तेंच गोकर्ण येथील लिंग होय (आ. रा. सार. ९). शंकरानें यास पार्वतीहि दिली होती. पण मंदोदरी मिळाल्यानें पार्वती सुटली. यानें ' माझ्या कन्येचा मी अभिलाष केल्यास मला मृत्यु यावा ' असा वर मिळविला होता. सीता याची मुलगी होती (अ. रा. ८).

रावणाला दहा तोंडें व वीस हात होते, अशी समजूत आहे व तसें कांहीं ठिकाणीं वर्णनहि आहे (आ. रा. सार. ३; वा. रा. उ. २५. ४). पण रामायणांतच रावणाला दोन हात व एक तोंड असल्याचें वर्णन आहे (वा. रा. सुं. १५. २२; यु. ४०.१३; १०७.५४-५७; १०९.३; ११०. ९-१०; १११.३४-३७).

रावणानें वेदाचीं खंडें केलीं अशी प्रसिद्धी असून रावणकृत पदपाठ मुकताच सांपडला आहे. रावणकृत ऋग्वेदभाष्यहि सांपडतें. पण हा रावण वेगळा असावा.

रावण शतमुख—(२ पौंड्रक पहा).

रावण सहस्रमुख—पुष्करद्वीपांतील सहस्रमुखांचा एक राक्षस. याला सीतेनें मारिलें (अ. रा. १७).

राष्ट्र—(सो. क्षत्र.) हा वायुमतें काशिपुत्र होय.

राष्ट्रपाल—(सो. वृष्णि.) उग्रसेनाच्या नऊ पुत्रांतील एक व कंसाचा भाऊ.

राष्ट्रपाला किंवा राष्ट्रपालिका—ही विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें उग्रसेनकन्या होय. वायुपुराणांत हिला राष्ट्रपाला असें म्हटलें आहे. ही वसुदेवबंधु संजयाची पत्नी. हिचे पुत्र वृकदुर्मर्षणादि (भा. ९. २४. २५; ४२).

राष्ट्रपिंड—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

राष्ट्रभृत्—एक अप्सरा (तै. आ. २. ४).

२ (स्वा. प्रिय.) भागवतमतें भरत व पंचजनी यांचा पुत्र.

राष्ट्रवर्धन—दशरथाचा अर्थसचिव (वा. रा. बा. ७).

२ राज्यवर्धनाचें नामांतर.

राहु—कश्यप व दनु यांच्या पुत्रांतील एक (पद्म. सृ. ८). कश्यप व सिंहिका यांचा पुत्र (म.आ. ६६. ३१ कुं.; पद्म. सृ. ४०; विष्णुधर्म. १. १०६). विप्रचित्ति व सिंहिका यांचा ज्येष्ठ पुत्र (भा. ६. ६. ३७; १८. १३; ब्रह्मांड. ३. ६. १८-२०). यासच ब्रह्मांडांत व महाभारतांत ' चंद्रार्कप्रमर्दन ' हें विशेषण लाविलेलें आहे. हा शिशुमार चक्राच्या गळ्याचे ठिकाणीं आहे (भा. ५. २३. ७). समुद्रमंथनानंतर देवांनीं अमृतपान केलें, तेव्हां यानेंहि प्रच्छन्नरूपानें अमृतपानास सुरुवात केली. परंतु अमृत गळ्यापर्यंत जातांच चंद्रसूर्यांनीं हा दैत्य असल्याचें

सांगितलें. तेव्हां विष्णूनें याचा शिरच्छेद केल्यामुळें याचें धड व शिर भूमीवर पडलें (म. आ. १९. ५-८ कुं.). शिराचा केतु बनला. या दोघांस विष्णूच्या भीतीनें पळून जावें लागलें. पण चंद्रसूर्यांशीं द्वेषभावानें वागून अद्यापहि त्यांस हे ग्रासतात. हींच ग्रहणें होत (पद्म. ब्र. १०). हा वर्तुलाकार असून याचा व्यास बारा हजार योजनें व परीघ बेचाळीस हजार योजनें आहे (म. भी. १२). जालंधराचें शंकराशीं युद्ध झालें, त्यांत जालंधराचे वतीनें हा शिष्टाईकरितां शंकराकडे गेला होता (पद्म. उ. १०). पुढें युद्धांत शंकराच्या क्रोधाग्नीला भिऊन पळून गेला (पद्म. उ. १८). याची कन्या सुप्रभा (पद्म. सृ. ६). ही मुलगी स्वर्भानूची दिली आहे (भा. ६. ६. ३२). याची मुलगी सांगतांना यांचें नांव स्वर्भानु सांगून प्रभा हें मुलीचें नांव दिलें आहे (ब्रह्मांड. ३. ६. २३; विष्णु. १. २१). वेदांत व क्वचित् पुराणांत याबद्दल स्वर्भानु हा शब्द वापरिला आहे (स्वर्भानु पहा).

राहुकर्णि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल रागकर्णि असा पाठभेद आहे.

राहुल—(सू. इ. भविष्य.) हा वायुमतें शुद्धोदनपुत्र होय (२ पुष्कल पहा).

राहूगण—गोतमाचें पैतृक नांव (३ गोतम व रहूगण पहा).

रिक्ष—(सो. नील.) वायुमतें पुरुजानुपुत्र (२ चक्षु पहा).

रिपु—(सो. द्रुह्यु.) वायुमतें बभ्रुपुत्र.

२ (सो. पुरूरवस्) भागवतमतें यदुपुत्र.

रिपुंजय—(सो. द्विमीढ.) भागवतमतें सुवीरपुत्र. यास इतरत्र नृपंजय म्हटलें आहे.

२ (स्वा. उत्तान.) ध्रुवपुत्र शिष्टास सुच्छायेपासून झालेल्या चार पुत्रांतील एक.

३ (सो. मगध. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें श्रुतंजयाचा पुत्र (३ महाबाहु पहा).

४ (सो. मगध. भविष्य.) विष्णुमतें विश्वजिताचा व मत्स्यमतें अचलाचा पुत्र. वायु व ब्रह्मांड यांत याला अरिंजय म्हटलें आहे. भागवतांत यास पुरंजय म्हटलें आहे. यानें पन्नास वर्षें राज्य केलें. याला शुनक नांवाच्या प्रधानानें मारून प्रद्योतवंशाची स्थापना केली.

५ उदारधी व भद्रा यांचा पुत्र.

६ सुरथाचा पुत्र. सुरथानें रामाचा अश्वमेधीय अश्व धरिल्यावर शत्रुघ्नाबरोबर झालेल्या युद्धांत हा होता (पद्म. पा. ४९).

७ यास काशिक्षेत्रांत दिवोदास नांवानें राज्य करण्यास सांगितलें. एकदां काशींतून अग्नि नष्ट झाला असतां यानें स्वतः अग्नीचें कार्य केलें (स्कंद. ४. २. ३९-५८).

रिपुताप—रामाच्या अश्वमेधीय अश्वाचें संरक्षण करण्याकरितां शत्रुघ्नाबरोबर गेलेला एक वीर (पद्म. पा. ११).

रिपुवार—वीरमणीचा सेनापति. वीरमणीनें रामाचा अश्वमेधीय अश्व धरिल्यावर शत्रुघ्नाबरोबर झालेल्या लढाईंत हा होता (पद्म. पा. ४०).

रिषा—कश्यप व क्रोधा यांची कन्या. धर्माची स्त्री.

रिष्ट—वैवस्वत मनूचा एक पुत्र.

२ यमसभेंतील एक राजा (म. स. ८. १५ कुं.).

रुक्म—(सो. क्रोष्टु.) हा भागवतमतें रुचकपुत्र होय. इतरत्र याचा बंधु पृथु याच्या सुद्धां पृथुरुक्म असें एकच नांव दिलें आहे.

रुक्मकवच—(सो. क्रोष्टु.) हा मत्स्य व वायु यांच्या मतें कंबलबर्हिषपुत्र. विष्णु व पद्म यांच्या मतें शिनेयुपुत्र. आणि भागवतमतें रुचकाचा पुत्र.

रुक्मकेश—विदर्भदेशाधिपति भीष्मक राजाच्या पांच पुत्रांतील चवथा (भा. १०. ५२. २२).

रुक्मबाहु—विदर्भदेशाधिपति भीष्मक राजाच्या पांच पुत्रांतील तिसरा (भा. १०. ५२. २२).

रुक्मभूषण—(धर्मांगद पहा).

रुक्ममालिन्—विदर्भदेशाधिपति भीष्मक राजाच्या पांच पुत्रांतील पांचवा (भा. १०. ५२. २२).

रुक्मरथ—विदर्भदेशाधिपति भीष्मक राजाच्या पांच पुत्रांतील दुसरा (भा. १०. ५२. २२). हा द्रौपदीस्वयंवरकालीं पांचालपुरांत होता (म. आ. २०१. १४ कुं.).

२ मद्रदेशाधिपति शल्य राजाचा ज्येष्ठ पुत्र (म. भी. ४७. ४८ कुं.). ह्याला अभिमन्यूनें बंधूंसह मारिलें (म. द्रो. ४५. १३ कुं.). पण सहदेवानें वध केला, असें दुसऱ्या ठिकाणीं आहे (म. क. २. २९ कुं.). दुसऱ्या ठिकाणीं शल्यपुत्र रुक्मांगदाला मारिलें असावें.

३ (सो. द्विमीढ.) हा मत्स्यमतें महापौरवपुत्र होय.

४ द्रोणाचार्यांचें नांव (म. द्रो. १३. २३ कुं.).

रुक्मवती—ही भीष्मकपुत्र रुक्मीची मुलगी. हिला रुक्मीनें रुक्मिणीच्या प्रेमाकरितां प्रद्युम्नास दिलें होतें (भा. १०. ६१. २३).

रुक्मांगद—(सू. इ.) हा ऋतुध्वजाचा मुलगा. (नारद. २. १२. २०). याच्या बायकोचें नांव विंध्यावली व मुलाचें नांव धर्मांगद. रुक्मांगदाची एकादशीव्रतावर विशेष श्रद्धा होती. त्या व्रतापासून याला भ्रष्ट करण्याचें काम

ब्रह्मदेवानें मोहिनीकडे सोंपविलें. मोहिनी मंदर पर्वतावर आली व हाहि शिकारीच्या निमित्तानें तेथें आला असतां गात असलेल्या मोहिनीची व याची भेट झाली व दोघांनीं विवाहबद्ध होण्याचें ठरविलें. एक स्त्री असून दुसरी स्त्री कर्तव्य असतां पहिलीची संमति घ्यावी किंवा तिच्या विवाहास आलेल्या खर्चाच्या दुप्पट पैशांची दागदागिन्यांसह फेड करावी किंवा ज्येष्ठ राणीस दुप्पट पैसे द्यावेत, म्हणजे पूर्वविवाहित स्त्रीच्या ऋणांतून तो मुक्त होतो, असा येथें नियम दिला आहे (नारद. २. १८. ३१). एकदां दशमीची दौंडी ऐकतांच याला एकादशीव्रत मोडण्याचा तिनें आग्रह केला. तेव्हां यानें एकादशी मोडण्याचें नाकारिलें. तेव्हां तिनें पुत्रशिराची मागणी केली. यानें तें कबूल केलें व हा तलवार चालवणार, इतक्यांत विष्णूनें यास प्रत्यक्ष दर्शन दिलें (नारद. २. ३६).

२ शल्याचा पुत्र. द्रौपदीस्वयंवरास गेलेल्या राजांतील एक (म. आ. २०१. १४ कुं.; २ रुक्मरथ पहा).

३ वीरमणीचा पुत्र. यानें रामाचा अश्वमेधीय अश्व धरिला. त्यामुळें झालेल्या संग्रामांत पुष्कलाबरोबर याचें युद्ध होऊन हा मूर्च्छित पडला (पद्म. पा. ३९-४१).

४ कौंडिण्यपुरांतील भीम राजाचा मुलगा. याच्या आईचें नांव चारुहासिनी. याचें कुष्ठ चिंतामणिक्षेत्रीं जाऊन स्नान केल्यानें नाहींसें झालें (गणेश. १. २७-३५).

रुक्मिणी—विदर्भाधिपति भीष्मक अथवा हिरण्यरोमन् राजास लक्ष्मीच्या अंशानें झालेली कन्या (म. उ. १५८; ह. वं. २.५९). ही उपवर झाली असतां एकदां हिनें नारदानें केलेलें कृष्णाचें रूप, गुण व सामर्थ्य यांचें वर्णन श्रवण करून कृष्णासच वरण्याचा निश्चय केला (भा. १०. ५२). हिचें रूप व गुण ऐकून कृष्णास हिजविषयीं प्रीति उत्पन्न झाली व त्यानें हिच्याविषयीं हिच्या पित्याजवळ मागणी घातली. पण हिचा ज्येष्ठ भ्राता रुक्मी हा जरासंधपक्षीय असून कंसवधापासून कृष्णावर संतापला असल्यामुळें त्यानें आपल्या जोरावर ही मागणी नाकारिली. नंतर जरासंधानें शिशुपालाचे वतीनें हिला मागणी घातली असतां, जरासंधाचे शब्दास मान देऊन भीष्मक हिला शिशुपालास देण्यास तयार झाला. हिच्या भावानें विवाहाची सिद्धता केली. तेव्हां हिनें विचारपूर्वक सुशील नामक ब्राह्मणास पुढील अर्थाचें पत्र देऊन द्वारकेस पाठविलें. 'विवाहाच्या आदल्या दिवशीं आमच्या नगराबाहेर असणाऱ्या अंबिकेच्या दर्शनास नवऱ्या मुलीस जावें लागतें. त्या वेळीं तुम्ही गुप्तरूपानें विदर्भ देशास येऊन, मला घेऊन जा.' अशा मजकुराचें पत्र घेऊन ब्राह्मण द्वारकेस कृष्णाकडे गेला व त्यानें सर्व हकीकत कृष्णास सविस्तर सांगितली. ती ऐकतांच ब्राह्मणासहित कृष्ण रथांत बसून आनर्त देशांतून कुंडिनपुरांत एका रात्रींत पोहोंचला. कृष्ण एकटाच गेलेला पाहतांच युद्धप्रसंग जाणून बलराम व यादवसेनाहि त्याच्या मागून निघाली. विदर्भ नगरींत रामकृष्ण आल्यावर कथ व कैशिक देशाच्या राजांनीं त्यांचें स्वागत केलें (ह. वं. २. ५९). भीष्मकानें त्यांचें स्वागत केलें, असें भागवतांत दिलें आहे (१०. ५३). कृष्ण शिशुपालाचा विवाह पाहण्यास आला होता, असें विष्णुपुराणांत दिलें आहे (५. २६). चेदिराज, शिशुपाल व रुक्मिणी यांचा विवाह निर्विघ्न पार पडावा म्हणून जरासंधानें दंतवक्त्रपुत्र सुवक्त्र, पौंड्राधिपति वासुदेवपुत्र सुदेव, एकलव्यपुत्र, पांड्यराजपुत्र, कलिंगराज, वेणुदारि, अंशुमान्, काथ, श्रुतधर्मा, कालिंग, गांधाराधिपति, कौशांबीराज या राजांनासेनांसहित पाचरण केलें होतें. शिवाय भगदत्त, शल, शाल्व, भूरिश्रवा व कुंतिवीर्य हे व इतर राजेहि उपस्थित होते. लग्नाच्या आदल्या दिवशीं रुक्मिणी कुलाचाराप्रमाणें शहराबाहेरील भवानीच्या दर्शनास गेली व आपणांस कृष्ण पति मिळावा, अशी तिनें देवीची प्रार्थना केली. ही इंद्रइंद्राणीच्या दर्शनास गेली होती (ह. वं. २. ५९). दर्शनानंतर ही बाहेर येऊन कृष्णास पाहूं लागली. तेव्हां कृष्णानें सर्व शत्रु पहात असतां हिला आपल्या रथांत घातली व यादवसेनेवर त्या अनेक राजांच्या सेनांची विल्हेवाट लावण्याचें काम सोंपवून आपण द्वारकेकडे निघाला. बलरामादि यादववीरांनीं इतर सैन्याचा पराभव केला. पुढें रुक्मिणीचा ज्येष्ठ भाऊ रुक्मी हा कृष्णास शासन करण्यास व नर्मदा नदीतीरानें पाठलाग करीत आला. त्यानें कृष्ण व रुक्मिणी शेजारीं बसलेलीं पाहिलीं. तेव्हां अतिशय संतापून त्यानें कृष्णाशीं युद्ध केलें. दारुण संग्रामानंतर कृष्णानें रुक्मीचा पराभव केला व त्यास तो ठार मारणार, तों रुक्मिणीनें त्यास जीवदान मागितल्यावरून त्यानें त्यास फक्त विरूप करून सोडून दिलें. भावास विरूप केलें, म्हणून ही रडूं लागली असतां बलरामानें कृष्णास रागें भरून नंतर हिचें समाधान केलें. द्वारकेंत गेल्यानंतर हिचा थाटानें विवाहसमारंभ झाला (म. उ. १५८; भा. १०. ५४; ८३; ह. वं. २. ६०; विष्णु. ५. २६; पद्म. उ. २४७-२४९).

लग्नानंतर कांहीं दिवसांनीं हिला प्रद्युम्न नामक पुत्र झाला. तो लहान असतांच शंबरासुरानें हिरावून नेल्यामुळें हिनें फार शोक केला. रुक्मिणीच्या प्रीतीस्तव रुक्मीनें आपली कन्या रुक्मवती हिचें प्रद्युम्नाशीं लग्न लाविलें. श्रीकृष्णनिधनानंतर हिनें व इतर चौघींनीं कृष्णासह अग्निप्रवेश केला.

रुक्मिणीस कृष्णापासून प्रद्युम्न, चारुदेष्ण, सुदेष्ण, चारुदेह, सुचारु, चारुगुप्त, भद्रचारु, चारुचंद्र, विचारु आणि चारु हे पुत्र व चारुमती नामक कन्या मिळून अकरा मुलें

झालीं. कृष्णास जेवढ्या स्त्रिया होत्या, त्या सर्वांत ही प्रमुख होती (भा. १०. ६१; ह. वं. २. ६०).

उज्जानक प्रदेशाशेजारीं रुक्मिणीचा आश्रम प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणीं क्रोधाचा निग्रह करून ही शांत झाली (म. व. १३२. १८ कुं.). हिचा भाग्यश्रीशीं भाग्यश्रीच्या स्थानास्तव कृष्णासमोर संवाद झाला होता (म. अनु. १३०). हिचा व कृष्णाचा प्रेमकलह भागवतांत फार मार्मिकतेनें रंगविला आहे (१०. ६०). आपलें स्वयंवरवृत्त हिनें द्रौपदीस सांगितलें (भा. १०. ८३). हिला भैष्मी (भा. १०.६०) असें म्हटलेलें आढळतें. त्यावरून हिच्या बापाचें नांव भीष्मक कां भीष्म असा घोंटाळा पडतो. पण त्यास भीष्म असेंहि नामांतर असावें (भा. १०. ५३). पण इतरत्र मात्र भीष्मक असें नांव आढळतें. तसेंच हिला वैदर्भी असेंहि म्हटलें आहे (भा. १०. ५५).

रुक्मिन्—विदर्भ देशाचा अधिपति भीष्मक ऊर्फ हिरण्यरोमन् याच्या पांच पुत्रांतील ज्येष्ठ. हा भोजवंशोद्भव होता (म. आ. ६८. ६२; व. २५५. ११ कुं.). हा दंतवक्त्राच्या अंशानें जन्म पावला होता (म. आ. ६७). हा रुक्मिणीचा ज्येष्ठ भ्राता होय. यानें रुक्मिणीस तिच्या इच्छेविरुद्ध शिशुपालास देण्याचा विचार केला असतां द्वारकेहून कृष्णानें येऊन तिचें हरण केलें. तें पाहून हा अत्यंत क्रुद्ध झाला व जमलेल्या राजांसहित यानें बापापाशीं अशी प्रतिज्ञा केली कीं, ' मी कृष्णास मारून रुक्मिणीस माघारीं घेऊन येईन, नाहींतर कुंडिनपुरास कधींहि परत येणार नाहीं. ' पुढें एक अक्षौहिणी सेनेसह याचें व कृष्णाचें तुमुल युद्ध होऊन त्यांत कृष्णानें यास धरिलें व तो खड्गानें याचा शिरच्छेद करूं लागला; इतक्यांत रथांत असलेल्या रुक्मिणीनें भावाची दुर्धर दशा पाहून कृष्णास विनंति करून यास सोडविलें. तरी सुद्धां कृष्णानें यास विरूप करून सोडिलें असतां (भा. १०. ५२-५४) हा प्रतिज्ञेप्रमाणें कुंडिनपुरांत न जातां दुसरेंच एक भोजकट नामक नगर वसवून तेथें राहिला.

पांडव वनवासांत गेल्यावर दुर्योधनाच्या वतीनें कर्ण दिग्विजय करण्यास गेला असतां याचें व कर्णाचें युद्ध झालें. त्यांत हा कर्णाच्या पराक्रमावर प्रसन्न झाल्यामुळें यानें त्यास खंडणी व देणग्या देऊन मार्गस्थ केलें (म. व. २५५ कुं.).

पुढें यानें बलाढ्य होण्याच्या महत्त्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन गंधमादन पर्वतावर राहणाऱ्या द्रुम नामक किन्नरापासून दीक्षा, संग्रह, सिद्ध व प्रयोग या चतुष्पादांनीं युक्त धनुर्वेद व इंद्राचें विजय नामक धनुष्य हीं संपादन केलीं (म. उ. १५८). शिवाय यानें परशुरामापासून ब्रह्मास्त्र शिकून घेतलें. त्याच्या योगानें हा मोठा बलिष्ठ झाला. कांहीं कालानें भारतीय युद्ध सुरू झालें, त्या वेळेस हा मोठ्या गर्वानें एक अक्षौहिणी सैन्य घेऊन प्रथम पांडवांकडे आला व समेंत अर्जुनास म्हणूं लागला कीं, ' तूं या युद्धाचें भय बाळगूं नको. मी एकटा शत्रूंचा निःपात करून आयतीच सर्व पृथ्वी तुझ्या हातीं आणून देतों. ' हें ऐकून अर्जुन, धर्म व कृष्ण यांजकडे पाहून नेत्रानें खुणवून मित्रबुद्धीनें हंसल्या सारखें करून म्हणाला, ' मला शत्रूची भीति वाटते, असें मी म्हणेन तरी कसें? मला कोणाच्याहि साहाय्याची जरूरी नाहीं.' तेव्हां हा हिरमुष्टी होऊन दुर्योधनाकडे गेला व त्यालाहि साहाय्य करण्याविषयीं बोलूं लागला. पण स्वतःच्या शौर्याची घमेंड असलेल्या दुर्योधनानें यास वाटण्याच्या अक्षता लाविल्या. तेव्हां हा स्वनगरास परत आला (म. उ. १५८).

यास एक रुक्मवती (ह. वं. २. ६१.) अथवा शुभांगी नामक कन्या होती. तिनें स्वयंवरांत रुक्मिणीपुत्र प्रद्युम्नास वरिलें. रोचना नांवाची आपली नात यानें अनिरुद्धाला दिली. विवाहप्रसंगीं यानें बलरामाबरोबर कपटानें द्यूत खेळून बलरामाची निंदा केली. तेव्हां रागावून बलरामानें यास द्यूताच्या सुवर्णपटानें किंवा परिघानें मारिलें (ह. वं. २. ६१; भा. १०. ६१).

रुक्मेषु—(सो. क्रोष्टु.) हा भागवतमतें रुचकपुत्र, विष्णु व पद्म (सृ. १३) यांच्या मतें परावृत्पुत्र, मत्स्य व वायु यांच्या मतें रुक्मकवचपुत्र होय.

रुक्ष—उरुक्षयाचें नामांतर.

रुच—(सो. कुरु. भविष्य.) वायुमतें सुनीथपुत्र. ऋच व हा एकच (नृचक्षु पहा).

रुचक—(सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें उशनापुत्र होय.

२ (सू. इ.) भरुक राजाचें नामांतर.

३ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

रुचि–हा प्रजापति ब्रह्मयाच्या मनापासून झाला. स्वायंभुव मनूनें आपली आकूति नांवाची कन्या यास पुत्रिकाधर्मानें दिली होती. तीपासून यास यज्ञ व दक्षिणा असें मिथुन झालें. तें मिथुन यानें मनूस दिलें (भा. ३. १२. ५६; ४. १. २; पद्म. सृ. ३; ब्रह्मांड. १. १. ५८).

२ एक प्रजापति. हा प्रथम ब्रह्मचारी होता. विवाह करण्याची याची इच्छा नव्हती. पण पितरांनीं याचा निषेध करून यास विवाह करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें प्रम्लोचा नांवाच्या अप्सरेच्या मानिनी नांवाच्या मुलीशीं लग्न केलें. मानिनी वरुणपुत्र पुष्कराची मुलगी होय (गरुड. १. ८९-९०; मार्क. ९२) .

३ एक अप्सरा (म. अनु. ५०. ४७ कुं.).

४ देवशर्म्याची बायको. हिच्यावर इंद्र आसक्त झाला होता (म. अनु. ७५. ४१ कुं.).

५ नहुषाची कन्या व आग्नेयाची स्त्री.

रुचिपर्वन्—कृति राजाचा पुत्र. दुर्योधनपक्षीय राजा. यास सुपर्व्यानें ठार केलें (म. द्रो. २६. ५३ कुं.).

रुचिर—(सो. कुरु.) मत्स्यमतें जयत्सेनाचा पुत्र (राधिक पहा).

रुचिरधि—(सो. पुरूरवस्) विष्णुमतें संकृतिपुत्र (२ गुरु पहा).

रुचिराश्व—(सो. अज.) सेनजिताचा पुत्र.

रुचीक—गुहवासिन् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

रुतिमत्—(सो. पूरु. भविष्य.) वायुमतें शुचिद्रथाचा पुत्र (वृष्णिमत् पहा).

रुद्र—एक देवता. ऋग्वेदांत यावर तीन सूक्तें आहेत. हा पिंगट रंगाचा असून जटाधारी आहे. हा मोठा बळकट, पराक्रमी व शत्रूंना ठार करणारा आहे (ऋ. २. ३३). याची लोकांना फार भीति वाटते. हा प्राण्यांचा जीव घेतो. आपला जीव घेऊं नये म्हणून याची प्रार्थना आहे (ऋ. १. ११४. ७-८). याच्याजवळ औषधें असतात व रोग बरे करण्यांत हा कुशल आहे (ऋ. १. ११४. ५; २. ३३. २-४). केवळ माणसांचा हा संहार करीत नसून प्राण्यांचाहि संहार करतो (ऋ. १. ११४. १०). हा धनुष्यबाण (ऋ. २. ३३. १०; ५. ४२. ११; १०. १२६. ६) व वज्र धारण करतो (ऋ. २. ३३. ३). हा कृत्तिवासस् आहे (वा. सं. ३.६१; १६. ५१). हा मूजवत् पर्वतावर राहतो (वा. सं. ३. ६१).

अग्नीला रुद्र म्हटलें असून (श. ब्रा. ६. १. ३. ३०; तै. सं. ५. ४. ३. १) शर्व, भव, पशुपति असेंहि म्हटलें आहे (श. ब्रा. १. ७. ३. ८). याला त्र्यंबक म्हटलें आहे (ऋ. ७. ५९. १२). भूतमत् व पशुमत् असेंहि यास म्हटलें आहे (ऐ. ब्रा. ३. ३३). प्रजापतीनें जेव्हां दुहितृगमन केलें, तेव्हां त्याला शिक्षा करणारा रुद्र उत्पन्न झाला. यानें पशुपतित्व स्वीकारिलें व मृगरूपानें पळणाऱ्या प्रजापतीला वेधिलें. तेच मृग, मृगव्याध व रोहिणीरूपानें आकाशांत दिसतात (ऐ. ब्रा. ३. ३३; श. ब्रा. १. ७. ४. १-३; ब्रह्म. १०२).

अग्नीला रुद्र म्हटलें असून त्याला मखघ्न हें विशेषण लाविलें आहे (तै. सं. ३. २. ४; तै. ब्रा. ३. २. ८.३). हें दक्षयज्ञविध्वंसाच्या कथेचें मूळ असावें. त्रिपुरदाहाच्या कथेचें मूळहि अंधुक आढळतें (श. ब्रा. ३. ४. ४. ४; २४; ऐ. ब्रा. १.२५). रुद्रानें तीन नगरें फोडून असुरांना पळवून लाविलें (तै. सं. ६. २. ३).

सनंदनादि ब्रह्मपुत्र प्रजापति प्रजोत्पादन करीनात, हें पाहून ब्रह्मयास क्रोध आला. त्यामुळें त्याची भ्रुकुटि रागानें वक्र झाली. या वक्र भ्रुकुटीपासून रुद्र झाला. हा अर्धनारीनरदेही होता (विष्णु. १. ७. १०-११). क्रोधापासून हा झाला (पद्म. सृ. ३). प्रजा उत्पन्न करण्याकरितां ब्रह्मयानें सावित्रीचें ध्यान केलें, त्यामुळें त्याच्या शरीराचे दोन भाग झाले. स्त्रीरूपास शतरूपा म्हटलें असून पुरुषरूप ब्रह्मा होय (मत्स्य. ३. ३०-३१). पण पुढें रुद्राचें अर्धनारीनरदेहीरूपहि वर्णिलें आहे (मत्स्य. २६०). पुरुष भागाचे अकरा रुद्र झाले (विष्णु. १. ७; पद्म. सृ. ३). इतरांची प्रजा वाढेना, म्हणून त्यानें आपला देह नाहींसा करून एक पुरुष व दुसरी स्त्री असे दोन देह उत्पन्न केले (ब्रह्मांड. २. ९. ४७). पण हा अभिमानापासून (ब्रह्मांड. २. ९. २३), ललाटापासून (भवि. ब्राह्म. ५७), मनापासून (मत्स्य. ४. २७), क्रोधापासून (भा. ३. १२. १०) झाला. ब्रह्मा प्रजोत्पादनार्थ चिंतन करीत असतां त्याच्या मांडीवर अगोदर तांबडा असलेला, पण नंतर निळा झालेला पुत्र प्रकट झाला (विष्णु. १. ८ २). पण हा शंकराच्याच वरानें त्याच्या मस्तकापासून झाला. यास पांच मुखें, दहा हात आणि तीन नेत्र होते (स्कंद. ५.१.२).

हे कश्यप व सुरभि यांचे पुत्र (ह. वं. १.३; ब्रह्म. ३. ४७-४८; शिव. रुद्र. १७). भूतकन्या सुरूपा हिचे पुत्र (भा. ६. ६. १७). प्रभास व बृहस्पतिभगिनी यांचे पुत्र (विष्णु. १. १५. २३). फक्त बाकींच्या ठिकाणीं नुसते एकादश रुद्र म्हणून संबोधिलें आहे (म. आ. ६७. १०; १३२. ५; शां २०७. २१; अनु. २५५. १२ कुं.; भवि. ब्राह्म. १५९; स्कंद. ६. २७७; ७. १. ८७; पद्म. सृ. ४०). हा रडत इकडे तिकडे धांवूं लागला. नंतर याच्या मागणीवरून ब्रह्मयानें यास पुढील नावें व स्थानें दिलीं. अष्टरुद्र, त्यांचीं स्थानें, स्त्रिया व मुलें अनुक्रमें पुढें दिलीं आहेत. रुद्र, भव, शर्व, पशुपति, भीम, ईशान, उग्र, महादेव. स्थानें—सूर्य, जल, मही, वायु, अग्नि, आकाश, यज्ञीय ब्राह्मण व चंद्र. स्त्रिया—सुवर्चला, उषा (उमा), विकेशी, शिवा, स्वाहा (स्वधा), दिशा, दीक्षा व रोहिणी. संतति—शनैश्चर, शुक्र, मंगळ, मनोजव, स्कंद, स्वर्ग, संतान, बुध. याच ठिकाणीं पुनः रुद्राची स्त्री सती दिली आहे (विष्णु.१.८; मार्क. ४९; पद्म.सृ. ३; वायु. १.२७; श. ब्रा. ६. १. ३). स्कंदांत वरील रुद्र कृतयुगांतले आहेत. भूतेश, नीलरुद्र, कपालिन्, वृषवाहन, त्र्यंबक, महाकाल, भैरव, मृत्युंजय, कामेश व योगेश हे कलींतील अकरा रुद्र होत. हे रुद्र म्हणजे प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त व धनंजय हे दहा वायु व अकरावा आत्मा मिळून झालेले होत (स्कंद. ७. १. ८७).

यापेक्षां अगदीं वेगळीं नांवें आढळतात (भा. ३. १२). शिवपुराणांत विष्णूप्रमाणेंच याचे दशावतार दिले असून त्यांच्या दहा स्त्रियाहि त्याच नांवाच्या दिलेल्या आहेत—महाकाल, तार, भुवनेश, श्रीविद्येश, भैरव, छिन्नमस्तक, भूमवत्, बगलामुख, मातंग, कमल (रुद्र. १६). याचे एकंदर शंभर अवतार असून ते निरनिराळ्या कल्पांत झाले. प्रत्येक वेळीं त्याच्या वस्त्रादिकांचे रंग निरनिराळे असून पुत्रांचीं नांवेंहि निरनिराळीं दिलीं आहेत (शिव. शत. ५; शिव पहा).

एकंदर रुद्र अकरा आहेत. पण या अकरांचीं सर्व पुराणांतील नांवें एकमेकांशीं जमत नाहींत. खालीं दिलेलीं नांवें फार ठिकाणीं सांपडतात. कंसांत त्यांबद्दल वापरलेलीं किंवा अंदाजानें वाटत असलेलीं नांवें दिलीं आहेत.

अजैकपात् (अज, एकपात्, आपात्), अहिर्बुध्न्य, ईश्वर (सुरेश्वर, विश्वेश्वर, अपराजित, शास्तृ, त्वष्टृ), कपालिन्, कपर्दिन्, त्र्यंबक (दहन, दमन, उग्र, चण्ड, महातेजस् , विलोहित, हवन), बहुरूप (निंदित, निर्ऋति, महेश्वर), पिनाकिन् (भीम), मृगव्याध (रैवत, परंतप), वृषाकपि (विरूपाक्ष, भग), स्थाणु (शंभु, रुद्र, जयंत, महत्, अयोनिज, हर, भव, शर्व, ऋत, सर्वसंज्ञ, संध्य, सर्प). कंसाबाहेर दिलेलीं नांवें कोणत्याहि एका यादींत सांपडावयाचीं नाहींत. पण तीं नांवें निदान पांचसहा ठिकाणीं तरी सांपडतात. बाकीचीं दोनतीन ठिकाणीं सांपडतात.

यास दक्षानें आपली कन्या सती ही दिली होती. तिच्या मागें यानें तिनेंच जन्म घेतलेल्या हिमाद्रिकन्या पार्वतीशीं लग्न केलें. यानें त्रैलोक्यांतील गंधर्व, किन्नर यांच्या स्त्रियांवर मोहिन्यस्त्रप्रयोग करून त्यांसह कैलासावर क्रीडा केली. हें पार्वतीनें जाणून क्षेमकरीच्या वेषानें येऊन त्या स्त्रियांस तिनें चोपलें व शाप दिला. त्यामुळें त्या चांडाळ व म्लेच्छ योनींत जन्मल्या (पद्म. सृ. ५६). एकदां ब्रह्मथानें एक सुंदर अप्सरा निर्माण केली. त्यामुळें हा मोहित झाला. पण पार्वती जवळ असल्यानें यास वळून पाहतां येईना, म्हणून दर्शनसुखाकरितां याला चारहि दिशांस चार तोंडें फुटलीं. हें नारदाकडून पार्वतीस कळलें, तेव्हां पार्वतीनें याचे डोळे झांकले. पण यास तृतीय नेत्र आला. म्हणून यास त्रिनेत्र व त्र्यंबक हीं नांवें मिळालीं (स्कंद. ६. १५३). गंधमादन पर्वतावर पडत असलेली गंगा यानें जटेंत धारण केली (पद्म. स्व. ३), म्हणून ही याची स्त्रीच असें लोक मानितात. सूर्याच्या प्रसादानें यास भवानी प्राप्त झाली (भवि. ब्राह्म. ६३). यानें दक्षयज्ञाचा विध्वंस वीरभद्राकरवीं केला. ब्रह्मथाच्या पांचव्या मस्तकाचा भैरवाकरवीं उच्छेद केला (शिव. वि. या. १.८). हा उच्छेद यानें आपल्या डाव्या पायाच्या अंगठ्यानें केला. त्यामुळें यास ब्रह्महत्येचा दोष लागला, पण तो काशीस नाहींसा झाला (पद्म. सृ. १४). ब्रह्मथाच्या यज्ञांत हा कपाल घेऊन गेला व त्यामुळें यास तेथें अटकाव झाला. पण याच्या प्रभावामुळें यास यज्ञांत हविर्भाग मिळून शिवाय यास ब्रह्मथाच्या उत्तरेस जागा मिळाली (पद्म. सृ. १७). समुद्रमंथनांतून निघालेलें हालाहल, पृथ्वीचा नाश होऊं लागला म्हणून हा प्याला. त्यामुळें याचा घसा निळा झाला व शांत वाटावें म्हणून त्या मंथनांतूनच निघालेला चंद्र यानें जटेंत धारण केला. त्यामुळें यास नीलकंठ व चंद्रशेखर हीं नांवें मिळालीं. विष्णूनें सांगितल्यावरून यानें कणाद, गौतम, शक्ति, उपमन्यु, जैमिनि, कपिल, दुर्वास, मृकंडु, बृहस्पति, भार्गव व जामदग्न्य या ऋषींच्या मनोवृत्ति तामसी केल्या. अमंगल पदार्थ धारण करून कंकाल, शैव, पाषंड, महादेव हे पंथ निर्मिले (पद्म. उ. २३५). ब्राह्मणांचा नाश करण्याच्या हेतूनें एक दैत्य हत्तीच्या रूपानें वाराणसींत आला; पण यानें त्यास ठार करून त्याचें कातडें वस्त्रासारखें पांघरिलें, म्हणून यास कृत्तिवासस् म्हटलें आहे (पद्म. स्व. ३४). बलिप्रतिपदेच्या दिवशीं द्यूतांत पार्वतीनें यास जिंकिलें (स्कंद. २. ४. १२). यानें आपल्या सात मुखांपैकीं अजमुख ब्रह्मथास व पिंगुमुख विष्णूस दिलें (स्कंद. ७. १. ५९). याच्या जाण्यायेण्यांनीं, स्नानादिकांनीं, यास उद्देशून कांहींनीं तपश्चर्या केल्या त्या ठिकाणीं व यानें कांहींचा उद्धार केल्यानें, त्या त्या स्थलीं हजारों तीर्थें उत्पन्न झालीं. देवांच्या यज्ञांत यास भाग न मिळाल्यामुळें यानें भगास एकाक्ष केलें, पूषास दंतहीन केलें, पुरोडाश खाल्ला आणि यज्ञास हरिणरूप घेऊन पळावयास लाविलें. पण ब्रह्मथाच्या मध्यस्थीनें यानें पुनः त्या सर्वांवर कृपा करून अभय दिलें (विष्णुधर्म. १. २३४). यानें देवांच्या सेनापतित्वाचा कार्तिकेयास अभिषेक केला (विष्णुधर्म. १. २३३). तसेंच कांहीं कारणामुळें याचा मदन, भस्मासुर, वीरभद्र, त्रिपुर, अंधक, आडि, मणि, मल्ल, मार्कंडेय, जालंधर, दुर्वास, बाण, परशुराम, राम, शत्रुघ्न, कृष्ण, जयद्रथ, अर्जुन यांशीं संबंध आलेला आहे. यानें त्रिमूर्तींतील दुर्वासाचा, नृसिंहाचा पराभव करण्याकरितां शरभाचा, मणिमल्लवधाकरितां मल्लारीचा असे आणखीहि अवतार घेतले. याच्या रूपासंबंधीं बरीच माहिती आहे. शंकराचें पंचमुखी, चतुर्मुखी (विष्णुधर्म. ३. ४४; ४८; ५५; ११५) व अर्धनारीश्वर रूप आढळतें (मत्स्य. २६०). हा भूतपिशाचांचा अधिपति आहे. हा स्मशानांत राहतो. हा त्रिनेत्री, वृषभवाहन (ध्वज) आहे (म. अनु. २०५-२०७ कुं.). भूतपिशाचांचे जे गण आहेत, त्यांचे अधिपति, वीरभद्रादि हे सर्व याचेच पुत्र होत. यास पुष्कळ ठिकाणीं महाकाल म्हटलें असून पत्नी काली असें सांगतात.

ब्रह्मयानें प्रजोत्पादन करण्यास सांगितल्यावरून यानें अकाळ-विकाळ व आत्मसम अशी प्रजा उत्पन्न केली. शेवटीं ब्रह्मयानें अशी प्रजा निर्माण करण्यापासून यास निवृत्त केलें (विष्णु. १. ७. ८; ब्रह्मांड. २. ९. ७९). याच्या भोळेपणाचीं उदाहरणेंहि बाण, भस्मासुर व रावण यांच्या बाबतींत दिसून येतात. लढाईत मात्र हा सर्वदा मदतगार म्हणून देवांच्या बाजूनें असे. तरी पण याचीं नारायण, कृष्ण व सर्व देव यांच्यांशीं तीन वेळां आपले हक्क प्रस्थापित करण्याकरितां युद्धें झालीं.

याचें मूळ वसतिस्थान मेरुपर्वत म्हणजे उत्तरध्रुव होय. याला मेरुधामा म्हणतात (म. अनु. ४८. ९१ कुं.). कृष्ण द्वैपायन व कैलासावर राहणारा कुबेर यांनीं मेरूवर याची उपासना केली (म. अनु. ४९. २ कुं.). पण कैलासाच्या पलीकडे असणाऱ्या मुंजवान् किंवा मूजवत् पर्वतावर हा राहत असे (वायु. १. ४७. १९; वा. सं. ३. ६१). तसेंच कैलास व हिमालय यांवर हा राहत असे (म. भी. ६. ४२ कुं.; ब्रह्म. ३९. २२). हिमालय व मेरु एकच होत (विष्णु. २. २).

२ वैवस्वत मनूंतील एक देवगण.

रुद्रकेतु—याच्या पुत्रांच्या देवांतक व नरांतक यांच्या पराक्रमानें संतुष्ट होऊन नारदानें याला पंचाक्षरी महाविद्येचा उपदेश केला. याच्या बायकोचें नांव शारदा (गणेश. क्री. २).

रुद्रभूति द्राह्यायण—हा व्रात ऐकमताचा शिष्य. याचा शिष्य शर्वदत्त गार्ग्य (वं. ब्रा. १).

रुद्रश्रेण्य—(सो. सह.) हा मत्स्यमतें महिष्मत्चा पुत्र. होय.

रुद्रसावर्णि—हा रुद्राचा पुत्र बाराव्या मन्वंतराचा अधिप होईल (मार्क. ९१; विष्णु. ३. १). देवी भागवतानें हा तेरावा मनु दिला असून याचा अधिपति वैवस्वत मनुपुत्र शर्याति दिला आहे (दे. भा. १०. १३; मनु पहा). हा भव व दक्षकन्या सुव्रता यांचा पुत्र (दक्ष पहा). हा चाक्षुष मन्वंतरांतच जन्मला (वायु. २. ३८. ४२). यास चवथा मेरुसावर्णिहि म्हटले आहे.

रुद्रसेन—भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय राजा (म. द्रो. १५८. ३८ कुं.).

रुधिक्रा—याचा पितृबरोबर उल्लेख आला आहे. याला इंद्रानें ठार केलें (ऋ. २. १४. ५).

रुधिराक्ष—लवणासुराचा मामा (कुशलव पहा).

रुधिराशन—खर राक्षसाच्या बारा अमात्यांतील एक (वा. रा. अर. २३. ३२).

रुन्द—हा क्षत्रिय असून ब्राह्मण झाला (वायु. २. २९. ११४).

रुम—हें लोकांचें नांव असावें. यांचा राजा ऋणंचय नांवाचा होता. रुशम, श्यावक आणि कृप यांच्याबरोबर याचा उल्लेख आला आहे (ऋ. ८. ४. ३).

रुमण—रामसेनेंतील नामांकित वानर.

रुमण्वत्—जमदग्नीपासून रेणुकेस झालेल्या पांच पुत्रांतील ज्येष्ठ. परशुरामाचा ज्येष्ठ भ्राता (म. व. ११७. ११ कुं.).

रुमा—पनस वानराची कन्या व सुग्रीवाची पत्नी (ब्रह्मांड. ३. ७. २२१). हिचें वालीनें हरण केलें होतें (पद्म. पा. ११६). राम बिभीषणाला भेटण्याकरितां लंकेकडे चालला असतां मध्यंतरीं किष्किंधेंत उतरला. ह्या वेळीं ही मोठ्या उत्सुकतेनें इतर वानरस्त्रियांसहित रामदर्शनास आली होती (पद्म. सृ. ३८).

रुरु—भृगुकुलोत्पन्न प्रमिति ऋषीपासून घृताची अप्सरेला झालेला पुत्र (म. अनु. ८. ६५ कुं.). याच्या बायकोचें नांव प्रमद्वरा. एकदां ती झोंपेंत असतां सर्पदंश होऊन मरण पावली. तिला यानें आपलें अर्धें आयुष्य देऊन सजीव केलें. पण तेव्हांपासून साप पाहिला कीं मारावा, असा क्रम यानें सुरू केला. पुढें डुंडुभ नांवाच्या निर्विष सर्पाला हा मारूं लागला असतां त्यानें यास 'सर्प विषारी आहे कीं नाहीं याचा विचार करून तूं त्याला मारीत जा' असें सांगितलें. तो डुंडुभ पूर्वीचा सहस्रपात् ऋषि होता. शापानें ह्या योनीला आला होता. रुरूच्या दर्शनानें तो मुक्त झाला (म. आ. ८-१२; दे. भा. २. ९). याचा पुत्र शुनक.

२ अष्टभैरवांतील दुसरा.

३ हिरण्याक्षाच्या वंशांतील एक असुर. याचा पुत्र दुर्गमासुर.

४ एक दैत्य. हा ब्रह्मदत्तवरानें महापराक्रमी होऊन पुढें यानें देवांवर चाल केली. तेव्हां देव पळाले व त्यांनीं शंकराच्या जटेपासून निघालेली एक शक्ति नीलपर्वतावर तप करीत होती, तेथें येऊन तिला रक्षणाची विनंति केली. मागून रुरूहि पाठलाग करीत आला. पुढें त्या शक्तीच्या हास्यापासून अनेक डाकिणी निर्माण झाल्या व त्यांनीं इतर सर्व दैत्यांचा नाश केला. रुरूला मात्र देवीनें पायाच्या अंगठ्याच्या नखानें ठार केलें. शिवानें ह्या डाकिनींना अनेक वर दिले व लोक त्यांना माता म्हणतील असें सांगितलें (पद्म. सृ. ३१). रथंतरकल्पांत यानें त्रास दिल्यामुळें ऋषीपासून निघालेल्या कुमारींनीं याचा वध केला (स्कंद. ७. १. २४२-२४७).

५ चाक्षुष मनूचा पुत्र.

६ सावर्णि मन्वंतरांतील कश्यपकुलोत्पन्न एक ऋषि.

७ (सू. इ.) विष्णुमतें अहीनगुपुत्र.

रुरुक—(सू. इ.) हा विष्णु व वायु यांच्या मतें विजयपुत्र होय. अर्थशास्त्र व राजनीति यांत हा प्रवीण होता (ह. वं. १. १३).

रुशती—ही अश्वींनीं श्यावाला दिली होती (ऋ. १. ११७. ८).

रुशदश्व—वसुमनस्चा पिता.

रुशद्रथ—(सो. अनु.) भागवतमतें तितिक्षूचा पुत्र. यास मत्स्यांत वृषद्रथ व विष्णु आणि वायु यांत उषद्रथ म्हटलें आहे.

रुशम—इंद्राचा आश्रित (ऋ. ८. ३. १३; ४. २; ५१. ९). ऋणंचय हा या लोकांचा राजा होता (ऋ. ५. ३०. १२-१५). कौरम हा यांचा राजा होता असाहि उल्लेख आहे (अ. वे. २०. १२७. १).

रुशेकु—(रुशादु पहा).

रुशंगु—(उशंगु पहा).

रुषद्गु—(रशादु पहा).

रुशद्रु—यमसभेंतील एक राजा (म. स. ८. १३ कुं.).

रुषाभानु—हिरण्याक्षाची पत्नी (भा. ७. २. १९).

रुषार्द्धिक—सुराष्ट्रांपैकीं एक. याच्या दुर्वर्तनामुळें यानें आपल्या आप्तेष्टांचा व ज्ञातिबांधवांचा नाश करून घेतला (म. उ. ७३. ११-१४ कुं.).

रूपक—एक राक्षस. याचा पुत्र संपति. हे दोघे अन्यायानें द्रव्य मिळवून त्याचा उपयोग शिवपूजेकडे करीत. त्यामुळें हे मेल्यावर यांना ' तुम्ही चोर व्हाल, परंतु शिवभक्ति घडून तुमचा उद्धार होईल,' असें वीरभद्रानें सांगितलें (पद्म. पा. ११७).

रूपवती—त्रेतायुगामधील एक वेश्या. हिचा देवदास नांवाचा सोनार प्रियकर होता. वैशाखस्नानानें दोघेंहि मुक्त झालीं (पद्म. पा. ९७).

रूपि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

रेणु—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ७०; ८९). विश्वामित्राचा पुत्र (ऐ. ब्रा. ७. १७. ७; सां. श्रौ. १५. २६. १). हा कुशिकगोत्री मंत्रकार होता.

२ (सू. इ.) प्रसेनजित्, प्रसेन व रेणु एकच होत. याची कन्या रेणुका. जमदग्नीची पत्नी होय (भा. ९. १५. १२; म. व. ११७. कुं.).

३ विश्वामित्राची स्त्री.

रेणुका—जमदग्नीची स्त्री व इक्ष्वाकुवंशीय रेणूची कन्या (भा. ९. १५. १२; ह. वं. १. २७). इक्ष्वाकूला अनावसु म्हटलें आहे (रेणु. ५). दुसऱ्या ठिकाणीं ही सुवेणाची कन्या, असें सांगितलें आहे. हिला कामली असें नामांतर होतें (वायु. २. २९. ८७; ब्रह्म. १०.५१). भारतामध्यें पद्मापासून हिची उत्पत्ति झाली असून रेणु हा हिचा भ्राता व सोमप हा हिचा पिता, असा उल्लेख आढळतो (म. अनु. ५३. २७ कुं.). या ठिकाणीं सोमपानें हिचें पालन केलें, म्हणून तो हिचा पिता असावा असें वाटतें. रेणूनें कन्याकामेष्टि केली असतां ही यज्ञकुंडांतून उत्पन्न झाली (रेणु. ३). अन्य ठिकाणीं प्रसेनजित् हिचा पिता होता, असें सांगितलें आहे (म. व. ११६). ही विदर्भ राजाची मुलगी (कालि. ८६). ही पूर्वजन्मीं अदिति होती, म्हणून इंद्रानें स्वयंवरप्रसंगीं हिला कामधेनु, कल्पतरु, चिंतामणि व परीस दिले (रेणु. १३). हिनें भागीरथीक्षेत्रीं स्वयंवरांत जमदग्नीस वरिलें (रेणु. ११).

हिला एकंदर पांच पुत्र होते. रुमण्वान्, सुषेण, वसु, विश्वावसु व परशुराम (म. व. ११६; भा. ९. १६). रुमण्वान् व सुषेण यांच्या ऐवजीं बृहद्भानु व बृहत्कर्मन् अशींहि नांवें आहेत (रेणु. १३). रुमण्वान्च्या ऐवजीं मरुत्वान् आहे (कालि. ८६).

रेणुमती—(करेणुमती पहा).

रेपलेंद्र—एक दैत्य (बर्बरिक पहा).

रेभ—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ९७). कश्यपाच्या अवत्सार नामक पुत्राच्या पुत्रांतील कनिष्ठ (अवत्सार पहा). असुरांनीं याला बांधून विहिरींत टाकिलें होतें (ऋ. १. ११२. ५). याला बांधून नऊ दिवस आणि दहा रात्री पाण्यांत टाकिलें होतें. तेथून अश्वींनीं यांचा उद्धार केला (ऋ. १. ११६. २४). पाण्यांत पडलेल्या रेभाचा उद्धार केला (ऋ. १. ११७. ४). गुहेंत ठेवल्यामुळें हा मरावयास टेंकला होता (ऋ. १०. ३९. ९).

रेव—(सू. शर्याति.) हरिवंश, भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें आनर्ताचा पुत्र, पद्मांत याला आनर्ताचा नातू व रोचमानाचा पुत्र म्हटलें आहे. भागवत व विष्णु यांत यास रेवत म्हटलें आहे. याला रैव म्हटलें आहे (ब्रह्म. ७. २८). याला ककुद्मिन् रैवत वगैरे शंभर पुत्र झाले. यानें समुद्रामध्यें कुशस्थली नांवाची नगरी स्थापून आपली राजधानी केली (भा. ९. ३. २८). तीच पुढें द्वारका झाली.

रेवत—(सो. कुकुर.) हा वायुमतें कपोतरोमापुत्र होय.

२ (रेव पहा).

३ एकादश रुद्रांपैकीं एक.

रेवती—ऋतवाच् मुनीस तो अत्यंत धर्मशील असूनहि रेवती नक्षत्रावर एक पुत्र झाला. तो दुःशील जन्मला. तेव्हां त्यानें गर्गास याबद्दल विचारिलें. कारण कळतांच ऋतवाच्नें रेवतीनक्षत्रास शापून खालीं पाडिलें. त्याचें एक सरोवर बनलें. त्यापासून एक कन्या झाली. हिचें प्रमुच मुनीनें पालन केलें; व त्यानें ही विक्रमशील व कालिंदी यांचा पुत्र दुर्गम यास दिली. ही लग्नसमयीं रेवती नक्षत्रावरच 'माझें लग्न करावें' असें म्हणाली. त्याप्रमाणें तपःप्रभावानें प्रमुचानें त्या नक्षत्रीं हिचा विवाह केला व 'मन्वंतराधिप व धर्मवेत्ता पुत्र होईल' असा अशीर्वाद दिला. पुढें हिला रैवत नामक मनु झाला (मार्क. ७२).

२ भरद्वाजाची बहीण. भरद्वाजानें आपल्या कठ नांवाच्या शिष्यास ही दिली (ब्रह्म. १२१).

३ रेवतपुत्र ककुद्मीची कन्या व बलरामाची पत्नी. ही बलरामापेक्षां वयानें मोठी होती (पद्म. भू. १०३).

४ मित्र आदित्याची पत्नी (भा. ६. १८. ६).

रेवन्त—संज्ञा व सूर्य यांचा अश्वावस्थेंतील पुत्र. याला गुह्यकांचें आधिपत्य दिलें (मार्क. १०३). याला अश्वांचें आधिपत्य दिलें (भवि. ब्राह्म. ७९; १२४).

रेवाग्नि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

रेवोत्तरस्—पाटव चाक्र स्थपतीचें हें नांव आहे.

रैक्व—एक ज्ञानी ब्राह्मण. जानश्रुति पौत्रायणाला आपल्या दानशूरत्वामुळें गर्व झाला होता; पण दोन हंसांच्या संवादांत सर्व श्रेष्ठ म्हणून रैक्वाचें नांव त्याच्या कानावर आलें. तेव्हां जानश्रुतीचा गर्वपरिहार होऊन तो रैक्वाला शोधीत असतां त्याला हा गांवांत किंवा नदीकांठीं न आढळतां एका गाडीखालीं खरूज खाजवीत बसलेला आढळला. जानश्रुतीनें याला दक्षिणा दिली. पण ती न स्वीकारितां उलट यानें स्वतःची गाडी जानश्रुतीला दिली. पण पुष्कळ दक्षिणा व मुलगी पत्नी म्हणून दिल्यावर जानश्रुतीला यानें तत्त्वज्ञान सांगितलें. रैक्वाला जानश्रुतीनें दिलेले गांव महावृष देशांत रैक्वपर्ण नांवानें प्रसिद्ध होते (छां. उ. ४. १. २; स्कंद. ३. १. २६). यानें गीतेच्या सहाव्या अध्यायाच्या पठनानें शांति प्राप्त केली म्हणून यानें जानश्रुतीला त्याचें पठन करण्यास सांगितलें (पद्म. उ. १८०).

रैभ्य—एक आचार्य. पौतिष्यायण व कौण्डिन्यायन हे याचे गुरु होते (श. ब्रा. १४. ७. ३. २८). हा कश्यपगोत्री मंत्रकार होता.

२ विश्वामित्राचा पुत्र (म. शां. ४८. ५७ कुं.). हा भरद्वाजाचा मित्र असून याला अर्वावसु व परावसु नांवाचे दोन पुत्र होते (म. व. १३७. १२-१३ कुं.). याचा मुलगा परावसु यानें रैभ्याला मृग समजून ठार केलें. पण याला पुनः त्यानें जिवंत केलें (म. व. १४० कुं.; स्कंद. ३. १. ३३). युधिष्ठिर याच्या आश्रमांत गेला होता (म. व. १३७.९ कुं.).

३ (सो. पुरूरवस्) हा भागवतमतें सुमतिपुत्र होय.

४ हा ब्रह्मपुत्र होय. यानें वसु व अंगिरस् यांसह बृहस्पतीकडे जाऊन कर्मानें मोक्ष मिळतो कां ज्ञानानें असा खुलासा विचारिला. नंतर गयेस यानें तपश्चर्या केली. याची सनत्कुमारांशीं गांठ पडली होती (वराह. ७). उर्वशी याच्या तपाला विघ्न करण्यास आली असतां यानें कुरूप होण्याचा तिला शाप दिला व योगिनीकुंडांत स्नान केल्यावर पूर्वरूपप्राप्तीचा वर दिला. त्यामुळें योगिनीकुंड उर्वशीकुंड झालें (स्कंद. २. ८. ७).

५ रैवत मन्वंतरांतील भूतरजसांतील एक देवगण.

रैवत—(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें हा प्रियव्रताचा पुत्र व तामसाचा भाऊ. विष्णुपुराण यास प्रियव्रताचा वंशज म्हणतें (विष्णु. ३. १. २४; १ रेवती पहा). बीजमंत्राचा जप करून यानें वर्णाश्रमधर्माचे विभाग व व्यवस्था केली. शेवटीं हा इंद्रलोकीं गेला (दे. भा. १०.८). हा पंचम मन्वंतराधिप मनु होय (मनु पहा).

२ एकादश रुद्रांतील एक.

३ (सू. शर्याति.) हा रेवताचा पुत्र. यालाच ककुद्मिन् असें नांव आहे.

रैवस—भृगुकुलांतील प्रवर.

रोचन—हा भागवतमतें यज्ञ व दक्षिणा यांचा पुत्र होय. स्वारोचिषांत हा इंद्र होता.

२ तुषित देवगणांतील एक.

रोचना—देवक राजाची कन्या व वसुदेवाची पत्नी. हिचे पुत्र हेम व हेमांगद (भा. ९. २४. ४५).

२ रुक्मीची नात व अनिरुद्धाची पत्नी. हिचा पुत्र वज्र. हिच्या विवाहांत भोजकटपुरास उभयपक्षांचीं माणसें जमलीं असतां कलिंगानें रुक्मीस द्यूत खेळण्यास उत्तेजन दिलें. बलरामाला द्यूताचा नाद भारी. खोटें खेळून रुक्मीनें बलरामाचें सर्व जिंकिलें. पण शेवटीं एकदां बलरामानें जिंकिलें असूनहि कलिंगादि नाहीं म्हणूं लागले. तेव्हां बलरामानें कलिंगाचे दांत पाडिले व रुक्मीला ठार केलें (भा.१०.६५).

रोचनामुख—या राक्षसास गरुडानें ठार केलें (म. उ. १०५).

रोचमान—उरगपुरचा राजा. अर्जुन राजसूय यज्ञाच्या वेळीं दिग्विजयार्थ गेला असतां त्यानें याचा पराजय केला होता (म. स. २८. १९ कुं.).

२ (सो. वसु.) हा मत्स्यमतें वसुदेवाला उपदेवीचे ठिकाणीं झालेला पुत्र होय.

३ अश्वमेध नगराचा राजा. एक पांचाल. हा द्रौपदीस्वयंवरास आला होता (म. आ. २०१. १० कुं.). यास राजसूयकालीं भीमानें जिंकिलें होतें (म. स. ३०.८ कुं.). हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होता (म. उ. १७२. १ कुं.). याला कर्णानें ठार केलें (म. क. ५१. ५० कुं.). याचे घोडे निळ्या रंगाचे व पांढऱ्या ठिपक्यांचे होते (म. द्रो. २३). याचा पुत्र हेमवर्ण (म. द्रो. २३. ६८ कुं.).

४ (सू. शर्याति.) आनर्ताचा पुत्र.

५ या नांवाचे दोन राजे द्रोणानें ठार केले (म. क. ६).

६ विश्वेदेवांपैकीं एक.

रोचिष्मत्—स्वारोचिष मनूच्या पुत्रांतील एक.

रोधक—पर्युषित, सूचक (सूचिमुख), शीघ्रग (शीघ्रक), रोधक (रोहक), लेखक, वारदुष्ट, विदैवत व नित्यवाचक अशीं दुष्कर्में करणाऱ्या पुरुषांना पिशाचयोनींत प्राप्त झालेलीं हीं नांवें आहेत. यांपैकीं पहिल्या पांचांचा पृथुनामक वेदवेत्त्या ब्राह्मणाच्या नीतीपर भाषणानें उद्धार झाला. शिवाय दुसरी हकीकत अशी आहे कीं, या आठहि जणांचा मुनिशर्मा ब्राह्मणानें यांना वैशाखस्नान घालून उद्धार केला (पद्म. सृ. ३२; पा. ९४).

रोमपाद—(सो. अनु.) धर्मरथ अथवा बृहद्रथ राजाचा पुत्र. यास लोमपाद अथवा चित्ररथ अशींहि नांवें आहेत. हा महाधनुर्धारी असून अंगदेशचा राजा होता (वा. रा. बा. १३). हा दशरथाचा परम स्नेही होता (म. व. १११). रोमपादास चतुरंग नांवाचा पुत्र व शांता नांवाची एक कन्या होती. ती शांता यानें ऋष्यशृंगास दिली होती (म. व. ११४; शां. २४०. ३४; अनु. २००. २५ कुं.). याची राजधानी चंपा (म. व. ११४. १५ कुं.). याला दशरथ असें नामांतर होतें (ह. वं. १.३१).

२ (सो. क्रोष्टु.) विदर्भ राजाच्या तीन पुत्रांतील कनिष्ठ.

रोमशा—कक्षीवताचा आश्रयदाता भाव्य किंवा भावयव्य याची ही स्त्री. रोमशा-भावयव्यसंवाद ऋग्वेदांत आला आहे. तेथें हिच्या अंगावर मेंढीसारखे केंस असल्याचें वर्णन आहे (ऋ. १. १२६; बृहद्दे. ३. १५६).

रोमहर्षण—पुराणें सांगणारा सूतकुलोत्पन्न मुनि. हा क्षत्रियापासून विप्रकन्येला झाला. हा आपल्या वक्तृत्वशक्तीनें श्रोत्यांच्या अंतःकरणास सद्गदित करून शरीरावर रोमांच उभे करीत असे, म्हणून यास रोमहर्षण किंवा लोमहर्षण हें नांव पडलें. याबद्दल पुढील श्लोक आढळतो—

लोमानि हर्षयांचक्रे श्रोतृणां यत् सुभाषितैः ।
कर्मणा प्रथितस्तेन लोकेऽस्मिंल्लोमहर्षणः॥ वायु. १. १. १३

हा व्यासाचा आवडता पांचवा शिष्य होता; म्हणून व्यासानें यास इतिहास व पुराण हीं संपूर्ण शिकविलीं. त्यांत यानें चांगलें प्रावीण्य मिळविलें; हें यास लावण्यांत आलेल्या पुराणिक (म. आ. १; वायु. १. ४५; २. ४), पौराणिकोत्तम (लिंग. १. ७१; ९९), या पदव्यांवरून दिसतें. व्यासानें दिलेल्या ज्ञानाची यानें चांगली जोपासना केली व इतिहास व पुराण समग्र शिकून त्यांचा प्रसार केला (भा. १. ४. २२; विष्णु. ३. ४. १०; वायु. १. ६०. १६; पद्म. सृ. १; अग्नि. २७१; ब्रह्मांड. २. ३४; कूर्म. १. ५२).

यानें सहा पुराणसंहिता केल्या. याचे सहा शिष्य अग्निपुराणांत दिले आहेत. सुमति, अग्निवर्चस्, मित्रेयु, शिंशपायन, कृतव्रत व सावर्णि. या सहा शिष्यांनीं पुराणसंहिता केल्या (२७१. ११-१२). आत्रेय सुमति, काश्यप अकृतव्रण, भारद्वाज अग्निवर्चस्, वासिष्ठ मित्रेयु, सावर्णि सोमदत्ति व सुशर्मन् शांशपायन, यांना रोमहर्षणानें स्वतः सहा भागांत विभागून केलेली पुराणसंहिता शिकविली. त्यांतील तिघांनीं म्हणजे काश्यप, सावर्णि व शांशपायन यांनीं निराळ्या संहिता केल्या. जेव्हां व्यासानें एक मोठें आदिपुराण रचिलें, तेव्हां तें रोमहर्षणानें आपला पुत्र उग्रश्रवस् याला शिकविलें (व्यास, सूत व सौति पहा). या सहा शिष्यांतील पांच ब्राह्मण असावेत. व्यासानें आदिपुराणाची सुरुवात केली असावी आणि हा व याचे शिष्य यांनीं तें संपविलें असावें.

मयसभाप्रवेशकालीं हा पुत्रासह धर्मराजापाशीं उपस्थित असून त्यास कथा सांगत होता (म. स. ४).

एकदां नैमिषारण्यांत याच्या नेतृत्वाखालीं एका सत्रांत पुराणचर्चा चालूं असतां तेथें तीर्थयात्रा करीत बलराम आला, त्याला सर्वांनीं उत्थापन दिलें. पण हा व्रतस्थ असल्यामुळें यानें दिलें नाहीं; तेव्हां बलरामानें 'हा ब्राह्मणांहून नीच व प्रतिलोमज असून इतका अहंमन्य कां?' असें म्हणून त्यानें यास ठार मारिलें. नंतर 'आतां पुराण कोण सांगणार?' असा ऋषिमंडळींनीं प्रश्न विचारिला असतां 'हा उग्रश्रवा पित्याऐवजीं पुराण सांगेल' असें बलरामानें सांगितलें (भा. १०. ७८-७९).

याला बलरामानें आषाढ शुद्ध द्वादशीला मारिलें. पहिल्या सूतानें साडेदहा पुराणें सांगितली व त्याच्या मृत्यूनंतर दुसऱ्या सूतानें साडेसात सांगितलीं. याच्यापासून शुक, विष्णुभागवत शिकला (पद्म. उ. १९८).

यानें व्यासापासून पुराणांचें अध्ययन केलें होतें व प्रत्यक्ष व्यासाशीं याचा संबंध होता; म्हणून कुरुक्षेत्रांतील दीर्घसत्रांत

हा आला असतां इतर मुनींनीं याचा गौरव केला आहे (वायु. १. ४. २; ब्रह्मांड. १. ३३). पण नैमिषारण्यांत साठ हजार लोक एकत्र झाले असतां शौनकानें याची थोरवी गाईल्यावरून याच्या सिद्धाश्रमांत सर्व आले. तेथें याचा अग्निष्टोम यज्ञ चालूं होता. तेथें यानें नारदानें सनत्कुमाराला सांगितलेलें पुराण सांगितलें (नारद. १. १-२). व्यासाकडून मिळालेलें गरुडपुराण यानें शौनकादिकास सांगितलें (गरुड. १. १). ब्रह्मवैवर्तमात्र सौतीनें सिद्धाश्रमांतून नारायणाला जातांना नैमिषारण्यांत सांगितलें आहे (ब्रह्मवै. १. १. ३८). नैमिषारण्यांत कुरुक्षेत्रांत द्वादशवार्षिक सत्रांत येऊन यानें वायु व ब्रह्मांड सांगितलें (वायु. १. १. ११-१२. ब्रह्मांड. १. १. १७). नैमिषारण्यांतील द्वादशवार्षिक सत्रांत ऋषींनीं प्रश्न केला म्हणून यानें ब्रह्मपुराण सांगितलें (ब्रह्म. १.).

वरील माहितीवरून पुराण सांगण्याचें स्थल व आश्रम याचीहि कल्पना येते. भारतीय युद्ध चालूं असतां बलराम तीर्थयात्रा करीत होता व त्याच वेळीं त्यानें रोमहर्षण सूतास मारिलें यामुळें द्वादशवार्षिक सत्र, भारतीय युद्ध व पुराणकथन हें सर्व एकाच कालीं व स्थलीं चालूं होतें असा अर्थ निघतो. कोणता राजा राज्य करीत असतां पुराण लिहिलें गेलें हें वायु वगैरे कांहीं पुराणांत नमूद आहे. त्याशीं हें जमत नाहीं. तसेंच व्यासाचें प्रत्यक्ष दर्शन घडल्याबद्दल रोमहर्षणाचें केलेलें कौतुकहि व्यास असतांना चमत्कारिक वाटतें (व्यास पहा).

वैन्य पृथूच्या यज्ञांत सुत्येच्या दिवशीं प्रथम मिश्र जातीचा सूत उत्पन्न झाला. ऐन्द्र हवींत बृहस्पतीचा हवि एकत्र केला आणि तो इन्द्राला अर्पण केला, त्या दोषामुळें सूताची उत्पत्ति झाली. कारण शिष्याच्या हवींत गुरूचा हवि मिसळला गेल्यामुळें दोष उत्पन्न झाला. त्यामुळें क्षत्रियापासून ब्राह्मण स्त्रीचे ठिकाणीं सूताची उत्पत्ति झाली. याचा क्षत्रियवृत्तीनें राहणें हा मध्यम प्रतीचा धर्म आहे. रथ, हत्ती व घोडे यांवर काम करणें हा अधम धर्म धरला आहे. याचें मुख्य काम—

स्वधर्म एष सूतस्य सद्भिर्दृष्टः पुरातनैः ।
देवतानामृषीणां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।
वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानां च महात्मनाम् ।
इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः ।
न हि वेदेष्वधीकार कश्चित् सूतस्य दृश्यते ।
(वायु. १. १.२६-२८; पद्म. सृ. २८).

याला उद्देशूनच हें लिहिलें आहे. सूत हे अत्यंत प्राचीन लोकांकरितां असून मागध मृताकरितां व बंदिन् हा वर्ग वर्तमान लोकांकरितां आहे (जै. अ. ५५. ४४-४१).

रोहक—(रोधक पहा).

रोहिणी—प्राचेतस दक्षाच्या साठ कन्यांतील ही एक असून सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांतील एक. हिच्यावर सोमाचें अत्यंत प्रेम असे. त्यामुळें इतर स्त्रिया स्वाभाविकच याबद्दल तक्रार करीत. दक्षानेंहि सोमाला समजाविलें. पण त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. हिला सोमापासून बुध नांवाचा पुत्र झाला. तेव्हां सवतींच्या तक्रारींवरून दक्षानें सोमाला 'क्षयरोगी होशील' म्हणून शाप दिला (म. श. ३६.५ कुं.). अशीच गोष्ट शिवपुराणांतहि आहे (कोटि. १४). हिला गौरीव्रतानें आकाशांत अक्षय्यस्थान मिळालें (भवि. ब्राह्म. २१). हिला सुरूपा, हंसकाली, भद्रा व कामदुघा अशा चार कन्या होत्या.

२ वसुदेवाच्या स्त्रियांतील एक. हिच्या मुलाचें नांव बलराम (म. मौ. ८. १८ कुं.; भा. ९. २४. ४५; पद्म. सृ. १३). देवकीच्या उदरांतील गर्भ योगमायेनें हिच्या उदरांत घातला होता. ही त्या वेळीं गोकुळांत राहत असे (भा. १०. ५. ७; वसुदेव पहा).

३ कृष्णाच्या स्त्रियांपैकीं एक.

४ कश्यप व सुरभि यांची कन्या. हिचीं अपत्यें द्विशफ प्राणी व रुद्र हीं होत.

रोहित—(सू. इ.) हरिश्चंद्राचा पुत्र. याला विष्णुमतें रोहिताश्व व मार्कंडेयमतें रोहितास्य म्हटलें आहे (मार्क. २. ७-९). याच्या आईचें नांव तारामती. वैदिक ग्रंथांतहि शुनःशेपाच्या प्रसिद्ध गोष्टींत हरिश्चंद्राच्या मुलाचें हें नांव आहे (ऐ. ब्रा. ७. १४; सां. श्रौ. १५. १८. ८). वरुणाच्या कृपेनें तारामतीला हा पुत्र झाला. याच कारणाकरितां वरुणाला हा बलि देण्याचें हरिश्चंद्रानें कबूल केलें होतें. परंतु त्यानें टाळाटाळ केली. हें याला समजतांच आपलें धनुष्य घेऊन हा रानांत पळून गेला. परंतु वरुणाच्या अवकृपेनें बापास उदररोग झाला असतां हा परत आला. तथापि यास देवराज वसिष्ठानें हांकून दिलें. अशीं बारा वर्षें गेल्यावर यानें अजीगर्त ऋषीचा मधला मुलगा शुनःशेप यास आपल्याऐवजीं बलि देण्याकरितां १०० गाई देऊन विकत घेतला (शुनःशेप पहा).

लहानपणीं मरणाच्या भयानें पळून जावें लागल्यामुळें याचीं पहिलीं बारा वर्षें फुकट गेलीं. त्या अवधींत हा उपाशींतापाशीं रानोमाळ भटकत होता. पण पुढें शुनःशेप बलि देण्यासाठीं आणून दिल्यावर घरीं आला.

विश्वामित्राची दक्षिणा पुरी करण्यासाठा हरिश्चंद्रानें यास काशींत एका वृद्ध ब्राह्मणास विकिलें होतें (मार्क. ७). हरिश्चंद्राच्या सत्त्वपरीक्षेंत यास सर्पदंशानें मरण आलें. परंतु देवकृपेनें हा जिवंत झाला (दे. भा. ७.२६).

याचें लग्न चंद्रवतीशीं झालें. हा हरिश्चंद्राचे मागून अयोध्येचा राजा झाला. यानें किल्ला असलेलें रोहितपूर या

नांवाचें एक शहर वसविलें. तेथें बरींच वर्षें राज्य करून सुखोपभोगहि पुष्कळ घेतला. शेवटीं वैराग्य उत्पन्न होऊन यानें रोहितपूर ब्राह्मणास देऊन टाकिलें व हा स्वर्गास गेला. याचा पुत्र हरित (हृ. वं. १. १३).

२ लोहित ऋषि (विश्वामित्र पहा).

रोहितक—लोहितक देशचा यवन राजा. यास कर्णानें दिग्विजयप्रसंगीं जिंकिलें होतें (म. व. २५४).

रोहिताश्व—(सो. वसु.). हा वसुदेवाला रोहिणीचे ठिकाणीं झालेला पुत्र.

२ (१ रोहित पहा).

रोहितास्य—(रोहित पहा).

रौक्मायण (णि)—एक ब्रह्मर्षि (३ भृगु पहा).

रौक्मिणेय—हा द्रौपदीस्वयंवरास उपस्थित होता (म. आ. २०१. १७ कुं.).

रौक्षक—विश्वामित्राच्या कुलांतील ऋषि व त्याचें कुल.

रौच्य—रुचि व मालिनी यांचा पुत्र. (मार्क. ९५. ७; मनु. पहा). याला देवसावर्णिहि म्हणतात (ब्रह्मवै. २. ५४; भा. ८. १).

रौद्र—शुक्राचार्याच्या चार पुत्रांतील एक.

रौद्रकर्मन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याला भीमानें ठार मारिलें (म. द्रो. १२७. ४४ कुं.).

रौद्रकेतु—अंगदेशचा ब्राह्मण. याची बायको शारदा; पुत्र नरान्तक व देवान्तक.

रौद्राश्व—(सो. पुरूरवस्.) पूरूचा पुत्र. याच्या आईचें नांव पौष्टी. याला प्रवीर व ईश्वर असे दोन भाऊ होते. याला मिश्रकेशी अप्सरेचे ठिकाणीं ऋचेयुप्रभृति दहा पुत्र झाले (म. आ. ८८. ४-११ कुं.). याची स्त्री घृताची अप्सरा (वायु. २. ३७. ११९; हृ. वं. १.३१; मत्स्य. ४९. ४; भा. ९. २०. ५).

२ (सो. पुरूरवस्) वायुमतें संजातिपुत्र पण भागवत व विष्णु यांच्या मतें अहंयाति पुत्र.

३ कात्यायनाचा शिष्य. महिषासुर स्त्रीरूपानें याच्या तपाला विघ्न करूं लागल्यानें यानें त्यास 'स्त्री तुझा वध करील' असा शाप दिला (कालि. ६२).

रौपसेवकि—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

रौरालय—(शैलालय पहा).

रौहिण—विश्वामित्रकुलांतील एक ऋषि व त्याचा वंश.

२ इंद्राच्या शत्रूंपैकीं एक राक्षस (ऋ. १. १०३. २; २. १२. १२; अ. वे. २०. १२८. १३).

रौहिण वासिष्ठ—रोहिणी नक्षत्रावर जन्मलेला वसिष्ठाचा वंशज (तै. आ. १. १२. ५).

रौहिणायन—प्रियव्रताचें हें पैतृक नांव आहे (श. ब्रा. १०. ३. ५. १४). शौनकाचा शिष्य असलेल्या आचार्याचें नांव म्हणूनहि हा शब्द आला आहे (श. ब्रा. १४. ७. ३. २६).

रौहिण्यायनि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार गण.

रौहित्यायनि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

रौहिदश्व—(वसुमनस् पहा).

ल

लकुलिन्—वाराहकल्पांत वैवस्वत मन्वंतराच्या अठ्ठाविसाव्या चौकडींत पराशरसुत हरि द्वैपायन हा व्यास असतां व वसुदेवाचा पुत्र कृष्ण षष्ठांशानें अवतरला असतां, कलीच्य आरंभीं लकुलिन् नांवाचा शिवाचा अवतार होय हा स्मशानांत टाकलेल्या एका प्रेताच्या शरीरांत योगमायेनें प्रवेश करील; व दिव्य अशा मेरु पर्वताच्या गुहेंत विष्णूसह राहील. तेथें कायावतार नांवाचें सिद्धक्षेत्र बनेल. तेथें याचे पुढीलप्रमाणें चार शिष्य असतील:—१ कुशिक, २ गर्ग, ३ मित्र, ४ कौरुष्य. हे जातीनें ब्राह्मण, वेदवेत्ते आणि ऊर्ध्वरेते असतील (शिव. शत. ५).

लक्षणा—दुष्यंताची पहिली स्त्री (म. आ. ८८. १८ कुं.). हिला लक्षी असें दुसरें नांव असून जनमेजय नांवाचा पुत्र होता (म. आ. ६३. ३० कुं.).

२ एक अप्सरा (म. आ. १३२. ४४ कुं.).

३ कृष्णाची स्त्री. मद्राधीशकन्या (२ लक्ष्मणा पहा).

लक्ष्मण—(सू. इ.) हा दशरथाला सुमित्रेपासून झालेला वडील मुलगा. याच्या धाकट्या भावाचें नांव शत्रुघ्न (म. व. २७५. ६-८ कुं.). विश्वामित्रानें यज्ञसंरक्षणार्थ रामाबरोबर यालाहि नेलें होतें. वाटेंत त्यानें यांना आदर्श क्षत्रिय बनविण्याकरितां अनेक शस्त्रास्त्रांचें शिक्षण दिलें.

सीरध्वज जनकाच्या उर्मिला नांवाच्या कन्येशीं यांचें लग्न झालें (वा. रा. बा. १८; ७३).

वनवासाला निघते वेळींच यानें रामाला सांगितलें होतें कीं 'मी धनुष्य सज्ज ठेवून व कुदळखोरें बरोबर घेऊन तुम्हांला मार्ग दाखविण्याकरितां तुमच्या पुढें राहीन. वनांतील कंद, मुळें, फळें व तपस्व्यांना होमाकरितां लागणारे पदार्थ तुम्हांला नित्य आणून देत जाईन. तुम्ही जागे असतां व निजल्यावरहि मी सर्व कांहीं करीन' (वा. रा. अयो. ३१. २५-२७).

पुढें खरादिकांशीं रामाचें युद्ध झालें, त्या वेळीं हा सीतेला घेऊन एका गुहेंत जाऊन बसला होता. तसेंच मायामृगाचे शोधार्थ राम गेला, त्या वेळीं पर्णकुटिकेंत हा सीतेच्या संरक्षणार्थ राहिला. सीता याला फारच टाकून बोलल्यामुळें हा रामाकडे निघून गेला व इकडे रावणाला सीता पळविणें सोईचें झालें (वा. रा. अर. ४६. ३५). बाकी यानें एकंदर भोंवतालचें राक्षसांचें प्राबल्य पाहून हें भविष्य पूर्वीच वर्तविलें होतें (वा. रा. अर. ४५. ३४). याच्या अंगचा धोरणीपणा मायामृग ओळखण्याच्या कामीं चांगलाच प्रत्ययास आला.

यमुना नदीवरून पलीकडे जातांना यमुनाउतार आढळेना. तेव्हां यानें झाडाच्या फांद्या तोडून एक तर तयार केली व त्यावरून सर्व यमुना पार झाली. चित्रकूटावरील पर्णशाला यानें स्वतः बांधिली होती. तसेंच पंचवटींतील विस्तृत पर्णशाला यानेंच बांधिली. चित्रकूटावरील आश्रमापासून पाणी लांब होतें, तें आणतांना मार्ग चुकूं नये म्हणून यानें वृक्षावर खुणेकरितां वल्कलें बांधून ठेवलीं होतीं (वा. रा. अयो. ९९. १०).

पुढें सीताशोधार्थ हा व राम निघाले असतां ऋष्यमूक-पर्वतावर आल्यावर सीतेनें आपल्या उत्तरीयांत बांधून टाकलेले अलंकार वानरांनीं जपून ठेविले होते, ते याला दाखवितां, यास फक्त तिचीं नूपुरें तेवढीं ओळखीचीं दिसलीं. 'नाहं जानामि केयूरे, नाहं जानामि कुंडले । नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात् । ' (वा. रा. किं. ६). 'मला कर्णभूषणें किंवा बाहुभूषणें ओळखतां येत नाहींत, पण दररोज नमस्कार करितांना पाहिल्यामुळें पादभूषणें तेवढीं मी ओळखतों.' यावरून लक्ष्मणाच्या वागण्याची पद्धत ध्यानीं येते.

रामरावणयुद्ध सुरू झाल्यावर इंद्रजिताशीं युद्ध करीत असतां हा शरबंधांत बद्ध झाला होता. त्या वेळीं रामानें यासंबंधीं पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेतः 'अहो, शोधूं लागलें असतां या मर्त्य लोकामध्यें सीतेसारखी स्त्री मिळणें शक्य आहे; परंतु युद्धामध्यें निपुण असून मंत्र्यासारखें काम करणारा लक्ष्मणासारखा भ्राता मात्र मिळणें शक्य नाहीं' (वा. रा. यु. ४९. ६). शेवटीं यानेंच इंद्रजितास मारिलें (म. व. २९० कुं.).

हा अयोध्या सोडल्यापासून आहारनिद्रारहित होता. बारा वर्षें आहारनिद्रारहित असणाऱ्या मनुष्याकडून इंद्रजिताला मृत्यु येण्याचा ब्रह्मदेवाकडून वर असल्यामुळें तसा असणारा लक्ष्मण त्याला मारूं शकला (आ. रा. सार. ११).

शिवाय यांचें अतिकाय, विरूपाक्ष आणि रावण यांच्याशीं प्रत्यक्ष युद्ध झालें. पहिल्या दोघांना तर यानें युद्धांत ठार केलें. विशेषतः इंद्रजित् मारिल्यानें यानें युद्धाचा भार पुष्कळच हलका केला. इंद्रजित् एका वटवृक्षाखालून निकुंभिलेच्या मंदिरांत होम करून निघाल्यावर त्याच्यावर जय मिळविणें अशक्य होतें (वा. रा. यु. ८५-८७.). पण बिभीषणाच्या साहाय्यानें यानें त्याला वटवृक्षाखालील अनुष्ठान पुरें होण्यापूर्वीच गांठून ठार केलें. निकुंभिलेचें मंदिर एखाद्या वटवृक्षाखालीं असावें असें दिसतें. त्यामुळें एकदां निकुंभिलेचें मंदिर आणि पुढें दुसऱ्यांदां वटवृक्ष असा उल्लेख आला आहे.

कुंभकर्णाला रामानें मारिलें असें रामायणांत आहे, पण महाभारतांत यानें त्याला मारिलें असें आहे (वा. रा. यु. ६७; म. व. २८७).

तसेंच युद्धांत रावणानें बिभीषणावर प्राणघातक हल्ला चढविला असतां यानें त्याला वांचविलें. पण त्यामुळें रावणानें क्रुद्ध होऊन एक शक्ति याच्यावर फेंकली. त्यामुळें हा मूर्च्छित पडला. मग मारुतिसुषेणादिकांच्या साहाय्यानें हा शुद्धीवर येऊन रामावरचा एक दुर्धर प्रसंग टळला (वा. रा. यु. १०२).

याच्या तापटपणाचे प्रसंग रामायणांत तीनचार आले आहेत. (१) रामाला वनवासाला धाडतो, म्हणून दशरथाचा निग्रह करण्यास हा प्रवृत्त झाला; (२) भरत दुर्बुद्धीनें येत असावा असें समजून हा त्यावर शरसंधान करण्यास प्रवृत्त झाला; वरील दोनहि प्रसंगीं याला रामानें शांत केलें. (३) सुग्रीव रामाला दिलेलें वचन विसरून ऐश्वर्यांत मग्न झाला असतां रामाचा निरोप घेऊन हा सुग्रीवाकडे धनुष्याचा टणत्कार करीत गेला. पण समयसूचकतेनें तारेनें पुढें येऊन याचा राग शांत केला.

याच्या स्वभावाचें वर्णन अशोकवनिकेंत सीतेनें मारुती-पाशीं पुढीलप्रमाणें केलें आहे. लक्ष्मण वृद्धांची सेवा करणारा असून समर्थ परंतु मितभाषी आहे. हा स्वभावानें सौम्य असून पवित्र आचरणाचा आहे व सर्व कार्यांत दक्ष असून रामाला प्रिय आहे (वा. रा. सु. ३८. ५९-६२).

आश्रमांत सीता नाहीं, असें पाहून राम क्रुद्ध होऊन त्रैलोक्य दग्ध करण्यास उद्युक्त झाला. तेव्हां यानें रामास

त्यापासून परावृत्त केलें (वा. रा. अर. ६६. ११-१४). सीतेच्या शोधाविषयीं निराश झालेल्या रामाला यानें पंपातीरीं अतिप्रेमाचे परिणाम मोठ्या मार्मिकपणें समजावून दिले (वा. रा. कि. १. १६-१७). रामालाहि यानें दिलेल्या धीराची चांगली कल्पना होती (वा. रा. यु. १०१. २१). सीतेनें तर याला राजा दशरथाची उपमा दिली असून हा बरोबर असल्यामुळें 'रामाला आपल्या पित्याचें स्मरण होत नाहीं' असें सांगितलें आहे (वा. रा. सुं. ३८. ५९-६१). लोकापवादामुळें सीता गर्भिणी असतांहि तिचा त्याग करण्याचा प्रसंग रामावर आला असतां सीतेला वनांत सोडण्याचें काम यानें पार पाडिलें. पण परत येऊन पाहतो तों राम रुदन करीत असलेला याच्या नजरेस पडला. त्या वेळींहि यानें रामाला मोठा मार्मिक उपदेश केला व शेवटीं सांगितलें कीं, 'पुत्र, स्त्रिया, मित्र व संपत्ति यांचा वियोग केव्हां तरी होतोच. तुझ्यासारखे पुरुषश्रेष्ठ अशा प्रसंगीं कधीं गोंधळून जात नाहींत' (वा. रा. उ. ५२).

याला उर्मिलेपासून अंगद व चंद्रकेतु अशीं दोन मुलें झालीं (वा. रा. उ. १०२). रामानें कारुपथ देशांत अंगदाला अंगदीया नांवाची नगरी स्थापून दिली व मल्लभूमींत चंद्रकेतूकरितां चन्द्रकान्त नगर स्थापन केलें. हा अंगदाच्या अंगदीया नगरींत एक वर्ष राहून अंगदाचें स्थिरस्थावर झाल्यावर अयोध्येस परत आला.

एकदां काल तपस्व्याच्या वेषानें रामाकडे आला व त्यानें रामाला अशी अट घातली कीं, 'तुझा व माझा संवाद चालूं असतां तुझ्या व माझ्याशिवाय तेथें कोणीहि असतां उपयोगी नाहीं.' हें ऐकिल्यावर रामानें याला द्वारावर राहावयास सांगून 'जो कोणी आंत येईल, त्याचा वध केला जाईल' अशी आज्ञा केली. थोड्याच वेळांत तेथें दुर्वास मुनि आला व रामाला निरोप सांगण्याविषयीं याला सांगूं लागला. तेव्हां याला शाप देऊन अयोध्यादि नष्ट करण्याचा धाक त्यानें घातल्यामुळें याचा उपाय चालेना. शेवटीं सर्वनाशापेक्षां स्वतःचा नाश पत्करून यानें रामाला निरोप सांगितला. परंतु वचनाला जागण्याकरितां रामानें याचा वध म्हणजे त्याग केला व यानेंहि सरयूच्या तीरीं जाऊन प्राणनिरोध करून देहत्याग केला (वा. रा. उ. १०६). तेथें सहस्रधारा तीर्थ आहे (स्कंद. २. ८. २).

अद्भुत रामायणांत यानें शरीरजन्य उष्णतेनें समुद्र शोषून टाकिला व समुद्राला वाट देण्यास भाग पाडिलें. परंतु रामानें सीताविरहज अश्रूंनीं पुनः समुद्र जलमय करून टाकिला, अशी एक अतिशयोक्तीची हकीगत दिली आहे (अ. रा. १६).

वनवासांत पुष्करक्षेत्रीं असतां याला रामाची सेवा करूं नये अशी बुद्धि झाली व यानें पुष्करींच राहण्याचें मनांत आणिलें. पण रामाच्या करुणास्पद भाषणानें याचा बेत बदलला (पद्म. सृ. ३३).

हिमालयाच्या पायथ्याशीं यानें एक मंदिर असून लक्ष्मणझूला नांवाचा प्रसिद्ध पूल आहे. तेथें यानें इंद्रजिताला म्हणजे आपल्या जांवयाला मारिल्याच्या दोषाची निष्कृति व्हावी म्हणून एक हजार वर्षेपर्यंत वायुभक्षण करून तप केलें. त्याच जागीं सध्यानें लक्ष्मणमंदिर आहे असें म्हणतात.

इंद्रजिताची बायको ही शेषाची मुलगी व लक्ष्मण हा शेषाचा अवतार म्हणून हें सासराजांवयाचें नातें असावें.

२ दुर्योधनाचा पुत्र (म. उ. १६६. १४ कुं.). यानें अभिमन्यूशीं युद्ध होऊन अभिमन्यूनें याचा पराजय केला होता (म. भी. ५५. ८; ७३. ३२-३८ कुं.) शेवटीं अभिमन्यूनेंच याला ठार केलें (म. द्रो. ४६. १८ कुं.). याच्या प्रेतानें वर्णनहि सांपडतें (म. स्त्री. २०. ३४ कुं.).

२ अंगिरस्गोत्रांतील एक मंत्रकार.

लक्ष्मणा—कश्यप व मुनि यांची कन्या; एक अप्सरा.

२ मद्रदेशच्या राजाची कन्या व कृष्णाची पत्नी (पद्म. सृ. १३; म. स. ५७. २८ कुं.). हिनें द्रौपदीला आपल्या विवाहाचा वृत्तान्त सांगितला होता. त्यांत कृष्णानें मत्स्ययंत्राचा भेद करून हिचें हरण केलें, असें दिलें आहे. त्या वेळीं जरासंध, अंबष्ठ, शिशुपाल, भीम, दुर्योधन व कर्ण यांनीं प्रयत्न केला, परंतु त्यांना यश आलें नाहीं; व अर्जुनाचा बाण मत्स्यास स्पर्श करून गेला (भा. १०.८३). हिला प्रघोष, गात्रवत्, सिंह, बल, प्रबल, ऊर्ध्वग, महाशक्ति, सह, ओज व अपराजित असे दहा पुत्र होते (भा. १०. ५८. ५७; ६१. १५). हिला लक्षणा असेंहि म्हणत (म. स. ५७. २८ कुं.).

३ दुर्योधनाची कन्या. स्वयंवरांत कृष्णपुत्र सांबानें हिचें हरण केलें (भा. १०. ६८. १).

लक्ष्मण्य—हें धन्याचें पैतृक नांव आहे. हा संवरणाचा आश्रयदाता होता (ऋ. ५. ३३. १०).

लक्ष्मी—दक्ष प्रजापतीची कन्या व धर्म प्रजापतीची स्त्री (म. आ. ६७. १४ कुं.).

२ ही सागरांतून समुद्रमंथनाचे वेळीं उत्पन्न झाली. ही उत्पन्न होतांच देवांचें तेज वाढलें. ही ब्रह्मदेवानें विष्णूला दिली. हीच पुनः भृगूपासून ख्यातीचे उदरीं जन्म पावली. पुढें हिनें लक्ष्मीनगर वसवून भृगूस दिलें. पुढें लक्ष्मी तें नगर परत मागूं लागली. पण तो देईना, तेव्हां हिच्यातर्फे विष्णूनें मध्यस्थी केली. म्हणून भृगू 'तुला भूमीवर दहा जन्म घ्यावे

लागतील व तुला भार्येपासून वियोग भोगावा लागेल' असा विष्णूला शाप दिला. विष्णूनेंहि तुला 'मुलांबाळांपासून सुख मिळणार नाहीं,' असा उलट शाप दिला (पद्म. सृ. ४). धाता व विधाता हे हिचे भाऊ होत (विष्णु. १. ८). हिला शापानें हत्तीचें मुख प्राप्त झालें असतां तें ब्रह्मदेवानें नाहींसें केलें व महालक्ष्मी असें नांव दिलें (स्कंद ६. ८५).

हिचा अलक्ष्मीशीं संवाद झाला, त्यांत श्रेष्ठ कोण हा विषय होता. शेवटीं या दोघी गंगेकडे गेल्या. गंगेनें लक्ष्मीच श्रेष्ठ असा निर्णय दिला (ब्रह्म. १३७).

लक्ष्मीचे अवतार—१ वामन-कमलासंभव लक्ष्मी, २ परशुराम-भूमि, ३ राम-सीता, ४ कृष्ण-रुक्मिणी (विष्णु. १. १०; भा. ५. १८. १५; ८. ८. ८). हिनें आपलीं स्थानें सांगितलीं आहेत (म. अनु. ३२ कुं.; सुभद्रा पहा).

३ वीर ब्राह्मणाची स्त्री (तोण्डमान् पहा).

लक्ष्मीनिधि—सीतेचा भाऊ (पद्म. पा. ११).

लगध—यानें ऋग्वेदी वेदांग ज्योतिष केलें. आरंभीं व मध्यें तसा उल्लेख आहे. यांत ३६ श्लोक आहेत. यजुर्वेद ज्योतिषांत ४३ श्लोक आहेत. त्यांपैकीं ३० ऋग्वेद ज्योतिषांतील असून तेरा वेगळे आहेत (शेष पहा). अथर्ववेद ज्योतिष अगदीं भिन्न आहे. कै. ज. बा. मोडक यांनीं ऋग्वेद व यजुर्वेद ज्योतिषांचें मराठी भाषांतर इ. स. १८८५ मध्यें छापलें आहे. प्रो. थिबो यानें १८७९चे सुमारास इंग्रजींत भाषांतरासह हें छापलें. वेदांग ज्योतिषाचा काल मॅक्समुल्लर ख्रि. पू. तिसरें शतक व वेबर ख्रि. पू. पांचवें शतक मानतात. पण हा काल चुकीचा मानून दीक्षित पाणिनि व यास्क यांच्या पूर्वी म्हणजे सुमारें ख्रि. पू. चवदाशेंच्या सुमारास मानितात (भा. ज्यो. पा. ८८; पाणिनि पहा). यांचें जन्मस्थळ ३४।४६ किंवा ३४।५५ अक्षांशावर असावें (वे. ज्यो. ७-२२). वेदांग ज्योतिषाचा काल टिळकांच्या मतें, ख्रि. पू. १२६९-११८१ हा आहे (ओरायन पा. ३७-३८). लगड असा पाठ चुकीचा आहे, असें दीक्षित म्हणतात (भा. ज्यो. पा. ७२). यांचे सर्व श्लोक अद्यापि लागले नाहींत.

याचा काल ख्रि. पू. १४०० किंवा १२०० (चिं. वि वैद्य महाभारत उ. ५७). ख्रि. पू. ११८१ (काळे पु. नि. २५०.). ख्रि. पू. १४०० (दीक्षित भा. ज्यो. पृ. ८८).

लघु—(सो. यदु.) हा वायुमतें यदुपुत्र होय.

लङ्घिन्—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

लज्जा—दक्ष प्रजापतीची कन्या व धर्म प्रजापतीची पत्नी.

लता—एक अप्सरा. ही शापानें सुसर झाली होती. परंतु हिला अर्जुनानें मुक्त केलें (म. आ. २३६. २० कुं.)

२ मेरूची कन्या व आग्नीध्रपुत्र इलावृताची पत्नी (भा. ५. २. २३).

लपिता—मंदपालाची दुसरी भार्या. हिला जरितृ नांवाची एक सवत होती (म. आ. २५५. १७ कुं.).

लव ऐन्द्र—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ११९).

लंबन—ज्योतिष्मत्च्या सात पुत्रांपैकीं एक. याचें वर्ष कुशद्वीपांत असून याच्याच नांवानें प्रसिद्ध होतें (मार्क. ५०).

लंबा—प्राचेतस दक्षाची कन्या व धर्म ऋषीची पत्नी. हिचा पुत्र विद्योत (भा. ६. ६. ४). शिवाय घोषसंज्ञक पुत्र होता.

लंबाक्ष—तप नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

लंबायन—वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार.

लंबासुर—खर दैत्याचा भाऊ (मत्स्य. १७३. २२).

लंबोदर—(आंध्र. भविष्य.) भागवतमतें पौर्णमासाचा आणि विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें शातकर्णीचा पुत्र.

२ तप नामक शिवावताराचा शिष्य.

ललाटाक्षी—सीतेच्या संरक्षणार्थ असलेली लंकेंतील एक राक्षसी.

ललाटि—(लालटि पहा).

ललित—एक गंधर्व. हा शापानें राक्षस झाला असतां कामदा एकादशी केल्यानें पूर्ववत् झाला (पद्म. उ. ४७).

ललिता—सतीचें नामांतर (पद्म. सृ. २९).

२ कृष्णाची एक स्त्री (पद्म. पा. ७४).

ललित्थ—(सो. अज.) हा वायुमतें इंद्रसख किंवा विद्योपरिचरवसु यांचा पुत्र होय.

२ भारतीय युद्धांत हा राजा दुर्योधनाच्या बाजूस होता (म. द्रो. ३७).

लव—रामाचा कनिष्ठ पुत्र (कुशलव पहा).

लवंगा—एक गोपी (पुण्यश्रवस् पहा).

लवण—मधु व कुंभीनसी यांचा पुत्र. याला रुद्रप्रसादानें शूल प्राप्त झाला होता. तो शूल जवळ असतां याला मारतां येणें अशक्य होतें, म्हणून शत्रुघ्नानें शूलरहित गांठून याला ठार केलें. हा मधुवनांत राहत असे (शत्रुघ्न पहा).

२ हरिश्चंद्राच्या वंशांतील राजा. राजसूय केल्याच्या अभिमानानें याच्या हातून अनेक गोष्टी घडल्या (यो. वा. ३.१०४-११५).

लवणाश्व—पांडवांबरोबर अरण्यांत असलेला एक ऋषि (म. व. २६. २३ कुं.).

लह्य—भृज्यु ऋषीचा पिता.

लाक्षी—(लक्षणा पहा).

लांगलायन—ब्रह्मन् मौद्गल्याचें हें पैतृक नांव आहे (ऐ. ब्रा. ५. ३. ८).

लांगलि—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील विष्णु, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें पौष्यंजीचा शिष्य. हा शतशाखाध्यायी होता. भागवतांत मांगली असा पाठ आहे. यास शालिहोत्र म्हटलें आहे. यास सामवेदी श्रुतर्षीहि म्हटलें आहे.

लांगलिन्—(सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें शुद्धोदाचा पुत्र (२ पुष्कल पहा).

लांगुलिन् भीम—वाराहकल्पांतील वैवस्वत मन्वंतराच्या बाविसाव्या चौकडींतील कलींतील हा शिवाचा अवतार. याच्या हातांत नांगर हें हत्यार असून याचे अनुक्रमें भल्लविन्, मधु, पिंग व श्वेतकेतु पुत्रहि दिले आहेत (शिव. शत. ५). हें नांव लांगलिन् असेंहि आहे.

लाट्यायन—लाट्यायनश्रौतसूत्राचा कर्ता.

लातव्य—इंद्रानें प्रजापतीला ओंकारासंबंधीं माहिती विचारली. तेव्हां त्यानें ओंकाराचें गोत्र लातव्य असल्याचें सांगितलें (गो. ब्रा. १. १. ३५). हा एक आचार्य असावा.

२ कुशाम्ब स्वायवाचें हें पैतृक नांव आहे.

लामकायन—हा कांहीं सूत्रांत यज्ञकर्मासंबंधीं यथार्थ मत सांगणारा म्हणून आला आहे (ला. श्रौ. ४. ९. २२; द्रा. श्रौ. ४. ३८. ४; निदानसूत्र ३. १५. २३; संवर्गजित् पहा.).

लार्डल—(ऐति.) गुरुंड वंशांतील दहावा राजा. यानें ३२ वर्षें राज्य केलें. हा सर्वांस हितकर असून धार्मिकहि असे. यानंतर मौनवंश सुरूं झाला (भवि. प्रति. ४. २२).

लालवि—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

लालाटि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

लालाबि—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

लावकि—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

लावकृत—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

लावण्यवती—पुष्पवाहन राजाची स्त्री (पद्म. सृ. २०).

लाह्यायन किंवा **लाह्यायनि**—भुज्यूचें हें पैतृक नांव आहे (बृ. उ. ४. ५. १. २).

लिखित—जैगीषव्यास एकपर्णेपासून झालेल्या दोन पुत्रांपैकीं एक. हा आपल्या शंख नांवाच्या भावासह बाहुदा नदीच्या तीरावर निराळा आश्रम करून राहत असे. एकदां हा सहज शंखाचे आश्रमांत गेला असतां त्या ठिकाणीं यानें कांहीं पक्व फलें पाहिलीं. तीं घेऊन हा भक्षण करीत आहे, इतक्यांत शंख तेथें आला. त्याला आपल्या भावानें आपल्या नकळत आपलीं फलें घेतलीं आहेत, असें कळतांच तो याला रागानें म्हणाला, 'ज्याअर्थीं तूं माझीं फलें चोरलींस त्याअर्थीं तूं स्वतः राजाकडे जाऊन आपल्या गुन्ह्याबद्दल शिक्षा करवून घे.' हें ऐकून हा सुद्युम्न राजाकडे गेला व त्याला आपण केलेल्या चोरीबद्दल शिक्षा करण्यास सांगूं लागला. परंतु यानें आपला अपराध कबूल केला, म्हणून यास शिक्षेचें कारण उरलें नाहीं, असें समजून सुद्युम्न याला शिक्षा करीना. तेव्हां यानें स्वतःच आपले हात तोडून घेतले. नंतर हा नदीवर स्नानास गेला व स्नानानंतर तर्पण करूं लागला. तों याचे हात पूर्ववत् झाले. याच्या नांवावर लिखितस्मृति व शंखलिखितस्मृति असे दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. या दोन्ही स्मृति प्रायः सारख्याच आहेत (म. शां. २३; अनु. २००. १९ कुं.).

२ चंपकापुरीच्या हंसध्वज राजाचा पुरोहित. यास शंख म्हणून एक भाऊ होता. तोहि हंसध्वजाचा पुरोहितच होता. हे दोघेहि स्वभावानें दुष्ट होते. पांडवांचा अश्वमेधीय घोडा हंसध्वजानें अडविल्यामुळें हंसध्वज व अर्जुन यांची लढाई होण्याची वेळ आली. हंसध्वजानें असा नियम केला होता कीं, 'सर्व सैनिकांनीं सूर्योदयापूर्वी सैन्यांत हजर असलें पाहिजे; व हा नियम मोडणारास उकळत्या तेलाच्या कढईत टाकलें जाईल.' दुसरे दिवशीं सूर्योदयापूर्वी सर्व सैनिक जमले. परंतु हंसध्वजाच्या सुधन्वा नामक मुलासच उशीर झाला. तेव्हां सुधन्व्यावर अर्थातच शिक्षा भोगण्याची पाळी आली. परंतु सुधन्व्यास शिक्षा देण्यास राजाचें मन थोडें कचरूं लागलें व त्यानें याला सुधन्व्याला शिक्षा देऊं कीं नको म्हणून विचारिलें. त्यावर यानें शिक्षा देण्यास सांगतांच सुधन्व्यास तेलाच्या कढईत टाकण्यांत आलें. परंतु त्याला कांहींहि झालें नाहीं. तें पाहून यास कढईतील तेल तापलेंच नसावें, असें वाटून यानें त्यांत एक नारळ टाकिला. त्याबरोबर त्या नारळाचे दोन तुकडे होऊन एक याच्या व दुसरा शंखाच्या कपाळांत बसला (जै. अ. १७).

३ एकपाटलेचा पुत्र. याला अयोनिज असें म्हटलें आहे.

लिंबुकि—(नाकुलि पहा).

लील—वीरवर्म्याचा पुत्र.

लीला—ही पद्मराजाची स्त्री. हिनें आपला पति मेल्यावरहि सरस्वतीकृपेनें पुनः प्राप्त करून घेतला (यो. वा. ३. १५-५९).

लीलाक्ष—विश्वामित्राचा पुत्र.

लीलावती—ध्रुवसंधि राजाची एक स्त्री. हिचा पुत्र शत्रुजित् (ध्रुवसंधि पहा).

२ मयूरध्वज राजाची पत्नी (जै. अ. ६३).

३ साधु वाण्याची स्त्री. सत्यनारायण करण्याचा नवस न फिटल्यामुळें हिला वाईट दशा आली (सत्यनारायण-कथा ३).

४ वीर राजाची कन्या. ही अविक्षितास वरावयास तयार नव्हती. पण त्यानें हिला आपल्या बाहुबलानें जिंकून वरावयास लाविलें (मार्क. ११९. १७).

५ ही स्त्री राधाष्टमीच्या व्रतानें उद्धरली (पद्म. ब्र. ७).

६ एक वेश्या. हिनें पुष्करक्षेत्रांत चतुर्दशीचे दिवशीं लवणाचल व सुवर्णवृक्ष यांची पूजा करून ते ब्राह्मणास दान केले. त्यामुळें मेल्यानंतर ही शिवलोकीं गेली (पद्म. सृ. २१).

७ हारीत ब्राह्मणाची स्त्री.

लुब्ध—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

लुंपक—चंपावतींतील माहिष्मत राजाच्या पांच पुत्रांतील ज्येष्ठ. हा सफला एकादशी केल्यानें मुक्त झाला (पद्म. उ. ४०).

लुश धानाक—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ३५-३६; ३८). कुत्स आणि लुश या दोघांनींहि स्पर्धेनें इंद्राला बोलाविलें होतें, तेव्हां इंद्र पूर्वीच्या स्नेहामुळें कुत्साकडे गेला. पण इंद्र लुशाकडे जाईल असें वाटल्यानें कुत्सानें त्याला शंभर वाद्यांनीं वृषणाला बांधिलें. तशाहि स्थितींतून येण्याविषयीं लुशानें इंद्राची प्रार्थना केली (ऋ. १०. ३८. ५; पं. ब्रा. ९. २. २२; जै. ब्रा. १. १२८).

लुशाकपि खार्गलि—केशिन् दाल्भ्याचा हा समकालीन होता (क. सं. ३०. २; कुशीतक सामश्रवस पहा).

लेख—हा रैवत मन्वंतरांतील देवगण असून यांत पुढील आठ देव आहेत. ध्रुव, ध्रुवक्षिति, प्रघास, प्रचेतस्, बृहस्पति, मनोजव, महायशस् व युवनस् (ब्रह्मांड. २. ३६. ७६).

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील देवगण.

लेखक—सूर्याचा एक प्रिय अनुचर (भवि. ब्राह्म. ५६).

लेश—(सो. क्षत्र.) विष्णुमतें सुनहोत्रपुत्र. वायूंत यासच शल म्हटल आहे.

लैद्राणि—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

लैंद्राणि—अंगिरसकुलांतील गोत्रकार.

लोकप्रकाशेन—ध्रुवाचा पुत्र.

लोकाक्षि—वाराहकल्पांतील वैवस्वत मन्वंतराच्या या नांवाचा वेदविभाग करणाऱ्या मृत्यु नांवाच्या व्यासाला साहाय्य करणारा शंकराचा अवतार. हा निवृत्तिमार्गी होता. याचे शिष्य पुढीलप्रमाणें होते. सुधामन् विरजस्, संजय व विजय (शिव. शत. ४).

२ (लौगाक्षि पहा).

३ जटिमालिन् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

लोपामुद्रा—मंत्रद्रष्ट्री (ऋ. १. १७९. १-२). ही विदर्भ राजाची कन्या. हिला सत्यवती असेंहि दुसरें नांव आहे (म. व. ९४. २९ कुं.). अगस्त्य पितरांच्या इच्छेवरून विवाह करण्यास सिद्ध झाला; पण मुलगी पसंत पडेना. तेव्हां तपोबलानें कन्या निर्माण करण्याचा त्यानें संकल्प केला. व संकल्पानें सुंदर स्त्री निर्माण करून पुत्राकरितां तप करणाऱ्या विदर्भ राजाला दिली. त्यानें तिचें नांव लोपामुद्रा असें ठेविलें (म. व. २४). पुढें लग्नाचा प्रश्न उपस्थित झाला. तेव्हां अगस्त्यानें हिला मागणी घातली. अगस्त्यासारख्या ऋषीला मुलगी देण्याची विदर्भाची इच्छा नव्हती. पण शापाच्या भीतीनें नकार देण्याची छातीहि नव्हती. ही बापाची स्थिति जाणून लोपामुद्रेनें आपणहूनच अगस्त्याला आपणांस द्यावें, असें विदर्भास सांगितलें व त्याप्रमाणें विदर्भानें हिचें अगस्त्याशीं लग्न करून दिलें. लग्न झाल्यानंतर राजकन्या असूनहि हिला अगस्त्याच्या इच्छेनुसार वल्कलें व अजिन परिधान करावीं लागलीं. नंतर गंगाद्वारावर जाऊन अगस्त्यानें उग्र तपश्चर्या केली. तप करणाऱ्या अगस्त्याची सेवा करून हिनें अगस्त्याला प्रसन्न केलें. तेव्हां हिचें रूप, पवित्रता, इंद्रिय-निग्रह व कांति यांनीं प्रसन्न झालेल्या अगस्त्यानें हिच्याशीं संभोगाची इच्छा केली. तेव्हां हिनें ' राजैश्वर्य असावें, वल्कलाजिनें नसावींत, उत्तम वस्त्रभूषणें असावींत ' वगैरे इच्छा व्यक्त केली. याकरितां तपःसामर्थ्य खर्च करावें लागणार होतें, तरी केवळ हिच्या इच्छेवरून अगस्त्यानें इल्वलाकडून संपत्ति आणूनहि दिली व हिच्या इच्छेप्रमाणें हिला एकच गुणवान् दृढस्यु नांवाचा मुलगा झाला. त्याला इध्मवाह असेंहि म्हणत असत (म. व. ९४-९७ कुं.).

हिच्याजवळ हिचें भोजन होण्याचे पूर्वी भरपूर अन्न पुरवणारी एक स्थाली होती (आ. रा. विवाह. ५).

हिला कृष्णेक्षणा म्हटलें असावें. मलयध्वज नांवाच्या पांड्य राजानें वैदर्भीला स्वयंवरांत वरिलें व मयलध्वजाला कृष्णेक्षणा नांवाची एक कन्या व द्रविड देशाचे राजे झालेले सात पुत्र झाले. ह्या कृष्णेक्षणेशीं अगस्त्य ऋषीनें विवाह केला. हिला अगस्त्यापासून दृढच्युत नांवाचा पुत्र झाला. दृढच्युताचा पुत्र इध्मवाहन (भा. ४. २८).

लोभ—ब्रह्मदेवाच्या खालच्या ओंठापासून उत्पन्न झाला (मत्स्य. ३. १०). अधर्मपुत्र दंभ व माया यांचा पुत्र (भा. ४. ८. ३).

लोभालोभ—ऋग्वेदी ब्रह्मचारी.

लोमगायनि किंवा **लोमगायिन**—व्यासाच्या साम-शिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें लांगलीचा शिष्य.

लोमपाद—(१ रोमपाद पहा).

लोमश—एक ब्रह्मर्षि. याच्या अंगावर लोम म्हणजे केंस पुष्कळ असल्यामुळें याला हें नांव पडलें. प्रत्येक कल्पाच्या वेळीं याच्या अंगावरचा फक्त एक केंस गळून पडत असे. इतकें याचें आयुष्य होतें (पद्म. उ. ५५). हा एकदां सहज फिरत स्वर्गांत इंद्राकडे गेला. तेथें इंद्राच्या अर्ध्यासनावर अर्जुन बसलेला याला आढळला. इंद्रानें लोमशाला सांगितलें कीं, 'हा साधा क्षत्रिय नसून नारायणाचा अवतार आहे. हा शस्त्रास्त्रांचें शिक्षण घेऊन लवकरच पृथ्वीवर येईल. तरी उगाच काळजी करूं नका, असें युधिष्ठिराला तूं जाऊन सांग. व पांडवांबरोबर राहून त्यांना अनेक स्थळें दाखीव. ' त्याप्रमाणें हा काम्यकवनांत युधिष्ठिराला येऊन मिळाला (म. व. ४७). त्यांना यानें इंद्राचा निरोप व अर्जुनाची खुशाली सांगून आपल्याबरोबर तीर्थयात्रेला चलण्याविषयीं सुचविलें. त्याप्रमाणें बराचसा परिवार कमी करून लोमशासह पांडव तीर्थयात्रेला निघाले. वाटेंत आलेल्या तीर्थादिकांचीं माहात्म्यें, कथा वगैरे यानें सांगून, त्यांकडून स्नानादि करविलीं. महेन्द्राचलावर आल्यावर चतुर्दशीस परशुरामाचें दर्शन घेऊन ते प्रभासक्षेत्रीं गेले. तेथून यमुनेच्या काठानें कैलास पर्वताच्या जवळ आले (म. व. ९१-१३९). नंतर गंधमादन पर्वताच्या पायथ्याशीं सुबाहु नांवाच्या किराताधिपतीचा सत्कार घेऊन गंधमादनावर चढण्यास सुरुवात केली. पण बहुतेक मंडळी थकल्यामुळें भीमानें घटोत्कचाच्या साहाय्यानें सर्वांना नरनारायणाश्रमीं आणून पोहोंचविलें (म. व. १४०-१४५). नंतर सर्व तेथून सतरा दिवसांनीं वृषपर्व्याच्या आश्रमांत जाऊन पोहोंचले व तेथून चवथ्या दिवशीं आर्ष्टिषेणाच्या आश्रमाला गेले (म. व. १५८). तेथें धौम्यानें युधिष्ठिराला सूर्यचंद्राच्या गतीविषयीं माहिती दिली (म. व. १६३). इतक्यांत इंद्रानें तेथें अर्जुनास पोहोंचविलें (म. व. १६४). अर्जुन गंधमादन पर्वतावर आल्यावर लोमश ऋषि तेथें चार वर्षें राहिला. त्या वेळीं पांडवांचीं वनवासाचीं दहा वर्षें भरलीं होतीं (म. व. १७६). पुढें लोमश पांडवांना घेऊन पुनः नरनारायणाश्रमीं आला. नंतर पुनः किराताधिपति सुबाहूच्या घरीं एक महिना काढून यामुनगिरीवरील विशाखयूपावरून द्वैतवनांत आले. तेथें सरस्वतीतीरावर पावसाळा घालवून पौर्णिमा होतांच लोमशानें पांडवांना काम्यकवनांत आणून सोडिलें व आपण निघून गेला (म. व. १८१-१८२). लोमशानें धर्मरहस्य म्हणून दानाची प्रशंसा केली आहे (म. अनु. १९१ कुं.).

यानें दुर्दम राजाला देवीभागवत पांच वेळां वाचून दाखवित्यामुळें मन्वंतराधिपति रैवत नांवाचा मुलगा झाला (दे. भा. माहात्म्य ५).

सुशाला, सुस्वरा, सुतारा व चंद्रिका या गंधर्वकन्या आणि वेदनिधि ऋषीचा पुत्र हीं पिशाचयोनींत गेलीं असतां लोमशानें त्यांना नर्मदेचें स्नान घालून त्यांचा उद्धार केला (पद्म. सृ २३). याच्या नांवावर लोमशसंहिता व लोमशशिक्षा नामक ग्रंथ उपलब्ध आहेत (c. c.).

हा देह क्षणभंगुर आहे म्हणून, झोंपडी बांधीत नसे. यानें १०० वर्षें कमळांनीं शिवपूजा केली. त्यामुळें शंकर प्रसन्न होऊन 'तुझा प्रत्येक कल्पांतीं एक एक केंस गळेल व प्रलयकाळीं तूं मुक्त होशील, ' असा याला वर दिला (स्कंद. १.२.१३).

याची श्लोकबद्ध शिक्षा आठ खंडात्मक असून सामवेदाची आहे. ही संवत् १९४९ मध्यें लिहिली असा लेखनाचा काल मुद्रित पुस्तकांत दिला आहे. पहिल्या श्लोकांत उल्लेखिलेला लोमशाचा गर्गाचार्याशीं असलेला संबंध नीट ध्यानांत येत नाहीं.

३ लंकेंतील एक रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

लोमहर्षण—(रोमहर्षण पहा).

लोमायन—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकारगण. ब्रह्मांडपुराणाच्या शिष्यपरंपरेंतील हा एक आहे.

लोल—सिद्धवीराचा पुत्र. हा स्वराष्ट्राच्या मृगीरूपांतल्या उत्पलावती नामक स्त्रीस त्याच्या कामुक स्पर्शामुळें सुतपस्च्या उःशापानें झाला (मार्क. ७१).

लोलजिह्व—या राक्षसानें धर्मारण्य जाळण्याचा विचार केला असतां विष्णूनें याला ठार केलें (स्कंद. ३. २. ११).

लोला—मधु नांवाच्या राक्षसाची माता (वा. रा. उ. ६१).

लोलाक्षि—भृगुकुलांतील गोत्रकारगण.

लोहगंध—हा गार्ग्य होता. याला पहिल्या पारीक्षित जनमेजयानें मारिलें म्हणून त्याला लोकांनीं हद्दपार केलें (वायु. २. ३१. २०-२५). याच्या मृत्यूमुळें लागलेल्या दोषनिवृत्यर्थ इंद्रोत शौनकानें जनमेजयाकडून अश्वमेध करविला. पण ब्रह्महत्येमुळें याच्या घराण्यांतील रथ चेदिपति वसूकडे गेला. जरासंधाला मारून भीमानें तो कृष्णाला दिला.

वास्तविक लोहगंध गार्ग्य नसून पहिल्या दुर्बुद्धि जनमेजयाला म्हणत असत. कारण त्याच्या अंगाला रक्ताची घाण येत असे. पण इंद्रोत शौनकानें त्याला ब्रह्महत्येंतून मुक्त केलें व त्याच्या अंगाची घाणहि घालविली (ब्रह्मांड. ३. ६८. २३-२६; ह. वं. १. ३०; म. शां. १४१. ११ कुं.).

लोहजय—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

लोहवैरि—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

लोहासुर—एक दैत्य. याच्या नांवाचें तीर्थ झालें (स्कंद. ३. २. २९).

२ एक असुर. पांडवांनीं शस्त्रें खालीं ठेवल्यावर हा त्यांच्यावर धांवला. पण देवानें यास आंधळा करून पाडला. त्या स्थलास लोहणपूर म्हणतात (स्कंद. १. २. ६५).

लोहित—विश्वामित्राचा पुत्र.

२ रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील एक देवगण.

३ एक स्मृतिकार (c.c.).

लोहिताक्ष—जनमेजयाच्या सर्पसत्रांतील स्थपति नांवाच्या ऋत्विजाचे जागीं असलेला ऋषि. यानें स्थलशुद्धि करीत असतांच जनमेजयास सांगितलें होतें कीं, 'एक ब्राह्मण येऊन हें सत्र मध्येंच पुरें करावयास लावील' (म. आ. ५१. १५; ५६. ६; ५८. १२ कुं.).

लोहितार्ण—(स्वा. प्रिय.) घृतपृष्ठाच्या सात पुत्रांतील एक. याचा वर्ष याचेच नांवानें प्रसिद्ध आहे.

लोहिताश्व—(रोहिताश्व पहा).

लौक्य—(बृहस्पति पहा).

लौक्षि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

लौक्षिण्य—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार. याबद्दल लौगाक्षि असा पाठभेद आहे.

लौगाक्षि—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील पौष्यंजीचा शिष्य. भागवतांत हा शतशाखाध्यायी आहे, असें सांगितलें आहे. हा सामवेदी आहे (लौक्षिण्य पहा).

मिताक्षरेंत (याज्ञ. ३. १-२, २६०, २८८) अशौच आणि प्रायश्चित्त यांसंबंधीं असलेले याचे श्लोक दिले आहेत. अपरार्कानेंहि याचे संस्कार, वैश्वदेव, चातुर्मास्य, द्रव्यशुद्धि, श्राद्ध, अशौच आणि प्रायश्चित्त यांसंबंधीं गद्यपद्यात्मक उतारे दिले आहेत. यानें प्रजापतीचे मतास मान्यता दिली आहे (अपरार्क. ५१२). मिताक्षरादि सर्व व्यवहारविषयक ग्रंथांत योग आणि क्षेम यांचा अर्थ दिलेला व त्यांचें ऐक्य सांगणारा लौगाक्षीचा श्लोक आला आहे.

याच्या नांवावर उपलब्ध असलेले ग्रंथ—आर्षाध्याय, उपनयनतंत्र, काठकगृह्यसूत्र, प्रवराध्याय, श्लोकतर्पण.

२ (लौक्षिण्य पहा).

लौपायन—(बंधु, विप्रबंधु, श्रुतबंधु, सुबंधु, व गौपायन पहा).

लौमहर्षणि—(रौमहर्षणि पहा).

लौहवैरिण—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

लौहित्य—हें एका कुलाचें व आचार्यांचें नांव आहे. (सां. आ. ७-२२). (कृष्णदत्त, कृष्णरात, जयक, त्रिवेद कृष्णरात, दत्तजयन्त, पल्लिगुप्त, मित्रभूति, यशस्विन् जयन्त, विपश्चित् दृढजयन्त, विपश्चित दार्ढजयन्ति, वैपश्चित दार्ढजयन्ति, श्यामजयन्त, श्यामसुजयन्त व सत्यश्रवस् पहा).

लौहि—विश्वामित्राचा पौत्र. अष्टकाचा पुत्र.

२ (शिशु. भविष्य.) अजातशत्रुपुत्र.

व

वंशक—(१ वत्सक पहा).

वंशा—कश्यप व प्राधा यांची कन्या.

वक दाल्भ्य—एक आचार्य (छां. उ. १. २. १३; १२. १). याचा धृतराष्ट्राबरोबर संस्काराविषयीं विवाद झाला आहे (क. सं. ३०. २). बक.दाल्भ्य व हा वेगळा आहे.

वक्र—वक्रदंताचा भाऊ.

वक्रदंत—(दंतवक्त्र पहा).

वक्राक्ष—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

वक्षेयु—(सो. पूरु.) वायुमतें रौद्राश्वपुत्र.

वक्षोग्रीव—विश्वामित्राचा पुत्र.

वंग—(सो. अनु.) बलिपुत्र (२ अंग व २ बलि पहा).

वंगिरि—(किलकिला. भविष्य.) भागवतमतें एक राजा.

वंगृद—हा अतिथिग्वाचा शत्रु. इंद्रानें अतिथिग्वासाठीं वंगृदाचा शिरच्छेद केला (ऋ. १. ५३. ८).

वचक्नु—एक ऋषि. गार्गीचा पिता.

वज्र—विश्वामित्राचा पुत्र (५ वज्रनाभ पहा).

२ अनिरुद्धास रुक्मीच्या नातीपासून झालेला मुलगा. यादवीनंतर अर्जुनानें यास इंद्रप्रस्थास नेलें व तेथें यास गादीवर बसविलें. याचा मुलगा प्रतिबाहु (म. मौ. ७).

वज्रकाय—लंकेंतील एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

वज्रज्वाला—कुंभकर्णाची स्त्री. ही विरोचनपुत्राची नात होय (वा. रा. उ. १२. २४).

वज्रदंष्ट्र—त्रिपुर दैत्याचा सेनापति. यानें पाताल लोक जिंकिला म्हणून, त्रिपुरानें गांव, वस्त्रें, वगैरे देऊन याचा गौरव केला (गणेश. १. ४).

२ रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा. यु. ९). याला अंगदानें ठार केलें (वा. रा. यु. ५३-५४).

वज्रदत्त—हा भगदत्ताचा पुत्र. हा प्राग्ज्योतिषपुर येथें राज्य करीत होता. पांडवांनीं अश्वमेध यज्ञाकरितां सोडलेला श्यामकर्ण अश्व यानें धरिला व अर्जुनांशीं तीन दिवस-पर्यंत अतिशय शौर्यानें युद्ध केलें. परंतु सरतेशेवटीं त्यांत याचा पराभव झाला (म. आ. ७५-७६). याला यज्ञदत्त असेंहि म्हणत.

वज्रनाभ—(सू. इ.) भागवतमतें स्थलाचा, विष्णुमतें उक्थाचा व वायुमतें औकाचा पुत्र.

२ पहिल्या निकुंभाचा भ्राता. याचा वध करून कृष्णपुत्र प्रद्युम्नानें नाटक मंडळी काढून याच्या गांवीं गमन केलें व नटाच्या मिषानें याच्या प्रभावती नांवाच्या कन्येशीं लग्न लाविलें. या वैरामुळें निकुंभानें हल्ला केला असतां कृष्णानें निकुंभाला ठार केलें (ह. वं. २. ९०). याची राजधानी वज्रपूर.

३ एक दुष्ट राक्षस. हा ब्रह्मदेवाच्या हातांतील कमलानें मेला (पद्म. सृ. १५).

४ मथुरेंतील एक राजा. याला परीक्षित् भेटावयास आला होता पुढें शांडिल्यानें सांगितल्याप्रमाणें वृंदावनांत कृष्ण-भवनाचे वेळीं उद्धव आला व त्यानें याला भागवतमाहात्म्य सांगितलें (स्कंद. २. ६. १-६).

वज्रबाहु—रामसेनेंतील एक वानर. याला कुंभकर्णानें भक्षिलें (म. व. २८७).

वज्रमित्र—(शुंग. भविष्य.). भागवत व ब्रह्मांड यांच्या मतें घोषाचा, विष्णुमतें घोषवसूचा व मत्स्यमतें पुलिंदाचा पुत्र. वायूंत यास विक्रमित्र म्हटलें आहे.

वज्रमुष्टि—मैंद वानरानें मारिलेला एक राक्षस (वा. रा. यु. ४३).

वज्रवेग—मारुतीनें मारिलेला एक राक्षस (म. व. २८८. २७ कुं.).

वज्रशीर्ष—भृगु ऋषीचा पुत्र व च्यवनाचा भ्राता.

वज्राक्ष—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

वज्रांग—कश्यप व दिति यांचा पुत्र. मरुतांना इंद्रानें नेलें म्हणून दितीनें यास इंद्राचें पारिपत्य करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें हा इंद्रास मारूं लागला असतां ब्रह्मदेव आडवा आला. शेवटीं वरांगी नांवाच्या याच्या पत्नीनें इंद्राचें पारिपत्य करणारा मुलगा याकडून मागून घेतला. तोच तारकासुर होय (मत्स्य. १४५-१४६; पद्म. सृ. ४२; शिव. रुद्र. स. २.१४).

वज्रांगद—पांड्य देशचा राजा. यानें अरुणाचलेश्वराची पूजा करून आपला उद्धार करून घेतला (स्कंद. १.३.२.२४).

वंचुलि—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

वंजुल—एक वैश्य. हा कलिंजर पर्वतावरील वाराणसी-तीर्थांत सोमवती अमावास्येला स्नान केल्यानें उद्धरला (पद्म. भू. ९१-९२).

वंजुलि—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

वडवा—सूर्याची स्त्री संज्ञा, हिनें अश्विनीचें रूप धारण केलें असतां तिला पडलेलें नांव. हिलाच पुढें अश्वरूपी सूर्या-पासून अश्विनीकुमार झाले (भा. ६. ६. ४०).

वडवा प्रातिथेयी—ब्रह्मचर्यव्रतानें राहणारी एक ब्राह्मणकन्या (गभस्तिनी पहा). हिचा ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत निर्देश आहे (आश्व. गृ. ३.३).

वतंड—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

वत्स—(सो. पूरु.) सेनजितपुत्र.

२ (स्वा. उत्तान.) हा भागवतमतें नड्वलेच्या ठिकाणीं झालेला चक्षुपुत्र होय.

३ (सो. क्षत्र.). वायुमतें प्रतर्दनपुत्र. परशुरामाच्या भीतीनें लपलेला एक राजपुत्र. हा गायींच्या वत्सांत वाढला, म्हणून यास वत्स असें म्हणतात (म. शां. ४८. ८६ कुं.).

४ (सू. इ. भविष्य.) विष्णुमतें गुरुक्षेपपुत्र. यास वत्सद्रोह, वत्सवृद्ध व वत्सव्यूह म्हटलें आहे.

५ कोसल देशीय एक राजा. हा द्रौपदीस्वयंवरास आला होता (म. आ. १८६[1]).

६ सोम नामक शिवावतारांचा शिष्य.

७ कंसपक्षीय एक दैत्य. हा वत्सरूपानें कृष्ण नाशा-करितां आला असतां, कृष्णानें यास कवठाच्या झाडावर आपटून मारिलें (भा. १०. ११. ४२). याला वत्सक म्हटलें आहे (भा. १०. ४३. ३०).

८ एक वैश्य. हा मंत्रकार होता (ब्रह्मांड. २. ३२. १२१).

९ व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा).

१० व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील देवमित्राचा शिष्य. वास्य असा पाठभेद आहे.

वत्स आग्नेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १८७; कुमार आग्नेय पहा).

वत्स काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ६. ११). हा कण्वपुत्र आहे (ऋ. ८. ८. ८). यानें आपल्यास तिरिंदरापासून धन मिळाल्याचा उल्लेख केला आहे (ऋ. ८. ६.

४६; सां. श्रौ. १६. ११. २०). मेध्यातिथीनें याला शूद्रपुत्र म्हटल्यामुळें वाद झाला होता. पण यानें आपली जातिविषयक शुद्धता अग्नींत दिव्य करून सिद्ध केली (पं. ब्रा. १४. ६. ६). विष्णूनें भूमि व आकाश इत्यादिकांना धारण केलें आहे असें याचें तत्त्वज्ञान होतें (तै. आ. १. ८). यानें चरकाध्वर्युसूत्र केलें आहे. याचा हेमाद्रीच्या परिशेषखंडांत उल्लेख आहे.

वत्सक—(सू. इ.) मत्स्यमतें हा श्रावस्तपुत्र व बृहदश्व राजाचा भ्राता. पुराणांतरीं यास वंशक असें म्हटलें आहे.

२ (सो. क्रोष्टु.) हा शूर राजास मारिषेपासून झाला. याला नऊ भाऊ होते. याला मिश्रकेशी अप्सरेपासून वृकादिक पुत्र झाले (भा.९. २४. २९-४३).

३ (७ वत्स पहा).

वत्सद्रोह—(सू. इ. भविष्य.) मत्स्यमतें उरुक्षयाचा पुत्र (४ वत्स पहा).

वत्सनपात् बाभ्रव्य—हा सौभर पथिन्चा शिष्य. याचा शिष्य विदर्भिन् कौंडिन्य (बृ. उ. २.५ २२; ४.५.१५).

वत्सनाभ—गवसांत इंद्रानें महिषरूपानें यांचें रक्षण केलें; पण कृतघ्न होऊन महिषास खाण्याची यास इच्छा झाली. पणं शेवटीं हा पश्चात्ताप पावला (म. अनु. ३३ कुं). हा शंखतीर्थांत स्नान करून उद्धरला (स्कंद. ३. १. २५.).

वत्सपाल—(सू. इ.भविष्य.)भविष्यमतें उरुक्षेपाचा पुत्र.

वत्सप्रि भालंदन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ६८; १०. ४५-४६; तै. सं. ५.२. १. ६; क. सं. १९. १२; मै. सं. ३.२.२.). हा एका सामाचा द्रष्टा आहे (पं. ब्रा. १२.११. २५). याचा वात्सप्र साम किंवा सूक्त प्रसिद्ध आहे (श. ब्रा. ६. ७. ४. १.). वात्सप्र सामानें प्रजा दीर्घायुषी झाल्या.

२ (सू. दिष्ट.) विष्णुमतें भलंदनपुत्र. भागवतांत वत्सप्रीति असें नांव आहे. याचा पुत्र प्रांशु. यानें कुजृंभास ठार करून विदूरथकन्या सौनंदा ऊर्फ मुदावती हिच्याशीं लग्न केलें (मार्क. ११३).

वत्सप्रीति—(२ वत्सप्रि भालंदन पहा).

वत्समित्र गोभिल—गौल्गुलवीपुत्र गोभिलाचा शिष्य. याचा शिष्य मूलमित्र गोभिल (वं. ब्रा. ३).

वत्सर—(स्वा. उत्तान.) ध्रुव व भ्रमी यांचा पुत्र. ध्रुवाच्या मागून हाच गादीवर बसला. कारण याचा ज्येष्ठ भ्राता उत्कल हा विरक्त व अंतर्निष्ठ होता. यास स्वर्वीथी नांवाची एक भार्या होती. तिला याचेपासून पुष्पार्ण, तिग्मकेतु, इष, ऊर्ज, वसु आणि जय असे सहा पुत्र झाले (भा. ४. १०. १; १३. ११).

२ कश्यपकुलांतील प्रवर.

वत्सराज—हा द्रौपदीस्वयंवरास आला होता (म. आ. २०१.२२ कुं.).

वत्सला—मराठींतील ग्रंथांत हिची कथा आहे.

२ कृष्णाची गोपी (पद्म. भू. ७७).

वत्सवालक—(सो. क्रोष्टु.) विष्णुमतें शूरपुत्र.

वत्सवृद्ध—(सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें उरुक्रियपुत्र होय (४ वत्स पहा).

वत्सव्यूह—(सू. इ. भविष्य) हा वायुमतें क्षयपुत्र होय (४ वत्स पहा).

वत्सार—कश्यप ऋषीचा पुत्र. यास अवत्सार असें म्हणतात. हा कश्यपकुलांतील मंत्रकार आहे. पण ऋग्वेदांत याच्या नांवावर मंत्र नाहीं. याचे पुत्र निध्रुव व रेभ्य हे होत.

वत्स्य—(वात्स्य पहा).

वदान्य—एक ऋषि. याची कन्या सुप्रभा. ती अष्टावक्रास दिली होती (म. अनु. ५०.११ कुं.).

वध—यातुधानाचा पुत्र. याचे पुत्र विघ्न व शमन (ब्रह्मांड. ३. ७. ९४).

वध्रिमती—एका बाईचें नांव. हिच्या नवऱ्याला पुरुषत्व अश्वींच्या कृपेनें मिळालें. पुढें हिला हिरण्यहस्त नांवाचा पुत्र झाला (ऋ. १. ११६. १३; ११७.२४; ६. ६२. ७; १०. ३९. ७; ६५. १२). परंतु लो. टिळकांनीं अशा अश्वींच्या कथांचें तात्पर्य उत्तरध्रुवावरील त्यांच्या सिद्धान्ताच्या दृष्टीनें लाविलें आहे (आर्यांचें मूलस्थान पा. २२८).

वध्र्यश्व—(सो. नील.) हा मुद्गलपुत्र होय. सरस्वतीनें वध्र्यश्वाला दिवोदास नामक पुत्र दिला (ऋ. ६. ६१. १; अ. वे.४.२९. ४). फक्त मत्स्यपुराणांत ब्रह्मिष्ठ, इंद्रसेन व विंध्याश्व अशा पिढ्या मानिल्या असून विंध्याश्वाचा पुत्र दिवोदास दिला आहे. बध्यश्व, वध्रश्व, वध्र्याश्व व विंध्याश्व असे याबद्दल पाठभेद आढळतात. वायूंत यास ब्रह्मिष्ठपुत्र म्हटलें आहे. याची पत्नी मेनका होय. यास मेनकेपासून दिवोदास व अहल्या झालीं (मत्स्य. ५०. ७; वायु. २. ३७. १९५; ह. वं. १.३२). मत्स्यांत इंद्रसेन हा शब्द इंद्रसेना याबद्दल चुकीनें आला असावा.

२ भृगुकुलांतील गोत्रकार.

वध्र्यश्व आनूप—सामद्रष्टा (पं. ब्रा. १३. ३. १७).

वन—(सो. अनु.) भागवतमतें उशीनरपुत्र. याबद्दल नववत् व नर असे पाठ आहेत.

वनजात—(सो. विदू.) मत्स्यमतें हृदीकाचा पुत्र होय.

वनस्पति—घृतपृष्ठाच्या सात पुत्रांतील एक (भा. ५. २०. २१).

वनायु—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ पुरूरव्याचा उर्वशीपासून झालेला पुत्र (म. आ. ६९. २८ कुं.)

वनार्हु—(सो. कोष्टु.) वायुमतें हृदीकपुत्र होय.

वनेन--प्रसूत देवांतील एक.

वनेयु--(सो. पुरूरवस्.) हा भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें रौद्राश्वपुत्र होय. मत्स्यमतें विनेयु असा पाठ आहे.

वंदन--अश्वींनीं कूपांत पडलेल्या वंदनास बाहेर काढिलें (ऋ. १. ११६. ११; ११७. ५; १०. ३९. ८). जुना रथ दुरुस्त करावा, त्याप्रमाणें अश्वींनीं याला तरुण केलें (ऋ. १. ११९. ७), याचें आयुष्य वाढविलें (ऋ. १. ११६. ६) व याचा उद्धार केला (ऋ. १. ११८. ६). विहिरींत पडण्याचें कारण बायकोचा वियोग असें सायणाचार्य म्हणतात.

वंदिन्--याबद्दल गणपतकृष्णाजीच्या महाभारताच्या प्रतींत बंदिन् असा पाठ आहे (बंदिन् पहा).

वपु--एक अप्सरा. ही दुर्वासाचा तपोभंग करण्याकरितां गेली असतां शाप मिळून कंधरास मेनकेपासून झाली. त्या वेळीं हिचें नांव ताक्षी होतें (मार्क. १. ४९-५६; २. ४१).

वपुष्मा--सुवर्णवर्म्याची कन्या व जनमेजयाची स्त्री. हिला शतानीक नांवाचा पुत्र झाला (म. आ. ४४. ८ कुं.).

वपुष्मत्—स्वायंभुव मनूचा पुत्र.

२ धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ विदर्भराज संकंदनाचा पुत्र. यानें दमापिता नरिष्यंतास दमावर सूड उगविण्याकरितां ठार केलें. तेव्हां नरिष्यंतपत्नी व दममाता इंद्रसेना हिनें पुत्रास झालेली हकीगत कळवून ती सती गेली. दमानें निरोप येतांच यावर स्वारी केली व यास ठार केलें. आणि याचे रक्तानें पितृतर्पण व मांसानें पिंडदान करून तें राक्षसकुलोत्पन्न ब्राह्मणांस खावयास घातलें (मार्क. १३३; १ सुमनस् पहा).

वपुष्मती—सिंधुराजकन्या. मरुत्तस्त्री (मार्क. १२८).

वप्रिन्—(व्यास पहा).

वमक—तामस मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

वम्र—हा सोमयज्ञ करणारा असून याच्यावर अश्वींनीं कृपा केली होती (ऋ. १. ११२. १५).

वम्र वैखानस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ९९). बाराव्या ऋचेंत वम्रक असा याचा निर्देश आहे.

वम्रक—(वम्र वैखानस पहा).

वय—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

वयस्य—अंगिरसाचा मुलगा (म. अनु. १३२. ४२ कुं.).

वयुन—कृशाश्वास धिषणेपासून झालेला पुत्र (भा. ६. ६. २०).

वयुना—भागवतमतें ही स्वधेच्या ठायीं पितरापासून झाली.

वय्य—तुर्वीतिबरोबर याचा उल्लेख येतो. अश्वींनीं याचें संरक्षण केलें (ऋ. १. ११२. ६).

वर—पितरांपैकीं एक.

वरंवरा—कश्यप व मुनि यांची कन्या, एक अप्सरा.

वरतंतु—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

वरद--पितरांपैकीं एक.

वरयु—महीजसांपैकीं एक. आपल्या दुर्वर्तनामुळें यानें आपल्या ज्ञातिबांधवांचा व आप्तेष्टांचा नाश करून घेतला (म. उ. ७३. ११-१५ कुं.).

वरत्रिन्--शुक्राच्या चार पुत्रांपैकीं एक. याचीं मुलें पृथुरश्मि, बृहदंगिरस् व रजत हे यज्ञधर्म नष्ट करूं लागले म्हणून यांना इंद्रानें ठार मारिलें. तेव्हां यांच्या डोक्यापासून खजूरीचीं झाडें झालीं (ब्रह्मांड. ३. १. ८३-८४).

वररुचि—नाट्यशास्त्रप्रणेता एक ऋषि (मत्स्य. १०. २५).

२ एक वैयाकरण. याज्ञवल्क्यपुत्र कात्यायनाचा पुत्र. गणपतिप्रसादानें यानें व्याकरण केलें (स्कंद. ६. १३०-१३१). यानें पाणिनिसूत्रावर वार्तिकें केलीं. प्राचीन ग्रंथकार सुप्रसिद्ध वार्तिककार कात्यायन व हा एकच होत, असें बऱ्याच विद्वानांचें मत आहे. ऐंद्र नामक एका प्राचीन व्याकरणशाखेचा हा अनुयायी होता, अशी आख्यायिका आहे. उणादि सूत्रांचें कर्तृत्व, विमलसरस्वतीनें याच्याकडे दिलेलें आढळतें. याशिवाय कातंत्रकृत्प्रकरण ग्रंथहि यानेंच लिहिला, अशी आख्यायिका आहे. याच्या नांवावर अनेक ग्रंथांचें कर्तृत्व लादण्यांत येतें; परंतु त्यांपैकीं बरेच अर्वाचीन व याच्या नंतर झालेले आहेत. त्रिभाष्यरत्नांत (१. १८; २. १४) याच्या संबंधींचे उल्लेख आलेले आहेत. विक्रमादित्याच्या पदरीं असलेल्या नवरत्नांत वररुचीचें नांव आढळतें. परंतु तो निराळा असावा.

वरशिख—अभ्यावर्तिन् चायमानाला जिंकण्याकरितां इंद्रानें याचीं मुलें मारलीं (ऋ. ६. २७. ४-५).

वरस्त्री—बृहस्पतीची बहीण व प्रभासवसूची स्त्री (म. आ. ६७. २६ कुं.; वायु. २. २२. १५).

वरा—हेमधर्मकन्या. हिनें अविक्षितास स्वयंवरांत वरिलें (मार्क. ११९. १६).

वरांग—(पौर. भविष्य.) विष्णुमतें धर्माचा पुत्र.

वरांगना—ही उग्रसेनकन्या होय.

वरांगिन्—दिवंजयाचा पुत्र (ब्रह्मांड. २. ३६.१०१).

वरांगी—वज्रांगाची स्त्री (मत्स्य. १४५; वज्रांग पहा). हिला ब्रह्मदेवानें वज्रांगाकरितां उत्पन्न केली (पद्म. सृ. ४२). हिला वरांगाहि म्हटलें आहे.

२ त्रिशंकूची कन्या व शंयातीची भार्या.

वराह—हा एक विष्णूचा अवतार आहे. वेदांतहि या कथेचें मूळ सांपडतें. इंद्रानें वराहाला मारिल्याचा ऋग्वेदांत उल्लेख आहे (ऋ. १०. ९९. ६) पृथ्वीच्या उत्पत्तीपूर्वी येथें केवळ पाणी होतें; तेव्हां प्रजापति वायुरूपानें फिरत असतां त्याला पाण्याच्या पोटांत पृथ्वी दिसली. ती पृथ्वी प्रजापतीनें वराहरूपानें पाण्यांत जाऊन वर आणिली व कोरडी केली. तिच्यावर मग प्रजापतीनें देव वगैरे निर्माण केले (तै. सं. ७. १. ५. १). प्रजापतीनें कमलाच्या देठाला आधारभूत असणारा चिखल वराहरूपानें वर आणिला व तो कमलाच्या पानावर पसरला. तीच पृथ्वी होय (तै. ब्रा. १. १. ३).

बहुतेक पुराणांत याच अवतारापासून विष्णूचे अवतार सांगण्यास सुरुवात होते. हिरण्याक्षानें पृथ्वी पाताळांत पळविली असतां विष्णूनें वराहरूप घेऊन आपल्या दांतावर धरून पृथ्वी पुनः पाण्याच्या बाहेर आणिली व शेषाच्या मस्तकावर तिची स्थापना केली (म. व. १४४.२९; २७३. ५३; शां. २०७ कुं.; मत्स्य. ४७. ४७; भा. १. ३; २. ७; ३.१३; लिंग. १.९४; वायु. २. ३५; ह. वं. १.४१; पद्म. उ. १६९; २३७). याला यज्ञवाराह असें म्हणतात. हा पुष्करांत झाला, म्हणून यास पौष्करिक म्हणतात (म. स. ४५ कुं.). यानें श्राद्ध केलें (म. शां. ३५५.१२-१७ कुं.). याचें चतुर्बाहु, चतुष्पाद, चतुर्नेत्र व चतुर्मुख असें वर्णन आढळतें. हा वाराहकल्पाच्या आरंभीं झाला (वायु. १.२३. ९५-१००). यानें जेथें पृथ्वीचा उद्धार केला, त्या ठिकाणास वराहतीर्थ म्हणतात (म. व. ८१.१८कुं ; पद्म. उ. १६९). वराहक्षेत्र किंवा कोकामुखक्षेत्र (बंगाल्यांत नाथपूरनजिक) त्रिवेणी नदीजवळ आहे (वराह. १४०). गंगानदीच्या कांठीं (सोरोन) येथें वराहलक्ष्मीचें देऊळ आहे (वराह १३७).

२ युधिष्ठिराच्या सभेंतील एक ऋषि (म. स. ४.२३ कुं.).

वराहक—सर्पसत्रांत दग्ध झालेला धृतराष्ट्रकुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७.१८ कुं.).

वराहकर्ण—कुबेराच्या सभेंतील एक यक्ष (म. स. १०.१७ कुं.).

वराहध्वज—जयद्रथाचें नांव (म. द्रो. १०५.२० कुं.).

वराहमिहीर—विक्रमादित्याच्या पदरीं जीं प्रसिद्ध नऊ रत्नें होतीं, त्यांपैकीं हा एक ज्योतिषी होय. यानें बृहत्संहिता व बृहज्जातक हीं दोन पुस्तकें लिहिलीं. हा कृष्णचैतन्याचा शिष्य. यानें कांहीं क्षुद्र तंत्रें केलीं आहेत (भवि. प्रति. ४. १९.१०-२२). कांचीपुरचा सत्यदत्त नांवाचा एक राजा होता त्याचे पदरीं एक रुद्रशर्मन् नामक ज्योतिषी होता. त्याचा हा पुत्र (भवि. प्रति. ४. ८). यानें वराहसंहिताहि लिहिली आहे (भवि. प्रति. ४.२०).

वरीयस्—(स्वा.). भागवतमतें गतीचे ठिकाणीं झालेला पुलहपुत्र होय.

२ सावर्णिमनूचा पुत्र.

वरु आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.९६).

वरुण—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १२४. १.५-९). मित्रावरुणांचे अगस्त्य व वसिष्ठ पुत्र होत (विवस्वत् पहा).

हा पश्चिम दिशेचा, जलाचा व नागलोकाचा अधिपति आहे (म. स. ९. ८-१३; उ. ९८ कुं.). याच्या बायका वारुणी म्हणजे गौरी (म. स. ९. ६-७ कुं.). याचा सुनाभ हा मंत्री व गो नांवाचा पुत्र होता (म. स. ९. ३२-३३ कुं.). शुक्राचार्यांची मुलगी ज्येष्ठा ही यांची पत्नी असून यास बल, सुरा व अधर्म (म. आ. ६७. ५२-५३ कुं.), पुष्कर (म. उ. ९८. १२ कुं.), शिवाय कहोलादिकाशीं वाद करणारा बंदिन् हे याचे पुत्र होत (म. व. १३६. २४ कुं.). सोमकन्या भद्रेचा विवाह याच्याशीं होणार होता, पण ती उचथ्याला दिली. तिला यानें पळविलें (म. अनु. २५९. १३ कुं.). देवांनीं याला जलाधिपत्याचा अभिषेक केला (म. श. ४८. ११ कुं.). यानें रावणाच्या घरून सुटका झाल्यावर रामाला सीतेच्या निर्दोषीपणाविषयीं खात्री दिली (म. व. २९२. २९ कुं.). अर्जुनाला यानें अस्त्र दिलें (म. व २९; ४१. ५ कुं.). याला शीततोया नांवाच्या स्त्रीपासून श्रुतायुध नांवाचा पुत्र झाला (श्रुतायुध पहा). पूर्वी रुद्रानें यज्ञ केला त्यांत भृगु, अंगिरस् व कवि निर्माण झाले, त्यांतील भृगूचा यानें पुत्र म्हणून स्वीकार केला (म. अनु. १३२. ३६ कुं.; भृगु पहा). याची मानसोत्तर पर्वताच्या मागें निम्लोचिनी नांवाची नगरी होती (भा ५. २१. ७).

२ एक आदित्य. हा श्रावणांत प्रकाशतो. याचीं किरणें १४०० आहेत (भवि. ब्राह्म. ७८). भागवतांत याचा प्रकाशण्याचा महिना शुचि (आषाढ) दिला आहे (भा.१२. ११). याला चर्षणीचे ठिकाणीं भृगु झाला (भा. ६.१८.४).

३ मरुतांच्या तिसऱ्या गणांतील एक.

४ कश्यप व मुनि यांचा पुत्र.

वरुणमित्र गोभिल—मूलमित्राचा शिष्य (वं.ब्रा.३)

वरुत्रिन्—शुक्राचार्यांच्या चार पुत्रांपैकीं एक.

वरूथ—कदंबेचा पिता. यानें आपली मुलगी कंदबा दुर्गमास दिली होती (मार्क. ७२. ४५).

२ कश्यप व अरिष्टा यांचा पुत्र.

वरूथप—एक गवळी (भा. १०. २२. ३१).

वरेण्य—वारुणि भृगूचा पुत्र. यास विभु असें म्हणतात.

२ पितरांपैकीं एक.

३ कश्यप व अरिष्टा यांचा पुत्र.

४ माहिष्मतीचा राजा (गणेश. २. १३१-१४८).

वर्कु—वृष्णीचा पुत्र. यासच वार्ष्णि म्हणतात.

वर्गा—एक अप्सरा. ही शापानें मगरी झाली (अर्जुन पहा).

वर्चस्—सोम नामक वसूचा पुत्र (म. आ ६७.१२. कुं.). हाच अभिमन्यु झाला.

२ एक राक्षस (भा. १२. ११. ४०).

३ सुचेतस् ऋषीचा पुत्र. याचा पुत्र विहव्य (म. अनु. ३०. ग. कृ. प्रत).

वर्चिन्—हा शंबराचा सहकारी. इंद्रानें याला ठार केलें (ऋ. ७. ९९. ५.).

वर्चोधामन्—सत्यदेवांतील एक.

वर्णिका—(माया पहा.)

वर्त्तिवर्धन—(प्रद्योत. भविष्य.) वायुमतें अजकाचा पुत्र (२ प्रद्योत पहा).

वर्धन—कृष्ण व मित्रविंदा यांचा पुत्र (भा. १०. ६१. १६).

वर्धमान—(सो. वसु.) हा मत्स्यमतें उपदेवीचे ठायीं झालेला वसुदेवपुत्र होय.

वर्मक—एक राजा व लोक. यांचा भीमानें पराभव केला (म. स. ३१. १३).

वर्वरि—अट्टहास नामक शिवावताराचा शिष्य.

वर्ष—वसुदेवास उपदेवेपासून झालेला पुत्र.

२ (सो. सह.) हा वायुमतें सहस्रार्जुनपुत्र होय.

३ पाणिनीचा गुरु.

वल—अंगिरस्च्या उत्तेजनानें इंद्रानें याला वर्षाच्या शेवटीं (परिवत्सरे) ठार केलें (ऋ. १०. ६२. २).

वलया—मगध देशांतील देवदास नांवाच्या ब्राह्मणाची कन्या (पद्म. उ. २१६).

वलल—भीमसेनाचें अज्ञातवासतील नांव (म. वि. ३. ८ कुं.). गणपत कृष्णाजीच्या प्रतींत पौरोगव बल्लव असें नांव आहे.

वल्गुजंघ—विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र.

वल्गूतक—अत्रिकुलांतील मंत्रकार. यासच ववल्गु, वल्गूतक व बलारक म्हणत.

वल्लभ—(हेमप्रभा पहा)

वल्लिक—देवयुद्धांत अग्नीनें दग्ध केलेला राक्षस (पद्म. सृ. ७५).

ववल्गू—(वल्गूतक पहा).

वाचि आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. १९).

वश अश्व्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ४६). याला प्रत्यहीं हजारों प्रकारानें धन मिळावें असें अश्वींनीं केलें होतें (ऋ. १. ११६. २१). पृथुश्रवा कानीतानें याला पुष्कळ धन दिलें होतें (ऋ. ८. ४६). वश राजा होता असें सायणाचार्य म्हणतात (ऋ. १०. ४०. ७; सां. श्रौ. १६. ११. १३).

वशवर्तिन्—उत्तम मन्वंतरांतील देवगण. हे दहा आहेत. ज्योति, बृहद्वसु, मानस, विभास, विरजस्, विश्वकर्मन्, विश्वधा, विश्वायु, समितार, सहस्रधार (ब्रह्मांड. २. ३६. २९-३०).

वश्यायु—पुरूरव्याला उर्वशीपासून झालेला पुत्र (पद्म. सृ. १२).

वश्याश्व—एक ऋषिक(ब्रह्मांड.२. ३२. १०१-१०३).

वसित—दक्षसावर्णि मन्वन्तरांतील एक ऋषि.

वसाति—दुर्योधनपक्षीय एक राजा. यानें अभिमन्यु चक्रव्यूहांत शिरला असतां त्यास मी मारीन, नाहीं तर मी स्वतः प्राणत्याग करीन, अशी प्रतिज्ञा केली होती. अभिमन्यूला मारण्याकरितां हा त्याच्या पुढें जातांच अभिमन्यूनें यास ठार मारिलें (म. द्रो. ४४).

२ प्रथम पारिक्षत जनमेजयाचा पुत्र (म. आ. १०१ ४४ कुं.).

वसिष्ठ—हा उर्वशीमुळें मित्रावरुणांच्या रेतानें कमलांत किंवा कुंभांत झाला (ऋ. ७.३३.१०-१३; बृहद्दे.५.१३४). हा ऋग्वेदाच्या सातव्या मंडळाचा द्रष्टा आहे. यानें सूक्त केलें असा मंत्रांत निर्देश आहे (ऋ. ७.१८.३३). हा सुदासाचा पुरोहित होता. ह्या पौरोहित्यामुळेंच वसिष्ठविश्वामित्रांचा तंटा होता व त्याचा ऋग्वेदांतहि उल्लेख आहे (ऋ. ३. ५३ १५; १६; २१-२४). शेवटल्या चार ऋचा 'वसिष्ठद्वेषिण्यः' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. बृहद्देवतेंत तसा उल्लेख आहे. म्हणूनच वसिष्ठगोत्री दुर्गाचार्यानें त्यांचा अर्थ केला नाहीं (नि. ४. १४). वसिष्ठपुत्र शक्तीला विश्वामित्रानें मारविलें (ऋ. ७. ३३ षड्गुरुशिष्य, सायणभाष्य; १ शक्ति व विश्वामित्र पहा). वसिष्ठसुदासांचा संबंध चांगला होता. वसिष्ठानें सुदास पैजवनाला सोमाचा विशिष्ट सांप्रदाय सांगितला; व त्यामुळें तो थोर पदवीला चढला (ऐ. ब्रा. ७. ३४; ८. २१). हरिश्चंद्राच्या राजसूयांत हा ब्रह्मा होता (ऐ. ब्रा. ७.१६; सां. श्रौ. १५. २१. ४; श. ब्रा. १२.६.१.४१;४.६.६.५.). वसिष्ठ हेच एके काळीं

यज्ञाला योग्य असे ब्राह्मण होते. पण पुढें कोणीहि ब्राह्मण यज्ञांत कामें करूं लागले (ष. ब्रा. १. ५). वसिष्ठ व जमदग्नि यांची स्पर्धा याबद्दलच होती (तै. सं. ३.१.७.३). पराशर वसिष्ठाचा मुलगा (पराशर पहा).एकदां बुभुक्षित वसिष्ठानें तीन उपोषणें घडल्यावर चवथ्या दिवशीं वरुणाच्या घरांत शिरण्याचा प्रयत्न केला. कुत्र्यांना झोप यावी, म्हणून कांहीं ऋचाहि म्हटल्या (ऋ. ७. ५५). वसिष्ठांना तृत्सु म्हणत (ऋ. ७. ८३. ८). एक महर्षि म्हणून याचा वैदिक वाङ्मयांत सर्वत्र उल्लेख येतो.

वसिष्ठ शेंडी उजव्या बाजूस ठेवीत असत (ऋ. ७. ३३. १). दत्तक घेण्याच्या पद्धतीवर वसिष्ठानें खरपूस कोरडे ओढले आहेत (ऋ. ७. ४. ७-८).

महामृत्युंजय मंत्र वसिष्ठाच्या ऋचांतच आला आहे (ऋ. ७. ५९. १२). वसिष्ठावर नानातऱ्हांचे वाईट आरोप कोणी करीत आहेत आणि वसिष्ठ ते जोरजोरानें नाकारीत आहे व असें म्हणणारांना शिव्याशाप देत आहे वगैरे राक्षोघ्नसूक्तांत दिसतें (ऋ. ७. १०४). बृहद्देवतेनें याचा संबंध वसिष्ठविश्वामित्रांच्या तंट्याशीं लाविला आहे (६. २८-३४).

वसिष्ठविश्वामित्रांच्या तंट्याशीं संबंध जोडल्यास सातव्या मंडळांतील बऱ्याच गोष्टींचा उलगडा होतो. वसिष्ठविश्वामित्रांचा तंटा पौराणिक नसून वैदिक आहे, हें बऱ्याच ठिकाणांवरून स्पष्ट दिसतें (शुनःशेप व विश्वामित्र पहा). कदाचित् पिढ्यानपिढ्या हा तंटा चालला असेल.

एकोनपंचाशद्रात्र याग याच्या नांवानें प्रसिद्ध आहे (तै. सं. ७.४.७). स्तोमभाग नांवाच्या मंत्राचा हा प्रवर्तक आहे (तै. सं. ३.५.२). याचा विपाश नदींत वसिष्ठशिला नांवाचा आश्रम आहे व दुसरा कृष्णशिला नांवाचा आहे. तेथें यानें तप केलें (गो. ब्रा. १.२.८). इंद्राच्या कृपेनें हा सर्व लोकांचा पुरोहित झाला (गो. ब्रा. १.२.१३).

२ स्वायंभुव मन्वन्तरांतील ब्रह्मदेवाच्या दश मानसपुत्रांतील वसिष्ठ हा एक होता. हा ब्रह्मदेवाच्या प्राणवायूपासून उत्पन्न झाला (भा. ३.१२.२३). याला दोन बायका होत्या. एक कर्दम प्रजापतीच्या नऊ कन्यांपैकीं आठवी अरुन्धती आणि दुसरी ऊर्जा होय. ऊर्जेपासून याला चित्रकेतु वगैरे सहा पुत्र झाले (भा. ४. १. ४१). शिवाय हवीन्द्र वगैरे सात पुत्र होते; याशिवाय सुकाल नांवाचे पितर याचेच पुत्र होत (ह. वं. १. १८).

हा स्वायंभुव मन्वन्तरांत ब्रह्मयाच्या समानापासून उत्पन्न झाला. हा दक्षाचा जांवई व शंकराचा साडू. दक्षानें अपमान केल्यामुळें शंकरानें याला ठार केलें. दक्षकन्या ऊर्जा याची बायको. ऊर्जेपासून याला १ पुंडरिका, २ दक्ष (रत्न), ३ गर्त, ४ ऊर्ध्वबाहु, ५ सवन, ६ पवन, ७ सुतपस्, ८ शंकु अशी संतति झाली. मुलें सप्तर्षि झालीं. पुंडरिका प्राणाची पट्टराणी व द्युतिमताची आई होय. रत्नाला मार्कंडेयीपासून पश्चिमेकडे केतुमत् प्रजापति झाला (ब्रह्मांड. २. १२. ३९-४३).

हा प्रजापति असतांना याला अयोनिसंभव शतरूपा नांवाची कन्या झाली. हिनें जन्मतःच दहा हजार वर्षें तप केलें. संतति व्हावी म्हणून ती वसिष्ठ प्रजापतीजवळ येऊन राहिली. तेव्हां वसिष्ठापासून तिला वीर नांवाचा मुलगा झाला. वीराला कर्दमप्रजापतीकन्या काम्येपासून प्रियव्रत व उत्तानपाद झाले. उत्तानपादाला अत्रीनें दत्तक घेतलें. पुढें त्याच काम्येला प्रियव्रतापासून सम्राट्, कुक्षि, विराट व प्रभु हे पुत्र झाले (ह. वं. १. २).

३ महादेवाच्या शापानें ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र दग्ध झाले होते, ते चालूं मन्वंतरांच्या आरंभीं ब्रह्मदेवानें पुनः उत्पन्न केले. तेव्हां हा अग्नीच्या मध्यापासून उत्पन्न झाला. येथें यास अक्षमाला नांवाची स्त्री असावी (म. उ. ११७). हा निमीचा कुलोपाध्याय असून त्यांचा तंटा होऊन दोघेहि मृत झाले (निमि पहा).

४ निमीनें शाप दिल्यानंतर वसिष्ठ वायुरूपानें ब्रह्मयाकडे गेला व ब्रह्मयाच्या इच्छेवरून उर्वशीला पाहून स्खलित झालेल्या मित्रावरुणांच्या रेतानें कुंभांत उत्पन्न झाला (वा. रा. उ. ५७; मत्स्य. ६०. २०-४०; २००). याची पत्नी नारदभगिनी अरुन्धती होय.

कामधेनूच्या साहाय्यानें विश्वामित्राचें वसिष्ठानें आश्रमांत उत्कृष्ट आतिथ्य केलें, तेव्हां त्यानें कामधेनु मागितली. शेवटीं बलात्कारानें नेण्याचा प्रयत्न केला असतां धेनूच्या शरिरापासून शक, पल्लव वगैरे म्लेच्छ उत्पन्न झाले व त्यांनीं विश्वामित्राचा पराभव केला. तेव्हां क्षत्रियबलापेक्षां ब्राह्मणबल श्रेष्ठ आहे, असें त्याच्या प्रत्ययास येऊन त्यानें तपश्चर्येस सुरुवात केली. याच्याकडून ब्रह्मर्षि म्हणवून घेण्याचा त्यानें अत्यंत प्रयत्न केला. ही कथा पांचव्या वसिष्ठाची असावी.

पुढें विश्वामित्रानें रागानें याचे शंभर पुत्र राक्षसाकडून खावविले. त्यामुळें वैतागून स्वतःला बांधून घेऊन यानें नदींत जीव दिला; पण हा त्यांतून वांचला, म्हणून त्या नदीस विपाशा असें नांव पडलें (म. व. १३०). शतद्रु नांव पडण्याचें कारणहि असेंच आहे (म. आ. १९३. १० कुं.). ही कथा दहाव्या वसिष्ठाची असावी.

विश्वामित्रानें याच्यावर शंभर मुलें भक्षित्याचा आरोप केल्याबरून यानें पंजवानापुढें शपथपुरस्सर ती गोष्ट नाकारिली

(मनु. ८. १०). पण ही कथा कालदृष्ट्या विसंगत आहे (शक्ति पहा).

कक्षसेनानें यास आपली संपत्ति दिली होती (म. अनु. २००. १५ कुं.). यानें पक्षवर्धिनी एकादशीचें व्रत केलें होतें (पद्म. उ. ३६). यानें बकुलासंगमीं परमेश्वराची सेवा केली होती (पद्म. उ. १३८). यास इंद्रप्रस्थांतील सप्ततीर्थ-प्रभावानें महापवित्र पुत्र झाले (पद्म. उ. २२२). ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञांत हा होतृगणांतील ऋत्विज् होता (पद्म. सृ. ३४). यानें भीष्मपंचक व्रत केलें होतें (पद्म. उ. १२४). हा एक व्यास आहे (व्यास पहा).

याची एक ३० अध्यायांची स्मृति आनंदाश्रमाच्या स्मृति-समुच्चयांत आहे. तिच्यांत आचार, प्रायश्चित्त, संस्कार, रजस्वला, संन्यासी, आततायी वगैरेंकरितां नियम दिलेले आहेत. त्याचप्रमाणें दत्तकप्रकरण, साक्षीप्रकरण, प्रायश्चित्त इत्यादि विषयांचेंहि विवेचन केलेलें आहे. व्यंकटेश्वरप्रतींत वरील विषयांचें विवेचन करणारीच स्मृति याचे नांवावर आहे. परंतु ती फक्त २१ अध्यायांची आहे. ती व जीवानन्दसंग्रहांतील प्रायः एकच आहेत. दोन्ही प्रतींतील श्लोक बहुतेक सारखेच आहेत. याची ९-१० अध्यायांचीहि पण एक स्मृति आहे. तिच्यांत वैष्णवांच्या रोजच्या कर्तव्याविषयींचें विवेचन केलेलें आहे (c. c.).

वसिष्ठधर्मसूत्र हें गौतमधर्मसूत्रांतील सूत्रांशीं बऱ्याच बाबतींत जुळतें. त्याचप्रमाणें बौधायनधर्मसूत्रांतील पुष्कळ सूत्रांशीं वसिष्ठधर्मसूत्रांतील सूत्रांचें साम्य आहे. वसिष्ठधर्म-सूत्र ऋग्वेदाचें आहे. तन्त्रवार्तिकांतहि वसिष्ठ हा पुरातन गृह्यसूत्रकार म्हणून उल्लेख आहे (१. ३. २४).

मिताक्षरादि ग्रन्थांत वसिष्ठाच्या धर्मशास्त्रांतील उतारे घेतलेले आहेत. त्याचप्रमाणें बृहदारण्यकोपनिषदाच्या श्री-शंकराचार्याच्या भाष्यांतहि वसिष्ठाच्या धर्मसूत्रांतील बरींच सूत्रें घेतलीं आहेत. वसिष्ठानें आपल्या ग्रंथांत वेद व संहिता यांमधील उतारे घेतले आहेत. त्याचप्रमाणें निदानामधील भाल्लविनाची एक गाथाहि वसिष्ठानें आपल्या ग्रंथांत दिलेली आहे. शिवाय मनु, हारीत, यम, गौतम यांचीं मतें बरेच वेळां दिलेलीं आहेत. वसिष्ठस्मृतीचा उल्लेख मनुस्मृति, याज्ञवल्क्य-स्मृति यांत आहे.

वसिष्ठस्मृतीशिवाय वृद्ध वसिष्ठाचा विश्वरूप (१. १९) व मिताक्षरा (२. ९१) यांमध्यें उल्लेख सांपडतो. स्मृति-चंद्रिकेंतहि ज्योतिर्वसिष्ठांतले कांहीं श्लोक आले आहेत.

याशिवाय खालील ग्रंथहि याचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत— (१) वसिष्ठकल्प, (२) वसिष्ठतंत्र, (३) वसिष्ठपुराण, (४) वसिष्ठलिंगपुराण, (५) वसिष्ठशिक्षा, (६) वसिष्ठ-श्राद्धकल्प, (७) वसिष्ठसंहिता, (८) वसिष्ठहोमप्रकार (c. c.). विश्वामित्राच्या विनंतीवरून वसिष्ठानें रामाला योग-वासिष्ठ नांवाचा सुप्रसिद्ध वेदांतपर ग्रंथ सांगितला (यो. वा. २. ३). याचा एक वास्तुशास्त्रावर ग्रंथ आहे (मत्स्य. २५२).

वसिष्ठाची वंशावळ–वसिष्ठ-अरुंधती, शक्ति-स्वागज किंवा सागर, पराशर–काली, कृष्णद्वैपायन–अरणी, शुक-पीवरी, भूरि-श्रवस्, प्रभु, शंभु, कृष्ण, गौर, कीर्तिमती (ब्रह्मदत्त स्त्री). वसिष्ठ घृताचीपासून कुणीति (कुशीति) ऊर्फ इंद्रप्रमति; त्यापासून वसु, वसूपासून पृथुसुतेला उपमन्यु अशी आढळते (ब्रह्मांड. ३. ८०. ९०-१००; वायु. २. ९. ८३-९०; लिंग. १. ६३. ७८-९२; कूर्म. १. १९; मत्स्य. २००.). वसिष्ठास व्याघ्रीपासून व्याघ्रपाद, मन्ध, बादलोम, जाबालि, मन्यु, उपमन्यु, सेतुकर्ण इत्यादि गोत्रकार असे एकोणीस पुत्र झाले (म. अनु. ५३. ३०-३२ कुं.).

वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार—अलब्ध, आपस्थूण (ग), उपावृद्धि, औपगव (अपगवन, ग), औपलोम (अपष्टोम ग), कठ (ग), कपिष्ठल (ग), गौपायन (गोपायन, ग) गौडिनि (जौडिलि), चौलि, दाकव्य (ग), पालि-शय (ग), पौडव (खांडव), पौलि, बालिशय (ग), बोधप (ग), ब्रह्मबल, ब्राह्मपुरेयक (ब्रह्मकृतेजन, ग,) याज्ञवल्क्य (याज्ञदत्त), लोमायन (ग), वाग्ग्रंथि, बाहुरि (ग), वाडोहलि, वाह्यक (ग), वैक्लव (ग), वौलि, व्याघ्रपाद (ग), शठ (ग), (षटाकुर, शठकठ), शांडिलि, शाद्वलायन (ग), शीतवृत्त (ग), श्रवस् (श्रवण), सुमन् (ग), स्वस्तिकर (ग). हे सर्व वसिष्ठ या एकाच प्रवराचे आहेत.

उद्वाह (उद्घाट, ग), उपलप (ग), उहाक (ग), औपमन्यव, कपिंजल (ग), काण्व (ग), कालशिख, कोर-कृष्ण (कौरकृष्ण, ग) कौरव्य, कौलायन (कौमान-रायण), क्रोडोदरायण, क्रोधिन, गोरथ (ग), तर्पय, दाकायन, पन्नागारि (पर्णागारि), पालंकायन, (पादपायन), प्रलंबायन (ग), बलेक्षु (दलेषु, ग), बालवय, ब्रह्म-मालिन् (ग), भागवित्तायन (ग), (भागवित्रासन), महाकर्ण, मातेय (ग), माषशरावय (ग), लंबायन (ग), वाकय (ग), वालखिल्य (ग), वेदशेरक (ग), शाकधिय, शाकायन (ग), शाकाहार्य (ग), शैलालय (शैरालय, शैवलेय), श्यामवय, सांख्यायन, सुरायण. हे इंद्रप्रमदि (चंद्र-संमति), भगीवसु (भार्गिर्वसु) व वसिष्ठ या त्रिप्रवरांचे आहेत.

औपस्थल, (जपस्वस्थ, ग), कुंडिब, त्रैशृंगायण (त्रैशृंग-(ग), पैप्पलादि, बाल (घब), माक्षति (ग), माध्यंदिन, लोहलय (हाल-हलश्वद्दल पाठभेद), विचक्षुष् (विवर्धक),

सैबल्क (सर्व सैलाब), स्वस्थलि (ग), हल, हाल हे कुंडिन, मित्रावरुण व वसिष्ठ, या त्रिप्रवरांचे आहेत.

आलंब, (ग), क्रोडोदय, दानकाय (ग), नागेय (ग), परम (ग), पादप, महावीर्य (ग) वय, वायन, शिवकर्ण (शवकर्ण) हे अत्रि, जातूकर्ण्य व वसिष्ठ या प्रवरांचे होत (मत्स्य. २००).

वसिष्ठकुलांतील मंत्रकार.

वायु.	मत्स्य.	ब्रह्मांड.
१.५९.१०५-१०६;१४५.१०९-११०;२.३२.११५-११६		
इंद्रप्रमति	इंद्रप्रतिम	इंद्रप्रमति
कुंडिन	कुंडिन	कुंडिन
पराशर	पराशर	पराशर
बृहस्पति		
भरद्वसु	भरद्वसु	भरद्वसु
भरद्वाज		
मैत्रावरुण	मित्रावरुण	मैत्रावरुणि
वसिष्ठ	वसिष्ठ	वसिष्ठ
शक्ति	शक्ति	शक्ति
सुद्युम्न		

याचा वसिष्ठ या सामान्य नांवानें पुरोहित म्हणून इक्ष्वाकु-कुलाशीं संबंध आहे व त्याप्रमाणें जागोजाग निर्देश येतात. पण सामान्य नांवामुळें कालक्रमाचें अवधान न राहतां याचा संबंध जोडला जातो. म्हणून वंशावळीप्रमाणें वसिष्ठहि अनेक मानणें जरूर आहे. साधारणतः पुढील व्यक्तींशीं संलग्नतेनें निर्दिष्ट होणारे वसिष्ठ वेगळे दिसतात. त्रिशंकु-हरिश्चंद्र, बाहु-सगर, मित्रसह कल्माषपाद, खट्वांग दिलीप, दाशरथि राम इत्यादि ठिकाणचा वसिष्ठ वंशावळीच्या तुलनेनें भिन्न दिसतो. पौरव संवरण व पांचाल सुदास यांच्याशीं संबंध असलेला वसिष्ठ समकालीनतेमुळें एक असण्याचा संभव आहे. व तोच ऋग्वेदांतील असावा (विश्वामित्र, शक्ति व सुदास पहा).

५ (त्रिशंकु, हरिश्चंद्र, रोहित, शुनःशेप व १ विश्वामित्र पहा).

६ (सगर पहा).

७ (कल्माषपाद पहा).

८ (२ दिलीप पहा).

९ (३ राम पहा).

१० पूरुवंशांतील ऋक्षपुत्र संवरणास वसिष्ठानें राज्य मिळवून दिलें; तपती प्राप्त करून दिली व राष्ट्रांत बारा वर्षें दुष्काळ पडला असतां त्यांतून राष्ट्राचा बचाव केला (म. आ. ९४; १७१-१७४). तारकामय संग्राम झाल्यानंतर अनावृष्टीमुळें दुष्काळ पडला असतां, इंद्रादि सर्व देव अत्यंत चिंतातुर झाले. तेव्हां यानें फलमूलऔषधी उत्पन्न करून सर्व लोक वांचविले (वायु. २. ९. ८१-८२; ब्रह्मांड. ३. ८-९; म. शां. २४०. २७; अनु. २००. १३ कुं.). ही कथा बहुधा संवरणाच्या वेळच्या दुष्काळांतील असावी.

११ रैवत मन्वंतरांतील एक ऋषि.

१२ सावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

१३ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

१४ धर्मनारायण नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

वसिष्ठ चैकितानेय—याचा स्थिरक गार्ग्य शिष्य आहे (वं. ब्रा. २). गौतम आरुणीशीं ज्याचा संवाद झाला तो चैकितानेय वासिष्ठ व हा एकच असावा (जै. उ. ब्रा. १. ४२. १).

वसिष्ठ वैडव—वीडुपुत्र वसिष्ठानें वासिष्ठ सामानें उत्कर्ष प्राप्त केला (पं. ब्रा. ११. ८. १४).

वसिष्ठा—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या; कश्यपाची भार्या.

वसु—(सो. पुरूरवस् .) मत्स्यमतें पुरूरवसपुत्र. अमावसु असा इतरत्र पाठ आहे.

२ (सू. नृग.) भागवतमतें सुमतिपुत्र.

३ (सो. वसु.) भागवतमतें श्रीदेवीच्या ठायीं झालेला वसुदेवपुत्र.

४ (स्वा. उत्तान.) भागवतमतें स्वर्वीथीचे ठिकाणीं झालेला वत्सरपुत्र.

५ (सो. अमा.) भागवतमतें कुशपुत्र. विष्णूंत यास अमावसु व वायूंत यशोवसु म्हटलें आहे. यानें गिरिव्रज नांवाचें शहर वसविलें. तें रामायणकालीं वसुमती नांवानें प्रसिद्ध होतें (वा. रा. बा. ३२. ७).

६ (सो. अज.) भागवतमतें कृतिपुत्र. विष्णुमतें कृतक-पुत्र (उपरिचर पहा).

७ वैवस्वत मन्वंतरांतील देवगण.

८ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

९ भृगु व पौलोमी यांचा पुत्र.

१० प्रतर्दन देवांतील एक.

११ कुणीति व पृथुकन्या यांचा पुत्र.

१२ उत्तानपाद व सुनृता यांचा पुत्र.

१३ आद्य देवांतील एक.

१४ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

१५ प्राचेतस दक्षाची कन्या व धर्म ऋषीची स्त्री. हिलाच कल्पभेदांनीं धूम्रा वगैरे नावें दिलीं आहेत (म. आ. ६७. १९ कुं.).

धर्म व वसु यांच्या आठ पुत्रांस वसु म्हणतात. त्यांचीं नांवें अनल, अनिल, आप, धर, ध्रुव, प्रत्यूष, प्रभास व सोम हीं होत. अनलाचे पुत्र १ स्कंद, २ शाख, ३ विशाख, ४ नैगमेय. अनिलाची स्त्री शिवा व पुत्र १ मनोज व २ अविज्ञातगति. पण हीं स्त्री व मुलें मत्स्यांत श्लोकार्धस्थलांतरामुळें अनलाचीं दाखविलीं गेलीं आहेत. शिवाय कल्याणिनी स्त्री आणि रमण व शिशिर हे पुत्र दिले आहेत. आपाचे पुत्र– १ वैतंड्य, मत्स्यमतें दंड; २ श्रम, मत्स्यमतें शांब; वायु, भारत व ब्रह्मांड यांच्या मतें शम; ३ श्रांत, ब्रह्मांड, वायु, ह. वं. व विष्णु यांच्या मतें शांत; ४ मुनि, विष्णुमतें ध्वनि, मत्स्यमतें मणिवक्र; वायु व ब्रह्मांडांत हा नाहीं. धराचा पुत्र–द्रविण. मत्स्यांत हव्यवाह अधिक दिला आहे. इतरत्र तें विशेषण आहे. यास मनोहरा नांवाच्या स्त्रीपासून शिशिर, प्राण व रमण झाले. पण वायु व ब्रह्मांडांत हे नाहींत. ध्रुवाचा पुत्र काल. प्रत्यूषाचा देवल. प्रभासाची स्त्री बृहस्पतीची बहीण वरस्त्री ऊर्फ आंगिरसी व पुत्र विश्वकर्मन्. सोमाचा पुत्र वर्चस्, ब्रह्मांड व वायु यांत १ बुध, २ धर (धार), ३ ऊर्मि, ४ कालिल असे आणखी पुत्र दिले आहेत (ब्रह्मांड. ३. ३. २१-२९; वायु. २. ५. २०-२८; विष्णु. १. १५. १११-१२०; मत्स्य. ५. १७-२७; ब्रह्म. ३. ३६-४४; ह. वं. १. ३). महाभारतांत खालील माहिती आहे. धर व ध्रुव धूम्रेचे, चंद्र मनस्विनीचा, श्वसन अथवा अनिल श्वासेचा, अनल शांडिल्येचा आणि प्रभास व प्रत्यूष हे प्रभातेचे पुत्र होत. वरील आठांतील म्हणूनच रतेचा अह दिला आहे व पुत्र सांगतांना वरील यादीपैकीं वगळलेला आप दिला आहे. अहाचे व आपाचे पुत्रहि सारखेच दिसतात. अहाचे पुत्र १ ज्योति, २ शम, ३ शांत व ४ मुनि हे होत (म. आ. ६७. १८-२८ कुं.). भागवतांतील माहिती अगदीं निराळी आहे. ती वसु, त्याची स्त्री व पुत्र या क्रमानें दिली आहे. १ द्रोण—अभिमति—हर्ष, शोक, भय, इ.; २ प्राण–ऊर्जस्वती—सह, आयु, पुरोजव; ३ ध्रुव—धरणी—पुरस्थ देवता; ४ अर्क—वासना—तर्ष, वगैरे; ५ अग्नि—१ वसोर्धारा-द्रविणक, २ कृत्तिका—स्कंद विशाख, इ.; ६ दोष—शर्वरी–शिशुमार; ७ वसु—अंगिरसी–विश्वकर्मन्; ८ विभावसु–उषा–व्युष्ट, रोचिष, आतप, पंचयाम (भा. ६. ६. ११-१६).

१६ दहा विश्वेदेवांतील तिसरा देव.

१७ हिरण्यरेत्याचा पुत्र (भा. ५ २०. १४).

१८ पैलऋषीचा पिता. हा आंगिरस होता (म. स. ३२).

१९ भद्र ऋषीचा पुत्र. याचा पुत्र उपमन्यु.

२० भूतज्योति राजाचा पुत्र. याचा पुत्र प्रतीक (भा. ९. २. १७).

२१ (सू. इ.) नृग राजाचा पुत्र.

२२ कुशिकपुत्र.

२३ कृष्णास सत्येपासून झालेला पुत्र.

२४ मुर दैत्याचा पुत्र. याला कृष्णानें मारिलें (भा. १०. ५९. १२).

२५ सावर्णि मनूचा पुत्र (मनु पहा).

२६ स्वायंभुव मनूचा पुत्र (मनु पहा).

२७ हा चाक्षुष मनूच्या कालीं ब्रह्मथाचा मुलगा होता. यानें 'कर्मानें मोक्ष मिळतो कां ज्ञानानें?' असें रैभ्याकडून बृहस्पतीला विचारिलें. 'ज्ञानपूर्वक कर्मानें मोक्ष मिळतो' असें याला सांगण्यांत आलें, अशी आख्यायिका आहे. याला विवस्वत् नांवाचा मुलगा होता. हा काश्मीर देशचा राजा होता. यानें पुष्करतीर्थावर तपश्चर्या केली. याला व्याधानें पूर्वजन्माचें स्मरण दिलें, म्हणून यानें 'तूं जन्मांतरीं धर्मव्याध होशील,' असा त्याला वर दिला. याला पुंडरिकाक्षपर स्तोत्रानें मोक्ष मिळाला (वराह. ५-६).

२८ जमदग्निपुत्र (म. व. ११७. ११ कुं.).

२९ हा ब्राह्मण केरल देशांत राहत असे (पद्म. उ. १२९). हा पिशाच झाला असतां गंगोदकानें मुक्त झाला.

३० वेंकटाचलावरील निषाद. याला चित्रवतीपासून वीर झाला. तो विष्णूला नैवेद्य दाखवून मुक्त झाला (स्कंद. २. १. ९).

३१ जंबुद्वीपाचा राजा. याच्या वीर्यापासून मत्स्याच्या पोटांत सत्यवती झाली (स्कंद. ५. ३. ९७).

३२ कृमी नांवाची एक जात किंवा वंश होता, त्यांतील हा एक दुर्वर्तनी पुरुष आहे. यानें आपल्या दुर्वर्तनामुळें आपल्या ज्ञातिबांधवांचा व आप्तेष्टांचा नाश करून घेतला (म. उ. ७३. ११; १३ कुं.).

३३ कुणीति व पृथुकन्या यांचा पुत्र. याचा पुत्र उपमन्यु.

वसु भारद्वाज—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ८०-८२).

वसुकर्ण वासुक्र—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ६५-६६).

वसुकृत् वासुक्र—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १० २०-२६).

वसुक्र ऐंद्र—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. २७-२९). पण ह्या सूक्तांची द्रष्टी याची बायको असल्याबद्दल इतरत्र उल्लेख सांपडतो (ऐ. आ. १. २. २; सां. आ. १. ३). एकदां इंद्र वसुक्र यज्ञ करीत असतां तेथें गुप्तपणें आला. पण वसुक्रपत्नीनें त्याबद्दल दुःख केल्यामुळें इंद्र प्रगट झाला. त्यानें वसुक्राशीं केलेला संवाद ऋग्वेदांत आहे. (ऋ. १०. २८).

वसुक्र वासिष्ठ—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ९७. २८-३०).

वसुक्रपत्नी—मंत्रद्रष्टी (ऋ. १०. २८. १).

वसुचंद्र--पांडवपक्षीय एक राजा (म. द्रो. १५८).

वसुज्येष्ठ--(शुंग. भविष्य.) मत्स्यमतें पुष्यमित्राचा पुत्र. भागवत, विष्णु व ब्रह्मांड यांत सुज्येष्ठ म्हटलें आहे. यानें ७ वर्षें राज्य केलें.

वसुद--भृगु व पौलोमी यांचा देवपुत्र.

२ (सू. इ.) मत्स्यमतें पुरुकुत् व नर्मदा यांचा पुत्र; हाच त्रसदस्यु होय.

वसुद किंवा **वसुदत्त**--हा गतजन्मींचा सुव्रत होय. याला विष्णूरानें इंद्रत्व प्राप्त झालें (पद्म. सृ. २२; भू. ५).

वसुदा--मालि राक्षसाची स्त्री.

२ अंगिरसाची भार्या (म. व. २२१. १ कुं.). हिला गणपत कृष्णाजीच्या प्रतींत सुभा म्हटलें आहे (शिवा पहा).

वसुदान--विष्णु व भविष्य यांच्या मतें शिवदेवांतील एक.

२ हिरण्यरेतसपुत्र (भा. ५. २०. १४).

३ भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय अतिरथि राजा. याला द्रोणानें मारिलें (म. द्रो. १९०; क. ६).

४ पांडवपक्षीय दुसरा एक राजा. यासहि द्रोणाचार्यानें मारिलें (म. द्रो. २१).

५ पांडवकालीन पांसुदेशाधिपति (म.स.७८. १०६ कुं.).

६ (सो. कुरु. भविष्य.) विष्णुमतें बृहद्रथपुत्र. हाच मत्स्यमतें वसुदामन् व भागवतमतें सुदास.

वसुदेव--(सो. वृष्णि.) शूर राजाच्या दहा पुत्रांतील ज्येष्ठ. याच्या जन्मकालीं देवांनीं दुंदुभी वाजविल्यामुळें यास आनकदुंदुभि असें म्हणत असत (भा. १०. १; म. स. २३. ३ कुं.; वायु. २. ३०; ब्रह्म. १४; ह. वं. २. २५). याच्या बायका आणि संतति यांसंबंधीं आम्हीं सहा पुराणांची तुलनात्मक माहिती दिली आहे; त्यावरून पाहतां एकवाक्यता आढळत नाहीं. याचा नारदाबरोबर भक्तिपर संवाद झाला आहे (भा. ११. २. ४). यानें स्यमंतपंचकक्षेत्रीं यज्ञ केला (भा. १०. ८४. ४३). द्वारकेंत प्रभातक्षेत्रीं रामकृष्ण परलोकीं गेल्यानंतर हा परलोकीं गेला. याचें प्रेत मूल्यवान् गाडींतून स्मशानांत नेलें. याच्याबरोबर याच्या देवकी, भद्रा, रोहिणी व मदिरा ह्या चार स्त्रिया सती गेल्या. याच्या अत्यंत प्रिय असणाऱ्या स्थानीं यास जाळण्यांत आलें (म. मौ. १५. २५ कुं; भा. ११. ३१. १९). यानें अश्वमेध केला असतां याचा घोडा शिशुपालानें पळविला होता (म. स. ६८. १७ कुं.). हा कंसाच्या तुरुंगांत असतां यास कृष्ण झाला. त्यास यानें रात्रीं गुप्तपणें यमुनापार जाऊन गोकुळांत नेलें व तेथें एका दासीकरवीं यशोदेकडे पोंचविलें. यशोदादेवकीचा हा संकेत पूर्वीच झालेला होता (दे. भा. ४.२३). याचीं देवकीशिवाय इतर स्त्रियांचींहि मुलें कंसानें मारिलीं आहेत.

याच्या स्त्रियाः--१ रोहिणी, २ मदिरा, इंदिरा (ह. वं.), ३ भद्रा, ४ वैशाखी, वैशाली (विष्णु.); व ५ सुनाम्नी ह्या सर्व पूरुकुलोत्पन्न होत (ह. वं.). पैकीं रोहिणी बाह्लीक-(वायुमतें वाल्मीक) कन्या होय (ह. वं.; ब्रह्मांड.; वायु.). वैशाखी व सुनाम्नी भागवतांत नाहींत. पण रोचना व इला अशा दोन निराळ्याच स्त्रिया दिल्या आहेत. विष्णूंत सुनाम्नी नाहीं. यास आणखी देवककन्या १ सहदेवा, २ शांतिदेवा, शार्ङ्गदेवा (वायु.), श्राद्धदेवा (मत्स्य.), ३ श्रीदेवा, ४ देवरक्षिता, ५ वृकदेवा (धृतदेवा), ६ उपदेवा, ७ देवकी अशा सात स्त्रिया होत्या; व १ सुगंधा, सुतनु (ह. वं.), २ वनराजी, रथराजी (मत्स्य.), वडवा (ह. वं.) या दोघी भोगांगना होत्या. या भागवत व विष्णु यांत नाहींत. पुत्र सांगतांना वैशाखीपुत्र कौशिक हा वैश्येचा, तसाच वैशाखीचा (ब्रह्मांड.) व श्राद्धदेवीचा (मत्स्य.) दिला आहे. केशिन् असा कौसल्येचा (भागवत) पुत्र आहे.

रोहिणीपुत्र--१ राम, २ सारण, ३ दुर्दम, दुर्मद (विष्णु. व भागवतांत दोनदां), ४ शठ, गद (भागवत), निशठ (वायु), ५ दमन, ६ शुभ्र, सुभ्रु (मत्स्य.), श्वभ्र (ह. वं.), ७ पिंडारक, ८ कुशीतक, उशीनर (ह. वं.), महाहनू (मत्स्य.). कन्या--१ चित्रा, २ सुभद्रा (ह. वं.), मत्स्यांत दोन चित्राक्षी दिल्या आहेत. भागवत व विष्णु यांत पांचव्या-पासून पुढचे तीन निराळे आहेत.सर्वत्र हिला आठ पुत्र असल्याचें सांगितलें आहे. पण भागवतांत बारा असल्याचें सांगितलें आहे. व विष्णूंत सातांचीं नांवें देऊन वगैरे म्हटलें आहे. फरक असलेलीं नांवें क्रमानें पुढें दिलीं आहेत--५ विपुल, ६ ध्रुव, ७ कृत, ८ सुभद्र, ९ भद्रवाह, १० दुर्मद, ११ भद्र, १२ भूत. आठपासून पुढचे पौरवींचे म्हणून सांगितले आहेत (भागवत). ५ भद्राश्व, ६ भद्रबाहु, ७ दुर्गमभूत (विष्णु.).

मदिरापुत्र--१ नंद, २ उपनंद, ३ कृतक, स्थित (वायु.) हे ह. वं. व मत्स्याखेरीज सर्वत्र आहेत. ४ कुक्षिमित्र, ५ मित्र, ६ पुष्टि, ७ चित्र, ८ उपचित्र, ९ बेल, १० तुष्टि. पैकीं वायूंत चित्रा व उपचित्रा अशा दोन कन्या देऊन ९ व १० हे पुत्र दिले नाहींत. चारपासून पुढचे दुसरे कोठेंहि नाहींत. पण भागवतांत पुढें शूर इत्यादि दिले आहेत.

भद्रापुत्र--१ बिंब, २ उपबिंब, ३ सत्वदंत, ४ महीजस् (वायु. व ब्रह्मांड.), १ उपनिधि व २ गद (विष्णु.).

वैशाखी किंवा वैश्या--कौशिक, यास भागवतांत कौसल्यापुत्र केशिन् म्हटलें आहे.

सुनाम्नीपुत्र--वृकदेव व गद (ह. वं.).

सहदेवापुत्र--१ पूर्व (ब्रह्मांड.), १ पुरु, २ विश्रुत, इत्यादि (भागवत), १ भयासख (वायु.).

शांतिदेवापुत्र—१ जनस्तंब (ब्रह्मांड.), जनत्तंबु (वायु.), १ भोज व २ विजय (ह. वं.), १ श्रम २ प्रतिश्रुत इ. (भागवत).

श्रीदेवापुत्र—१ वसु, २ हंस, ३ सुवंश (भागवत), १ मंदक (ब्रह्मांड.).

देवरक्षितापुत्र—१ उपासंग, २ वसु (ब्रह्मांड. व वायु.), उपासंगधर (ह. वं.), १ गद इ. (भागवत), मत्स्यांत आणखी एक कन्या सांगितली असून तिला कंसानें मारिलें. वायूंत दोन्ही मुलांस कंसानें ठार केलें असें म्हटलें आहे.

वृकदेवापुत्र—१ अगावह (ह.वं.; ब्रह्मांड.), १ स्वगाहप, २ आगाहिन् (वायु.), १ आवगाह, २ नंदक (मत्स्य.), १ विपृष्ठ (भागवत).

उपदेवापुत्र—१ विजय, २ रोचन, रोचमत् (मत्स्य.), ३ वर्धमत्, ४ देवल (मत्स्य.) असें मत्स्य व वायु यांत दिलें आहे. पण भागवतांत फक्त १ कल्प व २ वृक्ष दिले आहेत.

देवकीपुत्र—१ सुषेण, २ कीर्तिमत्, ३ भद्रसेन. चार, पांच व सहा हीं नांवें पुढील फरकानें आढळतात. ४ भद्रविदेह, ५ ऋषिदास, ६ दमन (मत्स्य.); ४ भद्रविदेक, ५ यजुदाय, ६ तदय (वायु.); ४ भद्रदेव, ५ ऋजुदाय, ६ उर्दार्ष (ब्रह्मांड.); ४ भद्रदेह, ५ ऋभुदास, ६ उदापि (विष्णु.); ४ भद्र, ५ ऋजु, ६ संमर्दन (भागवत). या सर्वांस कंसानें मारिलें. यानंतर हिला भागवत, विष्णु, संकर्षण व इतरांच्या मतें कृष्ण व सुभद्रा हीं झालीं. सुभद्रा, भागवत व विष्णु यांत नाहीं. तसेंच हिला गवेषण नांवाचा एक मुलगा झाला.

ताम्रापुत्र—सहदेव.

सुगंधापुत्र—१ पुंड्र, हा राजा झाला, २ कपिल हा वनांत गेला.

वनराजीपुत्र—जरस् नांवाचा एक धनुर्धारी निषाद झाला (ब्रह्मांड. ३. ७१; वायु. २.३४; मत्स्य. ४६; भा. ९. २४; विष्णु. ४. १५; ह. वं. १. ३५).

२ (सू. इ.) विष्णुमतें चंचुपुत्र. वायु व भागवत यांच्या मतें यास सुदेव म्हणतात.

३ (कण्व. भविष्य.) कण्ववंशांतील एक राजा.

४ हा दुराचारी ब्राह्मण भक्तीनें पुढल्या जन्मीं प्रह्लाद झाला (पद्म. उ. १७४).

वसुभृद्यान—(स्वा.) स्वायंभुवांतील वसिष्ठ व ऊर्जा यांचा पुत्र (भा. ४. १. ४१). वसुभृत् व यान अशींहि हीं पदें असणें शक्य आहे.

वसुमत्—वैवस्वत मनूचा पुत्र.

२ एक जनक (म. शां. ३१४. २ कुं.). हा वंशावळींत आढळत नाहीं.

३ (सो. पुरूरवस्) भागवतमतें श्रुतायुपुत्र.

४ जमदग्नीला रेणुकेपासून झालेला पुत्र (१ जमदग्नि पहा).

५ कृष्णाला जांबवतीपासून झालेला पुत्र.

६ युधिष्ठिराच्या सभेंतील राजा (म. स. ४. ३८ कुं.).

७ (सू. इ.) वायुमतें हर्यश्वाचा पुत्र. विष्णुमतें यास वसुमनस् म्हटलें आहे (१ वसुमनस् पहा).

वसुमनस्—(सू. इ.) वायुमतें हर्यश्वास ययातिकन्या माधवीपासून झाला. यास वामदेव ऋषीनें राजनीति सांगितली होती (म. शां. ९२-९४; ७ वसुमत् पहा).

२ एक राजा. याला बृहस्पतीनें राजनीति सांगितली (म. शां. ६७ कुं.).

वसुमनस् रौहिदश्व—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १७९. ३).

वसुमित्र—भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा (म. आ. ६८. ४१ कुं.).

२ (शुंग. भविष्य.) भागवत, विष्णु व ब्रह्मांड यांच्या मतें सुज्येष्ठाचा, वायुमतें पुष्पमित्राचा व मत्स्यमतें वसुज्येष्ठाचा पुत्र.

वसुरुच—एक आचार्य (ऋ. ९. ११०. ६).

वसुरुचि—कश्यप व अरिष्टा यांचा पुत्र.

वसुरोचिष् आंगिरस—मंत्रद्रष्टा (ऋ. ८. ३४. १६-१८). हे हजार असून यांनीं इंद्राकडून संपत्ति मिळविली.

वसुश्रुत आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ३-६).

वसुषेण—कर्णाचें मूळ नांव.

२ दुर्योधनपक्षीय राजा (म. क. ३०).

वसुहोम—अंगदेशचा प्राचीन राजा. हा मुंजपृष्ठ पर्वतावर तप करीत असतां मांधात्याचा व याचा संवाद होऊन यानें त्यापासून दंडनीति मिळविली. याला वसुहुम असें नांव होतें (म. शां. १२२).

वसूयव आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. २५-२६).

वसोर्धारा–अग्निवसूची पत्नी.

वस्तु—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें लोमपादपुत्र (७ बभ्रु पहा).

वस्वनंत—(सू. निमि.) भागवतमतें उपगुप्तपुत्र.

वह्निनर—(सो. कुरु. भविष्य.) मत्स्यमतें उदयनपुत्र व भागवतमतें दुर्दमनपुत्र होय. विष्णुमतें हाच अहीन होय.

२ यमसभेंतील क्षत्रिय (म. स. ८. १५ कुं.).

वह्नि—शिव देवांतील एक.

२ (सो. तुर्वसु.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें तुर्वसुपुत्र. मत्स्यमतें यास गर्भ म्हणतात.

३ (२ और्व पहा).

४ रामसेनेंतील एक वानर.

५ (सो. कुकुर.) भागवतमतें कुकुरपुत्र (५ धृष्ट पहा). ६ कृष्णास मित्रविंदेपासून झालेला पुत्र.

वाकय—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

वाका—माल्यवानाची मुलगी व विश्रव्याची पत्नी.

वाकपति—सत्य देवांतील एक.

वागायनि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

वागींद्र—प्रकाश ऋषीचा पुत्र. याचा पुत्र प्रमति (वीतहव्य पहा; म. अनु. ८. ६४ कुं.).

वाग्ग्रंथि—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल बाहुरि असा पाठभेद आहे.

वाग्दुष्ट—कौशिक ऋषीचा पुत्र (पितृवर्तिन् पहा).

वाग्भूत—दत्ताचा पुत्र.

वाचःश्रवस्—एक व्यास.

२ शिखंडिन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

वाच्र—सावर्णि मनूचा पुत्र.

वाच् आम्भृणी—सूक्तद्रष्टी (ऋ. १०. १२५). 'जें ज्ञान देव व मनुष्य यांनीं अनुभवलें, तें मी स्वतः सांगतें, कोणालाहि मी थोर बनवतें, ब्राह्मण करतें, ऋषि करतें, बुद्धिमान् करतें, ब्रह्मद्वेष्टया खाष्ट शत्रूंना ठार करण्याकरितां मी रुद्राचें धनुष्य सज्ज करतें, ' असे हिचे विचार तेजस्वी आहेत (ऋ. १०. १२५. ५-७).

वाचक्नवी—वचक्नुकन्या गार्गीचें पैतृक नांव.

वाचावृद्ध—भौत्य मन्वंतरांतील देवगण.

वाच्य—(प्रजापति वाच्य पहा).

वाज किंवा **वाजिन्**—सावर्णि मनूचा पुत्र.

वाजंभर—(सप्ति पहा).

वाजरत्नायन—सोमशुष्मन्चें पैतृक नांव.

वाजश्रवस्—हा जिह्वावत् बाध्योगाचा शिष्य. याचा शिष्य कुश्रि (बृ. उ. ६. ५. ३). हा ऋषिक होता (वायु. १. ५९. ९२-९४; ब्रह्मांड. २. ३२. ९५-९९). याबद्दल वाजिश्रवस् असा पाठभेद आहे (मत्स्य. १४५. ९९; वाजश्रवस पहा). हा अंगिरस्कुलांतील मंत्रकार होता. याला वाजिश्रवस् असेंहि म्हणत. एक व्यास होता (व्यास पहा).

वाजश्रवस—कुश्रीचें (श. ब्रा. १०. ५. ५. १) व नचिकेतस्चें पैतृक नांव (तै. ब्रा. ३. ११. ८. १). हे गोतम होते (तै. ब्रा. ३. ११. ८). हे पूज्य मानले जात (तै. ब्रा. १. ३. १०३).

वाजसनि व **वाजसनेय**—व्यासाच्या यजुःशिष्य-परंपरेंतील याज्ञवल्क्याच्या पंधरा शाखांच्या ब्राह्मणांस म्हणतात (व्यास पहा). एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा). याच्या नांवावर पुढील ग्रंथ आढळतात—वाजसनेयसंहिता, वाजसनेयशिक्षा, वाजसनेयपरिशिष्टनिगम (c. c).

वाजिजि—मरीचिगर्भ देवांपैकीं एक.

वाजिन्—(वाज पहा.)

वाजिश्रवस्—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

वाज्य—केतूचें पैतृक नांव (वं. ब्रा. १).

वाटिक—पराशरकुलांतील गोत्रकार.

वाडोहवि—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

वात—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें शूरपुत्र.

२ यातुधानपुत्र. याचा पुत्र विरोध (ब्रह्मांड. ३. ७. ९६).

वातघ्न—विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र.

वातजूति वातरशन—मंत्रद्रष्टा (ऋ १०.१३६.२).

वातपति—द्रौपदीस्वयंवरास आलेला क्षत्रिय (म. आ. २०१. २० कुं.).

वातरशन—हें नग्न मुनींचें वर्णन आहे (ऋ. १०. १३६. १-२; तै. आ. १. २३. २; २४. ४; २. ७. १). सध्यांच्या नग्न गोसाव्यांचा इतिहास इतका पुरातन आहे (ऋष्यशृंग, एतश, करिकत, जूति, वातजूति, विप्रजूति व वृषाणक पहा).

वातवत्—एका ऋषीचें नांव. इतीसह यानें एक सत्र आरंभिलें. पण यानें तें मध्येंच मोडल्यामुळें याच्या संततीला अत्यंत निकृष्ट दशा प्राप्त झाली (पं. ब्रा. २५.३.६).

वातवेग—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा एक पुत्र.

२ गरुडाचा पुत्र (म. उ. १०१. १० कुं.).

वातस्कंध—एक देव (म. स. ७. १४ कुं.).

वाताधिप—एक राजा. यास सहदेवानें राजसूयकालीं जिंकिलें होतें (म. स. ३१).

वातापि—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ विप्रचित्ति व सिंहिका यांचा पुत्र. यास परशुरामानें मारिलें (ब्रह्मांड. १०. ६. १८–२२).

३ ह्राद व धमनी यांचा पुत्र (२ इल्वल पहा). भागवतांत ह्राद व धमनी यांचा पुत्र अगस्त्यानें ठार केला, असें आहे व ब्रह्मांडांत परशुरामानें तेरा सैंहिकेयांतील मारिला असें दिलें आहे (३. ६. १८–२२).

वातायन—उलाचें पैतृक नांव.

वातावत—वृष शुष्मन्चें पैतृक नांव.

वात्सतरायण—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

वात्सप्र—यकारवकारांच्या सूक्ष्म उच्चारणाविषयीं याचें मत आलें आहे (तै. प्रा. १०. २३).

वात्सि—सर्पांचें पैतृक नांव.

वात्सीपुत्र—पाराशरीपुत्राचा शिष्य. एक आचार्य (बृ. उ. ६. ५. २). याचा शिष्य पाराशरीपुत्र.

वात्सीमांडवीपुत्र—याचा शिष्य भारद्वाजपुत्र. हा पाराशरीपुत्राचा शिष्य (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३०).

वात्स्य—एक आचार्य (सां. आ. ८. ३).

२ कुश्रीचा शिष्य. याचा शिष्य शांडिल्य (बृ. उ.६.५.४).

३ शांडिल्याचा शिष्य (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३). याचा शिष्य गौतम. याचा निर्देश इतरत्रहि आहे (श. ब्रा. ९. ५. १. ६२; १०. ६. ५. ९).

४ वत्स्य ऋषीचा पुत्र.हा जनमेजय याच्या सर्पसत्रांत सदस्य होता (म. आ. ५३. ९ कुं.). भीष्माच्या देहत्यागाच्या वेळीं हा आला होता (म. शां. ४६. ६ कुं.). हा एक ज्योतिषी होता (C. C.).

५ व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

६ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील भागवतमतें शाकल्याचा शिष्य (व्यास पहा).

७ भृगुकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल वत्स्य असा पाठभेद आहे.

वात्स्यायन—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

२ एक ज्योतिषी (C. C.).

३ पंचकर्णाचें पैतृक नांव. यानें कामसूत्र केलें असावें.

वात्स्यायनि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

वाद—आमिताभ देवांतील एक.

वादुलि—विश्वामित्राचा पुत्र.

वाधूल—एक आचार्य. याचें एक श्रौतसूत्र होतें असें वैजयंतीकार महादेवानें म्हटलें आहे. वाधूलवृत्तिरहस्य व वाधूलगृह्यागमवृत्तिरहस्य या ग्रंथांचा उल्लेख आहे. याची एक स्मृतीहि होती.

वाध्यश्व—यमसभेंतील एक राजा (म. स. ८. १२ कुं.). हें वध्यश्वपुत्राचें पैतृक नांव असावें (वध्यश्व पहा).

वानह्रष्ट—पृथुक देवांतील एक.

वान्दन दुवस्यु—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १००).

वाम—कृष्ण व भद्रा यांचा पुत्र.

२ एकादश रुद्रांपैकीं एक.

वामकक्षायण—वात्स्याचा शिष्य (श. ब्रा. १०. ६. ५. ९).

२ शांडिल्याचा शिष्य (बृ. उ. ६. ५. ४).

वामदेव—याच्या जन्माची अस्पष्ट हकीकत ऋग्वेदांत आली आहे. याला गर्भांत असतांनाच ज्ञान प्राप्त झालें होतें (ऋ. ४. १८; २६. १.; ऐ. आ. २. २. १; २. ५.; बृ. उ. १. ४. १०; ऐ. उ. ४.५). तेव्हां याला वाटलें कीं, आपण इतर लोकांप्रमाणें जन्मास येऊं नये. शेवटीं यानें पोट फाडून बाहेर येण्याचें ठरविलें. हें आईच्या ध्यानांत येऊन तिनें अदितीचें ध्यान केलें. तेव्हां इंद्रासह अदिति तेथें आली व त्यांच्याशीं याचा संवाद झाला (ऋ. ४. १८ वेदार्थदीपिका). दुसऱ्या एका ठिकाणीं योगसामर्थ्यानें ससाण्याचें रूप घेऊन हा पोटांतून बाहेर पडल्याचा उल्लेख आहे (ऋ. ४. २७. १). चवथ्या मंडलांतील ४२-४४ सूक्तें खेरीज करून बाकी सर्व सूक्तांचा वामदेवच द्रष्टा आहे. या मंडलांत वामदेवाचा उल्लेख फक्त एका ठिकाणीं आला आहे (ऋ. ४. १६. १८).

या मंडलांतील बहुतेक सूक्तांत सुदास, दिवोदास, सृंजय, अतिथिग्व, कुत्स इत्यादि व्यक्तींचा उल्लेख आला आहे. ४२-४४ सूक्तांचा त्र्यरुण त्रसदस्यु हा द्रष्टा आहे. त्यावरून, त्यांच्याशीं याचा संबंध व्यक्त होतो. ऋग्वेदांतील कांहीं सूक्तांचा हा कर्ता आहे. याला इतरत्र दुजोरा मिळतो (क. सं. १०.५; मै. सं. २. १. २; ३. १. २६). यासंबंधीं दोन अर्धवट आख्यायिका आहेत (बृहद्दे. ४. १२६. १३१). त्यांत यानें इंद्राला विकावयास काढल्याचीहि कथा आहे (ऋ. ४. २४. १०).

२ एकादश रुद्रांपैकीं एक.

३ गुहावासिन् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

४ शंकराचा गुरु. यानें पार्वतीस विष्णुसहस्रनामाचा पाठ सांगितला (पद्म. भू. २५४). हा मनूस शतरूपेपासून जे मरिच्यादि सात पुत्र झाले त्यांपैकीं एक होय. याच्या मुखापासून ब्राह्मण उत्पन्न झाले. हा त्रिशूलधारी होता (मत्स्य. ४. २७-२८).

५ अंगिरस् व स्वराट् यांचा मुलगा. याचा मुलगा बृहदुक्थ (ब्रह्मांड. ३. १). हा अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार, मंत्रकार व ऋषि आहे. हा एकदां स्यमंतपंचकक्षेत्रीं आला होता (भा. १०. ८४. ५). यानें दिलेल्या भस्मानें एका ब्रह्मराक्षसाची बुद्धि पालटून त्याचा उद्धार झाला (स्कंद. ३. ३. १५-१६). यानें बकुलासंगमीं तपश्चर्या केली (पद्म. उ. १३८). रथंतरकल्पांत मेरूच्या कुमारशिखरावर याचा कार्तिकेयाशीं संवाद झाला (शिव. कै. २२). कृतयुगांत केवळ इच्छेनें पाप लागत होतें. यानें एकदां कुत्र्याचें मांस खाण्याची इच्छा केली. पण क्षुधार्त असल्यामुळें याला दोष लागला नाहीं (मनु. १०. १०६).

६ (स्वा. प्रिय.) हिरण्यरेतस्चा एक पुत्र (भा. ५. २०. १४).

७ दाशरथि रामाच्या सभेंतील एक.

८ मोदापूरचा राजा. अर्जुनानें राजसूय यज्ञाचे वेळीं याचा पराभव केला (म. स. २७; शूल पहा).

वामदेवी—ऋचि ऋषीची भार्या (म. आ. ६३. २४कुं.).

वामदेव्य-- (अंहोमुच्, बृहदुक्थ व मूर्धन्वन् पहा).

वामन--वेदांत या अवताराचे मूलभूत उल्लेख सांपडतात. यानें तीन पावलांत त्रैलोक्य आक्रमण केलें (ऋ. १. २२. १८; १०. ८८. १०).

विष्णूचीं तीन पदें अनेक ठिकाणीं आढळतात (ऋ. १. २२. १७-१८; १५४. २). यासंबंधीं यास्कानें और्णनाभ व शाकपूणि यांचीं मतें नमूद केलीं आहेत. त्यांत तीन पावलें कुठें ठेवलीं याचा खुलासा आहे (नि. १२. १९). पृथ्वी, अंतरिक्ष व आकाश असे शाकपूणि म्हणतो, तर और्णनाभ उदयगिरि (समारोहण), खस्वस्तिक (विष्णुपद) व अस्तगिरि (गयशिरस्) अशीं स्थानें देतो. विष्णूनें पहिलें पाऊल उदयगिरीच्या शिखरावर ठेविलें (वा. रा. कि. ४०. ६९), दुसरें मेरूवर व तिसरें मेरूच्या शिखरावर ठेविलें. विष्णु म्हणजे सूर्य होय. हा इंद्राचा मोठा मित्र असून यानें इंद्राला बलीनें घेतलेलें राज्य परत मिळवून दिलें (तै. सं. २. ४. १२. २).

देवासुरयुद्धांत देवांचा पराभव झाल्यामुळें ते पळून गेले. तेव्हां असुरांनीं आपसांत पृथ्वीची वांटणी करण्याचें ठरविलें. तेव्हां देवांनाहि वांटणी मिळावी अशी इच्छा झाली. यज्ञस्वरूपी विष्णुदेवतेस अग्रेसर करून देवांनीं असुरांकडे पृथ्वीची मागणी केली. परंतु असुरांना मत्सर उत्पन्न झाल्यामुळें वामनस्वरूपी विष्णूनें आक्रमिलेल्या प्रमाणाइतकीच भूमि देवांस देण्याचें त्यांनीं ठरविलें. परंतु विष्णूनें विराट्स्वरूप धारण करून सर्व पृथ्वी व्यापिली व अशा रीतीनें देवांना त्रैलोक्य मिळालें (श. ब्रा. १. २. २. १-५).

देवदैत्यांचें ह्या तिन्ही लोकांकरितां भांडण झालें, तेव्हां विष्णूनें आपल्या वामनस्वरूपाची आपणांस आहुति देऊन तिन्ही लोक जिंकिले (तै. सं. २.१.३).

कश्यप व अदिति यांचा पुत्र (भा. ८. १३; म. स. ४७ कुं.; पद्म. उ. ५३; ६१; १६०; वामन. २८). बलीनें इंद्रपद घेतल्यावर हा झाला. त्या वेळीं वैवस्वताचा सातवा पर्याय असून त्रेतायुग चालूं होतें (भा. १. ३). हा अत्यंत खुजा होता, म्हणून यास वामन म्हणत. हा जेथें बलि यज्ञ करीत होता तेथें गेला व यानें त्याजवळ तीन पावलें भूमि मागितली. शुक्र यास विरोध करीत असतांहि त्यानें तीन पावलें भूमि यास दिली. पण यानें मोठें रूप घेऊन दोन पावलांतच सर्व आक्रमिलें. तेव्हां बलीनें शब्द सत्य करण्याकरितां आपलें मस्तक पुढें केलें व तेथें तिसरें पाऊल ठेवावयास सांगितलें. तेव्हां यानें प्रसन्न होऊन बलीस अनेक वर दिले (भा. ८. २०).

अविधि होणाऱ्या कर्मांचें फळ बलीला पोंचतें. यानें त्याची योग्यता जाणून स्वतः त्याचें द्वारपालत्व स्वीकारिलें. बलीस पातालांत घातल्याची मिति आषाढ शु. १२ होय (वामन. ३१; स्कंद. १. १. १८-१९; मत्स्य. २४५-२४६).

२ कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र

३ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

४ गरुडाचा पुत्र.

५ इरावतीचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७. २९२).

वामरथ्य--अत्रिवंशांतील एक गोत्रकार व प्रवर.

वायत--पाशह्रम्नाचें पैतृक नांव.

वाह्यन—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

वाम्नेय--(बृहदुक्थ वामदेव पहा).

वायु--एक ब्रह्मर्षि (म. शां. ४७).

२ मृत्यूचा शिष्य. याचा शिष्य इंद्र (वं. ब्रा. २).

वायुचक्र--मंकणक ऋषीचा पुत्र (मंकणक पहा).

२ युधिष्ठिरसभेंतील एक ऋषि (म. स. ४. १९ कुं.).

वायुमंडल व वायुरेतस्--मंकणक ऋषीचा पुत्र (मंकणक पहा).

वायुवेग—मंकणक ऋषीचा पुत्र (मंकणक पहा).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. हा द्रौपदीस्वयंवरास आला होता (म. आ. २०१. २ कुं.).

वायुहन्—मंकणक ऋषीचा पुत्र (मंकणक पहा).

वाय्य सत्यश्रवस्—आत्रेय सत्यश्रवसूनें वाय्य सत्यश्रवसवर अनुग्रह करण्याची उषेला प्रार्थना केली आहे (ऋ. ५. ७९. १).

वारक्य—(कंस, कुबेर, जनश्रुत, जयंत व प्रोष्ठपद पहा).

वारकि—कंसाचें पैतृक नांव (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १).

वारण—(सो. अनु.) मत्स्यमतें चंपाचा व वायुमतें चित्ररथाचा पुत्र.

वाराह—एक असुर (मत्स्य. १७२).

वाराहि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

२ अंगिराकुलांतील दुसरा गोत्रकार, ऋषि.

वारिप्लव—रैवत मन्वंतरांतील पारिप्लवाचें नामांतर.

वारिमूल—चाक्षुष मन्वंतरांतील देवगण.

वारिसार—(मौर्य. भविष्य.) भागवतमतें चंद्रगुप्ताचा पुत्र.

वाराही—सप्तमातृकांपैकीं एक.

वारिसेन—यमसभेंतील राजा (म. स. ८. २० कुं.).

वारुणि—धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

२ कश्यप व विनता यांचा पुत्र.

३ वरुणपुत्र अगस्त्याचें नांव.

४ वरुणपुत्र वसिष्ठाचें नांव.

५ भृगूचें पैतृक नांव.

वारुणी—स्वायंभुव मन्वंतरांतील वरुणाची स्त्री.

वार्क्षी—(मारिषा पहा).

वार्कलि किंवा वार्कलिन्—एक आचार्य (श. ब्रा. १२. ३. २. ६; ऐ. आ. ३. २. २). आरण्यकांत वार्कलिन् असा पाठ आहे.

वार्कारुणीपुत्र--हा आर्तभागीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य दुसरा वार्कारुणीपुत्र.

२ हा पहिल्या वार्कारुणीपुत्राचा शिष्य. याचा पाराशरीपुत्र हा शिष्य होय (बृ. उ. ६. ४. ३१).

३ यमसभेंतील एक राजा (म. स. ८. १० कुं.).

वार्जिनीवत—स्वाहीचें पैतृक नांव.

वार्द्धक्षत्रि—जयद्रथाचें पैतृक नांव (म. व. ३६४).

वार्धक्षेमि--हा भारतीय युद्धांत पांडवपक्षीय होता (म. उ. १७१. १७ कुं.). याचे घोडे कृष्णवर्ण व शृंगारलेले असत (म. द्रो. २३. १७ कुं.). याचेंहि नांव सुशर्मन् असून हा पांचाल्यच असावा. यास कर्णानें मारिलें (म. क. ५१. ४५. कुं.).

२ (१ सुशर्मन् पहा).

वार्षगण--असिताचें पैतृक नांव.

वार्षगणीपुत्र--हा गौतमीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य शालंकायनीपुत्र (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३१).

वार्षगण्य--उपाकर्मांतील तर्पणांत जैमिनीनें याचा उल्लेख केला आहे (जै. गृ. १. १४). सांख्ययोगाचार्य (योगसूत्रावरील व्यासभाष्य. ३. ५३).

२ सुश्रवस्‌चें पैतृक नांव.

वार्षागिर--(अंबरीष, ऋज्राश्व, भयमान, सहदेव व सुराधस् पहा).

वार्ष्टिहव्य—(उपस्तुत पहा).

वार्ष्ण--गोबल, बर्कु व ऐक्ष्वाक यांचें हें पैतृक नांव आहे. याचा व याज्ञवल्क्याचा देवयजनाबद्दल संवाद झाला (श. ब्रा. ३. १. १. ४). वार्ष्ण्य असा सयकार पाठहि आढळतो.

वार्ष्णायन—धूम्रपराशरकुलोत्पन्न एक गोत्रकार.

वार्ष्णिवृद्ध—उल्काचें पैतृक नांव.

वार्ष्णेय--शूषाचें पैतृक नांव.

२ नल राजाचा सारथि. नलाच्या वनवासकालीं हा ऋतुपर्णाचा सारथि झाला.

वार्ष्यायणि--एक वैयाकरण (नि. १. २).

वालखिल्य--प्रजा उत्पन्न करण्याकरितां तप करणाऱ्या प्रजापतीच्या केशापासून हे उत्पन्न झाले (तै. आ. १. २३. ३). क्रतूची बायको सन्नति किंवा क्रिया हिला अंगठ्याच्या पेराएवढे सूर्याप्रमाणें तेजस्वी व पूर्ण ब्रह्मचारी असे ६०००० पुत्र झाले. त्यांना वालखिल्य म्हणतात (विष्णु. १. १०; भा. ४. १; गरुड पहा). ऋग्वेदांत वालखिल्य नांवाचीं सूक्तें आहेत. पण त्यांचा वालखिल्य नांवाच्या ऋषींशीं कांहीं संबंध नाहीं. त्यांचे ऋषि अनुक्रमणींत वेगळेच दिले आहेत (ऋ. ८. ४९–५९). यांनीं आकाशदिव्याचें माहात्म्य सांगितलें (स्कंद. २. ४. ७).

वालायनि--(६ बाष्कलि पहा).

वालिन्—वरुण लोकांतील एक असुर (म. स. ९).

२ हा ऋक्षपत्नी विरजेला महेंद्रापासून झाला (ब्रह्मांड. ३. ७. २१४; भा. ९. १०. १३; ऋक्षरजस् पहा). वालीचा अमात्य तार, त्याची कन्या तारा ही वालीची बायको (वा. रा. उ. ३४; म. व. २८१. १७ कुं.). तारा ही सुषेणकन्या, असाहि उल्लेख आहे (वा. रा. कि. २२; ब्रह्मांड. ३. ७. २१८). यानें आपला भाऊ सुग्रीव यास यौवराज्य दिलें होतें (वा. रा. उ. ३४).

एकदां वालीनें सात ताडफळें ऋष्यमूक पर्वतावरील गुहेंत आणून ठेविलीं होतीं. तीं एका सर्पानें पाहिल्यावर तो त्यांच्याजवळ जाऊन बसला. तेव्हां वालीनें त्याला शाप दिला कीं, 'तुझ्या अंगावर यांचे सात ताडवृक्ष होतील.' सापानें, 'या सात ताडांना जो कोणी तोडील, तोच तुला मारील,' असा उलट शाप दिला. नंतर ऋष्यमूक पर्वतावर रामलक्ष्मण आले असतां, रामानें ते सात ताडवृक्ष एका सरळ रेषेंत आणून एका बाणानें तोडून टाकिले (आ. रा. ८). म्हणून रामाकडून पुढें वाली मारिला गेला.

हा पंचमेढ नामक राक्षसाबरोबर युद्ध करीत असतां त्यानें याला गिळून टाकिलें. परंतु वीरभद्रानें त्या राक्षसाला उभा चिरून याला सोडविलें (पद्म. पा. १०७). याच्याशीं रावण युद्धास आला असतां यानें त्याला आपल्या सामर्थ्यानें चकित केलें. तेव्हां रावणानें याच्याशीं सख्य केलें (ब्रह्मांड. ३. ७. २६४; वा. रा. उ. ३४).

त्याचप्रमाणें गोलभ गंधर्वाशीं सतत १५ वर्षें युद्ध करून यानें त्याला ठार मारिलें (वा. रा. कि. २२). यानें पंदुभीला मारून त्याचें प्रेत दूर फेंकलें, त्यामुळें दुंदुभीचें

रक्त मातंगाचे आश्रमांत उडून मातंगानें 'ऋष्यमूकावर आल्यास मरशील' असा यास शाप दिला (वा. रा. कि. ११).

दुंदुभीचा ज्येष्ठ पुत्र मायावी याचें आणि वालीचें स्त्रीकरितां मोठें वैर पडलें होतें. यानें मायाविन्ला ठार मारल्यावर तो याच्यावर चालून आला. हा त्याला सामोरा जातांच तो पळून जाऊं लागला. लागलीच वाली आणि सुग्रीव या दोघांनीं त्याचा पाठलाग सुरू केल्यावर तो एका गुहेंत शिरला. वालीहि सुग्रीवाला द्वाररक्षण करण्यास सांगून आंत शिरला. बराच काळ लोटला, तरी वाली गुहेंतून बाहेर न येतां, ला गुहेंतून रक्ताचा मोठा लोट बाहेर आला. तें पाहून मायावीनें वालीस मारिलें, अशी सुग्रीवाची समजूत झाली. नंतर गुहेच्या तोंडावर एक शिला ठेवून आणि वालीचें उत्तरकार्य करून तो किष्किंधेला परत आला. सुग्रीवानें वालीवधाची हकीकत सांगितल्यावर मंत्र्यांनीं सुग्रीवाच्या इच्छेविरुद्ध त्याला राज्याभिषेक केला. इतक्यांत मायावीला ठार मारून वाली परत आला. सुग्रीवाला पाहतांच वाली अत्यंत क्रोधयुक्त होऊन यानें सुग्रीवाची पुष्कळ निंदा केली. सुग्रीवानें याची समजूत घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. तथापि, राज्य मिळावें, या इच्छेनें सुग्रीव परत आला, अशी समजूत करून घेऊन यानें त्याला हांकलून दिलें व रुमा नांवाची त्याची स्त्रीहि हरण केली. तेव्हां सुग्रीव ऋष्यमूक पर्वतावर निघून गेला (वा. रा. कि. ९).

पुढें ऋष्यमूक पर्वतावर रामलक्ष्मण आले असतां त्यानें वालीला मारण्याविषयीं त्यांना विनंति केली. तेव्हां राम, लक्ष्मण, हनुमान व सुग्रीव किष्किंधेला आले. सुग्रीवाचें वालीशीं युद्ध सुरू झालें, परंतु सुग्रीव कोणता व वाली कोणता, हें न समजल्यामुळें रामानें वालीवर बाण सोडला नाहीं. शेवटीं सुग्रीव पराभव पावून ऋष्यमूक पर्वतावर पळून गेला. वालीनें तेथपर्यंत त्याचा पाठलाग केला, परंतु मातंगाच्या शापामुळें हा मागें परतला (वा. रा. कि. १२).

रामाच्या आज्ञेवरून, सुग्रीव कोणता हें समजावें याकरितां हनुमानानें दिलेली पुष्पमाला गळ्यांत घालून सुग्रीव पुनः रामलक्ष्मणांसहित वालीशीं युद्ध करण्याकरितां किष्किंधेला आला व त्यानें वालीला युद्धार्थ आव्हान केलें (वा. रा. कि. १३-१४). सुग्रीवाचा शब्द दुःसह होऊन युद्धोत्सुक वाली अंतःपुरांतन बाहेर पडला. तेव्हां तारेनें 'सुग्रीवाला रामलक्ष्मणांचा पाठिंबा असल्यामुळें रामाशीं विरोध करून सुग्रीवाशीं युद्ध करणें तुला योग्य नाहीं,' असें वालीला परोपरीनें सांगितलें. परंतु वालीनें तिचा निषेध करून व कंठांत सुवर्णमाला घालून युद्धार्थ गमन केलें. उपरिनिर्दिष्ट सुवर्णमाला वाली सुग्रीवाबरोबर युद्ध करण्याला निघण्यापूर्वीच चोरीला गेलेली होती (आ. रा. ८).

पुढें सुग्रीव व वाली यांचें घनघोर युद्ध होऊन रामानें याच्या वक्षःस्थलावर शरप्रहार करून याला निश्चेष्ट स्थितींत भूमीवर पाडिलें. कांहीं वेळानें सावध झाल्यावर यानें जवळच उभा असलेल्या रामाची अधर्मानें स्वतःचे प्राण घेतल्याबद्दल अनेक प्रकारें निंदा केली. रामानेंहि, 'तूं अधर्म केल्यामुळें अर्थात् धर्मानेंच मीं तुझा वध केला आहे,' असें सांगून याची समजूत घातली. तेव्हां रामाला विनाकारण दोष दिल्याबद्दल याला पश्चात्ताप होऊन यानें रामाची क्षमा मागितली व अंगदाचें रक्षण करण्याविषयीं त्याची प्रार्थना केली (३ राम पहा). भर्त्याची निधनवार्ता ऐकतांच अंगदासहित तारा युद्धभूमीवर आली व मूर्च्छित पतीला पाहतांच तिनें अत्यंत शोक केला (वा. रा. कि. १६-१९).

बऱ्याच वेळानें सावध झाल्यावर वालीनें सुग्रीवाला 'अंगदाला आपला औरसपुत्र समजून त्याचें संरक्षण करण्यास सांगून, त्याचप्रमाणें तारेच्या म्हणण्याप्रमाणें वागण्यास आणि रामाच्या इच्छित कार्यांत मदत करण्यास उपदेश करून कंठांतील सुवर्णमाला त्याला अर्पण केली. नंतर अंगदाकडे वळून सुग्रीवाच्या मताप्रमाणें वागण्यास सांगितल्यानंतर याचें प्राणोत्क्रमण झालें (वा. रा. कि. २२-२३).

नंतर रामाच्या आज्ञेवरून सुग्रीवानें वानरांकडून वालीचा और्ध्वदेहिक संस्कार केला. लौकरच हनुमानानें सुग्रीवाला राज्याभिषेक करून वालीपुत्र अंगदाला यौवराज्य दिलें (वा. रा. कि. २५-२६).

वालिशय--वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

वालिशिख--कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

वालिशिखायनि--एक आचार्य (सां. आ. ७.२१).

वाल्मीकि--एक ब्रह्मर्षि. सुमति नांवाच्या एका ब्राह्मणाचा पुत्र. हा लहान असतांनाच याचे आईबाप याला एका किराताजवळ पालन करण्यास ठेवून तप करण्यास निघून गेले. पुढें हा किराताच्याच संगतीनें आपलें ब्राह्मण्य विसरून चोरी करूं लागला. त्याचप्रमाणें इतर लोकहि याला कोळी म्हणूं लागले. एकदां कांहीं महर्षि याच्या वसतिस्थानावरून जात असतां त्यांना यानें लुटावयास आरंभ केला. परंतु त्या ऋषींनीं याला उपदेश केला; तेव्हांपासून याला उपरति झाली व यानें त्या ऋषींनीं दिलेल्या राममंत्राचा जप सुरू केला. पुढें बराच कालपर्यंत एकाच जागीं तप केल्यामुळें याच्या अंगावर वारूळ वाढलें. नंतर याच महर्षींनीं यास त्या वारुळांतून बाहेर काढिलें व 'वाल्मीकि' असें यांचें नांव ठेविलें (स्कंद. ५. १.२४; ७. १. २७८).

स्कंदपुराणांत याच्यासंबंधीं दुसरी कथा आढळते; ती अशीः पूर्वी एक कणु नामक ब्राह्मण होता. त्यानें बरींच वर्षे तप केलें. तप पूर्ण झाल्यावर त्याला आपल्या स्त्रीचें स्मरण झालें व त्यामुळें त्याचें वीर्य स्खलन पावलें. तें एका वनचरीनें गिळलें. त्यामुळें तिला एक पुत्र झाला. नंतर त्या पुत्रावर महर्षींचा प्रसाद होऊन त्याला ब्राह्मण्य लाभलें व तो पुढें वाल्मीकि या नांवानें प्रसिद्धीस आला (स्कंद. २. ७. २१).

याची पुढें ऋषींमध्यें गणना होऊं लागली. नंतर यानें तमसेच्या तीरावर आश्रम करून त्या ठिकाणीं आपलें अध्यापनाचें काम चालूं ठेविलें. याची शिष्यशाखा बरीच मोठी होती. परंतु सर्वांत भरद्वाज ऋषि मुख्य होता. एकदां भरद्वाजासह हा नदीवरून स्नान करून परत येत असतां एक व्याध मैथुनासक्त असलेल्या क्रौंच पक्षाच्या जोडींतील एकाला मारीत असलेला याला दिसला. त्याबरोबर याला त्या पक्षाची कींव येऊन याच्या तोंडांतून

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

अशी छंदोबद्ध शापवाणी बाहेर पडली. अकस्मात् तोंडांतून निघालेल्या शब्दांचा एक अनुष्टुप् वृत्तबद्ध श्लोक बनलेला पाहून यास परमाश्चर्य वाटलें. परंतु ' आपण त्या निषादाला शाप दिला, हें वाईट केलें, असें वाटून हा चिंताग्रस्त होऊन विचारमग्न झाला असतां ब्रह्मदेवानें स्वतः येऊन ' तूं म्हटलेला श्लोक यशोरूपच होईल. ' असें सांगून यास धीर दिला व रामचरित्र लिहावयास स्फूर्ति दिली. नंतर यानें रामचरित्राचा चोवीस सहस्र श्लोकांचा एक ग्रंथ लिहिला (वा. रा. बा. २).

रामानें सीतेचा त्याग केल्यावर तिला यानेंच सांभाळिलें. त्या वेळीं सीता गरोदर होती. पुढें यथाकालीं प्रसूत होऊन तिला लव आणि कुश असे दोन पुत्र झाले. त्यांचें संगोपन यानेंच केलें व पुढें त्यांचा विद्याभ्यास याच्याकडूनच झाला. नंतर यानें त्यांना स्वतः केलेलें रामायण पढविलें. सीतात्यागानंतर रामानें अश्वमेध यज्ञ केला. त्या वेळीं यज्ञसमारंभास हा आपल्या शिष्यांसह गेला होता. एकदां एका ऋषीबरोबर पाखंडवाद केल्यामुळें याला ब्रह्महत्येचा दोष लागून महादेवाच्या उपासनेनें त्याचें निरसन झालें (म. अनु. १८).

' वाल्मीकि ऋषि हा जातीनें शूद्र असून पुढें ऋषिप्रसादानें ब्राह्मणत्व पावला, याचें पूर्वीचें नांव वाल्या कोळी असें होतें; या प्रचलित दंतकथेस कोठेंच आधार नाहीं. उलट वाल्मीकि विद्वान् ब्राह्मण होता, हीच गोष्ट ज्या ज्या ठिकाणीं रामायणांत वाल्मीकीचा उल्लेख आलेला आहे, त्या त्या ठिकाणीं तपस्वी, मुनिपुंगव, द्विज या व याचसारख्या इतर विशेषणांनीं प्रामुख्यानें सांगितलेली आहे. त्याचप्रमाणें खुद्द वाल्मीकिनेंच आपली उत्पत्ति कोणापासून झाली, हें पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे.

प्राचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनंदन (वा.रा.उ.९६.१८). पण महर्षिप्रचेतसला वंश नसल्यामुळें हा प्रचेतस् दुसरा असावा.

वाल्मीकीस ब्रह्मदेवाच्या वरामुळें रामजन्मापूर्वीच रामचरित्र लिहितां आलें, असा पुष्कळांचा समज आहे व रामचरित्रावर जे ग्रंथ झाले, त्यांच्यामध्यें याच समजुतीचा अनुवाद केला असल्यानें ही समजूत दृढ होत चालली आहे. परंतु ती अगदीं निराधार आहे. कारण, रामायणांतील सर्व पदें भूतकालाचीं असून राज्यांतील पुढें होणारी स्थिति मात्र भविष्यकालीन म्हणून वर्णिली आहे. पुढें होणाऱ्या मनुष्याचें वर्णन भूतकालीन पदें घालून करणें हें असंभवनीय दिसतें. तेव्हां वाल्मीकि हा रामाच्या वेळीं अगर रामानंतर होऊन गेला असावा. रामायण हें काव्य रामानंतरच्या एखाद्या वाल्मीकि नांवाच्या मनुष्यानें लिहिलें असून तें रामकालीन वाल्मीकीच्या नांवावर दिलें असावें.

याच्या नांवावरील इतर ग्रंथ-वाल्मीकिसूत्र, वाल्मीकिशिक्षा, वाल्मीकिहृदय, गंगाष्टक (c. c.). ब्रह्मदेवानें भरद्वाजाबरोबर येऊन यास रामायण संपूर्ण करण्यास सांगितलें (यो. वा. १. २).

२ एक व्यास (व्यास पहा).

३ विसर्ग-संधिविषयीं मत सांगणारा एक आचार्य (तै. प्रा. ५. ३६; ९. ४; १८. ६).

वासना—अर्क नामक वसूची पत्नी.

वासाश्व—वैश्य जातीचा मंत्रद्रष्टा ऋषि (मत्स्य. १४५. ११६-११७).

वासिष्ठ—(इंद्रप्रमति, उपमन्यु, कर्णश्रुत, चित्रमहस्, चैकितायेय, द्युम्नीक, प्रथ, मन्यु, मृळीक, रौहिण, वसुक्र, वृषगण, व्याघ्रपात् व शक्ति सात्यहव्य, पहा.) वासिष्ठांचा स्वतंत्र आचार्य म्हणूनहि निर्देश आहे (जै. उ. ब्रा. ३. १५. २).

वासुकि—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र. हा सर्पांचा अधिपति आहे. याच्या स्त्रीचें नांव शतशीर्षा (म. उ. ११७. ७-१७ कुं.). जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत याचीं पंधरा कुळें दग्ध झालीं. त्यांचीं नांवें—१ कोटिश, २ मानस, ३ पूर्ण, ४ शल, ५ पाल, ६ हलीमक, ७ पिच्छल, ८ कौणप, ९ चक्र, १० कालवेग, ११ प्रकालन, १२ हिरण्यबाहु, १३ शरण, १४ कक्षक व १५ कालदंतक. हा शंकराच्या शरीरावर

असतो. याची बहीण जरत्कारु ऋषीची पत्नी जरत्कारु होय (म. आ. ३८. २० कुं.).

वासुक्र--वसुकर्ण व वसुकृत् यांचें पैतृक नांव.

वासुदेव--यानें एक वास्तुशास्त्रावर ग्रंथ केला आहे (मत्स्य. २५२).

वास्तु--विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

वास्य--व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील विष्णुमतें वेदमित्राचा शिष्य. याबद्दल वत्स, वात्स्य व मत्स्य असे पाठभेद (व्यास पहा).

वाहन--व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

वाहनप--गौरपराशर कुलांतील गोत्रकार. याबद्दल वाहयौज असा पाठभेद आहे.

वाहिक--हा वेद शिकलेला ब्राह्मण असूनहि मीठ विकून निर्वाह करी. यानें कोष्ट्याची विधवा स्त्री ठेविली होती. शेवटीं हा वाघाकडून मारिला गेला. परंतु याचें मांस गिधाडाच्या तोंडांतून गंगेंत पडल्यामुळें याचा उद्धार झाला (स्कंद. २. ४. १. २८).

वाहिनीपति--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

वाह्यक--वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

वाह्यमय--नीलपराशरकुलांतील गोत्रकार.

वाह्यायन--भृगुकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल महाभाग असा पाठभेद आहे.

विंश--(सू.दिष्ट.) विष्णु व वायु यांच्या मतें क्षुपाचा पुत्र.

विकट--रुद्रगणांतील एक.

२ एक राक्षस. याला अंगदानें मारिलें (वा. रा. यु. १२५).

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. हा द्रौपदीस्वयंवरांत उपस्थित होता. याला भीमानें मारिलें (म.क.४६.१६ कुं.).

४ एक राक्षस. यानें शरभाचे भोई खाल्ले व कमंडलूंतील गंगोदक हा प्याला. म्हणून यास सुबुद्धि सुचली व हा निगंमोद्बोधकतीर्थीं राहूं लागला. एके दिवशीं तेथील चिखलांत रुतलेली एक गाय काढीत असतां एका पाणहत्तीनें यास डोहांत बुडविलें. पण त्या पुण्यतीर्थांत मृत्यु आल्यानें यास स्वर्गप्राप्ति झाली (पद्म. उ. २०४-२०५).

विकटा--अशोक वनांतील सीतासंरक्षणार्थ असलेल्या दोन राक्षसी (वा. रा. सुं. २३. १४).

विकटानन--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

विकटावती--(ऐति.) ही पश्चिम द्वीपांत राहून अष्टप्रधानांच्या(कौसिल)द्वारां येथील राज्य करी. हिचा पति पुलोमार्चि (भवि. प्रति. ४. २२; गरुड पहा). व्हिक्टोरिया राणीचें हें भविष्य होय.

विकंपन--रुद्रगणांपैकीं एक.

२ रावणपक्षीय एक राक्षस (भा. ९. १०. १८).

विकर्ण--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. हा द्रौपदीस्वयंवरास गेला होता (म. आ. १८६). हा महारथि असून मोठा न्यायी होता. द्रौपदीला समेंत धरून आणल्यानंतर हा अन्याय होत आहे, असें विदुराबरोबर हाहि म्हणाला. याचा युद्धांत नकुलानें पराभव केला (म. द्रो. १०७. ३० कुं.) व सरतेशेवटीं भीमानें यास मारिलें (म. द्रो. १३७. ३० कुं.).

विकर्तन--या सूर्यवंशांतील राजाचें कुष्ट साभ्रमतींत स्नान केल्यानें गेलें. त्या स्थानास राजखड्ग म्हणतात (पद्म. उ. १३५).

विकुक्षि--(सू. इ.) इक्ष्वाकूच्या पुत्रांतील ज्येष्ठ. याला शशाद म्हणत असत (शशाद पहा).

विकुंजन किंवा **विकुंठन**--(सो. पूरु.) हस्तीचा पुत्र. याच्या बायकोचें नांव सुंदरा व मुलाचें नांव अजमीढ (म. आ. ६३. ३८ कुं.).

विकुंठ किंवा **वैकुंठ**--हे देव चवदा आहेत. हे रैवत मन्वंतरांत होऊन गेले. यांचीं नांवें-अजेय, कृश, गौर, जय, भीम, भेत्तृ, दम, दांत, ध्रुव, नाथ, यश, विद्वस्, वृष, व शुचि (ब्रह्मांड. २. ३६. ५७).

विकुंठा--रैवत व चाक्षुष मन्वंतरांतील वैकुंठ नामक अवताराची माता व शुभ्राची स्त्री.

विकुंडल--हा निषध नगरांतील हेमकुंडलाचा पुत्र. याला श्रीकुंडल नांवाचा भाऊ होता. हे दुराचारी असून यमुनास्नानानें मुक्त झाले (पद्म स्व. ३०).

विकुंभ--कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

विकृत--एक ब्राह्मण. याचा व विरूपाचा संवाद झाला होता (म. शां. १९७. ५ कुं.).

विकृति--रुद्रगणांपैकीं एक.

२ (सो. क्रोष्टु.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें जीमूत राजाचा पुत्र. यालाच मत्स्यमतें विमल असें नांव आहे.

विक्रम--(भविष्य.) हा विक्रमादित्य व विक्रम वेताळ हे एक असावेत (पद्म. उ. १८८).

विक्रम वेताळ--(विक्रम पहा).

विक्रमादित्य--(भविष्य.) चाणक्यानंतर ३३२० वर्षांनीं राज्य करणारा राजा (स्कंद. १. २. ४०).

विक्रमित्र--(वज्रमित्र पहा).

विक्रमशील--याची स्त्री कालिंदी व पुत्र दुर्गम (मार्क. ७२).

विक्रांत--(सू. दिष्ट.) वायुमतें दमपुत्र.

२ एक प्रजापति (वायु. २. ४. ५३).

विक्षम--कश्यपकुलांतील मंत्रकार.

विक्षर--कश्यप व दनायु यांचा पुत्र.

विक्षोभण--कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

विख्यात--तेरा सैंहिकेयांतील एक.

विगाहन--मुकुटवंशांतील एक. यानें आपल्या दुर्वर्तनामुळें आपल्या ज्ञातिबांधवांचा व आप्तेष्टांचा नाश करून घेतला (म. उ. ७३. ११; १६ कुं.).

विघन--रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

विचकाश्व--मांसाशन सोडणारा राजा (म. अनु. १७७. ७१ कुं.).

विचक्षण ताण्डय--हा गर्दभीमुख शांडिल्यायनाचा शिष्य. याचा शिष्य शाकदास भाडितायन (वं. ब्रा. १).

विचक्षुष--वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल विवर्धक असा पाठभेद आहे.

विचख्नु--भीष्मानें युधिष्ठिराला याची अहिंसेचा उपदेश करणारी गीता सांगितली आहे. हा शब्द कुंभकोणं प्रतींत विचख्यु असा आहे (म. शां. २७१. ३).

विचारिन् कावंधि—एक आचार्य. हा मांधात्याच्या यज्ञांत गेला होता (गो. ब्रा. १. २. १०; १८).

विचारु--कृष्णाला रुक्मिणीपासून झालेला पुत्र.

विचित्र—रौच्य मनूचा पुत्र.

२ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा.

३ यमाचा एक लेखक (स्कंद. ७. १. १४३).

विचित्रवीर्य--(सो. पूरु.) शंतनूपासून सत्यवतीचे ठिकाणीं झालेल्या दोन पुत्रांतील दुसरा. याचा थोरला भाऊ चित्रांगद. गंधर्वयुद्धांत चित्रांगद मेल्यामुळें भीष्मानें याला गादीवर बसविलें (म.आ. १०८.१६ कुं.). भीष्मानें काशीराजाच्या अम्बा, अम्बिका व अम्बालिका ह्या तीन कन्या जिंकून आणिल्या. त्यांपैकीं अम्बा परत गेली. बाकीच्या दोघींशीं याचा विवाह झाला. पण कांहीं अपत्य न होतांच अल्पवयांत हा क्षयानें मरण पावला (म. आ. १११. ९ कुं.). पुढें भीष्म व सत्यवती यांनीं विचार करून कृष्ण द्वैपायन व्यासाकडून नियोगपद्धतीनें अंबिकेचे ठिकाणीं धृतराष्ट्र व अम्बालिकेचे ठिकाणीं पांडु उत्पन्न करविला. अम्बिकेच्या दासीचे ठिकाणीं विदुर झाला (म. आ. ६३. ५४ कुं.).

२ शिवव्रतानें मुक्त झालेला पुरुष (स्कंद. १. ३३).

विचेतस्—भव्य देवांतील एक.

विजय--(१ बृहन्मनस् पहा).

२ (सू. निमि.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें जयपुत्र होय.

३ (सो. क्षत्र.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें सृंजयाचा पुत्र. वायुमतें संजयपौत्र व जयाचा पुत्र.

४ (सो. पुरूरवस्.) भागवतमतें पुरूरवापुत्र. यासच इतरत्र अमावसु म्हणतात.

५ (सो. वसु.) मत्स्यमतें वसुदेव व उपदेवी यांचा पुत्र.

६ (सो. अनु.) हा भागवत, विष्णु, वायु व मत्स्य यांच्या मतें जयद्रथपुत्र.

७ (सू. इ.) भागवतमतें चंपाचा, वायु, विष्णु व भविष्य यांच्या मतें चंचूचा पुत्र.

८ विष्णूचा द्वारपाल (जयविजय पहा).

९ कृष्णाला जांबवतीपासून झालेला पुत्र.

१० विष्णूचा पार्षद (भा. ८. २१. १६.).

११ (आंध्र. भविष्य.) यज्ञाचा किंवा यज्ञश्रीचा पुत्र.

१२ दाशरथि रामाच्या अष्टप्रधानांपैकीं एक.

१३ रामाच्या सभेंतील एक हास्यकार.

१४ भव्य देवांतील एक.

१५ पृथुक देवांतील एक.

१६ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

१७ मगध देशांतील एक ब्राह्मण (बर्बरिक पहा).

१८ लोकाक्षि नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

१९ भैरववंशांतील वाराणसीचा राजा. यानेंच खांडवी नगरी मोडून खांडववन केलें व तें इंद्राला क्रीडा करण्याला दिलें. याला तेरा पुत्र होते. त्यांत उपरिचर हा बलवान् असून धार्मिक होता. वाराणसीक्षेत्रांत या उपरिचरानें एक लक्ष यज्ञ केले (कालि. ९२).

विजया—शल्य राजाची कन्या व सहदेवाची भार्या. हिचा पुत्र सुहोत्र (म. आ. ६३. ७९ कुं.; भा. ९. २२. ३१).

२ कृष्णाची स्त्री (पद्म. सृ. १३).

३ पार्वतीची सखी. ही पार्वतीबरोबर तपश्चर्येला गेली होती (पार्वती पहा).

विजर किंवा **विज्वर**—अनायुषेचा पुत्र. याचे पुत्र कालक व खर.

विजिताश्व—पृथूस अर्चीपासून झालेल्या पुत्रांतील एक. पृथूनें शंभर अश्वमेधांचा निश्चय करून त्याप्रमाणें नव्याण्णव अश्वमेध पुरे केले. तेव्हां इंद्रास स्वपदच्युतीची भीति वाटून त्यानें पृथूचा अश्व चोरून नेला. तो यानें बराच पराक्रम करून सोडवून आणिला; त्यामुळेंच यास हें नांव पडलें. तसेंच याच्या अंगीं गुप्त होण्याची शक्ति होती; त्यामुळें यास अंतर्धान असें म्हणत. यास शिखंडिनी व नभस्वती या दोन स्त्रिया होत्या. पैकीं पहिलीस पावक, पवमान व शुचि असे

तीन पुत्र होते. दुसरीस हविर्धान नांवाचा एक पुत्र होता (भा. ४. १८-१९).

वितंड—द्रौपदीस्वयंवरास आलेला राजा (म. आ. २०१. १२ कुं.).

वितत्य—विहव्य ऋषीचा पुत्र. याचा पुत्र सत्य (म. अनु. ३०).

वितथ--(सो. पूरु.) दुष्यंतपुत्र भरताचा पुत्र. याला वितथ भरद्वाज म्हणत असत. हा वास्तविक बृहस्पतिवीर्यज असून भरतानें दत्तक घेतला होता. हा ब्राह्मण असून क्षत्रिय झाला. हा भरद्वाजाचा वंशज असावा. कारण याला गादीवर बसवून भरद्वाज वनांत गेला (ब्रह्म. १३. ५९-६१; ह. वं. १. ३२).

वितर्दन--एक राक्षस (वा. रा. यु. ६४).

वितस्त्य--सावर्णस ऋषीचा पुत्र. याचा पुत्र शिव (म. अनु. ८. ६२ कुं.).

विताना—मौत्य मन्वंतरांतील बृहद्भानूची माता.

विति--तुषित किंवा साध्य देवांपैकीं एक.

वित्त—प्रतर्दन देवांपैकीं एक.

२ सुख देवांपैकीं एक.

विदग्ध शाकल्य--यानें याज्ञवल्क्याशीं वाद केला व शेवटीं वादांत पराजित होऊन याला मरावें लागलें (बृ.उ. ३. ९. १; ४. १. ७; देवमित्र शाकल्य पहा).

२ व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य (व्यास पहा).

विदंड—द्रौपदीस्वयंवरास आलेला एक राजा (म. आ. १८६).

विदथिन्—भरद्वाजास या नांवानें संबोधिलेलें सांपडतें. हा अंगिरसगोत्री आहे. वितथ व हा एक असावा.

विदन्वत् भार्गव—सामद्रष्टा (पं. ब्रा.१३.११.१०).

विदद्श्व--तरतं व पुरुमीढाचा पिता (बृहद्दे. ५. ५०-८१; ऋ. ५. ६१).

विदर्भ—(स्वा. प्रिय.) ऋषभदेवाच्या नवखंडाधिपति नऊ पुत्रांतील एक. याच्या खंडास विदर्भखंड असें नांव आहे. याची कन्या लोपामुद्रा असावी (भा. ५. ४. १०).

२ (सो.क्रोष्टु.) ज्यामघ राजास शैब्या अथवा चैत्रा हिच्यापासून झालेला पुत्र. यानें याच्या जन्मापूर्वी बापानें जिंकून आणलेल्या भोज्या किंवा उपदानवी नांवाच्या मुलीशीं लग्न झालें. तिच्यापासून यास क्रथा कौशिक व लोमपाद नांवाचीं तीन मुलें झालीं (ह. वं. १. ३६).

याच्या केशिनी व सुमति नांवाच्या दोन मुली सगराला दिल्या होत्या. याला नारदपुराणांत काश्यप असें म्हटलें आहे (नारद. १. ८. ६३).

विदर्भिन् कौण्डिन्य—हा वत्सनपात् बाभ्रवाचा शिष्य. याचा शिष्य गालव (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

विदल—याला व उत्पलाला पार्वतीनें काशींत चेंडूनें मारिलें. तेथील लिंगास कंदुकेश्वर म्हणतात (शिव.रुद्र यु.५९).

२ सूर्यवंशीय ध्रुवसंधीचा प्रधान.

विदारण—सिंधुदेशीय जयद्रथाचा भाऊ (म. व.२६५)

विदारुण—चंपक नगरांतील दुष्ट राजा. ब्राह्मण व वेद यांच्या निंदेनें उत्पन्न झालेलें याचें कुष्ठ वेत्रवतीच्या स्नानानें नष्ट झालें (पद्म. उ. १३५).

विदुर—व्यासापासून विचित्रवीर्याची स्त्री अंबिका हिच्या दासीचे ठिकाणीं झालेला पुत्र (म. आ. १०६. ६७ कुं.; ब्रह्म. १५४; भा. ९. २२). विचित्रवीर्य निपुत्रिक मरण पावल्यामुळें त्याच्या मृत्यूनंतर कौरववंश पुढें चालूं राहणार नाहीं, या भीतीनें सत्यवतीनें आपला पुत्र व्यास, याच्याकडून आपल्या अंबिका व अंबालिका या दोन सुनांच्या ठिकाणीं पांडु व धृतराष्ट्र असे पुत्र उत्पन्न करविले. परंतु एक आंधळा व दुसरा रोगी असल्यामुळें सत्यवतीनें अंबिकेस पुनः व्यासाकडे पुत्रोत्पादनार्थ पाठविलें. पण तिनें स्वतः न जातां दासीस पाठविलें. तिच्या ठिकाणीं व्यासास एक तेजस्वी व बुद्धिमान् पुत्र झाला; तोच विदुर होय (म. आ. १०६).

हा दासीपासून झाला म्हणून यास क्षत्ता असें संबोधीत. हा प्रत्यक्ष यमधर्माच्याच अंशानें पृथ्वीवर जन्मला होता (म. आ. १०७-१०८; पद्म. उ. १४२; मांडव्य पहा).

विदुराची प्रवृत्ति लहानपणापासूनच धर्माकडे व सत्याकडे होती. त्याचप्रमाणें हा पांडवांवर अतिशय प्रेम करी व त्यांना जिवापलीकडे जपत असे. यानें पांडवांचें अनेक वेळां रक्षण केलें होतें. हा अत्यंत धोरणी व निःस्पृह असा असल्यामुळें धृतराष्ट्र याच्याहून वडील असूनसुद्धां याच्या सल्ल्यानेंच वागत असे. धृतराष्ट्रानें पांडवांस वनवासास पाठविलें, हें याला न आवडून यानें धृतराष्ट्रास तसें स्पष्ट सांगितलें. तेव्हां धृतराष्ट्र यास वरींच दुरुत्तरें बोलला. त्यांवरून हा पांडवांकडे वनांत निघून गेला. पण धृतराष्ट्रास याच्याशिवाय चैन पडेना, तेव्हां त्यानें याची क्षमा मागून यास परत बोलावून आणिलें.

पांडव वनांतून परत आल्यावर त्यांचें राज्य त्यांना परत देण्याविषयीं यानें धृतराष्ट्रास पुष्कळ सांगून पाहिलें. परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. त्याच वेळीं यानें धृतराष्ट्रास पुष्कळ उपदेश केला; तो विदुरनीति म्हणून प्रसिद्ध आहे (म. उ. ३१-४०).

समेटाचे सर्व प्रयत्न फोल ठरून भारतीय युद्धास सुरुवात झाली. परंतु युद्धांत कोणत्याहि प्रकारें भाग न घेतां हा तीर्थयात्रेस निघून गेला. नंतर पांडवांना राज्यप्राप्ति झाल्यावरहि कांहीं दिवस हा हस्तिनापुरांतच होता; पण पुढें धृतराष्ट्रादिकांबरोबर पुनः वनांत गेला (म. आश्र. १७). कांहीं कालानें यास उद्धवाचें दर्शन होऊन त्याच्या सांगण्यावरून यानें मैत्रेयाचा उपदेश घेतला व तेव्हांपासून हा पिशाचवृत्तीनें अरण्यांत हिंडूं लागला (भा. ३. ५).

पुढें युधिष्ठिर धृतराष्ट्रादिकांस भेटण्यास वनांत गेला असतां, त्यास याला पाहण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. याच्या शोधार्थ तो हिंडत असतां एका झाडास टेंकून उभा असलेला हा त्याला दिसला. यानें युधिष्ठिरास पाहतांच याच्या दृष्टीस आपली दृष्टि लावून हा आपल्या देहाचा त्याग करून युधिष्ठिराच्या शरीरांत शिरला (म. आश्र. २८). भागवतांत यानें प्रभासक्षेत्रीं देहत्याग केला असें म्हटलें आहे (भा. १. १५). मांडव्यानें दिलेल्या शापाची मुदत संपतांच हा साध्रामती-धर्मावती संगमीं गेला व तेथें स्नान करितांच शापमुक्त होऊन स्वर्गास गेला (पद्म. उ. १४१).

यानें देहत्याग केल्यावर युधिष्ठिर यास जाळूं लागला, पण आकाशवाणीनें त्यास मनाई केली (म.आ.२८.३१-३३ कुं.).

२ पांचाल देशांतील क्षत्रिय. सोमवती अमावस्येला प्रयागांत स्नान करून हा ब्रह्महत्येंतून शुद्ध झाला (पद्म. उ. ९१-९२).

३ (बहुला पहा).

विदुला—सौवीर देशच्या राजाची पत्नी. हिचा पति मरण पावला, तेव्हां पुत्र लहान असल्यामुळें सिंधुदेशच्या राजानें हिचें राज्य घेतलें. पुढें तो पुत्र मोठा झाल्यावर हिनें आपल्या क्षत्रियोचित उपदेशानें त्याच्या अंगांत वीरश्री उत्पन्न केली व राज्य परत घेवविलें. विदुलेच्या पुत्राचें नांव संजय असें होतें (म. उ. १३३-१३६). कुंतीनें युधिष्ठिराला युद्धाला प्रवृत्त करण्याकरितां विदुलापुत्रसंवाद पुरातन इतिहास म्हणून सांगितला आहे.

विदुष—(सो. द्रुह्यु.) मत्स्यमतें धृतपुत्र.

विदूरथ—(सो. पूरु.) परशुराम पृथ्वी निःक्षत्रिय करीत असतां याच्या आईनें यास ऋष्यवान् पर्वतावर ऋषींच्या आश्रमांत ठेवून लपविलें. तेथें याचें संरक्षण एका अस्वलानें केलें. परशुराम शूर्पारकांत स्वस्थ बसल्यावर हा पुढें झाला व यानें पूरूचा वंश वृद्धिंगत केला (म. शां. ४९).

२ (सो. कुरु.) कुरु व दाशार्ही शुभांगी यांचा पुत्र. याची स्त्री मधुकुलांतील संप्रिया व पुत्र अनश्वन् (म. आ. ६३. ४२ कुं.).

३ (सो. क्रोष्टु.) भजमानाचा पुत्र.

४ (सो. वृष्णि.) भागवतमतें चित्ररथाचा पुत्र.

५ (सो. पूरु.) सुरथाचा पुत्र.

६ वृद्धशर्मन् व वसुदेवभगिनी श्रुतदेवा यांचा पुत्र. वक्रदंताचा भाऊ. हा रुक्मिणी व द्रौपदी (म. आ. १८६) यांच्या स्वयंवरप्रसंगीं उपस्थित होता. शिशुपाल शाल्वादिकांचा वध झाल्यावर मित्रकार्य म्हणून यानें कृष्णावर स्वारी केली. पण त्यानें यास ठार केलें (भा. १०. ५३.१७; १०. ७८).

७ हंसध्वजाचा भाऊ.

८ दक्षिणेंतील राजा. यानें आपली कन्या मानिनी राज्यवर्धनास दिली होती (मार्क. १०६. १०).

९ एक राजा. भलंदनाचा मित्र. याचे पुत्र सुनीति व सुमति. हा एकदां मृगयेकरितां गेला असतां यास भूमीस एक मोठें थोरलें विवर दिसलें. जवळच सुव्रत मुनि बसलेला याच्या दृष्टीस पडला. त्याजवळ चवकशी करितां–कुजृंभाच्या जांभईनें पडलेल्या विवरांपैकीं तें एक आहे. कुजृंभाजवळ सौनंद नांवाचें मुसळ आहे. त्याच्या जोरावर तो अजिंक्य आहे–ही हकीकत कळल्यावर हा नगरांत गेला व सर्व हकीकत यानें मंत्र्यांस सांगितली. ती याची कन्या मुदावती हिनेंहि ऐकली होती. लवकरच तिला त्या कुजृंभानें उपवनांतून पळविलें. तेव्हा सुनीति व सुमति यांनीं त्यावर स्वारी केली. पण त्यांचें सर्व सैन्य मारून त्यांना कुजृंभानें कैद केलें. नंतर यानें दवंडी पिटविली व त्यास मारून आपल्या मुलांस सोडविणारास मुदावती देण्याचें जाहीर केलें. भलंदनपुत्र वत्सप्रीनें युद्धास जाण्याचें ठरवून यास सांगितलें व त्या दैत्यास ठार मारून लवकरच मुदावतीशीं लग्न केलें (मार्क. ११३).

१० (सो. क्रोष्टु.) लोमपादाच्या शाखेंतील विधृतीचा पुत्र. यास उदर्क व दाशार्ह हीं नांवें होतीं (अग्नि. २७५. १९-२०). पद्मांत हा निवृत्तीचा पुत्र व यास दाशार्ह असें दुसरें नांव असल्याचें दिलें आहे (पद्म. सृ. १३).

विदेघ माथव—हा राजा आपल्या तोंडांत अग्नि ठेवी. रहूगण गौतम हा याचा पुरोहित होता. गौतमानें विचारिलें असतां, अग्नि आपल्या मुखांतून निघून जाईल म्हणून विदेघ कांहींच उत्तर देत नसे. गौतमानें अग्नीची पुष्कळ स्तुति केली पण व्यर्थ! एकदां गौतमाच्या तोंडून घृत असा शब्द निघाल्याबरोबर अग्नि बाहेर प्रसार पावूं लागला. विदेघ व गौतम यांनाहि अग्नि जाळूं लागला. तेव्हां विदेघानें अग्नीचा ताप शांत व्हावा म्हणून सदानीरा नदींत बुडी मारिली. अग्नीनें सगळ्या नद्या कोरड्या पाडल्या. परंतु उत्तर दिशेकडून वाहणाऱ्या सप्तनीरा नदीपुढें त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. म्हणून

तिला सदानीरा असें नांव पडलें. या नदीच्या पूर्वेकडील प्रदेशांत पवित्र ब्राह्मणसमुदाय राहत असतो व त्यामुळें आतां देखील सदरहू स्थान अति पवित्र मानलें जातें (श. ब्रा. १. ४. १. १०-१७). सध्यांहि ही नदी कोसल व विदेह यांची मर्यादा आहे असें सायणाचार्य म्हणतात.

विदेह—(३ निमि पहा).

२ (सो. वसु.) मत्स्यमतें वसुदेव व देवकी यांचा पुत्र.

विदैवत—नास्तिकमतामुळें याला पिशाचयोनि लाभली. हा पूर्वजन्मीं हरिवीर नांवाचा क्षत्रिय असून दहा हजार गांव याच्या ताब्यांत होते (पद्म. पा. ९५; ९८).

विद्य—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार व प्रवर. याबद्दल क्षितिमुखाविद्ध असा पाठभेद आहे.

विद्या—एकदां विद्या ब्राह्मणाकडे आली व त्यास म्हणाली कीं, मी तुझा शेवधि (ठेवा) आहे. मला असूया करणाऱ्या शिष्यास अर्पण करूं नकोस व जो नियमनिष्ठ, पवित्र, ब्रह्मचारी, निधिरक्षक व अनवधानशून्य असेल त्याच ब्राह्मणास मजला अर्पण कर (वैदिकमंत्र सायणाचार्य ऋग्वेद प्रस्तावना).

विद्याचंड—कौशिक ब्राह्मणाचा पुत्र (पितृवर्तिन् पहा).

विद्याधीश—सोमकांत राजाचा प्रधान.

विद्यापति—इंद्रद्युम्नाचा उपाध्याय (स्कंद. २. २. ८).

विद्युच्छत्रु—मार्गशीर्षांत सूर्याबरोबर फिरणारा एक ऋषि (भा. १२. ११.३१).

विद्युज्जिह्व—शूर्पणखेचा पति. यास रावणानें मारिलें.

२ रावणाचा एक प्रधान. यानें रामाचें शिर व धनुष्य हीं मायेनें निर्माण करून तीं सीतेस दाखविलीं व तिला 'रावणाला वश हो,' असें हा म्हणाला. पण सीता वश झाली नाहीं.

३ विश्रवस् व वाका यांचा पुत्र.

४ अमृत रक्षण करणारे दोन सर्प (म. आ. ६३.५-६ कुं.).

विद्युत्—यातुधान पुत्र. याचा पुत्र रसन (ब्रह्मांड. ३. ७. ९५).

विद्युत—सहिष्णु नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

विद्युता—एक अप्सरा (म. अनु. ५०. ४८ कुं.).

विद्युत्केश—हेति राक्षस व मयकन्या यांचा पुत्र. यानें संध्येची कन्या सालकटंकटा इजबरोबर विवाह केला व हा तिच्याशीं रममाण होऊं लागला. पुढें तिनें आपला गर्भ मंदर पर्वतावर टाकिला. त्याचें शंकरानें पालन केलें (वा. रा. उ. ४).

विद्युत्पर्णा—कश्यप व प्राधा यांची कन्या.

विद्युत्प्रभ—एक ऋषि (म. अनु. १८८. ४३ कुं.).

विद्युत्प्रभा—एक अप्सरा (म. उ. १११. २१ कुं.).

विद्युद्दंष्ट्र—रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. यु. ७३).

विद्युद्रूप—लंकेंतील एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

२ एक कुबेरसेवक राक्षस. हा कैलास पर्वतावर मद्यपान करीत स्त्रीसह एका दगडावर बसला होता. तेथें कंक नांवाचा गरुडवंशी पक्षी आला असतां, याची त्याची थोडी बाचाबाची होऊन विद्युद्रूपानें कंकावर खड्ग फेकून यानें त्यास ठार केलें. त्यामुळें रागावून कंकाचा भाऊ कंधर यानें याशीं युद्ध करून यास ठार केलें. हें पाहून याची स्त्री मेनकाकन्या मदनिका ही भिऊन कंधराची पत्नी झाली (मार्क. २. ४-२८).

विद्युन्मालिन्—तारकासुराचा पुत्र व त्रिपुरांतील एका पुराचा अधिपति (म. क. ३३; लिंग. १. ७१).

२ हा एक महापराक्रमी राक्षस रावणाचा मित्र असून पातालांत राहत होता. यानें रावणवधाचा सूड उगविण्याकरितां रामाचा घोडा पळविला. तेव्हां शत्रुघ्नानें याचा वध करून घोडा परत आणिला (पद्म. पा. ३४).

३ सुषेणानें मारिलेला एक रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा. सुं. ६; यु. ४३).

विद्योत—धर्म व लंबा यांचा पुत्र.

विद्रावण—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

विधातृ—एक आदित्य. हा प्रत्येक आषाढांत प्रकाशतो (भवि. ब्राह्म. ७८). हा सहस् (मार्गशीर्ष मासीं) प्रकाशतो (भा. १२. ११). यास क्रिया नांवाची भार्या होती. तिजपासून यानें पंचचित अग्नि उत्पन्न केले (विवस्वत् पहा).

२ भृगु ऋषीचा ख्यातीपासून झालेला पुत्र. यास धाता व श्री अशीं दोन भावंडें होतीं. मेरुकन्या नियति ही याची स्त्री. तिजपासून यास प्राण नांवाचा पुत्र झाला (भा. ४. १).

विधान—सुख देवांपैकीं एक.

विधिसार—(शिशु. भविष्य.) भागवतमतें क्षेत्रज्ञाचा व ब्रह्मांडमतें क्षत्रौजसचा पुत्र. यास बिंदुसार, विंध्यसेन व विविसार अशीं नांवें आहेत.

विधुम—अष्टवसूंपैकीं एक (अलंबुसा पहा).

विधृत—या दुष्ट राजाचा प्रहर शब्दांतील हर या उच्चारानें उद्धार झाला (पद्म. पा. १११).

विधृति—(सू. इ.) भागवतमतें खगणपुत्र.

२ तामस मन्वंतरांतील देवांची माता (भा. ८.१.२९).

३ आभूतरजस् देवांतील एक.

विनत—रामसेनेंतील एक वानर. याच्या सेनेंत साठ लक्ष वानर होते (वा. रा. यु. २६).

२ इलाचा पुत्र.

३ पुलहास श्वेतेपासून झालेला पुत्र.

विनता—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांच्या कन्या व अरिष्टनेमि कश्यपाची भार्या (अरुण, कद्रू, कश्यप व गरुड

पहा). अरुण व गरुड यांशिवाय तार्क्ष्य, अरिष्टनेमि, गरुड, अरुण व आकर्णि हे हिचे पुत्र होत (भवि. ब्राह्म. १५९).

विनताश्व—(इल पहा).

विनायक—एक रुद्रगणाधिपति (भूत पहा).

विनाशन—कश्यप व काला यांचा पुत्र.

विनिताश्व—या राजाला स्वर्ग प्राप्त होऊनहि अन्नदान न केल्यानें त्रास झाला (पद्म. सृ. ३४).

विंद—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. भीमानें यास ठार मारिलें (म. द्रो. १२७. ४८ कुं.).

२ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा. केकय देशाधिपतीचा पुत्र. याला सात्यकीनें मारिलें (म. क. १०.६ कुं.).

३ आवन्त्य राजाचा पुत्र. दुर्योधनपक्षीय राजा (म. स. ३२. ११; उ. १६६. ६ कुं.). याचें प्रथम कुंतिभोज राजाशीं युद्ध झालें (म. भी. ४५). पण पुढें यास अर्जुनानें मारिलें (म. द्रो. ९९. २७ कुं.).

विन्दु आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८.९४; ९.३०).

विंध्य—रैवत मनूचा पुत्र.

विंध्यशक्ति—(पौर. भविष्य.) एक राजा.

विंध्यसेन—(शिशु. भविष्य.) मत्स्यमतें क्षेमजिताचा पुत्र.

विंध्यावली—बलि दैत्याची स्त्री (१ बलि पहा).

२ रुक्मांगदाची स्त्री.

विंध्याश्व—(सो. अज.) मत्स्यमतें इंद्रसेनपुत्र.

विपक्व—मरीचिगर्भ देवांपैकीं एक.

विपश्चित्—स्वारोचिष मन्वंतरांतील इंद्र.

२ एक राजा. याची स्त्री विदर्भराजकन्या पीवरी. तिच्याशीं यानें ती ऋतुस्नात असतां संभोग न करतां कैकयीशीं केला, त्यामुळें यास मरणोत्तर नरक प्राप्त झाला (मार्क. १३. १३-१५).

विपश्चित् दृढजयंत लौहित्य—हा दक्ष जयंत लौहित्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४२. २).

विपश्चित् शकुनिमित्र पाराशर्य—एक आचार्य. हा आषाढ उत्तर पाराशर्याचा शिष्य. याचा शिष्य जयंत पाराशर्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १).

विपाट—कौरवपक्षीय राजा. याला अर्जुनानें मारिलें (म. द्रो. ३२. ६१ कुं.).

विपाठा—दुर्गमपत्नी (मार्क. ७२. ४६; १ रेवती पहा).

विपाद—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

विपाप—दमन नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

विपाप्मन्—निश्चवन नामक अग्नीचा पुत्र. वास्तुकार्यांत याचें प्राधान्य असतें.

२ (सो. पुरूरवस्) मत्स्यमतें आयुपुत्र.

विपुल—(सो. वसु.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

२ देवशर्म्याचा शिष्य. यानें गुरुपत्नीचें इंद्रापासून संरक्षण केलें, पण तें गुरूला न सांगितल्यामळें याला पाप लागलें होतें. गुरूला तें निवेदन करून त्यांतून हा मुक्त झाला (म. अनु. ४०-४५ कुं.).

३ सौवीर देशचा एक यवन राजा. पांडूनें याला जिंकण्याचा प्रयत्न केला होता; पण त्याला यश आलें नाहीं. शेवटीं अर्जुनानें याला ठार केलें. याचें सुमित्र असें नांव असून दत्तामित्र या नांवानें याची प्रसिद्धी होती असें दिसतें (म. आ. १७१. ४४ कुं.).

विपुलस्वान्—एक ऋषि. यास सुकृष व तुंबुरु असे दोन पुत्र होते (मार्क. ३. १५).

विपूजन शौराकि किंवा **सौराकि**—एक आचार्य (क. सं. २७. ५; मै. सं. ३. १. ३).

विपृथु—(सो. वृष्णि.) विष्णु व वायु यांच्या मतें चित्रकाचा पुत्र. हा द्रौपदीस्वयंवरास आला होता. अर्जुनानें सुभद्रेचें हरण केलें, त्या वेळीं यानें अर्जुनाबरोबर युद्ध केलें (म. आ. २०१. १८; २३९. १०; स. ४. ३६ कुं.).

विपृष्ठ—(सो. वसु.) वसुदेव व धृतदेवी यांचा पुत्र.

विप्र—(सो. मगध. भविष्य.) भागवतमतें सृतंजयाचा व विष्णुमतें श्रुतंजयाचा पुत्र (३ महाबाहु पहा).

विप्रचित्ति—एक आचार्य. हा व्यष्टीचा शिष्य व याचा शिष्य एक ऋषि होय (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

२ कश्यप व दनु यांचा पुत्र. याची स्त्री हिरण्यकशिपुकन्या सिंहिका. हिरण्यकशिपु व वृत्र यांचे बाजूनें हा देवांशीं लढला (म. स. ५१. ७ कुं.; भा. ६. ७०). हा वरुणाच्या सभेंतील एक सभासद होता (म. स. ९. १६ कुं.). यास राहु व १०० केतु असे १०१ पुत्र होते (भा. ६. ६). पण इतरत्र तेरा ही संख्या सांगितली असून विष्णु व ब्रह्मांड यांत १२ व हरिवंशांत १४ आहे. ब्रह्म आणि मत्स्य यांत तेरा आहे. पण मत्स्यांतहि शंभु नांवाचा पुत्र दुसरीकडेच सांगितला आहे (मत्स्य. १७७. ७). हरिवंशांतील यादी पुढें दिली आहे व तिच्याशीं इतर पुराणांतील बहुतेक नांवें जुळतीं असून तीं कंसांत दिलीं आहेत:--अंजिक (अजन, अंजक, सुपुंजिक), इल्वल, कालनाभ, खसृम (शलभ, श्वसृप), नभ (नल, भौम), नमुचि, नरक (कनक), राहु (पोतरण, सरमाण, स्वर्भानु), वज्रनाभ (कालवीर्य, चक्रयोधिन्, बल), वातापि, व्यंश (वंश्य, व्यंस, सव्यसिव्य), शुक (विख्यात, केतु, शंभु)

(ह. वं. १. ३; मत्स्य. ६; विष्णु. १. २१; ब्रह्म. ३; ब्रह्मांड. ६. १८. २२).

विप्रजूति वातरशन–मंत्रद्रष्टा(ऋ. १०. १३६. ३०).

विप्रबंधु गौपायन अथवा **लौपायन**—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. २४. ४; १०. ५७. ६०).

विबुध—(सू. निमि.) विष्णुमतें कृतिपुत्र. यास भागवतांत विस्तृत व इतरत्र विश्रुत म्हटलें आहे. वायुमतें हा देवमीढाचा पुत्र.

विभा—कावेरीची कन्या, दुर्गमाची पत्नी (१ रेवती पहा).

विभांड—एक ब्रह्मर्षि (म. शां. ४७).

विभांडक--काश्यपकुलांतील एक ऋषि. हा ऋष्यशृंगाचा पिता (म. व. १११. ११ कुं.). याचा आश्रम कौशिकी नदीवर होता.

विभांडक काश्यप--ऋष्यशृंगाचा पुत्र व शिष्य. याचा शिष्य मित्रभू काश्यप (वं. ब्रा. २).

विभाव--जितांजित् देवांपैकीं एक.

विभावरी--ब्रह्मदेवाची कन्या. हीच पार्वती झाली (ब्रह्मन् पहा).

विभावसु--प्रतर्दन देवांतील एक.

२ विवस्वानाचा पुत्र. (म. आ. १. ५५ कुं.).

३ सुर दैत्याचा पुत्र. यास कृष्णानें मारिलें (सुर पहा).

४ पांडवांसमागमें द्वैतवनांत असणारा एक ऋषि (म व. २६. २४ कुं.).

५ सुप्रतीक नामक ऋषीचा भाऊ. भावाच्या शापांमुळें हा कूर्म योनींत पडला असतां त्या ठिकाणीं यास गरुडानें भक्षिलें (म. आ. २९. १६ कुं.).

६ एक वैश्य. हा रोज दान करी व ब्राह्मणास भोजन घाली. परंतु शंकराची पूजा करितांना अपवित्र घंटा होती, ती वाजवी. त्यामुळें याला मरणानंतर घंटेच्या आकाराचें मुख प्राप्त झालें. म्हणून यास घंटामुख असें म्हणतात (पद्म. पा. ११७).

विभास--जित् देवांपैकीं एक.

२ अमिताभ देवांतील एक.

३ वशवर्तिन् देवांतील एक.

विभिंदु--एक राजा. काण्व मेधातिथीनें याच्या दातृत्वाची प्रशंसा केली आहे. याच्या येथें अठ्ठेचाळीस हजार मिळाले असें त्यानें सांगितलें (ऋ. ८. २. ४१-४२). पण दुसरीकडे गाई असें त्याचें स्पष्टीकरण आहे. पण विभिंदूच्या ऐवजीं विभिंदुक असें म्हटलें आहे (पं. ब्रा. १५. १०. ११).

विभिंदुक--(विभिंदु पहा).

विभीषण--एक यक्ष (म. स. १०. १८ कुं.).

विभु--कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ यज्ञ व दक्षिणा यांचा पुत्र.

३ (स्वा.) प्रस्ताव व नियुत्सा यांचा पुत्र. याची स्त्री रति व पुत्र पृथुषेण (भा. ५. १५. ६).

४ (सो. क्षत्र.) सत्यकेतूचा पुत्र. याचा पुत्र सुविभु.

५ रात्रियुद्धांत भीमानें मारिलेला शकुनीचा भ्राता (म. द्रो. १५८. ९-२३ कुं.).

६ वारुणि भृगूचा पुत्र. यास वरेण्य असें नामांतर होतें.

७ साध्य देवांतील एक.

८ तुषित देवांतील एक.

९ रैवत मन्वंतरांतील इंद्र.

१० स्वारोचिष मन्वंतरांतील विष्णूचा अवतार.

११ भव व सिद्धि यांचा पुत्र.

१२ जितांजित् देवांपैकीं एक.

१३ (सो. मगध.) श्रुतंजयाचा पुत्र (३ महाबाहु पहा).

१४ (स्वा. प्रिय.) पृथु व अर्चि यांचा पुत्र.

१५ स्वायंभुव मनूचा पुत्र (पद्म. सृ. ७).

विभूति--विश्वामित्राचा पुत्र.

विभ्राज--(सो. पूरु.) विष्णु व वायु यांच्या मतें सुकृतिपुत्र. मत्स्यमतें सुकृतपुत्र (२ पार पहा).

विभ्राज सौर्य--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १७०).

विमद ऐन्द्र किंवा **प्राजापत्य**—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. २०-२६). याच्यावर इंद्रानें व अश्वीनींहि कृपा केली होती (ऋ. १. ११२. १९; ११६. १; ११७. २०; १०. ३९. ७; ६५. १२). पुरुमित्राची तरुण कन्या कमद्यु याची बायको होती (ऋ. १. ११७ २० सायण-भाष्य; १०. ६५. १२). हा, इंद्र व प्रजापति यांचा मुलगा म्हणून यास ऐन्द्र व प्राजापत्य म्हणत. कमद्यूनें स्वयंवरांत याला वरिलें. तेव्हां निराश झालेल्या इतर राजांनीं याच्याशीं युद्ध सुरूं केलें. अश्वी देवांनीं याला साहाय्य केलें व कमद्यूला रथांत घालून याच्याकडे पोंचतें केलें (अ. वे. ४. २९. ४; ऐ. ब्रा. ५. ५. १).

विमनुष्या—कश्यप व मुनि यांची कन्या.

विमर्द—या किरातराजाचा शिवपूजेनें उद्धार झाला (स्कंद. ३. ३. ४).

विमल--इल राजाचा कनिष्ठ पुत्र.

२ विकृति राजाचें दुसरें नांव.

३ हिमालयाच्या पायथ्याशीं राहणारा एक ब्राह्मण. याला हरिदत्त या नांवाचा एक मुलगा होता. त्याचें उपनयन झाल्यावर तो गुरुगृहीं गेला व अभ्यास संपवून संन्याशी झाला.

तेव्हां त्याच्या मातेला फार वाईट वाटलें व 'वंशवृद्धीकरितां तप करा,' असें ती याला म्हणाली. परंतु ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून हा द्वारकेस गेला. तेव्हां आकाशवाणीनें सांगितलें कीं, 'तुला पुत्र होईल' (पद्म. उ. २०७).

४ रत्नातट नगरांतील राजा. यानें रामाच्या अश्वमेधाकरितां शत्रुघ्नाला मदत केली होती (पद्म. पा. १७).

५ (सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें जीमूतपुत्र. यास इतरत्र विकृति म्हणतात.

६ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

विमलपिंडक--कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

विमुख--एक ब्रह्मर्षि. हा दक्षिण दिशेला आश्रय धरून राहत असे (वा. रा. उ. १).

विमौद्गल--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

वियति--(सो. पुरूरवस्) भागवत व विष्णु यांच्या मतें नहुषपुत्र.

विरज--(स्वा. नाभि.) हा ऋषभास विरोचनेपासून झाला. याची भार्या विषूचि. याला शंभर पुत्र व एक कन्या होती.

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील एक ऋषि.

३ सावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

४ सावर्णि मनूचा पुत्र.

५ (स्वा.) भागवतमतें पूर्णिमापुत्र.

६ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील जातूकर्ण्याचा शिष्य.

विरजस्—स्वायंभुव मन्वंतरांतील वसिष्ठ व ऊर्जा यांचा पुत्र.

२ नारायण नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

३ लोकाक्षि नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

४ चाक्षुष मन्वंतरांतील एक ऋषि.

५ वशवर्तिन् देवांपैकीं एक.

६ कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

७ वारुणि कवीच्या सात पुत्रांतील एक.

८ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. याला भीमानें ठार मारिलें (म. द्रो. १५८. १७-१९ कुं.).

विरजा-शुक्रपुत्र ऋक्षाची स्त्री व ब्रह्मयाची कन्या. हिचे ठायीं इंद्रानें वाली व सूर्यानें सुग्रीव असे दोन प्रख्यात वानर उत्पन्न केले (ब्रह्मांड. ३. ७. २११-२१५). इतरत्र हे ऋक्षरजसला स्त्रीस्वरूपांत झाल्याचें दिलें आहे.

२ सुस्वधा नांवाच्या पितरांची कन्या. नहुषाची पत्नी व ययातीची माता (मत्स्य. १५. २३).

३ एक राक्षसी. ही अदितिपुत्र महौत्कटास खाऊन अंतरिक्षांत गेली. पण हिला तहान फार लागल्यामुळें ही पुनः भूलोकीं आली. इतक्यांत महौत्कट हिचे पोटांत वाढला असल्यामुळें हिचें पोट फुटलें व तो वर आला. त्यामुळें ही मेली. पण महौत्कटरूपी गणपतीच्या दर्शनस्पर्शादिकांनीं हिला मुक्ति मिळाली (गणेश. २. ७).

४ कृष्णाची राधेप्रमाणेंच एक आवडती स्त्री. राधेनें हिला 'तूं नदी हो,' असा सवतीमत्सरामुळें शाप दिला. त्याप्रमाणें ही विरजा नदी झाली. क्षारसमुद्रादि अष्ट समुद्र हिचेच पुत्र होत (ब्रह्मवै. ४. २).

विरजस्क—सावर्णि मनूचा पुत्र.

विरजामित्र—स्वायंभुव मन्वंतरांतील वसिष्ठपुत्र. विरजस् व मित्र अशीं हीं पदें असावींत.

विरथ—(सो. द्विमीढ.) मत्स्यमतें नृपंजयपुत्र (बहुरथ पहा).

विराज्—(स्वा. नाभि.) विष्णुमतें नराचा पुत्र.

२ स्वायंभुव मनूसहि हें नांव आहे (मत्स्य. ३. ४५; ब्रह्मांड. २. ९. ३९).

विराज—अविक्षिताचा पुत्र (म. आ. १०१.४०कुं.).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. यास भीमानें मारिलें (म. भी. ९६. २७ कुं.).

विराट—आनंदाचा मानसपुत्र (१ आनंद पहा).

२ सुतप देवांपैकीं एक.

३ मत्स्य देशाधिपति क्षत्रिय राजा (म. वि. ३१). हा मरुद्गणाचा अंश होता (म. आ. ६७). विराट ही याची राजधानी. याची प्रथम भार्या सुरथा. तिला श्वेत व शंख असे दोन पुत्र. दुसरी स्त्री केकय नामक सूत राजाची कन्या सुदेष्णा. तिचा पुत्र भूमिंजय अथवा उत्तर (म. वि. २१ कुं.). सुदेष्णा ही याची पट्टराणी होती (म. वि. ९). याचे एकंदर अकरा भ्राते असून त्यांपैकीं शतानीक, मदिराक्ष अथवा मदिराश्व व सूर्यदत्त हे सुशर्म्याबरोबर झालेल्या युद्धांत होते (म. वि. ३१); आणि शतानीक, सूर्यदत्त, श्रुतानीक, श्रुतध्वज, बलानीक, जयानीक, जयाश्व, रथवाहन, चंद्रोदय व समरथ हे भारतीययुद्धांत पांडवांच्या बाजूनें लढायला होते (म. द्रो. १५८). हा आपल्या शंख व उत्तर या पुत्रांसह द्रौपदीस्वयंवरास गेला होता (म. आ. १८६).

शमीवृक्षावर शस्त्रन्यास केल्यावर आपलीं नांवें व रूपें बदलून अज्ञातवास काढण्यासाठीं पांडव विराटाच्या नगरींत राहिले होते. पुढें लवकरच विराटाचा सेनापति कीचक भीमाकडून मारिला गेला (म. वि. २२). हें पाहून त्रिगर्तांचा राजा सुशर्मा, यानें विराटावर सूड उगविण्याकरितां

याचा दक्षिणेकडील गौळवाडा लुटला. ही बातमी विराटाला कळतांच वरोबर शतानीक व मदिराक्ष हे भ्राते, शंख नामक पुत्र, कंक (युधिष्ठिर), बल्लव (भीम), ग्रंथिक अथवा दामग्रंथि (नकुल), तंतिपाल अथवा अरिष्टनेमि (सहदेव) शिवाय मत्स्य वीर यांना घेऊन यानें सुशर्म्यावर चाल केली. बराच काळ युद्ध होऊन त्यांत सुशर्म्यानें विराटाला जिवंत धरिलें. हें युधिष्ठिरानें पाहतांच विराटाला सोडवून आणण्याकरितां त्यानें नकुलसहदेव यांना चक्ररक्षक म्हणून बरोबर देऊन भीमाला पाठवून दिलें. लवकरच भीमानें सुशर्म्याला गाठलें व त्याच्याशीं युद्ध करून हा व याच्या गाई यांना सोडविल्यावर त्यानें सुशर्म्याला बांधून युधिष्ठिराकडे आणिलें. परंतु युधिष्ठिराच्या सांगण्यावरून भीमानें त्यास सोडून दिलें. तेव्हां तो भीमाच्या हातून सुटल्याबद्दल विराटास वंदन करून आपल्या देशास निघून गेला (म. वि. ३०-३४).

विराट सुशर्म्याकडे गुंतला असतां इकडे सुशर्म्याच्याच सांगण्यावरून दुर्योधनादि कौरवांनीं मत्स्य देशांतील गौळवाड्याची दाणादाण करून बलात्कारानें गाई हरण केल्या (म. वि. ३५). तेव्हां बृहन्नडेला सारथ्यकर्म देऊन उत्तर कौरवांवर चालून गेला (म. वि. ३७).

इकडे सुशर्म्याला जिंकून गाईंसहवर्तमान विराट नगरीं परत आला, तों उत्तरहि कौरवांचा पराभव करून गाई परत घेऊन येत असल्याची बातमी याला कळली. त्याबरोबर यानें उत्तराच्या स्वागताकरितां सैन्य रवाना केलें. नंतर विराटानें सैरंध्रीला फांसे आणण्यास सांगून कंकाशीं द्यूत खेळण्यास सुरुवात केली. खेळतांना विराट कंकाजवळ कौरवांवर मिळविलेल्या जयाबद्दल उत्तराच्या शौर्याची स्तुति करूं लागला. तेव्हां कंक म्हणाला, 'ज्याचा सारथि बृहन्नडा, त्याला जय मिळालाच पाहिजे.' त्याबरोबर यांत आपला उपमर्द झाला, असें याला वाटून यानें कंकाच्या मुखावर जोरानें फांसा मारिला. तत्क्षणीं कंकाच्या नाकांतून रक्तस्राव सुरूं होऊन तो त्यानें आपल्या ओंजळींत धरिला. तेव्हां जवळच असलेल्या सैरंध्रीनें पाण्यानें भरलेलें तप्त आणून त्यांत तें रक्त धरिलें. इतक्यांत उत्तर तेथें आला. त्यानें कंकाच्या नासिकेंतून वाहत असलेला रुधिरस्राव पाहतांच विराटाला अगोदर कंकाला प्रसन्न करण्यास सांगून त्याची क्षमा मागण्यास लाविलें (म. वि. ६८).

पुढें पांडवांनीं आपला पूर्ववेष धारण केल्यावर तो युधिष्ठिर आहे, असें समजतांच याला फार वाईट वाटलें. तो पांडवांच्या उपकारानें लीन होऊन यानें आपली कन्या उत्तर हिला अर्जुनानें वरावें, म्हणून त्याला पुष्कळ आग्रह केला. परंतु अर्जुनानें तें अमान्य केल्यावर त्याच्या सांगण्यावरून अभिमन्यूशीं उत्तरेचा विवाह लागला (म. वि. ७१-७२).

भारतीय युद्धांत हा बंधुपुत्रांसमवेत पांडवांच्या बाजूला होता. पुढें जयद्रथवधानंतर रात्रियुद्ध होऊन द्रोणाचार्यांकडून हा मारिला गेला (म. द्रो. १८६). ही वेळ मार्गशीर्ष वद्य एकादशीची पहांट होती (भारतसावित्री).

याला एकंदर श्वेत, शंख, उत्तर व बभ्रु असे चार पुत्र असून उत्तरा नामक कन्या होती. त्यांपैकीं शंख हा सुशर्म्याबरोबर झालेल्या युद्धांत होता (म. वि. ३१); आणि उत्तर व बभ्रु हे भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होते (म. उ. ५७).

विराडप—अंगिराकुलांतील गोत्रकार. बिडालज असा याबद्दल पाठभेद आहे.

विराध—कश्यप व दनु यांचा पुत्र

२ कौंचावट वनांतील राक्षस. जव व शतहृदा यांचा पुत्र. याला रामानें मारिलें व लक्ष्मणानें खड्डा खणून गाडून टाकिलें. पूर्वजन्मीं हा तुंबुरु होता. शापानें या योनीस आला होता (वा. रा. अर. २. ४; म. स. ५०. १४ कुं.).

विराव--अमिताभ देवांतील एक.

विराविन्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

विरुद्ध--ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

विरूप--एक असुर (म. स. ९. १८ कुं.).

२ कृष्णाच्या पौत्रांतील एक. हा महारथि होता (भा. १०. ९०. ३४).

३ (विकृत पहा).

४ (सू. नाभाग.) भागवतमतें अंबरीषाचा पुत्र.

विरूप आंगिरस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ४३; ४४; ७५). याचा प्रत्यक्ष मंत्रांत निर्देश आहे (ऋ. १. ४५. ३; ८. ७५. ६). हा अंगिराकुलांतील मंत्रकार व प्रवर आहे. याला अंगिराचा पुत्र असेंहि म्हटलें आहे (म. अनु. १३२. ४२ कुं.).

विरूपक--आलंबेयादि रुद्राच्या गणांचा अधिपति. याची स्त्री विकचा. तिचे ठिकाणीं यास दंष्ट्रकरालादि अनेक राक्षस झाले (ब्रह्मांड. ३. ७. १४०-१४३; १५३).

विरूपाक्ष—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ (५ गौतम पहा).

३ रावणपक्षीय राक्षस. याचें सुग्रीवाशीं युद्ध झालें (म.व. २८६. ९ कुं.; वा. रा. यु. ९).

४ घटोत्कचाचा सारथि. घटोत्कचानें फेंकलेली शक्ति कर्णानें उलटवली असतां हा मेला (म. द्रो. १७६ कुं.).

५ अकरा रुद्रांपैकीं एक.

६ महिषासुराचा मंत्री (दे. भा. ५. ११).

७ भृगुकुलांतील गोत्रकार व अंगिरसांतील मंत्रकार.

८ रावणाचा सेनापति. यास मारुतीनें मारिलें (वा. रा. यु. ४३).

९ सुमालीचा अमात्य. यास सुग्रीवानें मारिलें (वा. रा. यु. ९६).

विरोचन—प्रह्लाद दैत्याचा पुत्र. याला भागवतांत देवी नांवाची स्त्री दिली आहे (६. १८. १६). याला विशालाक्षी नांवाची स्त्री होती (नारद. २. ३२). यशोधरा याची मुलगी (ब्रह्मांड. ३. १. ८६). विरोचना नांवाची याला बहीण होती (वायु. २. २२. १९; यशोधरा पहा).

एकदां केशिनी नामक राजकन्येनें विरोचन व अंगिरस् ऋषीचा पुत्र सुधन्वा यांना 'तुम्हांपैकीं जो कोणी श्रेष्ठ असेल, त्याला मी वरीन,' असें सांगितलें होतें. तेव्हां या उभयतांमध्यें श्रेष्ठ कोण, याविषयीं वाद उपस्थित होऊन जो कोणी श्रेष्ठ ठरेल, त्यानें दुसऱ्याच्या प्राणाचा धनी व्हावें असें ठरलें. शेवटीं हे दोघे न्याय तोडण्याकरितां प्रह्लादाकडे गेले. परंतु प्रह्लादाला यांचा निर्णय न लावतां आल्यामुळें हे कश्यपाकडे गेले. व त्याच्या सांगण्यावरून प्रह्लादानें सुधन्व्याला श्रेष्ठ ठरविलें आणि विरोचनाला सांगितलें कीं, 'सुधन्वा हाच तुझ्या प्राणाचा धनी आहे, त्यानें तुझ्या प्राणाचें कांहीं केलें तरी तूं सहन केलें पाहिजेस.' प्रह्लादाचें हें निस्पृहपणाचें उत्तर ऐकून सुधन्वा प्रसन्न झाला व त्यानें विरोचनाच्या प्राणावरचें स्वामित्व सोडून देऊन हा शतायु व्हावा, अशी इच्छा दर्शविली (म. स. ६८).

पुढें हा आत्मज्ञानाची प्राप्ति व्हावी, म्हणून सत्यलोकास प्रजापतीकडे गेला. इतक्यांत इंद्रहि त्याच हेतूनें तेथें आला. नंतर उभयतांनीं ब्रह्म म्हणजे काय, तें सांगण्याविषयीं प्रजापतीला प्रार्थना केली. तेव्हां त्यानें ब्रह्मविद्येस हे खरोखरच अधिकारी आहेत किंवा काय, हें पाहण्याकरितां संकेतानें ब्रह्मोपदेश करून यांना त्याचा विचार करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें या दोघांनीं बत्तीस वर्षेपर्यंत ब्रह्मचर्यानें राहून विचार केला. त्यांपैकीं इंद्राला वरचेवर शंका उत्पन्न होऊन तो प्रजापतीकडे जाई. शेवटीं तो आत्मसाक्षात्कार पावून कृतार्थ झाला. परंतु यानें तसा कांहीं विचार न करितां निराळा सिद्धान्त बांधला व त्याप्रमाणें यानें आपल्या अनुयायांना शिकवण देऊन त्यांच्याहि बुद्धीस मोह उत्पन्न केला (छां. उ. ८. ७. २; ८. ९. २).

गणेश पुराणामध्यें पुढीलप्रमाणें हकीकत सांपडते. एकदां यानें सूर्याची तीव्र आराधना करून त्यापासून एक मुकुट मिळविला. तो देतांना सूर्यानें यास असें बजाविलें होतें कीं, 'जर हा मुकुट दुसऱ्याच्या हातीं लागला, तर तुझा नाश होईल.' पण यानें देवांना त्रास दिल्यावर विष्णूनें स्त्रीरूप घेऊन यास मोहून टाकिलें आणि मुकुट हस्तगत करून याचा नाश केला (गणेश. २. २९). नारदपुराणामध्यें असें सांगितलें आहे कीं, याची स्त्री विशालाक्षी. तिचा, रोज एका ऋषीचें चरणतीर्थ घ्यावें, असा नियम होता. त्याचा फायदा घेऊन युक्तीनें ब्राह्मणरूपी विष्णूनें याचें जीवित हरण केलें (नारद. २.३२).

देवांशीं झालेल्या तारकामय संग्रामांत हा एका संघाचा नायक होता (म. स. ५१ कुं.). हा इंद्राच्या नाशाचा नेहमीं उद्योग करीत असल्यामुळें इंद्रानें तारकामय युद्धांत याचा वध केला (पद्म. सृ. १३).

कुंभ व निकुंभ हे याचे कनिष्ठ भ्राते. परंतु आयुष्मान, शिबि व बाष्कली असे तीन भ्राते असल्याचें आढळतें. याचा पुत्र बलि (म. आ. ६५; भा. ६. १८. १६; पद्म. सृ. ६). मंगळाच्या माहात्म्याकरितांहि याची कथा आली आहे (पद्म. सृ. २४).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. हा द्रौपदीस्वयंवरास उपस्थित होता (म. आ. १८६).

विरोचना—त्वष्ट्याची स्त्री व प्रह्लादाची मुलगी. विरज राजाची माता (भा. ५. १५. १५; वायु. २. २२. १९). त्रिशिरस् विश्वरूप मुनीची माता.

विरोध—त्रातपुत्र. याचा पुत्र जनांतक (ब्रह्मांड. ३. ७. ९६).

विलास—सह्याद्रीवरील तपस्व्याचा पुत्र. याच्या मित्राचें नांव भास असें होतें. यांना विमल ज्ञानाची प्राप्ति होऊन हे मुक्त झाले (यो. वा. ५. ६५-६७).

विलोमन्—(सो. कुकुर.) भागवतमतें वह्निपुत्र व विष्णुमतें कपोतरोमन् पुत्र.

विलोहित—कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र, एक रुद्र.

२ कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

विवक्षु—(सो. कुरु. भविष्य.) अधिसीमकृष्णाचा पुत्र (निमिचक्र पहा).

विवर्धक—(विचक्षुष् पहा).

विवर्धन—युधिष्ठिराच्या सभेंतील राजा (म. स. ४. २७ कुं.).

२ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

विवस्वत्—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १३). ऋग्वेदांत विवस्वताकरितां स्वतंत्र सूक्त नसलें तरी इतर देवतांबरोबर ही स्वतंत्र देवता म्हणून आली आहे. याला अश्विनींचा (ऋ. १०. १७. २) व यमाचा पिता (ऋ. १०. १४. १; ५८. १.) असें म्हटलें आहे. सर्व

देव हीं विवस्वतार्चीं अपत्यें असेंहि म्हटलें आहे (ऋ. १०. ६३. १). त्वष्ट्याची कन्या सरण्यू ही विवस्वताची पत्नी होय (ऋ. १०. १७. १-२). एके ठिकाणीं मातरिश्वाला (ऋ. ६. ८. ४) व इतर सर्वत्र अग्नीला विवस्वताचा दूत म्हटलें आहे (ऋ. १. ५८. १; ४. ७. ४; ८. ३९. ३; १०. २१. ५).

ऋग्वेदांत इतर देवतांशींहि विवस्वताचा संबंध दाखविला आहे. विवस्वताच्या स्तवनानें इंद्राला आनंद होतो (ऋ. ८. ६. ३९). विवस्वताची कन्या म्हणजे बोटें सोमाला स्वच्छ करतात (ऋ. ९. १४. ५). सोम विवस्वतासन्निध राहतो (ऋ. ९. २६. ४). अश्विनहि याच्या बरोबर असतात (ऋ. १. ४६ १३). वरुण व इतर देव यांच्याबरोबरहि विवस्वताचा उल्लेख आहे (ऋ. १०. ६५. ६). कांहीं ठिकाणीं भक्ताला, अग्नीला व उषेला विवस्वत् म्हणजे तेजस्वी किंवा सेवा करणारा असा विशेषणार्थी शब्द जोडला आहे. ब्राह्मणग्रंथांत विवस्वतालाच आदित्य म्हटलें आहे.

पुढील वाङ्मयांत ही देवता कमी होत गेली आहे. व्युत्पत्त्यर्थावरून व अश्विन्, अग्नि व सोम यांच्याशीं असलेल्या संबंधावरून विवस्वत् म्हणजे उदयकालचा सूर्य असावा असें वाटतें.

विवस्वताला जरी अदितीचा पुत्र असें प्रत्यक्ष म्हटलेलें नसलें तरी सूर्याला मात्र अदितीचा पुत्र म्हणून आदित्य किंवा आदितेय असें नांव आहे (ऋ. १. ५०. १३; ८. १०१. ११; १०. ८८. ११ इ.). तथापि आदित्य व सूर्य निराळे असेंहि एका ठिकाणीं म्हटलें आहे (ऋ. ८. ३५. १३-१५). आदित्य, सूर्य, विवस्वत्, पूषन्, अर्यमन्, वरुण, मित्र, भग वगैरे देवता ऋग्वेदांत वेगळ्या मानिल्या असल्या तरी तीं सूर्याचींच वेगवेगळीं रूपें होत (ऋ. ५. ८१. ४; १०.१३९.१).

सूर्याची उत्पत्ति करणारे म्हणून कांहीं देवांचे उल्लेख आले आहेत. इंद्रानें सूर्याला उत्पन्न केलें (ऋ. २. १२. ७). मित्रावरुण यांनीं सूर्याला आकाशांत स्थापन केलें (ऋ. ४. १३. २). सोमानें सूर्यामध्यें प्रकाश ठेविला (ऋ. ६. ४४. २३). इंद्र-सोम यांनीं सूर्याला त्याच्या प्रकाशासह आणिलें (ऋ. ६. ७२. २). इंद्र व विष्णु यांनीं सूर्याला उत्पन्न केलें (ऋ. ७. ९९. ४). इंद्रवरुण यांनीं सूर्याला आकाशांत चढविलें (ऋ. ७. ८२. ३). अग्नीनें सूर्याला आकाशांत चढावयास लाविलें. धात्यानें सूर्य आणि चंद्र यांस उत्पन्न केलें (ऋ. १०. १९०. ३). अंगिरसानें आपल्या विधानीं सूर्याला आकाशांत स्थान दिलें (ऋ. १०. ६२. ३). याप्रमाणें अलंकारिक रीत्या सूर्यबिंबाचीं वर्णनें बरींच आहेत. हा रोग बरे करतो व आयुष्य वाढवितो असें पुष्कळ ठिकाणीं वर्णन आहे (ऋ. ८. ४८. ७; १०. ३७. ७). सूर्यावर सर्व प्राणी अवलंबून आहेत (ऋ. १. १६४. १०). याला विश्वकर्मन् म्हणजे विश्वाला उत्पन्न करणारा असें म्हटलें आहे (ऋ. १०. १७०. ४). हा देवांचा पुरोहित आहे (ऋ. ८. १०१. १२). हा उगवतो तेव्हां 'मित्र, वरुण आणि इतर देवांना आम्ही निष्पाप असल्याबद्दलचें सांग' अशी देव याची प्रार्थना करितात (ऋ. ७. ६०. १; ६२. २). सूर्याबद्दल कथा आहे कीं, इंद्रानें याला एकदां जिंकिलें (ऋ. १०. ४३. ५) व याचें चक्र चोरिलें (ऋ. १. १७५. ४; ४. ३०. ४). वादळांत सूर्य दिसेनासा होतो त्या प्रसंगावरून वरील कल्पना केली असावी. वैदिक स्वर् ह्या शब्दापासून सूर्य शब्द बनला. ऋग्वेदांतील बहुतेक वर्णन सूर्यबिंबाला उद्देशून असलें तरी मनुष्यत्वाशीं संलग्न असणारें तेवढें वर्णन वर दिलें आहे. याला मृत्यूचें भय वाटल्याचीहि कथा आहे.

यांच्यामुळें जग जगतें (ऋ. १. ११५. १). संध्येसारख्या कर्मांत याला अर्घ्य देऊन जगाला त्रास देणाऱ्या असुरांविरुद्ध मदत करण्याचें कारणहि हेंच होय (तै. आ. २. २; ष. ब्रा. ४. ४).

विवस्वत् व सूर्य हे एकच, असें समजण्यास हरकत नाहीं. परंतु व्यवहारांत सूर्य व विवस्वत् शब्द विशिष्ट वेळींच वापरतात म्हणून संशय येणें स्वाभाविक आहे. उदाहरणार्थ, कुन्ती, हनुमान्, सुग्रीव, कर्ण यांचा संबंध सूर्याशींच दाखवितात. शनैश्चर सूर्याचाच पुत्र समजतात. मनुला सूर्यपुत्र असें न म्हणतां वैवस्वत मनु म्हणतात. यावरून विवस्वत् व सूर्य एक कीं भिन्न असा संशय येतो. वास्तविक सूर्य हें सामान्य नांव व विवस्वत् हें बारा आदित्यांतील पहिल्या आदित्याचें नांव आहे. परंतु विवस्वत् शब्द विशेष अर्थानेंच वापरलेला नाहीं. म्हणून आम्हीं सूर्य व विवस्वत् शब्दावरील माहिती एकत्रच दिली आहे.

कश्यप प्रजापति व अदिति यांचा पुत्र. हा कनिष्ठ पुत्र होय (अदिति, मार्तंड व आदित्य पहा).

यास त्वष्ट्याची मुलगी संज्ञा, रैवताची मुलगी राज्ञी व प्रभा अशा तीन स्त्रिया होत्या (मत्स्य. ११). यांशिवाय द्यौ, राज्ञी, पृथ्वी व निक्षुभा आहेत (स्कंद. ७. १. ११). इतरत्र यास फक्त संज्ञा नांवाचीच स्त्री होती, असें आहे (वायु. २.२२. ३९; विष्णु. ३. २;ब्रह्म. ६; ह. वं. १. ९; म. आ. ६७. ३५ कुं.). ब्रह्मर्षानें आपली मुलगी यास दिली (ब्रह्म. १०२. ८).

देव अमृत पीत असतां राहु नांवाचा दैत्य त्यांत मिसळल्याचें यानें ओळखून उघडकीस आणलें. म्हणून राहु यास त्रास देऊं लागला.

संज्ञेपासून यास तीन अपत्यें झाल्यावर तिला यांचें तेज सहन होईना. म्हणून तिनें (आपल्यासारखीच) छाया किंवा सवर्णा स्त्री आपल्या शरीरापासून उत्पन्न करून तिला आपल्या पुत्रांचें पालन व पतीची सेवा करावयास सांगितली व आपण आपल्या पित्याकडे राहावयास गेली. पुढें या स्त्रीस सूर्यापासून श्रुतश्रवस् (सावर्णि मनु), श्रुतकर्मन् (शनि) व तपती अशीं तीन मुलें झालीं. तेव्हां छायेचे मनांत सापत्नभाव आला. हा सापत्नभाव संज्ञापुत्र यमास सहन न होऊन त्यानें एके दिवशीं तिची निर्भर्त्सना करण्याकरितां पाय उचलिला. तेव्हां तिनें त्यास शाप दिला. पुढें यम बापाकडे गेला व आपल्यास मिळालेल्या शापाचें निरसन करून घेतलें. यमास शाप दिला म्हणून विवस्वानास शंका येऊन यानें छायेजवळ चौकशी करून व आपण योगबलानें जाणून हा त्वष्ट्याकडे गेला. त्वष्ट्यानें याची पूजा वगैरे करून यास सांगितलें कीं, ती मजकडे १००० वर्षें राहिली व पुढें मीं तिला तुजकडे जावयास सांगितलें असतां ती वडवा (घोडी)-रूपानें पृथ्वीवर उत्तर कुरुदेशांत जाऊन तेथें तुला सुंदर रूप प्राप्त व्हावें म्हणून तप करीत आहे. यांत तिचा कांहींएक दोष नाहीं. तरी मी तुला उत्तम स्वरूप देतों. तेव्हां सूर्यानें ते कबूल केलें व विश्वकर्म्यानें त्यास सुंदर रूप दिलें. तें मात्र कंबरेपर्यंतच दिलें. कारण खालील भागास त्याला स्वरूप देतांच येईना. तो भाग अतिशयच तेजःपुंज असल्यामुळें तो कोणासच दिसत नाहीं, व म्हणूनच कोणत्याहि सूर्याचे प्रतिमेंत पाय नसतात.

पुढें हा कामोत्सुक होऊन अश्वरूपानें संज्ञेकडे गेला व तिजशीं रममाण झाला. पण तिला हा परका अशी शंका येऊन तिनें तें रेत नाकावाटे बाहेर टाकिलें. त्यापासून अश्विनीकुमार (नासत्य व दस्र) झाले. पुढें आपल्या पतीची ओळख पटून तिनें पूर्वरूप धारण केलें व त्यासह रममाण झाली. तेव्हां तिला रेवन्त नांवाचा पुत्र झाला (विष्णु. ३. २; भवि. ब्राह्म. ७९; रेवन्त पहा). व नंतर ते विमानांतून स्वर्गीं गेले. मार्कंडेयपुराणांत हीच माहिती थोड्या फरकानें आहे (मार्क. ७५).

याला संज्ञेचे ठिकाणीं वैवस्वत मनु (श्राद्धदेव) यम व यमुना, छायेचे ठिकाणीं सावर्णि मनु, शनि, तपती व मत्स्यमतें विष्टि, अश्विनीचे ठिकाणीं अश्विनीकुमार व विष्णु व भविष्य यांच्या मतें रेवन्त, मत्स्यमतें प्रभेचे ठिकाणीं प्रभात व राज्ञीचे ठिकाणीं रेवत अशीं मुलें झालीं. यम व यमुना आणि अश्विनीकुमार दोघे आवळेजावळे आहेत. अश्वींपैकीं पहिल्याचें नांव नासत्य व दुसऱ्याचे दस्र होय (मत्स्य. ११; पद्म. सृ. ८; विष्णु. ३. ५; ब्राह्म. ६; भवि. ब्राह्म. ७९; म. आ. ६७; भा. ८. १३). यानें छायेचा तिरस्कार केला म्हणून शनि व सावर्णि यांनीं याचा पराभव केला. तेव्हां हा संज्ञेकडे गेला. तेथें यास इलापति व पिंगलापति असे दोन पुत्र झाले (भवि. प्रति. ४ १८; पद्म. सृ. ८). रेवतानें याचा आठवा अश्व नेला, पण तो याला अझून परत नेतां आला नाहीं.

(आदित्य, ऋक्षरजस्, कर्ण, कुन्ती, जमदग्नि, द्रौपदी, याज्ञवल्क्य, वसिष्ठ, संवरण पहा.)

सूर्याची स्त्री (संज्ञा) द्यौः, तिची छाया (निक्षुभा) पृथ्वी व त्यांचीं मुलें अनुक्रमें जल (पाणी) व सस्य (धान्य) हीं होत. सूर्य उन्हाळ्यांत पाणी शोषून घेतो व त्यांतून पाणी जमिनीवर पडल्यावर धान्य उत्पन्न होतें. हा अशा तऱ्हेनें सर्व जगाला पिता आहे. (भवि. ब्राह्म. ७९.).

याचे राजा व श्रोष हे दंडधारी होत. याचा लेखक (कारकून) पिंगल होय व द्वारपाल कल्माष व पक्षी हे आहेत. याचा अरुण हा ज्येष्ठ भ्राता होय. चंद्र, नक्षत्रें वगैरे सर्व याजपासूनच निर्माण झालीं (भवि. ब्राह्म. ७९).

हा भीम द्वादशीचें व्रत करून नक्षत्रांचा राजा झाला (पद्म. सृ. २३).

या ब्रह्मदेवाच्या वंशांतील मरीचीचा पुत्र (भवि. ब्राह्म. १५५). यानें मंदेहसंज्ञक प्रह्लाद राक्षसांचा वध केला (भवि. ब्राह्म. १५७). देवांचा दैत्यांनीं पराभव केल्यावर चक्रतीर्थावर यज्ञ केला. त्यांत सूर्यानें चुकून प्राशित्र नांवाचा पुरोडाश ग्रहण केल्यानें याचे दोनहि हात गळून पडले. तेव्हां अष्टावक्राच्या सांगण्यावरून सूर्यानें चक्रतीर्थांत स्नान केल्यानें सोन्याचे हात झाले (स्कंद. ३. १. २३).

हा अवयवहीन असल्यामुळें यास मार्तंड व देवांच्याहि आधीं असल्यामुळें आदित्य म्हणूं लागले (भवि. ब्राह्म. ७९). पुढें याच्या तेजानें सर्व विश्व नाश पावूं लागलें असतां सर्व देवांनीं याची स्तुति केली व याचें तेज तासून काढिलें.

याच्या तेजानें सुदर्शन, शंकराचा शूल, वसुसंज्ञक आठ देव, विष्णु व शंकर यांचीं चक्रें, कार्तिकेयाची शक्ति, कुबेराची पालखी इ. अनेक शस्त्रें निर्माण केलीं. हा नंतर आपल्या ऋग्वेदस्वरूपी तेजानें पृथ्वी, यजुर्वेदरूपी तेजानें आकाश व स्वतः सामवेदरूप होऊन उत्तरकुरुंत संज्ञानामक पत्नीकडे गेला. यास ब्रह्मदेवाचा पुत्र असें याच अध्यायांत म्हटलें आहे (भवि. ब्राह्म. १२३).

२ हा प्रति ज्येष्ठमासीं प्रकाशत असतो. याचीं किरणें १४०० आहेत (मत्स्य. १. ७८). पण भागवतांत हा नभस्य (भाद्रपद) मासीं प्रकाशतो, असें दिलें आहे (भा. १२. ११). हा वायुपुराणांतील प्रजापतीचे यादींत आहे (वायु. २. ४. ५३-५४).

३ चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

४ गरुडानें मारिलेला एक असुर.

विविंश—(सू. दिष्ट.) विष्णु, वायु व भारत यांच्या मतें विंशपुत्र (म. आश्व. ४०. ५ कुं.). भागवतमतें चाक्षुषपुत्र.

२ क्षप व विदर्भकन्या नंदिनी यांचा पुत्र. याची कारकीर्द सुखाची झाली (मार्क. ११६).

विविंशति—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. हा द्रौपदी-स्वयंवरास गेला होता (म. आ. २०१. १ कुं.). याला भीमानें मारिलें (म. क. २. ९ कुं.). हा गोग्रहणकालीं दुर्योधनाबरोबर होता (म. वि. ३७. ३ कुं.).

विविक्त—हिरण्यरेत्याचा पुत्र (भा. ५. २०. १४).

विवित्सु—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याला भीमानें मारिलें (म. क. ४६. १२ कुं.).

विविद—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

विविंध्य—एक साल्वपक्षीय असुर. याला चारुदेष्णानें मारिलें (म. व. १६. २६ कुं.).

विविसार—(शिशु. भविष्य.) वायुमतें क्षत्रौजसूचा पुत्र (विधिसार पहा).

विवृ काश्यप—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १६३).

विशत—त्रित देवांपैकीं एक.

विशद—(सो. पुरूरवस्) भागवतमतें जयद्रथपुत्र.

विशाख—इंद्रसभेंतील एक ऋषि (म. स. ७. १४ कुं.).

२ (सो. पुरूरवस्) आयूचा पुत्र (पद्म. सृ. १२).

३ स्कंदाचा धाकटा भाऊ (१५ वसु पहा).

विशाखयूप—(प्रद्योत. भविष्य.) पालकाचा पुत्र. यानें वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें ५० वर्षें व मत्स्यमतें ५३ वर्षें राज्य केलें.

विशाखा—सोमाच्या स्त्रियांतील एक.

विशाल—(सू. दिष्ट.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें तृणबिंदुपुत्र. यानें वैशाली नगरी स्थापन केली (भा. ९. २. ३३; वायु. २. २३. १७; ब्रह्मांड. ३. ६१. १२). पण ही नगरी इक्ष्वाकुपुत्रानें स्थापिली असें रामायणांत आहे (वा. रा. वा. ४७. १२).

२ लंकेंतील एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

३ कृष्णाचा एक मित्र.

४ इक्ष्वाकूला अलंबुषेचे ठिकाणीं झालेला पुत्र.

५ (वैशालिनी पहा).

विशालक—कुबेरसभेंतील यक्ष (म. स. १०. १७ कुं.).

२ एक राजा. यानें आपली कन्या भद्रा वसुदेवास दिली. पण शिशुपालानें करूशाच्या रूपानें तिला पळविली. होती (म. स. ६८. २१ कुं.).

विशाला—वरुणाची कन्या. अश्रुबिंदुमती हिची सखी (पद्म. भू. ७७).

२ (११ कौशिक पहा).

३ महावीर्यपुत्र भीमाची पत्नी. हिचीं मुलें त्रय्यारुणि, पुष्करिन् व कपि (वायु. २. ३७. १५८).

विशालाक्ष—गरुडाचा पुत्र.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याला भीमानें मारिलें (म. भी. ८८. २६ कुं.).

३ विराट राजाचा भ्राता. कीचकाच्या वधानंतर हा सेनापति होता (म. वि. ३२). याला कुंभकोणप्रतींत मदिराश्व म्हटलें आहे (१ मदिराश्व पहा).

४ युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञांतील एक राजा (भा. १०. ८२).

५ वास्तुशास्त्रावरील एक ग्रंथकर्ता (मत्स्य. २५२. २).

विशालाक्षी—(हेमवती पहा).

विशिख—गरुड व शुकी यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७. ४५०).

विशिशिप्र—सदापृणाच्या सूक्तांत मनूनें याला जिंकल्याचा उल्लेख आहे (ऋ. ५. ४५. ६)

विशेष—दमन नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

विशोक—केकय राजाचा पुत्र. पांडवपक्षीय राजा. याला कर्णानें मारिलें (म. क. ८२. ३ ग. कृ. प्रत).

२ कृष्ण व त्रिशोका यांचा पुत्र (भा. १०. १०३ विजयीध्वजीप्रत). भीमाचा सारथि (म. स. ३६. ३०; भी. ७७. २४ कुं.). याचें व भीमाचें रथावरील बाण-संग्रहाबद्दल संभाषण झालें आहे (म. क. ८० कुं.).

३ दमन नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य. विशेषाचें नामांतर.

विश्पला—खेलाच्या पत्नीचें नांव. हिचा पाय युद्धांत तुटला असतां अश्वींनीं लोखंडी पाय बसविला व एका रात्रींत हिला युद्धास सिद्ध केली (ऋ. १. ११२. १०; ११७. ११; ११८. ८; १०. ३९. ८).

विश्रवस्—(स्वा.) भागवतमतें हविर्भूचे ठायीं झालेला पुलस्त्यपुत्र. हा अगस्त्य ऋषीचा भाऊ होय. तृणबिंदुकन्या इडविडा (द्रविडा) याची पत्नी. तिच्यापासून कुबेर झाला. याची दुसरी स्त्री केशिनी. तिला रावण, कुंभकर्ण व बिभीषण हे पुत्र झाले (भा. १. ४. ३; ४. १. ३६; ९. २. ३२). यांशिवाय

याला पुष्पोत्कटा, राका, बलाका या स्त्रिया होत्या. त्यांपासून खर, दूषण, विद्युज्जिह्व इ. पुत्र व शूर्पणखा कन्या झाली (म. व. २७५). याची आई द्रविडा (वायु. २. २४. १६). इडविडा किंवा द्रविडा ही बायको कीं आई असा येथें घोटाळा आहे. याच्या स्त्रिया पुढीलप्रमाणेंहि आढळतात–देववर्णिनी, पुष्पोत्कटा, वाका व कैकसी (ब्रह्मांड. ३. ८. ३८). मंदाकिनी व कैकसी (पद्म. पा. ६).

हा ऋषि होता (वायु. १. ५९. ९०-९१; ब्रह्मांड. २. ३२. ९८-१००).

२ (सू. दिष्ट.). तृणबिंदूचा पुत्र.

विश्रुत—भागवतमतें वसुदेव व सहदेवी यांचा पुत्र.

२ अमिताभ देवांपैकीं एक.

३ पारावत देवांपैकीं एक.

विश्रुतवत्–(सू. इ.) वायुमतें सहस्वत्पुत्र.

विश्व–भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा (म. आ. ६८. ३६ कुं.).

२ फाल्गुनांत पर्जन्य सूर्याबरोबर फिरणारा एक यक्ष (भा. १२. ११. ४०).

३ सत्य देवांतील एक.

४ पितरांपैकीं एक.

विश्वक कार्ष्णि—हा कृष्णाचा पुत्र असून सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. ८. ८६). याला कृष्णिय म्हटलें आहे. याला अश्वीनीं विष्णापु नांवाचा मुलगा दिला (ऋ. १. ११६. २३; ११७. ७; ८. ८६. १; १०. ६५. १२).

विश्वकर्मन्–स्वायंभुव मन्वंतरांतील प्रजापति. याला एक बर्हिष्मती नामक कन्या होती (भा. ६. ६. १५).

२ विश्वकर्मन् भौवन याचें ऋग्वेदांत देव म्हणून वर्णन आलें आहे. हा देव सर्वत्र पाहूं शकणारा, सर्वत्र तोंड असलेला, चहूंकडे हात व पाय असलेला व ज्यानें पार्थानीं स्वर्ग व हातांनीं पृथ्वी उत्पन्न केली असा परमेश्वर आहे (ऋ. १०. ८१. ३).

यानेंच सर्व देवांचीं नांवें ठेविलीं (ऋ. १०. ८२. ३). वैदिककालीं याजकरितां यज्ञसुद्धां करीत असत असें दिसतें (ऋ. १०. ८२. ४).

हा सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. १०. ८१-८२). याला कश्यपानें ऐन्द्र महाभिषेक केल्यानें हा सम्राट् झाला. पुढें यानें कश्यपाला भूमिदान केलें असतां भूमीनें जाण्याचें नाकारिलें (ऐ. ब्रा. ८. २१). सर्वस्व दान करण्याचा विश्वजित् याग केल्यावरहि अशीच स्थिति झाली (श. ब्रा. १३. ७. १. १५). यानें सर्व प्राण्यांचा व शेवटीं स्वतःचाहि होम केला (ऋ. १०. ८१. १; ऐ. ब्रा. ८. १०; नि. १०. २६).

प्रभास वसु व वरस्त्री किंवा भुवना यांचा पुत्र (१५ वसु पहा). देवांचीं विमानें, शहरें वगैरे निर्माणकर्ता हाच होय. याची कन्या संज्ञा विवस्वत्ची स्त्री. तिला यांचें तेज सहन होईना म्हणून तिनें आपल्या स्थानीं छायेची योजना करून पित्याचा आश्रय घेतला. नंतर विवस्वतास हें समजल्यावर तो याकडे आला. तेव्हां यानें त्याचें तेज तिला सहन होईल इतकें ठेवून बाकी काढून घेतलें व ती तपश्चर्येस गेल्याचें सांगितलें. वरील तेजाचीं यानें आयुधें तयार केलीं व तीं सुदर्शन विष्णूला, त्रिशूल शंकराला, वज्र इंद्राला अशीं दिलीं (पद्म. सृ. ८). यानें धृतराष्ट्राकरितां इंद्रप्रस्थ (म. आ. २२७.५९ कुं.), कृष्णाकरितां द्वारका (भा. १०. ५०; ह. वं. २. ९८), वृंदावन (ब्रह्मवै. ४. १७), इंद्राकरितां लंका (वा. रा. उ. ५), तिलोत्तमा अप्सरा (म. आ. २३१), त्रिपुरदाहसमयींचा रुद्राचा रथ (म. क. २६) व दधीचीच्या हाडांचीं वज्रादि हत्यारें (भा. ६. १०) निर्माण केलीं. यानें ब्रह्मयाचे यज्ञांत त्याचें मुंडन केलें (पद्म. सृ. १६). याचा वास्तुशास्त्रावर एक ग्रंथ आहे (मत्स्य. २५२).

३ घृताची नांवाच्या अप्सरेशीं याचा संबंध असतां तिला 'पृथ्वीवर शूद्रघरीं जन्माला येशील' म्हणून शाप दिला. त्याप्रमाणें गोपाच्या घरीं ती जन्माला आली. तिला पूर्वजन्माचें स्मरण असल्यामुळें तिनें लग्न केलें नाहीं. विश्वकर्म्यालाहि ब्रह्मदेवाच्या कृपेनें ब्राह्मणाच्या घरीं जन्म प्राप्त झाला. पुढें प्रयागांत एक दिवस गंगेवर घृताचीची भेट झाली. पूर्वस्मरण असल्यामुळें दोघांच्यापासून माळी, कासार, शिंपल्यांचें काम करणारे, शिंपी, कुंभार, सुतार, सोनार व पाथरवट वगैरे लोक निर्माण झाले (ब्रह्मवै. १. १०).

४ त्वष्टृ व वैरोचनी यशोधरा यांचा पुत्र.

५ वशवर्तिन् देवांतील एक.

विश्वकाय—हिरण्यकशिपूच्या सभेंतील एक राक्षस (पद्म. सृ. ४५).

विश्वग—(स्वा.) भागवतमतें पूर्णिमापुत्र.

विश्वगश्व—(सू. इ.) विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें पृथूचा पुत्र. यालाच विश्वरंधि आणि वृषदश्व, विष्टराश्व व विश्वग हीं नांवें आहेत.

विश्वचर्षणि—(द्युम्न विश्वचर्षणि आत्रेय पहा).

विश्वचित्ति—हिरण्यकशिपूच्या दरबारांतील एक राक्षस (पद्म. सृ. ४५).

विश्वजित्—(सो. पूरूरवस्.) वायुमतें बृहद्रथपुत्र व विष्णुमतें जयद्रथपुत्र. मत्स्यांत यास अश्वजित् म्हटलें आहे.

२ बृहस्पतीचा तिसरा पुत्र. याची गणना अग्नीमध्यें आहे (म. व. २२१. १४ कुं.).

३ (सो. मगध. भविष्य.) भागवत, विष्णु व ब्रह्मांड यांच्या मतें सत्यजिताचा पुत्र.यास वायूंत वीरजित् म्हटलें आहे.

विश्वदत्त—सोमवंशांतील एक राजा. यानें बकुला-संगमीं तपश्चर्या केली म्हणून हा गणपतीच्या गणांत मुख्य झाला (पद्म. उ. १३८).

विश्वदेव—जिताजित् देवांपैकीं एक.

२ पारावत् देवांतील एक.

विश्वधा—वशवर्तिन् देवांतील एक.

विश्वन्तर सौषद्मन—एक राजा. यानें आपल्या श्यापर्ण नांवाच्या पुरोहितांना टाळून दुसऱ्या पुरोहिताकडून यज्ञ आरंभिला. पण श्यापर्णांपैकीं राम मार्गवेयानें मोठ्या खुबीनें श्यापर्णांना पुनः पौरोहित्य मिळवून दिलें (ऐ. ब्रा. ७. २७; ३४).

विश्वपातृ—पितरांपैकीं एक.

विश्वपाल—व्युत्थिताश्वाचा पुत्र. विष्णु व वायु यांत यास विश्वसह म्हटलें आहे.

विश्वभुज्—बृहस्पतीस तारेपासून झालेला पुत्र. याची गणना अग्नींत करतात (म. व. २२१. २५ कुं.).

२ पितरांपैकीं एक.

विश्वमनस् वैयश्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८.२३-२६). हा व्यश्वाचा पुत्र. वरोसुषामन्ला धन प्राप्त होण्याविषयीं यानें प्रार्थना केली आहे (ऋ.८.२३. २८) सायणमतें येथें वरोसुषामन् हें व्यक्तीचें नांव नाहीं.

विश्वमहत्—(सू. इ.) वायुमतें कृतशर्मापुत्र. विष्णु व भागवत यांच्या मतें यास विश्वसह म्हटलें आहे.

विश्वंभर—विराध नगरांतील व्यापारी. लोमशानें यास अनेक तीर्थमाहात्म्यें सांगितलीं (गरुड. २. ६).

विश्वरथ—विश्वामित्राचें नांव (ब्रह्म. १०. ५६).

विश्वरांधि—(सू. इ.) भागवतमतें पृथूचा पुत्र (विश्वग पहा).

विश्वरूप—त्वष्टयाचा पुत्र. हा देवांचा पुरोहित व विरोचनाचा भागिनेय होता. यज्ञांत देवांना समक्ष व असुरांना गुप्तपणें हा हविर्भाग देत असे. हा इंद्रपद बळकावील, ह्या भीतीनें इंद्रानें याचीं तिन्ही शिरें आपल्या वज्रानें कापिलीं व याचा वध केला. तेव्हां सर्व प्राणी इंद्रास ब्रह्महन म्हणूं लागले. आपणांवरील दोषाचे तीन भाग करून त्यानें पृथ्वी, वृक्ष व स्त्रिया यांमध्यें सडणें, खुडणें व रजस्राव होणें या तीन रूपांनीं वांटून दिला. याकरितां रजस्वला स्त्रीबरोबर कधींहि सहवास करूं नये. नाहीं तर त्याची संतति दोषयुक्त होईल (तै. सं. २. ५. १). याला त्रितानें मारून इंद्राला ब्रह्महत्येंतून वांचविलें (श. ब्रा. १.२.३.२).

हा प्रजापति त्वष्टयाचा दुसरा पुत्र (भा. ६. ५; म. उ. ९. ४ कुं.; शां. २०७. २० कुं.). याच्या आईचें नांव यशोधरा, वैरोचनी, विरोचना किंवा रचना होय. ही विरोचना किंवा रचना प्रह्लादाची मुलगी व विरोचनाची धाकटी बहीण (भा. ६. ६; वायु. २. २२. १९; ब्रह्मांड. ३. १. ८३; गणेश. १. ६६. १२).

याला तीन डोकीं होतीं. म्हणून याला त्रिशिरस् असेंहि म्हणत. हा एका मुखानें अन्न भक्षण करी (अन्नाद), एकानें सोमपान करी (सोमपीथ) व एकानें सुरापान (सुरापीथ) करी. इंद्रानें गर्वानें बृहस्पतीचा अपमान केल्यामुळें तो देवसभेंतून निघून गेला. तेव्हां देवांचा पराभव झाला. इंद्रानें शोध केला तथापि त्याचा पत्ता लागला नाहीं, म्हणून देवांनीं आत्मज्ञानी अशा विश्वरूपाला पुरोहित केलें. पण विश्वरूपाचा ओढा देव व असुर ह्या दोघांच्याकडेहि असल्यानें यानें मोठ्यांदां देवांना व हळूंच असुरांना आहुति देण्याचा क्रम स्वीकारिला. हीं गोष्ट इंद्राच्या ध्यानांत आली. तेव्हां याचीं तिन्ही डोकीं त्यानें उडविलीं. तेव्हां सोमपीथ मस्तकापासून कपिंजल, सुरापीथ मस्तकापासून कलविंक व अन्नाद मस्तकापासून तित्तिर नांवाचे पक्षी उत्पन्न झाले.

हा भयंकर तपश्चर्या करूं लागला. त्यामुळें इंद्राला आपलें पद हा घेईल, म्हणून भय वाटूं लागलें. तेव्हां त्यानें याला वश करण्याकरितां अप्सरा पाठविल्या. परंतु त्यांचें विश्वरूपाच्या कडक तपापुढें कांहीं चालेना. तेव्हां इंद्रानें याला वज्र फेंकून ठार केलें. पण हा जिवंत आहे असें वाटल्यामुळें घाबरलेल्या इंद्रानें यज्ञांतील हविर्भागाच्या लालचीनें तक्षनूला याचीं मस्तकें तोडण्यास भाग पाडिलें (भा. ६. ६-९; म. उ. ९.४० कुं.).

याची स्त्री सूर्यकन्या विष्टि. यापासून तिला गण्ड, रक्ताक्ष, क्रोधन, व्यय, दुर्मुख व हर्षण असे भीषणस्वरूपी पुत्र झाले (ब्रह्म. १६५). हा देवांचा प्रबल शत्रु होता (ब्रह्म. १७३). हा मेल्यावर त्वष्टयानें वृत्र उत्पन्न केला.

२ (स्वा. प्रिय.) ऋषभदेवाचा पुत्र भरत. त्याच्या पंचजनी नामक स्त्रीचा पिता (भा. ५. ७. १).

३ अजित् देवांपैकीं एक.

विश्ववार—यज्ञकर्ता. यज्ञ व मायिन् यांच्या बरोबर याचा निर्देश आहे (ऋ. ५. ४४. ११).

विश्ववारा आत्रेयी—एक सूक्तद्रष्ट्री (ऋ. ५. २८).

विश्ववेदिन्—विश्ववेदिन् हा शौरीचा मंत्री होता. खनित्र, शौरि, उदावसु, सुनय व महारथ हे प्रजापतिपुत्र. हे अनुक्रमें पूर्व, दक्षिण, पश्चिम व उत्तर या ठिकाणीं

राज्य करीत व यांचा ज्येष्ठ बंधु खनित्र हा त्यांचा अधिपति राहून सर्व पृथ्वीचें राज्य करी. त्या चौघांचे चार अत्रिकुलोत्पन्न सुहोत्र, गौतमकुलोत्पन्न कुशावर्त, कश्यपकुलोत्पन्न प्रमति व वसिष्ठ असे क्रमानें पुरोहित होते. शौरीचे मनांत नसतांहि त्यास व त्याच्या तीन भावांस आपणांकडे वळवून व खनित्राच्या लोकांत फितुरी करून यानें त्यास खनित्राची जागा मिळवून देण्याची खटपट चालविली. खनित्रांविरुद्ध दैवी घातक उपाय योजण्याकरितां वरील पुरोहितास यानें सांगितलें. त्याप्रमाणें चार कृत्या उत्पन्न झाल्या व त्यांनीं खनित्रावर हल्ला चढविला. पण खनित्राच्या शुद्धाचरणामुळें त्यांस परत फिरावें लागलें. पण त्यांनीं त्यांस उत्पन्न करणाऱ्या चौघांहि पुरोहितांस व यास खाऊन टाकिलें (मार्क. ११४).

विश्वसह—भागवतमतें ऐडविडपुत्र व विष्णुमतें इलविलपुत्र.

२ (सू. इ.) विष्णुमतें व्युत्थिताश्वपुत्र व वायुमतें ध्रुषिताश्वपुत्र. याचा पुत्र हिरण्यनाभ (विश्वपाल पहा).

३ (सो. क्रोष्टु.) लोमपादाच्या वंशांतील श्वेताचा पुत्र.

विश्वसामन् आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. २२). हा स्वतः आपणांस अग्नीच्या उपासनेविषयीं प्रेरणा करीत आहे.

विश्वसाह्व—(सू. इ.) भागवतमतें महस्वानपुत्र.

विश्वसृज्—हा शब्द सृष्टिकर्त्यांना लावला असून यांनीं सहस्रसंवत्सर चालणारें एक सत्र केलें व सृष्टि उत्पन्न केली (पं. ब्रा. २५. १८). येथें संवत्सर शब्दाचा दिवस असा अर्थ दिला आहे (भाष्य पहा).

२ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील अवताराचा पिता.

विश्वस्फणि व **विश्वस्फूर्ति**—(मगध. भविष्य.). मगधदेशाचा राजा. यानें सर्व राजे जिंकिले होते. यानें नवीन वर्णविभाग केला. त्यांत कैवर्त, मद्रक, पुलिंद व ब्राह्मण यांचा संग्रह केला. यानें नवे क्षत्रिय निर्माण केले. हा नपुंसकासारखा दिसत असे (ब्रह्मांड. ३. ७४. १९१-१९३). हा गंगातीरीं मेला (वायु. २. ३७. ३७२-३७६; ६ पुरंजय पहा).

विश्वा—प्राचेतस दक्ष व असिक्नी यांच्या दोन कन्या; एक धर्मास व दुसरी कश्यपास दिली होती.

विश्वाची—प्राधेची अप्सरा कन्या (म. स. १०.१२ कुं.). ही ययातीबरोबर रममाण झाली होती (म. आ. ७९ कुं.).

विश्वाधार—मेधातिथिपुत्र (भा. ५. २०. २५).

विश्वानर—याला शंकराच्या कृपेनें शुचिष्मतीपासून गृहपति नांवाचा मुलगा झाला. गृहपतीनें तीन वर्षांत सांगत वेदांचें अध्ययन करून विश्वेश्वराकडून दीर्घायुष्य मिळविलें (स्कंद. ४. १. ११).

विश्वामित्र—(सो. अमा.) इषीरथाला कुशिक नांवाचा मुलगा होता. त्यानें इंद्रासारखा मुलगा व्हावा, म्हणून तप केलें. इंद्राला वाटलें कीं, आपल्यासारखा दुसरा कोणी होऊं नये. म्हणून त्यानें स्वतःच त्याचा पुत्र होण्याचें ठरविलें. तेव्हां इंद्रच कुशिकाचा मुलगा झाला आणि गाथिरूप इंद्रापासून विश्वामित्र उत्पन्न झाला. म्हणजे हा वंशवेल असा होतो. इषीरथ, कुशिक, गाथिन् (इंद्र), विश्वामित्र (वेदार्थदीपिका ३. १).

वाल्मीकि रामायणांतील विश्वामित्राचा वंशवेल—प्रजापति, कुश, कुशनाभ, गाधि, विश्वामित्र (वा. रा. बा. ५१). गाधीस विश्वामित्र झाला (१ ऋचीक पहा).

एकदां हा वसिष्ठाच्या आश्रमांत गेला असतां त्यानें याचा कामधेनूच्या साहाय्यानें उत्कृष्ट सत्कार केला. तेव्हां यानें वसिष्ठास कामधेनु मागितली. वसिष्ठ देईना, म्हणून हा बलात्कारानें नेऊं लागला. पण त्या धेनूपासून शक, यवन, पह्लव, बर्बर, किरात उत्पन्न होऊन त्यांनीं याचा पराभव केला. तेव्हां पुत्राला राज्यावर बसवून यानें तप करून अस्त्रें संपादन केलीं. पण वसिष्ठापुढें त्यांचेंहि चालेना. शेवटीं यानें क्षत्रियसामर्थ्याऐवजीं ब्राह्मणसामर्थ्य मिळविण्याचा प्रयत्न केला (वा. रा. बा. ५१-५६). त्रिशंकूला सदेह स्वर्गास नेण्याचा यानें प्रयत्न केला. पण तो सिद्धीस गेला नाहीं (त्रिशंकु, महोदय व माधवी पहा). पण तपास मात्र व्यत्यय आला, म्हणून हा पुष्करतीर्थावर येऊन तप करूं लागला. तेथेंहि शुनःशेपानें येऊन यांचविण्याविषयीं गळ घातल्यामुळें यानें त्याला यांचविलें. तपोभंगानें पश्चात्ताप पावून यानें पुनः कौशिकीतीरावर तपश्चर्येस प्रारंभ केला. तेव्हां महर्षिपद याला मिळालें. पण जितेन्द्रिय नसल्यानें ब्रह्मर्षिपद मिळेना. देवांनीं तपोभंगाकरितां रंभा पाठविली असतां तिला ओळखून रागानें यानें तिला शिला बनविलें. पण राग आवरण्याकरितां यानें पुनः तपास आरंभ केला. व हा जितेन्द्रिय ठरल्यावर वसिष्ठानेंहि याला ब्रह्मर्षि म्हटलें (वा. रा. बा. ६३-६६; स्कंद. ६. १. १६७-१६८). ब्रह्मर्षिपद प्राप्त झाल्याबरोबर इंद्राबरोबर सोमपान करण्याचा यास मान मिळाला (म. आ. १०१.६० कुं.).

सत्यव्रत त्रिशंकूला विश्वामित्रानें राज्य मिळवून दिलें व आपण त्याचा पुरोहित झाला व स्वतःचें ब्राह्मणत्वहि मान्य करून घेतलें. पण हरिश्चंद्र गादीवर आल्यावर पुनः वसिष्ठ पुरोहित झाला व विश्वामित्राला निघून जावें लागलें. त्या वेळीं विश्वामित्र पुष्कराकडे तपश्चर्येला गेला. पण हरिश्चंद्राला त्यामुळें

फारच त्रास झाला. स्वप्नांत दिलेल्या राज्यावर दक्षिणा देण्याकरितां तो काशीस गेला असतां विश्वामित्रानें त्याचा अतोनात छळ केला (मार्क. ७-८). हरिश्चंद्रानें पुत्र व्हावा म्हणून वरुण देवतेला बलि देण्याचा नवस केला होता, तो बावीस वर्षें लांबणीवर टाकल्यावर अजीगर्तपुत्र शुनःशेपाला त्यानें बळी देण्याचें ठरविलें. तेथें हा गेला व यानें यज्ञांत भाग घेऊन शुनःशेपाला–तो विश्वामित्राचा भाचा होता–वांचविलें; व त्याला दत्तक घेऊन त्याचें नांव देवरात असें ठेविलें.

एकदां याची परीक्षा पाहण्याकरितां धर्म वसिष्ठरूपानें याच्याकडे आला व याजवळ भोजन मागितलें. पण भात होईपर्यंत वाट न पाहतां तो दुसरीकडे गेला. विश्वामित्रानें भात तयार करून तेथें आणिला असतां त्यानें यास उभें राहण्यास सांगून आपण निघून गेला. पण विश्वामित्रानें शांति सोडिली नाहीं. तेथेंच उभा राहून वाट पहात असतां शंभर वर्षांनीं वसिष्ठ आला व त्यानें याचा भात खाऊन याला ब्रह्मर्षि म्हटलें (म. उ. १०६). याच्या चरित्रांतील त्रिशंकुकथा, रंभेला शाप, कुत्र्याचें मांसभक्षण वगैरे गोष्टी एकत्रहि दिल्या आहेत (म. अनु. ३).

यानें कंबुतीर्थीं तप केल्यानें यास उत्तम संतति झाली (पद्म. उ. १४२). यानें कृतयुगांत पुष्कळ तप केलें. पण शेवटीं ब्रह्मदेवाला प्रिय असणाऱ्या प्रतिपदेचें उपोषण केल्यामुळें ब्रह्मदेवानें यास देहान्तराशिवाय ब्राह्मणत्व दिलें (भवि. ब्राह्म. १६). हा हिरण्यासंगमीं स्नान करून शिवलोकीं गेला (पद्म. उ. १४०). यानें दुष्टांना शासन न करणाऱ्या शंकराला कलियुग संपेपर्यंत गुप्त होण्याचा शाप दिला (पद्म. उ. १५४).

विश्वामित्राचा आश्रम ताटकवनाच्या जवळच होता. तेथेंच वामनानें बलीकडून त्रिपादभूमि घेतली. त्याला सिद्धाश्रम (बक्सार) असें म्हणत. पूर्वीचा इतिहास लक्षांत घेऊन स्थानमाहात्म्यामुळें हा तेथें राहत असे (वा. रा. बा. २७-२९). दुसरा आश्रम सरस्वतीच्या पश्चिमतीरावर कुरुक्षेत्रांतील स्थाणुतीर्थाच्या समोर असावा (म. श. ४२). याशिवाय देवकुंड किंवा वेदगर्भपुरी व कौशिकी नदीचें तीर येथेंहि याचे आश्रम होते.

धर्मसंबंधीं लिहिणाऱ्यांपैकीं हा एक होता. असें वृद्धयाज्ञवल्क्यानें दिलें आहे असें विश्वरूप म्हणतो. अपरार्क, स्मृतिचंद्रिका, जीमूतवाहनकृत कालविवेक आणि इतर कांहीं ग्रंथांत व्यवहाराखेरीज पंच महापातकें, श्राद्ध, प्रायश्चित्त इत्यादिकांवर याचीं मतें उद्धृत केलेलीं आढळतात. नऊ अध्यायांची श्लोकबद्ध विश्वामित्र-स्मृति असल्याचें मद्राससरकारनें प्रसिद्ध केलेलें आहे (मद्रास गव्हर्नमेंट हस्तलिखितांचा कॅटलॉग, पान १९८५, नं. २७१७).

याला शंभर मुलें होतीं. त्यांपैकीं मधुच्छन्दस् मधला होता. यानें शुनःशेपाला हरिश्चन्द्राच्या यज्ञांतून सोडवून देवरात असें नांव ठेविलें. आपल्या मुलांना त्याला ज्येष्ठपणाचा मान द्यावयास यानें सांगितलें असतां वडील पन्नास मुलांनीं तसें करण्याचें नाकारिलें. म्हणून यानें त्यांना म्लेच्छ होण्याचा शाप दिला. पण धाकटया पन्नासांनीं त्याला योग्य मान देण्याचें कबूल केलें. तेव्हां त्यांना यानें आशीर्वाद दिला. थोरल्यांचें गोत्र विश्वामित्र असून पुढल्यांना कुशिक म्हणूं लागले. कुशिकांतच देवरात प्रवर येतो (भा. ९. १६. २८-३७). विरुद्ध वागणाऱ्यांना यानें अश्व, पुण्ड्र, शबर, पुलिन्द, मूतिब बनविलें (ऐ. ब्रा. ७.१८; रैभ्य पहा.).

याचे पुत्र–अक्षीण, अंभोरुद, अराळि, असुरायण, आंध्रिक, आश्वलायन, उज्जयन, उदापेक्षिन् उपगहन, उल्लूक, ऊर्जयोनि, कपिल, कारीष, कालपथ, कूर्चामुख, गार्ग्य, गार्दभि, गालव, चक्रक, चांपेय, चारुमत्स्य, जंगारि, जाबालि, तंतु, ताडकायन, देवरात (शुनःशेप), नवतंतु, नाचिक, नारद, नारदिन्, नैकदृश्, पर, पर्णजंघ, पौरव, बकनख, बभ्रु, बाभ्रवायणि, भूति, मधुच्छंदस्, मारुतंतव्य, मार्दम, मुसल, यति, यमदूत, याज्ञवल्क्य, लीलाढ्य, वक्षोग्रीव, वज्र, वातघ्न, वादुलि, विभूति, शकुन्त, शिरीशिन्, शिलायूप, शुचि, श्यामायन, संश्रुत्य,सालंकायन, सित, सुरकृत्, सुश्रुत, सूत, सेयन, सैंधवायन, स्थूण, हिरण्याक्ष (म. अनु. ७ कुं.). रामायणांत फक्त दृढनेत्र, मधुष्पंद, महारथि व हविष्पंद दिले आहेत. (वा. रा.बा. ५७). हे सर्व विश्वामित्राचे ब्राह्मणवंशविवर्धक व गोत्रकार होते. तसेंच यास कवि, क्रोधन, खसृम (स्वसृप), पितृवति(पितृवर्तिन्), पिशुन, वाग्दुष्ट, हिंस्र असे सात पुत्र होते (ह. वं. १. २१; पद्म. सृ. १०). यापासून माधवीचे ठायीं अष्टक झाला (गालव पहा). गणपत कृष्णाजीच्या प्रतींत पर्णजंघाऐवजीं वल्गुजंघ दिला आहे (म. अनु. ४). याशिवाय पुढीलहि आढळतात. हिरण्याक्ष, देवश्रवस् (देवरात, शुनःशेप), कति, रेणु (रेणुक, रेणुमत्), सांकृति, गालव, मधुच्छंदस्, जय (नय), देवल (देव), कच्छप, हरित (हारित), अष्टक, कृत, ध्रुव, पूरण. यांत शुनःशेप सर्वांत श्रेष्ठ होय. पहिले तीन शालावतीचे पुत्र. दुसऱ्या व तिसऱ्याबद्दल ब्रह्म. व ह. वं. १. ३२ यांत स्पष्टता नाहीं. पुढील नऊपर्यंतचे पुत्र रेणूचे ठायीं झाले. ह. वं. १. ३२ मध्यें तसें स्पष्ट म्हटलें नाहीं. ब्रह्मांत रेणु ही स्त्रीच दिलेली नाहीं. पण पुत्रांचीं नांवें मात्र जमतात. यानंतरचे तीन दृषद्वतीचे ठायीं झालेले पुत्र होत. पण ब्रह्म, वायु व ब्रह्मांड यांत तिचा पुत्र फक्त अष्टकच दिला आहे. वायु व ब्रह्मांड यांत बाकीचे व मधुच्छंदस्, नय, देव हीं नांवें एकंदर पुत्र

म्हणून एकदम सांगितलीं आहेत. तेथें स्त्रियांच्या अनुक्रमानें पुत्र दिले नाहींत. ब्रह्म १३ त सांकृति नांवाचा पुत्र नसून स्त्री दिली आहे व तिला मौद्गल्य व गालव झाले. कर्तांचा पुत्र कात्यायन व अष्टकाचा लौहि. ह. वं. २७ मध्येंच फक्त हिरण्याक्षास सहा पुत्र दिले आहेत (ह. वं. १. २७; ३२; ब्रह्म. १०; १३; वायु. २. २९; ब्रह्मांड. ३. ६६).

याच्या कुलांतील गोत्रें–१ पणिन (पाणिन्), २ बभ्रु, ३ ध्यानजाप्य, ४ पार्थिव, ५ देवरात, ६ शालंकायन, ७ लौहित (लौहित्य), ८ यमदूत (यामदूत, यामभूत), ९ कारूषक, (कारीषय, कारीषव), १० बाष्कल (वास्कल), ११ सौश्रव (सोश्रुत, सोश्रुम), १२याज्ञवल्क्य, १३ समर्षण, १४ उदुंबर, १५ वाताड्य (उदुम्लान), १६ तालकायन (तारक), १७ चांद्रव (यमसुंचत), १८ रेणव, १९ श्यामायन (शालावत्य), २० हिरण्याक्ष, २१ सांकृत (स्यंकृत), २२ गालव, २३ देवल, २४ लालाट्य (ददाति), २५ बादर, २६ कौशिक. पैकीं १० वा व १२ पासून पुढील ब्रह्माच्या १३ व्या अध्यायांत नाहींत व ११ पासून पुढील दहाव्या अध्यायांत नाहींत (ब्रह्म. १०; १३; वायु. २. २९; ब्रह्मांड. ३. ६६).

विश्वामित्र कुलांतील गोत्रकार–अभय, अयतायन, उलूप (ग उल्प), औपवह (ग), करीष (ग), खरवाच, जनपादप (ग), जाबाल (ग), देवरात, पयोद (ग), बाभ्रव्य (ग), याज्ञवल्क्य (ग), वतंड, वास्तुकौशिक (ग), विश्वामित्र, वैकृतिगालव (वैकलिनायन), शलंक, श्यामायन (ग), संश्रुत (ग), संश्रुत्य (ग), साधित (ग), सैंधवायन (ग), हलयम (ग), हे सर्व उद्दाल देवरात, विश्वामित्र या तीन प्रवरांचे आहेत.

कारुकायण (कासुकायन ग), कुशिक, देवश्रवस, वैदेहरात, वैदेहजात, वैदेहनात, वैदेवराज (ग), सुजातेय, सौमुक (तौमुक).

[कपर्देय, धनंजय, परिकूट, पाणिनि हे त्रिप्रवरी आहेत, आद्य, माधुच्छंदस, विश्वामित्र हे त्रिप्रवरी आहेत. हे त्रिप्रवर म्हणजे अघमर्षण, मधुच्छंदस व विश्वामित्र हे होत].

अश्मरथ्य (ग), कामलायनिज, वंजुलि हे अश्वरथ वंचुलि व विश्वामित्र या प्रवरांचे होत.

पूरण व विश्वामित्र हे पूरण व विश्वामित्र या दोन प्रवरांचे होत.

अष्टक, लोहित हे अष्टक, विश्वामित्र व लोहित या तीन प्रवरांचे होत.

उदरेणु, उदवहि व कथक हे ऋणवत, गतिन् व विश्वामित्र या तीन प्रवरांचे होत.

उदुंबर, करीराशिन् त्राक्षायणि, मौंजायनि (कौंज्जायनि), लावकि, शाठ्यायनि (कात्यायनि), शालंकायनि, सैषिरिटि , हे खिलिखिलि, विद्य, विश्वामित्र (खिलि, क्षितिमुखाविद्ध, विश्वामित्र) या तीन प्रवरांचे होत (मत्स्य. १९८).

२ शकुंतलेचा पिता विश्वामित्र दुष्यंतसमकालीन असल्यामुळें त्रिशंकुकालीनापेक्षां वेगळा दिसतो.

३ रामाच्या वेळचा विश्वामित्र व त्रिशंकूच्या वेळचा विश्वामित्र हे भिन्न होत, हें रामायणावरूनहि स्पष्ट आहे (वा. रा. बा. ५७).

४ हा सुदासाचा पुरोहित आणि वसिष्ठाशीं स्पर्धा करणारा होता. ऋग्वेदाचें तिसरें मंडळ यानें व याच्या कुलांतील लोकांनीं केलें आहे. या मंडळांत प्रत्यक्ष विश्वामित्राच्या नांवावर बरींच सूक्तें आहेत. विश्वामित्रानें सुदासाकडून यज्ञ करविला होता (ऋ. ३. ५३. ९). यानें सुदासाच्या अश्वमेधाकरितां घोडा सोडिला होता (ऋ. ३. ५३. ११). विश्वामित्राच्या कुलास कुशिक असें नांव आहे. त्याप्रमाणें हा आपणांस ' कुशिकस्य सूनुः ' (ऋ. ३. ५३ ५) म्हणवितो. विश्वामित्रकुलाचा ' विश्वामित्राः ' अशा बहुवचनी पदांनीं उल्लेख आले आहेत (ऋ. ३. ५३. १३; १०. ८९. १७).

विश्वामित्र व वामदेव यांच्यामध्यें ' संपात ऋचा ' कोणीं पाहिल्या याबद्दल वाद आहे. विश्वामित्रानें त्या ऋचा पाहिल्या. पण वामदेवानें त्या सर्व लोकांस माहीत केल्या. तेव्हां विश्वामित्रास दुसऱ्या कांहीं ऋचा दिसल्या (ऐ. ब्रा. ६. १८).

नदीपार होण्याकरितां वाट मिळावी म्हणून विश्वामित्राचा विपाट् शुतुद्री (बियास व सतलज) या नांवांच्या नद्यांशीं झालेला संवाद प्रसिद्ध आहे. यावेळीं पैजवन सुदासाकडून संपत्ति मिळवून हा आला होता (ऋ. ३. ३३).

विश्वामित्र गाथिनाची ऋग्वेदांत अनेक सूक्तें आहेत (ऋ. ३. १-१२; २४; २५; २६ (१-६, ८, ९); २७-३२; ३३ (१-३, ५,७, ९, ११-१३); ३४; ३५; ३६ (१-९, ११), ३७-५३; ५७-६२; ९. ६७. १३-१५; १०.१३७. ५; १६७). हा कुशिकगोत्रांतील मंत्रकार होता, असें पुराणांतहि म्हटलें आहे.

याच्या वसिष्ठद्वेषिणी म्हणून कांहीं ऋचा शौनकाच्या वेळेपासून अद्यापपर्यंत प्रसिद्ध आहेत. त्या अद्यापि वसिष्ठगोत्री लोक म्हणत नाहींत. दुर्गाचार्यानेंहि स्वतः वसिष्ठगोत्री असल्यामुळें त्यावर व्याख्या केली नाहीं (ऋ. ३. ५३. २०-२४; नि. १०. १४). वसिष्ठपुत्र शक्तीनें याला सुदासाच्या यज्ञांतील वादांत गप्प बसविलें होतें. पण विश्वामित्रानें जमदग्नीपासून ससर्परी विद्या मिळवून वाद-

कौशल्यानें शक्तीचा पराजय केला (ऋ. ३. ५३. १५-१६ वेदार्थदीपिका). मौनी विश्वामित्राला वसिष्ठानें बांधून नेलें, असें यानें प्रौढीनें सांगितलें आहे (ऋ. ३. ५३. २३).

ऋग्वेदांत याचा भरताशीं संबंध दिला असून हा भरताकडे गेला असतां याची सौदन्ति लोकांशीं भेट झाली होती (पं. ब्रा. १४. ३).

विश्वाचा मित्र अशी विश्वामित्र शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे (ऐ. आ. १. २. २; पा. सू. ६. ३. १३०; पहिला व दहावा वसिष्ठ पहा).

विश्वायु—(सो. पुरूरवस्.) विष्णु व वायु यांच्या मतें पुरूरवसपुत्र.

२ वशवर्तिन् देवांतील एक.

विश्वावसु—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १३९). एक गंधर्व (तै. सं. १. १. ११. १.). यानें गायत्रीनें स्वर्गांतून आणलेला सोम चोरिला (श. ब्रा. ३. २. २. २).

२ कश्यप व प्राधा यांच्या पुत्रांतील एक हा प्रति श्रावणांत इंद्र सूर्यावरोबर फिरावयास असतो (भा. १२. ११-३७). यास पृथ्वी-दोहनकाळीं गंधर्व व अप्सरा यांनीं वत्स केलें होतें (भा. ४. १८. १७). हा युद्धांत इंद्राबरोबर होता (भा. ८. ११. ४१). हा ब्राह्मणांच्या शापांनीं कबंध नांवाचा राक्षस झाला होता. पुढें जटायुभेटीनंतर रामलक्ष्मणांस हा वाटेंत भेटला. याचे हात रामलक्ष्मणांनीं छेदिले (म. व. २७९). याचा पुत्र चित्रसेन. याचा याज्ञवल्क्याशीं संवाद झाला होता (म. शां. ३२४.२६ कुं.).

३ जमदग्नि व रेणुका यांचा चवथा पुत्र. यास जमदग्नीनें इतर चार पुत्रांबरोबर पाषाण केलें होतें. परंतु परशुरामानें जमदग्नीजवळ वर मागून घेतले. त्यांत यांसह चवघा भावंडांस पूर्वस्थिति प्राप्त करून दिली (म. व. ११६).

४ मधुपत्नी कुंभीनसीचा पिता. या विश्वावसूला अनला नामक एक पत्नी होती. ही माल्यवान् राक्षसाची कन्या होय (वा. रा. उ. ६१).

विश्वेदेव—धर्म ऋषि व विश्वा यांचे दहा पुत्र—क्रतु, दक्ष, वसु, सत्य, कालकाम, मुनि, कुरज, मनुज, बीज आणि रोचमत् (भा. ६.६.७; मत्स्य. २०२). धुरि, लोचन, आर्द्रव व पुरूरवस् असे चार वरीलपैकीं शेवटल्या चारांबद्दल आहे. (साम्ब. १८). हे चालूं मन्वंतरांत सप्त विश्वदेवांत आहेत (भा. ८. १३. ४). हे मरुत्तयज्ञांत सभासद होते (भा. ९. २. २८). यांनीं हरिश्चंद्राला छळीत असतां विश्वामित्राचा तिरस्कार केला म्हणून हे त्याचे शापानें द्रौपदीचे पांच पुत्र झाले व अश्वत्थाम्याकडून मेले (मार्क. ६२-६९).

विश्वेश्वर—हा एक शंकराचा अवतार काशींत आहे (शिव. शत. ४२). याचे अविमुक्तेश्वर असें नांव आहे (शिव. कोटि. १).

२ एकादश रुद्रांपैकीं एक.

विष—शिवदेवांतील एक.

विषया—धृष्टबुद्धि प्रधानाची कन्या (चंद्रहास पहा).

विषाणिन्—दाशराज्ञ युद्धांतील सुदासाचा शत्रु असावा (ऋ. ७. १८. ७).

विषूची—विरज राजाची स्त्री (भा. ५. १५. १५).

२ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील विष्णूची माता.

विष्टराश्व—(विश्वगश्व पहा).

विष्टि—धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

२ छाया व विवस्वत् यांची कन्या. हिची आकृति भीषण असल्यानें भीषणस्वरूपाच्या त्वष्टृपुत्र विश्वरूपानें हिला स्वीकारलें (ब्रह्म. १६५).

विष्णापु—हे कृष्णीय विश्वकाच्या मुलाचें नांव आहे. हा नाहींसा झाला असतां अश्विनांनीं यास पुनः आणून दिला (ऋ. १. ११६. २३; ११७. ७; ८. ८३. ३; १०. ६५. १२).

विष्णु—फारच थोड्या सूक्तांत याचें वर्णन आहे (ऋ. १. १५४; १५६; ७. १००). विष्णूनें तीन पावलांत त्रैलोक्य आक्रमण केलें. याचें शरीर फारच मोठें होऊं शकतें. लोकांना फक्त दोनच लोक ठाऊक आहेत. पण ह्याला तिसराहि लोक ठाऊक आहे. याच्या लोकांत भक्त आनंदांत असतात. हा सर्वांवर कृपा करतो. याच्या लोकांत अमृताचा झरा आहे. हा सर्वांचा उत्पादक असून आधार आहे, असें वरील सूक्तांत यांचें सुंदर वर्णन आहे. विष्णूचें हें वर्णन सूर्याचा उदय, मध्य व अस्त यांच्याशीं जुळतें आहे, असें और्णवाभाचें मत आहे (नि. १२. १९). गरुत्मत्, सुपर्ण यांचा वैदिक अर्थ सूर्य असा आहे. पण पुढें हे शब्द विष्णूच्या वाहनास म्हणजे गरुडास लावलेले आढळतात. सूर्याच्या माध्याह्नकाळच्या स्थानाला विष्णुपद असें और्णवाभ म्हणतो (नि. १२. १९). लोकांना संकटमुक्त करणें (ऋ. ६. ४९. १३). लोकांना पृथ्वी राहण्यास योग्य करणें, हाच तीन पावलें टाकण्यांत विष्णूचा हेतु होता.

विष्णु हा इंद्राचा संबंधी होता. विष्णूनें त्रैलोक्य आक्रमण केलें, तेव्हां इन्द्रानें आपला रथ हाकारला (ऋ. ८.१२. २७). हा गर्भधारण व संरक्षण करणारा आहे. वामन, वराह, मत्स्य, कूर्म व हयग्रीव अवतारांचे मूळ संहितादि वैदिक ग्रंथांत सांपडतें (यज्ञ व सुयज्ञ पहा). उपनिषदांतहि प्रायः हेंच वर्णन आहे (बृ. उ. ६. ४. २१; तै. उ.

१. १. १; क. उ. ३.९). विष्णु म्हणजे यज्ञ ही शतपथांतील कल्पना यज्ञ म्हणजे विष्णु अशी पुढें फिरली (मै. उ. ६. १६). ब्रह्म, विष्णु, महेश्वर असे त्रैरूप्य निश्चित झाले (मै. उ. ४. ५; शिखा. २). ॐकारांपैकीं उकार ही दुसरी मात्रा विष्णूची निदर्शक आहे (नृसिंहोत्तरतापिनी ३). विष्णु हा आदित्यांपैकीं प्रमुख आहे (भ. भी. ३४. २१). विष्णु गायत्री दिली आहे (वासु. उ. २). विष्णुचंदन म्हणजे गोपीचंदन होय (वासु. उ. १).

हे अनादि व अनंत अशा परमेश्वराचें नांव आहे. हा सत्त्वगुणप्रधान असून पृथ्वीच्या पालनाचें काम याच्याकडे आहे. म्हणूनच हा वेळोवेळीं अवतार घेऊन दुष्टांचा संहार व पृथ्वीचें पालन करतो. याला चार हात असून त्यांत शंख, चक्र, गदा व पद्म हीं आयुधें असतात. त्यांच्या क्रमामुळें केशवादि नांवांच्या विष्णूच्या चोवीस मूर्ति बनतात. शार्ङ्ग-धनुष्य व नंदन खड्ग हीं याचींच होत. पीताम्बर, वनमाला, किरीटकुंडलें, व श्रीवत्स हीं याचीं भूषणें होत. लक्ष्मी ही स्त्री व स्थान वैकुंठ आहे. कधीं कधीं हा शेषावर समुद्रांत शयन करतो. या गोष्टींचीं निदर्शक अशीं हजारांवर नांवें असलेलें विष्णुसहस्रनाम प्रसिद्ध आहे.

एका दैत्यानें कूर्मरूपानें सर्व तीर्थें पळविलीं असतां यानें तीं परत आणलीं (पद्म. स्व. ३८; कूर्म पहा). यानें हजार कमलानें काशीविश्वेश्वराचें पूजन चालूं केलें असतां एक कमल कमी आलें म्हणून आपला डोळा काढून शंकरास वाहिला (स्कंद. २. ४. ३२-३५). कृष्ण हा विष्णूचा व माया ही पार्वतीचा अवतार होय (पद्म. ब्र. १३). जगन्नाथपुरीच्या अन्नाला दोष नाहीं. तेथें वेताच्या काठ्यांचे वळ अंगावर उठल्यास फार भाग्याचें होय (पद्म. ब्र. १३). विष्णूच्या बारा महिन्यांतील बारा मूर्ति, बारा जातींचीं फुलें व फळें पुढीलप्रमाणें आढळतातः–१ विष्णु (अशोक, डाळिंब); २ मधुसूदन (मोगरा, नारळ); ३ त्रिविक्रम (पाटली, आंबा); ४ श्रीधर (कलंब, फणस); ५ हृषीकेश (करवीर, खजूर); ६ पद्मनाभ (जाई, ताडफळ); ७ दामोदर (मालती, राय-आवळा); ८ केशव (सूर्यकमळ, बेलफळ); ९ नारायण (चंद्रविकासी कमळ, नारिंग); १० माधव (जुई, सुपारी); ११ गोविंद (उंडली, करवंद, १२? (जायफळ) (स्कंद. २. ४४). शंकरानें याचें चक्र गिळल्याची एक कथा आहे (ब्रह्म. १०९).

याचे अवतार महाभारत, भागवत, हरिवंश, ब्रह्म, देवीभागवत व मत्स्य या पुराणांत ओळीनें एकत्र दिलेले आहेत. पैकीं हरिवंश व ब्रह्म या दोन ठिकाणीं सारखे आहेत. मत्स्य व देवीभागवत या ठिकाणचे थोडे सारखे आहेत. देवीभागवतांत काल संदिग्ध दिला आहे. मत्स्यांत निश्चित काल देऊन पुरोहितहि दिले आहेत. नांवें–वराह, सुयज्ञ, कपिल, दत्त, सनक, सनातन, सनंदन, सनत्कुमार, नर, नारायण, ऋषभ, हयग्रीव, मत्स्य, कूर्म, नृसिंह, वामन, हंस, धन्वंतरि, परशुराम, राम, कृष्ण, बुद्ध, कल्कि (भा. २. ७). वराह, नृसिंह, वामन, दत्त, परशुराम, राम, कृष्ण, कल्कि (ह. वं. १. ४१; ब्रह्म. २१३). चाक्षुषांत नरनारायण, वैवस्वतांत दुसऱ्या युगांत दत्तात्रेय, चवथ्या युगांत नरसिंह, वामन; एकोणिसाव्या त्रेतायुगांत परशुराम, त्रेतायुगांत राम, अठ्ठाविसाव्या त्रेतायुगांत कृष्णार्जुन (दे. भा. ४. १६). चाक्षुषांत नारायण (ब्रह्मन्), त्रेतायुगांत चवथ्या युगांत नृसिंह (रुद्र) व सातव्या त्रेतांत वामन (धर्म) झाला. हे तिघे दिव्य जन्माचे होते. युगानुक्रमावरून पुढील अवतार वैवस्वतांतले असावेत असें वाटतें. पण ते मानुष जन्माचे व शापामुळें उत्पन्न झालेले होत. उपरिनिर्दिष्ट शेवटचे दोन वैवस्वतांतलेच असावेत. परंतु दिव्यजन्माचे म्हणून अनुक्रमानें न सांगतां अगोदर सांगितले. पहिल्या त्रेतांत दत्त (मार्कंडेय), पंधराव्या त्रेतांत मांधातृ (उत्तंक), एकोणिसाव्या त्रेतांत जामदग्न्य (विश्वामित्र), चोविसाव्या युगांत राम (वसिष्ठ) अठ्ठाविसाव्या द्वापरांत वेदव्यास (जातुकर्ण्य), कलींत बुद्ध (द्वैपायन) व तेंच युग संपूर्ण होते समयीं व संध्याकाल शिल्लक असतांना विष्णुयशस् नांवानें कल्की (पाराशर्य) होईल (मत्स्य. ४७. २३७-२५९). येथेंच पुढें हा याज्ञवाल्क्यासह होईल असें म्हटलें आहे. पण महाभारतांत पुढील प्रमाणें अवतार दिले आहेतः—मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, रामकृष्ण, बुद्ध, कल्किन् (म. शां. ३४८. २ कुं.). बुद्ध गाळून आरंभीं हंस दिला आहे (म. शां. ३४८. ५५ कुं).

२ याची एक स्मृति आहे. तिच्यामध्यें संस्कार व आश्रमधर्मांचें प्रतिपादन केलेलें आहे. ही स्मृति कलाप नगरांत त्रेतायुगांत सांगितलेली आहे. ही पांच अध्याय असून व्यंकटेश्वर प्रेसच्या अष्टादश स्मृतिमध्येंहि छापिली आहे.

वृद्धविष्णुस्मृतीचा विज्ञानेश्वरानें उल्लेख केला आहे व संस्कारकौस्तुभांतहि निर्देश आहे.

३ एक अग्नि (म. व २२३. १२ कुं.).

४ आभूतरजस् देवांपैकीं एक.

५ कार्तिक महिन्यांत अश्वतर नाग, रंभा अप्सरा, गंधर्व व यक्ष इत्यादिबरोबर फिरणारा सूर्य (भा. १२. ११. ४४; उरुक्रम पहा).

६ भृगुकुलांतील गोत्रकार.

७ पांडवपक्षीय राजा. याला कर्णानें मारिलें (म. क. ५१. ४९ कुं.).

८ सावर्णि मनूचा पुत्र.

९ धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक ऋषि.

१० भौत्य मनूचा पुत्र.

विष्णु प्राजापत्य—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १८४).

विष्णुदास (२ चोल पहा).

विष्णुधर्मन्—गरुडाचा पुत्र.

विष्णुयशस्—एक ब्राह्मण. यापासून कल्क्यवतार होणार आहे (भा. १. २. ३५; १२. २. १८).

हा अवतार याज्ञवल्क्यपुरस्सर होणार आहे. ब्रह्म व ब्रह्मांड पुराणांत विष्णुयशस् व कल्कि एकच मानिला आहे. याचा शेवट गंगायमुनांच्या संगमापाशीं होणार असला तरी हा हिंदुस्थानभर म्लेच्छांचा संहार करील (ब्रह्मांड. ३. ७३. १०४-११०). हा बुद्धधर्माचा शेवट करील (ह. वं. १. १४; कल्किन् पहा).

विष्णुरात—परीक्षिताचें नांव (भा. १. १२. १६).

विष्णुवृद्ध—(सू. इ.) त्रसदस्यूचा पुत्र. हा अगोदर क्षत्रिय असून पुढें तपानें ब्राह्मण झाला (ब्रह्मांड. ३. ६६. ८८; वायु. २. २९. ११४).

विष्णुशर्मन्—शिवशर्मनचा पुत्र. यानें इंद्रास शरण आणिलें (पद्म. भू. ३). हा निगमोद्बोधकतीर्थांत स्नान करून मुक्त झाला (पद्म. उ. २००-२०५).

विष्णुसावर्णि—भौत्य मनूचें नामान्तर.

विष्णुसिद्धि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार. हा विष्णुवृद्धाबद्दल पाठभेद आहे.

विष्णुहरि—एक विष्णुभक्त (स्कंद. २. ८. १).

विष्वक्सेन—नारदाचा शिष्य.

२ विष्णुपार्षद (भा. ८. २१. २६; म. स. ७. १९ कुं.).

३ (सो. पूरु.) वायुमतें योगसनूचा, मत्स्यमतें युगदत्ताचा आणि भागवत व विष्णु यांच्या मतें ब्रह्मदत्ताचा पुत्र. यानें जैगीषव्याला शिकविण्याकरितां योगशास्त्रावर एक ग्रंथ लिहिला. याचा पुत्र उदक्स्वन (भा. ९. २१. २५).

४ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील होणारा अवतार.

५ चौदावा मनु. शिवाय भौत्य दिला आहे (मत्स्य. ९ पद्म. सृ. ५).

विष्वग्ज्योति—(स्वा. नाभि.) विष्णुमतें शततीचा पुत्र.

विसृत—(सू. निमि.) भागवतमतें देवमीढपुत्र. विष्णु व वायु यांच्या मतें यास विबुध म्हणतात.

विस्फूर्जन—कश्यप व खशा यांचा पुत्र

विहंगम—धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील एक देवगण.

२ खर राक्षसाचा अमात्य (वा. रा. अर. २३. ३१).

विहव्य—वर्चस् ऋषीचा पुत्र. याचा पुत्र वितत्य (म. अनु. ३० ग. कृ. प्रत).

विहव्य आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १२८).

विहुंड—हुंडाचा पुत्र. हुंडाचा नाहुषानें वध केल्यामुळें त्यावर हा संतापला होता. नाहुषाच्या नाशाकरितां हा तप करीत असतां सुंदर स्त्रीच्या वेषानें विष्णु तेथें आला. व त्यानें यास कामोद वृक्षाच्या सुवासिक पुष्पांनीं शंकराची पूजा करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें तिच्या हास्यापासून उत्पन्न होणारीं पिवळीं फुलें न आणतां रडण्यापासून निघणारीं तांबडीं फुलें आणून शंकरास वाहिलीं. तेव्हां पार्वतीच्या रागानें हा मेला (पद्म. भू. १०१-१२१).

वीतहव्य—(सू. निमि.) विष्णु व वायु यांच्या मतें सुनयपुत्र. भागवतमतें शुनकपुत्र.

२ (सो. सह.) कार्तवीर्यार्जुनाचा पुत्र जयध्वज. जयध्वजाचा तालजंघ. तालजंघाला शंभर मुलें होतीं. त्यांनाहि तालजंघच म्हणत. त्यांत वडील वीतिहोत्र किंवा वीतहव्य होता. परशुरामाच्या भयानें हा पळत असतां वाटेंत परशुरामाच्या बाणानें दग्ध झालेला तालजंघ याला आढळला. त्याला रथांत घेऊन हा हिमालयाच्या दरींत लपला. पुढें परशुराम युद्धनिवृत्त झाल्यावर यानें आपली माहिष्मती पुनः स्थापिली व अयोध्येवर स्वारी करून सगरपिता फल्गुतंत्राचा पराभव केला (ब्रह्मांड. ३. ४. ७). पण यांचें पुढें काशीच्या राजाशीं बऱ्याच पिढ्या युद्ध चालूं होतें. महाभारतांतील माहितींत खालीलप्रमाणें थोडा फरक आहे.

यास तालजंघ नांवाचा भ्राता होता. याचें हैहय असें नामांतर होतें. यास दहा स्त्रिया होत्या. व त्या प्रत्येकीस दहा पुत्र झाले. त्या पुत्रांनीं काशीचे राजे हर्यश्व, सुदेव व दिवोदास यांचा पराभव केला. पुढें दिवोदासास भरद्वाज मुनीच्या प्रसादानें प्रतर्दन नांवाचा पुत्र झाला. त्या प्रतर्दनानें याच्या पुत्रांस ठार केलें. तेव्हां हा भृगूच्या आश्रमांत लपला. भृगूकडे जाऊन प्रतर्दनानें याला आपल्या स्वाधीन करावयास भृगूस सांगितलें. भृगूनें येथें कोणी क्षत्रियच नाहीं, असें सांगितलें. आपली क्षत्रिय जात टाकून हा ब्राह्मण झाल्याचें पाहून निदान जात बदलावयास लाविली, एवढेंच प्रतर्दनानें समाधान मानिलें. पुढें यानें क्षत्रियत्व वमनद्वारा टाकून दिलें व हा ब्रह्मर्षि बनला. ब्राह्मण झाल्यानंतर यास गृत्समद नांवाचा पुत्र झाला (म. अनु. ८ कुं.).

भार्गवगोत्री वीतहव्य मंत्रकार होता (केसरप्राबंधा; २ संवर्त पहा). एका जीवन्मुक्त वीतहव्याची कथा वसिष्ठानें रामास सांगितली (यो वा. ५. ८२-९०). वेदांतील वीतहव्य आंगिरस व हा एकच.

वीतहव्य आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ६. १५). वीतहव्य व भरद्वाज यांचा एकत्र उल्लेख आहे (ऋ. ६.१५. ३). सुदासाशींहि जोडून हा वीतहव्य शब्द आला आहे. पण अथर्ववेदांत एक गाय किंवा ब्राह्मण स्त्री पळविल्यामुळें वैतहव्यांचा पराभव झाल्याची अर्धवट गोष्ट आली आहे. तेथें जमदग्नि व असित यांच्याशीं त्या गाईचा किंवा ब्राह्मण स्त्रीचा संबंध दिसतो (अ. वे. ५. १७. ६-७; १८.१०-१२). या वैतहव्यांचा मुख्य सृंजय होता व त्यानें भृगूला ठार केलें होतें (अ. वे. ५. १९. १). हा उल्लेख परशुरामानें पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्याकरितां कारण झालेल्या कथानकाचा असावा. हा व दुसरा वीतहव्य एक असावा.

वीतहव्य श्रायस—एक राजा (तै. सं. ५.६.५.३; क. सं. २२.३). संतति देणाऱ्या यज्ञाच्या प्रशंसेकरितां याचा निर्देश आहे. तो यज्ञ केल्यानें याला हजार मुलें झालीं.

वीति—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

वीतिमत्—दहाव्या रैवताचा ज्येष्ठ पुत्र (पद्म. सृ. ७).

वीतिहोत्र—(२ वीतहव्य पहा).

२ (स्वा. प्रिय.) भागवतमतें प्रियव्रत व बर्हिष्मती यांचा पुत्र.

३ (सू. नरि.) भागवतमतें इद्रंसेनपुत्र.

४ (सो. क्षत्र.) भागवतमतें सुकुमारपुत्र. यास विष्णुमतें वैनहोत्र व वायुमतें वेणुहोत्र म्हणतात.

५ युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञांतील एक ऋषि.

वीर—(सो. अनु.) भागवतमतें शिबिपुत्र.

२ तामस मन्वंतरांतील देव.

३ कृष्णपत्नी सत्येचा पुत्र.

४ कृष्ण व कालिंदी यांचा पुत्र.

५ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

६ (तोण्डमान् पहा).

७ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

८ कश्यप व दनायु यांचा पुत्र.

९ (४ लीलावती पहा).

१० भरद्वाज अग्नि व वीरा यांचा पुत्र (म. व. २२१.१३ कुं.). यास रथप्रभु, रथध्वान व कुम्भरेतस् अशीं नामांतरें होतीं. यास सरयू नामक एक भार्या असून सिद्धि नामक पुत्र होता (म. व. २२१. १९ कुं.). आग्नेय हव्यानंतरचा हवि सोमाबरोबर यालाच मिळतो (म. व. २२१. १७ कुं.).

वीरक—(वीरभद्र व आडि पहा).

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील ऋषि.

वीरकेतु—पांडवपक्षीय पांचाल. याला द्रोणानें मारिलें (म. द्रो. १२२.४१ कुं.).

२ हंसध्वज राजाच्या सुमति प्रधानाचा पुत्र.

वीराजित्—(सो. मगध. भविष्य.) वायुमतें सत्याजिताचा पुत्र (३ विश्वजित् पहा).

वीरण—हा चाक्षुष मन्वंतरांतील एक प्रजापति होता. याची मुलगी असिक्नी दक्षाला दिली होती (विष्णु. १. १५). यानें सनकादिकांपासून ब्रह्मविद्या संपादन केली (म. शां. ३४८).

वीराणि—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

वीरद्युम्न—भूरिद्युम्नाचा पिता. याचा तनुविप्राबरोबर संवाद झाला होता (म. शां. १२७. १४ कुं.; कृशतनु पहा).

वीरधन्वन्—दुर्योधनपक्षीय एक त्रैगर्त राजा. याला धृष्टकेतूनें मारिलें (म. द्रो. १०७. १६-१७ कुं.).

वीरधर्मन्—पांडवपक्षीय एक राजा (म.उ. ४.१६कुं.).

वीरबाहु—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. याला भीमानें मारिलें (म. भी. ६४. ३५ कुं.).

२ चेदि देशचा राजा. याचा पुत्र सुबाहु. याच्या घरीं नलपत्नी दमयंती वनवासांत असतां राहिली होती. यालाच सुबाहु असें कुंभकोणम् प्रतींत म्हटलें आहे.

३ रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. कि. ३३).

४ कांपिल्य नगरीचा राजा. याला मागल्या जन्मीं एकादशीचें पुण्य नातवानें दिल्यामुळें हा राजा झाला (स्कंद. २. ५. ४).

वीरभद्र—स्वायंभुव मन्वंतरांतील दक्ष प्रजापतीचा यज्ञ झाला, तेव्हां त्या प्रजापतीवर रागावलेल्या शंकरानें जटा आपटतांच निर्माण झालेला शिवपार्षद (भा. ४. ५; स्कंद. १. १. ३; शिव. रुद्र. ३२). शंकर रागावला असतां त्याच्या डोक्यांतून जो घामाचा थेंब पडला, त्यापासून हा निर्माण झाला, असेंहि म्हटलें आहे (पद्म. सृ. २४). हा महादेवाच्या मुखापासून झाला, असें महाभारतांत दिलें आहे (शां. २८४). हा शंकराच्या कोपापासून झाला, असें वायुपुराणांत आहे (१. ३०). भविष्यपुराणांत शंकर स्वतःच वीरभद्र झाला, असें म्हटलें आहे (प्रति. ४. १०).

यानें उत्पन्न होतांच 'काय काम आहे?' असें विचारलें असतां शंकरानें यास दक्षयज्ञविध्वंस करण्यास सांगितलें. तेव्हां हा कालिका व इतर रुद्रगण बरोबर घेऊन तेथें गेला व रुद्राच्या वरानें देवांशीं झालेल्या झटापटींत याला यश येऊन देवांस

हार खावून पळून जावें लागलें. नंतर यानें दक्षास पकडलें. भृगु ऋषींच्या दाढीमिशा, उपटल्या, भगाचे डोळे काढले, पूषा ऋत्विजाचे दांत पाडले व दक्ष प्रजापतीचें शीर खड्गानें तुटेना म्हणून बुक्या मारून त्याचें शीर धडावेगळें केलें व तें यज्ञामींत टाकलें. तदनंतर हा कैलासीं निघून गेला (भा. ४. ५; पद्म. सृ. २४; स्कंद. १. १. ३-५; म. शां. २८४; कालि. १७; शिव. रुद्र. स. ३२-३७). मृग होऊन यज्ञ व दक्ष पळत असतां व्याध होऊन यानें त्या मृगांचा नाश केला व दक्षाचें डोकें ठोकरीनें उडविलें (भवि. प्रति. ४. १०, लिंग. १. ९६; वायु. १. ३०). दक्षयज्ञविध्वंसनकार्याच्या आनंदामुळें यानें आपला अंश बाजूस काढून ठेवला व तोच पुढें ब्राह्मणाच्या घरीं शंकराचार्यांच्या रूपें अवतरला (भवि. प्रति. ४. १०).

तदनंतर मदानें धुंद होऊन वीरभद्रानें त्रिभुवन-विध्वंसास प्रारंभ केला. तेव्हां शंकरानें याचा निषेध केला व यास अंगारक ऊर्फ मंगळ म्हणून ग्रहांत श्रेष्ठ स्थान दिलें व जे कोणी तुझी पूजा करतील त्यांस रूप, आरोग्य व ऐश्वर्य प्राप्त होईल असा वर दिला (पद्म. सृ. २४).

शंकर व शत्रुघ्न यांचें जें युद्ध झालें, त्यांत हा पुष्कलासह लढत होता व पुष्कलाचें यानें पांचवे दिवशीं मस्तक कापिलें. यानें त्रिपुराचे सैनिक एका क्षणांत ठार केले (पद्म. पा. ४३). जालंधरासीं शिवासहवर्तमान जे शिवगण लढले त्यांत हा होता (पद्म. उ. १७). एकदां शौकटपर्वतावर कश्यपादि सर्व ऋषि व सर्व देव वणव्यांत सांपडून भस्म झाले, तेव्हां सरस्वतीचा विरोध असतांहि हा तो अग्नि प्याला व समंत्रक भस्मानें यानें त्या सर्वांस जिवंत केलें. पुढें एकदां एका सर्पाशींहि एक वर्षभर युद्ध करून यानें त्याचे दोन फालके केले व सर्वांस त्या संकटांतून मुक्त केलें. तसेंच पंचमेंढ्र राक्षसाशीं दोन वर्षें खड्ग व गदायुद्ध करून यानें त्यास ठार मारिलें व त्यानें खाल्लेल्या सर्व देवांस, ऋषींस व वाली-सुग्रीवास भस्म मंत्रून उठविलें. त्या राक्षसास जन्मापासून जन्म झालेल्या माणसाच्या हातूनच मरण यावें असा वर होता. या कार्याबद्दल शंकरानें यास शाबासकी दिली व देवांस व ऋषींस तीनदां जिवंत केल्याबद्दल याच्या भस्मास त्र्यायुष असें नांव पडलें (पद्म. पा. १०७). पुढें देवांनीं याची स्तुति केली (लिंग. १. ९६).

एकदां पार्वतीनें एक लहान पार्षद पाहिला व त्याला तिनें पुत्र मानिलें. यास वीरक असेंहि म्हटलेलें दिसतें. पुढें पार्वतीस शंकरानें काळी म्हणून चिडवतांच ती गोरी व्हावयास निघाली. तेव्हां तिनें यास शंकरावर नजर ठेवण्यास ठेविलें (पद्म. सृ. ४३-४४).

लिंगपुराणांत निराळीच हकीगत दिली आहे. ती अशी– शंकराचें भैरवरूप तोच वीरभद्र होय. नृसिंह जेव्हां विश्व-संहार करूं लागला, तेव्हां शंकरानें यास नृसिंहाची रग जिरवण्याचें कार्य सांगितलें. यानें नृसिंह शांत होण्यास्तव त्याची स्तुति केली. तिनें तो शांत होईना, तेव्हां त्यास यानें सपाटून शासन केलें. नंतर नृसिंहानें याची स्तुति केल्यावर तो अदृश्य झाला (लिंग. १. ९६).

शिमग्यांत निघणाऱ्या वीरांचा याच्याशींच कांहीं संबंध असावा. एलिफण व वेरुळ येथील लेण्यांत याचे पुतळे कोरलेले आहेत व तेथें यास आठ हात दाखविले आहेत. याच्या नांवावर वीरभद्रकालिकाकवच व वीरभद्रतंत्र हे ग्रंथ आहेत.

२ सोमवंशीय मनोभद्र राजाच्या दोन पुत्रांतील एक. याच्या बापानें या दोघांना सारखें राज्य वांटून दिलें असतां राजदरबारांत एका गृध्रानें याचा पूर्वजन्म सांगितला (गर पहा; पद्म. क्रि. ३).

३ (यशोभद्र पहा).

४ या राजाची कन्या निभा. तिनें अविक्षितास स्वयंवरांत वरिलें (मार्क. ११९. १७).

वीरभद्रक—गौडदेशीय राजा. याच्या स्त्रीचें नांव चंपकमंजरी. हा शिकारीस गेला असतां तहान लागल्यामुळें खणतांच पाणी लागलें. नंतर बुद्धिसागर प्रधानाच्या सांगण्या-वरून यानें तेथें एक ५० धनुष्यें औरस चौरस लांब तळें बांधिलें (नारद. १. १२).

वीरमणि—याची पत्नी श्रुतवती (पद्म. पा. ६७). एक मोठा शिवभक्त. याच्याकरितां खुद्द शंकर योगिनीशीं लढला. पण शेवटीं त्यांत याचा पराजय झाला (पद्म. पा. ३९-४६).

२ (३ रुक्मांगद पहा).

वीररथ— (सो. द्विमीढ.) वायुमतें नृपंजयपुत्र (बहुरथ पहा).

वीरवत्—सावर्णि मनूचा पुत्र.

२ ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

३ बारा साध्य देवांतील एक.

वीरवर—सुलोचनेचें पुरुषवेषांतील नांव (५ माधव पहा.).

वीरवर्मन्—सारस्वत नगरीचा राजा. याची मुलगी मालिनी. ती यमपत्नी होती. पांडवांचा अश्वमेधीय अश्व याच्या नगरासमीप आला असतां तो यानें पुत्रांकडून धरविला. त्याबद्दल याचें व कृष्णार्जुनांचें मोठें युद्ध झालें. पण यमानें यास साहाय्य केल्यामुळें अर्जुनाचा पराभव झाला. मग

कृष्णानें याची मैत्री संपादन केली; तेव्हां हा अर्जुनाच्या साहाय्यार्थ गेला. याला सुभाल, सुरभ, लील, कुवल आणि सरस असे पांच पुत्र होते (जै. अ. ४७-४९).

२ द्रविड देशचा राजा. याची बायको हेमांगी ही पूर्वजन्मींची मोहिनी होय (पद्म. उ. २२०).

वीरवाहन—एक राजा. ब्रह्महत्येमुळें हा अतिशय दीन व दुःखी झाला होता (मुनिशर्मन् पहा).

२ विराध नगरींतील एक राजा. याची वसिष्ठाबरोबर धर्माच्या बाबतींत चर्चा झाली होती (गरुड. २. ६).

वीरविक्रम—एक शूद्र. यानें शब्दाकरितां चांडालाला मुलगी दिली. पण कृष्णानें चांडालाचा व कन्येचा उद्धार केला (पद्म. ब्र. २६).

वीरव्रत—(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें मधु व सुमनस् यांचा पुत्र. याची स्त्री भोजा व पुत्र मंथु व प्रमंथु होत.

वीरसिंह—वीरमणीचा पुत्र व रुक्मांगदाचा भ्राता. यानें शत्रुघ्नाशीं युद्ध केलें (पद्म. पा. ४०).

वीरसेन—नलाचा पिता (१ नल पहा).

२ मांसाशन सोडणारा राजा (म. अनु. १७७. ७२ कुं.).

३ अवंति नगरांतील एक राजा. यानें तीन राजसूय व सोळा अश्वमेध यज्ञ केले (पद्म. उ. १२८).

४ दक्ष राजाचा सासरा, याला आपली कन्या दक्षास द्यावी, असा स्वप्नांत दृष्टांत झाला होता (गणेश. १. २६.२७).

वीरहोत्र—(सो. सह.) वायुमतें तालजंघपुत्र (२ वीतहव्य पहा).

वीरा—वीर्यचंद्रकन्या, करंधमाची स्त्री आणि अविक्षिताची माता (मार्क. ११९. २). हिला सर्पत्रस्त ऋषि शरण गेले. तेव्हां हिनें मरुत्तास निरोप पाठवून सर्पांस जाळून टाकविण्याचा प्रयत्न केला. पण सर्प वैशालिनीस शरण गेले व त्यांनीं अविक्षिताकरवीं मरुत्तापासून आपलें रक्षण करून घेतलें (मार्क. १२६).

२ भारद्वाज नामक अग्नीची स्त्री (म. व. २२१.१७ कुं.).

वीरिणी—वीरण प्रजापतीची कन्या व प्राचेतस दक्षाची स्त्री. ही ब्रह्मघाच्या डाव्या पायाच्या अंगठ्यापासून जन्माला आली (म. आ. ६७. ११; ६९. ९ कुं.).

२ पीवरीचें दुसरें नांव.

वीर्यचंद्र—वीरेचा पिता (१ वीरा पहा).

वीर्यवत्—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

वृक—पृथु व अर्चि यांचा कनिष्ठ पुत्र (भा. ४. २२. ५४).

२ हिरण्यकशिपूचा एक अनुयायी (भा. ७. २. १८).

३ (सू. इ.) भरुक राजाचा पुत्र. याचा पुत्र बाहुक. (भा. ९. ८. २).

४ शूर व मारिषा यांचा पुत्र. याची स्त्री दुर्वाक्षी आणि पुत्र तक्ष व पुष्कर होत (भा. ९. २४. २९; ४३).

५ कृष्णास मित्रविंदेपासून झालेला एक पुत्र.

६ वत्सक यादव व मिश्रकेशी अप्सरा यांचा पुत्र.

७ (स्वा. उत्तान.) शिष्ट व सुच्छाया यांचा पुत्र.

८ द्रौपदीस्वयंवरांत आलेल्या क्षत्रिय राजांपैकीं एक (म. आ. २०१. १० कुं.). हाच कौरवपक्षीय असावा. नकुलाच्या पराजयानंतर जे पांडवपक्षीय अकरा वीर आले, त्यांविरुद्ध जाणाऱ्यांपैकीं हाहि होता (म. क. ८९. ९ कुं.).

९ हरित राजाचें नामांतर.

१० (सू. इ.) रोहितपुत्र.

११ सृष्टि व छाया यांचा पुत्र.

१२ यानें कार्तिक महिन्यांत मांस वर्ज केलें (म. अनु. १७७. ७० कुं.).

१३ पांडवपक्षीय राजा. द्रोणाचा युद्धावेग अडवीत हा धांवला असतां द्रोणानें यास सारथि व घोडा यांसुद्धां ठार केलें (म. द्रो. २१. १६ कुं.).

वृकदेवा किंवा **वृकदेवी**—विष्णु व वायु यांच्या मतें देवककन्या होय. ही वसुदेवाची स्त्री. हिला अवगाहक व नंदक असे दोन पुत्र होते (वसुदेव पहा).

वृकरथ—अधिरथ सूताचा पुत्र व कर्णाचा भाऊ. याला रात्रियुद्धांत भीमानें मारिलें (म. द्रो. १५८. २१ कुं.).

वृकल—सृष्टि व छाया यांचा पुत्र.

२ अक्रूराचा मुलगा.

वृकासुर—शकुनीचा पुत्र. यानें भस्मासुराप्रमाणें, ज्याच्या डोक्यावर हात ठेवीन, त्याला भस्म करण्याचा शंकरापासून वर मिळविला. पण शंकराच्याच डोक्यावर हा हात ठेवण्यास प्रवृत्त झाला. तेव्हां शंकर पळाला. पण विष्णूनें त्या वराबद्दल याच्या मनांत संशय उत्पन्न करून स्वतःच्या डोक्यावर हात ठेवून वराची परीक्षा पाहण्यास याला प्रवृत्त केलें. तेव्हां हा आपल्याच हातानें मेला (भा. १०. ८८).

वृकोदर—भीमाचें दुसरें नांव.

वृकोदरी—पूतनेची बहीण (आदि. १८. १०१).

वृचया—कक्षीवत्ची पत्नी.

वृचीवत्—दैववात आणि सृंजय यांचें युद्ध सुरू झालें, तेव्हां सृंजयाला तुर्वश मिळाले व दैववाताला वृचीवत् मिळाले (ऋ. ६. २७. ७).

वृजिनवत्—(सो. क्रोष्टु.) क्रोष्ट्याचा पुत्र. याचा पुत्र श्वाहि.

वृतस्थला—एक अप्सरा.

वृत्त—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र, एक सर्प.

२ (स्वा. उत्तान.) शिष्ट व सुच्छाया यांचा पुत्र.

वृत्ति—मनु नामक रुद्राची पत्नी (भा. ३. १२. १३).

२ अमिताभ देवांतील एक.

वृत्र—या शब्दाचा अर्थ मेघ, असुर असा आढळतो; पण वृत्र ही कोणीहि व्यक्ति नसून इंद्रवृत्रयुद्ध वगैरे केवळ सृष्टिचमत्कारांचें वर्णन आहे, असेंहि लिहिलेलें आढळतें (नि. १. १७).

याच्या आईचें नांव दानु (ऋ. १. ३२. ९). याला हातपाय नाहींत (ऋ. ३. ३०. ८), पण तोंड आहे (ऋ. १. ५२. १०; १०३; ८. ६. ६; ७६. २) व दोन हनुवटी आहेत (ऋ. १. ५२. ६). देवांनीं याला ठार करण्याकरितां इंद्र उत्पन्न केला (ऋ. ३. ४९. १; ४. १९. १).

इंद्र व वृत्रासुर यांचें युद्ध त्रिककुद पर्वतावर झालें. वृत्राच्या मरणाची बातमी वायूनें चहूकडे पोंचविली. वेद व वेदविद्या प्रथम असुरांनीं आपल्या हस्तगत करून घेतली, परंतु पुढें देवांना असुरांपासून फार त्रास होऊं लागल्यामुळें विश्वकर्म्याचा मुलगा वृत्र नांवाचा ब्राह्मण यापासून तीनहि (ऋक्, यजु, साम) प्रकारचे मंत्र देवांनीं हिरावून घेतले. कारण, त्या जोरावरच असुरांनीं देवावर जय मिळविला होता (श. ब्रा. १. १. ३. ४; ३. १. ३. १२; ४. १. ३.१; ५. ५. ५. १).

ऋग्वेदांत वृत्राचे विशेषतः चार पराक्रम वर्णन केलेले आहेत. पाणी अडविणें (ऋ. २. १५. ६), गाई पळविणें (ऋ. २. १९. ३), सूर्य लपविणें (ऋ. २. १९ ३) व उषा होऊं न देणें (ऋ. ४. १९. ८). हेंच कार्य, शंबर, वल, अहि वगैरे करितात. हें युद्ध होतें त्याची मितिहि ठरविण्याचा आश्चर्यकारक प्रयत्न लो. टिळकांनीं केला आहे. त्यांनीं प्रतिवार्षिक आक्टोबर १० ही तारीख दिली आहे (आर्यांचें मूलस्थान २०८).

त्वष्टयानें यज्ञ केला, तेव्हां आपल्या पुत्राला मारणाऱ्या इंद्राखेरीज सर्वांना सोम पाजला व राहिलेला अग्नींत टाकला. त्यापासून वृत्र झाला. वृत्रानें सर्व जग व्यापिलें, तेव्हां भयानें विष्णूनें आपले तीन भाग केले व तीन लोकांत ठेविले. इंद्रानें विष्णूच्या तीन भागांच्या साहाय्यानें याला वाढूं दिलें नाहीं. तेव्हां वृत्र इंद्राच्या संमतीनें त्याचें पोट झाला. पण तेथेंहि यानें भूकेचें रूप घेऊन सर्वांना त्रास देण्यास सुरवात केली (तै. सं. २. ४. १२). यापासून विदेह देशांतील गाई उत्पन्न झाल्या. त्यांतून काळ्या मानेचा बैल उत्पन्न झाला. तो अग्नीला दिल्यावर अग्नीनें इंद्राला बलिष्ठ केलें व वृत्राचा पराजय झाला (तै. सं. २. १. ४).

विश्वरूपास इंद्रानें कपटानें मारिलें म्हणून त्वष्टयानें दक्षिणाग्नींत अथर्ववेदानें (दे. भा. ६. १. ६) बटेचें हवन केल्यानें हा उत्पन्न झाला. पण बलास मारिलें म्हणून दितीच्या विनंतीवरून कश्यपानें बटेचें हवन केल्यानें हा झाला असेंहि आहे. यास उत्पन्न करण्याचा उद्देश इंद्रास मारणें हा होय. हा अजस्र देही (पद्म. उ. ९) व रोज बाणाच्या फेंकीइतका सर्व बाजूंनीं वाढणारा होता (भा. ६. १६). पित्राज्ञेवरून यानें तप केलें व ब्रह्मापासून ' लोह किंवा काष्ठ, आर्द्र किंवा शुष्क, यांनीं दिवसा किंवा रात्रीं मरण येणार नाहीं, ' असा वर मिळविला (दे. भा. ६. १. ६). पुढें कश्यपाच्या आज्ञेवरून यानें इंद्रास जिंकून इंद्रपद मिळविलें (वा. रा. उ. ८४-८६). हा ब्राह्मण होता (भा. ६. ९; पद्म. भू. २५). रंभेकरवीं मोह पाडून इंद्रानें यास सुरा पाजिली व त्या निशेंत आहे तोंच (पद्म. भू. २५), व्रतरहित समुद्रतीरीं झोंपला असतांना स्वतः व्रतस्थ राहून (वा. रा. उ. ८४-८६), तप करीत असतांनाच (स्कंद. १. १. १६), याच्याशीं सप्तर्षींकरवीं वरील वरांतील अटीवर साम केला. व यास अर्धें इंद्रपद दिलें व गैरसावध पाहून ऐके दिवशीं कपटानें (दे. भा. ६. १.६; पद्म. भू. २४), युद्ध चालूं असतांना (भा. ६. ९), दधीचीच्या हाडाच्या वज्रानें (पद्म. पा. १९. म. व. १००), त्यावरून समुद्राचा फेंस लपेटून (दे. भा. ६. १. ६; म. उ. १०) ठार केलें. ही वेळ संध्याकाळची होती. वरील युद्धसमयीं याचे बाजूस अनर्वन्, अंबर, अयोमुख, उत्कल, ऋषभ, नमुचि, पुलोमत, प्रहेति, विप्रचित्ति, वृषपर्वन्, शंकुशिरस्, शंबर, हयग्रीव, हेति, इ. (भा. ६. ९) व पातालांतील कालेय ऊर्फ कालकेय राक्षस (स्कंद. १. १. १६) होते (पद्म. पा. १९). यास मधुर नांवाचा एक पुत्र होता (वा. रा. उ. ८४. १०). वृत्र विष्णूचा परमस्नेही होता. म्हणून त्यानें इंद्रास अप्रत्यक्षपणें मदत केली (वा. रा. उ. ८४-८६). युद्धसमयीं यानें इंद्रास भागवतधर्म फार सुंदर रीतीनें समजावून दिला (भा. ६. ९). यास सनत्कुमारांनीं उपदेश केला व यानें योगज्ञान झाल्यावर आत्मा ब्रह्मांडीं विलीन करून घेतला (म. शां. २८१). यानें एक महागंभीर नांवाचा खंदक खणला होता तेथून वेत्रवती उगम पावते (पद्म. उ. ११४). हा पूर्वजन्मीं चित्रकेतु होता.

२ यानें हिरण्याक्षाच्या बाजूनेंहि सेनापति म्हणून युद्ध केलें. यास इंद्रानें शेंडी धरून तलवारीनें ठार केलें (पद्म. भू. ७३).

३ कश्यप व दनायु यांचा पुत्र.

४ अनायुषेचा पुत्र. याचे पुत्र बक.

वृद्धकन्या—कुणिगर्गाची मानसकन्या. हिच्या पित्यानें हिला एके ठिकाणीं देऊं केली होती. पण हिला तें स्थळ आवडलें नाहीं. त्यामुळें पुढेंहि योग्य पति न मिळाल्यामुळें ही एकांतांत पितृदेवार्चन करीत देह झिजवीत राहिली. पण नारदानें संस्कार न झालेल्या तुला उत्तम लोक कोठून मिळणार? असें सांगितल्यामुळें हिनें विवाह करण्याचें योजिलें. अर्धें तप देण्याच्या अटीवर फक्त गालवाच्या आश्रमांतील शृंगवान् नामक ऋषि हिच्याशीं विवाह करण्यास सिद्ध झाला. त्यानेंहि 'एक रात्रच तुझ्यासह पति म्हणून राहीन,' असें सांगितलें. पण तें कबूल केल्यावर दोघांचा विवाह झाला. एक रात्र हिनें त्याच्याशीं संग केला व ठरावाप्रमाणें अर्धें तप दिलें. पुढें ही लवकरच परलोकीं गेली (म. श. ५२).

वृद्धकौशिक—यावा पुत्र गौतम (मणिकुंडला पहा).

वृद्धक्षत्र—(३ जयद्रथ पहा).

वृद्धगर्ग—अत्रीचा व यांचा अद्भुत गोष्टींच्या फलाविषयीं संवाद झाला होता (मत्स्य. २२९. ३८).

वृद्धगार्ग्य—याचा पितराशीं पितरांची तृप्ति कशानें होते याविषयीं संवाद झाला आहे. (म. अनु. १८८. ७३ कुं.).

वृद्धगौतम—हा गौतमाचा पुत्र. हा बुद्धीचा जड होता पण वृद्धा नांवाच्या स्त्रीनें तपानें यास बुद्धिमान् केलें व स्वतः तरुण झाली (ब्रह्म. १०७).

वृद्धद्युम्न आभिप्रतारिण—एक राजा. यानें शुचिवृक्ष गौपालायन नांवाच्या पुरोहिताच्या म्हणण्याप्रमाणें केल्यामुळें याची भरभराट झाली (ऐ. ब्रा. ३. ४८). यानें त्रिष्टोमक्षत्रवृति नांवाचा यज्ञ केला. पण याच्या पुरोहिताच्या मनांत राजानें फक्त 'क्षत्रवृतियज्ञ' करावा असें होतें. त्यामुळें पुरोहितानें कुरूंचें कुरुक्षेत्रांतून उच्चाटन होईल असा शाप दिला व त्याप्रमाणें पुढें घडून आलें (सां. श्रौ. १५. १६. १०-१३). याचा अभिप्रतारिन् काक्षसेनेशीं कांहीं संबंध आहे कीं नाहीं हें सांगतां येत नाहीं.

वृद्धशर्मन्—(सो. पुरूरवस्) हा मत्स्यमतें आयुपुत्र होय. यासच क्षत्रधर्मन् नांव होतें.

२ करुषदेशीय राजा. याची स्त्री वसुदेवभगिनी श्रुतदेवा व पुत्र दंतवक्र (भा. ९. २४. ३७).

वृद्धसेना—सुमति राजाची स्त्री व देवताजिताची माता (भा. ५. १२. ५).

वृद्धा—आर्ष्टिषेणपुत्र ऋतध्वजापासून सुश्यामेस वृद्धा झाली. मातेनें जातांना हिला सांगितलें होतें कीं, 'जो या गुहेंत शिरेल तोच तुझा नवरा होईल.' नंतर हिचें वृद्ध-गौतम तेथें आल्यामुळें त्याशीं लग्न झालें (ब्रह्म. १०७).

वृधु तक्षन्—याचा हीनजातित्वामुळें प्रतिग्रह घेणें अयोग्य असतांहि भरद्वाजानें क्षुधार्त असल्यामुळें याच्या-कडून गाईचें दान घेतलें. पण त्याला दोष लागला नाहीं. कारण तो क्षुधार्त होता (मनु. १०. १०७). हा ऋग्वेदांतील वृधु तक्षन् असावा.

वृंदा—कालनेमि व स्वर्णा यांची कन्या (पद्म. उ. ४; शिव.रुद्र.यु.१४). जालंधराची पत्नी. हिनें अग्निप्रवेश केल्यावर विष्णूचें मन अस्वस्थ झालें, तेव्हां अग्निप्रवेशस्थलीं गौरी, लक्ष्मी व स्वरा यांच्या अंशानें आवळी, तुलसी व मालती या वनस्पति उत्पन्न झाल्या व विष्णूचें मन स्थिर झालें (जालंधर पहा; पद्म. उ. १०५).

वृंदारक—दुर्योधनपक्षीय राजा. यास अभिमन्यूनें मारिलें (म. द्रो. ४७. १२ कुं.).

२ (सो. कुरु.). धृतराष्ट्राचा पुत्र.

वृश जान किंवा वैजान—हा आपल्या व्यरुण नांवाच्या राजाबरोबर रथांत बसून चालला असतां वाटेंत व्यरुणाच्या हातांतील लगाम वृशानें आपल्या हातांत घेतला. पुढें रथाचा धक्का लागून एक मुलगा मेला. तेव्हां राजा व पुरोहित मुलाच्या हत्येचा दोष एकमेकांवर लोटूं लागले. पण शेवटीं लगाम वृशाच्या हातांत असल्यामुळें वृशच दोषी ठरला. तेव्हां वृशानें वार्शी साम म्हणून मेलेल्या मुलाला जिवंत केलें. याचा उल्लेख पंचविंश ब्राह्मण (१३. ३. १२), शाट्यायन (ऋ. सायणभाष्य ५. २), भाल्लविब्राह्मण व (बृहद्देवता) यांत आला आहे. ऋग्वेदांतहि या गोष्टीचा उल्लेख असावा (ऋ. ५. २). पंचविंशब्राह्मणाच्या भाष्यांत वैजान असें यार्चे पैतृक नांव मानिलें आहे.

वृष—शिवाचा एक अवतार. समुद्रमंथन केल्यानंतर अमृतापासून उत्पन्न झालेल्या सुंदर स्त्रियांशीं विष्णु कामासक्त झाला व तो त्यांच्यासह पातालांत जाऊन राहिला व त्यानें शंकडों पुत्र उत्पन्न केले. ते पृथ्वीला कंपित करूं लागले, तेव्हां शंकरानें वृषाचा (बैलाचा) अवतार घेतला. व विष्णूचा पराभव करून त्याचें चक्र हरण केलें व त्याला स्वर्लोकीं पाठविलें. जातांना पातालांत जाण्याविषयीं विष्णु आपल्या मुलांना सांगत असतां शंकरानें शाप दिला कीं, शान्तवृत्तीचे मुनि किंवा माझे अंशभूत असणारे दानव यांचे-खेरीज जो कोणी पातालांत जाईल त्याला मृत्यु प्राप्त होईल. तेव्हांपासून लोक पातालांत जाईनासे झाले (शिव. शत. २२-२३).

२ विकुंठ देवांतील एक.

३ अनायुषेचा पुत्र. याचे श्राद्धाद, यज्ञहन्, ब्रह्महन् व पशुहन् असे पुत्र होते (ब्रह्मांड. ३. ७).

४ (सो. अनु.) विष्णुमतें शिबीचा पुत्र (वृषादर्भि पहा).
५ (सो. सह.) विष्णुमतें भरतपुत्र होय.
६ संजय व राष्ट्रपाली यांचा पुत्र.
७ कृष्ण व सत्या यांचा पुत्र.
८ कृष्ण व कालिंदी यांचा पुत्र.
९ कर्णाचें नांव (म. व. ३०९).
१० धर्म सावर्णि मन्वंतरांतील इंद्र.

वृषक—सुबल राजाचा पुत्र. याचा इरावतानें पराभव केला (म. भी. ९०. ३०-५० कुं.). हा द्रौपदीस्वयंवरास गेला होता (म. आ. २०१. ५ कुं.). याला अर्जुनानें मारिलें (म. द्रो. ३०. १२; क. २. ४३ कुं.) .

वृषकंड—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

वृषकेतु—एक कर्णपुत्र. हा युधिष्ठिराच्या अश्वसंरक्षणार्थ गेला असतां बभ्रुवाहनाच्या हातून मेला (जै. अ. ३०).

वृषगण वासिष्ठ--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ९७. ७-९).

वृषजार--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. २).

वृषण—(सो. सह.) विष्णुमतें सहस्रार्जुनपुत्र. भागवतमतें यास वृषभ व वायुमतें वर्ष म्हणतात.

वृषणश्व—इंद्र याच्या घरीं याची स्त्री मेना झाला होता (ऋ. १. ५१. १३; जै. ब्रा. २. ७९; श. ब्रा. ३. ३. ४. १८; श. ब्रा. १. १. १६; तै. आ. १. १२. ३).

वृषदर्भ—एक नीतिमान् राजा. याचा मित्र सेदुक. एकदां एक ब्राह्मण सेदुकाकडे आला आणि आशीर्वाद देऊन त्यानें एक हजार घोड्यांची दक्षिणा मागितली. तेव्हां तो म्हणाला, 'ही दक्षिणा देणें माझ्यानें शक्य नाहीं, परंतु माझा मित्र वृषदर्भ याकडे तुम्ही जा, तो तुम्हांस ही दक्षिणा देईल.' सेदुकाच्या सांगण्यावरून ब्राह्मण वृषदर्भाकडे गेला व दक्षिणा मागूं लागला. तेव्हां वृषदर्भानें त्यास चाबकानें मारिलें. 'मी निरपराधी, मला कां मारतां? मी सेदुकाच्या सांगण्यावरून तुजकडे आलों आहें,' असें सांगतांच यानें त्यास त्या दिवसाचें आलेलें उत्पन्न दिलें व मार्गस्थ केलें. तें उत्पन्न सहस्र अश्वांच्या मौल्याहून अधिक होतें. यानें ब्राह्मणास सुवर्ण आणि रौप्य यांशिवाय दान द्यावयाचें नाहीं असें व्रत केलें होतें (म. व. १९९). ही कथा फक्त गणपत कृष्णाजीच्या प्रतींतच आहे (वृषादर्भि पहा).

वृषदश्व--(सू. इ.) हा वायुमतें पृथरोमन् किंवा अनेनस्चा पुत्र.

वृषध्वज—एक राजर्षि. याचा पुत्र रथध्वज. हा जनकवंशांतील सीरध्वज जनकाच्या पूर्वीचा असावा. पण हा वंशावळींत आढळत नाहीं (दे. भा. ९. १५).

२ वृषकेतूस दुसरें नांव.

३ प्रवीरांपैकीं एक. यानें दुर्वर्तनामुळें आपल्या ज्ञातिबांधवांचा व आप्तेष्टांचा नाश केला (म. उ. ७३. ११; १६कुं.).

वृषन् पाश्य—एक अग्नीचा उपासक (ऋ. १. ३६. १०; ६. १६. १५).

वृषपर्वन्--कश्यप व दनु यांचा पुत्र. हा ययातीचे वेळीं दैत्यांचा अधिपति होता. यास शर्मिष्ठा व चंद्रा अशा दोन कन्या होत्या (मय व ययाति पहा). यानें दमाला धनुर्वेद शिकविला (मार्क. १४०).

२ वृत्राचा एक अनुयायी (भा. ६. १०. १९).
३ अंगिराकुलांतील प्रवर.

वृषभ—(सो. सह.) भागवतमतें सहस्रार्जुनपुत्र.
२ (सो. अज) मत्स्यमतें कुशाग्रपुत्र.
३ (सो. वृष्णि.) मत्स्यमतें अनमित्रपुत्र.
४ रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. कि. ४१).
५ कृष्णमित्र एक गोप (भा. १०. १८. २३).
६ भारतीय युद्धांत मरण पावलेला शकुनीच्या भ्रात्यांतील एक (म. भी. ९०).
७ ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.
८ सृष्टि व छाया यांचा पुत्र.

वृषभानु--एक राजा. हा यज्ञाकरितां पृथ्वी शुद्ध करीत असतां यास राधा दिसली. यानें तिला आपल्या राणीजवळ नेऊन दिलें (पद्म. ब्र. ७).

वृषवाहन—एकादश रुद्रांपैकीं एक.

वृषशुष्मन् वातावत—उदित होम पक्षाचा एक आचार्य (सां. ब्रा. २. ९). यानें उदितहोम पक्षाचें चांगलें समर्थन केलें आहे (ऐ. ब्रा. ५. २९; तै. ब्रा. ५. २९. १). हा निकोसक भायजात्याचा शिष्य. याचा शिष्य इंद्रोत शौनक (वं. ब्रा. २).

वृषसेन—कर्णाचा पुत्र. याची पत्नी भद्रावती. कर्ण सेनापति असतां अर्जुनानें यास ठार केलें (म. क. ८५). त्या दिवशीं मार्गशीर्ष वय त्रयोदशी होती (भारतसावित्री).

२ ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

वृषाकपि—एकादश रुद्रांपैकीं एक.

वृषाकपि ऐन्द्र—मंत्रद्रष्टा (ऋ. ७. १३. २३; १०. ८६. ३). याच्याशीं इंद्रइंद्राणीचा संवाद आहे. पण मैत्रांत याचा एकदांच निर्देश आहे (ऋ. १०. ८६. ५.). लो. टिळकांच्या मतानें वृषाकपि म्हणजे दक्षिणायन बिन्दुजवळचा सूर्य किंवा ध्रुवोपपत्तीप्रमाणें दीर्घ काळोखाच्या आरंभीं क्षितिजाखाली उतरणारा सूर्य होय (आर्यांचें मूलस्थान २५१).

वृषाणक वातरशन—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०.१३६. ४).

वृषादर्भ—(सो. अनु.) भागवतमतें शिबिपुत्र. (वृषादर्भि पहा).

२ आंगिराकुलांतील गोत्रकार.

वृषादर्भि—(सो. अनु.) शिबि राजाचा पुत्र. महाभारतांतच फक्त यास काशीचा राजा म्हटलें आहे (अनु. ६७. ३७ कुं.). सप्तर्षि पृथ्वीची प्रदक्षिणा करीत असतां यानें यज्ञांत त्यांस आपला पुत्र दक्षिणा म्हणून दिला. पण त्यांनीं अल्पायुष्यामुळें मृत झालेल्या त्या पुत्रास दुष्काळ असल्यामुळें खाद्यार्थ शिजत ठेविलें. यानें त्यांस या गोष्टीपासून परावृत्त केलें. हा त्यास गुप्त व उघड दान देण्याचा प्रयत्न करूं लागला, परंतु तेंहि त्यांनीं घेतलें नाहीं. तेव्हां संतापून त्यांस ठार करण्याकरितां यानें एक कृत्या उत्पन्न केली. तिचें नांव यानें यातुधानी ठेवून सप्तर्षींकडे जातांना मनसा हें नांव धारण करण्यास सांगितलें. पण तिच्या ध्यानांत सप्तर्षींचीं नांवें राहीनात. तिला सप्तर्षींबरोबर असलेल्या शुनःसखानें (इंद्रानें) ठार केलें (म. अनु. १४१–१४२ कुं.). एका कपोताचें रक्षण करण्याकरितां यानें आपलें मांस ससाण्यास दिलें होतें (म. अनु. ६७. ४ कुं.). यानें ब्राह्मणांस रत्नें (म. शां. २४०. २५ कुं.) व घर (म. अनु. २००. १० कुं.) दिलीं. यास भागवतांत वृषादर्भ, मत्स्यांत पृथुदर्भ व वायूंत वृषदर्भ म्हटलें असून विष्णूत याबद्दल वृष व दर्भ अशी फोड करून दोन नांवें दिलीं आहेत. महाभारतांत वृषदर्भ (अनु. ६७ कुं.), वृषादर्भि (अनु. १४१ १२; २००. १० कुं.) व वृषादर्वि (शां. २४०. २५ कुं.) अशीं नांवें दिलीं आहेत.

वृषामित्र—पांडवांसमागमें द्वैतवनांत असणारा एक ऋषि (म. व. २६. २४ कुं.).

वृषु—(सो. पुरूरवस्.) वायुमतें पाराचा पुत्र (८ पृथु पहा).

वृष्टि— (सो. कुकुर.) वायुमतें कुकुरपुत्र (५ धृष्ट पहा).

२ सावर्णि मनूचा पुत्र.

वृष्टिनेमि—अक्रूरपुत्र.

वृष्टिमत्—(सो. कुरु. भविष्य.) भागवतमतें कविरथपुत्र.

वृष्टिहव्य—(उपस्तुत पहा).

वृष्ण्याद्य—(सो. सह.) वायुमतें सहस्रार्जुनपुत्र.

वृष्णि—विष्णुमतें धृष्टाचें नामांतर (४ धृष्ट पहा).

२ (सो. क्रोष्टु.) भजमानाचा पुत्र. यास क्रोष्टुहि म्हणतात (ह. वं. १. ३८; ब्रह्म. १४. १; १६. ९). वृष्ण्यंधक व्रात्य आहेत, असें भूरिश्रव्यानें म्हटलें आहे (म. द्रो. १४३. १५ कुं.).

३ भागवतमतें पृश्नीचें नांव (४ पृश्नि पहा).

४ मत्स्यमतें धृष्टाचें नांव (५ धृष्ट पहा).

५ (सो. सह.) मधूच्या पुत्रांतील ज्येष्ठ.

वृष्णिमत्—(सो. कुरु. भविष्य.) विष्णुमतें शुचिरथाचा व मत्स्यमतें हा शुचिद्रवाचा पुत्र. भागवतांत यास वृष्टिमत् वायूंत रुतिमत् म्हणतात.

वृहंगिरस्—मनु व वरस्त्री यांचा पुत्र.

वेगदर्शिन्—रामसेनेंतील एक वानर. यानें रामाच्या राज्याभिषेकाकरितां समुद्राचें उदक आणिलें होतें (वा. रा. यु. ४; ३०; १२८).

वेगवत्—(सू. दिष्ट.) विष्णुमतें धुंधुमत्चा, भागवत व वायु यांच्या मतें बंधुमत्चा पुत्र.

२ कृष्णास सत्येपासून झालेला पुत्र.

३ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

४ हा शाल्व राजाच्या बाजूनें कृष्णाशीं लढत असतां यास सांबानें मारिलें (म. व. १६. २० कुं.).

वेणु—(सो. सह.) विष्णुमतें शतजित्पुत्र. हा व याचा बंधु हय हीं दोन्ही नांवें एकत्र करून वेणुहय असें इतरत्र याचें नांव आहे. या ठिकाणीं विष्णुपुराण गद्यांत असून त्यांतील तिसरा बंधु लुप्त झाला असावा. इतरत्र हय, हैहय व वेणुहय असे हे तीन भाऊ आढळतात.

वेणुजंघ—युधिष्ठिरसभेंतील एक ऋषि (म. स. ४. २४ कुं.).

वेणुदारि—दक्षिणेकडील अश्मक देशाधिपति एक यादव (ह.वं. २. ६१). याच्या मुलाचा कर्णानें दिग्विजयकालीं पराभव केला (म. स. ६१. १६; व. २५५. १५ कुं.).

वेणुहय—(वेणु पहा).

वेणुहोत्र—(सो. क्षत्र.) वायुमतें धृष्टकेतुपुत्र (४ वीतिहोत्र पहा).

वेतसु—हा द्योतन व कुत्स यांचा विरोधी होता. इंद्रानें याचा कुत्साकरितां पराभव केला (ऋ. १०. ४९. ४). द्योतनाकरितांहि केला (ऋ. ६. २०. ८). याला ठार करणें हा इंद्राचा एक पराक्रम आहे (ऋ. ६. २६. ४).

वेताल किंवा **वेताळ**—एकदां शंकरपार्वती क्रीडा करीत असतां तशाच उन्मत्त वेशांत पार्वती दारांशीं आली. तेव्हां तेथें हा द्वारपालाचें काम करीत होता. तिला स्त्रीदृष्टीनें पाहून हा काममोहित झाला व तिला बाहेर जाण्यास प्रतिबंध करूं लागला, तेव्हां 'तूं पृथ्वीवर मनुष्य होशील' असा पार्वतीनें याला शाप दिला. म्हणून हा वेताळाच्या रूपानें पृथ्वीवर आला व

शंकरानेंहि याचे लोभानें पृथ्वीवर अवतार घेतला. त्या वेळीं शंकराचें नांव महेश आणि पार्वतीचें नांव शारदा असें होतें (शिव. शत. १४). हा एक रुद्रगण असून पिशाचांचा नायकहि आहे (भा. १०. ६३. १०).

वेताळ व भैरव हे पूर्व जन्मींचे भृंगी व महाकाल नामक शिवदूत होत. पार्वतीच्या शापानें यांना मनुष्यलोकांत जन्म घ्यावे लागले. हे तारावतीला शंकरापासून झाले. यांचा पालक पिता चंद्रशेखर राजा (चंद्रशेखर पहा). या चंद्रशेखर राजाला औरस तीन पुत्र होते. त्यांना सर्व संपत्ति राजानें वाटून दिल्यामुळें वेताळ व भैरव अरण्यांत गेले. पुढें शंकराची प्राप्ति होण्यासाठीं ' वसिष्ठाला संध्याचल पर्वतावर शरण जा ' असें तेथें सांगून कपोत मुनि निघून गेला. पुढें वसिष्ठप्रसादानें शिवदर्शन होऊन श्रीकामाख्यादेवीचे उपासनेनें यांना देवगणत्व प्राप्त झालें. वेताळाचा वंशहि आढळतो (कालिका ५३).

वेद--मृगुकुलांतील मंत्रकार. वायुपुराणांत विद असा पाठ आहे.

२ धौम्याचा शिष्य. यास बैद असें नामांतर होतें.

३ सिंधुद्वीपाचा भाऊ. हा शिवभक्त होता (ब्रह्म. १६९).

वेददर्श--भागवतमतें देवदर्शीचें नांव.

वेदनाथ--ब्राह्मणाच्या द्रव्याचा अपहार केल्यामुळें हा वानर झाला. पण सिंधुद्वीपाच्या सांगण्यावरून धनुष्कोटि-तीर्थांत स्नान केल्यानें हा मुक्त झाला (स्कंद. १. ३. १४).

वेदबाहु--कृष्णाच्या पौत्रांतील एक (भा. १०. ९०. ३४).

२ रैवत मन्वंतरांतील एक ऋषि.

वेदमित्र--विष्णुमतें व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील मांडूकेयाच्या शिष्यांपैकीं एक. हा शाकलगोत्री होता. यास पांच शिष्य होते. देवमित्र असा याबद्दल पाठभेद आहे (व्यास पहा.). हा स्थानाविषयीं मतभेद दर्शविणारा एक आचार्य आहे (ऋ. प्रा. ५२).

वेदवती—कुशध्वज जनकास मालावतीचे ठिकाणीं झालेली कन्या. हिनें जन्मतःच वेदध्वनि केला, म्हणून हिला वेदवती असें नांव पडलें. कुशध्वजानें हिला विष्णूस देण्याचें ठरवून सर्वांस नकार देण्यास सुरवात केली. एकदां शंभु नांवाच्या राक्षसाला नकार दिला असतां त्यानें कुशध्वजास ठार केलें. तेव्हां वेदवतीच्या मातेनें सहगमन केलें. व वेदवतीनें पुष्करतीर्थीं जाऊन तप केलें. आकाशवाणीनें हिला कळलें कीं, तुला पुढील जन्मीं विष्णु नवरा मिळेल. पुढें ही गंधमादनावर येऊन राहिली. तेथें एकदां रावण हिच्या आश्रमांत आला व आपल्याला वरण्याविषयीं बोलूं लागला. हिनें त्याला झिडकारिलें. तेव्हां तो हिच्यावर बलात्कार करून हिचे केश धरून ओढूं लागला. तेव्हां हिनें आपले केस तोडून त्याच्या हातून ही निसटली, व तपोव्यय होईल म्हणून शाप न देतां अग्निसिद्धि करून त्यांत प्रविष्ट झाली. हिच्यावर केलेल्या बलात्काराची रावणाला शेवटीं आठवण झाली (ब्रह्मवै. २. १४. ५२).

वेदवृद्ध—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें कौथुम पाराशर्याचा शिष्य (व्यास पहा).

वेदशर्मन्—शिवशर्म्याचा पितृभक्त पुत्र.

२ (मुनिशर्मन् पहा).

३ हा विदुरासह कलिंजर पर्वतावर आल्यावर तेथें भेटलेल्या सिद्धाच्या उपदेशानुरूप सोमवती अमावास्येच्या दिवशीं अघादि तीर्थीं स्नान करून शुद्ध झाला (पद्म. भू. ९१-९२).

४ (सो. विदू.) मत्स्यमतें शोणाश्वाचा पुत्र.

वेदशिरस्—वाराहकल्पांत वैवस्वत मन्वंतराच्या पंधराव्या चौकडींतील शिवाचा अवतार. सरस्वतीच्या उत्तरतीरावर हिमालयाच्या वेदशीर्ष नांवाच्या भागावर हा अवतार झाला. महावीर्य हें यांचें अस्त्र होय. तेथें याचे पुढीलप्रमाणें पुत्र झालेः--कुणि, कुणिबाहु, कुशरीर व कुनेत्रक (शिव. शत. ५).

२ वायुमतें भृगुवंशांतील मार्कंडेयाचा पुत्र. याच्या आईचें नांव धूम्रा. याच्या पत्नीचें नांव पीवरी. यांच्या वंशजांना मार्कंडेय म्हणतात (ब्रह्मांड. २. ११. १. १०).

याच्या तपाला विघ्न करावयास आलेल्या शुचि नांवाच्या अप्सरेपासून या मुनीला एक मुलगी झाली. तिच्यावर यमधर्म मोहित झाला असतां यानें त्यास नद होण्याचा शाप दिला. तोच काशींतील धर्मनद होय (स्कंद. ४. २. ५९).

३ (स्वा.) भागवतमतें प्राणपुत्र.

४ स्वारोचिष मन्वंतरांतील विभु इंद्राचा पिता.

५ रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

६ कृशाश्व ऋषीस धिषणेपासून झालेला पुत्र. हा पातालांत गेल्यावर विष्णुपुराण सर्वांना प्राप्त झालें (विष्णु. ६. ८).

वेदशेरक—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार गण.

वेदश्री—रैवत मन्वंतरांतील एक ऋषि.

वेदश्रुत--उत्तम मन्वंतरांतील देव.

वेदस्पर्श—देवदर्शाबद्दल वायूंतील पाठभेद. कबंधानें अथर्ववेद याला सांगितला.

वेधस्—अंगिरागोत्रांतील मंत्रकार.

वेन—(स्वा. उत्तान.) अंग राजास यमकन्या सुनीथेपासून झालेला पुत्र. अंगाचे मागून सर्व ऋषींनीं वेनास

गादीवर बसविलें. वेन हा आधींच दुर्वृत्त. तशांत एका जैन क्षपणकानें उपदेश केल्यामुळें हा पुरा वेदविरोधी बनला व यानें राज्यांतील सर्व यज्ञयाग बंद पाडिले.

एकदां सर्व ऋषि याच्याकडे गेले व याच्याजवळ यज्ञ करण्याची परवानगी मागूं लागले. परंतु कांहीं केल्या हा परवानगी देईना, तेव्हां मरीच्यादि महर्षि रागावले व त्यांनीं याचें स्तंभन करून यास ठार मारिलें (ह. वं. १. ५; वायु. २. १; भा. ४. १४; विष्णुधर्म. १. १०८; विष्णु. ४. १३; ब्रह्म. ४; मत्स्य. १०. १-१०). वेनाला ऋषींनीं ठार मारिलें असें नसून तोच ऋषींच्या भयानें वारुळांत दडला (पद्म. भू. ३६-३८).

वेनाला मारल्यावर राज्यांत अराजकता उत्पन्न होऊन सगळीकडे चोऱ्या, लुटालुटी वगैरे सुरू झाल्या. तेव्हां सर्व ऋषींनीं मिळून याच्या उजव्या हातांचें (कांहीं ठिकाणीं उजव्या मांडीचें असें आहे) मंथन करण्यास सुरुवात केली. त्याबरोबर याच्या अंगांतून एक कपिलवर्ण खुजा पुरुष उत्पन्न झाला. हाच निषाद होय. हा वेनाच्या सर्व पापांपासून झाला होता. हा वेनाच्या शरिरांतून बाहेर पडल्यावर वेन निष्पाप झाला.

वेन निष्पाप झाल्यावर हा तृणबिंदु ऋषीच्या आश्रमात गेला व तेथें त्यानें विष्णूस प्रसन्न करून घेतलें (पद्म. भू. ३९-४०; १२३-१२५). लो. टिळकांच्या मतें हा एक ग्रह आहे.

वेन भार्गव—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ८५; १०. १२३).

वेन वाजश्रवस—बाबीसावा व्यास.

वेन्य—पृथूचें पैतृक नांव.

वेश--इंद्रानें आयूकरितां याचा पराभव केला (ऋ. ७. १८. ११). दासवेश व हा एकच असावा (ऋ. २. १३. ८).

वैकर्ण—हे दोन आहेत. दाशराज्ञ युद्धांतील हे सुदासाचे शत्रु आहेत (ऋ. ७. १८. २१).

वैकर्णिक—(वैकर्णेय पहा).

वैकर्णिनि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

वैकर्णेय--कश्यपकुलोत्पन्न गोत्रकार गण. याबद्दल वैकर्णिक असा पाठ सांपडतो.

वैकलिनायन—(वैकृति गालव पहा).

वैकुंठ—चाक्षुष व रैवत मन्वंतरांतील अवतार.

२ रैवत मन्वंतरांतील एक देवगण.

३ (इंद्र पहा).

४ दीपमाहात्म्याकरितां या ब्राह्मणाची कथा आली आहे (पद्म. ब्र. ३).

वैकृति गालव—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल वैकलिनायन असा पाठभेद आहे.

वैक्लव—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

वैखानस—चंपक नगराचा राजा. यानें मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीचें पुण्य पितरांना देऊन त्यांचा उद्धार केला (पद्म. उ. ३९).

२ एक धर्मशास्त्रकार. याचें धर्मशास्त्र वैखानसधर्मप्रश्न या नांवानें प्रसिद्ध आहे. मनुस्मृतींत याच्या मताचा उल्लेख आला आहे (मनु. ६. २१). याच्या ग्रंथांत चार वर्ण, चार आश्रम, त्याचप्रमाणें त्यांचीं कर्तव्यें, संध्या, ब्रह्मयज्ञ, स्नान, आचमन वगैरेंचे विधि, गृहस्थांचीं कर्तव्यें व प्रत्येक वर्णाचीं उपजीविकेचीं साधनें यांच्याबद्दल विचार केला आहे.

३ योग्यांचा प्रकार. ययातीचा भाऊ यति हा वैखानस योगी झाला (ब्रह्मांड. ३. ६८. १४; ब्रह्म. १२. ३; ह.वं. १. ३०; मत्स्य. २४. ५१; वायु. २ ३२. १४).

४ सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ६६). हे शंभर होते. यांच्यापैकीं एकाचें नांव प्रुरुहन्मन् असें होतें (तै. आ. १. २३. ३; १४. ९. २९). हे रहस्यु देवमलिम्लुच्कडून मुनिमरण नांवाच्या स्थलीं मारिले गेले (पं. ब्रा. १. ४. ४. ७). हे ब्रह्मदेवाचे नखांपासून उत्पन्न झाले (तै. आ. १. २३).

वैगायन--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

वैजभृत--भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

वैजान--वृशाचें पैतृक नांव.

वैडक—वसिष्ठाचें पैतृक नांव.

वैणव—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

वैतंडय--(सो. आयु.) आयूचा पुत्र.

वैतरण—वितरणाच्या नांवावरून पडलेलें अग्नीचें नांव. पण हें सायणाचार्यांना मान्य नाहीं (ऋ. १०. ६१. १७).

वैतहव्य—(अरुण, वैतहव्य व केसरप्रबंधा पहा).

वैताल—भागवतमतें व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील जातुकर्ण्याचा शिष्य. वैतालिक असा पाठभेद आहे.

वैतालिक—विष्णुमतें व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील शाकपूणीचा शिष्य. भागवतमतें वैताल असा पाठ आहे.

वैद—हिरण्यदंताचें पैतृक नांव.

वैदथिन—ऋजिश्वन्चें पैतृक नांव.

वैददश्वि—तरंत व पुरुमीढ यांचें पैतृक नांव.

२ या राजानें आपली कन्या अगस्त्यास दिली होती (म. अनु. २००. ११ कुं.).

वैदभृतीपुत्र—हा कार्शकेयीपुत्राचा शिष्य व याचे शिष्य दोन कौचिकीपुत्र (बृ. उ. ६. ५. २). पण हा भालुकीपुत्राचा शिष्य दिला आहे (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३२).

वैदर्भ—(भीम वैदर्भ पहा).

वैदर्भि--भार्गवाचें पैतृक नांव.

वैदर्भी—विदर्भ राजाच्या कन्यांना नांव. विशेषेंकरून लोपामुद्रा, रुक्मिणी, दमयंती, सगरपत्नी केशिनी व मलयध्वजपत्नी इत्यादींना हें नांव आहे.

वैदेह--(सू. निमि.) विष्णुमतें निमिपुत्र. शिवाय, निमि राजाच्या वंशजांना हें नांव आहे (भा. ९. १३. ३).

२ जनक व नीमि साप्य यांना वैदेह म्हणतात.

वैदेहरात—विश्वामित्रकुलोत्पन्न ऋषिगण. यावद्दल देवराज असा पाठभेद आहे.

वैदेही—जनमेजयपुत्र शतानकाची स्त्री.

वैद्य—सुख देवांपैकीं एक.

वैद्यग--अंगिरसगोत्रांतील मंत्रकार.

वैद्यनाथ—एक शिवाचा अवतार. हा चिताभूमींत रावणाकरितां प्रगट झाला (शिव. शत. ४२). हा परळीचा वैजनाथ होय.

वैधस—हरिश्चंद्राचें पैतृक नांव.

वैधृत—धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील इंद्र.

वैधृति—तामस मन्वंतरांतील देवगण.

२ धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील इंद्र.

३ धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील धर्मसेतु अवताराची माता.

४ तामस मन्वंतरांतील देवांची माता.

वैधेय—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

वैन—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें शृंगीपुत्राचा शिष्य.

वैनहोत्र--(सो. क्षत्र.) विष्णुमतें धृष्टकेतुपुत्र होय (बीतिहोत्र पहा).

वैन्य—भृगुकुलांतील मंत्रकार.

२ वैनकुलोत्पन्न राजर्षि (अत्रि, पृथि व पृथु पहा).

वैपश्चित—तार्क्ष्यांचें पैतृक नांव. वैपश्चितबद्दल वैपश्यत असा पाठभेद आढळतो (श. ब्रा. १३. ४. ३. १२).

वैपश्चित दार्ढजयन्ति गुत लौहित्य–हा वैपश्चित दार्ढजयन्ति दृढजयन्त लौहित्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३.४२.१).

वैपश्चित दार्ढजयन्ति दृढजयंत लौहित्य—एक आचार्य. हा विपश्चित् दृढजयंत लौहित्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४२. १).

वैभांडक किंवा **वैभांडकि**—पूर्णभद्राचें पैतृक नांव (हर्यंग पहा).

वैभीषणि—बिभीषणाचा पुत्र (मणिकुंडल पहा).

वैमृग—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

वैयश्व—(विश्वमनस् पहा).

वैयाघ्रपदीपुत्र—हा कौण्डीपुत्र व कापीपुत्राचा शिष्य याचा शिष्य कौशिकीपुत्र (बृ. उ. ६. ५. १).

वैयाघ्रपद्य—युधिष्ठिराचें अज्ञातवासांतील नांव (म. वि. ३६. ११ कुं.).

२ हें इंद्रद्युम्न भाल्लवेय, बुडिल आश्वतराश्वि, गोश्रुति व राम कतुजातेय यांचें पैतृक नांव आहे.

३ एक आचार्य (ला. श्रौ. ४. ९. १७).

वैयासाकि--शुकाचें पैतृक नांव.

वैरास्क—छंदःशास्त्रज्ञ आचार्य (ऋ. प्रा. १७. २५).

वैरपरायण--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

वैराज--वैराज नांवांचे पितर प्रथम योगभ्रष्ट तपस्वी होते. योगपूर्णता न झाल्यामुळें हे मुक्तीस न जातां केवळ सनातन ब्रह्म-लोकास जातात. तेथें ब्रह्म्याचा एक दिवस ब्रह्म्याबरोबर राहून पुढील कल्पारंभीं त्याच्याचपासून उत्पन्न होतात. त्या वेळीं यांस पूर्वजन्मस्मृति प्राप्त होऊन पूर्वजन्मींच्या योगाभ्यासास लागतात. अशा रीतीनें ब्रह्मज्ञानी होऊन शाश्वत पदास जातात. योगाभ्यासेच्छूंस हे मदत करतात. यांची कन्या मेना होय (पितरः पहा).

वैरूप--(अष्टादंष्ट्र, नभप्रभेदन, शतप्रभेदन व सध्रि पहा).

वैरोचन--बलीचें पैतृक नांव.

वैवशप—कश्यपकुलांतील गोत्रकार गण.

वैवस—भृगुकुलांतील प्रवर.

वैवस्वत—हा शब्द ऋग्वेदांत बरेच वेळां आला असून तेथें हें यमाचें पैतृक नांव आहे. वैवस्वत राजा असलेल्या ठिकाणीं मेल्यावर अमर करण्याविषयीं प्रार्थना आहे (ऋ. ९. ११३. ८).

वैवस्वत मनु—विवस्वत् व संज्ञा यांचा पुत्र. याचे पुत्र इल अथवा सुद्युम्न, इक्ष्वाकु, नरिष्यंत, नाभाग, धृष्ट अथवा धृष्णु, शर्याति, करूष (रूषक) अथवा शशक, पृषध्र अथवा पृषध्रक, नृग, दिष्ट, प्रांशु हे होत (मनु पहा). यानें अयोध्या नगरी वसविली (वा. रा. बा. ५.६; अयो. ७१. १८). यानें सुवर्णास पूजेबद्दल माहिती सांगितली (म. अनु. १५५ कुं.). तसेंच बृहस्पतीस कर्मगति, संसारचक्र, आत्म्याचें अस्तित्व, मोक्ष, आत्मप्राप्ति, ब्रह्मप्राप्ति, इत्यादि विषयांचें यानें संपूर्ण ज्ञान दिलें (म. शां. २०१-२०६ कुं). हा पूर्वजन्मीं सत्यव्रत होता. सत्यव्रतानें मत्स्याचें पालनपोषण करून त्याच्या कृपेनें हा जन्म मिळविला (सत्यव्रत पहा).

श्वेतवाराहकल्पांत ब्राह्मवर्षाच्या तिसऱ्या दिवशीं सातव्या मुहूर्तांत वैवस्वत मनु झाला. हा कृतयुगांतील म्हणून दिला आहे (भवि. प्रति. १; मनु व यम पहा). हा क्षत्रिय-

जातीचा मंत्रकार होता (ब्रह्मांड. २. ३२. १२०-१२१; मत्स्य. १४५. ११५-११६).

वैवस्वती—(यमी पहा).

वैशंपायन—श्रौतकर्मांतील सात होते, हे सात सूर्य होत, असें 'सप्त दिशो नाना सूर्याः' (ऋ. ९. ११४.३) यावरून म्हणतां येईल. पण वैशंपायन हजारों सूर्य असल्याबद्दल यद्याव 'इंद्र सहस्रं सूर्या अनु' (ऋ. ८. ७०. ५) या मंत्रावरून म्हणतो (तै. आ. १. ७).

विशंपाचा वंशज म्हणून यास वैशंपायन म्हणत असावेत. कृष्णद्वैपायन व्यासानें वेदाचे चार भाग केले व ते आपल्या चार शिष्यांस दिले. वैशंपायन त्या चारांपैकीं एक असून यास त्यानें संपूर्ण यजुर्वेद दिला (म. आ. ६०; शां. ३२९; ३४२; ३५१; वायु. १. ६०. १२-१५; ब्रह्मांड. २. ३४. १२-१५; विष्णु. ३. ४. ७-९; लिंग. १. ३९. ५६-६०; कूर्म. १. ५२. ११-१३; भा. १२. ६. ५२). यानें यजुर्वेदाच्या ८६ शाखा केल्या व त्या तितक्याच शिष्यांस दिल्या (वायु. १. ६१. ५-१०; २३-२६; ब्रह्मांड. २. ३५. ८-१३; २६-३०; भा. १२. ६. ६१-७४). पण इतरत्र सत्तावीस शाखा व सत्तावीस शिष्य असा उल्लेख आहे (विष्णु. ३. ५. १३; अग्नि. १५०. २७).

वैशंपायनानें शहाऐंशी संहिता केल्या व त्या आपल्या शिष्यांना दिल्या. शिष्यांची संख्या कोठेंच दिली नाहीं. पण शहाऐंशी असण्याचा संभव आहे. त्यांपैकीं एक याज्ञवल्क्य फुटला म्हणजे सुमारें पंचाऐंशी शिष्य शिल्लक राहतात. याज्ञवल्क्यानें टाकलेला वेद इतर शिष्यांनीं पुढें चालवला. तीच सध्यांची तैत्तिरीय शाखा होय. बाकी उपलब्ध असलेल्या मैत्रायणी, कठ, कापिष्ठलादि शाखा मूळ पंचाऐंशीपैकीं अद्यापि अवशिष्ट आहेत. अशा कृष्णयजुर्वेदाच्या शहाऐंशी व शुक्लयजुर्वेदाच्या पंधरा मिळून यजुर्वेदाच्या एकशें एक शाखा आहेत (ब्रह्मांड. २. ३५. ३०; वायु. १. ६१. २६; महाभाष्य ९ पान).

एकदां सर्व ऋषिगणांनीं नियम केला कीं, आज जो मेरुपर्वतावर सभेस येणार नाहीं त्याचे हातून सात दिवसांत ब्रह्महत्त्या घडेल. या नियमाचें उल्लंघन फक्त वैशंपायनानेंच केलें. त्यामुळें याच्या पायाचा स्पर्श होऊन बहिणीच्या मुलाची हत्त्या घडली (विष्णु. ३. ५. ५).

भागवतांत फक्त हत्त्या व भारतांत ब्रह्म व बालहत्त्या घडल्याचा उल्लेख आहे. पण कां व कशी घडली याचा उल्लेख नाहीं (भा. १२.६.६१; म. अनु.९.३९ कुं.). या हत्त्येच्या प्रायश्चित्ताच्या बाबतींत गुरुशिष्यांत विरोध येऊन याज्ञवल्क्यानें याची विद्या परत केली. वैशंपायनानें आपल्या शहाऐंशी शाखांचे पुनः तीन भाग केले व तिघांच्या प्रमुखत्वाखालीं दिले. त्या तिघांस त्यांच्या भौगोलिक परिस्थित्यनुरूप नांवें ठेविलीं. त्या तिघांचे मुख्य निरनिराळे असून त्यांचीं नांवें अनुक्रमें श्यामायनि (उत्तर), आसुरि (मध्यदेशीय), आलंबि (पूर्व) अशीं होतीं (ब्रह्मांड. २. ३५. ८-१३; वायु. १. ६१. ५-३०).

हा कृष्णद्वैपायनाचा शिष्य असून त्यानें यास जनमेजयास महाभारत सांगण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें सांगितलेंहि (म. आ. १.२६; ६०. २१ कुं.). हा जनमेजयाचा मित्र होता. जनमेजयानें अश्वमेध आरंभिला त्या वेळीं यास न जुमानतां वाजसनेय ब्राह्मणास त्यानें ब्रह्मा केलें. यामुळें वैशंपायनाचा व त्याचा तंटा झाला. वाजसनेय ब्राह्मणाचा पुरस्कार केल्यामुळें व याच्या विरोधामुळें शेवटीं मात्र त्याला राज्यत्याग करावा लागला (मत्स्य. ५०. ५७-६४; वायु. २. ३७. २४५-२४८; ८ जनमेजय पहा).

स्वायंभुव व्यासशिष्य व कृष्ण द्वैपायन व्यासशिष्य सारखेच दिसतात. आश्वलायन (३. ३) व हिरण्यकेशी लोकांच्या पितृतर्पणांत याचा उल्लेख आहे (स. गृ. २०. ८. २०). यानें भारत केलें व सौतीनें महाभारत केलें. पण व्यासानें भारत व यानें महाभारत केल्याचा निर्देश आहे तोहि वरील अर्थानेंच होय (भवि. ब्राह्म. १; सौति पहा).

वैशंपायनाच्या नीतिप्रकाशिकेंत बंदुकीची दारु वगैरेची माहिती आहे. त्याचें इंग्रजी भाषान्तर डॉ. ओपर्ट यानें केलें आहे. याच्या नांवावरील ग्रंथ— वैशंपायनसंहिता, वैशंपायननीतिसंग्रह, वैशंपायनस्मृति. (C. C.).

२ भृगुकुलांतील गोत्रकार.

वैशालिनी—ही विशालाची कन्या. अविक्षित्नें हिला बलात्कारानें वरिलें असतां इतर राजांनीं याचा पराभव करून हिचें पुनः स्वयंवर आरंभिलें. पण अविक्षित्पित्यानें (करंधम) सर्वांचा पराभव करून हिला पळविलें. पित्याच्या इच्छेवरून हिचें अविक्षित्शीं लग्न झालें. हिला मरुत्त झाला. हिनें सर्पांना अभय दिलें होतें (मार्क. ११९-१२६). अविक्षितास आणखी हेमधर्मकन्या वरा, सुदेवकन्या गौरी, बलिकन्या सुभद्रा, वीर-कन्या लीलावती, वीरभद्रकन्या विभा, भीमकन्या मान्यवती व दक्षकन्या कुमुद्वती अशा स्त्रिया होत्या (मार्क. ११९. १६-१७).

वैशाख्य—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें कौथुम पाराशर्याचा शिष्य.

वैशाल—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य. ब्रह्मांडमतें वैशालिन् असा पाठभेद आहे.

वैशालि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

वैशालेय—तक्षकाचें पैतृक नांव.

वैश्येश्वर—शंकराचा अवतार (महानंदा पहा).

वैश्रवण—विश्रवस् व देववर्णिनी यांचा पुत्र. याचें रूप राक्षसासारखें व बल असुरांसारखें होतें. यास तीन पाय, मोठें शरीर, अवजड डोकें, महाहनु, आठ दांत, भुर्के केश, शंकुकर्ण, तांबूस, ह्रस्व व जाड बाहु, पिंगट, भयानक, वैवर्तज्ञानसंपन्न व जन्मापासून ज्ञानी असा हा होता. असें याचें शरीर वाईट असल्यामुळें यास कुबेर असें म्हणत (ब्रह्मांड. ३. ८. ४०-४४; कुबेर पहा).

वैश्वानर—कश्यप व दनु यांचा पुत्र. यास चार कन्या होत्या. उपदानवी, हयशीरा, पुलोमा व कालका. पैकीं शेवटच्या दोघींशीं ब्रह्मथाच्या आज्ञेनें प्रजापति कश्यपानें लग्नें केलीं (भा. ६. ६).

वैश्वानरि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

वैश्वामित्र—(अष्टक, ऋषभ, कत, देवरात, पूरण, प्रजापति, मधुच्छंदस् व रेणु पहा). केवळ याच शब्दांनीं विश्वामित्रपुत्रांचा उल्लेख आहे (ऐ. ब्रा. ७. १७).

वैसृप—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

वैहीनरि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

वोढु—एक आचार्य. शुक्लयजुर्वेदी लोकांच्या ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत याचा निर्देश आहे (पा. गृ. परिशिष्ट; मत्स्य. १०२. १८). याला सिद्धि प्राप्त झाली होती (वायु. २. ३९. ३३८; ब्रह्मांड. ४. २. २७३; कूर्म. १. ५३. १५).

वोहलि—एक ऋषि ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत यास घेतलें आहे (दे. भा. ११. २०).

वौलि—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

वौषडि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

व्यंस—ह. इंद्राचा शत्रु असून इंद्रानें याचा वध केला. पण सायणाचार्य ही व्यक्ति मानीत नाहींत (ऋ. २.१४. ५).

व्यश्व—एक राजर्षि (म. स. ८. १२ कुं.). वैयश्व अथवा विश्वमनस् यांचा हा पिता होय (ऋ. ८. २३. २३-२४; ९. ६५. ७).

व्यश्व आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. २६). सामद्रष्टा (पं. ब्रा. १४. १०. ९).

व्यष्टि—हा सनारूचा शिष्य व याचा शिष्य विप्रचित्ति (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

व्याघ्र—एक यक्ष. हा भाद्रपदांत सूर्याबरोबर असतो.

२ यातुधानपुत्र. याचा पुत्र क्रतुविघ्नकारक निरानंद होय (ब्रह्मांड. ३. ७. ९६).

व्याघ्रकेतु—पांडवपक्षीय एक राजा. याला कर्णानें मारिलें (म. क. ५१. ४६-४७ कुं.).

२ दुर्योधनपक्षीय एक राजकुमार. याला सात्यकीनें मारिलें (म. द्रो. १०७. ३१ कुं.).

व्याघ्रदत्त—मगधदेशीय राजपुत्र. हा भारतीययुद्धांत दुर्योधनाकडे होता. याला सात्यकीनें मारिलें (म. द्रो. १०७. ३२ कुं.).

२ द्रोणानें मारिलेला पांडवपक्षीय पांचाल (म. उ. १७१. १९; म. द्रो. १६. ४९ कुं.). याच्या घोडयांचा रंग गर्दभाप्रमाणें मळकट असून पाठीच्या कण्यांचा रंग मात्र मूषकाप्रमाणें मळकट पांढरा असे (म. द्रो २३).

व्याघ्रपद—वसिष्ठाचा पुत्र. हा व्याघ्रयोनींत जन्मास आला (म. अनु. ५३. ३० कुं.).

व्याघ्रपाद—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ९७.१६-१८). वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार गण. याचे पुत्र उपमन्यु आणि धौम्य (म. अनु. ४५. २९ कुं.). याच्या नांवावर एक स्मृति दिलेली आहे (c. c.).

व्याघ्रहन्—ऊर्ध्वष्टीचा पुत्र. याचा पुत्र शरभ (ब्रह्मांड. ३. ७. २०७).

व्याज—भृगूचा पुत्र. एक देव.

२ तुषित देवांपैकीं एक.

व्याडि—एक व्याकरणकार. याचा संग्रह नांवाचा व्याकरणावर एक ग्रंथ होता. ऋक्प्रातिशाख्यांत स्वरांविषयीं याचें मत घेतलें आहे (२०९; २१४). याचा 'संग्रह' ग्रंथ लुप्त झाला म्हणून पतंजलीनें महाभाष्य लिहिलें (भर्तृहरि). शौनक, पतंजलि व भर्तृहरि यांनींहि याचा उल्लेख केला आहे. यानेंच विकृतिवल्ली लिहिली. याचा गुरु प्रातिशाख्यादि ग्रंथ करणारा शौनक होय (शौनक पहा). यानें व्याडिपरिभाषा व व्याडिशिक्षा असे दुसरेहि ग्रंथ लिहिले आहेत (c. c.). हा रत्नविद्येंत निष्णात होता, असें गरुडपुराणावरून दिसतें (१. ६९. ३७).

व्याधाज्य—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

व्यास—यानें मृत्यु शब्दाच्या अर्थाविषयीं विचार केला आहे (तै. आ. १. ९. २). हा विष्वक्सेनाचा शिष्य (सामविधान ब्राह्मण). येथें याची गुरुशिष्यपरंपराहि सांपडते. याशिवाय वेदांत याचा निर्देश नाहीं. हा पराशर व सत्यवती यांचा मुलगा. याचा जन्म यमुनाद्वीपांत झाला (म. आ. ६०. २ कुं.), म्हणून यास द्वैपायन असें नांव मिळालें. याला पाराशर, पाराशर्य्य (म. आ. ६४.१२६ कुं.), कृष्ण-द्वैपायन (भा. ४. ४०), सत्यवतीसुत, बोरीच्या वनांत झाला म्हणून बादरायण (भा. १. ७. ३; ९.२२. ३५) आणि पुराणप्रवक्ता या नांवांनीं संबोधिलें आहे (वायु. १. ५; १. ६०. ११-२१; २. ९. ८४; विष्णुधर्म. १. ७४). 'व्यास वेदान्

यस्मात्स तस्माद्व्यास इति स्मृतः' अशी व्यास या शब्दाची व्याख्या आहे (म. आ. ६४. १३० कुं.). प्रत्येक द्वापरांत एकेक व्यास उत्पन्न होतो. त्याप्रमाणें हल्लीं वैवस्वत मन्वंतरांत कृष्ण-द्वैपायन हा अठ्ठाविसावा व्यास आहे. प्रत्यक्ष विष्णु अंशरूपानें अवतार घेऊन हें कार्य करीत असतो (मत्स्य. ५२. ३-११;२००. ३१-३२; लिंग.१.२४). आतांपर्यंत झालेल्या सत्तावीस व्यासांचीं नांवें पुराणभेदांप्रमाणें निरनिराळीं आहेत.

हीं नांवें पुढें दिलीं असून त्या त्या व्यासास मदत करणारे शंकराचे अवतार त्यांच्या चारचार शिष्यांसह शिव शब्दावर शिवावतार या सदरीं दिलीं आहेत.

व्यासानें सूत व शुक यांना पुराणांचा उपदेश केला होता (दे. भा. १. ३; म. आ. ६४. १३१ कुं.). नारदाच्या उपदेशावरून यानें भागवत रचिलें (भा. १. ७). नारदानें व्यासास पुराणसंहिता सांगितल्या (भा. १२. ४). ब्रह्मकुंडाजवळ सरस्वतीमध्यें स्नान केल्यामुळें याला पुराणादिकांचें ज्ञान झालें (स्कंद. २. ३. ७). यानें सतरा पुराणें केली, तरी यास समाधान होईना, म्हणून नारदाच्या आज्ञेवरून भागवत रचून यानें तें सूतास पढविलें (पद्म. उ. १९८). यानें जातूकर्ण्यापासून धर्मशिक्षण घेऊन भारत तयार केलें. वेदांच्या शाखा करून अठरा पुराणें केलीं (वायु. १. १; ब्रह्म. २६). वेदविभागामुळें यास गर्व झाला व पुराणें तयार करण्याच्या तयारींत असतां गणेशस्मरण केलें नाहीं, म्हणून चित्तांत भ्रांति उत्पन्न झाली. शेवटीं हा ब्रह्मदेवाकडे गेला. ब्रह्मदेवानें यास मंत्रोपासना व गणेशपुराण देऊन गणेशास उद्देशून तप करण्यास सांगितलें. याप्रमाणें यानें करतांच पुराणरचनेचें काम निर्विघ्नपणें पार पडलें (गणेश. १. १२). यानें अठरा पुराणें, ब्राह्म, ऐन्द्र, याम्य, रौद्र, वायव्य, वारुण, सावित्र व वैष्णव हीं आठ व्याकरणें केलीं (भवि. ब्राह्म. १. ६०). वसिष्ठकुलांत व्यास होऊन गेला असें दिलें आहे (विष्णुधर्म. १. ७४. २२). यानें भविष्यपुराण सुनंदापर्यंत सांगितल्यावर सगळें म्लेच्छमय होणार म्हणून अठ्ठाऐंशीं हजार ऋषि हिमालयावर गेले. तेव्हां याला श्रोता कोणीच राहिला नाहीं. म्हणून मनच श्रोता करून यानें भविष्यपुराण सांगितलें. आदम व हव्वावती हें जोडपें याच्या नंतर व क्षेमकाच्या वेळींच झालें (भवि. प्रति. १. ४). हा एक लक्ष शिष्यांसह भेट राहत असतां भिक्षा मिळेना म्हणून हा शंकरास शाप उल्लेख आहार झाला. परंतु पार्वतीनें याच्या सर्व शिष्यांस १२.६.६१; न यानें समाधान केलें. हें शंकरास समजतांच बाबतींत गुरुशिष्यह हांकून दिलें (स्कंद. ४.९६). तेव्हां परत केली. वैशंपायनव्यासकाशींत जाऊन राहिला.

एकदां याला गृहस्थाश्रमी व्हावें अशी इच्छा होऊन यानें जाबालि ऋषीच्या वटिका मुलींशीं विवाह केला. तिचे ठिकाणीं याला शुक नांवाचा मुलगा झाला (स्कंद. ६.१४७-१४८). पण वायुपुराणांत तो अरणीचे ठायीं झाला असें आहे (२.१०.८५). शिवाय तो दीर्घतपस् व्यासाचा पुत्र होय, असेंहि दिलें आहे (पद्म. पा ७२). महाभारताप्रमाणें तो घृताचीपुत्र होता (म. आ. ३३२. ६४. १३१; शां. कुं.).

शुक सदेह स्वर्गास गेल्यावर हा शोकानें आक्रोश करूं लागला. तेव्हां रुद्रानें येऊन याचें सान्त्वन केलें व सांगितलें कीं, शुकाची छाया तुला सर्वत्र दिसेल (म. शां. ३४१). यानें धृतराष्ट्रादिकांस मृतदर्शन करविलें होतें (म. आश्र. ३०). यानें आपल्या मातेच्या आज्ञेवरून धृतराष्ट्र, पांडु व विदुर यांस उत्पन्न केलें. कृष्णद्वैपायन-व्यासाखेरीज इतरांची नामोल्लेखापलीकडे माहिती मिळत नाहीं.

प्रत्येक द्वापरांत एकेक व्यास होतो. वैवस्वत मन्वंतरांत आतां पर्यंत अठ्ठावीस द्वापर युगें होऊन गेलीं. त्याप्रमाणेंच व्यासहि अठ्ठावीस झाले आहेत. प्रथम विष्णुपुराणांतील यादी दिली आहे. ती अशीः—१ स्वयंभु, २ प्रजापति, ३ उशनस्, ४ बृहस्पति, ५ सवितृ, ६ मृत्यु, ७ इंद्र, ८ वसिष्ठ, ९ सारस्वत, १० त्रिधामन्, ११ त्रिवृषन्, १२ भरद्वाज, १३ अंतरिक्ष, १४ वप्रिन्, १५ त्रय्यारुण, १६ धनंजय, १७ कृतंजय, १८ ऋणज्य, १९ भरद्वाज, २० गौतम, २१ उत्तम-हर्यात्मन्, २२ वेन राजस्रवस, २३ शुष्मायण सोम अथवा तृणबिंदु, २४ वाल्मीकि ऊर्फ ऋक्ष भार्गव, २५ शक्ति, २६ पराशर, २७ जातूकर्ण, २८ कृष्ण-द्वैपायन, २९ द्रौणि. या नांवांत खालील फरक आहेत. कंसांतील शब्द आधारदर्शक आहेत. १ प्रभु (शत.), ऋभु (वायुसं.), क्रतु (स्कंद.), वायूंत नांवच नाहीं. २ सत्य, ३ भार्गव, ४ अंगिरस्, ७ शतक्रतु, ११ निवृत्त, १२ शततेजस्, १३ धर्मनारायण (शत., वायुसं., वायु., स्कंद.), १४ धर्म (दे. भा., लिंग.), रक्ष (शत.), स्वरक्षस् (वायुसं.), सुरक्षण (वायु.), १५ आरुणि (वायुसं., वायु., स्कंद.), १६ देव (शत.), कृतंजय (वायुसं.), संजय (वायु.), ऋतंजय (स्कंद.), १७ मेधातिथि, १८ व्रतिन् (दे. भा., लिंग.), ऋतंजय (शत., वायु.), १९ अत्रि (दे. भा., लिंग.), २० वायूंत नाहीं. पण पुढें वाचःश्रवसनंतर वाचस्पति हा जास्त आहे. २१ शत., वायुसं., वायु., स्कंद. यांत नाहीं. यामुळें पुढल्यांचा क्रमांक एकानें कमी होत गेला आहे. २२ वेन वाजश्रवस (दे. भा.), वाजश्रवस (लिंग., स्कंद.), वाचःश्रवस (शत. वायुसं., वायु.), २३ सोम आमुष्यायण (दे. भा.), आमुष्यायण (लिंग.),

शुष्मायण (शत.), सूक्ष्मायणि (वायु. सं.), शुक्रायन (वायु.), यांतील तृणबिंदु निराळा केला व तो लगेच पुढें दिला आहे. यामुळें क्रमांक पुनः जुळता झाला आहे. पण देवीभागवत व लिंग यांमध्यें एकानें वाढला आहे. २४ यास वाशिष्ठ असें विशेषण जोडलें आहे (वायु.) भार्गव (दे. भा., लिंग.), यक्ष(शत.), कृष्ण. २५ शाक्तेय (वायु. सं.) देवीभागवत व लिंग यांत नाहीं म्हणून क्रमांक सर्वांचे जुळले. २९ शेवटच्या चारांत नाहीं. (विष्णु. ३.३; दे. भा. १.३; लिंग. १. २४; शिव. शत. ५; वायुसंहिता ८; वायु. १. २३; स्कंद. १.२.४०). पुढील द्वापरांत व्यास अगस्त्य होणार आहे (स्कंद. ४. १. ५).

द्वापरांत व्यास होतो व त्याचें कार्य पार पडेनासें झालें कीं, पुढें कलीच्या आरंभीं शिव अवतरतो तो आपल्या चार शिष्यांकडून व्यासाचें कार्य पार पाडण्याची खटपट करतो (शिव. शत. ४-५; वायुसंहिता ८-९; वायु. १.२३).

याच्या ऋग्वेदाचा शिष्य पैल यानें दोन शाखा इंद्रप्रमति व बाष्कल यांना दिल्या. विष्णूंत बाष्कलास बाष्कलि म्हटलें व वायु आणि भागवत यांत दोन्ही नावांचा विकल्प केला आहे. बाष्कलास चार शिष्य होते. विष्णु व भागवत यांत सात दिले आहेत. १ बोध्य (वायुमतें बोध व विष्णुमतें बौध्य), २ अग्निमाठर, भागवतमतें अग्निमित्र व ब्रह्मांडमतें (अग्निमातर), ३ याज्ञवल्क्य, ४ पराशर, ५ कालायनि (बालायनि), ६ गार्ग्य (भज्य), ७ कथाजव (कासार). कंसांतील नांवें भागवतांतील आहेत.

इंद्रप्रमतीचा मांडूकेय शिष्य होय. वायूंत त्यास मार्कंडेय म्हटलें आहे. फक्त विष्णुपुराणांतच दुसरा शिष्य शाकपूणिरथेतर हा दिला आहे. पण ब्रह्मांड व वायु यांत तो बराच पुढें सत्यश्रीचा शिष्य म्हणून दिला आहे. मांडूकेयाचा शिष्य सत्यश्रवस्, सत्यश्रवसचा सत्याहित, व त्याचा सत्यश्री इतकी शिष्यपरंपरा फक्त वायु व ब्रह्मांड यांतच आहे. सत्यश्रीचे शिष्य–ब्रह्मांडमतें १ देवमित्र शाकल्य, २ शाकवैण रथीतर व ३ बाष्कलि भरद्वाज. पैकीं देवमित्र शाकल्य हा भागवतांत मांडूकेयाचा शिष्य असून, तेथें देवमित्र व शाकल्य असे दोघे वेगळे आहेत. भागवतांत देवमित्राचे सौभरि इ. शिष्य दिले आहेत. देवमित्र शाकल्याचे शिष्य पुढीलप्रमाणें पांच होते–१ मुद्गल, २ गोखल (भागवतमतें गोखल्य, वायुमतें गोलक), ३ खालीय (वायुमतें खालीय, ब्रह्मांडमतें खलीयस्) ४ वत्स (वायुमतें मत्स्य, भागवतमतें वात्स्य व विष्णुमतें वास्य) ५ शैशिरेय (भागवत व विष्णु यांच्या मतें शिशिर); भागवतांतच ६ वा जातूकर्ण्य दिला आहे.

शाकवैण रथीतराबद्दल विष्णूंत मांडूकेयाशिष्य शाकपूर्ण रथेतर व वायूंत एकदां रथांतर व नंतर शाकपूर्ण रथीतर म्हटलें आहे. भागवतांतील जातूकर्ण्य हाच होय. यास शिष्य चार–विष्णुमतें १ कौंच, २ वैतालिक, ३ बलाक व ४ निरुक्तकृत; भागवतमतें पैज, वैताल, बलाक व विरज; ब्रह्मांडमतें पैल, इक्षलक, शतबलाक व गज आणि वायुमतें केतव, दालकि, धर्मशर्मन् व देवशर्मन्.

बाष्कलि भरद्वाजास शिष्य तीन-१ नंदायनीय, ब्रह्मांडमतें अपनाप, २ पन्नगारि, ३ अर्जव (वायुमतें अर्यव-विष्णु. ३. ४. १६-२६; भा. १२. ६. ५४-५९; वायु. १. ६०. २४-६६; ब्रह्मांड. २. ३४-३५.).

कांहीं पुराणें व महाभाष्य यांमध्यें ऋग्वेदाच्या एकवीस शाखांचा निर्देश आहे. पण त्यांचीं नांवें एकत्र दिलेलीं आढळत नाहींत. व्यासाची विस्तृत शिष्यपरंपरा आम्हीं उद्धृत केली आहे. पण शाखा व शिष्य भिन्न आहेत. चरणव्यूहांत ऋग्वेदाच्या पांच शाखा दिल्या आहेत. त्यांचीं नांवें–१ शाकल (शैशिरीय), २ बाष्कल, ३ आश्वलायन, ४ शांखायन, ५ मांडूकायन. यांपैकीं आश्वलायन व शांखायन या शाखांचा संबंध कोणत्याच नांवाशीं जोडतां येत नाहीं. मात्र आश्वलायन व शांखायन या शाखांचा निर्देश अग्निपुराणांत आहे (२७१.२). शिवाय सध्यां उपलब्ध होणारी सायणभाष्य असलेली ऋग्वेदसंहिता आश्वलायन शाखेची आहे. हें चरणव्यूहाच्या महीधरभाष्यावरून सिद्ध करितां येतें. सत्यव्रतसामाश्रमीनें ऐतरेयालोचनांत चांगल्या तऱ्हेचें हें प्रतिपादन केलें आहे. शांखायनीखेरीज वरील शाखा शाकल्याच्या शिष्यांनीं सुरू केल्या असल्यामुळें त्यांना सामान्य शाकल असेंहि नांव लावण्यांत येतें (वेदार्थदीपिका प्रस्तावना).

व्यासापासून वैशंपायनानें यजुर्वेद मिळविला व त्यापासून यजुर्वेदाच्या शाखांचा विस्तार झाला. वैशंपायनानें सत्तावीस (विष्णु.) किंवा स्याऐंशीं (वायु. ब्रह्मांड.) संहिता केल्या व त्या तितक्याच शिष्यांस दिल्या. पैकीं याज्ञवल्क्यानें आपली संहिता परत दिली व ती बाकींच्या शिष्यांनीं घेतली. तेव्हांपासून त्यांचें तैत्तिरीय असें व नंतर चरकाध्वर्यु असें नांव पडलें (विष्णु. ३. ५; भा. १२. ६). यांचे एकंदर तीन भेद होते व त्या तीन भेदांचे प्रत्येकीं तीन भेद असे एकंदर नऊ भेद झाले होते, व ते उदीच्या मध्यदेश व प्राच्य या नांवांनीं संबोधिले जात. उदीच्यांमध्यें हा श्यामायनि प्रमुख झाला. मध्यदेशांतील पहिला आसुरि मुख्य शाखाप्रस्थापक झाला व प्राच्य तेरा असून त्यांचा वेद मिळआलंबि हा झाला. याज्ञवल्क्यानें नंतर सूर्यापासून

विला. त्यास वाजिन किंवा वाजसनेय म्हणत. त्याचे त्यानें पंधरा विभाग केले व ते पंधरा शिष्यांस दिले.

वायूतील फरकांचीं नांवें कंसांत दिलीं आहेत– १ कण्व, २ बौधेय (विदग्ध), ३ मध्यंदिन, ४ सापत्य (शापेयिन्), ५ वैधेय, ६ आद्ध (आप्य), ७ बौद्धक (उद्दल), ८ तापनीय (ताम्रायण), ९ वत्स (वात्स्य), १० जाबाल (गालव), ११ केवल (शैशिरिन्), १२ आवटिन् (आटाविन्), १३ पुंड्र (पर्णिन्), १४ वैण (वीरणिन्), १५ पराशर (परायण), वायूंत शालिन् हें एक नांव जास्त दिसतें (ब्रह्मांड. ३. ३५. ८-३०; वायु. १. ६१.५-२६)

जैमिनीनें व्यासापासून सामवेद मिळवून आपला शाखाविस्तार केला. यानें आपला पुत्र सुमंतु व सुमंतूनें आपला पुत्र सुत्वान् (वायु), सुन्वान् (भागवत, ब्रह्मांड) यास व त्यानें आपला पुत्र सुकर्मन् यास दिला. विष्णूंत सुन्वान् अगर सुत्वान् नाहीं. यानें एक हजार संहिता शिष्यांस सांगितल्या. पण ते अनध्यायाच्या दिवशीं शिकत म्हणून इंद्रानें त्यांना ठार केलें असें वायु व ब्रह्मांड यांत आहे. पुढें याचेपासून त्यांपैकीं पांचशें पौष्यंजीनें व पांचशें हिरण्यनाभ कौशल्य (वायूंत कौशिक्य म्हटलें आहे) राजानें घेतल्या. पौष्यंजीच्या शिष्यांस उदीच्य-सामग म्हणत व राजाच्या शिष्यांस प्राच्य-सामग म्हणत. हे प्रत्येक पंधरा पंधरा होते, असें विष्णूंत आहे. पण पुनः हिरण्यनाभ-कौशल्य यानें आपल्या कृत (विष्णूंत कृति) नांवाच्या शिष्यास दिल्या व त्यानें त्याच्या चोवीस संहिता करून आपल्या शिष्यप्रशिष्यांस दिल्या. या चोवीस शिष्यांचीं नांवें फक्त वायु व ब्रह्मांड यांत आहेत––१ राडि (राड), २ राडवीय (महवीर्य), ३ पंचम, ४ वाहन, ५ तलक (तालक), ६ मांडुक (पांडक), ७ कालिक, ८ राजिक, ९ गौतम, १० अजव, ११ सोमराजायन (सोमराज), १२ पुष्टि (पृष्ठघ्न), १३ परिकृष्ट, १४ उलूखलक, १५ यवीयस्, १६ शालि (वैशाल), १७ अंगुलीय, १८ कौशिक, १९ शालिमंजरिपाक (सालिमंजरिसत्य), २० शधीय (कापीय), २१ कानिनि (कानिक), २२ पाराशर्य (पराशर), २३ धर्मात्मन्. २४ वें नांव नाहीं.

पौष्यंजीस चार शिष्य–(भागवतांत पांच दिले आहेत). त्यांचीं नांवें–१ लौगाक्षि (लौकाक्षि असें विष्णूंत व लोकाक्षिन् असें वायूंत आहे), २ कुथुमि (हें नांव भागवतांत नाहीं), ३ कुशीदि याबद्दल भागवतांत कुसीद व विष्णूंत कुसीदि असें उल्लेख आहे. १२.६. व ४ लांगलि याबद्दल भागवतांत मांगलि म्हटलें आहे. बाबतींत सु ब्रह्मांड व वायु यांत शालिहोत्र असें विशेषण आहे. परत केली. कल्य व कुक्षि अशीं आणखी निराळींच दोन नांवें देऊन हे प्रत्येकीं शंभर संहिता शिकले असें दिलें आहे. यांचा पुढील शाखाविस्तार फक्त वायु व ब्रह्मांड यांतच आहे. त्यांत कुशीदीस शिष्य नव्हता. लांगलीस सहा शिष्य होते. ते ब्रह्मांड व वायु या क्रमानें देत आहे. १ हालिनी (भालुकि), २ ज्यामहानि (कामहानि), ३ जैमिनि, ४ लोमगायनि (लोमगायिन), ५ कंडु (कंड), ६ कोहल (कोलह). यांस लांगल किंवा लांगलिन् असें सामान्य नांव होतें. लौगाक्षीस नाडायनीय, सहतंडिपुत्र, वैन, सकोतिपुत्र, सुसहस् व सुनामन् (ब्रह्मांड), राणायनीय, सहितंडिपुत्र, मूलचारिन्, सकतिपुत्र व सहसात्यपुत्र (वायु) असे पांच शिष्य होते. यांपैकीं राणायनीयाचे शिष्य शौरिघु (शोरिघु) व शृंगीपुत्र असे दोन होते. पैकीं शृंगीपुत्रास तीन शिष्य, १ वैन (चैल), २ प्राचीनयोग व ३ सुबाल हे होत.

कुथुमी अथवा कुशुमीस शिष्य तीन–औरस (पाराशर गोत्री), नाभिवित्ति (ब्रह्मांड), औरस, रसपासर व भागवित्ति (वायु.). यांपैकीं पाराशर्यकौथुमास (म्हणजे औरस असेल) सहा शिष्य होते व त्यांस त्यानें सहा संहिता सांगितल्या. शिष्यांची आसुरायण, वैशाख्य, वेदवृद्ध, परायण, प्राचीनयोगपुत्र, पतंजलि हीं नांवें दोन्हीं ठिकाणीं जुळतात. या सामगांपैकीं पौष्यंजि व कृत हे दोघे श्रेष्ठ असून तेच सामसंहिताविकल्पक होते (ब्रह्मांड. २. ३५. ३१-५५; वायु. १. ६१. २७-४८.)

अथर्ववेदाचा व्यासाचा शिष्य सुमंतु, सुमंतूचा कबंध, कबंधाचे शिष्य दोन–१ पथ्य, २ देवदर्श, (यांस भागवतांत वेददर्श व वायूंत वेदस्पर्श म्हटलें आहे). देवदर्शास शिष्य चार पण वायु व भागवत यांत नांवें पांच दिसतात. १ शौल्कायनि–वायूंत शौकायनि, २ पिप्पलाद–भागवतांत पिप्पलायनि, ३ ब्रह्मबल–विष्णु व भागवतांत ब्रह्मबलि, ४ मोद–भागवतांत मोदोष, व विष्णूंत मौद्ग, ५ ब्रह्मांडांत तपसिस्थित व वायूंत तपन.

पथ्यास शिष्य तीन–१ जाजलि, २ कुमुदादि,–भागवतांत कुमुद, ३ शौनक–भागवतांत शुनक. शौनकास शिष्य दोन. १ बभु–ब्रह्मांडांत मुंजकेश्य व वायूंत मुंजकेश अशीं यास विशेषणें आहेत. २ सैंधवायन. या प्रत्येकानें दोन दोन संहिता केल्या. या वेदांचे नक्षत्रकल्प, वेदकल्प, संहिताकल्प, अंगिरसकल्प आणि शांतिकल्प असे पांच कल्प आहेत. वेदकल्पास वायु व ब्रह्मांड यांत वैतान हें नांव आहे. भागवतांत वेदकल्प नाहीं (विष्णु. ३. ६. ९-१४; भा.१२. ७. १-४; वायु. १. ६१. ४९-५४; ब्रह्मांड. २. ५. ५५–६२).

व्यासानें पुराणसंहिता रोमहर्षणास दिल्या व त्या त्यानें १ सुमति आत्रेय, २ अकृतव्रण काश्यप, ३ अग्निवर्चस्

भारद्वाज, ४ मित्रयु वासिष्ठ, ५ सोमदत्ति सावर्णि यांस दिल्या. वायूंत सुशर्मन् शांशपायन हा आणखी एक आढळतो. भागवतांत १ ला त्रय्यारुणि, २ रा कश्यप देऊन शिवायअकृतव्रण दिला असून ५ वा सावर्णि दिला आहे. तसेंच वैशंपायन, हस्ति व सूत अशीं आणखी तीन नांवें दिलीं आहेत. विष्णूंत वरील नांवें पैतृक नांवाविरहित दिलीं असून सुशर्मन् शांशपायनाबद्दल मात्र शांतपायन दिला आहे (विष्णु. ३. ६. १५-१८; भा. १२. ६; वायु. १. ६१. ५५-५७; ब्रह्मांड. २. ३५. ६३-६६).

याच्या ब्रह्मसूत्राचे चार अध्याय, सोळा पाद व एकशेंब्याण्णव अधिकरणें असून त्यांत सूत्रें पांचशेंपंचावन आहेत. त्यांत बृहदारण्यक, छांदोग्य, कौषीतकी, ऐतरेय, मुंडक, प्रश्न, श्वेताश्वतर, जाबाल व आथर्वणिक (उपलब्ध नाहीं) इतक्या ग्रंथांतील वाक्यांचा विचार केला आहे. आत्रेय, आश्मरथ्य, औडुलोमि, काशकृत्स्न, कार्ष्णाजिनि, जैमिनि व बादरि या पूर्वाचार्यांचीं मतें सूत्रांत नांवांनीं ग्रथित केलेलीं आहेत. त्यांत बादरीचा चार सूत्रांत, औडुलोमीचा तीन सूत्रांत, आश्मरथ्य दोन सूत्रांत व बाकीच्यांचा एकाएका सूत्रांत निर्देश आहे. बादरायणाचीं मतें आठ सूत्रांत आलीं आहेत. हीं सूत्रें उपनिषदांचा समन्वय करण्याकरितां आहेत. तथापि महाभारत मनुस्मृति, व भगवद्गीता, यांना उद्देशूनहि कांहीं सूत्रें आहेत. हीं सूत्रें भाष्यावांचून समजणें अशक्य आहे. कांहीं सूत्रांचे शंकराचार्यांनीं दोन दोन अर्थ लाविले आहेत (१.१.१२-१९; ३१; ३.२७; ४.३; २.२.३९-४० इ.). पाठभेदहि क्वचित् दिसतो (१.२.२६; ४.२६). प्रथम सिद्धान्त व नंतर पूर्वपक्ष अशी प्रतिलोमव्यवस्थाहि दिसते (४.३.७-११). गीतेप्रमाणें या सूत्रांतहि आपआपलें तत्त्वज्ञान दाखविण्याची जुनी परंपरा आहे.

आनंदाश्रम, व्यंकटेश्वरप्रेस व जीवानंदस्मृतिसंग्रह या तिन्ही ठिकाणीं याची चार अध्यायांची व अडीचशें श्लोकांची प्रायः एकच असणारी स्मृति छापलेली आहे. ही काशींत सांगितलेली आहे. तींत वर्णाश्रमधर्म, नित्यकर्म, स्नानभोजन, दानधर्म इत्यादि विषय आहेत. अपरार्क, स्मृतिचंद्रिका वगैरे ग्रंथांत याचे व्यवहारविषयक श्लोक येतात. ते महाभारतांतील दिसतात. स्मृतिचंद्रिकेंत गद्यव्यास, अपरार्कांत वृद्धव्यास, मिताक्षरेंत बृहद्व्यास, यांशिवाय दानसागरांत लघुव्यास, महाव्यास व दानव्यासाचाहि निर्देश आहे. यानें भारत केलें व वैशंपायनानें महाभारत केलें (भवि. ब्राह्म. १). पण यानें जय ग्रंथ केला. वैशंपायनानें भारत व सौतीनें महाभारत केलें असें सर्वमान्य आहे.

बादरायण व पाराशर्य व्यास एकच असावेत अशी समजूत आहे. पण सामविधानब्राह्मणांतील आचार्यपरंपरेंत हे भिन्न मानिले असून त्यांत चार पिढ्यांचे अंतरहि आहे. तांडि व शाट्यायनि हे व्यासाचे नसून बादरायणाचे शिष्य आहेत. बादरायण अंगिरसापैकीं असून (आप. श्रौ. २४. ८. १०) व्यास पाराशर्य हा वसिष्ठगोत्री होता.

वैष्णव भागवतांत कृष्ण द्वैपायन व बादरायण एकच मानिले आहेत (भा. ३. ५. १९). अपांतरतम सारस्वत हा नववा व्यासच. हा पुढें कृष्ण द्वैपायन व्यासरूपानें अवतरला (म. शां. ३५९ कुं.; ब्र. सू. ३. ३.३२ शांकरभाष्य).

खुद्द शंकराचार्यहि ब्रह्मसूत्रें बादरायणकृतच मानितात, असें शेवटल्या सूत्राच्या अवतरणावरून दिसतें (ब्र. सू. ४. ४. २२) पण ब्रह्मसूत्रें मूळ जैमिनीनें केलेलीं असून कृष्णद्वैपायनानें त्यांवर कांहीं संस्कार केलेला असावा. कारण सुरेश्वराचार्यांनीं तसा उल्लेख केला आहे (नैष्कर्म्यसिद्धिः १.९०). छांदोग्योपनिषद् वाक्यांवरच सूत्रें फार आहेत. द्रमिडाचार्यांनीं श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकेंत जैमिनीला नमस्कार केला आहे. पण कृष्ण द्वैपायनाचें नांवहि काढिलें नाहीं. यावरून जैमिनीचीं सूत्रें असावींत याला पुष्टि मिळते.

व्याहृति--सविता व पृश्नि यांची कन्या.

व्युत्थिताश्व—(व्युषिताश्व पहा).

व्युषिताश्व—(सो. पूरु.) एक राजा. याची बायको काक्षीवती भद्रा. याला शाल्वमद्र इ. सात पुत्र होते (म. आ. १२७.१७ कुं.).

व्युष्ट—(स्वा. उत्तान.) पुष्पार्ण व दोषा यांचा पुत्र. २ विभावसु व उषा यांचा पुत्र (भा. ६. ६. १६).

व्यूढोरस्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

व्यूढोरु—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

व्योमन्—(सो. क्रोष्टु.) हा भागवत, विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें दशार्हपुत्र होय (दाशार्ह पहा).

व्योमासुर—मयासुराच्या वंशांतील एक असुर. यास कृष्णानें मारिलें (भा. २. ७. ३१; १०. ३७. २८).

व्रज—उरु व षडाग्नेयी यांचा पुत्र.

व्रत--(स्वा. उत्तान.) चक्षु व नड्वला यांचा पुत्र. २ अभूतरजस् देवांपैकीं एक.

व्रतिन्—चालूं मन्वंतरांतील आठरावा व्यास.

व्रतेयु—(सो. पुरूरवस्.) भागवतमतें रौद्राश्वपुत्र.

व्रात—(सू. इ. भविष्य.) वायुमतें कृतंजयपुत्र.

श

शंयु—याला एक विशिष्ट यज्ञसंस्था माहीत होती. ती हा स्वर्गास गेल्यावर नष्ट झाली. पुढें ती पुनः मिळविण्याचा इतरांनीं प्रयत्न केला (श. ब्रा. १. ९. १. २४). याचा वैदिक वाङ्मयांत अनेक ठिकाणीं अग्नि म्हणून निर्देश आहे (तै. सं. २. ६. १०. १; ५. २. ६. ४; तै. ब्रा. ३. ३. ८. ११; तै. आ. १. ५. २). हा बृहस्पति व तारा यांचा पुत्र असून एक अग्नि आहे (वायु. २. १०. ३७; ब्रह्मांड. ३. ९. ३८). याची पत्नी सत्या. यास भरत व भरद्वाज असे दोन पुत्र झाले. शिवाय तीन कन्याहि झाल्या (म. व. २२१. १२ कुं.). हा सूक्तदृष्टा आहे (ऋ. ६. ४४-४६; ४८). हा व शम्यु एकच असावा.

शंसपि—आंगिराकुलांतील गोत्रकार (शंखमत् पहा).

शक—कलियुगारंभापासून एक लाख एकशें वर्षांनीं होणारा राजा (स्कंद. १. २. ४०). सगर राजानें यास जिंकिलें होतें (भा. ९. ८. ५). शक व यवन हे हैहयाचे मदतनीस होते. सगरानें हैहयास जिंकिलें, तेव्हां हे शकयवन वसिष्ठास शरण गेले (पद्म. उ. २०). पतंजलीनें यांचा निर्देश केला आहे (पा. सू. २. ४. १० भाष्य.). सध्यांच्या हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील पूर्वीचा एक देश व त्यांतील मूळचे लोक. हे मूळचे अनार्य होते. हे सुमारें दोन हजार वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानाकडे वळले व प्रथम शकस्थानांत (हल्लींच्या सीस्थानांत) राहिले. नंतर सुराष्ट्र (काठेवाड) इत्यादि प्रांतांत यांनीं आपलीं राज्यें स्थापिलीं.

२ (मौर्य. भविष्य.) मत्स्यमतें बृहद्रथाचा पुत्र.

शकट—कृष्णानें मारिलेला कंसपक्षीय असुर (म. स. ५२. १७ कुं.; भा. १०. ७. ८; ह. वं. २. ६; विष्णु. ५. ६; पद्म. ब्र. १३; उ. २४५).

२ अगस्त्यकुलांतील गोत्रकार गण.

शकपूत—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १३२). याला अनुक्रमणींत नृमेधपुत्र म्हटलें आहे. सूक्ताच्या शेवटल्या ऋचेंत नृमेधाप्रमाणें मित्रावरुणांनीं माझें संरक्षण करावें अशी हा प्रार्थना करीत आहे (नृमेध आंगिरस पहा).

शकुन—पृथुक देवांतील एक.

शकुनि—हिरण्याक्षाचा पुत्र (भा. ७. २. ५).

२ धृतराष्ट्रनागाचा पुत्र (म. आ. ५७. १६ कुं.).

३ इक्ष्वाकूच्या शंभर पुत्रांपैकीं एक. हा दुसऱ्या पन्नासांमध्यें ज्येष्ठ होता.

४ (सू. निमि.) वायुमतें सुतद्वाजाचा पुत्र. याचा पुत्र स्वागत. विष्णुमतें यास कुणि म्हणतात.

५ (सो. क्रोष्टु.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें दशरथाचा, वायुमतें एकादशरथाचा व मत्स्यमतें दृढरथाचा पुत्र.

६ गांधारदेशाधिपति सुबलाचा पुत्र व दुर्योधनाचा मामा. यानें दुर्योधनाकरितां द्यूत खेळून पांडवांना जिंकिलें व वनवासाला धाडिलें. हा कपटानें द्यूत खेळणारा होता (म.वि. ५०. ३६ कुं.). हा भारतीय युद्धांत दुर्योधनाकडे असून शल्य सेनापति असतां सहदेवानें यास ठार केलें (म. श. २७. ६० कुं.). हा मार्गशीर्ष वद्य अमावस्येस मारिला गेला (भारतसावित्री). याचा पुत्र उलूक. याचे भाऊ पुढील होतः वृषक, बृहद्बल, अचल, सुभग, विभु, भानुदत्त, गज, गवाक्ष, चर्मवत्, आर्जव, शुक.

शकुनिमित्र—(विपश्चित पाराशर्य शकुनिमित्र पहा).

शकुंत—विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र.

शकुंतला—हिला नाडपिती अप्सरा म्हटलें आहे (श. ब्रा. १३. ५. ४. १३). विश्वामित्र तप करीत असतां तपोभंगार्थ आलेल्या मेनकेचे ठायीं विश्वामित्रापासून शकुंतला झाली. हिला तसेंच टाकून देऊन मेनका स्वर्गी गेली. तेव्हां हिचें पालन प्रथम शकुंत पक्ष्यांनीं व नंतर कण्वानें केलें. व हिला शकुन्तांनीं (पक्षांनीं) राक्षिलें म्हणून, शकुंतला असें नांव ठेविलें. पुढें एकदां शिकारीला आलेला दुष्यंत, कण्व बाहेर गेला असतां त्याच्या आश्रमांत त्याच्या दर्शनार्थ आला. पण तेथें शकुंतलेखेरीज दुसरें कोणी नसल्यामुळें हींच भेटली, व हिनें दुष्यंतानें विचारिल्यावरून कण्वमुखांतून ऐकिलेली आपल्या जन्माची हकीगत सांगितली. या प्रथम मीलनांतच हीं दोघें एकमेकांवर अनुरक्त झालीं व यानें 'आपल्या पुत्रास यौवराज्याभिषेक व्हावा' या हिच्या अटीवर गांधर्वविवाह केला. आणि नेण्यास लवाजमा पाठविण्याचें आश्वासन देऊन दुष्यंत निघून गेला. घरीं आल्यावर कण्वानें झालेल्या गोष्टीस अनुमोदन देऊन हिला आशीर्वादहि दिला. पण पुढें बरेच दिवस दुष्यंत आला नाहीं. इकडे शकुंतला प्रसूत होऊन हिला भरत झाला. तेव्हां यौवराज्याभिषेकार्थ शकुंतला व भरत यास कण्वानें शिष्यांकरवीं दुष्यंताकडे पाठविलें. पण दुष्यंतानें जनलज्जेस्तव हिचा व आपला संबंध नसल्याचें दर्शवून हिची निर्भर्त्सनाहि केली. म्हणून ही 'भरत तुझ्याशीं वैर धरून सर्व राज्य आक्रमील' असा शाप देऊन निघून चालली. इतक्यांत आकाशवाणीनें दुष्यंतास हिचा व पुत्राचा स्वीकार करण्यास सांगून लोकापवाद टाळिला. तेव्हां त्यानें हिचा स्वीकार केला (वायु. २. ३७. १३१). त्या वेळीं 'लोकापवादास्तव आपण असें केलें' असें

सांगून शकुंतला व जनता यांचें त्यानें समाधान केलें (म. आ. ८९-१०० कुं.; भा. ९. २०). दुर्वासाचा शाप, शक्रावतारीं आंगठी हरवणें, राजाची विस्मृति, मत्स्यगर्भांतील आंगठीमुळें झालेलें स्मरण इ. शाकुंतल नाटकांतील कविकल्पना असाव्यात. पण पद्मपुराणाच्या बंगाली प्रतींत कालिदासाच्या कथानकाशीं जुळती कथा आहे.

शक्ति—हा वसिष्ठाला अरुंधतीपासून झालेला ज्येष्ठ पुत्र होय (भा. ४. १. ४१; म. आ. १९२. ११ कुं.). हा कांहीं मंत्रांचा द्रष्टा आहे (ऋ. ७. ३२; ९. ९७. १९-२१; १०८. ३; १४-१६). याच्या मंत्रकर्तृत्वाचा पुराणांतहि उल्लेख आहे. याच्या बायकोचें नांव अदृश्यन्ती. सायणभाष्यांत यासंबंधीं शाट्यायन ब्राह्मणांतील आख्यायिका दिली आहे. शक्तीनें सौदासाच्या घरीं यज्ञांत विश्वामित्राचा पराजय केला, तेव्हां जमदग्निनें सूर्यापासून सर्सपरी नांवाची विद्या मिळविली व विश्वामित्राला पुनः सामर्थ्य उत्पन्न केलें (ऋ. ३. ५३. १५-१६) व मग विश्वामित्रानें सौदासाच्या साहाय्यानें याला जाळिलें. ऋग्वेदांतील एका ऋचेसंबंधीं आख्यायिकेवरून असें दिसतें कीं, हा विश्वामित्राच्या उद्यानांत गेला असतां तेथील नोकरांनीं यास जाळून मारिलें (ऋ. ७. ३२. २६ वेदार्थदीपिका). २६ व्यांतला पहिला चरण यानें केला. पण पुराणाप्रमाणें कल्माषपाद राजानें वसिष्ठाचे शंभर पुत्र भक्षिले त्यांत यालाहि भक्षण केलें (म. आ. १९२. ४९ कुं.). हा मेला तेव्हां अदृश्यन्ती गरोदर होती. पुढें तिला पराशर नांवाचा सुप्रसिद्ध मुलगा झाला. चालूं मन्वंतरांत सव्विसावा शक्ति नांवाचा व्यास आहे. शक्तिवर्धन असेंहि नांव होतें (मत्स्य. १४५. ९२-९३). चुकीनें सुदासाची गोष्ट कल्माषपाद सौदासाशीं जोडिली गेली असें दिसतें. हा एक प्रवर आहे. याला राक्षसानें भक्षण केलें, तरी हा शिवभक्तीनें स्वर्गांत गेला (पद्म. पा. ११०).

२ यापासून दम सांग वेद शिकला (मार्क. १३०).

शक्तिवर्धन--(१ शक्ति पहा).

शक्तिसेन--(सो. वृष्णि.) मत्स्य व पद्म यांच्या मतें निघ्नपुत्र. विष्णु व भागवत यांच्या मतें हा सत्राजित् व मत्स्यमतें शक्रजित् होय.

२ (सो. विदू.) मत्स्यमतें शोणाश्वाचा पुत्र.

शक्तिहस्त--या राक्षसास जयंतानें ठार केलें (पद्म. सृ. ७५).

शक्र--एक आदित्य (१ इंद्र पहा).

शक्रज्योति—मरुतांच्या पहिल्या गणांतील एक.

शक्रदेव--कालिङ्गराज भानुमताचा पुत्र. हा भीमसेनाकडून मारला गेला (म. भी. ५४.२४ कुं.).

शक्रामित्र--(सू. इ.) मांधात्याचा कनिष्ठ पुत्र.

शक्रय—कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

शक्रशर्मन्—त्रेतायुगांत अयोध्येस आला. हा रविपूजक होता. त्यामुळें हा १००० वर्षे जगून सूर्य झाला. याच्या तेजानें मध्वाचार्य झाले (भवि. प्रति ४.८).

शक्रहोम—भविष्यमतें यज्ञहोत्राचा पुत्र. यावर इंद्र प्रसन्न होऊन याला स्वर्गांत घेऊन गेला. पुढें हा अयोध्येचा राजा झाला.

शंकमान—ब्रह्मांडमतें वैदेशांतील नागवंशी एक राजा.

शंकर—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ यानें ब्रह्मथांची दंडनीति संक्षिप्त केली. या ग्रंथाचें नांव वैशालाक्ष. ही दहा हजार अध्यायांची आहे (म. शां. ५८. ८९. कुं.; रुद्र; शिव पहा).

३ एक चांडाल. याच्या बायकोनें मांस सोडलें व कार्तिकस्नान केलें म्हणून हा मुक्त झाला (पद्म. ब्र. २०).

४ गौतमाचा शिष्य. हा उन्मत्तप्रमाणें वागे. याला वृषपर्व्यानें ठार केलें. पण शंकरानें याला पुनः जिवंत केलें (पद्म. पा. ११४).

५ रामनाथतीर्थमाहात्म्याकरितां याची कथा आहे (स्कंद. ३. १. ४८).

शंकराचार्य—यांचा पुराणग्रंथांत प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष असा बऱ्याच ठिकाणीं निर्देश आहे (सूतसंहिता १; कूर्म. ३०. ३३-३४; पद्म. उ. २९६).

शंकु--(सो. कुकुर.) भागवत व मत्स्य यांच्या मतें उग्रसेनाच्या नऊ पुत्रांपैकीं पांचवा. विष्णुमतें यास संकु व वायुमतें कद्वशंकु म्हणतात.

२ कृष्ण व सत्या यांचा पुत्र.

शंकुकर्ण--कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ शिवपार्षदांपैकीं एक

३ रावणानें नेमिलेल्या अशोकवनरक्षकांपैकीं एक राक्षस (वा. रा. सुं. १८).

४ (सो. कुरु.). जनमेजय व वपुष्टमा यांचा पुत्र (म. आ. ६३. ८७ कुं.).

५ गीतेचा सातवा अध्याय म्हणून मुक्त झालेला ब्राह्मण (पद्म. उ. १८१).

६ शंकराचा ब्राह्मणरूपांत झालेला अवतार. यानें एका पिशाचास शिवभक्ति व तीर्थस्नान करावयास सांगून मुक्त केलें (पद्म. स्व. ३५).

शंकुरथ—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

शंकुरोमन्--कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

शंकुशिरस्--कश्यप व दनु यांचा पुत्र. हा इंद्रवृत्र-युद्धांत होता (भा. ६. ६. ३०; १०. १९; विष्णु. १.१५).

शकुशिरोधर—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

शंख—एक असुर. हा समुद्राचा पुत्र होता. हा अत्यंत पराक्रमी असून समुद्रांतच राहत असे (म. स. ९.१७ कुं.). यानें आपल्या पराक्रमानें सर्व देवांना व लोकपालांना सुवर्ण-पर्वताच्या गुहेंत हांकून लाविलें. पण पुढेंमागें हे बलाढय होतील, या भीतीनें यानें चारी वेद-ज्यांच्या जोरावर सर्व देव वगैरे अवलंबून होते ते—नष्ट करण्याचा निश्चय केला. व विष्णु निद्रित असल्यामुळें तर यानें चांगलेंच फावलें. पुढें यानें वेदांवर हल्ला केला असतां वेद समुद्रांत लपले. वेद नष्ट झाल्यामुळें सर्व नैमित्तिक कर्में बंद पडलीं व सर्व जनतेस त्रास होऊं लागला. तेव्हां ब्रह्मदेव विष्णूकडे गेला व त्यानें विष्णूस उठवून सर्व हकीगत सांगितली. पुढें विष्णूनें मत्स्य-रूप धरून याच्या भयानें समुद्रांत लपलेल्या वेदांना याला मारून बाहेर काढिलें. याच्या मृत्यूचा दिवस कार्तिक शुद्ध एकादशी हा होता. त्यामुळें विष्णूस कार्तिक महिना व विशेषतः कार्तिकी एकादशी हीं अत्यंत प्रिय आहेत (पद्म. सृ.१; उ. ९०-९१). शंखासुरास आषाढी एकादशीस मारून नंतर विष्णूनें योगनिद्रेस सुरवात केली (स्कंद. ४.२.३३).

२ एक ब्राह्मण. याला लुटणाऱ्या व्याधानें यास पादत्राण परत दिलें व यानें त्यास वैशाखमाहात्म्य सांगितलें म्हणून दोघेहि मुक्त झाले (स्कंद. २.७.१७-२१).

३ मत्स्य-देशाधिपति विराट व सुरथा यांचा पुत्र. हा भारतीययुद्धांत पांडवांच्या बाजूनें होता. हा द्रोणाच्या हातून मरण पावला (म. भी. ८२.२३ कुं.).

४ हैहय वंशांतील भूत राजाचा पुत्र. यास जगन्नाथाचें प्रत्यक्ष दर्शन होऊन हा मुक्त झाला (स्कंद. २. १. ३८). हा वंशावळींत आढळत नाहीं.

५ सदाचारी माणसाच्या पायधुळीनें मुक्त झालेला राजा (पद्म. क्रि. २१).

६ एक ऋषि. हा जैगीषव्य व एकपर्णा यांचा पुत्र. याच्या भावाचें नांव लिखित असें होतें (१ लिखित पहा). याच्या नांवावर ' शंखस्मृति ' नांवाचा एक ग्रंथ उपलब्ध आहे. आनंदाश्रमाच्या स्मृतिसमुच्चयांत ७१ श्लोकांची लघुशंखस्मृति असून वेंकटेशप्रेसनें अठरा अध्यायांची शंख-स्मृति प्रसिद्ध केली आहे. दोन्हींमधील विषय अगदीं भिन्न आहेत. त्याचप्रमाणें शंखलिखितस्मृति म्हणून दुसराहि एक ग्रंथ शंख व लिखित या दोघांच्या नांवावर सांपडतो.

७ कश्यप व कद्रू यांच्या नागपुत्रांपैकीं एक.

८ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

९ एकपाटलेचा पुत्र. हा अयोनिज होता.

१० उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

११ ब्रह्मदत्तानें आपलें सर्व द्रव्य यास दिलें (म. शां. २४०. २९; अनु. २००. १७ कुं.).

शंख कौष्य—यज्ञांतील कर्मांसंबंधीं विशेष मताचा प्रवर्तक व जात शाकायन्याचा समकालीन (क. सं. २२. ७).

शंख बाभ्रव्य—राम क्रातुजातेय वैयाघ्रपद्याचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४१. १; ४. १७. १).

शंख यामायन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १० १५.).

शंखचूड—रामसेनेंतील एक वानर. रामाचे सांगण्यावरून सुग्रीवाची यावर कृपादृष्टि होती (वा. रा. उ. ४०).

२ विप्रचितीचा पौत्र व दंभाचा पुत्र. याची स्त्री तुलसी. पद्मिनी व विरजा हीं नांवेंहि देवीभागवतांत आढळतात. यास एक पुत्रहि होता. यानें तुलसीशीं गांधर्व पद्धतीनें विवाह केला. यानें देवादिकांचें राज्य हरण केलें होतें. याचे गळ्यांत विष्णुकवच असे. तुलसी महापतिव्रता होती, म्हणून हा सर्वांस अवध्य होता. पुढें विष्णूनें कपटानें तिचें पातिव्रत्य भंगून एक बल नाहींसें केलें व दुसरें बल ब्राह्मणरूपानें विष्णुकवच मागून घेऊन नाहींसें केलें. नंतर यास शंकरानें विष्णूकडून मिळालेल्या शूलाच्या साहाय्यानें याचा वध केला. युद्धारंभीं चित्ररथ किंवा पुष्पदंत दूत म्हणून पाठविले होते. या युद्धांत शंकराकडून काली व शंखचूडाकडून राक्षसी अशा स्त्रियाहि युद्ध करीत होत्या. हा पूर्वी सुदामन् नामक विष्णूचा पार्षद होता (दे. भा. ९.१८). याच्या हाडांचे शंख बनले, यांनीं शंकराखेरीज इतरांवर घातलेलें उदक पवित्र व तीर्थोदकाप्रमाणें आहे. याचा शब्दहि शुभ असून यावरील व शालिग्रामावरील तुलसीपत्र विद्ध करणें अशुभ आहे (दे. भा. ९. १७-२५; ब्रह्मवै. २.१६-२०; शिव. रुद्र. यु. २७-४०).

३ कुबेराचा एक सेवक. वनांत रामकृष्णांसह क्रीडा करण्यांत दंग असलेल्या गोपींस पळवून नेत असतां कृष्णानें यास ठार केलें व याच्या डोक्यांतील मणि बलरामास दिला (भा. १०.३४.२५).

४ (जीमूतवाहन पहा).

५ पातालांतील एक नाग ((भा. ५.२४.३१).

शंखण व शंखनाभ—(खगण पहा).

शंखपाद (ल)—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र. हा भाद्रपदांत सूर्यांबरोबर फिरतो (भा. १२. ११. ३८).

शंखपिंड—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

शंखमत्—एक ऋषिक. याबद्दल शंखपाद व शंशपा असा पाठ आहे.

शंखमुख—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

शंखमेखल—यमसदस्य ब्रह्मर्षि (म. स. ८.२४ कुं.).

शंखरोमन्—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

शंखलिखित—हे दोघे भाऊ होते. पण या दोघांच्या नांवावर एक स्मृति उपलब्ध आहे. आनंदाश्रमांत छापलेल्या शंखलिखितस्मृतींत अवघे बत्तीस श्लोक आहेत. त्यांतहि परान्नभोजन, अतिथिपूजनासारख्या विषयांचा विचार आहे.

शंखशिरस्—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र, एक सर्प.

शंग—तामस मन्वंतरांतील योगवर्धन.

शंग शाट्यायनि आत्रेय—नगरिन् जानश्रुतेयाचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. १).

शची—शची पौलोमीचें एक सूक्त आहे (ऋ. १०. १५९). यांत सवतीचा नाश होण्याबद्दल प्रार्थना आहे. पुलोम्याची कन्या. हिचा पुत्र जयंत (ब्रह्मांड.३.६. २६.). हिचा सूर्याशीं संवाद झाला आहे (म. अनु. १४. ५-६ कुं.; २ नहुष पहा).

शठ—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ (सो. वसु.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

३ एक राक्षस. चक्रानंतर याचे घरावर मारुतीनें सीता शोधण्याकरितां उडी मारिली (वा. रा. सुं. ६).

४ वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार ऋषिगण.

शंड—(शंडामर्क पहा).

२ अज व शंड नांवाचे दोन कपिपुत्र पिशाच होते. यांना दोन मुली होत्या. पैकीं एकीचें नांव जंतुधना व दुसरीचें नांव ब्रह्मधना. जंतुधना यक्षास व ब्रह्मधना ही रक्षसला दिली होती. यांचा वंशविस्तारहि बराच दिला आहे (ब्रह्मांड ३. ७. ७४-९७).

शंडामर्क—शंड व मर्क ह्या दोन व्यक्ति आहेत. पण यांचा उल्लेख ' शण्डामर्क ' असा एकत्र येतो. यांचा असुरांचे पुरोहित म्हणून उल्लेख येतो (तै. सं. ६. ४. १०. १; मै. सं. ४. ६. ३; तै. ब्रा. १. १. १. ५; श. ब्रा. ४. २. १. ४-६). या दोन व्यक्तींचा वेगवेगळाहि उल्लेख येतो (वा. सं. ७. १२-१३; १६-१७). शुक्रामंथिग्रह ग्रहण करण्याचा प्रचार शंडामर्काकरितां पडला (तै. सं. ६. ४. १०).

बृहस्पति जसा देवांचा पुरोहित तसे शंड व मर्क हे असुरांचे पुरोहित होते. दोनहि बाजूस हुषार पुरोहित असल्यामुळें कोणीच कोणाचा पराभव करूं शकेना. तेव्हां देवांनीं सोमाची लालूच दाखवून शंडामर्कांना फितविलें व असुरांचा पराजय केला. पुढें देवांचा यज्ञ सुरूं होतांच सोमाच्या आशेनें शंड व मर्क दाखल झाले. पण देवांना सोम दिला, तरी यांना आपल्यांत दाखल करून घेणें इष्ट नव्हतें, म्हणून देवांनीं यांना सोम न देतां फजित करून हुसकून दिलें (तै. सं. ६. ४. १०; तै. ब्रा. १. १. १).

शुक्रास गो नांवाची पत्नी होती. तिचे ठिकाणीं त्याला त्वष्टा, वरुत्रि, शंड व मर्क नांवाचे चार पुत्र झाले. यांच्यामुळें असुरांचा जय होतो आहे, असें पाहून देवांनीं यांना हविर्भागाचें आमिष दाखवून आपल्याकडे वळविलें व त्यामुळें देवांचा जय झाला (वायु. २.३६. ६२-६७; मत्स्य. ४७. ५४; २२९. ३३; ब्रह्मांड. ३. ७२-७३). यांनीं प्रह्लादाला योग्य शिक्षण देण्याची जबाबदारी हिरण्यकशिपूकडून आपल्याकडे घेतली होती. पण ती यांना पार पाडतां आली नाहीं (भा. ७. ५. १).

शांडिल—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

२ एक व्यास (व्यास पहा).

शतकिलाक—जैगीषव्याचा पिता.

शतगामि—जटायूच्या पुत्रांतील एक (पद्म. सृ. ६).

शतगुण—कश्यप व क्रोधा यांचा पुत्र.

शतग्रीव—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

शतचंद्र—एक क्षत्रिय. सुबल गांधाराचा हा पुत्र. हा भीमसेनाकडून मारला गेला (म. द्रो. १५८. २३ कुं.).

शतजित्—(स्वा. प्रिय.) विरज व विषूची यांचा पुत्र.

२ आश्विनमासांतील सूर्याबरोबर फिरणारा यक्ष.

३ (सो. सह.) सहस्रजिताचा पुत्र. यास महाहय, वेणुहय आणि हैहय असे तीन पुत्र होते.

४ कृष्ण व जांबवती यांचा पुत्र.

शतज्योति—सुभ्राजाचा पुत्र (म. आ. १. ५७ कुं.).

शततारका—सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांतील एक.

शतति—(स्वा. नाभि.) विष्णुमतें रजाचा पुत्र. याच्या शंभर पुत्रांमध्यें विष्वक्ज्योति हा प्रमुख होता.

शततेजस्—(व्यास पहा).

शतदंष्ट्र—कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

शतदुंदुभि—जंभाचा पुत्र (९ जंभ पहा).

शतद्युम्न—याला मत्स्यानें यज्ञेषुबरोबर भरभराटीस आणिलें (तै. ब्रा. १. ५. २. १).

२ (सू. निमि.) हा विष्णु व भागवत यांच्या मतें भानुमत्चा पुत्र होय. वायुमतें हा प्रद्युम्न होय. हा एक राजर्षि असून यानें मुद्गल ऋषीला आपलें सोन्याचें घर दिल्यामुळें याला उत्तम लोकांची प्राप्ति झाली (म. शां. २४०. ३२; अनु. २००. २१ कुं.).

३ चाक्षुष मनूचा पुत्र.

शतद्युति— सवर्णी व ही एकच होय.

शतधनु—(१ शतधन्वन् पहा).

२ (मौर्य. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें देववर्मनचा पुत्र. यास विष्णु, भागवत व मत्स्य यांच्या मतें सोमशर्मन्पुत्र, शतधन्वन् व वायुमतें शतधर म्हणत.

शतधन्वन्—(सो. क्रोष्टु.) हृदीकाचा पुत्र. हा कृतवर्मन् इत्यादिकांचा भ्राता होय. यास भागवत व विष्णु यांच्या मतें शतधनु म्हणत. कलिङ्ग देशच्या राजकन्येच्या स्वयंवरार्थ हा गेला होता (म. शां. ४. ७ कुं.). अक्रूरादिकांच्या सांगण्यावरून सत्राजिताचा वध करून हा मणि घेऊन पळाला (भा. १० ५७. ५-२०). मिथिलेजवळ याची विज्ञातहृदया या नांवाची चलाख घोडी मेली. तेव्हां कृष्णानें याला गांठून ठार केलें (ह. वं. १. ३९; सत्राजित् पहा.).

२ हंसध्वजाचा प्रधान. सुमतीचा हा एक पुत्र होय.

३ (२ शतधनु पहा).

शतपर्वन्—शुक्राचार्याची स्त्री (म. उ. ११७. १३ कुं.).

शतबल—रामसेनेंतील वानराधिपति (वा. रा. कि. ४३).

शतबलाक—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें शाकवैण रथीतराचा शिष्य.

शतबलाक्ष मौद्गल्य—याच्या मृत्यु शब्दाच्या निरुक्तीचा निर्देश आला आहे (नि. ११. ६).

शतबाहु—हिरण्यकशिपूचा अनुयायी असुर.

शतभेदन वैरूप—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ११३).

शतमाय—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

शतमुख—एक असुर (म. अनु. १४. ८६ कुं.). याला रुद्रापासून वरप्राप्ति झाली (म. अनु. ४५. ६८ कुं.).

शतमुखी रावण—(पौंड्रक पहा).

शतयातु—वसिष्ठाचा पुत्र असावा (ऋ. ७. १८. २१-२२.).

शतयूप—हा केकय देशाचा राजा. हा हिमालयावर असतांना धृतराष्ट्र गांधारीसह तेथें आला (म. आश्र. १९).

शतरथ—(सू. इ.) मूलक राजाचा नातू व दशरथाचा पुत्र. वायुमतें याला मूलकाचा पुत्र म्हटलें आहे. ह्यास इलविल किंवा इडविड असें म्हणत असत. ह्याच्या ह्या नांवावरून ह्याच्या पुत्रास ऐलविल किंवा ऐडविड असें म्हटलेलें आहे (म. द्रो. ६१).

शतरूप—सुतार नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

शतरूपा—ही स्वायंभुव मनूची स्त्री होय. ही ब्रह्मदेवाच्या वामांगापासून झाली होती. हिला सरस्वती असेंहि म्हटलेलें आहे (भा. ३. १२. ५२). हिच्यापासून मरीच्यादि सात पुत्र व त्यांच्यापासून वामदेव व सनत्कुमार आले (मत्स्य. ४. २४-३०).

शतर्चिन्—ऋग्वेदाच्या पहिल्या मंडळांतील कांहीं सूक्तांचे कर्ते (ऐ. आ. २. २. १.). वास्तविक हें संघाचें नांव आहे (आश्व. गृ. ३३). हा संघ सोळा ऋषींचा आहे (आर्षानुक्रमणी १. ५).

२ (हेमकान्त पहा).

शतशीर्षा—वासुकि नागाची स्त्री.

शतहय—तामस मनूचा पुत्र.

शतह्रदा—जवपत्नी व विराधमाता.

शतशाद—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

शताजित्—(सो. क्रोष्टु.) भजमानाला बाह्यकेपासून झालेला पुत्र.

शतानंद—गौतम व ब्रह्मसानसकन्या दिवोदासभगिनी अहल्या यांचा पुत्र. हा जनकाचा पुरोहित होता. रामाच्या लग्नांतहि हा त्याचें पौरोहित्य करावयास होता. याचा पुत्र सत्यधृति (वा. रा. बा. ५१; मत्स्य. ५० भा. ९. २१. ३४).

२ सावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

शतानीक—मत्स्यराज विराटाचा धाकटा भाऊ (म. वि ३३. १९ कुं.). याला भीष्मानें ठार केलें (म. भी. ११८. २७ कुं.). तथापि याला द्रोणानें मारल्याचा उल्लेख आहे (म. द्रो. २१. २८ कुं.). पुनः शल्यानें यासीं शुद्ध केल्याचा निर्देश आहे (म. द्रो. १६८. २९ कुं.). श्रुतानीक व शतानीक वगैरेसारख्या नांवांचा घोटाळा झाल्यामुळें एका व्यक्तीला तीन ठिकाणीं मृत्यु आल्याचा चमत्कारिक निर्देश येत असावा.

२ एक प्राचीन कौरवराजा. यानेंच दानानें मोक्ष मिळविला असावा (पद्म. उ. ७४).

३ (सो. कुरु.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें नकुलपुत्र. मत्स्यमतें सहदेवपुत्र (म. आ. २४७. ८० कुं.). याचा भारतीय युद्धांत अठराव्या दिवशीं रात्रीं छाप्यांत अश्वत्थाम्यानें वध केला (म. सौ. ८. ६४ कुं.). याचे घोडे शालपुष्पाप्रमाणें तांबूसपिवळे व बालरवीच्या तेजाचे होते (म. द्रो. २३).

४ (सो. कुरु.) शेवटल्या पारीक्षित जनमेजयाचा पुत्र (म. आ. ६३. ८७ कुं.). याच्या आईचें नांव वपुष्टमा व बायकोचें नांव वैदेही (म. आ. ६१. ८४ कुं.). हा याज्ञवल्क्यापासून वेद, कृपापासून अस्त्रविद्या व शौनकापासून तत्त्वज्ञान शिकला (विष्णु. ४. २१. २; भा. ९. २२. ३९). याच्याकडे ऋषि आले असतां यास व्यासाज्ञेनें सुमन्तुकरवीं भविष्यपुराण ऐकावयास मिळालें (भवि. ब्राह्म. १).

५ (सो. कुरु. भविष्य.) भागवतमतें सुदासाचा, विष्णुमतें वसुदानाचा व मत्स्यमतें वसुदामन्चा पुत्र होय.

६ ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

शतानीक साम्राजित—हा सम्राजिताचा मुलगा असावा. यास वाजरत्नाचा मुलगा सोमशुष्म यानें ऐन्द्र महाभिषेक केला (ऐ. ब्रा. ८.२१). यानें काशीचा राजा धृतराष्ट्र याचा घोडा पळविला होता (श. ब्रा. १३.५.४.१८-२३). 'दाक्षायणानें शतानीकाला बांधलें त्याप्रमाणें आम्ही तुला सुवर्णानें बांधतों' असें आढळतें (अ. वे. १. ३५.१). पण याचा अर्थ स्पष्ट समजत नाहीं.

शतायु—(सो. पुरूरवस्.) हा विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें पुरूरवस्-पुत्र होय. भागवतमतें यास सत्यायु म्हणतात.

शत्रि—हा अग्निवेशाचा पुत्र असून संवरण प्राजापत्यानें याची औदार्याबद्दल स्तुति केली आहे (ऋ. ५.३४.९).

शत्रुघातिन्—(सू. इ.) शत्रुघ्नास श्रुतकीर्तिपासून झालेल्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ (वा. रा. उ. १०८. ११). यास यूपकेतु असें म्हणत. भागवतांत याला श्रुतसेन म्हटलें आहे (भा. ९.११.१३). हा वैदिश नामक नगरींत राहत असे. कंबुकंठ राजाच्या मुली मदनसुंदरी व शिवकान्ति स्वयंवरांत यूपकेतूला मिळाल्या होत्या (आ. रा. विवाह. ८). मालतीहि याची एक पत्नी होती (आ. रा. विवाह. ७).

शत्रुघ्न—(सू. इ.) दशरथ व सुमित्रा यांचा मुलगा. हा भरताबरोबर भरताच्या आजोळीं असतांनाच यौवराज्याभिषेकाच्या मुहूर्तावर रामाला वनवासाला जावें लागलें. हा अयोध्येस परत आल्यावर सर्व अनर्थांचें मूळ मन्थरा आहे, असें यास समजलें. तेव्हां क्रोधानें संतप्त होऊन यानें मन्थरेला फरफरा ओढलें व हा तिला ठार करणार तों भरत मध्यें पडला. रामाला वनवासाला पाठवितांना लक्ष्मण पित्याच्या विरुद्ध न जातां स्वस्थ बसला, म्हणून यानें लक्ष्मणाला दोष दिला; व बायकोच्या नादीं लागून मुलाला वनवासास पाठविणाऱ्या बापालाहि यानें दोष देण्यास कमी केलें नाहीं (वा. रा. अयो. ७८.२-४).

यानें लवणाचें पारिपत्य केलें. अयोध्येहून निघाल्यानंतर चवथ्या रात्रीं शत्रुघ्न उजाडतांच मधुपुराच्या रोखानें निघाला. त्याच वेळीं लवणासुर आपला शूल घरींच ठेवून भक्ष्य आणण्याकरितां बाहेर पडला होता. शत्रुघ्न आला तो मधुपुराचें द्वार रोंखून बसला. मग दोघांचेंहि युद्ध होऊन शत्रुघ्नानें लवणासुराला ठार मारिलें.

नंतर शत्रुघ्नानें मधुवनांतील मधुपुरी किंवा मधुरा हीच आपली राजधानी करून तिचें नांव मधुरा असें ठेविलें (ब्रह्मांड. ३. ६३. १८६; वायु. २. २६. १८४) व मधुवनाचें नांव शूरसेन असें ठेविलें (वा. रा. उ. ६२-७२; भा. ९. ११. १४). नंतर बारा वर्षें तेथें राहून सर्व व्यवस्था लाविली व हा बारा वर्षांनीं रामाच्या भेटीस आला. पण, रामानें याला शूरसेन देशाचें राज्य देऊन पुनः तिकडेच पाठविलें. परत जातांना वाल्मीकीच्या आश्रमांत याला कुशलवांच्या तोंडून रामायण ऐकावयास मिळालें होतें.

रामानें अश्वमेध केला, त्या वेळीं अश्वाच्या संरक्षणार्थ शत्रुघ्न बरोबर गेला होता. घोडा पाताळांत गेला असतां हाहि पाताळांत गेला. तेथें यानें योगिनीपासून शक्ति मिळविली (पद्म. पा. ३८).

शत्रुघ्नाबरोबर अश्वाच्या संरक्षणार्थ खालील वीर निघाले होते. प्रतापाग्रय, नीलरत्न, लक्ष्मीनिधि, रिपुताप, उग्रहय, शस्त्रवित्, महावीर, रथाग्रणी व दंडभृत् (पद्म. पा. ११).

अश्वमेधाच्या घोड्याबरोबर हा खालील देशांत फिरला:- पांचाल, कुरु, उत्तरकुरु, दशार्ण, श्रीविशाल, अहिच्छत्रनगर, पयोष्णी, रत्नातटनगर, नीलपर्वत, चक्रांकनगर, (पूर्व दिशेस) तेजःपूर, नर्मदातीर, (नर्मदेतून) पाताळांत, विन्ध्यपर्वतावरील देवपूरनगर, हेमकूटपर्वत (भारतवर्षाच्या पलीकडे), या पर्वतावर घोडा दगडासारखा झाला, अंग, वंग, कलिंग, कुंडलनगर, गंगातीर अथवा वाल्मीकि-आश्रम (पद्म. पा. १-६८). शंकर व शत्रुघ्न यांचें युद्ध अश्वाचें संरक्षण करीत असतांच झालें (पद्म. पा. ४३).

पुढें रामानें आपले दिवस संपत आले, असें समजून कुशलवांना गादीवर बसविलें व शत्रुघ्नाला बोलावून घेतलें. शत्रुघ्नहि प्रसंग जाणून आपल्या मुलांपैकीं सुबाहूला मथुरेंत व शत्रुघातीला वैदिश नगरांत राज्याभिषेक करून अयोध्येस आला. नंतर अयोध्येच्या पश्चिमभागीं सरयूतीरावर गोप्रतार तीर्थीं रामाबरोबर यानें देह ठेविला (वा.रा.उ.१०९).

२ लंकेंतील रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा. यु. ४३).

३ श्वफल्क यादवाच्या तेरा पुत्रांतील एक.

४ अक्रूर यादवाच्या पुत्रांतील एक.

५ (१ सांब पहा).

शत्रुजित्—(सो. विदू.) शोणाश्वाचा पुत्र होय.

२ (सू. इ.) मत्स्यमतें मांधात्याचा पुत्र होय. भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें हा अंबरीष होय.

३ (सू. इ.) ध्रुवसंधि व लीलावती यांचा पुत्र.

४ प्रतर्दन राजाचें नामान्तर

५ कुवलयाश्वाचें नामान्तर (भा. ९.१७.६).

शत्रुंजय—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. हा भीमाकडून मारिला गेला (म. द्रो. १३७.३० कुं.).

२ कर्णपुत्र. यास अर्जुनानें मारिलें (म. द्रो. ३२. ६१ कुं.).

३ अश्वत्थाम्याच्या हातून मरण पावलेला द्रुपदपुत्रांतील एक (म. द्रो. १५७.१८१-१८२ कुं.).

४ अभिमन्यूनें मारिलेला एक कौरवपक्षीय राजपुत्र (म. द्रो. ४८. १५ कुं.).

५ एक क्षत्रिय. जयद्रथाचा भ्राता (म व. २६६. ११ कुं.).

शत्रुंतप—कर्णाचा भ्राता. अर्जुनानें उत्तरगोग्रहणाच्या वेळीं ह्याला मारिलें (म. वि. ५८. १८ कुं.).

शत्रुमर्दन—ऋतुध्वज व मदालसा यांचा तिसरा पुत्र (मार्क. २३.२६).

शत्रुसह—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. हा भीमाकडून मारिला गेला (म. द्रो. १३७. ३० कुं.).

शत्रुसूदन—सुज्ञाचा पुत्र.

शधीय—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें हिरण्यनाभाचा शिष्य (व्यास पहा).

शनि—सूर्याला छायेपासून सावर्णि व शनि अस दोन मुलगे झाले (विष्णुधर्म. १. १०६). हा सूर्यपुत्र असून सतीविरहानें शंकराच्या नेत्रांतून पडलेल्या अश्रूंनीं काळा झाला (कालि. १८). हा लोकांना त्रास देऊं लागला म्हणून शंकरानें याला मेषादि राशि नेमून दिल्या व पूजा करणाऱ्यांस सुख देण्यास सांगितलें (स्कंद. ५. २. ५०). हा सूर्याच्या आज्ञेनें ग्रह झाला (मार्क. १०५.२५). अश्वत्थ व पिप्पल हे अगस्त्यास त्रास देऊं लागले म्हणून शनीनें त्यांना मारिलें (ब्रह्म. ११८).

दशरथ राजाचे वेळीं रोहिणीशकटाचा भेद करून शनि पुढें जाणार, असें ज्योतिष्यांनीं भविष्य वर्तविलें. वसिष्ठानें सांगितलें कीं, रोहिणीनक्षत्राची प्रजापति देवता आहे. प्रजापतीला शनीची पीडा झाल्यास लोकक्षय झाल्यावांचून राहणार नाहीं. तेव्हां रोहिणीशकटभेद होऊं नये म्हणून दशरथानें ग्रहमंडलावर स्वारी केली. तेव्हां शनीनें राजास आश्वासन दिलें. दशरथानें शनीची स्तुति केली. तेव्हां शनीनें मला प्रिय वस्तूंचें दान करणारांचे रक्षणाविषयीं आश्वासन दिलें (पद्म. उ. ३३)

शंतनु—(शांतनु पहा).

शबर—कीकट देशांतील अन्त्यज. ह्याला यमदूत त्रास देत असतां शालीग्राम शिलेवरील तुळसीपत्रांनीं व तीर्थानें ह्याची सुटका झाली (पद्म. पा. २०). हा शिवभक्त असून चिताभस्म शंकराला वाहण्याचा याचा नेम असे. चिताभस्माकरितां हा आपलें शरीर जाळून घेऊं लागला असतां याच्या बायकोनें आपणांस जाळून घेतलें (स्कंद. ३. ३. १७).

२ अमिताभ देवांतील एक.

शबर काक्षीवत—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १६९).

शबरी—एक भिल्लीण. पंपासरोवराच्या पश्चिमतीरीं राहणाऱ्या मातंग ऋषीची व त्याच्या शिष्यांची परिचारिका. हिनें रामलक्ष्मणांचें उत्तम आतिथ्य केलें. नंतर रामानें तें वन पाहण्याची इच्छा दर्शविल्यावरून मातंग मुनीची समंत्रक यज्ञाची जागा, प्रत्यक्स्थली नामक वेदी, सप्तसागर नांवाचें तीर्थ वगैरे प्रसिद्ध ठिकाणें हिनें रामाला दाखविलीं. हें सर्व आटपल्यानंतर हिनें अग्नि प्रदीप्त केला व नंतर रामाची अनुज्ञा घेऊन अग्नीमध्यें आपलें हवन केलें. त्यायोगें ही स्वर्गाला गेली (वा. रा. अर. ७४).

शबल—दक्षाचा पुत्र.

२ कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

३ सरमेचा पुत्र व यमाचा अनुचर (ब्रह्मांड ३.७.३१२).

शबलाश्व—(सू. दिष्ट.) अविक्षिताचा पुत्र (म. आ. १०१.४० कुं.).

शम—धर्मप्रजापतीचा पुत्र. याच्या भार्येचें नांव प्राप्ति.

२ (सो. मगध. भविष्य.) धर्मसूत्र राजाचा पुत्र. याच्या पुत्राचें नांव द्युमत्सेन होय. विष्णु व ब्रह्मांड यांच्या मतें यास सुश्रम व वायुमतें सुव्रत म्हणतात.

३ अहर्नामक वसूचा पुत्र.

४ आयूचा पुत्र.

५ सुखदेवांपैकीं एक.

६ नंदिवेग नांवाचे लोक किंवा वंश होता. त्यांत एक शम नांवाचा पुरुष होऊन गेला. तो दुर्वर्तनी व कुलांगार असल्यामुळें नंदिवेगांचा नाश झाला (म. उ. ७३.११; १६ कुं.).

शमठ—गयशीर पर्वतावर ब्रह्मसर नामक सरोवराच्या समीप राहणारा ऋषि. यानें पांडवांना गयाची कथा सांगितली.

शमन—सावर्णि मनूचा पुत्र.

शमि—(सो. उशी.) भागवतमतें उशीनरपुत्र.

शमिन्—(सो. विदू.) मत्स्यमतें शोणाश्वाचा पुत्र.

२ (सौ. क्रोष्टु.) हा वायु व विष्णु यांच्या मतें शूरपुत्र. याच्या आईचें नांव मारिषा. विष्णु, मत्स्य व भागवत यांच्या मतें हा सत्यप्रिय होता. याची पत्नी सुदामिनी. ब्रह्मदेवाच्या पुष्करक्षेत्रांतील यज्ञास हा होता (पद्म. सृ. ३४).

शमीक—अंगिरसकुलांतील ऋषि. याची स्त्री गौ व पुत्र शृंगी. एकदां मृगया करून दमलेला परीक्षित् याच्या आश्रमांत आला. हा ध्यानस्थ असल्यामुळें कांहीं बोलला नाहीं. पण गोष्यांत मौनव्रतानें फेस पीत असल्यामुळें बोलला नाहीं असें भारतांत आहे. यानें हें सोंग केलें आहे, असें वाटून त्यानें एक मृत सर्प याच्या गळ्यांत टाकिला. ही गोष्ट कृशसामक याच्या शिष्यानें शृंगीस कळविली. शृंगीनें हकीगत ऐकून परीक्षितास तक्षक सात दिवसांत यमसदनीं पाठवील असा शाप दिला. याची समाधि उतरल्यावर शृंगीस पुष्कळ सांगून

पाहिलें, पण तो ऐकेना. तेव्हां यानें गौरमुखाकरवीं राजास हें वर्तमान कळविलें (म. आ. ४०-४२ कुं.; भा. १.१८). भारतीययुद्धांत सुप्रतीक हत्तीच्या गळ्यांतील घंटेखालीं गरुडवंशी पिंगाक्ष, विबोध, सुपुत्र व सुमुख हे पक्षी सांपडले; पण त्यामुळें त्या धुमश्चक्रींतून ते वांचले. यानें ते घरीं आणून त्यांची हकीकत ऐकून त्यांस सोडून दिलें (मार्क. २. ४४-३.८६).

शंपाक—हस्तिनापुरांत राहणारा एक विरक्त व ज्ञानी ब्राह्मण. याच्यावर भीष्माची मोठी भक्ति असे. याला शम्याक असेंहि म्हणत (म. शां. १७६). यानें शंपाकगीता सांगितली (शम्याक पहा).

शंबर—इंद्राचा शत्रु (ऋ. १. ५१. ६; ५४. ४). याचे बरोबर शुष्ण, पिप्रु व वर्चिन् यांचीं नांवें आलीं आहेत. याला कौलितर म्हणजे कुलितराचा मुलगा (ऋ. ४. ३०. १४) व दास असें म्हटलें आहे (ऋ. ६. २६.५). याचे डोंगराळ मुलखांत नव्वद (ऋ. १. १३०. ७), नव्याण्णव (ऋ. २. १९. ६) किंवा शंभर (ऋ. २. १४. ६). नगरें किंवा किल्ले होते. इंद्रानें याचीं नव्याण्णव नगरें फोडून शंभरावें राहण्यायोग्य केलें (ऋ. ४. २६. ३). शंबर हा शब्द शंबराणि असाहि आला असून त्याचा अर्थ मेघ असा सायणांनीं केला आहे (ऋ. २. २४. २). याचा मुख्य शत्रु दिवोदास अतिथिग्व होय. दिवोदास अतिथिग्वानें इंद्राच्या मदतीनें याचा पराभव केला व याला ठार केलें (ऋ. १. १३०. ७). अश्वीनींहि दिवोदासाला याच्या करितां मदत केली होती (ऋ. १. ११२. १४). हें आधिभौतिक घटनेचें वर्णन असून पुढें याला आसुरी रूप देण्यांत आलें असावें. याचा ऋग्वेदांत तीन, आठ व दहा या मंडळांखेरीज सर्वत्र उल्लेख आहे.

एक वृत्रानुयायी असुर (भा. ६.१०.१९). यानें इंद्रास ब्राह्मणमाहात्म्य पटविलें (म. अनु. ३६). यास इंद्रानें ठार केलें (म. सौ. ११). धर्मानें याच्या मताचा आपल्या समर्थनार्थ उपयोग केला (म. उ. ७१.३० कुं.). यावरून हा राजनीतिज्ञ व ग्रंथकार असावा. ब्रह्मात्मभाव समजविण्याकरितां याची कथा आली आहे (यो.वा.४.२५).

२ (तिमिध्वज पहा).

३ कश्यप दनु यांचा पुत्र. याची स्त्री मायावती. यानें आपला शत्रु प्रद्युम्न यास सात दिवसांचा असतांच चोरून नेलें व मायावतीच्या स्वाधीन केलें. पण पुढें मायावतीच्या शिक्षणामुळें समर्थ होऊन त्यानें यास पुत्र, अमात्य व सेनापतीसह ठार मारिलें. मायावती अपुत्रा होती. आणि यास शंभर पुत्र होते. यावरून त्यास आणखीहि स्त्रिया असाव्यात (प्रद्युम्न व मायावती पहा).

४ शालिग्रामतीर्थानें मुक्त झालेला कीकटांतील वाटमाऱ्या अंत्यज (पद्म. पा. २०).

शंबसादन—केसरी वानरानें मारिलेला एक असुर.

शंबुक किंवा **शंबूक**—एक शूद्र. यानें त्रैवर्णिकांची सेवा करण्याचा आपला धर्म सोडून तपश्चर्येला सुरुवात केली. समाजांत ज्याचें कर्तव्य त्यानें न केल्यामुळें एका ब्राह्मणाच्या मुलाला अकालीं सोळा वर्षांचा असतांच मृत्यु आला. त्या मुलाच्या बापानें या दोषाचे जबाबदार रामाला धरून रामाच्या दरबारांत मुलाचें प्रेत आणून टाकिलें व रामाला दोष दिला. रामानें दोष स्वीकारिला. पण, आपलें काय चुकतें हें त्यास समजेना. तेव्हां आकाशवाणीनें ह्या शूद्रमुनीच्या तपश्चर्येची हकीगत रामास सांगितली. तें ऐकून राम विमानांत बसून जनस्थानांत गेला व तेथें तप करणाऱ्या ह्या शूद्रमुनीचा त्यानें वध करून ब्राह्मणपुत्रास जिवंत केलें. यालाच जंबुक म्हटलें आहे. (म. शां. १५२. ६७. कुं.; वा. रा. उ. ७६). हा शब्द रामायणांत शंबुक असा असून महाभारतांत शंबूक असा आहे. अशीच एक कथा मांधात्यासंबंधीं आली आहे. पण मांधात्यानें याचा वध करण्याचें नाकारिलें व स्वतःच्या तपानें दुष्काळ नाहींसा केला (मांधातृ पहा).

बुद्धधर्मामुळें सर्वत्र लोक उद्योग सोडून संन्यासमार्ग स्वीकारण्यास लागल्यामुळें समाजांतील ज्ञात्या लोकांनीं तपश्चर्येसारख्या अनुत्पादक व्यवहारांत राष्ट्राचें सर्वच सामर्थ्य खर्च पडूं नये, म्हणून अशा कथा निर्माण केल्या. पण ही जाणीव नष्ट झाल्यावर भक्तिमार्ग उत्पन्न होण्याच्या काळांत पद्मपुराणांतील मांधात्याची कथा जुळविली गेली.

२ सहिष्णु नामक शिवावताराचा शिष्य.

३ कश्यप व दिति यांचा पुत्र.

शंभु—कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र.

२ सत्य देवांतील एक.

३ सुख देवांपैकीं एक.

४ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील इंद्र.

५ (सू. नभग.) भागवतमतें अंबरिषाचा कनिष्ठ पुत्र.

६ एक राक्षस (वेदवती पहा).

७ शुक्राचार्य व पीवरी यांचा पुत्र.

८ तप नामक अग्नीचा पुत्र (म. व. २२३.५ कुं.).

९ पुराणावरून शलाका प्रश्न सांगणारा एक ब्राह्मण (पद्म. पा. १०४).

१० संहादाचा पुत्र. याचे पुत्र राजाज व गोम (ब्रह्मांड ३.५.४०;.

११ यानें रामास श्राद्धविधि, भस्ममाहात्म्य व शिवपूजा विधि हीं सांगितलीं (पद्म. पा. १०६).

शम्भवठा—सुबल राजाची कन्या. गांधारीची बहीण व धृतराष्ट्राची पत्नी (म. आ. १९९. २४ कुं.).

शमद्—हा अंगिरस्गोत्रांतील असून यानें सामानें स्वर्ग मिळविला (पं. ब्रा. १५.५.१०-११).

शम्याक--शंपाकाबद्दल कुंभकोणप्रतीतील पाठभेद.

शम्यु बार्हस्पत्य–एक आचार्य (श.ब्रा. १.९.१.२५).

शयु--याला अश्वीनीं वांझ गाय दुभती करून दिली (ऋ. १. ११२. १६; ११६. २२).

शय्याति—(शर्यात पहा).

शर शौचत्क—एक ऋषि. याला अश्वीनीं खोल विहिरींतून पाणी काढून दिलें (ऋ. १. ११६. २२).

शर शौरदेव्य—एक राजा असावा. याच्या दानाची स्तुति आली आहे (ऋ. ८. ७०. १३-१५).

शरगुल्म—रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. कि. ४१).

शरण--सर्पसत्रांत दग्ध झालेला वासुकिकुलांतील सर्प (म. आ. ५७.६ कुं.).

शरद्वत्--(सो. नील.) गौतम व अहिल्या यांचा पुत्र सत्यधृति, त्याचा हा पुत्र. याचे पुत्र कृप व कृपी होत.

२ सावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ अंगिराचा पुत्र, मंत्रकार व गोत्रकार.

४ वैवस्वत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

५ (सो. द्रुह्यु.) मत्स्यमतें सेतूचा पुत्र (अंगार पहा).

शरद्वसु--शूलिन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

शरभ--इंद्रानें शरभाला धन दिल्याचें नेमानें वर्णिलें आहे (ऋ. ८. १००. ६).

२ नृसिंहावतार जगाचा नाश करण्यास प्रवृत्त झाला. तेव्हां शंकराची क्रोधमूर्ति वीरभद्र यानें शरभाचा अवतार घेतला व नृसिंहाचा पराजय केला; व नृसिंहाचें कातडें काढून तें अंगावर पांघरण्यास घेतलें. तेव्हांपासून शंकराला 'नृसिंहकृत्तिवसन' असें म्हणूं लागले (शिव. शत. १२).

३ यमाच्या सभेंतील एक राजर्षि (म. स. ८. १४ कुं.).

४ यमाच्या पांच पुत्रांपैकीं एक.

५ साल्वेय पर्वतावरील रामपक्षीय वानर (वा. रा. यु. २६. ३०).

६ शकुनीच्या भ्रात्यांपैकीं एक. यास भीमानें रात्रियुद्धांत ठार केलें (म. द्रो. १५८. २३ कुं.).

७ शिशुपालाचा पुत्र. हा शुक्तिसा नगरींत राज्य करीत होता. यानें अर्जुनाचा अश्वमेधीय अश्व अडवून युद्ध केलें. पण पुढें करभार अर्पण करून यानें पूजा केली (म.आश्व.८४.३ कुं.).

८ जनमेजयसत्रांत दग्ध झालेला ऐरावत कुलांतील सर्प (म. आ. ५७. ११ कुं.).

९ एक वानर. व्याघ्राचा पुत्र. याचा पुत्र शुक (ब्रह्मांड. ३. ७. २०८).

१० याला निगमोद्बोधकतीर्थांत स्नान केल्यानें शिवकर्मन् नांवाचा मुलगा झाला (पद्म. उ. २०१; २०४-२०५; ४ विकट पहा).

शरभंग—गौतमकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि (म. व. २७८. ४७ कुं.). हा दंडकारण्यांत राहून तप करीत असे. विराधानें सांगितल्यावरून राम याच्या आश्रमांत गेला. तेव्हां तेथें स्वर्गावरून इंद्र आला होता. तो परत जातांना रामादि तिघांच्या नजरेस पडला. व रामानें इंद्राच्या आकाशगामी रथाची व अश्वाची कल्पना लक्ष्मण व सीता यांना दिली. नंतर शरभंगाकडे सर्व गेले. त्यांना विचारतां तपानें संपादन केलेल्या ब्रह्मलोकीं मला न्यावें म्हणून इंद्र आला होता; पण तुझ्या सारख्याचें आतिथ्य केल्याशिवाय जाऊं नये, असें ठरवून मी येथें राहिलों आहें. इतकें बोलून शरभंग मुनीनें तपानें संपादन केलेले स्वर्गलोक व ब्रह्मलोक रामाला स्वीकारण्याविषयीं आग्रह केला. पण रामानें स्वतःच तपानें ते लोक संपादन करण्याचें ठरविलें असल्याचें सांगितलें व शरभंगाला तसें तप करण्यास योग्य अशी जागा दाखविण्याबद्दल फक्त विनंति केली. तेव्हां गंगेच्या उलट दिशेनें सुतीक्ष्णाच्या आश्रमांत जाण्याविषयीं यानें रामाला सांगितलें. नंतर रामासमक्ष शरभंगानें आपला देह अग्नींत समर्पण केला (वा. रा. अर. ५). याचा आश्रम दण्डकारण्यांत गोदावरीच्या तीरीं होता (म. व. २७८. ४६ कुं.). परंतु रामायणांत मात्र मंदाकिनी असा नदीचा उल्लेख आहे. हा शब्द गोदावरीला उद्देशून असण्याचा जास्त संभव आहे.

शरयु— वीर नामक अग्नीची स्त्री.

शशारि—मारुतीबरोबर सीताशोधार्थ निघालेले वानर (वा. रा. कि. ४१).

शरासन—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. हा भीमसेनाकडून मारिला गेला (म. द्रो. १३६.२० कुं.).

शरूथ--(सा. तुर्वसु.) वायुमतें दुष्कृतपुत्र. सरूप्य असें यास ब्रह्मांडांत नांव आहे.

शर्कर—(१ शिशुमार पहा).

शर्मिष्ठा— ही वृषपर्वा नामक दैत्यांच्या राजाची कन्या. ही ययातीची धाकटी बायको असून त्याची अत्यंत आवडती होती (देवयानी व ययाति पहा).

हिचा व देवयानीचा कलह होऊन हिनें देवयानीस कूपांत ढकलिलें होतें. पण पुढें ज्ञातीच्या कल्याणास्तव हिनें तिचें दास्य पत्करलें (म. आ. ७८-८०; भा. ९. १८; मत्स्य.

२७-२९). हिच्या मुलांचीं नांवें अनु, द्रुह्यु व पूरु. पण पूरु हा एकटाच पुत्र, रामायण व वायुपुराण यांत दिला आहे. वा. रा. उ. ५८. ५९; वायु. २. ७).

शर्यात—अश्वींनीं युद्धांत याला मदत केली होती (ऋ. १. ११२. १७). पुराणांतील मनुपुत्र शर्यातीची गोष्ट वेदांत बहुतेक तशीच सांपडते (श. ब्रा. ४. १. ५. २). शतपथांत व इतरत्र याला मानव हें पैतृक नांव लावलेलें आढळतें (जै. उ. ब्रा. ४. ५. १; ८. ३. ५). शतपथांत हा आपल्या गांवासह हिंडत असे, असें आहे.

शार्यातांच्या घरीं सोम पिऊन इंद्र अत्यंत प्रसन्न झाला होता (ऋ. १.५१.१२; ३.५१.७). यासंबंधीं सांख्यायनाच्या ग्रंथांत स्पष्टीकरण असल्याचें सायणानें लिहिलें आहे. त्यांत च्यवनाशींहि संबंध दाखविला आहे. शार्यात मानव हा एका सूक्ताचा द्रष्टा आहे (ऋ. १०. ९२). शतपथब्राह्मणांत शर्यात असा पाठ आहे. पण मुलीला शार्याती सुकन्या म्हटलें आहे.

भृगु ऋषीचा पुत्र च्यवन महर्षि यानें याला राज्याभिषेक केला. त्यामुळें साम्राज्य प्राप्त करून यानें अश्वमेध केला आणि देवांच्या यज्ञांत सुद्धां गृहपतीचा मान मिळविला (ऐ. ब्रा. ८.२१). याला पुराणांत शर्याति म्हटलें आहे.

वैवस्वत मनूचा पुत्र. याची स्त्री स्थविष्ठा. हा शूर असून वेदवेदांगांत इतका पारंगत होता कीं, यानें अंगिरा ऋषीच्या सत्रांत दुसऱ्या दिवशींचें कर्म स्वतः केलें. यास उत्तानबर्हि, आनर्त, भूरिषेण हे तीन मुलगे होते (भा. ९. ३). शर्याति राजानें देवीसंबंधीं तप केलें आहे (दे. भा. १०. १३). मधुच्छंदस् वैश्वामित्र याचा पुरोहित होता. हा एकदां आपल्या पुरोहितासह शिकारीस गेला असतां पुरोहितानें परत फिरण्याविषयीं आग्रह चालविला, तेव्हां राजा परत फिरला.पण स्त्रीची परीक्षा पाहण्याकरितां राजा रसातलांत 'दिग्विजयार्थ जात असतां राक्षसांनीं त्यास व त्याच्या पुरोहितास ठार केलें' अशी कंडी यानें पिकाविली. ती ऐकतांच या दोघांच्याहि स्त्रिया एकदम मरण पावल्या, हें दूतानें येऊन सांगतांच दोघांना अतिशय वाईट वाटलें. पण गोतमीतीरीं तप केल्यानें पुनः स्त्रिया मिळाल्या (ब्रह्म. १३८). याची कन्या सुकन्या. तिनें च्यवनास वरिलें (च्यवन पहा). वेदांतील शर्यात व पुराणांतील शर्याति एकच होत. शर्यात, शार्यात, शर्याति व शर्याति हे सर्व एकच असावेत.

२ (सो. पूरु.) क्षत्रिय राजा. प्राचीन्वताचा हा मुलगा होय. याच्या आईचें नांव आश्मकी. त्रिशंकूची दुहिता ती याची बायको. याच्या मुलाचें नांव अहंयाति होय (म. आ. ६३. १२ कुं.). येथें हा शब्द शर्याति असा आहे.

३ (सो. आयु.) मत्स्यमतें नहुषाचा पुत्र.

४ (सो. वृष्णि.) अक्रूरपुत्र एक यादव.

शर्याति—(१ शर्यात पहा).

शर्व—शततेजस् नामक शिवावताराचा शिष्य.

२ एकादश रुद्रांपैकीं एक.

शर्वदत्त गार्ग्य—रुद्रभूति द्राह्यायणाचा शिष्य (वं. ब्रा. १).

शर्वरी—दोष वसूची पत्नी.

शल—विप्रचित्ति व सिंहिका यांचे पुत्र. परशुरामानें मारिले त्यांपैकीं एक.

२ सुयज्ञ प्रधानाचा पुत्र.

३ (सू. इ.) परीक्षित् व सुशोभना यांचा प्रथम पुत्र. एका शिकारींत स्वतःचे घोडे दमले, तेव्हां सारथ्यानें वामदेवाच्या चपळ घोड्यांचें वर्णन केल्यावरून त्याजवळून कामापुरते परत बोलीनें यानें दोन घोडे आणिले. पुढें त्याच्या मागणीवरून ते परत तर नाहींच दिले, पण ते आपलेच असल्याचें हा सांगूं लागला. तेव्हां वामदेवानें चार राक्षस उत्पन्न करून त्यांकरवीं यास ठार मारिलें (म. व. १९५. ३८-४२ कुं.; श्येनजित्; २ परीक्षित् पहा).

४ सोमदत्तपुत्र. भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय योद्धा. यास द्रौपदीपुत्रांनीं ठार केलें (म. द्रो. १०८. १-११ कुं.; भा. ९. २२. १९).

५ कृष्णानें मारिलेला कंसाचा मल्ल (भा. १०.४४. २७).

शलकर—तक्षककुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७. ९. कुं.).

शलंक—विश्वामित्रकुलांतील एक गोत्रकार.

शलभ—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ यामिनी व तार्क्ष्य कश्यप यांचे पुत्र.

३ पांडवपक्षाकडील चैद्य राजा. हा कर्णाकडून मारिला गेला (म. क. ५१. ५० कुं.).

४ विप्रचित्ति व सिंहिका यांचा पुत्र. यास परशुरामानें मारिलें.

शलभा—अत्रीची स्त्री (ब्रह्मांड. ३. ८. ७४-८७).

शल्य—मद्रदेशाधिपति. ऋतायनाचा पुत्र (म. भी. ६२.१४ कुं.). नकुल-सहदेवांची माता माद्री याची बहीण होय. यास एक भाऊहि होता. रुक्मांगद व रुक्मरथ या पुत्रांसह हा द्रौपदीस्वयंवराला गेला होता (म. आ. २०१. संजयास व व्यासांनींहि धर्मराजास सांगितलेल्या षोडश-

१४ कुं.). या वेळीं भीमाचें याशीं युद्ध झालें व त्यांत शल्याचा पराभव झाला (म. आ. २०५. ३५ कुं.). हा अतिरथ असून प्रत्येक युद्धांत कृष्णाशीं स्पर्धा करीत असे (म. उ. १६५. २७ कुं.). हा संहादाचा अंशभूत होता (म. आ. ६८.६ कुं.). याची राजधानी शाकल (म. स. ३५. १४; क. ३७. ३५ कुं.). यास युधिष्ठिरानें आपल्या साहाय्यार्थ बोलावणें पाठविलें होतें (म. उ. ४. ८ कुं.). पण त्याच्याकडे जात असतां वाटेंत दुर्योधनानें याची इतकी उत्तम व्यवस्था ठेविली होती कीं, यानें त्याचा पक्ष स्वीकारिला. युधिष्ठिरास हा पक्ष स्वीकारल्याचें हा सांगावयास गेला असतां युधिष्ठिरानें याजजवळून कौरवांचा-विशेषतः कर्णाचा-तेजोभंग करण्याचें अभिवचन घेतलें (म. उ. ८.३७-६ कुं.). याचें भीमाशीं युद्ध झालें, पण याचाच पराभव झाला (म. द्रो. १५ कुं.). यानें विराटाचा चवदाव्या दिवसाच्या रात्रियुद्धांत (म. द्रो. १६८ कुं.) व श्रुतकीर्तीचा सोळाव्या दिवशीं पराभव केला (म. क. १३ कुं.). नंतर सतराव्या दिवशीं कर्णानें सांगितल्यावरून दुर्योधन याकडे आला व यास मोठमोठ्यांनीं सारथ्य केल्याचे दाखले देऊन त्यानें कर्णाचें सारथ्य करण्यास विनविलें. यानें प्रथम नाकारिलें (म. क. २८ कुं.), पण नंतर कबूल केलें (म. क. २९ कुं.). कर्णाच्या गर्वोक्ति सहन न होऊन यानें त्याची निंदा (म. क. ३१;३३;३५ कुं.) व त्यानें याची निंदा केली (म. क. ३४;३६; ३७ कुं.) व शेवटीं ते एकमेकांत भांडूं लागले. पण दुर्योधनाच्या मध्यस्थीनें तें भांडण मिटलें (म. क. ३८ कुं.). यानें कर्णास उत्तेजनहि दिलें होतें (म. क. ८३ कुं.). अठराव्या दिवशीं अश्वत्थाम्याचे सांगण्यावरून यास दुर्योधनानें सैन्याधिपत्याभिषेक केला (म. श. १; ५-६ कुं.). शल्याचें भीमाशीं गदायुद्ध झालें त्यांत शल्यानें खूप पराक्रम केला (म. श. ११-१२ कुं.). नंतर याचें युधिष्ठिराशीं युद्ध होऊन त्यानें याच्या भावासह यास ठार केलें (म. श. १६ कुं.). त्या दिवशीं मार्गशीर्ष वद्य अमावास्या होती (भारत-सावित्री). यानें गौतमेश्वराची आराधना करून शस्त्रास्त्रविद्येंत नैपुण्य मिळविलें होतें (स्कंद ७.१.८०).

शवकर्ण—(शिवकर्ण पहा).

शवस्—अग्निभू काश्यपाचा शिष्य. याचा शिष्य देवतर शावसायन (वं. ब्रा. २).

शश भारद्वाज—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १५२).

शशकर्ण काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ९).

शशबिन्दु--(सो. सह.) चित्ररथाचा पुत्र. हा मोठा राजा असून महायोगी होता (भा. ९. २३). अशा थोर राजालाहि मृत्यूनें सोडलें नसल्याचें नारदानें राजकीयांतील कथांत याची कथा आहे (म. द्रो. ६५; शां. २९; २०८. ११ कुं.). वैवस्वत यमाच्या सभेंत सहस्रावधि शशबिंदूंचा उल्लेख आहे (म. स. ८. २७. कुं). ही सर्व प्रजा शशबिंदूचीच आहे, असें प्राचीन ऋषींनीं म्हटलें आहे. शशबिंदूला एक लक्ष भार्या व दहा लक्ष पुत्र होते (म. शां. २९. १०५ कुं.). भागवतामध्यें ह्याच्या प्रत्येक स्त्रीला लक्ष लक्ष ह्याप्रमाणें एकंदर एक अब्ज पुत्र होते, असें आहे. पृथुश्रवस्, पृथुकीर्ति व पृथुयशस् वगैरे याचे प्रमुख पुत्र होत (भा. ९. २३; म. शां. २०८). याची मुलगी बिंदुमती. ती मान्धाता राजास दिली होती (भा. ९. ६.). हा रुद्रेश्वर लिंगाची आराधना करून राजकुलांत जन्मास आला होता (स्कंद. ७. १. ३९.).

शशलोमन्--एक राजर्षि (म. आश्र. २१. १४ कुं.).

शशाद--(सू. इ.) इक्ष्वाकूचा ज्येष्ठ पुत्र विकुक्षि, त्यास पडलेलें दुसरें नांव (म. व. २०५. १ कुं.). अष्टका-श्राद्धाकरितां मारून आणलेला एक ससा यानें भक्षण केला, म्हणून इक्ष्वाकूनें यास राज्यांतून हद्दपार केलें. इक्ष्वाकूनंतर हा राजा झाला (भा. ९. ६).

शशि--(सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें अंधकपुत्र (१ शुचि पहा).

शशिकला—काशीराज सुबाहूची कन्या व सूर्यवंशीय सुदर्शनाची पत्नी.

शशीयसी--तरंताची स्त्री (ऋ. ५.६१. ६ अनुक्रमणी).

शश्वती आंगिरसी—मंत्रद्रष्टी (ऋ. ८. १. ३४). ही आसंगाची स्त्री होय.

शांवत्य—शूलगवांत मारलेल्या पशूचें कातडें जोड्या-करितां उपयोगांत आणावें, असें याचें मत आहे (आश्व. गृ. ९. २४.)

शांशपायन--रोमहर्षणाचा शिष्य. यानें पुराणसंहिता केल्या (अग्नि. २७२. ११-१२.).

शाकटाक्ष--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

शाकटायन—भृगुकुलोत्पन्न गोत्रकार.

२ अंगिराकुलोत्पन्न गोत्रकार.

३ पाणिनि व यास्क यांनीं निर्देश केलेला एक आचार्य. याच्या नांवावर शाकटायनस्मृति व शाकटायनव्याकरण नामक ग्रंथांचा उल्लेख आहे (c. c.). प्रातिशाख्यांत याचा निर्देश आहे (ऋ. प्रा. १७; ७४७; अ. प्रा. २. २४; शु. प्रा. ३. ८; ९; १२; ४. ५; १२७; १८९). या उल्लेखावरून वर्णविचार (ऋ. प्रा. ७४७), संधिविचार वगैरे बहुतेक विषयांवर याच्या मताचा किंवा मतभेदाचा

निर्देश येतो. सर्वच शब्द धातुज आहेत असें यांचें मत आहे (नि. १. ३; १. १२.).

शाकतवत--(शौकतु पहा).

शाकदास भाडितायन--हा विचक्षण तांड्याचा शिष्य. याचा शिष्य संवर्गजित् लामकायन (वं. ब्रा. २).

शाकधि—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार गण.

शाकपूणि--एक व्याकरणकार (नि. ३. ११; ६. १४; ८. ५; १२. १९; १३. १०-११).

शाकपूणि रथंतर—विष्णुमतें व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील इंद्रप्रमतीचा द्वितीय शिष्य. वायुमतें शाकपूर्ण रथीतर किंवा रथांतर व ब्रह्मांडमतें रथीतर असा पाठ आहे.

शाकपूर्ण रथीतर (रथांतर)—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायुमतें सत्यश्रीचा पुत्र (व्यास पहा).

शाकंभरी--(दुर्गा पहा).

शाकल—शाकल्याचा शिष्य अशा अर्थी शाकल शब्द तयार होतो (पा. सू. ४. १. ८९). सायणानें शाकल शब्दाचा अर्थ एका जातीचा साप असा केला आहे. तेथें दृष्टान्तादाखल याचा उल्लेख आला आहे. अग्निष्टोम हा आदिरहित असतो, असें सांगण्याकरितां चाक व तोंडांत शेंपूट धरून चाकासारखा बनलेल्या सापाचा दृष्टान्त दिला आहे. कदाचित् ऐतरेयानें शाकलाला उपरोधून हें लिहिलें असावें (ऐ. ब्रा. ३.५). पाणिनि, कात्यायन व पतंजलि यांनीं शाकलाचा उल्लेख केला आहे (पा. सू. ४. १. १८; ३. १२८; ६. १. १२७). शाकलाला शंभर शिष्य होते. पण त्यांपैकीं शिशिर, बाष्कल, शांख, वात्स्य व आश्वलायन हे गृहस्थाश्रमी असून शाखाभेदप्रवर्तक होते (विकृतिवल्ली १.४). ह्या पांच शाखाप्रवर्तकांना दुजोरा मिळतो. उपलब्ध ऋग्वेदसंहिता शाकलशाखेची आहे. यानें प्रसार किंवा त्या संहितेची विशेष कांहीं व्यवस्था केल्यामुळें शाकलसंहिता असें म्हणत असावेत (शाकल्य पहा). प्रातिशाख्यांतहि शाकलाचा अनेक ठिकाणीं उल्लेख आहे (ऋ. प्रा. ६५; ७६; ३९०; ४०३; ६३१; ६३३). याचा शाकलस्मृति नांवाचा एक ग्रंथ उपलब्ध आहे.

शाकलायनि—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

शाकलि—ऋग्वेदी श्रुतर्षि.

शाकल्य–हा मांडूकेयाचा मुलगा (भा. १२. ६. ५७). यानें ऋग्वेदाचा सध्याचा पदपाठ केला, असें निरुक्तावरून दिसतें (६. १८.). शाकल्यकृत पदगाढ नांवाचें एक पुस्तक सध्यां मुद्रित आहे. पण त्यांत पदपाठ कोणत्या नियमास अनुसरून केला याचा खुलासा नाहीं. पदगाढांत कांहीं समान पदांचा परिगणनपूर्वक एकत्र संग्रह आहे. वैदिक वाङ्मयांत विदग्ध शाकल्य (श. ब्रा. ११. ६. ३. ३; बृ. उ. ३. ९. १ ४. १. ७) आणि स्थविर शाकल्य यांचा उल्लेख आहे (ऐ. आ. ३. २. १. ६; सां. आ. ७. १६; ८. १. ११). स्थविर हें सायणानें शाकल्याचें विशेषण घेतलें आहे. विदग्धानें याज्ञवल्क्याशीं मोठा कडाक्याचा वाद केला, पण त्यांत शेवटीं विदग्धाला हार खावी लागली. संहितेचा तात्त्विक अर्थ लावणाराहि एक शाकल्य आहे (ऐ. आ. ३. १. २). ऋग्वेदसंहितेंत संधि कसे होतात, याविषयीं नियम सांगणारा म्हणून शौनकानें ऋक्प्रातिशाख्यांत याचा वारंवार उल्लेख केला आहे (ऋ. प्रा. १९९; २०८;२२२; शु. प्रा. ३.१०). प्रातिशाख्यांतल्या उल्लेखावरून हाच पदपाठकार असण्याचा जास्त संभव दिसतो. हेंच नांव पुराणांत वेदमित्र किंवा देवामित्र शाकल्य असें आहे (वायु. १.६०; ब्रह्मांड. २.३४).

पाणिनीनें अष्टाध्यायींत (६. १. १२७; ८. ३. १९; ४. ५०) याचा संधिनियमाकारितांच उल्लेख केला आहे. हे सर्व शाकल्य एकच होते कां भिन्न होते, हें ठरविण्याला भक्कम आधार नाहीं. ऋग्वेदाची सध्यां उपलब्ध असलेली संहिता शाकलशाखेची आहे. षड्गुरूनें सर्वानुक्रमणीच्या भाष्यांत 'शाकल्योच्चारणं शाकलकम्' (१. १) असें म्हटलें आहे. यामुळें शाकल्य व शाकल यांचा संबंध उलगडतो. तात्पर्य शाकल्यानें ऋग्वेदसंहितेचा पदपाठ केला. प्रवचनद्वारा अनेक गोष्टींचा निश्चय केला व शेंकडों शिष्यांच्या द्वारा तिचा प्रसार केला म्हणून शाकलशाखा असें नांव पडलें. यानें आपली संहिता विभागून वात्स्य, मुद्गल, शालीय, गोखल्य आणि शिशिर यांना शिकविली.

ऋग्वेदाच्या एकवीस शाखा होत्या अशी महाभाष्यवचनावरून प्रसिद्धी असली तरी त्यांचीं नांवेंहि उपलब्ध नाहींत. पांच शाखा आहेत असें लिहिलेलें आढळतें व त्यांचीं नांवेंहि आढळतात (चरणव्यूह). पण इतर कांहीं ठिकाणीं तीनच शाखा असल्याचा निर्देश आहे (दे. भा. ७). ऋग्वेदी ब्रह्मयज्ञांतील तर्पणांत तीन गण पाडून महीदासानें चरणव्यूहभाष्यांत हेंच दाखविलें आहे.

शाकल्याच्या नांवावरील ग्रंथ–शाकल्यसंहिता व शाकल्यमत (c. c.).

एक ब्रह्मर्षि यानें नऊशें वर्षे शिवाची आराधना करून त्याची कृपा संपादन केली. शिवकृपेनें हा मोठा ग्रंथकार झाला व याचा मुलगा सूत्रकार होईल, असा वर मिळाला (म. अनु. १४; शिव. रुद्र. ४३-४७). शाकल्याचा मुलगा कोण हें सांगतां येत नाहीं.

२ शुभ्रगिरीवरील एक ऋषि. परशु राक्षस यास खाण्यास

आला असतां हा विष्णुकृपेनें लोहमय बनला. नंतर यानें परशूचा उद्धार केला (ब्रह्म. १६३).

शाकल्यपितृ—संधिनियमाविषयीं याचें मत आलें आहे (ऋ. प्रा. २२३).

शाकवैण रथीतर—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें सत्यश्रीचा पुत्र.

शाकायन—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

२ (एकायन पहा).

शाकायनि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

शाकायन्य—एक आचार्य. बृहद्रथ ऐक्ष्वाकाकडे ज्ञान मिळविण्याकरितां हा गेला होता (मै. उ. १. २).

२ जातीचें पैतृक नांव (क. सं. २२. ७).

शाकाहार्य—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

शाकिनी—दूर्व ब्राह्मणाची स्त्री (७ बुध पहा).

शाकुनि—मधुवनांतील एक ऋषि. यास नऊ पुत्र होते. ध्रुव, शील, बुध, तार व ज्योतिष्मत् हे अग्निहोत्री व गृह्यकृत्यांत तत्पर होते. बाकीचे चार निर्मोह, जितकाम, ध्यानकोश व गुणाधीक हे विरक्त होते (पद्म. स्व. ३१).

शाक्त्य--(गौरवीति पराशर पहा).

शाक्य—(सू. इ. भविष्य) हा भागवत, मत्स्य, विष्णु, भविष्य व वायु यांच्या मतें संजयपुत्र होय. ह्याच्या मुलाचें नांव शुद्धोद. भविष्यमतें याला शाक्यवर्धन असें म्हटलें आहे.

शाक्रवत--(शौक्रतव पहा).

शाक्रायण—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

शाक्कर--(ऋषभ पहा).

शाख—अनल वसूचा पुत्र.

शाखेय—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

शांखायन—एक आचार्य. याच्या नांवावर उपलब्ध असलेले ग्रंथ-श्रौतसूत्र व गृह्यसूत्र (c. c.). पदपाठांत अनुनासिक प्लुत होतो असें याचें मत आहे (तै. प्रा. १५. ७). याच्या गृह्यसूत्रांत किंवा श्रौतसूत्रांत याचा निर्देश आढळत नाहीं. आश्वलायनगृह्यसूत्रांत गार्गी वाचक्नवी-पासून सुयज्ञ, सांख्यायनापर्यंत सांख्यायनगणांतील आचार्य दिले आहेत. तेथें कौषीतक व सांख्यायन भिन्न दिले आहेत (३.३). सांख्यायन, शांख्यायन व हा एकच होय. टीकाकार आनर्तीयानें याचें नांव सुयज्ञ दिलें आहे. या सूत्रांत शौनक, जातूकर्ण्य, पैङ्य, कौषीतक, कौषीतकि, आरुण, आरुणि यांचा निर्देश आहे. याच्या सूत्रांत भारतीय युद्धाचा निर्देश असावा. यांत एका सर्पसत्राचाहि निर्देश आहे (सां. श्रौ. १३.२३.८). सांख्यायनाचें श्रौतसूत्र १८ अध्यायांचें असून त्याचा उताऱ्या-वरून सांख्यायन ब्राह्मणाशीं संबंध लागतो. १७ व १८ वा भाग कौषीतकी आरण्यकांतील पहिल्या दोन भागांसारखे आहेत.

ऐतरेय ब्राह्मणापैकीं महीदास ऐतरेय (ऐ. ब्रा. १-६), सांख्यायन व आश्वलायन (ऐ. ब्रा. ७-८ पंचिका) यांनीं वरील भाग केले असावेत. महीदास ऐतरेय, कौषीतकि, शांखायन व आश्वलायन असा कालक्रम असावा. शांखायन ब्राह्मणांत कौषीतक व कौषीतकि यांचा निर्देश असल्यामुळें हा आचार्य वेगळा असावा. शांखायनानें सुमन्तु-जैमिनि-वैशं-पायनपैलसूत्रभाष्य यांचा उल्लेख केला आहे.

शाट्यायनि—शाट्यायनगृह्यसूत्र नामक ग्रंथ याच्या नांवावर उपलब्ध आहे (c. c.). शाट्यायनब्राह्मणावरून पुष्कळशा कथा सायणभाष्यांत दिलेल्या असतात. शाट्यायनीचे उतारे आधारादाखल घेतलेले आढळतात (श. ब्रा. ८. १. ४. ९; १०. ४. ५. २). हें शंगाचें पैतृक नांव आहे. याचे उतारे इतरत्रहि आढळतात (जै. उ. ब्रा. १. ६. २; ३०. १; २. २. ८; ४. ३; ९. १०; ३. १३. ६; २८. ५). सामविधानब्राह्मणांतील शेवटल्या वंशावळींत हा बादरायणाचा शिष्य दिला आहे. शाट्यायनिनः म्हणून याच्या अनुयायाचा अनेक ठिकाणीं निर्देश आला आहे (ला. श्रौ. १. २. २४). आश्वलायनश्रौतसूत्रांत शाट्यायनक ह्मणून याच्या मताचा निर्देश आहे (आश्व. श्रौ. १. ४. १३). शाट्यायनब्राह्मण उपलब्ध नाहीं.

जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मण अथवा गाट्युपनिषद् हें इंद्रा-पासून क्रमानें अनेक शिष्यांना मिळालें. त्यामध्यें हें ज्वाला-यनानें शाट्यायनीला व शाट्यायनीनें राम क्रातुजातेय वैया-घ्रपद्माला दिलें. अशा क्रमानें जरी मोठी शिष्यपरंपरा आहे तरी शाट्यायनीच्या नांवानेंच वरील ग्रंथाला प्रसिद्धी मिळाली (जै. उ. ब्रा. ४. १६-१७). हा शब्द शाट्यायनि असा व त्यांच्या अनुयायांकरितां शाट्यायनिनः असा येतो.

२ विश्वामित्रकुलोत्पन्न गोत्रकार.

शांड—भरद्वाजाला दान देणारा (ऋ. ६. ६३. ९).

शांडिलायन—सुतेमनस्चें व गर्दभीमुखाचें पैतृक नांव.

शांडिलि—वसिष्ठकुलोत्पन्न गोत्रकार.

२ (दीर्घिका व मांडव्य पहा).

शांडिली—शांडिल्य ऋषीची कन्या. हिलाच स्वयंप्रभा असें म्हणत असत (म. भी. ८.९ कुं.; वा. रा. कि. ५१). ही तपस्विनी असून पूर्वसमुद्राच्या तीरीं ऋषभ पर्वतावर राहत असे. एकदां गालव ऋषीस घेऊन गरुड हिच्या आश्रमीं आला असतां हिनें त्यांचा उत्तम सत्कार करून त्यांना भोजन दिलें. रात्रीं झोंप घेऊन सकाळीं जागे होऊन पाहतात तों गरुडाचे सर्व पंख गळून पडलेले होते. गालवानें विचारतां गरुड

म्हणाला, 'शिव व विष्णु राहतात तिकडे हिला नेण्याचें माझ्या मनांत आलें होतें, त्यामुळें कदाचित् असें झालें असेल.' तेव्हां ते दोघेहि हिला शरण आले. व गरुड पुनः सपक्ष झाला (म. उ. ११४; स्कंद. ६.८१-८२). हिचा केकय देशच्या राजाची कन्या सुमना, हिच्याशीं पातिव्रत्याविषयीं संवाद झाला होता (म. अनु. १२२).

शांडिल्य—एक आचार्य (ला. श्रौ. ६. १०. १५.). हें अनेक व्यक्तींचें पैतृक नांव आहे (उदर व सुयज्ञ पहा). हा यज्ञविधींत मोठा कुशल होता (श. ब्रा. ९. ४. ४. १७; ५. २. १५; १०. १. ४. १०; ४. १. ११; ६. ३. २). याचे शिष्य कौंडिन्य, आग्निवेश्य, वात्स्य, वामकक्षायण (बृ. उ. २. ६. १; २; ३; ६. ५. ४.), वैष्टपुरेय व भारद्वाज (श. ब्रा. १४. ७. ३. २६). याचे गुरु कौशिक, गौतम, कैशोर्य काप्य, वात्स्य (बृ. उ. २. ६. १; ४. ६. ३; ६. ५. ४), वैजवाप (श. ब्रा. १४. ७. ३. २५), व कुथि (श. ब्रा. १०. ६. ५. ९.). शतपथाचे सहा ते दहा अध्याय शांडिल्यमतानें वेदींचा विचार करणारे आहेत. हा आश्वलायनसूत्रांतील गोत्रांच्या यादींत असून याचे प्रवर शाण्डिल, असित व देवल असे तीन आहेत. भक्ति या विषयावर शाण्डिल्यसूत्रें पुढील वाङ्मयांत प्रसिद्ध आहेत. ब्रह्मसूत्रावरील शांकरभाष्यांत शांडिल्यविद्या म्हणून ज्याचा उल्लेख येतो तो फक्त उपनिषदांतील वाक्याला उद्देशून आहे. याचे शांडिल्यस्मृति, शांडिल्यधर्मसूत्र व शांडिल्यतत्त्वदीपिका हे ग्रंथ आहेत (C. C.). याचा गृह्यसूत्राचा उतारा आला आहे (आप. ध. ९. ११. २१).

२ मरीचिपुत्र कश्यपाच्या वंशामध्यें उत्पन्न झालेला एक ऋषि. याच्याच कुलामध्यें पुढें वैश्वानर अग्नि उत्पन्न झाला. म्हणून अग्नीला शाण्डिल्यगोत्री असें म्हणतात (वैश्वदेवप्रयोग पहा). भक्ष्यभोज्यांच्या पर्वतप्राय राशी सुमन्यूनें यास दिल्या होत्या (म. अनु. २००. २२ कुं.).

किशोरवयांत मातीचे शिवलिंगाची यानें पूजा केली. पुढें हा राजा झाला असतां अत्यंत कामासक्त होऊन स्त्रियांवर बलात्कार करूं लागला, परंतु अत्यंत शिवभक्तीमुळें यास यम कांहीं करूं शकला नाहीं. ही तक्रार शिवाकडे नेली. तेव्हां शिवानें ' १०० वर्षें कूर्म हो ' असा यास शाप दिला (स्कंद. १. २. १२).

३ अग्नीपासून शाण्डिल्य झाला. व तो कश्यपाचा थोरला भाऊ होता (म. अनु. ५३.२६ कुं.).

४ यानें वैदिक मार्गानें विष्णूचें पूजन न करतां अवैदिक मार्गानीं विष्णूचें आराधन केलें व ग्रंथ करून अवैदिक मार्गाचा प्रचार केला म्हणून हा नरकवास भोगून भृगुवंशांत जमदग्नि झाला (वृद्धहारीतस्मृति १८०–१९३).

५ हा ब्रह्मदेवाचा सारथि होता (स्कंद. ७.१.१२६).

शांडिल्यायन—याला अग्निचयनाबद्दल दैव्याम्पतींनें प्रश्न केला आहे (श. ब्रा. ९.५.१.१४). हें चेलकाचें पैतृक नांव आहे (श. ब्रा. १०.४.५.३). चैलकि हें जीवलाचें पैतृक नांव आहे (श. ब्रा. २.३.१.३४).

शांतकर्णि—(आंध्र. भविष्य.) विष्णु व ब्रह्मांड यांच्या मतें कृष्णाचा पुत्र. यास भागवतमतें शान्तकर्ण, वायुमतें सातकर्णि व मत्स्यमतें श्रीमल्लकर्णि म्हणतात.

२ (आंध्र. भविष्य.) विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें पूर्णोत्संगाचा पुत्र.

३ (आंध्र. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें पुरीषभीरूचा पुत्र. यास वायुमतें सातकर्णि म्हणतात.

शातपर्णेय—धीराचें पैतृक नांव.

शातवनेय—भरद्वाजाचा आश्रयदाता (ऋ. १.५९.७).

शातातप—एक स्मृतिकार (याज्ञ. १.५). व्यंकटेश्वर व आनंदाश्रम यांच्या स्मृतिसंग्रहांत याची गद्यपद्यात्मक सहा अध्यायांची स्मृति छापलेली आहे. मिताक्षरा (३.२९०) व विश्वरूप (३.२३६) यांनीं याचीं वचनें उद्धृत केलीं आहेत. शिवाय लघु व वृद्ध शातातपस्मृति आनंदाश्रमसंग्रहांत छापलेली आहे. व्यवहारमातृकेंत वृद्धशातातप (३०५) व हेमाद्रीनें वृद्धशातातपाच्या भाष्यकाराविषयीं लिहिलें आहे तें (३.१.८०१). मिताक्षरेंत बृहत्शातातपाचा निर्देश आहे (याज्ञ. ३.२९०). श्री. मित्रानें ८७ अध्याय व २३७६ श्लोकांची याची स्मृति दिली असून त्याचें नांव कर्मविपाक असें दिलें आहे. शुक्लयजुर्वेदी ब्राह्मण पाळीत असलेला मातुलगोत्र पाळण्याचा नियम यानेंच दिला आहे.

शाद्वलायन—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

शांत—(स्वा प्रिय.) प्रियव्रतपुत्र इध्मजिह्वाचा पुत्र. याचा वर्ष प्लक्षद्वीपांत आहे (भा. ५.२०.३).

२ दुर्दम स्त्री सुभद्रेचा पिता (मार्क. ७२. ४५).

३ अहन् किंवा आप वसूचा पुत्र (म. आ. ६७.२३ कुं.).

४ (सो. पुरूरवस् .) आयूचा पुत्र.

५ तामस मनूचा पुत्र.

शांतकर्ण—(१ शातकर्णि पहा).

शांतनव—यानें वेदाच्या स्वराविषयीं विचार करणारीं फिटसूत्रें लिहिलीं.

शांतनु—(सो. कुरु.) प्रतीप व सुनंदा यांचा दुसरा पुत्र. याचें मूळ नांव महाभिषज्. पण शांत मनःस्थितींतल्या पुरुषाचा पुत्र म्हणून हें नांव (म. आ. १०३. २२ कुं.),

आणि वृद्धासहि यौवन देणारा याचा स्पर्श होता म्हणून शांतनु असें नांव पडलें (भा. ९.२२.१२; म.आ.६३.४८कुं.). देवापि राज्याधिकारास योग्य नसल्यामुळें यास तो मिळाला. मृगयार्थ फिरत असतां यानें गंगेस तिच्या अटी मान्य करून पत्नी म्हणून घरीं आणिलें. ती आठव्या पुत्रास बुडवूं लागली असतां, अट मोडून यानें तिला अडविलें. तेव्हां ती भीष्मासह अंतर्धान पावली व पुढें छत्तीस वर्षांनीं याच्या विनंतीवरून तिनें भीष्मास परत आणून दिलें. याच्या राज्यांत एकदां बारा वर्षें सतत दुष्काळ पडला होता (देवापि पहा). भीष्माच्या स्वार्थत्यागी प्रतिज्ञेमुळें याचें सत्यवतीशीं लग्न झालें. तिचे ठायीं यास चित्रांगद व विचित्रवीर्य झाले. सत्यवतीला व्यास झाल्याचें वृत्त यास कळलें नव्हतें (दे. भा. २. ३). यानें कृपकृपीचें पालन केलें होतें. मेल्यानंतर भीष्मानें दिलेले पिंड घेण्याकरितां हा प्रत्यक्ष आला होता. त्यास यानें इच्छामरणाचा आशीर्वाद दिला (गंगा, भीष्म, सत्यवती पहा).

शांतपायन--व्यासाच्या पुराणशिष्यपरंपरेंतील विष्णुमतें रोमहर्षणाचा शिष्य; वायुमतें शांशपायन असा पाठ आहे.

शांतरथ--(सो. आयु.) भागवतमतें धर्मसारथीचा पुत्र.

शांता--ही मत्स्य व भारत यांच्या मतें दशरथकन्या; वायु व रामायण यांच्या मतें (वा. रा. बा. ११) ही रोमपादकन्या आहे. चित्ररथ अंगराज, लोमपाद व रोमपाद हे एकच मानिले पाहिजेत. लोमपाद हें दशरथालाहि नामांतर आहे (ह. वं. १. ३१). त्याला संतति झाली नाहीं म्हणून त्याला त्याचा मित्र दशरथ यानें आपली मुलगी शांता ही दत्तक दिली (भा. ९. २३. ७-१०; ऋश्यशृंग, १ दशरथ व १ रोमपाद पहा).

शांति—दक्ष प्रजापतीची कन्या व धर्माची पत्नी.

२ ही देवहूतीचे ठिकाणीं झालेली कर्दमकन्या व अथर्वाची पत्नी. हिचा पुत्र दधीच.

३ (सो. नील.) हा भागवत व विष्णु यांच्या मतें नीलपुत्र.

४ हा भागवतमतें यज्ञ व दक्षिणा यांचा पुत्र.

५ वारुणि अंगिरा ऋषीच्या आठ पुत्रांतील चवथा (म. अनु. १३२. ४२ कुं.).

६ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील इंद्र.

७ स्वारोचिष मन्वंतरांतील एक देव.

८ कृष्ण व कालिंदी यांचा पुत्र.

९ भूति नामक ऋषीचा शिष्य. कनिष्ठ भ्राता सुवर्चस् यानें बोलाविल्यावरून भूतीनें यावर आश्रमाची व्यवस्था सोंपविली व आपण सुवर्चस्च्या यज्ञार्थ गेला. नंतर हा कांहीं कामांत गुंतला असतांना अग्नि नाहींसा झाला. त्यामुळें हा घाबरला व अग्नीची अखंड स्तुति करूं लागला. अग्नीनें प्रसन्न होऊन यास वर देऊं केला. तेव्हां ' अग्नीनें आपलें स्थान पूर्ववत् घेतल्याचें भूतीच्या दृष्टीस पडावें व निपुत्रिक भूतीस पुत्र व्हावा व सर्व भूतांवर प्रेम राहून स्तोत्रानें उद्धार व्हावा,' असे यानें वर मागितले. पुढें त्यांस भौत्य मनु झाला. त्यानें यावर संतुष्ट होऊन याला सांगोपांग वेद दिले (मार्क. ९७).

शांतिदेवा (वी)—देवककन्या व वसुदेवाची पत्नी.

शापहस्ता--दक्षसावर्णि मनूचा पुत्र.

शापेय--एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

शापेयिन्—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा शिष्य.

शाम--सरमेचा पुत्र व यमाचा अनुचर (ब्रह्मांड. ३. ७. ३१२). याला शाम व शबल नांवांचे यमाचे दोन कुत्रे पुत्र होते (स्कंद. २. ४. ९).

शांब--आप नामक वसूचा पुत्र.

शांब शार्कराक्ष्य—मद्रगार शौगायनीचा शिष्य. याचा शिष्य आनंदज चांधनायन (वं. ब्रा. १).

शांबव्य—शांबव्याचें गृह्यसूत्र सध्यां उपलब्ध आहे.

शांबु--अंगिरसांपैकीं एक घराणें (अ. वे. १९. ३९.५)

शारदण्डायनि--एक केकय राजा. याची बायको कुंतीची बहीण श्रुतसेना. याला पुत्र होईना, तेव्हां पित्यांच्या संमतीनें श्रुतसेनेनें आपत्यापेक्षां श्रेष्ठ अशा सिद्ध ब्राह्मणाला चौकांत गांठून पुंसवन होम करून दुर्जयादि तीन पुत्र उत्पन्न करवून घेतले (म. आ. १२६. ३६-४० कुं.).

शारदा—(रौद्रकेतु पहा).

२ महेश्वरव्रतमाहात्म्याकरितां हिची कथा आहे (स्कंद. ३. ३. १८-१९).

शारद्वत--गौतमांगिरसाचें एक कुल (अंगिरस् पहा).

शारद्वतिक—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

शारद्वती--द्रोणाचार्यांची भार्या कृपी, तिचें नामांतर.

२ एक अप्सरा (म. आ. १३२. ४६ कुं.).

शारायण—अत्रिकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

शारिमेजय—(सो. वृष्णि.) विष्णुमतें श्वफल्काचा पुत्र. भागवतमतें यास सारमेय म्हटलें आहे.

शार्कराक्षि—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

शार्कराक्ष्य--शांव व जन यांचें पैतृक नांव. शार्कराक्षि नांवाच्या महर्षीचे पुत्र. यांनीं उदराचे ठिकाणीं ब्रह्मदृष्टि ठेवून उपासना केली (ऐ. आ. २. १.४).

शार्ङ्ग--(जरितृ, द्रोण, सारिसृक व स्तम्बमित्र पहा.

शार्ङ्गरव--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

२ एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

शार्दूल—रावणपक्षीय एक राक्षस. हा रावणाचा हेर होता (वा. रा. यु. २९).

२ एक शाखाप्रवर्तक (द्राह्यायण पहा).

शार्दूली—कश्यप व क्रोधा यांची कन्या.

शार्यात—(शर्यात पहा).

शाल—वृक व दुर्वाक्षी यांचा पुत्र (भा. ९. २४. ४३).

शालंकायन—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार व मंत्रकार.

शालंकायनि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

२ विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

शालहलेय—कश्यपकुलांतील गोत्रकार व ऋषिगण.

शालायनि—भृगुकुलांतील गोत्रकार ऋषि.

शालावती—विश्वामित्राची स्त्री.

शालावत्य—शिलकाचें व गलूनस आर्क्षकायणाचें पैतृक नांव.

शालि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

शालिन्—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

शालिपिंड—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

शालिमंजरिपाक—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें हिरण्यनाभाचा शिष्य (व्यास पहा).

शालिवाहन—विक्रमादित्यपुत्र देवभक्ताचा पुत्र. यानें साठ वर्षें राज्य केलें. यानें पितृराज्य तर मिळविलेंच, पण चीन (तैत्तिरी) तार्तर यांतील शक व बाह्लीक, रोमांतील शठ व खुरज यांस जिंकिलें व त्यांचा खजिना लुटला. यानें सिंधुस्थान आर्य देश ठरविला व सिंधूपलीकडे म्लेच्छस्थान ठरविलें (भवि. प्रति. ३. २). याचा पुत्र शालिहोत्र.

शालिशिरस्—कश्यप व मुनि यांचा पुत्र.

शालिशूक—(मौर्य. भविष्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें संगताचा पुत्र. याचा पुत्र सोमशर्मन्.

शालिहोत्र—कपिल ऋषीचा पुत्र. हा अश्वशास्त्रप्रणेता होता. यानें रचिलेल्या ग्रंथास शाल्यहोत्र हें नांव आहे (म. व. ६९. ३० कुं.). यानें सुश्रुताला घोड्याचा आयुर्वेद शिकविला (अग्नि. २९२. ४४). यानें सामवेदाच्या सहा संहिता केल्या (लांगलि पहा).

२ शूलिन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

३ सामवेदी श्रुतर्षि.

४ शालिवाहनाचा पुत्र.

शालीय—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील भागवतमतें शाकल्याचा, व विष्णुमतें वेदमित्राचा शिष्य. वायुमतें खालीय व ब्रह्मांडमतें खलीयस् असें याबद्दल पाठ असून हे देवमित्राचे शिष्य आहेत.

शाल्व—भीमानें मारिलेला एक राजा.

२ म्लेच्छाधिपति (म. श. २०). वाराणशीचा राजा काशिराज यानें आपल्या अंबा, अंबिका व अंबालिका या तीन कन्यांचें स्वयंवर मांडिलें असतां भीष्मानें त्या तिघींना रथांत घालून पळवून नेलें. तेव्हां यानें त्याचा पाठलाग सुरू करून त्याच्याशीं युद्ध केलें परंतु याचा पराभव झाला. त्या तिघींपैकीं अंबेनें शाल्व राजाला पूर्वीच मनानें वरिलें असल्यामुळें ती भीष्माची अनुज्ञा घेऊन शाल्वाकडे परत आली व स्वतःचा स्वीकार करण्याविषयीं तिनें यास परोपरीनें विनविलें. परंतु भीष्मानें तिला जिंकून नेली असल्यामुळें यानें तिचा स्वीकार केला नाहीं (म. आ. १०२; उ. १७५). हा भारतीय युद्धांत कौरवांच्या बाजूनें लढावयाला होता. याचा सात्यकीनें वध केला (म. श. २०).

३ (सौ. क्रोष्टु.) सौभ देशचा अधिपति (ह. वं. २. ५२). परंतु सौभ हें याच्या विमानाचें नांव असून याला सौभपति म्हटलें आहे (भा. १०. ७६). हा दानव (अग्नि. २७६. २२) किंवा दैत्य (म. व. २०) होता. हा शिशुपालाचा बंधु (म. व. १४) किंवा मित्र (भा. १०. ७६) होता.

कृष्णाच्या पराक्रमाची जरासंधाला अत्यंत भीति वाटत होती. तेव्हां त्याचा नाश कसा होईल, या विवंचनेंत जरासंध होता. इतक्यांत शाल्वाच्या सांगण्यावरून जरासंधानें, रुद्रप्रसादानें गार्ग्य मुनीला प्राप्त झालेला अवध्य पुत्र कालयवन याच्याकडे शाल्वाला पाठविलें. तेथें गेल्यावर शाल्वानें कालयवनाला जरासंधाच्या सांगण्यावरून कृष्णाला मारण्याविषयीं विनंति केली. तेव्हां कालयवनानें कृष्णाला ठार मारण्याचें आनंदानें कबूल केलें. नंतर त्यानें याचा चांगला सत्कार करून याला स्वनगरींत परत पाठविलें (ह. वं. २. ५२-५४).

पुढें रुक्मिणीच्या विवाहसमयीं यादवांचें व जरासंधाचें युद्ध झालें. त्यांत जरासंध व शाल्वादिक राजे यांचा पराभव झाला. तेव्हां यानें सर्व पृथ्वी निर्यादवी करण्याची प्रतिज्ञा केली व त्याकरितां एक वर्षपर्यंत रुद्राची घोर आराधना चालविली. नंतर त्या तपश्चर्येच्या जोरावर यानें शंकराला प्रसन्न करून घेतल्यावर त्यापासून सर्व देवासुरांना अभेद्य व प्रसंगविशेषीं कोणाच्याहि दृष्टीस न पडणारें असें मयासुरनिर्मित सौभ नामक विमान मागून घेतलें, व लवकरच कृष्ण पांडवांच्या राजसूय यज्ञाकरितां हस्तिनापुरीं गेला असतां यानें सौभ नामक विमानांत बसून द्वारकेवर चाल केली. तेव्हां तेथें प्रद्युम्नाचें व याचें घनघोर युद्ध झालें. शेवटीं शाल्व ससैन्य सौभ विमानांत बसून स्वनगरीस परत गेला. हें युद्ध एकंदर सत्तावीस दिवस चाललें होतें.

ही वार्ता कृष्णाला इंद्रप्रस्थीं समजतांच तो ताबडतोब द्वारकेस निघून आला व याला ठार मारण्याचा निश्चय करून त्यानें याच्यावर चाल केली. तेव्हां हा समुद्रावरतीं सौभ नामक विमानांत बसलेला होता. युद्धांत दोघेहि अत्यंत दमून गेले असतां मध्येंच हा अंतर्धान पावून उग्रसेनाच्या सेवकाचा वेष घेऊन कृष्णाकडे आला व यानें कृष्णाला सांगितलें कीं, शाल्वानें द्वारकेवर स्वारी करून वसुदेवाला ठार मारिल्यामुळें उग्रसेनानें मला हें वृत्त कळविण्यास तुजकडे पाठविलें असून तुला तातडीनें द्वारकेस परत येण्यास सांगितलें आहे. तथापि, पुनरपि कृष्णानें युद्ध सुरू केलें. इतक्यांत सौभ विमानांतून वसुदेव खालीं पडत असल्याचा कृष्णास भास झाला. परंतु भागवतामध्यें पुढीलपमाणें हकीगत आढळते. शाल्व गुप्त झाल्यावर एक पुरुष रडत रडत कृष्णाकडे आला व त्यानें कृष्णाला सांगितलें कीं, 'शाल्वानें वसुदेवाला बांधून नेल्यामुळें देवकीमातेनें हा वृत्तांत तुला कळविण्याकारितां मला तुजकडे पाठविलें आहे.' हें सर्व वर्तमान कृष्ण ऐकत आहे, तोंच शाल्व वसुदेवास घेऊन तेथें आला व कृष्णाची निर्भर्त्सना करून त्याच्या समोर त्यानें वसुदेवाचा वध केला (भा. १०.७७). इतक्यांत सौभ विमान, शाल्व व वसुदेव हीं सर्व दिसेनाशीं झालीं. तेव्हां ही शाल्वाची कपटमायाच असावी, अशी कृष्णाची खात्री होऊन चुकली व पुनः युद्ध सुरू झालें. लवकरच कृष्णानें आपलें सुदर्शनचक्र याच्या विमानावर सोडून तें मोडून टाकिलें व यास ठार केलें (म.व. १४-२२; भा. १०. ७६-७७).

४ याला सैहिकेय किंवा सिंहिकापुत्र असें म्हणत असत. याला जिंकण्याकरितां शंकरानें परशुरामाला आज्ञा केली होती; त्याप्रमाणें त्यानें याला ठार मारिलें (विष्णुधर्म. १. ३७. ४८-४९).

५ एक दैत्य. यानें धर्म उध्वस्त केला तेव्हां विष्णूनें संभलग्रामांत विष्णुयशस् नामक ब्राह्मणाचे घरीं अवतार घेऊन याचा नाश केला (स्कंद. १. २.४०).

शाल्वल—दधिवाहन नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

शावस्त—(सू. इ.) भागवतमतें दुसऱ्या युवनाश्वाचा पुत्र. मत्स्य, विष्णु व वायु यांच्या मतें हा श्रावस्त होय.

शाश्वत—(सू. निमि.) हा विष्णुमतें श्रुतपुत्र होय.

शाष्पेय—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

शास्तृ—कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र.

शिक्ष—ऋषभ पर्वतावर राहणाऱ्या गंधर्वांतील एक.

शिख—यानें सर्पसत्रांत नेष्ट्याचें काम केलें (पं. ब्रा. २५. १५. ३).

शिखंडिन्—सातव्या वाराहकल्पांत वैवस्वत मन्वंतराच्या अठराव्या चौकडींतील हा शंकराचा अवतार आहे. हिमालयावर शिखण्डी नांवाचें एक पवित्र शिखर आहे. तेथें हा अवतार झाला. शिखण्डीवनहि तेथेंच आहे. याला अनुक्रमें पुढीप्रमाणें पुत्र आहेत. १ वाचःश्रवस्, २ रुचीक, ३ स्यावास्य, ४ यतीश्वर (शिव. शत. ५).

२ (सो. अज.) द्रुपदाचा पुत्र. हा प्रथम स्त्री असून नंतर शिवकृपेनें पुरुष झाला. लहानपणापासून याचें पालनपोषण पुरुष म्हणूनच करण्यांत आलें होतें. एवढेंच नव्हे तर दशार्णदेशाधिपति हिरण्यवर्मनूच्या मुलीशीं याचें लग्नहि करून देण्यांत आलें होतें. हिरण्यवर्म्यास आपला जांवई स्त्री आहे हें कळतांच युद्धाचा प्रसंग आला. अशा वेळीं शिखंडीनें घरांतून निघून अरण्यांत पलायन केलें. तेथें स्थूणाकर्ण यक्षाच्या कृपेनें परत बोलीनें याला पुरुषत्व मिळालें. त्यामुळें हिरण्यवर्म्याचें संशयनिरसन झालें. पुढें स्थूणाकर्णाला कुबेरानें शाप दिल्यामुळें पुरुषत्व शिखंडीकडे आमरण राहिलें (म. उ. १८८-१९२).

हा द्रोणाकडून धनुर्विद्या शिकला. यानें भारतीय युद्धांत पांडवांच्या बाजूनें चांगली कामगिरी केली. हा एक अक्षौहिणी सैन्याचा अधिकारी होता. कोणत्याहि व्यूहांत याची महत्त्वाच्या जागीं नेमणूक असे. भीष्म आपल्या नियमाप्रमाणें पूर्वी स्त्री असणाऱ्या याच्याशीं लढण्यास तयार नव्हता. याच गोष्टीचा पांडवांनीं फायदा घेऊन याला पुढें करून दहाव्या दिवशीं अर्जुनानें भीष्माला घायाळ केलें (म. भी. ११९). पुढें अठराव्या दिवशीं रात्रीं अश्वत्थाम्यानें यास मार्गशीर्ष वद्य आमवास्येस ठार केलें (म. सौ. ८; भारतसावित्री). अंबेनें कार्तिकस्वामीपासून एक माला मिळविली होती. ती माला गळ्यांत घालणारा भीष्माला ठार करणारा होणार होता. ती माला अंबेनें द्रुपदाच्या घरीं टाकून दिली होती. ती शिखंडिनीनें गळ्यांत घातली. तेव्हां द्रुपद घाबरला व त्यानें यास अरण्यांत घालवून दिलें. पण गंधर्वानें यास पुरुषत्व दिल्यावर द्रुपदास आनंद झाला व त्यानें यास घरांत घेतला. ही अगदीं वेगळी हकीगत फक्त कुंभकोणं प्रतींत आहे (म. आ. ११० कुं.).

याचे घोडे भुरकट रंगाचे होते. ते यास तुंबुरूनें दिले होते. पांचालांकडे बारा हजार वीर होते, त्यांपैकीं सहा हजार एकट्या याच्याबरोबर होते (म. द्रो. २३).

शिखंडिन् याज्ञसेन—यानें केशिन् दाल्भ्याच्या यज्ञांत दीक्षेविषयीं अनेकांशीं भाषणें केलीं (सां. ब्रा. ७. ४).

शिखंडिनी—विजिताश्व राजाची स्त्री.

२ (शिखंडिन् पहा).

शिखंडिनी अप्सरा काश्यपी—या दोन असून सूक्तद्रष्ट्या आहेत (ऋ. ९. १०४).

शिखाग्रीविन्—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

शिखावत्—युधिष्ठिरसभेंतील ऋषि (म. स. ४.२०कुं.).

शिखावर्ण—एक भृगुकुलोत्पन्न गोत्रकार.

शिखावर्त--कुबेरसभेंतील यक्ष (म. स. १०.१८कुं.).

शिखि--तामस मन्वंतरांतील इंद्र.

शिखिध्वज—एक राजा. हा चूडालेचा पति होय.

२ मयूरध्वजासहि शिखिध्वज हें नांव आहे.

शिग्रु--दाशराज्ञयुद्धांतील सुदासाचा एक शत्रु. अज, यक्षु आणि शिग्रु यांनीं इंद्रास घोड्यांच्या डोक्यांचा बलि अर्पण केला आहे (ऋ. ७.१८. १९).

शिजय--हा क्षत्रिय असून तपानें ब्राह्मण व ऋषि झाला (वायु. २. २९. ११४).

शिंजार--एक ऋषि. अश्वींच्या कृपेंतील एक मनुष्य (ऋ. ८. ५. २५; १०. ४०. ७).

शित--विश्वामित्र ऋषीच्या पुत्रांतील एक.

शितिपृष्ठ—सर्पसत्रांत मैत्रावरुण ऋत्विजाचें काम करणारा आचार्य (पं. ब्रा. २५. १५. ३.).

शितिबाहु ऐशकृत नौमिशि—एक यज्ञकर्ता. याच्या यज्ञांतील हवि वानरानें पळविला (जै. ब्रा. १. ३६३).

शिनि—(सो. पुरूरवस्.) हा विष्णु व भागवत यांच्या मतें गर्गपुत्र होय. हा गार्ग्य नांवानें प्रसिद्ध होऊन तपानें ब्राह्मण झाला. हा आंगिरस् कुलांतील मंत्रकार होता. मत्स्यांत यास शिबि म्हटलें आहे.

२ (सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें भजमानपुत्र.

३ (सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें शूरपुत्र. वसुदेवदेवकींचा विवाह झाला, त्या वेळीं विघ्न करण्यास आलेल्या सर्व राजांचा यानें पराभव केला. तेव्हां यानें सोमदत्ताला दया करून सोडलें (म. द्रो. १४४).

४ (सो. वृष्णि.) हा भागवत, मत्स्य व वायु यांच्या मतें अनमित्रपुत्रांतील धाकटा होय. विष्णुमतें सुमित्रपुत्र होय.

५ (स्वा. उत्तान.) चक्षु व नड्वला यांचा पुत्र.

शिनेयु—(सो. क्रोष्टु.) विष्णुमतें उशनस्पुत्र.

शिप्रक—(आंध्र. भविष्य.) विष्णुमतें आंध्रवंशीय पहिला राजा. यास बलि, सिंधुक व शिशुक अशीं नांवें आहेत.

शिबि—तामस मन्वंतरांतील इंद्र.

२ हिरण्यकशिपूचा पुत्र. पण हा कांहीं ठिकाणीं प्रह्लादाचा पुत्र म्हणून सांगितला आहे.

३ (स्वा. उत्तान.) चक्षु व नड्वला यांचा पुत्र.

४ (सो. वृष्णि.) मत्स्यमतें वृष्णीचा पुत्र.

५ (१ शिनि पहा).

६ (सो. अनु.) उशीनर व माधवी (म. उ. ११८. २० कुं.) किंवा दृषद्वती (वायु. २. ३७. २१; ब्रह्मांड. ३. ७४. २०; मत्स्य. ४८. १८) यांचा पुत्र. हा मंत्रद्रष्टा आहे (ऋ. १०. १७९. १). याच्या यज्ञाचा निर्देश आहे (बौ. श्रौ. २१.१८). एकदां याची परीक्षा पाहण्याकरितां अग्नीनें कपोताचें व इंद्रानें श्येनाचें अशीं रूपें घेऊन श्येन कपोताचे मागें लागला. कपोत यास शरण आला. तेव्हां श्येनानें ' माझें अन्न कपोत मला दे, किंवा मला त्याच्या वजनाचें तुझें मांस दे, ' असें म्हटलें असतां यानें आपलें थोडें थोडें करतां करतां सबंध शरीर दिलें. तेव्हां प्रगट होऊन त्यांनीं याची स्तुति केली व ते निघून गेले (म. व. १३२-१३३; २०० कुं.). हीच कथा याचा पुत्र वृषदर्भाची म्हणूनहि दिली आहे (म. अनु. ६७ कुं). एकदां शिबि व सुहोत्र हे एकमेकांस वाटेंत भेटले असतां दोघांनीं यथोपचार परस्परांचें स्वागत केलें. पण थोरांस वाट द्यावी या न्यायानें कोणी कोणास वाट द्यावी हें न कळल्यामुळें ते स्वस्थ उभेच राहिले. पण दानाचें महत्त्व इतर गोष्टींपेक्षां जास्त आहे हें कळतांच सुहोत्रानें यास वाट दिली (म. व. १९७ कुं.). एकदां याचे येथें एक अतिथि आला व त्यानें वृहद्गर्भ नांवाच्या याच्या पुत्राचें मांस शिजवून मागितलें. त्याप्रमाणें यानें त्यास मारून तें शिजविलेंहि. पण इकडे तो ब्राह्मणहि दुसरीकडे जाऊन कोष, शस्त्रागार, अंतःपुर, हत्ती व घोड्यांच्या पागा जाळीत सुटला. इतक्यांत शिबि तें मांस डोक्यावर घेऊन त्याकडे गेला. पण त्यानें तें यासच खावयास सांगितलें व हा खाणार इतक्यांत त्या ब्राह्मणानें याचा हात धरून त्या वृहद्गर्भास जिवंत केलें व याची स्तुति करीत तो गुप्त झाला (म. शां. २४०.१९; अनु. २००.४ कुं.). याचा बंधु अष्टक. याच्या येथील यज्ञ झाल्यावर वसुमनस्, अष्टक, प्रतर्दन व हा असे सर्व माधवीपुत्र विमानांतून फिरत असतां वाटेंत यांस नारद भेटला. नंतर विमानांतून खालीं उतरतांना अगोदर जमिनीस पोहोंचणारा कमी पुण्यवान् असा यांचा संकेत ठरला. त्यांत हा आपल्याहि मागाहून जमिनीस पोहोंचेल, असें नारदानें सांगितलें होतें (म. व २०१ कुं.). एकदां इंद्रानें यास आपल्या मदतीस बोलावून नेलें होतें. पुढें आपणास त्रास होऊं नये म्हणून इंद्रपद यासच सांभाळण्यास सांगितलें. यास गोपति नामक एक पुत्र होता (म. शां. ४८. ८५ कुं.). यास चार पुत्र होते, त्यांचीं नांवें–वृषादर्भ, सुवीर, मद्र व कैकेय (भा. ९.२३.३). इतरत्र थोड्या फरकानें हींच नांवें आढळतात. वृहद्गर्भ नांवाच्या पुत्राचा उल्लेख गोपतीप्रमाणें फक्त महाभारतांतच आहे. सप्तर्षींचीं कमळें चोरीस गेलीं त्या वेळीं यानें शपथ घेतली होती (म. अनु. १४३.

२६ कुं.). माहात्म्यवर्णनार्थ याच्या दोन कथा सांगितल्या आहेत (पद्म. उ. ८२; १९९). हा यमसभेतील एक सभासद आहे (म. स. ८.१० कुं.). ययातीस स्वर्गप्राप्तीकरितां यानें आपल्या अंतरिक्षांतील प्रदेश देऊन टाकिले (म. आ. ८७.८ कुं.). हा अतिशय संपत्तिवान्, उदार, पराक्रमी, उत्तम राज्यकर्ता व बहुत यज्ञ करणारा असा राजा होऊन गेला (म. द्रो. ५८). हा ब्रह्मदेवाच्या यज्ञांतील प्रतिष्ठाता होता (पद्म. सृ. ३४). गोग्रहणकालीं पांडवांस जय मिळाला तो पाहण्याकरितां इतर देवांसमवेत हाहि विमानांतून आला होता (म. वि. ५३.१४ कुं.). याचें नगर शिवपूर होय.

७ पांडवपक्षीय एक राजा. याला द्रोणानें मारिलें (म. द्रो. १५६.१९ कुं.).

शिमिदा—एक राक्षसीण (अ. वे. ४.२५.४; श.ब्रा. ७. ४. १. २७).

शिम्यु—दाशराज्ञ युद्धांतील सुदासाचा एक शत्रु. याचा सुदासानें पराभव केला (ऋ. ७.१८.५). दस्यूबरोबर याचा उल्लेख आहे (ऋ. १.१००.१८). याच्याबरोबर नहुष, भरत, वार्षागिर ऋज्राश्व, अंबरीष, सहदेव, भयमान इत्यादिकांचा उल्लेख येतो.

शिरिंबिठ—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १५५). अनुक्रमणी याला भरद्वाजपुत्र म्हणते. हा वरील सूक्तांत अवदसा दूर घालविण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

शिरीष—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

शिरीषक—नारदानें मातलीला वर म्हणून दाखविलेला सर्प (म. उ. १०३.१४ कुं.).

शिरीषिन्—विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र.

शिलक शालावत्य—एक आचार्य. चैकितायन दाल्भ्य व प्रवाहण जैवलि यांचा हा समकालीन होता (छां. उ. १. ८. १).

शिलर्दनि—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

शिलवृत्ति—एक ऋषि. याचा गंगेच्या माहात्म्याविषयीं सिद्धार्शी संवाद झाला आहे (म. अनु. ६५. २१ कुं.).

शिलस्थलि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

शिलाद—नंदीचा पिता (१ नंदिन् पहा).

शिलायूप—विश्वामित्राचा पुत्र.

शिलारथलि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

शिलीन—जित्वन् ऋषीचा पिता.

शिल्प काश्यप—हा काश्यप नैध्रुवीचा शिष्य. याचा शिष्य हरित कश्यप (बृ. उ. ६. ५. ३).

शिव—वाराहकल्पांतील चालूं मन्वंतरांत शिवाचे अवतार अठ्ठावीस झाले. या प्रत्येकास चार शिष्य असून, हा तत्कालीन द्वापरांत उत्पन्न झालेल्या व्यासाच्या मदतीकरितां कल्पारंभी उत्पन्न होई. याच्या उत्पन्न होणाच्या जागाहि दिल्या आहेत.

(१) श्वेत–(छागलपर्वत), श्वेत, श्वेतशिख, श्वेताश्व, श्वेतलोहित.

(२) सुतार–दुंदुभि, शतरूप, हृषीक, केतुमत्.

(३) दमन–विशोक, विशेष, विपाप, पापनाशन.

(४) सुहोत्र–सुमुख, दुर्मुख, दुदर्भ, दुरतिक्रम.

(५) कंक–सनक, सनत्कुमार, सनंदन, सनातन.

(६) लोकाक्षि–सुधामन्, विरजस्, संजय, अंडज.

(७) जैगीषव्य–(काशी), सारस्वत, योगीश, मेघवाह, सुवाहन.

(८) दधिवाहन–कपिल, आसुरि, पंचाशिख, शाल्वल.

(९) ऋषभ–पराशर, गर्ग, भार्गव, गिरीश.

(१०) भृगु–(भृगुतुंग), शृंग, बलबंधु, नरामित्र, केतुशृंग.

(११) तप–(गंगाद्वार), लंबोदर, लंबाक्ष, केशलंब, प्रलंबक.

(१२) अत्रि–(हेमकंचुक), सर्वज्ञ, समबुद्धि, साध्य, शर्व.

(१३) बलि–(वालखिल्याश्रम), सुधामन्, काश्यप, वसिष्ठ, विरजस्.

(१४) गौतम–अत्रि, दवशद, श्रवण, श्रविष्कट.

(१५) वेदशिरस्–(सरस्वतीतीर), कुणि, कुणिबाहु, कुशरीर, कुनेत्रक.

(१६) गोकर्ण–(गोकर्णवन), काश्यप, उशनस्, च्यवन, बृहस्पति.

(१७) गुहावासिन्–(हिमालय), उतथ्य, वामदेव, महायोग, महाबल.

(१८) शिखंडिन्–(सिद्धक्षेत्र किंवा शिखंडिवन), वाचःश्रवस्, रुचीक, स्यावास्य, गर्तीश्वर.

(१९) जटीमालिन्–हिरण्यनामन्, कौशल्य, लोकाक्षिन्, प्रधिमि.

(२०) अट्टहास–(अट्टहासगिरि), सुमंतु, वर्वरि, कबंध, कुशिकंधर.

(२१) दारुक–(दारुवन), प्लक्ष, दार्भायणि, केतुमत्, गौतम.

(२२) लांगली भीम–(वाराणसी), भल्लविन्, मधु, पिंग, श्वेतकेतु.

(२३) श्वेत–(कालंजर), उशिक, बृहदश्व, देवल, कवि.

(२४) शूलिन्–(नैमिषारण्य), शालिहोत्र, अग्निवेश, युवनाश्व, शरद्वसु.

(२५) दंडीमुंडीश्वर–छगल, कुंडकर्ण, कुंभांड, प्रवाहक.

(२६) सहिष्णु–(भद्रवटपूर), उलूक, विद्युत्, शंबुक, आश्वलायन.

(२७) सोम–(प्रभासतीर्थ) अक्षपाद, कुमार, उलूक, वत्स.

(२८) लकुलिन्–कुशिक, गर्ग, मित्र, तौरुष्य (वायु. १. २३; शिव. शत. ४-५. वायु. ४८-९. २०;) वरील शिवाचे अवतार तीनहि ठिकाणीं असले तरी आम्हीं शतरुद्र-संहितेंतील दिले आहेत. इतरत्र प्रायः हेच आहेत, पण शुद्धा-शुद्धतेमुळें फरक पडला आहे. याशिवाय सद्योजात, अघोर, तत्पुरुष, ईशान व वामदेव हेहि शिवाचे अवतार आढळतात (शिव. शत. १; रुद्र पहा).

२ उत्तम मन्वंतरांतील देवगण. हे बारा आहेत. प्रतर्दन, यति, यम, यशस्कर, वह्नि, वसुदान, विष, सुदान, सुचित्र, सुमंजस्, स्वार, हंस (ब्रह्मांड. २. ३६. ३२-३३).

३ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

४ उत्तम मन्वंतरांतल्या सप्तर्षींतील एक.

५ तामस मन्वंन्तरांतील एक योगवर्धन.

६ हे सुदासाच्या शत्रूंपैकीं असावेत (ऋ. ७. १८. ७). सुदासानें अलिन, पक्थ, भलानस आणि विषाणिन् यांचे-बरोबर याचा पराभव केला.

७ एक ब्राह्मण. हा वितस्त्याचा मुलगा. याच्या मुलाचें नांव श्रवस् होय (म. अनु. ८. ६२ कुं.).

८ गरुडानें गालवाला पृथ्वी दाखविली, तेव्हां दक्षिणेकडे सिद्ध व वेदपारग शिव ब्राह्मणांचें स्थान दाखविलें आहे (म. उ. १०९. १८ कुं.).

९ (स्वा. प्रिय.) इध्मजिह्वाच्या सात पुत्रांतील ज्येष्ठ. याच्या देशासहि यावेंच नांव आहे.

शिवकर्ण—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल शवकर्ण असा पाठ आहे.

शिवशर्मन्—एक विष्णुभक्त ब्राह्मण. यानें आपल्या पुत्रांची कठोरपणें परीक्षा पाहिली. पण मुलांच्या पितृभक्तीनें याच्या सर्व कुटुंबाचा उद्धार झाला(यज्ञशर्मन् व सोमशर्मन् पहा).

२ यास तीर्थयात्रेमुळें नंदीवर्धन राजाच्या कुलांत जन्म प्राप्त झाला (स्कंद. ४. १. ८-२४).

३ (सुदेवा पहा).

शिवशातकर्णि व शिवश्री—(आंध्र. भविष्य.) विष्णुमतें पुलिमत्‌चा पुत्र. भागवतांत यास मेदशिरस् व मत्स्यांत शिवश्री म्हटलें आहे.

शिवस्कंद–(आंध्र. भविष्य.) भागवतमतें मेदशिरस्चा, विष्णुमतें शिवशातकर्णीचा व मत्स्यमतें शिवश्रीचा पुत्र.

शिवस्वाति किंवा **शिवस्वामिन्**—(आंध्र.भविष्य.) भागवतमतें चकोराचा, विष्णुमतें चकोरशातकर्णीचा, मत्स्यमतें चकोरशांतिकर्णीचा, ब्रह्मांडमतें शातकर्णीचा व वायुमतें सात-कर्णीचा पुत्र.

शिवा—अंगिरस् ऋषीची स्त्री (म. व.२२७. १ कुं.; सुभा व २ वसुदा पहा).

२ अनिल वसूची पत्नी (म. आ. ६७. २५ कुं.).

३ कश्यप व खशा यांची कन्या.

शिशिर—धर नामक वसूच्या पुत्रांतील एक.

२ विश्वामित्रकुलोत्पन्न एक मंत्रकार.

३ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील विष्णुमतें वेदमित्राचा शिष्य; भागवतमतें देवमित्राचा शिष्य. याबद्दल शैशिरेय असा वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें पाठभेद आहे.

शिशु–(सो. वसु.) विष्णुमतें सारणपुत्र.

शिशु आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ११२) व साम-द्रष्टा (पं. ब्रा. १३. ३. २४).

शिशुक—(आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें आंध्रवंशीय पहिला राजा (शिप्रक पहा).

२ (किलकिला. भविष्य.) ब्रह्मांड व विष्णु यांच्या मतें नंदियशपाचा पुत्र. दौहित्रपुरिकेंत राज्य करणारा एक राजा.

शिशुनंदिन्—(किलकिला. भविष्य.) भागवत व भविष्य यांच्या मतें भूतनंदाचा पुत्र. यानें बीस वर्षे राज्य केलें.

शिशुनाग–(शिशु. भविष्य.) सर्यवंशाचा उच्छेद करून प्रद्योतवंशाचें मगधांत राज्य सुरू झालें. प्रद्योतापैकीं नंदिवर्धनाचा पाडाव करून शिशुनाग गादीवर बसला. हा मूळचा काशीचा; नंतर मगधांत गेला.शिशुनागाच्या वंशांतील दहा पुरुषांनीं तीनशें साठ वर्षे राज्य केलें.

शिशुपाल—चेदि देशाधिपति दमघोष व वसुदेवभगिनी श्रुतश्रवा यांचा पुत्र. हा पूर्वजन्मीं हिरण्यकाशिपु (मत्स्य. ४६. ६; विष्णु. ४. १४. ११; ब्रह्म. १४. २०), रावण (वायु. २. ३४. १५८; ब्रह्मांड. ३. ३१. १५९) होता. यास चैद्यहि म्हणत. महाभारतांत व मत्स्यांत यास सुनीथ म्हटलें आहे (म. स. ३९. ५४; ४२. १ कुं.). जन्मतांक्षणीं हा चतुर्भुज, त्रिनेत्र व गर्दभासारख्या आवाजाचा होता. पण आकाशवाणीनें ' हा महाबलिष्ठ व भाग्यशाली होणार असून याचा मृत्यु शस्त्रानें होणार आहे, तो शस्त्रधर जन्मलाहि आहे. आणि ज्याचे मांडीवर यास दिलें असतां याचे दोन भुज गळून डोळा जिरेल, तोच तो शस्त्रधारी होय,' असें सांगितलें. हा विचित्र मुलगा पाहण्याच्या इच्छेनें व समाचार वगैरे घेण्याकरितां इतर राजांप्रमाणें कृष्ण व बलराम हेहि आले. बराच वेळ तो शस्त्रधारी कोण हें ओळखण्याचा प्रयत्न केला, पण शेवटीं वरील गोष्टींप्रमाणें कृष्ण याचा शत्रु ठरला (म. स. ६६.१ कुं.). श्रुतश्रवेनें कृष्णास विनंति केल्यामुळें त्यानें याचे शंभर अपराध क्षमा करण्याचें वचन दिलें. हा जरासंधाचा एक सेनापति होता (ह. वं.२. ३४). हा आपले

मावसभाऊ पांडव (भा. ७. १; ९.२४) व आतेभाऊ कृष्ण (म. स. ६६. २३; व. १५. २ कुं.) यांचा फार द्वेष करी. राजसूय यज्ञांत भीष्माचे अनुमतीनें कृष्णास अग्रपूजेचा मान मिळाला, म्हणून यानें भीष्मकृष्णांची निंदा केली (म. स. ३९-४०; ६४ कुं.). यास भीम वगैरे मारावयास धांवले; पण कृष्णानें त्यांचें निवारण केलें (म. स. ६५.९-१४). कृष्णादिक प्राग्ज्योतिषपुरास गेले, अशी कंडी पिकविली, द्वारका जाळली, रैवतकावर भोजास मारिलें, अश्वास अडवून वसुदेवाच्या अश्वमेधांत विघ्न आणिलें. विशालकन्या व करूपपत्नी भद्रेस कृष्णांच्या वेषानें आणि बभ्रूच्या स्त्रीस यानें पळविलें (म. स. ६८. १८ कुं.) इ. यानें कृष्णाचे अपराध केले होते ते त्यानें वचनाकरितां सहन केले (म. क. ६८ कुं.). पण आतां 'रुक्मिणीस आपण वरिलें असून हा तिला आपली स्त्री म्हणवितो' असें मंडपांतून बाहेर पडतांना हा म्हणाल्यावर कृष्णानें अपराध पूर्ण झाले असें पाहून याचा सुदर्शन चक्रानें वध केला (म. स. ७०.५२ कुं.; भा. १०. ७४). त्या वेळीं याच्या देहांतील तेज कृष्णदेहांत विलीन झालें. यास धृष्टकेतु, सुकेतु, व शरभ असे पुत्र व करेणु(रेणु)मती कन्या होती.

शिशुमार—यांचें नांव शर्कर. शिशुमार म्हणजे सुसर. हा ऋषि पाण्यांत सुसरीच्या रूपानें राहत असे. इंद्राची सर्वत्र प्रशंसा झाली, पण यानें इंद्राची स्तुति केली नव्हती. इंद्र याच्याकडे आला असतां यानें 'मी पाणी उडवितों. त्यांत जितके बिंदु असतील तितका वेळ मी तुझी स्तुति करीन' असें हा म्हणाला व पाण्याला वेग देऊं लागला. पण याला आडळून आलें कीं, आपली स्तुति कमी आहे. तेव्हां यानें तपश्चर्येनें साम मिळविले. त्या सामाचें याच्या नांवावरून शार्करसाम असें नांव पडलें (पं. ब्रा. १४. ५. १५).

२ स्वायंभुव मन्वंतरांतील एक प्रजापति. यानें आपली कन्या भ्रमी ध्रुवास दिली होती.

३ दोष वसु व शर्वरी यांच्यापासून झालेला भगवंताचा अवतार (भा. ६. ६. १४).

शिशुरोमन्—तक्षककुलांतील जनमेजयाच्या सत्रांत दग्ध झालेला सर्प (मे. आ. ५७. १० कुं.).

शिष्ट—(स्वा. उत्तान.) ध्रुव व धन्या यांचा पुत्र. यास सुच्छाया स्त्री असून कृप, रिपुंजय, वृत्त आणि वृक असे चार पुत्र होते (मत्स्य. ४). शिष्ट व सृष्टि एकच होत.

शीघ्र—(सू. इ.) हा भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें अग्निवर्णपुत्र होय. भविष्यमतें यास अपवर्मापुत्र शीघ्र. गंतृ म्हटलें आहे.

शीघ्रग—संपातीच्या पुत्रांतील एक.

शीघ्रगंतृ—(शीघ्र पहा).

शीततोया—वरुणाची स्त्री.

शीतवृत्त—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार गण.

शुक—शरभाचा पुत्र. याची स्त्री व्याघ्री व पुत्र ऋक्ष.

२ रावणपक्षीय एक राक्षस. हा त्याचा अमात्य असून यानें सारणाबरोबर हेराचेंहि काम केलें होतें (वा. रा. यु. २५). हा प्रथम ब्राह्मण होता; पण अगस्त्यानें याजवळ मांसाशन मागितलेलें वज्राद्रष्टानें ऐकून याच्या स्त्रीच्या रूपानें त्यास नरमांस घातलें म्हणून अगस्त्यानें यास राक्षस होण्याबद्दल शाप दिला. पण उःशापानें रामाचें दर्शन व रावणास उपदेश केल्यावर हा मुक्त झाला.

३ (सू.) नरिष्यंताचा पुत्र (पद्म. सृ. ९).

४ दीर्घतपस् व्यासाचा पुत्र. यास कृष्णस्पर्श घडल्यामुळें उत्तर जन्मीं हा उपनंद गोपाची कन्या झाला (पद्म. पा. ७२). दीर्घतमस् हा व्यासाच्या यादींत नाहीं.

५ सुबलाचा पुत्र. यास इरावतनें मारिलें (म. भी. ९०. ३०-४९ कुं.).

६ पुत्रार्थ तप करून व्यासानें शंकरापासून वर मिळविला. नंतर अरणीमंथन करीत असतां तेथें घृताची आली व तिनें यास कामोत्सुक करून ती शुकीरूप बनली. कामौत्सुक्यासुळें त्याचें शुक्र अरणीवर न कळत पडलें व त्या मंथनापासून हा उत्पन्न झाला. पण हा व्यास व वटिका यांचा पुत्र होता, असेंहि आढळतें (स्कंद. ६. १४७-१४८). याचें उपनयन महादेवानें केलें. त्या वेळीं इंद्रानें यास कमंडलु व वस्त्रें दिलीं. हा बृहस्पतीपासून वेद, उपनिषदें, वेदसंग्रह, इतिहास, राजनीति व मोक्षादि धर्म व्यासापासून शिकला. नंतर हा बहुलाश्व जनकाकडे ब्रह्मज्ञान शिकण्याकरितां व शंका निरसन करून घेण्याकरितां गेला. तेथेंहि जनकानें यास स्त्रीजालांत गोंवण्याचा प्रयत्न केला. पण व्यर्थ. पुढें जनकाकडून परत आल्यावर यानें पीवरीशीं लग्न केलें व तीपासून यास कृष्ण, गौरप्रभ, भूरि, देवश्रुत हे पुत्र व कीर्ति कन्या (दे. भा. १. १४; नारद. १. ५८), भूरिश्रवस्, शंभु, प्रभु, कृष्ण, गौर असे पुत्र व कन्या कीर्तिमती (ब्रह्मांड. ३. ८.९३; वायु. २.९.८५). हरिवंश, भागवतव मत्स्य यांत भूरिश्रवस् नाहीं व कन्येचें नांव कृत्वी दिलें आहे. तिला गो असेंहि नांव आहे (भा. ९.२१.२५; मत्स्य. १५; ह. वं. १. १८). पण हरिवंशांत यास सुकाल पितराची कन्या गो अथवा एकशृंगा नांवाची आणखी एक स्त्री असल्याचें दिलें आहे. महाभारतांत व स्कंदांत हा ब्रह्मचारी होता असें सांगून स्कंदांत वाटिकेनें आपणांस दुसरा पुत्र व्हावा, एतदर्थ तप केल्याचें सांगितलें आहे (स्कंद. ६.१४७-१४८). यास धर्माचें ज्ञान (म. शां. ३२९ कुं.) व जगदुत्पत्ती(म. शां.

२३८ कुं.)विषयीं माहिती व्यासानें सांगितली. यास व्यासानें (भा. १.७-८) किंवा सूतानें भागवत सांगितलें (पद्म. उ. १९८). यानें परीक्षिताकडे जाऊन (भा. १.१९-२५) त्यास सांगितलें (भा. २.१.१०). त्या वेळीं हा तेजस्वी, तरुण व आजानुबाहु होता (भा. १.१९.१६-२८). हा धर्मराजाच्या मयसभेस गेला होता (म. स. ४.१७ कुं.). यानें गंधर्वादिकांस भारत सांगितलें (म. आ. १.१२४ कुं.). नारदानें सनत्कुमारोक्त वैराग्याचा उपदेश दिल्यावर आदित्य लोकांत जाण्याच्या इच्छेनें कैलास शिखरावरून उड्डाण करून हा पंचमहाभूतांत विलीन झाला (म. शां. ३४१ कुं.; यो. वा. २.१)

शुकनाभ—रावणपक्षीय राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

शुकी—कश्यप व ताम्रा यांची कन्या. हिचे पुत्र सुख, सुनेत्र, विशिख, सुरूप, सुरस व बल (ब्रह्मांड. ३. ७. ४५०).

२ अनलेची कन्या.

शुक्ति आंगिरस—सामद्रष्टा (पं. ब्रा. १२. ५. १६).

शुक्र—भृगु व हिरण्यकशिपुकन्या दिव्या यांचा पुत्र. हा अघोराचा शिष्य होता. यानें हिरण्याक्षाला निग्रहविधि सांगितला (लिंग. २. ५०). हाच बलि वामनाला त्रिपाद भूमि देत असतां संकल्पाचें उदक पडूं नये म्हणून, झारीच्या तोंडाशीं जाऊन बसला. तेव्हां दर्भाग्रानें झारीचें तोंड मोकळें करीत असतां शुक्राचार्याचा एक डोळा फुटला. म्हणून यास एकाक्ष म्हणतात (नारद. १. ११). यानें जालंधरास संजीवनी विद्या दिली (पद्म. उ. ४; उशनस् पहा).

हा व अंगिरस् पुत्र जीव यांना अंगिरस्नें शिकवावें असें ठरलें. पण शिकवितांना हा दोघांच्या शिक्षणांत प्रतारणा करूं लागला हें सहन न होऊन शुक्रानें शिवाची आराधना केली व त्याजवळून मृतसंजीवनि विद्या प्राप्त करून घेतली. ती याचेजवळून कचानें, कचाजवळून बृहस्पतीनें व बृहस्पतीजवळून सर्व देवादिकांनीं प्राप्त करून घेतली (ब्रह्म. ९५. ३; २८). गौतमीमाहात्म्याकरितां आणखीहि याच्या नांवाचा उपयोग केला आहे (ब्रह्म. १५२). यानें एक हजार अध्यायांचें बार्हस्पत्यशास्त्र केलें व नंतर लोकांनीं आणखी संक्षिप्त केलें (म. शां. ५८. ९३ कुं.).

२ शर्यातीचा पुत्र. यान पांडवांना धनुर्विद्या दिली (म. आ. १३३. ५१ कुं.).

३ पांडवांकडील एक पांचालदेशीय क्षत्रिय. यास कर्णानें मारिलें (म. क. ९१. ४६-४७ कुं.).

शुक्र जाबाल—एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. ३. ७. ७).

शुक्ल—(स्वा. उत्तान.) भागवतमतें हविर्धान व हविर्धानी यांचा पुत्र.

२ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

३ भारतीय युद्धांत कर्णानें मारिलेला पांडवपक्षीय राजा (म. क. ५६). याचे घोडे, धनुष्य, कवच व ध्वज हीं शुभ्र होतीं (म. द्रो. २३).

४ उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

शुंग—मौर्यवंशांतील शेवटला राजा बृहद्रथ त्याचा शुंगवंशांतील पहिला राजा पुष्यमित्र हा सेनापति होता. पुष्यमित्रानें बृहद्रथाचा वध करून राज्य बळकाविलें. या घराण्यांतील दहा पुरुषांनीं ११२ वर्षे राज्य केलें.

शुचंति—याचें अश्वींनीं रक्षण केलें (ऋ. १.११२.७).

शुचि—(सो. क्रोष्टु.) हा भागवत व विष्णु यांच्या मतें अंधकपुत्र होय. मत्स्यमतें याचें नांव शशि असें आहे.

२ भरद्वाज व अंगिरस्कुलोत्पन्न एक ऋषि. हाच वसिष्ठशापानें मनुष्ययोनींत विजिताश्वपुत्र झाला.

३ (स्वा. उत्तान.) भागवतमतें विजिताश्वाचा पुत्र होय.

४ (सू. निमि.) हा भागवत व विष्णु यांच्या मतें शतद्युम्न जनकाचा पुत्र होय. वायुमतें यास मुनि हें नांव आहे.

५ विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र.

६ चेदि देशचा राजा सुबाहु, याजकडे जाणारा एक व्यापारी लोकांचा मुख्य (म. व. ६४. १२७ कुं.).

७ उत्तम मनूचा पुत्र.

८ भौत्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

९ भौत्य मन्वंतरांतील इंद्र.

१० भृगुपुत्र व भार्गव देवांपैकीं एक.

११ विकुंठ देवांपैकीं एक.

१२ सुधामन् देवांपैकीं एक.

१३ (सो. पुरूरवस्.) अनेनस्चा पौत्र व शुद्धाचा पुत्र. त्याच्या मुलाचें नांव त्रिककुद् होय.

१४ (सो. मगध. भविष्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें विप्राचा, वायुमतें महाबाहूचा, ब्रह्मांडमतें रिपुंजयाचा, व मत्स्यमतें विभूचा पुत्र.

१५ कश्यप व ताम्रा यांची कन्या.

शुचिका—कश्यप व मुनि यांची कन्या.

शुचिद्रव—(कविरथ पहा).

शुचिविद्य—(सो. पुरूरवस्.) मत्स्यमतें पुरूरवापुत्र.

शुचिवृक्ष गौपालायन—बृद्धद्युम्न अभिप्रतारिनचा पुरोहित (ऐ. ब्रा. ३. ४८. ९; मै. सं. ३. १०. ४).

शुचिश्रवस्—हा ब्रह्ममानसपुत्र असून एक प्रजापति होता (वायु. २. ४. ५४).

२ स्वायंभुव मन्वंन्तरांतील अजित् देवांपैकीं एक.

शुचिष्मत्—कर्दम प्रजापतीचा पुत्र. याला त्यानें समुद्रापासून परत मिळविलें. यानें शंकरापासून समुद्रावरचें स्वामित्व मिळविलें व पश्चिमेचाहि हा अधिपति झाला (स्कंद. २. ४. १. १२).

शुचिस्मिता—एक अप्सरा (म. स. १०. ११ कुं.).

शुद्ध—(सो. आयु.) अनेनस् चा पुत्र.

२ भौत्य मन्वन्तरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

शुद्धोद—(सू. इ. भविष्य.) विष्णु, वायु व भागवत यांच्या मतें हा शाक्यपुत्र होय. याचा मुलगा लांगल अथवा पुष्कल. याबद्दल भविष्य व मत्स्य पुराणांमध्यें शुद्धोदन असा पाठ आहे. भविष्यमतें शाक्य मुनीचा पुत्र. यानें तीस वर्षे राज्य केलें (भवि प्रति. १. ७).

शुद्धोदन—बुद्धाचा पिता (अभि. १६; शुद्धोद पहा).

शुनःपुच्छ—शुनःशेपाचा भाऊ (ऐ. ब्रा. ७. १५).

शुनःशेप—हा भृगुकुलांतील ऋचीकाचा मधला मुलगा होय. ऋचीकाला अजीगर्त म्हणत असावेत. शुनःपुच्छ व शुनोलांगूल हे याचे बंधु होत. याला आजीगर्ति व सौयवसि अशीं पैतृक नांवें आहेत. हा सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. १. २४. १३-१४).

हरिश्चंद्राला मुलगा होईना म्हणून त्यानें वरुणाला मुलगा झाल्यास 'तुला बळि देईन' असा नवस केला. पण पुढें प्रत्यक्ष मुलगा झाल्यावर तो नवस फेडणें लांबणीवर टाकूं लागला. रोहिताला कळूं लागल्यावर तोहि या भीतीनें घरांतून पळून गेला. हरिश्चंद्राला उदर रोगानें ग्रासलें. अशा स्थितींत रोहितानें शुनःशेपाला बळि देण्याकरितां अजीगर्ताकडून विकत घेतलें. पण शुनःशेपाला विश्वामित्रानें यज्ञस्तंभापासून सोडवून आपला पुत्र मानिलें व देवरात असें नांव ठेविलें. विश्वामित्र याचा मामा असून हरिश्चंद्राच्या यज्ञांत विश्वामित्र अध्वर्यु होता (ऐ. ब्रा. ७.३; सां. श्रौ. १५.२०-२१; १६. ११.२). वेदार्थदीपिकेंत या कथेचा ऋग्वेदांतील सूक्ताशीं संबंध लाविला आहे. शेवटीं मंत्रप्रभावानें याची सुटका झाली व हरिश्चंद्राचें पोट ओसरलें. या सूक्ताखेरीज याला पाशमुक्त केल्याचा निर्देश अग्नीच्या स्तुतींत आला आहे (ऋ. ५. २. ७ सायणभाष्य). ही कथा थोड्या फरकानें बऱ्याच ठिकाणीं आली आहे (म. अनु. ३; दे. भा. ७. १४-१७; भा. ९. ७; १६; वा. रा. बा. ६१-६२; ह. वं. १. २७; विष्णु. ४. ७; ब्रह्म. १०; म. शां. २९४). विश्वामित्रानें याला वांचवून पुत्र मानिल्यामुळें हा भृगुगोत्री असूनहि विश्वामित्रगोत्री झाला. शुनःशेप म्हणजे दीर्घरात्रीनंतर अस्तास गेलेला सूर्य होय. कारण आईबापांच्या भेटीविषयीं उत्सुक असल्याचें या सूक्तांतील वर्णन व शेवटीं उषेनें सोडविणें हें वरील कथेशीं बिलकुल जुळत नाहीं (ऋ. १. २४ श्री. घुलेशास्त्री यांचें भाषान्तर).

शुनःसख—बृषादर्भीनें प्रतिग्रह घेईनात म्हणून कृत्येकडून सप्तर्षींना मारण्याचा प्रयत्न केला. पण इंद्रानें या नांवानें संन्याशाचें रूप घेऊन कृत्येस ठार केलें व सप्तर्षींना वांचविलें (म. अनु. ९३).

शुनक—(सू. निमि.) हा भागवतमतें ऋतपुत्र होय. विष्णु व वायु यांच्या मतें सुनयाचा पुत्र.

२ (सो. क्षत्र.) हा भागवत व वायु यांच्या मतें गृत्समदपुत्र होय. पण महाभारताप्रमाणें रुरूला प्रमद्वरेपासून हा झाला. पुराणांत रुरुपर्यंतच्या मधल्या पिढ्या गाळल्या आहेत. शुनकाच्या पुत्राचें नांव शौनक होय (म. अनु. ८. ६५ कुं.). धर्मराजाच्या मयसभेंत जे अनेक ऋषि अधिष्ठित होते, त्यांत शुनकाचें नांव आहे (म. स. ४. २३ कुं.).

३ (प्रद्योत. भविष्य.) रिपुंजय राजाचा हा एक दुष्ट अमात्य होता. रिपुंजयाला शुनकानें मारून स्वतःच्या प्रद्योत नांवाच्या मुलास राजा केलें (रिपुंजय पहा).

४ व्यासाच्या अथर्वनशिष्यपरंपरेंतील भागवतमतें पथ्याचा शिष्य.

शुनस्कर्ण वाष्किह—याच्या नांवानें शुनस्कर्णस्तोम नांवाचा एक याग प्रसिद्ध आहे (पं. ब्रा. १७. १२. ६). यानें सर्वस्वार नांवाचा विधि केल्यामुळें हा निरोगी स्थितींत मरण पावला (बौ. श्रौ. २१. १७).

शुनहोत्र भारद्वाज—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ६. ३३-३४).

शुनोलांगूल—अजीगर्ताचा कनिष्ठ पुत्र व शुनःशेपाचा भाऊ (ऐ. ब्रा. ७. १५; सां. श्रौ. १५. २०. १).

शुभ—स्वायंभुव मन्वंतरांतील धर्म व श्रद्धा यांचा पुत्र.

२ रैवत मन्वन्तरांतील एक देवगण.

शुभध्वज—(मेखलमणि पहा).

शुभा—बृहस्पतीच्या दोन स्त्रियांतील एक.

२ गांधारराज सुबलाची कन्या (म. आ. ११९.१० कुं.).

शुभांगद—द्रौपदीस्वयंवरास आलेला एक क्षत्रिय (म. आ. २०१. २२ कुं.).

शुभांगी—कुरु राजाची स्त्री. हिचा पुत्र विदूरथ (म. आ. ६३. ४२ कुं.).

शुभानन—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

२ पितरांपैकीं एक.

शुभासुर—जालंधराचा सेनापति (पद्म. उ. ४).

शुभ्र—वसुदेव व पौरवी यांचा पुत्र.

२ रैवत मन्वंतरांतल्या अवताराचा पिता.

शुंभ--तारकासुराचा सेनापति (मत्स्य. १५१).

२ रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. उ. ४०).

३ जालंधराचा एक आवडता दैत्य. याला जालंधरानें स्वर्ग जिंकिल्यावर अमरावतीच्या सिंहासनावर बसविलें (पद्म.उ.८).

शुंभनिशुंभ--हे दोघे भाऊ पातालांत राहत असत. ब्रह्मदेवानें यांना पुरुषापासून मृत्यु नसल्याचा वर दिला होता. नंतर भृगूच्या सल्ल्यानें शुंभ राज्य करूं लागला व निशुंभ बाह्य व्यवस्था पाहूं लागला. चंडमुंड, रक्तबीज व धूम्रलोचन हे यांचे आश्रित होते. शेवटीं या सर्वांना कालिकेनें ठार केलें (दे. भा. ५. २१-३१; स्कंद. १. ३. २. १७; वायु. १. ५५-५६; मार्क. ८६).

शुल्व—उदंक ऋषीचा पिता.

शुष्क—गोकर्ण क्षेत्रांत राहणारा मुनि. भगीरथानें भूतलावर गंगा आणल्यानें समुद्राचें पाणी वाढलें त्यांत समुद्रकांठच्या इतर गांवांप्रमाणें गोकर्णक्षेत्र बुडालें. तेव्हां शुष्कप्रमुख मुनि महेंद्रावर जाऊन परशुरामाला भेटले. शुष्कानें परशुरामाला शस्त्रग्रहण करून समुद्राला हटविण्याबद्दल विनंति केली व गोकर्णाचा पुनरुद्धार करून घेतला (ब्रह्मांड. ३. ५७).

शुष्कभृंगार—एक आचार्य (सां. उ. २. ६; सां. श्रौ. १७. ७. १३).

शुष्ण--इंद्रानें कुत्साकरितां याचा वध केला (ऋ. २. १९. ३).

शुष्मायण सोम—एक व्यास (व्यास पहा).

शुष्मिण--अमित्रतपनाचें पैतृक नांव.

शूद्रक—एक राजा. हा कलीचीं ३२९० वर्षें गेल्यावर राज्य करील (स्कंद. १. २. ४०).

शूद्रा—अत्रीची स्त्री (ब्रह्मांड. ३. ८. ७४-८७).

शून्यबंधु—(सू. दिष्ट.) हा भागवतमतें तृणबिंदूचा पुत्र.

शूर—(सो. सह.) हा विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें सहस्रार्जुनपुत्र होय. भागवतमतें याचें नांव शूरसेन होतें.

२ (सो. द्रुह्यु.) हा मत्स्यमतें द्रुह्युपुत्र होय.

३ (सो. क्रोष्टु.) यास दुसरें नांव राजाधिदेव होतें. हा भागवतमतें देवमीढपुत्र व विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें देवमीढुषपुत्र होय. यास आर्यक नागाची कन्या भोजा अथवा मारीषा नांवाची पत्नी होती.तिच्यापासून यास वसुदेव,देवभाग, देवश्रवस्, आनक, सृंजय, श्यामक, कंक, शमीक, वत्सक व वृक असे दहा पुत्र व पृथा, श्रुतदेवा, श्रुतकीर्ति, श्रुतश्रवस् व राजाधिदेवी अशा पांच कन्या झाल्या (म. आ. ६८. १२९; १२०. १ कुं.; भा. ९.२४; ह. वं. १. ३४). यास अस्मकी, माषी, भाषी याहि स्त्रिया दिल्या आहेत. अस्मकीचा देवमानुषि, माषीचा देवमीढुष, भाषी व भोजा एकच. भाषीचे पुत्र वायुपुराणांत पुढीलप्रमाणें वेगळे दिले आहेत. वसुदेव, देवभाग, देवश्रवस्, अनाधृष्टि, कड, नंदन, सृंजिन, श्याम, शमीक, गंडूष (वायु. २.३४.१४३-१४८).

४ दशरथपत्नी सुमित्रेचा पिता व मगधाचा राजा.

५ वसुदेव व मदिरा यांचा पुत्र.

६ कृष्ण व भद्रा यांचा पुत्र.

७ जयद्रथाचा एक मित्र.

शूरतर--एक राजा. यानें पटचर राक्षसास मारिलें होतें. हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे असून याच्या रथाचे अश्व पोपटी रंगाचे असत (म. द्रो. २३).

शूरभू किंवा **शूरभूमि**—कंसकन्या.

२ उग्रसेनाची कन्या. वसुदेवभ्राता श्यामक याची स्त्री.

शूरसेन—(सू. इ.) हा मत्स्यमतें शत्रुघ्नपुत्र होय.

२ (१ शूर पहा).

३ कर्णपुत्र वृषसेनाचें नामांतर होय.

४ सोमवंशी प्रतिष्ठानपूरचा एक राजा. यानें पुत्राकरितां बराच प्रयत्न केला. पण पुष्कळ उशीरां त्याला एक सर्प पुत्र झाला. ही गोष्ट दाई, अमात्य किंवा पुरोहित या कोणांसहि कळूं दिली नाहीं. त्याचें उपनयन व विवाह करण्यांत आले. शेवटीं गौतमीच्या कृपेनें तो मनुष्यरूप पावला (ब्रह्म. १११).

५ मध्यदेशांतील सहस्रगांवचा राजा. चतुर्थीव्रत-माहात्म्याकरितां याची कथा आली आहे (गणेश. १. ५६).

६ एक क्षत्रिय. हा पांडवपक्षीय पांचाल असून कर्णाकडून मारिला गेला (म. क. ४३.१५ कुं.).

शूरवीर माण्डूकेय—एक आचार्य (ऐ. आ. ३.१.१-३-४; सां. आ. ७.२.८;९.१० ऋ. प्रा. ३).

शूर्पणखा किंवा **शूर्पनखी**—विश्रवस् व कैकसी यांची कन्या आणि रावण, कुंभकर्ण व बिभीषण यांची बहीण. हिच्या आईचें नांव राका असून खर हा सख्खा भाऊ दिला आहे (म. व. २७६.८ कुं.). कालकेयाधिपति विद्युज्जिह्वाशीं हिचा विवाह झाला होता. पुढें रावणाकडून हिचा पति अश्म नगरामध्यें चुकून मारिला गेल्यामुळें ही लंकेंत आली. नंतर रावणाच्या आज्ञेनें ही आपला सावत्रभाऊ खर यासहित दंडकारण्यांत राहूं लागली (वा. रा. उ. २३-२४). तेथें राम आला असतां ही मोहित झाली. परंतु रामानें लक्ष्मणाशीं विवाह करण्यास हिला सांगितल्यामुळें ही लक्ष्मणाला तसें विचारूं लागली. परंतु त्यानें नाकारिल्यामुळें ही सीतेच्या अंगावर धांवली. त्याक्षणीं लक्ष्मणानें हिचें नाक, कान कापून हिला विद्रूप केलें. तेव्हां ही ओरडत खराकडे गेली (वा.

रा. अर. १७-१९). त्यामुळें खर व राम यांची लढाई होऊन खर मारिला गेला (१ खर पहा). तेव्हां ही पुनः लंकेंत गेली व रावणाला झालेली हकीकत सांगून हिनें सीताहरण करण्यास सांगितलें (वा. रा. अर. ३३-३४; म. व. २७८ कुं.). पुढें सीताहरण झाल्यावर हिनें सीतेला रावणाला वरण्याविषयीं आग्रह केला होता (वा. रा. सुं. २४; ४३).

शूल--(८ कामदेव पहा).

शूलिन्—वैवस्वत मन्वंतराच्या चोवीसाव्या चौकडींतील शिवाचा अवतार. हा अवतार नैमिषारण्यांत कलियुगांत झाला. तेथें याचे चार शिष्य झालेः--शालिहोत्र, अग्निवेश, युवनाश्व व शरद्वसु.

शूष वार्ष्णेय--या आचार्याला आदित्यानें सावित्राग्नीचा उपदेश केला (तै. ब्रा. ३. १०; ९. १५).

शूष वाह्नेय भारद्वाज—अराल दार्तेय शौनकाचा शिष्य (वं. ब्रा. २).

शृगाल वासुदेव—करवीरपूरचा राजा. यास सृगाल वासुदेव असेंहि म्हणतात (म. शां. ४. ७ कुं.). याची स्त्री पद्मावती व पुत्र शकदेव. परशुरामानें सुचविल्यावरून कृष्णानें यास मारून शकदेवास गादीवर बसविलें (ह. वं. २. ४४).

शृंग--कामधेनूला वेतालापासून हा पुत्र झाला. शंकरानें प्रसन्न होऊन याला आपलें वाहन केलें. हा शंकर ध्यानासक्त असतां मध्येंच वरुणाच्या घरीं येऊन सुरभिकन्यांशीं रममाण होत असे. त्यांच्यापासून ही सर्व गोसंतति निर्माण झाली (कालि. ९३).

२ (ऋष्यशृंग पहा).

शृंगबेर--सर्पसत्रांत दग्ध झालेला कौरव्य कुलांतील सर्प (म. आ. ५७. १३ कुं.).

शृंगवत्--गालव ऋषीचा पुत्र. याची स्त्री वृद्धकन्या (म. श. ५३. १५ कुं.).

शृंगवृष--एक ऋषिक. याच्या पोटीं इंद्र आला होता. हा कुंडपायिन् ऋषीच्या कुलांतील असावा (ऋ. ८.१७.१३).

शृंगिन्--अङ्गिरसकुलोत्पन्न शमीक ऋषीचा गाईपासून झालेला पुत्र. हा तरुण असून तपाचरण करणारा होता. हा ब्रह्मदेवाची त्रिकाल उपासना करीत असे. हा घरीं येत असतां कृश नांवाच्या याचा मित्र असलेल्या ऋषिपुत्रानें याला याच्या बापाची परीक्षित् राजानें केलेली विटंबना सांगितली (शमीक पहा). त्यावरून यास राग येऊन यानें परीक्षितास शाप दिला. मागाहून बापानें यास पुष्कळ उपदेश केला. परंतु, यानें आपला शाप परत घेतला नाहीं (म. आ. ४०. २५; ५०. २ कुं.; १ परीक्षित् पहा). याला गविजात असेंहि नांव आढळतें (दे. भा. २. ८; मत्स्य. १४५. ९५-९९).

शृंगीपुत्र--व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें कुथुमीचा शिष्य.

शेनिन्--अंगिरसकुलांतील मंत्रकार.

शेरभ--एक सर्प किंवा राक्षस (अ. वे. २. २४. १).

शेष--एक आचार्य. यानें यजुर्वेदी वेदांगज्योतिष केलें. त्याच्यांत ४३ श्लोक आहेत. त्यांपैकीं तीस ऋग्वेद-ज्योतिषांतील असून १३ वेगळे आहेत. त्याच्यावर सोमाकराची टीका आहे (लगध पहा).

२ कश्यपास कद्रूपासून झालेला मुलगा. हा एक प्रमुख नाग असून निरंतर पातालांत राहतो. यास सहस्र फणा असून अनंत हें नांव आहे. यास इतर सर्व नागांप्रमाणें कामरूपधरत्वशक्ति आहे. याची एक कला क्षीरसागरांत असून तिच्यावर विष्णु शयन करितो. वसुदेव कृष्णाला गोकुलांत नेत असतां यानें आपल्या फणा त्यावर धरिल्या होत्या (भा. १०. ३. ४९). यानें तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवापासून पृथ्वी धारण करण्याचा वर मिळविला (म. आ. ३६. ५-२२ कुं.).

शेषसेवकि—(रौपसेवकि पहा).

शैखावत्य—एक ऋषि. भीष्माकडून व शाल्वाकडून अंबा परतल्यावर ती याच्या आश्रमांत तप करीत राहिली होती (म. उ. १७५. ३९-४६ कुं.).

२ पांडवपक्षीय राजा. सुवर्णालंकार व अनेक तऱ्हेच्या माला यांनीं शृंगारलेले नीलोत्पलाच्या रंगाचे याचे अश्व असत (म. द्रो. २३).

शैत्यायन—संधिनियम सांगणारा आचार्य (तै. प्रा. ५. ४०).

शैब्य--कोटिक अथवा कोटिकाश्याचें पैतृक नांव (म. व. २६८. २ कुं.).

२ वृषादरभींचें नांव (म. अनु. १४१. १२ कुं.).

३ अमित्रजित् शुष्मिन्चें नांव.

४ संजयाचें पैतृक नांव.

५ गोवासनाचें नांव (म. द्रो. ९५. ३९ कुं.).

६ सुरथाचें प्रादेशिक नांव.

७ सत्यकामाचें नांव.

८ (सो. पूरु.) मत्स्यमतें शिबीचा पुत्र.

९ युधिष्ठिरसभेंतील एक राजर्षि (म. स. ४. ३१ कुं.).

१० कृष्णानें याचा पराजय केला होता (म. व. १२. ३१ कुं.).

शैब्या—द्युमत्सेनाची स्त्री व सत्यवताची माता (म. व. २९९.२ कुं.).

२ प्रतीपपत्नी सुनंदेचें पैतृक नांव (म. आ.६३.४७ कुं.).

३ सगरपत्नी सुमतीचें पैतृक नांव (म. व.१०५.१० कुं).

४ कृष्णपत्नी मित्रविंदेचें पैतृक नांव (म. मौ. ८.७४ कुं.).

शैरालय—(१ शैलालय पहा).

शैरीष—(सुवेदस् पहा).

शैलन—आचार्यसंघाचें नांव (जै. उ. ब्रा. १. २. ३; २. ४. ६; पार्ष्ण व सुचित्र पहा).

शैलालय—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल शैरालय व शैवलेय असे पाठभेद सांपडतात.

२ भगदत्ताचा आजोबा (म. आश्र. २१.१० कुं.).

शैलालि—आहुति देण्याचा क्रम सांगणारा आचार्य (श. ब्रा. १३. ५. ३. ३). इतरत्र एक आचार्य म्हणून याचा निर्देश आहे (आप.श्रौ. ६.४७; अनुपद. ४. ५). हा नटसूत्रकार होता व याच्या सांप्रदायाचा नटवर्गहि होता (पा. सू. ४. ३. ११०).

शैलिनि—जित्वन्‌चें पैतृक नांव.

शैलूष—(कुल्मलबर्हिष पहा). सायणानें या शब्दाचा अर्थ, आपल्या बायकोच्या व्यभिचारावर उपजीविका करणारा असा केला आहे (वा. सं. ३०. ६; तै. ब्रा. ३. ४. २.१).

२ बिभीषणाची स्त्री सरमा, तिचा हा पिता. हा ऋषभ पर्वतावर राहात असे.

शैवलेय—(१ शैलालेय पहा).

शौशिर—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

शौशिरिन्—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

शैशिरेय—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

२ व्यासाच्या ऋक्‌शिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें देवमित्राचा शिष्य. याच शाखेला उद्देशून केलेले अनुवाकानुक्रमण्यादि शौनकाचे ग्रंथ सध्यां उपलब्ध आहेत. व ते सध्यांच्या शाकल संहितेशीं चांगले जमतात (अनुवाकानुक्रमणी ७; ३०). वास्तविक शैशिरेयादि शाकल्याचे शिष्य म्हणून यांनीं केलेल्या संहितेस शाकलसंहिता म्हणतात. व्याडिकृत अष्टविकृतिवल्लींतहि अष्टविकृति सांगण्याकरितां शैशिरीयसंहितेचा निर्देश आहे.

शैशिरोदवहि—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

शोकपाणि—ऋग्वेदी श्रुतर्षि.

शोण—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

२ कलेचा पति. सोमवारव्रत केल्यामुळें मेल्यानंतर हा शिवलोकीं गेला (४ देवरात पहा).

शोण सात्रासह—हा पांचाल राजा असून कोकाचा पिता आहे. यानें अश्वमेध केला, तेव्हां तुर्वशहि आले होते (श. ब्रा. १३. ५. ४. १६-१८).

शोणाश्व—(सो. विदू.) राजाधिदेवाचा पुत्र.

शोणित—(सो. क्रोष्टु.) हा वायुमतें शूरपुत्र होय.

शोणिताक्ष—रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

शोणितोद—एक यक्ष (म. स. १०. १८ कुं.).

शोभन—मुचुकुंदाचा जांवई. याची पत्नी चंद्रभागा. रमा एकादशी घडल्यानें हा ऐश्वर्ययुक्त झाला (पद्म उ.६०).

शौक्रतव—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

शौक्रतु—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

शौक्रवत—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

शौंग—आंगिरसकुलोत्पन्न जो शुंग ऋषीचा पुत्र, त्यास विश्वामित्रकुलोत्पन्न शैशिर ऋषीनें आपला पुत्र मानिलें, म्हणून हा द्यामुष्यायण म्हणजे द्विगोत्रीय आहे.

२ अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

शौंगायनि—मद्रगाराचें पैतृक नांव.

शौंगीपुत्र—याचा शिष्य आर्तभागीपुत्र. हा सांकृतीपुत्राचा शिष्य (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३०).

शौच—आह्वेयाचें पैतृक नांव.

शौचद्रथ—प्राचीनयोग्य व सुनीथ यांचें पैतृक नांव.

शौचय सार्वसेनि—यानें पंचरात्र यज्ञ करून पशूंची प्राप्ति करून घेतली (तै. सं. ७. १. १. २).

शौचिवृक्षि—एक आचार्य (ला. श्रौ. ६. ९. १४).

शौचेय—प्राचीनयोगाचें पैतृक नांव.

शौण—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

शौनक—(सो. क्षत्र.) भागवत व वायु यांच्या मतें हा गृत्समदपुत्र शुनकाचा मुलगा. पण विष्णुमतें हा गृत्समदाचाच पुत्र होय. याच्यापासून चारी वर्णांची संतति झाली (वायु. २. ३०. ३-४; ब्रह्म. ११. ३४; ह. वं. १. २९). हा भार्गव होता (म. आ. ५. १२ कुं.). विष्णुपुराणांत हा चातुर्वर्ण्याचा प्रवर्तक होता असें म्हटलें आहे (विष्णु. ४.८.१). हा बह्वृच्प्रवर होय (भा. १. ४. १; ९. १७. ३). ऋग्वेदासंबंधीं पुढें सुप्रसिद्ध ग्रंथ झाले त्यांचा कर्ता म्हणून प्रसिद्ध असलेला शौनक हाच असावा असें भागवतावरून दिसतें. दुसऱ्या मंडळाचा द्रष्टा गृत्समद शौनक होय. हा शुनहोत्राचा औरस पुत्र असून शुनकाचा मानिलेला पुत्र होय. हा प्रथम आंगिरस असून नंतर भार्गव झाला (ऋष्यनुक्रमणी २). याचा खुलासा करणारा संदर्भ इतरत्र आढळत नाहीं. ज्या ऋष्यनुक्रमणीवरून शौनक गृत्समदाची माहिती मिळते, तीहि शौनकप्रणीतच

आहे. यामुळें दोन शौनक वेगळे होते हें म्हणण्यास पुष्टि मिळते. शिवाय एका ठिकाणीं शौनक हें केवळ पैतृक नांव असून दुसऱ्या ठिकाणीं मात्र शौनक हें स्वतंत्र व्यक्तीचें नांव आहे. शौनकाच्या नांवावर पुढील ग्रंथ प्रसिद्ध आहेतः १ ऋक्प्रातिशाख्य, २ छन्दोनुक्रमणी, ३ ऋष्यनुक्रमणी, ४ अनुवाकानुक्रमणी, ५ कथानुक्रमणी, ६ बृहद्देवता, ७ ऋग्विधान, ८ सूक्तानुक्रमणी, ९ पादविधान, १० स्मृति व ११ चरणव्यूह. शौनकानें एकंदर दहा अनुक्रमणी केल्या, असें कात्यायनकृत सर्वानुक्रमणीवरील भाष्यांत प्रारंभींच षड्गुरूनें म्हटलें आहे. त्यांपैकीं चारच सध्यां उपलब्ध आहेत. हा वास्तुशास्त्रावरील ग्रंथकार आहे (मत्स्य. २५२). याच्या नांवावरील ग्रंथ शौनकस्मृति, शौनकगृह्य व गृह्यपरिशिष्ट व इतर बरेचसे लहान लहान (मुख्यतः वैदिक) ग्रंथ आहेत (c. c.). आश्वलायनानें आपल्या गृह्यसूत्राच्या शेवटीं ' नमः शौनकाय' असें म्हटलें आहे, त्यावरून आश्वलायन शौनकाच्या परंपरेतील असावा.

शुक्लयजुःप्रातिशाख्यांत संधीविषयीं मतभेद दाखविण्याकरितां शौनकाचा उल्लेख आहे (४. १२०). तसाच अथर्ववेदप्रातिशाख्यांतहि शब्दांच्या शेवटीं कोणते वर्ण येतात, यासंबंधीं शौनकाचा उल्लेख केलेला आहे (१. ८.)

द्वादशवार्षिक सत्र शौनकानें केलें व त्याप्रसंगीं उच्चैःश्रवस् सौतीनें महाभारत सांगितल्याचा महाभारतांत आरंभींच उल्लेख आहे.

कल्पकृत्, शिक्षाकृत्, शाखाप्रवक्ता व आचार्य शौनक हा वेदव्यासांनीं संहिता बनविल्यावर झाला. शिक्षाकृत् शौनक पाणिनीच्या पूर्वीचा असावा, असें एका सूत्राच्या प्रत्युदाहरणावरून अनुमान निघतें (४. ३. १०६). या शौनकीय शिक्षेमध्यें कल्पकार शौनकाचा उल्लेख आहे. कल्पालाच शाखा म्हणतात. शाकलाः शौनकाः सर्वे कल्पं शाखां प्रचक्षते (विकृतिकौमुदी). विकृतिकौमुदी ही विकृतिवल्लीवरील गंगाधरभट्टाचार्याची टीका होय. शाखाप्रवक्ता शौनक व शिक्षाप्रवक्ता शौनक एकच असावा. ब्रह्मयज्ञांतील तर्पणांत याचा उल्लेख आहे (आश्व. गृ. ३. ३).

शौनककृत ऋक्प्रातिशाख्यांत व्याडीचा जागोजागीं उल्लेख केलेला आहे. (२०९; २१४). शौनकाचा व्याडी हा शिष्य होता. व्याडीनें आपल्या विकृतिवल्लीच्या आरंभीं शौनकाला गुरु म्हणून नमन केलें आहे. यावरून हे दोघेहि समकालीन दिसतात. व्याडीचा पाणिनीय व्याकरणावर लक्षश्लोकात्मक संग्रह नांवाचा एक ग्रंथ आहे. त्याचा महाभाष्यांत उल्लेख आलेला आहे. (१. २. ६४; ६. २. ३९). शौनकस्मृति ही सध्यां उपलब्ध नसली तरी तिचा उल्लेख आहे (मनु. ३. १६३). यावरून भृगूक्तमानवसंहिता शौनकोत्तर अतएव व्यासोत्तर आहे. शौनकाची गुरुपरंपरा चरणव्यूहाचे भाष्यांत महीदासानें पुढीलप्रमाणें दिली आहे. ती वरील म्हणण्यास पुष्टिदायक आहे. कृष्णद्वैपायन व्यास-शौनक-शाकलाचार्य-आश्वलायन-बाळकृष्ण.

नारदानें धर्माला शौनक अरण्यांत 'तुझी वाट पहात आहे' असें सांगितलें (म. व. ८३. १२१ कुं.). हा द्वैतवनांत धर्माला सामोरा आला होता (म. व. २६. २३ कुं.). बरोबर आलेल्या ब्राह्मणांना भोजन घालणें अशक्य झाल्यामुळें कष्टी झालेल्या धर्माला योग, सांख्यशास्त्रनिपुण व विद्वान् अशा शौनकानेंच चार उपदेशाचे शब्द सांगितले (म. व. २). जनमेजयपुत्र शतानीकाला यानें तत्त्वज्ञान शिकविलें होतें (विष्णु. ४. २१. २).

महाभारतांत गृत्समद व शुनक यांच्यामधील बऱ्याच पिढ्या दिल्या आहेत (म. अनु. ८ कुं.). त्यांवरून धर्मशतानीक वगैरेंच्या समकालीन हा असणें शक्य आहे.

२ व्यासाच्या अथर्वन्शिष्यपरंपरेंतील विष्णु, वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें पथ्याचा शिष्य (व्यास पहा). भागवतमतें यास शुनक म्हटलें आहे. हा शाखाप्रवर्तक आहे (पाणिनि पहा). हा भृगुकुलांतील मंत्रकार आहे.

३ अतिधन्वन्, इंद्रोत व दति यांचें पैतृक नांव.

शौनक स्त्रैदायन—एक यज्ञशास्त्रनिपुण (श. ब्रा. ११. ४. १. २-३; गो. ब्रा. १. ३. ६.).

शौनकायन जीवन्ति--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

शौनकिन्--कुंडाचें परिमाण सांगतांना याच्या मताचा उल्लेख आहे (कौ. ८५. ८).

शौनकीपुत्र—याचा शिष्य पैंगीपुत्र व हा काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्राचा शिष्य होय (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३१-३२).

शौनहोत्र--(१ गृत्समद पहा).

शौरिद्यु--व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें कुथुमींचा शिष्य.

शौल्कायनि किंवा **शौक्रायनि**--व्यासाच्या अथर्वन्-शिष्यपरंपरेंतील देवदर्शाचा शिष्य.

शौल्व्यायन--उदंकाचें पैतृक नांव (अयस्थूण पहा).

इयाकार--कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

इयापर्ण--विश्वंतरानें सोमयाग केला, तेव्हां त्यानें याला सोडून दुसरे पुरोहित केले. पण यांच्यापैकीं राम मार्गवेयानें एक निराळीच सोमाची उपपत्ति सांगून आपलें पौरोहित्य परत मिळविलें (ऐ. ब्रा. ७. २७). याला सायकायन असें पैतृक नांव दिलें आहे (श. ब्रा. १०. ४. १. १०). वेदीवर

पांच पशु मारण्यासंबंधीं याचा निर्देश आहे (श. ब्रा. ६. २. १. ३९).

श्याम--(सो. क्रोष्टु.) हा विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें शूरपुत्र होय. भागवतांत यास श्यामक म्हटलें आहे. यास शूरभू अथवा शूरभूमि नांवाची स्त्री होती. तिच्यापासून याला हिरण्याक्ष आणि हरिकेश असे दोन पुत्र झाले.

२ (५ सरमा पहा).

श्यामपराशर--पराशरापैकीं एक कुल. यांत पाटिक, बादरि, स्तंब, क्रोधनायन आणि क्षेमि हे ऋषि प्रसिद्ध आहेत.

श्यामबाला-ही द्वापरयुगांतील भद्रश्रवा वाण्याची मुलगी. ही सौराष्ट्रांत राहत असे. लक्ष्मीव्रताचें माहात्म्य सांगण्याकरितां हिची कथा आली आहे (पद्म. ब्र. ११).

श्यामवय--वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

श्यामसुजयन्त लौहित्य--कृष्णधृति सात्यकीचा शिष्य. याचा शिष्य कृष्णदत्त लौहित्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४२. १).

२ हा जयन्त पाराशर्याचा शिष्य. याचा शिष्य पक्षिगुप्त लौहित्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४२. १).

श्यामा--मेरूची कन्या व हिरण्याची पत्नी.

श्यामायन--विश्वामित्राचा पुत्र व एक गोत्रकार.

३ अंगिरसकुलांतील गोत्रकार.

श्यामायनि--व्यासाच्या कृष्णयजुःशिष्यपरंपरेंतील पूर्वेकडील एक (१ वैशंपायन व व्यास पहा).

२ अंगिरसकुलांतील गोत्रकार.

श्यामावत्—दत्ताच्या वंशांतील व अत्रिकुलांतील मंत्रकार (वायु. १. ५९. १०४). याला श्यावास्य किंवा श्यावाश्व (मत्स्य. १४५. १०७-१०८) व शावाश्व (ब्रह्मांड. २. ३२. ११३-११४) अशीं दुसरीं नांवें आहेत.

श्यामोदर--कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

श्याव--श्याव व श्यावाक एक आहेत (ऋ. ५. ६१. ९). श्याव हा वध्रिमतीचा मुलगा. पण सायणानें हें हिरण्यहस्तांचें विशेषण केलें आहे (ऋ. १०. ६५. १२). श्याव, श्यावाक व हिरण्यहस्त हे सर्व एकहि असतील. हा अश्वींच्या कृपेंतील असून याला अश्वींनीं रुशती नांवाची स्त्री दिली (ऋ. १. ११७. ८).

श्यालायनि--(भृगु पहा).

श्यावक--इंद्राच्या कृपेंतील एक गृहस्थ (ऋ. ८. ३. १२; ४. २).

श्यावसायन--देवतरसचें पैतृक नांव.

श्यावाश्व--अंधिगूचें पैतृक नांव तरन्त व पुरुमीढ यांचा हा पुरोहित होता (तरन्त पहा). हा अत्रिकुलांतील असून याचा ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं निर्देश आहे (ऋ. ५. ५२. १; ६१. ५; ८१. ५; ८. ३५. १९; ३६. ७; ३७. ७; ३८. ८; अर्चनानस् व श्यामावत् पहा). हा सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. ५. ५२-६१; ८१-८२; ८. ३५-३८; ९. ३२).

श्यावास्य--(श्यामावत् पहा).

श्येन आग्नेय--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १८८).

श्येनगामिन्--खर राक्षसाच्या बारा अमात्यांतील एक (वा. रा. अर. २३. ३१).

श्येनचित्र—एक क्षत्रिय (म. अनु. १७७. ७० कुं.).

श्येनजित्--(सू. इ.) दलाचा पुत्र. दलाजवळ वामदेवानें शलानें नेलेले घोडे मागितले असतां तोहि परत करीना. उलट त्यानें त्यास मारण्यासाठीं विषदिग्ध बाण मागविला. पण वामदेवानें परस्पर श्येनाजितासच त्या बाणानें ठार मारिलें. त्या वेळीं हा दहा वर्षांचा होता. नंतर दलाचें शरीरहि स्तब्ध केलें, हें पाहून याच्या मातेनें क्षमा मागून घोडे परत केल्यावर यास व दलास पूर्ववत् केलें (म. व. १९९ कुं.; शल पहा).

२ सेनजित् राजाचें नामांतर.

३ पांडवपक्षीय एक क्षत्रिय (म. उ. १४१. २७ कुं.).

श्येनभद्र--प्रसूत देवांतील एक.

श्येनी--कश्यप व ताम्रा यांची कन्या. हिजपासून ससाणे झाले. हीच गरुडाची स्त्री (ब्रह्मांड. ३. ३. ४४९). पण अरुणाची स्त्री असून हिला जटायु व संपाति झाल्याचें दिलें आहे (वा. रा. अर. १४. ३३).

श्रद्धा—स्वायंभुव मन्वंतरांतील कर्दम प्रजापति व देव हूति यांची कन्या व अंगिरा ऋषीची स्त्री.

२ (स्वा.) भागवतमतें स्वायंभुव मन्वंतरीय दक्ष प्रजापति प्रसूती यांची कन्या व धर्म प्रजापतीची स्त्री (म. आ. ६७. १४ कुं.). हिच्या पुत्राचें नांव शुभ असें आहे.

३ सूर्याची मुलगी (म. शां. २७०. ८ कुं.).

४ वैवस्वत मनूची पत्नी.

श्रद्धा कामायनी—सूक्तद्रष्टी (ऋ. १०. १५१).

श्रद्धादेवी—वसुदेवाच्या स्त्रियांतील एक.

श्रद्धालु—हंसध्वज राजाच्या प्रधानांतील एक.

श्रम—वसुदेव व शांतिदेवा यांचा पुत्र.

श्रमदाग्नेपि—भृगुकुलांतील गोत्रकार ऋषि.

श्रमिष्ठ—अक्रूराचा पुत्र.

श्रवण—हा ब्राह्मण कुरुजांगल देशांत असे. याची स्त्री कुंडा व भाऊ कुरंटक. हा आचारहीन होता. पण

गाईला चिखलांतून वर काढल्यानें हे सर्व मुक्त झाले (पद्म. उ. २२२).

२ (४ श्रवस् पहा).

३ गौतम नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

४ अक्रूर यादवाच्या पुत्रांतील एक.

५ मुर दैत्याचा सात पुत्रांतील एक. यास कृष्णानें मारिलें.

६ सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांतील एक.

७ (श्रावण पहा).

श्रवणदत्त कौहल--सुशारद शालंकायनाचा शिष्य. [illegible] शिष्य कुस्तुक शार्कराक्ष्य (वं. ब्रा. १).

२ [illegible]ख्यावर्णि मनूचा पुत्र.

३ शिव नांवा[illegible]

(म. अनु. ८. ६३ कुं.[illegible] पुत्र. याचा पुत्र तम होय. सन्त असें नांव आहे. [illegible]ज्ञीच्या प्रतींत यास

४ वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार. श्रवण असा [illegible]

श्रविष्कट--गौतमनामक शिवावताराचा शिष्य. आहे.

श्राद्धदेव--सूर्याचा पुत्र. हाच वैवस्वत मनु होय. हा निपुत्रिक असल्यामुळें यानें वसिष्ठाचे संमतीनें एक पुत्रकामेष्टि करविली. श्रद्धा या नांवाची याची एक भार्या होती. तिला पुत्रापेक्षां कन्याच प्रिय असल्यामुळें तिनें होत्याजवळ जाऊन 'ज्यायोगें मला कन्या होईल, असे मंत्र म्हणा,' असें त्याला सांगितलें. पुढें होत्यानें यज्ञ चालू असतां कन्याप्राप्तीचा मंत्र म्हटला. त्यामुळें श्राद्धदेवाला इला नांवाची कन्या झाली. पुत्राचे ऐवजीं कन्या झाली, हें पाहून यास वाईट वाटलें. होत्याचें तें कपट वसिष्ठाचे लक्षांत येऊन त्यानें आपल्या तपाचे योगानें इलेला पुत्रत्व दिलें (दे. भा. माहात्म्य. ३).

श्राद्धाद--तिसऱ्या वृषाचा पुत्र.

श्रायस--कण्वाचें व वीतहव्याचें पैतृक नांव.

श्रावण--वैश्यापासून शूद्र स्त्रीचे ठिकाणीं झालेला तपस्वी. दशरथानें हत्ती समजून रात्रीं याला मारिलें. दशरथाला ब्रह्महत्येची रुखरुख लागूं नये म्हणून यानें आपल्या कुलाची हकिगत दशरथास सांगितली (वा. रा. अयो. ६३). रामायणांत कोणाचेंच नांव नाहीं; पण ब्रह्मपुराणांत पित्याचें श्रवण असें नांव दिलें आहे. तेथें हा ब्राह्मण आहे, असें म्हटलें आहे. त्यावरून पुत्राचें नांव श्रावण असें प्रसिद्ध झालें (ब्रह्म. १२३. ३७).

श्रावस्त किंवा श्रावस्त--(सू. इ.) भागवत, विष्णु, वायु व मत्स्य यांच्या मतें दुसऱ्या युवनाश्वाचा पुत्र व इंदूचा नातू होय. महाभारतामध्यें युवनाश्वाला श्राव नांवाचा पुत्र असून यानें श्रावस्त नांवाचें शहर वसविलें. याच्या मुलाचें नांव बृहदश्व होय (म. व. २०२. ४ कुं.). यास वंशक किंवा वत्सक नांवाचाहि आणखी एक पुत्र होता. श्रावस्त नगरास श्रावस्ती नगरी असेंहि नांव होतें (ह. वं. २. ११; ब्रह्मांड. ३. ६३. २८; वायु. २. २६. २७). दाशरथि राम निजधामास गेल्यावर त्याचा कनिष्ठ पुत्र लव तेथें राज्य करीत होता (वा. रा. उ. १०७).

श्राविष्ठायन--पराशर कुलांतील गोत्रकार.

श्री--(स्वा.) भृगु व ख्याति यांची कन्या. ही भृगूनें विष्णूस दिली होती (भृगु पहा). हिची क्षीरसमुद्रांतून उत्पत्ति झाल्याची कथा आहे (म. आ. १८. ४९ कुं.; भा. ८. ८). हिनें रुक्मिणीचे ठिकाणीं मी आहें म्हणून सांगितलें आहे (म. अनु. ३२ कुं.).

श्रीकर--गोपपुत्र. यानें काशींतील मध्यमेश्वराचें आराधन करून शिवगाणपत्य मिळविलें (शिव. उ. ४४. ८५).

श्रीदामन्--कृष्णसखा गोप (भा. १०. १५. २०; कुचैल पहा).

श्रीदेव--(सो. क्रोष्टु.) कूर्ममतें लोमपादशाखेंतील [illegible]वा पुत्र.

श्रीदे[illegible]ची)--देवककन्या व वसुदेवपत्नी.

श्रीधर--य[illegible]णाला बालव्रतानें पुत्र झाला (पद्म. ब्र. ५).

श्रीनिवास--याची स्त्री पद्मिणी. हाच गिरीवरचा व्यंकोबा होय (स्कंद. २. १. ४-८).

श्रीभानु--कृष्ण व सत्यभामा यांचा पुत्र.

श्रीमत्--आप नामक वसूचा पुत्र.

२ दत्तात्रेयपुत्र निमीचा पुत्र (म. अनु. १३८. ५ कुं.).

श्रीमती--अंबरीष राजाची कन्या (२ दमयन्ती पहा). नारद व पर्वत यांना फसवून हिला विष्णूनें पळविलें म्हणून ते शिवभक्त झाले (लिंग. २. ५; अ. रा. ४; शिव. रुद्र. २. ४).

श्रीमलकर्णि--(१ शातकर्णि पहा).

श्रीमाता--हिनें मातंगीचें रूप घेऊन कर्नाटक राक्षसास मारिलें. हा कर्नाटक राक्षस ब्राह्मणाचें सोंग घेऊन ऋषिस्त्रिया पळवीत असे (स्कंद. ३. २. १७-१८).

श्रीमानिन्--भौत्य मनूचा पुत्र.

श्रीवह--एक सर्प (म. आ. ३५. १३ कुं.).

श्रीविद्येश--एकादश रुद्रांपैकीं एक.

श्रुत--(सू. निमि.) हा विष्णुमतें उपगुपुत्र. भागवतमतें सुभाषणपुत्र व वायुमतें सुवर्चसचा पुत्र.

२ (सू. इ.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें भगीरथपुत्र होय.

३ (सो. अज.) पांचाल राजा द्रुपद याचा हा पुत्र. रात्रि युद्धांत हा अश्वत्थाम्याकडून मारिला गेला (म. द्रो. १५७. १८२ कुं.).

४ कृष्ण व कालिंदी यांचा पुत्र.

५ वसुदेव व शांतिदेवा यांचा पुत्र (भा. ९.२४.५०).

श्रुतकक्ष्य आंगिरस--या ऋषीनें गाई व घोडे यांच्याकरितां इंद्राची स्तुति केली आहे (ऋ. ८. ९२. २५). हा सामाचाहि द्रष्टा आहे (पं. ब्रा. ९. २. ७).

श्रुतकर्मन्—(सो. कुरु.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें सहदेवपुत्र पण मत्स्यमतें हा नकुलपुत्र होय. याच्या आईचें नांव द्रौपदी. याला श्रुतसेन असें दुसरें नांव आहे (म. द्रो. २३. ३२ कुं.) याचें सुदक्षिण नांवाच्या काम्भोज राजाबरोबर युद्ध झालेलें आहे. हा महारथी होता (म. भी. ४५. ६६ कुं.). हा अश्वत्थाम्याकडून शिबिरांत मारिला गेला (म. सौ. ८. ६६ कुं.). मोराच्या कंठाप्रमाणें कांति असलेले याचे घोडे असून त्यांच्या खोगीराच्या तंगास सोन्याचा मुलामा दिलेला होता (म. द्रो. २३).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

३ (१ श्रुतकीर्ति पहा).

श्रुतकीर्ति—(सो. कुरु.) अर्जुन व द्रौपदी यांचा मुलगा (म. आ. ६३. ७४; ६४. १६५; द्रो. २३. ३३ कुं.). याचा शल्याकडून पराजय झाला (म. क. १३ कुं.). यास अश्वत्थाम्यानें ठार केलें (म. सौ. ८. कुं.). हा अमावास्येच्या दिवशीं रात्रीं मारिला गेला (भारतसावित्री). चास पक्ष्याच्या पिसांसारख्या रंगाचे याचे घोडे होते (म. द्रो. २३). याचें श्रुतकर्मन् हे नामांतर आहे (म. आ. २४७. ७५ कुं.).

२ कुशध्वज जनकाची कन्या व दशरथपुत्र शत्रुघ्नाची स्त्री (वा. रा. बा. ७३).

३ शूर राजाची कन्या व वसुदेवाची भगिनी. ही केकयदेशच्या धृष्टकेतूची स्त्री.

श्रुतंजय—(सो. पुरूरवस.) भागवतमतें सत्यायुपुत्र.

२ एक त्रैगर्त. अर्जुनानें याला ठार केलें (म [illegible]न्वतराच्या ११ कुं.). [illegible]र आहे. हा हिमालयाच्या

३ (मगध. [illegible]. याला शिखायुक्त चार सेनाजित्चा [illegible]श्वेताश्व व श्वेतलोहित. हा नांव सु[illegible]हीं. त्या वेळीं स्वयंप्रभु व्यास वर्षी[illegible]त वैवस्वत मन्वंतराच्या तेविसाव्या [illegible]अवतार आहे. हा कालंजर पर्वतावर मिथिलेंत वैराग्यानें राहणारा एक कुटुम्बवत्सल ब्राह्मण. एकदां कृष्ण रथांत बसून मिथिलेंत आला असतां बहुलाश्व व श्रुतदेव या दोघांनींहि त्याला आपल्या घरीं बोलविलें. कृष्णहि दोघांची भावना लक्षांत घेऊन एकसारखीं दोन रूपें घेऊन दोघांच्या घरीं गेला, व त्यानें दोघांनाहि उपदेश केला (भा. १०. ८६).

२ कृष्णाच्या पौत्रांतील एक. हा महारथी होता (भा. १०. ९०. ३३).

३ कृष्णाचा अनुयायी एक यादव (भा. १. १४. ३२).

४ विष्णूचा एक पार्षद (भा. ८. २१. १७).

श्रुतदेवा (वी)—शूर राजाची कन्या व वसुदेवाची भगिनी. ही करूषदेशीय राजा वृद्धशर्मा याची स्त्री. हिला पृथुकीर्ति असेंहि नांवें होतें (ब्रह्म. १४).

श्रुतध्वज--विराटाचा भ्राता (म. द्रो. १५८).

श्रुतबंधु गौपायन किंवा **लौपायन**—सूक्तद्रष्टा व मंत्रद्रष्टा (ऋ. ५. २४. ३; १०. ५७-६०).

श्रुतय--(श्रोतन पहा).

श्रुतरथ--हा कक्षीवताचा आश्रयदाता होता (ऋ. १. १२२. ७). प्रभुवसु आंगिरसानेंहि याच्या दातृत्वाची प्रशंसा केली आहे (ऋ. ५. ३६. ६).

श्रुतर्य--अश्वीनीं याचें संरक्षण केलें (ऋ.१.११२.९).

श्रुतर्वन्--एक राजा. गोपवनानें याच्या दातृत्वाची प्रशंसा केलेली आहे. हा ऋक्षाच्या कुलांतील असल्यामुळें यास आर्क्ष असें पैतृक नांव आहे (ऋ. ७. ७४. ४). यानें मृगयावर जय मिळविला (ऋ. १०. ४९. ५). एकदां अगस्त्य ऋषि द्रव्य मागण्याकरितां याजकडे आला असतां यानें आपले जमाखर्च त्यास दाखविले. त्यावरून यास बरोबर घेऊन अगस्त्य ब्रध्नश्व राजाकडे गेला होता (म. व. ९६. १-५ कुं.).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा मुलगा. याला भीमानें ठार केलें (म. श. २५. २९ कुं.).

श्रुतवत्--(सो. मगध.) भविष्य व विष्णु यांच्या मतें सोमापीचा पुत्र. इतरत्र याचें नांव श्रुतश्रवस् असें आहे.

श्रुतवर्मन्--भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा. धृष्टाचा पुत्र असावा (म. क. ४. १८ कुं.). तथापि [illegible]

उपदेश केल[illegible]

श्रुत आत्रेय--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ६२). याचा जनकाच्या [illegible]श आहे (ऋ. ५. ४४.१२).

(श. ब्रा. ११. [illegible]--(मगध. भविष्य). हा मत्स्य व वायु हा पांचालराज [illegible]पुत्र, भागवतमतें मार्जारिपुत्र व होता. पण तेथें फजीत[illegible] प्रवाहणीकडून ज्ञान संपादे

२ यमसभेंतील राजर्षि क्षत्रिय (म. स. ८. ९ कुं.).

३ एक ऋषि. जनमेजयानें चालविलेल्या दीर्घसत्रांत देवश्रुनीनें त्यास शाप दिला. पुढें मृगया करीत जनमेजय हिंडत असतां त्याची व श्रुतश्रवा ऋषीची भेट झाली. श्रुतश्रव्याच्या मुलानें म्हणजे सोमश्रवस्नें आपलें सत्राचें पौरोहित्य करावें, अशी जनमेजयानें श्रुतश्रवस्ला विनंति केली. श्रुतश्रवस्ला सोमश्रवस् हा एक सर्पिणीपासून झाला होता (म. आ. ३. १३ कुं.). हा स्वतः जनमेजयाच्या सर्प सत्रांत सदस्य म्हणून होता (म. आ. ५३. ९ कुं.).

४ गरुडानें मारिलेला एक असुर.

श्रुतश्रवा—शूर राजाची कन्या व चेदिराज दमघोषाची भार्या. वसुदेवाची बहीण व कृष्णाची आत्या. हिच्या मुलाचें नांव शिशुपाल (म. व. १५. २ कुं.).

श्रुतश्री--गरुडानें मारिलेला एक असुर.

श्रुतसेन--(सो. कुरु.) हा भागवत व मत्स्य यांच्या मतें भीमपुत्र होय. पण हा सहदेवापासून द्रौपदीस झालेला मुलगा असें भारतांत आहे (म. आ. ६३. ७४; ६४. १६२ कुं.). द्रौपदी कृत्तिका नक्षत्रावर याला प्रसवली म्हणून लोक यास श्रुतसेन म्हणूं लागले (म. आ. २ ४७. ८१ कुं.) यास अश्वत्थाम्यानें अमावास्येच्या रात्रीं ठार केलें (भारतसावित्री).

२ (सो. कुरु.) परीक्षिताचा पुत्र (म. आ. ३. १ कुं.; श. ब्रा. १३. ५. ४. ३; सां. श्रौ. १६. ९. ४).

३ शत्रुघाती राजाचें नामांतर.

४ भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म.क.२७).

श्रुतसेना--हिला विष्णु, वायु व भागवत यांच्या मतें श्रुतकीर्ति म्हटलें असून हिचा पति कैकय दिला आहे. मत्स्यमतें हिचा पुत्र अनुव्रत, विष्णु व भागवत यांमध्यें संतर्दनादि पांच पुत्र. संतर्दन, चेकितान, बृहत्क्षत्र, विंद व अनुविंद अशीं नांवें वायूंत आढळतात. पण महाभारतांत शारदंडायनि कैकेय हा पति व दुर्जयादि नियोगविधीनें झालेले तीन पुत्र दिले आहेत (शारदंडायनि पहा).

श्रुतान्त--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा मुलगा. भीमसेनानें ठार केला (म. श. २५. ९ कुं.).

श्रुतायु--(सू. इ.) मत्स्यमतें भानुश्रेण्याचा पुत्र.

२ (सो. पुरूरवस्) भागवत व विष्णु यांच्या मतें पुरूरवसपुत्र.

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा मुलगा. हा भीमसेनाकडून मारिला गेला (म. क. ४६. ७-११ कुं.).

४ द्रौपदीस्वयंवरार्थ आलेला एक क्षत्रिय. म. आ. २०१. २१; स. ४. ३४ कुं.).

५ एक कलिंगदेशीय क्षत्रिय. याच्या लाचें नांव बृहदश्व अयुतायु होय (म. क. ७६. १४ कुं.). याचे किंवा वत्सक झालेलें आहे (म. भी. ५४ कुं.). दीर्घायु व निरास श्रावस्ती दोन पुत्र होत. पित्याचा वध होतांच हे दोघे अर्जुनावर चालून गेले. परंतु अर्जुनानें त्यांचा वध केला (म. द्रो. ९३. २७-२९ कुं.).

६ (सू. निमि.) हा भागवत व विष्णु यांच्या मतें अरिष्टनेमिपुत्र. याच्या मुलाचें नांव सुपार्श्वक.

श्रुतायुध--कलिंगदेशांतील एक क्षत्रिय (म. स. ४. ३२; भी. १६. ६ कुं.). वरुणापासून शीततोया (पर्णाशा) हिला झालेला पुत्र. यास वरुणानें एक गदा अभिमंत्रित करून देऊन असें सांगितलें होतें कीं, 'या गदेनें तूं पाहिजे त्यास जिंकून विजयी होशील; परंतु जो मुळींच युद्ध करीत नसेल, त्यावर मात्र ती टाकूं नकोस, नाहींतर तूंच मरशील.' भारतीययुद्धांत हा दुर्योधनास येऊन मिळाला होता. यानें कृष्णावर गदा टाकली व आपणच मरण पावला (म. द्रो.९२. ५८-६०कुं.).

श्रुतावती--भरद्वाजाची कन्या. हिनें बदरीपाचनतीर्थीं तप केलें, त्यामुळें इंद्राची ही भार्या झाली (म. श.४८).

श्रुति--कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

श्रुति आत्रेयी--ही स्वायंभुव मन्वंतरांत अत्रीची कन्या असून पुलहपुत्र कर्दमाला दिली होती (१ पुलह पहा).

श्रुतिविद्ध—(सो. कुरु.) वायुमतें धर्मराजपुत्र.

श्रुतृशृण–स्वायंभुव मन्वंतरांतील जिताजित देवांपैकीं एक.

श्रुष वाह्नेय काश्यप—हा देवतरस् श्यावसायन काश्यपाचा शिष्य व याचा शिष्य इंद्रोत दैवाप शौनक (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. २; श्रुष पहा).

श्रुष्टि आंगिरस—सामद्रष्टा (पं. ब्रा. १३. ११. २१-२३).

श्रुष्टिगु काण्व--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ५१). सांवरणि मनु, नीपातिथि, मेध्यातिथि वगैरेबरोबर याचा निर्देश आहे (ऋ. ८. ५१. १).

श्रेणिमत्—गोशृंग नामक पर्वतशिखरवासी राजा. हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होता (म. द्रो. २३). कौरवपक्षीय वीरांच्या हातून हा मारला गेला. याचे घोडे पिवळ्या रेशमी वस्त्राप्रमाणें व थंड स्वभावाचे होते. त्यांचीं खोगिरें सुवर्णाचीं असून त्यांच्या गळ्यांत सुवर्णाच्या माळा असत (म. द्रो. २३).

२ भीमानें दिग्विजयकाळीं जिंकलेला कुमार देशाचा राजा (म. स. ३०).

श्रेष्ठ—सुधामन् देवांतील एक.

श्रोतन--कश्यपकुलांतील गोत्रकार गण. श्रुतय असा पाठभेद आहे.

श्रोतृ—श्रावणमासींचा हा यक्ष आहे.

२ आद्य देवांतील एक.

श्रोत्र—तुषित देवांपैकीं एक.

श्रोष—सूर्याच्या दोन भालदारचोपदारांतील एक (भवि. ब्राह्म. ७६).

श्रौतर्ष--देवभागाचें पैतृक नांव.

श्रौतश्रवस--शिशुपालाचें मातृक नांव

श्रौमत्य--एक आचार्य (श. ब्रा. १०. ४. ५. १).

श्वफल्क--(सो. वृष्णि.) पृश्नीचा पुत्र. याच्या भावाचें नांव चित्ररथ असें आहे. पूर्वी एकदां पाऊस पडेना, तेव्हां काशीच्या राजानें आपल्या घरीं आलेल्या श्वफल्काला आपली गांदिनी नांवाची कन्या दिली व सत्कार केला. त्याबरोबर काशीदेशांत पाऊस पडूं लागला (भा. १०.५७. ३२).

श्वफल्कास गांदिनीपासून अक्रूर, आसंग, सारमेय, मृदुर, मृदुवित्, गिरि, धर्मवृद्ध, सुधर्मन्, क्षत्रोपेक्ष, अरिमर्दन, शत्रुघ्न, गंधमाद व प्रतिबाहु असे तेरा पुत्र आणि सुचिरा नांवाची कन्या, याप्रमाणें अपत्यें झालीं (भा. ९. २४. १५-१७). यास मत्स्य व पद्म यांत जयंत म्हटलें आहे.

श्वसन--सर्पसत्रांत दग्ध झालेला धृतराष्ट्रकुलांतील नाग (म. आ. ५७. १७ कुं.).

श्वसृप--तेरा सैंहिकेयांतील एक.

श्वाजनि--एक वैश्य (जै. उ. ब्रा. ३. ५. २).

श्वात--ब्रह्मधनेचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७. ९८).

श्वाहि—(सो. क्रोष्टु.) हा भागवतमतें वृजिनवत्-पुत्र होय. याच्या मुलाचें नांव रुशेकु. स्वाह असें मत्स्यमतें व स्वाहि असें विष्णु व वायु यांच्या मतें याचें नांव आहे.

श्विक्र--या लोकांचा ऋषभ याज्ञतुर राजा होता (श. ब्रा. १२. ८. ३. ७; १३. ५. ४. १५; गौरिवीति पहा).

श्वेत--कद्रूपुत्र नाग. हा पातालांत राहतो.

२ सातव्या वाराहकल्पांत हा वैवस्वत मन्वंतराच्या पहिल्या चौकडींतील शंकराचा अवतार आहे. हा हिमालयाच्या छागल नांवाच्या शिखरावर झाला. याला शिखायुक्त चार शिष्य आहेत. श्वेत, श्वेताशिख, श्वेताश्व व श्वेतलोहित. हा ध्यानाशिवाय दिसणें शक्य नाहीं. त्या वेळीं स्वयंप्रभु व्यास होता (शिव. शत. ४).

३ सातव्या वाराहकल्पांत वैवस्वत मन्वंतराच्या तेविसाव्या चौकडींतील हा शिवाचा अवतार आहे. हा कालंजर पर्वतावर झाला. तेथें याला उशिक, बृहदश्व, देवल व कवि असे पुत्र झाले (शिव. शत. ५).

४ शिवाचा शिष्य (२ श्वेत पहा).

५ क्रोधवशेची कन्या श्वेता हिचा एक पुत्र दिग्गज.

६ इंद्राच्या विमानांत असलेला अगदीं पूर्वकालीन एक क्षत्रिय (म. वि. ५३. १३ कुं.).

७ विप्रचित्ति दानवाचा पुत्र (मत्स्य. १७७. ७).

८ रामाच्या पक्षाचा एक वानर (वा. रा. यु. ३०).

९ सुदेव नामक राजाचा ज्येष्ठ पुत्र. पुढें याचें मरण यास कांहीं कारणामुळें कळलें. तेव्हां यानें आपल्या कनिष्ठ भ्रात्यास-सुरथास-राज्याभिषेक केला. आपण वनांत गेला व तेथें यानें तपश्चर्या केली. पण अन्नदान कधींहि केलें नाहीं. त्यामुळें स्वर्ग-प्राप्तीनंतरहि यास क्षुधेतृषेनें सोडिलें नाहीं. म्हणून याला सध्या ब्रह्मथानें आपलें मांस खाऊन राहण्यास सांगून पुढें अगस्त्याच्या आगमनानें तुझी मुक्तता होईल असें सांगितलें. त्याप्रमाणें एकदां अगस्त्य आला असतांना यानें त्यास कांहीं एक भूषण दान केलें व त्यामुळें याची मुक्तता झाली (वा. रा. उ. ४८; पद्म. सृ. ३४).

१० (सो. क्रोष्टु.) कूर्ममतें आहुतीचा पुत्र.

११ विराट राजाचा सुरथेपासून झालेला पुत्र. उत्तरास शल्यानें मारिल्यावर हा धांवला असतां याचें शल्याशीं थोडा वेळ युद्ध होऊन त्यानंतर यास भीष्मानें ठार केलें (म. भी. ४८. ११ कुं.).

१२ यानें शिवभक्तीनें मृत्यूस जिंकिलें होतें (स्कंद. १.१. ३२; ब्रह्म. ५९. ७४; लिंग. १. ३०).

१३ माणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

श्वेताकि—यानें अतिशय यज्ञ करून अग्नीला संतुष्ट केलें. यानें शतसंवत्सरात्मक सत्र केलें (म. आ. २४९. १७-६९ कुं.).

श्वेतकेतु औद्दालकि आरुणेय—हा अरुणाचा नातु व उद्दालक आरुणीचा मुलगा. हा लहानपणीं द्वाड असल्यामुळें बाराव्या वर्षापर्यंत याचें उपनयन झालें नव्हतें. पण पुढें याचें उपनयन होऊन यानें चोविसाव्या वर्षापर्यंत अध्ययन केलें. तथापि हा मोठा गर्विष्ठ होता. पण पित्यानें याचें अज्ञान दाखवून याला नम्र बनविलें व ' तत्त्वमसि ' या महावाक्याचा उपदेश केला (छां. उ. ६. १.१६).

जनकाच्या यज्ञांत याज्ञवल्क्यानें याचा पराजय केला होता (श. ब्रा. ११. ६. २. १).

हा पांचालराज प्रवाहण जैवलीच्या समेत वादाकरितां गेला होता. पण तेथें फजीत होऊन परत आला. शेवटीं बापलेकांनीं प्रवाहणीकडून ज्ञान संपादन केलें (बृ. उ. ६. २). याचें

गोत्र गौतम होतें. चित्र गार्ग्यायणीकडूनहि यानें त्याकडे जाऊन ज्ञान संपादन केलें (कौ. उ. १. १).

ब्रह्मचाऱ्यानें मध खाऊं नये असें याचें मत होतें (श. ब्रा. ११. ५. ४. १८). यज्ञविषयक गोष्टींतहि याच्या मताचा निर्देश आहे (सां. ब्रा. २६.४; गो. ब्रा. १. ३. ३). जल जातूकर्ण्य काशी, कोसल व विदेह यांचा पुरोहित झाल्यामुळें यानें बापाला दोष दिला. पण केवळ पैसा मिळविणें हें ध्येय गौण असून ज्ञान महत्त्वाचें होय, असें बापानें प्रतिपादन केलें (सां. श्रौ. १६. २९). कुसुरुबिन्दु औद्दालकि याचा भाऊ असावा.

हा उद्दालकाचा पुत्र होय (म. आ. १२२). याला उद्दालकानें आपल्या स्त्रीचे ठिकाणीं शिष्याकरवीं उत्पन्न केल्याचा चमत्कारिक निर्देश आहे (म. शां. ३३.२४ कुं.). याच्यावर सरस्वतीचा प्रसाद होता (म. व १३२). याच्या मामाचें नांव अष्टावक्र. त्याच्याबरोबर वादांत बंदीला जिंकण्याकरितां हाहि गेला होता (म. व. १३३). जनमेजयराजानें केलेल्या सर्पसत्रांत हा सदस्य होता (म. आ. ५१). देवलकन्या सुवर्चलेशीं पुरुषार्थसिद्धीवर याचा संवाद झाला व नंतर लग्न झालें (म. शां. २२४).

याच्या आईला उद्दालकासमक्ष एक ब्राह्मण हात धरून घेऊन चालला; तेव्हां यानें स्त्रियांना पातिव्रत्य व पुरुषांना पत्नीव्रताचा नियम घालून दिला (म. आ. १२२). दीर्घतमस्‌नें पुनर्विवाह करूं नये, असा स्त्रियांविषयीं नियम केला.

शाकल्य, आसुरि, मधुक, प्राचीनयोग्य, आणि सत्यकाम यांच्याशीं हा समकालीन होता. उपवेश, अरुण, उद्दालक व श्वेतकेतु असा श्वेतकेतूचा वंश आढळतो. ब्राह्मणाशीं असत्य वर्तन केल्यामुळें उद्दालकानें याचा त्याग केला होता (म. शां. ५७). कुंतीनें उल्लेख केलेल्या कथेवरून एक प्राचीन श्वेतकेतु असावा व दुसरा जनमेजयाच्या सत्रांतील असावा. याला शंकरानें मृत्यूच्या पाशांतून सोडविलें (शिव. शत. १५. १४).

२ लांगली भीम नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

३ कुंतीनें उल्लेख केलेला प्राचीन श्वेतकेतु.

श्वतचेक्षु—प्रसूत देवांतील एक.

श्वेतपराशर—पराशरवंशांतील एक कुल.

श्वेतपर्ण यौवनाश्व—हस्तिनापुरच्या पूर्वभागीं वीस योजनांवर असणाऱ्या भद्रावती नगरीचा राजा. याच्याजवळ एक उत्तम घोडा होता. तो भीमानें युद्ध करून अश्वमेधाकरितां धर्माला आणून दिला (जै. अ. १७).

श्वेतलोहित—श्वेत नामक शिवावताराचा शिष्य.

श्वेतवराह—आदिवराह, श्वेतवराह व वराह एकच.

श्वेतवाहन—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें शूरपुत्र. मत्स्यमतें शूरबंधु राजाधिदेवाचा पुत्र.

श्वेतशिख—श्वेत नामक शिवावताराचा शिष्य.

श्वेता—क्रोधा व कश्यप यांची कन्या. हिला श्वेत नांवाचा दिग्गज झाला (म. आ. ६७. ६६ कुं.). हिचा वंश दिला आहे (ब्रह्मांड. ३. ७. १८०-१८१).

श्वेताश्व—श्वेत नामक शिवावताराचा शिष्य.

श्वेताश्वतर—स्वायंभुवापासून ब्रह्मविद्या संपादन केलेला ऋषि. या नांवानें कृष्णयजुर्वेदाची एक शाखाहि आहे.

श्वैक्ष—प्रतीदर्शाचें पैतृक नांव.

श्वैत्य—शैब्यपुत्र सृंजयाचें नामांतर.

श्वैत्रेय—इंद्रानें श्वैत्रेयास उठविलें (ऋ. १. ३६. १४; ५. १९. ३).

ष

षट्पुर—शंकरानें त्रिपुरदाह केला असें प्रसिद्ध आहे. त्याप्रमाणें कृष्णानें षट्पुराचा वध केला. वास्तविक त्रिपुर या नांवाचा कोणी मनुष्य नव्हता. त्याप्रमाणेंच षट्पुर नांवाचाहि कोणी पुरुष नव्हता. निकुंभ नांवाचा एक दानव अनेक देहांनीं वावरत असे त्यांपैकीं दोन शरीरांचा वध कृष्णानें केला. निकुंभाला व त्याच्या ठिकाणाला षट्पुर म्हणत (ह. वं. २. ८५-९०).

षटांकुर—शठ व कठ या दोहोंस मिळून पाठांतर आहे.

षंड—पंचविंशब्राह्मणांत वर्णिलेल्या सर्पसत्रांत हा एक ऋत्विज् होता (२५. २. ५३). हा शंडामर्कापैकीं शंड असावा.

षंडिक—केशिन्‌चा प्रतिस्पर्धी खंडिक व हा एकच.

षष्ठी—स्कंदपत्नी देवसेना (दे. भा. ९. ४६). हिच्या कृपेनें प्रियव्रताचा मेलेला पुत्र सुव्रत जिवंत झाला (ब्रह्मवै. २. ४३). स्कंदाला षष्ठीप्रिय असें म्हणतात (म. व. २३३. ६ कुं.).

स

संयम--(६ संजय पहा).

संयमन--दुर्योधनपक्षीय शल राजाचें नामांतर. याच्या पुत्रास सांयमनि म्हणत.

२ एक आचार्य (प्रातर्दन पहा).

संयाति—कश्यपकुलोत्पन्न गोत्रकार.

२ (सो. पुरूरवस्) नहुषाचा पुत्र.

३ (सो. पूरु.) विष्णु व भागवत यांच्या मतें बहुगवीचा पुत्र. यास संपाति व संजाति अशीं नामांतरें आहेत.

संयूप--(सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें शूराचा पुत्र.

संयोधकंटक—वैश्रवणाचा अनुचर यक्ष (वा. रा. उ. १४).

संवनन आंगिरस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १९१).

संवरण—(सो. ऋक्ष.) ऋक्षपुत्र. संवरणावर पांचाल राजानें स्वारी करून याची दाणादाण केली. तेव्हां सिंधुनदीच्या तीरीं हा लपून बसला असतां तेथें वसिष्ठ आला. वसिष्ठाच्या साहाय्यानें यानें पृथ्वी जिंकून खंडणी वसूल केली (म. आ. ९४). वसिष्ठानें सूर्याकडून यास तपती मिळवून दिली. तिच्या नादांत संवरण असतां देशांत बारा वर्षें दुष्काळ पडला. पण वसिष्ठानें त्यांतून राष्ट्राचें संरक्षण केलें (म. आ. १७१-१७४). याचा पुत्र कुरु.

२ ध्वन्य लक्ष्मण्याचा पुरोहित ऋषि (ऋ. ५. ३३. १०).

संवरण प्राजापत्य--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ३३-३४).

संवर्गजित् लामकायन—हा शाकदास भाडितायनाचा शिष्य. याचा शिष्य गातु गौतम (वं. ब्रा. २).

संवर्त--स्वायंभुव मन्वंतरांतील आंगिरस्चा पुत्र (म. अनु. १३२.४३ कुं.). यानें जेथें तप केलें त्या स्थानाचें नांव संवर्तवापी (म. व. ८३. ३२ कुं.).

२ एक स्मृतिकार. याज्ञवल्क्यानें दिलेल्या स्मृतिकारांत याचें नांव आहे. आनंदाश्रमस्मृतिसमुच्चय, जीवानन्दस्मृतिसंग्रह व व्यंकटेश्वरस्मृतिसंग्रह यांमध्यें याच्या स्मृतींत अनुक्रमें २३०, २२७ व २३२ इतके श्लोक आहेत. उपलब्ध स्मृतींत आचार व प्रायश्चित्तविषयक वचनें आहेत.पण व्यवहारविषयक पुष्कळच वचनें विश्वरूपादिकांच्या टीकाग्रंथांतून आढळतात. छापील स्मृतींतील कांहीं श्लोक अपरार्कांत आढळतात. मिताक्षरेंत बृहत्संवर्ताचा (याज्ञ. ३. २६५; २८८) व हरिनाथाच्या स्मृतिसारांत स्वल्पसंवर्ताचाहि निर्देश आहे.

संवर्त आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १७२). हा मरुत्ताचा पुरोहित होता (ऐ. ब्रा. ८. २१).

आंगिरस्च्या पुत्रांपैकीं एक. मरुत्तानें यज्ञ केला, त्या वेळीं नारदाचे सांगण्यावरून यासच त्यानें पुरोहित केलें होतें. याला वीतहव्य म्हणत (यो. वा. ५. ८२-९०). हा बराच प्राचीन यज्ञकर्ता आहे (ऋ. ८. ५४. २; ३ मरुत्त पहा).

संवर्तक—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

२ धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

संशती—पवमान अग्नीची स्त्री. हिचे पुत्र सभ्य व आवसथ्य (मत्स्य. ५१. १२).

संश्रवस् सौवर्चनस—सत्रांतील होत्यानें करावयाच्या इडोपाह्वानासंबंधीं याचा तुमिंजाशीं संवाद झाला आहे (तै. सं. १. ७. २.१).

संश्रुत्य—विश्वामित्राचा पुत्र व गोत्रकार.

संस्कृति—(सो. क्षत्र.) भागवतमतें जयसेनाचा, विष्णु व वायु यांच्या मतें जयत्सेनाचा पुत्र. विष्णु व वायु यांत संकृति असें नांव आहे.

संहत—(सो. सह.) मत्स्यमतें हा कुंतीचा पुत्र. याचें नांव भागवतमतें सोहंजि, विष्णुमतें साहंजि व वायुमतें संजेय होय.

संहताश्व—बर्हणाश्वाचें नामान्तर.

संहिता—सुबलकन्या, गांधारीभगिनी व धृतराष्ट्रपत्नी.

संहति—अंगिराकुलांतील मंत्रकार.

संह्राद—हिरण्यकशिपु व कयाधू यांचा पुत्र. याची स्त्री कृति. यास पंचजन (भा. ६.१८. १२), आयुष्मत्, शिबि व बाष्कल असे पुत्र होते (विष्णु. १. २१. १).

याचे पुत्र निवातकवच. त्यांपैकीं चार मुख्य आहेत. जंभ, बाष्कल, कालनेमि, शंभु. यांचीहि वंशावळ आढळते (ब्रह्मांड. ३. ५. ३८-३९; ६ महोदर पहा).

२ जालंधराच्या सैन्यांतील एक.

सकतिपुत्र—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें लोकाक्षीचा शिष्य. ब्रह्मांडांत सकोतिपुत्र असा पाठ आहे.

सकौगाक्षि व सकौवाक्षि—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

सक्तुप्रस्थ—(उंच्छवृत्ति पहा).

२ पूषमित्र गोभिलाचा शिष्य (वं. ब्रा. ३).

सगर—(सू. इ.) बाहूचा किंवा बाहुकाचा, पण पद्ममतें गराचा पुत्र. वास्तविक बाहु निपुत्रिकच मरण पावला. पण त्याच्या मृत्युसमयीं त्याची स्त्री केशिनी अथवा कालिंदी और्वाश्रमी गरोदर होती. तिच्या सवतींनीं मत्सरानें तिला विष घातलें. तेव्हां विष गर्भांत उतरून पुढें विषयुक्त पुत्र जन्मला. तोच सगर होय. याचे क्षत्रियोचित संस्कार और्वानें केले व यास भार्गव नांवाचें अग्न्यस्त्र दिलें (विष्णु. ४. ४). और्वकृपेनें यास तें विष बाधलें नाहीं. शस्त्रास्त्रांची माहिती च्यवनानें (विष्णुधर्म. १.७) व वसिष्ठानें देऊन ताल-जंघादिकांस जिंकण्यास साहाय्य केलें (नारद. १. ८-९). यास स्त्रिया दोन. एक सुमति व दुसरी शैब्यकन्या केशिनी अथवा भानुमती (भा. ९.८.९) व विदर्भकन्या केशिनी (विष्णु. ४. ४). या दोघी विदर्भाच्याच कन्या होत्या (२ विदर्भ पहा). केशिनीस असमंजस् व सुमतीस साठ हजार पुत्र झाले. असमंजस् योगभ्रष्ट असल्यामुळें विरक्त होऊन लोकांनीं आपल्यापासून दूर राहावें, म्हणून मुद्दाम दुर्वृत्तपणें राही. तेव्हां त्यास यानें हांकून दिलें. सुमतीपुत्रांस कपिलानें जाळिलें.

वरील अस्त्रादिकांच्या साहाय्यानें यानें हैहय तालजंघाचा नाश करून राज्य मिळविलें. शक, यवन, कांबोज, पारद, बर्बर, पल्लव यांचा नाश चालविला. परंतु वसिष्ठाच्या (पद्म. उ.२१) किंवा विश्वामित्राच्या रदबदलीमुळें त्यांस फक्त विकृतवेषधारी करून यानें सोडून दिलें. नंतर यानें अश्वमेध केला. पण त्यांत वरील साठ हजार पुत्र (नारद. १. ९-१०.), हृषीकेतु, सुकेतु, धर्मरथ, पंचजन खेरीज कपिलानें भस्म केलें. वरील चौघांनीं किंवा अंशुमानानें अश्व परत नेऊन अश्वमेध पुरा करविला. हा पराक्रमी, सत्यधर्मी, सत्यवक्ता, दानशूर व विचारज्ञ होता. यानें पापनाशिनीव्रताचें फल मिळविलें (पद्म. उ.२०; ३८). याचे शिक्के महेंजोदरोच्या उत्खलनांत सांपडल, अस वॅडेल म्हणतो *(Egyptian Civilization: its Sumerian Origin and Real Chronology)*.

सगालव—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

संकट—धर्म व ककुब् यांचा पुत्र. याचा पुत्र कीकट.

संकर गौतम—पुष्पयशस् औदव्रजि हा याचा शिष्य व याचे गुरु अर्थमराध गौतम व पूषमित्र गोभिल (वं.ब्रा. ३).

संकल्प—धर्म व संकल्पा यांचा पुत्र. याचा पुत्र काम.

संकल्पा—दक्ष व आसिक्नी यांची कन्या आणि धर्मपत्नी.

संकील—वैश्यज्ञातींतील मंत्रद्रष्टा (ब्रह्मांड. २. ३२. १२१; मत्स्य. १४५. ११७).

संकु--(१ शकुं पहा).

संकुसुक यामायन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १८).

संकृति--अंगिरस्कुलांतील गोत्रकार. हा तपानें ऋषि झाला (ब्रह्मांड. २. ३२. १०७; १ गुरु पहा).

२ (सो. पूरु.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें नराचा पुत्र. यास वायुमतें सांकृति हें नामांतर आहे. याची स्त्री सत्कृति.

३ (संस्कृति पहा).

संक्रंदन--भौत्य मनूचा पुत्र.

२ विदर्भराजा. याचा पुत्र वपुष्मत्.

संग प्रयोगि—आसंग प्रायोगि व हा एकच असावा (मै. सं. ३. १. ९).

संगत—(मौर्य. भविष्य.) भागवतमतें सुयशस्चा व विष्णुमतें दशरथाचा पुत्र.

संगर—गंगास्नानानें हा यज्ञोभद्र राजा झाला (पद्म क्रि. ३).

संगव—दुर्योधनाचा गवळी. यानें गोहरणाच्या वेळच्या गाई जवळच असल्याचें धार्तराष्ट्रांना कळविलें व त्यानंतर गोहरण केलें गेलें (म. व. २४०. २ कुं.).

संग्रामजित्—कृष्ण व भद्रा यांचा पुत्र.

२ एक यादव (भा. ११. ३०. १६).

३ युधिष्ठिराच्या सभेंतील क्षत्रिय (म. स. ४.२७ कुं.)

सचैलेय—(सवैलेय पहा).

सच्य—(स्वा. उत्तान.) भागवतमतें हविर्धानाचा पुत्र.

सजातंधि—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

सजीवि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सज्जनाद्रोहक--(धर्माकर पहा).

संजय--लोकाक्षि नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

२ (सो. क्षत्र.) वायुमतें प्रतिपदाचा व भागवतमतें प्रतीचा पुत्र हाच. विष्णुमतें प्रतिक्षत्राचा पुत्र सुंजय होय.

३ (५ सुंजय पहा).

४ (७ सुंजय पहा).

५ (सू. निमि.) विष्णुमतें सुपार्श्वाचा पुत्र. भागवतांत यांचें नांव चित्ररथ आहे.

६ सौवीर देशच्या राजाचा पुत्र. याची आई विदुला. यानें राज्य सिंधु राजानें बळकाविलें म्हणून विदुलेनें यास प्रोत्साहन व द्रव्यसाहाय्य देऊन सिंधुराजाशीं युद्धास प्रवृत्त केलें (म. उ. १३३-१३६ कुं.). हें कथानक कुंतीनें युधिष्ठिरास युद्धास प्रवृत्त करण्याकरितां सांगितलें होतें.

७ द्रौपदीहरणप्रसंगीं सपरिवार हिंडत असलेल्या जयद्रथाच्या अकरा भावांमध्यें हाहि त्याबरोबर असल्याचें कोटिकाश्यानें द्रौपदीस सांगितलें (म. व. २६६. ११ कुं.).

८ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

९ गवल्गण सूताचा पुत्र. याचें गावल्गणि असें पैतृक नांव आढळतें. हा धृतराष्ट्राचा सारथि व सल्लागार होता (म. आ. ६४. १३९ कुं.). भीष्मादिकांचें न ऐकल्यामुळें व द्रौपदीचा अपमान केल्यामुळें यानें दुर्योधनाची निंदा केली व युधिष्ठिरास उपदेश केला (म. स.१०३ कुं.). धृतराष्ट्राज्ञेवरून हा उपप्लाव्यास साम घडवून आणण्याकरितां पांडवांकडे गेला होता (म. उ. २३. १ कुं.). युद्ध पाहतां यावें म्हणून व्यास धृतराष्ट्रास दृष्टि देणार होता. परंतु त्यानें तें पाहवणार नाहीं, करितां नुसतें ऐकण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. म्हणून व्यासानें यास दिव्यदृष्टि, रणांगणावर युद्ध पहात असतां श्रमराहित्य व घनघोर युद्धांतहि अवध्यता असे वर दिले (म. भी. २९ कुं.). यानें धृष्टद्युम्नावर चाल केली. पण त्यानें यास पळवून लाविलें. सात्यकीनेंहि यास एकदां मूर्च्छित केलें (म. श. २४. ५० कुं.). तसेंच हा रणभूमीवरून परत जात असतां याच्या बरोबर धृतराष्ट्रास दुर्योधनानें निरोप पाठविला (म. श. २९. १९-२१. कुं.). यावरून हा युद्धप्रसंग पाहण्याकरितां प्रत्यक्ष हजर असे व यानें सर्व गोष्टींकडे लक्ष असे.हा रात्रीं धृतराष्ट्रास सर्व बातमी सांगत असावा. कृष्णानें अर्जुनास सांगितलेली गीता व युद्धाचें विस्तृत वर्णन यानें धृतराष्ट्रास सांगितलें (म. भी. २५-४२). युद्ध संपल्यानंतर याची दिव्यदृष्टि संपली (म. सौ.९. ६२ कुं.). युद्धानंतर हा धृतराष्ट्रादिकांसमवेत युधिष्ठिराजवळ होता. पण विदुराच्या सांगण्यावरून यास चुकवून धृतराष्ट्र गांधारीसह वनांत गेला. धृतराष्ट्राचा वियोग सहन न झाल्यामुळें नारदानें दिलेल्या माहितीवरून हा हिमाचलावर धृतराष्ट्राच्या शोधार्थ गेला (भा. १. १३. ३१). पुढें धृतराष्ट्र, गांधारी, कुंती व हा असे हिमाचलावर तप करीत असतां याच्या शिवाय सर्व वणव्यांत सांपडून मेले. नंतर हा इतरत्र तपार्थ निघून गेला (म. आश्र. ३९. ३३ कुं.).

१० (सू. इ. भविष्य.) वायु, विष्णु व भागवत यांच्या मतें रणंजयाचा आणि मत्स्यमतें रणेंजयाचा पुत्र. याचा पुत्र शुद्धोद.

संजाति—(३ संयाति पहा).

संज्ञा—(विवस्वत् व सुरेणु पहा).

संज्ञेय—(सो. सह.) वायुमतें कीर्तीचा पुत्र (संहत पहा).

सती—अंगिरस्ची पत्नी. हिनें अथर्वांगिरस् वेदाला पुत्र मानिलें.

२ दक्ष व प्रसूति यांची कन्या. विष्णूच्या अंशानें ही झाली (पद्म. सृ. २९). मूळ भवानीनें नारीसृष्टि निर्माण करण्याकरितां दक्षाच्या घरीं अवतार घेतला (शिव. शत. ३; दे. भा. ७. ३०). हिचें मुख पाहण्याकरितां ब्रह्मयानें धूर करून शंकरास डोळे झाकावयास लाविले (स्कंद. ६. ७७). शंकरास न बोलाविल्यामुळें रागावून हिनें दक्षाच्या यज्ञांत देहत्याग केला. ही कथा सर्वत्र आहे (पद्म. सृ. ५; वायु. १. ३०; कालि. १८; दुर्गा पहा). पण शंकरानें हिचा त्याग केल्यामुळें हिनें देहत्याग केल्याचीहि कथा आहे (शिव. रुद्र. स. २५).

सत्कर्मन्—(सो. अनु.) धृतव्रताचा पुत्र. याचा पुत्र अधिरथ व नातू कर्ण (भा. ९. २३. १२). यानें ब्राह्मण स्त्रीशीं शास्त्रविधीनें विवाह केला होता. हा सूतवृत्ति करीत असे. सत्यकर्मन् असें याचें नांव विष्णु व वायु यांच्या मतें आहे.

सत्कृत—पृथुक देवांतील एक.

सत्कृति—संकृति राजाची पत्नी व रंतिदेवाची माता.

सत्य—कलिंगाचा चक्ररक्षक. यास भीमानें मारिलें (म. भी. ५४. ७६ कुं.).

२ (स्वा. उत्तान.) हविर्धान व हविर्धानी यांचा एक पुत्र.

३ उत्तम मन्वंतरांतील देवविशेष (भा. ८. १०. २४).

४ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

५ दहा विश्वेदेवांपैकीं एक.

६ वितत्याचा पुत्र. याचा पुत्र संत (म. अनु. ३०).

७ अंगिरस् व सुरूपा यांचा पुत्र. एक देव (मत्स्य. १९६).

८ तामस मन्वंतरांतील देवविशेष.

९ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

१० उत्तम मन्वंतरांतील अवतार. हा सत्येचा पुत्र होय.

११ दुसऱ्या द्वापरांत झालेला व्यास (व्यास पहा).

१२ (उंच्छवृत्ति पहा).

१३ सुधामन् देवांतील एक.

१४ अमिताभ देवांपैकीं एक.

१५ आभूतरजस् देवांपैकीं एक.

१६ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

१७ तामसांतील देवगण. अश्व, आनंद, क्षेम, दिक्पति, दिवि, बृहद्वपु, वर्चोधामन्, वाक्पति, विश्व, शंभु, सदश्व व स्वमृडीक (ब्रह्मांड. २. ३४-३५).

सत्यक—तामस मन्वंतरांतील देवगण.

२ रैवत मनूचा एक पुत्र.

३ कृष्ण व भद्रा यांचा पुत्र.

४ (सो. वृष्णि.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें हा शिनीचा पुत्र (म. आ. २३९. ११ कुं.). मत्स्यमतें याचें नांव सत्यवत् असें आहे.

सत्यकर्मन्—(सो. अनु.) विष्णु व वायु यांच्या मतें धृतव्रताचा पुत्र.

२ त्रिगर्तांपैकीं एक. यास अर्जुनानें मारिलें (म. श. २६. ३७ कुं.).

सत्यकाम जाबाल—श्रद्धा व तप हीं ब्रह्मोपासनेचीं अंगें आहेत, हें दाखविण्यासाठीं याची सुंदर कथा आली आहे. ती अशी–जबाला नामक स्त्रीला सत्यकाम नांवाचा पुत्र होता. गुरुकुलांत जाण्यापूर्वी आईला गोत्र विचारितां तिनें सांगितलें कीं, तुझें गोत्र काय, हें मला ठाऊक नाहीं. मात्र माझें नांव जबाला आहे आणि तुझें नांव सत्यकाम आहे, एवढेंच मला ठाऊक आहे. पतिगृहीं अतिथिअभ्यागतांच्या सेवेमध्यें व इतर कामांमध्यें मी अत्यंत व्यग्र होतें. शिवाय, मी तरुण होतें. तेव्हां तूं मला झालास. लज्जेनें त्या वेळीं मीं ती गोष्ट विचारिली नाहीं. आणि तूं झाल्याबरोबर तुझा पिता मरण पावला. तर तूं गुरूंना सांग कीं, ' मी जबालेचा पुत्र सत्यकाम आहें. ' नंतर सत्यकाम गौतम हारिद्रुमत यांजकडे गेला आणि नम्रतेनें म्हणाला, ' हे भगवन, ब्रह्मचर्यपूर्वक अध्ययन करावें, म्हणून मी आपणांकडे आलों आहें.' गौतमानें विचारिलें, ' बाळा, तुझें गोत्र काय ?' त्यावर आईनें सांगितल्याप्रमाणें यानें सर्व गुरूला सांगितलें. तेव्हां गौतमानें याच्या सत्यवक्तेपणाची प्रशंसा करून याचें उपनयन केलें. कृश व अशक्त अशा चारशें गाई गोठ्यांतून सोडून गौतमानें याला त्यांच्या मागें जाण्यास सांगितलें. ' नंतर चारशेंच्या हजार गाई झाल्याशिवाय आपण परत येणार नाहीं ' अशी यानें प्रतिज्ञा केली. त्यानंतर बरींच वर्षें हा अरण्यांत राहिला. तेव्हां चारशेंच्या हजार गाई झाल्या. पुढें वायुदेवतेनें संचार केलेल्या एका ऋषभानें याला ब्रह्माचा चतुर्थांश सांगितला. नंतर आचार्यगृहीं अग्नीनें याला ब्रह्मज्ञानाचा दुसरा चतुर्थांश सांगितला. पुढें यानें आदित्यरूपी हंसाची सेवा केली व त्यापासून तिसऱ्या पादाचें ज्ञान संपादन केलें. चवथा पाद प्राणरूपी मद्गु नांवाच्या जलचर प्राण्यानें सांगितला. नंतर हा आचार्यगृहीं आला. याचें मुखावलोकन करून गौतमानें याला ज्ञान झाल्याचें जाणिलें. शेवटीं गौतमानें सांगितलें कीं, ' तूं जें जाणलें आहेस, त्याहून अधिक ज्ञान कांहींच उरलें नाहीं, ' (छां. उ. ४. ४-९).

हा मनाला ब्रह्म मानणारा असून याज्ञवल्क्याशीं समकालीन होता (बृ. उ. ४. १. ६).

सत्यकाम जाबालानें राज्याभिषेकाच्या वेळीं म्हणावयाच्या मंत्रांसंबंधीं भिन्न मत दिलें आहे (ऐ. ब्रा. ८.७). व या होमाविषयीं याचें पैंग्याबरोबर मत दिलें आहे (श. ब्रा. १३. ५. ३.१).

मैत्र्युपनिषदांत याचा उल्लेख आहे, पण तो हाच कीं काय, हें सांगतां येत नाहीं (मै. उ. ६. ५).

२ हा जानकि आयस्थूणाचा शिष्य आहे (बृ. उ.६. ११).

सत्यकाम शैब्य—ब्रह्मज्ञान संपादण्याकरितां पिप्पलादाकडे हा गेला होता (प्र. उ. १).

सत्यकामा—वायुमतें भंगकारकन्या व कृष्णपत्नी.

सत्यकेतु--(सो. क्षत्र.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें धर्मकेतूचा पुत्र.

२ (१ पद्मावती व २ गोभिल पहा).

सत्यघोष—एक शूद्र. याचे पुत्र गर व सगर (पद्मकि. ३).

सत्यजित्—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

२ उत्तम मन्वन्तरांतील इंद्र.

३ कार्तिकांत विष्णु सूर्याबरोबर असणारा यक्ष.

४ (सो. क्रोष्टु.) आनक व कंका यांचा पुत्र.

५ (सो. मगध. भविष्य.) विष्णुमतें सुनीताचा पुत्र. वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें सुनेत्राचा पुत्र. याचा पुत्र विश्वजित् (भा. ९. २२. ४९).

६ द्रुपदाचा पुत्र (म. आ. १४८. ५० कुं.). यास द्रोणाचार्यानें मारिलें (म. द्रो. २१.२१ कुं.).

७ मरुतांच्या दुसऱ्या गणांपैकीं एक.

सत्यज्योति—मरुतांच्या पहिल्या गणांपैकीं एक.

सत्यतपस्—उतथ्याला खरें बोलण्याच्या नियमामुळें मिळालेलें नांव. याला सत्यतपस् किंवा सत्यव्रत म्हणत असत. हा अत्यंत विद्याहीन व आचारहीन असे. एकदां याच्या पुढून व्याधानें जखमी केल्यामुळें रक्तबंबाळ झालेला एक वराह गेला. त्याला पाहिल्याबरोबर याच्या मुखांतून ' ऐ ऐ ' असे दुःखोद्गार सहज बाहेर पडले. पण ' ऐ ' सारस्वतबीज मंत्र याच्या तोंडून बाहेर पडल्यामुळें याला सत्यांतील तारतम्य समजूं लागलें. व व्याध वराहाच्या शोधार्थ आला असतां वराहाच्या मृत्यूला कारण होणार हें सत्य नव्हे, असें जाणून यानें त्याला कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. पुनः विचारतां 'दृष्टीला बोलतां येत नाहीं व वाणीला पाहतां येत नाहीं' असें यानें उत्तर दिलें (दे. भा. ३.११).

२ एक ऋषि. याच्या तपाला विघ्न आणल्यामुळें शापानें बोरी झालेल्या अप्सरांचा भरतानें उद्धार केला (८ भरत पहा).

३ हा ऋषि कृष्णोपासनेनें भद्रा नांवाची गोपी झाला (पद्म. पा. ७२).

सत्यतर—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें सत्यहिताचा पुत्र व शिष्य.

सत्यदृष्टि—पृथुक देवांतील एक.

सत्यदेव--भीमानें मारिलेला कलिंगाचा एक चक्ररक्षक (म. भी. ५४. ७६ कुं.).

२ त्रिगर्त राजापैकीं एक. यास अर्जुनानें मारिलें (म. क. १८. २१-२२ कुं.).

सत्यदेवी—देवककन्या (मत्स्य. ४४.७३).

सत्यधर्म—धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

सत्यधर्मन्—एक राजा. हा पापी मनुष्य गंगास्नानानें व नामस्मरणानें मुक्त झाला (पद्म. क्रि. ९).

सत्यधृत—(सो. ऋक्ष.) विष्णुमतें पुष्पवताचा पुत्र. भागवत व वायु यांचे मतें याचें नांव सत्यहित व मत्स्यमतें सत्यधृति असें आहे.

सत्यधृति—(सो. द्विमीढ.) भागवतमतें कृतिमत्‌चा आणि मत्स्य व वायु यांच्या मतें धृतिमत्‌चा पुत्र.

२ (सो. नील.) शतानंदाचा पुत्र. हा धनुर्वेदनिष्णात होता.

३ द्रौपदीस्वयंवरांतील एक राजा (म. आ. २०१.१० कुं.).

४ द्रुपदाचा पुत्र. यास द्रोणाचार्यानें ठार केलें (म. क. ३. ३४ कुं.).

५ सुचित्ताचा पुत्र असावा (म. उ. १९६. २८ कुं.). हा पांडवांचे बाजूस होता (म. उ. १७१. १८ कुं.). हा धनुर्वेद व ब्राह्मवेद यांत पारंगत होता. याचे अश्व अरुण वर्णाचे होते (म. द्रो. २३). यास द्रोणानें मारिलें (म. क. ३. ३१ कुं.).

६ (सो. वसु.) विष्णुमतें सारणाचा पुत्र.

७ (सो. ऋक्ष.) मत्स्यमतें पुण्याचा पुत्र (सत्यधृत पहा).

८ (सू. निमि.) विष्णुमतें महावीर्याचा पुत्र. वायु व भागवत यांच्या मतें यास सुधृति असें नामांतर आहे.

सत्यध्वज—(सू. निमि.) ऊर्जवहाचा पुत्र. याचें नांव भागवतमतें सनद्वाज व वायुमतें सुतद्वाज असें आहे.

सत्यनेत्र—वैवस्वत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

सत्यभामा—सत्राजित्‌ची कन्या व कृष्णपत्नी. हिला कृष्णानें अर्जुनाचा त्रिदंडीसंन्यास सांगून त्यास बंधूप्रमाणें वागविण्यास सांगितलें (म. आ. २३८ कुं.). नरकासुरास मारिल्यावर हिच्यासह कृष्ण स्वर्गी गेला व तेथून इंद्राचा पारिजातवृक्ष हिच्याकरितां त्याशीं युद्ध करून कृष्णानें आणिला (म. स. ५६ कुं.; भा. १०. ५९; ह. वं. २. ६४-७३; विष्णु. ५. ३०). नारदानें स्वर्गाहून आणलेलीं पारिजात-पुष्पें कृष्णास दिलीं. त्यानें तीं हिला न देतां इतर स्त्रियांस दिलीं, हें पाहून हिला राग आला. तेव्हां त्यानें इंद्राकडून पारिजातकवृक्ष आणून हिच्या घरीं लाविला. पुढें जन्मोजन्मीं हाच पति लाभावा म्हणून नारदाच्या कुचेष्टेंतील सांगण्यावरून हिनें त्यास वृक्ष व कृष्ण दान दिलें. पण नारद त्यांस घेऊन चालला असतां त्यांच्या मोबदला भारंभार सुवर्ण, सवत्स धेनु वगैरे देऊन हिनें त्यांना परत मिळविलें (ह. वं. २. ६४-७३; पद्म. उ. ८८). हिच्यासह कृष्ण पांडवांस भेटण्याकरितां काम्यकवनांत गेला होता (म. व. १८५. ७ कुं.). तेथें द्रौपदीस हिनें पतिवश कसा ठेवावा हें विचारल्यावरून तिनें अहंकार न धरतां निर्दोष वृत्ति ठेवावी, हा उपाय सांगून त्याचाच स्वतः सदा अवलंब केला असल्याचें सांगितलें (म. व. २३४. ४ कुं.). कृष्णनिधनानंतर स्वर्गलोकीं जाण्याकरितां ही तपोवनांत जाऊन तप करीत राहिली (म. मौ. ८. ७५ कुं.). हिला भानु व भैमरिक (विष्णु. ५. ३२. १), भानु, सुभानु, स्वर्भानु, प्रभानु, भानुमत्, चंद्रभानु, बृहद्‌भानु, अतिभानु, श्रीभानु, प्रतिभानु (भा. १०. ६१. १०), सानु, भानु, अक्ष, रोहित, मंत्रविद, जर, अंधक, ताम्र, चक्र, सौभरि, जरंधर व भानु हे पुत्र आणि सौभरिका, ताम्रपर्णी, जरंधरा या कन्या होत्या (ब्रह्मांड. ३. ७१. २४७; वायु. २. ३५. २४०; सत्राजित् पहा).

सत्ययज्ञ पौलुषि—एक आचार्य (श. ब्रा. १०. ६. १. १; छां. उ. ५. ११-१३). याला प्राचीनयोग्यहि म्हटलें आहे (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. २).

सत्ययज्ञ पौलुषित—एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. १. ३९. १).

सत्यरथ—(सू. निमि.) भागवतमतें समरथाचा व विष्णुमतें मीनरथाचा पुत्र.

२ दुर्योधनपक्षीय त्रिगर्तराजा. यास अर्जुनानें मारिलें (म. उ. १६६. ११; श. २७ कुं.).

३ (सू. इ.) मत्स्यमतें सत्यव्रताचा पुत्र.

४ (सो. अनु.) मत्स्यमतें चित्ररथाचा पुत्र.

५ शिवपूजा अर्धवट टाकल्यानें या विदर्भराजाचे व याच्या कुटुंबाचे हाल झाले (२ पांड्य पहा; शिव. शत. ३१). स्कंदांत याला सत्यसंध म्हटलें आहे (स्कंद. ३. ३. ६).

सत्यवचस् राथीतर—सत्याची महती गाणारा ऋषि (तै. उ. १. ९. १).

सत्यरथा—त्रिशंकूची पत्नी.

सत्यवत्—(३ सत्यवाच् पहा).

२ शाल्वदेशचा राजा द्युमत्सेन हा याचा पिता होय. यास लहानपणापासूनच अश्वांची फार आवड होती. हा अश्वांचीं चित्रें करी व भिंतीवरहि तीं चित्रित करी. म्हणून यास चित्राश्व म्हणत. हा अल्पायु होता. पण याची स्त्री सावित्री हिनें यास पातिव्रत्यप्रभावानें दीर्घायु केलें (सावित्री पहा).

३ (सो. वृष्णि.) मत्स्यमतें शिनीचा पुत्र (४ सत्यक पहा).

४ तेजःपुरचा राजा व ऋतुंभराचा पुत्र. हा ऋतुंभरास रामभक्ति, गोसेवा व ब्राह्मणांस दानधर्म केल्यामुळें झाला. पुढें रामाचा अश्वमेधीय घोडा याचे नगरांतून जात असतां

हा मोठ्या आनंदानें शत्रुघ्नास मिळाला व अश्वरक्षक होऊन त्याबरोबर गेला (पद्म. पा. ३०-३२).

सत्यवती—लोपामुद्रेचें नामांतर.

२ गाधि राजाची कन्या, ऋचीक ऋषीची स्त्री. ही जमदग्नि ऋषीची माता व विश्वामित्राची ही बहीण होय. पतिव्रता देहासह स्वर्गास गेली, व कौशिकी नदीच्या रूपानें पृथ्वीवर आली (वा. रा. बा. ३४).

३ सुग्राहूची स्त्री. रामानें अश्वमेध केला, त्या वेळीं जीं जोडपीं त्या अश्वास स्नान घालावयास सरयूवर गेलीं होतीं, त्यांपैकीं हेंहि एक होतें (पद्म. पा. ६७).

४ उपरिचर वसु राजाची कन्या. हिला कालीं, मत्स्यगंधा, गंधवती व योजनगंधा अशीं नांवें होतीं. हिला कौमारदशेंत पराशर ऋषीपासून कृष्ण द्वैपायन नांवाचा सुप्रसिद्ध मुलगा झाला. हीच पुढें शंतनु राजाची स्त्री झाली. चित्रांगद व विचित्रवीर्य हे हिचे पुत्र होत. शेवटीं ही आपल्या सुनांसह अरण्यांत गेली व तेथेंच मरण पावली (म. आ. १३७. १२ कुं.). ही वसूच्या वीर्यापासून झाली असल्यामुळें क्षत्रिय-कन्या होय (स्कंद. ५. ३. ९७).

सत्यवर्मन्—त्रिगर्ताचा बंधु.

सत्यवाच्—कश्यप व मुनि यांचा पुत्र.

२ चक्षुर्मनु व नड्वला यांचा पुत्र. यास सत्यवत् असेंहि नामांतर आहे (भा. ४. १३. १६).

३ रैवत मनूचा पुत्र.

४ सावर्णि मनूचा पुत्र.

सत्यव्रत—त्रिशंकूचें नामांतर.

२ द्रविड देशचा राजा (भा. ८. २४. १३). हा राज्य दुसऱ्यावर सोंपवून आपण कृतमाला नदीच्या तीरीं स्नानसंध्या करीत राहिला. ही कृतमाला नदी म्हणजे मदुरा शहर जिच्या तीरावर आहे ती वैगा नदी होय. हिचा उगम मलय पर्वतावर आहे (मार्क. ५७; विष्णु. २. ३). मनु आपल्या मुलावर राज्य सोंपवून मलयपर्वताच्या एका भागावर तपश्चर्येस गेला, व तेथें यानें मोठी तपश्चर्या करून स्थिरचर पृथ्वीचा संरक्षक होण्याविषयीं वर मागून घेतला (मत्स्य. १).

गेल्या कल्पाच्या शेवटीं नैमित्तिक ब्राह्म प्रलय झाला. तेव्हां हयग्रीवानें ब्रह्मदेवापासून वेद पळविले म्हणून हरीनें मत्स्यावतार घेतला. त्या वेळीं जो प्रियव्रत केवळ पाण्यावर राहून तप करीत होता, तो सध्यां वैवस्वत मनु असून श्राद्धदेव म्हणून प्रसिद्ध आहे. हा कृतमालेंत तर्पण करीत असतां याच्या ओंजळींत सांपडलेला मासा हा पाण्यांत सोडूं लागला, तेव्हां त्यानें आपल्या ज्ञातीपासून संरक्षण करण्याविषयीं विनंति केली तेव्हां त्याला योग्य स्थळीं ठेवून यानें त्याचें संरक्षण केलें व शेवटीं समुद्रांत सोडलें. शेवटीं त्यानें सांगितलें कीं, आजपासून सातवे दिवशीं सर्व लोक पाण्यांत बुडतील तेव्हां एक प्रचंड नौका तुझेजवळ येईल. पण मत्स्यपुराणांत शंभर वर्षें अवर्षण पडून नंतर प्रलय होईल असें आहे (मत्स्य. २. ३). त्यांत तूं सर्व लोकांना घेऊन बैस. सूर्याचा प्रकाश नसला तरी तुला सर्व दिसेल. वासुकीच्या दोरीनें माझ्या शिंगाला ती नौका बांध. ब्रह्मदेवाची रात्र म्हणजे ब्राह्मप्रलय संपेपर्यंत मी तुला घेऊन फिरेन. नंतर मी तुला ज्ञानाचा उपदेश करीन. त्याप्रमाणें पुढें होऊन मत्स्यानें सत्यव्रताला ज्ञान, योग व क्रिया यांचें वर्णन सांगितलें असून आत्मज्ञान असलेल्या मत्स्यपुराणाचा उपदेश केला. व शेवटीं मत्स्याच्याच कृपेनें सत्यव्रताला श्राद्धदेव वैवस्वत मनूचा मान मिळाला (भा. ८. २४.१०; मत्स्य. १. २; २९०). ह्या मत्स्यावताराच्या वेळीं झालेल्या प्रलयासंबंधीं टीकाकार श्रीधरानें पुढीलप्रमाणें शेरा मारिला आहे. हा वास्तविक प्रलय नव्हे. भगवंताच्या मनांतून सत्यव्रताला ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करावयाचा होता. म्हणून त्यास प्रथम वैराग्य उत्पन्न होण्यासाठीं व आपलें सामर्थ्य कळून येण्यासाठीं भगवंतानें नुसता भास दाखविला. चालूं वैवस्वत मन्वंतरांत मार्कंडेयास प्रलयभास दाखविल्याचें असेंच दुसरेंहि एक उदाहरण आहे.

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. यास सत्यसंध असें नामान्तर आहे.

४ दुर्योधनपक्षाचे जे संशप्तक त्रिगर्त त्यांतील एक (म. भी. ६२. १७ कुं.).

५ (१ सत्यतपस् पहा).

६ सत्यसेन अवताराचा एक अनुचर (भा. ८. १. २५).

सत्यव्रता—सुबलकन्या, गांधारीभगिनी व धृतराष्ट्रपत्नी.

सत्यश्रवस्—(सू. नरि.) भागवतमतें वीतिहोत्राचा पुत्र. याचा पुत्र उरुश्रवस्.

२ अभिमन्यूनें मारिलेला दुर्योधनपक्षीय राजा (म. द्रो. ४५).

३ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायुमतें मार्कंडेयाचा शिष्य व पुत्र. ब्रह्मांडमतें मांडूकेयाचा शिष्य व पुत्र.

सत्यश्रवस् आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ७९-८०). हाच वाग्य सत्यश्रवस् होय.

सत्यश्री—व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें सत्यहिताचा शिष्य व पुत्र.

सत्यसंध—यानें आपले प्राण देऊन लोकांचे प्राण वांचविले (म. शां. २४०. १६ कुं.).

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

३ (५ सत्यरथ पहा).

सत्यसहस्—याची पत्नी सूनृता व पुत्र स्वधामन्.

सत्यसेन—उत्तम मन्वंतरांतील अवतार. हा धर्म व सूनृता यांचा पुत्र होय (भा. ८. १. २५).

२ कर्णाचा मुलगा (म. क. ४३. ४८; श. ९. २२ कुं.). यास नकुलानें शक्ति टाकून ठार केलें (म. श. ९. ४१ कुं.).

सत्यसेना—सुबल कन्या, गांधारीभगिनी व धृतराष्ट्रपत्नी.

सत्यहविस्—एक आचार्य (मै. सं. १. ९. १. १५).

सत्यहित—(सत्यधृत पहा).

२ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें सत्यश्रव्याचा शिष्य व पुत्र.

सत्या—मन्यूची पत्नी व भावनाची माता.

२ धर्माची कन्या व शंयूची पत्नी.

३ बृहद्रथाची पत्नी. हिचा पुत्र जरासंध.

४ कोसल देशांतील नग्नजित् राजाची कन्या. हिच्या स्वयंवरप्रसंगीं सात मस्त बैलांना जिंकील त्याला ही द्यावयाची असा पण होता. तो पण जिंकून कृष्णानें हिला वरिलें (भा. १०. ५८. ३२-४७). हिला वीर, चंद्र, अश्वसेन, चित्रगु; वेगवत्, वृष, आम, शंकु, वसु व कुन्ति असे पुत्र होते (भा. १०. ६१. १३). हिनें आपला विवाहवृत्तान्त द्रौपदीस सांगितला होता (भा. १०. ८३. १३). ही विष्णुभक्तीनें हा जन्म पावून कृष्णपत्नी झाली होती (पद्म. सृ. १३; गरुड. २. २०).

५ उत्तम मन्वंतरांतील अवताराची माता.

सत्याधिक्वाच् चैत्ररथि—एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. १. ३९. १).

सत्यायु—पुरूरवस् व उर्वशी यांचा पुत्र (शतायु पहा).

सत्यापाढ—(हिरण्यकेशिन् पहा).

सत्येषु—(सो. पूरु.) रौद्राश्व व मिश्रकेशी अप्सरा यांचा पुत्र.

सत्येषु—अर्जुनानें मारिलेला त्रिगर्तांपैकीं एक (म. श. २६. ३९ कुं.).

सत्राजित् किंवा सत्राजित—(सो. वृष्णि.) निम्नाचा पुत्र सत्राजित् (भा. ९. २४). दुसऱ्या ठिकाणीं निघ्न असून त्याचा पुत्र सत्राजित् किंवा शक्तिसेन असें म्हटलें आहे (मत्स्य. ४५. ३; पद्म. सृ. १३). सत्राजित् हा गतजन्मीं मायापुरींतील अग्निगोत्रज देवशर्मा ब्राह्मण होता व याची कन्या गुणवती. ती पुढें सत्यभामा झाली (पद्म. उ. ८८). याला एकंदर दहा स्त्रिया असून त्यांना एक हजार मुलें होतीं. वीरवती स्त्रीपासून याला भंगकार झाला (ब्रह्मांड. ३. ७१. ५६). भंगकाराची आई द्वारवती असाहि उल्लेख आहे (वायु. १. ३४. ५४). सत्राजिताला प्रसेन नामक भाऊ होता (भा. ९. २४. १३).

याला सूर्यप्रसादानें अत्यंत तेजस्वी असा स्यमंतक मणि प्राप्त झाला होता (भा. १०. ५५. ३). तो मणि जेथें असेल, तेथें रोग, दुर्भिक्ष यांपासून बिलकुल पीडा होत नसे. शिवाय तो रोज आठ भार सोनें प्रसवत असे. एके दिवशीं सत्राजित् तो मणि कंठांत धारण करून द्वारकेस परत येत असतां जणूं काय सूर्यच कृष्णाच्या भेटीस येत आहे, असें लोकांस वाटलें. परंतु कृष्णानें त्यांना वस्तुस्थिति सांगून त्यांच्या भ्रमाचें निरसन केलें. नंतर सत्राजित् घरीं गेल्यावर कृष्णाला वाटलें कीं, तो मणि उग्रसेनाजवळ असावा, म्हणून तो मण्याची याचना करण्याकरितां सत्राजिताच्या घरीं गेला. परंतु यानें कृष्णाला विन्मुख परत पाठविलें. पुढें कांहीं काल लोटल्यावर सत्राजिताचा भाऊ प्रसेन तो मणि कंठांत धारण करून अरण्यांत मृगयेस गेला असतां त्याला व त्याच्या अश्वाला सिंहानें ठार मारून तो मणि काढून घेतला. सिंह जरा पुढें जातो, तों जांबवानानें त्याला ठार मारिलें व मणि घेऊन तो आपल्या गुहेंत प्रवेशला. इकडे सत्राजितानें प्रसेनाची पुष्कळ वाट पाहिली, तरी प्रसेन परत आला नाहीं, हें पाहून याला फार दुःख झालें. परंतु कृष्णानें केलेल्या मण्याच्या मागणीची याला आठवण होऊन त्यानेंच प्रसेनाला मण्याच्या लोभानें ठार मारिलें असावें, असें हा उघड उघड बोलूं लागला. ही वार्ता कृष्णाला समजतांच तो कित्येक यादवांसहवर्तमान प्रसेनाचा शोध लावण्याकरितां बाहेर पडला. वनांत प्रवेश करतांच कृष्णाला प्रसेन, त्याचा अश्व व सिंह मरून पडलेले आढळून आले. परंतु मणि मात्र तेथें दिसेना. तेव्हां समीपच जमिनीवर उमटलेल्या पावलांच्या धोरणानें त्यांनीं चोरणाराचा माग सुरूं केला, तों ते एका गुहेपाशीं आले. नंतर बाकीच्या यादवांना गुहाद्वारापाशीं ठेवून कृष्ण स्वतः एकटाच आंत प्रवेशला. आंत जाऊन पाहतो, तों त्या स्यमंतक मण्याशीं ऋक्षशिशु खेळत असल्याचें त्याला आढळून आलें. कृष्णाला पाहतांच त्या मुलाची दाई घाबरून ओरडली, त्याबरोबर जांबवान् बाहेर आला; व त्याचें आणि कृष्णाचें प्रचंड बाहुयुद्ध सुरूं झालें. तें एकंदर अठ्ठावीस दिवस चालूं होतें. शेवटीं जांबवान् थकून जाऊन त्यानें कृष्णाचा स्तव केला. नंतर कृष्णानें आपण येथें कां व कशाकरितां आलों, तें सर्व वृत्त जांबवानाला निवेदन केलें. तें ऐकून जांबवानानें आपली कन्या जांबवती व स्यमंतक मणि हीं कृष्णाला अर्पण केलीं. इकडे गुहाद्वारापाशीं बसलेले यादव बारा दिवस कृष्णाची वाट पाहून दुःखानें परत द्वारकेस गेले.

तेव्हां कृष्णहि त्वरेनें निघून द्वारकेस आला. नंतर कृष्णानें उग्रसेनाच्या समक्ष सत्राजिताला बोलाविलें. व त्याला घडलेलें सर्व वर्तमान निवेदन करून मणि त्याच्या स्वाधीन केला. तेव्हां कृष्णावर मिथ्या आळ घेतल्याबद्दल याला पश्चात्ताप होऊन हा मनांत खजिल झाला व मणि घेऊन घरीं गेला. पुढें कृष्णाशीं सख्य जोडण्याकरितां यानें आपली कन्या सत्यभामा व आंदण म्हणून स्यमंतक मणि हीं कृष्णाला दिलीं. परंतु कृष्णानें तो मणि सत्राजिताजवळच ठेविला.

पुढें कुंतीसहवर्तमान पांडव लाक्षागृहांत दग्ध झाले, ही बातमी कृष्णाला समजतांच तो बलरामासमवेत हस्तिनापुरीं गेला. इकडे कृष्ण द्वारकेंत नाहीं, अशी संधि पाहून व सत्राजितानें सत्यभामा आपणांस द्यावयाची, असें कबूल करून शेवटीं कृष्णास दिली, म्हणून अक्रूर व कृतवर्मा यांनीं शतधन्व्याला तो मणि सत्राजिताला ठार मारून चोरून आणण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें शतधन्व्यानें सत्राजिताकडे जाऊन हा निद्रित असतां याचा वध केला (भा. १०.५७.५) व मणि घेऊन तो परत आला. हें वर्तमान सत्यभामेकडून हस्तिनापुरीं कृष्णास समजतांच तो शतधन्व्याच्या शोधाला निघाला. पण शतधन्व्यानें मणि अक्रूराचें स्वाधीन केला व आपण आनर्ताहून विदेहांत शिरला. तेथें त्याचा घोडा मेल्यामुळें तो मिथिलेच्या रानांत कृष्णाच्या हातीं सांपडून मारला गेला. पण मणि मिळाला नाहीं. तेव्हां कृष्ण द्वारकेस आला. तेथें मणि अक्रूराजवळ असल्याचें त्याच्या लक्षांत आलें. कृष्णानें अक्रूरास सामोपचारानें द्वारकेंत आणवून सर्वांना मणि दाखविला व मणि अक्रूराजवळ ठेवूनच सर्वांचा संशयनिरास केला (भा. १०.५६-५७; विष्णु. ४.१३-१४; ह. वं. १.३८-३९).

'अक्रूरो ददते मणिम्' ही म्हण निरुक्ताच्या वेळीं प्रसिद्ध होती (नि. २. ११). हाच मणि सध्यांचा कोहिनूर हिरा असावा.

सत्राजिताला एकंदर एक हजार मुलें होतीं. भंगकार, व्रातपति व तपस्वी असे तीन पुत्र व सत्यभामा, व्रतिनी व दृढव्रता अशा तीन कन्या प्रसिद्ध होत्या (ब्रह्मांड. ३. ७१. ५४-५७). तपस्वीला वसुमेध असें नामांतर आहे (ब्रह्म. १६. ४६). दुसऱ्या ठिकाणीं भंगकार, व्रतपति व तपस्वान्त अशीं नांवें आढळतात (वायु. २. ३४. ५३). मत्स्य, वायु व ब्रह्मांड यांवरून सत्यभामादि संतति भंगकाराची आहे असें वाटतें, पण संदर्भावरून पाहतां तें बरोबर नाहीं. हा सूर्योपासनेनें मुक्त झाला (भवि. ब्राह्म. ११६-११७).

सत्रायण—याची स्त्री विताना व पुत्र बृहद्भानु (भा. ८. १३. ३५.).

सत्य--रैवत मनूचा पुत्र.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

३ (सो. क्रोष्टु.) वायुमतें पुरूद्वहाचा पुत्र.

सत्वत—(सात्वत पहा).

सत्वदंत—वायुमतें वसुदेव व भद्रा यांचा पुत्र.

सद—अंगिरा व सुरूपा यांचा पुत्र, देव.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

सदश्व—सत्य देवांतील एक.

२ (सो. पूरु.) विष्णु, वायु व मत्स्य यांच्या मतें समराचा पुत्र.

३ यमाच्या सभेंतील एक सभासद (म. स. ८. १२ कुं.).

सदसस्पति—कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र.

सदस्यवत् किंवा **सदस्यमत्**-- अंगिरस्कुलांतील गोत्रकार व मंत्रकार.

सदस्यु--अंगिरसांतील कुत्सांचा प्रवर.

सदस्योर्मि—यमसभेंतील राजर्षि (म. स. ८. ११ कुं.).

सदाचंद्र--(भविष्य.) वायुमतें मथुरा नगरींतील एक राजा. पण ब्रह्मांडमतें वैदेशांतील नागवंशीय राजा.

सदापृण आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ४५). याचा प्रत्यक्ष मंत्रांत उल्लेख आहे (ऋ. ५. ४४. १२).

सद्योजात--शिवाचें नांव व त्याचा अवतार.

सध्रि वैरूप—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ११४). सध्रीचा प्रत्यक्ष मंत्रांत उल्लेखहि आहे (ऋ. ५. ४४. १०).

सध्वंस काण्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ८).

सनक—हें दोन काण्यांचें नांव असून विभिंदुकीयाच्या यज्ञांत यांनीं भाग घेतला होता (जै. ब्रा. ३. २३३). ब्रह्मयानें तप केल्यामुळें विष्णु सनक, सनंदन, सनातन व सनत्कुमार या चार रूपानें त्याचा मानसपुत्र झाला (भा. ३. १२. ४; ४. ८. १). महाभारतांत एक सनत्सुजातीयपर्व आहे (म. उ. ४१-४६ कुं.). ब्रह्मसभेस जातांना सीता नांवाच्या गंगेच्या फांद्यावर यांचा नारदाशीं संवाद झाला होता (नारद. १. १-२). हे लहान बालकाएवढे दिसत. यांस आंत जाण्यास अटकाव केल्यामुळें वैकुंठाच्या द्वारपालांस यांनीं शाप दिला (भा.७.१.३५). पारस्कर गृह्यसूत्रांतील (परिशिष्ट) तर्पणांत यांचा (सनत्कुमाराखेरीज) उल्लेख असून हे सर्व कंक नांवाच्या शिवावताराचे शिष्य होते. हे विरक्त होते म्हणून यांनीं प्रजोत्पादन केलें नाहीं (पद्म. सृ. ३). हा भृगुकुलांतील असून याच्या नांवावर सनकसंहिता नांवाचा एक ग्रंथ आहे (c. c.).

२ वृत्राचे अनुयायी (ऋ. १. ३३. ४).

सनग—हा परमेष्ठिन्‌चा शिष्य व याचा शिष्य सनातन (बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६ ३; श. ब्रा. १४. ७. ३. २८).

सनति—(सो. द्विमीढ.) वायुमतें सन्नतिमत्‌चा पुत्र.

सनत्कुमार—स्कंदाचें नांव.

२ यानें नारदास उपदेश केला (छां. उ.७.१. १; २६). यानें सांख्यायनास भागवत (भा. ३. ८. ७), नारदास भागवताचें महत्त्व(पद्म.उ.१९३-१९८), ऋषींना भगवत्स्वरूप (म. शां. २२७ कुं.), वृत्रासुरास विष्णुमाहात्म्य (म. शां. २८६ कुं.), नारदास (म. अनु. ३८ कुं.) व रुद्रास तत्त्वसृष्टि (म. अनु. १६५-१६९ कुं.) सांगितली. शापामुळें प्राप्त झालेला उष्ट्रदेह टाकून यानें नंदीपासून शिवव्रत ऐकिलें (लिंग. २. ९). यानें दशरथपुत्रासंबंधीं भविष्य केलें होतें (वा रा. बा. ९; १ सनक पहा). याच्या नांवावरील ग्रंथ-वास्तुशास्त्र, सनत्कुमारसंहिता, सनत्कुमारतंत्र, सनत्कुमारकल्प (c. c.).

३ आयु वसूचा पुत्र.

सनत्सुजात—यानें धृतराष्ट्रास धर्मोपदेश केला (म. उ. ४१-४६ कुं.; १ सनक पहा.).

सनद्वाज—(सू. निमि.) शुचीचा पुत्र (सत्यध्वज पहा).

२ अंगिराकुलांतील मंत्रकार.

सनंदन—(१ सनक पहा).

सनातन—चितींत इष्टकांचे उपाधानप्रसंगीं पूर्वादि दिशांची स्तुति करितांना पूर्वादि दिशांचे ठिकाणीं अनुक्रमें सानग, सनातन, अहभून, प्रत्न व ऊर्ध्व दिशेस सुपर्ण यांचीं नांवें आहेत (तै. सं. ४. ३. ३. १). हा युधिष्ठिराच्या मयसभेंत आला होता (म. स. ४. २२ कुं.; सनक, सनग व १ सनारु पहा).

२ तामस मनूचा पुत्र.

सनाच्छव—एक आचार्य (क. सं. २. १). याबद्दल शहनाच्छिव असा पाठभेद आहे (कापि. सं. ३१. ३).

सनारु—एक आचार्य. याचा शिष्य व्यष्टि व हा सनातनाचा शिष्य (श. ब्रा. १४. ७. ३. २८; बृ. उ. २. ६. ३; ४. ६. ३).

२ एक मुनि. याला उपजंघनि नांवाचा पुत्र होता, तो एकदां अरण्यांत गेला असतां त्याला सर्पदंश झाला. त्याला आश्रमांत आणल्यावर स्वर्गद्वाराजवळ असलेल्या लिंगाची पूजा करतांच तो जिवंत झाला (स्कंद. ४. २. ९४).

सनयुक—(सो. पुरूरवस्‌.) मत्स्यमतें भद्राश्वाचा पुत्र.

संत—सत्याचा पुत्र. याचा पुत्र श्रवस् (म. अनु. ३०). हें नांव कुंभकोणम् प्रतींत शिव असें आहे (म. अनु. ८.६२ कुं.).

संतति—(२ सन्नति पहा).

२ दक्षाची कन्या व क्रतूची स्त्री.

संततेयु—(सो. पूरु.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें रौद्राश्वाचा पुत्र.

संतर्दन—केकयाधिपति धृष्टकेतुचा पुत्र.

संतोष—भागवतमतें यज्ञ व दक्षिणा यांचा पुत्र.

२ धर्माचा पुत्र. याचें नामांतर हर्ष.

३ तुषित देवांपैकीं एक.

संधक—(सो. क्रोष्टु.) विष्णुमतें शूराचा पुत्र.

संधि—(सू. इ.) भागवतमतें प्रसुश्रुताचा पुत्र. याचा पुत्र अमर्षण. विष्णुमतें याचें नांव सुगवि व वायुमतें सुसंधि आहे.

संध्य—ब्रह्मथानें उत्पन्न केलेल्या अकरा रुद्रांपैकीं एक (पद्म. सृ. ४०).

संध्या—ही ब्रह्मदेवाची मानसकन्या. हिच्यामुळें ब्रह्मदेवाला कामवासना झाली म्हणून हिनें देहत्याग केला व ही अरुन्धती झाली. मग हिच्याशीं वसिष्ठाचा विवाह झाला (शिव रुद्र. स. ५; कालि. २२-२३) व शक्ति वगैरे पुत्र झाले.

२ पुलस्त्य ऋषीची भार्या (म. उ. ११७.११ कुं.).

३ विद्युत्केशी राक्षसाची स्त्री सालकटंकटा, तिची ही आई.

सन्नति—पहिल्या ब्रह्मदत्ताची पत्नी. ही नवऱ्यासह मानससरोवरावर तपश्चर्येस गेली होती (पद्म. सृ. १०).

२ (सो. क्षत्र.) विष्णु व वायु यांच्या मतें अलर्काचा पुत्र. भागवतांत संतति असा पाठ आहे.

सन्नतिमत्—(सो. द्विमीढ.) भागवत, विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें सुमतीचा पुत्र. याचा पुत्र कृति (भा. ९.२१.२८).

सन्नतेयु—(सो. पूरु.) मत्स्य, वायु व भारत यांच्या मतें रौद्राश्व व मित्रकेशी यांचा पुत्र (म. आ. ८८.१० कुं.).

सन्नादन—रामसेनेंतील वानर (वा. रा. यु. २७).

सन्निवेश—त्वष्टा प्रजापति व रचना यांचा पुत्र (भा. ६.६.४४).

सपत्य—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

सपरायण—व्यासाच्या यजुःशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें याज्ञवल्क्याचा वाजसनेय शिष्य.

सपौल—एकोणतिसाव्या युगपर्यायांतील ऐल देवापीचा मुलगा (९ सुवर्चस् पहा).

सप्तकर्ण प्राक्षि—हा प्रक्षपुत्र असून तत्त्वज्ञानी होत (तै. आ. १.७.३).

सप्तकेतु—ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

सप्तगु आंगिरस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ४७). या सूक्ताच्या शेवटच्या ऋचेंत याचा उल्लेख असून हा आपणांस आंगिरस म्हणवितो.

सप्तजित्—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

सप्तति—(मौर्य. भविष्य.) मत्स्यमतें दशरथाचा पुत्र.

सप्तपाल—युधिष्ठिरसभेंतील एक ऋषि (म. स. ४. २० कुं.).

सप्तराव--वरुणाचा पुत्र.

सप्तर्षि—प्रत्येक मन्वंतरांत सप्तर्षि दिलेले असतात. प्रत्येक मन्वंतरांत सात म्हणजे चवदा मन्वंतरांत अठ्ठ्याण्णव सप्तर्षि होतात. पुराणभेदानें यांचीं नांवें वेगळीं आहेत. महाभारतांत पुढीलप्रमाणें दोन याद्या मिळतातः--१ कश्यप, २ अत्रि, ३ भरद्वाज, ४ विश्वामित्र, ५ गौतम, ६ जमदग्नि, ७ वसिष्ठ (म. श. ४९.५२; अनु. १४. ४ कुं.).१ मरीचि, २ अत्रि, ३ अंगिरस्, ४ पुलस्त्य, ५ पुलह, ६ क्रतु, ७ वसिष्ठ (म. शां. ३४३. ३० कुं.). इतर मन्वंतरांत नांवें बदललेलीं आहेत. पण यांच्या वंशांतील माणसें सप्तर्षींत असावींत, असें ब्रह्मांडांतल्या यादीवरून दिसतें. मनु, देव, सप्तर्षि व इंद्र हीं अधिकाराचीं स्थानें असावींत (मनु; ब्रह्मांड. २. ३६; ह. वं. १. ७. मार्क. ५०; विष्णु. ३. १; ब्रह्म. ५). हे सूक्तद्रष्टे आहेत (ऋ. ९. १०७; १०. १३७). सप्तर्षिशक होता.

सप्तवध्रि आत्रेय--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ७८; ८. ७३). याला भावानें पेटींत कोंडून ठेविलें असतां अश्वीनीं याची सुटका केली. अथर्ववेदांतहि याचा निर्देश आहे (बृहद्दे. ५.८२-८५; अ. वे. ४. २९. ४).

सप्ताश्व–रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक (मनु पहा).

सप्ति वाजंभर--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ७९).

सप्रथ भारद्वाज--मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १८. १-२).

सबल--भौत्य मनूचा पुत्र.

२ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

सबालेय--अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

सभाक्ष--(सो. वृष्णि.) भंगकाराचा पुत्र.

सभानर--(सो. अनु.) भागवत, विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें अनूचा पुत्र. याचा पुत्र कालानल.

सभापति--याचें भूतकर्मा असें नामांतर होतें (म.द्रो. २५).

सभ्य--पवमान व संशप्ती यांचा पुत्र.

सम—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

२ हंसध्वजाचा पुत्र.

३ अमिताभ देवांपैकीं एक.

समंग—अष्टावक्राला तो सरळ झाल्यावर त्याला पडलेलें नामांतर. याचा व नारदाचा 'ज्ञान दुःखनाशक आहे' यावर संवाद झाला होता (म. शां. २९२ कुं.).

२ संगवाचें नामांतर.

समचेतन—मरुद्गणांतील सहाव्या गणांपैकीं एक.

समंज—पारावत देवांतील एक.

समतापन—भौमतापनाचें नामांतर.

समबुद्धि--शततेजस् नामक शिवावताराचा शिष्य.

समय--अजित देवांपैकीं एक.

२ रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ (जैह्मप पहा).

समर—(सो. पूरु.) मत्स्यमतें काव्याचा पुत्र. विष्णु व वायु यांच्या मतें नीपाचा पुत्र. याचा पुत्र संपार.

समरथ—(सू. निमि.) भागवतमतें क्षेमधीचा पुत्र. याचा पुत्र सत्यरथ.

२ मत्स्यराजा विराटाचा भाऊ (म. द्रो. १५९. ४१. कुं.).

समवृत्ति--मरुद्गणांतील सहाव्या गणांपैकीं एक.

समसौरभ—जनमेजयाच्या सर्पसत्रांतील एक सदस्य (म. आ. ५३. ९ कुं.).

समाधि—(१५ सुरथ पहा).

समान—तुषित देवांपैकीं एक.

समित—मरुत् गणांतील पांचव्या गणांपैकीं एक.

समितार—वशवर्तिन् देवांतील एक.

समितिंजय—भारतीय युद्धांतील दुर्योधनपक्षीय राजा.

समीक--द्रौपदीस्वयंवरास आलेला राजा (म. आ. २०१. १९; स. ७. १६ कुं.).

समीची—एक अप्सरा. ही मगरी असतां अर्जुनानें नारीतीर्थावर हिचा उद्धार केला (म. आ. २३६. २०; स. १०. १३ कुं.).

समुद्रसेन—पांडवपक्षीय एक राजा. याचा पुत्र चंद्रसेन (म. द्रो. २३. ६१ कुं.). यास दिग्विजयाचे वेळीं भीमानें जिंकिलें होतें (म. स. ३१. २५ कुं.). याला अश्वत्थाम्यानें मारिलें (म. द्रो. १५७. १० कुं.).

२ एक दुर्योधनपक्षीय राजा. हा कालेयांचा राजा होता (म. आ. २०१. ११ कुं.). यानें पांडवपक्षीय चित्रसेनास मारिलें (म. क. ३. १५ कुं.).

समृद्ध—जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत दग्ध झालेला सर्प (म. आ. ५७. १८ कुं.).

संपाति—अरुण व गृध्री यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७. ४४६). याची माता श्येनी दिली आहे (वायु. २. ८. ३१७; अ. आ. ६७. ७५ कुं.). हा व जटायु विंध्याच्या पायथ्याशीं असलेल्या निशाकर ऋषीकडे येऊन त्याची सेवा करीत. एकदां वृत्रास इंद्रानें कपटानें मारून तो स्वर्गीं जात असतां त्यास गांठून त्याशीं हा युद्ध करूं लागला. पण वज्रानें जखमी झाला. नंतर कोण जास्त उडूं शकतो या स्पर्धेनें ते उडूं लागले असतां जटायु कासावीस होऊन पडूं लागला. त्याच्या रक्षणार्थ यानें आपले पंख वर धरून त्यावर छाया केली व त्याबरोबर खालीं जाण्याकरितां यानें आपलें अंग टाकून दिलें. पण निष्काळजीपणामुळें सूर्यतापानें याचे पंख जळाले. जटायु जनस्थानांत व हा विंध्य पर्वतावर दक्षिण समुद्रतीरीं पडला. तेथेंच निशाकर मुनि राहत असे. त्यास यानें वरील सर्व हकीगत सांगून देहत्याग करण्याचा विचार कळविला. तेव्हां त्यानें पुढील रामकार्याकरितां यास थांबण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें हा थांबला. पुढें याच्या सुपार्श्व नामक पुत्रानें रावण व सीता जात होते त्यांस भक्ष्यार्थ आणण्याचा प्रयत्न केला; पण रावण काकुलती आला म्हणून त्यानें त्यास सोडून दिलें. पुढें भक्ष्यार्थ कांहींच मिळालें नाहीं. पित्यास ही सर्व गोष्ट त्यानें सांगितली. नंतर सुग्रीवानें पाठविलेले वानर याच्या गुहेच्या खालींच बसले होते ते पाहून हा त्यांकडे त्यांस खाण्याकरितां सरपटत जाऊं लागला. पण त्यांचें जाट्यूच्या मृत्यूबद्दल हळहळीचें आपसांतील बोलणें ऐकून यास भ्रात्याची हकीगत विचारली. ती कळतांच अंगदानें समुद्रतीरीं नेऊन ठेवल्यावर यानें भ्रात्याचें तर्पण केलें. त्यांस याकडून सीतेसंबंधीं सर्व माहिती कळल्यावर निशाकराच्या वरावरून यास पंख फुटले म्हणून हा उडून गेला (वा. रा. कि. ५६-६३; म. व. २८३. ४८-५६ कुं.; अध्या. रा. कि. ८). यास बभ्रु व शीघ्रग असे दोन पुत्र (पद्म. सृ. ६). एक पुत्र व एक कन्या (वायु. २. ८. ३६), पुष्कळ पुत्र होते (ब्रह्मांड. ३. ७. ४४६). निशाकराबद्दल चंद्र किंवा चंद्रमस् असें नांव सांपडतें. हा आपणास मनुष्येतर समजत नसे (वा. रा. कि. ५६. ४).

२ किष्किंधेंतील एक वानर (वा. रा. कि. ३३).

३ बिभीषणाचा एक अमात्य (वा. रा. सुं. ३७).

४ लंकेंतील एक राक्षस. याच्या घरावर धूम्राक्षाच्या घरावरून मारुतीनें उडी मारली (वा. रा. सुं. ६).

संपार—(सो. पूरु.) विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें समराचा पुत्र.

संप्रिया—विदूरथाची स्त्री (म. आ. ६३. ४३ कुं.). ही मगधकन्या होती.

संबंधि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

संभव—(सो. ऋक्ष.) मत्स्यमतें सर्वाचा पुत्र. वायुमतें याचेंच नांव नभस्.

संभाव्य—एक ऋग्वेदी ब्राह्मण. यानें धृतराष्ट्रास वानप्रस्थाश्रम घेण्यास सांगितलें (म. आश्र. ११. ११ कुं.).

संभूत—दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील एक देवगण.

२ (सू. इ.) विष्णु व वायु यांच्या मतें त्रसदस्यूचा पुत्र. मत्स्यमतें याचें नांव संभूति असें आहे.

संभूति—चाक्षुष मन्वंतरांतील अजित् नामक अवताराची माता व वैराजाची स्त्री.

२ दक्षाची कन्या व मरीचीची स्त्री.

३ जयद्रथाची पत्नी व विजयाची माता.

४ रैवत मन्वंतरांतील मानस नामक अवताराची माता.

५ (सू. इ.) वसुदाचा पुत्र. यास त्रिधन्वा नामक पुत्र होता. हा दुस्सह व नर्मदा यांचा पुत्र (पद्म सृ. ८).

संमत—सावर्णीचा पुत्र.

संमर्दन—वसुदेव व देवकी यांचा पुत्र.

संमित—मरुतांच्या सहाव्या गणापैकीं एक.

संमिति—उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

संमोद—हिरण्याक्षाकडून लढत असतां वायूनें यास ठार केलें (पद्म. सृ. ७५).

सम्राज्—(स्वा. प्रिय) चित्ररथ व ऊर्णा यांचा पुत्र. याची स्त्री उत्कला व पुत्र मरीचि (भा. ५. १५. १४). कांहीं विशिष्ट देश जिंकलेल्या राजांना हा शब्द लावीत. या शब्दाची व्याख्याहि आढळते (वायु. १. ४५ ८६).

सयष्ठ्य—रैवत मनूचा पुत्र (मनु पहा).

सरघा—(बिन्दुमत् पहा).

सरण्यू—सूर्याची पत्नी (ऋ. १०. १७. २).

सरभभेरुंड—हा गीतेच्या पंधराव्या अध्यायाचा अर्धा श्लोक म्हटल्यानें मुक्त झाला (पद्म. उ. १८९).

सरमा—ही ऋषभ पर्वतावरील शैलूष नामक गंधर्वाची कन्या. हिचा जन्म मानस सरोवराच्या कांठीं झाला. त्या वेळीं त्या सरोवराचें पाणी सारखें वाढत होतें. त्या वेळीं हिची आई त्या पाण्याला 'सरमा' असें म्हणाली म्हणून पाणी सरण्याचें थांबलें. त्यावरून हिचें हें नांव पडलें. ही बिभीषणाची पत्नी (वा. रा. उ. १२). ही सीतेस खरी हकीगत सांगत असे व तिचें नेहमीं सांत्वन करी. त्यामुळें सीतेचें भय कमी होई व तिला धीर येई. बिभीषणानें रामाच्या हस्तें वामनमूर्ति स्थापिली तेव्हां तो लंकेस गेला असतां सरमेनें सीतेची मोठ्या उत्कंठेनें चौकशी केली होती (पद्म. सृ. ३८).

२ ही देवशुनी असून मंत्रद्रष्टी आहे (ऋ. १०. १०८. २; ४; ६; ८; १०; ११). पणीनें पळविलेल्या गाईचा

तपास लावण्याकरितां ही पणीकडे गेली असतां हिचा पणींशीं संवाद झाला. तो वरील सूक्तांत आहे (बृहद्दे. ८. २४-३६).

हिचा मुलगा जनमेजयाचे सत्राचे मंडपांत जाऊन उभा राहिला असतां त्यास जनमेजयाचे बांधवांनीं मारून हांकून लाविलें. आपल्या मुलास अपराध नसतां मारिलें म्हणून तुझ्यावर दैवी विघ्नें येतील, असा हिनें जनमेजयास शाप दिला (म. आ. ३).

३ दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या व कश्यपाची भार्या.

४ कश्यप व क्रोधा यांची कन्या. हिचे पुत्र श्याम व शबल. हे यमाचे अनुचर होत (ब्रह्मांड. ३. ७. ३१२).

सरमाण--सिंहिकेच्या पुत्रांपैकीं एक.

सरल—वीरवर्मनचा पुत्र.

सरस्वत्—सरस्वती व पुरूरवस् यांचा पुत्र. याचा पुत्र बृहद्रथ (ब्रह्म. १०१. ९).

सरस्वती—ब्रह्मदेवाची स्त्री. ज्ञानशक्ति, सावित्री, गायत्री व वाच् अशीं हिला नामान्तरें आहेत (२ ब्रह्मन् पहा). वीरभद्राच्या कोपास भिऊन ही अन्तर्धान पावली (पद्म. पा. १०७).

२ सन्नतीचें नामांतर.

३ सार्वभौम अवताराची माता.

४ शतरूपेचें नामांतर. ही दंडनीत्यादि शास्त्राची कर्त्री आहे (म. शां. १२२).

५ अन्त्यनाराची स्त्री. हिचा पुत्र त्रस्नु (म. आ. ६३. २६ कुं.).

६ युयुधानाची स्त्री (म. मौ. ८. ७२ कुं.). हें गणपत कृष्णाजीच्या प्रतींत बायकोचें नांव नसून सरस्वतीच्या कांठचा प्रदेश याच्या मुलाला दिला असें आहे. हिला पुरूरव्यापासून सरस्वत् नांवाचा मुलगा झाला (ब्रह्म. १०१).

सरिद्भुवि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

सरिद्युमवृकक--मरुतांच्या पांचव्या गणांतील एक.

सरूपा--भूतऋषीची स्त्री (भा. ६. ६. १७).

सरूप्य--(शरूथ पहा).

सरोगेय—एक प्रकारचे देव (१८ भीम पहा).

सरोजवदना—ही गीतेच्या दहावा अध्याय म्हटल्यानें मुक्त झाली (पद्म. उ. १८४).

सर्प—ब्रह्मधानाचा पुत्र.

२ कश्यप व सुरभि यांचा पुत्र.

३ (अर्बुद कादवेय पहा).

४ एक जात. यांच्या विषानें कांहीं ऋषि त्रस्त झाले. त्यांनीं हें मरुत्ताचे आजीस कळविलें. तिनें मरुत्तास निरोप पाठवून सर्पांचें पारिपत्य करावयास त्यास भाग पाडिलें. त्याप्रमाणें त्यानें आपल्या अस्त्राच्या योगानें यांचें भस्म करण्याचा सपाटा चालविला. तेव्हां सर्प मरुत्तमाता भामिनीस शरण गेले. भामिनीनें आपल्या पतीस म्हणजे आविक्षितास सांगितलें. तेव्हां त्यानें मरुत्ताचें अस्त्र त्यास परत घ्यावयास लाविलें. ही गोष्ट संवर्त्तानें मरुत्ताचे येथील यज्ञ केल्यानंतर झाली (मार्क. १२६).

सर्पराज्ञी—सूक्तद्रष्टी (तै. सं. १. ५. ४. १; ७. ३. १. ३; तै. ब्रा. १. ४. ६. ६; २. २. ६. १; ऐ. ब्रा. ५. २३). सार्पराज्ञी असा पाठभेद आहे (ऋ. १०. १८९).

सर्पान्त—गरुडाचा पुत्र.

सर्पास्य—खरानुयायी एक राक्षस (वा. रा. अर. २३ ३२).

सर्पिर्मालिन्—मयसभेंतील ऋषि (म. स. ४. १६ कुं.).

सर्पिर्वासि—एक आचार्य. यानें कांहीं स्तोत्रें म्हणून सौबलाला पशुसंपत्ति प्राप्त करून दिली (ऐ. ब्रा. ६. २४).

सर्याति—(सो. पुरूरवस्.) मत्स्यमतें पुरूरव्याचा पुत्र.

सर्व—(सो. अज.) मत्स्यमतें धनुषाचा पुत्र.

सर्वकर्मन्—(सू. इ.) ऋतुपर्णपुत्र नलाचें नामांतर. मत्स्यमतें सौदास कल्माषपादाचा पुत्र. याचें रक्षण पराशरानें केलें होतें. नल शूद्रांप्रमाणें वागला म्हणून त्याला हें नांव पडलें (भा. ९. ९. १७; म. शां. ४८. ८४ कुं.). याला सर्वकाम असेंहि म्हणत.

सर्वकाम--(सर्वकर्मन् पहा).

सर्वकामदुघा--कामधेनूची मुलगी (म. उ. १०२. १० कुं.).

सर्वग--पंडुपुत्र भीमसेन व काली यांचा यांची सर्वगत अशीं नामांतरें आहेत.

२ धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

सर्वगत--(१ सर्वग पहा).

सर्वजनि--हा ब्राह्मण विष्णुप्रसाद भक्षित्यानें मुक्त झाला (पद्म. क्रि. १९).

सर्वजित--कश्यप व मुनि यांचा पुत्र.

सर्वज्ञ--शततेजस् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

सर्वतेजस्--(स्वा. उत्तान.) व्युष्ट व पुष्करिणी यांचा पुत्र. यास आकूतीपासून चक्षु नांवाचा पुत्र झाला. तोच सहावा मनु होय (भा. ४. १३. १४).

सर्वत्रग--धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

सर्वदमन--दुष्यंतपुत्र भरताचें नामांतर (म. आ. ९५. ३३ कुं.).

सर्वधर्मन्--धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

सर्वमेधस्--सुमेधस् देवांतील एक.

सर्ववेग—धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

सर्वसंज्ञ--एकादश रुद्रांपैकीं एक.

सर्वसारंग--सर्पसत्रांत दग्ध झालेला धृतराष्ट्रकुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७.१८ कुं.).

सर्वहरि ऐन्द्र--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ९६).

सलोमधि—(आंध्र. भविष्य.) भागवतमतें चंद्रविज्ञाचा पुत्र. यास पुलोमार्चि व पुलोमत् अशीं नामान्तरें आहेत.

सलौगाक्षि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सवन—(स्वा. प्रिय.) प्रियव्रतपुत्रांतील जे विरक्त होते त्यांपैकीं एक. याची माता बर्हिष्मती (भा. ५. १. २६). परंतु यास स्वायंभुव मनूचा वंशवर्धक म्हटलें आहे (पद्म. सृ. ७). हा स्वायंभुव मनूचा पुत्रहि दिला आहे.

२ वारुणि भृगूच्या सात पुत्रांपैकीं एक.

३ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

सवर्णा--शतद्रुतीचें नामांतर (ह. वं. १.२). छाया व ही एकच होय. हिचा ऋग्वेदांतहि निर्देश (ऋ. १०. १७. २).

सविता--कश्यप व आदिति यांचा पुत्र (विष्णुधर्म. १.१०६). द्वादशादित्यांपैकीं एक (विवस्वत् पहा). हा शुक्र (ज्येष्ठ) महिन्यांत प्रकाशतो (भा. १२. ११. ३६). यास वृश्नि नांवाच्या पत्नीपासून सावित्री, व्याहृति, त्रयी, अग्निहोत्र, पशु, सोम, चातुर्मास्य व पंचमहायज्ञ अशीं अपत्यें झालीं (भा. ६. १८ १).

२ व्यासांपैकीं पांचवा व्यास (व्यास पहा).

सवेधस्--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

सवैलेय--अत्रिकुलांतील एक गोत्रकार. याबद्दल सचैलेय असा पाठभेद आहे.

सव्य आंगिरस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १.५१-५७).

सव्यसिव्य--विप्रचिति व सिंहिका यांचा पुत्र. यास परशुरामानें मारिलें (ब्रह्मांड. ३. ६. १८-२२).

२ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

सस आत्रेय--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५.२१).

सस्मित--उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ तामस मन्वंतरांतील योगवर्धन.

सह--स्वायंभुव मनूचा पुत्र.

२ प्राण वसूचा पुत्र.

३ उत्तम मनूचा पुत्र.

४ आभूतरजस् देवांतील एक.

५ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. यास भीमानें ठार केलें (म. क. ४६. १६ कुं.).

६ कृष्ण व लक्ष्मणा यांचा पुत्र.

सहज—चेदिमत्स्यांपैकीं एक. हा कुलांगार असल्यानें यानें आपल्या आप्तबांधवांचा नाश केला (म. उ. ७३. ११-१६ कुं.).

सहजन्य--आषाढ महिन्यांत सूर्याबरोबर फिरणारा यक्ष (भा. १२. ११. ३६).

सहजन्या—एक अप्सरा. हिरण्यकशिपूस रंजविणाऱ्या अप्सरांपैकीं एक (पद्म सृ. ४५).

सहदेव--(सू. इ.) दिवाक किंवा दिवाकराचा पुत्र.

२ (सू. इ.) भागवतमतें संयमाचा आणि विष्णु व वायु यांच्या मतें सृंजयाचा पुत्र.

३ (सो. नील.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें सुदासाचा पुत्र.

४ (सो. मगध.) जरासंधाचा पुत्र. यास सोमापि, मार्जारि व मेघसंधि असे तीन पुत्र होते. हा द्रोणकडून मारिला गेला (भा. ९. २२. ९; १०. ७२. ४८; म. द्रो. १२५. ४२ कुं.).

५ (सो. वसु.) वसुदेव व ताम्रा यांचा पुत्र.

६ (सू. इ. भविष्य.) वायुमतें सुप्रतीकाचा पुत्र. इतरत्र यास मरुदेव म्हणतात.

७ (सो. क्षत्र.) भागवतमतें हर्यवनाचा, वायुमतें हर्यद्रताचा व विष्णुमतें हर्षवर्धनाचा पुत्र.

८ भास्करसंहितेंतील व्याधिसिंधुविमर्दनतंत्राचा कर्ता (ब्रह्मवै. २. १६).

९ कुंडल नगरीचा राजा सुरथ, त्याचा पुत्र.

१० (सो. कुरु.) पांडु राजाचा पुत्र. याची आई माद्री (म. आ. ९५). कुंतीनें दिलेल्या मंत्राचा जप करून माद्रीनें अश्विनीकुमारांचें ध्यान केलें, तेव्हां तिला आवळे-जावळे दोन पुत्र झाले. त्यांपैकीं हा दुसरा. तसेंच हा पांडवांपैकीं पांचवा असून नकुलाचा कनिष्ठ भ्राता होता. हा जन्मतांच याचा मोठेपणा सांगणारी आकाशवाणी झाली (म. आ. १२४; भा. ९. २२. २८; ३०-३१). याचा जन्म व उपनयनादिसंस्कार हिमालयाच्या शतशृंग भागावर झाले. यानें शस्त्रास्त्रविद्या द्रोणापासून घेतली. शर्यातिपुत्र शुक्र यानें यास धनुर्वेदाचें शिक्षण दिलें (युधिष्ठिर पहा). याला चार स्त्रिया होत्या. एक द्रौपदी (म. आ. ६३). दुसरी मद्रदेशाधिपति शल्याची कन्या विजया (म. आ. ९५). तिसरी भानूची भानुमती नामक कन्या (ह. वं. २. ९०), व चौथी जरासंधाची कन्या (म. आश्र. २५).

यानें द्रौपदीच्या स्वयंवरकालीं दुःशासनाचा पराजय केला होता (म. आ. १९०; क. २३). पुढें युधिष्ठिरानें राजसूय यज्ञ केला, तेव्हां त्याच्या आज्ञेनें बरोबर मोठें सैन्य घेऊन दक्षिण दिशेकडे दिग्विजय करण्यास हा गेला (भा. १०. ७२. १३). प्रथम शूरसेन देश पूर्णपणें हस्तगत करून घेतल्यावर यानें मत्स्यराजास जिंकिलें. नंतर दंतवक्त्राचा पराजय करून त्याजपासून कर घेतला. तसेंच पश्चिम मत्स्य, सुमित्र राजा, चोरदेश, निषादभूमि, श्रेष्ठगिरि, गोशृंग व श्रेणिमान् राजा यांनाहि यानें जिंकिलें; व नरराष्ट्र जिंकून हा कुंतिभोज राजाकडे गेला. कुंतिभोजाच्या मनांत पांडवांविषयीं उत्कृष्ट प्रेम वसत असल्यामुळें सहदेव त्याच्याकडे जातांच त्यानें युधिष्ठिराची आज्ञा मान्य केली. पुढें सहदेव चर्मण्वतीच्या तीरीं गेला. तेथें कृष्णाचा वैरी जंभक असुराचा पुत्र याच्याशीं गांठ पडतांच मोठा संग्राम होऊन जंभकपुत्राचा पराभव झाला. नंतर हा दक्षिण दिशेकडे वळला; आणि सेक व अपर सेक यांचा पराभव केल्यावर त्यांजपासून कर म्हणून अनेक प्रकारचीं रत्नें घेऊन हा त्या सेकांसह नर्मदेच्या आसमंताद्भागाकडे वळला. तेथें अवन्ती देशाधिपति विंद व अनुविंद राजे यांच्याशीं याचा सामना होऊन त्यांस यानें जिंकिलें; व त्यांच्यापासून करभार घेऊन हा भोजकट नामक नगरास आला. त्या ठिकाणीं भीष्मकाचें व याचें दोन दिवस अनिवार युद्ध होऊन यानें भीष्मकास जिंकिलें. पुढें कोसल व वेण्यातीर या देशींच्या राजांचा पराभव करून कांतारक देशांत शिरला; व अनुक्रमें कांतारक, प्राक्कोसल, नाटकेय व हेरंबक या देशांतील राजांना युद्धांत जिंकून यानें मारुध, रम्यग्राम, नाचीन व अनर्बुक या राजांचाहि पराभव केला. मग वनाधिपतींना जिंकून वाताधिप राजाला यानें स्वाधीन करून घेतलें.

नंतर पुलिंद राजाला जिंकल्यावर हा दक्षिण दिशेचा पुढचा मार्ग आक्रमूं लागला. वाटेंत पांड्य राजांशीं एक दिवस घनघोर संग्राम होऊन त्यांचा पराभव झाला व हा किष्किंधा नामक गुहेसमीप प्राप्त झाला. तेथें मैंद व द्विविद नांवाचे वानर राजे याच्याशीं सात दिवस लढले. पण शेवटीं त्यांनींहि रत्नें करभार म्हणून अर्पण केलीं. तेथून हा माहिष्मती नगरीस आल्यावर नील राजांशीं याचें घोर युद्ध झालें. नीलाला अग्नीचें साहाय्य असून तो अग्नि सहदेवाचें सैन्य जाळूं लागला. तेव्हां मात्र सहदेवाला आपल्या पराभवाचीं चिह्नें दिसूं लागलीं. परंतु त्या अग्नीला ओळखून सहदेवानें शुचिर्भूत होऊन त्याची स्तुति केली; व त्याला संतुष्ट केलें. नंतर नील राजानें याला पुष्कळ करभार दिला. पुढें सहदेवानें त्रैपुरास स्वाधीन करून पौरवेश्वरास अत्यंत जर्जर केलें. नंतर सुराष्ट्रदेशाधिपति कौशिकाचार्य आकृति राजाला मोठ्या प्रयासानें वश केल्यावर हा तेथेंच राहिला. नंतर रुक्मी व भीष्मक यांचेकडून कर वसूल केला. नंतर शूर्पारक, तालाकट, दंडक, समुद्रद्वीपवासी व म्लेच्छ, निषाद, पुरुषाद, कर्णप्रावरण, नरराक्षसयोनि, कालमुख, संपूर्ण कोलगिरी, सुरभीपट्टण, ताम्रद्वीप, रामकपर्वत व तिमिंगल राजा यांना हस्तगत करून घेतलें. पुढें यानें एकपाद, पुरुष, वनवासी, केरल, संजयंती नामक नगरी, पाषंड, करहाटक, पांड्य, द्रविड देश, उड्र, केरल लोक, अंध्र, तालवन, कलिंग, उष्ट्रकर्णिक, आटवी पुरी व यवनपुर या सर्वांना तर यानें दूतांकडून जिंकून त्यांजपासून करभार आणविला. नंतर लंकेस घटोत्कच दूत पाठवून सलगीनें बिभीषणाकडून कर घेतला. अशा प्रकारें सर्व दक्षिण दिशा जिंकून इंद्रप्रस्थास आला व आणलेली सर्व संपत्ति यानें धर्मराजास अर्पण केली (म. स. ३१). पुढें राजसूय यज्ञ समाप्त झाल्यावर भीष्माच्या आज्ञेनें यानें कृष्णाची अग्रपूजा केली (म. स. ३६; भा. १०. ७५. ४). नंतर कांहीं कालानें पांडव द्यूतांत हरल्यावर, ते वनवासाला निघाले, त्या वेळीं कौरवांनीं त्यांचा उपहास केला, म्हणून यानें धृतराष्ट्रासमोर शकुनीचा वध करण्याची प्रतिज्ञा केली (म. स. ७७). अज्ञातवासाकरितां पांडव विराटगृहीं राहिले होते; तेव्हां यानें तंतिपाल असें नांव धारण करून हा विराटाच्या अश्वशालेवर राहिला. कारण हा उत्तम अश्वचिकित्सक होता (म. वि. ३; १०). याचें तेथील गुप्त नांव जयद्बल असें होतें (म. वि. ५).

पुढें भारतीय युद्ध सुरूं झाल्यावर हा युद्धभूमीवर उपस्थित असून याच्या रथाचे अश्व तित्तिरपक्षाच्या रंगाचे होते व ध्वजावर हंसाचें चिह्न होतें. याचें आश्विन नांवाचें धनुष्य होतें (म. द्रो. २३). याचा युद्धकाळीं वाजविण्याचा मणिपुष्पक नांवाचा शंख होता (म. भी. २५). पुढें हा द्रोणावर चाल करीत असतां याचा कर्णानें पराभव केला (म. द्रो. १६७). शेवटीं शकुनीचा वध यानेंच केला (म. श. २८).

भारतीय युद्धांत संपूर्ण कौरव नष्ट झाल्यावर युधिष्ठिर राज्य करूं लागला. छत्तीस वर्षें राज्य केल्यावर द्रौपदीसहित सर्व पांडव निजधामास जाऊं लागले असतां मार्गांतच यानें आपला देह टाकून स्वर्गारोहण केलें (म. महा २; भा. १. १५. ४५). या वेळीं याचें वय १०५ वर्षांचें होतें (युधिष्ठिर पहा). याला दोन पुत्र होते. एक द्रौपदीपासून झालेला श्रुतसेन (म. आ. ६३) व दुसरा विजयेपासून झालेला सुहोत्र (म. आ. ९५). हा रूपानें अत्यंत सुंदर होता (म. आ. १२४). शस्त्रास्त्रविद्या याला चांगल्या अवगत असून हा खड्गयुद्धांत विशेष निपुण होता (भा. १०. ७२. १३). हा उत्तम रथी होता (म. उ.

१६९). तसाच पशुपरीक्षकहि होता. याच्या नांवावर व्याधिसंघविमर्दन, अग्निस्तोत्र व शकुनविषयक ग्रंथ आहेत.

सहदेव वार्षागिर—यानें ऋज्राक्ष, भयमान, सुराधस् व अंबरीष या भावांबरोबर इंद्राची प्रशंसा केली आणि शिम्यु व दस्यु यांच्यावर जय मिळविला (ऋ. १. १००. १७-१८).

सहदेव साऱ्ञ्जय--वामदेवानें प्रशंसा केलेला कुमार. सोमक साहदेव्याचा व याचा संबंध असावा (ऋ. ४. १५. ७). सोमक साहदेव्य व सहदेव साऱ्ञ्जय यांच्या सोमाच्या विशेष परंपरेंत गुरुशिष्य-संबंध होता (ऐ. ब्रा. ७. ३-४). सुप्लन् साऱ्ञ्जयानें दाक्षायण यज्ञ करून सहदेव साऱ्ञ्जय असें नांव धारण केलें (श. ब्रा. २. ४. ४. ४). सुप्लन्चा अन्यत्रहि निर्देश आहे (श. ब्रा. १२. ८. २. ३).

सहदेवा--देवकाची कन्या व वसुदेवाची पत्नी.

सहसात्यपुत्र---व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें लोकाक्षीचा शिष्य.

सहसाह--परशुरामाचा सारथि (ब्रह्मांड. ३. ४६. १४; २८).

सहस्रचित्य—केकयराज शतयूपाचा पितामह (म. आश्व. २१. ६). यानें ब्राह्मणाकरितां प्राणाचेंहि दान केलें (म. अनु. ९३; शां. २४०. ३१ कुं.). शांतिपर्वांत सहस्रजित् असा शब्द आहे.

सहस्राजित्--(सो. पुरूरवस्.) भागवत, मत्स्य, वायु व पद्म यांच्या मतें यदूचा पुत्र (सहस्राद पहा).

२ कृष्ण व जांबवती यांचा पुत्र.

सहस्रज्योति--विवस्वत्चा पुत्र (म.आ.१.५७ कुं.).

सहस्रधार--वशवर्तिन् देवांतील एक.

सहस्रपाद्—द्वैतवनांत पांडवांबरोबर असणारा ऋषि (म. व. २६. २२ कुं.; खगम. व १ रुरु पहा).

सहस्रमुख—(रावण सहस्रमुख पहा).

सहस्रबाहू--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

सहस्राजित्--(सो. क्रोष्टु.) भजमान व उपबाह्यका यांचा पुत्र.

सहस्राद--पहिल्या सहस्रजित्चें नामांतर.

सहस्रानीक---(सो. पूरु.) भागवतमतें शतानीकाचा पुत्र. इतरत्र हा गाळून एकदम असीमकृष्ण दिला आहे. तो शतानीकास अश्वमेध केल्यामुळें झाला म्हणून त्यास अश्वमेधज (भा. ९. २२. ३९) व अश्वमेधदत्त (म. आ. ६३. ८ कुं.) अशा विशेषणात्मक नांवांनींहि संबोधितात.

सहस्राश्व---(सू. इ.) मत्स्य व पद्म यांच्या मतें अहीनगूचा पुत्र. यांचा पुत्र चंद्रावलोक.

सहस्वत्--(महस्वत् पहा).

सहानंदिन्—(शिशु. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें नंदिवर्धनाचा पुत्र. भागवत, विष्णु, वायु व मत्स्य यांच्या मतें याचें नांव महानंदिन् आहे.

सहाभोज—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें सात्वताचा पुत्र. इतरत्र महाभोज असें नांव आहे.

साहितंडिपुत्र—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें लोकाक्षीचा शिष्य.

साहिष्णु—वैवस्वत मन्वंतराच्या सव्विसाव्या चौकडींत भद्रवटपुरांत हा अवतार झाला. तेथें यास चार शिष्य होते. त्यांची नांवें—उलूक, विद्युत्, शम्बूक व आश्वलायन (शिव. शत. ५).

२ स्वायंभुव मन्वंतरांतील पुलह व गति यांचा पुत्र (मार्क. ५२. २३-२४).

३ चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

सहोत्र—(१ बक पहा).

सांयमनि--दुर्योधनपक्षीय शल किंवा शल्य राजाचा पुत्र. याचा पुत्र धृष्टद्युम्नानें मारिला (म. भी. ६१. ११ कुं.).

सांवर्णि किंवा **सांवरणि**--(१ सावर्णि पहा).

साकमश्व देवरात—विश्वामित्राचा शिष्य असणारा एक आचार्य (सां. आ. १५. १).

सागर--शक्तीचें पैतृक नांव.

सागरध्वज—पांड्य देशाधिपति. परशुराम, भीष्म, द्रोण व कृप यांचा शिष्य. याचा पिता व बंधु यांस कृष्णानें मारिलें, म्हणून हा द्वारकेवर चालून जात असतां याच्या मित्रांनीं यास परावृत्त केलें. हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होता. याचे घोडे चंद्रकिरणाप्रमाणें प्रकाशमान असून वैदूर्य रत्नांच्या जाळ्यांनीं वेष्टित असे होते. याच्या सैन्यांत एक लक्ष चाळीस हजार मुख्य रथ असून त्यांस पांढरे घोडे जोडलेले होते (म. द्रो. २३).

साग्नि—एक पितर.

सांकाश्य--यमसभेंतील एक राजर्षि (म. स. ८. १० कुं.).

सांकृति—संकृतीच्या वंशजांना नांव. हे आंगिरस झाले होते (वायु. २. ३७. १६०).

२ अत्रिकुलांतील एक ब्राह्मण. यानें शिष्यांना निर्गुण ब्रह्माचा उपदेश केला (म. शां. २४०. २२ कुं.).

३ विश्वामित्राची स्त्री.

सांकृत्य—एक वैयाकरण (तै. प्रा. ८. २१).

२ भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

सांख्य—(अत्रि सांख्य पहा).

सांकृतीपुत्र—हा आलम्बीपुत्राचा शिष्य. याचा शिष्य शौंगीपुत्र (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३१).

सांख्यायन—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार. शेषपरंपरेंतील भागवत पढणारा सनत्कुमाराचा शिष्य. हा परमहंस होता (भा. ३. ८. ७).

२ (शांखायन पहा).

३ एक ऋषि. याचेच कुलांत गायत्री झाली

सांग—हविर्धानपुत्र गयाचें नामांतर.

सांगर—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

सांजीवीपुत्र—याचा शिष्य प्राचीनयोगीपुत्र. हा प्राश्नीपुत्र आसुरवासिन्‌चा व माण्डूकायनीचा शिष्य (बृ. उ. ६. ५. २-४). शिवाय हा मांडव्याचा शिष्य आहे (श. ब्रा. १०. ६. ५. ९).

सातकर्णि--(आंध्र. भविष्य.) वायुमतें कृष्णाचा पुत्र (१ शातकर्णि पहा).

२ (आंध्र. भविष्य.) वायुमतें पुत्रिकषेणाचा पुत्र.

सांति औग्राक्षि—सुश्रवस् वार्षगण्याचा शिष्य. याचा शिष्य मद्रगार शौंगायनि (वं. ब्रा. १).

सात्यकि—(युयुधान पहा).

सात्यमुग्र—सामवेदाच्या उपाकर्मांगतर्पणांत येणारा एक आचार्य (जै. गृ. १. १४). हा सामवेदाचा शाखाप्रवर्तक असून याबद्दल शाट्यमुग्र, साद्यमुग्र वगैरे अनेक पाठ सांपडतात.

सात्यमुग्रि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

सात्ययज्ञ—याज्ञवल्क्यानें वाष्र्ण्यांशीं बोलतांना याचा निर्देश केला आहे (श. ब्रा. ३. १. १. ४).

सात्यहव्य वासिष्ठ--हा अत्यराति जानंतपीचा (ऐ. ब्रा. ८. १३. ९) व देवभागाचा (तै. सं. ६. ६. २. २) समकालीन होता. याचा देवभाग श्रौतर्षाशीं मंत्र म्हणण्याविषयीं संवाद झाला होता.

सात्यरथि--(सू. निमि.) विष्णुमतें रत्यरथाचा पुत्र.

सात्यायनि—भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

सात्वत--विष्णूचा एक पार्षद (भा. ८. २१. १६).

२ (सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें आयूचा, वायुमतें सत्वाचा, मत्स्यमतें जंतूचा व विष्णुमतें अंशाचा पुत्र सत्वत होय. यास सात पुत्र होते. त्यांचीं नांवें—भजमान, भाजि, दिव्य, वृष्णि, देवावृध, अंधक व महाभोज. यांच्या नांवांवरून याच्या कुलास हे नांव मिळालें (भा. ३. १. २९; ९. २५. ७).

साद्यसुग्रीवि—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

साधक--हिरण्याक्षाशीं देवांच्या झालेल्या युद्धांत याला वायूनें ठार केलें (पद्म. सृ ७५).

साधन भौवन—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १५७).

साधित—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार व ऋषिगण.

साधु--सत्यनारायणव्रत व त्याचा प्रसाद यांच्या माहात्म्याकरितां याची कथा आली आहे (भवि. प्रति. २. २९; स्कंद. रे. सत्यनारायणकथा ३). सध्यांच्या स्कंद-पुराणांतील रेवाखंडांत ही कथा नाहीं.

साधुद्विज--देवांना अशी भीति पडली कीं, अनेक रत्नांचा आगर असणारा हिमालय शिवभक्तीनें मोक्षाला जाईल आणि सृष्टीचें अत्यंत नुकसान होईल. म्हणून त्यांनीं देवगुरूला संकटाची कल्पना दिली. तेव्हां सर्व देवांनीं शंकराची प्रार्थना केल्यावरून शंकरानें हिमालय व मेना यांच्याकडे साधूच्या वेषानें जाऊन शिवाची खूप निंदा केली आणि त्यांना शिवभक्तीपासून निवृत्त केलें व पार्वतीशीं आपण विवाह केला. तेव्हां शंकर साधुद्विजाच्या रूपानें गेला म्हणून हा एक शंकराचा अवतार आहे (शिव. शत. ३५).

साध्य--धर्म व साध्या यांचे पुत्र. तामस मन्वंतरांतील देवगण. हे बारा आहेत. यांचीं नांवें–मनस्, अनुमन्तृ, प्राण, नर, नारायण, वृत्ति (वीति), तपस् (अपान), हय, हंस, विभु, प्रभु, धर्म (नय). हे यज्ञभाग ग्रहण करणारे असून यांना यज्ञांत पूज्य मानिलें आहे (साम्ब. १८; मत्स्य. २०३. ११). वरील यादींत कंसांतील नांवें ब्रह्मांडांतील आहेत. मत्स्यांतील कांहीं नांवें बरींच भिन्न आहेत.

तुषित, सत्य, वैकुंठ इत्यादि यांचींच स्वायंभुवादि मन्वंतरांतील नांवें आहेत. वैवस्वत मन्वंतरांत हे आदित्य झाले (ब्रह्मांड. ३. ३. ८-१२).

२ चाक्षुष मनूचा पुत्र (भा. ६. ६. १५).

३ रुद्राचे त्रिनेत्री गण. हे चवऱ्यांऐंशीं कोटी आहेत (मत्स्य. ४).

४ शततेजस् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

साध्या--प्राचेतस दक्षाची कन्या व धर्म ऋषीची पत्नी. हिचे पुत्र साध्य देव (भा. ६. ६. ४-७).

सानुप्रस्थ—रामसेनेंतील एक वानर.

सांदीपनि—हा काश्यकुलांतील असून अवंतीस राहत असे. कृष्ण आणि बलराम यांचे उपनयन झाल्यानंतर अध्ययनार्थ याच्याकडे ठेवण्यांत आले. यानें त्यांना वेद, उपनिषदें, सरहस्य धनुर्वेद, राजनीति, औसष्ट कला शिकविल्या. याच्या इच्छेवरून कृष्णानें गुरुदक्षिणा म्हणून समुद्रानें गडप केलेला याचा मुलगा दत्त यमापासून याला परत आणून दिला (म. स. ५४. १. कुं; विष्णु. ५. १). हा उज्जयिनीस राहत असे (भा. ३. ३. २; १०. ४५. ३१; पद्म. उत्त. उ. २४६).

सामलोमकि--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सामश्रवस्—हा याज्ञवल्क्याचा शिष्य (बृ. उ. ३. १. २). यालाच याज्ञवल्क्यानें स्मृति सांगितली (मुंज पहा).

सामश्रवस—(कुषीतक सामश्रवस पहा).

सामुकि--(यामुनि पहा).

सांपेय--एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

सांब--कृष्ण व जांबवती यांचा पुत्र (भा. १०. ६१. ११; म. आ. २०१. १७; २३९. ९; स. ४. ४१ कुं.). हा कृष्ण व रुक्मिणी यांचा पुत्र असें विष्णुपुराणांत आहे. हा उपमन्यूच्या उपदेशाप्रमाणें शिवाची उपासना केल्यामुळें झाला म्हणून यास साम्ब म्हणतात (शिव. वा. २. १). यानें स्वयंवरप्रसंगीं दुर्योधनाची कन्या लक्ष्मणा हिरावून नेली. पण शेवटीं कौरवांनीं यास बांधून नेलें. ही गोष्ट बलरामादिकांस कळतांच ते धांवून आले. प्रथम बलरामानें त्यांना शांतीपचाराच्या गोष्टी सांगितल्या. पण ते ऐकेनात. तेव्हां रामकृष्णांनीं त्यांचा पराभव केला व सांब आणि लक्ष्मणा यांचा विवाह झाला (भा. १०. ६८). पुढें एकदां यादवांचीं पोरें सहज खेळत खेळत पिंडारकक्षेत्रीं आलीं; तेथें त्यांनीं सांबास गरोदर स्त्रीचा वेष दिला व तेथील ऋषींस नमन करून त्यांनीं या गर्भिणी स्त्रीस काय होईल असें विचारिलें. तेव्हां त्या ब्राह्मणानें-दुर्वासानें (साम्ब-३)-' हिचे पोटीं लोखंडी मुसळ होऊन तें तुमचा नाश करील ' असें त्यानें सांगितलें. नंतर भिऊन त्या यादव कुमारांनीं साम्बाचें पोट सोडिलें, तो तेथें एक लोखंडी मुसळ होतें. तें त्यांनीं उग्रसेनाजवळ नेऊन दिलें. उग्रसेनानें ती गोष्ट कृष्णास न कळवितां त्याचें चूर्ण करवून समुद्रांत फेंकविलें (भा.११.१). पण पद्मपुराणांत कृष्णानेंच त्या मुसळाचें चूर्ण केलें असें म्हटलें आहे (पद्म. उ. २५२). साल्व व यादव यांचें युद्ध झालें, त्या वेळीं याचें व क्षेमधूर्तीचें मोठें तुंबळ युद्ध झालें. याची पत्नी सुनाथकन्या गुणवती व पुत्र गुणवत् (ह. वं. २९६). वज्रनाभपुत्री प्रभावतीचें हरण करण्याकरितां वज्रनाभाच्या सुपूर नगरांत प्रद्युम्नसांबादि नाटकमंडळीच्या मिषानें गेले होते. प्रद्युम्न नायक व हा विदूषक झाला. त्यांनीं रामायण, रंभानलकूबर इत्यादि नाटकें केलीं (ह. वं.२.२२). शेवटीं प्रभासक्षेत्रीं मैरेयक नामक उन्मादक पेय प्याल्यामुळें ओळख विसरून प्रद्युम्नाशीं लढत असतां हा मरण पावला (भा. ११. ३०. १६).

हा अत्यंत रूपसंपन्न असल्यामुळें कृष्णस्त्रियांपैकीं कांहीं याच्यावर अनुरक्त होत्या. ही गोष्ट नारदानें कृष्णाच्या नजरेस आणून दिली. तेव्हां कृष्णानें त्या स्त्रियांना 'चोरांकडून पळविल्या जाल' व याला 'कुष्ठ रोग होईल' असे शाप दिले. पण पुढें नारदाच्या सांगण्यावरून सूर्याराधनेनें याचें कुष्ठ नष्ट झालें व त्यामुळें जंबुद्वीपांतील चंद्रभागेच्या तीरीं यानें स्थापिलेल्या साम्बपुरांत सूर्य येऊन राहिला (साम्ब. ३; भवि. ब्राह्म. ६६. ७२-७३; ७५; १२७; स्कंद. ४. १. ४८; ६. २१३; मग पहा).

२ चक्रपाणि राजाचा प्रधान (गणेश. २. ७३. १३).

३ एक अंत्यज. हा चतुर्थीस गणेशाचें सहज नांव घेतल्यानें मुक्त झाला (गणेश. १. ५९).

सांमद मत्स्य--सूक्तद्रष्टे (ऋ. ८. ६७).

सायक जानश्रुतेय—जानश्रुत काण्ड्वीचा शिष्य (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. २).

सायकायन—श्यापर्णाचें पैतृक नांव.

२ कौशिकायनीचा शिष्य. याचा शिष्य काषायण (बृ. उ. ४. ६. २).

सायकायनि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सायम्—(स्वा. उत्तान) पुष्पार्णी व प्रभा यांचा पुत्र.

२ धाता आदित्य व कुहू यांचा पुत्र.

सारंग—(रंगवेणी व हरिधाम पहा).

सारण—(सो. वसु.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र. यांचे पुत्र मार्ष्टि, मार्ष्टिमत्, शिशु व सत्यधृति (विष्णु. ४. १५. १४).

२ लंकेंतील एक राक्षस (वा. रा. यु. ५५).

३ रावणाचा अमात्य (म. व. ३८४. ५२ कुं.).

४ माणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

सारमेय—(सो. वृष्णि.) श्वफल्क व गांदिनी यांच पुत्र (भा. ९. २४. १६).

सारवाह—अगस्त्यकुलांतील गोत्रकार.

सारस--गरुडाचा पुत्र.

सारस्वत—अत्यंत कडक तपश्चर्या करणाऱ्या दधीचि ऋषीचें वीर्य इंद्रानें पाठविलेल्या अलंबुषा नांवाच्या अप्सरेला पाहून स्खलन पावलें. त्या वीर्यापासून सरस्वती नदींत एक पुत्र उत्पन्न झाला, त्याचें नांव सारस्वत होय.

दधीचीचा देह देवांच्या कारणीं लागल्यानंतर बारा वर्षें अवर्षण पडलें. तेव्हां मोठमोठे ऋषि अन्नाकरितां दाही दिशांना गेले. पण सारस्वत मात्र सरस्वती नदींतील मासे खाऊन राहिला. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, याचें अध्ययन उत्तम राहिलें व इतरांचें मात्र प्रवास वगैरेमुळें नष्ट झालें. दुष्काळ संपल्यानंतर मुनींमध्यें पुनः अध्ययनाविषयीं तत्परता उत्पन्न झाली. पण अध्ययन सांगणारा सारस्वताशिवाय कोणी

आढळेना. तेव्हां याचें शिष्यत्व पत्करून साठ हजार मुनींनीं वेदाध्ययन केलें (म. श. ५०).

तैत्तिरीय संहितेंत कांडानुक्रमपाठ व सारस्वतपाठ अशा दोन अध्ययन-पद्धति आहेत. आज कांडानुक्रमपाठ चालू नसून सर्वत्र सारस्वतपाठ चालूं आहे. त्यासंबंधीं पुढीलप्रमाणें आख्यायिका आहे. दुर्वासानें शाप दिल्यामुळें सरस्वती आलेय ब्राह्मणाच्या घरीं अवतरली. तिच्या पोटीं हा जन्मास आला. याला एक दिवस पित्यानें मारिलें. पण सरस्वतीनें याला बापाच्या हातून सोडवून वेदांसुद्धां सर्व विद्यांचा उपदेश केला. पुढें हा कुरुक्षेत्रांत तप करीत असतां सर्वत्र दुष्काळानें वाताहात झाली. सर्व मुनि वेदहि विसरले. तेव्हां सर्वांनीं याच्याकडून पुनः वेद संपादन केले. त्यांत तैत्तिरीय संहितेचा क्रम नेहमींपेक्षां वेगळा आढळला. तोच सारस्वतपाठ या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हा पाठहि शास्त्रमान्य आहे (संस्काररत्नमाला पा. ३०२).

२ जैगीषव्य नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

३ भार्गवकुलांतील मंत्रकार.

४ पुरूरव्यास सरस्वतीपासून झालेला पुत्र.

५ ब्रह्मदेवानें भोः शब्दाचा उच्चार करून सरस्वती उत्पन्न केली. तिचे ठिकाणीं झालेल्या पुत्राचें नांव सारस्वत होय. यालाच अपांतरतम, वेदाचार्य व प्राचीनगर्भ असें म्हणतात. यानेंच स्वायंभुव मन्वंतरांत वेदविभाग केला. म्हणजे हा स्वायंभुव मन्वंतरांतील व्यास होय (म. शां. ३५९. ३८. ३९; ६६; व्यास पहा). पण इतरत्र हा वैवस्वत मन्वंतरांतील नववा व्यास म्हणून म्हटलें आहे.

६ कौशिक ऋषीच्या सात शिष्यांतील एक (अ. रा. ७).

७ भृगुकुलांतील गोत्रकार.

८ एक मुनि. यानें आपल्या शिष्यांस तुंगकारण्यीं वेद पढविले (पद्म. स्व. ३९).

सारिक—युधिष्ठिराच्या सभेंतील एक ऋषि (म. स. ४. १९ कुं.).

सारिमेजय—वृष्णिकुलांतील एक यादव (म. आ. २०१. १९ कुं.).

सारिसृक्त शार्ङ्ग—मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १४२. ५-६). महाभारतांत हा शब्द सारिसृक्त असा असून हा मन्दपाल ऋषि व जरितृ-शार्ङ्ग जातीची पक्षीण-यांचा मुलगा दिला आहे. खांडववनदाहांत यानें अग्नीची स्तुति केली. तेव्हां अग्नि प्रसन्न होऊन त्यानें यास दाहापासून मुक्त केलें (म. आ. २५८. ३ कुं.).

सार्ञ्जय—प्रस्तोकाचें पैतृक नांव.

२ सहदेवाचें पैतृक नांव. सायणाचार्य सहदेव व सार्ञ्जय वेगळे समजतात (ऐ. ब्रा. ७. ३४).

सार्धनेमि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सार्धसुग्रीवि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सार्पराज्ञी—सूक्तद्रष्ट्री (ऋ. १०. १८९; सर्पराज्ञी पहा).

सार्पि—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

सार्वभौम—(सो. द्विमीढ.) मत्स्यमतें सुधर्म्याचा व वायुमतें सुवर्म्याचा पुत्र.

२ (सो. पूरु.) अहंयाति व भानुमती यांचा पुत्र. याची स्त्री सुंदरा. याचा मुलगा जयत्सेन (म. आ. ६३. १५ कुं.).

३ (सो. कुरु.) विदूरथाचा पुत्र. याचा पुत्र जयसेन ऊर्फ जयत्सेन.

४ सावर्णि मन्वंतरांतील अवतार. हा देवगुह्य व सरस्वती यांचा पुत्र (भा. ८. १३. १७).

सार्वसेनि—शौचेयाचें पैतृक नांव.

सालकटंकटा—विद्युत्केश राक्षसाची पत्नी. संध्या नामक स्त्रीची कन्या.

सालकटंकटी—हिडिंबचें नामांतर (म. आ. १६७. १७. कुं).

सालंकायन—विश्वामित्राचा पुत्र.

सालिमंजरिसत्य—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेतील वायुमतें हिरण्यनाभाचा शिष्य.

साल्व—(शाल्व पहा).

सालडि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सावर्ण—युधिष्ठिराच्या सभेंतील एक ऋषि (म. स. ४. २१ कुं.).

सावयस—अषाढाचें पैतृक नांव.

सावर्णि—या नांवाच्या मनूचा ऋग्वेदांत सावर्ण्य व सावर्णि असा दोनदां निर्देश आहे. तेथें याच्या दक्षिणेची प्रशंसा असून याला दीर्घायुष्य देण्याविषयीं प्रार्थना आहे (ऋ. १०. ६२. ९-११). यदुतुर्वशांनीं याला नजराणे दिले आहेत. हें नाभानेदिष्ठाच्या सूक्तांत आहे. याच्याचप्रमाणें सांवरणि मनूहि आलेला आहे (ऋ. ८. ५१. १). याच्या सूक्तांतहि मनूचा संबंध आहे. यावरून हे निर्देश मनूसंबंधाचेच असावेत.

हा विवस्वत् व छाया यांचा पुत्र (भा. ६. ६; दे. भा. १०.१०; मार्क. ७४). छायेला मृण्मयी म्हटलें आहे (म. अनु. ५३. २५ कुं.). याचा थोरला भाऊ जो श्राद्धदेव (सातवा मनु) त्याच्याशीं हा समान वर्ण होता म्हणून किंवा याच्या आईचें नामांतर सवर्णा असें होतें म्हणून यास सावर्णि असें म्हणत (विष्णु. ३. २. १३; ब्रह्म. ६.१९).

हा पूर्वजन्मीं सुरथ नामक चैत्राच्या वंशांतील राजा होता (१३ सुरथ पहा; दे. भा. १०.१०; मार्क ७८). हा आठव्या मन्वंतराचा अधिपति होईल.

२ सहा हजार वर्षे महादेवास उद्देशून तप करणारा एक ऋषि. यास महादेवानें 'तूं अजरामर होशील' असा वर दिला होता (म. अनु. ४५. ८७ कुं.). हा इंद्रसभेंतील एक सभासद आहे (म. स. ७. १२ कुं.).

३ कृतयुगीन ग्रंथकर्ता ऋषि (शिव. उ. २. ४९).

४ उपाकर्मांगतर्पणांतील एक आचार्य (१ जैमिनि पहा).

५ व्यासाच्या पुराणशिष्यपरंपरेंतील रोमहर्षणाचा शिष्य. वायु व ब्रह्मांड यांत यास सावर्णि सौमदत्ति म्हटलें आहे.

सावर्णिक—मृगुकुलांतील गोत्रकार.

सावर्ण्य--(१ सावर्णि पहा).

सावित्र—एक रुद्र.

२ अष्टवसूंपैकीं एकाचें नांव. यानें रावणाचा आजा सुमालिन् यास मारिलें (वा. रा. उ. २७).

३ (४ सावित्री पहा).

सावित्री—मद्रदेशाधिपति अश्वपति राजाची कन्या. हिच्या आईचें नांव मालती. मत्स्यपुराणांत तिला मालवी असें म्हटलें आहे. वसिष्ठ व आकाशवाणी यांनीं अश्वपतीस गायत्रीचा दशलक्ष जप करण्यास सांगितला. त्याप्रमाणें जप केल्यानें ही झाली. ही अत्यंत गुणवान् व रूपवान् होती व अश्वपतीहि अत्यंत श्रीमंत होता. यामुळें 'अश्वपतीच्या घराण्याचा व आपल्या घराण्याचा संबंध घडून येणें अशक्य आहे,' असें वाटून कोणीहि राजपुत्र सावित्रीस मागणी घालावयास आला नाहीं. अर्थात् अश्वपतीस कन्येच्या विवाहाची अत्यंत काळजी लागली. हिला जेव्हां हें कळलें तेव्हां ही स्वतःच वरसंशोधनार्थ लवाजमा बरोबर घेऊन निघाली. फिरतां फिरतां ही शाल्व देशच्या द्युमत्सेन राजाच्या आश्रमांत आली. द्युमत्सेनाचें राज्य शत्रूंनीं हरण केल्यामुळें तो स्त्री व सत्यवान् नांवाचा एक पुत्र यांसह वनांतच राहत असे. सावित्रीला सत्यवानाचे गुण पूर्वीच कळले होते. आतां त्याला प्रत्यक्ष पाहिल्यावर हिची त्यावरील प्रीति दृढ होऊन हिनें सत्यवानालाच वरण्याचा निश्चय केला व ही आपल्या घरीं आली. नंतर ही आपण केलेल्या निश्चयाची बातमी सांगण्यास राजवाड्यांत गेली. त्या वेळीं अश्वपतीकडे नारद आला होता. सावित्रीनें आपला निश्चय त्या दोघांना कथन केला. त्या वेळीं नारदानें हिला सत्यवान् हा किती जरी चांगला असला तरी तो एका वर्षाच्या आंत मरणार असल्यामुळें त्याला वरून आपलें जीवित दुःखमय करून घेऊं नकोस म्हणून पुष्कळ सांगून पाहिलें. परंतु सावित्रीनें निश्चय न सोडिल्यानें अश्वपतीस हिच्या म्हणण्याला रुकार द्यावा लागला. विवाहानंतर विनयशीलपणानें हिनें सर्वांचें लक्ष आपणांकडे वेधून घेतलें.

नारदाच्या भविष्याप्रमाणें सत्यवानाच्या मृत्यूचा काळ फक्त चार दिवसांवर आला. तेव्हां सावित्रीनें त्रिरात्रव्रत करण्याचा निश्चय केला; व त्याकरितां हिनें तीन दिवस सारखें उभें राहून तप करण्याचा संकल्प केला. द्युमत्सेनाला सावित्रीच्या कडक नियमाची बातमी कळतांच त्यानें हिला त्या नियमापासून परावृत्त करण्याचा बराच प्रयत्न केला. पण ही आपल्या संकल्पापासून ढळली नाहीं. नंतर हिचें त्रिरात्रव्रत संपन्न चौथा दिवस उजाडला. त्या दिवशीं संध्याकाळीं तीन दिवसांच्या उपवासाचें पारणें हिला फेडावयाचें होतें. इतक्यांत सायंकाळ झाली व सत्यवानास वनांत जाऊन लांकडें आणावयाची इच्छा झाली. तेव्हां सावित्रीस नारदानें सांगितलेल्या भविष्याचा अनुभव आतांच येणार असें वाटलें व ही आपला विचार बाजूस ठेवून सत्यवानाबरोबर वनांत गेली. वनांत गेल्यावर सत्यवानानें काष्ठें, फलें वगैरे गोळा केलीं व तो दमल्यामुळें विश्रांतीकरितां जरा स्वस्थ बसला. परंतु इतक्यांत त्याला मस्तकशूलाच्या वेदना होऊं लागल्या व झोंप येऊं लागली. त्याबरोबर हिनें त्याचें मस्तक आपल्या मांडीवर घेतलें. हिला नारदानें सांगितलेला तो दिवस, तो मुहूर्त, तो क्षण वगैरे सर्व जुळून आलीं आहेत, असें वाटलें. इतक्यांत यम आपला पाश घेऊन त्या ठिकाणीं आला. त्यानें सत्यवानाच्या देहांतून एक अंगुष्ठमात्र पुरुष पाशानें ओढून काढिला. त्याबरोबर ही दुःखाकुल होऊन यमाच्या मागून निघाली. हिनें यमास अध्यात्मज्ञानाविषयीं बरेच प्रश्न विचारिले व यमानेंहि त्यांचीं समर्पक उत्तरें देऊन हिला एक वर मागावयास सांगितला. तेव्हां हिनें आपल्या श्वशुरास दृष्टि व राज्य प्राप्त व्हावें म्हणून सांगितलें. यमानें 'तथास्तु' म्हणून हिला परत फिरावयास सांगितलें. परंतु ही परत न फिरतां त्याच्या मागून जाऊं लागली. यमास हिच्या पातिव्रत्यानें फार संतोष झाला व त्यानें हिला आणखी दोन वर मागावयास सांगितले. एका वरानें हिनें आपल्या पित्यास शंभर पुत्र मागून घेतले व 'मला शंभर मुलगे व्हावेत' असा दुसरा वर मागून घेतला. यमानेंहि 'तथास्तु' असें म्हटलें. तरीहि ही यमाच्या मागून जाऊं लागली. तेव्हां यमानें 'आतां कशाला माझ्या मागून येतेस?' म्हणून विचारिलें. तेव्हां सावित्रीनें यमास सांगितलें कीं, 'तुम्हीं मला पुत्र होतील म्हणून वर दिला; परंतु माझ्या पतीला घेऊन चाललांत, तेव्हां आपलें म्हणणें खरें कसें होणार?' या हिच्या बोलण्यानें यम कुंठित झाला व त्यानें सत्यवानास जिवंत सोडिलें. ब्रह्मवैवर्तांत

सत्यवान् झाडावरून पडून मेला व सावित्रीनें त्याला परत सजीव केलें असें आहे (२. २४).

नंतर सत्यवान् सावध झाला व सावित्रीनें त्याला घडलेलें सर्व वर्तमान सांगितलें. तें ऐकून सत्यवानास हिच्या पातिव्रत्याबद्दल फारच आनंद झाला व तो सावित्रीसह आश्रमांत निघाला. इकडे आश्रमांत येऊन पाहतात तों द्युमत्सेनास चांगलें दिसूं लागलें असून तो यांच्याच येण्याची काळजी करीत होता. घडलेली सर्व हकीकत ऐकल्यावर त्याला सावित्रीच्या पतिभक्तीचें अत्यंत कौतुक वाटलें. नंतर त्यानें दुसरे दिवशीं सावित्रीच्या व्रताचें पारणें करविलें.

पुढें लवकरच द्युमत्सेनानें स्वतःचें राज्य परत मिळविलें व अश्वपतीला शंभर मुलगे झाले. त्याचप्रमाणें सावित्रीलाहि शंभर मुलगे झाले. नंतर द्युमत्सेनामागून सत्यवान् गादीवर बसला व त्यानें सावित्रीसह चारशें वर्षे राज्य केलें (म. व. २९३-२९९; मत्स्य. २०७-२१३; दे. भा. ९. २६-३८; ब्रह्मवै. २. २३-३४).

२ ब्रह्मदेवाची पत्नी. एकदां ब्रह्मदेवानें यज्ञ करावयास सुरुवात केली. त्या वेळीं त्यानें सर्वांस निमंत्रण केलें होतें. ब्रह्मदेवाची गायत्री म्हणून दुसरी स्त्री होती. ब्रह्मदेवानें सावित्रीच्या येण्याची वाट न पाहतां गायत्रीलाच यजमान-पत्नीची दीक्षा दिली. हें कळतांच हिला अत्यंत क्रोध आला व हिनें यज्ञांत उपस्थित झालेल्या सर्वांस शाप दिला, पण पुढें समजूत पटल्यावर उःशाप दिले (पद्म. सृ. १७ उ. १११).

एकदां ब्रह्मदेव आपली कन्या सरस्वती हिजवर मोहित झाला. हें पाहून ती हरिणीच्या वेषांत पळूं लागली. ब्रह्माहि हरीण होऊन तिच्यामागें लागला. हें पाहून शंकरानें ब्रह्मयास ठार केलें. तेव्हां गायत्री व सावित्री विधवा झाल्या. त्यांनीं शंकराची स्तुति करून त्यास प्रसन्न केलें. तेव्हां शंकरानें ब्रह्मयास जिवंत करून त्यांचे स्वाधीन केलें. या ठिकाणास गायत्रीसरस्वतीतीर्थ म्हणतात (स्कंद. ३. १. ४०).

३ सवितृ आदित्य व दृश्नि यांची कन्या (भा.६.१८.१).

४ हिनें कुंडलें दान केलीं होतीं (म. शां. २४०. ४४ कुं.). शांतिपर्वांत 'सावित्री' असा शब्द असून अनुशासनपर्वांत 'सावित्रः' असा शब्द आहे. तरी कुंडलें दान करणारी सावित्री कीं कर्ण असा प्रश्न उद्भवतो. तो कर्णच दिसतो (म. अनु. २००.९ कुं.). ध्रुवसंधीला सावित्री नांवाची पत्नी आढळत नाहीं. दोनहि ठिकाणीं अर्थ 'कर्ण'च घेतला पाहिजे (२ पौष्य पहा).

सावैनस—गृत्समदाचा पुत्र (म. अनु. ८.६१ कुं.).

सासिसाहारितायन—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

साहंजि—(सो. सह.) विष्णुमतें कुंतीचा पुत्र (संहत पहा). यानें साहंजनि नगरी वसविली (ब्रह्म. १३.१५६).

साहदेव्य—सोमकाचें पैतृक नांव (ऐ. ब्रा. ७.३४.९).

साहरि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

साहुल—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

साह्य—मरुद्गणांतील चवथ्या गणांपैकीं एक.

सिंह—कृष्ण व लक्ष्मणा यांचा पुत्र.

२ रामाच्या सुज्ञ नामक मंत्र्याचा पुत्र (कुशलव पहा).

सिंहकेतु—कर्णानें मारिलेला पांडवपक्षीय चेदिपुत्र (म. क. ५१. ५० कुं.).

सिंहचंद्र—भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय पांचालराजा (म. द्रो. १५९. ३९ कुं.).

सिंहसेन—गोपति पांचालाचा पुत्र. याच्या रथाचे घोडे श्वेतरक्तवर्ण असत (म. द्रो. २३. १५८ कुं). यास कर्णानें मारिलें (म. क. ५६).

सिंहिका—प्राचेतस दक्ष प्रजापति व आसिक्नी यांची कन्या. कश्यपाची भार्या व चार सैंहिकेयांची माता.

२ कश्यप व दिति यांची कन्या (२ विप्रचित्ति पहा). समुद्रोल्लंघनाचे वेळीं हिनें मारुतीची वाट आडवून त्यास त्रास दिला, म्हणून मारुतीनें हिला समुद्रांत मारिलें व तो पुढें लंकेस गेला (वा. रा. सुं. १).

सिकता नीवावरी—मंत्रद्रष्ट्री (ऋ. ९. ८६. ११-२०; ३१-४०).

सित—विश्वामित्र ऋषीचा पुत्र.

२ तामस मन्वंतरांतील एक योगवर्धन.

सिद्ध—कश्यप व प्राधा यांचा पुत्र.

२ एक मुनि. याचा काश्यपाशीं संवाद झाला. त्यांत अनुगीता, जननमरण, जीवाचा गर्भप्रवेश, मोक्षसाधन इ.विषय होते (म. आश्व. १७. २० कुं.). याचा शिलोंच्छवृत्ति ब्राह्मणाशीं गंगामाहात्म्यावर संवाद झाला (म. अनु. ६५ कुं.).

सिद्धसमाधि—गीतेच्या बाराव्या अध्यायाच्या पठनानें दुसऱ्याला सजीव करण्याची शक्ति आलेला कोल्हापूरचा ब्राह्मण (पद्म. उ. १८६).

सिद्धसेन—(बर्बरिक पहा).

सिद्धार्थ—दशरथाचा प्रधान (वा. रा. अयो. ३६).

२ मणिभद्र व देवजनी यांचा पुत्र.

सिद्धि—भग नामक आदित्याची स्त्री (भा.६.१८.२).

२ दक्षाची कन्या व धर्माची स्त्री.

३ वीर, अग्नि व शरयू यांचा पुत्र (म.व. २२१.१९कुं.).

सिद्धेश्वर्य—(बर्बरिक पहा).

सिनीवाक—युधिष्ठिराच्या मयसभेंतील ऋषि (म. स. ४. २० कुं.).

सिनीवाली--अंगिरा ऋषि व श्रद्धा यांची कन्या. धाता आदित्याची पत्नी. हिचा पुत्र दर्श (भा. ६.१.८३).

२ कर्दमपत्नी देवहूतीचें नामांतर असावें (मत्स्य. २३).

३ बृहस्पति व शुभा यांची कन्या.

सिंदूर--एक असुर. यास गजाननानें मारून याचें रक्त आपले अंगास माखलें (गणेश. २.१३७).

सिंधु--सिंधुद्वीपाचें नामांतर (ब्रह्म. १६९. १९).

२ एक असुर. याला मयूरेश्वरानें मारिलें (गणेश. २. ७३-१२६).

सिंधुक—(आंध्र. भविष्य.) वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें आंध्रवंशांतील पहिला राजा (शिप्रक पहा).

सिंधुक्षित्--एक राजर्षि. हा राज्यभ्रष्ट झाला असतां एका सामानें याला पुनः वैभव प्राप्त झालें (पं.ब्रा.१२.१२.६).

सिंधुक्षित प्रैयमद—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ७५).

सिंधुद्वीप--(सू. इ.) भागवत व हरिवंश यांच्या मतें नाभाचा मुलगा. विष्णु, वायु व मत्स्य यांच्या मतें हा अम्बरीषाचा पुत्र. सिंधुद्वीप आंबरीष नांवाचा सूक्तद्रष्टा हाच असावा (ऋ. १०.९).

२ (सो. अमा.) जह्नूचा पुत्र. हा जन्मानें क्षत्रिय, पण तपोबलानें ब्राह्मण झाला. याचा पुत्र बलाकाश्व (म. श. ४१. १०; अनु. ७. ४ कुं.).

३ एक ऋषि. याचा भाऊ वेद (ब्रह्म. १६९. ४).

४ (वेदनाथ पहा).

सिंधुवीर्य—मद्रदेशाचा राजा. याची कन्या केकयी. ही यानें मरुत्तास दिली होती (मार्क. १२८).

सिंधुसेन--एक राक्षस. यज्ञाचें हरण करून हा रसातलांत गेला म्हणून पृथ्वीवरचे यज्ञ बंद पडले. तेव्हां देवांच्या प्रार्थनेवरून विष्णूनें वराहरूपानें याचा नाश केला व यज्ञास परत आणिलें (ब्रह्म. ७९).

सीता—ही सीरध्वज जनकाची मुलगी म्हणून प्रसिद्ध असली तरी त्याची ही औरस कन्या नव्हती. हिच्या जन्माच्या कथा पुढीलप्रमाणें आढळतात.

(१) जमीन नांगरीत असतां नांगराच्या फाळाला लागून वर आली. नांगरतांना नांगरानें पडणाऱ्या पाळीला सीता असें म्हणतात. त्यांतून निघाली म्हणून ह्या मुलीचेंहि नांव सीता असें ठेवण्यांत आलें (वा. रा. बा. ६६. १३-१५). हिचा जन्म उत्तराफल्गुनी नक्षत्रावर झाला.

(२) पद्माक्ष नांवाचा एक राजा होता. त्यानें लक्ष्मी आपली कन्या व्हावी, म्हणून विष्णूला प्रसन्न करून घेतलें. विष्णूनें दिलेल्या महाळुंगांतून सुंदर कन्या निघाली. पुढें हिच्या स्वयंवर-प्रसंगीं दैत्यांनीं त्याला ठार केलें. तेव्हां लक्ष्मीनें लज्जा रक्षणा-करितां अग्नींत उडी टाकली. तेव्हां तिचा शोध करण्याकरितां सर्व नगर उध्वस्त केलें. एकदां ही अग्निकुंडांतून बाहेर येऊन बसली असतां विमानांतून जाणाऱ्या रावणानें हिला पाहिलें व कामातुर होऊन तो हिच्या मागें लागला. तेव्हां ही पुनः अग्नींत प्रविष्ट झाली. तें पाहून रावणानें अग्नि विझवून हिचा खूप शोध केला, पण रावणाला तेथें पांच रत्नांशिवाय कांहींहि सांपडलें नाहीं. तीं घेऊन तो घरीं आला व त्यानें त्या रत्नांची पेटी देवघरांत ठेवली. रात्रीं मंदोदरीस सांगूं लागला कीं, ' तुझ्याकरितां मी रत्नें आणलीं आहेत. रत्नांची पेटी देव-घरांत ठेवली आहे.' परंतु पुढें असें आढळून आलें कीं, ती पेटी कोणालाहि हलत नाहीं व तिचें झांकणहि काढतां येत नाहीं. तेव्हां रावणानें ती पेटी फोडली असतां त्या पेटींतून एक कन्या बाहेर पडली. ती इतकी सुंदर होती कीं, तिला पाहून सर्व चकित झाले. मंदोदरीनें मात्र सर्वांना हिच्यामुळें पद्माक्षाच्या घराचा नाश कसा झाला हें सांगितलें व ही कृत्या आपल्या घरांत राहतां उपयोगी नाहीं असें बजाविलें. तेव्हां हिला करंडींत घालून दूर देशीं नेऊन पुरून टाकण्याचें ठरलें. हिनें जातांना सांगितलें होतें कीं, ' मी तुझा नाश करण्याकरितां, नंतर निकुंभाचा पुत्र पौण्ड्र व शतमुखी रावण यांना ठार करण्याकरितां व नंतर कुंभकर्णाच्या मूलकासुर नामक पुत्राला ठार करण्याकरितां येईन. ' हें ऐकून रावण संतापला. परंतु त्याला मंदोदरीनें आवरलें. पुढें ती पेटी मिथिल देशांत आणून पुरली. ज्या भूमींत पेटी पुरली तीच भूमि सूर्य-ग्रहणनिमित्त मिथिल राजानें ब्राह्मणाला दिली. ब्राह्मण नांगरीत असतां त्याला ती पेटी सांपडली. ती त्यानें राजाकडे पाठविली. राजानें या मुलीचें कन्येप्रमाणें पालन केलें. तीच सीता होय. तिला मातुलिंगांतून निघाल्यामुळें मातुलिंगी, अग्नींत शिरल्यामुळें अग्निगर्भा, रत्नांत राहिल्यामुळें रत्नावती, धरणी-तून निघाल्यामुळें धरणीजा, जनकानें पाळल्यामुळें जानकी, नांगराच्या फाळाबरोबर निघाल्यामुळें सीता, पद्माक्ष राजाची कन्या म्हणून पद्मा, अशीं नांवें आहेत (आ. रा. सार. ३).

(३) नारदानें लक्ष्मीला शाप दिला होता कीं, ' तूं राक्षस-कुलांत उत्पन्न होशील. ' पण लक्ष्मीनें उःशाप मागितल्यावरून ' कलशांत भरून ठेवलेलें मुनींचें थोडथोडें रक्त जी आपल्या इच्छेप्रमाणें भक्षण करील, तिच्या गर्भांत मी उत्पन्न व्हावें ' असा तिनें अशक्य म्हणून उःशाप मागितला. रावणाची दण्डकारण्यावर सत्ता चालत होती व तेथें पुष्कळ तेजस्वी ऋषि तपश्चर्याहि करीत असत. त्यांना मारावयाचें नाहीं, पण त्यांना आपली सत्ता जाणवावी म्हणून रावण बाणाच्या

टोकांनीं त्यांच्या शरीरांतील थोडें रक्त काढी व तें मडक्यांत सांठवी. त्याच अरण्यांत गृत्समदाचा आश्रम होता. त्याला शंभर मुलगे होते. त्याच्या बायकोस एखादी मुलगी हवी होती. तिच्याकरितां 'लक्ष्मी माझी मुलगी होवो,' असा संकल्प करून मंतरलेलें दूध दर्भाच्या अग्रानें तो ऋषि घागरींत टाकी. तो घट त्यानें जपून ठेवला होता. पण एकदां तो मुनि वनांत गेला असतां रावणानें त्याच घटांत मुनींचें रक्त साठविलें व तो घेऊन आपल्या घरीं गेला. घरीं मंदोदरीस सांगितलें कीं, हा घट संभाळ, यांत मुनींचें रक्त आहे. तें विषापेक्षांहि भयंकर आहे. मंदोदरी रावणाच्या दुर्वर्तनामुळें त्रासलेली होती. वर्षावर्षांत तिची रावणाशीं गांठ पडत नसे. त्यामुळें विष म्हणून तिनें तें रक्त भक्षण केलें. पण त्यामुळें ती गर्भार राहिली. तेव्हां तिला आश्चर्य वाटून ती यात्रेच्या मिषानें कुरुक्षेत्रीं गेली. तेथें गर्भपात करून तिनें तो जमिनींत पुरून टाकला व सरस्वतींत स्नान करून ती परत आली. पुढें एकदां कुरुक्षेत्रांत जनक आला. त्याला त्या जांगल प्रदेशांत यज्ञ करावा अशी इच्छा उत्पन्न झाली व त्यानें सुवर्णाच्या नांगरानें नांगरण्यास सुरुवात केली. तेव्हां फाळाला लागून जी कन्या वर आली तींच सीता होय (अ. रा. ९).

आपलें अवाढव्य धनुष्य सीतेनें घोडा म्हणून खेळावयास घेतलेलें परशुरामानें पाहिलें. तेव्हां त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें. कारण, तें धनुष्य इतकें जड होतें कीं ते नेण्या-आणण्यास बैलांच्या अडीचशें जोडया लागत. तें धनुष्य जनकास देऊन त्यावर दोरी चढवील त्याला सीता देण्याविषयीं त्यानें सांगितलें (आ. रा. सार. ३; वा. रा. बा. ६७. ४).

हिचे विवाहाकरितां जनकानें शिवधनुष्य सज्ज करण्याचा पण लावला होता, तो पण पुरा केल्यानें सीता रामाला मिळाली (वा. रा. बा. ७३; सीरध्वज पहा). लग्नाच्या वेळीं सीतेचें वय सहा वर्षांचें होतें (पद्म. पा. ३६).

पुढें रामलक्ष्मणांबरोबर ही वनवासास गेली (अनसूया पहा). वनांत असतां पंचवटींतून रावणानें हिला पळविलें. जातांना आपला माग लागावा म्हणून हिनें आपले दागिने ऋष्यमूकावर टाकिले. पुढें रामानें माग काढून वानराच्या मदतीनें लंकेवर स्वारी केली.

रावण हिच्याकडे प्रथम भेटींतच पापी दृष्टीनें पाहत आहे असें लंकेंत गेल्यावर हिच्या ध्यानांत आलें. त्याबरोबर हिनें तोंडावर पदर घेतल्याचा उल्लेख आहे (वा. रा. अर. ५५. ३२). पुढेंहि परपुरुषाशीं प्रत्यक्ष बोलूं नये म्हणून ही तृण आड धरून बोलत असे (वा. रा. अर. ५६. १). अशोकवनिकेंत मारुतीनें प्रवेश केल्यावर तो पाहत असतां सीता व रावण यांच्या झालेल्या संवादाचें वर्णन रामायणांत आहे. तेथें रावण येत आहे, असें पाहून हिनें मांड्यांनीं उदर व बाहूंनीं स्तन झांकून घेतल्याचें लिहिलें आहे (वा. रा. सुं. १९. ३). तेथेंहि हिनें तृण आड धरूनच भाषण केलें आहे व शेवटीं तर पाठ केली आहे (वा. रा. सुं. २१. ६). तसेंच रावणानें हिला उचलून नेलें, तेव्हां हिला परपुरुषाचा स्पर्श झाला. त्याची हिला सारखी रुखरुख लागून राहिली होती (वा. रा. सुं. ३७. ६२).

मारुति सीतेला 'खांद्यावर बसून चल' असें म्हणाला असतां हिनें उतावळेपणा न दाखवितां गंभीरपणें पुढील उत्तर दिलें आहे. 'सर्व राक्षसांचा वध करण्यास खरोखर तूंहि समर्थ आहेस. परंतु तूं राक्षसांचा वध केलास, तर रामाचा नांवलौकिक जाईल. राक्षसांसहवर्तमान रावणाचा वध राम येथें येऊन करील आणि मला घेऊन जाईल, तर तें रामाला शोभण्यासारखें होईल' (वा. रा. सुं. ३७.५७-६४).

रावणवधानंतर मारुति सीतेला बोलावण्याकरितां अशोकवनिकेंत गेला. तेथें सीतेच्या भोंवतीं अनेक राक्षसी दिसल्या. त्यांनीं सीतेला पूर्वी दिलेल्या त्रासाचें त्याला स्मरण झालें व त्यांना मारण्याची अनुज्ञा त्यानें सीतेला मागितली. तेव्हां हिनें त्यांचें समर्थन केलें व मारुतीला नकार दिला (वा. रा. यु. ११३. ३६-४०; ३ राम पहा).

युद्धसमाप्तीनंतर हिच्या चारित्र्याविषयीं रामानें शंका प्रदर्शित केली. त्या वेळींहि हिनें 'मारुतीबरोबर मला त्याग केल्याचा निरोप पाठविला असता तर मीं त्याच वेळीं जीविताचा त्याग केला असता,' असा निश्चयात्मक जबाब दिला व अग्निप्रवेशानें आपलें पावित्र्य सिद्ध केलें (वा. रा. यु. ११६. ११).

वनांतून आल्यानंतरहि लोकापवादामुळें रामानें हिचा पुनः त्याग केला. त्या वेळीं पोटांत गर्भ असल्यामुळें हिला आत्महत्त्या करतां येईना. पण, पुढें वाल्मीकीसारखा मुनि भेटल्यामुळें हिचें सर्व संकट टळलें.

सीमन्तिनी--चित्रवर्मनूची कन्या. हिला 'चवदावे वर्षी वैधव्य येईल' असें ज्योतिषांनीं सांगितलें होतें. पण त्यावर उपाय म्हणून याज्ञवल्क्यपत्नी मैत्रेयीनें सोमप्रदोषव्रत कधींहि न सोडण्यास सांगितलें. पुढें चित्रांगदाशीं लग्न होऊन चित्रांगद समुद्रांत बुडाला. बापाचें राज्यहि शत्रूनें घेतलें. पण सोमप्रदोषव्रताच्या सामर्थ्यानें चित्रांगदाला नागकन्यांनीं वांचविलें (स्कंद. ३. ३. ८. ९).

सीरध्वज--(सू. निमि.) सीर म्हणजे नांगर. याच्या कीर्तीचा ध्वज झाल्यामुळें यास हें नांव पडलें (भा. ९. १३. १८). हा स्वरोमाचा पुत्र (वा. रा. बा. ७२). याची पत्नी सुमेधा. हा मिथिला नगरीमध्यें राज्य करीत होता. एकदां हा अग्निचयनाकरितां क्षेत्र नांगरीत असतां याला सीता

मिळाली (सीता पहा). सीता उपवर झाल्यावर सांकाश्या नगरीचा राजा सुधन्वा यानें शिवचाप व सीता यांची सरिध्वज जनकाकडे मागणी केली. परंतु जनकानें तीं दोन्हीहि त्याला दिलीं नाहींत. त्यामुळें उभयतांचें प्रचंड युद्ध होऊन जनकानें सुधन्व्याला ठार केलें; व कुशध्वजाला सांकाश्या नगरीचा अधिपति नेमलें (वा. रा. बा. ७१). याप्रमाणें अनेक राजांनीं जनकाकडे येऊन सीतेची मागणी केली. ' जो कोणी शिवचाप सज्ज करील त्यासच सीता द्यावयाची ' अशी जनकाची प्रतिज्ञा होती, पण एकहि राजा तें धनुष्य सज्ज करूं शकला नाहीं. शेवटीं सीतेच्या प्राप्तीविषयीं अत्यंत निराश झालेल्या त्या राजांनीं एकत्र होऊन मोठ्या आवेशानें मिथिला नगरीस वेढा दिला व ते सीरध्वजाला फार पीडा देऊं लागले. याप्रमाणें वेढा पडून एक वर्ष लोटलें. पण दैवी सामर्थ्यानें हा त्यांतून मुक्त झाला (वा. रा. बा. ६६).

पुढें जनकानें वाजपेय यज्ञ केला. तो पाहण्याकरितां राम-लक्ष्मणांसहित विश्वामित्र तेथें आला (पद्म. उ. २४२). शेवटीं माहेश धनुष्य सज्ज करून रामानें सीता मिळविली.

नंतर सीरध्वजानें आपला भ्राता कुशध्वज याच्याकडे दूत पाठवून त्यालाहि आणविलें. नंतर जनकानें दशरथाला बोलावून आणिलें व सर्वानुमतें सीरध्वजाच्या कन्या सीता व उर्मिला आणि कुशध्वजाच्या मांडवी व श्रुतकीर्ति यांचे विवाह अनुक्रमें राम, लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न यांच्याशीं सुमुहूर्तावर व्हावयाचें ठरलें. पद्मपुराणामध्यें उर्मिला ही कुशध्वजाची कन्या असें सांगितलें आहे (पद्म. उ. २४२). नंतर सीरध्वज व कुशध्वज यांनीं कुलगोत्राचा त्रिवार उच्चार करून आपल्या कन्या त्यांना दिल्या (वा. रा. बा. ७०-७४).

सुकक्ष आंगिरस—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ९२. ९३).

सुकंदर—हा म्लेच्छाधिपति होता (भवि. प्रति. ४. २१). हा शिकंदर असावा.

सुकन्या—शर्यातीची कन्या. ही च्यवन ऋषीची भार्या होय. हिचा पुत्र प्रमति (म. आ. ८. १ कुं.; पद्म. पा.१५; १ च्यवन पहा). हिची कन्या सुमेधस् ही निध्रुव काण्वास दिली होती.

२ मंकणक ऋषीची माता.

सुकमल—मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

सुकर्मन्—हा गीतेचा दुसरा अध्याय पाठ केल्यानें मुक्त झाला (पद्म. उ. १७६).

२ रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

३ रौच्य मन्वंतरांतील देवगण.

४ (सो. वृष्णि.) श्वफल्क व गांदिनी यांचा पुत्र.

५ व्यासाच्या सामशिष्य परंपरेंतील विष्णु व भागवत यांच्या मतें जैमिनीचा, वायुमतें सुत्वन्चा व ब्रह्मांडमतें सुन्वानाचा शिष्य. यानें सामवेदाच्या हजार शाखा केल्या (भा. १२. ६. ७६). याचे शिष्य अनाध्यायाचे दिवशीं शिकत, म्हणून त्यांस इंद्रानें ठार केलें. पण यानें प्रायोपवेशन आरंभिलें; म्हणून इंद्रानें ते सर्व जिवंत केले व आणखी पौष्यंजि व हिरण्यनाभ असे दोन शिष्य दिले (वायु. १. ६०; ब्रह्मांड. १. ३. १४).

६ युधिष्ठिराच्या सभेंतील क्षत्रिय (म. स. ४. १ कुं.).

७ मातृपितृमाहात्म्याकरितां याची कथा आहे (पद्म भू. ६३; ८४).

सुकला—वाराणशींतील कुकल वैश्याची पत्नी. ही पतिव्रता असून हिच्याशिवाय कुकलानें तीर्थयात्रा केली म्हणून ती निष्फळ झाली (पद्म. सृ. ४१-६१).

सुकाल—(सुमूर्तिमत् पहा).

सुकीर्ति—उत्तम मन्वंतरांतील इंद्र.

२ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

सुकीर्ति काक्षीवत—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०.१३१). या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे असें इतर वैदिक ग्रंथांत आहे (ऐ. ब्रा. ५.१५.४; ६.२९.१; सां. ब्रा. ३०.५).

सुकुंडल—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

सुकुमार—(सो. काश्य.) भागवतमतें धृष्टकेतूचा पुत्र. विष्णु व वायु यांच्या मतें हा सुविभूचा पुत्र.याचा पुत्र वीतिहोत्र.

२ पूर्वदिग्विजयांत भीमानें जिंकिलेल्या दोघां पुलिंद राजांपैकीं एक (म. स. ३०.१० कुं.).

३ मत्स्य देशाजवळच असणारा एक राजा. यास दिग्विजयाच्या वेळीं सहदेवानें जिंकिलें (म. स. ३२.४ कुं.).

४ जनमेजयाच्या सत्रांत दग्ध झालेला तक्षककुलज एक सर्प (म. आ. ५७. ९ कुं.).

५ शाकद्वीपाधिपति भव्याचा पुत्र. याचा सुकुमार नांवाचाच वर्ष होता (मार्क. ५०.२२).

सुकुमारी—परीक्षित्पुत्र भीमसेनाची भार्या.

२ सृंजयाची कन्या. नारदाची पत्नी (म. शां. २९.१३ कुं.; ३ नारद पहा).

सुकृत—स्वारोचिष मन्वंतरांतील प्रजापति. (पद्म.सृ.७).

२ (सो. पूरु.) विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें पृथूचा पुत्र. वायुमतें बृषूचा पुत्र. विष्णु व वायु यांत सुकृति असा पाठ आहे.

सुकृति—ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

३ (२ सुकृत पहा).

सुकृत्त—(सो. मगध. भविष्य.) वायुमतें निरामित्राचा पुत्र. यालें नांव ब्रह्मांड व विष्णु यांच्या मतें सुक्षत्र, भागवतमतें सुनक्षत्र व मत्स्यमतें सुरक्ष असें आहे.

सुकृत—विपुलस्वान् नामक ऋषीचा पुत्र. यास चार पुत्र होते. एकदां याची परीक्षा पाहण्याकरितां इंद्र याजकडे पक्षिरूपानें आला व नरमांस मागूं लागला. सुकृतानें त्यास अगोदर वचन दिल्यामुळें आपल्या पुत्रांस नरमांस देण्याबद्दल विचारिलें. पण त्यांपैकीं कोणीच तयार होईना, म्हणून यानें त्यांस तुम्ही ' तिर्यग्योनींत जन्मास याल ' असा शाप दिला. पण ते शरण गेल्यावर त्यांस 'तुम्ही तेथेंहि ज्ञानी असाल' असा उःशाप दिला. नंतर हा स्वतः आपल्या अंगांतील मांस देणार, इतक्यांत इंद्रानें आपलें रूप प्रगट करून यास 'तूं महाज्ञानी होऊन तुझ्या तपाला विघ्न येणार नाहीं,'असें सांगितलें. याचे पुत्र पुढें गरुडवंशांत पिंगाक्ष, विबोध, सुपुत्र व सुमुख नांवानें द्रोणपुत्र झाले (मार्क. ३; ६ शिबि पहा).

सुकेतन—(सो. क्षत्र.) भागवतमतें सुनीथाचा पुत्र. याचा पुत्र धर्मसेतु. विष्णु. व वायु यांच्या मतें यालें नांव सुकेतु.

सुकेतु—(सू. निमि.) वायु व भागवत यांच्या मतें नंदिवर्धनाचा पुत्र. याचा पुत्र देवरात.

२ (सुकेतन पहा).

३ एक यक्ष. ताटकेचा पिता.

४ रामाच्या सुज्ञ प्रधानाचा पुत्र (कुशलव पहा).

५ चित्रकेतूचा पुत्र (म. आ. २०१. ९ कुं.). हा भारतीययुद्धांत पाण्डवपक्षीय होता. यास कृपाचार्यानें मारिलें (म. क. ४९. २१-२९ कुं.).

६ शिशुपालाचा पुत्र. हा पांडवांच्या पक्षाला होता. यास द्रोणाचार्यांनीं मारिलें (म. क. ३. ३२ कुं.).

७ कपिलाच्या शापांतून वांचलेल्या सगर पुत्रांपैकीं एक (पद्म. उ. २०).

८ सुबाहूचा भ्राता. रामाच्या अश्वमेधप्रसंगीं शत्रुघ्नाबरोबर झालेल्या सुबाहूच्या युद्धांत हा होता. हा गदायुद्धांत प्रवीण असून यालें लक्ष्मीनिधीशीं प्रचंड युद्ध झालें (पद्म. पा. २५-२६).

९ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

सुकेतुमत्—भद्रावतीचा राजा. याच्या स्त्रीचें नांव चंपका. याला पुत्रदा एकादशी केल्यानें पुत्र झाला (पद्म. उ. ४१).

सुकेश—विद्युत्केश राक्षस व सालकटंकटा यांचा पुत्र. हा रुद्रगण झाला (वा. रा. उ. ४). यालें लग्न ग्रामणी गंधर्वाची कन्या देववती हिच्याशीं झालें. तिच्यापासून यास मालि, सुमालिन् व माल्यवान् असे तीन पुत्र झाले (वा. रा. उ. ५).

सुकेशिन् भारद्वाज—हा ज्ञानप्राप्तीकरितां पिप्पलादाकडे आला होता (प्र. उ. १. १).

सुकेशी—एक अप्सरा (म. अनु. ५०. ४८ कुं.).

२ गांधार देशच्या राजाची कन्या व कृष्णाची स्त्री (म. स. ५७. २६ कुं.).

३ मगधराज केतुवीर्याची कन्या व तिसऱ्या मरुत्ताची स्त्री (मार्क. १२८).

सुक्षत्र—कोसल देशचा राजा. भारतीय युद्धांत हा पांडवांकडे होता. याच्या घोड्याचे पोटास चक्रवाकांप्रमाणें थोडी पांढरी झांक असे (म. द्रो. २३. ५८ कुं.).

२ (सुकृत्त पहा).

सुक्षेत्र—ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

सुख—ऋत, तप, दानिन्, दाता, दाम, देय, ध्रुव, निधि, नियम, यम, वित्त, विधान, वैद्य, शम, सोम, स्थान, हव्य, हुत, होम या व्यक्ति या देवगणांत असतात (ब्रह्मांड. ४. १. २०).

२ धर्म व शांति यांचा पुत्र (भा. ४. १. ५१).

३ गरुड व शुकी यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७. ४५०).

सुखद—पितरांपैकीं एक.

सुखसंगित—(प्रमोदिनी पहा).

सुखामन व सुखासीन—ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

सुखीनल—(सो. कुरु. भविष्य.) नृचक्षूचा पुत्र. भागवत व वायुमतें हेंच नांव असून विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें सुखीबल असें नांव आहे.

सुगति—गय व गयंती यांचा पुत्र (भा. ५. १५. १४).

२ हंसध्वज राजाचा प्रधान.

सुगंध—हिरण्याक्षाशीं देवांचें जें युद्ध झालें, त्यांत अग्नीनें दग्ध केलेल्या सात राक्षसांतील एक (पद्म. सृ. ७५).

२ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

सुगंधा— कृतवीर्याची स्त्री.

२ एक अप्सरा (म. आ. १३२. ४५ कुं.).

सुगवि—(संधि पहा).

सुगृधी—कश्यप व ताम्रा यांची कन्या.

सुग्रीव—शुंभ व निशुंभ या दोघां असुरांचा दूत (दे. भा. ५. २३; मार्क. ८२. ५७).

२ ग्रीवा म्हणजे मान. याचा जन्म सूर्यापासून ऋक्षरजस् वानराच्या ग्रीवेच्या ठिकाणीं झाला, म्हणून याला सुग्रीव हें नांव पडलें (ऋक्षरजस् पहा). याला सूर्यपुत्र म्हणतात. याला रुमा नांवाची स्त्री होती (वा. रा. कि. ३४). वाली मेल्यावर

त्याची स्त्री तारा, ही याची भार्या झाली (वा. रा. कि. २९). शिवाय, मोहना नांवाची स्त्री याला होती (पद्म. पा. ६०). द्विविद नामक वानर याचा अमात्य होता (भा. १०. ६७. २). हा वालीचा कनिष्ठ भ्राता.

याला पंचमेंढ नामक राक्षसानें गिळिलें, तेव्हां वीरभद्रानें राक्षसाला उभा चिरून याला सोडविलें (पद्म. पा. १०७). याचें आणि वालीचें पुष्कळ दिवसपर्यंत ऐकमत्य होतें. पण पुढें मायावी राक्षसाबरोबर वालीचें युद्ध झाल्यानंतर वालीचें आणि याचें बितुष्ट पडून वालीनें याला राज्याबाहेर हांकलून दिलें; व याची स्त्री हरण केली. तेव्हांपासून हा आपल्या अमात्यासह ऋष्यमूक पर्वतावर राहिला होता. ऋष्यमूक पर्वतावर असतांना एके दिवशीं रामलक्ष्मण याच्याकडे येत असलेले यानें पाहिलें. तेव्हां ते वालीनें कपटानें पाठविलेले कोणीतरी धनुर्धर असावेत, अशी याची समजूत होऊन हा अत्यंत भयभीत झाला व त्यांच्या चौकशीकरितां यानें हनुमानाला पाठवून दिलें. तेथें गेल्यावर हनुमानानें राम-लक्ष्मणांशीं मधुर भाषण करून याचें समग्र वृत्त त्यांना निवेदन केलें. नंतर हनुमानानें विचारिल्यावरून रामाच्या आज्ञेनें लक्ष्मणानें आपली सर्व हकीकत त्याला सांगितली व 'सीताशोधार्थ आम्हीं सुग्रीवाकडे जात आहों,' असेंहि कळविलें. तेव्हां रामलक्ष्मणासहवर्तमान हनुमान् ऋष्यमूक पर्वतावर आला. तेथें आल्यावर हनुमानानें अग्नि प्रदीप्त करून त्याच्या समक्ष राम व सुग्रीव यांचें सख्य घडविलें. नंतर यानें वालीपासून स्वतःच्या भयनाशार्थ रामाला प्रार्थना केली असतां रामानें याला वालीचा वध करण्याविषयीं खात्री दिली. इतक्यांत यानें रावण सीतेला नेत असतां तिनें टाकलेलें उत्तरीय वस्त्र व अलंकार रामाला दिले.

पुढें वालीशीं वैर पडण्यास काय कारण झालें, असें रामानें याला विचारिल्यावरून यानें मायावी राक्षसाच्या वधाचें समग्र वृत्त रामास कथन केलें. नंतर वालीच्या पराक्रमाचें वर्णन करितांना दुंदुभीच्या वधाची हकीकतहि यानें त्याला सांगितली. रामाच्या पराक्रमाबद्दल याला शंका आल्यामुळें रामानेंहि आपल्या सामर्थ्याची याला प्रतीति आणून देण्याकरितां सात ताड वृक्षांचें एकाच बाणानें छेदन करून भूमि विदीर्ण केली. यावरून याची रामाच्या पराक्रमाविषयीं खात्री होऊन हा रामलक्ष्मणांसहवर्तमान रामाच्या आज्ञेवरून किष्किंधानगरीला गेला व यानें वालीला युद्धार्थ आह्वान केलें. वालीहि युद्धाकरितां किष्किंधा नगरीच्या बाहेर आला. उभयतांचें युद्ध झालें, त्यांत सारखेपणानें ओळखतां न येऊन रामानें वालीस न मारिल्यामुळें याचा पराभव होऊन हा ऋष्यमूक पर्वतावर पळून आला. नंतर खुणेकरितां रामाच्या आज्ञेवरून लक्ष्मणानें याच्या गळ्यांत नागपुष्पी लता घातली व हा रामासह पुनः किष्किंधेस गेला (वा. रा. कि. २-१२).

तेथें गेल्यावर यानें रामाला वालीवधाविषयींची आपली प्रतिज्ञा सफल करण्यास सांगितलें; व वालीला युद्धाकरितां पुनः आह्वान केलें. भ्रात्याची ती गर्जना ऐकतांच वालीहि तारा नको म्हणत असतां युद्धाकरितां बाहेर पडला. सुग्रीव व वाली यांचें युद्ध सुरूं झाल्यावर रामानें वालीवर बाण सोडून त्याला मूर्च्छित पाडिलें. कांहीं वेळानें सावध झाल्यावर वालीनें याला चांगल्या प्रकारें उपदेश केला व प्राण सोडिला (वालिन् पहा). वाली मेल्यावर तारेनें अत्यंत विलाप केला. यालाहि भ्रातृवधाबद्दल पश्चात्ताप होऊन यानें स्वतः अग्निप्रवेश करण्याविषयीं रामाजवळ परवानगी मागितली. परंतु रामानें तारेचें व याचें सांत्वन करून वालीचें और्ध्वदेहिक कर्म करण्याबद्दल याला आज्ञा केली. तेव्हां यानें वानरांकडून वालीचा और्ध्वदेहिक संस्कार करविला. नंतर रामानें याला हनुमानाकडून राज्याभिषेक करवून व वालीपुत्र अंगदाची युवराजपदावर स्थापना करवून आपण लक्ष्मणासहवर्तमान प्रस्रवण पर्वतीं वास्तव्य केलें (वा. रा. कि. २४-२६). याला राज्य प्राप्त झाल्यावर चार मासपर्यंत हा विषयसुखामध्यें अत्यंत निमग्न झालेला होता. याबद्दल एके दिवशीं हनुमानानें सीताशुद्धीविषयीं रामाला दिलेल्या वचनाची याला आठवण करून देऊन याची चांगली कान-उघाडणी केली. तेव्हां हा शुद्धीवर येऊन यानें पंधरा दिवसांत सर्व सैन्य एकत्र जमविण्याविषयीं नीलाला आज्ञा केली.

राम प्रस्रवण पर्वतावर असतांना चार महिन्यांत हा त्याच्याकडे बिलकुल गेला नाहीं. तेव्हां राम अत्यंत क्रोधयुक्त झाला. हें पाहून लक्ष्मणहि अत्यंत संतप्त होऊन त्यानें याला ठार मारण्याची प्रतिज्ञा केली. परंतु रामानें त्याचें सांत्वन केलें व त्याला तसें न करण्यास सांगून याच्याकडे पाठवून दिलें. तेथें आल्यावर त्यानें अंगदाबरोबर याला निरोप पाठविला. लक्ष्मण आल्याचें ऐकतांच हा अत्यंत भयभीत झाला. नंतर अंगद परत निरोप घेऊन आल्यावर लक्ष्मण क्रोधयुक्त होऊन किष्किंधा नगरीमध्यें शिरला. परंतु तारेनें लक्ष्मणाला याला क्षमा करण्यास सांगून त्याच्या कोपाचें सांत्वन केलें. लक्ष्मण याच्या दृष्टीस पडतांच हा हात जोडून उभा राहिला. परंतु लक्ष्मणानें याला पूर्ववचनाची आठवण करून देऊन चांगलेंच शुद्धीवर आणिलें. इतक्यांत हनुमानानें पृथ्वीवरील सर्व वानर किष्किंधा नगरीकडे येत असल्याची वार्ता आणिली. त्याबरोबर याला आनंद होऊन हा लक्ष्मण व कित्येक वानर यांसह रामाकडे आला (वा. रा. कि. २९-३८).

नंतर दोघांचें प्रेमयुक्त संभाषण सुरूं झालें, तों आणखी वानरसैन्य तेथें आलें. तेव्हां ला वानरांना रामानें सीताशुद्धयर्थ चारी दिशांना पाठवून दिलें. अंगदप्रमुख मारुति इत्यादि वीरांना त्यानें दक्षिण दिशेकडे पाठविलें. जातांना रामानें हनुमानाजवळ सीतेच्या खुणेकरितां अंगठी दिली. तो गेल्यावर रामानें याला भूमंडलपर्यटनाची हकीकत विचारिली. तेव्हां हा म्हणाला, 'मायावी व वाली यांच्या युद्धामुळें माझें व वालीचें वितुष्ट येऊन वालीनें माझा प्राण घेण्याकरितां पाठलाग सुरूं केला. तेव्हां मी पळतां पळतां पृथ्वीपर्यटन केलें. शेवटीं मी ऋष्यमूक पर्वतावर वास्तव्य केलें. वाली मात्र मातंग मुनीच्या शापामुळें तेथें येऊं शकला नाहीं. याप्रमाणें त्या वेळीं मी भूमंडल प्रत्यक्ष पाहिलें' (वा. रा. कि. ३८-४६).

पुढें हनुमानानें सीतेचा शोध लाविल्यावर अंगदप्रभृति वीरांना आनंद होऊन ते मधुवनांत शिरले व यथेष्ट मध प्राशन करून त्यांनीं दधिमुख नांवाच्या वनपाल वानराला फार त्रास दिला. तेव्हां तो याच्याकडे येऊन त्यानें समग्र वृत्त याला कथन केलें. यानें त्याला अभय दिलें (वा. रा. सुं. ६३-६४). सीताशुद्धीची बातमी रामाला कळतांच समुद्रोल्लंघन कसें होईल, याबद्दल तो शोध करूं लागला असतां यानें त्याला सेतु बांधण्यास सांगून धीर दिला. पुढें सर्व सैन्यासह राम समुद्रकिनारीं आला (वा. रा. यु. २). तेव्हां बिभीषण रामाकडे आश्रयाकरितां आला असतां यानें त्याचा स्वीकार न करण्यास रामास सांगितलें. परंतु रामानें याची बिभीषणाविषयीं खात्री केल्यावर यानें बिभीषणाशीं सख्य करण्यास रामास संमति दिली (वा. रा. यु. १८). पुढें याची सेना समुद्रकिनाऱ्यावर उतरली असतां रावणानें यास रामाला मदत न करितां स्वनगरीं परत जाण्यास सांगितलें. तेव्हां यानें रावणाचा निषेध केला (वा. रा. यु. २०). नंतर रावण दृष्टीस पडतांच यानें त्याच्यावर झडप घालून त्याचा मुकुट जमिनीवर पाडिला. त्याबरोबर दोघांचें युद्ध होऊन यानें रावणास चांगलेंच जेरीस आणिलें (वा. रा. यु. ४०). पुढें रामरावणयुद्धांत राम-लक्ष्मण मूर्च्छित पडले असतां वानरसैन्य पळूं लागलें, तेव्हां यानें जांबवानाला सांगून त्यांना परत फिरविलें व मूर्च्छित पडलेल्या रामलक्ष्मणांना पाहून बिभीषण शोकाकुल झाला असतां यानें त्याचें सांत्वन केलें (वा. रा. यु. ५०). पुनः युद्ध सुरूं झाल्यावर रावणानें याला बाणांनीं मूर्च्छित पाडिलें (वा. रा. यु. ५९). पुढें याचें कुंभकर्णाशीं युद्ध होऊन हा मूर्च्छित पडला असतां कुंभकर्णानें याला धरून नेलें. परंतु लवकरच त्याला फसवून हा रामाकडे परत आला (वा. रा. यु. ६७). नंतर कुंभकर्ण मारिला गेल्यावर याच्या सांगण्यावरून वानरांसह हनुमानानें लंकेस आग लावल्यावर लंकेंतील सर्व राक्षस जिकडेतिकडे सैरावैरा पळूं लागले असतां यानें सर्व वानरांना दरवाजे रोखून ठेवून त्यांच्यावर हल्ला करण्यास सांगितलें. राक्षस व वानर यांचें युद्ध जुंपून कुंभकर्णपुत्र कुंभास यानें ठार केलें (वा. रा. यु. ७५-७६). लवकरच विरूपाक्षाशीं युद्ध करून त्याला ठार मारिलें. विरूपाक्ष मेलेला पाहतांच महोदर याच्यावर चालून आला. परंतु त्याचाहि यानें शिरच्छेद केला (वा. रा. यु. ९७). नंतर रामानें रावणवध केल्यावर तो सीतेसह-वर्तमान अयोध्येस निघाला असतां मार्गांत किष्किंधा नगरी लागली. तेव्हां त्यानें याला आपल्या सर्व वानरस्त्रियांसह अयोध्येस येण्यास सांगितलें (वा. रा. यु. १२३). याप्रमाणें याला बरोबर घेऊन सर्व परिवारासह राम अयोध्येस पोहोंचला. पुढें रामाला राज्याभिषेक झाल्यावर त्यानें याचा चांगला सत्कार करून याला स्वनगरीस परत पाठविलें (वा. रा. यु. १२८). नंतर अकरा सहस्र वर्षे अयोध्येस राज्य करून राम निजधामास जाऊं लागला असतां हा सुद्धां अंगदाची राज्यावर स्थापना करून रामाबरोबर गेला (वा. रा. उ. १०७-१०९).

सुग्रीवी--कश्यप व ताम्रा यांची कन्या.

सुघोर--एक राक्षस. हिरण्याक्षाशीं झालेल्या देवांच्या युद्धांत कार्तिकेयानें याला ठार केलें (पद्म. स. ७५).

सुचंद्र--कश्यप व सिंहिका यांचा पुत्र.

२ कश्यप व क्रोधा किंवा प्राधा यांचा पुत्र.

३ (सू. दिष्ट.) विष्णु व वायु यांच्या मतें हेम-चंद्राचा पुत्र. यास महाकाली नांवाचें कवच प्राप्त झालेलें होतें. त्यामुळें हा अवध्य होता. याचें व परशुरामाचें युद्ध झालें, त्या वेळीं याचे रथांत याजवळ काली बसली होती व ती जें जें शस्त्रास्त्र येई तें तें गिळी. पुढें परशुरामानें याजवळ याचें कवच मागितलें. हा उदार असल्यामुळें यानें तें देऊन टाकिलें. कवच मिळतांक्षणींच परशुरामानें यास ठार केलें (ब्रह्मवै. ३. ३६). कार्तवीर्याच्या बाजूनें हा या वेळीं लढत होता (ब्रह्मांड. ३. ३९. १८-५३).

४ एक यादव (भा. १०. ८२. ६).

५ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

सुचल--(सो. मगध. भविष्य.) वायुमतें सुमतीचा पुत्र. यास भागवत व विष्णु यांच्या मतें सुकल आणि मत्स्य-मतें अचल असें नांव आहे.

सुचारु--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

२ कृष्ण व रुक्मिणी यांचा पुत्र.

३ (सो. वसु.) विष्णुमतें प्रतिबाहूचा पुत्र. कृष्णापासून याची पिढी ६ वी होय. हा वज्राचा पौत्र.

सुचित्त--(५ सत्यधृति पहा).

सुचित्त सैलन--एक आचार्य (जै. उ. ब्रा. १. १४. ४).

सुचित्र--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

२ पांचाल देशाचा राजा. यास द्रोणानें मारिलें (म. द्रो. २१. ६२ कुं.). याचा पुत्र चित्रवर्मा.

३ शिव देवांतील एक.

सुचिरा—श्वफल्क व गांदिनी यांची कन्या.

सुचेतस्--(सो. क्षेत्र.) गृत्समदाचा पुत्र. याचा पुत्र वर्चस्.

२ (६ प्रचेसस् पहा).

सुच्छाया--ध्रुवपुत्र शिष्टाची स्त्री. हिला रिपु, रिपुंजय, वृक इत्यादि पुत्र होते.

सुजन--भृगु व पौलोमी यांचा पुत्र, देव.

सुजंतु--(सो. अमा.) विष्णुमतें जह्नुपुत्र (३ पूरु पहा). याचें वायुमतें सुहोत्र असें नांव आहे.

सुजन्य--बारा भार्गव देवांपैकीं एक.

सुजय--या राजानें अश्वमेधाचे वेळीं पांडवांस मदत केली (जै. अ. १३).

२ भव्य देवांतील एक.

सुजात--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें मारिलें (म. श. २५. ५ कुं.).

२ (सो. सह.) विष्णुमतें भरताचा पुत्र.

३ पुलह व श्वेता यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७. १८०-१८१).

सुजातवक्त्र—पितृतर्पणांत येणारा एक आचार्य (आश्व. गृ. ३. ३).

सुजाता—उद्दालकाची कन्या. ही कहोलाची पत्नी व अष्टवक्राची माता होय (म. व. १३४. ९ कुं.).

२ सुराष्ट्राची कन्या व दुर्गमाची स्त्री.

सुजातेय—विश्वामित्रकुलांतील एक गोत्रकार ऋषिगण.

सुज्ञ—दशरथाचा मंत्री याचे पुत्र दहा. जितश्रम, धार्मिक, सुकेतु, शत्रुसूदन, चंद्र, मद, शल, काल, मल्ल व सिंह. (जै. अ. ३४. ४३).

सुज्येष्ठ—(शुंग. भविष्य.) अग्निमित्राचा पुत्र.

सुतंजय—एक राजा. भारतीय युद्धांत हा कौरवांकडे होता (म. क. २७).

सुतद्वाज—(सत्यध्वज पहा).

सुतनु—कलाप ग्रामांतील एक ब्राह्मणपुत्र (स्कंद. १. २. ६).

२ वसुदेवाची एक स्त्री.

३ अक्रूराची स्त्री व आहुकाची कन्या (म. स. १४. ३४ कुं.).

४ (सो. कुरु.) मत्स्य व वायु यांच्या मतें उग्रसेनाचा पुत्र. पण विष्णुमतें उग्रसेनाची कन्या.

सुतपस्—आर्चिष्मत्, कीर्ति, क्रतु, कृतिनेमि, तप, तेज, द्योतन, धर्म, धृति, प्रभाकर, प्रभास, बुध, भानु, मासकृत, यश, रश्मि, विराज् व शुक्र हे सुतपस् देव आहेत (ब्रह्मांड. ४. १. १५). हे सावर्णि मन्वंतरांत असतात.

२ निर्ऋतिचक्षु ऋषीचा पुत्र. यास स्त्रीसमागमापासून परावृत्त केल्यामुळें उत्पलावतीस हा शाप देणार, पण तिनें शाप न देण्याबद्दल यास विनविलें. तेव्हां यौवन स्वतःस अर्पण करीत असल्यास शाप न देण्याचें सांगितलें. पण तिनें यास हीन लेखिल्यामुळें तिला मृगी होण्याचा यानें शाप दिला. तथापि सिद्धवीर्य मुनीचा पुत्र लोल उदरीं येऊन तो तामस मनु होईल असा उःशाप दिला (मार्क. ७१).

३ हा भरद्वाजकुलोत्पन्न होता. याची बायको तीर्थयात्रा करीत फिरत असतां सूर्यानें बलात्कार केल्यामुळें तिला अश्विनीसुत नांवाचा मुलगा झाला. अशा स्थितींत सुतपस्नें दोघांनाहि टाकून आपण तपश्चर्या केली. कृष्ण प्रसन्न झाल्यावर यानें भक्ति मागितली असतां, ' स्त्रीपुत्रांचा स्वीकार कर ' अशी आकाशवाणी झाली. दुसरी एक पितरांची मानसकन्या याला दिली होती. तिचे ठिकाणीं याला कल्याणमित्र नांवाचा मुलगा झाला (ब्रह्मवै. १. ११).

४ सावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

५ मरुतांच्या पहिल्या गणांपैकीं एक.

६ एक प्रजापति. हाच वसुदेवरूपानें जन्माला आला (भा. १०. ३. ३२).

७ उत्तम मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

८ तामस मनूचा पुत्र.

९ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील एक ऋषि.

१० रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

११ रौच्य मनूच्या पुत्रांपैकीं एक.

१२ रौच्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

१३ (सो. अनु.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें हेमाचा पुत्र. मत्स्यमतें हा सेनाचा पुत्र. याचा पुत्र बलि.

१४ (सो. कुरु. भविष्य.) मत्स्यमतें हा परिष्णवाचा पुत्र. याबद्दल इतरत्र सुनय असें नांव आहे.

१५ (सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें अंतरिक्षाचा पुत्र. याचें नांव वायुमतें सुपर्ण, विष्णुमतें सुवर्ण, मत्स्यमतें सुषेण व भविष्यमतें सुवर्णांग आहे.

सुतमित्र--मरुतांच्या दुसऱ्या गणांतील एक.

सुतंभर आत्रेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ११-१४). यानें नहुषपुत्राचा निर्देश केला आहे (ऋ. ५. १३. ६). अवत्सारानें याला दाता म्हटलें आहे (ऋ. ५.४४.१३).

सुतरा--श्वफल्काची कन्या.

सुतार—वैवस्वत मन्वंतराच्या दुसऱ्या चौकडींतल्या कलींतील हा शंकराचा अवतार होय. याचे शिष्य-दुंदुभि, शतरूप, हृषीक व केतुमत् होत. त्यांनीं ध्यानयोगानें मोक्ष प्राप्त केला (शिव. शत. ४).

२ अनुशाल्व राजाचा सेनापति.

सुतारा—सुप्रभ गंधर्वाची कन्या (पद्म. स्व. २२). परंतु दुसऱ्या ठिकाणीं ही चंद्रकांत गंधर्वाची कन्या असें म्हटलें आहे (पद्म. उ. १२८).

सुतीक्ष्ण--अगस्त्याचा शिष्य. यानें रामकुंडावर तप करून त्रैलोक्यांत गमन करण्याचें सामर्थ्य मिळविलें (स्कंद. ३. १. १८). याच्या आश्रमांत राम दोनदां राहिला होता. यानें अगस्त्याकडून ज्ञान व कर्म यांची आवश्यकता समजावून घेतली (यो. वा. १).

सुतीर्थ--(५ सुनीथ पहा).

सुतेजन—भारतीय युद्धांतील पांडवांच्या बाजूचा राजा (म. द्रो. १५९. ३९ कुं.).

सुतेमनस् शांडिल्यायन--हा अंशु धानंजय्याचा शिष्य. याचा शिष्य सुनीथ कापटव (वं. ब्रा. १).

सुत्रामन्--रौच्य मन्वंतरांतील देवगण.

सुत्वन्—व्यासाच्या सोमशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांड व वायु यांच्या मतें सुमंतूचा शिष्य.

सुत्वन् कैरिशय भांर्गायन—एक राजा. मैत्रेय कौषारवानें याला ' ब्रह्मणः परिमरः ' नांवाचें कर्म सांगितलें व त्यामुळें आपले पांच द्वेष्टे मारून हा थोर पदवीवर चढला (ऐ. ब्रा. ८. २८).

सुबंधु—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें असमौजस्चा पुत्र.

२ (सो. विदृ.) मत्स्यमतें अजाताचा पुत्र.

सुदक्ष—श्रुतकक्ष्याच्या सूक्तांत याचा निर्देश आहे (ऋ. ८. ९२. ४).

सुदक्षिण—कामरूपचा राजा. भीमशंकरानें भीमासुरास मारून यास वांचविलें (शिव. शत. ४२.१९).

२ कांबोजाधिपति (म. आ. १८६). शक व यवन लोकांचा राजा (म. उ. १९). याचा धाकटा भाऊ भारतीय युद्धांत अर्जुनाकडून मारिला गेला (म. क. ५६). राजसूय यज्ञाच्या वेळीं अर्जुन दिग्विजय करीत असतां त्यानें याला जिंकिलें होतें (म. स. २७). पुढें भारतीय युद्धांत सहदेवपुत्र श्रुतकर्म्याशीं याचें प्रचंड युद्ध झालें (म. भी. ४५). शेवटीं अर्जुनानें याला ठार मारिलें (म. द्रो. ९२). हा उत्तम रथी होता (म. उ. १६६).

३ पौंड्रक वासुदेवाचा मित्र काशिराज, त्याचा हा पुत्र. काशिराजाला कृष्णानें ठार मारिल्यावर त्याची उत्तरक्रिया करून यानें बापाच्या मरणाबद्दल कृष्णावर सूड उगाविण्याकरितां उपाध्यांसह वाराणसी क्षेत्रामध्यें जाऊन रुद्राची घोर तपश्चर्या आरंभिली. तेणेंकरून शंकर प्रसन्न होऊन त्यानें याला जारणमारणाची अधिदेवता जो दक्षिणाग्नि त्याची आराधना करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें हा ऋत्विजांसहित दक्षिणाग्नीच्या आराधनेंत निमग्न झाला असतां कुंडांतून अति भयंकर अग्नि मूर्तिमंत प्रकट झाला व दशदिशा जाळीत द्वारकेवर गेला. तेव्हां द्वारकावासियांची त्रेधा उडून त्यांनीं सर्व प्रकार सभागृहांत अक्षक्रीडा करीत बसलेल्या कृष्णास विदित केला. त्याबरोबर कृष्णानें त्यांना अभय देऊन लागलीच सुदर्शन चक्र अग्नीवर सोडिलें. कृत्याग्नि व सुदर्शन चक्र यांचें युद्ध होऊन अग्नीचा पराभव झाला व तो वाराणसीकडे माघारा वळून त्यानें ऋत्विजांसहित याला क्षणांत भस्मसात् केलें (भा. १०. ६६).

सुदक्षिण क्षैमि--एक आचार्य. याला तिरस्कृत करून शुक्र व गोश्रु जाबालींना यज्ञांत घेतल्याची कथा आहे (जै. उ. ब्रा. ३. ६. ३; ७. १. ३-६).

सुदक्षिणा—अंशुमत्पुत्र दिलीपाची स्त्री.

सुदती--कश्यप व मुनि यांची कन्या, अप्सरा.

सुदत्त पाराशर्य—एक आचार्य. याचा गुरु जनश्रुत वारक्य व शिष्य अषाढ उत्तर (जै. उ. ब्रा. ३.४१; ४.१७).

सुदमोदम—(३ दम पहा).

सुदरिद्र—(पितृवर्तिन् पहा).

सुदर्शन—एक विद्याधर. अंगिराच्या शापानें हा सर्प झाला होता. परंतु नंदाला गिळिल्यावर कृष्णानें याला मुक्त केलें (भा. १०. ३४).

२ हंसध्वजाचा पुत्र.

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र. भीमानें यास ठार केलें (म. द्रो. १२७. ४९; श. २६. ४८ कुं.).

४ दुर्योधनपक्षीय राजा. यास सात्यकीनें ठार केलें (म. द्रो. ११८; १२८; १५६).

५ एक ऋषि. हा भीष्म शरपंजरीं पडला असतां आला होता (भा. १. ९).

६ अग्नि व दुर्योधनकन्या सुदर्शना यांचा पुत्र. याची पत्नी ओघवती (भा. ९.२). यानें गृहस्थाश्रमधर्मानें वागून मृत्यूलाहि प्रसन्न करून घेतलें. ओघवती अर्ध्या शरीरानें नदी

झाली व अर्ध्या शरीरानें याबरोबर ब्रह्मलोकास गेली (म. अनु. २).

७ (सू. इ.) हा मनुवंशांतील दीर्घबाहूचा पुत्र. याची पत्नी काशिराजसुता. यानें सर्व पृथ्वी जिंकून राज्य केलें. एकदां महाकालीनें यास पृथ्वी लय पावणार असें सांगून हिमालयावर जाण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें स्त्री व वसिष्ठ यांसह हा हिमालयावर गेला. तेव्हां क्रमानें उत्तरेकडील हिमसमुद्र, पश्चिमेकडील रत्नाकर व दक्षिणेकडील वाडवसमुद्र यांतील बेटें समुद्रांत नष्ट झालीं. पुनः दहा वर्षांत सर्व स्थलमय झालें व हा वैशाख शुद्ध तृतीयेस अयोध्येस आला (भवि. प्रति. १. १). यानें हिमालयांतील एक अरण्य मोडून तेथें खांडवी नगरी बसविली. पुढें भैरवबंशांतील विजयानें याला ठार केलें (कालि. ९२).

८ विष्णुतीर्थाचा स्पर्श झाल्यानें या ब्राह्मणाचा उद्धार झाला (पद्म. सृ. १७).

९ (सू. इ.) ध्रुवसंधीचा पुत्र. याच्या आईचें नांव मनोरमा. एकदां मृगया करीत असतां ध्रुवसंधि मारिला गेल्यामुळें याला राज्य प्राप्त झालें. परंतु याचा शत्रु युधाजित् लीलावती नांवाच्या दुसऱ्या बायकोचा बाप:-यास हें बरें न वाटून त्यानें याला पदच्युत केलें, व शत्रुजित् नावाच्या याच्या सावत्र भावास गादीवर बसविलें. नंतर हा आपल्या आईसह भारद्वाजाचे आश्रमांत पळून गेला व तेथें देवाची आराधना करीत राहिला.

पुढें दैवयोगानें स्वयंवरांत शशिकलेनें यालाच माळ घातली. तेव्हां या भिकारड्यास असलें रत्न मिळालें हें पाहून सर्व राजे लोकांत असंतोष पसरला व याची व त्यांची लढाई होऊन तींत देवीच्या प्रभावानें याचा जय झाला. नंतर यास आपलें पूर्वीचें राज्य मिळालें (दे. भा. ३. १३-२५).

१० मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

११ एक गंधर्व. हा गालवाच्या शापानें वेताल झाला. वेतालवरदतीर्थांत स्नान केल्यानें हा मुक्त झाला (स्कंद. ३. १. ९).

सुदर्शना—दुर्योधनाची कन्या व सुदर्शनाची माता.

२ माहिष्मतीचा राजा नील याची कन्या व अग्नीची स्त्री (म. स. ३२. ३२ कुं.).

३ (५ सुद्युम्न पहा).

सुदान—शिव देवांतील एक.

सुदांत—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें हृदीकाचा पुत्र.

सुदामन्—सीरध्वज जनकाचा मंत्री.

२ कृष्णाचा एक गुरुकुलांतील मित्र. याची सोन्याची नगरी म्हणजे पोरबंदर होय असें म्हणतात. हा गोलोकांत होता (कुचैल व श्रीदामन् पहा).

३ दशार्णाधिप राजा. हा चेदिराज सुबाहु व दमयंती यांचा आजा (म. व. ६६. १४ कुं.).

४ मोदापूरचा राजा (म. स. २८. ११ कुं.).

५ कर्णाचा पुत्र. वृषसेनाचा धाकटा भाऊ. यास अर्जुनानें द्रौपदीस्वयंवरप्रसंगीं झालेल्या युद्धांत ठार केलें (म. आ. २१८. ३२ कुं.).

६ चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

७ पांडवांकडील एक राजा. याचे घोडे कमलाच्या देंठांच्या वर्णाचे होते व त्यांचा वेग श्येन पक्ष्याप्रमाणें होता (म. द्रो. २३).

८ कृष्णाचा सखा. हा मुख्य आठ गोपांतील एक असून कृष्णाच्या पार्षदांतहि होता (दे. भा. ९. १८; २ शंखचूड पहा).

सुदामिनी—वसुदेवबंधु शमीकाची पत्नी. हिचे पुत्र सुमित्र व अर्जुनपाल (भा. ९. २४. ४४).

सुदास—सुदासाला पैजवन म्हटलें आहे (ऋ. ७. १८. २३). सुदास पैजवनाचें सूक्तहि आहे (ऋ. १०. १३३). पण तें कुलनाम आहे कां पैतृक नाम आहे हें सांगण्यास साधन नाहीं. निरुक्तांत पिजवनाचा मुलगा असें सुदासास म्हटलें आहे (नि. २. २४). दिवोदास हा सुदासाचा बाप असल्याचा उल्लेख आहे (ऋ. ७. १८. २५). सुदासाला देववताचा नातू म्हटलें आहे (ऋ. ७. १८. २२). दिवोदास हा वध्र्यश्वाचा मुलगा होता. कदाचित् देववत् हें वध्र्यश्वाचें विशेषण असेल किंवा आईचा बाप समजावा. याला वसिष्ठानें राज्याभिषेक केला (ऐ. ब्रा. ८. २१).

ऋग्वेदांतील दाशराज्ञ युद्धांतील दहा राजांच्या विरुद्ध लढणारा प्रमुख राजा. हा शेवटीं विजयी झाला. दाशराज्ञ युद्धाचा ऋग्वेदाच्या सर्व मंडळांत उल्लेख आहे. यावरून संहिता काळीं हें युद्ध सर्वतोमुखीं झालें होतें असें दिसतें. या युद्धावर विशेष प्रकाश पाडणारीं सूक्तें सातव्या मंडळांत आहेत (ऋ. ७. १८). सुदासाच्या बायकोचें नांव सुदेवी (ऋ. १.११२. १९). पण सुदेवी शब्दाचा हा अर्थ यास्कादि यास्काचार्यांना मान्य नाहीं. ती याला अश्वीच्या कृपेनें प्राप्त झाली होती. याचा एके वेळीं विश्वामित्र पुरोहित होता. विश्वामित्रानें सुदासाकडून एक अश्वमेध करविला होता (ऋ. ३. ५३. ९; ११). सातव्या मंडळांतील सूक्तांवरून वसिष्ठ पुरोहित होता असें दिसतें. विश्वामित्र पुरोहित असतांना सुदास विपाट्शुतुद्रीच्या (बियास सतलज) नद्यांवरून खालीं आला (ऋ. ३. ३३). सुदासविश्वामित्रांचा संबंध स्पष्ट दिला आहे (बृहद्दे. ४. ९९-११०).

ज्या राजांशीं युद्ध झालें त्यांचीं नांवें–१ शिम्यु, २ तुर्वश, ३ द्रुह्यु, ४ कवष, ५ पुरु (पूरु), ६ अनु, ७ भेद, ८ शंभर, ९ वैकर्ण, १० दुसरा वैकर्ण, ११ यदु, १२ मत्स्य, १३ पक्थ, १४ भलानस्, १५ अलिन १६ विषाणिन्, १७ अज, १८ शिव, १९ शिग्रु, २० यक्षु, २१ युध्यामधि, २२ याद्व, २३ देवक मान्यमान, २४ चायमान कवि, २५ सुतुक, २६ उचथ, २७ श्रुत, २८ बृद्ध, २९ मन्यु, ३० पृथु. दाशराज्ञयुद्ध या शब्दांतील दहा हा शब्द अनेक अशा अर्थी दिसतो.

यांपैकीं पुष्कळच नांवांबद्दल मतभेद आहे. १३-१६ हीं नांवें पुरोहितांचीं आहेत, असें सायणाचार्य मानतात. २७-२९ या नांवांच्या अस्तित्वाविषयींहि शंका आहे.

एकंदर दोन सुदास प्रसिद्ध होते. एक अयोध्येचा राजा असून त्याचा पुत्र कल्माषपाद होता व दुसरा सुदास हा उत्तर पांचालांचा राजा असून ऋग्वेदांतील सुदास हाच होय. पण या दोन सुदासांचा घोटाळा शक्ति ऋषीच्या हत्येबद्दलच्या कथेंत केला आहे.

२ (सू. इ.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें सर्वकामाचा पुत्र. याचा पुत्र मित्रसह (कल्माषपाद पहा).

३ (सो. नील.) विष्णु व वायु यांच्या मतें च्यवनाचा पुत्र. मत्स्यमतें चैद्याचा पुत्र. याचा पुत्र सहदेव. याचें बृहद्रथ असें नामांतर होतें. वंशावळीच्या आत्यंतिक साम्यावरून हाच ऋग्वेदांतील असावा.

४ (सो. कुरु.) तिमिराजाचा पुत्र. याचा पुत्र शतानीक.

५ एक यवन जातीचा राजा (मनु. ७).

६ हा पूर्वजन्मीं एक शूद्र असून या जन्मीं कृतघ्न नामक पिशाच झाला होता. वैशाखव्रताच्या पुण्यानें हा उद्धरला (पद्म. पा. ९८).

सुदिवातंडि—एक ऋषि (म. शां. २५०. १६ कुं.).

सुदीति आंगिरस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ७१).

सुदेव—नलदमयंतींच्या शोधास भीम राजानें पाठविलेला ब्राह्मण. हा दमयंतीच्या भावाचा मित्र होता (म. व. ६५). यानें दमयंतीस शोधून काढिलें (म. व. ६८).

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील देवगण.

३ (सू. इ.) भागवतमतें चंपाचा पुत्र. विष्णु व वायु यांच्या मतें चंचूचा पुत्र.

४ दाशरथि रामाच्या वेळचा विदर्भ देशचा एक राजा. याचे पुत्र श्वेत व सुरथ (वा. रा. उ. ७८. ४).

५ तुषित देवांपैकीं एक.

६ (सो. काश्य.) काशीपति हर्यश्वाचा पुत्र. याचा वीतिहव्यानें पराभव केला. याचा पुत्र दिवोदास (म. अनु. ८. १४ कुं.).

७ एक वैश्य. हा बभ्रुवाहन नांवाच्या राजास प्रेतरूपांत भेटला. 'माझी क्रिया करावयास कोणी नाहीं, करितां हा मणि घे व कार्तिकी पौर्णिमेस वृषोत्सर्ग कर म्हणजे माझा उद्धार होईल,' असें सांगितलें (गरुड. २. ९).

८ अंबरीषाचा सेनापति. अंबरीष स्वर्गांत गेला असतां तेथें त्यानें यास पाहिलें. त्यावरून त्यानें इंद्रास विचारिलें कीं, 'यानें यज्ञ केला नसतांना यास हा लोक कसा प्राप्त झाला?' त्यावरून त्यानें धर्मयुद्धांत मरणारास स्वर्ग मिळतो, असें सांगितलें, यावरून हा धर्मयुद्धांत मेला होता (म. शां. ९८).

९ या राजाची कन्या गौरी. ही करंधमपुत्र अविक्षिताची स्त्री. हिनें त्यास स्वयंवरांत वरिलें (मार्क. ११९. १६).

१० एक प्रख्यात राजा. याचा धूम्राक्षबंधु नल हा मित्र होता. नलानें दारूच्या धुंदींत च्यवनपुत्र प्रमति याच्या पत्नीस धरिलें. प्रमतीनें जवळच पाहत उभा असलेल्या यास तिचें रक्षण करण्यास सांगितलें. तेव्हां 'मी वैश्य आहें. क्षतांचें रक्षण करणाऱ्या क्षत्रियास तूं बोलाव' असें उत्तर यानें दिलें. तें सहन न होऊन प्रमतीनें नलास शापानें भस्म केलें. तेव्हां सुदेव चपापला व प्रमतीस शरण गेला. म्हणून प्रमतीनें 'तूं वैश्य होशीलच, पण त्याच जन्मांत लवकरच, तुझी कन्या क्षत्रियानें जबरीनें हरण केल्यामुळें क्षत्रिय होशील,' असा शाप दिला. अशा तऱ्हेनें सुप्रभेचा पिता व नाभागाचा सासरा हा सुदेव वैश्य झाला (मार्क. १२१. ११२).

११ (सो. कुकुर.) भागवत, विष्णु, मत्स्य, वायु व पद्म यांच्या मतें देवकाचा पुत्र.

१२ एक ऋषि. राम आपल्या परिवारासह एकदां याच्या आश्रमांत गेला होता (पद्म. पा. ११७).

सुदेव काश्यप--ब्रह्मचाऱ्याचा व्रतभंग झाला असतां प्रायश्चित्त सांगणारा आचार्य (तै. आ. २. १८).

सुदेवला—ऋतुपर्णाची स्त्री (बौ. श्रौ. २०. १२).

सुदेवा—हिला पतीशीं वाईट वर्तन केल्यामुळें डुकरीचा जन्म आला (पद्म. भू. ४७. ५२).

२ काशीच्या वेद राजाची कन्या व इक्ष्वाकूची पत्नी (पद्म. भू. ४२).

सुदेवि--मेरुदेवीचें नामांतर (भा. २. ७. १०).

सुदेवी—सुदासाची पत्नी.

सुदेष्ण—कृष्ण व रुक्मिणी यांचा पुत्र.

सुदेष्णा—बलीची भार्या. हिला दीर्घतमा ऋषीपासून अंग, वंग, कलिंग, पुंड्र व सुह्म असे पांच पुत्र झाले (म. आ. ११३.५१ कुं.; भा. ९.२३; ह. वं. १.३१).

२ मत्स्याधिप विराटाची स्त्री. कीचकाची बहीण व रथकार केकयाची दुसरी स्त्री सालव्या, तिची ही मुलगी (म. वि. २१.१६-२० कुं.). हिचीं मुलें उत्तर व उत्तरा (म. वि. २१. १९ कुं.).

३ सुबलकन्या, गांधारीभगिनी व धृतराष्ट्रपत्नी.

सुद्यु--(सो. पूरु.) भागवतमतें चारुपादाचा पुत्र. यास धुंधु व सुद्युम्न अशीं नांवें आहेत.

सुद्युम्न—(इल व इला पहा).

२ मनु व नड्वला यांचा पुत्र.

३ वसिष्ठकुलांतील मंत्रकार.

४ (सू. इ.) युवनाश्वाचा पिता (म. व. १२६.१० कुं.). यमसभेंच्या वर्णनांत सुद्युम्न आहे (म. स. ८.१६ कुं.; १ लिखित पहा).

५ सुद्युम्न व सुदर्शना यांना राजस्थलावर समुद्रस्नान केल्यानें पुत्र झाला (स्कंद. ५. १. १४).

सुधनु—(सो. ऋक्ष.) कुरूचा पुत्र. यास मत्स्य व वायु यांच्या मतें सुधन्वा असें नामांतर आहे. चेदि व मगध देशांतील राजघराणीं याच्यापासून उत्पन्न झालीं. याचा वंश अनेक ठिकाणीं आला आहे (उपरिचर पहा).

२ एक राजा. हा भारतीययुद्धांत दुर्योधनाच्या बाजूस होता (म. द्रो. १७-१८ कुं.).

३ एक पांचाल राजा. हा भारतीय युद्धांत पांडवांचे बाजूस होता (म. द्रो. २३. ५६ कुं.). यास द्रोणानें ठार केलें (म. द्रो. १२२. ४३-४८ कुं.). याचे घोडे काळे असून निरनिराळ्या रंगांच्या फुलांनीं सुशोभित केलेले होते (म. द्रो. २३).

सुधन्वन्—धनुर्वेद व अर्थशास्त्र यांत निष्णात ब्राह्मण (वा. रा. अयो. १००.१४).

२ इंद्र देशाचा राजा. यानें सीरध्वजाशीं, त्यानें सीतेबद्दल केलेली मागणी नाकारिली म्हणून, युद्ध केलें; त्यांत हा मरण पावला. याची राजधानी सांकाश्या नगरी. याचा पुत्र कंबुग्रीव (वा. रा. बा. ७१).

३ हंसध्वजाचा पुत्र (२ लिखित पहा).

४ (सू. निमि.) विष्णुमतें शाश्वताचा पुत्र.

५ (सो. ऋक्ष.) विष्णुमतें सत्यधृताचा, वायु व भागवत यांच्या मतें सत्यहिताचा व मत्स्यमतें सत्यधृतीचा पुत्र. भागवतांत जह्नु व मत्स्यांत धनुष असें याबद्दल नांव आहे.

सुधन्वन् आंगिरस—हा पतंचल काप्याच्या मुलीच्या अंगांत येत असे. यानें अंगांत येऊन भुज्यु लाह्यायनीला विशेष प्रकारचें ज्ञान कथन केलें; तेंच प्रश्नरूपानें वादांत जिंकण्याकरितां त्यानें याज्ञवल्क्याला विचारिलें (बृ. उ. ३. ३. १).

२ अंगिरा ऋषीचा पुत्र (म. अनु. १३२. ४३ कुं.). केशिनी राजकन्येच्या स्वयंवरप्रसंगीं याचा व विरोचनाचा स्वतःच्या श्रेष्ठत्वाविषयीं वाद झाला. त्यांत यानें त्यास जिंकिलें (म. स. ९०. ६७-८९; उ. ३५. कुं.; १ विरोचन व केशिनी पहा).

सुधर्मन्—हा राजा दीपव्रतानें संपन्न झाला (पद्म. उ. ३०).

२ धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

३ पूर्व दशार्णाचा राजा. दिग्विजयकालीं याच्याशीं झालेल्या युद्धांत भीमानें संतुष्ट होऊन यास सेनाधिपतित्व दिलें (म. स. ३०. ५-६ कुं.).

४ (सो. वृष्णि.) अक्रूराचा पुत्र.

५ भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय राजा (म. स. ४. ३४; उ. १५१. ६५; द्रो. १८ कुं.) यानें भारतीय युद्धांत मेलेल्यांच्या धौम्य, विदुर, युयुत्सु, संजय व इंद्रसेन वगैरेसह क्रिया केल्या (म. स्त्री. २६. २४ कुं.).

६ दुर्योधनाचा पुरोहित (म. शां. ३९. ५; ४३. १४ कुं.).

७ एक राजा. भारतीय युद्धांत हा दुर्योधनपक्षीय संशप्तक होता (म. द्रो. १७. १८ कुं.).

८ (सो. द्विमीढ.) मत्स्यमतें दृढनेमीचा पुत्र. वायुमतें सुवर्मन् असें याचें नांव आहे.

९ रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

१० पृथु राजाच्या वेळचा दिक्पाल (मत्स्य. ८. ९).

११ दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

१२ रौच्य मन्वंतरांतील देवगण.

१३ प्रतर्दन देवांपैकीं एक.

१४ (३ भद्रसेन पहा).

सुधर्मा--सोमकांताची स्त्री.

२ मातलीची स्त्री. हिची कन्या गुणकेशी (म. उ. ९७. १९ कुं.).

सुधा—काल नामक रुद्राची स्त्री (भा. ३. १२. १३).

सुधामन्--(स्वा. प्रिय.) घृतपृष्ठाच्या पुत्रांपैकीं एक. याचा देश क्रौंच द्वीपांत होता (भा. ५. २०.२१).

२ चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

४ लोकाक्षिन् नामक शिवावताराचा शिष्य.

५ नारायण नामक शिवावताराचा शिष्य.

६ उत्तम मन्वंतरांतील देवगण. हे बारा आहेत. इष, ऊर्ज, क्षम, क्षाम, सत्य, दम, दांत, धृति, ध्वनि, शुचि, श्रेष्ठ व सुपर्ण (ब्रह्मांड. २. ३६. २८).

७ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

सुधार्मिक—केरलाधिपति. याचा पुत्र चंद्रहास.

सुधावत्—पितरांपैकीं एक.

सुधी--तामस मन्वंतरांतील देवगण.

सुधृति--(सू. दिष्ट.) विष्णु व भागवत यांच्या मतें सज्यवर्धनाचा पुत्र.

२ (सू. दिष्ट.) भागवतमतें दमाचा पुत्र.

३ (८ सत्यधृति पहा).

सुनक्षत्र--(सुकृत्त पहा).

२ (सू. इ. भविष्य.) वायुमतें सहदेवाचा पुत्र. मत्स्य, भागवत व विष्णु यांच्या मतें मरुदेवाचा पुत्र.

सुनंद--(प्रद्योत. भविष्य.) भविष्यमतें प्रद्योताचा पुत्र. येथून पुढें भविष्यपुराणांत भविष्य सांगण्यास सुरुवात झाली व आतां म्लेच्छमय होणार असल्यामुळें अठ्ठ्यांयशी हजार नैमिषारण्यांतील ऋषि हिमालयावर गेले. तेथें विशाला नगरींत विष्णुगाथा सांगितली (भवि. प्रति. १. ४).

२ या ब्राह्मणानें गीतेच्या अकराव्या अध्यायाच्या सामर्थ्यानें अनेकांवरचीं संकटें दूर केलीं (पद्म. उ. १८५).

३ विष्णूचा एक पार्षद (भा. २. ९. १४).

४ एक गोप. याच्या घरीं उग्रतप नांवाच्या तपस्व्यानें याची कन्या म्हणून जन्म घेतला. तिचें नांव सुनंदा (पद्म. पा. ७२).

सुनंदन--(आंध्र. भविष्य.) भागवतमतें पुरीषभीरूचा पुत्र.

सुनंदा--(४ सुनंद पहा).

२ नीलध्वज राजाची स्त्री (जै. अ. ६१).

३ जनमेजयाची स्त्री. हिचा पुत्र प्राचीन्वत् (म. आ. ६३. १० कुं.). ही मागधी या नांवानें प्रसिद्ध होती.

४ भरतपत्नी काशेयी सार्वसेनी (म. आ. ६३.३४ कुं.).

५ शैब्या सुनंदा ही प्रतीपाची स्त्री होय.

६ (४ सुबाहु पहा).

सुनय—(सो. कुरु. भविष्य.) परिप्लवपुत्र. याचा पुरोहित काश्यप प्रमति दिला आहे (मार्क. ११४).

२ (सू. निमि.) विष्णु व वायु यांच्या मतें ऋताचा पुत्र. भागवतांत शुनक असें याचें नांव आहे.

सुनर्तकनट—हा एक शंकराचा अवतार आहे. तप करणाऱ्या पार्वतीला ' मी तुला वरीन ' असें आश्वासन देऊन डाव्या हातांत शिंग, उजव्या हातांत डमरू, पाठीवर तांबडी गोधडी घेऊन नाचत, गात हा मेनच्या अंगणांत आला व इतर कांहीं न घेतां यानें पार्वतीची भिक्षा मागितली. शेवटीं हिमालयाला तें समजन पार्वती याला देण्यांत आली (शिव. शत. ३४).

सुनहोत्र--(२ सुहोत्र पहा).

सुनाभ--(सो. विदू.) मत्स्यमतें अजाताचा पुत्र.

२ कटदेशाधिप. दिग्विजयकालीं यास अर्जुनानें जिंकिलें (म. स. २७. १२ कुं.).

३ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें मारिलें (म. भी. ८८. १३ कुं.).

४ वज्रनाभ दानवाचा भाऊ. याला चंद्रवती व गुणवती अशा दोन मुली असून त्या अनुक्रमें गद व सांब यांनीं याला ठार करून पळविल्या (ह. वं. २. ९७).

सुनामन्--कंसाचा भाऊ. यास बलरामानें मारिलें (भा. ९. २४. २४; म. स. १४. ३५; ५४. २५ कुं.).

२ गरुडाचा पुत्र.

३ द्रौपदीस्वयंवरास आलेला सुकेतूचा पुत्र (म. आ. २०१. ९ कुं.).

४ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें लोकाक्षीचा शिष्य (व्यास पहा).

सुनीक—तिसऱ्या शुनकाचें नामांतर.

सुनीत--(६ सुनीथ पहा).

सुनीति—उत्तानपादाची पत्नी. हिला सूनृता असेंहि नामांतर आहे. हिचे पुत्र ध्रुव व कीर्तिमत् (भा. ४. ८. ८).

सुनीथ—कापटवाचा शिष्य. याचा शिष्य कौहल (वं. ब्रा. १).

२ (सो. काश्य.) भागवतमतें संततीचा, विष्णु व वायु यांच्या मतें सन्नतीचा पुत्र.

३ (सो. द्विमीढ.) मत्स्यमतें क्षेमाचा पुत्र. भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें याचें नांव सुवीर.

४ शिशुपालाचें नामांतर (म. स. ८. ११; ४२. ६ कुं.).

५ (सो. कुरु. भविष्य.) हा सुषेणपुत्र होय. वायुमध्यें याचे ऐवजीं सुतीर्थ असें नांव पडलें आहे.

६ (सो. मगध. भविष्य.) भागवतमतें सुबलाचा पुत्र. विष्णुमतें सुनीत, वायु व ब्रह्मांड यांत सुनेत्र असा पाठ आहे.

सुनीथ शौचद्रथ—यानें वाध्र्य सत्यश्रवसला उषेकडून प्रकाश प्राप्त झाल्याचें दिलें आहे (ऋ. ५. ७९. २; सत्यश्रवस् पहा).

सुनीथा--यमाची कन्या व अंग राजाची पत्नी (भा. १४. १३. १८). हिनें बालपणीं तप करणाऱ्या सुशंख नामक गंधर्वास जाणून बुजून त्रास दिला म्हणून हिला वेनासारखा दुष्ट पुत्र झाला. हिचें लग्नहि मोहिनीविद्येच्या साहाय्यानें झालें होतें (पद्म. सृ. ८; भू. ३०-३६).

सुनेत्र--किष्किंधेंतील एक वानर (वा. रा. किं. ३३).

२ रौच्य मनूचा पुत्र

३ गरुडाचा पुत्र.

४ (६ सुनीथ पहा).

सुनेत्रा--कश्यपाची भार्या.

सुंद--(सुंदोपसुंद पहा).

२ ताटकेचा पति. याचे पुत्र सुबाहु व मारीच.

सुंदर--वीरबाहु गंधर्वाचा पुत्र. हा वसिष्ठशापानें राक्षस झाला. पण वसिष्ठानें दिलेल्या उःशापानें ५६ वर्षांनीं विष्णूच्या चक्रानें नाश पावल्यावर मुक्त झाला (स्कंद. २. १. २४).

सुंदर शातकर्णि--(आंध्र. भविष्य.) विष्णुमतें प्रविल्लसेनाचा पुत्र.

सुंदर शांतिकर्ण--(आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें सोम्याचा पुत्र.

सुंदरा--सार्वभौमाची स्त्री. हिला कैकयी असें नामांतर होतें. हिचा पुत्र जयत्सेन (म. आ. ६३. १५ कुं.).

सुंदरी--शिवमंदिरांतील केर काढिल्यानें हिचा उद्धार झाला (स्कंद. १.१.७).

२ नर्मदेची कन्या व माल्यवताची पत्नी.

सुंदोपसुंद--हिरण्यकशिपूच्या वंशांतील निकुंभ नामक दैत्याचे पुत्र. या उभयतांनीं विंध्य पर्वतावर मोठें उग्र तप केलें. त्याच्या योगानें ब्रह्मदेवापासून यांस माया, अस्त्र, विद्या, अतुल बल, वाटेल तें रूप घेण्याचें सामर्थ्य व एकमेकांस न मारितां अमर राहण्याची शक्ति मिळाली. हे दोघे एकमेकांवर फार प्रेम करीत. परंतु यज्ञयाग सिद्धीस जाऊं देईनात व ऋषींसहि जिवंत राहूं देईनात. याप्रमाणें जेव्हां अतिशय सर्वत्र त्रास झाला, तेव्हां हें गाऱ्हाणें ब्रह्मदेवाच्या कानापर्यंत जाऊन या उभयतांमध्यें कलह उत्पन्न होण्याकरितां त्यानें विश्वकर्म्याकरवीं एक अति लावण्यवती स्त्री निर्माण करविली. तिचें सौंदर्य पदार्थमात्रांतील तिळतिळ सौंदर्य घेऊन तयार केलें असल्यामुळें तिला तिलोत्तमा असें नांव पडलें. पुढें तिला आज्ञा केल्यावरून ती या उभय बंधूंच्या दृष्टीस पडली. त्यामुळें दोघांचा तिजकरितां कलह होऊन हे एकमेकांस मारून मेले. ही गोष्ट नारदानें युधिष्ठिरादि पांडवांस एक पत्नी जी द्रौपदी तिजमुळें भांडूं नका असें सांगण्यास्तव सांगितली (म आ. २०८-२१२).

सुन्वत्--सुमंतूचा पुत्र. यास जैमिनीनें सामवेदाची एक संहिता शिकविली (भा. १२.६.७५; व्यास पहा).

सुपक्ष--अजित देवांपैकीं एक.

सुपथ--कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

सुपर्ण--एक ऋषि. याचा पितरांशीं संबंध आहे (तै. सं. ४. ३. ३. २.; क. सं. ३९. ७).

२ ज्या वेळीं ब्रह्मदेवाचा तिसरा वाचिक जन्म झाला त्या वेळीं एक धर्म नारायणापासून पुनः प्रकट झाला, हाच धर्म ब्रह्मदेवाच्या पहिल्या जन्माचे वेळीं नारायणापासून झाला होता. पुढें हा धर्म सुपर्ण नांवाच्या ऋषीनें दम, नियम व अत्युत्कृष्ट तप यांच्या जोरावर नारायणापासून संपादन केला. हा ऋषि या धर्माच्या रोज तीन आवृत्या करी. म्हणून या धर्मास त्रिसौपर्ण असें नांव पडलें. या व्रताचा उल्लेख ऋग्वेदांत 'चतुष्कपर्दा युवति' (ऋ. १०. ११४. ३) इत्यादि तीन मंत्रांत आहे. हा धर्म पुढें सुपर्णापासून वायूनें घेतला (म. शां. ३५८. २१-२३ कुं.).

३ गरुडाचें नामांतर. सुपर्णानें सोम आणिला व गरुडानें अमृत आणिलें. या वैदिक पौराणिक कथा मूळ एकच होत. त्यांचा सूर्याशीं संबंध आहे (श. ब्रा. १०. २. २. ४).

४ कश्यप व प्राधा यांचा पुत्र.

५ (सू. इ. भविष्य.) वायुमतें अंतरिक्षाचा पुत्र.

६ सुवामन् देवांतील एक.

सुपर्ण काण्व--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ५९).

सुपर्ण तार्क्ष्यपुत्र--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १४४).

सुपर्णा--विनतेचें नामांतर. शिवमाहात्म्याकरितां हिच्या कथेचा उपयोग केला आहे (ब्रह्म. १००).

सुपर्णी--देवांनीं स्वर्गांतून सोम आणावा म्हणून सुपर्णी व कद्रू यांना उत्पन्न केलें. नंतर यांचें भांडण लागलें. 'दूरच्यांत दूरचें कोण पाहूं शकतो' यावर यांनीं आपल्या भांडणाचा निकाल सोंपविला. सुपर्णी म्हणाली 'समुद्राच्या पलीकडे खांबाला बांधलेला घोडा मला दिसतो आहे.' पण कद्रू म्हणाली, 'त्याचें हलणारें शेंपूट मला दिसतें आहे.' खात्री करितां सुपर्णीचा जय झाला. याचें तात्त्विक स्पष्टीकरणहि तेथें आहे (श. ब्रा. ३. ५. १. १-७; कद्रू पहा). या शब्दाचा अर्थ वाणी असाहि केलेला आहे (श. ब्रा. उ. ३.२.२).

सुपर्वन्--एक राजा. भारतीय युद्धांत हा पांडवांच्या बाजूस होता. यानें रुचिपर्व्यास मारिलें (म. द्रो. २६. ५३ कुं.).

२ ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील मनूचा पुत्र.

सुपाटल--रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. किं. ३३).

सुपार--रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

सुपार्श्व--(सो. द्विमीढ.) मत्स्य व वायु यांच्या मतें रुक्मरथाचा पुत्र, भागवत व विष्णु यांच्या मतें दृढनेमीचा

पुत्र. भागवत व विष्णु यांत दृढनेमीपासून सुपार्श्वापर्यंतच्या मधल्या पिढ्या गाळल्या आहेत.

२ (सू. निमि.) विष्णुमतें श्रुतायूचा पुत्र. भागवतमतें यास सुपार्श्वक म्हटलें आहे.

३ दुर्योधनपक्षीय राजा.

४ रावणाचा अमात्य. यानें इंद्रजितवधानंतर सीतावधास प्रवृत्त झालेल्या रावणास निवृत्त केलें (आ. रा. सार. ११).

५ पूर्वजन्मीं कपटासुर असलेला राजा (म. आ. ६८. २९ कुं.).

६ संपातीचा पुत्र (वा. रा. कि. ६०). यानें रावणापासून सीतेला सोडविलें नाहीं म्हणून संपाति रागावला असतां हा भीतीनें पळून गेला (आ. रा. सार. ८).

सुपार्श्वक--(२ सुपार्श्व पहा).

२ (सो. वृष्णि.) अक्रूराचा पुत्र.

३ (सो. वसु.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

सुपुंजिक--विप्रचित्ति व सिंहिका यांचा पुत्र. याला परशुरामानें मारिलें (ब्रह्मांड. ३. ६. १८-२२).

सुप्तघ्न--रावणाच्या बाजूचा राक्षस (वा. रा. यु. ९).

सुप्रचेतस्--प्रसूत देवांतील एक.

सुप्रज्ञा--(कोचरश पहा).

सुप्रतीक--(सो. सह.) हा दुर्जयामित्रकर्षणाचा मुलगा होय. हा उर्वशीचा मुलगा असावा. यानें व याच्या भावांनीं गंधर्वकन्यांशीं विवाह केला होता (कूर्म. १. २६).

२ (सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें प्रतीकाश्वाचा, विष्णुमतें भानुरथाचा व भविष्यमतें भानुरत्नाचा पुत्र. यासच वायुमतें सुप्रतीत व मत्स्यमतें सुप्रतीप असे नामभेद आढळतात.

३ एक ऋषि. हा भावाच्या शापानें गज झाला होता (५ विभावसु पहा).

४ ऐरावताचा पुत्र दिग्गज (म. भी. १२. ३४ कुं.). यास भद्र असें नामांतर आहे. हा हिरवा असून वरुणाचें वाहन आहे.

५ (नाग. भविष्य.) वायुमतें मथुरानगरींत राज्य करणाऱ्या भूमिनंदाचा पुत्र.

६ कृतयुगांतील एक राजा. याला दोन बायका होत्या. विद्युत्प्रभा व कांतिमती. आत्रेयाच्या कृपेनें इंद्र विद्युत्प्रभेच्या पोटीं आला. त्याचें नांव दुर्जय.

सुप्रतीक औलुण्डय—बृहस्पति गुप्त कायस्थीचा शिष्य. याचा शिष्य मित्रवर्चस् स्थैरकायन (वं. ब्रा. १).

सुप्रतीत--(२ सुप्रतीक पहा).

सुप्रतीप—(२ सुप्रतीक पहा).

सुप्रभा—स्वर्भानु ऊर्फ राहूची कन्या. नमुचीची पत्नी.

२ वदान्याची कन्या. अष्टावक्राची पत्नी.

३ सुरथ राजर्षीची कन्या. ही नाभागाची पत्नी. अगस्त्य नांवाच्या अगस्त्य ऋषीच्या भ्रात्यास तो वन्यफळें गोळा करीत असतांना हिनें चिडवून कोपविलें. तेव्हां त्यानें हिला वैश्या होण्याचा शाप दिला. ' पण वैश्य योनींत उत्पन्न होऊन पुत्रास राज्यसंबंधीं उपदेश केल्यानंतर पतीसह क्षत्रिय व्हावें,' असा हिनें उःशाप मिळविला. पुढें नाभाग राज्यत्याग करून भलंदनास राज्य करण्यास सांगूं लागला. 'आपण वैश्य कन्येशीं लग्न लावून वैश्य झाल्यामुळें शास्त्रदृष्ट्या राज्य करितां येत नाहीं.' हें ऐकून वरील हकीगत हिनें सांगून तो क्षत्रिय कायम असल्याचें सांगितलें. हिचें दुसरें नांव कृपावती होय (मार्क. ११२).

४ कृशाश्व प्रजापतीच्या दोन कन्यांतील एक. जयेची ही भगिनी (वा. रा. बा. २१).

५ राजा आर्ष्टिषेण व जया यांच्या भर नांवाच्या पुत्राची स्त्री.

सुप्रवृद्ध—जयद्रथाचा भाऊ.

सुप्रसन् साऱ्ञ्जय—(सहदेव साऱ्ञ्जय पहा).

सुबंधु गौपायन अथवा **लौपायन**—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. २४. २; १०. ५७-६०; असमाति राथप्रोष्ठ पहा).

सुबल—सोमकांताचा प्रधान (गणेश. १. २९).

२ भौत्य मनूचा पुत्र.

३ गांधार देशाधिपति. याचे पुत्र शकुनि, वृषक व बृहद्बल होत. गांधारी, सत्यव्रता, सत्यसेना, सुदेष्णा, संहिता, तेजश्रवा, सुश्रवा, निकृति, शुभा, शंभ्वठा व दशार्णा या याच्या कन्या होत (म. आ. ११९. २२-२४ कुं.).

४ (सो. मगध. भविष्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें सुमतीचा पुत्र.

५ बलराम व कृष्ण यांचा मित्र (भा. १०. १५. २०; २२. ३१).

६ हंसध्वजाचा पुत्र.

७ (सुभग पहा).

सुबालक—ब्रह्मदत्ताच्या मंत्र्याचा पुत्र.

सुबाहु—रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ कश्यप व प्राधा यांची कन्या.

३ कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

४ वीरबाहूचा पुत्र व चेदि देशचा राजा. याच्याच येथें दमयंती सैरंध्री बनून राहिली होती (म. व. ६२. ४५; ६६. १५ कुं.).

५ सुंद व ताटका यांचा पुत्र. हा विश्वामित्राच्या यज्ञांत

विध्वंस करण्यास आला असतां यास रामानें ठार केलें (म. स. ५०. ५ कुं.).

६ रामाच्या सैन्यांतील एक वानर.

७ चक्रांग नगरीचा राजा. अश्वमेधीय अश्व अडविल्यावरून याचें शत्रुघ्नाच्या सैन्याशीं युद्ध झालें. त्यांत याचा पुत्र चित्रांग मरण पावला व यास मारुतीनें मूर्च्छित पाडिलें. नंतर राममाहात्म्य ध्यानीं येऊन यानें आपलें राज्य आपला ज्येष्ठ पुत्र दमन यास देऊन आपण अश्वसंरक्षणार्थ निघाला. यास विचित्र नांवाचा एक भाऊ होता. असितांगानें यास रामाची हकीकत सांगितली असतां, यानें रामास 'विषयी' म्हटलें, म्हणून यास असितांगानें शाप देऊन संसारमग्न केलें होतें; पण या युद्धांत मारुतीच्या पादस्पर्शानें हा मुक्त झाला (पद्म. पा. २८-२९).

८ (सू. इ.) शत्रुघ्नाचा पुत्र. याची स्त्री सत्यवती (पद्म. पा. ६७). यास शत्रुघ्नानें मधुरा अथवा मथुरा येथील राज्य दिलें (वा. रा. उ. १०८). यास श्रुतसेन नांवाचा भाऊ होता (भा. ९. १३. ११).

९ ऋतध्वज व मदालसा यांचा पुत्र. यानें आपला ज्येष्ठ बंधु अलर्क यावर स्वारी केली पण त्यानें आपण होऊन राज्य याचे स्वाधीन केलें (मार्क. ४१). यानें आपली कन्या शशिकला सुदर्शनास दिली होती (दे. भा. ३. २१. २२).

१० किरात, तंगण व कुलिंद यांचा अधिपति. अर्जुनास भेटावयास जात असतां तिघे पांडव व द्रौपदी खेरीज इतरांस युधिष्ठिरानें याच्याकडेच ठेविलें होतें (म. व. १४२; १७९. ११ कुं.).

११ (सो. वृष्णि.) अक्रूराच्या पुत्रांपैकीं एक.

१२ कृष्ण व कालिंदी यांचा पुत्र.

१३ दुर्योधनपक्षीय एक राजा. हा संशप्तक होता. युयुत्सूनें भारतीय युद्धांत याचे हात तोडिले (म. द्रो. २५. १३-१४ कुं.).

१४ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राच्या पुत्रांपैकीं एक. यास भीमानें मारिलें (म. भी. ९६. २७; क. ४६. १८-२१ कुं.).

१५ या चोल राजाची कथा दानमाहात्म्याकरितां आली आहे (पद्म. भू. ९४-९९).

१६ एक क्षत्रिय. याची पत्नी चंद्रकला (पद्म. क्रि. ५).

सुबुद्धि—बभ्रुवाहनाचा मंत्री.

सुभग—सुबल राजाचा एक पुत्र. यास रात्रियुद्धांत भीमानें मारिलें (म. द्रो. १५८. २४-२५ कुं.).

सुभगा—कश्यप व प्राधा किंवा अरिष्टा यांची कन्या.

सुभद्र—(स्वा. प्रिय.) इध्माजिह्वाचा पुत्र. याचा वर्ष प्लक्षद्वीपांत होता (भा. ५. १०. ३).

२ (सो. वसु.) वसुदेव व पौरवी यांचा पुत्र.

३ कृष्ण व भद्रा यांचा पुत्र.

४ एक गोप. सत्यतपस् मुनीनें याच्या घरीं याची कन्या म्हणून जन्म घेतला. तिचें नांव भद्रा (पद्म. पा. ७२).

५ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

सुभद्रक—रुद्रगणांपैकीं एक.

सुभद्रा—शांताची कन्या व दुर्गमाची स्त्री (मार्क. ७२. ४५).

२ बलिकन्या व अवीक्षिताची स्त्री (मार्क. ११९. १६).

३ वसुदेव व देवकी यांची कन्या. पण स्कंदांत हिची माता सुप्रभा ही दिली आहे. बलरामानें हिला दुर्योधनास देण्याचें ठरविलें. पण अर्जुनानें हिला यतिवेषानें पळविलें. पळून जात असतां हिनें अर्जुनाचें सारथ्य केलें होतें. पुढें अर्जुनाच्या संमतीनें गोपीच्या वेषांत द्रौपदीकडे जाऊन हिनें आशीर्वाद मिळविला (म. आ. २४१-२४६). नंतर कृष्णानें रागावलेल्या बलरामाचें सांत्वन करून या दोघांस कुंती, युधिष्ठिर व विदुर यांच्या परवानगीनें द्वारकेस नेलें व तेथें यथोचित विवाह केला (म. आश्व. ५२). लग्नसमयीं कृष्णानें पुष्कळ द्रव्य, हजार सुवर्णरथ, दहा हजार दुभत्या गाई, हजार सुवर्णालंकृत घोड्या, पांचशें खेंचरी, हजार तरुण व गौरवर्ण दासी, लक्ष बाह्लीकदेशीय घोडे, दहा ओझीं सोनें व हजार उन्मत्त हत्ती अहेर म्हणून अर्पण केले (म. आ. ६३. २१८-२२१). हिचा पुत्र अभिमन्यु. ही गतजन्मीं माधवी होती. शेवटीं गालवानें विष्णूस अर्पण करण्याकरितां नेली असतां बालस्वभावानें ही विष्णूच्या गादीवर बसली. हें लक्ष्मीस सहन न होऊन तिनें 'अश्वमुखी जन्मास येशील' असा हिला शाप दिला. पण कृष्णबलरामांनीं ब्रह्मथाकडून हिला सुभद्र करून घेतलें म्हणून हिचें नांव सुभद्रा पडलें होतें (स्कंद. ६. ८१; ८४; १ अर्जुन पहा).

सुभव—सुपुष्पित राजाचा पिता.

सुभा—अंगिरसाची पत्नी. कुंभकोणम् प्रतींत वसुदा असें नांव आहे (म. व. २२१. १ कुं.; २ वसुदा व १ शिवा पहा).

सुभानु—कृष्ण व सत्यभामा यांचा पुत्र.

सुभाल—वीरवर्म्याचा पुत्र.

सुभाषण—(सू. निमि.) भागवतमतें युयुधानाचा पुत्र. हाच विष्णुमतें सुधन्व्याचा पुत्र सुभास होय.

सुभीमा—कृष्णाची स्त्री (पद्म. सृ. १३).

सुभुजा—कश्यप व मुनि यांची कन्या. एक अप्सरा.

सुभ्राज्—वैवस्वत मनूचा पुत्र (म.आ. १. ५६ कुं.)

सुभ्राज—सूर्यामागें असणारा स्कंदाचा पार्षद (म. श. ४६. ३१ कुं.).

सुभ्रू--(सो. वसु.) वसुदेव व रोहिणी यांचा पुत्र.

सुमंगल—अत्रिकुलांतील एक ऋषि.

सुमंजस्—शिव देवांतील एक.

सुमति—(स्वा. प्रिय.) भरत व पंचजनी यांचा पुत्र. हा ऋषभदेवाच्या मार्गानें मुक्त झाला. जैन लोक यास देवता मानितात. याला वृद्धसेना व आसुरी अशा दोन स्त्रिया होत्या. त्यांपासून यास अनुक्रमें देवताजित् व देवद्युम्न हे पुत्र झाले (भा. ५. १५. १-३).

२ (सू. इ.) भागवतमतें नृग राजाचा पुत्र.

३ (सू. दिष्ट.) भागवतमतें सोमदत्ताचा पुत्र. याचा पुत्र जनमेजय. हा विशाल नगरींत दशरथाचे काळीं राज्य करीत होता (भा. ९. २. ३७). विष्णुमतें याचें नांव स्वमति व वायुमतें प्रमति असून हा जनमेजयाचा पुत्र दिला आहे. रामलक्ष्मण विश्वामित्राबरोबर मिथिलेला निघाले, तेव्हां याची व त्यांची भेट झाली होती (वा. रा. बा. ४८).

४ विदर्भकन्या व सगर राजाची धर्मपत्नी (भा. ९. ८. ९). हिचें दुसरें नांव महती (ब्रह्म. ८. ६४) किंवा प्रभा. हिला और्वकृपेनें साठ हजार पुत्र झाले (पद्म. उ. २०-२१). अन्यत्र शंकराच्या वरानें हिला भोपळा झाला व त्या भोपळ्यांतील बियांचे साठ हजार पुत्र झाले असें आहे (म. व. १०५-१०६ कुं.). शिवाय शंकरप्रसादानें शंभर वर्षांनीं एक मांसपिंड झाला व त्याच ब्राह्मणरूपी शंकरानें त्याचे साठ हजार पुत्र केले असेंहि आढळतें (ब्रह्मवै. २. ६१. १०).

५ (सो. पूरु.) भागवतमतें रंतिभाराचा पुत्र. याचा पुत्र रैभ्य.

६ (सो. द्विमीढ.) सुपार्श्वाचा पुत्र. याचा पुत्र सन्नतिमत्.

७ (सो. मगध. भविष्य.) भागवतमतें द्युमत्सेनाचा पुत्र. मत्स्यमतें याचें नांव महीनेत्र.

८ युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञांतील एक ऋषि (भा. १०. ७४. ८).

९ रामपुत्र लवाची स्त्री.

१० हंसध्वज राजाचा मुख्य प्रधान.

११ बभ्रुवाहनाचा सेनापति.

१२ सावर्णि मनूचा पुत्र.

१३ वरुणसभेंतील असुर (म. स. ९. २७ कुं.).

१४ (स्वा. प्रिय.) भागवतमतें गयाचा पुत्र.

१५ नलाचा पुरोहित (परा. मा. प्रस्तावना).

१६ भृगुकुलोत्पन्न एका ब्राह्मणाचा मुलगा. याला आपल्या दहा हजार जन्मांची आठवण होती. यानें आपल्या पित्याल ज्ञान सांगितलें (मार्क. १०. १०-१८).

१७ अमिताभ देवांपैकीं एक.

१८ आभूतरजस् देवांपैकीं एक.

१९ व्यासाच्या पुराणशिष्यपरंपरेंतील विष्णु व ब्रह्मांड यांच्या मतें रोमहर्षणाचा शिष्य.

२० सुबाहूचा प्रधान (पद्म. पा. २६).

२१ हा दुष्ट महाराष्ट्रीय ब्राह्मण वेंकटाचलावरील स्वामी पुष्करिणीतीर्थांत स्नान केल्यानें मुक्त झाला (स्कंद. २. १. १४).

२२ हा दुराचारी ब्राह्मण पापविनाशन तीर्थांत स्नान केल्यानें मुक्त झाला (स्कंद. ३. १. १०).

सुमद—कामाक्षी देवीच्या सांगण्यावरून या राजानें शत्रुघ्नास राज्य दिलें (पद्म. पा. १२-१३.).

सुमध्यमा--मदिराश्वाची कन्या व हिरण्यहस्ताची स्त्री.

सुमन—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

सुमनस्—(स्वा. उत्तान.) उल्मुक व पुष्करिणी यांचा पुत्र.

२ रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

३ प्रसूत देवांतील एक.

४ वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार.

५ मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

६ वरुणसभेंतील एक असुर (म. स. ९. १७ कुं.).

७ यमसभेंतील राजा (म. स. ८. १२ कुं.).

८ धर्मसभेंतील किरातांधिप (म. स. ४. ३१ कुं.).

९ (पितृवर्तिन् पहा).

सुमना--दशार्णाधिप चारुवर्मन्ची कन्या. हिनें स्वयंवरांत नरिष्यंतपुत्र दमास वरिलें. हिजवर मद्रराजपुत्र महानाद व विदर्भराज संकंदनपुत्र वपुष्मत् या दोघांचें प्रेम होतें. पण हिनें दमास वरिल्याचें पाहून त्यांनीं हिला पळविलें. पुढें दमानें त्यांचा पराभव करून हिजशीं विवाह केला (मार्क. १३०).

२ च्यवनाची कन्या. हिचा पति सोमशर्मन्.

३ मधूची पत्नी व वीरव्रताची माता.

४ या केकयराजकन्येचा पातिव्रत्यावर शांडिल्येशीं संवाद झाला (म. अनु. १८५).

सुमंत—(सो. अनु.) कूर्ममतें कौशिकाचा पुत्र.

सुमंतु--व्यासाचा अथर्ववेदाचा शिष्य. हा मयसभेंत होता. यानें शतानीकाला भविष्यपुराण सांगितलें (भवि. ब्राह्म. १).

२ भीम राजाचा प्रधान (१३ भीम पहा).

३ व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील जैमिनीचा शिष्य.

४ अट्टहास नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

५ एक स्मृतिकार. याचे गद्य व क्वचित् पद्य उतारे आढळतात. मिताक्षरेंत ब्रह्महत्या (३. २३७), मद्यपान (३.२५०), सुवर्णापहार (३. २५२), परदारागमन (३.२५३ २५४), गोहत्या (३. २६१) इत्यादि विषयांवर याचे उतारे आहेत. विश्वरूपानें याचे उतारे घेतले आहेत. सरस्वतीविलासांत व्यवहारविषयक याचे अनेक श्लोक आले आहेत.

सुमंतु बाभ्रव गौतम—वासिष्ठ आरिहण्य राजन्याचा शिष्य व शूष वाह्नेय भारद्वाजाचा गुरु (वं. ब्रा. २).

सुमंत्र—दशरथाच्या अष्टप्रधानांपैकीं एक. हा रामाच्या अरण्यवासाच्या वेळीं भागीरथीपर्यंत त्याला पोहोंचविण्यास गेला होता. तसेंच रामाच्या अश्वमेधप्रसंगीं रामानें आपल्या पराक्रमी नऊ वीरांना अश्वाचें रक्षण करण्याकरितां शत्रुघ्नाबरोबर पाठविण्याची याला आज्ञा केली होती (पद्म. पा. ११).

सुमन्यु—यानें शांडिल्यास भक्ष्यभोज्याचे पर्वतप्राय ढीग दान केले (म. अनु. २००. २२ कुं.).

सुमहायशस्—(सो. नील.) हा मुद्गलपुत्र होय. याबद्दल ब्रह्मिष्ठ असें विशेषनाम धरावें कां हें विशेषनाम धरावें याबद्दल शंका येत.

सुमागध—रामसभेंतील एक हास्यकार.

सुमालि—वृत्राचा एक अनुयायी (भा. ६. २०. २१).

२ रावणाचा मातामह. याची पत्नी केतुमती. याची कन्या कैकसी अथवा केशिनी. शिवाय राका, पुष्पोत्कटा, बलाका व कुंभीनसी या याच्या मुली विश्रव्यास दिल्या होत्या (१ विश्रवस् व १ माल्यवत् पहा).

३ कश्यप व खशा यांचा पुत्र.

सुमाल्य—(५ नंद पहा).

सुमित्र—(सू. इ. भविष्य.) विष्णु, वायु व भागवत यांच्या मतें सुरथाचा पुत्र. या कुलांतील हा शेवटचा राजा होय.

२ (सो. वृष्णि.) विष्णु, पद्म, वायु व भागवत यांच्या मतें वृष्णीचा ज्येष्ठ पुत्र. यासच अनमित्र हें नांव होतें.

३ शमीक व सुदामिनी यांचा पुत्र (भा. ९. २४.४४).

४ कृष्ण व जांबवती यांचा पुत्र. हा यादवींत मरण पावला.

५ एक हैहय राजा. याचा ऋषभ ऋषीबरोबर आशा या विषयावर संवाद झाला होता (म. शां. १२५. ९ कुं.).

६ पुलिंद नगरच्या राजाच्या बंधूचें नांव. यास दिग्विजयकालीं भीमानें वश केलें होतें (म. स. ३०. २० कुं.).

७ (सुमित्र बाध्यश्व पहा).

८ अर्जुनानें पराजित केलेला सौवीर देशीय एक राजा (म. आ. १५१. ४७ कुं.). हा मयसभेंत होता (म. स. ४. ३१ कुं.). याला राजसूयाच्या वेळीं सहदेवानें जिंकिलें होतें (म. स. ३२. ४ कुं.).

९ अर्जुनपुत्र अभिमन्यूचा सारथि (म. द्रो. ३५. ३२ कुं.).

१० (२ फेनप पहा).

११ द्रुपदाचा पुत्र. यास सौमित्र असें नामांतर होतें. यास जयद्रथानें मारिलें (म. आ. २१८.३० कुं.).

१२ (सू. इ. भविष्य.) मत्स्यमतें सुषेणाचा पुत्र.

१३ देवद्युति नामक ब्राह्मणाचा पुत्र.

सुमित्र कौत्स—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १०५).

सुमित्र बाध्यश्व—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ६९-७०). हा बाध्यश्वाचा पुत्र असून सुमित्र नांवाच्या लोकांचाहि याच्याशीं संबंध आहे (ऋ. १०. ६९. १; ७; ८).

सुमित्रा—ही मगधदेशाधिपति शूरसेनाची कन्या व दशरथाच्या तीन मुख्य स्त्रियांतील दुसरी. हिला लक्ष्मण व शत्रुघ्न असे दोन पुत्र होते. लक्ष्मण रामाबरोबर वनवासाला गेला, तेव्हां हिनें त्याला उपदेश करून संमति दिली.

२ कृष्णाची स्त्री.

३ ही दुराचारी बाई शिवाला बिल्वपत्र वाहिल्यानें उद्धरली (स्कंद. ३. ३. २).

सुमीढ—(सो. पुरु.) सुहोत्राचा मुलगा (म. आ. १०१. १८ कुं.).

सुमीढ्वळ—हा भरद्वाजाचा आश्रयदाता आहे. याच्यापासून भरद्वाजाला शंभर गाई मिळाल्या (ऋ. ६. ६३. ९).

सुमुख—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

२ गरुडाचा पुत्र.

३ ऐरावतकुलांतील आर्यकाचा नातू. याची स्त्री गुणकेशी. ज्या वेळीं मातलि हा वरसंशोधनार्थ आला, त्या वेळीं यास गरुडानें पुढल्याच महिन्यांत खाण्याचें ठरविलें होतें. पण मातलि व नारद यांनीं इंद्राकडे नेऊन यास चिरायु केलें. त्यामुळें गरुड रागावून इंद्र व विष्णु यांची स्पर्धा करूं लागला. पण विष्णूनें त्याची खोड मोडून सुमुखास पायाच्या अंगठ्यानें गरुडाचे छातीवर टाकून तेथेंच त्यास कायमचें बसविलें (म. उ. १०४-१०५ कुं.).

४ नारदाबरोबर मयसभेंत आलेला ऋषि (म. स. ५).

५ रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. यु. ३०).

६ अतिप्राचीन एक राजा. उद्धटपणामुळें नाश पावलेल्यांच्या यादींत याचें नांव आहे (मनु. ७. ४१).

७ सुहोत्र नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

८ दशरथपुत्र भरताचा प्रधान (पद्म. पा. ५).

९ दुर्योधनपक्षीय एक राजा (म. द्रो. १२७).

सुमुखी—एक अप्सरा (म. अनु. ५०. ४८ कुं.).

सुमुष्टिद--(सो. कुकुर.) मत्स्यमतें उग्रसेनाचा पुत्र.

सुमूर्तिमत्—हे पितर आहेत. हे वसिष्ठाचे मानसपुत्र होत. हे अतिशय धार्मिक असून स्वर्गाच्या पलीकडे ज्योतिर्भासिन् नांवाच्या लोकांत राहतात. हे सर्व इच्छा सफल करणाऱ्या विमानांत बसतात व श्राद्धें करणाऱ्या ब्राह्मणांजवळ नेहमीं वास करितात. यांना गो नांवाची एक मानस कन्या आहे. ती शुक्राची आवडती भार्या असून देवांची कीर्ति वाढविणारी आहे (मत्स्य. १५). हरिवंशांत सुकाल नामक पितरांचें जें वर्णन दिलेलें आहे, तें तंतोतंत यांच्याशीं जुळतें. यावरून सुमूर्तिमत् व सुकाल हे एकच असावेत असें वाटतें (१. १८).

सुमेध--यांचें मित्रावरुणांनीं रक्षण केलें असें शकपूत नामेध म्हणत आहे (ऋ. १०. १३२. ७).

२ (हरिमेध पहा).

सुमेधस्--भार्गवकुलांतील मंत्रकार.

२ या नांवाचा एक देवगण व त्यांत अल्पमेधस्, दीप्तिमेधस्, पृश्निमेधस्, प्रतिमेधस्, प्रभु, भूयोमेधस्, मेघहंतृ, मेधजस्, मेधस्, मेधातिथि, यशोमेधस्, सत्यमेधस्, सर्वमेधस् व सुमेधस् या व्यक्ति आहेत (ब्रह्मांड. २. ३६. ५८-६०).

३ अगस्त्यकुलांतील एक गोत्रकार ऋषि.

४ चाक्षुषमन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

५ एक ब्रह्मर्षि (१३ सुरथ पहा).

सुमेधा--निध्रुव काण्वाची स्त्री. च्यवन व सुकन्या यांची कन्या.

२ सीरध्वजाची पत्नी.

३ और्व ब्राह्मणाची पत्नी (३ और्व पहा).

सुम्नयु—उद्दालकाचा शिष्य (सां. आ. १५. १).

सुयज्ञ—यानें सांख्यायन गृह्यसूत्र केलें म्हणून तर्पणांत यांचें नांव असावें (आश्व. गृ. ३. ३).

२ (सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें पृथुश्रवस्‌चा पुत्र (२ तम हा).

३ उशीनर देशाचा एक प्राचीन राजा (भा. ७.२.२८).

४ वसिष्ठाचा पुत्र. हा दशरथाचें पौरोहित्य करी.

५ रामाच्या सभेंतील एक.

६ (सू. इ.) एक राजा. हा यज्ञ करीत असतां तेथें वाडव नामक ऋषि आला. यानें त्यास बसूनच नमस्कार केला, म्हणून त्यानें यास 'महारोगी व राज्यभ्रष्ट हो,' असा शाप दिला (ब्रह्मवै. २.५५).

७ विष्णूचा अवतार (१ यज्ञ व १ हयग्रीव पहा).

सुयज्ञ शांडिल्य—हा कंस वारक्याचा शिष्य व याचा शिष्य जयंत वारक्य (जै. उ. ब्रा. ४. १७. १).

सुयज्ञा—महाभौमाची स्त्री.

सुयशस्—(मौर्य. भविष्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें अशोकवर्धनाचा पुत्र.

सुयशा—भीमरथपुत्र दिवोदासाची स्त्री (वायु. २.३०. ४४; ब्रह्मांड ३. ६७. ४७).

सुयोधन--(सू. इ.) मत्स्य व पद्म यांच्या मतें ककुत्स्थाचा पुत्र.

२ दुर्योधनास सुयोधन म्हणून संबोधित असे.

सुर—संह्रादपुत्र बाष्कलाचा पुत्र.

सुरकृत—विश्वामित्राचा पुत्र.

सुरक्ष—(सुकृत्त पहा).

सुरघु—विवेकानें ज्ञानी झालेला एक राजा (यो. वा. ५. ६१-६४).

सुरजा—कश्यप व प्राधा यांची कन्या.

सुरतचंद्रिका—सौराष्ट्र देशांतील भद्रश्रवस् नामक राजाची स्त्री (पद्म. ब्र. ११).

सुरता—कश्यप व प्राधा यांची कन्या.

सुरथ—जयद्रथ व दुःशला यांचा पुत्र. युधिष्ठिरानें अश्वमेध केला, त्या वेळेस अर्जुन अश्वरक्षणाकरितां त्या अश्वामागें फिरत असतां सिंधु देशास आला. ही बातमी ऐकून भीतीनें यानें प्राण सोडिला (म. आश्व. ७८). परंतु कृष्णानें याला जिवंत करून अश्वमेधसमारंभासाठीं दुःशलेसह हस्तिनापुरीं आणिलें होतें (जै. अ. ६१).

२ त्रिगर्त राजाचा मुलगा व दुर्योधनपक्षीय दहा संशप्तकांपैकीं एक. याला भारतीय युद्धांत अर्जुनानें ठार मारिलें (म. द्रो. १८).

३ द्रुपदाचा पुत्र. अश्वत्थाम्यानें याला भारतीय युद्धांत ठार मारिलें (म. क. ५६; श. १४).

४ शिबि देशाचा राजा. याची व जयद्रथाची मैत्री होती. याच्या मुलाचें नांव कोटिकाश्य असें होतें (म. व. २६६).

५ कृपाचार्याचा चकरक्षक (म. वि. ६१).

६ यमसभेंतील एक राजर्षि (म. स. ८).

७ हंसध्वजाच्या पांच पुत्रांपैकीं एक. याचें अर्जुनाशीं युद्ध झालें. त्यांत अर्जुनानें याचें डोकें तोडिलें व तें गरुडास प्रयागांत नेऊन टाकण्यास सांगितलें. तेथून तें नंदीनें नेऊन शंकराला नररुंडमाळेंत घालण्यास दिलें (जै. अ. २०-२१).

८ यानें दाशरथी रामाचा अश्वमेधाकरितां सोडिलेला घोडा अडविला होता. शिवाय, हनुमान्, सुग्रीव वगैरेनाहि बांधून ठेविलें व शत्रुघ्नास मूर्छित पाडिलें. तेव्हां स्वतः रामानें यास जिंकून अश्व व हनुमान् प्रभृतींस सोडविलें. पद्मपुराणांमध्यें हा कुंडल नगरीचा राजा होता, असें म्हटलें आहे. हा परम रामभक्त होता (पद्म. पा. ४९-५२; बलमोदक पहा).

९ (सो. ऋक्ष.) ज. राजाचा पुत्र.

१० कुशद्वीपाधिप ज्योतिष्मत्चा पुत्र. याचा वर्ष याच्या नांवाचा होता (मार्क. ५०.२६).

११ विदर्भ देशचा राजा सुदेव, त्याचा हा पुत्र (वा. रा. उ. ७८).

१२ एक राजर्षि. गंधमादन पर्वतावर तप करीत असतां याच्या अंगापासून यास एक कन्या झाली. तींच नाभागपत्नी सुप्रभा होय (मार्क. ११३).

१३ हा राजा स्वारोचिष मन्वंतरामध्यें झाला. यानें म्लेच्छांशीं घनघोर युद्ध केलें. त्यांत याच्या प्रधानांनीं प्रतिपक्षाचा अवलंब केल्यामुळें याचा पराभव झाला (२ नंदि पहा). पुढें सुमेधस् ऋषीच्या आश्रमांत हा जाऊन राहिला. तेथें यास समाधि नांवाचा समदुःखी वैश्य भेटला व त्यांशीं याचें सख्यहि झालें. एकदां या दोघांनीं ऋषीला संसारांत विघ्नें येण्याचीं कारणें विचारिलीं. तेव्हां ऋषीनें प्राणी कर्मपरतंत्र असल्यामुळें असें होतें, असें सांगून देवीचें अर्चन करण्यास सांगितलें. यांची निःसीम भक्ति पाहून देवी प्रसन्न झाली व तिनें वर मागण्यास सांगितलें. वैश्यानें स्वर्ग व यानें ऐहिक ऐश्वर्य मागितलें. त्याप्रमाणें देवीनें वैश्यास स्वर्ग व याला पुनः राज्य दिलें; व त्याच वेळीं यास ' तूं विवस्वान् आदित्याचा सावर्णि नांवाचा पुत्र होऊन माझ्या अर्चनप्रभावानें वैवस्वत मन्वंतर संपल्यावर सावर्णि नांवाचा मनु होशील,' असें सांगितलें व देवी गुप्त झाली (दे. भा. ५. ३२-३५; ब्रह्मवै. २. ६२; मार्क. ७८-९०; शिव. उ. ४५).

१४ (सू. इ. भविष्य.) भागवतमतें रणकाचा, विष्णुमतें कुंडकाचा, वायुमतें क्षुलिकाचा व मत्स्यमतें कुलकाचा पुत्र.

सुरथा—उशीनराची पत्नी.

२ विराटाची प्रथम स्त्री.

सुरपुरंजय—(किलकिला. भविष्य.) ब्रह्मांडमतें वैदेशांतील नागवंशी एक राजा.

सुरभ—वीरवर्म्याचा पुत्र.

सुरभि—कश्यप व क्रोधा यांची कन्या. हिला रोहिणी व गंधर्वी अशा दोन कन्या होत्या (म. आ. ६७). एका सुरभीनें अत्रि ऋषीचीं कमळें चोरीस गेलीं, त्या वेळीं जो शपथविधि झाला, त्यांत शपथ घेतली असल्याचें आढळतें (म. अनु. १४३. ४१ कुं.).

२ प्राचेतस दक्ष प्रजापति व असिक्नी यांची कन्या व कश्यपाची स्त्री. हिनें आपला पुत्र एक बैल याला एक शेतकरी दुष्टपणें वागवीत आहे हें इंद्रास सांगितलें व ही रडूं लागली (म. व. ९).

३ ब्रह्मदेवानें पोटभर अमृत प्याल्यावर ढेंकर दिला, त्या वेळीं ही उत्पन्न झाली. पुढें हिच्या कासेंतून दूध पृथ्वीवर गळालें व त्यामुळें एक डोह झाला. तोच क्षीरसागर होय. हिला चार कन्या झाल्या. त्या चार दिशांच्या पालक व आश्रयदात्या होत. त्यांचीं नांवें-१ सुरूपा (पूर्व दिशेस), २ हंसिका (दक्षिणेस), ३ सुभद्रा (पश्चिमेस), ४ सर्वकामदुघा (उत्तरेस). हिचें राहण्याचें ठिकाण रसातल नामक सातवें भूतल होय (म. उ. १०२).

सुरस—गरुड व शुकी यांचा पुत्र.

सुरसा—कश्यप व क्रोध ा यांची कन्या. हिला कंक नांवाचा एक पुत्र झाला (म. आ. ६७). हिनें मारुतीची परीक्षा पाहून शेवटीं 'यशस्वी होशील.' असा आशीर्वाद दिला. हिला नागमाता म्हटलें आहे (वा. रा. सुं. १; स्कंद. ३. १. ४६).

सुरा—वरुण व ज्येष्ठा यांची कन्या.

२ मद्यदेवता. ही मंथनकालीं समुद्रांतून निघाली (म. आ. १८. ४९ कुं; १ विष्णु पहा).

सुराजि—रामसभेंतील एक हास्यकार.

सुराधस् वार्षागिर—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १. १००). अंबरीष, ऋज्राश्व वगैरेबरोबर वृषागिरपुत्र म्हणून याचा निर्देश आहे (ऋ. १. १००.१७).

सुराप—विधृत राजाचा प्रधान (पद्म. पा. १११).

सुरामित्र—मरुद्गणांपैकीं दुसऱ्या गणांतील एक.

सुरायण—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

सुरारि—भारतीय युद्धांतील पांडवपक्षीय एक राजा (म. उ. ४. १५ कुं.).

सुराल—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें शृंगीपुत्राचा शिष्य.

सुराष्ट्र—दशरथाच्या अष्टप्रधानांपैकीं एक (वा.रा.बा.७).

सुरुच्—गरुडाचा पुत्र.

सुरुचि—उत्तानपादाची स्त्री.

२ माघांत पूषा सूर्याबरोबर असणारी अप्सरा (भा. १२. ११. ३९).

३ वैरोचन बलीची आई (स्कंद. १. १. १८).

४ कश्यप व अरिष्टा यांचा पुत्र.

सुरूप—(सो. क्रोष्टु.) वायुमतें असमौजस्पुत्र.

२ रौच्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ तामस मन्वंतरांतील एक देवगण.

४ गरुड व शुकी यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७. ४५०).

सुरूपा--वैवस्वत मन्वंतरांतील मरीचीची कन्या व वारुणि अंगिराची स्त्री.

२ केकय राजाची कन्या. दशरथ राजाची स्त्री व भरताची माता (पद्म. पा. २१६).

३ कौपीतकाचा पुत्र मंकि, त्याच्या दोन स्त्रियांपैकीं एक.

सुरेणु--संज्ञेचें नामांतर (ह. वं. १. ९). पण ही संज्ञेची आई दिली आहे (स्कंद. ७. १. ११).

सुरेश्वर--एक शंकराचा अवतार. हा उपमन्यूकरितां अवतीर्ण झाला (१ उपमन्यु वासिष्ठ पहा; शिव. शत. ३२).

सुरैषिण—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

सुरोचन—(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें इध्मजिह्वाचा पुत्र. याचा वर्ष शाल्मलिद्वीपांत होता.

सुरोचि—वसिष्ठ व अरुंधती यांचा पुत्र (भा. ४. १. ४१).

सुरोमन्—जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत भेलेल्या तक्षककुलांतील सर्प (म. आ. ५७. १० कुं.).

सुलक्षण—या राजानें आपला घोडा चोरिला म्हणून मांडव्यास सुळीं दिलें (पद्म. उ. १२१).

सुलभा मैत्रेयी—कुणि गर्गाची कन्या. याज्ञवल्क्याच्या दोन स्त्रियांत असणाऱ्या मैत्रेयीपेक्षां ही वेगळी असावी. कारण उपनिषदांत मैत्रेयीबरोबर सुलभा शब्द कोठेंच आला नाहीं. तसेंच प्रधान नांवाच्या राजाच्या मुलीचें नांव सुलभा असें आहे व ती संन्यासिनीहि आहे. पण तिच्या मैत्रेयी असें पद कोठेंहि लाविलेलें नाहीं. त्यामुळें तीहि वेगळीच आहे कीं काय असा संशय येतो (म. शां. ३२५). फक्त आश्वलायन गृह्यसूत्रांत ब्रह्मयज्ञांगतर्पणांत सुलभा मैत्रेयी असा जोडीनें उल्लेख आला आहे. त्यावरून ही कोणीतरी वाङ्मयात्मक कार्य केलेली सुप्रसिद्ध स्त्री असावी असें दिसतें.

सुलोचन--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें मारिलें (म. भी. ६४. ३७ कुं.).

सुलोचना--इंद्रजिताची पत्नी. हिनें त्याबरोबर सहगमन केलें.

२ (१ गुणाकार व ५ माधव पहा).

३ हरिस्वामीची कन्या. ही ज्ञानवापींत स्नान करीत असतां हिला एका गंधर्वानें पळविलें. पण मेल्यावर तो गंधर्व माल्यकेतु व त्याची पत्नी ही कलावती झाली. ही काशीक्षेत्रांतील चित्रें पाहून कृतार्थ झाली.ज्ञानवापीच्या माहात्म्याकरितां वरील कथा आली आहे (स्कंद. ४. १. ३३).

सुलोमन्—हा व्याध अमावस्येला नदींत स्नान केल्यानंतर उद्धरला (पद्म. भू. ३०).

सुवंश--(सो. वसु.) वसुदेव व श्रीदेवा यांचा पुत्र.

२ (सो. भज.) पद्ममतें समौजस्चा पुत्र.

सुवचोतथ्य--अंगिरस् गोत्रांतील एक प्रवर.

सुवर्चला—दुसऱ्या परमेष्ठिन्ची पत्नी.

२ प्रतीहाची पत्नी.

३ सूर्याची पत्नी (म. अनु. १४६).

४ देवलाची कन्या. ही ब्रह्मज्ञानी होती. हिच्या प्रश्नाचीं उत्तरें उद्दालकपुत्र श्वेतकेतूनें दिल्यामुळें हिनें त्यास वरिलें (म. शां २२४. ४; २२८. २९ कुं.).

सुवर्चस्—देव आपल्या अस्थि मागण्यास आले आहत, असें समजल्याबरोबर दधीचीनें हिला दुसऱ्या आश्रमांत पाठविलें. परंतु पुढें हिनें आपला पति दधीचि याचा इंद्रानें अस्थि घेण्याकरितां केलेला घात ऐकून देवांना 'तुम्ही पशु व्हाल' असा शाप दिला. पद्मपुराणामध्यें 'तुमचा निर्वंश होईल,' असा शाप दिला असें आहे. व ही सहगमन करूं लागली. पण पोटांत गर्भ आहे असें हिला आकाशवाणीनें कळलें. तथापि ही सती जाण्याविषयीं आतुर झाली असल्यामुळें हिनें दगडानें पोट फोडून आंतून गर्भ बाहेर काढिला व त्याला पिंपळाच्या मुळाशीं ठेविलें व ही सती गेली (पद्म. उ. १५५; शिव. शत. २४-२५; १ पिप्पलाद पहा).

२ (सू. निमि.) वायुमतें स्वागताचा पुत्र.

३ (२ करंधम पहा).

४ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें मारिलें (म. क. ८८. १९ कुं.).

५ एक राजा. भारतीय युद्धांत हा दुर्योधनाकडे होता. यास अभिमन्यूनें मारिलें (म. द्रो. ४८. १५ कुं.).

६ वसिष्ठास नांव (म. आ. १०१. ३१ कुं.).

७ ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

८ रुद्रसावर्णि मनूचा पुत्र.

९ कलींत क्षत्रियवंश नष्ट होईल, पण पौरव, देवापि व ऐक्ष्वाकव मरु हे योगसामर्थ्यानें कलापग्रामांत क्षत्रियांच्या वंशरक्षणार्थ राहतील. तेथें ऐक्ष्वाकव मरूला एकोणतिसाव्या युगपर्यायाच्या आरंभीं सुवर्चस् नांवाचा मुलगा होईल (ब्रह्मांड. ३. ७४. २५१) व देवापीला सपौल होईल (वायु. २. ३७. ४३३). पण वायूंत देवापि हा एकटाच होता, असें म्हटलें आहे. मत्स्यांत सपौलाऐवजीं सत्य दिला आहे (मत्स्य. २७३. ५६-५८).

१० भूति ऋषीचा भ्राता. भूतीस यज्ञाकरितां

बोलाविल्यामुळें शांति नामक शिष्यावर आश्रमाचा भार सोंपवून तो यज्ञार्थ आला (मार्क. ९६).

सुवर्ण--एक तपस्वी ब्राह्मण. याचा मनूशीं धपदीपादि विषयावर संवाद झाला (म. अनु. १५५).

२ सावर्णि मनूचा पुत्र.

३ रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

४ (१६ सुतपस् पहा).

५ कुशध्वज ऋषीच्या दोन पुत्रांपैकीं एक. यानें पायांच्या आंगठ्यांवर उभें राहून तीन अक्षरी मंत्राचा जप केला. तेव्हां यास सुवीर नांवाच्या गोपाच्या घरीं कन्येचा जन्म प्राप्त झाला (पद्म. पा. ७२).

६ हा राजा सहज 'ॐ नमो नारायण' म्हटल्यानें मुक्त झाला (पद्म. क्रि. १०).

सुवर्णचूड--गरुडाचा पुत्र.

सुवर्णरेतस्--विश्वामित्रकुलांतील एक ऋषि.

सुवर्णवर्मन्--काशी देशचा राजा. याची कन्या वपुष्टमा (म. आ. ४४. ८ कुं.).

सुवर्णशिरस्--वरुणसभेंतील एक गायक (म. उ. ११०. १२ कुं.).

सुवर्णष्ठीवित्--शैव्य संजयाचा पुत्र (३ नारद पहा).

सुवर्णाभ--स्वारोचिष मनूचा पुत्र शंखपाद. त्याचा हा पुत्र (म. शां. ३४८).

सुवर्मन्--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें मारिलें (म. द्रो. १२७. ४८ कुं.).

२ (८ सुधर्मन् पहा).

३ सुशर्मन् त्रिगर्ताचा भाऊ (म. वि. ६५. ९ कुं.).

सुवाच्--पांडवांबरोबर द्वैतवनांत असलेला एक ऋषि.

२ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

सुवासन--ब्रह्मसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

सुवाहन--जैगीषव्य नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

सुवित्त--एक ऋषिक.

सुवित्ति--अंगिराकुलांतील मंत्रकार. याला सुचित्ति असेंहि म्हणत.

सुविभु--(सो. क्षत्र.) विष्णु व वायु यांच्या मतें विभुपुत्र.

सुवीर--(तोण्डमान् पहा).

२ या राजाची कन्या सौवीरी मरुत्तास दिली होती (मार्क. १२८).

३ (सो. द्विमीढ.) ब्रह्मांड, विष्णु व भागवत यांच्या मतें क्षेम्याचा पुत्र (३ सुनीथ पहा).

४ (सो. अनु.) विष्णु, मत्स्य व भागवत यांच्या मतें शिबीचा पुत्र.

५ (सो. क्रोष्टु.) देवश्रवस् व कंसावती यांचा ज्येष्ठ पुत्र.

६ (सू. इ.) द्युतिमताचा पुत्र. याचा पुत्र दुर्जय (म. अनु. २. १० कुं.). या व्यक्ति महाभारताखेरीज इतरत्र वंशावळींत आढळत नाहींत.

७ (४ चित्रा पहा).

८ एक गोप (५ सुवर्ण पहा).

९ एक लोकांची जात किंवा वंश. यांच्यांत कोणी एक अजबिंदु नांवाचा पुरुष होऊन गेला. तो अति दुराचारी व कुलांगार होता. कारण त्यानें आपल्या हेक्यानें आपल्या जातीचा, मित्रांचा व भाऊबंदांचा नाश करून घेतला (म. उ. ७३. ११; १४ कुं.).

सुवेदस् शैरीष--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १४७).

सुवेषा--(४ परीक्षित् पहा).

२ दशरथाची पत्नी. हिचा पुत्र शत्रुघ्न (पद्म. पा. ११६).

सुव्रत--पुलह व श्वेता यांचा पुत्र.

२ (सो. उशी.) मत्स्य व वायु यांच्या मतें उशीनरचा पुत्र.

३ याला पराशरानें पराशरस्मृति सांगितली.

४ (सो. मगध. भविष्य.) भागवत व ब्रह्मांड यांच्या मतें क्षेमाचा पुत्र. विष्णुमतें क्षेम्याचा पुत्र. वायुमतें भुवत व मत्स्यमतें अनुव्रत असें याचें नांव आहे. वायुमतें यानें चौसष्ट वर्षें राज्य केलें.

५ (सो. मगध. भविष्य.) वायुमतें नृपतीचा पुत्र.

६ रौच्य मनूचा पुत्र. हा मरण पावला असतां षष्ठी देवीच्या कृपेनें जिवंत झाला (ब्रह्मवै. २. ४३).

७ एक ऋषि. यानें विदूरथास कुजृंभाची माहिती सांगितली (मार्क. ११३).

८ हा पूर्वजन्मीं त्रिदिशेंतील संध्यावली व रुक्मभूषण यांचा पुत्र होता. नंतर सोमशर्म्याला सुमनेच्या ठिकाणीं झाला. तेव्हां नर्मदेच्या तीरीं यानें वैडूर्य पर्वतावर तप केलें. पुढील जन्मीं वसुदत्त होऊन इंद्र झाला (पद्म. भू. २०-२२).

सुव्रता--दक्ष व वीरिणी यांची कन्या. एकदां दक्ष हिला घेऊन ब्रह्मथाकडे गेला होता. त्या ठिकाणीं धर्म व रुद्र बसले होते. त्या वेळीं ब्रह्मा दक्षास म्हणाला कीं, 'या तुझ्या कन्येस चार मनु होतील.' तेव्हां दक्ष व धर्म, ब्रह्मा व रुद्र यांनीं हिला मनानें संभोगिल्यामुळें दक्षसावर्णि, धर्मसावर्णि, ब्रह्मसावर्णि व रुद्रसावर्णि असे चार पुत्र झाले. ते चौघांनीं अनुक्रमानें घेतले (ब्रह्मांड. ४. १. ३९-५१).

सुशंख--एक गंधर्व (सुनीथा पहा).

सुशर्मन्—याच्या बापाचें नांव वृद्धक्षेम म्हणून यास वार्धक्षेमि म्हटलेलें आढळतें. हा त्रिगर्ताचा राजा. हा द्रौपदी-स्वयंवरास आला होता. पांडव अज्ञातवासांत असतां दुर्योधनाच्या सल्ल्यानें यानें विराटाच्या गाई हरण केल्या व युद्धांत विराटास पकडून आणिलें. परंतु भीमानें याचा पराजय करून याला बांधून आणलें. पण धर्मराजानें यास बिनशर्त सोडून दिलें (म. वि. ३०-३३). हा भारतीय युद्धांत दुर्योधनपक्षीय होता (म. श. ३०). हा संशप्तक असून यानें प्रथम पराक्रम केला. पण अर्जुनानें यास ठार केलें (म. द्रो. २८; श. २७).

२ कर्णाचा मुलगा. भारतीय युद्धांत नकुलानें यास ठार मारिलें (म. श. १०).

३ पांचाल देशांतील क्षत्रिय. भारतीय युद्धांत कर्णानें याचा वध केला (म. क. ५६). याचें व कर्णाचें हें युद्ध स्यमंतपंचकीं झालें (भा. १०.८२.२५). याच्याहि बापाचें नांव वृद्धक्षेम असावें (१ वार्धक्षेमि पहा).

४ (कण्व. भविष्य.) या वंशांतील हा शेवटचा राजा. यास याच्या बलि नामक अमात्यानें मारिलें (भा. १२. १. २२).

५ धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

६ व्यासाच्या पुराणशिष्यपरंपरेंतील वायुमतें रोमहर्षणाचा शिष्य.

७ हा दुराचारी ब्राह्मण गीतेचा पहिला अध्याय म्हणून मुक्त झाला (पद्म. उ. १७५).

८ रौच्य मन्वंतरांतील देवगण.

९ विशालपुत्र. याची स्त्री बलाक नामक राक्षसानें नेली. ती उत्तम राजानें उत्पलावतक वनांतील त्या राक्षसाचे आश्रमांतून तिचें दुःशील त्याकडून खाववून परत आणिली (मार्क. ६६-६७).

सुशांति--(सो. अज.) विष्णु व भागवत यांच्या मतें शांतीचा पुत्र.

२ (सो. नील.) मत्स्य व वायु यांच्या मतें हा नीलाचा पुत्र.

३ उत्तम मन्वंतरांतील इंद्र.

सुशारद शालंकायन--ऊर्जवत् औपमन्यवाचा शिष्य. याचा शिष्य श्रवणदत्त कौहल (वं. ब्रा. १).

सुशील—एक गंधर्व (पद्म. स्व. २२; उ. १२८).

सुशीला—स्वरवेदी गंधर्वाची कन्या (पद्म. सृ. २२). दुसऱ्या ठिकाणीं सुशील गंधर्वाची कन्या असें सांगितलें आहे (पद्म. उ. १२८).

२ दशपुरांतील कृष्णदेवाची स्त्री (पद्म. ब्र. १२).

सुशोभना—(२ परीक्षित् व ३ शल पहा).

२ चेदिराजकन्या व मरुत्तस्त्री (मार्क. १२८).

सुश्यामा—(वृद्धा पहा).

सुश्रम—(सो. मगध. भविष्य.) विष्णुमतें धर्माचा पुत्र व ब्रह्मांडमतें नृपतीचा पुत्र.

सुश्रवस्—साठ राजांसह लढणाऱ्या या राजाचें इंद्रानें संरक्षण केलें (ऋ. १. ५३. ९. उपगु सौश्रवस पहा).

२ हा एक देवांचा गुप्त हेर होता. देवांना यानें 'कात्यायन मुनीनें धर्म श्रवण करून तपश्चर्या केली. तेव्हां सरस्वती प्रसन्न होऊन तिनें सारस्वत मुनि तुला सारधर्म सांगतील' वगैरे हकीकत कळविली (स्कंद. १. २. ५).

३ जयत्सेनाची स्त्री.

४ गांधारीची भगिनी व धृतराष्ट्राची स्त्री.

५ आभूतरजस् देवांतील एक.

सुश्रवस् कौष्य—कुश्रि वाजश्रवसाचा समकालीन आचार्य (श. ब्रा. १०. ५. ५. १).

सुश्रवस् वार्षगण्य—प्रातरह कौहलाचा शिष्य. याचा शिष्य साति औष्ट्राक्षि (वं. ब्रा. १).

सुश्रुत—हा विश्वामित्राचा पुत्र (म. अनु. ७. ५५ कुं.). शालिहोत्रानें याला घोडयाचा आयुर्वेद शिकविला (अग्नि. २९२. ४४).

पण धन्वंतरीनें सुश्रुतादिकांना शिकविलें असेंहि आढळतें (गरुड. १. १७५). मूळ सुश्रुतसंहिता यानें केली असावी.

२ (सू. निमि.) वायुमतें श्रुतपुत्र व विष्णुमतें सुभासपुत्र.

सुश्रुवस्--हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र असून प्रजापति होता (वायु. २. ४. ५४).

सुषामन्—सायणाचार्य ही व्यक्ति मानीत नसले तरी वरोसुषामन् नांवाची व्यक्ति असावी (विश्वमनस् वैयश्व पहा).

सुषिनंदिन्—(किलकिला. भविष्य.) विष्णुमतें कृतनंदाचा पुत्र. यास वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें भूतिनंद हें नांव असावें.

सुषेण—स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

२ कंसानें मारिलेला एक देवकीचा पुत्र.

३ माघांत पूषाबरोबर फिरणारा गंधर्व (भा. १२. ११. ३९).

४ जमदग्नि व रेणुका यांचा पुत्र.

५ एक प्रमुख वानर. हा योद्धा व वैद्य होता. हा सा-शोधाकरितां पश्चिमेस गेला होता. याचें विद्युन्मालीश, युद्ध झालें (वा. रा. यु. ४३). इंद्रजिताला मारिल्यावर रावणानें लक्ष्मणावर शक्ति टाकिली असतां यानें गुदमरावयास लावणारें औषध हुंगवून सैनिकांचीं शल्यें बाहेर काढिलीं (वा. रा. यु. ९१) व लक्ष्मणाकरितां विशल्यकरिणी,

सावर्ण्यकरिणी, संजीवनी व संधानी हीं औषधें आणवून त्यालाहि सावध केलें. मारुतीनें याच वेळीं औषधी समजेनात म्हणून महोदय पर्वताचें शिखरच आणून याचे पुढें ठेविलें (वा. रा. यु. १. १). रामाच्या राज्याभिषेकाकरितां यानें सर्व समुद्रांचें पाणी आणिलें (वा. रा. यु. १२८). याला तारा नांवाची कन्या आणि मैंद व द्विविद नांवांचे पुत्र होते (वा. रा. किं. ४२; म. व. २८४. २ कुं.).

६ मरुद्गणांपैकीं दुसऱ्या गणांतील एक.

७ (१६ सुतपस् पहा).

८ (सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें मारिलें (म.भी. ६४. ३४; म. द्रो. १२७. ४२ कुं.).

९ दुर्योधनपक्षीय एक राजा. यास उत्तमौजानें मारिलें (म. क. ७९. १४ कुं.).

१० कर्णाचा पुत्र. यास भीमानें मारिलें (म. क. ४३. १८; ७९. १४ कुं.).

११ जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत दग्ध झालेला धृतराष्ट्रकुलांतील नाग (म. आ. ५७. १६ कुं.).

१२ एक दुर्योधनपक्षीय राजा (म. आ. २०१. १६; श. ५. ३ कुं.).

१३ (५ माधव पहा).

१४ (सो. कुरु. भविष्य.) मत्स्य व विष्णु यांच्या मतें वृष्णिमत्पुत्र, भागवतमतें वृष्टिमत्पुत्र व वायुमतें रुतिमत्पुत्र.

सुसत्य—व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मांडमतें लोकाक्षीचा शिष्य.

सुसंधि--(स. इ.) वायुमतें प्रसुश्रुतपुत्र.

सुसंभाव्य—रैवत मनूचा पुत्र.

सुसामन्—युधिष्ठिराच्या राजसूयांतील उद्गाता. हा धनंजयगोत्रीय होता (म. स. ३६. ३४ कुं.).

सुस्वधा—आज्यप नामक पितरांचें नांव. हे कामदुघ लोकांत राहत असून निपुत्रिक आहेत (पद्म. सृ. १९).

सुस्वर—गरुडाचा पुत्र.

सुस्वरा—स्वरवेदी गंधर्वाची कन्या (पद्म. उ. १२८).

सुहनु—वरुण लोकांतील असुर (म. स. ९. १७ कुं.).

सुहविस् आंगिरस—सामद्रष्टा (पं. ब्रा. १४.३.२५).

सुहस्त—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें मारिलें (म. द्रो. १९८. १७-१९ कुं.).

सुहृ--(सो. वृष्णि.)—उग्रसेनाचा पुत्र (भा. ९. २४. २४).

सुहस्त्य—घोषेचा मुलगा. हा सूक्तद्रष्टा आहे (ऋ. १०. ४१). याला घोष नांवाचा एक भाऊ असावा. पण सायणाचार्य घोष शब्द घौषेय असा मानून सुहस्त्य या अर्थीच आहे असें समजतात.

सुहोत्र—शंकराचा अवतार. याच्या योगसाधन करणाऱ्या चार पुत्रांचीं नांवें पुढीलप्रमाणें आहेत.—१ सुमुख, २ दुर्मुख, ३ दुदर्भ व ४ दुरतिक्रम. यानें शिष्यांसह व्यासाला साहाय्य केलें (शिव. शत. ४).

२ (सो. क्षत्र.) भागवतमतें क्षत्रवृद्धाचा व वायुमतें धर्मवृद्धाचा पुत्र. याचे पुत्र काश्य, कुश व गृत्समद (भा. ९. १७. २). इतरत्र यास सुनहोत्र म्हणतात. याच्या पासून काश्यवंश सुरूं झाला (अग्नि. २७७; ब्रह्म. १३).

३ (सो. अज.) विष्णु, व भागवत यांच्या मतें सुधनुषाचा व वायुमतें सुधन्वनचा पुत्र.

४ (सो. कुरु.) भागवतमतें सहदेव व विजया यांचा पुत्र. विष्णु, मत्स्य व वायु यांच्या मतें हा नकुलपुत्र.

५ पांडवांबरोबरचा द्वैतवनांतील ऋषि (म. व. २६. २४ कुं.).

६ एक राजा. हा दानशूर होता. म्हणून इंद्रानें याच्या राज्यांत सुवर्णवृष्टि केली (म. द्रो. ५६; शां. ५८. २५ कुं.).

७ रामसैन्यांतील एक वानर.

८ (सो. अमा.) वायुमतें जह्नूचा पुत्र.

९ (सो. अमा.) विष्णुमतें कांचनाचा व वायुमतें कांचनप्रभाचा पुत्र. भागवतमतें याचें नांव होत्रक.

१० (सो. पूरु.) विष्णु व वायु यांच्या मतें बृहत्क्षत्राचा पुत्र.

११ (सो.पूरु.) भुमन्यूचा पुत्र. याची स्त्री जयन्ती. यांचा पुत्र अजमीढ (म.आ. ६३.३५; १०१.१२; १९७.२ कुं.).

सुहोत्र घौषेय—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ४१).

सुहोत्र भारद्वाज—सूक्तद्रष्टा (ऋ. ६.३१-३२).

सुह्म--(सो. अनु.) बलीचा पुत्र (२ अंग व २ बलि पहा).

सुहृदय—(बर्बरिक पहा).

सूक्त—एकदां प्राणदेवतेनें आपला महिमा असलेला मंत्र ऐकला व मंत्रास व मंत्रद्रष्टयास सूक्त हें नांव दिलें (ऐ.आ. २. २. २).

सूक्ष्म—कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

सूक्ष्मायणि—एक व्यास (व्यास पहा).

सूत—ब्राह्मण स्त्रीचे ठिकाणीं क्षत्रियापासून झालेली एक जात. यांना रथकार म्हणतात. हे क्षत्रियांपेक्षां हलके व वैश्यांपेक्षां वरच्या दर्जाचे होत. यांच्याशीं क्षत्रिय राजांनीं विवाहसंबंध केले तरी यांना राजा हा शब्द लावीत नाहींत.

कीचक, रोमहर्षण यांपैकीं होते (म. वि.२१ कुं.; रोमहर्षण पहा).

मूळ सूत व मिश्रजातीचे सूत भिन्न दिसतात (कौटिलीय अर्थशास्त्र). मूळ सूतांचा देश अनूप व मागधांचा देश मगध होय (ब्रह्म. ४. ६०-६७; ब्रह्मांड. २.३६.१६०-१७२).

सतांना शेंडी व जानवें असून वेदांचा अधिकार आहे व आचार ब्राह्मणांसारखा असतो. मागधांना वेदांचा अधिकार असत नाहीं. स्तुति करणें हा यांचा धर्म आहे. पृथु राजानें सूत, मागध, बंदी व चारण यांना कलिंग देश बक्षिस दिला (पद्म. भू. २९).

वेदांतहि सूताचा अनेक ठिकाणीं निर्देश आहे (वा. सं. १६. १८; तै. ब्रा. ४. ५. २. १).

क्षत्ता व वैश्य (क. सं. १५. ४), सेनानी व ग्रामणी (तै. सं. १. ८. ९). महिषी व ग्रामणी यांच्यामध्यें याचा क्रम धरिला आहे (श. ब्रा. ५. ३. १. ५).

२ विश्वामित्राचा एक पुत्र.

सूनामुख—कश्यप व कद्रू यांचा पुत्र.

सूनुभार्गव—सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १७६).

सूनृता—रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील स्वधाम नामक अवताराची माता व सत्यसहाची पत्नी (भा. ८. १३. २९).

२ (सुनीति पहा).

सूरि—हा शिवदत्ताचा पुत्र. यास हरणाचा जन्म प्राप्त झाला असतां याचा अगस्त्याश्रमांत रामानें उद्धार केला (ब्रह्मांड. ३. ३५).

सूर्मी किंवा सूर्म्या—अनुह्लादाची पत्नी.

सूर्य—सवितृ, पूषन् व भग वगैरे यांचींच वेगवेगळ्या अवस्थेंतील नांवें होत (विवस्वत् व आदित्य पहा).

सूर्य सौवश्व—(एतश पहा).

सूर्यक—(प्रद्योत. भविष्य.) मत्स्यमतें विशाखयूपाचा पुत्र.

सूर्यतेजस्—मणिभद्र व पुण्यजनी यांचा पुत्र.

सूर्यदत्त—विराटाचा भाऊ. यास द्रोणाचार्यानें मारिलें (म. उ. १७१. १५; वि. ३३. २१; द्रो. १५९. ४०; क. ३. ३४ कुं.).

सूर्यध्वज—द्रौपदीस्वयंवरास आलेला एक राजा (म. आ. २०१. १० कुं.).

सूर्यनेत्र—गरुडाचा पुत्र.

सूर्यभास—दुर्योधनपक्षीय एक राजा. यास अभिमन्यूनें मारिलें (म. द्रो. ४८).

सूर्यवर्चस्—कश्यप व मुनि यांचा पुत्र. हा कार्तिक महिन्यांत विष्णु आदित्यावरोवर असतो (वर्वारिक पहा).

सूर्यवर्मन्—त्रिगर्त राजांपैकीं एक. यास अर्जुनानें मारिलें (म. आश्व. ७४. ११ कुं.).

सूर्यशत्रु—लंकेंतील एक राक्षस (वा. रा. यु. ९).

सूर्या सावित्री—सूक्तद्रष्ट्री (ऋ. १०. ८५). हिच्या सूक्तांत हिच्या विवाहाचें वर्णन आहे. सवितृकन्या सूर्या अश्वीच्या रथावर चढली असें दुसरीकडे आहे (ऋ. १. ११६. १७; ११९. ५). अश्वींनीं शर्यत जिंकली व हिचें अश्वींशीं लग्न झालें (ऐ. ब्रा. ४. ७-८). हें वास्तविक वर्णन आहे कां रूपकात्मक आहे, हें सांगतां येत नाहीं. तथापि ह्या सूक्तांत विवाहविषयक कांहीं सामान्य गोष्टींचा उल्लेख आहे.

सूर्याक्ष—रामसेनेंतील एक वानर.

२ एक क्षत्रिय (म. आ. ६८. ५७ कुं.; घटोत्कच पहा).

सृंजय—हा तुर्वशाचा शत्रु होता. इंद्रानें तुर्वशाला याचे ताब्यांत दिलें (ऋ. ६. २७. ७). यावेंच दैववात असें पैतृक नांव आहे (ऋ. ४. १५. ४; सोमक साहदेव्य पहा). संजय हें एका लोकांचें नांव आहे (श. ब्रा. २. ४. १. ३).

२ उत्तम मनूचा पुत्र.

३ (सू. नाभाग.) विष्णुमतें नाभागाचा पुत्र.

४ (२ संजय पहा).

५ (सो. अनु.) भागवतमतें कालनराचा, विष्णुमतें कालानराचा, वायुमतें कालनलाचा व मत्स्यमतें कोलाहलाचा पुत्र. मत्स्यांत यास संजय म्हटलें आहे.

६ (सू. दिष्ट.) वायु व विष्णु यांच्या मतें धूम्राश्वपुत्र होय. भागवतांत यास धूम्राक्षपुत्र संयम म्हटलें आहे. वैशालीसृंजय हाच होय.

७ (सो. नील.) विष्णुमतें हर्यश्वाचा व वायुमतें रिक्षाचा पुत्र. भागवतमतें हाच भर्म्याश्वपुत्र संजय व मत्स्यमतें भद्राश्व पुत्र जय होय. हाच पांचाल सृंजय होय.

८ (सो. नील.) हरिवंशांतच फक्त हें नांव आहे. तेथें याच्या पित्याचें नांव स्पष्ट नाहीं. पण पुत्र पंचजन दिला आहे (ह. वं. १. ३२). इतरत्र सृंजयाचा वंश च्यवनापासून मुद्गलांत सामील झाला. म्हणजे वरील व हा सृंजय एकच असावेत.

९ शैव्याचा पुत्र. याची स्त्री कैकेयी, पुत्र सुवर्णष्ठीविन् व कन्या दमयंती, मदयंती अथवा श्रीमती (३ नारद पहा)

१० (सो. क्रोष्टु.) भागवत, विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें शूरपुत्र याची स्त्री कंसभगिनी राष्ट्रपाली. याचे पुत्र वृष व दुर्मर्षण.

११ हे लोक भारतीय युद्धांत पांडवांच्या बाजूस होते (म. द्रो. ३५. ५; ४०. २०; ग. कृ. प्रत).

संजय वैतहव्य--(केसरप्रबंधा पहा).

संजय होत्रवाहन--होत्रवाहनाचें नांव.

संतंजय--(३ श्रुतंजय पहा).

संविंद--इंद्रानें याचा वध केला (ऋ. ८.३२.२).

संधि--(सो. वृष्णि.) उग्रसेनाचा आठवा पुत्र (भा. ९. २४. २४).

२ ध्रुव व भूमि यांचा पुत्र.

सेचक--जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत दग्ध झालेला धृतराष्ट्रकुलांतील सर्प (म. आ. ५७.१५ कुं.).

सेतु--(सो. द्रुह्यु.) भागवतमतें बभ्रूचा, पण मत्स्य व वायु यांच्या मतें द्रुह्यचा पुत्र. विष्णुमतें सेतुपुत्र अथवा आरद्वत् असें याचें नांव आहे (अंगार पहा).

सेदुक--(वृषदर्भ पहा).

सेन--(१ हेम पहा).

सेनक--एक वैयाकरण (पा. सू. ५. ४. ११२).

सेनजित्--(सो. अज.) भागवतमतें विशदाचा, विष्णु व वायु यांच्या मतें विश्वजित्चा आणि मत्स्यमतें अश्वजित्चा पुत्र. यास रुचिराश्व, दृढहनु, काश्य व वत्स असे चार पुत्र होते (भा. ९. २१. २३). यानें नीतिशास्त्र (राजधर्म) सांगितलें (म. शां. २५. १३-२९ कुं.).

२ (सू. इ.) भागवतमतें कृशाश्वाचा पुत्र. इतरत्र यास प्रसेनजित् म्हटलें आहे.

३ (सो. मगध. भविष्य.) बृहत्कर्म्याचा पुत्र.

४ फाल्गुन महिन्यांतील सूर्याबरोबर फिरणारी अप्सरा (भा. १२. ११. ४०).

५ मरुद्गणांपैकीं दुसऱ्या गणांतील एक.

सेनानी--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

२ एकादश रुद्रांपैकीं एक.

सेनापति--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र. यास भीमानें ठार केलें (म. भी. ६४. ३२ कुं.).

सेनाबिंदु--एक राजा. याची राजधानी देवप्रस्थ. द्रौपदी-स्वयंवरास हा गेला होता (म. आ. २०१. ९ कुं.). उत्तर-दिग्विजयकालीं यास अर्जुनानें जिंकिलें होतें (म. स. २८. १० कुं.). भारतीय युद्धांत हा पांडवांच्या बाजूस होता व भीष्मानें यास रथसत्तम ठरविलें होतें (म. उ. १०१. २० कुं.). याचे घोडे पिवळ्या रेशमासारख्या रंगाचे असून त्यांवर सुवर्णाचें भारी सामान असे. ते स्वभावानें गरीब असत (म. द्रो. २३. २६ कुं). यास कर्णानें ठार केलें (म. क. ४३. १५ कुं.). हा पूर्वजन्मीं तुहुंड नांवाचा असुर होता (म. आ. ६८. २० कुं.).

सेयन--विश्वामित्राचा पुत्र.

सैंहिकेय साल्व--यास परशुरामानें देवांकरितां शंकराच्या आज्ञेनें ठार केलें (विष्णुधर्म. १. ५२).

सैतव--एक आचार्य. पाराशर्याचा शिष्य. याचे शिष्य गौतम (बृ. उ. २.६.२; ४.६.२) व आग्निवेश्य (श. ब्रा. १४.७.३.२७).

सैत्य--अंगिराकुलांतील एक प्रवर.

सैंधवायन--विश्वामित्राचा पुत्र व विश्वामित्रकुलांतील एक गोत्रकार ऋषिगण.

२ व्यासाच्या अथर्वशिष्यपरंपरेतील शौनकाचा शिष्य.

सैबल्क--वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल सर्वसौलाब असा पाठ आहे.

सैरंध्रि--कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

२ केकयाची कन्या व मरुत्तस्त्री (मार्क. १२८).

सैषिरिरि--विश्वामित्रकुलांतील एक गोत्रकार.

सोक्ति--भृगुकुलांतील एक गोत्रकार.

सोदन्ति--विश्वामित्रानें याच्यावर जय मिळविला (पं. ब्रा. १४. ५. १३).

सोभरि काण्व--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. १९-२२; १०३). एकविसाव्या सूक्ताखेरीज सर्व सूक्तांत याचा उल्लेख आहे. याला त्रसदस्यूकडून पन्नास वधू मिळाल्या होत्या (ऋ. ८. १९. ३६). पक्थ व दैवोदासी यांच्याशीहि याचा संबंध असावा (ऋ. ८. १०३). याच्या पित्याचें नांव सोभरि असावें (६ चित्र व सौभरि पहा).

सोम--स्वायंभुव मन्वंतरांतील अत्रीचा पुत्र. हा बापाप्रमाणेंच प्रजापति होता (चंद्र, दक्ष व गारिषा पहा).

२ शाल्मलि द्वीपांतील लोकांची उपास्य देवता (भा. ५. २०. ११).

३ सवितृ व पृश्नि यांचा पुत्र.

४ अंगिरस्कुलांतील गोत्रकार.

५ (सोमतान्वि पहा).

६ मंत्रद्रष्टा (ऋ. १०. १२४. १; ५-९).

७ सुखदेवांपैकीं एक.

८ धर्म व वसु यांचा मुलगा (विष्णु. १. १५. १११).

९ शिवावतार (१ शिव पहा).

सोम प्रातिवेश्य--प्रातिवेश्याचा शिष्य (सां. आ. १५. १).

सोम शुष्मायण--एक व्यत्स (व्यास पहा).

सोमक साहदेव्य--(सो. नील.) संजयांचा राजा (ऋ ४.१५.७-१०). याचा सोमक सार्ञ्जय असाहि निर्देश आहे (ऐ. ब्रा. ७. ३४). याचे पर्वत व नारद पुरोहित होते. हा वामदेवाचा आश्रयदाता होता. वामदेवानें सोमकापासून

आपणांस घोडे मिळाल्याचा उल्लेख केला आहे (ऋ. ४. १५.८). याच सूक्तांत दैववात सृंजयाच्या अग्नीचें वर्णन आहे (१ वामदेव व १ सृंजय पहा). सहदेवालाहि सार्ञ्जय म्हटलें आहे (श. ब्रा. २. ४. ४. ४).

सहदेव राजाचा पुत्र (भा. ९. २२; ह. वं. १. ३२; ब्रह्म. १३; वायु. २. ३७). यास शंभर भार्या होत्या. पुढें म्हातारपणीं याला एक जंतु नांवाचा पुत्र झाला. एकदां खेळत असतांना जंतूला एक मुंगी चावली. त्यामुळें त्या वेदनेनें तो फार व्याकुळ झाला. तें पाहून हा व याच्या शंभरहि बायका आक्रोश करावयाला लागल्या. नंतर मुंगीच्या दंश-वेदना कमी झाल्यावर जंतु पूर्ववत् खेळूंबागडूं लागला. परंतु आपल्याला एकच पुत्र आहे, हें पाहून हा मात्र सदोदित दुःखांत राहूं लागला.

नंतर हा आपल्यास आणखी पुत्र व्हावेत म्हणून प्रत्येकास उपाय विचारूं लागला. कांहीं दिवसांनीं याच्या एका पुरोहितानें याच्याकडून नरमेध करविला. याचा पुत्र जंतु हाच त्यांमधील पशु होता. पुढें त्याच्या मांसाचें हवन केल्यावर यज्ञांतील वेदीमधून धूर निघूं लागला. तो धूर सर्व राजपत्न्यांनीं ग्रहण केला व त्याच्या योगानें याच्या प्रत्येक स्त्रीला एक एक पुत्र झाला.

कांहीं दिवसांनीं हा व याचा पुरोहित हे दोघेहि मरण पावले. हा स्वर्गास गेला; परंतु याचा पुरोहित मात्र पुरुष-हत्येच्या पापानें नरकांत पडला. त्यामुळें याला दुःख झालें व हा आपल्या पुरोहितास सोडून एकटाच स्वर्गसुख भोगण्यास तयार होईना. तेव्हां यमाच्या सांगण्यावरून हा कांहीं काल-पर्यंत आपल्या पुरोहितांसह नरकांतच राहिला व पुढें हे दोघेहि उत्तम गतीप्रत गेले (म. व. १२७-१२८).

२ कृष्ण व कालिंदी यांचा पुत्र

सोमकान्त--हा पूर्वजन्मींचा कामंद. हा गणपतीच्या कृपेनें या नांवाचा सौराष्ट्राचा राजा झाला. याची राजधानी देवनगर व पत्नी सुधर्मा. ज्ञानगम्य व सुबल या दोन प्रधानांसह भृगूकडे जाऊन हा कुष्ठरहित झाला व यानें गणेशपुराण ऐकिलें (गणेश. १. १-९).

सोमकीर्ति--(सो. कुरु.) धृतराष्ट्राचा पुत्र.

सोमतन्वि--अंगिरस्कुलांतील गोत्रकार. सोम व तन्वि असा पाठभेद आहे.

सोमदक्ष कौश्रेय--एक आचार्य (क. सं. २०. ८; २१. ९; मै. सं. ३. २. ७).

सोमदत्त--(सो. कुरु.) बाह्लीकाचा पुत्र. शिनि नामक यादवानें वसुदेवासाठीं देवकीचें हरण केलें. त्या प्रसंगीं यानें त्यास अडथळा केल्यामुळें शिनीनें याला याचे केंस धरून पाडिलें व लत्ताप्रहर केला. या अपमानामुळें हा क्रोधवश होऊन तपानें रुद्राजवळ यानें शिनीचा सूड घेणारा पुत्र मागितला. तोच भूरिश्रवस् होय. भूरिश्रव्यानें शिनिपुत्र सात्यकि याची भारतीय युद्धांत आपल्या बापाची शिनीनें ज्याप्रमाणें अवस्था केली होती, तीच अवस्था केली. भारतीय युद्धांत सात्यकीच्या हातून याचा पराभव व वध झाला (भा.९.२२.१८; म. द्रो. १४४; १५६; १६२). याला भूरि, भूरिश्रवस् आणि शल असे तीन पुत्र होते (म. आ. १८६. १५ कुं.).

२ (सू. दिष्ट.) विष्णु व भागवत यांच्या मतें कृशाश्वपुत्र. यानें अनेक अश्वमेधांनी व महायोगाच्या संगतीनें उत्तम गति मिळविली. याला सुमति नांवाचा पुत्र होता (भा. ९. २. ३५).

४ (कल्माषपाद पहा).

५ (सो. नील.) अग्निमतें सुदासास नामांतर.

सोमदत्ति--व्यासाच्या पुराणशिष्यपरंपरेंतील रोमहर्षणाचा शिष्य. याचें सावर्णि सोमदत्ति असें संपूर्ण नांव असावें.

सोमदा--उर्मिला नामक गंधर्वाची कन्या व चूलिपुत्र ब्रह्मदत्त राजाची माता (चूलि पहा). हिनें नवरा न करितां पुत्र मागून घेतला.

सोमनाथ--शंकराचा अवतार. हा काठेवाडांत आहे. यानें चंद्राचें दुःख नाहींसें केलें, म्हणून याची चंद्रानें पूजा केली. तेथें चंद्रकुंड आहे. याची पूजा केल्यानें क्षयकुष्ठादि सर्व रोग नाहींसे होतात (शिव. शत. ४२). याचें उपलिंग उपकेश होय (शिव. कोटि. १).

सोमप--हे पितर प्रलयान्तीं उत्पन्न झाले. हे ब्रह्मांडाच्या वर असलेल्या मानस किंवा सुमनस् नांवाच्या स्वर्गाच्या एका भागांत राहतात. हे मूर्तिमान् धर्मच आहेच. यांना ब्रह्मत्व प्राप्त झालेलें आहे. नर्मदा नदी ही यांची मानसकन्या होय. मनूसहित सर्व प्रजा यांच्याचपासून उत्पन्न झाली (मत्स्य. १५; पद्म. सृ. ९; ह. वं. १. १८; प्रियव्रत सोमप पहा).

२ रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ रेणुकेचा पालक पिता.

सोमभोजन--गरुडाचा पुत्र.

सोमराजन्--व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील वायु व ब्रह्मांड यांच्या मतें हिरण्यनाभाचा शिष्य. ब्रह्मांडमतें सोमराजायन असा पाठभेद आहे.

सोमवाह--अगस्त्यकुलांतील गोत्रकार.

सोमवित्--(सो. अज.) मत्स्यमतें सहदेवाचा पुत्र.

सोमशर्मन्--(मौर्य. भविष्य.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें शालिशूकाचा पुत्र.

२ शिवशर्मन्‌चा पुत्र. हा मोठा पितृभक्त होता. हा पुढील जन्मीं प्रह्लाद झाला (पद्म. भू. ४-५).

३ एक वामनक्षेत्रांतील ब्राह्मण. यास सुमना नामक स्त्री होती. यास विष्णुकृपेनें सुव्रत नांवाचा पुत्र झाला (पद्म. भू. ११-२२).

सोमशुष्म सात्ययज्ञि—हा फिरस्ता ब्राह्मण विदेह जनकाला भेटला होता (श. ब्रा. ११. ६. २. १). सात्ययज्ञ प्राचीनयोग्य हें याचें पैतृक नांव आहे (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. २).

सोमशुष्मन् वाजरत्नायन—शतानीकाला राज्याभिषेक करणारा पुरोहित (ऐ. ब्रा. ८. २१. ५).

सोमश्रवस्—श्रुतश्रवस् ऋषीस नागिणीपासून झालेला पुत्र. हा पांडवांचा प्रपौत्र जनमेजय याचा उपाध्याय होता (म. आ. ३. १३ कुं.). हा मूकव्रतानें राहत असे व कोणीहि कांहींहि मागितलें तरी देत असे, असें याचें व्रत असल्यामुळेंच सर्पसत्र बंद करण्याची आस्तिकाची मागणी याच्याकरितां जनमेजयास मान्य करावी लागली. कारण या अटीवरच हा त्याचा उपाध्याय झाला होता (म. आ. ३. १८ कुं.).

सोमाहुति भार्गव--सूक्तद्रष्टा (ऋ. २. ४-७).

सोम्य—(आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें पुरींद्रसेनाचा पुत्र.

सोहंजि—(संहत पहा).

सौकारायण—हा काषायणाचा शिष्य. याचा शिष्य माध्यंदिनायन (बृ. उ. ४. ६. २). हा त्रैवणीचा शिष्य असेंहि आढळतें (श. ब्रा. १४. ७. ३. २७).

सौचकि--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

सौचित्ति—सत्यधृतीचें पैतृक नांव. हा भारतीय युद्धांत पांडवांकडे होता (म. उ. १९६. २८ कुं.).

सौचीक—(अग्नि सौचीक पहा).

सौजन्य--भृगु व पौलोमी यांचा पुत्र, देव (मत्स्य. १९५).

सौजात आराढि—याच्या आहुतिविषयक मताचा पुरस्कार आढळतो (ऐ. ब्रा. ७. २२).

सौटि—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सौति—उग्रश्रव्याचें नामांतर. यानें शौनकादिकांस त्यांच्या द्वादशवार्षिक सत्रांत जाऊन त्यांनीं विचारिल्यावरून महाभारत सांगितलें.

कांहीं लोकांच्या मतें ' नारायणं नमस्कृत्य ' या श्लोकापासून (म. आ. १. १), कांहींच्या मतें आस्तीक पर्वापासून (म. आ. १३) व कांहींच्या मतें उपरिचर वसूच्या कथेपासून (म. आ. ६४ कुं.) भारतास आरंभ होतो, असें महाभारतांतच म्हटलें आहे (म. आ. १.६५-६६ कुं.). या ग्रंथाचे संक्षेप व विस्तार बऱ्याच वेळां झाले असावेत.

याचा शौनकाशीं संवाद झाला (म. आ. १. ५; ४ कुं.). बलरामानें याच्या पित्यास मारिल्यावर ' हाच पुराणें सांगेल ' असें त्यानें सांगितलें होतें (भा. १०. ७८). सौति ही एकच व्यक्ति नसून कोणाहि सूतवंशजाला सौति म्हणत असावेत.

सौत्रामणि—द्रुपद राजाची स्त्री. हिचें कौसवी असें नामांतर होतें (म. आ. १४९. ५० कुं.).

सौदामिनी—कश्यप व विनता यांची कन्या.

सौदास—वसिष्ठाचे पुत्र मेले असतां यज्ञ करून पुनः पुत्रादिक प्राप्त करून त्यानें सौदासाला मागें सारिलें (सां. ब्रा. ४. ८; तै. सं. ७. ४. ७. १; पं. ब्रा. ४. ७. ३; कल्माषपाद पहा).

२ (सो. नील.) विष्णु व वायु यांच्या मतें सहदेवाचें पैतृक नांव.

सौदेव—सुदेवपुत्र दिवोदासाचें पैतृक नांव.

सौद्युम्नि--युवनाश्वाचें पैतृक नांव (म. व. १२७. १ कुं.).

२ भरत दौष्यन्तीचें पैतृक नांव (श. ब्रा. १३. ५. ४. १२).

सौधिक—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

सौनकर्णि--अत्रिकुलांतील एक गोत्रकार.

सौनंदा--(सुदावती पहा).

सौपुरि--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सौपुष्पि—अत्रिकुलांतील गोत्रकार.

सौबल--शकुनीचें पैतृक नांव.

२ सार्पिर्वात्सीचा शिष्य (ऐ. ब्रा. ६. २४. १६).

सौबुधि--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सौभग—बृहच्छ्लोकाचा पुत्र (भा. ६. १८. ८).

सौभद्र—(सो. वसु.) वसुदेव व रथराजी यांचा पुत्र.

सौभपति--सौभ देशचा राजा शाल्व याचें नांव.

सौभर—पथिन्‌चें पैतृक नांव.

सौभरि—हा यमुनेच्या डोहांत उग्र तप करीत होता. एकदां एक मासा रतिसुखांत मग्न झालेला पाहून यास तसें सुख उपभोगण्याची इच्छा झाली. म्हणून हा मांधात्याकडे गेला व त्याजवळ यानें कन्या मागितली. त्यानें हा फार वृद्ध आहे, असें पाहून प्रत्यक्ष नकार देण्याचें टाळलें. त्यानें याला सांगितलें कीं, ' आपण अंतःपुरांत जावें व जी कन्या

आपणांस वरील तिचें पाणिग्रहण करावें.' यानेंहि त्या उत्तरांतील मर्म जाणून असें रूप स्वीकारिलें कीं, पन्नासहि कन्यांनीं याला वरिलें. पुढें यानें तपःसामर्थ्यानें असें ऐश्वर्य उपभोगिलें कीं, चक्रवर्ति मांधातासुद्धां थक्क झाला. याला प्रत्येक स्त्रीचे ठिकाणीं शंभर शंभर मुलें झालीं. शेवटीं यानें यालाच आश्चर्य वाटून वैराग्य उत्पन्न झालें. याच्या स्त्रियाहि याच्याचप्रमाणें वैराग्ययुक्त झाल्या (भा. ९. ६. ३८-५५; विष्णु. ४. २-३). ही गोष्ट वंशावळ सांगत असतां मांधात्याच्या पन्नास मुलींच्या लग्नाकरितां सांगण्यांत आली आहे. हा बहुवृच् होता (विष्णु. ४. २; सोभरि काण्व पहा).

२ एक ऋषि. यानें गरुडाला शाप देऊन यमुनेच्या डोहांत येण्यास प्रतिबंध केला होता (भा. १०. १७. १०).

३ व्यासाच्या ऋक्शिष्यपरंपरेंतील भागवतमतें देवमित्राचा शिष्य (व्यास पहा).

४ या ऋषीचा आश्रम विंध्य पर्वतांत होता. युधिष्ठिरानें अश्वमेध केला, त्या वेळीं अश्वाच्या संरक्षणाकरितां बरोबर अर्जुन होता. वाटेंत अर्जुनाची व याची भेट झाली. त्या वेळीं यानें अर्जुनास उद्दालक व चंडी यांची पुरातन गोष्ट सांगितली व अर्जुनाच्या हस्तस्पर्शानें चंडीला मुक्त केलें (जै. अ. १६).

सौमदत्ति—भूरिश्रवस्चें पैतृक नांव.

सौमनस्य--(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें यज्ञबाहूचा पुत्र.

सौमाप--मानुतन्तव्याचें पैतृक नांव.

२ (प्रियव्रत सोमप पहा).

सौमायन—बुधाचें पैतृक नांव.

सौमुक--विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

सौम्य--एक प्रकारचे पितर (भा. ४. १. ६३).

२ (सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें रुषद्चा पुत्र.

३ बुधाचें पैतृक नांव.

सौयवसि--अजीगर्तांचें पैतृक नांव. मनूनेंहि अजीगर्तांच्या कथेचा उल्लेख केला आहे (१०. १०७).

सौर--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

सौरभेय--दीर्घतमस्चा गुरु (म. आ. ११३. २६ कुं.).

सौरभेयी—शापानें मगरी झालेली अप्सरा (समीची पहा; म. आ. २३६. २०; स. १०. १३ कुं.).

सौरि--भृगुकुलांतील गोत्रकार.

सौर्य--अभितपस्, धर्म व चक्षुस् यांचें पैतृक नांव.

सौवीरी—सुवीरकन्या व मरुत्तस्त्री (मार्क. १२८).

सौवेष्ट--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

सौश्रवस्--(उपगु सौश्रवस पहा).

सौश्रवस काण्व—एक आचार्य (क. सं. १३.१२).

सौश्रुति—हा भारतीय युद्धांत दुर्योधनाकडे होता. यास अर्जुनानें मारिलें (म. क. २७).

सौश्रोमतेय—(अषाढि सौश्रोमतेय पहा).

सौषद्मन--विश्वंतराचें पैतृक नांव.

सौसुक—विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

सौह—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

सौहसोक्ति—भृगकुलांतील गोत्रकार.

सौहोत्र—अजमीढ व पुरुमीढ यांचें पैतृक नांव.

स्कंद—शंकरपार्वतींना होणारा पुत्र भयंकर होईल, या भीतीनें इंद्रानें विघ्न करण्याकरितां पाठविलेला अग्नि तेथें गेला व त्यानें त्यांचा एकान्त भंग केला. त्यामुळें शंकराचें वीर्य अर्धे जमिनीवर सांडलें. याबद्दल शिक्षा म्हणून पार्वतीनें तें तेज अग्नीस धारण करावयास लाविलें. तें शापभीतीनें त्यानें कष्टानें धारण केलें. तो अग्नि अष्टवसूंपैकीं अनल होय (१५ वसु पहा). पण पुढें तें त्यानें मोठ्या मिनतवारीनें गंगेस ध्यावयास लाविलें. तिनेंहि तें जमिनीवर सोडिलें. त्यापासून स्कंद झाला (ब्रह्मांड. ३. १०. २२-६०; वायु. २. ११. २०-४९). सप्तर्षि यज्ञ करीत असतां यज्ञरूप अग्नि ऋषिस्त्रियांविषयीं कामासक्त झाला. अग्नीची अप्रिय स्त्री स्वाहा हिनें प्रिय होण्यास ही उत्तम संधि असल्याचें जाणून अरुंधतीखेरीज सहा स्त्रियांच्या रूपांनीं त्याशीं संभोग केला व प्राप्त झालेलें तेज एका कुंडांत नेऊन सांठविलें. त्यापासून हा झाला (म. व. २२६-२२७. कुं.). निरनिराळ्या फरकानें वरील कथा खालील ठिकाणीं आल्या आहेत (पद्म. सृ. ४४; स्कंद. १. १. २७; मत्स्य. १५८. २७-४८; वा. रा. बा. ३६; म. व. २३१. ९-१२ कुं.). यानें दानव स्कंदिले (ठार केले), म्हणून किंवा स्कन्न वीर्यापासून जन्म पावला म्हणून स्कंद, सहा ऋषिपत्न्या किंवा कृत्तिकांनीं यास आपला पुत्र मानिलें म्हणून षाण्मातुर व कार्तिकेय, यास शाखा (हात) फार म्हणून विशाख, कृत्तिकांनीं यास सहा मुखें दिलीं म्हणून षण्मुख, देवांचा सेनापति म्हणून सेनानी किंवा देवसेनापति, स्वाहापुत्र म्हणून स्वाहेय, वगैरे अनेक नांवें होतीं (म. व. २३३ कुं.). यास प्रजापतिकन्या (म. व. २२६, १ कुं.), इंद्रकन्या (मत्स्य. १५९. ८) अथवा मृत्युकन्या (स्कंद. १.१.२७) देवसेना नांवाची स्त्री होती. तारकासुरहननार्थ याचा अवतार होता. त्यास सात दिवसांच्या बालकापासून मृत्यु असल्याबद्दल ब्रह्मदेवाचा वर होता. त्याप्रमाणें जननापासून सातव्याच दिवशीं यानें तारकास ठार केलें (पद्म. सृ. ४४; मत्स्य. १६०). महाभारतांत

यानें महिषासुरास ठार केलें असें आहे (म. व. २३२ कुं.). पण तारकासहि मारिल्याचें आहे (म. श. ४७. ७३; अनु. १३३. १९ कुं.). म्हणजे याचा अमावास्येला जन्म व शुद्ध षष्ठीला यानें तारकाचा वध केला. तारकासुराला मारण्यापूर्वीच यास देवांनीं क्रौंचपर्वतावर (ब्रह्मांड. ३.१०) किंवा वारुणतीर्थीं (पद्म. स्व. २७) सैनापत्याचा अभिषेक केला. तेव्हांपासून हा त्यांचा सेनापति आहे. तारकवधानंतर पार्वतीच्या लाडामुळें हा देवस्त्रियांवर बलात्कार करूं लागला. तेव्हां देवांच्या तक्रारींवरून यानें इच्छिलेल्या स्त्रीचे ठिकाणीं पार्वतीनें आपलें रूप दाखविण्याचा उपक्रम केला. तेव्हां याला इतका पश्चात्ताप झाला कीं, त्या भरांत 'जगांतील स्त्री जात तेवढी मला मातेसमान होय,' अशी यानें प्रतिज्ञा केली (ब्रह्म. ८१). याच्या मातांनीं व्यभिचार केला (ब्रह्म. ८२; पद्म. सृ. ४४) अशी शंका आली म्हणून त्यांस त्यांच्या पतींनीं म्हणजे सप्तर्षींनीं टाकून दिल्या (म. व. २२८. ८ कुं.). विश्वामित्रानें सप्तर्षींस खरी हकीगत सांगितली असतांहि त्यांनीं ऐकिली नाहीं. याचें उपनयनादि विश्वामित्रानें केलें (म. व. २२८. १४-१५ कुं.). यास विष्णूनें गरुड, मयूर व कुक्कट हीं वाहनें, वायूनें पताका, सरस्वतीनें वीणा, ब्रह्मधानें बोकड व शंभूनें मेंढा इत्यादि दिलीं. याची शक्ति जृंभ दैत्याच्या तोंडांतून निघालेली अपराजिता होय (ब्रह्मांड. ३. १०. ४५-४८). देवसेना याची पत्नी म्हणून जरी दिली असली तरी तें रूपक असावें. शिवाय, यास देवांनीं सैनापत्याचा अभिषेक केला म्हणूनच यास देव-सेनापति म्हणत असें म्हटलें आहे. अलीकडे याचे दर्शनास स्त्रिया जात नाहींत. याबद्दल पुराणान्तरीं कोठेंहि पुरावा नाहीं. मात्र मराठी वाङ्मयांतील शिवलीलामृतांत यानें आपल्या दर्शनास येणाऱ्या स्त्रियांस 'सात जन्म वैधव्य येईल,' असा शाप दिल्याचें दिलें आहे (१३). याचे पुत्र शाख, विशाख व नैगमेय होत. (१५ वसु पहा). पैकीं विशाख व आणखी कन्यापुत्र याचे पाठीवर इंद्रानें यास मारण्याकरितां केलेल्या वज्राघातानें झालें (म. व. २२८. ४६-५० कुं.). हे कन्यापुत्र याचे पार्षद व पुत्र असून याचे मातृगणांनीं आपणांस स्कंदग्रहत्व मागून घेतलें (म. व. २३० कुं.). हे स्कंदग्रह म्हणजे अपस्मारासारखे रोग असावेत (२ बाण पहा).

यानें क्रौंच पर्वतास बाण मारून आरपार भोंक पाडिलें. याला षष्ठीप्रिय म्हणतात. याला शुद्ध पंचमीस सैनापत्याचा अभिषेक झाला व षष्ठीस यानें असुरांचा पराजय केला म्हणून या दोन्ही तिथि यास प्रिय आहेत. ब्राह्मी, माहेश्वरी इत्यादिहि याच्या सप्तमाता आहेत. शिवाय काकी, हलिमा, माता, हली, आर्या, बाला व धात्री असाहि एक मातृगण आहे. याची व सप्तमाता वगैरेंची पूजा लहान मुलांच्या आरोग्याकरितां करितात (म. व. २२६-२३३ कुं.). यानें यमास ठार केलें (१२ श्वेत पहा). याला सनत्कुमार असेंहि म्हणत (ह. वं. १. ३; म. व. २३० कुं.).

२ शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

३ आठव्या आयूचा पुत्र.

स्कंदस—अंगिराकुलांतील एक गोत्रकार.

स्कंदस्वाति—(आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें स्वातीचा पुत्र.

स्कंध—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

स्कंभ—एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

स्तनयित्नु—विद्योताचा पुत्र (भा. ६. ६. ५).

स्तनित—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

स्तंब—श्यामपराशरकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

२ स्वारोचिष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

स्तंबमित्र—मंदपाल ऋषि व जरितृ शार्ङ्गी यांचा पुत्र. यास अग्नीनें दाहमुक्त केलें (म. आ. २५८. १२ कुं.). हा मंत्रद्रष्टाहि आहे (ऋ. १०. १४२. ७-८).

स्तंभ—स्वारोचिष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

स्तुति—(स्वा. प्रिय.) भागवतमतें प्रतिहर्तृची पत्नी.

स्तुत्यव्रत—(स्वा. प्रिय.) हिरण्यरेतस्चा पुत्र. याच्या देशाचेंहि सत्यव्रत असेंच नांव होतें (भा. ५. २०. १४).

स्तोक—कृष्णाचा मित्र गोप (भा. १०. १५. २०).

स्थंडिलेयु—(सो. पूरु.) रौद्राश्व व घृताची यांचा पुत्र.

स्थपति—जनमेजयाचा सूत. याचें मूळ नांव लोहिताक्ष. यास स्थलमापनादि शास्त्रें माहीत होतीं (म. आ. ५१.१५; ५८. १२ कुं.).

स्थल—(सू. इ.) भागवतमतें बलाचा पुत्र.

स्थलपिंड—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

स्थलेयु—(सो. पूरु.) रौद्राश्वाचा पुत्र.

स्थविर कौंडिन्य—नकाराचा अनुनासिक तीव्रतर उच्चार सांगणारा आचार्य (तै. प्रा. १७. ४).

स्थविर शाकल्य—एक उच्चारशास्त्रज्ञ आचार्य (ऋ. प्रा. १८५). प्राणाच्या ठिकाणीं सूक्ष्म स्वरूपांत चक्षु, कान, वाणी, मन वगैरे सर्व असतात असें हा म्हणतो (ऐ. आ. ३. २. ७). स्थवीर असाहि पाठ आहे.

स्थाणु—एकादश रुद्रांपैकीं एक (म. आ. ६७. ३ कुं.). याचा प्रजापतीशीं संवाद झाला होता (म. शां. २६३. १-१२ कुं.; १ रुद्र पहा).

स्थान—सुख देवांपैकीं एक.

स्थिरक गार्ग्य--वसिष्ठ चैकितानेयाचा शिष्य. याचा शिष्य मशक गार्ग्य (वं. ब्रा. २).

स्थूण—विश्वामित्राचा पुत्र.

२ (स्थूणाकर्ण पहा).

स्थूणकर्ण--द्वैतवनांत पांडवांसमवेत असणारा एक ऋषि (म. व. २६. २३ कुं.).

स्थूणाकर्ण--एक यक्ष. यानें शिखंडिनीस पुरुषत्व दिलें (२ शिखंडिन् पहा). हा कुबेराचा अनुचर होता (म. उ. १९१. २०-२२ कुं.). याला स्थूण असेंहि म्हणत.

स्थूलकर्ण--मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

स्थूलकेश—(प्रमद्वरा पहा).

स्थूलशिरस्—एक ऋषि. हा अश्वशिरस्चा पुत्र (वराह. ५). यानें विश्वावसूला शाप देऊन कबंध राक्षस केलें.

स्थूलाक्ष--दूषणाचा अमात्य (वा रा. अर. २३. ३३).

स्थूरकायन--मित्रवर्चस्चें पैतृक नांव.

स्थौर—अग्नियुत व अग्नियूप यांचे पैतृक नांव.

स्थौलाष्ठीवि--एक वैयाकरण (नि. १०. ३. १).

स्नातप—कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

स्पर्श—तुषित देवांपैकीं एक.

स्फूर्ज--एक राक्षस. पौषांत हा भग सूर्याबरोबर असतो (भा. १२. ११. ४२).

स्फूर्ज--यातुधानपुत्र. याचा पुत्र निकुंभ (ब्रह्मांड. ३. ७. ९५).

स्फोटन—एक वैयाकरण (अ. प्रा. १. १०३;२.३८).

स्फोटायन--एक वैयाकरण (पा. सू. ६.१.१२३).

स्मदिभ--इंद्रानें तुग्र व स्मदिभ यांना कुत्साच्या ताब्यांत दिलें (ऋ. १०. ४९. ४).

स्मय--स्वारोचिष मन्वंतरांतील प्रजापति.

२ धर्म व पुष्टि यांचा पुत्र.

स्मर—मरीचि व ऊर्णा यांचा पुत्र.

स्मरदूती—बृंदेची सखी (पद्म. उ. ९).

स्मृत--स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

स्मृति--धर्म व मेधा यांचा पुत्र.

२ अंगिरसकुलांतील गोत्रकार.

३ दक्षाची कन्या व अंगिरसची स्त्री.

स्यातपायन--(जपातय पहा).

स्यावास्य--शिखंडिन् नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

स्यूमरश्मि--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ७७-७८). अश्वांनी कळकाच्या बाणांनीं याचें रक्षण केलें (ऋ. १. ११२. १६). इंद्र याच्या घरीं सोम प्याला (ऋ. ८. ५२. २).

२ कपिलाच्या कृपेनें ज्ञानी झालेला ऋषि. गोरूप धारण केलेल्या याचा कपिलाशीं संवाद झाला होता (म. शां. २७४-२७६ कुं.).

स्योद—भव्य देवांतील एक.

स्रवस्—स्वायंभुव मन्वंतरांतील जित् देवांपैकीं एक.

स्वकेतु—पहिला सुकेतु व हा एकच.

स्वधर्मन्—वैवस्वतपुत्र धृष्टाचा पुत्र (पद्म. सृ. ८).

स्वधा—दक्षकन्या व पितरांना कव्य पोंचविणारी अंगिरस् अग्नीची पत्नी. हिच्या कन्या वयुना व धारिणी (भा. ४. १. ६३). हिनें पितर व अथर्वांगिरस् पुत्र मानिले होते (भा. ६. ६. ९).

स्वधामन्—उत्तम मन्वंतरांतील देवगण.

२ रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ सत्यसह व सूनृता यांचा पुत्र. रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील अवतार.

स्वनद्रथ—मेधातिथीचा आश्रयदाता (ऋ. ८. १. ३२).

स्वनय भावयव्य—एक राजा. यास बृहस्पतीची कन्या रोमशा दिली होती (ऋ. १. १२६. ६-७; बृहद्दे. ३. १४५-१५५; सां. श्रौ. १६.११. ५). याला भाव्य म्हटलें आहे.

स्वभूमि—(सो. कुकुर.) विष्णुमतें उग्रसेनाचा पुत्र.

स्वमति—(सू. दिष्ट.) विष्णुमतें जनमेजयाचा पुत्र (५ प्रमति पहा).

स्वमूर्धन्—भृगूचा पुत्र, देव.

स्वमृडीक—सत्य देवांतील एक.

स्वयंप्रभा--मेरुसावर्णीची कन्या व हेमा अप्सरेची सखी. हेमेनें स्वर्गास जाते वेळीं मयानें बांधून दिलेलें स्थळ व त्यास रक्षण्याचें सामर्थ्य हिलाच दिलें होतें. पुढें अंगदादि वानरांना हिनें समुद्रतीरीं पोहोंचविलें. नंतर ही रामाचें दर्शन घेऊन स्वर्गी गेली (वा. रा. कि. ५०-५२). हिला प्रभावती असें नामांतर होतें (म. व. २८३. ४१ कुं.; शांडिली पहा).

स्वयंप्रभु--एक व्यास (व्यास पहा).

स्वयंभु ब्रह्मन्--एक व्यास (व्यास पहा).

स्वयंभोज—(सो. क्रोष्टु.) भागवतमतें शिनीचा, विष्णुमतें प्रतिक्षत्राचा व वायुमतें प्रतिक्षिप्ताचा पुत्र.

स्वरक्षस्--एक व्यास (व्यास पहा).

स्वरवेदिन--या गंधर्वाची कन्या सुस्वरा.

स्वरा--सावित्रीचें नामांतर (पद्म. उ. १०५).

२ उत्तानपाद व सूनृता यांची कन्या.

स्वराजू--कर्दमाची कन्या व अथर्वन्ची स्त्री. हिचे पुत्र अयास्य, उतथ्य, उशिति, गौतम व वामदेव (ब्रह्मांड. ३. १. १०२).

स्वराष्ट्र--(३ तामस व लोल पहा).

स्वरूप--वरुणलोकांतील असुर (म. स. ९. १८ कुं.).

स्वरोचि—कलि व वरुथिनी यांचा पुत्र (इंदीवराक्ष पहा). मंदारविद्याधरकन्या विभावरीनें यास सर्व प्राण्यांची भाषा समजण्याची विद्या आणि पार व पुंजिकस्थला यांची कन्या कलावती हिनें पद्मिनीविद्या दिली (मार्क. ६१).

हा आपल्या पत्नीसह मंदरपर्वतावर राहत असे. यास विजय, मेरुनंद व प्रभाव अशीं तीन मुलें अनुक्रमें मनोरमा, विभावरी व कलावती या स्त्रियांच्या ठिकाणीं झालीं (मार्क. ६२-६३).

यानें पद्मिनीविद्येच्या साहाय्यानें पूर्वेस कामरूपावर विजय, उत्तरेस नंदवतीनगरी व दक्षिणेस तालनगर वसवून अनुक्रमें वरील मुलांस दिलीं. एकदा यास वनदेवतेपासून स्वारोचिष ऊर्फ द्युतिमत् नांवाचा मनु झाला. हंसांनीं कामासक्त म्हणून केलेल्या निंदेनें हा विरक्त होऊन तपास गेला (मार्क. ६३).

स्वर्ग—धर्म व यामी यांचा पुत्र. याचा पुत्र नंदिन्.

स्वर्जित् नाज्ञजित--एक राजा (श. ब्रा. ८. १. ४. १०).

स्वर्णर--एक यज्ञकर्ता (ऋ. ८. ३. १२; १२. २).

स्वर्णरोमन्—(सू. निमि.) महारोमा जनकाचा पुत्र.

स्वर्णा--एक अप्सरा, वृंदेची माता (पद्म. उ. ४).

स्वर्भानवी--आयूची स्त्री. हिचा पुत्र नहुष (म. आ. ६९. २९ कुं.).

स्वर्भानु—यानें सूर्याला ग्रहण लाविलें (ऋ. ५. २०. ५-९). हा असुर होता. देवांनीं सामें म्हणून सूर्याचें ग्रहण नाहींसें केलें (पं. ब्रा. ४. ५. २; ६. १३). देवांनीं अत्रीकडून ग्रहण नाहींसें केलें (पं.ब्रा.६.६.८). या असुरानें सूर्याला अंधारानें झांकून टाकिलें, पण सोम व रुद्र यांनीं सूर्याला पुनः प्रकाशित केलें (श. ब्रा. ५. ३. २. २). यानें लाविलेलें ग्रहण देवांनीं दूर केलें. प्रथम अंधार नाहींसा झाला. त्यापासून काळी, दुसऱ्यांदा तांबडी, तिसऱ्यांदा पांढरी, चवथ्यांदा वांझ मेंढी उत्पन्न झाली. ती आदित्याला देऊन देवांनीं औषधी उत्पन्न केल्या (तै. सं. २. १. २ २; सां. ब्रा. २४. ३).

कश्यप व दनु यांचा पुत्र (भा. ६. ६. ३०; म. आ. ६६. २४ कुं.; विष्णु. १. २१. ५). याची कन्या प्रभा (विष्णु. १. २१) किंवा सुप्रभा. ती यानें नमुचीस (भा. ६. ६. ३२) किंवा नहुषास दिली होती (ब्रह्मांड. ३. ६. २३-२५). हा व राहु एकच. फक्त वरील ठिकाणीं स्वर्भानु शब्द आहे.

२ विप्रचित्ति व सिंहिका याचा पुत्र.

स्ववीथी--(स्वा. उत्तान.) भागवतमतें वत्सराची स्त्री.

स्वश्न—इंद्रानें याचा वध केला (ऋ. २. १४. ५).

स्वश्रव—अंगिराकुलांतील मंत्रकार.

स्वश्व—याच्या पोटीं सूर्य आला होता. त्याचें व एतशाचें युद्ध चालूं असतां इंद्र एतशाच्या बाजूस आला व स्वश्वपुत्र सूर्याचा पराजय झाला (ऋ. ४. १७. १४).

स्वसृप—कौशिक ऋषीचा पुत्र (पितृवर्तिन् पहा).

स्वस्तिकर--वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

स्वस्तितर—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

स्वस्त्यात्रेय—अत्रिकुलांतील एक ऋषि (म. आ. ८. २४ कुं.). सूक्तद्रष्टा (ऋ. ५. ५०; ५१).

स्वस्थली—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

स्वह्न—स्वारोचिष मन्वंतरांतील देवांपैकीं एक.

२ (स्वा. प्रिय.) भागवतमतें यक्ष व दक्षिणा यांचा पुत्र.

स्वागज—शक्तिपुत्र पराशरास नांव.

स्वागत—(सू. निमि.) वायुमतें शकुनीचा पुत्र.

स्वाति—सोमाच्या सत्तावीस स्त्रियांपैकीं एक.

२ (आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें मेघस्वातीचा पुत्र.

स्वातिवर्ण—(आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें कुन्तलस्वातिकर्णाचा पुत्र.

स्वायंभुव—हा ब्रह्मदेवाचा पुत्र. ब्रह्मदेवानें आपल्या निरनिराळ्या अवयवांपासून प्रजा उत्पन्न केल्या. पण त्या वाढेनात, म्हणून त्यानें आत्मतुल्य नऊ पुत्र उत्पन्न केले. तरीहि प्रजा वाढेना म्हणून ब्रह्मदेव रागावला. तेव्हां हा त्याच्या क्रोधापासून झाला. याच्या आईचें नांव सावित्री असेंहि आढळतें (मत्स्य ३. ३१). हा अर्धनारी देहधारी होता. ब्रह्मदेवानें यास आज्ञा करून हे दोन्ही देह निरनिराळे करविले. पैकीं त्याचे एक पुरुष व एक स्त्री असे दोन देह झाले. यांपैकीं स्त्री देह तो शतरूपा व पुरुषदेह हा होय (मार्क. ५०; विष्णु. १. ७; भा. ३. १२. ५३; वायु. १. १. १०). यास प्रियव्रत व उत्तानपाद असे दोन पुत्र होते (दे. भा. १०. १-८). यास विराज् असें नांव आहे (मत्स्य. ३. ४५). हा पहिल्या मन्वंतराचा अधिपति होय.

स्वायव--कूशाम्ब लातव्याचें पैतृक नांव.

स्वायष्ट—श्वेतपराशरकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

स्वार--शिव देवांतील एक.

स्वारोचिष—अग्नीचा पुत्र (भा. ८. १. १९). पण मार्कंडेय पुराणांत हा स्वरोचीला वनदेवतेपासून झालेला पुत्र, असें दिलें आहे. स्वरोचीनें याचें नांव द्युतिमत् असें ठेविलें होतें. तथापि हा स्वरोचीचा पुत्र म्हणून यास स्वारोचिष असें नांव पडलें (मार्क. ६३; मनु पहा). हा प्रियव्रताचा वंशज होता (विष्णु. ३. १. २४). हा प्रियव्रताचा पुत्र. यानें देवीची मृण्मय मूर्ति करून व स्वतः सुकलेलीं पानें

खाऊन तप केल्यानें देवीनें यास मन्वंतराधिपत्य दिलें. यानें धर्मस्थापना केली. नंतर आपला अधिकार सोडून हा स्वर्लोकीं गेला (दे. भा. १०.८). हा द्वितीय मन्वंतराधिप मनु होय.

स्वाह—(सो. क्रोष्टु.) मत्स्यमतें वृजिनीवताचा पुत्र (श्वाहि पहा).

स्वाहा—स्वायंभुवांतील दक्ष व प्रसूति यांची कन्या. ही अग्नीस दिली. हिला तपानें देवाला अन्न पोहोंचविण्याचें सामर्थ्य मिळालें. हिला पावक, पवमान, शुचि असे तीन अग्नि व स्वारोचिष मनु असे पुत्र झाले (ब्रह्मवै. २.४०;भा.४.१.६०). स्वाहेनें सप्तर्षींच्या स्त्रियांचीं रूपें घेऊन संभोग केला, तेव्हां हिला स्कंद नांवाचा मुलगा झाला (म. व.२२७-२३१ कुं). आहुति देतांना सर्व लोक ' स्वाहा ' म्हणतील असा स्कंदानें मातेस वर दिला (म. व. २३१. ५ कुं.).

२ वैवस्वतांतील बृहस्पति व तारा यांची कन्या व वैश्वानर अग्नीची स्त्री. हिला काम, अमोघ व उक्थ असे तीन पुत्र होते (म. व. २२१. ३१-३३ कुं.).

३ माहिष्मतीच्या नीलध्वजाची कन्या व अग्नीची पत्नी (जै. अ. १५).

स्वाहि—(श्वाहि पहा).

स्वाहेय—स्कंदाचें मातृक नांव.

स्विष्टकृत्—बृहस्पति व तारा यांचा पुत्र, एक अग्नि (म. व. २२१. २९ कुं.).

स्वैदायन—शौनकाचें पैतृक नांव.

ह

हंस—ब्रह्मदेवाचा मानस पुत्र (भा. ४. ८. १).

२ विष्णूचा अवतार. यानें सनकादिकांच्या शंका नाहींशा केल्या (भा. ११. १३. १९). हा प्रजापति असून यानें साध्य देवांना मोक्षसाधन सांगितलें (म. शां. ३०५ कुं.).

३ साध्य देवांपैकीं एक.

४ कश्यप व अरिष्टा यांचा पुत्र, एक गंधर्व. याच्याच अंशानें धृतराष्ट्र झाला (म. आ. ६८. ८३ कुं.).

५ शिव देवांपैकीं एक.

६ (सो. वसु.) वसुदेव व श्रीदेवा यांचा पुत्र.

७ शाल्वाधिप ब्रह्मदत्ताचा पुत्र. डिंबिकाचा थोरला भाऊ. हे दोघे परशुरामाचे शिष्य होते (ह. वं. ३. १०३). याचे मित्र विचक्र व मित्रसह नांवाच्या पित्याच्या मित्राचा पुत्र जनार्दन. हंस, डिंबिक व जनार्दन यांचें शिक्षण एकत्र व विवाह एका समयीं झाले होते. पुढें या दोघां बंधूंनीं शिवभक्तीनें अजेयत्व, रुद्रास्त्रें, माहेश्वरास्त्र व ब्रह्मशिरास्त्रें व युद्धसमयीं स्वसंरक्षणार्थ दोन भूतें मिळविलीं होतीं (१०५). यांनीं दुर्वासाला पुष्कळ त्रास दिला, तेव्हां ' विष्णु तुमचा नाश करील ' असा त्यानें यांस शाप दिला. त्या वेळीं जनार्दनानें यांस छळापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला होता (१०७-१०८). दुर्वासानें द्वारकेस जाऊन हें वृत्त कृष्णास सांगितलें. पुढें राजसूय यज्ञ करण्याच्या हेतूनें करभार गोळा करण्याकरितां हे बाहेर पडले. व यांनीं कृष्णाकडे जनार्दनास पाठविलें (११३-११५). कृष्णानें करभार देण्याचें नाकारिलें व युद्धास आह्वान केलें. पुष्करक्षेत्रीं युद्ध होऊन त्यांत विचक्राचा वध झाला नंतर हंसाचें कृष्णाशीं युद्ध होऊन त्याच्या लत्ताप्रहारानें–कोणी म्हणतात हा पाताळांत गेला व तेथें सर्पविषानें–मरण पावला (१२८). बलरामानें यास मारिलें. याच्या अशा मरणाच्या वार्तेनें डिंबिकानें यमुनेंत जीव दिला. हें पाहून यानेंहि जीव दिला (म. स. १४. ४३-४५ कुं.).

हंसचूड—कुबेरसभेंतील यक्ष (म. स. १०.१८ कुं.).

हंसजिह्व—भृगुकुलांतील गोत्रकार.

हंसडिंभक—(७ हंस पहा).

हंसध्वज—चंपक नगरीचा राजा. यास विदूरथ, चंद्रकेतु व चंद्रसेन इत्यादि बंधु होते. याचे सुमति, सुगति, तुष्ट व श्रद्धालु हे मंत्री होते. शंख व लिखित हे बंधुद्वय उपाध्याय होते. हा विष्णुभक्त होता. यानें एकपत्नीत्वाचा पुरस्कार करून तसा राज्यांतहि कायदा केला होता. यानें अर्जुनानें रक्षिलेल्या अश्वमेधीय अश्व अडविला. त्यामुळें याच्या सुधन्वा व नंतर सुरथ पुत्रांस अर्जुनानें युद्धांत ठार केलें. तेव्हां हा चवताळून आला. हा अर्जुनास मारील ही खात्री कृष्णास वाटल्यावरून त्यानें दोघांचें सख्य घडवून अर्जुनास सांभाळण्याविषयीं विनविलें. याचे सुरथ, सुधन्वन, सुदर्शन, सुबल व सम पुत्र होत (जै. अ. १७-२१).

हंसिका—कामधेनुकन्या. ही दक्षिण दिशेचें पालन करिते (म. उ. १०२. ८ कुं.).

हंसी—भगीरथाची कन्या. कौत्साची स्त्री (म. अनु. २००. २६ कुं.).

हंडिदास—अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

हनुमत्—सुमेरूचा राजा केसरिन् व गोतमकन्या अंजना यांचा पुत्र. तिला वायूपासून चैत्र शुद्ध पौर्णिमेस हा झाला. शिव व भविष्य या पुराणांत शंकरास विष्णूनें मोहिनीरूपानें कामोत्सुक करून पतन पावलेलें वीर्य सप्तर्षींनीं कानांतून अंजनीच्या क्षेत्रीं ठेविल्यामुळें हा उत्पन्न झाला असें दिलें आहे (शिव. शत. २०; भवि. प्रति. ४. १३.). तसेंच दशरथानें केलेल्या पुत्रकामेष्टि यज्ञांत दशरथस्त्रियांस मिळालेल्या पायसापैकीं कांहीं भाग घारीनें नेला. तो तिच्या तोंडून निसटून बद्धांजलियुक्त तप करीत बसलेल्या अंजनीच्या ओंजळींत पडला व त्यामुळें हा झाला (आ.रा.सा.२१). एकदां अमावास्येच्या दिवशीं अंजना फलें आणावयास गेली असतां, क्षुधार्थ हनुमान् सूर्यास फल समजून त्यास खावयास धांवला. जातांना मधेंच राहूस धक्का लागला. तेव्हां त्याच्या तक्रारीवरून इंद्रानें यास वज्रानें पर्वतावर मूर्च्छित पाडिलें. पुत्रास इजा झाल्याचें पाहून वायूनें निरोध केला. तेव्हां सर्व लोक घाबरले. म्हणून ब्रह्मयाच्या सांगण्यावरून इंद्रानें माला, वज्रानें अवध्यत्व व हनुमान् हें नांव, सूर्यानें आपल्या तेजाचा शंभरावा अंश व शास्त्राध्ययनकालीं शास्त्रें, वरुणानें पाशापासून अबद्धत्व, यमानें आरोग्य, अवध्यत्व, व संग्रामांत न दमणें, तसेंच ब्रह्मयानें अजिंक्यत्व, भयोत्पादकत्व, मित्रभयनाशकत्व, कामरूपधारित्व व यथेष्टगामित्व दिलें. शंकरानें यास दीर्घायुष्य (पद्म. पा. ११४), शास्त्रज्ञत्व व समुद्रोल्लंघनसामर्थ्य दिलें (पद्म. उ. ६६; नारद. १. ७९). त्यामुळें फुशारून जाऊन यानें भृगु व अंगिरस् गोत्री ऋषींस त्रास देण्यास सुरुवात केली. त्यामुळें ऋषींनीं यास 'आपल्या बलाची तुला आठवण राहणार नाहीं,' असा शाप दिला. सूर्याज्ञेनें (शिव. शत.२०) हा सुग्रीवाचा स्नेही व नंतर मंत्री झाला. पुढें सूर्यापासून हा व्याकरण, सूत्रें, सूत्रवृत्ति, वार्त्तिक, भाष्य व संग्रह शिकला. ऋषींच्या वरील शापामुळें यास वालीचें पारिपत्य करितां आलें नाहीं (वा. रा. कि.६६; पद्म. उ. ३५-३६). सुग्रीवाज्ञेनें यानें भिक्षुरूपानें पंपा सरोवरावर जाऊन रामलक्ष्मणांची शुद्ध व मार्मिक भाषेंत चवकशी केली (वा.रा. कि. २०३). शरत्काल प्राप्त होतांच पूर्वी रामास वचन दिल्याप्रमाणें रामकार्य करण्याचा समय आल्याची सुग्रीवास यानें आठवण दिली (वा. रा. कि. २९). इतक्यांत वचन दिल्याप्रमाणें सुग्रीव वागत नाहीं, असें वाटून लक्ष्मण रागावून त्याजकडे आला असतां सुग्रीव घाबरला. पण 'मदत देण्यास लागावें म्हणजे राग जाईल,' असा यानें सल्ला दिला (३२). पुढें नलनीलादिकांसह हा सीतेच्या शोधार्थ निघाला. हा काम करील या खात्रीमुळें यास रामानें सीतेस दाखविण्याकरितां खुणेची अंगठी दिली (४४). जातांना कंडूकाचा आश्रम, लोध्रवन व सुपर्णवन यास लागलीं. नंतर पुढें विंध्याच्या एका गुहेंत गेल्यावर तेथील तपस्विनी स्वयंप्रभेनें यास व इतर वानरांस एका क्षणांत समुद्रतीरीं पोहोंचतें केलें. त्या वेळीं वानरांस संपातीनें सीता अशोकवनांत असल्याचें सांगितलें (५८-६३). इतरांनीं समुद्रपार होणें आपणांस अशक्य आहे असें जाणून त्यांनीं यास पाठविलें. वाटेंत यास विश्रांति देण्याकरितां मेरु समुद्रांतून वर आला. देवांनीं पाठविलेल्या सुरसेनें याच्या बलाची परीक्षा पाहिली. पुढें सिंहिका राक्षसीनें मात्र यास जोराचा प्रतिकार केला, पण यानें तिचा पराभव केला. यानें प्रथम लंब पर्वतावर उतरून माशीएवढया रूपानें लंकेंत प्रवेश केला (म. व. २८२; वा. रा. सुं. १). तेथें लंकादेवीचा पराभव केला (वा. रा. सुं. २). सीतेचा शोध करण्याकरितां यानें लंकेंतील प्रत्येक घर शोधिलें. रावणाच्या घरांत गेल्यावर तेथील पुष्पक विमान पाहिलें. नंतर यानें रावणाच्या शयनागारांत प्रवेश केला. तेथें असलेली मंदोदरीच सीता आहे असें यास प्रथम वाटलें. नंतर यानें पानगृहांत प्रवेश केला व कोठेंहि सांपडेना म्हणून सीतेस खाल्लें कीं मारिलें कीं बुडविलें वगैरे शंका यास उत्पन्न झाल्या व त्या विचारांतच हा अशोक वनांत नलिनीतीरीं गेला (४-१४). तेथें राक्षसी सीतेचा छळ करीत असल्याचें याच्या दृष्टीस पडलें. पुढें एकान्त पाहून यानें रामचरित्र व स्वचरित्र गाऊन हीच सीता असल्याबद्दल खात्री करून घेतली व हा रामदूतच आहे किंवा काय याबद्दल संशय प्रदर्शित केल्यावरून यानें तिला राममुद्रा दिली (३५-३६). रामलक्ष्मणांच्या खाणाखुणा सांगितल्या व आपल्या खांद्यावर बसून चलण्याबद्दल विनंति केली. पण ती नाकारून रामास खुणेकरितां चूडामणि दिला व सुटकेची वाट फक्त एकच महिना पाहूं शकेन असें यास सांगितलें व जाण्यास आज्ञा दिली (३८). नंतर प्रत्यक्ष रावणाची गांठ पडावी एवढ्याकरितां यानें अशोकवनाचा नाश केला (४१). हें कळल्यावर रावणानें पाठविलेले अनुक्रमें जंबुमालिन्, ८००० दळासह विरुपाक्षादि पांच सेनापति, व आपला पुत्र अक्ष यांचा यानें नाश केला. पण पुढें इंद्रजितानें याला ब्रह्मास्त्रानें बांधून रावणासमोर आणिलें (४१-४७). रावणानें यास ठार करण्याची आज्ञा केली. पण बिभीषणाच्या रदबदलीवरून व आपला मृत्यु शेपटींत असल्याचें यानें सांगितलें म्हणून याच्या शेपटीस आग लावून सोडून देण्यांत आलें (५२). शेपटीस गुंडाळण्यास सर्व वस्त्रें आणलीं जावींत म्हणून जों जों कपडे गुंडाळावे तों तों यानें आपलें शेंपूट वाढवावें. यामुळें सर्व लंका नग्न झाली व पुढें सीतेचीं वस्त्रें आणण्याचा

प्रसंग येतांच यानें शेंपटी आवरती घेतली. नंतर रावणानें फुंकल्याखेरीज पेटणार नाहीं असें सांगून रावणानें फुंकं मारतांच त्याची दाढी यानें जाळून टाकिली (आ. रा.सार. ९). व पेटलेल्या शेपटीनें सर्व लंकेस आग लाविली. पण सीता जळेल या भीतीनें यास त्याबद्दल पश्चात्ताप झाला व तसें झालें नाहीं हें लोकवार्तेनें कळतांच आनंद झाला. नंतर सीतेचा निरोप घेऊन एका झेपेंत हा महेंद्रावर उतरला (वा. रा. सुं. ५७-६१). तेथून सर्वजण मधुवनांत गेले. उशीर झाल्यामुळें कसें जावें याचा विचार करून यांनीं सुग्रीवाच्या मधुवनाचा नाश केला. तेव्हां त्याच्या दधिमुख नांवाच्या सुग्रीवानें नेमिलेल्या रक्षकानें सर्वांस पकडलें व सुग्रीवास कळविल्यावर त्यानें हे विजयी होऊन आले असावेत असें वाटून अधीरतेनें यांस लवकर आणण्यास दधिमुखास आज्ञा केली (६४). युद्धप्रसंगीं यानें सहस्रावधि राक्षस मारिले. इतकें बल यास कपीश्वराराधनेनें आलें (पद्म. उ. १४२). वानरादिकांस सजीव करण्याकरितां औषधी यानें द्रोणागिरीवरून अनेक वेळां आणिल्या (यु. ५०). यानें रावणाचा पराभव केला (५९). शक्तीनें लक्ष्मण मूर्च्छित झाला त्या वेळीं हा औषधी आणण्याला गेला असतां औषधी ओळखतां येईनात म्हणून यानें द्रोणागिरि पर्वतच दोनदां आणिला (७४; १०१). नंतर हा व सुग्रीव एकदां लंकेंतून फिरून आले (७५). यांचें निकुंभाशीं युद्ध झालें (७७). इंद्रजित् मायामय सीतेस–सीता मारली गेली अशी रामलक्ष्मणांची समजूत व्हावी म्हणून–मारीत असतां यानें त्याचा अतिशय उपहास केला (८१; १ मकरध्वज; अहिरावणमहिरावण पहा). लंकेहून परत जात असतां रामानें कुशल प्रकृति पाहून येण्यास व आपण आल्याचें कळविण्यास यास भरताकडे पाठविलें होतें (१२५-१२७). राज्याभिषेकसमयीं यानें समुद्राचें पाणी आणिलें. सीतेनें यास यान्या गौरवार्थ एक हार दिला (१२८). हा रामसेवा करीत तेथेंच राहिला होता. पण लंकेस विभीषणाकडे राम भेटीस जात असतां वाटेंत सुग्रीवाबरोबर हा रामाच्या दर्शनार्थ गेला होता (पद्म सृ. ३८); यावरून हा सुग्रीवाकडे असावा. रामानें यास ब्रह्मविद्या व रामचरित्र जोंपर्यंत गाइलें जात आहे, तोंपर्यंत यानें पृथ्वीवर रहावें असा वर दिला (उ. ४०; लवकुश पहा). यानें भीमास त्याचा शक्तीविषयींचा गर्व आपली शेंपटी उचलण्यास सांगून नाहींसा केला (म. व. १४७-१५०). एका मुनीनें याचा सीतासंशोधनाबद्दलचा (आ. रा. सार. ९) व रामानें शक्तीविषयींचा गर्व नाहींसा केला (आ. रा. सार. १०). हा सप्तचिरंजीवांपैकीं एक आहे. हा अर्जुनाच्या रथावर बसत असे. हा अकरावा व्याकरणकार आहे. यानें लिहिलेल्या रामचरित्रास नाटकरामायण म्हणतात.

यास मरुत्-पुत्र म्हणून मारुति, वज्रानें हनु तुटल्यामुळें हनूमत्, वज्रदेही म्हणून वज्रांग–बजरंग, बलानें भीषण म्हणून बलभीम असें म्हणतात.

वानर ही मनुष्यांतील एक जात असून त्यांचे आचार, विचार उच्च पद्धतीचे असत. त्यांचें राज्यहि नियमांनुसार चाललें होतें. रामाच्या चरित्रांत अद्भुततेची भर टाकण्याकरितां नरांना वानर बनविलें असण्याचा संभव आहे.

हंतृ—अमिताभ देवांपैकीं एक.

हय—तुषित व साध्य देवांपैकीं एक.

हयग्रीव—अग्नि, इंद्र, यज्ञ आणि वायु यांनीं एका सत्राला आरंभ केला व जें मिळेल तें सर्वांनीं वांटून घ्यावें असें ठरविलें. यज्ञाला प्रथम दैवी यश मिळालें. पण तो तें एकटाच घेऊन पळाला. म्हणून बाकीच्या सर्वांनीं त्याशीं युद्ध आरंभिलें. यज्ञहि धनुष्य सज्ज करून उभा राहिला. देवांचें याच्यापुढें कांहीं चालेना. यज्ञालाहि गर्व झाला, तेव्हां देवांनीं वाळवीला धनुष्याची दोरी तोडावयास लाविलें. सज्ज धनुष्याची दोरी वाळवीनें तोडिल्यानें याचें डोकें उडालें (पं. ब्रा. ७. ५. ६; तै. आ. ५. १). देवांनीं अश्वींना हविर्भाग कबूल करून यज्ञाचें डोकें त्यांच्याकडून जोडविलें (तै. सं. ६. ४. ९. १). तैत्तिरीय आरण्यकांत यज्ञ व विष्णु एकच असें दाखविलें आहे. हें कथानक प्रवर्ग्याच्या प्रशंसेकरितां वरील ठिकाणीं आलें आहे. पौराणिक हयग्रीवाची कथा या कथेवरून निघाली असावी.

हीच कथा स्कंद, देवीभागवत या पुराणांत थोडथा फरकानें पुढीलप्रमाणें आली आहे. एकदां विष्णूकडे ब्रह्मादि सर्व देव हयग्रीवानें वेद चोरून नेले म्हणून तक्रार करण्याकरितां गेले. पण हा जभिनींवर टेकलेल्या धनुष्यास मान टेंकून झोंप घेत होता. जवळच असलेल्या वाळवीच्या सल्ल्यानें त्यांनीं हविर्भाग देण्याच्या करारावर वाळवीकडून त्या धनुष्याची प्रत्यंचा तोडविली. प्रत्यंचेबरोबरच विष्णूचें शीर तुटून गेलें. तेव्हां विश्वकर्म्यास हविर्भाग कबूल करून त्याकरवीं शिर बसविलें. तें त्यानें घोड्याचें घेतलें होतें, तेव्हांपासून विष्णु हयग्रीव झाला. देवीनें ' हयग्रीवच तुला मारील ' असा वर दिलेल्या हयग्रीव दैत्यास यानें ठार केलें (दे. भा. १.५). पण पुढील कथा स्कंदांत आहे. विष्णु श्रेष्ठ ठरल्यामुळें चिडून ब्रह्मथानें त्यास ' मस्तक तुटो ' म्हणून शाप दिला. ज्या मुखानें शाप दिला तें मुख रुद्रानें खुडलें. यज्ञाला आमंत्रण देण्याकरितां देव गेले असतां वरील गोष्ट घडली. नंतर हा यज्ञास गेला व यानें यज्ञसमाप्तीनंतर धर्मारण्यांत तप केलें. त्यामुळें शंकरकृपेनें यास पूर्वमुख प्राप्त झालें (स्कंद. ३.२. १४–१५). ब्रह्मथानें यज्ञ केला, त्या वेळीं हा झाला आणि याच्या श्वासोच्छ्वासां-

तून वेद बाहेर आले (भा. २. ७. ११). हा अवतार झाल्याचा महाभारतांत आणखीहि उल्लेख आहे (म. उ. १३०. ६४; शां. १२२. ७५; ३४७. ६० कुं.). यानें मधुकैटभांना मारून वेद परत आणिले (म. शां. ३५७ कुं.).

२ हा कश्यप व दिति यांचा पुत्र (पद्म. उ. २३०). याचा जन्म पूर्वकल्पाच्या रात्रींत झाला. यास हयग्रीवावतारीं विष्णूनें मारिलें (१ हयग्रीव पहा). पण यास मत्स्यावतारीं मारिल्याचेंहि सांगितलें आहे (भा. ८.२४.९-५७).

३ कश्यप व दनु यांचा पुत्र. हा वृत्राचा (भा. ६. १०. १९), हिरण्यकशिपूचा (भा. ७. २. ४) व तारकाचा (मत्स्य. १७३. १५) अनुयायी होता.

४ एक राजा. क्षात्रधर्मानुरूप राज्यप्राप्ति, उपभोग व व्यय करून यानें मुक्ति मिळविली (म. शां. २४. ३१-४२ कुं.).

हर—एकादश रुद्रांपैकीं एक.

२ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

३ मालीचा पुत्र. हा बिभीषणाचा अमात्य होता.

४ रामसेनेंतील एक वानर (वा. रा. यु. २७).

हरकल्प—विप्रचित्ति व सिंहिका यांचा पुत्र. यास परशुरामानें मारिलें.

हरप्रीति--अत्रिकुलांतील गोत्रकार व गण. याबद्दल रसद्वीचि असा पाठ आहे.

हरयाण—यानें विश्वमनस्ला दान दिलें (ऋ. ८. २५. २२). हें व उदक्ष्ण्यायन हीं वरोसुषामन्ची विशेषणें असावींत असें सायणाचार्य म्हणतात.

हरि--यज्ञ व दक्षिणा यांच्या सुयम नामक पुत्राचें ब्रह्मयानें हें नांव ठेविलें. कारण यानें देवांचें दुःख हरण केलें (भा. २. ७. २).

२ तामस मन्वंतरांतील देवगण.

३ तामस मन्वंतरांतील अवतार. हरिमेधस् व हरिणी यांचा पुत्र. यानेंच गजेंद्राचा उद्धार केला (भा. ८. १. ३०; ३. ३०).

४ गरुडाचा पुत्र अथवा वंशज.

५ ताराक्षाचा पुत्र. यानें तपानें ब्रह्मयाकडून स्वर्गांत असलेल्या आपल्या पित्याच्या सुवर्णपुरांत मृतसंजीवनी वापी मिळविली (म. क. २४. ३१ कुं.).

६ अंगिरस्कुलांतील एक गोत्रकार.

७ (स्वा. प्रिय.) भागवतमतें ऋषभदेव व जयंती यांचा पुत्र. यानें निमीस उपदेश केला (भा. ११. २. ४५).

८ अर्कपनाचा पुत्र (म. द्रो. ५२. २८; शां. २६२. ८ कुं.).

९ रावणपक्षीय एक असुर.

१० पांडवपक्षीय चैद्यराजा. यास कर्णानें मारिलें (म. क. ५१. ४९ कुं.).

११ हरिहरपुरांतील एक कर्मठ ब्राह्मण. याच्या दुर्वर्तनी स्त्रीस वाघानें खालें (पद्म. उ. १८७).

हरिकर्णि--अंगिरस्कुलांतील गोत्रकार.

हरिकेश—(२ पूर्णभद्र पहा).

२ वसुदेवभ्राता श्यामक व शरभूमि यांचा ज्येष्ठ पुत्र (भा. ९. २४. ४२).

हरिजटा--रावणानें सीतेचें मन वळविण्याकरितां सीतेजवळ ठेवलेली एक राक्षसी (वा. रा. सुं. २३).

हरिण--ऐरावतकुलांतील एक नाग (म. आ. ५७. ११ कुं.).

हरिणाश्व--यास खड्गविद्या रघूपासून मिळाली. यानें शुनकास ती विद्या दिली (म. शां. १६४. ७९ कुं.).

हरिणी—तामस मन्वंतरांतील हरि अवताराची माता व हरिमेधस्ची पत्नी.

२ हिरण्यकशिपूची कन्या व विश्वपतिपत्नी. हिला रोहिणी असेंहि नांव होतें (म. व. २२३. २८ कुं.).

हरित—(सू. इ.) रोहिताचा पुत्र. याला मत्स्यांत वृक असेंहि नांव आहे.

२ स्वायंभुव मनुपुत्र वपुष्मत्चा हा पुत्र. याचा वर्ष याच्याच नांवानें शाल्मलि द्वीपांत होता (मार्क. ५०. २८).

३ रुद्रसावर्णि मन्वंतरांतील देवगण.

४ (सू. इ.) युवनाश्वाचा पुत्र.

४ (सो. यदु.) यदूचा पुत्र (ह. बं. २. ३८).

हरित काश्यप—शिल्प काश्यपाचा शिष्य. याचा शिष्य असित वार्षगण (बृ. उ. ६. ५. ३).

हरितक--अंगिराकुलांतील गोत्रकार.

हरिताश्व—इलाचा पुत्र. हा दक्षिणेंत राज्य करीत होता (पद्म. सृ. ८).

हरिदत्त--(३ विमल पहा).

हरिदास—पुलह व श्वेता यांचा पुत्र (ब्रह्मांड. ३. ७. १८१).

हरिधामन्—या ऋषीनें वीस अक्षरी मंत्रानें कृष्णाची उपासना केल्यामुळें हा सारंग गोपाची रंगवेणी नामक कन्या झाला (पद्म. पा. ७२).

हरिप्रिया--कृष्णाच्या स्त्रियांपैकीं एक (पद्म. पा. ७०).

हरिप्रीति--अत्रिकुलांतील एक गोत्रकार.

हरिबभ्रु-युधिष्ठिराच्या सभेंतील ऋषि (म.स.४.२२कुं.).

हरिभद्रा—कश्यप व क्रोधा यांची कन्या. पुलहाची स्त्री.

हरिमन्त आंगिरस--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ९. ७२).

हरिमित्र—एक ब्राह्मण. याला कमला एकादशी व्रतानें मुक्ति मिळाली (पद्म. उ. ६२).

हरिमेध—याला सुमेधानें तुळसीमाहात्म्य सांगितलें (स्कंद. २. ४. ८).

हरिमेधस्--तामस मन्वंतरांतील अवताराचा पिता. २ एक ब्रह्मर्षि. याची कन्या ध्वजावती (म. उ. ११०. १३ कुं.).

हरिलोमन्—रामसेनेंतील वानर (वा. रा. यु. ७३).

हरिवर्मन्--(सो. तुर्वसु.) एक राजा. याचा पुत्र एकवीर. हा वंशावळींत नाहीं (एकवीर पहा).

हरिवर्ण आंगिरस--सामद्रष्टा (पं.ब्रा. ८. ९. ४-५).

हरिवर्ष--(स्वा. प्रिय.) आग्नीध्र व पूर्वचित्ति यांचा पुत्र (भा. ५. २. १९-२३). याचा वर्ष याच्याच नांवानें प्रसिद्ध होता (मार्क. ५०. ३५).

हरिवाहन--(मणिवाहन पहा).

हरिवीर--(विदैवत पहा).

हरिशर्मन्--विष्णुभक्तीनें यास विष्णुलोक प्राप्त झाला. पण अन्नदान न केल्यामुळें तेथेंहि यास भुकेनें पीडिलें. ब्रह्मयाच्या सूचनेवरून यानें स्वप्नांत पुत्राला दानें करावयास सांगून आपला भूकेचा ताप नाहींसा केला (पद्म. क्रि. २०-२१).

हरिश्चंद्र—(सू. इ.) सत्यव्रताचा पुत्र. याचा गुरु वसिष्ठ देवराज होता. यास शंभर स्त्रिया होत्या (ऐ. ब्रा. ७. १३). यानें शैव्यकन्या तारामतीशीं विवाह केला (दे. भा. ७. १८; १ रोहित पहा). विश्वामित्रापासून अष्टसिद्धींचें यानें रक्षण केलें; पण त्यानें मायेनें उत्पन्न केलेल्या कन्येच्या लग्नांत मायेनें उत्पन्न केलेल्या वरास याकडून राज्यदान करविलें. नंतर स्वतःस, स्त्रीस व पुत्रांस दानाच्या पूर्ततेकरितां द्याव्या लागणाऱ्या दक्षिणेसाठीं विकून घेऊन यास दान पुरें करावयास लाविलें. यानें तारामती व रोहित यांस एका वृद्ध ब्राह्मणास व स्वतःस एका स्मशानाधिकारी चांडाळास विकिलें. विश्वामित्रानें मायेनें सर्पदंशानें रोहितास मारिलें. तेव्हां हा व तारामती यांनीं अग्निप्रवेश करण्याचें ठरविलें. पण वसिष्ठ, विश्वामित्र व देव यांच्या कृपेनें रोहित जिवंत झाला व पूर्वस्थिति प्राप्त झाली (ब्रह्म. १०४; मार्क. ७.८; दे. भा. ७. १८). हें अजा एकादशीचें फल होय (पद्म. उ. ५६). यांचा पुरोहित वसिष्ठ यानें स्वर्गांत केलेली याची स्तुति वसिष्ठशत्रु विश्वामित्रास सहन न झाल्यामुळें यास वरील आपत्ति सहन कराव्या लागल्या (दे. भा. ७. १७). हा पूर्वजन्मीं एक सदाचारी शूद्र होता (पद्म. उ. ३१).

हरिश्चंद्र वैधस ऐक्ष्वाक—यानें आपला पुत्र रोहि यास वरुणाला बलि देण्याचें ठरविलें (ऐ. ब्रा. ७. १४, सां. श्रौ. १५. १७). वरचा व हा एकच होय.

हरिश्रवस्—(सो. कुरु.) धृतराष्ट्रपुत्र.

हरिस्वामिन्--(सुलोचना पहा).

हरिषेण--ब्रह्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

हरी—कश्यप व क्रोधा यांची कन्या. हिला सिंह, वानर, तरस वगैरे प्राणी झाले (म. आ. ६६).

हर्यक्ष—(स्वा. उत्तान.) भागवतमतें पृथु व अर्चिस् यांचा पुत्र.

२ सुरथाचा पुत्र. पित्यानें रामाचा अश्वमेधीय अश्व धरिला असतां हा रामसैन्याशीं लढत होता (पद्म. पा. ४९).

हर्यंग—(सो. अनु.) भागवतमतें चंपाचा पुत्र. वायुमतें चित्ररथाचा पुत्र. हा चंपास पूर्णभद्र वैभांडकीच्या कृपेनें झाला. याकरितां पूर्णभद्रानें इंद्राचा ऐरावत मंत्रप्रभावानें आणिला होता (ब्रह्म. १३. ४३; ह. वं. १. ३१; मत्स्य.४८.९८).

हर्यद्वन्त—(सो. क्षत्र) वायुमतें जयपुत्र. हाच विष्णुमतें हर्षवर्धन व भागवतमतें कृतपुत्र हर्यवन.

हर्यन्त प्रागाथ--सूक्तद्रष्टा (ऋ. ८. ७२).

हर्यश्व—प्राचेतस दक्षाचे दहा हजार पुत्रांना संज्ञा.

२ (सू. इ.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें दृढाश्वाचा व मत्स्यमतें प्रमोदाचा पुत्र.

३ (सू. इ.) भागवतमतें अनरण्याचा, विष्णुमतें पृषदश्वाचा व वायुमतें त्रसदश्वाचा पुत्र. हा अयोध्येस राज्य करी. गालवानें दिलेल्या ययातिकन्या माधवीचे ठायीं वसुमनस् (म. उ. ११५. १८. कुं.), मधुदैत्यकन्या मधुमतीचे ठायीं यदु (ह. वं. २. ३७) व दृषद्वतीचे ठायीं अरुण असे याला पुत्र झाले.

४ (सो. क्षत्र.) याचा पुत्र सुदेव व पौत्र दिवोदास. यांस हैहयपुत्रांनीं ठार केलें (म. अनु. ८. ११-१४ कुं.).

५ (सू. निमि.). धृष्टकेतु जनकाचा पुत्र.

हर्याश्वि—नीलपराशरकुलांतील एक गोत्रकार.

हर्यात्मन्—एकविसावा व्यास.

हर्ष—धर्म व तुष्टि यांचा पुत्र.

हर्षण--विश्वरूप व विष्टि यांचा पुत्र. यानें यमानें सांगितलेल्या उपायांनीं मातापित्यांचीं भीषण रूपें शांत केलीं (ब्रह्म. १६५).

हर्षवर्धन—(हर्यद्वन्त पहा).

हल—वसिष्ठकुलांतील गोत्रकार.

हलमय--विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार. याबद्दल हलयम असा पाठभेद आहे.

हला--अत्रीची स्त्री (ब्रह्मांड. ३. ८. ७५).

हलिक—एक नाग (म. आ. ३५. १५ कुं.).

हलीमक—वासुकिकुलोत्पन्न एक नाग. जनमेजयाच्या सत्रांत हा दग्ध झाला (म. आ. ५७. ५ कुं.).

हवि—वसिष्ठपुत्र. स्वारोषित मन्वंतरांतील प्रजापति.

हविघ्न--स्वारोचिष मनूचा पुत्र.

हविर्धान--(स्वा. उत्तान.) विजिताश्व व नभस्वती यांचा पुत्र. याची स्त्री हविर्धानी व पुत्र बर्हिषद, गय, शुक्ल, सत्य, जितव्रत व कृष्ण (भा. ४. २४. ८).

हविर्धान आंगि--सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. ११-१२).

हविर्धानी--हविर्धानाची स्त्री.

हविर्भू—कर्दम व देवहुति यांची कन्या. पुलस्त्याची स्त्री.

हविष्कृत् आंगिरस—सामद्रष्टा (पं. ब्रा. ११. १०. ९-१०; २०. ११. ३; तै. सं. ७. १. ४. १). याबरोबर हविष्मत् आंगिरसाचाहि उल्लेख आहे.

हविष्पंद—विश्वामित्राचा पुत्र.

हविष्मत्--चाक्षुष मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

२ धर्मसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

३ इंद्रसभेंतील एक ऋषि (म. स. ७. १३ कुं.).

४ मरीचिगर्भ लोकांतील पितर. यांची पूजा क्षत्रिय करितात. याची मानसकन्या यशोदा, अंशुमत्‌ची स्त्री व दिलीपाची माता. याची पत्नी कुहू (पितरः पहा).

५ अंगिरस् व सुरूपा यांचा पुत्र, देव (मत्स्य. १९६).

हविष्मत् आंगिरस--(हविष्कृत् आंगिरस पहा).

हविष्मती—अंगिरसाची कन्या (म. व. २२१. ७ कुं.).

हवींद्र--वसिष्ठाचा पुत्र. स्वारोचिषांतील प्रजापतींपैकीं एक.

हव्य—स्वायंभुव मनूचा पुत्र.

२ हव्यवाहनाचें नामांतर.

३ सुख देवांपैकीं एक.

४ आद्य देवांतील एक.

हव्यघ्न--गौतमीतीरीं आपल्या पैठीनसी नामक भार्येसह राहत असलेल्या भरद्वाजानें एकदां यज्ञ सुरूं केला. पण त्यांतील धुरांतून एक राक्षस बाहेर येऊन हविर्द्रव्य खाऊं लागला. म्हणून यास हव्यघ्न म्हणतात. भरद्वाजानें विचारिल्यावरून यानें आपण कृष्ण असून आईबापहि कृष्णा व कृष्ण आहेत व आपणांस ब्रह्मथानें शाप दिला आहे, तरी 'मला गंगोदक, सुवर्ण, गाईचें तूप व सोम यांनीं प्रोक्षण करा म्हणजे मी मुक्त होईन,' असें सांगितलें, त्याप्रमाणें भरद्वाजानें करितांच हा मुक्त झाला (ब्रह्म. १३३).

हव्यप—रैवत मनूचा पुत्र.

२ रौच्य मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

हव्यवत्—रैवत मनूचा पुत्र.

हव्यवाह—धर वसूचा पुत्र.

२ पवमान अग्नीचा पुत्र.

हव्यवाहन—दक्षसावर्णि मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक.

हस्त--दक्षकन्या व सोमस्त्री.

२ (सो. वसु.) वसुदेव व रोचना यांचा पुत्र.

हस्तिन्--(सो. पूरु.) भागवत, विष्णु व मत्स्य यांच्या मतें बृहत्क्षत्राचा पुत्र. वायुमतें सुहोत्राचा पुत्र. यानें हस्तिनापूर वैभवास चढविलें (भा. ९. २१. २०). पण ही सुहोत्र व जयंती यांचा पुत्र असून याची स्त्री यशोदा अथवा यशोधरा असें दिलें आहे (म. आ. ६३. ३७ कुं.).

२ (सो. कुरु.) पहिल्या धृतराष्ट्राचा पुत्र (म. आ. १०१. ४६ कुं ; ५ धृतराष्ट्र पहा).

हस्तिदान--कश्यपकुलांतील गोत्रकार ऋषिगण.

हस्तिमुख--रावणपक्षीय लंकेंतील एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

हस्तींद्र--वसिष्ठाचा पुत्र. स्वारोचिषांतील एक प्रजापति.

हारव--ब्रह्मथाच्या अश्रुबिंदूपासून हा राक्षस उत्पन्न झाला व शिवलिंगज्योतीमुळें भस्म होऊन मरण पावला (स्कंद. ५. २. ४८).

हारिकर्णि—अंगिरस्कुलांतील गोत्रकार.

हारिकर्णीपुत्र--भरद्वाजीपुत्राचा शिष्य (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३०).

हारितायन—(सासिसाहारितायन पहा).

हारिद्रव—हा मैत्रायणीयांपैकीं एक शाखाप्रवर्तक आहे. याच्या वाक्याचा हारिद्रविक म्हणून निर्देश आहे (नि. १०. ५).

हारिद्रुमत गौतम--सत्यकाम जाबालाचा शिष्य (छां. उ. ४. ४. ३).

हारीत—(सू. इ.) भागवतमतें मांधात्याचा व विष्णुमतें युवनाश्वाचा पुत्र.

२ विश्वामित्राचा पुत्र.

३ व्यासाच्या पुराणशिष्यपरंपरेंतील रोमहर्षणाचा शिष्य.

४ अंगिरस्कुलांतील एक ऋषि (म. शां २७९).

५ एक वैखानसवृत्ति ब्राह्मण. यानें माघस्नानाचें माहात्म्य दिलीपाला वसिष्ठास विचारावयास सांगितलें (पद्म.उ. १२५).

६ कलियुगामध्यें हा ब्राह्मण मौलिस्थान(मुलतान) येथें राहत होता. तेथें नृसिंह याचा पुत्र झाला. मुलतानांत नृसिंह शब्दाचा मोठा प्रतिध्वनि होतो. तेथें म्लेच्छांची वस्ती मोठी आहे (पद्म. उ. १७५).

७ एक वैयाकरण (तै. प्रा. १४. १८).

८ एक स्मृतिकार. आनंदाश्रमस्मृतिसंग्रहांत लघुहारीत-स्मृति व बृद्धहारीतस्मृति असे दोन ग्रंथ छापिले आहेत. पहिलींत प्रायश्चित्त व दुसरींत विष्णूच्या उपासनादिकांची माहिती आहे. पहिलींत श्लोक ११७ व दुसरींत ११ अध्याय व ३५४ श्लोक आहेत. तिसरी हारीतस्मृति व्यंकटेश-प्रेसच्या स्मृतिसंग्रहांत आढळते. तिच्यांत सात अध्याय असून चातुर्वर्ण्याच्या आचारादिकांचें विवेचन आहे. ब्रह्मचर्य व अभक्ष्य यांविषयीं आपस्तंब व बौधायन यांनीं याच्या मताचा निर्देश केला आहे. (आप. ध. १. १३. १०; १८. २; १९. १२; बौ. ध. २.१. २. २१). हारितानें ब्रह्मवादिनींना उपनयन वेदाध्ययनादिकांचा अधिकार सांगितला आहे (स्मृतिचं. १. २४). यानें राजधर्मावरील नियम इतर स्मृतींतून घेतले आहेत. याचा पुत्र कपठ (स्कंद. १. २. ५१). याची एक शिक्षा आहे.

हारितक—कश्यपकुलांतील गोत्रकार गण.

हार्दिक्य-(सौ. कोष्टु.) हृदीक पुत्रांचें विशेषतः कृतवर्म्याचें नामांतर (म. द्रो.११४. ५९ कुं.; भा. १०. ७५.६). याचा पुत्र मृत्तिकावताच्या गादीवर अधिष्ठित झाला (म. मौ. ८. १० कुं.).

हाल—वसिष्ठकुलांतील एक गोत्रकार.

२ (आंध्र. भविष्य.) मत्स्यमतें अरिक्तवर्णाचा, ब्रह्मांड व भागवत यांच्या मतें अनिष्टकर्म्याचा व वायुमतें नेमिकृष्णाचा पुत्र. यास भागवतमतें हालेय असें नांव आहे.

हालाहल—शंकर व विष्णु यांनीं मारिलेला असुर (दे. भा. ७. २९-३०).

हालिङ्गव--एक आचार्य (श. ब्रा. १०. ४. ५. १).

हालेय—(२ हाल पहा).

हाहा—कश्यप व प्राधा यांचा पुत्र, एक गंधर्व. हा ज्येष्ठ महिन्यांतील सूर्यासमागमें असतो (भा. १२. ११. ३५.).

हिंसा—लोभ व निकृती यांची कन्या व धर्माची स्त्री.

हिंस्र—कौशिक ऋषीचा एक पुत्र (पितृवर्तिन् पहा).

हिडिंब--किर्मीराचा भ्राता (म. व. ११. ३२ कुं., १८ भीम पहा).

हिडिंबा किंवा हिडिंबी--हिचें कमलपालिका असें दुसरें नांव होतें (म. आ. १६९. २१ कुं.).हिला भूतभविष्य गोष्टींचें ज्ञान असे (म. आ. १६७. २७ कुं.; १८ भीम पहा).

हिमवत्—एक पर्वत (देवता). याची स्त्री पितरांची कन्या मेना. यास दोन पुत्र क्रौंच व मैनाक आणि तीन कन्या अपर्णा, एकपर्णा, एकपाटला होत्या. या अनुक्रमें महादेव, असित व जैगीषव्य यांच्या स्त्रिया होत (ह. वं. १; १८; मत्स्य १३).

हिरण्मय—(स्वा. प्रिय.) आग्नीध्राचा पुत्र. याचा वर्ष याच्याच नांवचा होता. याची स्त्री श्यामा (भा. ५. २. १९-२३). यासच मार्कंडेयांत हिरण्य म्हटलें आहे (मार्क. ५०. ३७).

२ कश्यप व दनु यांचा पुत्र.

हिरण्य--अंगिरस्कुलांतील गोत्रकार.

२ (१ हिरण्मय पहा).

हिरण्यक--एक दैत्य. वसिष्ठाच्या होतृत्वाखालीं चालूं असलेल्या यज्ञांत हा गेला असतां सर्व देव भिऊन लपले. पण वसिष्ठानें याचें निवारण केलें (ब्रह्म. १०३).

हिरण्यकशिपु—कश्यप व दिति यांचा पुत्र. कश्यपानें एकदां अश्वमेध केला. त्या वेळीं प्रमुख ऋत्विजांस ठेवलेल्या पांच सुवर्णासनांपैकीं होत्याच्या सुवर्णासनावर दहा हजार वर्षें गरोदर असलेली दिती प्रसूत झाली व गर्भ त्या आसनावर पडला. म्हणून यास वरील नांव मिळालें (ब्रह्मांड. ३. ५. ७-१२; वायु. २. ६. ६०). पुढें यानें अधःशिर राहून शंभर वर्षें तप करून, घरीं किंवा दारीं, दिवसां किंवा रात्रीं मनुष्या-कडून किंवा पशूकडून, शस्त्रानें किंवा अस्त्रानें, सजीवाकडून किंवा निर्जीवाकडून, शुष्कानें किंवा आर्द्रानें मृत्यु येऊं नये असा शंकराकडून (पद्म. उ. २.३८) किंवा ब्रह्मयाकडून वर मिळविला. याची स्त्री जंभकन्या कयाधू (भा. ६. १८. १२), उत्तानपादकन्या कल्याणी (पद्म. उ. २३८), व कीर्ति (वा. रा. सुं. २०-२८). हा तपास गेला असतां नारदानें कयाधूस उपदेश केला. त्या वेळीं ती गरोदर असल्यामुळें आंतील गर्भानें तो ऐकिला. तो गर्भ विष्णुभक्त प्रह्लादाचा होता. तसेंच यानें पुढें प्रह्लादास शिकण्याकरितां ज्या गुरूकडे पाठविलें त्यानेंहि त्यास विष्णुभक्ति शिकविली. हें दृष्टोत्पत्तीस येतांच ती सोडून देण्यास यानें त्यास नानातऱ्हेनें सांगितलें. शेवटीं छळहि केला. पुढें एकदां 'या खांबांत तुझा विष्णु आहे काय?' असें उपहासानें विचारीत त्या खांबावर यानें मुष्टिप्रहार केला. त्याबरोबर नृसिंह प्रगट झाला व 'माझ्या पित्याची पूर्व-कृत्यांतून मुक्तता व्हावी' असा प्रह्लादास त्यानें वर दिला. नंतर याचे मनांत प्रह्लादाविषयीं प्रेम उत्पन्न झालें. प्रह्लादानेंहि पुढें पिता व गुरु यांची योग्य शुश्रूषा केली (विष्णु. १. १५-२०). पुढें नृसिंहानें यास ठार केलें असावें असें विष्णुपुराणावरून दिसतें. परंतु इतरत्र यास तात्काळ वरांतील सर्व अटी पाळून नखानें फाडून ठार केल्याचें आहे व ब्रह्मांड व वायु पुराणांत तर यास द्वंद्वयुद्धांत नखानें फाडून

ठार केलें असें आहे (१ नृसिंह पहा). याचे पुत्र प्रह्लाद, संह्लाद, ह्लाद व अनुह्लाद (भा. ६. १८. १३; विष्णु. १. १७. १४०; ह. वं. १. ३), प्रह्लाद, संह्लाद, अनुह्लाद, शिबि व बाष्कल (म. आ. ६६. १८ कुं.). कन्या सिंहिका (भा. ६. १८. १३); हरिणी अथवा रोहिणी (म. व. २२३. १८ कुं.), व भृगुपत्नी दिव्या (वायु. २. ४. ७३; ब्रह्मांड. ३. १. ७४). व पुरोहित भृगुपुत्र (विष्णु. १. १७. ४८). हा एकदां इंद्रहि झाला होता (१ इंद्र पहा). हा पूर्वजन्मीं जय होता (जयविजय पहा). यानें ८२ लक्ष ८८ हजार वर्षे (पद्म. सृ. १३). १ अर्बुद १ लक्ष ७२ हजार वर्षे राज्य केलें (ब्रह्मांड. ३. ७२. ८८; वायु. २. ३५. ८७). हा व हिरण्याक्ष हे दोघे सर्वांचे पूर्वज होते (वायु. २. ६. ५०; ब्रह्मांड. ३. ५. ३).

हिरण्यकेशिन्–कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीयशाखेंतील एका सूत्राचें नांव. हा खांडवीयांचा पोटभेद आहे. या सूत्रकाराचें नांव सत्याषाढ असून लोक प्रसिद्धी हिरण्यकेशिन् या नांवानें होती.हा आद्य कल्पांत ब्रह्मदत्त नांवानें प्रसिद्ध होता (महादेवकृत वैजयन्ती प्रस्तावना १२-१४). याचें श्रौतसूत्र प्रसिद्ध असून त्यांतच धर्म (२६-२७), गृह्य (१९-२०) व शुल्ब सूत्राचा (२५) अन्तर्भाव होतो. या सूत्राचे अनुयायी चित्पावनब्राह्मण आहेत.

या सूत्रावर महादेव दीक्षितांची वैजयन्ती वगैरे त्रुटित टीका आढळतात.

महीदासाच्या चरणव्यूहावरील महीदासाच्या भाष्यांत हिरण्यकेशिन्चा लोकवाचक बहुवचनी उल्लेख आहे. हे सह्याद्रीच्या पश्चिमेला चिपळूण वगैरे भागांत राहतात असें तेथें म्हटलें आहे.

सह्याद्रीच्या पूर्वभागीं परशुराम क्षेत्रांत हरणकाशि नदीचे काठीं तपश्चर्या करून यानें महत्त्व संपादिलें (स्कंदोपपुराण).

या हिरण्यकेशी ब्राह्मणांचा उल्लेख पांचव्या शतकांतील कोंगणी राजानें दिलेल्या भात जमिनीच्या ताम्रपटांत सांपडतो. त्यावरून पांचव्या शतकापूर्वी हें सूत्र व तदनुयायी ब्राह्मण यांचा काल निश्चित ठरतो (I. A. ४. १३६). या सूत्राचा शेवटला भाग भरद्वाज सूत्रांतून घेतला आहे. आपस्तंबसूत्रांशीं याच्या सूत्राचें साम्य आश्चर्यकारक आहे.

हिरण्यगर्भ––उत्तम मन्वंतरांतील ऊर्ज ऋषीचा पिता.

हिरण्यगर्भ प्राजापत्य––सूक्तद्रष्टा (ऋ. १०. १२१).

हिरण्यदत् वैद्र––एक आचार्य (ऐ. ब्रा. ३. ६. ३; ऐ. आ. २. १. ५). यानें वषट्कारांचें वर्णन केलें आहे (ऐ. ब्रा. ३.६) व प्राण अग्निरूप आहे असें हा म्हणतो.

हिरण्यधनुस्––एकलव्य निषादाचा पिता (म. आ. १४२. ४० कुं.). आणि याला हिरण्यधेनुहि म्हणत.

हिरण्यनाभ––(सू. इ.) भागवतमतें विधृतीचा विष्णु व वायु यांच्या मतें विश्वसहाचा पुत्र. हा व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील सुकर्मन्चा शिष्य. व याचा शिष्य कृत. हा एक योगाचार्य असून योग विषयांत पौष्यंजीचा शिष्य होता व याचा शिष्य याज्ञवल्क्य होता. हा सामवेदी श्रुतर्षीहि होता. याचा पुत्र पुष्प.

हिरण्यनाभ कौसल्य––कोसल देशचा राजा. यानें अश्वमेध यज्ञ केला होता. याचा पर आटणार पुरोहित होता (सां. श्रौ. १६.९.१३). याचा प्रश्नोपनिषदांत उल्लेख आहे (प्र. उ. ६.१).

हिरण्यबाहु––कश्यपकुलांतील गोत्रकार.

२ जनमेजयसत्रांत दग्ध झालेला वासुकिकुलांतील एक सर्प (म. आ. ५७. ६ कुं.).

हिरण्यरेतस्–(स्वा.प्रिय.)भागवतमतें प्रियव्रताचा पुत्र. कुशद्वीपाधिपति यानें आपल्या वसु, वसुदान, दृढरुचि, नाभिगुप्त, स्तुत्यव्रत, विविक्त आणि वामदेव या पुत्रांना कुशद्वीपाचे भाग करून दिले व त्यांचीं नांवें त्या द्वीपभागांस दिलीं (भा. ५. १. २५; २०. १४).

२ विश्वामित्रकुलांतील गोत्रकार.

हिरण्यरोमन्––रैवत मन्वंतरांतील सप्तर्षींपैकीं एक. हिरण्यलोमन् असाहि पाठभेद आहे.

२ रुक्मिणीपिता भीष्मकाचें नामांतर (म.उ.१५८.१कुं.).

हिरण्यवर्मन्––दशार्णाधिपति. यानें आपली कन्या शिखंडीस दिली होती. पण शिखंडी पुरुष नसल्याचें कळतांच यानें द्रुपदावर स्वारी केली होती (म. उ. १८९. १० कुं.).

हिरण्यशृंग––कुबेराच्या दूताचें नांव.

हिरण्यस्तूप––अनुक्रमणीप्रमाणें हा सूक्तद्रष्टा आह (ऋ. १.३१-३५; ९. ४; ६९). यास आंगिरस म्हटलें असून (ऐ. ब्रा. ३. २४. ११) येथें हा सूक्तद्रष्टा असल्याचा उल्लेखहि आहे. (ऐ. ब्रा. १. ३२). हें एका माणसाचें नांव म्हणून आलें आहे (ऋ. १०. १४९. ५; श. ब्रा. १. ६. ४. २).

हिरण्यहस्त––वध्रिमतीचा पुत्र. हा तिला अश्वींच्या कृपेनें प्राप्त झाला (ऋ. १. ११६. १३).

२ कालकवृक्षाचा पुत्र, एक महर्षि (म. उ. ५३. २३ कुं.). यास मदिराश्वानें आपली कन्या सुप्रभ्यमा दिली होती. (म. शां. २४०. ३५; अनु. २००. २४ कुं.).

हिरण्याक्ष––कश्यप व दिति यांचा पुत्र. यास भिऊन सर्व देव पळून गेले. शेवटीं याचें विष्णूशीं युद्ध झालें. प्रथम विष्णु ठार होणार अशी भीति वाटत होती; पण पुढें विष्णूचाच जय होऊं लागल्याचें पाहून हा पृथ्वी घेऊन पळून

चालला. पण विष्णूनें वराहरूप घेऊन यास ठार केलें (पद्म. सृ. ७५). परंतु याचें पृथ्वी वर आणीत असलेल्या वराहाशीं युद्ध होऊन त्याच्या खुरांनीं हा ठार झाला असें आहे (भा. ३. २८). या बाबत सूड उगाविण्याचा प्रयत्न हिरण्यकशिपूनें तपश्चर्येनें वर मिळवून केला (हिरण्यकशिपु पहा). हा पूर्वजन्मीं विजय होता (जयविजय पहा). याची स्त्री रुषाभानु (भा. ७. २. १५). याचे पुत्र उत्कूर, उत्कच, झर्झर, शकुनि, भूतसंतापन, महानाभ, महाबाहु व कालनाभ. भागवतांत शंबर, धृष्ट, वृक व हरिश्मश्रु हे जास्त दिले आहेत (विष्णु. १. २०. ३; ह. वं. १. ३; ब्रह्मांड. ३. ५. ३०-३१). हा स्वायंभुव मन्वंतरांत होऊन गेला (लिंग. १. ९४).

२ वैश्वानरकन्या (भा. ६. ६. ३४). अथवा मयासुरकन्या उपदानवीचा पति. मत्स्यांत हा चालूं मन्वंतरांत होऊन गेल्याचें आहे (मत्स्य. ६).

३ मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

४ विश्वामित्राचा पुत्र.

५ वसुदेवबंधु श्याम व शरभू अथवा शरभूमि यांचा पुत्र (भा. ९. २४. ४२).

हीक—एक पिशाच (म. क. ३७. ५२ कुं.).

हीन—(सो. क्षत्र.) भागवतमतें सहदेवाचा पुत्र.

हुंड—विप्रचित्तीचा पुत्र. पार्वतीकन्या अशोकसुंदरीवर मोहित झाल्यामुळें यानें तिला मागणी घातली. पण ती तिनें नाकारली. तेव्हां यानें स्त्रीरूपानें तिला फसवून वैडूर्यपुरांत नेलें व आपलें रूप प्रगट केलें. तेव्हां तिनें आपला भावी पति 'नहुष तुला ठार करील' असा शाप दिला. यानें नहुषास बालपणींच पकडून त्याचें मांस शिजवून आपणांस खाण्याकरितां तयार करण्यास आचाऱ्याजवळ दिलें. पण आचाऱ्यानें नहुषास वसिष्ठाश्रमीं नेऊन सोडविलें. पुढें त्यानें यास ठार केलें. याचा पुत्र विहुंड (पद्म. भू. ११३-११८).

हुत--अंगिरसकुलांतील गोत्रकार.

२ सुख देवांपैकीं एक.

हुतहव्य—धर वसूचा पुत्र.

हूण--(भवि. मध्य.) मत्स्यमतें एक राजवंश.

हूहू--कश्यप व प्राधा यांचा पुत्र, एक गंधर्व. हा आषाढ महिन्यांत सूर्यरथामागमें असतो (भा. १२. ११. ३६). यास देवलाच्या शापानें नक्रत्व आलें होतें. पण गजेंद्राबरोबर यासहि मुक्ति मिळाली (भा. ८. ४. ३. आ. रा. सार. ९).

हृत्स्वाशय आलुकेय माहाशृङ्गि जानन--सोमशुष्म सात्ययज्ञि प्राचीनयोग्याचा शिष्य व याचा शिष्य जनश्रुत कांडवि (जै. उ. ब्रा. ३. ४०. २).

हृदिक किंवा **हृदीक**--(सो. क्रोष्टु.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें स्वयंभोजाचा पुत्र. महाभारतांत हृदिक हें नांव असून त्यास यादव म्हटलें आहे. याचे पुत्र कृतवर्मन् (म. आ. ६४. १४७ कुं.), देवबाहु, शतधनु, देवमीढ (भा. ९. २४. २६). मत्स्य व पद्म यांच्या मतें हा विदूरथपुत्र राज्याधिदेव वंशज भोजाचा पुत्र दिला आहे (पद्म. सृ. १३).

हृषीक--सुतार नांवाच्या शिवावताराचा शिष्य.

हृषीकेतु--कपिलकोपांतून वांचलेल्या सगराच्या चार पुत्रांपैकीं एक (पद्म. उ. २०).

हेति किंवा **हेतृ**--प्रहेतीचा बंधु. याची स्त्री कालकन्या भया. याचा पुत्र विद्युत्केश (भा. ६. १०. २०; वा. रा. उ. ४). हा वृत्रानुयायांपैकीं एक होता. चैत्र महिन्यांत धाता सूर्याबरोबर हा असतो (भा. १२. ११. ३३). याचा विष्णूनें पराभव केला होता. यानें आपली व भावाची अशा सुकेशी व मिश्रकेशी नांवाच्या दोन मुली दुर्जयास दिल्या. सुकेशीचा पुत्र प्रभव व मित्रकेशीचा सुदर्शन (वराह. १०).

हेम—(सो. अनु.) भागवत, विष्णु व वायु यांच्या मतें उषद्रथाचा पुत्र. मत्स्यांत याचें नांव सेन आहे.

हेमकंपन—हा भारतीय युद्धांत दुर्योधनाच्या बाजूस होता (म. द्रो. १५६).

हेमकांत—वंगाधिपति कुशकेतूचा पुत्र. हा मृगया करीत शतचींच्या आश्रमांत गेला. तो ध्यानस्थ असल्यामुळें त्यानें याचें आदरातिथ्य केलें नाहीं, म्हणून हा त्यास ठार करण्यास तयार झाला. पण ऋषींनीं याचा निषेध केला म्हणून यानें ३०० शिष्यांस ठार केलें. म्हणून यास बापानें रानांत हांकून दिलें. तेथें यानें २८ वर्षांच्या अवधींत एकदां उन्हानें मूर्च्छित झालेल्या त्रितास छाया केली व पाणी पाजिलें. एवढ्याच पुण्यानें याच्या ब्रह्महत्यांचा नाश झाला. पुढें यास यमदूत नेत असतां विष्णूच्या आज्ञेनें विष्वक्सेनानें सोडवून कुशकेतूकरवीं यास राज्यावर बसविलें (स्कंद. २. ७. १२).

हेमकुंडल—कृतयुगीं होऊन गेलेला निषधपुरांतील एक वाणी. यानें तरुणपणीं व्यापारांत बराच पैसा मिळवून वृद्धपणीं त्याचा एक षष्ठांश दानधर्मांत घालविला. याचे पुत्र श्रीकुंड व विकुंड (पद्म. स्व. ३०).

हेमकूट—वरुणपुत्र वानर. शार्दूल नामक रावणाच्या हेरानें या रामपक्षीय वानराची माहिती रावणास सांगितली (वा. रा. यु. ३०).

हेमगुह—एक सर्प (म. आ. ३५. ९ कुं.).

हेमचंद्र--(सू. दिष्ट.) विशालाचा पुत्र.

हेमधन्वन्—धर्मसावर्णि मनूचा पुत्र.

हेमधर्म–अविक्षितपत्नी वरेचा पिता (मार्क. ११९.१६).

हेमनेत्र--कुबेराच्या सभेंतील एक यक्ष (म. स. १०. १८ कुं.).

हेमप्रभा--कांचनपुरींतील वल्लभाची स्त्री. ही दुर्गुणी होती. हिला एकदां नवऱ्यानें मारिलें, म्हणून हिनें दोन दिवस उपवास केला. ते दिवस श्रावणांतील परिवर्तिनी एकादशी व द्वादशी असे होते. या सहज पुण्यानें ही वैकुंठीं गेली (पद्म. ब्र. १६).

हेमप्रभावती—त्रेतायुगांत श्रीधर नांवाचा एक ब्राह्मण होऊन गेला, त्याची ही स्त्री. बालव्रतानें या दोघांस पुत्र झाला, तो पुढें सार्वभौम राजा झाला. हीं पूर्वजन्मीं अनुक्रमें चंद्र व शुभांगी होतीं (पद्म. ब्र. ५).

हेममालिन्--कुबेराचा पूजेसाठीं फुलें आणून देणारा एक अनुचर. पत्नीशीं गप्पा सांगत बसला असतां फुलें नेऊन देण्यास उशीर झाल्यामुळें कुबेरानें यास कुष्ठी होण्याचा व स्त्री-वियोग होण्याचा शाप दिला. पुढें मार्कंड ऋषीच्या सांगण्यावरून योगिनी एकादशीच्या व्रतानें यास पूर्वस्थिति प्राप्त झाली (पद्म. उ. ५२).

२ खराचा अमात्य (वा. रा. अर. २३. ३२).

हेमवर्ण--गरुडाचा पुत्र.

२ रोचमानाचा पुत्र. हा पांडवांच्या बाजूस असून याचे घोडे कमलवर्णी व उत्तम होते (म. द्रो. २३. ६८ कुं.).

हेमवर्मन्—(हिरण्यवर्मन् पहा).

हेमसदन--एकादश रुद्रांपैकीं एक.

२ मगध देशचा राजा. याचा पुत्र बुध (स्कंद. १. २. ४०).

हेमा--एक अप्सरा. मयाची पत्नी. एक स्थळ निर्माण करून तेथें हिच्यासह मय राही. मयास तेथून इंद्रानें हाकून दिल्यामुळें हिनें तें स्थळ आपल्या स्वयंप्रभा सखीस दिलें (वा. रा. कि. ५०-५२; उ. १२; १ मय पहा).

हेमांग—(सू. इ.) एक राजा. यानें गरिबांकरितां देह झिजविला, पण विद्वानांकरितां कांहींहि केलें नाहीं. म्हणून यास अनेक जन्म आले. शेवटीं पालीच्या जन्मांत श्रुतदेव ब्राह्मणाच्या पादोदकानें व पुण्यांशानें याचा उद्धार झाला (स्कंद. १. १६).

हेमांगद—(सो. वसु.) वसुदेव व रोचना यांचा पुत्र.

२ (सू. इ.) एक राजा (स्कंद. २. ६).

हेमांगी--द्रविड देशच्या वीरवर्मन् राजाची स्त्री. प्रधान-कन्या कलेसह चित्रें पाहतां पाहतां इंद्रप्रस्थाचा देखावा पाहून हिला आपण पूर्वजन्मीं मोहिनी वेश्या असल्याचें आठवलें. तें पतीला सांगून तीं दोघें पापनाशार्थ प्रयागास जाऊन राहिलीं. तेथें यांस ब्रह्माविष्णूंचें दर्शन झालें (पद्म. उ. २२१-२२२).

हेरंब—शिवकांचींतील शिवभक्त. यास शिव व विष्णु यांचे दूत न्यावयास आले असतां त्यांत युद्ध झालें. पण शिवविष्णूंच्या मध्यस्तीनें तें मिटलें. नंतर हा प्रथम कैलासीं आणि नंतर वैकुंठीं गेला (पद्म. उ. २२२).

हैतनामन आर्हत--एक आचार्य (मै. सं. ३. ४. ६).

हैमवत--मणिवर व देवजनी यांचा पुत्र.

हैमवती--पार्वतीचे पैतृक नांव.

२ विश्वामित्राची स्त्री (म. उ. ११७. १३ कुं.).

३ कृष्णपत्नी. ही कृष्णाबरोबर सती गेली (म. मौ. ८. ७४ कुं.).

हैमिनी—जारुजाची कन्या, विक्रांताची स्त्री व चैत्राची माता. जातहारिणीनें अनमित्र व गिरिभद्रा यांच्या पुत्रास चैत्राचे जागीं ठेवून चैत्रास बोधाचे येथें नेऊन ठेविलें. विक्रांत त्या मुलाचें संस्कार करूं लागला असतां हे सर्व त्या मुलानें स्वतः ज्ञानी असल्यामुळें सांगितलें. तेव्हां विक्रांतानें चैत्रास परत नेलें (मार्क. ७३).

हैहय--(२ वीतहव्य पहा).

होड--एक ऋषि. यानें बकुलासंगमीं तप केलें (पद्म. उ. १३८).

होतृ—पारावत देवांपैकीं एक.

होत्रक—(सो. अमा.) भागवत व विष्णु यांच्या मतें कांचनाचा, वायुमतें कांचनप्रभाचा पुत्र सुहोत्र होय.

होत्रवाहन--एक राजर्षि. अंबेचा मातामह (अंबा पहा). यास संजय असेंहि म्हणत. हा कांहीं काळ पांडवांबरोबर द्वैतवनांत होता (म. व. २६. २४ कुं.).

होम--सुख देवांपैकीं एक.

ह्रस्वकर्ण--रावणपक्षीय एक राक्षस (वा. रा. सुं. ६).

ह्रस्वरोमन्--(सू. निमि.) भागवत व वायु यांच्या मतें स्वर्णरोमन्चा व विष्णुमतें सुवर्णरोमन्चा पुत्र. याचे पुत्र सीरध्वज व कुशध्वज.

ह्राद—हिरण्यकशिपु व कयाधू यांचा पुत्र.

१७).

परिशिष्ट पहिलें

कालनिर्णयकोश

श्रुति, स्मृति, सूत्रें व पुराणें हे ग्रंथ व यांतील ऐतिहासिक व्यक्ति यांच्या स्थलकालांविषयीं विद्वानांत अत्यंत मतभिन्नता आहे. पौराणिकपद्धतीची कालगणना थोडक्यांत पुढें दिली आहे. पण ती पद्धति सरसहा उपयोगांत आणलेली नाहीं. या पुस्तकांत तशा कालगणनेचें कोष्टक ब्रह्मन् शब्दावर व पुढें दिलें आहे. शिवाय अर्वाचीन पद्धतीनें झालेला कालनिर्णय आधारांसह शकावलीप्रमाणें नमूद केला आहे. त्यावरून आतांपर्यंत झालेल्या कालनिर्णयाची कल्पना येईल व जरूर तर मूळ विवेचन पाहून स्वतःलाहि मत बनवितां येईल.

या बाबतींत दोन प्रवाह उघड रीतीनें दिसून येण्यासारखे आहेत. एक परंपरित युधिष्ठिरशक मानणारांचा आणि दुसरा ज्योतिष व उपलब्ध वंशावळि यांच्या आधारांनीं परंपरित युधिष्ठिरशक नाकारणारांचा. परंपरा ही स्थिर असल्यानें तिच्या समर्थनाचे व्हावे तसे प्रयत्न अद्यापि झाले नाहींत. परंपरेचा अनुयायी वर्ग स्वाभाविकच मोठा असतो व त्यावर समर्थनाची विशेषशी जबाबदारीहि पडत नाहीं. तथापि कै. वि. का. राजवाडे व श्री. चिं. वि. वैद्य अशीं विद्वान् व झुंझार माणसें परंपरेच्या बाजूला आहेत. दुसऱ्या बाजूला श्री. के. ल. दप्तरी, कै. काळे, कै. दीक्षित, कै. टिळक अशीं सखोल अभ्यास करणारीं माणसें आहेत. परदेशी अभ्यासकांनींहि दुसऱ्याच पक्षाचा पाठपुरावा केला आहे. त्यामुळें भारतीय युद्धाचा काल (इ. स.पू. ३१०२ सोडून) इ. स.पू. अकराशें ते पंधराशेंच्या दरम्यान येऊन पडतो. दुसरा पक्ष जोरदार होण्याचें कारण पुराणांत परीक्षितापासून महापद्मनंदापर्यंत कारकीर्दींच्या वर्षांसुद्धां वंशावळि दिल्या आहेत हें होय. पुढें आम्हीं इ. स. पूर्वकालीन कालगणनापद्धति व कालनिर्णय आधारांसह नमूद केले आहेत.

पौराणिक काळ—पुढीलप्रमाणें पुराणांत कालाचें कोष्टक आढळतें. भागवतांत आरंभीं व मध्यें अधिक सूक्ष्मता असून घटकेची कल्पनाहि आहे.

२ त्रुटि =१ निमेष.
२ अर्धे निमेष =१ निमेष.
१५ निमेष =१ काष्ठा.
३० काष्ठा =१ कला.
३० कला =१ मुहूर्त.
३० मुहूर्त =१ अहोरात्र.
१५ अहोरात्र दिवस =१ पक्ष.
२ पक्ष =१ महिना.
६ महिने =१ अयन.
२ अयन =१ वर्ष.

४३ लक्ष २० हजार वर्षें (सौरमानाप्रमाणें) = पर्याय (कृत, त्रेता, द्वापर व कलि).

७१ पर्याय व कांहीं वर्षें = १ मन्वंतर (इंद्राचें आयुष्य).

१४ मन्वन्तरें = १ कल्प.

(भवि. ब्राह्म. २; मार्क. ४३; विष्णु. १. ३; मत्स्य. १४२; स्कंद. ६. १९४; ७. १. १०५; पद्म. सृ. ३).

मनुष्याचा महिना म्हणजे पितृंची अहोरात्र होय. त्यापैकीं शुक्लपक्ष दिवस व कृष्णपक्ष रात्र होय. तसेंच मनुष्यांचें वर्ष म्हणजे देवांचा अहोरात्र होय. त्यांपैकीं उत्तरायण दिवस होय.

कल्पांचीं नांवें पुढें देत आहें. त्यांत पहिली यादि मत्स्यांतील असून कंसांतील नांवें स्कंदांतील आहेत. दुसरी यादि वायूंतील असून कंसांत दिलेलीं नांवें लिंगांतील आहेत.

१ श्वेत, २ नीललोहित, ३ वामदेव, ४ रथंतर, ५ रौरव (रौक्म), ६ देव (प्राण), ७ बृहत्, ८ कंदर्प, ९ सद्य, १० ईशान, ११ तम (ध्यान), १२ सारस्वत, १३ उदान, १४ गरुड, १५ कौर्म, १६ नारसिंह, १७ समान (समाधि), १८ आग्नेय, १९ सोम, २० मानव (भावन), २१ तत्पुरुष (सुप्तमाली), २२ वैकुंठ, २३ लक्ष्मी (अर्चि), २४ सावित्री, २५ घोरकल्प (लक्ष्मी), २६ वाराह, २७ वैराज (गौरी), २८ गौरी (अंध), २९ माहेश्वर, ३० पितृ (मत्स्य. २८९; स्कंद. ७. १. १०५).

१ भव, भुव, (भवोद्भव), २ तप, ३ भव, ४ रम्भ, ५ ऋतु, ६ ऋतु, ७ वह्नि, ८ हव्यवाहन, ९ सावित्र,

१० भुव (शुद्ध), ११ उशिक, १२ कुशिक, १३ गंधर्व, १४ ऋषभ, १५ षड्ज, १६ मार्जालिय (मज्जालीय), १७ मध्यम, १८ वैराजक, १९ निषाद, २० पंचम, २१ मेघवाहन, २२ चिन्तक (चित्रक), २३ आकूति, २४ विज्ञाति (ज्ञान), २५ मनस् (सुदर्श), २६ भावदर्श (दर्श), २७ बृहत्, २८ श्वेतलोहित, २९ रक्त, ३० पीतवासस्, ३१ सित (असित), ३२ विश्वरूप (वायु. १. २१; लिंग. १.४).

ऋग्वेदांत युग शब्दाचा अर्थ दहा वर्षे असावा (ऋ. १.१५८. ६). संवत्सर, परिवत्सर, इद्वत्सर, अनुवत्सर व इदावत्सर अशा क्रमानें पंचसंवत्सरात्मक कालालाहि युग म्हणत असत (वायु. १. ३१. २७–२८). अथर्ववेदांत शत, अयुत व युग असा युग शब्दाचा उल्लेख आहे. त्यावरून युग म्हणजे अयुतापेक्षां जास्त वर्षांचें असें होतें (अ. वे. ८. २. २१). यावरून या वाङ्मयांतील कालगणनेविषयीं कल्पना येईल. चवदा मनु व त्यांची माहिती मनु शब्दावर दिली आहे.

कलिकाल किंवा युधिष्ठिरशक—कालगणनेंत कलियुगाचा उपयोग ज्योतिषग्रंथांत आणि पंचांगांत करितात. ताम्रपटादि लेखांत याचा उपयोग फारसा आढळत नाहीं. सांप्रत व्यवहारांत हें वर्ष कोठेंहि नाहीं. शकांत ३१७९ व सनांत ३१०२ मिळवून गत कलिवर्ष निघतें. या कालाचा उल्लेख स्कंदांत आढळतो (नंद, शूद्रक पहा).

सप्तर्षिशक—कधीं कधीं या कालास 'लौकिककाल' अथवा 'शास्त्रकाल' म्हणतात. सांप्रत हा काल काश्मिरांत व त्याच्या आसपास प्रचारांत आहे. अल्बेरुणीच्या वेळीं (शक ९५२) हा काल मुलतान आणि इतर कांहीं प्रांतांत चालू होता. याच कालाच्या वर्षांनीं राजतरंगिणी ग्रंथ सांगितला गेला. सप्तऋषींना गति आहे, ते शंभर वर्षांत एक नक्षत्र आक्रमितात आणि २७०० वर्षांत भचक्र फिरतात. म्हणून या कालगणनेंत २७०० वर्षांचें चक्र मानतात. मोजतांना शंभर वर्षे भरल्यावर पुनः पहिलें, दुसरें वर्ष असें मोजण्याचा प्रचार आहे. शतकें सोडून दिलीं तर सप्तर्षिवर्षांत ४६ मिळविले म्हणजे चालू पद्धतीचें शकवर्ष आणि २४–२५ मिळविले म्हणजे इ. स.चें वर्ष अशीं निघतात. काश्मीरांतील ज्योतिषांच्या मतांप्रमाणें कलिवर्ष २७ चैत्र शु. १ या वर्षीं सप्तर्षिकालाचा आरंभ झाला. पुराणांत सप्तर्षिकालाचा वरीलप्रमाणें उल्लेख आहे (वायु. २. ३७. ४१०–४१७; भा. १२. २. २६–३१; ब्रह्मांड. ३. ७४. २३१–२४०; विष्णु. ४. २४. ३३; मत्स्य. २७३. ३९–४४).

परशुरामशक–हा शक सध्यां मलबार प्रान्तांत मंगलोरपासून कुमारीपर्यंत व तिनेवेल्ली जिल्ह्यांत सुरूं आहे. याचें वर्ष सौर आहे. मलबारच्या उत्तरभागांत कन्या महिन्यापासून, दक्षिणभाग व तिनेवेल्लीप्रान्त यांत सिंहमासापासून सुरुवात होते. याचें चक्र एक हजार वर्षांनीं होतें. हलीं चवदावें चक्र आहे. शकवर्ष ७४७ या वर्षीं परशुरामशक पहिला होता. याच्या पूर्वी हा शक प्रचारांत असल्याचा पुरावा नाहीं. सनांतून ८२४।८२५ वजा केले म्हणजे परशुरामशक येतो.

हिब्रुशक—इ. स. पू. ७ ऑक्टोबर ३७६१ पासून ज्यू लोकांच्या वर्षगणनेस सुरुवात होते.

विक्रमसंवत्—इ. स. पू. ५७।५८ व्या वर्षी हा शक सुरूं झाला. हा काल गुजराथ व बंगालखेरीज सर्व उत्तर हिंदुस्थानांत प्रचलित आहे. याचें वर्ष नर्मदेच्या उत्तरेस चैत्रादि आहे व महिने पूर्णिमान्त आहेत. गुजराथेंत वर्ष कार्तिकादि आहे.

संक्षेपांचें स्पष्टीकरण

(इतर पुस्तकें व लेख यांचा स्पष्ट निर्देश केला आहे).

गी. र. गीतारहस्य.
ध. र. धर्मरहस्य.
ध. शा. History of Dharmashastra.
पु. नि. पुराणनिरीक्षण
भा. का. नि. भारतीय युद्धकालनिर्णय.
भा. ज्यो. भारतीय ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास.
भा. सा. भारतसावित्री.
म. उ. महाभारताचा उपसंहार.
रा. का. नि. रामचंद्रजन्मकालनिर्णय.
ह. प्र. हरप्रसादशास्त्रींची प्रस्तावना (Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collections).

स्मिथ—The Early History of India, 4th Edition 1924, by Vincent A. Smith.

रॅप्सन—The Cambridge History of India, Vol I. Ancient India 1922, by E. G. Rapson.

डॉ. बेलवलकर–Systems of Sanskrit Grammar 1915, by S. K. Belvalkar.

इ. स. पू.–इसवी सनाच्या पूर्वी.
श. पू.–शालिवाहन शकापूर्वी.

कालनिर्णय

अग्निपुराण—इ. स. पू. १०१–७६ (ध. र. २२६). इ. स. ५००-५५० (पु. नि. १०२). इ. स. ८००-९०० (ह. प्र. १४७).

अजातशत्रु—(शिशु. भविष्य.) इ. स. पू. ४८८ (दसरी, सहविचार ७. १).–मृत्यु इ. स. पू. ५२७ (रॅप्सन).

अधिसीमकृष्ण—(सो. पूरु. भविष्य.) कृत, त्रेता, द्वापर व कलि या चार युगांचीं मिळून १००० वर्षे पूर्ण झालीं, म्हणजे द्वादशवार्षिक सत्र करीत. त्याप्रमाणें हा दुसऱ्या द्वादशवार्षिक सत्राचे वेळीं राज्य करीत होता (ध. र. १५०).

अभिमन्यु—पांडव अज्ञातवासांतून प्रगट झाल्यावर आषाढ शुद्ध पक्षांत विवाह व मार्गशीर्ष शुद्ध द्वादशीस निधन (भा. का. नि.), मार्गशीर्ष शुद्ध अष्टमीला निधन (भा. सा.).

अशोक—(मौर्य. भविष्य.) राज्याभिषेक इ. स. पू. २७३ (गौरीशंकर ओझा).

आंध्र—(आंध्र. भविष्य.) इ. स. २५० त शेवट (पु. नि. २३७). आरंभ इ. स. पू. २४० किंवा २३०–व शेवट इ. स. २२५ (स्मिथ). मगध जिंकिला इ. स. पू. ५५ (दप्तरी, सहविचार ७. ५).

आपस्तंबसूत्र—इ. स. पू. ३ रे शतकाहून पलीकडे (S. B. E., Vol. II. Intro. P. 43; Vol. XIV. Intro. P. 43;), इ. स. पू. ३ रे शतकाच्या अलीकडे (गी. र. ५६१–५६२). इ. स. पू. १४२० (चिं. वि. वैद्यकृत संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास; इंग्रजी ३. ७३). इ. स. पू. ६००–३०० (ध. शा. ४५).

आपिशलि—(व्याकरणकार) इ. स. पू. ७००–७५० (डॉ. बेलवलकर).

आयु—(सो. पुरूरवस्) इ. स. पू. २१८७-२१०० (पु. नि. ३२७). इ. स. पू. २१०२ (दप्तरी ६.३)

आश्वलायन गृह्यसूत्र—इ. स. पू. १००(म. उ. ५३).

इक्ष्वाकु—इ. स. पू. २६०० (पु. नि. ३१५). इ. स. पू. २१०२; इ. स. पू. २१२७ (दप्तरी, सहविचार ६.२).

इडाविडा—इ. स. पू. १६६४ (रा. का. नि. ४६).

उदयन—(सो. कुरु. भविष्य.) इ. स. पू. ६०० (पु. नि. २७९).

उपनिषद्—इ. स. पू. ५५० च्या पूर्वी.

उपवर्ष—(पाणिनि पहा).

उलूक–मार्गशीर्ष वद्य अमावास्येला वध (भा. सा.).

उशनस्स्मृत—(स्मृति पहा).

ऋग्वेद—श. पू. ३००० हून प्राचीन (भा. ज्यो. १२९).कांहीं सूक्तें इ. स. पू. ४०००(वेदकालनिर्णय९०;९९). इ. स. पू. १२०० (मॅक्समुल्लर). इ. स. पू. २५००० (अविनाशचंद्रदास, वैदिक इंडिया). इ. स. पू. ६६००० (अमळनेरकर, ६). यांतील कांहीं सूक्तें पुष्कळ प्राचीन आहेत; पण संहितीकरण भारतीय युद्धाच्या वेळीं कृष्णद्वैपायन व्यासानें केलें. इ. स. पू. ३१०२–१६६२ वेद (ध.र.२०४–२०६).

कंस—इ. स. पू. १२३७ वध (दप्तरी, सहविचार. ७.१ विविधज्ञानविस्तार १९२९ मे).

कपिलसंहिता—इ. स. ११००-१२०० (ह. प्र. २१८).

कर्ण—मागशीर्ष वद्य चतुर्दशीला वध (भा. सा.).

कर्दम—हा पूर्वकल्पांतील चाक्षुष मन्वंन्तरांत (पु. नि. ३०७).

कलि—प्रारंभ इ. स. पू. ३१०२.

कल्कि—इ. स. पू. ४०२ (ध. र. २२६).

कश्यप—इ. स. पू. ५६९४ (पु. नि. ३०९).

काकवर्ण—(शिशु. भविष्य.) इ. स. पू. ७०० हून प्राचीन (पु. नि. ३२४). इ. स. पू. ५७२–५५४ (दप्तरी, सहविचार ७.१).

काण्वराजे—(काण्व. भविष्य.) इ. स. पू. ७३-२७ (स्मिथ). इ. स. पू. १००–४५ (दप्तरी, सहविचार९.१)

कात्यायन—वार्तिककार. इ. स. पू. ५००–४०० (पु. नि. २९१). इ. स. पू. ६००-४०० (डॉ. बेलवलकर).

२ पारस्करसूत्रकार. इ. स. पू. १००० (चिं. वि. वैद्यकृत संस्कृतवाङ्मयाचा इतिहास, इंग्रजी).

कात्यायनस्मृति—इ. स. ४००–६०० (ध. शा. २१८).

किलकिल—(कैनकिल) इ. स. ५५० त शेवट (पु. नि. २३७).

कूर्मपुराण—इ. स. २ रें शतक (ह. प्र. १८७). इ. स. ५०० पूर्वी (पु. नि. १४७).

कृष्ण—(सो. वृष्णि.) इ. स. पू. १२५१–११७५ (दप्तरी, सहविचार ७. १). इ. स. पू. १२८९ निर्वाण (पु. नि. २६१).

२ (आंध्र. भविष्य.) इ. स. पू. १६८–१५० (पु. नि. २१८).

क्षेमक—(सो. पूरु. भविष्य.) इ. स. पू. ३८४ (पु. नि. २७९; ३२७). इ. स. पू. ८०१ मध्यें शेवट असावा (दप्तरी, सहविचार ६. ५).

गरुडपुराण—इ. स. ३ रें शतक (ह. प्र. १९३).

गर्ग—(यादवपुरोहित) इ. स. पू. ११८१ (पु. नि. २५०).

गर्गसंहिता—इ. स. पू. १४५ (म. उ. ४७). इ. स. १० वें शतक (ह. प्र. २१७).

गुप्त—इ. स. ३१९-४९९ पर्यंत (पु. नि. २२७).

गोनर्द किंवा (कल्हणमतें) **गोनंद**—इ. स. पू. १२६३ (पु. नि. २४५). हा राजा जरासंधाच्या बाजूनें कृष्णाशीं लढण्यास गेला असतां बलरामाकडून मारिला गेला (राजतरंगिणी. १. ५०-७०). श. पू. १३१५ (दप्तरी, सहविचार, राजतरंगिणीनिरीक्षण; कंसवध, विविधज्ञानवि. ६०.५).

२ इ. स. पू. ११९२-११८२ (पु. नि. २४६).

गौतमधर्मसूत्र—इ. स. पू. ६००-४०० (ध. शा. १९). इ. स. पू. ६०० (ध. र. २३०).

गौतमस्मृति—(स्मृति पहा).

गौतमीपुत्र—(आंध्र. भविष्य.) इ. स. १४२-१६३ (पु. नि. २१९).

घटोत्कच—मागशीर्ष वद्य एकादशीला मध्यरात्रीं वध (भा. सा.).

चंद्रगुप्त—(मौर्य भविष्य.) इ. स. पू. ३१२ त राज्याभिषेक (पु. नि. १९३, २०४, ३१५). इ. स. पू. ३११-त राज्याभिषेक (दप्तरी, सहविचार ९.१) इ. स. पू. ३२१-२९७ (रॅपसन).

चाक्षुष मनु—इ. स. पू २४२२ (रा. का. नि.).

चार्वाक—युधिष्ठिरशक ६६१ (जैनग्रंथ).

जनमेजय पारीक्षित—(दुसरा) इ. स. पू. ११८७ (पु. नि. २७७).

जयद्रथ—मार्गशीर्ष वद्य नवमीला वध (भा. सा.)

जरासंध--इ. स. पू. १२१० त मृत्यु (दप्तरी, सहविचार ७. १).

जातूकर्ण्यस्मृति—इ. स. २००-४०० (ध. शा. १२०).

१ **जैमिनि**--जैमिनिसूत्रें इ. स. पू. ६००-५००. जैमिनिअश्वमेध इ. स. पू. १०० (पु. नि. ८२).

तृणबिंदु--इ. स. पू. १६९४ (रा. का. नि. ४६).

तैत्तिरीयसंहिता—कै. टिळकांच्या मतें इ. स. पू. २३५० व बेंटले प्रभृतींच्या मतें इ.स. पू. १४२६ (वेदकाल-निर्णय २६).

दक्ष--(प्रजापति) इ. स. पू. ५७७४ (पु. नि.३१४). (स्वायंभुवांतील) इ. स. पू. २६५४ (दप्तरी, सहविचार ६. २).

(चाक्षुषांतील) इ. स. पू २२०६-२१५० पर्यंत राज्य (दप्तरी, सहविचार ६. २).

दक्षस्मृति—(स्मृति पहा).

दिवाकर—(सू. इ. भविष्य.) इ. स. पू. ११०६ (ध. र. १७१).

दीर्घतमस्--इ. स. पू. २००० (पु. नि. २८१).

दुर्योधन--मार्गशीर्ष वद्य अमावस्येला वध (भा. सा.

देवलस्मृति—इ. स. ४००-६०० (ध. शा. २२१).

द्रुपद—मार्गशीर्ष वद्य त्रयोदशीला सकाळीं वध(भा.सा.). सावित्री).

द्रोण—मार्गशीर्ष वद्य द्वादशीला वध (भा. सा.).

धृष्टद्युम्न—मार्गशीर्ष वद्य अमावस्येला वध (भा. सा.).

नंद--(नंद. भविष्य.) इ. स. पू. ३८४-३१२ (पु. नि. २०२). इ. स. पू. ४२२-३२२ (ध. र. २१७). Sacred Books of the Hindoos, Vol. XVII, Part 1, p. 68).

नारदपुराण— यांतील इतर पुराणांची सूचि इ. स. ५००-६०० च्या पूर्वीची (पु. नि. ९४).

नारदस्मृति—इ. स. १०० ते ३०० (ध. शा. २०५).

नारायण--(कण्व. भविष्य.) मृत्यु इ. स. पू. ६५ (दप्तरी, सहविचार ९.१).

निमि--(सू. निमि.) इ. स. पू. २१०२ (पु. नि. २७८).

नृसिंहपुराण—इ. स. १४०० च्या पूर्वी (ह. प्र.).

पंचशिख—इ. स. पू. २१०२ (पु. नि. २७८). २ बुद्धाचा समकालीन (म. उ. ५९).

पतंजलि—महाभाष्यकार इ. स. पू. १५०-१०० (म. उ. ५८). इ. स. पू. १४० (पु. नि.२८९).

पतंजलीचें योगसूत्र—इ. स. पू. १०० (म. उ. ५८).

पद्मपुराण--इ. स. चवदावें शतक.

परशुराम—इ. स. पू. १५८८ त जन्म (पु. नि. २६७).

पराशरस्मृति—इ. स. १००-५०० (ध. शा १९५).

परीक्षित्—(सो. कुरु.) इ. स. पू. १२६३ (पु. नि. १९१).

पाणिनि—व्याकरणकार. इ. स. पू. १२००-१६०० (पु. नि. २९१-२९२). इ. स. पू. १२००-९०० (वि. का. राजवाडे, इ. सं. मं. १८३२).

पालक—(प्रद्योत. भविष्य.) इ. स. ४७० (पु. नि. १९२).

पुरूरवस्—इ. स. पू. २१७७ (पु. नि. २७७, २७९). याच वेळीं पहिलें द्वादशवार्षिक सत्र झालें (ध. र. १५०).

पुलस्त्यस्मृति—इ. स. ४००–७०० (ध. शा. २२८).

पुलोमत्—(आंध्र. भविष्य.) इ. स. २४९-२५० (पु. नि. २२०). इ. स. २११–२२५ (स्मिथ).

पुष्पमित्र—(शुंग. भविष्य.) इ. स. पू. १७५–१३९ (पु. नि.२८९). जन्म इ.स.पू. २१३; अश्वमेधारंभ इ. स. पू. १७५ (युगपुराण). इ. स. पू. १८४–१४८ (रॅपसन).

पृषदश्व—इ. स. पू. २१०२ (पु. नि. २७९).

प्रद्योत—(प्रद्योत. भविष्य.) इ. स. पू. ४७० (पु. नि. १९२). इ.स. पू. ९२०–७८२ Sacred Books of the Hindoos, Vol. XVII, Part 1, p. 58).

प्रसेनजित्—(सू. इ. भविष्य). इ. स. पू. ६०० (पु. नि. २७९). हा बुद्धाच्या वेळीं राज्य करीत होता.

बलि—(असुर) इ. स. पू. १६७८ त इंद्र झाला (दसरी, सहविचार ६. २).

बुद्ध—इ. स. पू. ७९४–५१० (पु. नि. २६७). इ. स. पू. ४७५ त मृत्यु (म. उ. ४७). मृत्यु इ.स.पू.४८० (दसरी सहविचार, ६. २).

बृहद्रथ—(सो. मगध.) इ. स. पू. १४०१ (दसरी, सहविचार ७. १).

बृहस्पति स्मृति—इ.स.२००-४००(ध.शा.२१०). इ. स. सातवें शतक (S. B. E. Vol. ३३. २७६).

बौधायन सूत्र—इ. स. पू. ४०० (S. B. E. Vol. XIV, Intro. p. XV) श. पू. ४०० (गी. र. ५६२).

बौधायनधर्मसूत्र—इ. स. पू. ५००–२०० (ध. शा. ३०).

बौधायनस्मृति—इ. स. पू. ४०२ (स्मृति पहा).

ब्रह्मपुराण—इ. स. ५ व्या शतकापर्वी.

ब्रह्मवैवर्तपुराण—इ. स. पू. ८००-९०० (ह. प्र. १५९).

ब्रह्मांडपुराण—इ. स. ५ शतकांहून प्राचीन. इ. स. ४०० पूर्वी (पु. नि. १४३).

भगदत्त—याचा वध मार्गशीर्ष वद्य दशमी (भा. सा.).

भगवद्गीता—इ. स. पू. २०० (विंटरनिझ). श. पू. ५०० च्या पलीकडे (गी. र. ५६४) दोन हजार ते एक हजार (चिं. वि. वैद्यकृत संस्कृत वा. इ.त इंग्रजी, पा. ४. ४६. ८९) इ. स. पू. ११९७ (ध. र. १६६-१७२ सहविचार ६. ५). मार्गशीर्ष शुद्ध १३ (भारतसावित्री, नीळकंठी टीका, चिं. वि. वैद्य, संस्कृत वा. इ.), गीतेची तिथि मार्गशीर्ष शुद्ध ११ (ज. स. करंदीकर), अमावस्या (दसरी).

भर्तृहरि—सुमारें इ. स. ६१० (पु. नि. २९१).

भविष्यपुराण—इ. स. पू. पांचव्या शतकापूर्वी.

भागवत—इ. स. ९ वें शतक (दा. ना. आपटे, विविध-ज्ञानविस्तार, १९२३ डिसेंबर) इ. स. ८०० पूर्वी (पु.नि. ९०). इ. स. पू. ३९८ (ध. र. २१७).

भारतीय युद्ध—श. पू. ६३०६ (विसाजीपंत लेले). श. पू. ५०७८ (जनार्दन बाळाजी मोडक). श. पू. ३१८० (पुराणमताभिमानी लोक व चिं. वि. वैद्य). श. पू. २५२६ (वराहमिहिर, राजतरंगिणीकार कल्हण पंडित). २०१४ (ज. स. करंदीकर, चित्रमयजगत् ६।११।२३). श. पू. १५७८ (लो. टिळक, दीक्षित भा. ज्यो. १२५. १२७, कांहीं पाश्चात्य ग्रंथकार). श. पू. १४७८ (रमेशचंद्र, दत्तप्रभृति इतिहासकार). श. पू. १२७२ (वॉल्डी अय्यर). इ. स. पू. १२६३ (पु. नि. २६३). इ. स. पू. ११५१ (डॉ. सीतानाथ प्रधान). इ. स. पू. ११९७ (दसरी भारतीय युद्धकालनिर्णय पा. ४८).

भास—(कवि) इ. स. २००–३०० (गी. र. ५५५). श. पू. २००–३०० (पं. गणपतिशास्त्री .) पण शकानंतर दोनतीनशें वर्षे याचा काल कित्येक मानितात (गी. र. ५६०–५६१)

भीष्म—मार्गशीर्ष वद्य अष्टमी पतन (भा. सा.). पतनापासून ५८ व्या दिवशीं निर्याण. माघ शु. ८ला निर्याण.

मगधराजे—इ. स. पू. १९२०–९२० (Sacred Books of the Hindoos, Vol. XVII, Part 1st, p. 67).

मत्स्यपुराण—इ. स. पू. २ रे शतकाहून प्राचीन (ह. प्र. १९१; पु. नि. १५२.)

मनु—(स्वायंभुव) इ. स. पू. २६७० (रा. का. नि. ५५).

मनुस्मृति—इ. स. पू. १५२ (स्मृति पहा).

मन्द—असुरदेशचे शूद्र राजे इ. स. पू. ७००–५५० (पू. नि. २९४).

मन्वंतर—

१ स्वायंभुव मन्वंतर–इ. स. पू. २६७० पासून.
२ स्वारोचिष ,, } इ. स. पू. सुमारें २६६६ पासून.
३ उत्तम ,, } सुमारें २६२२ पावेतों.
४ तामस ,,
५ रैवत ,, इ. स. पू. सुमारें २६२२ पासून
६ चाक्षुष ,, इ. स. पू. २४२२ पासून २१५० पर्यंत.
७ वैवस्वत ,, इ. स. पू. २१५० पासून पुढें.
८ सावर्णि इ. स. पू. १६७८
९ शीघ्रपुत्र शांति इ. स. पू. १३३०
१० दिवाकर इ. स. पू. १११०
११ सुपर्ण इ. स. पू. ९५० (रा. का. नि. ४६-५६).

मरु—(सू. इ.) इ. स. पू १३३० (ध. र. १६५).

महानंदिन्—(शिशु. भविष्य.) इ. स. पू. ३८४ (पु.नि. २७९). अंत इ.स. पू.४१२ (दसरी,सहविचार७. १).

महापद्म—(नंद. भविष्य.) राज्याभिषेक काल इ. स. पू. ३९८. शिशुनागाशीं याचा चवदा वर्षे झगडा चालला होता (दप्तरी). परीक्षिताच्या जन्मापासून १०५० वर्षांनीं याला राज्याभिषेक आला.

महाभारत—चेदि संवत् १९७ म्हणजे शके ३६७च्या गुप्त राजांच्या शिलालेखावरून हा ग्रंथ तत्कालीं एक लक्ष होता. त्यावरून शके ३६७ च्या पूर्वी निदान एकदोन शतकें तसा अस्तित्वांत असला पाहिजे. हा शिलालेख Inscriptionum Indicarum नांवाच्या पुस्तकाच्या तिसऱ्या खंडांत पृ. १३४ वर दिला आहे व त्याचा उल्लेख कै. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं आपल्या भारतीय ज्योतिःशास्त्र पृ. १०८ वर केलेला आहे. म्हणजे हल्लींच्या महाभारताचा काल शकापूर्वी ५०० वर्षे येतो, असें कै. शं. बा. दीक्षित यांचें (भा. ज्यो. ८७-९०, १११ व १४७) व कै. लो. टिळक यांचें मत आहे (गी. र. ५५७). इ. स. पू. ३९८ (ध. र. २१७).

महावीर—जैन इ. स. ५२७ त निर्वाण (पु. नि. १९२-१९३).

मांधातृ—इ. स. पू. २१८० त जन्म (पु. नि. २६७). इ. स. पू. १६४२ (दप्तरी, सहविचार ६.२).

मार्कंडेय पुराण—याचा शंकराचार्य, बाणभट्ट व मयूरभट्ट यांनीं निर्देश केला आहे.

मेधातिथि—(दीर्घतमस् पहा).

मैत्र्युपनिषद—इ. स. पू. १९०० (चिं. वि. वैद्यकृत संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास, इंग्रजी).

मौर्यराजे—इ. स. पू. ३१२- १७५ (पु. नि. २१५). इ. स. पू. ३२२ ते १८५ (स्मिथ).

यमस्मृति—(स्मृति पहा).

ययाति—इ. स. पू. २१०२ (पु. नि. २७९). इ. स. पू. २०४२ (ध. र. २०९).

याज्ञवल्क्यस्मृति—इ. स. पू. ३००–इ. स. १०० (ध. शा. १८४). इ. स. पू. १०२ (ध. र. २२७).

यास्क—इ. स. पू. १००० (पु. नि. २९१). इ. स. पू. ८०० (डॉ. बेलवलकर).

युधिष्ठिर—इ. स. पू. १२६३ (पु. नि. २६३).

युधिष्ठिरशक—इ. स. पू. ३१०२ (परंपरा). इ. स. पू. २२०० (ज. स. करंदीकर, चित्रमयजगत् ६।११।२४). श. पू. २५२६ (राजतरंगिणी). इ. स. पू. १९२० आर्यभट व वि. का. राजवाडे यांनीं परंपरेला पुष्टि दिली आहे. वृद्ध गर्गाचें वचनहि लावून दाखविलें आहे.

यौवनाश्व—इ. स. पू. २१७० (पु. नि. २७९).

रजि—(सो. पुरूरवस्) इ. स. पू. १६५० यानें प्रह्लादापासून इंद्रपद घेतलें (दप्तरी, सहविचार ६. २).

राम—जन्मकाल श. पू. २४८० (रामायणसमालोचना, पृ. २४१).

सर विल्यम जोन्स यानें इ. स. पू. २०२९ वे वर्षी राम होता असें ठरविलें आहे. इ. स. पू. ९५० हा रामाचा काल हॅमिल्टन यानें ठरविला आहे. रामाचें जन्मपत्रिकेवरून रामजन्म इ. स. पू. ९४० वे वर्षी झाला असें वेंटले या ज्योतिषाचें मत आहे. यानेंच दुसऱ्या ठिकाणीं रामाचा काल इ. स. पू. १२४९ असावा असें मत दिलें आहे. विल्फोर्ड याला राम इ. स. पू. १६०० ते १७०० च्या मधील कालांत झाला असें वाटतें. गॉरशिओ यानें आपल्या रामायणावरील निबंधांत रामाचा काल इ. स. पू. १४ वें शतकाचा प्रारंभ इतका ठरविला आहे (श्रीरामायणसमालोचना ५७).

रामजन्म इ. स. पू. १६०९ व अखेर १५३० मध्यें झाली. एकोणिसावे वर्षी विवाह, २५ व्या वर्षी वनवास, ४० वर्षे राज्य केलें (रा. का. नि.).

याचा काल इ. स. पू. १५६८ होय (पु. नि. २६७; २७९).

रामायण—रामायणाचे कालनिर्णयाचे बाबतींत मतभेद फार झाले आहेत. म्हणजे श. पू. ८॥ लक्ष वर्षांपासून इ. स. २९५ पर्यंत निरनिराळे काल, निरनिराळ्या विद्वानांनीं रामायणाचे ठरविले आहेत. वेंटले या ज्योतिषानें रामायण रचनेचा काल इ. स. २९५ ठरविला आहे. प्रो. याकोबीचे मतें रामायणकाल इ. स. पू. ६०० वर्षे आहे. मॉनियर विल्यम्सचे मतें तो इ. स. पू. ५०० आहे. टॉडचे मतें इ. स. पू. १०० हाच रामायणकाल आहे. गेन्शाम् नांवाच्या ज्योतिषाच्या मतें इ. स. पू. १०५ मध्यें रामायण झालें असें आहे. कै. न्या. तेलंग यांचें मत इ. स. पूर्वी कांहीं शतकें रामायणाची रचना झाली असावी असें आहे. रा. ब. वैद्य यांनीं रामायणाची पुनर्रचना होऊन बनलेली आवृत्ति इ. स. पू. १०० च्या सुमारास झाली, असें ठरविलें आहे.

कै. दीक्षित यांनीं रामायणाचा कांहीं भाग श. पू. १५००, नंतरचा व कांहीं भाग त्यापूर्वीचा असावा असें सांगितलें आहे. रा. रा. म. गो. अभ्यंकर यांनीं रामायणकाल इ. स. पू. २५०० पासून इ. स. पू. ४००० पर्यंत केव्हां तरी असावा असा तर्क केला आहे. ज्ञानकोशकारांनीं इ. स. पू. २३५० वर्षे हा रामायणकाल ठरविला आहे. कीथ यानें याचा काल इ. स. पू. ४०० ठरविला आहे. प्रो. वेबर यानें तो इ. स. पू. २०० ठरविला आहे (श्रीरामायण–समालोचना, २. ५७; १०७).

रावण–राज्यकाल इ. स. पू. १६२३-१५७१ (रा. का. नि.).

रैवत—(मनु) इ. स. पू. २६२२ (रा. का. नि. ५५).

लगध—याचा काल इ. स. पू. १४०० किंवा १२०० (म. उ. ५७). इ. स. पू. ११८१ (पु. नि. २५०). इ. स. पू. १४०० (भा. ज्यो. ८८). याच्या वेदांग ज्योतिषाचा काल लो. टिळकांच्यामतें इ. स. पू. १२६९-११८१ (ओरायन ३७-३८ टीप इंग्रजी).

लिखितस्मृति—इ. स. पू. (४०२-२०२ (ध. र. २३७).

वराहपुराण—इ. स. पू. ११०० (पु. नि. १२८).

वराहमिहिर—इ. स. ६०० (ध. शा. ६९). जन्म इ. स. ५१८ (दप्तरी, सहविचार ७.५).

वसिष्ठ-स्मृति—इ. स. पू. ६०० (ध. र. २३७).

वामनपुराण—इ. स. २ रें शतक (ह. प्र. १८३).

वायुपुराण—इ. स. पू. २०३८ (ध. र. १६४). सध्याचें इ. स. ६२० पूर्वी (पार्गि. ५०). इ. स. ४०० पूर्वी (पु. नि. ७०).

विक्रमादित्य--१ (विळव पहा), २ (स्वातिकर्ण पहा).

विलव—(आंध्र. भविष्य.) पहिला विक्रमादित्य. याच्या मगधाविजयाचा काल श. पू. १३३ (दप्तरी, सहविचार, ७.५).

विष्णुपुराण—इ. स. ३ रें शतक (ह. प्र.). इ. स. ५ व्या शतकाच्या सुमारास (पार्गि. ८०).

विष्णुस्मृति—(स्मृति पहा).

वृषसेन—मार्गशीर्ष वद्य द्वादशीला सकाळीं वध (भा. सा.).

वेदांतसूत्रें--इ. स. पू. १५०-१०० (म. उ. ५१). सध्याचीं सूत्रें बौद्ध, जैन व पांचरात्र यांच्या खंडणामुळें तदुत्तरकालीन आहेत.

वैवस्वतमनु--इ. स. पू २५५० (पु. नि. २७९). इ. स. पू. २१५० आरंभकाल (रा. का. नि. ४७).

व्यास--पांडवपितामह. जन्म १२९३-१२८९ (दप्तरी, सहविचार ६. ३; ध. र. २१८). दुसरा व्यास भागवतकार, बुद्धानंतर इ. स. पू. ४०० च्या पूर्वी (ध. र. २१८). यानेंच महाभारतातील शांतिपर्व व अनुशासनपर्व रचिलें.

व्यासस्मृति--इ. स. २००-५०० (ध. शा. २३८).

शकुनि--मार्गशीर्ष वद्य अमावास्येला वध (भा. सा.).

शंकराचार्य--इ. स. ७८८-८२० (ध. शा. २६१). जन्मशक ६१० (गी. र. ५५९).

शंखस्मृति--इ. स. पू. ४०२-२०२ (ध. र. २३७).

शतपथब्राह्मण--श. पू. ३१०० (भा. ज्यो. १२८). इ. स. पू. २५०० (रामायण-समालोचना ८. ४१). इ. स. पू. १४२२, उत्तरार्ध १.२२ (विविधज्ञानवि. १९२८ पा. २७-२८).

शतानीक—(सो कुरु. भविष्य) इ. स. पू. ६०० (पु. नि. ३२६).

शल्य--मार्गशीर्षवद्य अमावस्येला वध (भा. सा.).

शाकटायन—व्याकरणकार, इ. स. पू. १००० (डॉ. बेलवलकर).

शातातप--(स्मृति पहा).

शालिवाहन--(स्वातिकर्ण पहा).

शालिशूक—(मौर्य. भविष्य.) सुमारें इ. स. पू. २१९ नंतर कांहीं वर्षें (पु. नि. ३१७).

शिखंडिन्--मार्गशीर्ष वद्य अमावास्येला वध (भा.सा.).

शिवपुराण--सुमारें ३ ऱ्या शतकांपूर्वी.

शिशुक--(आंध्र. भविष्य.) इ. स. पू. १९१-१६८ (पु. नि. २१८).

शिशुनाग--(शिशु. भविष्य.) इ. स. पू. ७८२-४२२ (Sacred Books of the Hindoos, Vol. XVIII, Part I, p. 68). इ. स. पू. ६४२-३२० (स्मिथ).

शुक--दुसऱ्या व्यासाचा पुत्र.

शुंग—(शुंग. भविष्य.) इ. स. पू. १८५-७३ (स्मिथ). इ. स. पू. ६३ व्या वर्षी आंध्रांनीं पाडाव केला (भाऊ दाजी लेखसंग्रह, १२६-१३१).

शुचि—(सो. मगध. भविष्य.) इ. स. पू. ९६७-९३८ (ध. र. १७२).

शूनक—(सो. क्षत्र.) इ. स. पू. २०५० (पु. नि. २८५-२८६).

२ इ. स. पू. ११०२-१०९० (पु. नि. २८६). शतानीकपुत्र जनमेजयाचा समकालीन.

श्रीशातकर्णि--(आंध्र. भविष्य.) इ. स. पू. १५०-१४० (पु. नि. २१८).

श्वेतकेतु—इ. स. पू. २१०२ (ध. र. १७९).

संवर्तस्मृति--(स्मृति पहा).

सहस्रार्जुन--(सो. सह.) इ. स. पू. १५८७-१५६७ (पु. नि. २८४).

सावर्णि मनु—इ. स. पू. १६७८-१६७४ (ध. र. २०६).

सुपर्ण—(सू. इ. भविष्य.) इ. स. पू. ९५० (ध. र. १७१).

सुमित्र—(सू. इ. भविष्य.) इ. स. पू. ३८४ मृत्यु (पु. नि. २१४; २७९). इ. स. पू. ६०१ (दप्तरी, सहविचार ६. २).

सृष्ट्युत्पत्तिशक—पौराणिक कालगणनेप्रमाणें गतकाल एक अब्ज, त्र्याहाण्णव कोटि, आठ लक्ष, त्रेपन्न हजार, चौतीस (१९६०८५३०३४). भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांच्या मतानें दीड अब्ज ते तीन अब्ज वर्षे. बायबलमधील अशरच्या मतें इ. स. पू. ४००४; सध्यांच्या मताप्रमाणें इ. स. पू. ४७१४.

स्मृति—

याज्ञवल्क्यस्मृति—सुमारें इ. स. पू. १०२.
भृगुप्रोक्त मनुस्मृति— ,, ,, १५२.
बृहस्पतिस्मृति— ,, ,, १२७.
विष्णुस्मृति— ,, ,, १७५ मध्यें किंवा त्यानंतर लवकरच भृगुप्रोक्त मनुस्मृतीच्या पूर्वी.
गौतमस्मृति—सुमारें इ. स. पू. ६०२.
व्यासस्मृति—महाभारताचा काल.
बौधायनस्मृति—सुमारें इ. स. पू. ४०२.
वसिष्ठस्मृति—गौतमस्मृतीनंतर इ. स. पू. ६०२ च्या सुमारास.
शंख व लिखित यांच्या स्मृति—इ. स. पू. ४०२–२०२.

अत्रिस्मृति, हरित ,, , उशना ,, , अंगिरा ,, , यम ,, , आपस्तंब ,, , संवर्त ,, , कात्यायन ,, , पराशर ,, , दक्ष ,, , शातातप ,, — इ. स. पू. १०२ च्या पूर्वी (ध. र. २२७–२३७).

स्वातिकर्ण—(आंध्र. भविष्य) हा दुसऱ्या विक्रमादित्याचा बाप होय. दुसऱ्या विक्रमास पुराणांत अरिष्टकर्मा, शिलालेखांत गौतमीपुत्र आणि विलयवकुरा म्हटलें आहे, व हालानें गाथासप्तशतींत शालिवाहन म्हटलें आहे. दुसऱ्या विक्रमानेंच शके ० च्या सुमारास " नहपानादि " शकांचा फडशा उडविला व आंध्रांचें साम्राज्य पुनः मजबूत केलें. ह्यानें २४ वर्षे राज्य केलें.

स्वायंभुव—इ. स. पू. ३१०२ (पु. नि. ३१५). इ. स. पू. २६७० (रा. का. नि. ५५). इ. स. पू. २६७०-२१५० पर्यंत याच्या वंशजांचें राज्य(दप्तरी सहविचार ६. २).

हाल—इ. स. ९९-१०२ (पु. नि. २१९).

हिरण्यकशिपु—इ. स. पू. १६९०-१६७८ (दप्तरी, सहविचार ६. २). हा इंद्र होता.

परिशिष्ट दुसरें

पौराणिक भूगोल व त्याची सध्यांच्या जगाशीं तुलना

पुराणांत भूवर्णाचे बरेच अध्याय असतात (वायु. १. ३४-५०; ब्रह्मांड. २.१५; मत्स्य. १२१; भा. ५. १६-२०, विष्णु. २. २-७; मार्क. ५१-५७; नारद. ३; पद्म. सृ. ३-९; कूर्म. १. ४४-४९; वराह. ७४-८९; ब्रह्म. १८-२७; दे. भा. ८. ४-१३; लिंग. १. ४६; गरुड.१.५४-५७; शिव. उ. १७-१८). त्यांत जरी पुष्कळच विस्तृत वर्णन असलें तरी त्याची सध्यांच्या भूगोलाशीं संगति दाखविणें कठीण पडतें. तथापि बारकाईनें समालोचन केल्यास सध्यांच्या भूगोलाशीं त्या वर्णनाचा कांहींसा मेळ घालतां येतो. तो आम्हीं पुढें दाखविला आहे.

पर्वत, नद्या व समुद्र हीं स्थिर साधनें या कामीं चांगलींच उपयोगीं पडतात. समुद्रामुळें सृष्टींत उलथापालथ होते. भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांनीं यावरून कांहीं कयास बांधले आहेत. त्यांचा आम्हीं बराच उपयोग केला आहे. हें शाकद्वीपाच्या माहितीवरून लक्षांत येईल. गोबी, कलहारी वगैरे वाळवंटें व सरोवरांचीं रांग असलेला प्रदेश पूर्वीचे समुद्राचे तळ होत. या सर्वमान्य सिद्धान्ताचाहि परिपोष पौराणिक माहितीनें बरोबर होतो.

प्लक्षद्वीपापेक्षां क्रमानें पुढील द्वीपें एकापेक्षां एक मोठीं हें पौराणिक भूगोलांतील वर्णन आम्हांलाहि बरोबर दाखवितां आलें आहे.

भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें विचार करून काढलेले सिद्धान्तहि आम्ही दिलेल्या नकाशाला पोषक असेच आहेत. पण कांहीं बाबतींत मतभेद कायम राहतातच. याचें कारण पुराणांतिल भूगोलवर्णन फारच प्राचीन आहे हें होय.

सध्यांचीं नांवें व प्राचीन नांवें यांचा कारणांसह मेळ पुढील कोष्टकांत दिला आहे.

हा नकाशा व माहितीकरितां श्री. एम्. एम्. याज्ञिक, प्रिन्सिपॉल, संस्कृतमहाविद्यालय, बडोदा (नकाशा व इंग्रजी टीपा), श्री. के. ल. दप्तरी, बी. ए., एलएल. बी., नागपूर (सहविचार२.१लेख), कै. वि. का. राजवाडे, कै. त्र्यं. गु. काळे (पुराणनिरीक्षण), श्री. नंदलाल दे (Rasatala or the Under-world), विल्फर्ड (एशियाटिक रिसर्चेस, खंड. ११) व श्री. वडेर, एम्. ए., एलएल. बी. (चित्रमयजगत्, मे १९३१) यांच्या लेखांचा व इतर निर्देश केलेल्या आधारभूत ग्रंथांचा उपयोग केला आहे. व त्यांच्या मतांचें व आमच्या मतांचें ऐक्य व फरक दर्शविणारा तक्ताहि सोबत जोडला आहे.

समुद्राचें पूर्वीचें नांव	आजची स्थिति	कारण व मतांतर	वेष्टिलेलें द्वीप	द्वीपाची आजची स्थिति	कारण व मतांतर	लोक	वृक्ष
१ लवण	अरबी समुद्र, हिंदी महासागर, कास्पियन समुद्र, सॉल्ट डेझर्ट (पूर्वी समुद्र), कास्पियन समुद्र व आर्क्टिक समुद्र, यांना जोडणारी उरल पर्वताच्या पूर्वेकडील जमिनीची पट्टी.	हा भाग सखल आहे. राजवाडेमताचा क्षारोद भूमध्य समुद्र होय. वडेरमतें हिंदी महासागर व अरबी समुद्र.	जम्बु द्वीप	हिंदुस्थान, अफगाणिस्तान, पूर्व इराण, आशियांतील रशिया, चीन (मंगोलियांतील वाळवंटाखेरीज).	राजवाडे यास जम्मु म्हणतात. वडेरमतें हें सप्तसिंधु व हिंदुस्थान होय.	सिद्ध, पितर, दैत्य, दानव, नाग, गंधर्व, यक्ष, राक्षस, पिशाच, देव.	जंबु (जांभूळ)
२ इक्षुरसोद	एडनचें आखात, तांबडा समुद्र, भूमध्य समुद्राचा पूर्वेकडील भाग, मार्मोराचा समुद्र, काळा समुद्र, पश्चिम रशिया (पूर्वी समुद्र), अझोव्ह, बाल्टिक व श्वेत समुद्र.	राजवाडे व विल्फर्ड यांच्या मतें फक्त काळा समुद्र	प्लक्ष द्वीप	आशिया मायनर, अरबस्तान, पूर्व रशिया, नोव्हाया झेम्लिया बेट.	राजवाडे व वडेर यांच्या मतें ग्रीक द्वीपकल्प व आसपासचा प्रदेश.	आर्यक, कुरव, विविंश व भावी.	प्लक्ष (पायरी किंवा पिंपरी)
३ सुरोद	ट्रिपोली, पश्चिम ईजिप्त, व्हिक्टोरिया-नियांझा, टांगानिका, अल्बर्ट नियांझा, यांना जोडून कलहारी वाळवंट व ऑरेंजचें खोरें हीं सर्व मिळून होणारी पट्टी.	राजवाडेमतें कास्पियन व वडेरमतें काळा समुद्र.	शाल्मल द्वीप	इजिप्त, अबिसीनिया, ब्रि० इस्ट आफ्रिका, सोमाली लँड्स्, ऑरेंज नदीच्या दक्षिणेकडील भाग.	राजवाडेमतें काळा व कास्पियन समुद्रांमधील प्रदेश. हाच वडेरांच्या मताचा बाबिलोनिया.	काळे, तांबडे, पिंगट व पिवळे आहेत. मनुष्य व किन्नरहि वास करितात.	शाल्मली (सावरीचें झाड)

समुद्राच पूर्वीचें नांव	आजची स्थिति	कारण व मतांतर	वेष्टिलेलें द्वीप	द्वीपाचें आजची स्थिति	कारण व मतांतर	लोक	वृक्ष
४ घृतोद	दक्षिण अटलांटिक व ट्रिपोलीपासून कपव्हर्ड-पर्यंतचा पट्टा.	हे भाग सखल आहेत. राजवाडेमतें अरल समुद्र. वडेरमतें इराणचें आखात किंवा तांबडा समुद्र. विल्फर्डमतें क्रीटबेटासभोंवारचा समुद्र.	कुश द्वीप	सहारा, सुदान, गिनी, कामेरून, कांगो स्टेट्स् व पश्चिम व दक्षिण आफ्रिका.	राजवाडेमतें हिंदुकुशच्या उत्तरेकडील कास्पियन व अरल यांमधील प्रदेश. वडेरमतें कॉकेशस् पर्वतासभोंवारचा प्रदेश.	गोरे	दर्भ किंवा लव्हाळे
५ दधिमण्डोदक	आर्क्टिक व उत्तर अटलांटिकचा पूर्वभाग.	दधि समुद्र म्हणजे अरल असें वडेर म्हणतात.	क्रौंच द्वीप	अल्जीरिया, मोरोक्को, बार्बरी संस्थानें, पूर्वेकडील भूमध्यसमुद्र (पूर्वी जमीन असावी), उत्तर समुद्र व आयरिश समुद्र (पूर्वी जमीन असावी) व रशियाखेरीज सब यूरोप.	या भागांत बगळे फार आहेत. राजवाडेमतें समरकंद व बुरवारा या सभोंवारचा प्रदेश. वडेरमतें पूर्व तुर्कस्तान व चीनचा कांहीं भाग. विल्फर्डमतें स्कँडिनेव्हिया.	देव व किन्नर	
६ क्षीरोद	उत्तर अटलांटिकचा पश्चिम भाग व आर्क्टिक समुद्र	वडेरमतें कास्पियन समुद्र विल्फर्डमतें जर्मन समुद्र	शाक द्वीप	बुडालेलें अटलांटिस् खंड व आसपासच्या उथळ समुद्राचा प्रदेश.	ल्या भागांतील समुद्र उथळ आहे. राजवाडे व वडेर यांच्या मतें सिथिया प्रांत.		शाकवृक्ष म्हणजे साग असावेत. सागाच्या पानाची एक बाजू खरखरीत असते.
७ स्वादूदक	पासिफिक महासागर		पुष्कर द्वीप	दक्षिण व उत्तर अमेरिका.	शेवटच्या सहा द्वीपांत हें सर्वांत मोठें आहे. राजवाडेमतें कुएनलूननें दुभागला जाणारा चीनच्या उत्तरेकडील प्रदेश, विल्फर्डमतें ऐसलंड बेट व वडेरमतें बुखारा व ट्रान्स ऑक्सिआना प्रदेश.		वटवृक्ष

पूर्वीचें नांव	हल्लींची स्थिति	कारण व मतान्तर
१ जंबुद्वीप-वर्ने		
चैत्ररथ	पामीरच्या पूर्वेस लगतचा प्रदेश.	पुराणांतील वर्णन
गंधमादन	पामीरच्या दक्षिणेस लगतचा प्रदेश	,,
वैभ्राज	पामीरच्या पश्चिमेस लगतचा प्रदेश.	,,
नन्दन	पामीरच्या उत्तरेस लगतचा प्रदेश.	,,
सरोवरें		
अरुणोद	गोबीच्या वाळवंटावरील प्रदेश	पूर्वेस
महाभद्र	बाल्खष	उत्तरेस
आसितोद	अरल समुद्र	पश्चिमेस
मानस	मानस	दक्षिणेस
वर्षे		
१ इलावृत्त	पामीरच्या सभोवारचा प्रदेश	राजवाडेमतें इलिप्पीप्रांत
२ केतुमाल	इराणचा उत्तरेकडील भाग, तुर्कस्थान, अफगाणिस्थान व बलुचिस्थान.	विल्फर्डमतें यूरोप, आशियामायनर व आफ्रिकेचा उत्तर किनारा.
३ भद्राश्व	मंगोलिया, मांचुरिया, झुंगेरु.	राजवाडेमतें मानससरोवराचा प्रांत.
४ भारत	हिंदुस्थान.	
५ किंपुरुष	तिबेट.	कुत्सित माणसें.
६ हरिवर्ष	ब्रह्मदेश, सयाम, चीन.	लोकांचा वर्ण पिवळा आहे
७ कुरु	सैबेरिया (उत्तर रशिया)	दप्तरीमतें मध्य आशियांतील तुर्कस्तान.
८ हिरण्मय	आशियांतील रशियाचा दक्षिणभाग.	सोनें सापडतें.
९ रम्यक	रशियन सेंट्रल एशिया	विल्फर्डमतें इटली.
पर्वत		
१ मेरु	पामीर	पर्वतांमध्यें कर्णिकेप्रमाणें आहे.
२ गंधमादन	एल्बुर्झ	वेडर व विल्फर्ड खेरीज इतरमतें हि ह्याच्या आसपासच आहेत.
३ श्वेत	थिएनशान	
४ हिमालय	हिमालय	
५ हेमकूट	केनलून	राजवाडेमतें हिंदुकुश, दप्तरीमतें सुलैमान.
६ निषध	आराकान, पतकाई, लुशाई, नानलिंग.	दप्तरीमतें हिंदुकुश, राजवाडेमतें सुलैमान,
७ शृंगवत	स्टानोव्हाय.	राजवाड्यांचा श्रृंगी हाच असून त्यांच्या मतें हा थिएनशान होय.
८ हिरण्यक	याब्लोनाय	
९ रमणक	अलताई	
२ प्लक्ष द्वीप-वर्ष		
१ शांतनव	दक्षिण अरबस्तान	
२ शिशिर	सिरिया	नामसादृश्य
३ सुखद	कुर्दिस्थान, अर्मेनिया	
४ आनंद	आशिया मायनर	
५ शिव	यूरोपांतील दक्षिण रशिया.	
६ क्षेमक	मध्य रशिया	
७ ध्रुव	रशियाचा उत्तर किनारा नोव्हाया झेम्लियाबेट धरून	उ. ध्रुवाकडील प्रांत.
पर्वत		
१ गोमेद	जेबेल अखडर	हिरवा पर्वत
२ चंद्र	लिबॅनॉन	पांढरा पर्वत
३ नारद	आराराट	अतिशय उंच शिखर
४ दुंदुभि	तौरस	
५ सोमक	कॉकेशस्	
६ सुमनस्	उरल	
७ वैभ्राज	उरलचा उत्तर भाग	
नद्या		
१ अनुतप्ता		
२ शिखी	अमुदारिया	प्रांत क्रमानें
३ विपापा	सरदारिया	,,
४ त्रिदिवा	किझिल इर्माक	,,
५ क्रतु	व्होल्गा	,,
६ अमृता	डीना व	,,
७ सुकृता	पेचोरा	,,
३ शाल्मली द्वीप-वर्षे		
(यांतील बराचसा भाग बुडालेला आहे असें दिसतें).		
१ श्वेत	मादागास्कर मादागास्कर जवळील बुडालेली जमीन.	जंबुद्वीपाप्रमाणें दक्षिणेकडून उत्तरेकडे.
२ हरित		

पूर्वीचें नांव	हल्लीची स्थिति	कारण व मतान्तर
३ जीमूत	न्यासालँड व कांहीं बुडालेली जमीन.	जंबुद्वीपांतील वर्षांप्रमाणें दक्षिणेकडून उत्तरेस
४ रोहित	पूर्व आफ्रिकेचा उत्तर भाग.	,,
५ वैद्युत्	सोमालीलँडस नाईलच्या द. खोऱ्यांतील कांहीं भाग.	,,
६ मानस	अबिसीनिया व नाईलचें मध्य खोरें.	,,
७ सुप्रभ	ईजिप्त	,,
पर्वत		
१ कुमुद	मादागास्करमधील पर्वत.	प्रांतक्रमानें
२ उन्नत		
३ सुबलाहक		
४ द्रोण	लिव्हिंग्स्टन पर्वत.	,,
५ कंक	किलिमांजारो व केनिया.	,,
६ महिष	आबिसीनियन पर्वत	,,
७ ककुद्मत्	मारा पर्वत	आकार बैलाच्या वशिंडाप्रमाणें आहे.
नद्या		
१ योनि		
२ तोया		
३ वितृष्णा		
४ चंद्रा		
५ शुक्ला	नाईलचा दक्षिणेकडील भाग म्हणजे श्वेत नाईल.	प्रांतक्रमानें
६ विमोचनी	नाईलचा मधला भाग म्हणजे नील नाईल.	,,
७ निवृत्ति	नाईलच्या उत्तरेकडील भाग म्हणजे मुख्य नाईल.	,,
४ कुशद्वीप-वर्षे		
१ उद्भिद	केप कॉलनी, बेचुआनालँड कॉलनी	दक्षिणेकडून उत्तरेकडे क्रमानें
२ वेणुमत्	नाताळ, ऑरेंज-	,,

पूर्वीचें नांव	हल्लीची स्थिति	कारण व मतान्तर
	फ्रीस्टेट, माताबिली लँड, ट्रान्सवाल व मध्य आफ्रिकेचा कांहीं भाग.	
३ वरथ	अंगोला, मध्य आफ्रिका, कांगोस्टेटचा पूर्व भाग. दक्षिण व पश्चिम आफ्रिकेचा १६° ते २५° मधला भाग.	दक्षिणेकडून उत्तरेकडे क्रमानें
४ लंबन	कांगो, अंगोला.	,,
५ धृति	पूर्वगिनी,व सुदान चाड सरोवरापासून नायजर नदीपर्यंतचा प्रदेश.	,,
६ प्रभाकर	पश्चिमगिनी व पश्चिमसुदान.	,,
७ कपिल	सहारा वाळवंट	,,
पर्वत		
१ विद्रुम	न्यू व्हेल्ड	दक्षिणेकडून उत्तरेकडे क्रमानें
२ हेमशैल	ड्रेकनबर्ग	,,
३ द्युतिमत्	जेंकर आफ्रिकांडर	,,
४ पुष्पवत्	लोव्हिली	,,
५ कुशेशय	कॉमेरून पर्वत	,,
६ हरि	गिनीमधील द. किनाऱ्याशीं समांतर असलेले पर्वत	,,
७ मन्दराचल	टथूमो पर्वत	,,
नद्या		
१ धूतपापा	ऑरेंज	दक्षिणेकडून उत्तरेकडे क्रमानें
२ शिवा	लिंपोपो	,,
३ पवित्रा	क्यूनेन	,,
४ सन्नति	कांगो	,,
५ विद्युत्	नायजर	,,
६ अम्भा	सेनिगॉल	,,
७ मही		
५ क्रौंचद्वीप-वर्षे		
१ कुशल	मोरोक्को, अल्जीरिया.	दक्षिणेकडून उत्तरेकडे क्रमानें घेतले आहेत. नांवाप्रमाणें नद्या व

पूर्वीचें नांव	हल्लीचें नांव	कारण व मतान्तर
		पर्वत खालवर घेतले आहेत.
२ मनुग	स्पेनपोर्तुगालपासून कार्सिकापर्यंत पाण्यांत बुडालेली जमीन.	
३ उष्ण	कार्सिका, सार्डिनिया इटली, बेल्जम, हालंड व फ्रान्स.	
४ पीवर	स्वित्झर्लंड, आस्ट्रिया जर्मनी, जटलंड.	
५ अन्धकारक	हंगेरी, पोलंड, तुर्कस्थान.	
६ मुनि	स्कँडिनोव्हियन द्वीपकल्प.	
७ दुन्दुभि	ग्रेटब्रिटन व उत्तर समुद्रांत बुडालेली जमीन.	

पर्वत

१ क्रौंच	ॲटलास	
२ वामन	पिरीनीज	
३ पुण्डरीक	ॲपेनाइन	
४ देवावृत्त	आल्प्स	
५ अन्धकारक	कार्पेथियन	
६ महाक्रौंच	स्कँडिनव्हियन पर्वत	
७ दुंदुभि		

नद्या

१ गौरी	ग्वाडालक्विव्हर	
२ कुमुद्वती	डथूरो	
३ पुण्डरीका	पो	
४ रात्रि	ओडर	
५ मनोजवा	डॅन्यूब	
६ ख्याति		
७ सन्ध्या		

६ शाकद्वीप

पाण्यांत बुडालेलें ॲटलांटिस्ट खंड व अमेरिकेच्या ईशान्येकडील बेटें मिळून होणारा एक प्रदेश.

७ पुष्करद्वीप–वर्षे

महावीर	उत्तर अमेरिका	
धातकीष	दक्षिण अमेरिका	

पर्वत

मानसोत्तर	रॉकी व अँडी मिळून होणारा एक पर्वत	मध्य अमेरिकेंतील याच्या आडव्या भागानें दोन वर्षे पडतात.

सप्तपाताल

अतल	सुमात्रा	
वितल	बोर्निओ	वडेरमतें अमुदारिया कांठचा प्रदेश.
नितल (सुतल)	जावा	वडेरमतें जुना सार्डियाना प्रांत.
गभस्तिमत् (रसातल)	सेलिबिस्	वडेरमतें मार्गिआना प्रदेश.
महातल	आस्ट्रेलिया	सर्वात मोठें आहे. वडेरमतें जक्झार्टिस् व चू या नद्यांमधील प्रदेश.
सुतल (तलातल)	न्यू गिनी	येथें सोन्याच्या खाणी आहेत.
पाताल	न्यू झीलंड	वडेरमतें ऑक्सस् नदीकांठचा प्रदेश.

नरक लोकः—

१ तामिस्र २ अंधतामिस्र, ३ रौरव, ४महारौरव, ५ कुंभीपाक, ६ कालसूत्र, ७ असिपत्रवन ८ सूकरमुख, ९ अंधकूप, १० कृमिभोजन, ११ संदंश, १२ तप्तभूमि, १३ वज्रकंटक, १४ शाल्मलि, १५ वैतरणी, १६ पूयोद. १७ प्राणरोध, १८ विशसन, १९ लालाभक्ष, २० सारमेयादन, २१ अवीचिरय: पान, २२ क्षारकर्दम, २३ रक्षोगणभोजन, २४ शूलप्रोत २५ दंदशूक, २६ अवट निरोधन, २७ पर्यावर्तन, २८ सूचिमुख (भागवत ५.२६.६)	(१) पासिफिक समुद्रांतील बेटें. (२) उत्तर अमेरिकेंतील बराचसा भाग नरक लोक असण्याचा संभव दिसतो. कारण त्या भागांत सूचिपत्र वनस्पतींचें वन आहे तेंच असिपत्रवन असण्याचा संभव आहे.	खुलासा:— भागवताखेरीज आणखी इतरत्रहि नरक दिले आहेत. नांवामध्यें व संख्येमध्यें पुष्कळ ठिकाणीं फरक आढळतो. पद्मपुराणांत (उ. ११४) तर ८४ दिले आहेत. (व्या. सू. ३. १. १५; याज्ञ. स्मृ. ३. २२१ ते २२५; स्कंद. १. २. ३९; ३. १. ३०; विष्णु. २. ६. १-५; म. अनु. २३०; स्वर्ग. २. १६-२५; मार्क. ११-१२; दे. भा. ८. २१-२३; शिव. उमा. ८-१०; ब्रह्मवै. २. २९-३१; पद्म सृ. ३).

परिशिष्ट तिसरें

स्थलसूचि

प्राचीन चरित्रकोशांत आलेल्या स्थलांचा अकारादि क्रमानें या सूचींत संग्रह केला आहे. संग्रह करितांना अरण्य, आश्रम कुंड, कूप, क्षेत्र, खंड, तल, तीर्थ, देवस्थान, देश, द्वार, द्वीप, नगर, नद, नदी, नरक, परलोक, पर्वत. (कूट, पृष्ट, गुहा, पर्वत-पृष्ठ, शिखर), प्रदेश, मार्ग, बन, वापी, वर्ष, विवर, संगम, समुद्र, सरोवर व स्थानें (इतर) असें क्रमानें वर्गीकरण केलें आहे. हीं स्थलें भारतवर्षांतीलच नसून सर्व जगांतील आहेत. क्वचित् सध्यांच्या स्थलांशीं असलेला संबंधहि दाखविला आहे. पौराणिक भूगोलवर्णनाला अनुसरून तयार केलेला पृथ्वीचा नकाशा व खुलासा सोबत जोडिला आहे. व अर्वाचीन दृष्ट्या त्याचा खुलासाहि करून दाखविला आहे. यांशिवाय हिंदुस्थानचा आणखी एक नकाशा सोबत दिला आहे. त्यांत भारतीय युद्धांतील देश, लोक, व स्थलें दाखविलीं आहेत. शिवाय वैदिक व पौराणिक स्थलांचा त्यांत संग्रह केला आहे. खालील सूचींत स्थलांचा आधार कंसांत दिला आहे.

अरण्य—तुंगकारण्य (२ भृगु). दंडकारण्य (कबंध; गृत्समद; धर्मभृत्; पृथु; बलराम; मांडकर्णि; शूर्पणखा), -निर्मिलें (६ दंड),-विंध्य व शैवल किंवा नील यांमध्यें (दंड). धर्मारण्य (यम; लोलजिह्व; हयग्रीव). नैमिषारण्य (७ दुर्जय; बलराम; बल्वल; ययाति; रोमहर्षण; शिव; शूलिन्). शतशृंगारण्य (१८ भीम). शालग्रामारण्य (आम्रीध्र). वन पहा).

आश्रम—अगस्त्य (अगस्त्य; बलराम; सूरि). अत्रि (अत्रि; अनसूया). अश्वत्थामन् (अश्वत्थामन्). आपव वासिष्ठ (कार्तवीर्य). आर्ष्टिषेण (आर्ष्टिषेण; लोमश). उत्तंक (कुवलाश्व; बृहदश्व). ऋश्यशृंग (ऋश्यशृंग). और्व (नर्मदा; फल्गुतंत्र; बाहु). कंडूक (हनूमत्). कण्व (कण्व). कपिल अंशुमत्). कहोड (कुकर्दम). कान्यकुब्ज (परशुराम). कौण्डिन्य (५ कौंडिन्य). गालव-जयपूरापासून ३ मैलांवर किंवा चित्रकुटावर (२ गालव). गौतम (गौतम; २ बाण). च्यवन (च्यवन). जमदग्नि (११ चित्ररथ). जह्नु (२ जह्नु). दत्त (दत्त आत्रेय). दधीच (दधीच). नरनारायण (नरनारायण; लोमश),-हा व विशाला आणि बदरिकाश्रम एकच (उद्धव). पांडव (३ जयद्रथ). बदरिक (उद्धव; चंद्र; जटासुर; नरनारायण; मुर; बलि). भरद्वाज (४ भरत; ३ भरद्वाज). भार्गव (अरजा; गर). भृगु (५ अग्नि). मतंग (अयोमुखी; दुंदुभि; २ बलि; मतंग; ३ राम). मेधस (नंदी). रुक्मिणी (रुक्मिणी). वसिष्ठ (हुंड). वसिष्ठशिला (वसिष्ठ). वालखिल्य (शिव). वाल्मीकि (कुशलव; शत्रुघ्न). विश्वामित्र (ताटका). वृषपर्वन् (लोमश). व्यास (अर्जुन), शतयूप (युधिष्ठिर).शरभंग (३ राम). शैखावत्य (अंबा). सिद्ध (रोमहर्षण). सुतीक्ष्ण (३ राम; शरभंग).

कुंड—चंद्र (सोमनाथ). देव (विश्वामित्र). ब्रह्म (व्यास). योगिनी (४ रैक्व). राम (सुतीक्ष्ण). हनुमत् (धर्मसख).

कूप—अवियोगद (२ मार्कंडेय). त्रित (बलराम). (वापी).

क्षेत्र—कालभीति (कालभीति). कुरु (२ कुरु; ८ जनमेजय; तक्षक; रोमहर्षण; वृद्धद्युम्न अभिप्रतारिण; सारस्वत). कोकामुख (वराह). क्षुप्र (बर्बरिक). गोकर्ण (अर्जुन; कर्कट, कल्माषपाद; चारुशीर्ष; बलराम; २ रावण; शुष्क). चिंतामणि (रुक्मांगद). जगन्नाथ (गाल; २ ब्रह्मन्). परशुराम (बलराम). पिंडारक (असितकश्यप; कुकर्दम; सांब). पुरुषोत्तम (२ इंद्रद्युम्न). पुष्कर (अंशपायन; अर्जुन; इंद्र; एनक; ग्रावाच्यवन; चार्वाक; धनवर्धन; १४ धर्म; नारद; २ नारायण; २ पुलस्त्य; बृहस्पति; भरद्वाज; मार्कंडेय; लक्ष्मण; ६ लीलावती; वराह; ४ वसिष्ठ; विश्वामित्र; २ शमीक; ७ हंस). प्रभास (अर्जुन, ३ इंदुमती; उशनस्; गयासुर; २ नंद; बलराम; २ ब्रह्मन्; लोमश; वसुदेव; विदुर; शिव; सांब). प्रवाल (कार्तवीर्य). मल्लकी (परशुराम). वराह (वराह). वामन (३ सोमशर्मन्). शूर्पारक (बलराम). स्यमंतक (असित कश्यप;). स्यमंतपंचक (अक्रूर; अंगिरस्; कुंतिभोज; वसुदेव). सिद्ध. (लकुलिन्; शिव).

खंड—कर्ण (कर्ण). पवमान (आवमान). भरत (३ भरत). विदर्भ (३ विदर्भ).

तल—अतल-पातालांतील एक दालन (८ बल). पाताल (जटिन्; धनंजय; २ नंदा; नमुचि; बलि; मिथु; रावण; ८ विद्युन्मालिन्; शत्रुघ्न; शंभनिशुंभ; २ शेष; ७ हंस), -निवासस्थान (अहिरावण व महिरावण; विप्रचित्ति),-कौरव्यांचें

(अर्जुन). महातल (३क्रोधवश). रसातल (शर्यात; सिंधुसेन; ३ सुरभि). सुतल (४ इंद्रसेन; बलि).

तीर्थ—अग्नि (दुष्पण्य). अघादितीर्थ (३ वेदशर्मन्). ४ अनरकेश्वर (पार्वती). अपरनंदा (अर्जुन). अश्व (ऋचीक). आकाशगंगा (अंजना). आत्म (दत्त आत्रेय). आदित्य (असित काश्यप). आद्य (इंद्र). आर्या (बलराम). इंद्रप्रस्थांतील सात तीर्थें (४ वसिष्ठ). इंद्रागम (इंद्र). उत्कोचक (धौम्य). उर्वशी (उर्वशी). औशनस (४ महादर). कण्व (कण्व). कंबु (विश्वामित्र). कश्यप (कश्यप). केशरंध्र (कश्यप). कोटि (अहल्या; ऐतरेय; नारद). कौबेर (कुबेर). गया (अर्जुन). गायत्रीसरस्वती (२ सावित्री). गोप्रतार (भरत; शत्रुघ्न). चक्र (अष्टावक्र; बलराम; विवस्वत्). जयादित्य (२ कमठ; नारद). जाबाल (दुराचार). दधीच (दधीच). दुर्गा (बलराम). धनुष्कोटि (दुराचार; दुर्विनीति; वेदनाथ). नंदा (अर्जुन). नवदेवी (नारद). नाग (नाग). नारी (समीची). निगमोद्बोधक (४ विकट; विष्णुशर्मन्; १० शरभ). पांडुरार्या (नकुल). पापविनाशन (२१ सुमति). पिप्पलाद (१ पिप्पलाद). पुष्करिणी (अंजना; धर्मगुप्त). पृथूदक (३ देवापि; बलराम). प्रमाणकोटि (आर्यक). प्रयाग (अग्नि. इंद्र). प्लक्षावरण (३ मरुत्त). बदरपाचन (अरुंधती; श्रुतावती). बदरी (देवदास). बिंदुतीर्थ (अर्जुन; बलराम). भट्टादित्य (नारद). भल्ल (जरस्). मंकि (मंकि). मनु (बलराम). मातृ (दत्त आत्रेय; परशुराम). मुनिमरण (रहस्युदेव; मलिम्लुच; ४ वैखानस). ययाति (ययाति). रामनाथ (५ शंबर). वरुण (स्कंद). विशाल (बलराम). विश्वामित्र (मांडव्य). विष्णु (८ सुदर्शन). शंखतीर्थ (वत्सनाभ). शंखोद्धार (चार्वाक). शशपान (चंद्र). शालिग्राम (मृकंड). शुक्र (चाणक्य). शृंगभेद (ऋष्यशृंग). सप्ततीर्थ (४ वसिष्ठ). सप्तसागर (३ राम; शबरी). सप्तसारस्वत (मंकणक). सहस्रधारा (लक्ष्मण). साध्यामृत (पुरूरवस्). सुदर्शन (बलराम). सुवर्ण (कृष्ण). सेतुबंध (बलराम). सोम (कौशीतकेय). सौभद्र (अर्जुन). स्तंभगर्व (२ पुलस्त्य). स्थाणु (विश्वामित्र). स्वामी पुष्करिणी (२१ सुमति). हालास्य (दुर्दम).

देवस्थान—अग्नीश्वर (अग्नि). अरुणाचलेश्वर (इल; कलाधर; वज्रांगद). अविमुक्तेश्वर (विश्वेश्वर). औढथा नागनाथ (नागेश्वर). कैदुकेश्वर (विदल). कपिलेश्वर (नंदभद्र; कपिल). कुक्कुटेश्वर (११ कुक्कुटेश्वर). कुमारीश (४ चित्रलेखा). गौतमेश्वर (शल्य). गौतमेश्वरलिंग (अहल्या). चंद्रेश्वर (चंद्र). जांबवंत (जांबवत्). ज्वालेश्वर (११ कौशिक). दुग्धेश्वर (कोलासुर; पिप्पलाद). देवीचीं अष्टोत्तरशत स्थानें (दुर्गा). द्वादशार्क (देवमित्र). घृष्णेश्वर (गणपति). पापनाशनलिंग (कांतिशालिन्). भीमाशंकर (भीमशंकर). भूतेश्वर (नागेश्वर). मध्यमेश्वर (श्रीधर). महेश्वर (दत्त आत्रेय). महोदयालिंग (३ जैगिषव्य). मूर्तिलिंग (३ नरक). रामेश्वर (अगस्त्य; बिभीषण; रामेश्वर). रुद्रेश्वर (शशबिंदु). वाळुकेश्वर (देवमित्र; परशुराम). वीरेश्वर वेंकटाचलेश्वर (तोंडमत; दुराचार). व्याघ्रेश्वर (दुंदुभिनिर्हाद). शुक्रेश्वर (उशनस्). सिद्धेश्वर (३ जैगीषव्य). सोमेश्वर (२ कौशीतकेय). हाटकेश्वर (त्रिशंकु; ५ भानुमती).

देश—अंग (अर्जुन; कर्ण; काम; दीर्घतमस् औचथ्य; मदिरेक्षणा; वसुहोम; शत्रुघ्न). अनूप (सूप),-कर्कोटकापासून जिंकला (कार्तवीर्य). अभय (१८ भीम). अम्बष्ठ (नकुल). अवंती (अनुविंद; कर्ण; चार्वाक; जरासंध; पाणिनि; मित्रविंदा; युधाजित्; राजाधिदेवी; १० सहदेव); अश्मक (वेणुदारि). अहिक्षत्र (कर्ण). आग्नेय (कर्ण). आनर्त (अर्जुन; आनर्त; धर्मवर्ण; बलराम). आनव (२ बलि; १४ भीम; रुक्मिणी; रेव; सत्राजित्),-यांत अंग, कलिंग, पुंड्र, वंग व सुह्म यांचा समावेश होतो (दीर्घतमस्). आंध्र (अर्जुन; २ बलि; १० सहदेव).-शरावतीच्या उत्तरेस (आपस्तंब). आर्यदेश भिन्न केला (५ मागध). आवशीर (कर्ण). इंद्र (२ मंदोदरी; २ सुधन्वन्); -मिथिलेंतील (२ कुशध्वज). उड्र (१० सहदेव). उत्कल (२ नंदिन्). उदच्-हा प्राच् याच्या उलट अर्थानें देशविभाग असतो (पाणिनि;). उदीच्य-देशविभाग प्राच्य याचे उलट अर्थानें (व्यास). उलूक (अर्जुन; बृहंत).-उत्तर (अर्जुन). उशीनर (पाणिनि; ३ सुयज्ञ). उष्ट्रकर्णिक (१० सहदेव). ऋषिक (अर्जुन),-उत्तर (अर्जुन). ऐषुकाय (पाणिनि). कट (२ सुनाभ). करूष (करूषक; दंतवक्र; द्रुम; पौंड्रक वासुदेव; ३ राम; २ वृद्धशर्मन्; श्रुतदेवा),-जिंकिला (उपरिचर वसु),-निवासस्थान (ताटका) कर्कोट (कर्कोटक). कर्नाटक (अर्हत). कर्पट (नकुल; भीम). कलिंग. (अर्जुन; कर्ण; क्षेमशर्मन्; जरासंध; पाणिनि; ५ भानुमत्, रुक्मिणी; शकदेव; शतधन्वन्; शत्रुघ्न; सत्य; सत्यदेव; १० सहदेव). काठेवाड (सोमनाथ). कांतारक (१० सहदेव). कान्यकुब्ज (अजामिळ; कुशनाभ; गाधि; नकुल; २ नारद; मूर्तिमत्; ३ राम). कापिशा-काबूल (पाणिनि). कामरूप (कपिल; सुदक्षिण; स्वरोचि). कांबोज (अर्जुन; १ श्रुतकर्मन्; २ सुदक्षिण). कारस्कर (कौकुर; पाणिनि). कारुपथ (लक्ष्मण). कालकूट (अर्जुन; पाणिनि). काशि (अर्जुन;

पांडु; सुवर्णवर्मन्). काश्मीर (अर्जुन; जरासंध; धर्म; व्याध; परशुराम; प्रकाम; ३ भद्रसार; मत्स्य; मदनावती २७ वसु). किष्किंधा (अंगद; मैंद; १० सहदेव). केरात (भगदत्त; १० सुबाहु). कीकट (गयासुर; प्रमगंद; बुद्ध; शंबर). कुंतल (५ गालव). कुंति (परशुराम; पाणिनि).–हाच कुंतिभोज (कुंती). कुमार (१८ भीम; २ श्रोणिमत्). कुरु (पाणिनि; शत्रुघ्न). –उत्तर (अल्पराति जानंतपि; विवस्वत्; शत्रुघ्न). कुरुजांगल (श्रवण). कुलिंद (अर्जुन; चंद्रहास; सुबाहु). केकय (धर्मरस; ५ धृष्टकेतु; २ बृहत्क्षत्र; ६ भद्रा; ४ भरत; युधाजित्; शतयूप; शारदण्डायनि; ३ श्रुतकीर्ति; सहस्राचित्य; ४ सुमना; २ सुरूपा). केरल (अर्जुन; कर्ण; चंद्रहास; बलराम; २९ वसु; १० सहदेव; सुधार्मिक). कैकट (गयासुर). कोकनद (अर्जुन). कोंकवेक कुटक–कर्नाटकांत (अर्हत). कोसल (अर्जुन, २ गाधि; ध्रुवसंधि; नल; पाणिनि; बृहस्पति; १८ भीम; ३ राम; ४ सत्या; १० सहदेव; सुक्षत्र; हिरण्यनाभ कौसल्य),–उत्तर (१८ भीम),–प्राच् (१०सहदेव),––दक्षिण व त्याची राजधानी (कौसल्या). कौतलक (चंपकमालिनी). कौरुपांचाल (कौरुपांचाल). क्रीवि (क्रीवि; क्रैव्य पांचाल). क्षुद्रक (परशुराम). खुराज (नारद). गंधर्व (अर्जुन). गय (५ गय). गांधार (अर्जुन; जरासंध; तक्ष; नग्नजित्; पाणिनि; पुष्कल; ७ भोज; ६ शकुनि; २ सुकेशी; ३ सुबल). गुर्जर (मूलवर्मन्). गोपालक (ब्राह्मी; १८ भीम). गौड (दूर्व; धर्मराज; नरसिंह; नल; वीरभद्रक). चिताभूमि (वैद्यनाथ). चीन (धौतमूलक; भगदत्त; शालिवाहन). चेदि (अर्जुन; उपरिचर वसु; कर्ण; कुशांव; जरासंध; नल; २ वीरबाहु; शिशुपाल; ६ शुचि; सुधनु; ३ सुदामन्; ४ सुबाहु; २ सुशोभना). चेदिमत्स्य (सहज). चोल (अर्जुन; मत्स्य; १० सहदेव; १५ सुबाहु). जालंधर–वृंदावन (जालंधर). ज्योतिष–प्राच् (अर्जुन; भगदत्त),–उत्तर (नकुल). तंगण (अर्जुन; १० सुबाहु). ताम्रलिप्त (परशुराम; १८ भीम). तार्तर (शालिवाहन). त्रिगर्त (अर्जुन; ३ गार्ग्य; जरासंध; नकुल; २ निरामित्र; पाणिनि; बलराम; ३ विराट; २ श्रुतंजय; २ सत्यकर्मन्; २ सत्यदेव; २ सत्यरथ; ४ सत्यव्रत; सत्येषु; २ सुरथ; ३ सुवर्मन्; सुशर्मन्–सूर्यवर्मन्),–पश्चिम (क्षेमंकर) दक्षिणमल्ल (१८ भीम). दरद (अर्जुन; परशुराम). दशार्ण (अर्जुन; नकुल; पांडु; भांगासुरि; शत्रुघ्न, ३ सुदामन; सुमना; हिरण्यवर्मन्).–पूर्व (३ सुधर्मन्). द्रविड (अर्जुन; ७ चित्र; बिभीषण; मोहिनी; लोपामुद्रा; २ वीरवर्मन्; २ सत्यव्रत; १० सहदेव; हेमांगी). दार्व (अर्जुन). द्विज (नकुल). धूम (पाणिनि). धृति (१४ धृति). नरराष्ट्र (१० सहदेव), नाटकेय (१० सहदेव). नामदेव नामकेय (अर्जुन). निषध (नल). निषाद (अर्जुन; ३ बृहत्क्षत्र; १८ भीम, १० सहदेव). नील (कर्ण). पंचनद (अर्जुन; जरासंध; नकुल). परमकांबोज (अर्जुन; पशुभूमि). पांचाल (द्रुपद; बक दाल्भ्य; विदुर; शत्रुघ्न; ३ सुशर्मन्). पांड्य (अगस्त्य; कर्ण; दुर्विनीत; ५ प्रवीर; रुक्मिणी; लोपामुद्रा; वज्रांगद; १० सहदेव; सागरध्वज). पार्श्व (कर्ण). पुंड्र (अर्जुन, पांडु; पौंड्रक वासुदेव; १८ भीम). प्रत्यग्रथ (पाणिनि). प्रसुह्म (१८ भीम). प्रस्थल (अर्जुन). बहुधान्य (नकुल). बाह्लीक (अर्जुन; इल). भग (पाणिनि; १८ भीम). भल्लाट (१८ भीम). भूतमंडल (२ गाधि). भोज (गववर्मन्; जरासंध; ज्यामघ). भौरिक्थ (पाणिनि). मगध (अर्जुन; अश्वकेतु; कर्ण; ६ गृत्समद; दाशूर; देवदास; पाणिनि; ७ भरत; १८ भीम; महानंद; ३ मागध; वलया; विश्वस्फाणि; शिशुनाग; सुकेशी, सुधनु; सुमित्रा; सूत). मत्स्य (उपरिचर वसु; १८ भीम; ३ विराट; ३ शंख; ३ सुकुमार). मथुरा (जरासंध). मद (३ राम). मद्र (अश्वपति; कर्ण; जरासंध; नकुल; प्रियव्रत; माद्री; २ रुक्मरथ; लक्ष्मण; शल्य; १० सहदेव; सावित्री; सिंधुवीर्य). मध्य (इक्ष्वाकु; ऋचीक; ५ गौतम; त्रसदस्यु पौरुकुत्स; ययाति). मध्यमकेय (नकुल). मरुभूमि (त्रित; नकुल).–मारवाड (उत्तंक). मलद (१८ भीम).–निवासस्थान (ताटका). मल्ल (१८ भीम; लक्ष्मण). मण्णार (३ भरत). महेत्थ (नकुल). माथुर (पद्मावती). मारवाड (उत्तंक). मार्तिकावतक (११ चित्र). मालव (इंद्रवर्मन्; कर्ण; खड्गबाहु; जरासंध; नकुल;. परशुराम). माहिषक (अर्जुन). मिथिल (कर्ण). मुलतान-मौलिस्थान (६ हारीत). म्लेच्छस्थान (शालिवाहन). युगंधर (पाणिनि). योध्य (कर्ण). यौधेय (पाणिनि). रक्षोमाह (परशुराम). राजस्थल (५ सुद्युम्न). रुश [रूमशाम?] (ऋणंचय). रूपदेश (दिव्यादेवी). रोहितक (कर्ण). रौद्र (अर्जुन). लोहितक (रोहित). वंग (अर्जुन; पौंड्रक वासुदेव; १८ भीम; शत्रुघ्न; हेमकांत). वत्सभूमि (कर्ण; १८ भीम). वर्मक (१८ भीम). वाटधान (नकुल). वाहिक (पाणिनि). विदर्भ (अगस्त्य; जरासंध; नग्नजित्; नल; २ नारद; २ निमि; १३ भीम; २३ भीम; ३ यदु; रुक्मकेश; रुक्मबाहु; रुक्मरथ; रुक्मिणी; रेणुका; ४ सुदेव; ११ सुरभ). विदेह (कुंददंत; जनक; नमी साध्य; ३ नरक, १८ भीम; रहूगण; सत्राजित). वीतिहोत्र (परशुराम). वैदेश (धनधर्मन्; नखवत्; सदाचंद्र;

सुरपुरंजय). वैशालि (अथर्वन्). शकस्थान (कशक). शर्मक (१८ भीम). शाकल (प्रतिविंध्य). शाल्व (जयद्रथ; सावित्री). शिबि (३ जयद्रथ; नकुल, ६ शैब्य; ४ सुरथ). शुंडिक (कर्ण). शूर्पारक (कश्यप; परशुराम; १० सहदेव). शूरसेन (२ चित्रकेतु; १० सहदेव),–स्थापिला–कार्तवीर्यपुत्रानें (कार्तवीर्य),–शत्रुघ्नपुत्रानें (कार्तवीर्य). शैरीषक (नकुल). श्रीविशाल (शत्रुघ्न). साल्व (पाणिनि). साल्वेय (पाणिनि). सिंहल (खड्गबाहु). सिनी (जरासंध). सिंधु (अर्जुन; कल्याण; ३ जयद्रथ; ३ भरत; विदारण; सुरथ),–हाच आर्यांचा देश (शालिवाहन). सौस्थान (शक). सुदामन् (अर्जुन). सुराष्ट्र (अर्जुन; शक; १० सहदेव). सुवर्णजट (२ इंदु). सुह्म (अर्जुन; पांडु; २ बलि; १८ भीम). सूरमस (पाणिनि). सौभ (अनुशाल्व; कालकेय; ३ शाल्व; सौभपति). सौराष्ट्र (ज्ञानभद्र; श्यामबाला; सुरतचंद्रिका; सोमकांत). सौवीर (२ अंकारक; अर्जुन; कुंजर; कुहन; ३ जयद्रथ; पाणिनि; भरत; विदुला; ३ विपुल; ६ संजय; ८ सुमित्र). हाटक–याचा राजा गुह्यक (अर्जुन). हिंदुस्थान उत्तर व दक्षिण (इक्ष्वाकु). हेरंबक (१० सहदेव).

द्वार—गंगाद्वार; (जयद्रथ; तपस्; धाम; ३ भरद्वाज; लोपामुद्रा; शिव). स्वर्गद्वार (२ सनारु). हरिद्वार (बलराम).

द्वीप—अरुण–पराभूत राक्षसांचें निवासस्थान (प्रजापति). कुश (१४ धृति; लंबन; १० सुरथ; हिरण्यरेतस्). क्रौंच (क्रौंच; धृतपृष्ठ; सुधामन्). जंबु (आग्नीध्र, निक्षुभा; ३१ वसु; सांब). ताम्र (१० सहदेव). पुष्कर (धातकि; रावण सहस्रमुख). प्लक्ष (इध्मजिह्व; गुणाकर; चंद्रकला; दिव्यादेवी; ५ माधव; मेधातिथि). ब्रह्मावर्त (ऋषभ). यमुना (व्यास). रमणक (कालिय). शाक (निक्षुभा; प्रियव्रत; भग; सुकुमार),–दधिसमुद्रवेष्टित (मेधातिथि). शाकल (अर्जुन). शाल्मलि (यज्ञबाहु; सुरोचन; २ सोम; २ हारित). श्वेत (२ नंदन; २ नारद; २ मुरु; रावण). सिंहल (इंदुमती; गुणनिधि; २ मंदोदरी).

नगर, ग्राम, पुर, पुरी, स्थान (ष्ठान), स्थल (स्थली) वगैरे—अगस्तिपुरी (अगस्त्य). अंगदीया (२ अंगद; लक्ष्मण). अजितंजय (कालयवन). अजमेर (नागबाह; २ महादेव; महासिंह; माणिक्य, मोहन). अजस्तुंद (पाणिनि). अनंतपुर (बलराम). अभिसारि (अर्जुन; ४ चित्रसेन). अमरावती (अंधक; इंद्र). अंबा (प्रमर). अयोध्या (अनरण्य; इक्ष्वाकु; कुंददंत; धनपाल; फल्गुतंत्र; ४ भरत; ३ भरद्वाज; १८ भीम; युधाजित; रघु; ३ राम; लक्ष्मण).–पुनरुद्धार (पुष्पमित्र),–वसविलीं (वैवस्वत मनु). अलकावती (अग्निप; धर्मगुप्त; ३ नरक; पुरूरवस्),–कुबेराची (कुबेर)–स्वारी (ध्रुव)–मेरूवर (ययाति). अवंती (२ जयशर्मन्; धनेश्वर; ३ भद्रक; ३ वीरसेन; सांदीपनी). अविस्थल (युधिष्ठिर). अश्म (रावण; शूर्पणखा). अश्वमेध (३ रोचमत्). अहिच्छत्र (शत्रुघ्न). आटवी (१० सहदेव). आसंदीवत् राजधानी (जनमेजय). इंद्रप्रस्थ (त्वष्टृव; दुर्योधन; २ नंदिन; २ वज्र; ३ शाल्व; १० सहदेव; हेमांगी),–निर्मिलें (अर्जुन; कृष्ण; मय; युधिष्ठिर). इंद्रवती (इंद्रपाल). उज्जयिनी (३ चंद्रसेन; महाकाल),–राजधानी (अंधक). उत्कल (३ उत्कल). उदयपुर वसविलें (उदय). उपप्लव्य (उलूक; कृष्ण; दुर्योधन; ९ संजय). उरग (अर्जुन; रोचमत्). उर्वीमाया (महीपति). एकचक्रा (कुंती; बक; १८ भीम; युधिष्ठिर). ओंकार मांधाता (ओंकार)–हीच माहिष्मती अथवा भोगावती (कार्तवीर्य). कनौज–अमावसूस दिले (पुरूरवस्). करवीर (कलहा; धर्मदत्त)–हेंच कोल्हापूर (शृगाल वासुदेव)–ब्रह्मावर्तांत दृषद्वतीकांठीं (पौष्य). कर्ण (चंद्रांगद). कलापि (२ देवापि; सुतनु; ९ सुवर्चस्). कलिंजर (परिहर). कांचन (हेमप्रभ). कांचनका (३ प्रवीर). कांची (बलराम; रत्नग्रीव). कांति–हेंच श्रीरंगपट्टण असावें (चोल). कामोद (कामोदा). कांपिली किंवा कांपिल्य (कुशनाभ; ४ वीरबाहु; २ ब्रह्मदत्त; २ तत्त्वदर्शिन्; यज्ञदत्त). काशी (अक्रूर; गृहपति; धीरधी पुरूरवस्; पौंड्रक वासुदेव; भरत; भैरव; मंकन; विश्वेश्वर; व्यास; शतानीक; शिव; शिशुनाग; सत्राजित्; २ सुदेव; ३ सुलोचना)–येथें शंकर राही (कश्यप). कास्तीर (पाणिनि). किलकिला (कृतनंदन). किष्किंधा (अंगद; ऋक्षरजस्; रावंण; २ सुग्रीव; सुनेत्र). कुंडला (चंपक; दुर्वार; शत्रुघ्न; ९ सहदेव; ८ सुरथ). कुंडिनपुर (कर्ण; नल; भीष्मक; रुक्मिणी). कुंतल–हेंच खेडा जिल्ह्यांतील (चंद्रहास). (कुंतिभोज; कुंती). कुशस्थली (ककुद्मिन्; रेव; रैवत),–आनर्तानें स्थापिली (आनर्त). कोल (२ नंदिन्; ३ मेघ). कोल्हार (चिद्रूप). कोसला (कर्ण). कोहल (आत्मदेव). कौंडिन्यपूर (७ चंद्रसेन; रुक्मांगद). कौंतलपुर (कुंतल; चंद्रसेन). कौशांबी (आधिसामकृष्ण; कुशांब; भद्रमति; रुक्मिणी मणिवाहन पहा). खांडवप्रस्थ (नकुल, भैरव; १९ विजय; ७ सुदर्शन). गंधवती (२ प्रभंजन). गया (६ गय; बलराम; मतंग). गिरि–येथें दत्ताचा आश्रम आहे (दत्तात्रेय). गिरिव्रज (जरासंध; १८ भीम; ५ वसु),–हीच गिरिव्रजां (दीर्घतमस्). दंड व कर्ण यांची युद्धभूमि (४ दंड). गुणवती (परशुराम). घाटपूर (मल्लशर्मन्). चक्रांक (शत्रुघ्न).

चक्रांग (७ सुबाहु). चंदनावती–बडोदें? (चंद्रहास). चंद्रकांत (३ चंद्रकेतु; लक्ष्मण). चंपक (विदारुण; वैखानस; हंसध्वज). चंपका (२ अमित्रजित्; २ लिखित). चंपा (माहिष्मत; रोमपाद). चिपळूण (हिरण्यकेशिन्). चूडापूर (चूडामणि). चेदिपुर (दमयंती). ठाठंगांव (३ प्रसेन). तक्षशिल (८ जनमेजय; तक्ष; ४ भरत). तालनगर (स्वरोचि). तेजःपूर (शत्रुघ्न; ४ सत्यवत्). त्रिपुरी (कर्ण; त्रिपुर). दिव्यकटपुर (नकुल). देवनगर (सोमकांत). देवपुरनगर (शत्रुघ्न). देवप्रस्थ (अर्जुन; सेनाबिंदु). दशपुर (रंतिदेव). द्वारका (अर्जुन; आहुक ६ इंद्रसेन; चक्रिक; धौम्य; ३ नरक; बलराम; यज्ञशर्मन्; वसुदेव ३ वितल; ३ शाल्व; शिशुपाल; सत्राजित्; सागरध्वज; ३ सुदक्षिण, ७ हंस).–हीच कुशस्थली (ककुद्मिन् रैवत),–यादवांची राजधानी (कालयवन). द्विजग्राम (पुरूरवस्). धर्मारण्य नगर (मूर्तय) नंदवती (स्वरोचि). नंदिग्राम (४ भरत; ३ भरद्वाज; ३ राम). निकुंभिला(इंद्रजित्).निम्लोचिनी मानसोत्तरपर्वतामागें (वरुण). निषधनगर (विकुंडल; हेमकुंडल). पट्टण (चंद्रगुप्त). पवनपूर (देवमित्र; २ याज्ञवल्क्य). परळी (वैद्यनाथ). पांचाल (रुक्मरथ) द्रौपदी स्वयंवर येथें झालें (अर्जुन). पाटलीपुत्र (पुष्पपूर पहा; उपवर्ष). पाताळ (शत्रुघ्न). पाली–सिंधुदेशांत (कल्याण). पुण्यपूर (धर्मवल्लभ; बभ्रुवाहन). पुरंदर (६ देवशर्मन्). पुलिंद (६ सुमित्र). पुष्कलावती (पुष्कल; ४ भरत). पुष्पपूर–हेंच पाटलीपुत्र (२ उदयन) पोरबंदर (२ सुदामन्). पौंदन्य बसविलें (अश्मक). प्रतिष्ठान (१६ कौशिक; पुरूरवस्; ३ भरत; ४ शूरसेन),–अलाहाबाद (ययाति),–राजधानी (इल; दुष्यंत; पूरू),–गोदावरीकाठी (ज्ञानश्रुति; दुर्दम; ४ दुर्दम). प्रयाग (च्यवन; प्रमति; ३ भरद्वाज; ३ राम; २ विदुर),–राजधानी (चंद्र). प्राग्ज्योतिष (अदिति; अर्जुन; घटोत्कच; ३ नरक; भगदत्त; २ महोदर; मौर्वी कामकटका; वज्रदत्त; शिशुपाल). बहुधा (उपरिचर वसु). बाष्कलग्राम (बिंदुग). भद्रवटपुर (शिव; सहिष्णु). भद्रावती (३ धनपाल; धृष्टबुद्धि; श्वेतपर्ण यौवनाश्व; सुकेतुमत्),–सरस्वती तीरीं (६ द्युतिमत्). भोगावती–हीच ओंकारमांधाता किंवा माहिष्मती (कार्तवीर्य),–राजधानी–अनूप देशाची (कार्तवीर्य),–नागांची (ककोंटक). भोजकट (भीष्मक; १० सहदेव). मणलूर–हेंच मणिपूर (अर्जुन; चित्रवाहन; प्रभंजन; बभ्रुवाहन; मयूरध्वज). मणिमती (इल्वल). मणिवाहन; हीच कौशांबी (उपरिचरवसु). मथुरा (अक्रूर; कृष्ण; जरासंध; घनधर्मन्; नखवत्; नंदियशस्; १४ भीम, ५ सुव्रतक),– हीच मधु किंवा मधुरा (नंद; ८ मधु; शत्रुघ्न; ८ सुबाहु),–यादवांची राजधानी (३ अंधक; कालयवन),–शूरसेन देशांत (कार्तवीर्य). मदिना (७ भोज). मदुरा (बलराम; २ सत्यव्रत). मधमत्त किंवा मधुमंत–विंध्याच्या दोन शिखरांमध्यें (दंड). मधु किंवा मधुरा (मथुरा पहा). मयूर नगर (२ मयूरध्वज). मही (२ कमठ). महोदय (कुशिक). मार्कंदी (युधिष्ठिर),–द्रुपदाची राजधानी (द्रुपद). मागधग्राम (मग). मायापुरी (सत्राजित्); मालिनी (कर्ण; जरासंध). माल्यवती (२ माल्यवत्). माहिष्मती (५ अग्नि; इक्ष्वाकु; १० इंद्रसेन; कार्तवीर्य; दशाश्व; धनेश्वर; परशुराम; माहिष्मत; १० सहदेव; २ सुदर्शन; ३ स्वाहा),–राजधानी (तालजंघ),–हीच भोगावती मिथिला (जनक; धर्मव्याध; बलराम. २ मार्कंडेय; मिथि; ३ राम; श्रुतदेव; सत्राजित्; सीरध्वज; ३ सुमति). मृत्तिकावत् (अर्जुन; कर्ण; ज्यामघ; हार्दिक्य). मोदागिरिपूर (अर्जुन; १८ भीम; ८ वामदेव; ४ सुदामन्). मोरगांव (मयुरेश्वर). मोहन (कर्ण). यवनपुर (१० सहदेव). रत्ननगर (मयूरध्वज). रत्नातट (४ विमल; शत्रुघ्न). राजपुत्र (३ कण्व). राजपूर–कलिंगाची राजधानी (कर्ण; ४ चित्रांगद). रोम (शालिवाहन). रोहितपुर (रोहित) लंका (अगस्त्य; इंद्रजित्; मारीच; माल्यवत्). लक्ष्मीनगर (२ लक्ष्मी). लोहणपुर (२ लोहासुर). वनरसा–बनारस (अलिक; नरिन्). वनवासी (निमि). वातापि–बदामी (अगस्त्य). वारणावत (कुंती; दुर्योधन; धृतराष्ट्र; युधिष्ठिर). वाराणसी (अगस्त्य; इंद्र; कृष्ण; ४ चित्रा; ४ निकुंभ; ८ भरत; वंजुल; १९ विजय; २ शाल्व, शिव; सुकल; ३ सुदक्षिण),–पुनः वसविली (अलर्क). विजयदुर्ग (निमि). विजयपुर (२ कालानल). विदर्भ (रुक्मिणी). विदिशा (धरापाल; धर्मांगद; ८ सुव्रत). विपाशा (पाणिनि). विभावरी ही मेरूच्या उत्तरेस असून कुबेराची नगरी आहे (कुबेर). विराट (जयेश; दुर्योधन; युधिष्ठिर; ३ विराट). विराध (२ वीरबाहन). विशाला (३ राम),–हिमालयावर (सुनंद). वृकस्थल (कृष्ण; युधिष्ठिर). वृंदावन (४ वज्रनाभ). वेदगर्भपुरी (विश्वामित्र). वैजयंत (निमि), –दंडकारण्यानजीक (तिमिध्वज). वैडूर्य (हुंड). वादश (शत्रुघातिन्). वैशाली (अथर्वन्; नाभाग; भरत; विशाल). शंभल (कल्कि; शाल्व). शर्यणावत (दधीच). शाकल (नकुल; माद्री),–राजधानी (शल्य). शुक्तिमती (धृष्टकेतु),–ऋक्षवत् पर्वतावर (ज्यामघ). शुक्तिसा (७ शरभ). शृंगवेर (४ भरत; ३ राम),–राजधीना (२ गुह). शोणित–राजधानी (उषा; २ बाण). श्रावस्ती

(वृद्धरथ, अवन्त). श्रीरंग (बलराम). संकल (पाणिनि) संजयंती (१० सहदेव). सह्यगांव–मध्यदेशांत (५ शूरसेन). संयमिनी–मानसोत्तर पर्वतावर (यम). साकेत (पतंजली). सांकाश्या (वीरध्वज; २ सुधन्वन्). सारस्वत (वीरवर्मन्). साहंजनि (साहंजि). सिद्धपुर (कपिल). सिंदुरवाड (गणपति). सिंहपुर–चित्रायुधाची राजधानी (अर्जुन). सुमानस (दशरथ). सुरभिपट्टण (१० सहदेव) सुवर्णपुर (५ हरि),–त्रिपुरांपैकीं एक (कमलाक्ष). सुवास्तु (पाणिनि). सौपुर (मित्रवत्). सौराष्ट्र (कलहा). स्थावर (४ कौंडिन्य). स्वर्वेश्या–कैलासावर (गंधर्वसेना). हरिहरपुर (११ हरि). हस्तिनापुर (अधिसामकृष्ण; अनुशाल्व; धृतराष्ट्र; बभ्रुवाहन; १८ भीम; माद्री; युधिष्ठिर; रतिविदग्धा; विदुर; शंपाक; ३ शाल्व; श्वेतपर्ण यौवनाश्व. सुरथ),–ची जागा बदलली (बलराम),–ही राजधानी सोडून कौशांबीस नेली (निमिचक्र)–वसविली (हस्तिन्). हिरण्यपुर (कालकेय; निवातकवच; पौलोम).

नद—धर्म–काशींत (२ वेदशिरस्). शोण (३ राम). शोणभद्र (बलराम).

नदी— अलकनंदा (३ नरक). अश्व–अश्वरथ (कुंती). आपया (देववात). इरीवता (३ गोपति). उत्पलिन –हस्तिनापुराच्या पूर्वस (अर्जुन). ओघवती (६ सुदर्शनी). कपिला (कपिल). कामोष्णी (बलराम). कारोती (तुरः कावेरय). कालिंदी (कलश). कावेरी (८ देवशर्मन्; बलराम; ३ युवनाश्व). कुलजा (२ फेनप). कृतमाला (बलराम; मत्स्य; २ सत्यव्रत). कौशिकी (अर्जुन; कौशिकी; ऋचीक; ऋश्यशृंग; पौंड्रक-वासुदेव; १८ भीम; विभांडक; २ सत्यवती). क्षिप्रा (चार्वाक). गंगा (अगस्त्य; अर्जुन; गांगेय; गुह; ३-४ भरत)–हीच कृतवती व गिरिकर्णिका (कश्यप). गौतमी (गौतमी; ययाति).–चंदना व साभ्रमती (कश्यप),–गंधामादनस्थ (रुद्र),–चित्रकूटस्थ (अनसूया); –पाताल (त्रिशंकु),–बाण (जयद्रथ).–सीता (सीता पहा), –हेमकूटस्थ (धर्मद्रवा). गंडकी (जयविजय; बलराम; २ भरत). गोदावरी (अश्विनीसुत; अहल्या; बुद्ध; शरभंग),–सप्त (बलराम). गोमती (बलराम; ३ राम). गौतमी (कपिल; दत्त आत्रेय; ३ भरद्वाज). चंद्रभागा (मग; १ सांब). चंबळा (कुंती). चर्मण्वती (कर्ण; यदु; रंतिदेव; १० सहदेव). चामला (चार्वाक). चिनाव (माद्री). तमसा (कुशलव; वाल्मीकि). तापी व ताम्रपर्णी (बलराम). दृषद्वती (देववात). देवहूति (देवहूति). नर्मदा (कल्माषपाद; कार्तवीर्य; गणपति; गृहपति; बलराम; मयुरध्वज; रुक्मिणी; १० सहदेव, सोमप). निर्विंध्या (बलराम). पयोष्णी (बलराम; शत्रुघ्न). परुष्णी (आत्रेयी). पर्णाशा (देवावृध). पुष्पभद्रा (२ नंदी). बाहुदा (३ युवनाश्व; लिखित). भवनाशिनी (२ धनंजय). भागीरथी (२ अंशुमत्; यवक्रीत; ३ राम; रेणुका; सुमंत्र). भीमरथी (बलराम). मंदाकिनी (पुरूरवस्; शरभंग). महानदी (अगस्त्य; अर्जुन). महोदय (कुशनाभ); मालिनी (कण्व). यमुना (अक्रूर; चित्रकेतु; दीर्घतमस्; ३-४ भरत; ३ मरुत्त; मुकुंद; यम; याज; लक्ष्मण; लोमश; वसुदेव; सौभरि),–प्रवाह वळविला (बलराम). रावी (माद्री). रेवा (कल्माषपाद). विपाट्शुतुद्री (४ विश्वामित्र; सुदास). विपाशा (बलराम; १ ; ४ वसिष्ठ). विरजा (६ चाक्षुष). विश्वामित्री (ऋचीक). वेणा (बलराम). वेत्रवती (२ यदु; विदारुण), –उगम महागंभीर खंदकांत (वृत्र). वेदश्रुति (३ राम). वैगानदी (२ सत्यव्रत). शतद्रु (४ वसिष्ठ). शरावती (आपस्तंब, पाणिनि). शीततोया–पर्णाशा (श्रुतायुध); शुक्तिमती (उपरिचर वसु; गिरिका; २ यदु). शुष्करेवती-(अंधक). सदानीरा (विदेघ माथव). समंगा (अष्टावक्र). सरयू (असमंजस्; बलराम; लक्ष्मण).–उगम मानस सरो; वरांत (कुबेर). सरस्वती (अंतिनार; उद्धव; कर्दम; कवष ऐलूष; ५ गय; त्रित; देववात; ३ धनपाल; ध्वसन्; द्वैतवन नकुल; २ नहुष; पूरु; ३ प्रद्युम्न; बलराम; बृसय; २ ब्रह्मन् ३ भरत; मंकणक, मिथु; ययाति; लोमश; वध्र्यश्व; विश्वामित्र; वेदशिरस्; सारस्वत),–मध्यदेशांत (त्रसदस्यु पौरुकुत्स). साभ्रमती (इंद्र; कल्माषपाद; ५ कौंडिन्य; नकुल; विकर्तन). सिंधु (नकुल; संवरण),–सप्त (इंद्र). सीता,–गंगेचा फांटा (सनक). सुदामन् (क्षेमधृत्वन् पौण्डरीक .) स्पंदिका (३ राम) स्वर्णदी (जालंधर). हस्तिमती (५ कौंडिन्य). हिरण्वती (युधिष्ठिर).

नरक—भौम (ययाति).

परलोक—इंद्र (९ चित्रसेन). कामदुघ (सुस्वधा). कालेय (२ समुद्रसेन). गंधर्व (दुर्दम). गोलोक (२ सुदामन्). ज्योतिर्भासिन् (सुमूर्तिमत्). द्यु–एकंदर तीन आहेत(यम). नाग (१८ भीम). नैर्ऋत (३ नरक). ब्रह्म (शरभंग; ६ सुदर्शन). मरीचिगर्भ (४ हविष्पंद). मानस किंवा सुमनस् (सोमप). यति (पृथुरश्मि). यम–तीन्ही द्युलोकांवर (यम). रुद्र (४ चित्रलेखा). वरुण (सुहनु). वैकुंठ (७ देवशर्मन्). वैभ्राज (२ बर्हिषद) सत्यब्रह्मदेवाचा (त्रिशंकु). स्वर्ग (इंदुल),–प्राग्ज्योतिषपलीकडे (सत्यभामा).

पर्वत—कूट—कालकूट (पांडु). चित्रकूट (अनसूया; गुह; ३ राम; ४ भरत; लक्ष्मण;),–प्रयागापासून १० कोसांवर

(३ भरद्वाज). त्रिकूट (४ इंद्रद्युम्न; माल्यवत्). निष्कूट–हिमालयाचा भाग (अर्जुन). हेमकूट (धर्मद्रवा; शत्रुघ्न).

—गुहा—अमृत (गरुड). तोता (निंबादित्य; बोपदेव). सिंहावती (मुर).

—घाट—लोहा.

—पर्वत—अमर (नकुल). अमरकंटक (२ बाण). अरुणाचल (अर्धनारीनटेश्वर; पार्वती; महिषासुर). अर्धकील (दर्भि). अर्बुदाचल (त्रिशंकु; बलि). अस्ताचल पर्वत (बलि). इंद्र (१८ भीम). इंद्रकील (मूक). उत्तरगिरि (मत्स्य). उदयगिरि (अलंबुसा),–हा मेरु नव्हे (वामन). ऋक्षवत् (ज्यामघ). ऋषभ (शिक्ष; सरमा). ऋष्य (३ केशिन्). ऋष्यमूक (३ राम; लक्ष्मण; वालिन्; सुग्रीव). ऋष्यवत् (विदूरथ). कटक–दक्षिणेंत (ऋषभ). कलिंजर (वंजुल; वेदवृद्ध). कालंजर (शिव; ३ श्वेत), कुटक–कर्नाटकांतील कोंकवेंक कुटक देशांत (अर्हत्). कोलगिरि (१० सहदेव). कोलाहल (गयासुर; गिरिका; रजि),–फोडून मर्ध्ये नदीस मार्ग दिला (उपरिचर वसु). क्रौंच (मैनाक; स्कंद). गंधमादन (कुबेर; घटोत्कच; धर्मवर्ण; पांडु; पुरूरवस्; २ पूर्णभद्र; २ बलि; २ ब्रह्मन्; १८ भीम; रुक्मिन्; रुद्र; लोमश; १२ सुरथ). गयशिर (शमठ). गोकर्ण (केसरिन्). गोमंत–द्वारकेजवळ (कृष्ण; परशुराम). गोवर्धन (कृष्ण). त्रिककुद् (वृत्र). त्रिशिखर (२ फेनप). त्र्यक्ष (दत्त आत्रेय). दशांग (जांबवत्). नागशत (पांडु). नील (इंद्रद्युम्न; गौरि; रत्नग्रीव; शत्रु ;). पारियात्र (गौतम). प्रवर्षण (कृष्ण; ३ राम). ब्रह्मगिरि (अहल्या). भोगवत् (१८ भीम). मणि (३ नरक). मंदधार (१८ भीम). मंदराचल (आग्नीध्र; कूर्म). मंदर (स्वरोचि; ३ जाबालि; मणिचार). मलय (अगस्त्य; ३ मनु; २ सत्यव्रत). महेंद्र (अगस्त्य; दीर्घतपस्; परशुराम; पुण्य),–कलिंग ते मणिपूर रस्त्यावर (अर्जुन). महोदय (५ सुषेण). मूजवत्–कैलासापलीकडे (रुद्र). मेरु (आपव वासिष्ठ; पुलस्त्य; प्रियव्रत; १८ भीम; २ मेरुसावर्णि; ५ वामदेव; वैशंपायन),–उत्तरेस (ययाति)–उत्तर ध्रुव–हिमालय (रुद्र). मैनाक (मय; मैनाक). यज्ञ (चार्वाक). यामुन (३ यज्ञदत्त; लोमश). युगंधर (अमोघा). रम्यक (२ कुमुद). रामक (तिमिध्वज; १० सहदेव). रैवतक (अर्जुन; जरासंध; नकुल; युधिष्ठिर; रैवतक; शिशुपाल). विंध्य (अगस्त्य; कार्तवीर्य; २ दक्ष; बिंदुग; भूत; शत्रुघ्न; संपाति; सुंदोपसुंद; सौभरि; हनुमत्). विशाखयूप (लोमश). वेंकटाचल (अंजना; काश्यप; बलराम; भद्रवती; रंगदास; २ रामकृष्ण; ३० वसु). वैद्युत–कैलासाच्या दक्षिणेस (कुबेर). शालग्राम (परशुराम). शुक्तिमत (१८ भीम). शुभ्रगिरि (२ शाकल). शैल (बलराम). शौकट (वीरभद्र). शैल (२ बाण). श्रीशैल (मल्लिकार्जुन). श्वेत (अर्जुन; मिंजिक). संध्याचल (वेताल). सह्याद्रि (परशुराम; भीमशंकर; भास; विलास; हिरण्यकेशिन्); साल्वेय (५ शरभ). सुमेरु (हनूमत्). सुवर्ण (शंख). सुवेला (अहिरावण; महिरावण; ३ राम). हंसगिरि (पांडु). हिमालय (अकृतव्रण; आपव वासिष्ठ; नकुल; पांडु; ३ मणिमत्; मत्स्य; मत्स्येंद्रनाथ; मुचुकुंद; युधिष्ठिर; रथवीति दाभ्र्य; लक्ष्मण; ३ विमल; वेदशिरस्; शिव; ९ संजय; ७ सुदर्शन).

—पृष्ठ (पठार)—मुंज (वसुहोम). मेरु(याज्ञवल्क्य).

—शिखर—अट्टहास (अट्टहास; शिव). कुमार (५ वामदेव). कैलास (अंधक; गंधर्वसेना; धन्वंतारि; २ नंदन; नलकूबर; २ मणिभद्र; रावण; रुद्र; लोभ; २ विद्युद्रूप). गोशृंग (श्रेणिमत्). छागल (शिव; २ श्वेत). नावप्रभ्रंशन, नौबंधन (मनु). भृगुतुंग (शिव). मेरु (वामन). वेदशीर्ष (वेदशिरस्). शतशृंग (अर्जुन; नकुल; पांडु; १८ भीम; युधिष्ठिर; १० सहदेव). शिखंडि (शिखंडिन्).

प्रदेश—जलोद्भव (१८ भीम). उज्जालक–वालुकामय (कुवलाश्व).

मार्ग—कलिंग–मणिपूर (अर्जुन). हस्तिनापूर–वृकस्थल (कृष्ण).

वन—अशोक (अक्ष; २ कला; दीर्घजिह्व; ध्वक्षी; प्रघसा; रावण; सीता; हनुमत्). उत्पलावतक (९ सुशर्मन्). उमा (इल). काम्यक (कृष्ण; ३ जयद्रथ; युधिष्ठिर; लोमश; सत्यभामा). कारा (नकुलीश). कुबेर (३ मणिमत्). क्रौंच (कबंध). क्रौंचापर (२ विराध). खांडव (५ अग्नि; अर्जुन; तक्षक; दार्तेय; परशुराम; भैरव; मय; १९ विजय; सारिसृक्त शार्ङ्ग). गोकर्ण (गोकर्ण; शिव). गौतम (अहल्या). चित्ररथ (उर्वशी; पांडु; पुरूरवस्; ४ मेधाविन्; ययाति). ताटका–कारुष व मलद देश मिळून (ताटका). ताल (धेनुक; १० सहदेव). दारु (२ दारुक; शिव;)द्वैत (आग्निवेश्य; ७ इंद्रद्युम्न; दुर्योधन; २ बृहद्रथ; भालुकि; युधिष्ठिर; ४ विभावसु; वृषामित्र; शौनक; सहस्रपाद; सुवाच्; सुहोत्र; स्थूणकर्ण; होत्रवाहन). नंदन (उर्वशी; पुरूरवस्; ययाति). पुष्कर (नकुल). मधु (४ निर्मोह; शाकुनि; लवण),–किष्किंधेतील (हनुमत्),–यमुनाकांठी (ध्रुव). मंदार–काशीच्या उत्तरेस (ऋक्षशृंग). महाकाल–अवंती देशांत (अंधक). लोध्र (हनूमत्). वेत्र–किंवा वेत्रकी (२ बक). शर–कैलासाजवळ (रावण).

येथें पुरुषांचें स्त्रियांत रुपांतर होत असे (इल; रावण). शिखंडि (शिखंडिन्; शिव). सिद्ध (परशुराम). सुवर्ण (हनूमत्). सौगंधिक (कुबेर; १८ भीम).

वापी—ज्ञान (ईशान; ३ सुलोचना). मृतसंजीवनी (५ हरि). संवर्त (संवर्त). कूप पहा

वर्ष—अजनाभ (ऋषभ; नाभि).–हेंच भारत (२ भरत) आम (आम). इलावृत (इल; पुरूरवस्),–यांत मेरु पर्वत आहे (इलावृत). किंपुरुष (जरासंध). केतुमाल–हेंच गंधमादन (केतुमाल). क्षेम (क्षेम). गंधमादन (केतुमाल). ब्रह्मावर्त (कर्दम). भद्राश्व–मेरूच्या पूर्वेस (भद्राश्व). भारत (२ भरत).–हें हिंदुस्थान नव्हे (भूत). रम्यक–यांत नील पर्वत आहे (रम्य). लोहितार्ण (लोहितार्ण). शृंग (कुरु). श्वेत (हिरण्वन्). हरि–उत्तरकुरूंत (अर्जुन),–हेंच नैषध (हरिवर्ष). हरित (२ हरित). हिमवर्ष–हिंदुस्तान (नाभि). हेमकूट–हेंच किंपुरुष वर्ष (किंपुरुष).

विवर (भूगर्भमार्ग)—(९ विदूरथ).

संगम—कावेरी–नर्मदा (कुबेर). गंगा–सागर (धर्म-बुद्धि). खरकर (कुकर्दम). बकुला (कौषीतक; ५ वामदेव, होड). मही–सागर (५ देवशर्मन्). सरस्वती–समुद्र (३ इंदुमती).

समुद्र—क्षीर (कामोदा; घृतपृष्ठ; श्री; ३ सुरभि;). नील (३ नरक). पश्चिम (जाजलि). वालुका (नकुल). श्वेत (दत्त आत्रेय).

सरोवर—अहल्या (अहल्या). इंद्रद्युम्न (इंद्रद्युम्न; पांडु). कौमुद (नारदी). पंचाप्सर (धर्मभृत; बलराम). पंपा (बलराम; ३ राम; शबरी; हनूमत्). बिंदुसर (कपिल; बलराम),–वृषपर्वन्‌चें स्थान (अर्जुन; मय). ब्रह्म (शमठ). मानस (सन्नति),–वैद्युतपर्वाच्या पायथ्याशीं (कुबेर). सीता (कपालभरण). सौगंधिक (क्रोधवश). अमरकंटक (७ दमन). कशेरु (३ नरक)

स्थानें इतर—गोकुल (अघ; कृष्ण; २ तेजस्विन्; नंद). जनस्थान (२ अकंपन अहल्या; खर; जड; मकराक्ष; शुष्क; संपाति). पंचवटी (३ राम; सीता). परिसारक (कवष ऐलूष). भृगुकच्छ (बलि). मतंगकेदार (मतंग). लक्ष्मणझला (लक्ष्मण). वाजखङ्ग (विकर्तन). शालिग्राम (शंख). शठनाख–काश्मीरांतील (७ भोज). हावधान (३ भरद्वाज). हेम-कंचुक (शिव).

परिशिष्ट चवथें

पुराणांतील वंश व त्यांचें स्पष्टीकरण

सूर्यवंश (सू.)

सूर्यवंशांत खालील पोट वंश आहेत. १ इक्ष्वाकु, २ दिष्ट, ३ निमि, ४ शर्याति, ५ नृग, ६ नभग, ७ नरिष्यन्त. यांची व इतर वंशांची माहिती वर्णक्रमानें पुढें दिली आहे. व शेवटीं भविष्यकालीन राजवंश कालक्रमानें दिले आहेत.

इक्ष्वाकु—(इ.) मनूचा पुत्र. याचा वंश अनेक ठिकाणीं आढळतो (ब्रह्मांड. ३. ६३. ८; वायु. २. २६. ८; ब्रह्म. ७. ४४; ह. वं. १. ११; मत्स्य. १२. २५; गरुड. १. १३८. १९; विष्णु. ४. २. ३; भा. ९. ६. ४; लिंग. १. ६५.३१ते६६.४५;अग्नि. २७३. १८; कूर्म. १. २०. १०ते २१.६०; पद्म. सृ. ८; शिव. उ. ३७. १; सौर. ३०; ३२-७२). रामायणांत रामापर्यंतची वंशावळ दोन ठिकाणीं दिली आहे (वा. रा. बा. ७०. २१; अयो. ११०. ६). महाभारतांत दृढाश्वापर्यंत दिली आहे (म. व. २०५. १ कुं.). रघुवंशांत दिलीपापासून अग्निवर्णीपर्यंत दिली आहे. पुराणांतील वंशावळींत प्रायः एकवाक्यता आहे. पण रामायणांतील वंशावळ पुराणांशीं बिलकुल जमत नाहीं. रामायणांत त्रसदस्यु, पुरुकुत्स, हरिश्चन्द्र, रोहित वगैरे सुप्रसिद्ध सूर्यवंशजांचीं नांवें नाहींत. कल्माषपाद सौदासाला रघुपुत्र म्हटलें आहें. वंशावळींत सुदास नाहीं. शिवाय दोन दिलीपाऐवजीं एकच दिलीप मानणें वगैरे गोष्टी लक्षांत घेण्यासारख्या आहेत. रघु-

वंशांत कालिदासानें रामायणांतील वंशावळ न घेतां पुराणांतील घेतली आहे.

या वंशांत भारतीय युद्धापर्यंत भागवतमतें ८८, वायुमतें ९१व विष्णुमतें ९३ माणसें दिलीं आहेत. मत्स्यमतें सहस्वत्पासून वेगळींच नांवें आलीं असून एकंदर पिढ्या ६७ आहेत. पण सर्वत्र वंश सांगितल्यानंतर शेवटीं मुख्य मुख्य पुरुष सांगितले, असें म्हटलें आहे (मत्स्य. १२. ५७इ.). आम्ही तुलनात्मक कोष्टकांत भागवताप्रमाणें नांवें दिलीं आहेत.

या वंशावळींत दृढाश्व व हर्यश्व यांमध्यें मत्स्यांत प्रमोद जास्त दिला आहे. मांधात्याचीं मुलें तीन किंवा चार असा मतभेद आहे. सौदास कल्माषपादापासून दिलीप खट्वांगापर्यंत दिलेल्या नांवांशिवाय सर्वकर्मन्, अनरण्य, निघ्न, अनमित्र व दुलीदुह अशीं निराळीं नांवें ब्रह्म, हरिवंश व मत्स्य यांत आढळतात. इक्ष्वाकुवंशांत नाहींत, पण इक्ष्वाकुवंशांतले म्हणून प्रसिद्ध असणारे राजे, असमाति ऐक्ष्वाक, क्षेमदार्शनि, ६ सुवीर हे होत. कांहीं पुराणांनीं मध्येंच वंशावळ पुरी केली आहे. ब्रह्मपुराणानें नलावर, हरिवंशानें मरुवर व मत्स्यानें रामानंतर पंधरा लोक सांगूनच वंश संपविला आहे.

इक्ष्वाकुवंशांत क्षेमधन्वन्पासून हिरण्यनाभापर्यंत स्वतंत्र शाखा असावी व पुष्यापासून बृहद्रथापर्यंतची दुसरी शाखा असावी. कारण हिरण्यनाभ कौसल्य हा याज्ञवल्क्याचा गुरु होता. नाहींतर व्यासाच्या सामशिष्यपरंपरेंतील व याज्ञवल्क्याच्या समकालीन असणारा हिरण्यनाभ कौसल्य वेगळा कल्पावा लागतो. अशी परंपरा असण्याला आधार विशेषसा मिळत नाहीं. म्हणून हें निश्चयानें बोलतां येत नाहीं. विधृति व परीक्षित् यांचें स्कंदपुराणावरून आढळणारें समकालीनत्व फक्त याला पोषक असें आढळतें. तसेंच क्षत्रियत्वाची परंपरा कलियुगाच्या शेवटापर्यंत टिकविणारे देवापि व मरु यांमुळें समकालीन दाखवितां येतात. रामानें कुशाला अयोध्येस व लवाला श्रावस्तीस राज्याभिषेक केला. पुढें लवाचा स्वतंत्र वंश दिलेला आढळत नाहीं. पण बुद्धाचा जन्म श्रावस्तीच्या शाखेंत झाल्याचें आढळून येतें. श्रावस्तीस बुद्धाचा जन्म झाला व प्रसेनजित् राज्य करीत होता. पण अयोध्येंत कोण होते व त्या शाखेचें काय झालें याचा निर्देश नाहीं. कदाचित् रामानंतर अयोध्येचें वर्चस्व कमी होऊन लवाची शाखा व श्रावस्तीलाच महत्त्व आलें असावें. महापद्म नंदाच्या वेळीं क्षेमक हा शेवटला पुरुष होता.

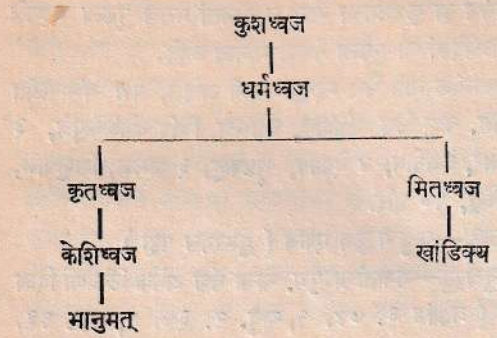
दिष्ट—हा मनूचा पुत्र. यांचें नांव नाभानेदिष्ट, नेदिष्ट वगैरे अनेक प्रकारें येतें. याचा वंश अनेक ठिकाणीं येतो (ब्रह्मांड. ३. ६१. ३; वायु. २. २४. ३; लिंग. १.६६. ५३; मार्क. ११०–१३३; विष्णु. ४. १. १६; गरुड. १. १३८. ६; भा. ९. २. २३; वा. रा. बा. ४७. ११; म. आश्व. ४. ४ कुं.). प्रमतिपर्यंत हा वंश आढळतो. प्रमति हा दशरथाच्या समकालीन असून राम विश्वामित्रावरोबर मिथिलेस चालला असतां त्याला भेटला होता. यांच्यापैकीं विशाल राजानें वैशाली नगरी बसविली. तेथून या वंशाला वैशाल असें म्हणतात. थोड्या फरकानें हा वंश चहूंकडे सारखाच आहे. या वंशांतील भलंदन, वत्सप्री व सैकील हे वैश्य जातीचे मंत्रकृत् म्हणून दिले आहेत (मत्स्य. १४५. ११६-११७; ब्रह्मांड. २. ३२. १२१–१२२). पण वत्सप्री भालंदनाचींच फक्त सूक्तें आढळतात. हे पुनः क्षत्रिय झाल्याची कथा आहे (सुप्रभा पहा). तसेंच हे ब्राह्मण झाल्याचेंहि आढळतें (ब्रह्म. ७. ४२).

नरिष्यन्त—(नरि.) मनूचा पुत्र. याचा वंश खालीलप्रमाणें फक्त भागवतांत आढळतो (भा. ९. २. १८).

यांत चित्रसेन, दक्ष, मीढ्वस्, कूर्च, इंद्रसेन, वीतिहोत्र, सत्यश्रवस्, उरुश्रवस्, देवदत्त, कानीन जातुकर्ण्य व अग्निवेश्य असे पुरुष आढळतात. हें घराणें पुढें आग्निवेश्यायन ब्राह्मण झालें (भा. ९. २. २२). दिष्टवंशांतील नरिष्यंतार्शी यांचा कांहीं संबंध नाहीं. याबद्दल सू. नरि. असा संक्षेप वापरला आहे.

नभग—हा मनूचा पुत्र. याचा वंश अनेक ठिकाणीं आढळतो (विष्णु. ४. २. २; भा. ९. ४; मत्स्य. १२. २०; लिंग. १. ६६. ५०; शिव. उ. ३६. २२; ब्रह्म. ७. २४; गरुड. १. १३८. १७; ब्रह्मांड. ३. ६३. ५; वायु. २. २६. ५). यांत नाभाग, अंबरीष, विरूप, पृषदश्व आणि रथींतर असे पुरुष आढळतात. हे पुढें आंगिरस झाले. रथीतराचा वेदांत संबंध आहे.

निमि—इक्ष्वाकूचा पुत्र. याचा वंश अनेक ठिकाणीं दिला आहे (ब्रह्मांड. ३. ६४. १; वायु. २. २७; विष्णु. ४. ५. ११; भा. ९. १३; गरुड. १. १३८. ४६; वा. रा. बा. ७१. ३; उ. ५७. १८). गरुडानें या वंशांत बराच फरक दिला असून हा वंश इक्ष्वाकूंतील प्रसुश्रुताला जोडिला आहे. भागवत, विष्णु व गरुड यांत शकुनि व स्वागत यांच्यांमध्यें अंजन वगैरे बारा लोक अधिक दिले आहेत. स्वागत व सुवर्चस् हे विष्णु व भागवत यांत नाहींत. कदाचित् या दोन शाखा स्वतंत्रच असून सत्यरथ भारतीय युद्धांत असावा. रामायणांत सीरध्वजापर्यंतचेच कांहीं पुरुष दिले आहेत. तसेंच भागवतांत सीरध्वजापुढें पुढीलप्रमाणें अधिक माहिती आहे.

खांडिक्याचा वेदांत उल्लेख आहे.

या वंशांतील दुसरा पुरुष मिथि यानें मिथिला नगरी स्थापन केली व जनक हें सुप्रसिद्ध नांवहि यावरूनच पडलें. जनक हा शब्द व्यक्तिनामांना जोडून व केवळ असा वेदापासून सर्वत्र येतो.

यांपैकीं केशिध्वज मोठा तत्त्वज्ञानी होता व त्याचा चुलत भाऊ खांडिक्य यज्ञकुशल होता. महाभारतांत देवरात जनक याज्ञवल्क्याशीं समकालीन म्हणून दिला आहे. पण वंशावळी-प्रमाणें तें चुकीचें दिसतें. याज्ञवल्क्याशीं समकालीन असणारा जनक म्हणजे जनदेव किंवा उग्रसेन असावा. बहुलाश्वाला श्रीकृष्ण भेटला होता व कृति भारतीय युद्धांच्या वेळीं होता. भारतीय युद्धानंतर भागवतांत फक्त एक पुरुष दिला आहे. पण उग्रसेन, जनदेव वगैरे पुढेहि कांहीं पुरुष या घराण्यांत असावेत. या वंशाकरितां विदेह, जनक, निमि वगैरे सामान्य शब्द वापरीत असले तरी आम्ही सर्वत्र **सू. निमि.** असा शब्द वापरला आहे. या वंशांत न आढळणारे, पण निमिवंशांतील म्हणून आढळणारे राजे उग्र, जनदेव, पुष्करमालिन्, माधव व शिखिध्वज.

निमिवंशांत शकुनीपुढें अंजनापासून उपगुप्तापर्यंतचे लोक फक्त कांहीं पुराणें देतात. त्यांवरून शकुनीपासून या दोन शाखा सुरूं झाल्या असण्याचा संभव आहे. इतर पुराणांत अंजनादिकांचीं नांवें दिलीं नाहींत. याचें येथें दुसरेंहि एक महत्त्वाचें कारण आढळतें. वेदांत शकुनीला कुणि म्हटलें असून अंजनाला रजन म्हटलें आहे. कुणि, रजन, उग्रदेव, क्रतुजित् हीं नांवें वेदांतहि आहेत व ते यज्ञयागादि करीत आहेत, यावरून ते राजकीय दृष्ट्या कमी महत्त्वाचे झाले असावेत किंवा क्षत्रियत्व सोडून ब्राह्मणधर्माचा आचार करूं लागले म्हणून बहुतेक पुराणकारांनी त्यांचीं नांवें जनक वंशांतून गाळलीं असावींत.

नृग—हा मनूचा पुत्र. याचा वंश सुमति, वसु व ओघवत् असा भागवतांत आढळतो (भा. ९. २. १७).

शर्याति—हा मनूचा पुत्र. शार्याति वंश अनेक ठिकाणीं आला आहे (विष्णु. ४.१.२०; भा. ९.३; लिंग. १.६६. ४७; ह. वं. १. १०; गरुड. १. १३८. १५; मत्स्य. १२. २१; वायु. २. २४. २३; ब्रह्मांड. ३. ६१. १८; ६३. १. ४; ब्रह्म. ७. २७; पद्म. सृ. ८; अग्नि. २७३. ११). यांत आनर्त, रोचमान, रेवत, ककुद्मिन् असे पुरुष आढळतात. ककुद्मिनची मुलगी रेवती बलरामाची पत्नी होय. याची राजधानी कुशस्थली (द्वारका). या घराण्याचा हैहयांत संबंध दिसतो. शर्यातीची कन्या सुकन्या च्यवनास दिली होती. शर्याति, सुकन्या व च्यवन यांची कथा वेदांत आहे.

सोमवंश (सो.)

अजमीढ—(अज.) अजमीढपुत्र बृहदिषूपासून हा वंश सुरूं झाला. हें दक्षिणपांचालाचें राजघराणें असून हा वंश सहा पुराणांत दिला आहे (वायु. २. ३७. १६६; मत्स्य. ४९. ४७; ह. वं. १. २०; विष्णु. ४. १९. ११; गरुड. १. १४०. १०; भा. ९. २१. २२). मत्स्यांत बृहत्नें आरंभ होणारीं दोन नांवें दिलेल्या नांवांपेक्षां अधिक आहेत. तसेंच नीपानंतर काव्यापासून समर झाल्याचें दिलें आहे. गरुडांत शेवटले तीन गाळले आहेत. भागवतांत बऱ्याच पिढ्या गाळल्या आहेत. विष्णूंत शेवटला जनमेजय नाहीं. यांची राजधानी दक्षिण पांचालांतील कांपिल्य होय.

अनु—हा ययातीचा पुत्र. याचा वंश अनेक ठिकाणीं आला आहे (ब्रह्मांड. ३. ७. १२; वायु. २. ३७. १२; ब्रह्म. १३. १५; ह. वं. १. ३; मत्स्य. ४८. १०; विष्णु. ४. १८; भा. ९. २३; अग्नि. २७७. ५; गरुड. १.१३९. ६८). हा वंश सर्वत्र बहुतेक सारखा आहे. फक्त ब्रह्म व हरिवंश यांत हा वंश पौरववंशांतील रौद्राश्व राजाचा पुत्र कक्षेयु याच्यापासून निघाला असें दिलें आहे. द्रुह्यूपैकीं कांहींचा समावेश या वंशांत असाच चुकीचा दिसतो. अनूपासून आठवा पुरुष महामनस् याला उशीनर व तितिक्षु असे दोन पुत्र होते. त्यांच्यापासून या वंशाच्या दोन शाखा झाल्या. उशीनर शाखेंतून केकय व मद्रक लोक निघाले व तितिक्षुशाखेंतील लोकांनीं अंग, वंग, कलिंग, सुह्म व पुंड्र हे भाग आक्रमिले. या वंशांतील असण्याचा संभव असलेले लोक अनिल, कोटिक व सुरथ होत.

अमावसु—(अमा.) पुरूरवसचा पुत्र. याचा वंश अनेक ठिकाणीं आला आहे (ब्रह्मांड. ३. ६६. २२; वायु. २. २९. ४९; ब्रह्म. १०. १३; ह. वं. १. २७; विष्णु. ४. ७. २; भा. ९. १५. ३; गरुड. १. १३९. ३; वा. रा. बा. ३२-३४; म. आ. १०१. २१; शां. ४८; अनु. ७ कुं.). भागवतांत याला विजय म्हटलें आहे.

रामायणांतील व महाभारत शांतिपर्वांतील वंश जुळतो. पण अग्नि व महाभारत अनुशासनातील वंशांत जह्नूला भरतवंशज ठरविलें आहे व आदिपर्वांत याचा अजमीढाशीं संबंध जोडला आहे. किरकोळ पाठभेदांशिवाय एकवाक्यता आहे. भरत किंवा भरतर्षभ कोणालाहि महत्त्व देण्याकरितां म्हणून असत. त्याप्रमाणें ऋग्वेदादि ग्रंथांत विश्वमित्राला लाविलें असावें. हें घराणें कान्युकुब्जांत राज्य करीत होतें.

आयु (पुरूरवस् पहा).

उशीनर—(उशी.)-(अनु पहा).

ऋक्ष–अजमीढाचा पुत्र. यांपैकीं तिसरा पुरुष कुरु होय त्याचा पुत्र जह्नू त्यापासून कुरुवंश सुरूं झाला आणि नववा वसुपुत्र बृहद्रथ याच्यापासून मगधांत राज्य करणारा मगधवंश सुरू झाला. त्यांशिवाय या वंशांतील लोकांना आम्हीं सो. ऋक्ष. असा संक्षेप वापरला आहे.

काश्य—(क्षत्र पहा).

कुकुर—(यदु पहा).

कुरु—(पुरूरवस् पहा).

क्रोष्टु—(यदु पहा).

क्षत्रवृद्ध—(क्षत्र.) हा पुरूरवस्पुत्र आयूचा पुत्र. याचा पुत्र सुनहोत्र किंवा सुहोत्र यापासून हा वंश सुरूं झाला. या वंशापैकीं अभिभू (सुविभु) व सुकुमार हे भारतीय युद्धांत होते. हा वंश अनेक ठिकाणा दिला आहे (ब्रह्मांड. ३. ६६. २; वायु. २. ३०. १; ब्रह्म. ११. ३२; ह. वं. १. २९; विष्णु ४. ८; गरुड. १. १३९. ९; भा. ९. १७. २). भागवतांत काश्य व दीर्घतपस् यांमध्यें काशि व राष्ट्र हीं दोन नांवें अधिक आढळतात. पहिल्या दिवोदासापासून दुसऱ्या दिवोदासापर्यंतचीं नांवें महाभारत व काल या दृष्टीनें कल्पावीं लागतात. हरिवंश, ब्रह्म व अग्नि यांमध्यें पौरव सुहोत्रापासून हा वंश सुरूं झाला आहे. पण ते हैहयांशीं तुलना करितां बरोबर नाहीं यांची राजधानी काशी. यांची व हैहयांचीं अनेक पिढ्या युद्धें चालूं होतीं. यांचा पुरोहित भरद्वाज.

क्षत्रवृद्धाचा दुसरा पुत्र प्रतिक्षत्र. त्यापासूनहि एक शाखा सुरूं झाली आहे. त्यांत सुमारें दहा ते तेरा लोक आहेत. त्यांची स्थळें व समकालीनता शोधावयास पाहिजे. या वंशावळींत न सांपडणारे पण इतरत्र काशीचे राजे म्हणून आढळणारे लोक अंबेचा पिता, अजातरिपु, धृतराष्ट्र वैचित्रवीर्य, ययाति, सुबाहु, सुवर्णवर्मन् व होमवाहन हे होत.

चेदि किंवा **चैद्य**—यांचा वसु चैद्याचा पुत्र प्रत्यग्रह व विदर्भपुत्र चिदि अशा दोघांपासून संभव दिसतो. पण दोन्ही ठिकाणीं पुढें नांवें नाहींत. विष्णु व भागवत यांखेरीज पुराणांत जरासंध हा कुशाग्राचा भाऊ न मानतां बराच पुढला म्हणजे कुशाग्रादिकांच्या पुढला वंशज मानला आहे.

खालील नांवें चैद्य म्हणून आलीं आहेत, पण वंशावळींत नाहींत. कशु चैद्य, कौशिक, २ चित्र, चिदि कौशिकपुत्र, ३ दंडधार, दमघोष, ४ देवापि, धृष्टकेतु, ३ शलभ, शिशुपाल, सिंहकेतु, १० हरि.

जह्नु—जह्नु व कुरु एकच (पुरूरवस् पहा).

तुर्वसु—ययातीचा पुत्र. याचा वंश अनेक ठिकाणीं दिला आहे (ब्रह्मांड ३. ७४. १; वायु. २. ३७. १; ब्रह्म. १३. १४२; ह. वं. १. २२; विष्णु. ४. १६; भा. ९. २३. १६; अग्नि. २७७. १; गरुड. १.१३९. ६५; मत्स्य. ४७). अग्निपुराणांत द्रुह्युवंशीय गांधाराचा या वंशांत समावेश केला आहे. मत्स्य, विष्णु, गरुड व भागवत यांत दुष्यन्तापासून पुढचा भाग नाहीं. यांतील मरुत्त किंवा भरत यानें पौरव दुष्यन्तास दत्तक घेतलें व हा वंश पौरवांत समाविष्ट झाला. पांड्य, चोल, केरल व कुल्य हीं दक्षिणेंतील राज्यें यांतील शेवटल्या लोकांनीं स्थापन केलीं. वेदांत कुरुंगाला तुर्वसुवंशांतील धरलेलें आहे. तुर्वसु हा म्लेच्छांचा राजा होता. हरिवर्मन् वंशावळींत नाहीं.

द्रुह्यु—ययातीचा पुत्र. याचा वंश अनेक ठिकाणीं आढळतो (ब्रह्मांड. ३. ७४. ७; वायु. २. ३७. ७; ब्रह्म. १३. १४८; ह. वं. १. ३२; मत्स्य. ४८. ६; विष्णु. ४. १६; गरुड. १. १३९. ६६; अग्नि. २७७. ४; भा. ९. २३. १४). ब्रह्म. व हरिवंश यांनीं यांतील गांधारीपासूनची वंशावळ अनुवर घेतली आहे. शेवटीं हे उत्तरकडे जाऊन म्लेच्छपति झाले. द्रुह्यूचा वेदांत उल्लेख आहे.

द्विमीढ—हा हस्तिन् पौरवाचा पुत्र. यांचा वंश अनेक ठिकाणीं आहे (वायु. २. ३७. १८०; मत्स्य. ४९. ७०; ह. वं. १. २०; विष्णु. ४. १९. १३; गरुड. १. १४०. १४; भा. ९. २१. २७). आम्ही वायुप्रमाणें नांवें व क्रम दिलीं आहेत. मत्स्य व हरिवंश यांत हा वंश अजमीढाचा म्हणून दिला आहे. विष्णूंत भल्लाटाचा पुत्र द्विमीढ असें चुकीनें उत्पन्न झालेल्या पाठानें वाटतें. भागवत, विष्णु व गरुड यांत सुवर्मन् (सुधर्मन्) पासून रुक्मरथापर्यंतचे राजे गाळले आहेत. भागवतांत उग्रायुधाला नीप म्हटलें आहे. उग्रायुधानें भल्लाटपुत्र जनमेजयाचा वध करून दक्षिण पांचालाची गादी मिळविली. भीष्मानें उग्रायुधाला ठार केला.

नील—हा अजमीढ व नलिनी यांचा पुत्र. याचा वंश अनेक पुराणांत आला आहे (वायु. २. ३७. १८९; मत्स्य. ५०. १; ह. वं. १. ३२; ब्रह्म. १३. ९३; विष्णु.४. १९. १५; अग्नि. २७८. १८; गरुड. १. १४०. १७; भा. ९. २१. ३०). नील व रिक्ष हरिवंश, ब्रह्म व अग्नि यांत नाहींत.

पण सृंजय यांतच फक्त जास्त आहे. सहदेव मत्स्यांत नाहीं. विष्णु, गरुड व भागवत यांत मैत्रेय नाहीं. बाकीच्या वंशाबद्दल मतैक्य आहे.

भर्म्याश्वाच्या पांच पुत्रामुळें दिल्लीच्या आग्नेयेस गंगेच्या दक्षिणोत्तर भागास पांचाल हें नांव मिळालें. त्यापैकीं उत्तरेकडील भागाचें राज्य या घराण्याकडे होतें. याची राजधानी अहिच्छत्र. मुद्गल वध्र्याश्व, दिवोदास, सुदास, पृषत् व द्रुपद हे या घराण्यांतील प्रसिद्ध पुरुष होत. सृंजयापासून सृंजय व सोमकापासून सोमक असे लोक निर्माण झाले. द्रोण द्रुपदाला सोमकि म्हणतो (म. आ. १४१. ६१ कुं.).

ऋग्वेदांतील दाशराज्ञयुद्धांत दहा राजांविरुद्ध लढणारा सुदास या वंशापैकीं होय. थोड्या फरकानें या वंशांतील बऱ्याच लोकांचा निर्देश ऋग्वेदांत सांपडतो. असें नामसाम्यावरून वाटतें.

पांचालांच्या वंशावळींत न आढळणारे पण पांचालवंशज, म्हणून प्रसिद्ध असणारे लोक–उत्तमौजस्, केशिन् दार्भ्य, कोक, २ गोपति, ४ चंद्रकांत, चंद्रदेव, ३ चित्रवर्मन्, चित्रसेन, चित्रायुध, जयंत, तपन, ४ दंडधार, दुर्मुख, पुरुयशस्, पृषत, प्रतीदर्श श्वैक्त, प्रवाहण जैवली, भद्रसेन, भानुदेव, व्याघ्रदत्त, शोण, सत्रासह, सुश्रुत.

पुरूरवस्––पुरूरवस्पासून ययातिपुत्र पूरुपर्यंतच्या लोकांना आम्ही पुरूरवस् वंशांतील म्हटलें आहे व आयुपुत्र अनेनस्वंशाला सो. आयु. म्हटलें आहे.

पूरु––ययातिपुत्र पूरूपासून हा वंश सुरूं झाला. या वंशाचे तीन भाग पडतात. पूरूपासून अजमीढापर्यंत एक भाग, अजमीढापासून कुरूपर्यंत दुसरा भाग व कुरुपुत्र जह्नूपासून पांडवांअखेर तिसरा भाग. पहिल्या भागास सो. पूरु. असा वंशसंक्षेप वापरला असून तिसऱ्या भागास सो. कुरु. किंवा सो. जह्नु असें म्हटलें आहे. दुसरा भाग सो. ऋक्षांत आला आहे. हा वंश अनेक ठिकाणीं आढळतो (वायु. २. ३७. ११६; ब्रह्म. १३. २-८; ५०-६३; ८०-८१; ह. वं. १.२०. ३१-३२; मत्स्य. ४९. १; विष्णु. ४. १९; भा. ९. २०-२१; अग्नि.२७८. १; गरुड. १. १३९; म. आ. ६१३; ८८; १०१ कुं.). ह. वं. १. २० मध्यें हा वंश विभागशः आढळतो. पहिल्या भागासंबंधीं पुराणांत मतैक्य आहे. महाभारतांत आदिपर्वांत हा तीन ठिकाणीं सांगितला असून ६३ व्या अध्यायांत संपूर्ण आहे व ८८ आणि १०१ मधील मिळून एक होतो. अहंयाति व अन्त्यनार यांमध्यें १ सार्वभौम, २ जयत्सेन, अपराचीन, ३ अरिह, ४ महाभौम, ५ अयुतानायिन्, ६ अक्रोधन, ७ देवातिथि, ८ ऋच् व ऋक्ष हीं नांवें ६३ व्या अध्यायांत आढळतात. पण हीं आठ नांवें पुराणांत पुढें सुरथ व भीमसेन यांच्यामध्यें घेतलीं आहेत. रौद्राश्व व ऋचेयु अजिबात गाळले आहेत. दुसऱ्या ठिकाणीं पुराणासारखी पण तुटक यादि आहे, तेथेंच त्यांचा अंगराजकन्यांशीं व कलिंग कन्येशीं विवाह केल्याचें दिलें आहे. तें महाभारताप्रमाणें हे पूर्वी धरल्यास अशक्य आहे. कारण हीं राज्यें कालदृष्ट्या पुढें स्थापन झालीं आहेत. तसेंच पुराणाप्रमाणें पुढें दिले तरी त्रिशंकु व कृतवीर्य कन्यांशीं संबंध अशक्य दिसतो. तात्पर्य कोणत्याहि ठिकाणीं ही यादि महाभारताच्या वर्णनाप्रमाणें बसूं शकत नाहीं. महाभारतानें पुराणांत दुरुस्ती करण्याचा केलेला हा प्रयत्न दिसतो.

तंसु व दुष्यन्त यांच्यामध्यें इलिन, अनिल किंवा इलिना अशीं नांवें आढळतात. पुढें हस्तिनपुला अजमीढ व द्विमीढ असे पुत्र झाले. द्विमीढानें स्वतंत्र वंश सुरूं केला.अजमीढाला नील, बृहदिषु व ऋक्ष असे तीन पुत्र होते. त्या प्रत्येकानें स्वतंत्र वंश सुरू केला. त्यांपैकीं ऋक्षाच्या वंशांतून पुढें सुप्रसिद्ध कुरुवंश निघाला.

कुरूला परीक्षित्, जह्नु व सुधन्वन् असे तीन पुत्र होते. सुधन्व्याच्या वसु नांवाच्या वंशजानें मगध व चेदि येथील राज्यें स्थापन केलीं. परीक्षितला जनमेजय व जनमेजयाला श्रुतसेन, उग्रसेन व भीमसेन असे तीन पुत्र होते. जह्नूपासून पूरुवंश चालूं राहिला व कुरु या नांवानें प्रसिद्धीस आला. हस्तिनापुरची गादी जनमेजय दुर्वर्तनी असल्यामुळें त्यास न मिळतां जह्नुपुत्र सुरथास मिळाली. पुढें अभिमन्यूपर्यंतच्या वंशांत विशेष मतभेद नाहीं.

मगध व चैद्यवंश कुरुपुत्र सुधन्व्याच्या वंशांतील वसूनें स्थापन केला. चेदीचा वंश दमघोष व शिशुपालांपलीकडे विशेषसा आढळत नाहीं. पण मगधवंश अनेक ठिकाणीं दिला आहे (मत्स्य. ५० २३; विष्णु. ४. १९. १९; भा. ९. २२. ४; ह. वं. १. ३२; ब्रह्म. १३. १०९ टीप; वायु. २. ३७. २१७; गरुड. १. १४०. २५; अग्नि. २७८. २७). वसूला बृहद्रथ (मगध), प्रत्यग्रह(चेदि), कुशांबा(कौशांबी), मत्स्य (कूरूष) व मावेल्ल असे पांच पुत्र होते. बृहद्रथ व जरासंध यांमधील नांवें भागवत व विष्णु या पुराणांत स्वतंत्र शाखा म्हणून असून वायु वगैरे कांहीं पुराणांत या दोघांच्या मध्यें दिलीं आहेत.

कुरुवंशांवळींत आढळत नाहींत, पण कौरव म्हणून प्रसिद्ध असलेले लोक पुढे दिले आहेत. अभिप्रतारिन् काक्षसेनि, उच्चैःश्रवस्, कौपेपेय, पौरव, बाह्लिक प्रातिपीय, ब्रह्मदत्त चैकितानेय.

यदु—यदुपुत्र क्रोष्टूपासून हा वंश सुरूं झाला. या वंशाचे दोन भाग आहेत. क्रोष्टूपासून सात्वतापर्यंत एक भाग व

बाकीचा भाग दुसरा होय. हे दोन्ही भाग अनेक पुराणांत दिले आहेत (ब्रह्मांड. ३. ७०. १४; वायु. २. ३३. १४; ब्रह्म. १५. १; ह. वं. १. ३६; २. ३७-३८; मत्स्य. ४४. १४; पद्म. सृ. १३; लिंग. १. ६८. २१; कूर्म. १. २४; विष्णु. ४. १२; भा. ९. २३. १०; अग्नि. २७५. १२; गरुड. १. १३९. २६). महाभारत (अनु. २५१. २६ कुं.) व ह. वं. यांत विभागशः हा वंश आला आहे. क्रोष्टूपासून पृथुश्रवस्पर्यंत सर्वांत एकवाक्यता आहे.

पृथुश्रवस्, उशनस्, रुक्मकवच व निर्वृति यांनंतर कांहीं पुराणांत एकेक पिढी जास्त आहे. मधूपासून सात्वतापर्यंतच्या व सात्वतापासून पुढील वंशांत फारच मतभेद आहे. सात्वतपुत्र **अंधक** व **वृष्णि** यांपासून दोन शाखा सुरूं झाल्या. ब्रह्म व हरिवंश यांत वृष्णीच्या ऐवजीं क्रोष्टु असा शब्द आहे व या वृष्णींत कृष्ण झाल्याचें दिलें आहे. पण इतरत्र सात्यकि आणि अक्रूर झाले व अंधकपुत्र कुकुर व भजमान यांपासून दोन शाखा सुरूं झाल्या. त्यांत अनुक्रमें कंस व कृष्ण झाले. भीम-सात्वतापासून या वंशाला वृष्णि या नांवानेंहि संबोधितात. आम्ही कुकुरादि वंशांतील नांवें विष्णुपुराणाप्रमाणें कोष्टकांत घेतलीं आहेत. व बाकीची नांवें कंसांत दिली आहेत. कूर्मांत विदर्भपुत्र रोमपादाची स्वतंत्र शाखा दिली असून तींत तेरा लोक आहेत. त्यांचीं नांवें—रोमपाद, बभ्रु, आहृति, श्वेत, विश्वसह, कौशिक, सुमन्त, अनल, श्वेनि, द्युतिमत्, वपुष्मत्, बृहन्मेधस्, श्रीदेव आणि वीतरथ. शूरपुत्र वसुदेवाची संतति आम्ही वसुदेवशब्दावर दिली आहे. व त्याकरितां सो. वसु. असा संक्षेप वापरला आहे. विदूरथपुत्र राजाधि-देवापासून तमौजस्पर्यंत आम्ही सो. विदू. असा संक्षेप वापरला आहे. या वंशांतील असण्याचा संभव असलेला आसंग प्लायोगि होय.

वसुदेव—(यदु पहा).

विदूरथ—(यदु पहा).

वृष्णि—(यदु पहा).

सहस्रजित्—(सह.) हा यदूचा पुत्र व क्रोष्टूचा भाऊ. याजा वंश अनेक ठिकाणीं दिला आहे (ब्रह्मांड. ३. ६९. ३; वायु. २. ३२. ३; विष्णु. ४. ११; भा. ९. २३. २०; मत्स्य. ४३. ७; ब्रह्म. १३. १५४; लिंग. १. ६८. ३; पद्म. सृ. १२; कूर्म. १. २२. १३-२१; २२. १-४; ४५; ह. वं. १. ३३; अग्नि. २७५. १; गरुड. १. १३९. २१). शेवटल्या तीन पुरुषांखेरीज बाकीच्या वंशांत मतैक्य आहे. शेवटले तीन पुरुष व मधील कांहीं यांत पाठभेद आहेत. तालजंघ हें व्यक्तीचें नांव असलें तरी पुढें तेंच संघाचें नांव झालें. त्या संघांत वीतिहोत्र, भोज, आनर्त (आवन्ति), तुंडिकेर (कुंडिकेर) व शार्यात हे सामील होते. ब्रह्म व हरिवंश यांत यांशिवाय भरत हें एक नांव अधिक आढळतें. यांना हैहेय असें सामान्य नांव आहे. यांचा देश शूरसेन (ह. वं. १.३३). यांची राजधानी मालव्यांतील माहिष्मती होती. यांचे पुरोहित भार्गव होत. शिवाय दत्त (अत्रि), वसिष्ठ, परशुराम, जमदग्नि व पुलस्त्य यांचा यांच्याशीं संबंध होता. यांपैकीं वृषणापासून वृष्णि झाले असें म्हटलेलें आढळतें (ब्रह्म. १३. २०६). हैहयवंशांतील वीतहव्य मृगूच्या वंशांत सामील होऊन ब्राह्मण बनला. क्षत्रियांचा राज्याधिकारी वंश राज्यभ्रष्ट झाल्यावर कितीहि उत्कर्षास चढला किंवा वाढला तरी पुराणांतील राजांच्या वंशावळींत त्याला स्थान मिळत नसे. वीतहव्याचा पुढील वंश हे त्याचें उदाहरण आहे. महाभारतांत वीतहव्यानंतर शौनकापर्यंतचा वंश दिला आहे. पण पुराणांत वीतहव्यापाशीं हैहयवंश पुरा केला आहे. याशिवाय या वंशांच्या नांवानें प्रसिद्ध असलेले लोक पुढे दिले आहेत. एकवीर, कुमार, शशिबिंदु.

हैहय—(सहस्रजित् पहा).

स्वायंभुवमनुवंश (स्वा.)

उत्तानपाद—हा स्वायंभुव मनूचा पुत्र म्हणजे प्रिय-व्रताचा भाऊ होय. या वंशांतील व्यक्ति भागवताप्रमाणें आम्ही दिल्या आहेत. याच वंशांतील ध्रुव व वैन्य पृथु या प्रसिद्ध व्यक्ति झाल्या आहेत. हा वंश हविर्धानाच्या संततीपर्यंत दिलेला आढळतो (भा. ४. ८).

प्रियव्रत—(प्रिय.) हा स्वायंभुव मनूचा पुत्र होय. प्रियव्रतापासून विरजापर्यंत हा वंश भागवतांत दिला आहे (५. १). याच्या पुत्राकरितां प्रथम भूविभाग करून सत्ता विभागण्यांत आली. यांच वंशांतील नाभीपासून पुढला वंश विष्णु पुराणांत सांगितला आहे (२. १) व तो भागवतापेक्षां दोन पिढ्या जास्त दिला आहे. याकरितां **स्वा. प्रिय.** व **स्वा. नाभि.** असें संक्षेप आम्हीं वापरले आहेत.

भविष्य-वंश

मगध—भारतीय युद्धानंतर झालेले मगध देशांतील बार्हद्रथ राजे:—

विष्णुपुराण	वायुपुराण	मत्स्यपुराण
जरासंध	जरासंध	जरासंध
सहदेव	सहदेव	सहदेव
सोमापि (मार्जारि)	सोमाधि(सोमापि) ५८	सोमाधि ५८
श्रुतवत् (श्रुतश्रवम्)	श्रुतश्रवस् ६४,(६७)	श्रुतश्रवस् ६४
अयुतायुत (अयुतायु)	अयुतायु २६	अप्रतिकर्मन् ३६

निरामित्र	निरामित्र १००	निरमित्र ४०
सुक्षत्र (सुनक्षत्र)	सुकृत्त (सुक्षत्र) ५६	सुरक्ष ५५
बृहत्कर्मन् (बृहत्सेन)	बृहत्कर्मन् २३	बृहत्कर्मन् २३
सेनजित् (कर्मजित्)	सेनाजित् २३	सेनाजित् ५०
श्रुतंजय (सृतंजय)	श्रुतंजय ४०	श्रुतंजय ४०
विप्र	महाबाहु ३५	विभु २८
शुचि	शुचि ५८	शुचि ६४
क्षेम्य (क्षेम)	क्षेम २८	क्षेम २८
सुव्रत	भुवत (सुव्रत) ६४	अनुव्रत ६०
धर्म (धर्मसूत्र)	धर्मनेत्र ५	सुनेत्र २५
	नृपति ५८	निवृत्ति ५८
सुश्रम (शम)	सुव्रत (सुश्रम) ३८	त्रिनेत्र २८
दृढसेन (द्युमत्सेन)	दृढसेन ५८	द्युमत्सेन ४८
सुमति	सुमति ३३	महीनेत्र ३३
सुबल (सुबल)	सुचल २२ (नाहीं)	अचल ३२
सुनीत (सुनीथ)	सुनेत्र ४०	
सत्यजित्	सत्यजित् ८३	
विश्वजित्	वीरजित् (विश्वजित् २५)	
रिपुंजय	अरिंजय ५०	रिपुंजय ५०

सहदेवपुत्र सोमापीपासून हा वंश सुरूं झाला. हा वंश अनेक पुराणांत दिला आहे (ब्रह्मांड. ३. ७४; वायु. २. ३७; मत्स्य. २७३; विष्णु. ४. २३; भा. ९. २२). सर्वत्र विष्णुपुढें भागवतांतील व वायुपुढें ब्रह्मांडांतील पोटभेद दिले आहेत. हा वंश रिपुंजयाच्या तेथें संपतो. बृहद्रथापासून या वंशांत बत्तीस राजे झाले व त्यांनीं एक हजार वर्षे राज्य केलें. भागवतांत कर्मजित् आहे, त्याबद्दल इतर पुराणांत सेनजित् असा पाठ आहे. सेनजित् राज्य करीत असतां मत्स्य, वायु व ब्रह्मांड पुराणें लिहिलीं गेलीं. सुनीथ, सत्यजित् व विश्वजित् या तीन पिढ्या मत्स्यांत नाहींत. पुराणांत सर्वच राजे सांगितले नसून प्राधान्यतः सांगतों असें याविषयीं म्हटलें आहे. यांशिवाय मागध म्हणून पुढील राजे आढळतात. अंबुवीच, इंद्रद्युम्न, ४ दंड, ३ जयत्सेन, ३ जयसेन, ३ जलसंध, दीर्घ, ४ शूर.

प्रद्योत—

विष्णु.	वायु.	मत्स्य.
प्रद्योत	,, २३	,, २३
पालक	,, २४	,, २८
विशाखयूप	,, ५०	,, ५३
जनक (राजक)	अजक ३१ (२१)	सूर्यक २१
नंदिवर्धन	वर्तिवर्धन (२०	,, ३०
	१४८	१५५

राजे पांच व वर्षे १३८. एकशेंअडतीस बेरीज कोणत्याच पुराणाची जमत नाहीं. ब्रह्मांडांत प्रद्योतांचीं वर्षे २३ धरल्यास ब्रह्मांडाप्रमाणें १३८ वर्षे होतील. याचा काल इ. स पू. ६८९-५५२ हा होय. मगधांत बार्हद्रथघराणें रिपुंजयापाशीं संपलें. पण त्याचें राज्य कोणीं घेतलें, वगैरेंचा निर्देश नाहीं. प्रद्योतघराणें मगधानंतर नेमकें सुरूं झालेलें नाहीं. मध्यें अवन्तीस वीतिहोत्र उदयास आले होते. त्यांपैकीं एकाचा खून करून शुनक नांवाच्या प्रधानानें आपला मुलगा प्रद्योत गादीवर बसविला.

शिशु—

भागवत.	वायु.	मत्स्य.
शिशुनाग	शिशुनाग	शिशुनाक ४०
काकवर्ण	शकवर्ण ३६ (काकवर्ण)	काकवर्ण २६
क्षेत्रधर्मन्	क्षेमवर्ण ३६ (क्षेमधर्मन्)	क्षेमधर्मन् ३६
क्षेत्रज्ञ (क्षत्रौजस्)	अजातशत्रु(क्षत्रौजस्) ४०	क्षेमजित् २४
विधिसार (बिंदुसार)	क्षत्रौजस् ४० (विधिसार ३८)	विन्ध्यसेन २८
		कान्वायन ९
		भूमिमित्र १४
अजातशत्रु	बिंबिसार २८(अजातशत्रु२५)	अजातशत्रु २७
दर्भक	दर्शक २५ (दर्भक)	वंशक २४
अजय (उदयन)	उदायी ३३	उदासीन ३३
नंदिवर्धन	नंदिवर्धन ४० (३३)	नंदिवर्धन
महानंदी	महानंदी ४३	महानंदी

प्रद्योतांतील शेवटला राजा नंदिवर्धन. त्याचा पाडाव करून कार्शीचा शिशुनाग मगधचा राजा झाला. या घराण्यांत शिशुनागासुद्धां सुमारें दहा पुरुष झाले. त्यांनीं विष्णु व वायु यांच्या मतें तीनशेंपासष्ट व मत्स्य, भागवत व ब्रह्मांड यांच्या मतें तीनशेंसाठ वर्षे राज्य केलें. इतरांपेक्षां अजातश - वायुमध्यें दोन पिढ्या मागें घेतला आहे. मत्स्यांमध्यें विंध्यसेन व अजातशत्रु यांच्यामध्यें कान्वायन व भूमिमित्र असे दोन राजे जास्त दिले आहेत. या वंशांतील अजातशत्रूच्या वेळेस गौतमबुद्ध उदयास आला.

नंद —या वंशांत एकंदर नऊ राजे झाले. यांपैकीं पहिला पुरुष महापद्म नंद किंवा महापद्म. त्यानें अठ्ठ्याऐंशीं वर्षे राज्य केलें. यानंतर (मत्स्याप्रमाणें सुकल्पादि) आठ राजे झाले. त्यांनीं बारा वर्षे राज्य केलें. म्हणजे या वंशानें शंभर वर्षे राज्य केलें. यांपैकीं महापद्मानें सर्व क्षत्रिय घराणीं धुळीस मिळविलीं. हा दुसरा परशुराम होय. यानंतर कौटिल्यानें यांचा संहार केल्यानें मौर्याकडे राज्य गेलें. या

वंशांतील नऊ नांवें फक्त भविष्यपुराणांत पुढीलप्रमाणें दिलीं आहेत. १ नंदसुत, २ प्रनंद, ३ परानंद, ४ समानंद, ५ प्रियानंद, ६ देवानंद, ७ यज्ञदत्त, ८ मौर्यानंद, ९ महानंद. यांचा काल इ. स. पू. ४२२–३२२ होय.

मौर्य—

विष्णुपुराण	वायुपुराण	मत्स्यपुराण
चंद्रगुप्त	चंद्रगुप्त २४	शतधन्वा ६
बिंदुसार (वारिसार)	भद्रसार २५	बृहद्रथ ७०
अशोकवर्धन	अशोक २६ (३६)	शक ३६
सुयशस्	कुनाल (कुशाल) ८	त्याचा नातू ७०
दशरथ	बंधुपालित ८ (१०)	दशरथ ८
संगत	इंद्रपालित १०	
शालिशूक	देववर्मन् ७	
सोमशर्मा	शतधर ८ (शतधनु)	
शतधन्वन्	बृहदश्व ७	
बृहद्रथ	१२५ वायु.	
	१३७ ब्रह्मांड.	

एकंदर दहा राजे, यांनीं १३७ वर्षे राज्य केलें. विष्णुपुराण व वायुपुराण यांतील राजांच्यापुढें कंसांत अनुक्रमें भागवत व ब्रह्मांडपुराण यांतील पाठभेद दिले आहेत. मत्स्यपुराणांतील वंशावळ अगदींच चमत्कारिक असून मागले गाळून पुढले अधिक दिलेले दिसतात. याचा काल इ. स. पू. ३२१–१८४ होय.

शुंग—

विष्णुपुराण	वायुपुराण	मत्यपुराण
पुष्पमित्र	पुष्पमित्र ६०	पुष्यमित्र ३६
अग्निमित्र	(अग्निमित्र ८)	
सुज्येष्ठ	ज्येष्ठ ७ (सुज्येष्ठ)	वसुज्येष्ठ ७
वसुमित्र	वसुमित्र १०	वसुमित्र १०
आर्द्रक (भद्रक)	ध्रुक २ (भद्र)	अंतक २
पुलिन्दक (पुलिंद)	पुलिंदक ३	पुलिंदक ३
घोषवसु (घोष)	घोषसुत ३	
वज्रमित्र	विक्रमित्र ३ (वज्रमित्र ७)	वज्रमित्र १
भागवत	भागवत ३२	पुनर्भव ३२
देवभूति (देवभूमि)	क्षेमभूमि १०	देवभूमि १०
	१३० वायु	१०१
	१४२ ब्रह्मांड.	

एकंदर दहा राजे. यांनीं ११२ वर्षे राज्य केलें. विष्णुपुराण व वायुपुराण यांतील राजांच्यापुढें कंसांत अनुक्रमें भागवत (भा. १२. १. १७). व ब्रह्मांडपुराण यांतील पाठभेद दिले आहत. पुष्पमित्र हा शूद्र असून बृहद्रथाचा सेनानी होता. त्याला पदच्युत करून हा गादीवर आला यांचा काल इ. स. पू. १८४–७२ होय.

काण्व किंवा काण्वायन–शुंगवंशांतील शेवटला राजा. देवभूति किंवा देवभूमि किंवा क्षेमभूमि याचा कण्वांपैकीं पहिला राजा वसुदेव हा प्रधान होता. यानें त्याचें राज्य बळकाविलें. या घराण्यांत चार पुरुष झाले. या वेळीं दक्षिणेंत उदयास आलेल्या आंध्रांपैकीं एकानें यांचें राज्य घेतलें. हें घराणें ब्राह्मण होतें, असें यांना लाविलेल्या द्विज शब्दावरून दिसतें.

विष्णुपुराण	वायुपुराण	मत्स्यपुराण
वसुदेव	वसुदेव ९	वसुदेव ९
भूमित्र	भूतिमित्र २४ (भूमित्र)	भूमिमित्र १४
नारायण	नारायण १२	नारायण १२
सुशर्मन्	सुशर्मन् १०	सुशर्मन् १०
	५५	४५

या चार राजांनीं एकंदर ४५ वर्षे राज्य केलें. विष्णुपुराण व भागवत यांतील राजे एकच असून वायुपुराणांतील राजांच्या पुढें कंसांत ब्रह्मांडांतील पाठभेद दिले आहे. यांचा काल इ. स. पू. ७२-२८ होय.

आंध्र (भृत्य)—

विष्णुपुराण	वायुपुराण	मत्स्यपुराण
शिप्रक (बली)	सिन्धुक २३	शम्भु २३
कृष्ण	भात (कृष्ण) १०	कृष्ण १८
श्रीशातकर्णि (शांतकर्ण)	श्रीशातकर्णि ५६	श्रीमल्लकर्णि १०
पूर्णोत्संग (पौर्णमास)		पूर्णोत्संग १८
		स्कंदस्तंभ १८
शातकर्णि	सातकर्णि ५ (शांतकर्णि)	शांतकर्णि ५६
लंबोदर		लंबोदर १८
दिविलक (चिबिलक)	आपादबद्ध १० (आपोलब १२)	आपीतक १२
मेघस्वाति		मेघस्वाति १८
(यानें इ. स. पू. २७ मध्यें काण्वायनांचा उच्छेद केला)		
पटुमत् (अटमान्)	पटुमत् २४	स्वाति १८
		स्कंधस्वाति ७
		मृगेंद्र स्वातिकर्ण ३
		कुंतल स्वातिकर्ण ८
		स्वातिकर्ण १

अरिष्टकर्मन् (अनिष्टकर्मन्)	नेमिकृष्ण २५ (अनिष्टकर्मन्)	अरिक्तवर्ण २५
हाल (हालेय)	हाल १	हाल ५
पत्तलक (तलक)	सप्तक ५	(पत्तलक) मंदुलक ५
प्रविल्लसेन (पुरीषभीरु)	पुत्रिकषेण (पुरीषभिरु)	पुरींद्रसेन २१
		सोम्य
सुंदरशातकर्णि (सुनंदन)	सातकर्णि १ (शातकर्णि)	सुंदरशातकर्णि १
चकोरशातकर्णि (चकोर)	चकोरशातकर्णि	चकोरस्वातिकर्ण १
शिवस्वाति (शिवस्वामी)	शिवस्वामी २८ (शिवस्वाति)	शिवस्वाति २८
गोतमीपुत्र	गोतम (गौतमीपुत्र)	गौतमीपुत्र २१
पुलिमान् (पुरीमान्)		पुलोमत् २८
शिवशातकर्णि (मदीशर)		शातकर्णि २९
		शिवश्री ७
शिवस्कंधः (शिवस्कंदः)		शिवस्कंध ३
यज्ञश्री (यज्ञश्रीः)	यज्ञश्री १९	(यज्ञ) यज्ञश्री २९
विजय	विजय ६	विजय ६
चंद्रश्री (चंद्रविज्ञ)	दंडश्री ३	चंडश्री १०
पुलोमार्चिः[सलोमधि]	पुलोवा ७	(पुलोमा) पुलामा ७ (२)

एकंदर राजे तीस. परंतु मत्स्यपुराणांत एकोणतीस बायूंत बावीस(अठरा),व विष्णूंत चोवीस राजे दिले आहेत. यांनीं ब्रह्मांड, भागवत व विष्णु यांच्या मतें ४५६ वर्षें राज्य केलें. मत्स्यपुराणांत ४६० (३६०) वर्षें यांनीं राज्य केलें, असें सांगितलें आहे. विष्णुपुराण व वायुपुराण यांतील राजांच्या-पुढें कंसांत अनुक्रमें भागवत व ब्रह्मांडपुराण यांतील पाठभेद दिलें आहेत. पुरुषभीरूपासून इतर ऐतिहासिक साधनांचा पुरावाहि उपलब्ध आहे. यांचा काल ख्रि. इ. स. पू. २२०-२२५ हा होय.

या शिवाय आभीर, गर्दभिल, शक, यवन, तुषार, गुरुंड, हूण, मौन, कैलकिल वगैरे इतरहि बरेंच भविष्यकालीन राजे व लोक यांचा पुराणांत संख्येसह निर्देश आहे (ब्रह्मांड. ३.७४; वायु. २.३७; विष्णु. ४. २४; भा. १२.१; मत्स्य. २७३). त्याच्या प्रारंभीं मूळ कोशांत भविष्य. असें शब्द कंसांत घालून पुढें माहिती दिली आहे.

तुलनात्मक कोष्टकाचें स्पष्टीकरण

पुराणांतील वंशावळि एकमेकांशीं सदृश आहेत. हें त्यांचा विचार करतांना मागें दिसून आलें. त्यांच्यांतील समकालीन निवडल्यास मधील गळलेल्या पिढ्यांची कल्पना येते. ज्यांची समकालीनता विश्वसनीय आधारावर उभारलेली आहे, अशांचा निर्देश आम्ही कोष्टकांत जाड्या अक्षरांनीं दिला आहे व ज्यांची समकालीनता तर्कानेंच ठरवावी लागते, अशांचा निर्देश साध्या अक्षरांनीं केला आहे. समकालीनता न ठरवितां आलेले लोक मध्यें अदमासानें भरले आहेत. वेदांत निर्देश असलेल्या नांवांवर ताऱ्याचें * असें चिन्ह घातलें आहे, सर्वांत जास्त पिढ्या उपलब्ध असलेला इक्ष्वाकुवंशांतहि मध्येंमध्यें खंड आहेत हें दिसून येतें. भारतीय युद्धोत्तरकालीन वंशांचीहि समकालीनता दाखविली आहे. यावरूनहि मध्यें खंड आहेत हें ठरतें. समकालीनतेला गृहीत धरलेलीं कारणें ज्या शब्दांवर येऊन गेलीं आहेत, तो शब्द नेमका सांपडावा म्हणून तो शब्द जाड्या अक्षरांत देऊन शिवाय अधोरेखांकित केला आहे. असें असल्यामुळें समकालीनतेचें वेगळें स्पष्टीकरण केलें नाहीं. क्रमांक अनुक्रमापुरते आहेत, पिढ्यांचे निदर्शक नाहींत.

पुराणांत, रामायणांत किंवा महाभारतांत दिलेल्या वंशावळि राजांच्या आहेत. सत्ताधारी नसलेले राजघराण्यांतील लोक किंवा ब्राह्मणादि वर्णान्तर केलेले लोक वंशावळींत दिलेले नाहींत, हें आपणांस इक्ष्वाकु, निमि व हैहय घराण्यांतील वंशावळीवरून दिसून येईल. या राजघराण्यांतहि ज्यांच्या राजवटींना विशेष महत्त्व नाहीं, असे लोक गाळलेले आहेत हेंहि दिसून येतें.

१	सू. इ. (अयोध्या) २	सू. निमि. (मिथिला) ३	सू. दिष्ट. (वैशाली) ४	सो. अमा. (कान्यकुब्ज) ५	सो. पुरूरवस्. (प्रतिष्ठान) ६	सो. तुर्वसु. ७
१	मनु ...	मनु ...	मनु ...	मनु	मनु ...	... ...
२	* इक्ष्वाकु ...	* इक्ष्वाकु ...	* नाभानेदिष्ट ...	इल ...	इल ...	... ...
३	विकक्षि (शशाद)	निमि ...	... ...	पुरूरवस् ...	* पुरूरवस् ...	... ...
४	ककुत्स्थ ...	... ...	... ...	अमावसु ...	आयु ...	... ...
५	अनेनस् ...	मिथि जनक ...	* भलंदन ...	... ...	* नहुष, रजि ..	... ...
६	पृथुरोमन् ...	... ...	* वत्सप्री ...	भीम ...	ययाति ...	... ...
७	विश्वरंधि ...	... ...	... ...	... ...	*पूरु ...	*तुर्वसु ...
८	चंद्र (आर्द्र) ...	उदावसु ...	प्रांशु ...	... ...	१ जनमेजय ...	... ...
९	१ युवनाश्व ...	... ...	...	कांचनप्रभ ...	प्राचीन्वत् ...	... ...
१०	शा (श्रा) वस्त	... ...	प्रज्ञानि ...	... ...	प्रवीर ...	... ...
११	... ...	नंदिवर्धन ...	... ...	... ...	अविद्ध ...	... ...
१२	... ...	... ...	खनित्र ...	१ सुहोत्र ...	मनस्यु ...	वह्नि ...
१३	... ...	... ...	क्षुप ...	... ...	अभय ...	... ...
१४	बृहदश्व ...	सुकेतु ...	विंश ...	... ...	सुद्युम्न, धुंधु ...	... ..
१५	कुवलयाश्व ...	... ...	विविंश ...	जह्नु ...	बहुगवि ...	... ...
१६	दृढाश्व ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
१७	प्रमोद ...	देवरात ...	... ...	२ सुहोत्र ...	संयाति ...	... ...
१८	१ हर्यश्व ...	... ...	खनिनेत्र ...	... ...	... ...	भर्ग ...
१९	निकुंभ ...	... ...	... ...	अजक ...	भद्राश्व (रौद्राश्व)	... ...
२०	बर्हणाश्व ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
२१	(संहताश्व) ...	... ...	... ...	बलाकाश्व ...	ऋतेयु (ऋचेयु)	... ...
२२	कृशाश्व ...	... ...	अतिभूति ...	... ...	... ...	... ...
२३	(प्र) सेनजित्	... ...	करंधम ...	कुश ...	अन्तिनार ...	भोनाग ...
	(रेणु) ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
२४	२ युवनाश्व ...	... ...	अविक्षितत् ...	... ...	तंसु ...	... ...
२५	* मांधातृ ...	बृहद्रथ ...	मरुत्त ...	कुशाश्व-कुशिक ...	... ...	... ...
२६	* पुरुकुत्स ...	... ...	नरिष्यन्त ...	* गाधि किंवा ...	... ...	... ...
२७	* त्रसदस्यु ...	... ...	दम ...	* गाथिन् ...	... ...	... ...
२८	(संभूत) ...	महावीर्य ...	राज्यवर्धन ...	... ...	... ...	... ...
२९	अनरण्य ...	... ...	सुधृति ...	... ...	... ...	... ...
३०	त्रसदश्व ...	... ...	नर ...	... ...	... ...	... ...
३१	२ हर्यश्व ...	... ...	केवल ...	... ...	... ...	त्रिसानु ...
३२	(वसुमत् किंवा वसु-मनस्) ...	सुधृति ...	बंधुमत् ...	... ...	... ...	... ...
		... ...	... ...	... ...	... ...	करंधम ...
३३	त्रिधन्वन् ...	... ...	वेगवत् ...	... ...	... ...	... ...
३४	* त्रैय्यारुण ...	... ...	बुध ...	... ...	... ...	... ...
३५	त्रिबंधन ...	... ...	तृणबिंदु ...	... ...	... ...	... ...
३६	... ...	... ...	विशाल (विश्रवस)	... ...	... ...	... ...
३७	सत्यव्रत त्रिशंकु ...	धृष्टकेतु ...	हेमचंद्र ...	विश्वामित्र ...	... ...	* मरुत्त ...

सो. द्रुह्यु.	सो. सह. (हैहय) (माहिष्मती)	सो. यदु.	सो. अनु.	सो. अनु	सो. क्षत्र. (काशी)	इतर	
८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
...	...	...	...	...	मनु ...	हिरण्याक्ष, हिरण्यकशिपु	१
...	...	...	...	...	इल ...	प्रह्लाद, च्यवन	२
...	...	...	...	...	पुरूरवस् ...	बलि	३
...	...	...	...	...	आयु ...	विप्रचित्ति, तारक,	४
...	...	...	...	...	क्षत्रवृद्ध ...	शुक्र, दत्त, आत्रेय, वृषपर्वन्	५
...	...	...	...	...	... ...	षण्डामर्क, देवासुरांचे बारा संग्राम	६
द्रुह्यु	... * यदु ...	*यदु ...	*अनु ...	...	सुनहोत्र, प्रति-	व कायमचा विरोध.	७
...	... सहस्राजित् ...	क्रोष्टु ...	...	...	क्षेत्र ...		८
...	... ...	...	...	...	काश्य ...		९
...	... शतजित् ...	वृजिनीवत्	...	...	काशिराज ...		१०
...	... ...	...	...	...	राष्ट्र ...		११
वभ्रु	... हैहय ...	स्वाहि ...	सभानर	...	दीर्घतपस् ...		१२
...	... ...	...	...	...	धर्म ...		१३
...	... धर्मनेत्र ...	रशादु ...	...	...	धन्वन्तरि ...	उत्तंक	१४
...	... कुंति ...	...	...	...	... ...		१५
...	... साहंजि ...	...	...	...	केतुमत् ...		१६
सेतु	... महिष्मत् ...	चित्ररथ	कालानल	...	... ...	उदंक शौल्बायन	१७
...	... ...	...	...	...	भीमरथ ...		१८
...	... भद्रश्रेण्य ...	...	...	...	१ दिवोदास	प्रभाकर आत्रेय	१९
...	... ...	...	...	...	अष्टारथ ...		२०
...	... ...	...	...	...	... ...		२१
...	... ...	...	संजय ...	...	... ...		२२
...	... ...	...	...	...	... ...		२३
...	... ...	...	..	...	... ...		
...	... ...	शशबिन्दु	...	...	... ...		२४
अंगार	... दुर्दम ...	...	...	...	... ...	च्यवन	२५
गांधार	... ...	...	पुरंजय...	...	... ...		२६
...	... ...	...	...	...	... ...		२७
धर्म	... ...	पृथुश्रवस्	...	...	... ...		२८
...	... ...	(ऋ)	जनमेजय	...	... ...	रावण	२९
धृत	... धनक (कनक)	...	...	...	... ...		३०
...	... ...	उशनस्...	महाशाल	...	... ...		३१
...	... ...	[शिनेयु]	...	...	... ...		३२
...	... ...	...	...	...	... ...		
दुर्गमा	... कृतवीर्य ...	मरुत्त	महामनस्	...	हर्यश्व ...		३३
...	... ...	कंबलबर्हिष	उशीनर	तितिक्षु	... ...	वृष जान	३४
...	... ...	रुक्मकवच	शिबि ...	...	सुदेव ...		३५
पचेतस	... ...	...	...	...	... ...	ऊर्व	३६
...	... कार्तवीर्य ...	(परावृत्त)	...	...	※२ दिवोदास	दत्त, आत्रेय, शुनःशेप, रावण	३७

	सू. इ. (अयोध्या)	सू. निमि. (मिथिला)	सू. दिष्ट. (वैशाली)	सो. अमा. (कान्यकुब्ज)	सो. पूरु. (प्रतिष्ठान)	सो. तुर्वसु.
३८	❀ हरिश्चंद्र	...	सुचंद्र	...	...	...
	...	...	...	...	...	...
३९	रोहित	...	...	मधुच्छंदस	...	...
४०	हरित, चंप	...	...	(अष्टक लौहि)	...	❀ दुष्यन्त
४१	विजय	हर्यश्व	...	...	...	शरूथ
४२	भरुक	मरु	...	नय	...	जनापीड
४३	वृक	...	...	...	...	(आंडीर)
४४	बाहु (फल्गुतंत्र)	प्रतीपक	धूम्राश्व	...	...	पांड्यादि
४५	सगर	...	...	...	...	...
४६	असमंजस्	...	...	...	❀ दुष्यन्त	...
४७	...	कृतिरथ	...	...	❀ भरत	...
४८	अंशुमत्	...	...	...	भरद्वाज	...
४९	...	...	...	...	वितथ	...
५०	१ दिलीप	देवमीढ	...	...	भुवन्मन्यु	...
५१	...	...	...	...	बृहत्क्षत्र	...
५२	...	...	संजय	...	सुहोत्र	...
	...	...	...	...	...	...
५३	...	विश्रुत	...	...	हस्तिन्	सो. अज
५४	* भगीरथ किंवा	...	...	...	* अजमीढ	दक्षिणपांचाल
५५	भगेरथ	...	...	...	ऋक्ष, * जह्नु	बृहदिषु
५६	श्रुत	महाधृति	...	...	...	बृहद्वसु
५७	नाभाग	...	...	...	...	बृहत्कर्मन्
५८	अम्बरीष	...	...	...	...	जयद्रथ
५९	सिंधुद्वीप	कृतिरात	सहदेव	...	...	विश्वजित्
६०	अयुतायु	...	...	...	...	...
६१	ऋतुपर्ण	...	...	...	...	...
६२	सर्वकाम	...	...	...	...	...
६३	सुदास	महारोमन्	...	...	...	...
६४	मित्रसह कल्माषपाद	...	...	...	...	...
६५	...	...	...	...	...	...
६६	अश्मक	...	...	...	...	...
६७	मूलक	...	...	...	...	सेनाजित्
६८	१ दशरथ	स्वर्णरोमन्	कृशाश्व	...	...	...
६९	ऐडविड	...	...	...	...	...
७०	१ विश्वसह	...	...	...	...	...
७१	२ दिलीप खट्वांग	...	...	...	...	...
७२	दीर्घबाहु	ह्रस्वरोमन्	...	...	...	रुचिराश्व
७३	रघु	...	...	...	...	...
७४	अज	...	...	...	...	...
७५	२ दशरथ	सीरध्वज	प्रमति	...	संवरण	...
					कुरु	...

सो. नील.	सो. सह. (हैहय) (माहिष्मती)	सो. यदु.	सो. अनु.	सो. अनु.	सो. क्षत्र. (काशी)	इतर	
... ...	(वृषण) ...	ज्यामघ	केकय ... (गोपति)	... ...	... ...	चैत्रा, ऋचीक... ...	३८
					... ...	... ...	
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	और्व	३९
... ...	जयध्वज ...	विदर्भ ...	मद्रक	... ...	... ...	... ...	४०
... ...	... ...	क्रथ ...	... ...	वृषद्रथ...	... ...	... ...	४१
... ...	... ...	कुंति ...	... ...	... ...	... ...	... ...	४२
... ...	... ...	धृष्ट ...	... ...	सेन	... ...	ऊर्व	४३
... ...	तालजंघ वीतिहोत्र	निर्वृति...	... ...	... ...	... ...	... ...	४४
... ...	(❀ वीतहव्य)	(विदूरथ)			❀ प्रतर्दन	... ...	४५
... ...	अनंत ...	दशार्ह...	... ...	सुतपस्	वत्स	... ...	४६
... ...	दुर्जय ...	व्योमन् .	... ...	बलि ...	अलर्क	❀ दीर्घतमस्, रावण ...	४७
... ...	सुप्रतीक ...	जीमूत...	... ...	अंग ...	... ...	... ...	४८
... ...	... ...	विकृति .	... ...	... ...	सन्नति	... ...	४९
... ...	... ...	भीमरथ .	... ...	... ...	सुनीथ	... ...	५०
... ...	... ...	रथवर ...	... ...	... ...	... ...	... ...	५१
... ...	... ...	दशरथ...	... ...	दधिवाहन (अनपान)	सुकेतु	... ...	५२
सो. नील	सो. द्विमीढ ...	एकादशरथ	... ...	... ...	... ...	... ...	५३
उत्तरपांचाल	द्विमीढ ...	शकुनि...	... ...	... ...	धर्मकेतु	... ...	५४
नील ...	यवीनर ...	करंभक	... ...	... ...	... ...	... ...	५५
सुशांति ...	... ...	देवरात	... ...	... ...	सत्यकेतु	... ...	५६
पुरुजानु ...	... ...	देवक्षत्र	.. ...	... ...	... ...	... ...	५७
रिक्ष ...	धृतिमत् ...	देवन ...	... ...	... ...	विभु	... ...	५८
भर्म्याश्व ...	... ...	मधु ...	... ...	दिविरथ	...	... ...	५९
... ...	सत्यधृति ...	पुरुवस...	... ...	... ...	सुविभु	... ...	६०
... ...	... ...	पुरुद्वत्...	... ...	... ...	... ...	... ...	६१
मुद्गल ...	दृढनेमि ...	... ...	... ...	... ...	सुकुमार	... ...	६२
(ब्राह्मिष्ठ)	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	६३
... ...	... ...	... ...	... ...	धर्मरथ	... ...	... ...	६४
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	धृष्टकेतु	... ...	६५
वध्यश्व ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	६६
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	६७
... ...	सुवर्मन् ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	६८
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	वेणुहोत्र	... ...	६९
... ...	सार्वभौम ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	७०
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	...	... ...	७१
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	भर्ग ...	... ...	७२
... ...	महत्पौरव ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	७४
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	७३
❀ दिवोदास ...	...	जन्तु	... ...	चित्ररथ (लोमपाद)	... ...	शतानन्द, अहल्या ...	७५

	सू. इ. (अयोध्या)	सू. निमि. (मिथिला)	सू. दिष्ट. (वैशाली)	सो. मगध.	सो. कुरु.	सो. अज. (दक्षिण पांचाल)
७६	राम ...	कुशध्वज ...	❀परीक्षित ...	सुधन्वन् ...	जह्नु ...	पृथुसेन ...
७७	कुशलव ...	भानुमत ...	❀जनमेजय ...	सुहोत्र ...	सुरथ ...	... ...
७८	अतिथि ...	प्रद्युम्न शतद्युम्न		च्यवन ...	(ऋक्ष) ...	... ...
७९	निषध ...	मुनि ...		कृत ...	सार्वभौम ...	... ...
८०	नल ...	ऊर्जवह ...	सो. चैद्य ...	वसु चैद्य ...	जयत्सेन ...	... ...
८१	नभ ...	सुतद्वाज ...	प्रत्यग्रह ...	बृहद्रथ ...	अराधिन् ...	... ...
८२	पुंडरीक ...	*कुणि (शकुनि) ...	... ...	(कुशाग्र ...	महासत्त्व (महाभौम) ...	१ पार ...
८३	क्षेमधन्वन् ...	*रंजन (अंजन) ...	... ...	ऋषभ ...	अयुतायु ...	... ...
८४	देवानीक ...	(*उग्रदेव) ...	... ...	पुष्पवत् ...	अक्रोधन ...	... ...
८५	अहीन ...	*क्रतुजित् ...	... ...	सत्यहित ...	देवातिथि ...	... ...
८६	पारियात्र ...	अरिष्टनेमि ...	... ...	सुधन्वन् ...	२ ऋक्ष ...	नीप ...
८७	बल (दल) ...	श्रुतायु ...	... ...	ऊर्ज ...	भीमसेन ...	... ...
८८	स्थल ...	सुपार्श्व ...	... ...	नभस् ...	दिलीप ...	... ...
८९	उक्थ ...	संजय ...	... ...	(संभव) ...	... ...	समर ...
९०	वज्रनाभ ...	क्षेमारि ...	... ...	... ...	... ...	... ...
९१	खगण ...	अनेनस् ...	... ...	... ...	... ...	२ पार ...
९२	विधृति ...	मीनरथ ...	... ...	... ...	... ...	... ...
९३	(व्युषिताश्व ...	सत्यरथ ...	... ...	... ...	... ...	पृथु ...
९४	२ विश्वसह) ...	उपगु ...	... ...	... ...	... ...	... ...
९५	हिरण्यनाभ ...	स्वागत ...	... ...	... ...	... ...	... ...
९६	पुष्य ...	सुवर्चस् ...	... ...	... ...	... ...	सुकृति ...
९७	ध्रुवसंधि ...	श्रुत ...	... ...	... ...	... ...	... ...
९८	सुदर्शन ...	सुश्रुत ...	... ...	... ...	... ...	... ...
९९	अग्निवर्ण ...	जय ...	... ...	... ...	... ...	... ...
१००	शीघ्र ...	विजय ...	... ...	... ...	प्रतीप ...	ब्रह्मदत्त ...
१०१	मरु ...	ऋत ...	... ...	... ...	... ...	विश्वक्सेन ...
१०२	प्रसुश्रुत ...	सुनय ...	... ...	... ...	(ऋष्टिषेण) ...	उदक्सेन ...
१०३	(सु) संधि ...	... ...	... ...	... ...	शंतनु ...	भल्लाट ...
१०४	अमर्षण ...	वीतहव्य ...	दमघोष ...	... ...	भीष्म ...	जनमेजय ...
१०५	सहस्वत् ...	... ...	... ...	जरासंध ...	विचित्रवीर्य ...	द्रुपद ...
१०६	विश्वसाह्व ...	धृति ...	शिशुपाल ...	... ...	(धृतराष्ट्र पांडु) ...	... ...
१०७	प्रसेनजित् ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...
१०८	तक्षक ...	बहुलाश्व ...	... ...	सहदेव ...	युधिष्ठिर ...	... ...
१०९	बृहद्बल ...	कृत किंवा कृती	... ...	... ...	अभिमन्यु ...	धृष्टद्युम्न ...
११०	बृहद्रण ...	महावशिन् ...	... ...	सोमापि ...	परीक्षित् ...	... ...
१११	... ...	... ...	... ...	श्रुतश्रवस् ...	जनमेजय ...	... ...
११२	उरुक्रिय ...	... ...	... ...	अयुतायु ...	शतानीक ...	... ...

सो. नील. (उत्तर पांचाल)	सो. द्विमीढ	सो. यदु.	सो. यदु.	सो. अनु.	सो. क्षत्र	इतर	
मित्रयु ...	रुक्मरथ ...	भीमसात्वत	... ...	चतुरंग ...	... ...	सत्यधृति, रावण ...	७६
मैत्रेय (सोम)	... ...	अंधक ...	भजमान, वृष्णि	... ...	... ...	... ...	७७
(*सृंजय)...	सुपार्श्व ...	कुकुर ...	... ...	... ...	... ...	... ...	७८
च्यवन ...	... ...	धृष्ट ...	विदूरथ ...	... ...	... ...	... ...	७९
* * पंचजन, (पिजवन)							
❀सुदास ...	... ...	(वृष्णि	शूर ...	... ...	... ...	दाशराज्ञयुद्ध	८०
* सहदेव ...	सुमति ...	धृति)...	शमिन् ...	पृथुलाक्ष	... ...	... ...	८१
* सोमक ...	... ...	कपोतरोमन	प्रतिक्षत्र ...	चंप ...	... ...	... ...	८२
जन्तु-पृषत्	... ...	... ...	... ...	हर्यंग ...	... ...	... ...	८३
... ...	सन्नतिमत् ...	... ...	स्वयंभोज ...	भद्ररथ...	... ...	... ...	८४
... ...	... ...	(तैत्तिरि)	... ...	बृहत्कर्मन्	... ...	... ...	८५
... ...	... ...	... ...	हृदीक ...	बृहद्रथ...	... ...	... ...	८६
... ...	... ...	... ...	... ...	बृहद्भानु	... ...	... ...	८७
... ...	सनति ...	विलोमन्	... ...	... ...	... ...	... ...	८८
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	८९
... ...	... ...	भव ...	... ...	बृहन्मनस	... ...	... ...	९०
... ...	... ...	(नल)	... ...	... ...	... ...	... ...	९१
... ...	कृत किंवा कृति	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	९२
... ...	कृति ...	अभिजित्	... ...	... ...	... ...	... ...	९३
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	९४
... ...	... ...	... ...	... ...	जयद्रथ...	... ...	... ...	९५
... ...	... ...	पुनर्वसु	... ...	... ...	... ...	... ...	९६
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	९७
... ...	... ...	आहुक	देवमीदुष ...	बृहद्रथ...	... ...	... ...	९८
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	९९
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... .	१००
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	१०१
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	१०२
पृषत् ...	उग्रायुध कार्ति	उग्रसेन	शूर ...	दृढरथ...	... ...	... ...	१०३
द्रोण ...	क्षेम ...	... ...	... ...	... ...	... ...	जैगीषव्य	१०४
... ...	सुवीर ...	... ...	... ...	जनमेजय	... ...	अक्षित, देवल, पराशर ...	१०५
... ...	नृपंजय ...	... ...	वसुदेव ...	अधिरथ	... ...	कृष्ण द्वैपायन, अग्निवेश ...	१०६
... ...	बृहद्रथ ...	... ...	...	कर्ण ...	... ...	कृप, द्रोण	१०७
... ...	... ...	कंस ...	...	... ...	... ...	उत्तंक	१०८
अश्वत्थामन्	... ...	... ...	कृष्ण ...	वृषसेन...	... ...	भारतीय युद्ध ...	१०९
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	वैशंपायन, भूरिश्रवस ...	११०
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	लोमश, सुमन्तु, जैमिनि, याज्ञवल्क्य	१११
... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	... ...	पैल, शुक, धौम्य ...	११२

	सू. इ.	सो. पूरु.	सो. मगध
११३	वत्सवृद्ध ...	...	निरामित्र
११४	... ...	...	सुनक्षत्र
११५	प्रतिव्योमन्	...	बृहत्सेन
११६	... ...	...	...
११७	भानु ...	...	बृहत्कर्मन्
११८	दिवाकर ...	असीमकृष्ण	सेनाजित्

(वायु, ब्रह्मांड व मत्स्य हीं पुराणें रचलीं गेलीं तेव्हां हे राज्य करीत होतें).

११९	सहदेव ...	निमिचक्र ...	सृतंजय
१२०	बृहदश्व ...	उक्थ ...	विप्र
१२१	भानुमत् ...	चित्ररथ ...	शुचि
१२२	प्रतीकाश्व ...	कविरथ ...	क्षेम
१२३	सुप्रतीक ...	वृष्टिमत् ...	निर्वृत्ति
१२४	मरुदेव ...	सुषेण ...	सुव्रत
१२५	सुनक्षत्र ...	सुनीथ ...	धर्मसूत्र
१२६	पुष्कर ...	नृचक्षु ...	शम
१२७	अन्तरिक्ष ...	सखीनल ...	सुमति
१२८	सुतपस् ...	परिप्लव ...	सुबल
१२९	... ...	सुनय ...	सुनीथ
१३०	... ...	मेधाविन् ...	सत्यजित्
१३१	... ...	नृपंजय ...	विश्वजित्
१३२	... ...	... ...	पुरंजय
१३३	... ...		... अवन्ती राजे
१३४	अमित्राजित् ...	दुर्व ...	वीतिहोत्र
१३५	बृहद्राज ...	... ...	प्रद्योत
१३६	... ...	तिमि ...	पालक
१३७	बर्हि ...	... ...	विशाखयूप
१३८	कृतंजय ...	... ...	अजक
१३९	... ...	बृहद्रथ ...	नंदिवर्धन
१४०	रणंजय ...	... ...	शिशुनाग (इ.स.पू.६४२)
१४१	... ...	सुदास ...	काकवर्ण
१४२	संजय ...	... ...	क्षेमधर्मन्
१४३	... ...	... ...	क्षेत्रज्ञ
१४४	शाक्य ...	शतानीक ...	विधिसार
१४५	शुद्धोद ...	... ...	... (कान्वायन
१४६	लांगल ...	... ...	... भूमिमित्र)

प्रसेनजित् (गौतमबुद्ध) उदयन (दुर्दमन) अजातशत्रु

१४७	... ...	...	... (इ. स. पू. ४९१–४५९)
१४८	क्षुद्रक ...	वहीनर ...	दर्भक

रणक	... दंडपाणि	... अजय (उदयन)	१४९
सुरथ	... निरमित्र	... नंदिवर्धन ...	१५०
सुमित्र	... क्षेमक	... महानंदि नंद	१५१
...	... ...	... सुमाल्यादि ८	१५९
...	... ...	... चंद्रगुप्त मौर्य (इ. स. पू. ३२२–१८५).	१६०
...	... आंध्र	... बिन्दुसार ...	१६१
...	... ...	... अशोक (इ. स. पू. २३७)	१६२
...	... शिप्रक	... सुयशस्(संपदि)	१६३
	इ. स.पू.२४०		
...	... कृष्ण	... दशरथ ...	१६४
...	... ...	... संगत ...	१६५
...	... ...	... शालिशूक ...	१६६
...	... ...	... सोमशर्मन् ...	१६७
...	... श्रीमल्लकर्णि	... शतधन्वन् ...	१६८
...	... पूर्णोत्संग	... बृहद्रथ ...	१६९
खारवेल जैन	... शातकर्णि	... पुष्पमित्र शुंग (इ. स. पू. १८४–७२)...	१७०
...	... ...	... अग्निमित्र ...	१७१
...	... ...	... सुज्येष्ठ ...	१७२
...	... ...	... वसुमित्र ...	१७३
...	... ...	... आर्द्रक ...	१७४
...	... ...	... पुलिंदक ...	१७५
...	... ...	... घोषवसु ...	१७६
...	... लंबोदर	... वज्रामित्र ...	१७७
...	... अपीतक	... भागवत ...	१७८
...	... ...	... देवभूति ...	१७९
...	... मेघस्वाति	... वसुदेव काण्व	
...	... ...	... (इ. स. पू. ७३–२७)...	१८०
...	... स्वाति	... भूमित्र ...	१८१
...	... स्कंधस्वाति	... नारायण ...	१८२
...	... मृगेन्द्रस्वा तिकर्ण		... १८३
...	कुन्तलस्वातिकर्ण	... सुशर्मन् ...	१८४
...	... स्वातिकर्ण	...	... १८५
...	... अरिक्तकर्ण (नेमिकृष्ण)	...	... १८६
...	... हाल	...	... १८७

हालाचा गाथा सप्तशती नांवाचा ग्रंथ आहे.

...	... मंदुलक	...	... १८८

१८९ ... ... पुरींद्रसेन ... ...
१९० ... ... सोम्य ... ...
१९१ ... ...*सुंदरशांतिकर्ण... चष्टण इ. स. ८०
१९२ ... ... चकोर स्वातिकर्ण ... ...
१९३ ... ... *शिवस्वाति ... ...
१९४ ... ... *गौतमीपुत्र ... ...
१९५ ... ... *पुलोमत् ... जयदामन् ...
१९६ ... ... *शातकर्णि ... रुद्रदामन् ...
१९७ ... ... *शिवश्री ... दामजदश्री ...
१९८ ... ... शिवस्कंध ... ...
१९९ ... ... *यज्ञश्री ... जमदामन् ...
२०० ... ... विजय ... रुद्रसिंह ...
२०१ ... ... चंडश्री ... रुद्रसेन ...
... ... संघदामन्
२०२ ... ... दामसेन ...
२०३ ... ...*पुलोमा (इ.स.... ... ...
२११-२२५).

*खुणा केलेल्यांचे शिलालेख किंवा नाणीं आहेत व त्यामुळें काळ निश्चित आहे.

परिशिष्ट ५ वें

विषयसूचि

(या सूचींत कांहीं महत्त्वाच्या विषयांचा संग्रह केला आहे)

अकुलीनत्वाचा परिणाम (१ मतंग).
अग्नि–अग्निमंथन (अथर्वन्),–पूजाविचार (आक्ताक्ष्य),–गोत्र शांडिल्य व स्त्रीपुत्र (गृहपति),–नाचिकेत (गोबल वार्ष्ण),–अग्निहोत्र (२ ज्योतिष्मत्),–राक्षसत्रांतील (पराशर),–फक्त गृहस्थास पूज्य (१ पवमान),–होम दोनदां(प्रैयमेध),–हवन (४ भरत),–अग्निहोत्री क्षत्रिय (भूरिश्रवस्),–शोध (१ भृगु),–पुनराधान दिले (१ मनु),–रुद्र नांव (१ मनु),–साक्षीनें सख्य (३ राम),–रुद्रच (रुद्र),–तोंडांत ठेवणें (विदेघ माथव).
अग्निप्रवेश–लोकनिंदेनें (धर्माकर),–पुत्राच्या मृत्यूनें (२ भरद्वाज), शुध्यर्थ सीतेचा (३ राम).
अंगठी–खुणेकरितां (सुग्रीव).
अंगाचा दुर्गंधनाश (पराशर).
अंगावरील खूण दमयंतीच्या(नल).
अंगांत येणें (कबंध आथर्वण, पतंचल काप्य, सुधन्वन् आंगिरस).
अजगरमुक्ति (१८ भीम).
अतिथिसत्कार–(बालावती).
अथर्ववेदाची उत्पत्ति–(१ भृगु),–मान (भृग्वंगिरस्),–संहिता (४बभ्रु).
अदृश्य होणें (नल).
अद्‌भुत गोष्टींचें फळ (वृद्ध गर्ग).
अनध्याय न पाळल्यामुळें ठार (इंद्र, सुकर्मन्).
अनुष्ठान–युध्यसिध्यर्थ (इंद्रजित्, रावण),–पुरें होऊ न देणें, (लक्ष्मण, ३ राम).
अनेक रूपें घेणें (कृष्ण).
अन्तर्धान पावणें (३ शाल्व).
अन्तर्हित दाखविणारें उदक (मैंद).
अंधकसंग्राम (१ अंधक).
अन्नछत्र (जानश्रुति).
अन्न देणारी थाळी (१ युधिष्ठिर).
अन्नदानाची आवश्यकता (विनिताश्व).
अपशकुन (१८ भीम).
अपांतरतमा व्यास केव्हांचा (व्यास).
अप्सरा अनेकांची पत्नी (उर्वशी, घृताची, मेनका).
अब्राह्मण म्हणून यज्ञास अयोग्य (कवष ऐलूष).
अभिचारानें बुद्धिभ्रंश (इंद्र).
अभिजिद्योग (मिहिराचार्य).
अभिमानामुळें स्वर्गच्युति (ययाति).
अभिषेकाचा उपयोग (प्रजापति).
अभ्यासाचे विषय (नारद, बाध्व).
अमरत्व संपादणें (नांदिन्).
अमरपुत्राचा प्रयत्न (बालधि).
अमावास्या व पितर (पुरूरवस्).
अमावास्येस युद्धास निघाला (३ राम).
अमृतरक्षक (अश्वकंद, २ तपन, प्ररुज).
अमृतकुंड (१ मय).
अमृतपान–विष्णु व ब्रह्मदेव यांचे (१ मय),–राहूचे.
अराजकतेचा परिणाम (वेन).
अर्थशास्त्र–कणिक भरद्वाजाचें (९ भरद्वाज), मनूचें (१ मनु).
–निपुण (रुरुक).
अर्धराज्याभिषेक–धर्मराजास(त्वष्टृ)
अवतार–काल (विष्णु), नारायणाचा अर्जुन (लोमश), पार्वतीचा लंबा (२ बाण), शंकराचे (शंकुकर्ण व शिव), सुदर्शन चक्राचा (कार्तवीर्य),

अवदसा घालविणें (शिरिंबिठ).
अवध्यत्व गाईचें (कपिल, पृषध्र).
अवयवापासून उत्पत्ति (ब्रह्मन्).
अवरंगजेब (नवरंग).
अवर्षण (१० वसिष्ठ).
अवस्थान्तर (च्यवन, ययाति).
अवैदिकधर्मप्रचार (४ शांडिल्य).
अशुद्ध म्हणणे (गृत्समद).
अश्वमेधांत रामायण (३ राम).
अश्वशास्त्रप्रणेता (शालिहोत्र).
अश्वीनीं घोडा दिला (पेदु).
अश्वीरूप घेणें (संज्ञा, विवस्वत्)
अश्वीस मनुष्यरूप पुत्र (अश्विनीकुमार).
अष्टभैरव (भैरव).
असुर–उत्पत्ति (१ पद्मावती), –यज्ञ व ब्राह्मण (कालकंज),–इंद्र (प्रह्लाद, बलि, हिरण्यकशिपु).–ब्राह्मणवेष (जटासुर).
अस्त्र–अग्न्यस्त्र भार्गव नांवाचें (सगर), आग्नेय (द्रोण, ३ भरद्वाज), रामाचें (और्व), ऐषिक(उत्तरा), नारायण, अश्वत्थामन्, ध्रुव, १८ भीम), पाशुपत (अर्जुन, इंद्र, जयद्रथ), ब्रह्म (द्रोण, रुक्मिन्, हनूमत्), महावीर्य (वेदशिरस्), मोहिनी (बभ्रुवाहन, रुद्र), रौद्र (अभिमन्यु), वारुण, (१८ भीम), वैष्णव (कृष्ण, नरक, भगदत्त), सुदर्शन चक्र (६ इंद्रद्युम्न), इतर अस्त्रांचीं नांवें (अर्जुन व परशुराम),–गर्भावर परिणाम (परिक्षित्), –स्फूर्ति (कर्ण).
अस्थि–गंगेंत (पद्मगंधा),–यमुनेंत (मुकुंद),–मागणें (१ सुवर्चस्), –दिल्या नाहींत (२ याज्ञवल्क्य), –माहात्म्य (३ धनंजय).
अहिंसेवर गीता (विचख्नु).
अहेर (३ सुभद्रा).
आचारज्ञ (माहित्थि).
आतिथ्य (अरुंधती व गुह). –सैन्याचें (३ भरद्वाज).
आदिराजा (पृथु).
आधिभौतिकाला आसुरीरूप (१ शंबर).
आयुर्वेद–(कृष्ण आत्रेय),–आठ भाग (२धन्वन्तरि),–अश्वांचा (१ सुश्रुत),–हत्तीचा (अंगराज, पालकाप्य).
आयुष्य—साठ हजार वर्षे(जटायु), लक्ष वर्षे (बक, दाल्भ्य),चवदा कल्प (१ मार्कंडेय). एकशें सोळा वर्षे (महिदास ऐतरेय). (कृष्ण, पांडव, द्रोण, भीष्म, राज्यवर्धन व लोमश पहा).
आयुधजीविसंघ (पर्शु).
आशौच कोणी पाळावें (प्रचेतस्).
आहारानिद्राराहित्य (लक्ष्मण).
इच्छेनें पाप (५ वामदेव).
इतिहास ऐकविणें (१ युधिष्ठिर), –अध्ययन (६ शुक).
इंद्र–इंद्रत्व–(कितव, जालंधर, तारक, नहुष, प्रह्लाद, बलि, रजि, हिरण्यकशिपु), पूर्वजन्म (उदारधी), –मूर्छित करणें (बल),–(१ मय),– –(ययाति),–मगर झाला (रंतिदेव),–गुप्तपणें येणें (वसुक ऐंद्र),–अश्व चोरणें(विजिताश्व)–स्त्री होणें (वृषणश्व),–प्रशंसा (शिशुमार), –कमंडलु व वस्त्र (६ शुक).
उच्चारशास्त्रज्ञ–(वात्सप्र, स्थविर कौंडिन्य व स्थविर शाकल्य).
उणादिसूत्रें (कात्यायन, २ वररुचि).
उत्सव इंद्राचा (कृष्ण), रैवतकावरील (कृतवर्मन्).
उदितहोमवाद (नगरिन् जानश्रुतेय).
उदीच्यप्राच्यविभाग (आपस्तंब व पाणिनि).
उद्यानरक्षक (हनुमत्).
उपदेशाचा गर्भावर परिणाम (अभिमन्यु व प्रह्लाद).
उपनयनांत दंड व यज्ञोपवीत (१ मार्कंडेय),-गायत्र्युपदेश (पौष्करसादि).
उपवास अठ्ठेचाळीस दिवस (रंतिदेव).
उष्ट्रया भांड्यांचा मारा (युयुधान).
ऊर्ध्वरेतस् (क्रतु व बालखिल्य).
ऋषिसंघ (फेनप, मरीचिप).
एकच मुलामुळें दुःख (१ सोमक साहदेव्य).
एकादशीची सुरुवात (कूर्म).
एकदम वीस मुलें (पर्शु मानवी).
एका रात्रींत पूर्वदिशा जिंकणें (प्राचीन्वत्).
एकादशीदेवी (१ मुर).
एकाचें पुण्य दुसऱ्यास (माधवी).
एकाची दोन जातीची संतति (दीर्घतमस्).
एक मेल्यानें दुसरा जिवंत (५ नारद).
ऐश्वर्याकरितां पूजा (१ मतंग).
ऐन्द्रमहाभिषेक (अत्यराति जानंतपि, दीर्घतमस् औचथ्य, दुर्मुख, बलि, युधांश्रौष्टि औग्रसेन्य, शतानीक सात्राजित).
ऐन्द्र व्याकरण (२ वररुचि).
ॐकाराचें गोत्र (लातव्य).
ॐनमो नारायणाय (६सुवर्ण).
ओलीं वस्त्रें वाळणें (नरोत्तम).
औषधें–विशल्यकारिणी, संजीवनी, संधानी, सावर्ण्यकरिणी (५ सुषेण), –नदीचें पाणी (अष्टावक्र),–हुंगवून शल्यें काढणें (५ सुषेण).
कण्वशाखेंत राधेचें वर्णन (१राधा).
कन्यादान (१ भगीरथ).
कपटानें वश करण्याचा प्रयत्न (६ महोदार).
कपिलाचें अमरत्व (बिल्व).
कर्कोटकाचें रक्षण (नल).
कर्णदिग्विजय (भगदत्त).
कर्नाटक राक्षस (श्रीमाता).

कला–गायननर्तनवादन (उर्वशी, कच, तुंबरु), –चित्रकला (उषा),–चवसष्ट (गर्ग), –सेतु बांधणें (९ नल).

कलि–कलिप्रवेश (नल),–कलियुग सुरु (मुचुकुंद),–गतकलि वर्षे (५ नंद, शूद्रक, प्रमिति, बुध, विक्रमादित्य व शक),–श्वेतकलि नांवाचा भाग (४ योगेश्वर).

कल्प–(गानबंधु), बृहत् (धर्ममूर्ति,),–मेघवाहन (धुंधूमूक), रथंतर (चंद्ररूप, ५ वामदेव), भेदानुसार नांवें (१५ वसु),–कल्पान्तदर्शन (१ मार्कंडेय),–पंचविसावा (मत्स्य), पूर्व कल्पाच्या रात्रीं किंवा मत्स्यावतारीं (२ हयग्रीव).

कवच–महाकाली (३ सुचंद्र)–दान (कर्ण व ३ सुचंद्र)

कामरूपधारिणी (ताटका)

कांडानुक्रमपाठ (१ सारस्वत)

कातंत्रकृत्प्रकरण (३ वररुचि)

कामाक्षीदेवी (सुमद).

कारीरि इष्टीनें चारा (आंगिरस).

कालविभाग व गणना (ब्रह्मन्, १ मनु, मात्स्य; यज्ञेषु; ३ राम).

कालिदासाची कथा (शकुन्तला) –कवि (७ भोज).

काळोख करणें (कृष्ण; पराशर).

किरातधिपतीचा सत्कार (लोमश).

किरीट छेदणें (३ राम)

किल्ले व नगरें (१ शंबर).

कुक्कुटवाहन (१ स्कंद).

कुंडपरिमाण (शौनकिन्).

कुदळखोरें (लक्ष्मण).

कुंतीनें नदींत मुलगा सोडला (२ राधा)

कुबेराची आई (मंदाकिनी),–प्रदेश (अर्जुन).

कुमारी व डाकिनी यांची उत्पत्ति (रुरु).

कुराज्य (त्रिशंकु, वेन).

कुष्ठ–सूर्योपासनेनें गेले (बृहद्बल, ध्वज, भद्रेश्वर, २ याज्ञवल्क्य, सांब), –विमान हालेना (७ बुध)–गजानन मंत्रानें गेलें (७ बुध).

कृतघ्न (वत्सनाभ)

कृत्या–उत्पन्न करून सोडणें (२ दंडपाणि, पिप्पलाद, प्रह्लाद, विश्वावेदिन्, वृषादर्भि),–कृत्याग्नि (३ सुदक्षिण),–नें मुलास मृत्यु (२ भरद्वाज), –चें शुद्धाचरणा पुढें कांहीं चालत नाहीं (विश्ववेदिन्),–ठार केलें (शुनःसख),–कैसाच्या होमांतून उत्पत्ति (यवक्रीत).

कृमि–नरमांसभक्षक (कर्ण).

कृष्णाची नक्कल (पौंड्रक वासुदेव). –दोन रूपें (१, राधा),–गोकुळांत पोंचविण्याचा संकेत (१ वसुदेव).

कैलास पर्वतावरून उड्डाण (६ शुक).

कोंगणी राजे (हिरण्यकेशिन).

कोणी वाट द्यावी (६ शिबि).

कौलितर (१ शंबर).

कौन्सिल (विकटावती).

कौटिल्य (५ नंद)

क्रमकर्ता (१ ब्राध्नव्य, २ पांचाल).

क्षत्रिय करणें (१५ पृथु),–क्षत्रियाचा ब्राह्मण (आर्ष्टिषेण, उरुक्षय; कक्षीवत्, कपि, कवि, दिवोदास, देवापि, धृष्ट, ५ पृथु, १ पृषदश्व, प्रदर्दन, मांधातृ, १ रथींतर, रुन्द, विष्णुवृद्ध, विश्वामित्र, २ वीतहव्य, शिजय, १ शिनि, २ सिंधुद्वीप),–व्याध (जरस) –वंश अबाधित (९ सुवर्चस्).–वैश्य बनणें (१० सुदेव).

क्षत्रिय घराण्यांत ब्राह्मण (नरिष्यंत, प्रियमेध आंगिरस).

क्षत्रियापासून ब्राह्मणास शिक्षण (महाशाल जाबाल).

क्षत्रियविरुद्ध ब्राह्मण (अत्यराति जानंतपि).

क्षपणक (तक्षक).

खजूरीच्या झाडांची उत्पत्ति (वरत्रिन्).

खड्गयुद्धांत निष्णात(१०सहदेव).

खंडणी कर्णाची (२ अश्मक).

खंदक खणणें (१ युधिष्ठिर),–महागंभीर नांवाचा (वृत्र).

खांडवदाह (५ अग्नि).

खाद्यपेय–अपूप दृध व फेंस (उपमन्यु वासिष्ठ). काकडी (देवातिथि काण्व), कोंबडे (कौशिक), कोहळा (ज्ञानभद्र), खीर (क्रोध), चरु पुत्राकरितां (ऋचीक), पुरोडाश (बृहस्पति), पोहे (कुचैल),–मद्य (दत्तात्रेय), निषाद, कासव व हत्ती (गरुड), –उष्टें खात नसत (उषस्त).

खासगी संपत्ति (१८ भीम).

खूण आश्रमाची (३ चित्ररथ).

खेळण्याचा पट सोन्याचा (रुक्मिन्).

खोटें बोलणें भोगावें लागलें (१ युधिष्ठिर).

गंगा–ला घाट बांधणें (१ भगीरथ),–नें समुद्राचें पाणी वाढणें (शुष्क),–ला त्रिस्रोतस् नांव (धर्मद्रवा),–प्याल्यानें मुक्ति (मोहिनी),–त देह टाकणें (युधिष्ठिर).

गजेंद्रमोक्ष तामसांत (३ तामस, ३ हरि).

गणपतीची पूजा (बौधायन).

गणाधिपत्य शंकराचें (अंधक, उपमन्यु).

गदा कौमोदकी कृष्णाची (जरासंध).

गदायुद्ध शिकविलें (बळराम).

गंधर्वांशीं लढाई (अर्जुन, दुर्योधन, ध्रुव, विचित्रवीर्य, व युधिष्ठिर), –पारिप्लव (४ भरत),–शीं संवाद (२ याज्ञवल्क्य),–शीं एकरूपत

(पुरूरवस्),–कन्या पिशाच झाल्या (लोमश),–गोलभ मेला (गोलभ), –चा प्रदेश सिंधुतीर (४ भरत).

गर्भ–फलार्ने (धुंधुलि), मनुष्यापासून मत्स्यीस (उपरिचर),–इतर प्राण्यांस (ऋक्षरजस्),–पुरुषाला (मांधातृ),–चरूमुळें (अदिति),–स्थलान्तर (८ बलराम), गर्भाशयांतून मांडींत (और्व),–शीं संवाद (१ वामदेव),–नें उपदेश ऐकणें (हिरण्यकाशिपु),–तून थट्टा (अष्टावक्र),–नें आंतून प्रतिबंध करणें (इंद्र),–नाकांतून बाहेर (अश्विनीकुमार, १ वामदेव),–पोट फोडून काढणें (अश्मक, पिप्पलाद, १ सुवर्चस्),–टाकणें (विद्युत्केश), –पाडणें (दुर्योधन),–सुलभतेनें (बार्हत्सामा),–घर्म व अश्रूंपासून उत्पत्ति (२ मंगळ), रक्तापासून (५ नर).

गर्वपरिहार—देवांचा (यक्षेश्वर), ब्रह्मथाचा (बक दाल्भ्य),–मुंगुस सुवर्णाचा झाला (युधिष्ठिर).

गवताची जात (वीरणक).

गाई पळविणें (१ पणि),–भाळ्याविनाची (४ वसिष्ठ).

गाथा—ऋषभ याज्ञतुराची (गौरवीति शाक्त्य), ययातीची.

गायत्री—गणेशाची (गणपति),–पासून वेद व जग झालें (माया),–नें सर्वज्ञता (भगेरथ ऐक्ष्वाक),–वेत्ता (बुडिळ आश्वतराश्वि),–चा जप (अरुण, १ सावित्री).

गायनवादन (मांडकर्णि),–पासून त्रास (पुलस्त्य).

गिरीवरचा व्यंकोबा–(श्रीनिवास).

गुढी पाडव्याची (उपरिचर वसु).

गुणांचें श्रेष्ठत्व (इंद्र).

गुप्त होण्याची शक्ति (विजिताश्व).

गुप्तपणें राहणें (मैत्रेय कौषाख).

गुरुपासून गुप्त ठेवण्याचें पाप (२ विपुल).

गृहपतीचा मान (शर्यात).

गृहस्थाश्रम धर्म (६ सुदर्शन).

गोत्र बदलणें (शुनःशेप, शौनक).

गोपी होणें (पुण्यश्रवस्, २ प्रचंड)

गोपीचंदन (विष्णु).

गौरवार्थ अलौकिक उत्पत्ति (२ याज्ञवल्क्य).

ग्रहमंडलावर स्वारी (शनि), –ग्रहत्व व नैर्ऋताधिपत्व (मेघहार), –रामाचें (राम).

ग्रहण (अत्रि),–चें कारण (राहु), –नाहींसें करणें (अक्रूर, १ प्रभाकर, स्वर्भानु).

घ्रिग्रीथ, मत (प्रियरथ).

घंटा (अशुद्ध, ७ विभावसु).

घोड्याचें तोंड बसविणें (हयग्रीव).

चक्ररक्षक–अर्जुनाचा (धृष्टकेतु, चंद्रदेव, चंद्रसेन, जयद्रथ, २ द्रुमत्सेन, १८ भीम, ३ विराट, १ सत्य, ५ सुरथ).

चक्रवर्ति राजा (कार्तवीर्य, कुवलयाश्व).

चाणक्य (विक्रमादित्य).

चक्षुर्मनेतील इतिहास (पृथु, नरनारायण), समुद्रमंथन (मोहिनी, नारद).

चातुवर्ण्याचा प्रवर्तक (शौनक), –ची पुनर्घटना (दत्त आत्रेय), –वानरांत चातुर्वर्ण्य (ऋक्षरजस्)–ची संस्थापना (२ बलि).–सर्पांत चातुर्वर्ण्य (१ नाग).

चांद्रमास चालू असावा (युधिष्ठिर), –रामाच्या वेळीं (३ राम).

चार मनूंची उत्पत्ति (सुव्रत).

चारांपेक्षां अधिक मुखें (ब्रह्मन्).

चिरंजीवित्व (अश्वत्थामन्, कृप, परशुराम, मालि व हनूमत्).

चूडामणि (हनूमत्).

चोरांनीं गाईबैल चोरलीं (मुद्गल).

चोरीचें द्रव्य सत्कारणीं (रूपक).

छत्री व पादत्राण यांची उत्पत्ति (जमदग्नि).

छत्रचामरें (तुर्वसु, देवावृध).

छंदशास्त्र (१ पिंगल).

जखमेंतून भस्म व शाकरस (मंकणक).

जगन्नाथाचें दर्शन (४ शंख).

जंतु निर्माण करणें (८ नमुनि).

जन्मांध—(दीर्घतमस् व धृतराष्ट्र).

जप—कामराजकूट (३ तामस).

जरा घेणें (तुर्वसु, ययाति),–न घेण्याचें तात्त्विक कारण (२ यदु).

जलचर प्राणी मरदु (सत्यकाम जाबाल).

जमिनींत कन्या (राधा, सीता).

जलपर्यटन–गंगापार करणें (१८ भीम),घोड्यानें समुद्र तरणें (५ माधव), शंभर वल्ह्यांची नाव (भुज्यु).

जलप्रलय (मत्स्य).

जात– अनामय (जरासंध) अयोगव, (३ मरुत्त) औलान (देवापि), कीर (गाधि), कायस्थ (२चित्रगुप्त), चारण (सूत), पक्षी (मंदपाल), बंदिन् (सूत), बलीह, ब्रह्मक्षत्रिय (मैत्रेय), ब्राह्मण कान्यकुब्ज (चपहानि). मागध (सूत), मांग (उत्तंक), यवन (४ यवन),–वाल्मीकीची जात (वाल्मीकि), वैश्य (जाजलि), सार्थवाह (दमयंती), सूत (कर्ण, सूत), –संततीची जात वर्यावरून (४ सत्यवती), निषादाचें म्लेच्छ (गरुड), ब्राह्मणाचें देव (दिव्या), संकर (रोमहर्षण).

जातहारिणी (हैमिनी).

जानवें–नसणें (दत्त).

जारणमारणाची अधिदेवता दक्षिणाग्नि (३ सुदक्षिण).

जैन व वैदिक (धर्मराज).

जोड्याकरितां कातड कोणतें ? (शांवल्य).

ज्ञानीपणा मुखावरून ओळखणें (सत्यकाम जाबाल).

ज्योतिष—(आश्विनीसुत, गर्ग, २ गौरमुख), रोहिणीशकटभेद (दशरथ),–वर ग्रंथ काश्यप, १ सय, शुक्राचे सूर्यावरून संक्रमण (१ बुध).
ज्ञातीकरितां दास्य (शार्मिष्ठा).
डोळ्यांच्या पापण्यांस पट्टा (भगदत्त).
डोहाळे (३ बिन्दुमती),–सीतेचें (३ राम).
तत्त्व—(कपिल, जमदग्नि),–विष्णूनें भूमि व आकाश धारण केले (वत्स काण्व).
तंत्र करणें (२ माठर).
तपानें ब्राह्मण (अकिय, अनृहवत्, आर्ष्टिषेण, गार्ग्य, ३ देवापि),–स्त्रीचा पुरुष (श्राद्धदेव), तपाचा प्रकार, मानस यज्ञ (पंचशिख),–अर्थ (तपोनित्य पौरुशिष्टि),–विघ्न (३ रौद्राश्व),–भंगाकरितां अप्सरा (१ प्रम्लोचा, रंभा).
तरुण करणें (अलर्क, वंदन)
तांडवनृत्य व वाद्य (२ बाण).
तापण्यावरून सोडणें (२ बलि).
ताम्रपट–(२ याज्ञवल्क्य, ३ राम, हिरण्यकेशिन्).
तारकामययुद्धकाळ (१० वसिष्ठ).
तारा (अगस्त्य).
तीन पावलें पृथ्वी (बलि).
तीन मण तांदुळांचा भात, एक मनुष्य व दोन रेडे खाद्य (२ बक).
तीर्थयात्रा (२ जरत्कारु, १ युधिष्ठिर, १ विदुर).
तीर्थोत्पत्ति (१ पद्मनाभ).
तुरुंगवास (अत्रि, ३ नरक, पुरुकुत्स, १ वसुदेव).
तृण आड धरणें (सीता).
तोंडावर पदर (सीता).
त्यक्तान्नभक्षण (धनवर्धन).
त्रिदंडीसंन्यास (सत्यभामा).
त्रिपुरदाह कथेचें मूळ (रुद्र).
त्रिसौपर्णधर्म (२ सुपर्ण).
थोरांच्या तिरस्कारानें स्वर्गच्युति (माधवी).
दचा अर्थ (प्रजापति).
दक्षयज्ञविध्वंसाचें मूळ (रुद्र).
दक्षिणदिशा (विमुख).
दक्षिणा–च्या ऐवजीं ज्ञान (अश्वपति कैकय),–विद्वत्तेवर (उषस्त),–देऊं नये (कण्व),–(कौकुस्त, जयविजय), गुरुदक्षिणा (२ पौष्य, सांदीपनि),– एकवीस गाई (बकदाल्भ्य),––शून्यकर्म (बलि),–घेण्यांत दोष (बुडिल आश्वतराश्वि),–चें महत्त्व (१ माधवी),–हजार घोडे (वृषदर्भ),–मुळें शूद्रालाहि तत्त्वज्ञान (रैक्व),–पुत्र (वृषादर्भि),–प्रशंसा (१ सावर्णि),–(हरिश्चंद्र).
दक्षिणायन व उत्तरायण (भीष्म).
दक्षिणेंतील चालीरीति (बौधायन).
दक्षिणेकडील राजा (यम).
दक्षिणेंतील राजा (८ विदूरथ).
दक्षिणचें राज्य (२ धूम्रकेश).
दत्तक (अगस्त्य, अत्रि, इध्मवाह, उत्तानपाद, गृत्समद, दुष्यंत, धीमत्, नर भारद्वाज, पुलह, पृथा, ३ भरत),–विरुद्ध (१ वसिष्ठ).
दंडनीति (४ सरस्वती, मांधातृ).
दवंडी पिटविणें (९ विदूरथ).
दश शब्दावर कल्पना (नल).
दहा हजार जन्मांची आठवण (१६ सुमति).
दाई (घूर्णिका, चंद्रहास, जरा).
दागिना–इंद्रमाला (उपरिचर वसु).
दान—शाल्वदेश (ऋचीक),–नेत्रदान (अलर्क),–कुंडल (उत्तंक, कर्ण, कृष्ण, सावित्री),–हजार गाई व घर (ऋणंचय),–(कण्वायन), उंट, गाई व राजे (कशु चैद्य),–स्वतःचा पुत्र (कश्यप),–नाकारणें (गौतम),–(तक्षक),–सुवर्ण (दाक्षायण),–सुवर्णवृक्ष (धर्ममूर्ति),–मृतपशु (बक दाल्भ्य),–(बौधायन),-अर्धशरीर (१ मयूरध्वज),–गृह (७ मौद्गल्य),–प्रियस्त्रिया व गृह (३ युवनाश्व),–रोहितपूर (रोहित),–लवणाचल व सुवर्णवृक्ष (६ लीलावती),–ग्राम व वस्त्रें (वज्रदंष्ट्र),–संपत्ति (४ वसिष्ठ),–अठ्ठेचाळीस हजार गाई (विभिंदु),–सोनें व रुपें (वृषदर्भ),–सुवर्णगृह (२ शतद्युम्न),–शंभर गाई (सुमीढ्ळ),–नें क्षुधाशान्ति (हरिशर्मन्),–नें रथ पुढें जाणें(ययाति),–चिकित्सा (नचिकेतस्),–शूरत्वाचा गर्वपरिहार (रैक्व),–स्तुति (बल्बूथ पाकस्थामन्, मेधातिथि काण्व),–कोणाकडून घ्यावें (वृत्र तक्षन्),–भूमि (कश्यप),–मीठ (पुष्पवाहन),–स्वमांसदान (६ शिबि).
दारू पिणें (बळराम).
दाशराज्ञयुद्ध (तुर्वश, पूरु, सुदास) –आपसांतील (यदु).
दासी—कद्रूची विनता (गरुड), दोन हजार दासी (ययाति),–चा पुत्र (विदूर).
दिवाणी व फौजदारी (बृहस्पति).
दिव्य (३ नारद, प्रजापति), –जातिविषयक शुद्धतेकरितां (वत्स काण्व).
दिव्यदृष्टि (९ संजय).
दीक्षा—(शिखंडिन् याज्ञसेन),–परमहंस (ऋषभ),–पाशुपत (कृष्ण).
दीरापासून संतति (१ पांडु).
दीर्घ झोंप (१ मुचुकुंद).
दुधाकरितां क्षीरसागर (उपमन्यु)
दुश्चिह्न (दुर्योधन).
दुष्काळ (गौतम),–राष्ट्राचा बचाव (१० वसिष्ठ),–कारण वायकोचा नाद (१ संवरण).
दुसऱ्यानें जिंकलेलें राज्य अमान्य (युयुधान).
देवगंधर्वांचे पितर (बर्हिषद).
देवता–अश्वकंद, अश्विनीकुमार, अहिर्बुध्न्य, आदित्य, एकवीरा, गंगा,

२ तपन, त्रित, दक्ष, दुर्गा, द्युतान-मारुत्, भव्य, भार्गव, भूतरजस्, मृगु, मन्यु, मृत्यु, याम्य, लेख, वाच्, (कृष्ण, हारीत), वारिमूल, विकुंठ, सत्य, सुमेधस्, ९ सुधर्मम्, ६ सुधामन्, सुमनस्,–मनुष्याचा देव बनणें (ऋभु),– अंगिरस् पुत्र देव झाले (अंगिरस्),–गण (प्रसूत),–विरुद्ध (वृसय),–यांनीं सुचुकुंदाची मदत घेतली (१ मुचुकुंद),–सेनापति सुचुकुंद व कार्तिकस्वामी (१ सुचुकुंद),–उत्पत्ति प्रथम(वराह,विवस्वत्),–स्पर्धा (भंगास्वन),–शाप (२ ब्रह्मन्),–स्त्रियांना बंदिवास (३ भरत),–चें प्राथम्य (प्रजापति),–दैत्याशीं तंटा (२ बल),–पैकीं शूद्र (अश्विनीकुमार),–च्या खूणा(नल),–व मनुष्य (१ रजि),–देवदर्शन (२ याज्ञवल्क्य).

देवयजनविधि (वार्ष्ण).

देवालय (अमित्र, धरापाल, रंगदास व मकन),–वराहलक्ष्मीचें (वराह).

देहत्याग (२ सती).

दैत्य निस्तेज व राजा (बलि),–दैत्ययाजक (त्वष्टृ, वरत्रिन् व षण्डामर्क).

द्यूत (नल),–क्रीडा (निमि),–त राज्य जिंकणें (४ पुष्कर),–मुळें ठार मारणें (२ रोचना).

द्रविडाधिपति (१ पांड्य, १ मत्स्य, सत्यव्रत).

द्रोणागिरि आणणें (हनुमत्).

द्वंद्वयुद्ध (जरासंध, हिरण्यकशिपु).

धन (तरुक्ष),–मोबदला एक अश्व, (ऋतध्वज),–सवत्सधेनु, सुवर्ण, (सत्यभामा).

धनुष्य–शार्ङ्ग कृष्णाचें (जरासंध). पौलस्त्य घटोत्कचाचें, वैष्णव ऋचीकाचें,–शिव (देवरात),–माहश (सीरध्वज),–च्या दोरीनें बांधणें (रावण)–१०१ धनुष्य तोडणें (युयुधान).

धनुर्वेद–चार प्रकाराचा (कृप),–किन्नरापासून (रुक्मिन्).

धंदा–कुंटिणीचा (४ चित्रा),–शेतकी ब्राह्मणाचा (३ चेकितान),–व्यापार ब्राह्मणाचा (३ देवराज),–वाटमारीचा (भृशुंडिन्).

धर्मयुद्धांत मृत्यु (१ सुदेव)

धर्मशास्त्रांत समावेश (पितामह)

धर्मभ्रष्ट करण्याचें साधन (बुद्ध)

धुकें उत्पन्न करणें (पराशर).

ध्वज–माणसाचें डोकें असलेला मार (२ बाण).

ध्वजभंग युद्धसूचक (२ बाण).

नक्षत्र—मूल (चंद्रहास),–रेवती (रेवती), रोहिणी (रौहिण वासिष्ठ), पुष्य (३ राम).

नगररक्षण (धौम्य).

नगारे—(२बृहद्रथ).

नग्नगोसावी (वातरशन).

नजराणे–(यक्षु, यमक, शिग्रु, १ सावर्णि).

नरकचतुर्दशी (३ नरक).

नरमांसभक्षण (इल्वल, कल्माषपाद, २ नहुष, वृषादर्भि, २ शुक, सुकृष, हुंड).

नरमेध—(नारद),–पुत्रार्थ (दीननाथ, १ सौमक, हरिश्चंद्र वैधस).

नवग्रहाची पूजा (९ नल).

नवऱ्याशिवाय पुत्र (२ ब्रह्मदत्त).

नवा वेद (२ याज्ञवल्क्य).

नवे क्षत्रिय निर्माण करणें (विश्वस्फणि).

नहुष अजगर झाला (ययाति).

नागांचे शत्रु गंधर्व (२ पुरुकुत्स).

नागपाशानें बांधणें (३ राम), रावण).

नाटकें—लक्ष्मीस्वयंवर (उर्वशी), –रंभानलकूबर, रामायण (१ सांब), –वामनावतार (ययाति).

नाटक मंडळी—(२ वज्रनाभ, १ सांब).

नाट्यशास्त्रप्रणेता—(६ भरत).

नाणें—(सगर), दीनार, नाणक (बृहस्पति), मोहोरा (४ कौत्स, रघु), सुवर्ण (भर्तृहरि).

नाममाहात्म्य—(३ सांब).

नालायनी द्रौपदी झाली (३ मौद्गल्य).

नांवानें तत्त्व प्रसिद्धी (१ मातंग).

नास्तिकता—(त्रिपुर, विदैवत)–बृहस्पतीनें प्रचार (बृहस्पति).

निकुंभिलेच्या मंदिरांत होम (लक्ष्मण).

निग्रहविधि (शुक्र).

निघंटूचें भाष्य (यास्क).

निंदकाच्या तोंडावर कोड(धर्माकर).

निंदा–स्मृतींत कपिलाची (कपिल).

नियोगपद्धति–(अंबिका, अंबालिका, विचित्रवीर्य व विदुर),–त्याज्य (अपिस्तंब), – नियोगावधि (श्रुतसेना).

निषादादिकांची उत्पत्ति(पृथु व वेन).

निस्पृहपणा प्रह्लादाचा (विरोचन).

नीति—कर्ता (शंबर), शास्त्र (कणिक, पृथु, १ सेनजित्).

नीळें वस्त्र (बलराम).

नृत्य–शाळा (१८ भीम), बेतालपणा (पुष्पदन्ती, २ माल्यवत्).

नृसिंहावताराचें मूळ (१ नमुचि, वीरभद्र),–चा शब्द (६ हारीत).

नैमित्तिक प्रलय (२ ब्रह्मन्).

नौकेचा विस्तार (१ मत्स्य),–तून नदीपार (१ युधिष्ठिर).

न्यायशास्त्रकार (गौतम).

पक्षी–भूतभविष्यवर्तमानज्ञ (कालकवृक्षीयमुनि),–वदपठन करणारा (गरुड),–भाषाविज्ञान (२ अश्वपति कैकय),–नांवें कां पडतात ? (औपमन्यव).

पंक्तिपावन—व्यभिचारज नव्हते (६ गृत्समद),–राजाश्रयामुळें (५ गौतम),–ऋभूसह सोमपान केल्यामुळें प्रजापतीवर बहिष्कार.

पंचमहायज्ञ—(उपरिचर वसु).

पंचरात्र—कर्ता (पंचशिख),–आगम (नारद).

पंचाग्निसाधन (देवद्युति).

पद्मित्र राजे (मेकल).

पणीकडून भरद्वाजाला संपत्ति (बृहत्क्षत्र).

पत्नी—टाकणें (अश्वपति कैकय),–चें वय नवऱ्यापेक्षां जास्त (४ रति १३रेवती),–ला शिष्याकडून पुत्रोत्पादन (श्वेतकेतु औद्दालकि),-शिवाय तीर्थयात्रा (सुकल)–ची सुवर्ण प्रतिमा (४ राम).

पदच्युति—(खनिनेत्र).

पदपाठ—तैत्तिरीयांचा (आत्रेय), ऋग्वेदाचा (शाकल्य),–रावण.

परक्यांचें निशाण घेणें (१ पांडु).

परपुरुषसंभोग (अश्विनीकुमार),–चा स्पर्श (सीता),–पासून संतति (२ आप्).

परलोक–बंद (३ राम),–जैगीषव्य(शुक),–मृत्यु व स्वर्ग (अर्जुन, द्विगत व भार्गव).

परस्त्री–चा अव्हेर (अष्टावक्र)–अपहाराबद्दल निषेध (जटायु),–ची कल्पना (८ जनमेजय).

पराजय करणाऱ्याकडून ज्ञानसंपादन (श्वेतकेतु औद्दालकि).

पराशराचा गायत्रीमंत्र (अश्वपति).

परिषद् (अंगिरस्).

पर्यंक (च्यवन).

पर्वत आणणें (५ सुषेण),–पर्वताइतकें आयुष्य मागणें (बालधि),–चें पंख तोडलें (मैनाक),–संतति (उपरिचर वसु).

पशु–यज्ञ बंद केले (रंतिदेव),–विरुद्ध (पुष्करमालिनी),–वेदीवर मारणें (श्यापर्ण),–मैत्री (पशुसख),–हिंसा (अगस्त्य).

पहिला मनुष्य (यम).

पहिल्या जन्मांतील स्त्री दुसऱ्या जन्मांत (मायावती).

पाऊस—सन्मानानें (श्वफल्क),–अवर्षण नष्ट (अरुंधती),–मायेनें (ऋषभ),–सूर्यमंत्रानें (मेघशर्मन्),–धूळीचा (दंड).

पाकशालाधिपतित्व (१८ भीम).

पांचालाचा निर्वंश (धृष्टकेतु).

पांचाल नांवाचें कारण (भर्म्याश्व)

पाण्यांत राहणें आपव वसिष्ठाचें (कार्तवीर्य).

पातालांत जाण्यास बंदी (१ वृष).

पातिव्रत्य—(जालंधर तुलसी),–ची कल्पना (मांडव्य),–भंगानें पराजय (२ शंखचूड).

पादुका घेणें (४ भरत).

पानगृह (हनुमत्).

गाय चोरणें (१३ पृथु).

पाप—द्वादशीस तेल खाल्लें (पुरूरवस्),–अपशब्दामुळें स्वर्गच्युति (प्रतर्दन),–नें रथ अधांतरी न चालणें (युधिष्ठिर),–बाराचौदांपर्यंत केलेल्याला दोष नाहीं (मांडव्य),–उच्छिष्ट (यवक्रीत).

पाय लागून मुलगा मेला (२ याज्ञवल्क्य).

पाराशरी शाखा (२ पराशर).

पारीक्षित जनमेजय नष्ट झाले (पारिक्षित).

पार्थहोम (पृथु).

पार्षद (घंटाकर्ण).

पालन (जनक).

पालीच्या जन्मांतून पादोदकानें मुक्ति (हेमांग).

पाषाणयोधिवीर (युयुधान).

पिंड–दान (कुशल, गया),–घेण्यास प्रत्यक्ष येणें (शांतनु).

पितर (पितरः, यायावर),–आप्य व वैराज (२ मेना),–व्युप्तत्ति व त्यांच्या मूर्ति (पितर),–शीं संवाद (वृद्ध गार्ग्य),–उद्धार (१वैखानस),–नीं कोणतेहि रूप घेणें (२ बर्हिषद).

पिप्पलादशाखा (पिप्पलाद).

पिशाच–अंगांत येणें (असमंजस्),–चा नायक (वेताळ),–योनि (मुनिशर्मन्, विर्देवत),–त्रसदस्यूची पत्नी (त्रसदस्यु पौरुकुत्स),–(२ माल्यवत्),–मुक्ति (धनशर्मन्),–वृत्ति (१ विदुर),–उद्धार (६ नंद).

पिंपळाची फांदी मोडल्यानें विष्णूला जखमा (४ धनंजय).

पुण्य–दिलें (प्रतर्दन),–केर काढणें (१ सुंदरी),–गाय चिखलांतून काढणें (१ श्रवण).

पुत्र–आम्रफलानें (आयु, धुंधुलि, २ बृहद्रथ),–पिंपळ व उंबर यांस आलिंगन दिल्यानें (ऋचीक),–इष्टीनें (धर्मसख, हनुमत्),–गोसेवेनें (ऋतंभर),–चरु किंवा पायसभक्षिल्यानें (३ राम),–तीर्थस्नानानें (१ मरीचि),–तपश्चर्येनें (१ प्रतीप),–पुतळ्यापासून(४धन्वन्तरि)–पृषदाज्यानें (मांधातृ),–यज्ञानें (पर आट्णार,१भरद्वाज),–वरानें(१३ भीम),–मंत्रानें (१ पांडु),–त्याग असत्यभाषणानें(श्वेतकेतु औद्दालकि),–सर्प (४ शरसेन),–नदींत बुडविणें (भीष्म),–भोपळ्यांतून मुलें (४ सुमति),–विकत घेणें (शुनःशेप),–त्याग (२ मूलक),–ची पूर्व कल्पना (गांधारी).

पुनर्जन्म–(इंद्र, उग्रतप, ३ जाबालि, पर्वतेश्वर, ½ पिंगला, पितृवर्तिन्, पूर्वेंद्र, प्रजा, प्रह्लाद, २ बलि, बिन्दुमती, भीमवर्मन्, २ मंथरा, ५ सुपार्श्व, हिरण्यकेशिन्).

पुनर्विवाह–(दमयंती, प्रद्वेषी),–प्रतिबंध (दीर्घतमस्).

पुरन्दर इंद्र (मार्कंडेय).

पुराण–कर्ता व्यास व व्यासाचा गुरु

नारद (व्यास), पुराणप्रवक्ते (त्रय्यारुण, पराशर, मार्कंडेय), पुराणचर्चा (बळराम),–कोणीं किती पुराणें सांगितली ? (रोमहर्षण), मार्कंडेयानें मार्कंडेय व वराह (१ मार्कंडेय), पराशरानें विष्णुपराण सांगितलें (मैत्रेय कौषारव), सुमन्तूनें भविष्यपुराण सांगितलें (४ शतानीक),–नारदपुराण सारस्वत कल्पांत सांगितलें (३ नारद), रोमहर्षणानें सहा पुराणें केलीं (रोमहर्षण),–शांशपायनानें केली (शांशपायन),–सांगणें व लिहिणें यांतील फरक (रामहर्षण),–श्रवणानें दोष नाश (बहुला).

पुरुकुत्साच्या नांवानें सर्पभयनाश (२ पुरुकुत्स).

पुरुष अंगुष्ठमात्र (१ सावित्री).

पुरुषाची स्त्री (आसंग प्रायोगि, भंगास्वन),–अदलाबदल (द्रुपद व शिखंडिन्).

पुरुषत्वाची प्राप्ति (वध्रिमती). –स्त्रीत्वच बरें (भंगास्वन).

पुरोहित–मुळें उत्कर्ष (बृद्धद्युम्न आभिप्रतारिण),–पराजय (मुचुकुंद), –वांचून नसावें (अंगारपर्ण),–अथर्ववेदांत कुशल असावा (भृग्वंगिरस्),–भरतांचें कुशिक, यदुतुर्वशांचे कण्व, यादवांचे गर्ग.

पुलहाश्रम गंडकीतीरीं (२ भरत).

पूजा–नवरात्र (३ तामस),–अर्धवट टाकण्याचा परिणाम(२पांड्य).

पृथ्वी–प्रदक्षिणा (परशुराम),–सपाट व सुपीक करणें (पृथु),–त प्रवेश (३ राम), एकावर एक विभाग (मरुत्),–दोहन (पृथु), अर्धप्रसूत–गाईस प्रदक्षिणा (अहल्या), –साहित्य (घटोत्कच).

पेटींतून सुटका (सप्तवाधि आत्रेय).

पेयनिषेक (अज एकपाद्).

पैंगायणीब्राह्मण (पैंग्य).

पैशापेक्षां ज्ञान श्रेष्ठ (श्वेतकेतु औद्दालकि).

पौरोहित्य–(उदमय आत्रेय, उशनस्, कुरुश्रवण),–क्षत्रियांचें वाजसनेयेतरांनीं नाकारिलें (८ जनमेजय),–अट (सोमश्रवस्),–निष्णात क्षत्रिय (१ शर्यात),–क्षत्रियानें (१/२ देवापि),–(३ द्रुम),–यज्ञांत इंद्राचा ऐरावत आणणें (पूर्णभद्र वैभांडकि),–असुरांचें (शंडामर्क),–तंटा, स्पर्धा, वाद (त्रिशंकु, २ परावसु, बृहस्पति, भूतवीर ३ मरुत्त, राम मार्गवेय, ३ वसिष्ठ, श्यापर्ण, संवर्त, सुदक्षिण क्षैमि),–घातक दैवी उपाय (असमाति, विश्वदिन्).

प्रकाश मिळाला (सुनीथ शौचद्रथ).

प्रजोत्पत्तीविषयीं (प्रजापति).

प्रजोत्पादन दुसऱ्याकडून(दीर्घतमस्)

प्रजासत्ताक राज्य (आनंद, ध्रुव, आंगिरस).

प्रतिग्रह–हीनाकडून (बृधु तक्षन्), –न करणारा (कृश).

प्रतीहारि नंदिन् (कालभीति).

प्रत्यक्स्थली नांवाची वेदि (शबरी).

प्रद्योतांची स्थापना(रिपुंजय).

प्रलय–(७ सुदर्शन),–प्रलय केव्हां होतो (१ मनु). प्रलयभास (२ सत्यव्रत),–ब्राह्म (२ सत्यव्रत).

प्रवचन–(ऐतरेय).

प्राचेतस मनूचें धर्मशास्त्र(१ मनु).

प्राणनिरोधानें देहत्याग(लक्ष्मण).

प्राणाला इंद्रियें (स्थविर शाकल्य).

प्राणी–गेंडा (धर्मबुद्धि),पाणहत्ती (४ विकट).

प्रायश्चित्त–जप व पुराणश्रवण (कौथुमिन्),–(नचिकेतस्),–गुप्त पातकाला (३ नारद),–क्षत्रहत्येबद्दल (परशुराम),–पाखंडवादाचे (१ वाल्मीकि),–(बळराम, मुंडिभ औदन्य),–ब्रह्माचाऱ्याचा व्रतभंग (सुदेव काश्यप).

प्रायोपवेशन–(५ सुकर्मन्).

प्राशित्रपुरोडाश (विवस्वत्).

प्रासाद शिखराचें पाडणें (३राम),

प्रेत–भेटणें (७ सुदेव),–दाह (१ वसुदेव),–ला अग्नि दिल्यानें मुक्ति (९ भरत),–उद्धार (पर्युषित),–मूल्यवान् गाडींतून नेणें (१ वसुदेव),–तेलांत ठेवून रक्षिणें (निमि, ४ भरत).

फांसे खेळणें (बलि).

फिट्सूत्रकार (शांतनव).

फितुर(शंडामर्क).

फुलें मोफत देणें (पुष्पवाहन).

फेंसावर उपजीविका करणें (फेनप).

फेसानें शिरच्छेद (१ नमुचि).

बलि–राजे देणें (जरासंध),–मुलगा देणें (रोहित, विश्वामित्र).

बक्षिस देणें (४ भरत),–(चंद्रहास)

बंदुकीची दारु (१ वैशंपायन).

बलीला पातालांत घातल्याची मिति (१ वामन).

बलीच्या यज्ञाचा काल (१ वामन).

बहिष्कार (काश्यप).

बहिणीची भावास संभोगप्रार्थना(यम).

बाण–विषदिग्ध (१ श्येनजित्), कळकाचे (स्यूमरश्मि),–च्या जाती (३ राम),–एका बाणानें सातसात आठआठ वीर मारणें (युयुधान),–एकानें सात ताड छेदणें (२ सुग्रीव).

बादरायण–व व्यास भिन्न व बादरि भिन्न.

बांधणें-देऊळ गणपतीचें(४निकुंभ), –पर्णशाला(लक्ष्मण),–सेतु (३ राम).

बांधून विहीरींत टाकणें (रेभ).

बार्हस्पत्यशास्त्र (बृहस्पति).

बालकापासून मृत्यु (१ स्कंद).

बालेय क्षत्र व ब्राह्मण (बलि).

बिल्ववृक्षाचें नांव (बिल्व).

बुद्धि तपानें (बृद्ध गौतम).

बृहन्नडेचें सारथ्यकर्म (३ विराट), बेटें समुद्रांत बुडालीं (७ सुदर्शन).

बोपदेवाला भागवत मिळालें (बोपदेव).

बौद्धधर्मांत घेण्याचे मार्ग (२मय).
बौद्धभिक्षु (उत्तंक).
ब्रह्मदेवाचें पांचवें मस्तक तोडणें (२ ब्रह्मन्, १ भैरव, १ महाकाल), –चें अपूज्यत्व (२ भृगु),–लोकेश्वर नांवाचा.
पूज्यत्व (२ भृगु).
ब्रह्महत्या–(देवमित्र),–चा दोष (१ भैरव),–चा नाश (हेमकांत),–नें रथ गेला (लोहगंध).–नाशार्थ अश्वमेध (इंद्र).
ब्रह्मचाऱ्यानें मध खाऊं नये (श्वेतकेतु औद्दालकि).
ब्रह्मणःपरिमरकर्म (मैत्रेय कौषारव).
ब्राह्मण–राज्यांत अनुज्ञा (ऋषभ), –वंशानें, तपानें नाहीं (१ मतंग), –होणें व करणें (२ गृत्समद, ३ भृगु).–एषवीर जातींचें निंद्य (ऐषवीर).–पूरुकुलांतील;—चे रक्षण(कायव्य),–वरानें (कुशिक) –वैश्याचा (चित्रमुख, भलंदन), मान व श्रेष्ठता (५ अग्नि व इंद्र),–राक्षसकुलोत्पन्न (३ वपुष्मत्),–फक्त दुराचारी क्षत्रियांचें शासन (दुर्वासस्), –क्षत्रिय होणें (वितथ).–देहान्तराशिवाय नाहीं (१ विश्वामित्र),–ब्राह्मणेतर (परशुराम),–ना त्रास दिल्यानें क्षत्रियांचा नाश (बृहत्सामन्),–च्या वादांत राज्यत्याग (वैशंपायन),–चें बल विद्या व तत्त्वज्ञान (१ मुचुकंद, २ याज्ञवल्क्य),–व युद्ध (अगस्त्य, वामन).
भक्ति (आकथ, बल्लाळ, जमदग्नि, द्रोण, परशुराम)–,भरद्वाज.
भरद्वाजसूत्र (हिरण्यकेशिन्).
भस्मानें ब्रह्मराक्षसाचा उद्धार-(५ वामदेव),–सजीव करणें (वीरभद्र).
भस्म करणें (१ सगर),–मर्मस्थान ओळखण्याचे (बर्बरिक).
भाऊबीज–(यमी वैवस्वती).
भागवतधर्म (४ योगेश्वर).
भालदारचोपदार (श्रोष).
भिक्षेतील मुलीशीं लग्न (२ जरत्कारु).
भुताटकी– जातहारिणी (६ चाक्षुष).
भुंग्यांनीं मारणें (५ अरुण).
भुयार (१८ भीम).
भूत (२ बभ्रुवाहन).-त विवाहसंस्था नव्हती (१ भूत),-संरक्षणार्थ (७ हंस).
भूतभविष्यज्ञान (हिडिंबा).
भूमि–दान देऊं नये (कश्यप), –चाक गिळणें व उचलली जाणें (कर्ण),–समुद्र खणल्यानें समुद्रांत जाणें (परशुराम).
भौत्य मनु व सांगोपांग वेद (९ शांति).
मच्छिद्र–(नाथशर्मन्).
मणि–मृतसंजीवक (दीर्घजिह्व २ धृतराष्ट्र, बभ्रुवाहन), स्यमंतक (अक्रूर, जांबवत्, सत्राजित्), –अश्वत्थाम्याच्या डोक्यांतील (युधिष्ठिर),–पासून सोनें (सत्राजित्).
मणिमतराजे (पूर्व),–(१८ भीम).
मत्स्ययंत्रभेद (अर्जुन, २ लक्ष्मणा).
मत्स्यभक्षण (१ सारस्वत).
मदनाचीं स्थळें (२ ब्रह्मन्).
मद्यपान (३ कच, देवराज, बलराम, कृष्ण),–मैरेयक (१ सांब).
मद्रक राजे (१८ भीम).
मधुपर्क कसा करावा ? (भागलि),–गाईनें (२ पार्थुश्रवस).
मनुष्य नदी बनणें (८ बळ).
मनुष्याचा वानर (वेदनाथ).
मनुष्यापासून इतरास संतति (मत्स्यगंधा),–मनुष्यास जनावरापासून संतति (महिषासुर),–स पोपट बनवणें (मकरंद),–चें पशु पक्ष्यांकडून संरक्षण (पिप्पलाद, २ मूलक),–चा देवांशीं संबंध (१ बाण).
मनुस्मृतीचे चार भाग (बृहस्पति).
मंत्र–अश्लील (अभ्यग्नि ऐतश), –गर्भाधानांतील (आत्रेय),–संजीवनी (उलूपी, २ भृगु),–वाग्भव(औत्तम),–पठण (औपमन्यव),–भूताखेताचा (कश्यप),–शांति (उपरिबभ्रव, कांकायन, कौरुपथि),–हींम् फट् धेधें –(चंडिका),–वाग्भव (६चाक्षुष),–षडाक्षर (जमदग्नि), अष्टाक्षर (जयविजय-तांड),-शांति(जाटिलायन),-शिव (दाशार्ह),–नें विटी काढणें (द्रोण),–शिव पंचाक्षर,शिवषडक्षर (धुंधुमूक),–पारीक्षित (परीक्षित्),–सामर्थ्य(परुच्छेप दैवोदासि),– ७ भोज (प्रगाथ, काण्व),–बलि जिवंत करणें (बलि),–म्हणण्यांत मतभेद (भस्मासुर),–भैरव (१ भैरव),–नें दीर्घायुष्य (वत्सप्रि भालंदन),–नें उत्कर्ष (वसिष्ठ वैडव),–महामृत्युंजय (१ वसिष्ठ),–राम (वाल्मीकि),–नें सैन्याचा मलमूत्रावरोध (शर्याति),–कन्याप्राप्तीचा (श्राद्धदेव),– तीन अक्षरीं (५सुवर्ण),–वीस अक्षरी (हरिधाम),–इंद्राचा ऐरावत (हर्यंग),–द्वादशाक्षर ( ).
मन्वन्तर चाक्षुष (वीरण),–अधिप (धर्मसावर्णि),–तील विसंगति (रुद्रसावर्णि)
मरण आधीं कळणें (९ श्वेत).
मरणोत्तर गंधर्व अंगांत येणें. (पतंचल काप्य),–सामानें धूम्रशरीर (पतंग प्राजापत्य).
मल्लयुद्ध (कर्ण).
मस्तक अर्पण करणें (धर्मांगद).
महः व्याहृतींचा पुरस्कार (२ माल्यवत).
मांस–स्वतःचें देणें (वृषादर्भि),–खाणें सोडणें (विचक्राश्व २ वीरसेन, ३ शंकर) ,–स्वतःचें मांस खाणें (९ श्वेत),–खावें काय ? (नारद).
मागणी सत्यवतीस(असित काश्यप).

मातुलगोत्राचा नियम (शातातप),–चा शाप (ययाति).
मातुलकन्यापरिणय (रुक्मवती).
मातृहत्या व तिला जिवंत करणें (परशुराम, यज्ञशर्मन्).
मानवांचा मूळपुरुष (मनु).
मानलेला मुलगा व भ्रातृत्व (मधुच्छंदस् वैश्वामित्र).
माप–आढक–,खारी (पाणिनि) जमीनीचे (वरिभद्रक).
मामाच्या गोत्रानें मातेला पाणी (प्रजापति).
माया–सोडणें (प्रह्लाद),–नें पक्षी बनविणें (२ चित्रलेखा).–गांधर्वी,–वैष्णवी (जालंधर),–प्रयोग (३शाल्व).–मृग (लक्ष्मण),-शह्याण्णव प्रकार (?),–मिळविणें (१ मय),–विष्णुपुढें चालत नाहीं (बलि),–मय सीता (३ राम).–शिर व धनुष्य (२ विद्युज्जिह्व),–युद्ध (३ प्रद्युम्न).
माशाच्या पोटांतून जिवंत निघणें (३ प्रद्युम्न),– नें सूक्ष्मरूप (हनुमत्).
मारेकरी (चंद्रहास,).
माहात्म्य–अन्नदान (रतिविदग्धा), अरुणाचल (१ नंदिन्), आकाशदिवा (वालखिल्य), एकादशी (जयशर्मन्, बकदाल्भ्य, २ माल्यवत्, ४ मेधाविन, शोभन, हरिश्चंद्र), कमल (१लोमश), कार्तिक (८ देवशर्मन्), काशी (७ दमन), क्षीरकुंड (६ मुद्गल), गंगा (धर्माश्वर, पद्मावती, मही, रत्नाकर,२९ वसु, बाहिक, सगर, सत्यधर्मन्), गयानदी (युगादिदेव), गीता (कुशीलव, खड्गधर, चंद्रशर्मन्, ज्ञानश्रुति, २ दुःशासना, ६ देवशर्मन्, धीरधी, ३ पिंगल, बटु, ५ माधव, मित्रवत्, ५ शंकुकर्ण, सरभभेरुंड, सरोजवदना, सिद्धसमाधि, १ सुकर्मन्, २ सुनंद, ७ सुशर्मन्, गो (कल्माषाद, च्यवन, फेनप), गोदान (नाचिकेतस्),–गौतमी माहात्म्य (१शुक, ४शूरसेन),–चिताभस्म (१ शबर), ज्ञानवापी (३ सुलोचना,–तलिदान–तीर्थ),–(५ (भोज), तुलसी (१ धर्मदत्त, १ पवित्र, भक्षक, १ शबर), त्रितकूप (त्रित), दीप (१ निष्ठुर),दीपदान (८ बुध, १८ भद्र,–देवीभागवत (१ लोमश), नदी (गौतम),–मातापितृ (नरोत्तम, नारायण,(गरुड), पातिव्रत्य (७ कौशिक), पादत्राण (२ शंख), प्रयाग (१ मार्कंडेय, १ युधिष्ठिर, ७ सुरथ), बिल्वपत्र (३ सुमित्र), ब्राह्मण(इंद्र),(भस्म) भागवत (४ वज्रनाभ), भूमिदान (भद्रमति), मंगल (१ विरोचन), महेश्वरव्रत (२ शारदा), माघस्नान (कार्तवीर्य, ३ भद्रक, ५ हारीत), रामनाम (जीवंती), रुद्र (आलंबायन), लक्ष्मीव्रत, (श्यामबाला), वेतसीवेत्रवर्तासंगम (धरापाल), वेताच्या काठ्याच्या वळांचें (१ विष्णु), वैशाख (कीर्तिमत् रूपवती, २ शंख), व्याघ्रेश्वर (दुंदभि, निहाद), शमी (४ पिंगल), शिवभक्ति (३ भद्रसार), शिवसहस्रनाम (तंडि), संगमस्नान (विदुर), समुद्रस्नान (५ सुद्युम्न), सरस्वतीबीजमंत्र (सत्यतपस्),–साबरमती(गंगा), स्नान (३ चेकितान).
माहितींत फरक पडण्याचें कारण (२ धर्म).
मिश्रजातींची उत्पत्ति (रोमहर्षण.)
मुलें मारणें (कृष्ण, कंस).
मुकुट–रावणाचा (२ सुग्रीव). मुलांकरितां क्लिष्टसूक्त (भूतांश काश्यप).
मुक्ति–सरूपता (रत्नग्रीव).
मुलामुलींचें हक्क (१ मनु,).
मुलांचें आरोग्य (रोहित).
मुली जिंकून आणणें(भीम,२विदर्भ).
मुद्दर गाडीला जुंपणें (मुद्गल).
मुनीची अजगरवृत्ति (प्रह्लाद).
मुसळ पोटीं येणें (कृष्ण).
मूर्ति–करणें (स्वारोचिष)–वासुदेवाची (३ राम),–विकणें (१ वामदेव),–हयग्रीवउपासना (भद्रश्रवस्),–वामनाची (१ रंभा).–(२ धन्वन्तरि).
मृताला जिवंत करणें (कुमार, कृष्ण, कृश, १६ कौशिक, २ भरद्वाज, २ रैभ्य, ६ सुव्रत).
मृतांचें पुनर्दर्शन (कुंती, व्यास),–शब्द ऐकविणें (८ बल).
मृत्यु–वर्णव्यानें(धृतराष्ट्र,९संजय),–स जिंकणें (१२ श्वेत),–वर जय (नाचिकेतस्).
मूळगंडान्त (मिहिराचार्य).
मेलेल्या स्त्रीबद्दल तींच स्त्री मिळविणें (अश्वचक्र, ऋतध्वज).
मैत्रायणीशाखा(मित्रयु, हारिद्रव).
मुंडकें पायांस चिकटणें (४ महोदर).
मृगध्यासानें मृगजन्म (२भरत),–मृगमांसानें हव्य व कव्य (अगस्त्य).
मृग, मृगव्याध व रोहिणी यांची उपपत्ति (रुद्र).
मृत शरीरांतील भाग नेण्याविषयीं प्रार्थना (बृहदुक्थ वामदेव).
मृत्युयोग (मरुत्).
म्लेच्छांचें ब्राह्मणांत परिवर्तन (अग्निहोत्रिन्),–(३, ४ अंग),–(द्रुह्यु),–(नमक, निरय),–त्यांची कृत्यें (पुरोचन),–झालें (६ प्रचेतस्),–यज्ञ (२ प्रद्योत),–चा नाश करणें (प्रमिति),–भाषा (९ भरद्वाज, १८ भीम),–चा नाश करणारा),भ्रमियंत्र, वात्सलोक(महावायु),–(महीचंद्र, मादी, मिहिराचार्य),–मतप्रचार (मूशा),–(मोदसिंह).
यक्षांचा गुप्तसंचार (१ युधिष्ठिर),–राक्षस (ताटका).
यजुर्वेद–रामाला येत होता (३ राम).
यज्ञ (कौलकावती),–अग्निचयन (कालकंज, शांडिल्यायन,सीरध्वज),–

अग्निष्टोम (इंद्रजित्, प्रजापति, भंगास्वन, रोमहर्षण), अतिरात्र, (भौवयन), अभिचार (भद्रसेन, आजातशत्रव), अश्वमेध (२ अंशुमत् आंबष्ठ्य, अविक्षित, २ इंद्रद्युम्न, इंद्रजित्, इंद्रोत दैवाप शौनक, उलूपी, ऋषभ याज्ञतुर, और्व, कल्माषपाद, चित्रांग), शेवटला अश्वमेध (जनमेजय, जांबवत्, त्रसदस्यु, पौरुकुत्स, देवमित्र शाकल्य, दैवराति, धृतराष्ट्र, वैचित्रवीर्य, नकुल, १ नंदिन्, नल, ९ नल, बकदाल्भ्य, बलि, बभ्रुवाहन, १ बाहु, ३ भरत, ३ भरद्वाज, भागुरि, १८ भीम, मयूरध्वज, मांधातृ, मिथु, मुंडिभ औदन्य, मेघवर्ण, मेघसंधि, मोहक, मोहना, २ याज्ञवल्क्य, युधिष्ठिर, रथाग्रणी, ६ रिपुंजय, रिपुताप, रिपुवार, ३ रुक्मांगद, १ वसुदेव, विजिताश्व, ४ विमल, वैशंपायन, शतानीक, शर्यात, शिशुपाल, १ सगर, ४ सत्यवत्, ३ सत्यवती, ८ सुकेतु, सुदास, ७ सुबाहु, सुमंत्र, ८ सुरथ, सोमदत्त, ४ सौभरि, हंसध्वज, २ हर्यश्व, हिरण्यकशिपु, हिरण्यनाभ कौसल्य), एकोनपंचाशद्रात्र (१ वसिष्ठ), गोमेध (इंद्रजित्), गोवर्धन (इंद्र), चतूरात्र (अत्रि जमदग्नि), ज्योतिष्टोम(अरुंधती), त्रिष्टोमस्तोत्रधृति (वृद्धद्युम्न आभिप्रतारिण), डोळे साफ होण्याकरितां त्रिहविष्का (ऋतुजित्), दाशरात्र (उदंक शौल्बायन, कुसुरुबिंदु औद्दालकि). दाक्षायण (देवभाग श्रौतर्ष, सहदेव सार्ञ्जय), द्विरात्र(आंगिरस, कपिवन, २ चित्ररथ) धनुर्याग (कंस, कूट, २ चाणूर), नऊ महिन्याचा यज्ञ(नवग्व), नवान्न (कहोड), पंचरात्र (शौचेय सार्वसेनि), वक्तृत्वाकरितां (ववर प्रावाहणि), पुत्रकामेष्टि (इल, जनक, ३ राम, श्राद्धदेव), बहुसुवर्णक (इंद्रजित्), बृहस्पतिसव (जानश्रुतेय), मरुत्स्तोम (१ भरत, ३ भरत), माहेश्वर (इंद्रजित्, बकदाल्भ्य), राजसूय (कृष्ण, इंद्रजित्, जमदग्नि, जैत्राप सहोजित, नकुल, बभ्रुवाहन, भगदत्त, १८ भीम, मांधातृ, ८ वामदेव, १ युधिष्ठिर, १ रोचमान, ३ रोचमान, २ लवण, ४ विशालाक्ष, ३ शाल्व, शिशुपाल, १० सहदेव, २ सुदक्षिण, ८ सुमति) वाजपेय (औपावि, जानश्रुतेय, सौरिध्वज), विश्वजित् यज्ञ (नचिकेतस्, बकदाल्भ्य, बलि, बुलिल आश्वतर आश्वि, रघु), वैष्णव (इंद्रजित्, दुर्योधन, ६ मुद्गल), शमनीचमेढ्र (कुषीतक सामश्रवस), शुनस्कर्णस्तोम (शुनस्कर्ण बाष्किह), सप्तरात्र (कुसुरुबिंद औद्दालकि, क्रतुवित् जनक, जानकि), सोमयाग (प्रजापति, वह्न, श्यापर्ण), सौत्रामणि (दुष्टरितु पौंस्यायन),–दृष्टि येण्याकरितां (रजन कोणेय किंवा कौणेय),–संतति देणारा (वीतहव्य श्रायस).

—अग्न्याधानसमयीं मौन (अरुण औपवेशि),–न्यून सुधारणें (अर्बुद काद्रवेय),–कुंडाच्या विकृततेमुळें मृत्यु (आषाढि सौश्रोमतेय), अयोग्यत्व (कवष ऐलूष),–मांधात्याचा(कार्बंधि), –तून रथ व ध्वज (कार्तवीर्य),–अभिगिर व अपगर (कुषंड),–कशिध्वजाचा (क्षेमधृत्वन्, खांडिक्य),–गयाचा (५ गय),–(गयासुर),–(गोश्रु जाबाल),–बुलिल आश्वतराचा (गोश्व),–दक्षाचा (चंडी), –युधिष्ठिराचा (३ चित्ररथ),–मरुत्चा (जयविजय),–(त्रिशंकु),–प्रथम वाजपेय व नंतर बृहस्पतिसव (दक्ष), –प्राकिया निश्चित (दिलीप),–एकच एका पिढींत दोनदां नाहीं (दुर्योधन), –श्वेतकीचा(दुर्वासस्),–देववाताचा, –पात्र द्रोणकलश (द्रोण),–त हविर्भाग (१ धन्वन्तरि),–बत्तीस हात सोन्याची वेदि (परशुराम),– तीन अंगुळें वेदि (पांचि),–त मत देणारा (पैंगिन्).–(प्रागहि),–प्रायश्चित्त (प्रावहि),–युद्धसाहित्य व माला (बलि),–ब्रह्मयाचा (गायत्री, २ ब्रह्मन्),–मरुत्ताचा (युधिष्ठिर),–हौत्रकर्म (रथवीति दार्भ्य),–(लामकायन),–ज्ञाता (शंयु),–हवि वानरानें पळविला (शितिबाहु ऐशकृत),–शास्त्रनिपुण (शौनक स्वैदायन), (हयग्रीव).

यमुनातीरीं राजधानी (पृथु).

ययातीला स्वर्ग देण्याकरितां इतर प्रदेश देणें (६ शिबि).

यात्रा–वारणावतीची (१८ भीम)

याद्व तिरिंदिरांचे दास(२याज्ञवल्क्य)

युग–कृत (उपमन्यु वासिष्ठ, तंडि, २ बभ्रुवाहन, बलि, १ बाहु, मत्स्य, ८ मधु, १ विश्वामित्र), त्रेता(जनक, तृणबिंदु, ३ नरक,१ मंकि, १ भरद्वाज,), द्वापारें (१ मार्कंडेय), -अठ्ठाविसावें (३ राम), द्वापार (ज्ञानभद्र, १ मंकि, व्यास, श्यामबाला),–एकोणिसावा पर्याय (सपौल).

युद्ध–त नग्न (कोटरा); भूरिश्रव्याचा गैरसावध स्थितींत हात तोडणें (युयुधान),–त प्रार्थना (बृहस्पति),–करितां ब्राह्मणवेशानें (जरासंध, १८ भीम),–दृष्टिभ्रम उत्पन्न करणें (३ राम),–शरासनस्थ व सुवर्णकवचधारी (१ अलंबुस),–लग्न (प्रमिक),–शक्ति तोडणें (३ राम),–त स्त्रियांची विटंबना (रावण),–शस्त्रास्त्रें (पायु भारद्वाज),–नियमभंग (अभिमन्यु), दुर्गयुद्ध व मिरच्याची धुरि (परशुराम),–(युधामन्यु),–हस्ति (दण्डधार).

योग–ध्यान (१सुतार),–(शौनक), महायोग्याची संगति (मंदार, २ सोमदत्त),– (२ भरत),–निमणात (बर्हिषद),–शास्त्र व सूत्रें (जैगीषव्य,

२ यति, २ याज्ञवल्क्य),–सामर्थ्य (उषा, गरुड, ९ सुवर्चस्),–मुलें जिवंत करणें (असमंजस्),–आचार्य (हिरण्यनाभ),–माया (१ मुर),–मायेनें गर्भचलन (२ रोहिणी),–परकायाप्रवेश (कल्माषपाद, मरुत्, लकुलिन् वैखानस),–अभ्यासकास दक्ष व पूर्णतेच्या अभावाचा परिणाम (वैराज), योगवासिष्ठ (४ वसिष्ठ), –साधन करणें (१ सुहोत्र),–(शशबिन्दु),–(भालुकि). योगतंत्रग्रंथ (ब्रह्मदत्त), योगभ्रष्ट (१ सगर), —सिद्धि (१ मरु),–मुक्ति (मधुच्छंदस् वैश्वामित्र).

योगिनीपासून शक्ति (१ शत्रुघ्न).

योनि–प्रेत (कुकुर्दम).

यौवराज्याभिषेक (अंगार, कैकेयी, ४ भरत).

रक्ताची घाण (लोहगंध),–पासून संतति (रक्तबीज),–नें पितृतर्पण व पिंडदान (३ वपुष्मत्),–सुवासिक (गणपति).

रंगभूमि (कर्ण).

रत्नाची खाण (८ बल).

रथ–चाकें, बैठकी व धुरा तनि असलेला पक्षी व गाढव वाहन (अश्विनी कुमार),–ला घोडे (इंद्र),–दिव्य (इंद्रजित्),–सोन्याचा (२ गार्ग्य),–पाण्यांत न बुडणारा (दिलीप),–अप्रतिहत (देववत्),–आकाशात उडणारा (शरभंग), –अष्टाश्व (अक्ष),–(त्रिंशदश्व),–एक चाकी (१ प्रियव्रत),–यज्ञ सामुग्री आणणाऱ्या रथास गाढव (अश्विनीकुमार, १ मतंग), हजार घोड्यांचा (३ नरक),–तेहतीसशें घोड्यांचा (४ भरत),–शताश्वाचा (अलायुध व घटोत्कच),–नेहमीं दोन घोडे (३ शल),–आठ रथ फेकणें(१८ भीम),–वरील बाणसंग्रह (२ विशोक), युद्धांत दुसऱ्याच्या रथांत शिरणें (१८ भीम),घोडे गुडघ्यावर करण्यानें द्रौपदीचा बचाव (अश्वसेन),–रथाचें वंशानंतर (५ जनमेजय),–सुवर्णरथानें सर्व पृथ्वी सहा दिवसांत जिंकली(ययाति).

रथी लोकांचे दर्जे (१ युधिष्ठिर).

राक्षस–(१ पुलक),–कुबेरानें निर्माण केले (मुचुकुंद), राक्षस व असुर भिन्न-राक्षस दुसऱ्यावर सोडणें (५ मद, ३ शल),–ना मनुष्याचा वास (१८ भीम),–सामर्थ्य रात्रीं (घटोत्कच), वारांगना राक्षसी (रंभा), राजा निबंडीत (२ गाधि),–पराक्रमानें राज्य संपादीत (१ मुचुकुंद).

राज–नीति (इंद्र उद्धव उशनस्, २ वसुमत्, वसुमनस्), राजधर्म व अर्थशास्त्र परशुरामानें भीष्मास शिकविलें (भीष्म),–पदच्युताचा सत्कार केल्यास दंड(नल), राजशास्त्रकार(९भरद्वाज),राजा कोणाला म्हणतात ?(१सूत),–न यज्ञ थांबविणें (बकदाल्भ्य),–चे उपचार छत्र, चामर, नजराणें (४ भरत),–राज्यपद्धति (दुष्यंत),–ला सोळा प्रधान असावेत (बृहस्पति),–चा वारसा (१ बाह्लीक),–वारस त्वग्रोगी किंवा पाखंडी नसावा (१ देवापि),–वारस वडील मुलगा (२ चित्ररथ),–नें मुक्ति (४ हयग्रीव).

राज्यभिषेक–ला सद्रोदक (जांबवत्).– नें पशुसंपत्ति (पृथु) (४ भरत),–च्या मंत्रांतील मतभेद (सत्यकाम जाबाल). लोकशासित राजा व राज्य (अत्रि व जनमेजय) राज्याचें उत्पन्न (गालव).

राधेची उत्पत्ति जन्मतिथि व लग्न.

रामलालेचा प्रचार (मधुव्रति).

रामानंद राजा (प्रियानंद).

रामायण रामानंतर (वाल्मीकि).

राशि—तूळ (युधिष्ठिर),–प्रजापति.

रुद्रपशु (३ पूषन्, मिहिर व सत्यदत्त).

रुद्रशिर (२ ब्रह्मन्).

रूपांतर–गाढवाची लांडगी ऋज्राश्व, नागाच्या विषानें (कर्कोटक),–नें बाई पळविणें (२ विशालाक्ष),–(अकृणव्रत अरुंधती.,कूर्म, घटोत्कच). अश्वमेधानें (इल),–धूरांत (उच्चैश्श्ववस्), पुरुषाची स्त्री (भंगास्वान),–(२ दमयंति),–(२ अरिष्ट),–(त्रित),–डुकरांत (गीतविद्याधर),–किंदम (किरात),–मृगांत (कुंती),–पक्ष्यांत (उद्धत),–रात्रीं कोंबडा होणें (११ कौशिक),–शंखरूपांत (२ पंचजन), वगैरे.

रेखागणित (२ मय).

रोग–अपस्मारादि (१ स्कंद), –उदर (रोहित), कुष्ठ (घोषा, जयस्तोम, २ नंद, विदारुण, १सांब, सोमकान्त, सोमनाथ, हेममालिन्),–क्षय (दक्ष,भीष्म,रोहिणी,विचित्रवीर्य,घोर), शीत-ज्वर(२ ज्वर),–त्वग्रोग (देवापि आर्ष्टिषेण),–मस्तकशूल (१ सावित्री), –महारोग (६ सुयज्ञ).

रोहिणीशकटभेद (शनि).

लग्नापूर्वी भवानीचें दर्शन(रुक्मिणी).

लिंगदेह (मांडव्य).

लेखक–यमाचा (३ विचित्र),–सूर्याचा पिंगळ (विवस्वत्),–(गणपति).

लेखनांतील दुष्कर्माबद्दल प्रायश्चित्त (३ रोचमान),–व्यवहार(१ मरीचि).

लेपन-चंदन(दत्त),-रक्त(गणपति).

लोक–अलिन (६ शिष्ट),–अश्व (१ विश्वामित्र),–आंध्र (१ मनु), आभीर (अष्टावक्र, नकुल), उत्सवसंकेतगण (नकुल), उदकराक्षस(धुंधु), ओडू (१ मनु), कांबोज (१ मनु, १ सगर), कारूषक, (करूष), किरात, नकुल, पौंड्रक वासुदेव (विश्वामित्र),

कुरु (३ कुरु), कुमि (३२ वसु), कोलगिरेय (अर्जुन), कोळी (गरुड), गज (२ इरावती), गुह्यक (३कृत ग्रामणीय (नकुल), चीन (१ मनु), जहु, तालजंघ (और्व), दस्यु (कायव्य) दानव (३ भरत), द्रविड (१ मनु), द्वारपाल (नकुल), धार्ष्टक (१ धृष्ट), नंदिवेग (६ शम), नाग, निषाद (कायव्य), नीप (७ जनमेजय), पक्थ (६ शिष्ट), पन्नग (कालिय), पह्लव (नकुल, १ मनु, विश्वामित्र, १ सगर), पारद (१ सगर), पारावत (१ पारावत), पिशाच (पिशाच), पुंड्र (१ विश्वामित्र), पुलिन्द (१ विश्वामित्र), पूरु (त्रसदस्यु पौरुकुत्स), प्रियमेध, बर्बर (कर्ण, नकुल, [पूर्व] १८ भीम), विश्वामित्र (१ सगर), भरत (१ भरत), भलानस् (६ शिष्ट), भोज, भोजक (निष्कुभ) मग (निष्कुभ), मत्स्य (ध्वसन् द्वैतवन), मत्स्याहारिन् (नकुल) मरुक, पंजाबचे मनु, (२ मौन), मुष्टिक (मुष्टिक), मूतिब (१ विश्वामित्र), मेद (१ मनु), म्लेच्छ (३ भरत), (१ यति), यवन (और्व, कर्ण, नकुल, १ मनु, १ सुरु, विश्वामित्र, १ सगर), रुम, रुशम (ऋणंचय, रुशम), लौहित्य (१८ भीम), रामठ (नकुल), विषाणिन् (६ शिष्ट), व्याध (एकलव्य), शक (नकुल, ३ भरत, [पूर्व] १८ भीम, १मनु, विश्वामित्र, १ सगर), शबर (१ विश्वामित्र), शशक (कर्ण), शिव (६ शिष्ट), शिव ब्राह्मण (८ शिव), शूद्र (नकुल), श्रोणिमत् (१८ भीम), श्लिक्ल, सर्प, सागरवासी (१८ भीम), सुवीर (९ सुवीर), सृंजय (१ सृंजय), सोमवेय [पूर्व] (१८ भीम), सौदन्ति (४ विश्वामित्र), हारहूण (नकुल), हिरण्यकेशिन् हैहय (और्व).

लोखंडी अवयव बसविणें (अश्विनी कुमार).

लोहमय बनला (२ शाकल्य),

वंश नसल्यानें स्वर्गच्युति (२ यायावर).

वज्रनिवारक—(जैमिनि.)

वत्स नांव पडण्याचें कारण (३ वत्स).

वनरक्षक (जंबुमालिन्).

वनवास(—असमंजस्,त्रिशंकु,नल, १ युधिष्ठिर, रोहित), वानप्रस्थ, (बृहदश्व, ययाति).

वय–वरापेक्षा वधूचें जास्त (ज्यामघ, रेवती).

वराहापासून अवतार सुरु (वराह).

वर्णाश्रम—सुरू केलें (आनंद)-(कलिक १ रैवत,–विश्वस्फणि),–कैवर्त मद्रक, पुलिंद व ब्राह्मण यांचा वर्णांत संग्रह (६ पुरंजय, विश्वस्फणि),–तीन भाऊ तीन वर्णाचे (बृहद्विरि), कर्मानें वर्णान्तर (२ भलंदन),–क्षत्रिय व वैश्य होणें (३ सुप्रभा), वर्णाश्रम धर्मांत दृष्टिभेद (३ राम, शंबूक), शूद्र व शूद्रस्त्री (५ गौतम), वर्णाश्रम (२ देवापि), वर्णसंकर (गंगासिंह), गोहत्येनें शूद्रता (१ पृषध्र).

वर्षांतून एक उपवास (१८ भीम).

वशीकरण (प्रजापति).

वषट्कारवर्णन (हिरण्यदत् बैद).

वसंतसंपात (पराशर, बौधायन).

वसाहतकार (काश्यप).

वस्त्रें नलास दिलीं (कर्कोटक),–वरच्या अंगावर नाहींत (कंस),–एकवस्त्रा रजस्वला (द्रौपदी),–चिंध्या नेसणें (दुर्वासस्),–वस्त्रानें विषबाधा कमी होणें (नल),–गळलेल्या मयूरपिच्छाचें(पुष्करमालिनी), लक्ष्मीपासून झाली (माया), चोळी घालणें (मारीच).

वाजसनेयब्राह्मण (वैशंपायन).

वांटणी–हव्य व पशु यांची (काल्यायनी, गिरिज बाभ्रव्य, देवभाग श्रौतर्ष, १ नाभाग).

वाडवांचा प्रसाद(२ याज्ञवल्क्य),

वाद–अजवध (उपरिचर वसु), गायत्रसाम(गिरिक्षित औचामन्यव), दक्षिणेसंबंधीं (जयविजय),-(कहोड), वसिष्ठविश्वामित्र(कल्माषपाद,वसिष्ठ), ब्राह्मणक्षत्रिय (दधीच),–सायंहोम (आसुरि),–(देवमित्र शाकल्य),–त ब्रह्महत्या (कहोल, कौथिमिन्, बंदिन्, वैशंपायन, १ विदग्ध शाकल्य).

वाद्य–दुंदुभि (४ ऋषभ,जरासंध).

वानरानें वाढविलेला मनुष्य (९ बृहद्रथ).

वायूंत संचार (मरुत्).

वाग्बाणानें शिळा उडाल्या(रंभा),

वार (४ पुलस्त्य, २ याज्ञवल्क्य).

वारस–मुलीचा मुलगा (ब्रह्मवाहन).

वारुणीपाशानें बांधणें (प्रह्लाद).

वार्तिककार–(कात्यायन,पौष्करसादि वाजप्यायन, व्याडि, शाकटायन, शाकल्य).

वास्तु–कार्यांत प्राधान्य(विपाप्मन), –शास्त्रकार (अत्रि, अनिरुद्ध, उशनस्, कुमार, गर्ग, नंदीश, ३ नारद, पुरंदर, बृहस्पति, १ मय, २ ब्रह्मन्, ३ भृगु, ३ मानव, ४ वसिष्ठ, ५ विशालाक्ष, २ सनत्कुमार),–तत्त्वकार (भरद्वाज).

वाहन–पक्षी व गाढव(ऋज्राश्व), पालखी (नल, २ नहुष, बक दाल्भ्य), –मयूर (२ बाण).

विदर्भकुल (३ भरत).

विदुराचा प्राण युधिष्ठिरांत आला (युधिष्ठिर).

विदेहांतील गाई (वृत्र).

विद्या–अक्ष (ऋतुपर्ण, नल, २ बृहदश्व, १ युधिष्ठिर),–अग्नि (नल), –अग्निशिरास्त्र (अंगारपर्ण),–अध्यात्म (उद्दालक, उदंक शौल्बायन आरुणि, धर्मारण्य),–अंतर्धान (२ क्रोधवश).

–अन्न (नल),–अर्थशास्त्र (१ मनु, सुधन्वन्),–अश्व (ऋतुपर्ण, नकुल, नल),–अस्त्र (इंदीवराक्ष, कृप, घटोत्कच, द्रोण, ४ शतानीक), –आकृति (नल),–आत्म (कुशध्वज, खांडिक्य),–आयुर्वेद, (इंदीवराक्ष), –कर्ममार्ग (खांडिक्य),–क्षात्र (कुशलव, १ धृति),–खड्ग (१८ भीम, हरिणाश्व),–गदा (१८ भीम),–खोदकाम (खनक),–गणित (नल),–गान (उत्तरा, ऋतध्वज, २ दमयंती),–गारुड (आकृति),–गोरति (दीर्घतमस्),–चाक्षुषी (अंगारपर्ण), –जल (नल),–जलस्तंभन (दुर्योधन),–देवहूति (दुर्वासस्),–धनुष्य (कृप, चंद्रहास, धर्मव्याध, २ नहुष, १८भीम, युधिष्ठिर, वृषपर्वन्, २ शिखंडिन्, १ शुक्र, ५ सत्यधृति, १ सुधन्वन्),–पंचाक्षरी (दुरासद, १ रुद्र), –पद्मिनी (स्वरोचिष),–पर्वतस्तंभन (अगस्त्य),–पुष्प (नल, उपरिचर वसु),–प्रति (१ युधिष्ठिर), –प्रवर्ग्य (दधीच),–प्राण (आरुणेय, उपकोसल कामलायन, ब्रह्मदत्त चैकितानेय, १ यति),–ब्रह्म (उद्दालक आरुणि, कबंधी कात्यायन, त्वष्टाधर, नारद, प्रतर्दन, बलराम, ब्रह्मन्, १ मनु, २ यदु, युयुधान, वीरण, हनूमत्),– चा संकेतानें उपदेश (विरोचन),– सांगण्याकरितां राज्यत्याग(१ बालाकि), –मंत्रतंत्र (अश्विनीसुत, १ धन्वन्तरि), –मधु (दधीच).–माया (प्रह्लाद), –मोहिनी(सुनीथा),–रत्न (व्याडि), –रथ (१८भीम),–राक्षसी(घटोत्कच), –वास्तु (१८भीम),–वायु (गर्ग, प्रह्लाद),–वारि (गर्ग),–विषहारी (काश्यप),–वेद (बळराम),– वेदविद्या प्रथम असुराकडे (वृत्र),– वैद्य (आत्रेय, कृष्ण आत्रेय, धन्वतरि,),–वैश्य (१यति),–शस्त्रास्त्र (अश्वत्थामन्, कर्ण, च्यवन, दुःशासन, शल्य, वसिष्ठ, सगर, १० सहदेव),– शांडिल्य (१ शांडिल्य),–शिल्प (त्वष्टृ),–संजीवनी (उशनस, कच, जालंधर, देवयानी, ३ भृगु, शुक्र),– ससर्परी (जमदग्नि, पुलस्तिजमदग्नि, ४ विश्वामित्र, १ शक्ति),–साम (चैकितानेय),–सारथ्य (दुर्योधन),– सावित्राग्नि (अहाना आश्वत्थ्य, जनक, १ भरद्वाज, शूष, वार्ष्णेय),–सोम (नारद, भीम वैदर्भ),–स्थल (नळ), –स्थलमापन (स्थपति),–स्थापत्य (८ जनमेजय),–दुसऱ्यास दिली नाहीं (गिरिज बाभ्रव्य),–परत करणें (२ याज्ञवल्क्य, वैशंपायन).

विधवा-अदृश्यन्ती (पराशर),– (अनसूया),–(कुन्ती,कुब्जा,५गौतम).

विनायक,(२ पिंगल, १ माठर).

विमान–स्फटिकमय (उपरिचर वसु),–(२ चित्रकेतु),–सवर्णाचें (दत्तात्रेय),–(धनपाल धरापाल, ध्रुव),–देवांचीं (२ भृगु),–वैहानस नांवाचें (बलि),–पुष्पक (कुबेर, माल्यवत्, ३ राम, हनुमत्),–(६ शिबि), –शीघ्रगामी (खट्वाङ्ग),–(सुमूर्तिमत्),–सौभ (३ शाल्व),–(६ श्वेत),–पितरांचीं (२ बर्हिषद),– विस्तृत विमानें (७ बुध),

विवाह–पुत्र देण्याच्या अटीवर (अर्जुन, उद्दालक, प्रभंजन),–अनेकपतित्व (जटिला, द्रौपदी, माधवी),– गांधर्व (उलूपी, २कण्व, गायत्री, घंट, ३ भरत, शकुंतला),–जरठकुमारी विवाह (च्यवन, २ जरत्कारु),-मिश्रविवाहाला प्रतिबंध (जातूकर्ण्य),–स पित्याची संमति (तपती),–मुलीस मागणी घालणें (१ पांडु),–मुली करितां पैसा देणें (१ पांडु),–मन व विधि यांत विधि श्रेष्ठ (अम्बा, पुलोमा, भीष्म),–(माधवी),–मुली करितां मागणी घातल्यानें यज्ञांतन हकालपट्टी (रथवीति दार्भ्य),–दुसऱ्या विवाहाकरितां विशेष नियम (१ रुक्मांगदं),–ची आवश्यकता (२ रुचि),–चा पण मत्स्ययंत्रभेद (द्रौपदी, लक्ष्मणा),–गुहेंत येणें (वृद्धा), –सात मस्त बैलांना जिंकणें (४ सत्या), –जिंकलेल्या स्त्रीशीं विवाह (२ शाल्व, रुक्मिणी)–संस्थेचा प्रारंभ (श्वेतकेतु औद्दालकि, दीर्घतमस्), पैशाच व प्राजापत्य (आपस्तंब),–पितरांच्या उद्धारार्थ (धर्मवर्ण, जरत्कारु),– (शरीरसंबंध पहा).

विश्वरूपदर्शन (कृष्ण, धृतराष्ट्र, अक्रूर, प्रह्लाद, भीष्म),–(वृद्धकन्या २ मंदोदरी).

विष–(असित, कर्कोटक, पूतना, १८ भीम).

विष्णूनें सांगितलेला धर्म (बर्हिषद),–नें हविर्भाग खाणें (बृहस्पति), –चें पाखंडी अवतार (मायामोह),– चें सहस्रनाम (४ वामदेव),–च्या बारामूर्ति व अवतार (१ विष्णु),– चें मस्तक तुटणें (हयग्रीव).

वायप्राशनान संतति (२ नारद, १ मकरध्वज),–कानांतून (हनुमत), पतितवीर्यापासून संतति (मंकणक),– द्रोणांतील वीर्यांतून उत्पत्ति (३ भरद्वाज).

वृत्तिकार—(उपवर्ष, कौंडिन्य).

वृद्धस्त्रीची प्रेमयाचना (अष्टावक्र).

वृषपर्व्याच्या सभेचें साहित्य मयसभेला (१ मय).

वृषोत्सर्ग (७ सुदेव).

वेढा देणें (सीरध्वज).

वेद–ची उत्पत्ति (२ ब्रह्मन्), –चें पुनरुज्जीवन (दत्तात्रेय),–अनर्थक (कौत्स), वेदवेदांगपारंगत (ऋश्यशृंग, च्यवन, बृहस्पति),–प्रचार (जमदग्नि),–सर्व वेदांचें अध्ययन अशक्य (१ भरद्वाज),–(मूलवर्मन्), –मुलें पळविल्यामुळें वेद विसरलें (युक्ताश्व आंगिरस),–चा अधिकार

Stock Verification 1998-99

(१ सूत-),-तपापेक्षां श्रेष्ठ गुरूकडूनच (यवक्रीत),-अक्षरसंख्या (२ याज्ञवल्क्य), वेदांग ज्योतिष (लगध, शेष),-वेदांचा अधिकार नसल्यानें ऐंद्राग्नविधानानें दक्षणा दिली (२ पैजवन),-सांग अध्ययन तीन वर्षांत (विश्वानर).

वेश्या—(ऋष्यशृंग)-चें पातिव्रत्य (महानंदा).

वैदेशांतील भविष्य राजवंश (३ पुष्यमित्र).

वैदिक मंत्रानें यज्ञ करणारे शूद्र (बुद्ध).

वैद्यक—औषधांचें पाठ (इंद्र), -मुंडकें जोडणें (कुत्स औरव,हयग्रीव), -प्रेताचें रक्षण (दशरथ, निमि), -गढूराचा अनुयायी (२ धन्वन्तरि), -धन्वन्तरीचा गुरु भरद्वाज (१ भरद्वाज).

वैवस्वतमनूची वेळ व स्थळ (वैवस्वत).

वैशाखधर्म (पुरुयशस्).

वैश्य—(तुलाधार),-चें पितर (पितरः),-क्षत्रियांचें (वत्सप्रि भलंदन), -चा क्षत्रियांशीं,शरीरसंबंध(३सुप्रभा).

वैश्वदेव (धनवर्धन).

व्याकरण—(अग्निवेश्यायन, अन्यतरेय, आत्रेय, आपिशलि, उख्य, उत्तमोत्तरीय, औदुंबरायण औपमन्यव, और्णवाभ, कांडमायन, कांडायन, काण्व, कात्यायन, काशकृत्स्न, काश्यप, कुणरवाडव, कुलि, कूशांब, कौण्डरव्य, २ कौडिन्य, कौष्टुकि, गार्ग्य, चर्मशिरस्, जातूकर्ण्य, दाल्भ्य, पाणिनि, पौष्करसादि, प्लाक्षायण,प्लाक्षि, बाडवीकार, भर्तृहरि, भागुरि, माचाकीय, २ वररुचि, वाल्मीकि, वेदमित्र, व्यास, ३ शाकटायन, शाकपूणि शाकल्यपितृ, शैत्यायन, १ शौनक, हनुमत्, ७ हारीत).

व्यासाच्या यादींत नसणारें व्यास दीर्घतमस् व शुक (२ शुक).

व्युत्पत्ति-असुर, गृत्समद, घटोत्कच, २ जरत्कारु, तिलोत्तमा, ३ तृणबिंदु, तारा कवच(१ मूलक),-मरुत १मार्कंडेय, निमि, विदेथ, माधव, रावण, रोमहर्षण, वितथ (१भरद्वाज),-व्यास.

व्यूह—चक्र (१ अभिमन्यु)' सुपर्णाकार (क्षेमशर्मन्), शकट,-पद्म, -सूचि (जयद्रथ).

व्रत—अक्षय्यतृतीया (इंद्र),-अनशन (अषाढ सावयस),-अन्त्यजस्त्रिया करतात (१० चित्रसेन), -अशून्यशयन (दिव्यादेवी),-(असित काश्यप),-उदवास (च्यवन),-उदार (कर्ण),-एकादशी (कोचरशं, हेममालिन्),-गणेश (नल), -त्रिरात्र (१ सावित्री),-प्रदोष (इंद्र),-इंदिरा एकादशी (१० इंद्रसेन),-कार्तिक (दशरथ),-पक्षवर्धिनी ए. (१ ध्रुव),-विष्णु, गो व शिव यांची सेवा (एकांगी, ३ जाबालि),-त्रिस्पृशा ए. (इंद्र, गंगा), पापनाशिनी एकादशी (ककुत्स्थ),-बाल (श्रीधर),-भीमद्वादशी (इंद्र, २ कल्याणिनी, विवस्वत्),-संकष्टी चतुर्थी (कार्तवीर्य),-दमनक (कुशध्वज),-भीष्मपंचक (६ गर्ग),-महत्त्वप्राप्ति (गोश्रुति,-जयविजय),-शिवसहस्रनाम (तंडि),-विष्णुपंचक (दंडधर),-(दंड औपर),-गौरी (इंद्राणी पार्वती),-भीष्मपंचक (२ भृगु,४ वसिष्ठ),-द्वादशी (पुष्पवाहन, ६ मुद्गल मालिनी),-राधाष्टमी (५ लीलावती),-लिंगपूजा (धुंधूमूक),-गंगास्नानादि (यम),-मूकव्रत(सोमश्रवस्),-दीपव्रत (१ सुधर्मन्),-शिव (२ सनत्कुमार),-सोमवार (२ शोण),-सोमप्रदोष (सीमान्तनी),-(हरिमित्र)-व्रतानें शापमुक्ति (१ मार्कंडेय),-व्रतस्थांचे नियम (रोमहर्षण).

-व्यभिचारानें गर्भवती झाल्यामुळें स्त्रीस टाकणें (अश्विनीसुत).

व्रात्य-(२ वृष्णि).

शक-(परशुराम,युधिष्ठिर, सप्तर्षि).

शक्तिवर्धक अमृतकुंड्या(१८भीम).

शंकरादि देवयुद्धांत हजर (२बाण)-

शंकराला 'नृसिंहकृत्तिवसन' म्हणण्याचें कारण (१ शरभ).

शंकराचार्य वीरभद्राचा अवतार.

शतलक्ष मौद्गल्य.

शतशाखाध्यायी(लांगलि लांगाक्षि).

शत्रुत्वाचा परिणाम (मारीच).

शनि (इंद्र, पिप्पलाद).

शब्द-धातुज (शाकटायन).

शब्दार्थ-ख (कौरव्यायणीपुत्र), क्षत्तृ, गृत्समद, देवराजन्, जमदग्नि, जित्वन् शैलिनि, गांधार नग्नजित्, तांडिन्, [रयि] बुडिल आश्वतराश्वि माक्षव्य, मांडव्य, मांडूकेय, मार्ताड, १ वसुदेव, वाजसनेय (२ याज्ञवल्क्य), वृषाकपि, शाकल्य, शांतनु, शुनःशेप, १ शैलूष, २ सत्यवत्, सम्राज्, सर्वकर्मन्, [संवत्सर] विश्वसृज्, [संहिता] पंचालचंड, मक्षव्य, सहस्रानीक, [सैरंध्री] द्रौपदी.

शरणागत-रक्षण (१ मुचुकुंद).

शरबंध (लक्ष्मण).

शरीरसंबंध—क्षत्रिय व अप्सरा (आमीध्र, कृतेयु), क्षत्रिय व नाग (आर्यक, उलूपी), ब्राह्मण व नाग (आस्तिक),-आर्य व अनार्य (२ उपदानवी), क्षत्रिय व ब्राह्मण (उशनस्, कच, २ गो, देवयानी),-देव व ब्राह्मण (उशनस्),-राक्षस व ब्राह्मण (कैकसी),-ब्राह्मण व कोळी (गरुड),-देव व गोप (गायत्री, ब्रह्मन्),- नाग व देव (गुणकेशी),-क्षत्रिय व पर्वत (गिरिका),-देव व पर्वत (गिरिजा),-

ब्राह्मण व शूद्र (गौतम),–गुरुभगिनी (गौतम),–क्षत्रिय व शूद्र (चंद्रगुप्त),–शिष्य व गुरुभगिनी (चंद्रशर्मन्),–मनुष्य व सर्प (८ जनमेजय),–आतेमामेभाऊ (८ जनमेजय),–ब्राह्मण व क्षत्रिय (जमदग्नि),–क्षत्रिय व ऋक्ष (जांबवत्),–ब्राह्मण व पर्वत (जैगीषव्य),–ब्राह्मण व देव (३ ज्येष्ठा),–क्षत्रिय व इतर (तपती),–पक्षी व इतर (तार्क्ष्य),–देव व राक्षस(त्वष्टा),–ब्राह्मण व इतर (दत्त),–क्षत्रिय व पितर (२दिलीप),–ब्राह्मण व क्षत्रिय (ययाति),–मनुष्य व सर्प (३ नर्मदा),–वानर व गंधर्व (९ नल),–क्षत्रिय व गंधर्व (पुरूरवस्),–क्षत्रिय व राक्षस (१८ भीम),–देव व मनुष्य किंवा अप्सरा व दानव (१ मय),–मनुष्य व गंधर्व (४ मेधाविन्),–बहीण भाऊ (रोचन),–नाग व राक्षस (लक्ष्मण),–वसिष्ठ व कन्या (२ वसिष्ठ),–मनुष्य व वानर (१ विरजा),–मनुष्य व पितर (२विरजा),–मनुष्य व गंधर्व (विश्वाची) मनुष्य व दानव (वैश्वानर),–कपि, पिशाच व मनुष्य (२ शंड),–गंधर्व व मनुष्य (६ शुक),–पितर व मनुष्य (६ शुक),–ब्राह्मण व देव (शुक्र), मनुष्य व राक्षस (शूर्पणखा),–मनुष्य व सर्प (३ श्रुतश्रवस्),–ब्राह्मण व सूत (सत्कर्मन्),–गंधर्व व राक्षस (सुकेश),–पितर व मनुष्य (३ सुतपस्),–मनुष्य व पितर (१ सुपर्ण, सुमूर्तिमत्),–मनुष्य व गंधर्व (१ सुप्रतीक),–शाकाहारी व मांसाहारी (धर्मव्याध),–ब्राह्मण व शूद्र (श्रावण),–मनुष्य व नदी (दधीच),–अग्नि व नदी (४ गोपति),–समुद्र व नदी (जालंदर),–क्षत्रिय व अग्नि (२ दुर्योधन).

शरीराचा सांधा ढिला करणें (कर्ण)

शरीरस्तंभन करणें (वेन, १ श्येनजित्).

शलंकायन (पाणिनि).

शस्त्रक्रिया—लोखंडी पाय बसविणें (यज्ञ, विश्पला व हयग्रीव).

शर्यत (सूर्यासावित्री).

शलाकाप्रश्न (९ शंबूक).

शाकलशाखा कां म्हणतात ? (शाकल).

शाकल म्हणजे काय ? (२ शैशिरेय).

शालवृक्ष (२ भरत).

शाखाप्रवर्तक—(उख, कात्यायन, ऋठ, कापेय, कौथुम, कौशिक, कौषीतक [कुषीतक सामश्रवस], खंडिक औभ्दारि, गोखल्य, चरक, २ छगल, जैमिनि, तल, तलवकार, खांडवीय (हिरण्यकेशिन्), गौतम, तित्तिरि, देवदर्श, देवदत्त शठ, पुरुषासक, भाल्लवि, [राणायन] गोभिल, द्राह्यायणि, शार्दूल, हिरण्यकेशिन् [कौंडिन्य], इत्यादि शिवाय (पाणिनि व व्यास पहा).

शाप–(ऋष्यशृंग, कबंध, कल्माषपाद, धनुषाक्ष, धन्वन्तरि, धर्मव्रता, धर्मव्याध, धान्यमालिनी, नचिकेतस्, नंदिन्, नलकूबर, नहुष, नारद, निमि, परीक्षित्, पर्वत, पावक, पुंजिकस्थला, १३ पृथु, प्रभंजन, बलराम, २ बाण, बृन्दुदा, ययाति, रंभा, लक्ष्मी, विश्वामित्र, वेताळ, व्यास, सत्यतपस्, १ सांब, सारस्वत, सुदर्शन, सुदेवा, सुंदर, सुप्रतीक, सुबाहु, सुयज्ञ, सौरभेयी, हनुमत्, हव्यघ्न, हूहू).

शास्त्र–सांख्य (आसुरि, कपिल, देवहूति).

शिक्के (१ सगर).

शिक्षण–शिक्षक नेमणें (१८ भीम, १ शुक्र),–शिक्षणाकरितां पाठवीत (दीर्घतमस्, दुर्योधन),–विषय (परशुराम, ३ राम, सांदीपनि), ब्राह्मणाचें धनुर्वेद व इतर वेद (द्रोण), व्याकरण, सूत्र, सूत्रवृत्ति, वार्तिक, भाष्य, संग्रह (हनुमन्).

शिक्षा–(ग्रंथ)—(अमरेश, आत्रेय, कात्यायन, जयंत, नारद, पाणिनि, पाराशर, १ बाभ्रव्य, १ मंडूक, मल्लशर्मन्, २ माध्यंदिन, २ याज्ञवल्क्य, १ रामकृष्ण, १ लिखित, १ शौनक).

–वरील टीका (१ पिंगल).

शिक्षा–अंडाला बांधणें (कुत्स लुश धानाक), पांच पाट काढणें (३ जयद्रथ).–डोक्याचें केस काढणें (पारद). जाळण्याची(१८ भीम),–केस व दाढी काढणें (२ यवन),–विरूप करणें (रुक्मिणी),–उकळत्या तेलाच्या कढईत टाकणें (२ लिखित),–विकृत करणें (१ सगर),–लांडग्याकडून खावविणें (१ यति).

शिलालेख–धरसेनाचा (१ मनु).

शिंग, डमरु व गोधडी(सुनर्तक नट)

शिल्पशास्त्र–(काश्यप, प्रजापति व १मय), शिवलिंग ज्योति (हारव). शीलोञ्छवृत्ति (४ मुद्गल).

शुक्र एकाक्ष झाला (बलि; यज्ञेषु, ३ राम).

शुल्कपद्धति (ऋचीक).

शूद्र-आश्रम-संरक्षक (यवक्रीत).

शेंडी-उजव्या बाजूस (१ वसिष्ठ),–पांच (अंगिरस),–नसणें (६ मुद्गल).

शैवी दीक्षा (उपसन्यु वासिष्ठ).

शोध–वडवाग्नीचा (ऋचीक)

शौनकानें सूत्र फाडून टाकलें–(आश्वलायन).

श्राद्ध–(४।५ देवशर्मन्),–श्राद्ध प्रवर्तक (जमदग्नि, ४ निमि),–उपयोग (पितृवर्तिन्),–वंध्यापति (पुण्यशील),–सस्य (शशाद).

श्रीवत्सचिह्न (२ भृगु).

संस्कार–(बक दाल्भ्य),–उपनयन–(अर्जुन, चंद्रहास, २ नहुष, २ भरत, १८ भीम, ३राम, ३ विमल, ६ शुक, सत्यकाम जाबाल, १० सहदेव, सांदीपनि; १ स्कंद, ८ हारीत),–

उपनयन पांचवे वर्षी (१मार्कंडेय),-बारा वर्षांपर्यंत (श्वेतकेतु औद्दालकि आरुणेय),-जातकर्म (दशरथ),-और्ध्वदेहिक (जटायु, जड, दुष्पण्य, ४ भरत, १८ भीम, ३ राम, २ वालिन्, २ सुग्रीव, ३ सुदक्षिण, ५ सुधर्मन्),-और्ध्वदेहिक केल्यानें उद्धार (८ पुंडरीक),-पुत्ररक्षणार्थ (कृष्ण).

संस्कृत भाषेचा मोठेपणा(७ भोज).

संहितेचा पदपाठ व शिक्षा (ब्रह्मदत्त).

संहितेचा अर्थ (पांचालचंड).

सगुणदर्शन (५ पुंडरीक).

संकर (कुशिक).

संगकालीन स्थितीचा संततीवर परिणाम (कैकसी, १ पांडु).

सती जाणें-(चंद्रहास, कृष्ण, माद्री, रुक्मिणी,रेणुका,वृंदा,वसुदेव, वेदवती).

सत्यनिष्ठा, (नाभाग, प्रह्लाद, सत्यकाम जाबाल),-सारासार विचार (३ कौशिक).

सदेह स्वर्ग (त्रिशंकु)

संध्या करणें (जयद्रथ, नल, ३ राम),-व अर्घ्य (प्रजापति).

संन्यास जैगीषव्यानें असितास (असित काश्यप),-व भक्ति (१ महावीर),-चा पुरस्कर्ता (दत्तात्रेय).

समुद्रावरचें स्वामित्व व पश्चिमेचा अधिपति (शुचिष्मत्).

सत्तावीस दिवस युद्ध (३ शाल्व).

सत्र (अच्युत, आंगिरस, कुंडपायिन, दार्तेय, नाभाग, २ सरमा),-जाबालाचें (गौश्रायणि),-विभिंदुकीयांचें (काप्य, नवक),-वृषपर्व्याचे (१ मय),-दीर्घ (८ जनमेजय, श्रुतश्रवस्),-द्वादशवार्षिक (१ अंतिनार, २ कैटभ, १ कौशिक, पुरूरवस् [सोन्याकारितां हल्ला], रोमहर्षण, बक दाल्भ्य, सौति),-ब्रह्म (नारद),-भारद्वाजायन,-राक्षस (पराशर),-वासतीवर (उर्वशी), शतसंवत्सरात्मक (श्वेतकि),-१ सर्प (ऐरावत, चक्र),-२ (जनमेजय). (चंडभार्गव, पंड, मुंडवेदांग, मुद्गर, शांखायन, शिख, ३ श्रुतश्रवस्, श्वेतकेतु औद्दालकि),-सहस्रवार्षिक (गृत्समद, निमि, विश्वसृज्),-सत्रांत विघ्न येणार (लोहिताक्ष),-अर्धे राहिलें (वातवत्).

सप्तर्षींना गाडीला जुंपणें (२ भृगु, सप्तर्षि).

सप्तसूर्य प्रत्यक्ष पाहणें (पंचकर्ण वात्स्यायन).

सभानिर्माण (१ मय).

समाधि-शंभर वर्षे (३ जाबालि).

समुद्र-समुद्राचें शोषण (उचथ्य),-दक्षिण (३ धनंजय),-ची उत्पत्ति (प्रियव्रत),-मंथनांतून निघालेल्या वस्तु (अलक्ष्मी),-रत्नें चवदाच नव्हती (बलि).

संपत्ति-चतुष्पाद (कुसुरुबिंद औद्दालकि).

संपातऋचा (४ विश्वामित्र).

सम्राट् (३ भरत).

सरस्वतीकांठचा प्रदेश (युयुधान, परशुराम, यौयुधान, ६ सरस्वती).

सरस्वतीमंत्रजप (१ बाल).

सर्पदंश-नें मृत्यु (धनेश्वर, प्रमद्वरा, १भरद्वाज, हरिश्चंद्र),-नें मृत झालेल्यास जिवंत करणें (रुरु),-नें मृत्यु न येणें (रोहित),-नें कुरूप व कृष्णवर्ण (नल),-विष लिंगपूजेनें नष्ट (२ सनाक).

सर्पांचें पारिपत्य (४ सर्प),-बाणावर आरोहण (अश्वसेन).

सर्व प्राण्यांची भाषा समजणें (ब्रह्मदत्त).

सवतीमत्सर (१ रोहिणी).

सवतीचा नाश करणारें सूक्त(शची).

सांकेतिक निरोप (कालयवन).

सांख्ययोगाचार्य (१ वार्षगण्य).

सात दिवसाचें मूल चोरणें (प्रद्युम्न, ३ शंबर).

सातु (उंच्छवृत्ति).

सामलदेव (१ महादेव).

साम-(वत्सप्रि भालंदन),-गायन (रावण),-नें गाई मिळविणें, (मेथातिथि काण्व),-नें स्वर्ग (शमद), पांचशें संहिता (पौष्यंजि, सुन्वत्),-नें वैभव (३ गोतम, ३ दिवोदास, सिंधुक्षित्).

सामाजिक रचनेच्या पूर्वी (मारिषा).

सायणाचा अर्थ(नगरिन् जानश्रुतेय, नग्नजित्, नमी साप्य, पणि, पुरुमाय्य).

सारथ्य-व लढवय्या (इंद्रजित्),-(इंद्रसेना, मुद्गल),-सारथि व सल्लागार (कृष्ण, शल्य, ९ संजय),-कर्मज्ञ (दुःशासन).

सारस्वतपाठ (१ सारस्वत).

सार्वभौम (३ तामस.).

सावर्णि मनूची प्रशंसा ऋग्वेदांत (१ मनु),-विवस्वत्चा मुलगा (विवस्वत्),-मन्वन्तर (बलि).

सावित्राग्नि (देवभाक श्रौतर्ष, प्लक्ष दाळ्यांपति).

सिद्धान्तकौमुदीचा कर्ता (भट्टोजी)

सिद्धि प्राप्त होणें (ओदु, २ धन्वन्तरि, हरिश्चंद्र.).

सीतेचा पृथ्वीप्रवेश (३ राम).

सुकंदर (११ बलि, २ मय).

सुपर्णीची कथा विनतेसारखी.

सुराज्य—(अश्वपति, केकय, कार्तवीर्य, ८ जनमेजय, जालंधर).

सुरापानाचा निर्बंध ब्राह्मणास(कच).

सुवर्णपशु (बृहस्पति).

सूक्तकार किंवा मंत्रकार स्त्रिया (आपाला, इंद्राणी, ममता, यमी, लोपामुद्रा, वाच्).

सूक्तानें अश्वप्राप्ति (ऋचीक),-पशु (सर्पिर्वास्ति).

सूत, मगध व बंदि यांचीं कामें (रोमहर्षण),-उत्पत्ति (ऐंद्रद्युम्नि जनक, पृथु).

सूर्य उगवूं न देणें (मांडव्य).
सूर्याची उपासना नारदभट्टानें सुरू केली (भट्टात्रेय).
सूर्यतेजानें पंख जळणें (१ संपाति).
सूर्यमंदिर (धनपाल),-च्या गति (१ लोमश),-उगवणें बंद (१६ कौशिक),-तेजानें आयुधें (विवस्वत्), -डागांचा शोध (काश्यप).
सूळ (अनसूया, १६ कौशिक).
सेनापति (४ गो).
सैन्योत्पत्ति नखांतून (घटोत्कच),-हस्तकंपनानें (२ करंधम).
सोन्याचे हात (विवस्वत्),-चीं शहरें (१ मय),-पाऊस (रघु).
सोम—(इंद्र),-ची परंपरा (२ जानकि, नग्नजित्, बंबा विश्वावयस्, बभ्रु),-प्रत्येक वर्णाचा वेगळा (राम मार्गवेय).
सोमवती अमावास्या (वंजुल).
सोमाकराची टीका (१ शेष).
स्कंदाचें दर्शन स्त्रियांना वर्ज ? (१ स्कंद)
स्खलितवीर्यापासून संतति (३ भरद्वाज).
स्तोमभागमंत्र (१ वसिष्ठ).
स्त्रियांचें संरक्षण-(१० बभ्रु),-नीं शत्रूपुढें नम्र होणें (२ बाण),-भ्रष्ट केल्यानें पुरुष पराभूत (२ बाण),-युद्धांत (२ जयन्ती, २ शंखचूड),-स्त्री किंवा गाय पळविल्यानें पराजय (वीतहव्य आ.), स्त्रीचा पुरुष होणें (इल, २ शिखंडिन्),-स्त्रीधन (कौसल्या),-पळविणें (८ दमन),-अश्वीनीं देणें (श्याव),-राज्याधिकारी (चित्रांगदा),-राजकारणी (ज्वाला), -वध (२ भृगु, १ मंथरा),-लढाऊ स्त्रिया(इंद्रसेना, कैकेयी, गंगा, विश्पला).
स्थालीची प्राप्ती(धौम्य, लोपामुद्रा).
स्नान-सवस्त्र (दुर्वासस्),-नग्न (देवयानी, ४ कुशध्वज),-गणपति (५ दुर्दम),-गोशृंग (अरुन्धती).
स्मरणगामी (घटोत्कच, नारद, २ बाण).
स्मृतिकार—(अंगिरस्, अत्रि अरुण, उशनस्, ऋश्यशृंग, कमठ, कवष ऐलूष, गोभिल, कुणि, ४ काश्यप, कार्ष्णाजिनि, गौतम, च्यवन, जातूकर्ण्य, जाबालि, दक्ष, देवल, धौम्य, नारद, पराशर, बुध, ४ पुलस्त्य, बभ्रु आत्रेय, बृहस्पति, बौधायन, ३ भृगु, मार्कंडेय, यम, ४ वसिष्ठ, विश्वामित्र, २ विष्णु, वैशंपायन, व्याघ्रपाद, शंखलिखित, ३ शाकटायन १ शांडिल्य, शातातप, १ शौनक, १ संवर्त, ५ सुमन्तु, ८ हारीत).
सुव्याचा उपयोग (अयस्थूण),
स्वतःच्या गर्देनें स्वतःचा मृत्यु (श्रुतायुध).
स्वतःचा भीष्मानें मृत्यु सांगणें (अर्जुन).
स्वप्नांत दान (हरिश्चंद्र, त्रिजटा).
स्वयंवर-(कमद्यू, कुंती, केशिनी, द्रौपदी, मान्यवती, वैशालिनी, ९ सुदर्शन),-दमयंतीचे पुनः.
स्वर (२ नारद).
स्वरूप-नऊ डोकी व अठरा हात (ऊरुनेत्र), दहा हात आठ डोकी पांच इंद्रियें (पंचमेढ्र),-चतुर्भुज, त्रिनेत्र (शिशुपाल),-(यक्ष, रक्षस्),-(कालिय, कीर्तीमुख, गयासुर, चतुर्मुख, ४ चित्रलेखा, दुर्गा, पूषन्).
स्वर्गांत जाणें येणें (अष्टक, पिप्पलाद, बलि, ययाति, विश्वरूप).
स्वर्गांतहि क्षुधातृषेची बाधा (९ श्वेत).
स्वर्गांत खावयास मिळेना (प्रजापति)
स्वर्ग अशाश्वत म्हणून त्याचा त्याग (४ सुद्युम्न).
स्वायंभुवाच्या पूर्वी (भूत).
स्वायंभुव मनूचे लाख श्लोकांचे धर्मशास्त्र (१ मनु),
स्वायंभुवांत मुलींपासून संतति (१ रुचि),-अवतार (१ यज्ञ).
स्वारोचिषांतील युद्ध (१३ सुरथ).
स्वारोचिष, वैवस्वत व सावर्णि यांचा संबंध (१३ सुरथ).
हंसण्यारडण्यापासून फुलें (विहुंड).
हंसद्वारा निरोप (नल).
हत्यार-सुदर्शन (अंबरीष),-वज्र, अद्रि, दधीच्या अस्थि,धनुर्बाण,भाला), फेस, बर्फ (इंद्र),-वासवी शक्ति,(कर्ण, लोखंडीचक्र (कुत्स),-राक्षसाकडे नव्हती (खर),-वासवी शक्ति (घटोत्कच), मुसळ सौनंद बळरामाचे (जरासंध), संवर्तक हल व गदा (फेकून मारणें), (जरासंध),-चक्र (२ जलंधर), नांगराचा फाळ, कुदळ, आकडी (त्रिजट),-(दधीच), तामसी व राजसी शक्ति (दुर्गा),-पोलादी शक्ति व सोन्याचा दांडा (धृष्टकेतु),-पाश (नरक),-वज्राची कल्पना (प्रजापति), वरुणपाश (बलि),-धनुष्य, बाण, भाले, वज्र, कुऱ्हाड (मरुत्),-नांगर (लांगुलिन् भीम), मुसळ सौनंद (९ विदूरथ),-एकावर फेकली असतां उलटून दुसऱ्यास लागणें(४ विरूपाक्ष), -वैष्णव सुदर्शन (शंकर),-सुदर्शन-चक्रानें विमान मोडणें (३ शाल्व).
हवनानें राष्ट्रनाश (कालयवन),-युद्धास जातांना (इंद्रजित्, कालयवन, रावण),-कोणाचें स्वीकारावें (तुरश्रवस्),-तून उत्पत्ति (धृष्टद्युम्न, द्रौपदी, वृत्र), -हवीनें पुत्राऐवजीं कन्या (इल),-बदल हरकत (इंद्र).
हविर्भाग अश्वीस-(च्यवन).
हाटकाच्या रसानें पुरुष कामोन्मत्त होतो (८ बल).
हात लावला कीं ठार (२ मुरु).
हुंकारानें भस्म करणें (महाकाल).
हेमाद्रीचें परिशेषखंड (वत्स काण्व).
हेर (उपनंद, उलूक, २ कला, ५ केशिनी, २ सुश्रवस्).
हैहय (प्रतर्दन).

परिशिष्ट ६ वें

अधिक माहिती

अजबिंदु--सौवीराधिप. लोभानें नाश (कौ. अ. ६).

अनुविंद--पहिला व तिसरा एकच

अभिभू—(म. उ. १५१. ६२; द्रो. ९५. ३९ कुं). यास वसुदानपुत्रानें ठार केलें (म. क. ३. २३. कुं.).

अमिताभ—सावर्णि मन्वन्तरांतील देवगण.

अम्बर्य—(नृसिंह पहा).

अर्कज—(बलीह पहा)

१ अर्जुन—याचे रथाचें नांव नंदिघोष (गरुड. ३. १४५. १६). अर्जुनानें ६५ वर्षे गांडीव वापरिलें (म. वि. ४७, ७ कुं.).

अलंब पारिजानत (माल्य पहा).

अलम्म--(माल्य पहा).

अविक्षित्—" याला 'अश्ववान्' असें प्रसिद्ध नांव आहे " हें वाक्य पहिल्यावर आहे तें दुसऱ्यावर पाहिजे.

अशना—(बाण पहा).

२ अविक्षित्--(लीलावती पहा).

अविद्ध—(सो. पूरु.) प्राचीन्वत्चें नामान्तर.

अश्मकी—शूरपत्नी.

अश्वपति कैकेय--अर्जुनानें याला शेवटीं खांडववनाचें राज्य दिलें (म. मौ. ८. ७० कुं.).

अष्टावक्र--सर्व आंकडे महाभारताच्या कुं.प्रतीचे आहेत.

अष्टारथ—(२ दिवोदास पहा).

अहन्—अष्ट वसूंपैकीं एक (म. आ. ६७.१८ कुं.).

आडीर--(जनापीड पहा).

आराळिह--(सौजात पहा).

आर्य--(माल्य पहा).

३ आर्ष्टिषेण--(वृद्धा पहा).

आसंदिव--नारायणमाहात्म्याकरितां याची कथा आहे (ब्रह्म. १६७).

आहति--(सो. क्रोष्टु.) कूर्ममतें रोमपादवंशांतील एक.

इक्ष्वाकु—(२ सुदेवा).

२ इंद्रसेना—बाभ्रवी हें हिचें पैतृक नांव. ही नारिष्यंताची स्त्री व दमाची माता (३ वपुमष्त्).

३ इंद्रसेना--(३ मौद्गल्य पहा).

इरावत्—(वृषक पहा).

उग्रकर्मन्—हा कैकयाचा सेनापति होता. याचे कर्ण-पुत्र प्रसेनाशीं युद्ध झालें होतें. याला कर्णानें मारिलें (म. क. ८२).

८ उग्रसेन--(पुष्करमालिन् पहा).

उत्तंक—(८ जनमेजय पहा).

उदर्क—(१० विदूरथ पहा).

उद्दालक आरुणि—(चंडी पहा).

उपजंघनी—(सनारु पहा).

उपबाह्यका--संजयाची मुलगी व भजमानाची स्त्री (ह. वं. १. ३६).

१ उषा--त्वष्ट्रीचें नामान्तर (ब्रह्म. १६५.२).

एकादशी—(मुर पहा).

ऐंद्रद्युम्न—(पुष्करमालिन् पहा).

ऐरावत—(म. आ. ५७.११-१२ कुं.).

औक--(सू. इ.) वायुमतें बलाचा पुत्र.

औपमन्यव—(नि. ३.१८).

कठ--(२ रेवती पहा).

कति—विश्वामित्राचा पुत्र.

कन्दली--दुर्वासपत्नी.

कंधर—(मदनिक पहा).

कयोवधि--(ऋतुपर्ण पहा).

कराल--याचा ब्राह्मणस्त्रीच्या अभिलाषानें नाश झाला (कौ. अ. ६).

कर्ण—कर्णपुत्र प्रसेनास सात्यकीनें मारिलें (म. क. ८२).

११ कवि—(पितृवर्तिन् पहा).

कात्या न—विश्वामित्र पुत्र कतीचा पुत्र.

३ काण्व--(सौश्रवस् पहा).

कांदम--(एकयावन् गांदम पहा).

कापच्य—(कायव्य पहा).

कामप्रमोदिनी--(मांडव्य पहा).

कामली—(रेणु । पहा).

कायव्य--याबद्दल कुंप्रतींत कापच्य असा पाठ आहे.

कारंडि--(भगवत् औपमन्यव कारंडि पहा).

काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्र—हा कौत्सीपुत्राचा शिष्य. व याचा पुत्र शौनकीपुत्र (श. ब्रा. १४. ९. ४. ३१-३२).

२ काश्या—जनमेजयाची पत्नी.

कीर्तिमालिनी--(पिंगला पहा).

कुंभकर्ण—याला रामायणाप्रमाणें रामानें मारिलें; पण महाभारताप्रमाणें लक्ष्मणानें मारिलें.

कृतवर्मन्—हा द्रौपदीस्वयंवरास गेला होता (म. आ. २०१.६ कुं.).

कृष्णीय--(विश्वक कार्ष्णि पहा).

५ केकय--याची कन्या कैरेयी ही मरुत्ताची स्त्री (मार्क. १०८).

२ केतुवीर्य--मगधराजा. याची कन्या सुकेशी. ही मरुत्तास दिली होती.

८ केशिनी--(बृहध्वज पहा).

२ कोहल—(भगीरथ पहा).

क्रतुस्थला--(२ यक्ष पहा).

क्रोधन--(पितृवर्तिन् पहा).

क्षत्रधी प्रातर्दनि--(प्रातर्दनि पहा).

२ क्षेमक--(३ शुनक पहा).

खसृप--(पितृपर्तिन् पहा).

खाडायन--एक शाखाप्रवर्तक (पाणिनि पहा).

गजेन्द्र--गजेन्द्रमोक्षाचें आख्यान महाभारतांत नाहीं (इंद्रद्युम्न व जयविजय पहा).

गणपति--(बाण पहा).

गविजात—(शृंगिन् पहा).

गाणगारि--(आश्वलायन पहा).

५ गांधारी--कृष्णपत्नी. हिनें शेवटीं अग्निप्रवेश केला (म. मौ. ७).

७ गो--(यति पहा).

गोनर्द--(कालनिर्णयकोश पहा).

गोपवन आत्रेय--(पौतिमाष्य पहा).

३ गौरी--(९ सुदेव पहा).

ग्रामणी--देववतीचा पिता.

२ घटोदर—(पूतना पहा).

चारुवर्मन्--दशार्णाधिपति. याची कन्या सुमना. ही दमाची पत्नी (मार्क. १३०).

१ च्यवन--तिसरा प्यारा तिसऱ्या च्यवनावर वाचावा.

५ जनमेजय--याला दुर्बुद्धि जनमेजय म्हटलें आहे. सातव्याला नव्हे (ब्रह्मांड. ३.६८ २२; ह. वं. १. ३१).

९ जनमेजय—दुष्यन्तपुत्र (म. आ. ८८. १८ कुं.).

२ जह्नु--पहिला व पांचवा एकच.

जीव--आंगिरसपुत्र (शुक्र पहा).

ज्ञानगम्य (गणेश. १. २९).

ढुंढि--शक्तिपुत्र.

ढुंढा--एक राक्षसी.

तुषार--कै. वि. का. राजवाडे म्हणतात 'हे शकद्वीपांतील लोक होत' (भा. इ. सं. मं. इतिवृत्त १८३५ ले. ५९).

तोंडमान्--(२३ भीम पहा).

तौल्वलि--(आश्वलायन पहा).

त्रसदश्व—(२ पृषदश्व पहा).

३ दक्ष--पुलस्त्य व प्रीति यांचा पुत्र. हा पूर्वजन्मीं स्वायंभुव मन्वन्तरांत अगस्त्य होता (मार्क. ४९.२६).

१ दधिवाहन—(४ योगेश्वर पहा).

१ दम—याची आई इंद्रसेना जाह्नवी (३ वपुष्मत् पहा).

दंभोलि—(विष्णु. १.१०.९).

५ दशरथ—(१ रोमपाद पहा).

२ दिवोदास—याची पत्नी सुयशा.

दीर्घयज्ञ—र सूयाच्या वेळीं भीमानें जिंकलेला अयोध्येचा राजा (म. स. ३१. २ कुं.).

४ दुर्गम—(१ रेवती व विपाठा पहा).

दुर्योधन—हा बलरामाचा जांवई होता (मार्क. ६.३)

२ दुर्वे—(७ बुध पहा).

दुवस्यु—(वान्दन पहा).

दृप्तबालाकि गार्ग्य—(श. ब्रा. १४. ५. १).

४ दृषद्वती—उशीनराची पत्नी.

२ देवकुल्या—(प्रस्ताव पहा).

देवजनी—मणिवराची बायको.

द्रविडा--(विश्रवस् पहा).

द्रुपद—(सात्रामणि पहा).

धर्मव्याध—याला इंद्राबरोबर कालंजर गिरीवर सोम प्यावयास मिळाला होता (ब्रह्म. १३.३९).

धूम्राक्ष—(वा. रा. यु. ९).

६ धृतराष्ट्र--(पार्थुश्रवस पहा).

धृतराष्ट्र पांचाल—(बक दाल्भ्य पहा).

धेना—बृहस्पतीची पत्नी.

११ ध्रुव—कौरवपक्षीय. राजा याला भीमानें ठार कलें (म. द्रो. १५६ कुं.).

नभस्—(सो. ऋक्ष.) वायुमतें ऊर्जाचा पुत्र (संभव पहा).

नाभाग—(३ सुप्रभा).

नालायनी--(३ मौद्गल्य).

नाभवित्ति--(भागवित्ति पहा.).

६ निकुंभ--(बा. रा. यु. ९).

२ पद्माक्ष—(सीता पहा).

४ पद्मावती—(शृगाल वासुदेव पहा.).

अशुद्ध	शुद्ध
कपोत—पुलस्त्य	पुलस्त्य
कण्डु (मत्स्य. प्रति. २.५)	(मत्स्य. प्रति. १.५).
कटपू—सहदेव ३.१.४४)	(सहदेव ३.१.४४.८).
" कल्पेयवृ—२१ व्या श्लोकांत सोडलेला शब्द मराठे.	
कंसभामा—यादवकन्यांची नावें	कंसभामा—यादवकन्यांची माता.
२ कार्तिक शार्कु—सोमपुत्र	सोमपुत्र
२ कुहू—(सौ. क्षत्र.)	(सौ. क्षत्र.).
२ कादृकेयी—(पू. दिष्ट.)	(पू. दिष्ट.).
कालिंद——	कालि—
कालमद—(गणेश. २१)	(गणेश. १.२१).
कशालाश्व—गोपुत्रांचा	गोपुत्रांचा.
कपोत—पुत्री	पुत्रसंघ.
कालक—पुत्रक	मंदुलक.
किरिंदिर	तिरिंदिर.
कुणापेदु—(ब्रह्मांड. ३. ८. ३६, ६१. १०).	(ब्रह्मांड. ३. ८. ३६-६०)
कुमारस्तु पौरुकुत्सेन— (ऋ. सायण भाष्यांतील)	(ऋ. ५. २१ सायणभाष्यांतील).
किरीटिनमधु—यादव	यादव.
कुमारी—(दे. भा. २. २६-२७).	(दे. भा. ६. २६-२७)
किरोदास कोसलेने— (ऋ. सं. १. ८).	(ऋ. सं. ७. ८).
किरया—पुरोमायी (ब्रह्मांड. ३.२८)	हिरण्यकेशीपुत्री (ब्रह्मांड. ३.१.७४)
कुमारहर्ष—	दुष्पधर्ष—
कुरुक्ष—यादव	यादव.
२ केशरजित—केशजित	केशजित.
केशजटी—ब्राह्मण	ब्राह्मणी.
१ केशवसुत—केश	केशवती.
कौरपटी—कौरव्यांचा	मातेकडील.
क्षिति—पुत्रवान	पुत्रवान.
खर्जनाजंघ—यादव	यादव.
गांगेयांचे—शिखंडीचे व इतर	शिखंडी, भुज किंवा भुक.
गाडोदिती—(दे. भा. ८. ५. ४. १२)	(दे. भा. १२. ५. ४. १३)
गणमान—(म. द्रो. म. १. १. २३०)	(म. भा. १.१. २३०).

अशुद्ध	शुद्ध
गालवार्य—(दे. द. ब्र. ३.११.१).	(सामविधान ब्र.)
पुरुषोत्तम शालदवेद— पुरुषोत्तम	पुरुषोत्तम
पुरुषाद—	पुरुषादि—
२ पुरुकुत्स—(पू. इ. मांधेय) पुरुदेवाचा	पुरुदेवाचा.
प्रजापति—कण्वशाक	शिल्पशाक
प्रमिति—दुष्यंतोत्तर ४४००	दुष्यंतोत्तर गतकलि ४४००
५ प्रवीर—(म. क. ५६. १. ४४. कुं).	(म. क. ५६. १-४४ कुं.)
प्रसेनजित्—(म. शां. ४०. ३६ कुं.)	(म. शां. २४०. ३६ कुं.).
१ बभ्रु—सहदेव साजय	सहदेव सार्ञ्जय.
बृहन्मेदस्—(सो. अनु.)	(सो. क्रोष्टु.).
बोपदेव—तोताद्रीवर	तोतादरीवर.
१ ब्रह्मदत्त—शंखनिधि	शंखाला निधि.
५ भद्रा—(भा. ९.२४. २५ कुं.)	(भा. ९.२४. २५).
मंकि—सरूपा (पद्म. उ. ६. १४३)	सुरूपा. (पद्म. उ. १४३).
मधुक पग्य—	मधुक पैंग्य—
महाकाल—४	२
महावीर—घृतोद	घृतोद
६ मालिनी—(मार्क. ९.५)	(मार्क. ९५.५)
मुकुंद—लाझा	झाला.
२ रुचि—मानिनी	मालिनी
रुद्र—(रुद्र. १६)	(शिव. शतरुद्र. १७).
लोमश—३	२
८ वामदेव—(शूल पहा)	(शल पहा)
विक्रमादित्य—३३२०	गतकलि ३२०
२ शमिन्—यावरील माहिती	२ शमीकची आहे.
शार्मक—कृशसामक	कृशनामक.
शशारि—	शरारि—
१ शांतकर्णि—	शातकर्णि.
२ शांत—दुर्दम	दुर्गम
शीघ्र—(सू. इ.)	सू. इ. भविष्य).
शौचेय सार्वसेनि— (तै. सं. ७.१.१०.२).	(तै. सं. ७.१.१०.२).
सात्यरथि—सत्यरथाचा	सत्यरथाचा.